

ЮРИДИЧНИЙ НАУКОВИЙ ЕЛЕКТРОННИЙ ЖУРНАЛ

ЕЛЕКТРОННЕ НАУКОВЕ
ФАХОВЕ ВИДАННЯ

www.lsej.org.ua

3 ' 2025

**Запорізький національний університет
Міністерства освіти і науки України**

**Електронне наукове фахове видання
«Юридичний науковий
електронний журнал»**

№ 3, 2025

**На підставі Наказу Міністерства освіти та науки України № 409 від 17.03.2020 р. (додаток 1)
журнал внесений до переліку фахових видань категорії «Б» у галузі юридичних наук
(081 – Право, 262 – Правоохоронна діяльність, 293 – Міжнародне право)**

**Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International
(Республіка Польща)**

**Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення
StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.**

**Видавничий дім
«Гельветика»
2025**

Юридичний науковий електронний журнал – електронне наукове фахове видання юридичного факультету Запорізького національного університету

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор:

Коломосць Тетяна Олександрівна – доктор юридичних наук, професор

Заступник головного редактора:

Бондар Олександр Григорович – доктор юридичних наук, професор

Відповідальний секретар:

Віхляєв Михайло Юрійович – доктор юридичних наук, професор

Члени редакційної колегії:

Батюк Олег Володимирович – доктор юридичних наук, доцент;
Биргеу Михайло Михайлович – доктор юридичних наук, професор (Республіка Молдова);
Болокан Інна Вікторівна – доктор юридичних наук, доцент;
Ботнару Стела – доктор юридичних наук, доцент;
Бринза Сергій – професор, доктор хабілітат;
Верлос Наталя Володимирівна – доктор юридичних наук, доцент;
Войцех Войтила – доктор гуманітарних наук у галузі філософії (Республіка Польща);
Волошина Владлена Костянтинівна – кандидат юридичних наук, доцент;
Галіцина Наталя Вікторівна – доктор юридичних наук, професор;
Деревянко Наталія Зеновіївна – доктор філософії у галузі права;
Діхтієвський Петро Васильович – доктор юридичних наук, професор;
Дрьомін Віктор Миколайович – доктор юридичних наук, професор;
Дудоров Олександр Олексійович – доктор юридичних наук, професор;
Ібрагімов Соліджон Ібрагімович – доктор юридичних наук, професор (Республіка Таджикистан);
Кантор Наталія Юріївна – кандидат юридичних наук;
Колпаков Валерій Костянтинівич – доктор юридичних наук, професор;
Копча Василь Васильович – доктор юридичних наук, професор;
Курінний Євген Володимирович – доктор юридичних наук, професор;
Кушнір Сергій Миколайович – доктор юридичних наук, професор;
Смирнов Максим Іванович – кандидат юридичних наук, доцент;
Стеценко Семен Григорович – доктор юридичних наук, професор;
Тернушак Михайло Михайлович – доктор юридичних наук;
Тошек Бартоломей – доктор політичних наук, професор (Республіка Польща);
Уільям Дж. Уоткінс – доктор юридичних наук (США);
Фальковський Андрій Олександрович – кандидат юридичних наук, доцент;
Федчишин Дмитро Володимирович – доктор юридичних наук;
Шарая Анна Анатоліївна – доктор юридичних наук, доцент;
Д-р Ханна Боуз – LLB, MSc, PhD, FHEA, доцент кримінального права (Велика Британія);
Д-р Брюс Вордхо – PhD, LLB, LLM, професор конкурентного права (Велика Британія);
Д-р Джейн Руні – доцент міжнародного права (Велика Британія).

***Рекомендовано до опублікування вченою радою
Запорізького національного університету,
протокол № 9 від 25.03.2025 р.***

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА;
ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

Волохов О.С. ВИКОРИСТАННЯ ЮРИДИЧНИХ КОНСТРУКЦІЙ ТА ІНШИХ ЗАСОБІВ ЗАКОНОДАВЧОЇ ТЕХНІКИ ДЛЯ СТВОРЕННЯ ЯКІСНОГО ТА ЕФЕКТИВНОГО ЗАКОНОДАВСТВА..	16
Доль І.Р. ЗЛОЧИН І ПОКАРАННЯ ЯК БАЗОВІ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ ПОНЯТТЯ ЗБІРНИКА НІМЕЦЬКОГО ПРАВА «КАРОЛІНА» 1532 Р.....	20
Кобан О.Г. ІСТОРИЧНІ ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ЗАСТОСУВАННЯ ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ.....	24
Кобко-Одарій В.С. СПІВВІДНОШЕННЯ ТА ВИЗНАЧЕННЯ СУТІ ПРАВОВИХ КАТЕГОРІЙ «ПРАВОВА СІМ'Я», «СИСТЕМА ПРАВА», «ПРАВОВА СИСТЕМА» ТА «СИСТЕМА ЗАКОНОДАВСТВА».....	27
Кузнецова Л.В., Пасинчук К.М. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕРЕДУМОВ ФОРМУВАННЯ ВИЩОГО АНТИКОРУПЦІЙНОГО СУДУ В УКРАЇНІ.....	32
Мельник Я.Я. ДЕЗІНТЕГРАЦІЯ У ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ ЯК ПРАВОТВОРЧИЙ ПРОЦЕС.....	36
Пономаренко А.Б., Герасимов Т.Ю. ПРИНЦИПИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ЛАДУ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ГЕТЬМАНАТУ П. СКОРОПАДСЬКОГО.....	42
Савинський С.М. ПРИНЦИП ПРАВОВОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ ЯК ВИМОГА ТОЧНОСТІ, ЯСНОСТІ ТА СТІЙКОСТІ ПРАВАЗАСТОСОВНИХ АКТІВ.....	47

РОЗДІЛ 2

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

Батанов О.В. РОЗВИТОК КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА В УМОВАХ ЕКОЛОГІЧНИХ ВИКЛИКІВ СУЧАСНОСТІ ТА ЙОГО РОЛЬ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ.....	50
Гуменюк Т.І. МЕХАНІЗМИ АДАПТАЦІЇ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ДО ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ ЄС: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ.....	54
Даниленко П.О. ПЕРСПЕКТИВИ ЛЕГАЛІЗАЦІЇ ЕВТАНАЗІЇ В УКРАЇНІ: КОНСТИТУЦІЙНІ ПРОБЛЕМИ.....	57
Курінний Є.В. ПРО АКТУАЛЬНІСТЬ «ЄВРОПЕЇЗАЦІЇ» АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА УКРАЇНИ В УМОВАХ СЬОГОДЕННЯ.....	60
Линник Т.В. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ПИТАННЯ ПРОТИДІЇ РАСОВІЙ ДИСКРИМІНАЦІЇ В УКРАЇНІ.....	65
Marcenko A.R. THE ROLE OF CONSTITUTIONAL COURTS IN THE PROCESS OF NATIONAL IDENTITY FORMATION.....	69
Михайліченко О.С. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ ІННОВАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я.....	73
Пасечник А.С. СТАТУТ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ ЯК ПРАВОВА ОСНОВА ЛОКАЛЬНОЇ ДЕМОКРАТІЇ В УКРАЇНІ.....	78
Смолярова М.Л., Ференець О.С. ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ СУДУ ПРИСЯЖНИХ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ: ВІД КИЄВСЬКОЇ РУСІ ДО СУЧАСНОСТІ.....	81
Стещенко Т.В., Ігнатов М.П. РЕФОРМУВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ В КРАЇНАХ СХІДНОЇ ЄВРОПИ.....	86
Стещенко Т.В., Смольська Я.В. ЦИФРОВІЗАЦІЯ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД В ПРОЦЕСІ ПОВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ УКРАЇНИ.....	91
Чеховська І.В. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОПОДАТКУВАННЯ МЕДИЧНИХ ПОСЛУГ	95
Шерстюк К.Д. УСУНЕННЯ ЗАКОНОДАВЧИХ ПРОГАЛИН: СУДОВИЙ ТА КОНСТИТУЦІЙНИЙ КОНТРОЛЬ ЯК ІНСТРУМЕНТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВОВОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ.....	100

РОЗДІЛ 3**ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС;
СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО**

Алімов К.О., Ковальова М.Д. МЕДІАЦІЯ ЯК АЛЬТЕРНАТИВА СУДОВОМУ РОЗГЛЯДУ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ.....	104
Бажанов В.О., Бажанова В.О. ЩОДО ПИТАННЯ ЗАХИСТУ ПРАВ СПОЖИВАЧІВ У ЗВ'ЯЗКУ ІЗ ЗДІЙСНЕННЯМ ПРАВА НА ОБМІН ТОВАРУ.....	108
Василина Н.В., Депутат Д.Р. РИЗИКИ ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В АЛЬТЕРНАТИВНОМУ ВРЕГУЛЮВАННІ СПОРІВ.....	112
Вінтоняк Н.Д. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ПОСАДОВИХ ОСІБ ТОВАРИСТВА.....	116
Волкова Ю.А. ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ БЛАГОДІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ.....	120
Гавриленко О.О., Француз-Яковець Т.А. ДЕЛІКТНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВИ В УКРАЇНІ ТА ФРАНЦІЇ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ.....	124
Галкевич С.В., Орловський О.Я. СУБ'ЄКТИВНО-ЕТИЧНИЙ ЗМІСТ ПРИНЦИПУ ДОБРОСОВІСНОСТІ ДЕЛІКАТНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ.....	129
Даценко О.І. МЕДІАЦІЯ ЯК СПОСІБ ЗАХИСТУ ПРАВ СПОЖИВАЧІВ ФІНАНСОВИХ ПОСЛУГ В УКРАЇНІ.....	134
Депутат Д.Р. ТРАНСФОРМАЦІЯ ПРИНЦИПУ JURA NOVIT CURIA В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ ПІД ВПЛИВОМ РОЗВИТКУ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ.....	138
Джуган В.О. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДОГОВОРУ ОРЕНДИ ПРИВАТНОГО ЖИТЛА В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ.....	141
Іванець І.П. ПРИНЦИП СВОБОДИ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ, ЯКА НЕ ЗАБОРОНЕНА ЗАКОНОМ.....	145
Кириченко Т.С. ПРАВОВИЙ СТАТУС БАТЬКА У КОНТЕКСТІ НОВІТНІХ РЕПРОДУКТИВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ.....	148
Кривенко Ю.В. ОБ'ЄКТИ СПАДКУВАННЯ В СИСТЕМІ ОБ'ЄКТІВ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН.....	151
Кривошеїна І.В., Старовіт О.М. ПРАВОВІ АСПЕКТИ МІЖНАРОДНОГО ТРАНСФЕРУ ТЕХНОЛОГІЙ: ОСОБЛИВОСТІ ДОГОВОРІВ ПРО ПЕРЕДАЧУ КЛІМАТИЧНИХ ТЕХНОЛОГІЙ.....	155
Мисак О.І., Ліщук Т.А., Савенко В.О. ГЕНЕЗА ДОГОВОРУ ПІДРЯДУ: ВІД РИМСЬКОГО ПРАВА ДО УКРАЇНСЬКОЇ ЦИВІЛІСТИКИ ЗА УМОВ ВОЄННОГО СТАНУ.....	161
Москаленко К.В. СУРОГАТНЕ МАТЕРИНСТВО В УКРАЇНІ: СУДОВА ПРАКТИКА РОЗГЛЯДУ ЦИВІЛЬНИХ СПРАВ ПІСЛЯ ВВЕДЕННЯ ВОЄННОГО СТАНУ.....	164
Музика Л.А., Манзюк І.Я. ФРАУДАТОРНІ ПРАВОЧИНИ: ПОНЯТТЯ ТА РИЗИКИ ПРИ ПРАВАЗАСТОСУВАННІ.....	167
Огоновський О.Р. ОПЛАТНІСТЬ ДОГОВОРУ ПРО НЕРОЗГЛОШЕННЯ: АКТУАЛЬНІ АСПЕКТИ.....	171
Ткачук А.О., Тарасюк В.В. ПРАВО НА КАСАЦІЙНЕ ОСКАРЖЕННЯ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ ЧЕРЕЗ СИСТЕМУ «ЕЛЕКТРОННИЙ СУД».....	175
Федосєєв П.М., Назаров Д.В., Лавриненко І.Д. ПРОЦЕСУАЛЬНІ АСПЕКТИ РОЗГЛЯДУ ТРУДОВИХ СПОРІВ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ.....	179
Хотинська-Нор О.З., Малярчук Л.С. ДОБРОВІЛЬНЕ, САМОСТІЙНЕ ТА ПРИМУСОВЕ ВИКОНАННЯ РІШЕННЯ: АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ РОЗМЕЖУВАННЯ.....	183

РОЗДІЛ 4**ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО,
ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО**

Возняковська К.А., Петрюк Д.А. БАНКІВСЬКІ САНКЦІЇ ТА ЗАМОРОЖЕННЯ АКТИВІВ ЯК ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ФІНАНСОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ.....	187
Войнарівський М.М. ЩОДО ПРОБЛЕМНИХ АСПЕКТІВ ЗАСТОСУВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ГОСПОДАРСЬКИХ ШТРАФІВ У СФЕРІ АВТОМОБІЛЬНИХ ПЕРЕВЕЗЕНЬ.....	191

Голіна О.В. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «КОМПЛЕКСНА ПОСЛУГА / ПОСЛУГОВИЙ ПРОДУКТ» В КОНТЕКСТІ ДОГОВІРНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ГОСПОДАРСЬКИХ ВІДНОСИН.....	196
Горбова Н.А. ВИКЛИКИ ТРУДОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА В УМОВАХ ДИСТАНЦІЙНОЇ РОБОТИ: ЮРИДИЧНІ АСПЕКТИ.....	200
Мельник А.В. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ФІНАНСОВИХ МЕХАНІЗМІВ РЕАЛІЗАЦІЇ ОБ'ЄКТІВ НЕРУХОМОСТІ.....	204
Полякова І.В. ІНВЕСТИЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ В ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ ТА ЄС	207
Соцький А.М. МИТНІ ПЛАТЕЖІ ЯК ДЖЕРЕЛО ФОРМУВАННЯ ДОХОДНОЇ ЧАСТИНИ ДЕРЖАВНОГО БЮДЖЕТУ УКРАЇНИ.....	210
Тимошенко М.О. ПРОБЛЕМИ ДЕКОДИФІКАЦІЇ ГОСПОДАРСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ТА ШЛЯХИ ЇХ ПОДОЛАННЯ.....	214

РОЗДІЛ 5

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Балог К.С. ЮРИДИЧНІ НАСЛІДКИ РЕЗУЛЬТАТІВ АТЕСТАЦІЇ ПРАЦІВНИКІВ.....	219
Верхолаз К.О. КОНКУРСНИЙ ВІДБІР НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ: ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ.....	224
Грецьких А.О. ВІДШКОДУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ ЯК СПОСІБ ЗАХИСТУ ТРУДОВИХ ПРАВ: ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ.....	227
Мкртчян Р.С., Новак Н.П., Ткачук А.І. КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ ТРУДОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА	233
Омельянчик С.В. РОЗВИТОК ІСТИТУТУ МАТЕРІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В ТРУДОВОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ.....	237

РОЗДІЛ 6

ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

Легеза Ю.О. ЕКОЛОГО-ПРАВОВА ПОЛІТИКА США: ІСТОРІЯ, СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ.....	241
Марченко О.В., Негіна В.Р. ЗАПОДІЯННЯ ШКОДИ ДОВКІЛЛЮ ПІД ЧАС ПОВНОМАСШТАБНОГО ВТОРГНЕННЯ: АНАЛІЗ ПРАВОВИХ НАСЛІДКІВ.....	245

РОЗДІЛ 7

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

Біліченко В.В. ІНТЕГРАЦІЯ ТАКТИЧНОЇ МЕДИЦИНИ В ПІДГОТОВКУ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ.....	249
Бровченко Ю.В. ЮРИДИЧНІ ОЗНАКИ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ КОЛАБОРАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	252
Великодний Д.В. ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ В КООРДИНАЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРОКУРАТУРИ ТА ОРГАНІВ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ.....	259
Галунько В.В., Іванищук А.А., Фелик О.В., Лазарев А.А., Глобенко І.О., Галунько В.В. СИСТЕМА АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА УКРАЇНИ: ФОРМУВАННЯ СТРУКТУРИ ЗА ДЕДУКТИВНИМИ ТА ІНДУКТИВНИМИ ЧИННИКАМИ.....	264
Голосніченко Д.І. ДОСТУП ДО ПУБЛІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ, РОЗПОРЯДНИКАМИ ЯКОЇ Є ОРГАНИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ТА МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ, В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	269
Грінь А.А., Горішній О.О., Ковальчук М.О. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЗАХИСТУ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ, ЩО МІСТЯТЬСЯ В ЄДИНІЙ СУДОВІЙ ІНФОРМАЦІЙНО-ТЕЛЕКОМУНІКАЦІЙНІЙ СИСТЕМІ.....	273

Дяковський О.С., Мороз С.С. ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ НОТАРІУСА ЯК СУБ'ЄКТА ДЕРЖАВНОЇ РЕЄСТРАЦІЇ.....	279
Єрмольєва К.А. ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРОВЕДЕННЯ ПРОФІЛАКТИЧНИХ ЩЕПЛЕНЬ.....	284
Зінич Л.В. ПРАВОВІ АСПЕКТИ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ІНТЕРНЕТ-ПРОВАЙДЕРІВ ЗА ПОРУШЕННЯ ПРАВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ.....	288
Кравченко І.О., Чернадчук Т.О. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВПРОВАДЖЕННЯ ЦИФРОВИХ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПОСЛУГ ЯК НАПРЯМ ВДОСКОНАЛЕННЯ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ.....	291
Кузава В.І., Литвин Н.А. СУЧАСНИЙ СТАН ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ У СФЕРІ ПУБЛІЧНОЇ СЛУЖБИ В УКРАЇНІ ТА ІСЛАНДІЇ.....	295
Маріч Д.О., Терещенко О.В. НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЦИФРОВІЗАЦІЇ У СФЕРІ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ.....	299
Новіцька І.В. ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА ОСВІТУ НЕПОВНОЛІТНИМИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ	303
Омельчук В.М. ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ КОРПОРАТИВНИХ ПРАВ, ЩО НАЛЕЖАТЬ ДЕРЖАВІ: ШЛЯХИ ЙОГО АДАПТАЦІЇ В УКРАЇНСЬКЕ ЗАКОНОДАВСТВО.....	306
Пилипенко Ю.П. ДОСВІД ДЕРЖАВНОЇ РЕЄСТРАЦІЇ РЕЧОВИХ ПРАВ НА НЕРУХОМЕ МАЙНО В ОКРЕМИХ КРАЇНАХ ЄС ТА НАПРЯМИ ЙОГО ВПРОВАДЖЕННЯ В УКРАЇНІ	309
Пятигора К.В. ЕЛЕКТРОННЕ ПРАВОСУДДЯ В УКРАЇНІ: ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ.....	313
Савіцька В.В. ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ: ОКРЕМІ ПИТАННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ.....	317
Сухович Д.В., Губанов О.О. ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ БЮРО ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ: ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ТА МАЙБУТНІ ВИКЛИКИ.....	321
Fedoriuk L.V. PRUDENTIAL SUPERVISION AS A LEGAL INSTRUMENT FOR ENSURING THE FINANCIAL STABILITY OF INSURERS.....	326
Штойко О.І. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ В СИСТЕМІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ В УКРАЇНІ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ.....	329
Ялі А.І. ЗАКОНОДАВЧЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПІДСТАВ ЗАОХОЧЕННЯ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ: УКРАЇНСЬКИЙ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД.....	333

РОЗДІЛ 8

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

Бзова Л.Г., Мамчин М.П. ПРИНЦИПИ ВЗАЄМНОЇ ДОВІРИ ТА ВЗАЄМНОГО ВИКОНАННЯ СУДОВИХ РІШЕНЬ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ: АНАЛІЗ ПРАКТИКИ СУДУ ЄС.....	337
Бойко А.М. ДИСЦИПЛІНАРНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ СУДДІ ЗА ВЧИНЕННЯ КОРУПЦІЙНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ АБО ПРАВОПОРУШЕННЯ, ПОВ'ЯЗАНОГО З КОРУПЦІЄЮ.....	341
Dehtiar R.O. CURRENT TRENDS IN THE LEGALISATION (LAUNDERING) OF THE PROCEEDS OF CRIME WITH THE USE OF VIRTUAL ASSETS.....	345
Добрянська Н.В., Давиденко В.В. КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНІ ЗАСАДИ УЧАСТІ ЗАХИСНИКА У ВИЗНАЧЕННІ ДОПУСТИМОСТІ ДОКАЗІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ ЩОДО УХИЛЕННЯ ВІД СПЛАТИ ПОДАТКІВ.....	348
Лапкін А.В. ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА НЕЗАКОННЕ ПЕРЕПРАВЛЕННЯ ОСІБ ЧЕРЕЗ ДЕРЖАВНИЙ КОРДОН УКРАЇНИ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ ...	352
Литвяк А.О. ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ НАСИЛЬНИЦЬКОЇ ЗЛОЧИННОСТІ ПРАЦІВНИКІВ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ: КІЛЬКІСНО-ЯКІСНИЙ КРИМІНОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ.....	358
Снігур М.В. ПРИНЦИП NE BIS IN IDEM У ПРАКТИЦІ СУДУ ЄС.....	363
Соколов Д.С. НЕЦІЛЬОВЕ ВИКОРИСТАННЯ БЮДЖЕТНИХ КОШТІВ У СФЕРІ ПУБЛІЧНИХ ЗАКУПІВЕЛЬ.....	366

Стручась М.Ф. КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСОБИ ЗЛОЧИНЦЯ, ЩО ВЧИНЯЄ КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВОПОРУШЕННЯ, ПЕРЕДБАЧЕНЕ СТ. 361 ККУ.....	369
Ткач Ю.О. СУБ'ЄКТИВНА СТОРОНА ПОРУШЕННЯ ВСТАНОВЛЕНОГО ЗАКОНОМ ПОРЯДКУ ТРАНСПЛАНТАЦІЇ АНАТОМІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ ЛЮДИНИ.....	373
Христюк В.В. ПОНЯТТЯ ТА КВАЛІФІКАЦІЙНІ ОЗНАКИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ «КІБЕРЕКСПЛУАТАЦІЯ ЛЮДИНИ».....	378
Шнуренко І.Г. СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВА ОБУМОВЛЕНІСТЬ ЧЕРГОВИХ ЗМІН СТАТТІ 209-1 «УМИСНЕ ПОРУШЕННЯ ВИМОГ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЮ ЛЕГАЛІЗАЦІЇ (ВІДМИВАННЮ) ДОХОДІВ, ОДЕРЖАНИХ ЗЛОЧИННИМ ШЛЯХОМ, ФІНАНСУВАННЮ ТЕРОРИЗМУ ТА ФІНАНСУВАННЮ РОЗПОВСЮДЖЕННЯ ЗБРОЇ МАСОВОГО ЗНИЩЕННЯ» КК УКРАЇНИ	382
Шульга А.О. СТАТУС ОБВИНУВАЧЕНОГО (ПІДСУДНОГО) В КОНТЕКСТІ ПРЕЗУМПЦІЇ НЕВИНУВАТОСТІ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОВЕДЕНOSTІ ВИНИ: ПРАВОВИЙ ТА МОРАЛЬНИЙ АСПЕКТИ.....	387

РОЗДІЛ 9

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

Бібікова М.О. ПРОЦЕСУАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОКУРОРА ЩОДО СПРЯМУВАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ НА СТАДІЇ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ.....	390
Боржецька Н.Л. РОЗБІЖНОСТІ В ТЛУМАЧЕННІ ПОНЯТТЯ «ПОКАЗАННЯ» У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ: СУТНІСТЬ ТА НАСЛІДКИ.....	395
Бреславець В.В. ОКРЕМІ АСПЕКТИ РОЗСЛІДУВАННЯ ФІНАНСОВИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ.....	400
Виноградова А.І., Бондар В.І. ЗАСТОСУВАННЯ ТЕХНІЧНИХ ЗАСОБІВ ПРИ ПРОВЕДЕННІ ГЛАСНИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ ПІД ЧАС ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ.....	403
Григорчук Н.П., Степанова Г.М. ВІДНОВНЕ ПРАВОСУДДЯ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ: ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ І СУЧАСНА ПРАКТИКА.....	407
Darius Dzikas. STRATEGIES FOR STRENGTHENING PUBLIC TRUST IN LAW ENFORCEMENT DURING ARMED CONFLICTS IN LATVIA, LITHUANIA, AND UKRAINE.....	411
Дяченко Е.В. ЗАПОБІЖНИЙ ЗАХІД У ВИГЛЯДІ ТРИМАННЯ ПІД ВАРТОЮ: ОСОБЛИВОСТІ, ЦІЛІ ТА ПІДСТАВИ ЗАСТОСУВАННЯ.....	416
Загородній В.Є., Загородній І.В., Чіпко Н.В. СПЕЦИФІКА ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДУ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ПРИ ПРОВЕДЕННІ ОКРЕМИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ У СУЧАСНИХ УМОВАХ.....	420
Калінніков О.В. РОЗУМНІСТЬ СТРОКІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ IN ABSENTIA.....	423
Лісіцина Ю.О., Серкевич І.Р. ОСОБЛИВОСТІ МЕТОДИКИ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ СТАТЕВОЇ СВОБОДИ: ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ УДОСКОНАЛЕННЯ.....	427
Нестерцов Д.І. ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ СТАТУСУ ІНОЗЕМЦЯ ЯК УЧАСНИКА КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ.....	432
Соловйова О.Є. МЕДІАЦІЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ: НАПРЯМИ ВИРІШЕННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИХ КОНФЛІКТІВ.....	435
Шаповал О.В. ГАРАНТІЇ ПРЕЗУМПЦІЇ НЕВИНУВАТОСТІ ЩОДО АДВОКАТА У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: ПРАВОВІ ПІДХОДИ ТА СУДОВА ПРАКТИКА.....	439
Яковенко М.А. ОСОБЛИВОСТІ НОРМАТИВНОГО КОНСТРУЮВАННЯ ОБОВ'ЯЗКІВ ОСІБ, ЩОДО ЯКИХ ЗАСТОСОВУЮТЬСЯ ЗАХОДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ.....	442

РОЗДІЛ 10

СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

Гермак К.О. ПОСИЛЕННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАХИСТУ СУДДІВ: ПРАКТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ ТА СУДУ ЄС.....	447
Горбасенко П.В. ОКРЕМІ МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВИЗНАЧЕННЯ ГАРАНТІЙ ПРАВОСУДДЯ.....	451

Губський В.Є., Бородіна І.В. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУДОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ.....	456
Деркач В.Г., Прокопович-Ткаченко Є.Д., Руденко Є.Г. ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В СУДОВОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ: ПРАВОВІ, ЕТИЧНІ ТА ПРОЦЕСУАЛЬНІ АСПЕКТИ.....	460
Шията Д.С. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ПРОКУРОРІВ ЗА ПОРУШЕННЯ НОРМ ЕТИКИ.....	465
Штабська Х.Д. ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАК ЦИФРОВІЗАЦІЇ СИСТЕМИ СУДОУСТРОЮ УКРАЇНИ.....	470

РОЗДІЛ 11

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Аванесян Г.М., Лісний І.А., Коваленко В.Ф. ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА МАЙНОВІ ПРАВОПОРУШЕННЯ ТА ЗЛОВЖИВАННЯ НА РИНКУ ЦІННИХ ПАПЕРІВ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ МІЖНАРОДНОГО ТА НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА.....	473
Андрейченко С.С. РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ РЕТОРСІЇ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ.....	476
Бабяк М.Б., Лисяк О.І. ГЕНДЕРНА РІВНІСТЬ ТА ПРАВА ЖІНОК У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ.....	479
Бірюков Р.М. ДІЯЛЬНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ.....	482
Іванов А.Г., Троян А.О., Скотницька Є.С. ОСОБЛИВОСТІ РЕГУЛЮВАННЯ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У ЄС.....	485
Ігошин М.М., Статков М.О. ІНДІВІДУАЛЬНА КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ВОЕННІ ЗЛОЧИНИ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА.....	489
Крамной С.С. СУЧАСНИЙ СТАН МІЖНАРОДНИХ КОНФЛІКТІВ ТА ЕФЕКТИВНІСТЬ ДІЯЛЬНОСТІ МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ: ОГЛЯД СУЧАСНОЇ ДИНАМІКИ МІЖНАРОДНИХ КОНФЛІКТІВ.....	493
Ніколенко Л.М. ПРИНЦИПИ НОРМОПРОЄКТУВАННЯ У КОНТЕКСТІ АДАПТАЦІЇ ДО ПРАВА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ	496
Романюк В.А., Кірик А.Ю. ЕФЕКТИВНІСТЬ ПОВНОВАЖЕНЬ ВЕРХОВНОГО ПРЕДСТАВНИКА ЄС З ПИТАНЬ ЗАКОРДОННИХ СПРАВ І ПОЛІТИКИ БЕЗПЕКИ У СФЕРІ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ.....	500
Тараненко М.М., Дряпак Д.А. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОХОРОНИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В УМОВАХ ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ.....	505

РОЗДІЛ 12

ВІЙСЬКОВЕ ПРАВО

Гіденко Є.С. ОСНОВНІ ПРІОРИТЕТИ УДОСКОНАЛЕННЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ОЦІНКИ ТАКТИЧНОЇ ГРАМОТНОСТІ ВИКОНАННЯ СЛУЖБОВО-БОЙОВИХ ЗАВДАНЬ ОСОБОВИМ СКЛАДОМ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ.....	510
Куртов А.І., Пашенко Є.М., Іващенко С.М., Потіхенський А.І., Куртов Д.А. МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ПРИМУСОВОГО ВІДЧУЖЕННЯ АБО ВИЛУЧЕННЯ МАЙНА В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО ЧИ НАДЗВИЧАЙНОГО СТАНУ.....	513

РОЗДІЛ 13

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

Перун С.В., Зінченко Н.О., Каюн В.О., Дашевська Т.В. МІФОЛОГІЧНІ КОРЕНІ ДАВНЬОІРЛАНДСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА.....	517

CONTENTS

SECTION 1

THEORY AND HISTORY OF THE LAW AND THE STATE; HISTORY OF POLITICAL AND LEGAL DOCTRINES

Volokhov O.S. THE USE OF LEGAL CONSTRUCTS AND OTHER MEANS OF LEGISLATIVE TECHNIQUE TO CREATE HIGH-QUALITY AND EFFECTIVE LEGISLATION.....	16
Dol I.R. CRIME AND PUNISHMENT AS BASIC CRIMINAL LAW CONCEPTS OF THE COLLECTION OF GERMAN LAW “CAROLINA” OF 1532.....	20
Koban O.H. HISTORICAL STAGES IN THE DEVELOPMENT OF INTERNATIONAL LEGAL RESPONSIBILITY FOR THE USE OF MILITARY AGGRESSION.....	24
Kobko-Odarii V.S. CORRELATION AND DEFINITION OF THE ESSENCE OF THE LEGAL CATEGORIES “LEGAL FAMILY”, “SYSTEM OF LAW”, “LEGAL SYSTEM” AND “SYSTEM OF LEGISLATION”.....	27
Kuznetsova L.V., Pasynchuk K.M. THEORETICAL AND LEGAL RESEARCH OF THE PREREQUISITES FOR THE FORMATION OF THE HIGHEST ANTI-CORRUPTION COURT IN UKRAINE.....	32
Melnyk Ya.Ya. DISINTEGRATION IN THE LEGAL SYSTEM AS A LEGISLATIVE PROCESS.....	36
Ponomarenko A.B., Herasymov T.Yu. PRINCIPLES OF THE CONSTITUTIONAL SYSTEM OF THE UKRAINIAN STATE OF THE HETMANATE OF P. SKOROPADSKY.....	42
Savynskyi S.M. THE PRINCIPLE OF LEGAL CERTAINTY AS A REQUIREMENT OF ACCURACY, CLARITY AND STABILITY OF LEGAL ACTS.....	47

SECTION 2

CONSTITUTIONAL LAW; MUNICIPAL LAW

Batanov O.V. DEVELOPMENT OF CONSTITUTIONAL LAW IN THE CONDITIONS OF CONTEMPORARY ENVIRONMENTAL CHALLENGES AND ITS ROLE IN ENSURING ENVIRONMENTAL SECURITY.....	50
Humeniuk T.I. MECHANISMS OF ADAPTATION OF UKRAINIAN LEGISLATION TO THE EU LEGAL SYSTEM: PROBLEMS AND PROSPECTS.....	54
Danylenko P.O. PROSPECTS FOR LEGALISING EUTHANASIA IN UKRAINE: CONSTITUTIONAL ISSUES....	57
Kurinniye Ye.V. ON THE RELEVANCE OF “EUROPEANIZATION” OF ADMINISTRATIVE LAW IN UKRAINE IN THE CURRENT SITUATION.....	60
Lynnyk T.V. ORGANIZATIONAL AND LEGAL ASPECTS OF THE COUNTERACTION OF RACIAL DISCRIMINATION IN UKRAINE.....	65
Marcenko A.R. THE ROLE OF CONSTITUTIONAL COURTS IN THE PROCESS OF NATIONAL IDENTITY FORMATION.....	69
Mykhailichenko O.S. LEGAL REGULATION OF THE STATE INNOVATION POLICY IN HEALTHCARE	73
Pasechnik A.S. STATUTE OF A TERRITORIAL COMMUNITY AS A LEGAL BASIS OF LOCAL DEMOCRACY IN UKRAINE.....	78
Smoliarova M.L., Ferenets O.Ye. THE HISTORICAL DEVELOPMENT OF THE JURY TRIAL INSTITUTION IN THE TERRITORY OF UKRAINE: FROM KYIVAN RUS TO THE PRESENT.....	81
Steshenko T.V., Ihnatov M.P. REFORMING THE ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL STRUCTURE IN EASTERN EUROPEAN COUNTRIES.....	86
Steshenko T.V., Smolska Ya.V. DIGITALIZATION OF TERRITORIAL COMMUNITIES IN THE PROCESS OF POST-WAR RECONSTRUCTION OF UKRAINE.....	91
Chekhovska I.V. LEGAL REGULATION OF TAXATION OF MEDICAL SERVICES.....	95
Sherstiuk K.D. FILLING GAPS IN LEGISLATION: JUDICIAL AND CONSTITUTIONAL REVIEW AS TOOLS TO ENSURE LEGAL CERTAINTY.....	100

SECTION 3**CIVIL LAW AND CIVIL PROCESS;
FAMILY LAW; INTERNATIONAL PRIVATE LAW**

Alimov K.O., Kovalova M.D. MEDIATION AS AN ALTERNATIVE TO LITIGATION IN CIVIL PROCEEDINGS.....	104
Bazhanov V.O., Bazhanova V.O. ON THE ISSUE OF PROTECTION OF CONSUMER RIGHTS IN CONNECTION WITH THE EXERCISE OF THE RIGHT TO EXCHANGE GOODS.....	108
Vasylyna N.V., Deputat D.R. RISKS OF USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN ALTERNATIVE DISPUTE RESOLUTION).....	112
Vintoniak N.D. LIABILITY OF OFFICIALS OF LLC AND JSC.....	116
Volkova Yu.A. FOREIGN EXPERIENCE IN REGULATORY AND LEGAL REGULATION OF THE ACTIVITIES OF CHARITABLE ORGANIZATIONS.....	120
Havrylenko O.O., Frantsuz-Yakovets T.A. STATE TORT LIABILITY IN UKRAINE AND FRANCE: COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS.....	124
Halkevych S.V., Orlovskyi O.Ya. SUBJECTIVE-ETHICAL CONTENT OF THE GOOD FAITH OF TORT LIABILITY'S PRINCIPLE IN CIVIL LAW.....	129
Datsenko O.I. MEDIATION AS A WAY TO PROTECT THE RIGHTS OF FINANCIAL SERVICES CONSUMERS IN UKRAINE.....	134
Deputat D.R. THE TRANSFORMATION OF THE JURA NOVIT CURIA PRINCIPLE IN CIVIL PROCEEDINGS UNDER THE INFLUENCE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE.....	138
Dzhuhan V.O. LEGAL REGULATION OF THE PRIVATE HOUSING LEASE AGREEMENT UNDER MARTIAL LAW IN UKRAINE.....	141
Ivanets I.P. THE PRINCIPLE OF FREEDOM OF ENTREPRENEURIAL ACTIVITY, WHICH IS NOT PROHIBITED BY LAW.....	145
Kyrychenko T.S. PARENTAL STATUS OF THE FATHER IN THE CONTEXT OF NEW REPRODUCTIVE TECHNOLOGIES.....	148
Kryvenko Yu.V. OBJECTS OF INHERITANCE IN THE SYSTEM OF CIVIL LEGAL RELATIONS OBJECTS.....	151
Kryvosheina I.V., Starovit O.M. LEGAL ASPECTS OF INTERNATIONAL TECHNOLOGY TRANSFER: PECULIARITIES OF CLIMATE TECHNOLOGY TRANSFER AGREEMENTS.....	155
Mysak O.I., Lishchuk T.A., Savenko V.O. GENESIS OF THE SUBCONTRACT AND PROVISION OF SUBCONTRACTING SERVICES: FROM ROMAN LAW TO UKRAINIAN CIVIL LAW UNDER THE CONDITIONS OF MARTIAL LAW.....	161
Moskalenko K.V. SURROGACY IN UKRAINE: COURT PRACTICE IN RESOLVING CIVIL DISPUTES AFTER THE INTRODUCTION OF MARTIAL LAW.....	164
Muzyka L.A., Manziuk I.Ya. FRAUDULENT TRANSACTIONS: CONCEPTS AND RISKS IN LAW ENFORCEMENT.....	167
Ohonovskyi O.R. PAYABILITY OF THE NON-DISCLOSURE AGREEMENT: CURRENT ASPECTS.....	171
Tkachuk A.O., Tarasiuk V.V. THE RIGHT TO CASSATION APPEAL IN CIVIL PROCEEDINGS THROUGH THE "ELECTRONIC COURT" SYSTEM.....	175
Fedosieiev P.M., Nazarov D.V., Lavrynenko I.D. PROCEDURAL ASPECTS OF CONSIDERATION OF LABOR DISPUTES IN CIVIL JUDICIAL PROCEEDINGS.....	179
Khotynska-Nor O.Z., Maliarchuk L.S. VOLUNTARY, INDEPENDENT, AND COMPULSORY ENFORCEMENT OF DECISIONS: TOPICAL ISSUES OF DISTINCTION.....	183

SECTION 4**ECONOMIC LAW; ECONOMIC PROCEDURAL LAW**

Vozniakovska K.A., Petriuk D.A. BANKING SANCTIONS AND ASSET FREEZING AS LEGAL MECHANISMS OF FINANCIAL REGULATION.....	187
Voinarivskyi M.M. ON PROBLEMATIC ASPECTS OF THE APPLICATION OF ADMINISTRATIVE AND ECONOMIC FINES IN ROAD TRANSPORTATION.....	191

Holina O.V. THEORETICAL AND LEGAL APPROACHES TO DEFINING THE CONCEPT OF “COMPLEX SERVICE / SERVICE PRODUCT” IN THE CONTEXT OF CONTRACTUAL REGULATION OF ECONOMIC RELATIONS.....	196
Horbova N.A. CHALLENGES OF LABOR LEGISLATION IN THE CONTEXT OF REMOTE WORK: LEGAL ASPECTS.....	200
Melnyk A.V. THE LEGAL REGULATION OF FINANCIAL MECHANISMS FOR THE SALE OF REAL ESTATE OBJECTS.....	204
Poliakova I.V. INVESTMENT ACTIVITIES IN THE LEGISLATION OF UKRAINE AND THE EU.....	207
Sotskyi A.M. CUSTOMS DUTIES AS A SOURCE OF STATE BUDGET REVENUES IN UKRAINE.....	210
Tymoshenko M.O. PROBLEMS OF DECODIFYING ECONOMIC LEGISLATION OF UKRAINE AND WAYS TO OVERCOME THEM.....	214

SECTION 5

LABOUR LAW; SOCIAL SECURITY LAW

Baloh K.S. LEGAL IMPLICATIONS OF THE RESULTS OF EMPLOYEE APPRAISALS.....	219
Verkholaz K.O. COMPETITIVE SELECTION OF SCIENTIFIC-PEDAGOGICAL WORKERS: PROBLEM ASPECTS	224
Hretskykh A.O. COMPENSATION FOR NON-PECUNIARY DAMAGE AS A WAY TO PROTECT LABOUR RIGHTS: PROBLEMS OF THEORY AND PRACTICE.....	227
Mkrtchian R.S., Novak N.P., Tkachuk A.I. CRIMINAL LIABILITY FOR VIOLATION OF LABOR LAW.....	233
Omelianchuk S.V. DEVELOPMENT OF THE INSTITUTE OF MATERIAL LIABILITY IN THE LABOR LAW OF UKRAINE.....	237

SECTION 6

LAND LAW; AGRARIAN LAW; ENVIRONMENTAL LAW; NATURAL RESOURCE LAW

Leheza Yu.O. ENVIRONMENTAL AND LAW POLICY OF THE UNITED STATES: HISTORY, CURRENT STATE AND DEVELOPMENT PROSPECTS.....	241
Marchenko O.V., Niehina V.R. ENVIRONMENTAL DAMAGE DURING A FULL-SCALE INVASION: ANALYSIS OF LEGAL CONSEQUENCES.....	245

SECTION 7

ADMINISTRATIVE LAW AND PROCESS; FINANCIAL LAW; INFORMATION LAW

Bilichenko V.V. INTEGRATION OF TACTICAL MEDICINE INTO THE PREPARATION OF POLICE DURING MARTIAL LAW.....	249
Brovchenko Yu.V. LEGAL CHARACTERISTICS AND CLASSIFICATION OF COLLABORATIVE ACTIVITIES.....	252
Velykodnyi D.V. INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN THE COORDINATION OF PROSECUTOR’S OFFICE AND PUBLIC ADMINISTRATION BODIES: COMPARATIVE LEGAL ASPECT...	259
Halunko V.V., Ivanyshchuk A.A., Felyk O.V., Lazarev A.A., Hlobenko I.O., Halunko V.V. THE SYSTEM OF ADMINISTRATIVE LAW OF UKRAINE: FORMATION OF A STRUCTURE BASED ON DEDUCTIVE AND INDUCTIVE FACTORS.....	264
Holosnichenko D.I. ACCESS TO PUBLIC INFORMATION BY STATE AND LOCAL GOVERNMENT BODIES UNDER MARTIAL ARTS CONDITIONS.....	269
Hrin A.A., Horishnii O.O., Kovalchuk M.O. CURRENT PROBLEMS OF PROTECTION OF PERSONAL DATA CONTAINED IN THE UNIFIED JUDICIAL INFORMATION AND TELECOMMUNICATION SYSTEM.....	273

Diakovskiy O.S., Moroz S.S. WAYS TO IMPROVE THE ADMINISTRATIVE AND LEGAL STATUS OF A NOTARY AS A SUBJECT OF STATE REGISTRATION.....	279
Yermolieva K.A. FOREIGN EXPERIENCE OF LEGAL REGULATION OF PROPHYLAXIS VACCINATIONS...	284
Zynych L.V. LEGAL ASPECTS OF THE LIABILITY OF INTERNET PROVIDERS FOR INFRINGEMENT OF INTELLECTUAL PROPERTY RIGHTS.....	288
Kravchenko I.O., Chernadchuk T.O. ORGANISATIONAL AND LEGAL FRAMEWORK FOR THE IMPLEMENTATION OF DIGITAL ADMINISTRATIVE SERVICES AS A DIRECTION FOR IMPROVING PUBLIC ADMINISTRATION.....	291
Kuzava V.I., Lytvyn N.A. THE CURRENT STATE OF GENDER EQUALITY IN THE PUBLIC SERVICE SECTOR IN UKRAINE AND ICELAND.....	295
Marits D.O., Tereshchenko O.V. REGULATORY AND LEGAL SUPPORT FOR DIGITALIZATION IN THE FIELD OF PUBLIC ADMINISTRATION.....	299
Novitska I.V. FEATURES OF THE IMPLEMENTATION OF THE RIGHT TO EDUCATION FO MINORS IN WARTIME: PROBLEMS AND PROSPECTS.....	303
Omelchuk V.M. FOREIGN EXPERIENCE OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL ENSURING THE IMPLEMENTATION OF CORPORATE RIGHTS BELONGING TO THE STATE: WAYS OF ITS ADAPTATION INTO UKRAINIAN LEGISLATION.....	306
Plypenko Yu.P. EXPERIENCE OF STATE REGISTRATION OF REAL RIGHTS TO REAL ESTATE IN CERTAIN EU COUNTRIES AND DIRECTIONS OF ITS IMPLEMENTATION IN UKRAINE.....	309
Piatyhora K.V. ELECTRONIC JUSTICE IN UKRAINE: TERMINOLOGICAL ASPECT.....	313
Savitska V.V. CIVIL SERVICE ACTIVITIES: CERTAIN ISSUES OF LEGAL REGULATIO.....	317
Sukhovych D.V., Hubanov O.O. DEVELOPMENT PROSPECTS OF THE BUREAU OF ECONOMIC SECURITY OF UKRAINE: HISTORY OF ESTABLISHMENT AND FUTURE CHALLENGES.....	321
Fedoriuk L.V. PRUDENTIAL SUPERVISION AS A LEGAL INSTRUMENT FOR ENSURING THE FINANCIAL STABILITY OF INSURERS.....	326
Shtoiko O.I. ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION IN THE SYSTEM OF ENSURING SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF RURAL TERRITORIES IN UKRAINE AT THE MODERN STAGE.....	329
Yali A.I. LEGISLATIVE REGULATION OF THE GROUNDS FOR INCENTIVIZING CIVIL SERVANTS: UKRAINIAN AND EUROPEAN EXPERIENCE.....	333

SECTION 8

CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; PENAL LAW

Bzova L.H., Mamchyn M.P. PRINCIPLES OF MUTUAL TRUST AND MUTUAL ENFORCEMENT OF COURT DECISIONS IN EUROPEAN CRIMINAL PROCEEDINGS: AN ANALYSIS OF THE CASE LAW OF THE COURT OF JUSTICE OF THE EU.....	337
Boiko A.M. DISCIPLINARY LIABILITY OF A JUDGE FOR COMMITTING A CORRUPTION OFFENSE OR AN OFFENSE RELATED TO CORRUPTION.....	341
Dehtiar R.O. CURRENT TRENDS IN THE LEGALISATION (LAUNDERING) OF THE PROCEEDS OF CRIME WITH THE USE OF VIRTUAL ASSETS.....	345
Dobrianska N.V., Davydenko V.V. CRIMINAL PROCEDURAL PRINCIPLES FOR THE PARTICIPATION OF DEFENSE COUNSEL IN DETERMINING THE ADMISSIBILITY OF EVIDENCE IN CRIMINAL PROCEEDINGS CONCERNING TAX EVASION.....	348
Lapkin A.V. PROBLEMS OF CRIMINAL LIABILITY FOR ILLEGAL TRANSPORTATION OF PERSONS ACROSS THE STATE BORDER OF UKRAINE DURING MARTIAL LAW.....	352
Lytviak A.O. MAIN TRENDS IN VIOLENT CRIMINALITY AMONG LAW ENFORCEMENT OFFICERS: A QUANTITATIVE AND QUALITATIVE CRIMINOLOGICAL ANALYSIS.....	358
Snihur M.V. THE PRINCIPLE OF NE BIS IN IDEM IN THE CASE LAW OF THE COURT OF JUSTICE OF THE EU.....	363
Sokolov D.S. MISUSE OF BUDGET FUNDS IN PUBLIC PROCUREMENT.....	366

Struchaiev M.F. CRIMINOLOGICAL CHARACTERISTICS OF AN OFFENDER COMMITTING A CRIMINAL OFFENSE UNDER ARTICLE 361 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE.....	369
Tkach Yu.O. SUBJECTIVE SIDE OF VIOLATION OF THE LAW-ESTABLISHED PROCEDURE FOR TRANSPLANTATION OF HUMAN ANATOMICAL MATERIALS.....	373
Khrystiuk V.V. CONCEPTS AND QUALIFICATIONS OF THE CRIMINAL ACT OF “CYBER EXPLOITATION OF HUMAN BEINGS”.....	378
Shnurenko I.H. SOCIO-LEGAL REASONING OF THE NEXT CHANGES TO ARTICLE 209-1 “INTENTIONAL VIOLATION OF THE REQUIREMENTS OF THE LEGISLATION ON PREVENTION AND COMBATMENT OF LEGALIZATION (LAUNDERING) OF CRIMINALLY OBTAINED PROCEEDINGS, FINANCING OF TERRORISM AND FINANCING OF THE PROLIFERATION OF WEAPONS OF MASS DESTRUCTION” OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE.....	382
Shulha A.O. THE STATUS OF THE ACCUSED (DEFENDANT) IN THE CONTEXT OF THE PRESUMPTION OF INNOCENCE AND PROVING GUILT: LEGAL AND MORAL ASPECTS.....	387

SECTION 9

CRIMINAL PROCESS AND FORENSIC SCIENCE; FORENSIC EXAMINATION; OPERATIVELY-SEARCH ACTIVITY

Bibikova M.O. PROSECUTOR'S PROCEDURAL ACTIVITIES RELATING TO THE DIRECTION OF CRIMINAL PROCEEDINGS AT THE STAGE OF PRE-TRIAL INVESTIGATION.....	390
Borzhetska N.L. DIFFERENCES IN THE INTERPRETATION OF THE CONCEPT OF “TESTIMONY” IN THE CRIMINAL PROCEEDINGS OF UKRAINE: ESSENCE AND CONSEQUENCES.....	395
Breslavets V.V. SPECIFIC ASPECTS OF FINANCIAL CRIME INVESTIGATION.....	400
Vynohradova A.I., Bondar V.I. THE USE OF TECHNICAL MEANS DURING OVERT INVESTIGATIVE (SEARCH) ACTIONS IN PRE-TRIAL INVESTIGATION.....	403
Hryhorchuk N.P., Stepanova H.M. RESTORATIVE JUSTICE IN THE CRIMINAL PROCESS OF JUVENILES: HISTORICAL CONTEXT AND MODERN PRACTICE.....	407
Darius Dzikas. STRATEGIES FOR STRENGTHENING PUBLIC TRUST IN LAW ENFORCEMENT DURING ARMED CONFLICTS IN LATVIA, LITHUANIA, AND UKRAINE	411
Diachenko E.V. A PREVENTIVE MEASURE IN THE FORM OF DETENTION: FEATURES, PURPOSES AND GROUNDS FOR APPLICATION.....	416
Zahorodnii V.Ye., Zahorodnii I.V., Chipko N.V. SPECIFICITIES OF USING THE IDENTIFICATION METHOD WHEN CARRYING OUT CERTAIN INVESTIGATIVE (SEARCH) ACTIONS IN MODERN CONDITIONS.....	420
Kalinnikov O.V. REASONABLENESS OF TERMS IN CRIMINAL PROCEEDINGS IN ABSENTIA.....	423
Lisitsyna Yu.O., Serkevych I.R. PECULIARITIES OF THE METHODOLOGY FOR INVESTIGATING CRIMES AGAINST SEXUAL FREEDOM: TRENDS AND PROSPECTS FOR IMPROVEMENT.....	427
Nestertsov D.I. PROBLEMS OF DETERMINING THE STATUS OF A FOREIGNER AS A PARTICIPANT IN CRIMINAL PROCEEDINGS.....	432
Soloviova O.Ye. MEDIATION IN THE CRIMINAL PROCESS OF UKRAINE: DIRECTIONS OF RESOLVING CRIMINAL-LEGAL CONFLICTS.....	435
Shapoval O.V. GUARANTEES OF THE PRESUMPTION OF INNOCENCE REGARDING A LAWYER IN CRIMINAL PROCEEDINGS: LEGAL APPROACHES AND JUDICIAL PRACTICE.....	439
Yakovenko M.A. PECULIARITIES OF THE NORMATIVE CONSTRUCTION OF THE OBLIGATIONS OF PERSONS SUBJECT TO MEASURES TO SECURE CRIMINAL PROCEEDINGS.....	442

SECTION 10

JUDICATURE; PUBLIC PROSECUTION AND ADVOCACY

Hermak K.O. STRENGTHENING PROCEDURAL PROTECTION OF JUDGES: CASE LAW OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS AND THE COURT OF JUSTICE OF THE EU.....	447

Horbasenko P.V. CERTAIN METHODOLOGICAL ASPECTS OF DETERMINING GUARANTEES OF JUSTICE.....	451
Hubskiy V.Ye., Borodina I.V. ORGANIZATIONAL AND LEGAL PRINCIPLES OF INFORMATION TRANSFORMATION OF THE JUDICIAL SYSTEM OF UKRAINE: CURRENT STATUS AND DEVELOPMENT PROSPECTS.....	456
Derkach V.H., Prokopovych-Tkachenko Ye.D., Rudenko Ye.H. USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE COURT PROCESS OF UKRAINE: LEGAL, ETHICAL AND PROCEDURAL ASPECTS.....	460
Shyiata D.S. LEGAL REGULATION OF PROSECUTORIAL LIABILITY FOR ETHICAL VIOLATIONS....	465
Shtabska Kh.D. THEORETICAL APPROACHES TO DEFINING THE CONCEPT AND FEATURES OF THE DIGITALIZATION OF JUDICIAL SYSTEM OF UKRAINE.....	470

SECTION 11 INTERNATIONAL LAW

Avanesian H.M., Lisnyi I.A., Kovalenko V.F. LEGAL MECHANISMS OF LIABILITY FOR PROPERTY OFFENSES AND ABUSE IN THE SECURITIES MARKET: A COMPARATIVE ANALYSIS OF INTERNATIONAL AND NATIONAL LEGISLATION.....	473
Andreichenko S.S. DEVELOPMENT OF THE INSTITUTION OF RETORSION IN INTERNATIONAL LAW...	476
Babiak M.B., Lysiak O.I. GENDER EQUALITY AND WOMEN'S RIGHTS IN INTERNATIONAL LAW....	479
Biriukov R.M. THE ACTIVITIES OF THE NATIONAL POLICE OF UKRAINE IN THE CONTEXT OF EUROPEAN INTEGRATION.....	482
Ivanov A.H., Troian A.O., Skotnytska Ye.S. PECULIARITIES OF MIGRATION PROCESS REGULATION IN THE EU.....	485
Ihoshyn M.M., Statkov M.O. INDIVIDUAL CRIMINAL RESPONSIBILITY FOR WAR CRIMES: MODERN CHALLENGES OF INTERNATIONAL LAW.....	489
Kramnoi S.S. THE CURRENT STATE OF INTERNATIONAL CONFLICTS AND THE EFFECTIVENESS OF INTERNATIONAL ORGANIZATIONS: A REVIEW OF THE MODERN DYNAMICS OF INTERNATIONAL CONFLICTS	493
Nikolenko L.M. PRINCIPLES OF LEGISLATIVE DRAFTING IN THE CONTEXT OF ADAPTATION TO THE EUROPEAN UNION LAW.....	496
Romaniuk V.A., Kiryk A.Yu. THE EFFECTIVENESS OF THE POWERS OF THE HIGH REPRESENTATIVE OF THE EU FOR FOREIGN AFFAIRS AND SECURITY POLICY IN THE FIELD OF FOREIGN POLICY.....	500
Taranenko M.M., Driapak D.A. INTERNATIONAL LEGAL REGULATION OF CULTURAL HERITAGE PROTECTION IN ARMED CONFLICTS.....	505

SECTION 12 VILLAGE LAW

Hidenko Ye.S. MAIN PRIORITIES OF IMPROVING THE REGULATORY AND LEGAL REGULATION OF THE ASSESSMENT OF TACTICAL LITERACY IN THE PERFORMANCE OF SERVICE AND COMBAT TASKS BY THE PERSONNEL OF THE NATIONAL POLICE OF UKRAINE.....	510
Kurtov A.I., Pashchenko Ye.M., Ivashchenko S.M., Potikhenskyi A.I., Kurtov D.A. TRANSFER, FORCED ALIENATION OR SEIZURE OF PROPERTY UNDER THE LEGAL REGIME OF MARTIAL OR STATE OF EMERGENCY.....	513

SECTION 13 PHILOSOPHY OF LAW

Perun S.V., Zinchenko N.O., Kaiun V.O., Dashevskaya T.V. MYTHOLOGICAL ROOTS OF ANCIENT IRISH LAW.....	517

РОЗДІЛ 1

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 340.12

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-3/1>

ВИКОРИСТАННЯ ЮРИДИЧНИХ КОНСТРУКЦІЙ ТА ІНШИХ ЗАСОБІВ ЗАКОНОДАВЧОЇ ТЕХНІКИ ДЛЯ СТВОРЕННЯ ЯКІСНОГО ТА ЕФЕКТИВНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

THE USE OF LEGAL CONSTRUCTS AND OTHER MEANS OF LEGISLATIVE TECHNIQUE TO CREATE HIGH-QUALITY AND EFFECTIVE LEGISLATION

Волохов О.С., к.ю.н.,
докторант відділу теорії держави і права

Інститут держави і права імені В.М. Корецького Національної академії наук України

Стаття присвячена висвітленню проблеми використання засобів законодавчої техніки для здійснення правової реформи та створення ефективного і якісного законодавства. Зазначається, що євроінтеграційні наміри України зумовлюють нові виклики перед національною правотворчістю. Масив актів ЄС, які мають бути включені до законодавства шляхом його гармонізації, є значним та включає різні джерела права ЄС, а визначені експертами ЄС та МВФ терміни здійснення нашої державою ключових правових реформ впливають на можливість їх поступової та зваженої реалізації. Важливим є врахування засобів законодавчої техніки та контроль якості під час розробки нового законодавства. Аргументовано, що законодавча техніка є досить широким поняттям та не може існувати лише в рамках системи усталених теоретико-прикладних правил, вироблених на підставі практики законотворчості. Значну роль в ній відіграє міжнародний досвід та міжнародні стандарти, правова доктрина, а також практика застосування законів, а не лише практика їх розроблення. Законодавча техніка має включати правила та прийоми для формування, формулювання та вираження норм права законодавцем, а також міжнародні стандарти, яким має відповідати національне законодавство. Засоби законодавчої техніки не зводяться до якісного оформлення законопроекту, адже до таких засобів можна віднести сам процес та підходи до визначення і оцінки правової проблеми, яку варто вирішувати шляхом прийняття закону. Використання юридичних конструкцій, як основних засобів законодавчої техніки, потребує активізації наукових досліджень у сферах формування та використання законодавчої техніки, виявлення кращого зарубіжного досвіду та регулярної оцінки ефективності реалізації законодавства. Адже оцінка ефективності законодавства дозволяє виявити найбільш дієві закони та юридичні конструкції, які можуть стати орієнтиром для законодавця; містять апробовані часом моделі та методи формування та викладення норм права, використання яких відповідає особливостям національної правової системи.

Ключові слова: засоби законодавчої техніки, юридичні конструкції, здійснення правової реформи, ефективність законодавства, якість законодавства.

The article is devoted to the issues of using legislative techniques to implement legal reform and making effective and quality legislation. It is noted that Ukraine's intentions for European integration pose new challenges to the national law-making process. The variety of EU acts that should be included in the national legislation through its harmonization is significant and includes various sources of EU law, while the deadlines for the implementation of key legal reforms by our state, determined by EU and IMF experts, affect the possibility of their gradual and balanced implementation. It is important to take into account legislative techniques and quality control during the development of new legislation. Legislative techniques are a rather broad concept and cannot exist only within the framework of a system of established theoretical and applied rules developed based on lawmaking practice. A significant role is played by international experience and international standards, legal doctrine, and the practice of applying laws, not only the practice of their development. Legislative techniques should include rules and techniques for the formation, formulation, and expression of legal norms by the legislator, as well as international standards that national legislation must comply with. Legislative technique means are not limited to the high-quality design of a draft law, because such means include the process itself and approaches to defining and assessing a legal problem that should be solved by adopting a law. The use of legal constructions as the main means of legislative technique requires the intensification of scientific research in the areas of formation and use of legislative technique, identification of the best foreign experience, and regular assessment of the effectiveness of the implementation of legislation. After all, assessing the effectiveness of legislation allows you to identify the most effective laws and legal constructions that can become a reference point for the legislator; and contain time-tested models and methods for the formation and presentation of legal norms, the use of which corresponds to the characteristics of the national legal system.

Key words: legislative technique means, legal constructions, implementation of legal reform, effectiveness of legislation, quality of legislation.

Засоби законодавчої техніки займають вагоме місце у розвитку законодавства та формування правової системи загалом. Адже вони становлять основу для законотворчості, як особливої та однієї з найважливіших функцій держави. Створення ефективного законодавства передбачає формування якісних законів, які на думку В. Вентерпул, мають бути точними і ефективними для досягнення запланованих результатів, але однозначними і простими для їх розуміння [1, с. 170]. Якісний закон, сформований відповідно до правил та вимог законодавчої техніки, містить апробовані юридичні конструкції, уніфіковану та зрозумілу термінологію, що загалом гарантує чіткість та зрозумілість правових норм. При цьому, як біль-

шість ЗМІ, так і окремі вчені говорячи про якість законів та законопроектів, часто оцінюють саме діяльність уряду та парламенту, а не зміст чи можливість реалізації закону. Такий підхід, який не має жодного відношення до аналізу можливої ефективності норм права, використання засобів законодавчої техніки, є вкрай поширеним та створює негативне забарвлення для перспективних законодавчих ініціатив, які, наприклад, свідомо засуджуються опозицією для отримання політичної вигоди від критики влади.

Попри це, питання якості та ефективності законодавства наразі потребують особливої уваги в аспекті здійснення значних правових реформ. Євроінтеграційні наміри України, які були формалізовані Угодою про асоці-

ацію з ЄС, зумовлюють нові виклики перед національною правотворчістю. Масив актів ЄС, які мають бути включені до законодавства шляхом його гармонізації, є значним та включає різні джерела права ЄС, а визначені експертами ЄС та МВФ терміни здійснення нашою державою ключових правових реформ впливають на можливість їх поступової та зваженої реалізації. Достовірно відомо, що швидкість роботи завжди впливає на її якість, а отже якість нового законодавства апіорі може бути втрачена за умов його швидкого створення та прийняття без врахування засобів законодавчої техніки, контролю якості та ефективності законодавства.

Проблематика засобів законодавчої техніки, їх використання у правотворчості не є новою та досліджувалась у працях А. О. Дутко, М. С. Кельмана, І. В. Міщук, Ю. М. Перерви, О. Ф. Скакун та інших. Незважаючи на багатоманітність наукового матеріалу, в доктрині існують питання, що потребують більш ґрунтовного вивчення. До них належать визначення засобів законодавчої техніки, їх особливостей, а також пошук оптимальних шляхів здійснення правової реформи із дотриманням правил та використанням засобів законодавчої техніки для створення ефективного та якісного законодавства.

Поняття «законодавча техніка» або ж «нормотворча техніка» має різне визначення як серед науковців, так і у практикуючих юристів. Плюралізм та відсутність єдності щодо визначень цього поняття зумовлені різноманітністю засобів, прийомів та правил законодавчої техніки, застосування значної частини яких є дискусійним, адже вони досліджуються в контексті методології пізнання права, а також методів побудови елементів правової системи. Можливо такий плюралізм щодо поняття «законодавча техніка» зумовлений також різностороннім тлумаченням самого терміну «техніка», адже спектр його використання як у законодавстві, так і у доктрині є широким.

Так, у наукових працях поняття «законодавча техніка» визначається як:

- комплекс засобів, прийомів та правил, які використовують суб'єкти нормотворчості для підготовки, формулювання нормативно-правових приписів та закріплення їх у відповідних формах юридичного права [2, с. 14];
- операції по підготовці правових норм з погляду їхньої суті, їхнього змісту, і операції, за допомогою яких рішення по суті здобувають свою специфічну форму вираження [3, с. 228];
- систему вимог і методів створення найбільш доцільних за формою й досконалих за структурою нормативно-правових актів, які характеризуються точністю та визначеністю юридичних форм: речень, словосполучень, окремих термінів, а також ясністю й доступністю мови для адресатів закону, вдалими формулюваннями норм права, вдалою побудовою юридичних конструкцій [4, с. 179].

Варто відзначити, що з метою уніфікації написання проектів законів та дотримання вимог законодавчої техніки при підготовці законопроектів, головним юридичним управлінням Апарату Верховної Ради України підготовлено Правила оформлення проектів законів та основні вимоги законодавчої техніки (Методичні рекомендації). Ці Методичні рекомендації містять наступне визначення поняття законодавчої техніки, як системи усталених теоретико-прикладних правил, вироблених на підставі багаторічної практики законотворчості, якими окреслено засоби і методи розробки та написання проектів законів, що забезпечують точну й повну відповідність положень, що викладаються, їх змісту і призначенню, вичерпний обсяг правового регулювання, ясність та доступність правового матеріалу тощо [5].

На нашу думку, законодавча техніка є досить широким поняттям та не може існувати лише в рамках системи усталених теоретико-прикладних правил, вироблених на підставі багаторічної практики законотворчості. Справа у тому, що значну роль в ній відіграє міжнародний досвід

та міжнародні стандарти, правова доктрина, а також практика застосування законів, а не лише практика їх розроблення. Наприклад, Венеційська комісія формує у своїх доповідях та звітах висновки щодо конституційних положень та інших правових норм або їх проектів, а також створює узагальнені міжнародні стандарти, які виступають ціннісними орієнтирами для проведення внутрішньодержавної правової політики. Визначивши елементи поняття «верховенства права» у своїй Доповіді про верховенство права, Комісія сформулила мінімальні європейські стандарти правотворчості, які є актуальними для будь-якої держави за умови її демократичного розвитку. Так, в розумінні експертів Венеційської комісії, принцип юридичної визначеності вимагає, щоб юридичні норми були чіткими і точними, а врегульовані ними правовідносини залишались передбачуваними. Юридична визначеність (legal certainty) та верховенство закону (supremacy of the law) передбачають, що закон застосовується на практиці і він є придатним для застосування. Тому надзвичайно важливо оцінити закон на предмет придатності його застосування на практиці ще до прийняття, а також перевірити а posteriori, чи буде його застосування ефективним [6, с. 161–162].

Тому, вважаємо що законодавча техніка має включати як апробовані під час правотворчості та правозастосування засоби, правила та прийоми для формування, формулювання та вираження норм права законодавцем, так і міжнародні стандарти, яким має відповідати національне законодавство. Засоби законодавчої техніки не зводяться до якісного оформлення законопроекту для його, наприклад, реєстрації Апаратом Верховної Ради України. Адже до таких засобів можна віднести сам процес та підходи до визначення і оцінки правової проблеми, яку варто вирішувати шляхом прийняття закону. При цьому, слід також враховувати, що не всі проблеми права можна вирішити саме шляхом прийняття нового закону, адже значна їх кількість лежать в площинах реалізації існуючого законодавства, відсутності належного рівня правосвідомості населення тощо.

Піднімаючи питання засобів законодавчої техніки, варто розділити думку А. Дутко, яка стверджує, що такі засоби умовно поділяються на:

- засоби, прийоми та правила формування та вираження змісту нормативних приписів у відповідних законодавчих актах;
- засоби, прийоми та правила організаційно-документального оформлення законодавчих актів (структурна побудова, нормативна графіка, реквізити) [2, с. 32].

Використання засобів законодавчої техніки І. Міщук відносить до однієї з характеристик якості законодавства, адже ці засоби, на думку вченої, покликані забезпечити досконалість нормативно-правового акта. Якість закону, вважає вчена, включає його змістову досконалість, відповідність формальним вимогам, дотримання процедурних аспектів на етапі прийняття, а також відповідність суспільним потребам та дотримання на етапі правореалізації [7, с. 93].

Такі засоби, як і прийоми є технічними, оскільки вони є зовнішніми інструментами і способами організації правового матеріалу. При цьому, М. Баб'юк та І. Гелецька фактично пропонують відокремити засоби законодавчої техніки від системи їх правил, адже останні, на їх думку, можуть бути закріплені в нормативних актах, інструкціях тощо. У такому випадку вони виступають юридично-технічними нормами, які покладають на законодавця обов'язок дотримання вимог для забезпечення досконалості системи законодавства, вважають вчені [8, с. 25].

На нашу думку, засобами законодавчої техніки є не лише прийоми та правила, які стосуються розробки, оформлення змісту та структурування нормативно-правових актів, але й певні правові моделі, юридичні конструкції, які передбачають не так умови створення законів, як відображення у них різних особливостей правового регулювання, системності та одночасної чіткості законодав-

ства. Наприклад, кодифікація виступає одним із найбільш вдалих засобів законодавчої техніки для систематизації великих нормативних масивів, які можна структурувати у логічно узгоджений нормативно-правовий акт для регулювання певної сфери правовідносин.

Цікавим питанням, яке впливає на якість законодавства та ефективність його реалізації є юридична термінологія. Як мовознавці, так і окремі правники ведуть загальні дискусії щодо необхідності використання спеціальної термінологічної системи в процесі розробки законодавства. Якщо одні вважають, що при створенні законодавства для точності та повноти правового регулювання потрібно використовувати спеціальну професійну мову, яка не є і не повинна бути зрозумілою людям без юридичної освіти, то інші стверджують, що норми закону можна передати з необхідною точністю і повнотою використовуючи звичайну розмовну та літературну мову. Попри той факт, що складність термінології нормативно-правового акта в окремих випадках може бути проблемою для його реалізації, поєднувати стислість і ясність нормативно-правових актів з їх точністю та повнотою без спеціальної термінології неможливо [9, с. 25]. Уніфікація юридичної термінології на засадах україноцентричності та її відповідності міжнародним стандартам дозволяє уникати багатьох помилок правотворчості, які, крім іншого, мають вплив на «престиж» законодавства, тобто його сприйняття суспільством, оцінку міжнародних експертів тощо. Уніфікація юридичної термінології, як засіб законодавчої техніки, потребує створення базових принципів співпраці та взаємодії між фаховою правничою спільнотою та філологами для визначення основних вимог до юридичного терміна, критеріїв оцінювання його відповідності до них. Окремо варто звернути увагу на необхідність адаптації юридичної термінології до законодавства ЄС та міжнародних стандартів, адже наповнення новоствореного Єдиного глосарію правових термінів¹ має здійснюватися із врахуванням обраного нашою державою курсу на вступ до ЄС.

Окремим питанням в контексті використання юридичної термінології та засобів законодавчої техніки є юридичні конструкції, які застосовуються для розробки та систематизації законів та впорядкування їх змісту.

Д. Лавренко визначає юридичні конструкції, як закріплені у законодавстві ідеальні узагальнювальні моделі структури правових явищ, створюваних для формування регулятивних, охоронних, захисних нормативно-правових приписів і досягнення точності і визначеності законів. Особливостями юридичних конструкцій як засобів законотворчої техніки, вважає вчений, є відображення у них структури певних однорідних правових явищ, які потребують законодавчої регламентації та формування ідеальних моделей структури правових явищ. Крім цього, юридичні конструкції використовуються законодавцем для досягнення точності і визначеності змісту норм права [10, с. 976].

На думку Н. Левицької, юридична конструкція є сукупністю об'єктивно необхідних упорядкованих і взаємопов'язаних елементів. Юридична конструкція, на думку вченої, повинна бути внутрішньо несуперечливою, а всі її елементи мають бути чітко визначені в законодавстві, адже відсутність одного з елементів юридичної конструкції або ж додавання зайвих елементів веде до дефектів у законодавстві – виникненню колізій, прогалин у праві тощо [11, с. 170].

Варто розділити думку Д. Лавренко, що саме вдосконалення підходів до використання юридичних конструкцій у законотворчій техніці сприятиме побудові якіснішої правової системи, яка буде відповідати потребам суспільства, вимогам часу та міжнародним стандартам [10, с. 978]. Тобто дотримання міжнародних стандартів та врахування потреб суспільства має бути серед пріоритетних завдань законодавця під час вибору юридичних конструкцій для формулювання норм права та їх логічного відображення у законах.

При цьому, питання забезпечення якості та ефективності законодавства не є вирішальними на етапі розробки та реєстрації проєктів законів. Законодавець, зважаючи на кількість політичних та правових проблем та чіткі строки для їх вирішення, намагається усі ці питання ефективності законодавства максимально відкласти та вирішувати вже в процесі реалізації. Проте недотримання правил та засобів законодавчої техніки, вказує І. Міщук, впливає на якість законодавства, що призводить до видання взаємовиключних норм або суперечності між нормативно-правовими актами, дублювання положень інших нормативно-правових актів, стилістичні та мовні помилки, які виникають внаслідок порушення орфографічних, лексичних, стилістичних і граматичних норм сучасної української мови [7, с. 94–95].

Для створення якісних законів шляхом використання юридичних конструкцій необхідною умовою є узгодженість та апробація останніх, адже лише дієві та ефективні моделі можуть створювати ефективне законодавство. В цьому аспекті варто в черговий раз відзначити міжнародні стандарти правотворчості, які формалізовані в актах міжнародних організацій, таких як Венеційська комісія, ГРЕКО, ЄСПЛ, ОБСЄ та інших. Ці стандарти консолідують позитивний досвід різних правових систем для використання кращих практик у законотворенні.

Пріоритетним може бути використання результатів оцінки ефективності реалізації законодавства під час здійснення правового моніторингу. Адже оцінка ефективності реалізації законодавства дозволяє виявити ефективні закони, які досягають мети правового регулювання та відповідно містять ефективні юридичні конструкції. Аналіз таких дієвих моделей формування норм права, дозволить законодавцю використовувати їх переваги під час створення нових законопроєктів.

Не останнім питанням щодо законотворчості в контексті формування ефективного законодавства є використання результатів наукових досліджень. Оцінка юридичних конструкцій під час створення законопроєктів, врахування у їх змісті різних аспектів правової політики для вирішення правової проблеми, мають бути серед пріоритетних напрямів наукових досліджень. Наразі результати наукових досліджень не відображені централізовано у реєстрі або звіті, який слугував би чітким орієнтиром для законопроєктної роботи. Важливі монографічні та дисертаційні дослідження, які нарешті стали частіше розмішувати в режимі онлайн, повинні бути систематизовані, а висновки та результати таких досліджень внесені до спеціального реєстру. Це також дозволить надати певного репутаційного контексту тим законопроєктам, які було розроблено із врахуванням останніх наукових досліджень та пропозицій.

Отже, здійснення правової реформи потребує розроблення та прийняття якісного та ефективного законодавства, яке відповідає зобов'язанням держави в аспекті євроінтеграції та формується шляхом використання апробованих засобів законодавчої техніки. Використання юридичних конструкцій, як основних засобів законодавчої техніки, потребує активізації наукових досліджень у сферах формування та використання законодавчої техніки, виявлення кращого зарубіжного досвіду та регулярної оцінки ефективності реалізації законодавства. Адже оцінка ефективності законодавства дозволяє виявити найбільш дієві закони та юридичні конструкції, які можуть стати орієнтиром для законодавця; містять апробовані часом моделі та методи формування та викладення норм права, використання яких відповідає особливостям національної правової системи.

¹ Згідно п. 5 статті 35 Закону України «Про правотворчу діяльність» № 3354-IX від 24.08.2023 р. для забезпечення єдності термінології, що вживається у нормативно-правових актах України, створюється Єдиний глосарій правових термінів, наповнення, зберігання, обробка та використання якого забезпечується Міністерством юстиції України. З метою створення Єдиного глосарію правових термінів Кабінетом Міністрів України була прийнята Постанова № 577 від 17.05.2024 р. «Про функціонування Єдиного глосарію правових термінів», яка набирає чинності через шість місяців з дня введення в дію Закону № 3354-IX. Постановою визначено, що ведення Глосарія здійснюється державною мовою за рубриками галузей права із зазначенням нормативно-правових актів, у яких міститься визначення відповідного терміна. Глосарій може містити переклад правових термінів англійською мовою та розміщується на офіційному веб-сайті Мін'юсту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Vanterpool V. A Critical Look at Achieving Quality in Legislation. *European Journal of Law Reform*. 2007. No 9. P. 167–204.
2. Дутко А. О. Юридичні конструкції та їх використання в законотворчій практиці України: Монографія / А.О. Дутко. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. 176 с.
3. Перерва Ю. М. Законодавча техніка як особливий елемент методології законодавчого процесу. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2014. № 3. С. 227–229. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pupch_2014_3_72
4. Щербина В. С. Соціальне призначення засобів законодавчої техніки. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 11. С. 179–183.
5. Правила оформлення проектів законів та основні вимоги законодавчої техніки (Методичні рекомендації). Редакція від 27.11.2014 року URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0002451-06#Text>
6. Волохов О. С. Міжнародні стандарти правотворчості, які формалізовані в актах Європейської комісії за демократію через право (Венеційської комісії) та їх вплив на ефективність законодавства в Україні. *Публічне право*. 2023. № 3(51). С. 160–169.
7. Міщук І. В. Якість законодавства крізь призму дотримання правил та засобів законодавчої техніки. *Нове українське право*. 2021. Вип. 4. С. 92–97.
8. Баб'юк М. П., Гелецька І. О. Законодавча техніка та її використання у цивільно-правових нормах. *Юридичний вісник*. 2021. № 2021/6. С. 24–32. URL: http://yurvisnyk.in.ua/v6_2021/3.pdf
9. Клочко М. І. Юридична термінологія: поняття, особливості. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2009. Випуск 18. С. 148–154.
10. Лавренко Д. О. Юридична конструкція та її види в комплексі елементів законотворчої техніки. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». 2024. № 12. С. 974–978. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2024/12/166.pdf>
11. Левицька Н. О. Юридичні конструкції та система права: співвідношення понять. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 9. С. 169–173. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2017/9/35.pdf>

ЗЛОЧИН І ПОКАРАННЯ ЯК БАЗОВІ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ ПОНЯТТЯ ЗБІРНИКА НІМЕЦЬКОГО ПРАВА «КАРОЛІНА» 1532 Р.

CRIME AND PUNISHMENT AS BASIC CRIMINAL LAW CONCEPTS OF THE COLLECTION OF GERMAN LAW “CAROLINA” OF 1532

Доль І.Р., аспірантка кафедри історії держави,
права та політико-правових учень

Львівський національний університет імені Івана Франка

Стаття присвячена базовим кримінально-правовим поняттям збірника німецького права «Кароліна» 1532 р., якими були злочин і покарання. У згаданій кодифікації були розроблені нові на той час склади злочинів, введені принципи судочинства, обставини, що виключають кримінальну протиправність діяння, обтяжують та пом'якшують покарання, поняття співучасті, вини, умислу, необережності, замаху тощо. «Кароліна» встановила примат імператорського законодавства, що ґрунтувалося на римському праві, у сферах кримінальної відповідальності та кримінального судочинства над партикулярним звичаєвим правом німецьких земель.

Перелік злочинів у кодифікації 1532 р. був широким, як для тогочасних умов, але не вичерпним. Зокрема у ньому містилися злочини проти релігії, проти державної влади, проти особи, проти моралі, проти правосуддя, проти торгівлі. У збірнику німецького права переважали тяжкі й особливо тяжкі злочини, які докладно характеризувалися, а злочинів меншої суспільної небезпечності було обмаль. Відтак, «Кароліна» допускала аналогію закону при застосуванні кримінальної відповідальності, відповідно до якої судді шукали в її тексті склад злочину, який найбільше нагадував фактично вчинене діяння. Застосування аналогії закону в кримінальних справах збірник 1532 р. дозволяв тільки за участю знавців у галузі права, що зумовило активний розвиток кримінально-правової та кримінально-процесуальної наук в Німеччині XVII–XVIII ст.

Ідея відлякуючої відплати (тогочасна загальна превенція) зумовила суворість покарань «Кароліни». Зокрема у ній містилися декілька видів смертної кари – як простої, так і кваліфікованої. Також передбачалися фізичні та ганебні покарання, тюремне ув'язнення, штрафи і конфіскація майна. Збірник 1532 р. розрізняв звичайне та надзвичайне покарання. Звичайне покарання відповідало законодавчому тексту та призначалося лише у випадках, коли не існувало жодних обставин, які б його пом'якшували відповідно до закону чи думки судді. Надзвичайне покарання було більш поширеним у практиці та відрізнялося від того, що у тексті закону, в напрямку його пом'якшення з огляду на відповідні обставини.

Ключові слова: кодифікація, кримінальна відповідальність, німецьке право, вина, смертна кара.

The article is devoted to the basic criminal law concepts of the collection of German law "Carolina" of 1532, which were crime and punishment. In the aforementioned codification, new at that time compositions of crimes were developed, judicial principles were introduced, circumstances that exclude the criminal illegality of an act, aggravating and mitigating punishment, concepts of complicity, guilt, intent, negligence, attempt, etc. were set. "Carolina" established the primacy of imperial legislation based on Roman law in the areas of criminal responsibility and criminal justice over the particular customary law of the German lands.

The list of crimes in the codification of 1532 was broad, as for the conditions of that time, but not exhaustive. In particular, it contained crimes against religion, against state power, against the person, against morality, against justice, and against trade. The compendium of German law was dominated by felonies and treasons, which were described in detail, and there were few crimes of lesser public danger. Therefore, "Carolina" allowed the analogy of the law in the application of criminal responsibility, according to which judges looked for the composition of the crime in its text, which most closely resembled the act actually committed. The collection of 1532 allowed the application of the analogy of the law in criminal cases only with the participation of experts in the field of law, which led to the active development of criminal law and criminal procedure sciences in Germany in the XVII–XVIII centuries.

The idea of deterrent retribution (at that time general prevention) determined the severity of the punishments of "Carolina". In particular, it contained several types of death penalty – both simple and qualified. Physical and humiliating punishments, imprisonment, fines and confiscation of property were also foreseen. The collection of 1532 distinguished between ordinary and extraordinary punishment. The usual punishment corresponded to the legal text and was imposed only in cases where there were no mitigating circumstances according to the law or the opinion of the judge. Extraordinary punishment was more common in practice and differed from that in the text of the law in the direction of its mitigation in view of the relevant circumstances.

Key words: codification, criminal responsibility, German law, guilt, death penalty.

Успішний розвиток кримінального права сучасної Європи загалом і України зокрема вимагає належної науково-теоретичної бази, важливою складовою якої є історико-правові знання. Саме в минулому перебувають витoki чинних уявлень про кримінальну відповідальність, злочин, покарання, вину тощо. В історії становлення згаданих явищ визначний пункт становить німецька кодифікація 1532 р., відома широкому загалу як «Кароліна» (автентична назва – Судово-кримінальна ординація імператора Карла V і Священної Римської імперії). Обсяг її впливу на формування кримінального законодавства, зародження кримінально-правової доктрини, здійснення судової практики в Центральній-Східній Європі є фундаментальними. Відтак, цілком зрозуміло відповідна тема заслуговує ретельної уваги і належного вивчення.

Метою статті є з'ясування змісту та значення базових кримінально-правових понять збірника «Кароліна» 1532 р., до яких належать насамперед злочин і покарання.

Злочини та покарання традиційно є базовими кримінально-правовими поняттями, на яких ґрунтувалося

та розвивалося в процесі історії вчення про кримінальну відповідальність. Ці поняття відіграють фундаментальну роль у тому числі в збірнику німецького права 1532 р. «Кароліна». Зокрема у ньому була розроблена низка важливих понять кримінального права, однак вони не завжди мали завершений вигляд і чітку форму. Крім того, ці поняття не були перенесені в систему абстрактно-юридичних категорій, характерну сучасному кримінальному праву, а викладалися стосовно конкретних видів злочинів і покарань.

Тривалу юридичну чинність німецької кодифікації 1532 р. (на деяких землях діяла аж до початку XIX ст.) зумовили чимало суспільно-політичних причин. Натомість юридичні причини такої витривалості полягали в особливостях змісту «Кароліни», яка уніфікувала процес здійснення судочинства та скасувала невідповідні процесуальні звичаї окремих німецьких земель. Кодифікація дозволяла застосування тільки давніх звичаїв і прямо заборонила аргументувати позицію в суді новим звичаєм, який суперечив закону. На майбутнє збірник 1532 р. виключив

можливість використання поганих і нерозумних звичаїв. Крім того, «Кароліна» надавала суддям можливість не застосовувати норми звичаєвого права, що були несправедливими.

Використання партикулярного звичаєвого права німецьких земель було дозволено «Кароліною» як виняток з правила, згідно з яким судді вирішують справи відповідно до «імператорського права», що ґрунтувалося на римському праві. Це спонукало місцевих правителів не тільки керуватися загальнонімецьким збірником права 1532 р., але й видавати нормативно-правові акти місцевого значення задля його належного застосування на локальному рівні. Новаторство «Кароліни» виражалось насамперед у тому, що збірник встановив публічний характер покарання, визначив вину як підставу кримінальної відповідальності, а також окреслив злочин як протиправний вчинок, який посягає на публічний порядок [1, s. 127].

У збірнику 1532 р. були розроблені нові на той час склади злочинів, введені додаткові кримінально-правові поняття (умисел, необережність, замах), принципи судочинства, перелік обтяжуючих та пом'якшуючих обставин. Німецьке кримінальне право аналізованого періоду містило багато цікавих рис і прогресивних особливостей, які мали важливе значення в ході правового розвитку Європи [2, с. 166].

З одного боку, «Кароліна» передбачала систему покарань, частину яких можна назвати щонайменше жорстокою. Однак з іншого, вона визначала обставини, що виключали протиправність і пом'якшували покарання. Відтак, збірник 1532 р. розрізняв покарання звичайне (*poena ordinaria*) та покарання надзвичайне (*poena extraordinaria*). Звичайне покарання, під яким малося на увазі саме те жорстоке покарання, передбачене в тексті кодифікації, застосовувалося відносно рідко і лише тоді, коли вина підсудного була безсумнівною та однозначно доведеною, а пом'якшуючих обставин не було. Натомість у практиці переважали надзвичайні покарання, тобто більш м'які, ніж передбачені законом, оскільки часто їх зумовлювали пом'якшуючі обставини чи сумніви щодо вини. Більше того, «Кароліна» допускала можливість призначення м'якшого покарання навіть тоді, коли відповідних обставин не існувало, якщо суд вважав це доцільним [3, s. 58].

Кримінально-матеріальна частина «Кароліни» розпочинається з положення про те, як повинен діяти суб'єкт правозастосування, коли конкретний злочин і покарання не були вказані в законі. Справа в тому, що збірник 1532 р. зосереджений на тяжких і особливо тяжких злочинах, які охарактеризовано в ньому доволі докладно. Рівень тяжкості цих складів злочинів зумовив суворість передбачених у німецькій кодифікації покарань. Натомість перелік злочинів «Кароліни» не був вичерпним і часто базувався на прикладах, відображаючи казуїстичний підхід її укладачів. Відтак, «Кароліна» допускала аналогію закону при застосуванні кримінальної відповідальності, яка спонукала суддів шукати в її тексті склад злочину, який найближче нагадував фактично вчинене діяння [1, s. 128].

Це вказує на матеріальний підхід до визначення злочину в збірнику 1532 р. на відміну від формального підходу, знаного в римському праві (*nullum crimen sine lege*) та домінуючого в сучасних кримінальних кодексах. Згаданий матеріальний підхід до визначення злочину згідно з «Кароліною» покладав на суддю обов'язок карати за кожен аморальний вчинок, який мав навіть мінімальну подібність зі складом злочину, передбаченого законом. Водночас збірник 1532 р. наполягав на тому, що аналогія закону до правопорушника може бути застосована лише на підставі висновків знавців у галузі права [4, s. 30].

Такими компетентними знавцями «Кароліна» визнавала знавців права при вищих судових органах і вчених юридичних факультетів. Вказане положення збірника

1532 р., своєю чергою, спричинило активний розвиток кримінально-правової та кримінально-процесуальної наук в Німеччині XVI–XVIII ст. У згаданий період публікувалися численні підручники, зібрання судової практики та коментарі до статей «Кароліни». Серед них найбільш відомою була праця декана юридичного факультету Лейпцигського університету Б. Карпцова «*Practica nova imperialis Saxonica rerum criminalium*», видана в 1635 р. [1, s. 130]. Також варто наголосити на тому, що на українських землях (особливо в містах магдебурзького права) у XVII–XVIII ст. активно використовувалися праці Б. Гроїцького, засновані в тому числі на положеннях «Кароліни» [5, с. 104].

Злочини, передбачені у збірнику німецького права 1532 р., поділяють на такі види: злочини проти релігії (богохульство, чаклунство, порушення клятви); злочини проти державної влади (державна зрада, бунт, фальшування грошей); злочини проти особи (вбивство, зґвалтування, тілесні ушкодження, наклеп, образа); злочини проти моралі (інцест, подружня зрада, багатоженство, звідництво); злочини проти правосуддя (надання неправдивих свідчень); злочини проти торгівлі (обмірювання та обважування покупців) [6, с. 141]. Хоча перелік злочинів у «Кароліні» не був вичерпним, він, як для тогочасної Європи, вважався дуже широким. Тому наступні кодифікації, які відбувалися в сусідніх державах, орієнтувалися на цей взірць і намагалися якнайповніше перечислити склади злочинів [1, s. 128].

Першими у «Кароліні» визначено злочини проти релігії. Це відображає загальну роль релігії і становище єпископа – головного землевласника. Ст. 106 бере свій початок з римського права – новели Юстиніана, яка вплинула на встановлення Вормського рейстагу 1495 р. До злочинів проти релігії належали богохульство, блюзнірство, чаклунство, порушення клятви тощо, а також злочини, несумісні з християнською мораллю. До прикладу: «якщо хто-небудь шляхом чаклунства заподіє людям збиток або шкода, то він має бути підданий смертній карі, і ця кара повинна бути проведена шляхом спалення» [7, с. 83–84]; «Якщо хто-небудь приписує Богові те, що йому не личить, чи у своїх промовах заперечує те, що йому властиво, або ображає всемогутність Божу або Святої Його матері Діви Марії, то він повинен бути взятий владою або суддею за службовим обов'язком і посаджений у в'язницю і підданий потім смертній карі, тілесним покаранням, відповідно до обставин і характеру богохульства, а також становищу, яке займає особа, яка його вчинила» [7, с. 81–82].

До державних злочинів відносилися зрада (цьому поняттю було надано максимально широкий і вкрай невідзначений зміст), бунт проти влади, різні види порушень «земського миру» (ворожнеча і помста, розбій, підпал, злісне жебрацтво тощо). У цій категорії злочинів присутня певна диференціація кримінальної відповідальності чоловіка та жінки, зокрема ст. 124 встановлювала: «той, хто зловмисно вчинить зраду, повинен бути, згідно зі звичаєм, підданий смертній карі шляхом четвертування. Якщо це буде жінка, то її слід втопити. У тому випадку, коли зрада могла заподіяти великий збиток – наприклад, якщо зрада стосується країни, міста, власного пана, одного з подружжя або близьких родичів – то можливе посилення покарання шляхом волочіння (до місця страти) або терзання кліщами перед стратою, в деяких же випадках зради можна спершу обезголовити, а потім четвертувати злочинця». У разі народного бунту згідно зі ст. 127 «Кароліни» передбачалося покарання, яке передбачало привселюдне виконання – відсічення голови, биття різками і вигнання з міста чи поселення [8]. Це допомагало наочно показати іншим всю суворість покарання за вчинення таких дій. Незважаючи на майнову нерівність верств населення, влада намагалася викоринити осіб, які займалися жебрацтвом, оскільки такий асоціальний спосіб життя сприяв росту злочинності.

До злочинів проти держави можна віднести й фальшування монет, стосовно якого збірник 1532 р. постановляв: «фальшивомонетники повинні бути покарані наступним чином: ті, хто виготовляє фальшиву монету або (підроблені) клейма, а також ті, хто вимінює або іншим шляхом набуває підроблену монету і зловмисно і підступно знову здає її на шкоду ближньому, за звичаєм і постановами закону, повинні бути піддані смертній карі шляхом спалення; ті, що свідомо надають для цього свої будинки, повинні піддатися конфіскації цих будинків. Той, хто самоправно і злісно зменшує правильну вагу монети або чеканить монету, не маючи на те права, повинен бути ув'язнений до в'язниці і підданий тілесному покаранню або майновому, згідно з вказівкою законознавців. Той, хто переплавляє монету іншої особи, щоб зіпсувати її і зменшити її вагу, має бути також підданий тілесному покаранню або майновому, залежно від обставин справи» (ст. 111) [7, с. 84–85].

Серед злочинів проти особи найбільш детально були регламентовані вбивства. Наприклад: «той, хто заподіє шкоду життю чи тілу іншої особи за допомогою отрути чи зілля, як навмисний вбивця, повинен бути підданий смертній карі шляхом колесування, якщо він є особою чоловічої статі. Якщо ж такий злочин здійснить жінка, її слід втопити або засудити до іншої смертної карі, за звичаєм. Подібних злісних злочинних людей належить для більшого залякування інших перед тією чи іншою стратою волочити (до місця страти), або своє тіло розпеченими кліщами, більш-менш (жорстоко) залежно від становища особи та характеру вбивства, як це встановлено щодо вбивства» [7, с. 93]. Варто зазначити, що самогубства також були віднесені до числа злочинних діянь, в результаті яких спадкоємці могли позбавлятися права спадкування. У «Кароліні» присутній широкий перелік злочинів проти моралі (перелюбство, двошлюбність, інцест, звідництво, згвалтування, викрадення жінок і незаміжніх дівчат тощо). Зокрема у збірнику 1532 р. йдеться про те, що «якщо хто-небудь шляхом насильства і всупереч її волі злочинно збезчестить заміжню жінку, вдову або позбавить невинності дівчину, то такий лиходій підлягає позбавленню життя. За скаргою потерпілої і доказів злочину він повинен бути, подібно розбійнику, підданий смертній карі мечем» [7, с. 88]. Попри те, що «Кароліна» забезпечувала кримінально-правову охорону жінок, але на практиці було складно довести факт вчинення насильства щодо неї.

Злочини проти власності становили численні види розкрадань. Зокрема їм було присвячено аж 19 статей: грабежі, розбої, а також недобросовісне розпорядження довіреним майном. Склад дрібної крадіжки детально окреслювався. Враховувалися кількість, повторність і вартість вкраденого. У разі вчинення крадіжки втретє, вона каралася смертю. Ст. 162 «Кароліні» постановляла стосовно цього в такий спосіб: «якщо буде затриманий хто-небудь, що зробив крадіжку втретє, і ця триразова крадіжка буде цілком встановлена, як роз'яснено раніше про розкриття істини, то він буде визнаний багаторазово ославлений (викритим) злодієм і буде розглядатися нарівні з тим, хто через насильство, і повинен бути підданий смертній карі: чоловік – шляхом повішення, а жінка – шляхом утоплення або іншим чином, за звичаєм кожної землі» [8].

З огляду на виняткове значення релігії у Священній Римській імперії Німпецької нації, цілком логічним видається наявність окремого складу злочину крадіжки в церкві, який у збірнику 1532 р. був сформульований наступним чином: «той, хто викрав дароносицю, в якій знаходяться святі дари, повинен бути засуджений до смертної карі шляхом спалення; а також якщо хто-небудь зламає або розкрис церковну скриню, в якій збирають священне подаяння, або шляхом хитрості вкраде з неї, або вчинить будь-що інше подібним чином, то він має бути

підданий тілесному покаранню або смертній карі за вказівкою знавців закону» [7, с. 118–119]. Для незаможних прошарків населення були характерні крадіжки плодів, врожаю, риби, лісу, що також каралися згідно з положеннями «Кароліні».

До злочинів проти правосуддя в кодифікації 1532 р. належали неправдиві свідчення, незаконне звільнення ув'язненого охоронцем, неправомірний допит під катуванням тощо. Цікаво, що в разі «якщо страж кримінальної в'язниці звільнить підданого кримінальному покаранню, то він підлягає тому ж кримінальному покаранню, замість злочинця, якого він звільнив» [7, с. 122–123]. Більшість цих складів злочинів були сформульовані у кримінально-процесуальній частині «Кароліні», тобто в межах перших 107 статей.

Кримінальна відповідальність за вчинення злочину відповідно до кодифікації 1532 р., наставала, як правило, при наявності вини – умислу чи необережності. Водночас вона не містила чіткого визначення вини, а нею розумівся злий намір правопорушника або його недбалість. З цього випливає, що кодифікація 1532 р. розрізняла умисну та неумисну форми вини. Ст. 146 встановила кримінальну відповідальність за вбивство з необережності (недбалості) [3, с. 59]. Важливо, що згадана стаття розрізняє вбивство з необережності від казусу (діяння без вини). У разі смерті людини через казус, відповідальність вбивці не наставала. До прикладу, цирюльник брив бороду клієнта і його хтось штовхнув, внаслідок чого він бритвою його зарізав. Також для прикладу «Кароліна» бере до уваги стрільця, який випадково вбив людину. Якщо він стріляв у дозволеному місці, це вважалось казусом, а в разі стрільби в недозволеному – вбивством з необережності [1, с. 398].

У кодифікації 1532 р. визначалися обставини, які виключали кримінальну протиправність діяння. Найважливішим серед них був стан необхідної оборони.

«Кароліна» наголошувала на необхідності аналізу кожного конкретного випадку необхідної оборони з метою не допустити перебільшення її меж та відсутності зловживання. Правомірність необхідної оборони повинен був доводити той, хто обороняється. Якщо його дії визнавалися неправомірними, він повинен був понести покарання [9, с. 72].

Крім стану необхідної оборони, обставини, які виключали кримінальну протиправність діяння, наступали якщо хтось «... вб'є кого-небудь за перелюб, вчинене з його дружиною або дочкою ...»; хтось «... вб'є кого-небудь для порятунку життя, тіла або майна іншої особи, а також, коли вбивають люди, позбавлені розуму»; «... Буде убитий через опір будь-кого, кому доручено затримати за службовим обов'язком і хто надасть недозволений небезпечний і підступний опір» та ін. [7, с. 103–109]. Перелік цих обставин не був вичерпним, і ст. 150 «Кароліні» передбачала, що «є багато інших випадків позбавлення життя, які трапляються через причини, за які не наступає кари, оскільки такі причини законні та справедливі» [9, с. 73].

«Кароліна» окреслювала обставини, що пом'якшували і обтяжували покарання. До обтяжуючих відносилися вчинення злочину щодо особи привілейованого стану чи групою осіб, наявність умислу, рецидив тощо. Пом'якшуючими обставинами при крадіжці вважалися малолітній вік злочинця (до 14 років) і «прямий голодний нестаток» [6, с. 140].

Збірник 1532 р. визначав кримінально-правові норми про співучасть. Це поняття в «Кароліні» мало поверхневий характер і ще не було належно розроблене. Серед співучасників, крім виконавця, виокремлювався пособник, який долучався до злочину перед його вчиненням (наприклад, надання будинку, зброї), у момент здійснення злочину (така співучасть спричиняла рівне з виконавцем покарання) чи після його закінчення (приховування речей, надання притулку). Коли пособник доводив, що таке

діяння він вчиняв лише з доброї волі та мотивів співчуття, він міг сподіватися на пом'якшення покарання.

Відповідно до норм «Кароліни» при кваліфікації злочину і визначення розміру покарання повинна була обов'язково враховуватися соціальна приналежність («звання і становище») як самого злочинця, так і його жертви. Так, при визначенні покарання за крадіжку суддя мусив враховувати вартість украденого й інші обставини, але «у ще більшою мірою має враховувати титул і становище особи, яка вчинила крадіжку» [7, с. 113]. Це явно суперечило декларативному вступу до «Кароліни», де наголошувалося на справедливості, рівному правосудді, про прагнення запобігти свавіллю і виявити милосердя до страждаючих.

В основу системи покарань покладена ідея відлякуючої відплати. Смертна кара була передбачена за більшість злочинів. Так, підпал карався спаленням правопорушника [9, с. 72]. Покарання, які стосувалися відсікання різних частин тіла (урізування язика, вух, відсікання кінцівок) покладалися за просту крадіжку, обман, шахрайство. Ганебні покарання полягали у накладенні знаків безчестя, виставленні в нашийнику до ганебного стовпа, позбавленні прав. Тюремне ув'язнення могло бути як самостійним покаранням (якщо мова йшла про злісних злочинців, особливо рецидивістів), так і додатковим до інших покарань. Також у якості або самостійних, або додаткових покарань могли виступати штрафи і конфіскації майна.

Таким чином, збірник німецького права 1532 р. «Кароліна» окреслив і оперував базовими кримінально-правовими поняттями, якими були злочин, покарання, вина, співучасть, обставини, що виключають кримінальну протиправність тощо. Злочином вважалося діяння, що мало високий рівень суспільної небезпеки, адже в «Кароліні» переважають тяжкі та особливо тяжкі правопорушення проти релігії, державної влади, особи, власності, моральності, правосуддя, торгівлі. Злочинам кореспондували відповідні покарання, які з огляду на вказані причини також були тяжкими (суворими).

Норми «Кароліни» про злочини та покарання не були абсолютно визначеними. Особа могла бути засуджена до покарання навіть якщо її діяння не мало цілковитої відповідності складу злочину, передбаченого в кодифікації. Для цього було достатньо подібності до відповідного складу. Покарання також могло призначатися не те, яке встановив закон. Суддям дозволялося призначати м'якше покарання при наявності відповідних обставин. Водночас поняття злочину та покарання, якими керувалася «Кароліна», стали передовими досягненнями правничої думки її часу. Вони започаткували перехід від приватного до публічного характеру покарання, закріпили розуміння злочину як шкоди державі та всьому суспільству, створили передумови для формування актуальних кримінально-правових принципів (кримінальної протиправності діяння, винної кримінальної відповідальності та ін.).

ЛІТЕРАТУРА

1. Dziadio A. Powszechna historia prawa. Warszawa: PWN, 2012. 474 s.
2. Резнік О. І. Норми німецького середньовічного права за «Кароліною». *Правове життя сучасної України*: матер. Міжнар. наук. конф. (м. Одеса, 16-17 травня 2013 р.). Одеса: Фенікс, 2013. С. 165–167.
3. Salmonowicz S. Wizerunek kodeksu: Constitutio Criminalis Carolina. *Roczniki Nauk Prawnych*. 2003. T. XIII. Zeszyt 1. S. 53–65.
4. Hippel R. Lehrbuch des Strafrechts. Berlin: Julius Springer, 1932. 440 s.
5. Кобилецький М. Магдебурзьке право в Україні (XIV – перша половина XIX ст.): історико-правове дослідження. Львів: ПАІС, 2008. 406 с.
6. Трофанчук Г. І. Історія держави і права зарубіжних країн. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 400 с.
7. Кароліна. Уголовно-судебное уложение Карла V / пер. и предисл. С. Я. Булатова. Алма-Ата: Наука, 1967. 152 с.
8. Constitutio Criminalis Carolina / preklad W. Witkowski. URL: <https://prawo.uni.wroc.pl/sites/default/files/students-resources/CONSTITUTIO%20CRIMINALIS%20CAROLINA.docx>
9. Історія держави і права зарубіжних країн: правові джерела / упор. Г. І. Трофанчук. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 352 с.

ІСТОРИЧНІ ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ЗАСТОСУВАННЯ ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ

HISTORICAL STAGES IN THE DEVELOPMENT OF INTERNATIONAL LEGAL RESPONSIBILITY FOR THE USE OF MILITARY AGGRESSION

Кобан О.Г., к.ю.н.,

доцент кафедри теорії та історії права та держави

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Стаття являє собою стислий аналіз історичного розвитку концепції міжнародно-правової відповідальності за застосування сили, важливим в історичному контексті є система формування послідовного матеріалу, зі збереженням історичних процесів та хронологічних процедур. Визначення ролі та значення, мети та напрямків, подій історичного характеру можуть дозволити сучасним дослідникам по новому розглянути історичні події, змінити вектор погляду на проблематику, з якою пов'язують прийняття тих чи інших рішень. Дана стаття допомагає правильно розставити аспекти хронологічної послідовності подій пов'язаних з Другою світовою війною та реалізацією практичних дій по притягненню до відповідальності за застосування збройної агресії на території мирних держав, адже гарантії безпечного, гармонійного розвитку та процвітання окремих держав не завжди є відповідальністю даної держави. Історія знає багато прикладів спотворення фактів, маніпуляції подіями та людьми, приховання мотивів та мети певного виду поведінки, тому потрібно, в першу чергу, бути максимально чутливими та ревними до правди, а також розуміти причинно-наслідкові зв'язки послідовних подій і результату, з яким в подальшому живуть і виправляють наступні покоління.

У статті підкреслюється важливість встановлення чіткої хронологічної послідовності подій, пов'язаних з Другою світовою війною, зокрема в контексті реалізації практичних заходів щодо забезпечення відповідальності за акти збройної агресії проти мирних держав. У ньому стверджується, що безпека, розвиток і процвітання окремих держав не завжди можуть бути гарантовані виключно самими державами. У статті підкреслюється необхідність міцних міжнародних рамок і колективних зусиль для вирішення складності таких питань.

Зокрема, важливе значення має узгодження законодавства України з міжнародними договорами та стандартами співжиття у європейській спільноті. Також в статті визначаються основні аспекти проблематики формування історичної послідовності в створенні органів, що можуть служити гарантом безпечного простору Європи та усього світу, органу, що своїм існуванням буде лякати тоталітарні держави і змусить їх утримуватися від збройної агресії проти мирних держав. В історичному контексті розглядаються основні механізми міжнародної відповідальності за злочинне вторгнення до території іншої країни.

Ключові слова: Друга світова війна, агресія, фашизм, відповідальність, Міжнародний кримінальний суд.

The article represents a concise analysis of the historical development of the concept of international legal responsibility for the use of force. A critical element in the historical context is the systematic formation of material while preserving historical processes and chronological procedures. Identifying the role, significance, purpose, and directions of historical events enables contemporary researchers to reconsider historical phenomena and potentially shift perspectives on the issues underly.

A critical focus of the article is on identifying the role and significance of historical events, as well as their purposes and directions, which allow modern researchers to revisit these events with fresh perspectives. This reassessment not only provides an opportunity to reevaluate decisions made in the past but also offers insights into the motivations and consequences of these decisions. Such a reevaluation has the potential to redefine scholarly approaches to international legal issues, particularly those connected to the justification and accountability for the use of force.

The article highlights the importance of establishing a clear chronological sequence of events related to World War II, particularly in the context of implementing practical measures for ensuring accountability for acts of armed aggression against peaceful states. It argues that the security, development, and prosperity of individual states cannot always be guaranteed solely by those states themselves. The article underscores the need for robust international frameworks and collective efforts to address the complexities of such issues.

History provides numerous examples of the distortion of facts, manipulation of events and individuals, and concealment of the true motives and objectives behind particular actions. The article advocates for a rigorous and truth-sensitive approach to historical analysis, emphasizing the necessity of understanding the cause-and-effect relationships that connect sequential events. It stresses that the outcomes of such events often resonate across generations, shaping their lives and demanding subsequent corrections and adjustments.

In the context of contemporary international relations, the alignment of Ukrainian legislation with international treaties and the standards of coexistence within the European community is of paramount importance.

Key words: II World War, aggressions, fascism, International Criminal Court (ICC).

Постановка проблеми. Вся світова історія нерозривно пов'язана з війнами. Застосування збройної сили, розв'язання війн, агресія – ці феномени завжди хвилювали людство, а проблеми насильства та дискримінації залишаються найактуальнішими. Вони безпосередньо пов'язані з тими проявами військової агресії, що мали місце в середині XX століття в країнах з фашистськими державними ідеологіями та призвели до найбільшої за кількістю учасників, жертв та матеріальних втрат війни. Вона стала подією величезного історичного значення, яка дотепер не втратила свого впливу. Ідея створення наднаціональної судової установи, основною функцією якої стало б притягнення до відповідальності за вчинення злочинів проти миру, людяності, порушення правил і звичаїв війни, виникла ще після Першої світової війни. Стало очевидним, що тодішнє міжнародне право хоч і передбачало заборону ведення агресивної війни, однак не мало ні механізму запобігання війні, ні колективної боротьби з нею, заходів відповідальності за військові злочини. Лише після

завершення Другої світової війни фізичні особи були притягнуті до кримінальної відповідальності за міжнародні злочини. Для переслідування лідерів фашизму було створено Нюрнберзький трибунал, який став найвідомішим судовим органом в історії людства. За своїм масштабом він належить до тих явищ, котрі фундаментально змінюють весь лад життя і на довгі роки вперед задають імпульс цивілізаційного розвитку. Нюрнберзький трибунал є історичним фундаментом діяльності міжнародних кримінальних судів, тому без засвоєння уроків Нюрнберзького процесу неможливо правильно реагувати на теперішні виклики часу. Разом з тим, досить проблематичним виявляється можливість притягнення до відповідальності керівників країни-агресора, якщо дана країна не підписувала і не ратифікувала конвенцію, якою передбачається відповідальність за збройну агресію проти іншої держави і тільки аналіз історичної практики дає надію сформувати новий критерій захисту мирних країн від імперських амбіцій недемократичних держав.

Ступінь наукової розробки теми. Питання застосування збройної сили, агресивна політика та відповідальність за її проведення з давніх часів привертала увагу вчених. Першими міркування на цю тему висловлювали М. Т. Цицерон, Г. Гроцій, Ш. Монтеск'є, Е. де Ваттель, а починаючи з ХХ століття кількість вчених, які досліджували питання порушення заборони використання державами військової сили для реалізації зовнішньополітичних цілей, планування та реалізацією політики агресивної війни надзвичайно зросла. Серед дослідників зазначеної проблеми – І. Бантекас, Я. Броунлі, А. Камто, Р. Краєр, Л. Мей, С. Саяпін, О. Трікоз, А. Фердросс, С. М. Швельбел та інші.

Аналіз сучасної правової літератури свідчить про те, що увагу міжнародних кримінальних судів також приділяли І. Коротков, В. П. Панов. Характеризуючи міжнародні судові установи, М. І. Сірій визначив місце серед них Міжнародного кримінального суду, а також дав короткий опис його історії, структури та правил судочинства. Щербань Є. В опрацьовувала питання компліментарності Міжнародного кримінального суду щодо національних судових систем [1, с. 83], а Гринчак В. А. проаналізував проблеми ратифікації Римського статуту [2, с. 66].

Метою цієї статті є аналіз інституту судового переслідування за вчинення військових злочинів та оформлювання на основі цього аналізу пропозицій щодо

Виклад основного матеріалу. Друга світова війна завершилася правосуддям, що отримало назву «Нюрнберзький процес». Цей процес став можливим завдяки тому, що з 26 червня по 8 серпня 1945 року в Лондоні було скликано конференцію за участю представників СРСР, США, Британського Королівства та Французької Республіки. Лондонська конференція призвела до практичної реалізації створення нової форми інтернаціональної юстиції – Міжнародного військового трибуналу [3, с. 28]. 8 серпня 1945 року на конференції було підписано Угоду «Про судові переслідування і покарання головних воєнних злочинців європейських країн осі» [4], додатком до якої став Статут Міжнародного військового трибуналу [5].

Вже 1 жовтня 1946 р. у німецькому місті Нюрнберг в приміщенні колишнього міського суду було проголошено вирок Міжнародного воєнного трибуналу, який згодом отримав назву «Нюрнберзький». Цей судовий орган протягом майже десяти місяців розглядав обвинувачення, висунуті двадцяти двом особам, які належали до вищого керівництва Третього Рейху.

Робота Нюрнберзького трибуналу і підписання статуту ООН у Сан-Франциско сприяли зміцненню міжнародного миру і безпеки. Відтоді створення Міжнародного суду для воєнних злочинців стало одним із пріоритетів у роботі ООН. Пізніше Генеральна Асамблея ООН затвердила (резолюціями від 11 грудня 1946 р. і 27 листопада 1947 р.) ті принципи, які були покладені в основу діяльності цього першого в історії людства реально діючого органу міжнародної кримінальної юстиції та його вироку і які відтоді набули значення світових стандартів міжнародного кримінального права і судочинства.

Згодом ООН ще неодноразово доводилось створювати тимчасові судові інституції задля міжнародного кримінального покарання керівників та вищих посадових осіб окремих держав, котрі скоїли діяння, так чи інакше подібні до тих, що ставились на провини керівникам фашистської Німеччини (наприклад, міжнародні трибунали для колишньої Югославії та Руанди). Своєрідною верхівкою органів міжнародного кримінального судочинства став створений під егідою ООН постійний Міжнародний кримінальний суд, який почав працювати у 2002 році у місті Гаазі.

Принципова відмінність в механізмі функціонування міжнародного права, та й у світовому порядку в цілому, внесена міжнародними військовими трибуналами, полягала у встановленні кримінальної відповідальності керів-

ників держав за найтяжчі міжнародні злочини. В подальшому весь розвиток міжнародного кримінального права відбувався під безпосереднім впливом Нюрнберзького прецеденту. 11 грудня 1946 року Генеральна Асамблея прийняла резолюцію, що підтвердила принципи міжнародного права, які визнав Статут Нюрнберзького трибуналу, і запропонувала комітету з кодифікації міжнародного права розглянути як питання першорядної важливості проекти, що мають за мету формулювання цих принципів. На III сесії Генеральної Асамблеї було прийнято резолюцію 260 (III), в якій містилася Конвенція про геноцид і говорилося про те, що під час розвитку міжнародного суспільства зростатиме необхідність в утворенні міжнародного судового органу для суду над певними злочинами, що передбачає міжнародне право.

Подальший розвиток міжнародного кримінального права у напрямку, визначеному Статутом та вироком Нюрнберзького трибуналу, справили значний вплив на поняття суверенітету держави, на його обмеження в певних рамках. Систематичні, достеменно підтверджені грубі порушення прав людини не можуть розглядатися як справи, що входять лише до виключної компетенції однієї держави. Право держави переслідувати в національних судах своїх громадян або інших осіб, що скоїли злочини на її території, не виключає індивідуальну кримінальну відповідальність фізичних осіб за вчинені ними міжнародні злочини в міжнародних трибуналах спеціального характеру. «Злочини проти міжнародного права чиняться людьми, а не абстрактними категоріями, і тільки шляхом покарання окремих осіб, що їх вчинюють, можуть бути отримані настанови міжнародного права» [7, с. 609], – говориться у вироку. До Нюрнберзького процесу це здавалося неможливим, адже міжнародне право було створено державами для держав, фізична особа не була фігурантом міжнародних відносин. Цей принцип поклав початок міжнародній кримінальній юстиції.

Було також встановлено, що відсутність імплементації в національному праві норми міжнародного права, що забороняє будь-який міжнародний злочин, не може бути підставою для звільнення від відповідальності (Принцип II). В даному випадку поширено принцип неприпустимості посилання на національне право для невиконання міжнародних зобов'язань.

«Принцип міжнародного права, який за певних обставин захищає представника держави, не може бути застосований щодо дій, які засуджуються як злочинні згідно з міжнародним правом» [6, с. 609].

Принципи Статуту і вироку Нюрнберзького трибуналу були не тільки сприйняті міжнародними трибуналами, але багато з них отримали подальший розвиток у Римському Статуті, як то: вчинення міжнародного злочину особою, що діяла як глава держави або відповідальна посадова особа уряду, а також його підлеглими (як де-юре, так і де-факто) не звільняє таку особу від відповідальності за міжнародним правом.

Тож він став першою постійною судовою інстанцією з юрисдикцією над особами, які вчинили найнебезпечніші порушення прав людини та гуманітарного права. Відповідно до Спільної позиції Ради ЄС від 13 червня 2003 року Міжнародний кримінальний суд є основоположним засобом для забезпечення дотримання міжнародного гуманітарного права і прав людини, що робить внесок у свободу, безпеку, правосуддя та верховенство права, а також у збереження миру і посилення міжнародної безпеки.

Римський Статут Міжнародного кримінального суду, ухвалений 17 липня 1998 року, є основоположним документом, що регулює діяльність цього судового органу. Він шукає юрисдикцію суду над такими злочинами, як геноцид, воєнні злочини, злочини проти людяності та злочин агресії

Україна підписала цей документ 20 січня 2000 року, що засвідчує її готовність приєднатися до міжнародної сис-

теми правосуддя. Однак для того, щоб Римський Статут набув чинності на національному рівні, його необхідно ратифікувати в парламенті, що вимагає узгодження норми Статуту з Конституцією України.

11 липня 2001 року Конституційний Суд України своїм висновком № 3-в/2001 постановив, що деякі положення Римського Статуту не відповідають Конституції України. Крім того, питання делегування частини суверенних повноважень на міжнародний рівень вимагало внесення змін до Основного Закону. Це стало головною причиною, чому Україна досі не ратифікувала Римський статут

Після початку війни на сході України та широкомасштабного вторгнення Росії у 2022 році питання ратифікації Статуту набуло нового значення. Це пов'язано із залученням міжнародних судових механізмів для розслідування злочинів, скоєних під час конфлікту. Однак для завершення цього процесу потрібні термінові, відповідні конституційні зміни.[8].

24 жовтня набрав чинності Закон № 3909-IX «Про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього» (президентський законопроект № 0285).

ЛІТЕРАТУРА

1. Щербань Є. В. Принцип комплементарності як конституційноправова засада імплементації Римського статуту Міжнародного кримінального суду в національне законодавство України. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2018. № 3 (108). С. 58–65.
2. Гринчак В. А., Земан І. В., Когутич І. І. та ін. Міжнародне кримінальне право (співробітництво державу протидії злочинності). Харків : Право, 2019. 440 с.
3. Іванов В. М. Нюрнберзький процес: історичне та правове значення (до 70 річчя Міжнародного військового трибуналу). *Часопис Київського університету права*. 2015. № 3. С. 24–28.
4. Agreement for the Prosecution and Punishment of the Major War Criminals of the European Axis, and Charter of the International Military Tribunal. London, 8 August 1945. State Parties. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/historical-treaties-and-documents> (дата звернення: 10.12. 2024).
5. Статут № 998_201 від 08.08.1945 Статут Міжнародного військового трибуналу для суду та покарання головних військових злочинців європейських країн осі від 08.08.1945 URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/140950___140950 (дата звернення: 10.12.2024).
6. Нюрнберський процес: збірник матеріалів : в 8 т. – М. : Юрид. літ. – 1999. – Т. 8. – 792 с.
7. Висновок Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України про надання висновку щодо відповідності Конституції України Римського Статуту Міжнародного кримінального суду (справа про Римський Статут) від 11.07.2001 № 3-в/2001 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003v710-01#Text> (дата звернення: 10.12. 2024).
8. Конституція України (*Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 1996, N 30, ст. 141.

СПІВВІДНОШЕННЯ ТА ВИЗНАЧЕННЯ СУТІ ПРАВОВИХ КАТЕГОРІЙ «ПРАВОВА СІМ'Я», «СИСТЕМА ПРАВА», «ПРАВОВА СИСТЕМА» ТА «СИСТЕМА ЗАКОНОДАВСТВА»

CORRELATION AND DEFINITION OF THE ESSENCE OF THE LEGAL CATEGORIES “LEGAL FAMILY”, “SYSTEM OF LAW”, “LEGAL SYSTEM” AND “SYSTEM OF LEGISLATION”

Кобко-Одарій В.С., к.ю.н.,
доцент кафедри загальної теорії права та держави
Національний університет «Одеська юридична академія»

Дана наукова робота присвячена аналізу, виявленню суті і встановленню співвідношення таких категорій права як «правова сім'я», «правова система», «система права» і «система законодавства». У ході дослідження було встановлено, що наразі не розроблено нормативного та єдиного визначення поняття вище згаданих категорій, адже на сьогоднішній день в юридичній літературі науковці дають кожен своє авторське розуміння та бачення даних правових явищ. Виявлено, що кожна національна правова система демонструє як універсальні, так і специфічні ознаки, обумовлені історичними, культурними, ментальними та соціально-економічними факторами. Порівняльне правознавство, визнаючи гетерогенність правових систем, водночас здійснює їхню класифікацію за принциповими критеріями, що дозволяє виявити спільні юридичні ознаки та об'єднати їх у правові сім'ї. У процесі аналізу поставленої тематики було визначено, що класифікація правових систем у правові сім'ї забезпечує можливість виявлення компаративістами внутрішньої кореляції принципів та інститутів, що лежать в основі правових систем, та виявити загальні тенденції правового розвитку, приховані за їхньою зовнішньою диверсифікацією. Встановлено, що терміни «правова сім'я», «правова система», «система права» і «система законодавства» не є тотожними, а навпаки виступають окремими, самостійними категоріями права. У ході аналізу було доведено, що згадані явища правової дійсності співвідносяться одне з одним як частина і ціле, де категорія «правова сім'я» виступає найбільшою, а «система законодавства» найменшою. Дана позиція у повному обсязі обґрунтована авторською теорією. Так, дана робота має теоретичне і практичне значення для збагачення теорії порівняльного правознавства та права в цілому.

Ключові слова: правова сім'я, правова система, система права, система законодавства, право, нормативно-правовий акт, компаративістика.

This research paper is devoted to the analysis, identification of the essence and establishment of the correlation of such categories of law as «legal family», «legal system», «system of law» and «system of legislation». In the course of the study, it was established that currently there is no normative and unified definition of the above-mentioned categories, since today in the legal literature scholars each give their own author's understanding and vision of these legal phenomena. It is found that each national legal system demonstrates both universal and specific features due to historical, cultural, mental and socio-economic factors. While recognising the heterogeneity of legal systems, comparative jurisprudence classifies them according to fundamental criteria, which allows identifying common legal features and grouping them into legal families. In the course of analysing the topic, the author determines that the classification of legal systems into legal families enables comparators to identify the internal correlation of the principles and institutions underlying legal systems and to identify general trends in legal development hidden behind their external diversification. The author establishes that the terms «legal family», «legal system», «system of law» and «system of legislation» are not identical, but rather are separate, independent categories of law. In the course of the analysis, the author proves that the aforementioned phenomena of legal reality relate to each other as part and parcel, with the category «legal family» being the largest and «system of legislation» the smallest. This position is fully justified by the author's theory. Thus, this work has theoretical and practical significance for enriching the theory of comparative jurisprudence and law in general.

Key words: legal family, legal system, legal system, system of law, system of legislation, law, legal act, comparative law.

Нині в науковій літературі з теорії держави і права, порівняльного правознавства питання вивчення і розмежування категорій «правова сім'я», «правова система», «система права» і «система законодавства» є дискусійними. Безсумнівно, розмежування цих явищ необхідне для чіткішого розуміння процесів, що відбуваються в розвитку будь-якої правової дійсності будь-якої держави, груп держав або у світовому масштабі. У науці не може панувати єдине правильне визначення, адже лише безліч точок зору можуть призвести до наукової та обґрунтованої дискусії, а також скласти розуміння того чи іншого явища. Крім того, розглянуті категорії є такими, що досить динамічно розвиваються, тому перебувають під постійною пильною увагою наукової спільноти.

Повсякчас науковці по усьому світу пристально слідкують за розвитком даних категорій і не втрачають можливості аби поновити юридичну літературу новими авторськими дослідженнями. Так, наприклад, вивченню поставленої тематики приділяли увагу такі зарубіжні дослідники як: Р. Давид, Ж. Карбоньєс, Х. Кьотц, Л. Фрідмен, К. Цвайгерт тощо та такі вітчизняні дослідники Х. Бехруз, Н. Онищенко, Ф. Скакун, Ю. Тихомиров, Є. Харитонов і О. Харитонova та інші. Однак, беручи до уваги велику кількість наукових досліджень – в юридич-

ній літературі досі немає єдиного підходу до розуміння таких правових категорій як «правова сім'я», «правова система», «система права» і «система законодавства». Тим більше, кожен автор вкладає своє оригінальне бачення даних явищ правової дійсності і їх співвідношення як взаємопов'язаних категорій.

Метою даного наукового дослідження виступає аналіз та виявлення суті і співвідношення таких категорій права як «правова сім'я», «правова система», «система права» і «система законодавства».

Звернемося до аналізу визначення «правова сім'я». Термін «правова сім'я» був запропонований учасниками I Міжнародного конгресу порівняльного права 1900 р. До цього часу гранично узагальненим елементом компаративістських досліджень вважалася «правова система». Але на сьогоднішній день національні правові системи певного типу по подібності, єдності їх елементів об'єднуються в групи, які називаються «правовими сім'ями».

Правові сім'ї є результатом історично обумовленої конвергенції правових систем, що проявляється у подібності їхніх юридичних детермінант. Специфіка кожної правової сім'ї визначається комплексом таких факторів, як структура права, джерела права, провідні галузі та інститути, правова культура, традиції, правозастосовна діяль-

ність та юридичне мислення. Правова сім'я являє собою інтегративне поняття, що охоплює множину національних правових систем, об'єднаних спільністю історичного генезису, структурних характеристик, джерел права, провідних галузей та інститутів, правозастосовної практики та понятійно-категоріального апарату юридичної науки. Правова система, у свою чергу, є складним багатокомпонентним утворенням, що здійснює нормативно-організаційний вплив на суспільні відносини.

Кожну з наявних систем вважали самодостатньою, тому про проблему класифікації правових систем говорити не доводилося. Надалі було виокремлено кілька концепцій щодо умов ідентичності правових систем, які можливо об'єднати в групи. Так, історичний підхід вказує на той факт, що правову сім'ю характеризують правові системи, які характеризуються схожістю їхнього історичного формування. Другий підхід – «стильовий». Зокрема, німецькі дослідники К. Цвайгерт і Х. Кьотц в основу визначення правової сім'ї кладуть стиль юридичного мислення, що характеризує групу правових систем [1, с. 99]. На думку авторів, «правовий стиль» складається з п'яти чинників: походження та еволюції правової системи, своєрідності юридичного мислення, специфічних правових інститутів, природи джерел права і способів їх тлумачення, ідеологічних чинників.

Представником третього підходу є французький науковець Р. Давид, який використовує термін «сім'я правових систем» [2, с. 40], він вказував, що поняттю «правова сім'я» не відповідає будь-яка біологічна реальність, його використовують лише в дидактичних цілях, щоб виявити «схожість і відмінності систем чинного права». Однак коло компонентів порівняння він не визначає.

Поняття «правова сім'я», під якою «розуміють певну сукупність правових систем, об'єднаних спільністю найбільш важливих рис, що вказують на суттєву схожість цих систем, має суттєве значення для порівняльного правознавства. Так, використання цього поняття полегшує порівняльно-правові дослідження, сприяє «досягненню розуміння світової панорами правових систем», дозволяє «намалювати глобальну мапу права» і сформулювати загальне уявлення про правову картину світу» [3, с. 478].

Диференціація рівня правової розвиненості національних правових систем у сучасному світі обумовлена гетерохронністю їхнього формування та розвитку, а також комплексом інших факторів, що включають національну специфіку, культурні традиції, стан суспільства та економіки. Ця диференціація проявляється у різному ступені інтеграції загальноправових принципів та положень в національні правові системи.

Порівняльний аналіз правових систем виявляє, що, незважаючи на різноманітність конкретних правових норм, існують стійкі елементи, що визначають їхнє створення, інтерпретацію та оцінку. Ці елементи дозволяють класифікувати правові системи за типологічними ознаками, що ґрунтуються на спільних методах правотворчості, систематизації та тлумачення. Аналогічно класифікаціям, використовуваним в інших наукових дисциплінах, таких як лінгвістика, релігієзнавство та біологія, правові системи можуть бути згруповані в правові сім'ї, що дозволяє виділити загальні риси та відмежуватися від другорядних відмінностей.

Так, Р. Давид виділяє три основні правові сім'ї: романогерманська, англосаксонська і соціалістична, до яких приймають інші правові сім'ї, а саме: релігійні і традиційні правові системи, зокрема мусульманське й індуське право, право країн Далекого Сходу, а також правові системи країн Африки. А дослідники Цвайгерт і Кьотц відповідно до своєї класифікації, вказують на те, що всі національні правові системи згруповані у вісім правових сімей: романська; німецька; скандинавська; загального права; соціалістичного права; права країн Далекого Сходу; ісламського права; індуського права [2, с. 45].

На нашу думку, під правовою сім'єю слід розуміти сукупність національних правових систем, об'єднаних спільністю історичного формування, структури, джерел, провідних галузей і правових інститутів, правозастосування, понятійно-категоріального апарату юридичної науки.

Далі звернемося до аналізу категорії «правова система». У сучасній юридичній літературі склалося різне розуміння терміна «система». Саме визначення системи передбачає наявність у ній низки структурованих і взаємопов'язаних елементів. Системна організація будь-якого правового явища справляє позитивний вплив на правотворчу, правозастосовну та інші види діяльності. Система являє собою певну цілісність, що складається із взаємопов'язаних елементів, які взаємодіють між собою.

На думку Х. Бехруза «правова система у правовій науці вживається в декількох значеннях. У вузькому змісті під цією системою розуміється право певної держави, тобто «національна правова система». Широке розуміння правової системи поряд із правом як системою норм містить у собі ряд інших компонентів правового життя суспільства. Аналіз їх дозволяє побачити такі сторони і аспекти правового розвитку, які не можуть бути розкриті шляхом аналізу одних лише норм права. Тут необхідні зведення різноманітних компонентів правової дійсності до трьох категорій: праворозуміння, правотворчості та правозастосування» [4, с. 28].

В юридичній літературі акцентують увагу на складній елементній структурі правових систем, щодо яких немає єдиної думки. Наприклад, Ж. Карбоньє вважає, що правова система – це «вмістилище, зосередження різноманітних юридичних явищ» [5, с. 32].

Під час розгляду цього явища в науковій юридичній літературі ми спостерігаємо таку тенденцію, що вчені розглядають правову систему стосовно національної правової системи або правової системи країни (на нашу думку, категорії тотожні). Крім того, поряд із поняттям «правова система» у вітчизняній науковій юридичній літературі вживаються близькі за змістом, але, на наш погляд, такі абсолютно самостійні категорії, як «правова надбудова», «механізм правового регулювання», «система права», «правова сфера». Однак поняття, що знову вводяться в загальну теорію держави і права, не повинні призводити до недооцінки власного, вже науково обґрунтованого категоріального апарату.

Правова система – складне соціальне явище, багатогранність якого можна визначити тільки за допомогою системи наукових категорій. Примітно, що вітчизняні вчені активно почали займатися розробкою поняття «правова система» як самостійного правового явища в другій половині 70-х рр. Після проведення Всесоюдної конференції ІГПАН СРСР виникла об'єктивна необхідність розглядати правову дійсність у загальній картині соціально-політичних процесів, що відбуваються.

На сьогодні вивченню цієї категорії та її елементів присвячено безліч досліджень. Існує два шляхи щодо трактування «правової системи». Вузьке поняття правової системи містить у собі сукупність нормативно-правових актів, законодавство та інші джерела права, мету і принципи регулювання, системоутворювальні зв'язки. У широкому сенсі цього слова «правову систему» розуміють як більш-менш широку сукупність національних правових систем, які об'єднує спільність походження джерел права, основних правових понять, методів і способів розвитку.

Так, на думку П. М. Рабіновича «правова (юридична) система – це система всіх юридичних явищ, які існують в певній державі в групі однотипних держав, до складу якої входять: 1) різноманітні правові акти і діяльність відпо-відних суб'єктів по створенню таких актів, 2) різноманітні види і прояви правосвідомості, 3) стан законності та його деформації» [6, с. 94].

З цього приводу зауважував Р. Давид: «подібні трактування правової системи як якогось нового правового поняття, що охоплюють усе право (усі правові феномени і категорії), по суті, означають підміну загального поняття права якимось доволі умовним (і випадковим) словосполученням «правова система». Однак, навіть якщо брати до уваги достатню умовність категорії «правова система», вона являє собою наукову цінність, без якої вивчення теорії права видається неможливим. Категорія «правова система» є однією з основоположних у юридичній науці, оскільки чинить нормативно-організаційний, регулятивний вплив на всі суспільні відносини. Крім того, правова система як досліджуване явище постійно еволюціонує, з'являються нові напрями в дослідженнях. Низка дослідників окреслюють поняття правової системи, включно з основоположними її елементами» [2, с. 67].

Звернемося до аналізу точок зору щодо структури правової системи. Структура – це певна сукупність стійких елементів, які характеризують правову систему як певну цілісність, що забезпечує її цілісність, збереження основних властивостей і функцій під час впливу на неї різноманітних чинників реальної дійсності. Структура виступає головним стабілізуючим чинником правової системи, що дає їй змогу зберігати позитивний досвід досягнення поставлених перед нею цілей. З іншого боку, структура, демонструючи взаємодію елементів між собою і зовнішнім середовищем, частково відповідає на запитання, за яких умов одна якісно визначена правова система зміниться іншою.

У юридичній літературі існує розширювальне тлумачення структури правової системи. «Компонентами правової системи при цьому виступають такі елементи: 1) право як сукупність створених державою норм; 2) законодавство як форма виразу цих норм; 3) правові інституції, які здійснюють правову політику держави; 4) судова та інша юридична практика; 5) механізм правового регулювання; 6) процес правореалізації; 7) права, свободи і обов'язки громадян; 8) система функціонуючих у суспільстві правовідносин; 9) законність і правопорядок; 10) правова ідеологія; 11) суб'єкти права; 12) системні зв'язки, які забезпечують єдність, цілісність і стабільність системи; 13) інші правові явища, що утворюють «інфраструктуру правової системи» (наприклад, правосуб'єктність, правовий статус, юридичну відповідальність, законні інтереси та ін.)» [7, с. 26].

На наш погляд, до компонентів правової системи можна віднести: 1) систему права; 2) систему законодавства; 3) правові інститути і правові установи (правотворчі та правозастосовчі); 4) правові поняття, принципи, символіку; 5) правову політику, ідеологію, культуру, правосвідомість; 6) юридичну практику; 7) правовий менталітет, правові традиції і цінності. Тому що, правова система визначається як комплекс позитивного та природного права, правової ідеології та юридичної практики, що функціонують у взаємозв'язку. Правова культура, з іншого боку, є відображенням рівня розвитку правових цінностей та інститутів у суспільстві, що проявляється у стані правосвідомості, законності, якості законодавства та правозастосування тощо.

Таким чином, правова система конкретного суспільства, що відображає його соціально-економічну, політичну і культурну своєрідність, являє собою національну правову систему. Вона визначає цінність цієї правової системи, виражає єдність суспільства і виступає одним із проявів державного суверенітету країни. Проводячи аналіз наукових думок і поглядів, вважаємо, що «правова система» (стосовно країни), на відміну від системи права і системи законодавства, охоплює всі правові явища, всю правову діяльність.

Таким чином, правова система являє собою сукупність взаємопов'язаних структурних елементів усієї правової

дійсності держави на певному етапі історичного розвитку. На нашу думку, найповніший аналіз генезису правової системи можна простежити в конкретних історичних характеристиках.

Перейдемо до аналізу категорії «система права». Поняття «система права» інколи визначається як синонім до понять «право» і «правова система», що видається недостатньо обґрунтованим. Це відбувається тоді, коли під правовою системою розуміється право певної держави, що було характерно для вчених-дослідників радянського періоду.

Слушно вказує науковець Н. Оніщенко, присвятивши монографічне дослідження правовій системі, пропонує таку дефініцію поняття «система права – це обумовлена економічним і соціальним устроєм структура права, що відображає внутрішню узгодженість і єдність юридичних норм і одночасно їх поділ на відповідні галузі та інститути» [8, с. 31].

А от дослідник П. Рабінович під системою права розуміє «систему всіх чинних юридичних норм певної держави» [9, с. 105].

На наш погляд, під системою права слід розуміти внутрішню структуру права, що має цілісність, певну стійкість, завершеність. Система права є елементом правової системи поряд з іншими її компонентами (правосвідомість, юридична практика, правові інститути тощо). На відміну від поняття «система права», що відображає внутрішню будову нормативного матеріалу, термін «правова система» сприяє виявленню місця правових явищ у суспільній структурі та підкреслює їхній взаємозв'язок. Система права містить у собі структуровану сукупність правових норм, що розмежовуються за галузями, підгалузями, інститутами та субінститутами і нормами.

Низка дослідників співвідносять категорії «система права» і «правова система» як тотожні. Але, на нашу думку ці категорії абсолютно різні. Оскільки термін «правова система» є ширшим за термін «система права», і останній є частиною першого та мають різну структуру.

Побудова системи права є реакцією на розвиток і ускладнення права. На зорі правового механізму, коли все законодавство зводилося до одного або кількох актів, потреба в системі права була відсутня. Такої потреби немає в сучасних релігійно-звичаєвих системах, поняття системи права не затребуване також і в англосаксонських державах. Однак для держав романо-германської правової сім'ї система права має винятково велике значення. Воно відображає потребу держав такого роду впорядкувати за допомогою нормативних правових актів усі соціально значущі відносини.

Система права являє собою цілісне утворення. Вона охоплює всі норми і утворює складний багаторівневий комплекс, що включає галузі, підгалузі, інститути і норми права. Система права відповідає вимогам, які ставляться до систем взагалі, що підтверджується наявністю складних взаємозв'язків між: елементами норми права; нормами, об'єднаними в інститути; інститутами певної галузі права; окремими галузями права.

Видається обґрунтованим, що від системи права залежить стрункість, логічність, застосованість закону. Головним завданням системи права, на наш погляд, є не стільки поділ правових норм за групами (галузями, інститутами права), скільки об'єднання чинних юридичних конструкцій для використання вже наявних механізмів у суспільних відносинах, які знову складаються, або, навпаки, формування нових, досконаліших правових форм. Таким чином, система права має виступати зручним юридичним інструментом, насамперед, у сфері законодавчої діяльності.

Не викликає сумнівів, що система права і система законодавства взаємопов'язані і взаємообумовлені одна одною. І, як уже згадувалося вище, систему права не можна створити штучно, вона залежить від об'єктивного

чинника – суспільних відносин. На відміну від неї, система законодавства безпосередньо залежить від волі законодавця, не можна заперечувати і той вплив, який система права справляє на структуру законодавства. У науковій юридичній літературі часто дорікають сучасному законодавцю в хаотичності та непослідовності при створенні й ухваленні нормативно-правових актів, кількість яких стала такою великою, що в юридичній літературі поширився вислів «законодавчий принтер». Перед правозастосовними і судовими органами постає вибір, якою нормою права регулювати ті чи інші суспільні відносини. Колізії, що виникають раз у раз, істотно ускладнюють правозастосування і судову практику, що негативно позначається на правосвідомості, підтримує довіру суб'єктів до права як ефективного регулятора суспільних відносин.

В юриспруденції використовуються (як отождоковуються так і відокремлюються) ці два споріднених, але неоднозначних поняття: «система права» і «система законодавства».

О. Ф. Скакун зазначає, що поняття «система законодавства» можна трактувати у «вузькому» й «широкому» розумінні. «Широке трактування включає до поняття законодавства акти законодавчих органів і підзаконні акти (акти органів управління тощо), а вузьке трактування – акти законодавчих органів (закони та постанови парламенту про введення цих законів у дію)» [10, с. 270]. Авторка стверджує, що сьогодні в юридичній науці все більша перевага надається «вузькому» трактуванню законодавства, яке визначається як «система всіх упорядкованих певним чином законів конкретної країни, а також міжнародних договорів, ратифікованих її парламентом» [10, с. 271, 272].

На переконання В. Павлича, «система законодавства в юридичній літературі розуміється ще як система, що вирізняється єдністю нормативних правових актів, включає як закони, так і прийняті для їх реалізації підзаконні нормативні правові акти. Система законодавства – це форма існування правових норм, засіб надання їм визначеності й обов'язковості. Ця система є диференційованою, засновується на принципах субординації та координації структурних компонентів» [11, с. 25].

Система законодавства відображається у складі, співвідношенні та внутрішній структурі форм права – законів, указів та інших нормативних правових актів. Система права показує «поділ» самого права, юридичних норм, а система законодавства – його зовнішньої форми (форм права).

Співвідношення системи права і системи законодавства може бути охарактеризовано як зв'язок зовнішньої і внутрішньої форм. Через єдність цих форм у праві основні підрозділи структури законодавства його галузі – це водночас і галузі права.

Система права і система законодавства перебувають у взаємодії, вони проникають одна в одну: система права міститься в системі законодавства, а законодавство закріплює право. Водночас між цими поняттями є суттєві відмінності. Система права і система законодавства відрізняються складовими елементами. Початковим елементом системи права є норма права, а системи законодавства – стаття нормативно-правового акту. Суттєвою відмінністю є також те, що нормативно-правовий акт є елементом системи законодавства, але може містити в собі норми різних галузей права, наприклад виборчі закони, акти про захист прав споживачів мають міжгалузевий характер. Система законодавства має свою внутрішню будову. Вона включає в себе галузеве, внутрішньогалузеве і комплексне законодавство.

Система права – поняття абстрактне, тобто відображає сформовані закономірності суспільного життя та їх правового регулювання. Кожна новостворена норма права органічно входить до відповідної галузі права. У формуванні системи законодавства переважає суб'єктивний фактор – воля законодавця. Правотворчий орган має право на свій розсуд визначити предмет закону, його назву, особливості змісту.

Законодавство – це сукупність нормативних правових актів. Згідно з широким підходом законодавство включає всі види нормативних правових актів, згідно з вузьким змістом законодавство – це сукупність актів вищої юридичної сили, законів. Кваліфікуючою ознакою законодавства у вузькому розумінні є його ухвалення представницьким органом державної влади в законодавчій процедурі. Поняття законодавства має не тільки спеціальний, а й загальноживаний, повсякденний зміст – сукупність усіх форм права.

Термін «законодавство» можна розглядати також з погляду формального і матеріального підходу. Так, законодавством у формальному сенсі називаються акти, які за загальним правилом ухвалює законодавець. У матеріальному сенсі законодавство складають усі правові акти державної влади.

На нашу думку, співвідношення системи права і системи законодавства будується на основі відносної самостійності цих систем. Аргументуємо нашу позицію. По-перше, це суб'єктивний чинник, суть якого полягає в тому, що законодавець має досить широкі повноваження і свободу розсуду в побудові та розвитку системи законодавства. Саме від нього залежить факт включення тієї чи іншої норми права до галузевого або комплексного нормативно-правового акту. По-друге, це зовнішні чинники, які чинять опосередкований вплив на систему законодавства і визначаються ступенем впливу соціальних, економічних, політичних, ідейно-вольових явищ і процесів на законодавчу політику. По-третє, – це внутрішні чинники, що справляють прямий вплив на систему законодавства, вони визначаються формою державного устрою країни, правовою культурою законодавчих органів влади, структурою органів державної влади і державного управління та іншими обставинами. Так, наприклад, до зовнішніх чинників, що впливають на систему законодавства відносяться об'єктивно існуюча і виявлена наукою система права. Вважаємо, що система права – своєрідний орієнтир, що дає змогу домагатися підвищення ефективності видаваних законів. Ця обставина дозволяє відносити систему права до явища об'єктивного характеру, яке повністю не залежить від розсуду законодавця.

Система права і система законодавства в сукупності являють собою єдину, складну, цілісну і високоорганізовану систему. Систему права (зміст) і систему законодавства (форму права), варто розглядати як діалектично співвіднесені сторони одного цілого – єдиної системи. Система права виступає як один з основоположних чинників, що визначають побудову і розвиток системи законодавства. Формування системи права є одночасно виявлений наукою процес розкриття об'єктивно існуючих закономірностей суспільного розвитку.

Система права і система законодавства – тісно взаємопов'язані, але відносно самостійні. Вони представляють два аспекти однієї і тієї ж сутності – права і співвідносяться між собою як зміст і форма. Система права як зміст права являє собою внутрішню структуру права, що відповідає особливостям регульованих суспільних відносин. Система законодавства як зовнішня форма права відображає будову його нормативно-правових актів. Право не існує поза законодавством, а законодавство в його широкому розумінні і є право. Структура системи права має об'єктивний характер, зумовлена розвитком суспільних відносин, а не волею законодавця. Зміна й оновлення системи права перебуває в прямій залежності від розвитку й ускладнення суспільних процесів, що зумовлює появу нових правових інститутів і галузей, а також зміну вже існуючих.

Законодавство – це форма існування норм права, засіб додання об'єктивності та визначеності нормам права, організуюче начало, що об'єднує їх у конкретні правові акти. А система законодавства – це диференційована сис-

тема, що об'єднує сукупність нормативно-правових актів, яка базується на принципах субординації та узгодженості її структурних елементів. Система права і система законодавства – це різнорівневі субсистеми в ієрархії «великої системи права», вони підпорядковані єдиному загальному корисному результату, де досягнення корисного результату виступає системоутворюючим чинником.

По суті, всі розглянуті нами явища в даній дослідницькій роботі, виражають один і той самий феномен – право, але з різних боків. Так, «правова сім'я» – є найбільшою категорією і являє собою спільність національних правових систем, об'єднаних єдністю історичного формування, структури джерел права, правозастосування, юридичної діяльності, а також понятійно-категоріального апарату. «Правова система» – поняття вужче, ніж правова сім'я (тотожна з категорією національна правова система або правова система конкретної держави), але більше ніж система права і система законодавства. «Правова система» містить у собі всі правові явища і правову дійсність на конкретному етапі розвитку держави (право, система права, юридична практика, правова ідеологія, правосвідомість, правозастосування та низку інших структурних елементів). «Система ж права» – є меншою за правову сім'ю та правову систему і являє собою внутрішній

устрій, сукупність правових норм, що розмежовуються за галузями, підгалузями, інститутами та нормами. Але є більшою за систему законодавства. А система законодавства є найменшою категорією з усіх вище згаданих явищ правової дійсності. Оскільки відображає систему нормативно-правових актів. Тобто, усі вказані правові категорії перебувають у постійному взаємозв'язку і співвідносяться одне з одним як частина і ціле у певній ієрархії – від більшого до меншого, а саме схематично це виглядало б так: 1 – правова сім'я, 2 – правова система, 3 – система права, 4 – система законодавства, де ширша категорія поглинає меншу.

Наведені думки науковців щодо суті та співвідношення понять «правова сім'я», «правова система», «система права» і «система законодавства» можуть свідчити про відсутність єдиної доктрини та про наявність теоретичних труднощів встановлення їх співвідношення. Дана ситуація виникає головним чином через те, що кожен науковець вкладає своє особисте, неповторне бачення даної проблематики, використовуючи певний арсенал методів та підходів. В даному дослідженні ми зробили спробу розкрити з науково-теоретичної точки зору поставлену тематику та мету роботи, а також в повному обсязі обґрунтували авторську позицію щодо заявленої тематики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ketz H., Zweigert K. Internationale Beziehungen. 1995. 480 с.
2. David R., Joffre-Spinozi K. The main legal systems of our time. France. 1992. 400 p.
3. Schlesinger R. B. The Past and Future of Comparative Law. *American Journal of Comparative Law*. 1995. № 43. P. 477-481.
4. Бехруз Х. Правова система – ключова категорія порівняльного правознавства. *Актуальні проблеми держави і права*. 2003. С. 27-32.
5. Carbonnier J. *Sociologie juridique*. 1986. С. 177.
6. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави (підручник). К., 1994. 320 с.
7. Харитонов О. І., Харитонов Є. О. Порівняльне право Європи: Основи порівняльного правознавства. Європейські традиції. Х., 2002. С. 26-27.
8. Оніщенко Н. М. Правова система: проблеми теорії. К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. 352 с.
9. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посібник. Вид. 6-е. Х.: Консум, 2002. 160 с.
10. Скакун О. Ф. Теорія держави і права (енциклопедичний курс): [підручник]. Х.: Еспада, 2005. 320 с.
11. Плавич В. П. Проблеми входження України до європейського правового простору. *Юридична Україна*. 2003. № 5. С. 24-27.

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕРЕДУМОВ ФОРМУВАННЯ ВИЩОГО АНТИКОРУПЦІЙНОГО СУДУ В УКРАЇНІ

THEORETICAL AND LEGAL RESEARCH OF THE PREREQUISITES FOR THE FORMATION OF THE HIGHEST ANTI-CORRUPTION COURT IN UKRAINE

Кузнецова Л.В., к.ю.н., доцентка,
доцентка кафедри історії та права

Черкаський державний технологічний університет

Пасинчук К.М., к.пед.н., доцент,
доцент кафедри організації нормативно-правової роботи у сфері пожежної безпеки

Навчально-науковий інститут пожежної безпеки Національного університету цивільного захисту України

У статті авторами досліджується питання причин та умов, що дали поштовх для формування в державі Вищого антикорупційного суду. Окреслюється, що проблема боротьби з корупцією та хабарництвом набули своєї актуальності ще з моменту отримання Україною статусу демократичної та соціально-правової держави. Адже показником розвитку державно-правових інститутів та держави в цілому є саме стан корупції. Обравши шлях глобалізації та євроінтеграції антикорупційна політика в Україні набула нового забарвлення. Події 2013–2014 років стали викликом суспільству щодо активної боротьби з хабарництвом та корупцією в усіх ланках державної влади.

Автори висвітлюють ґенезу прийняття нормативно-правових актів та ратифікації міжнародно-правових документів нашою державою в частині боротьби з корупцією та дають теоретико-правову характеристику таким документам. Зокрема, Законом України «Про запобігання корупції» вперше було дано легальне її визначення, як використання особою наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття такої вигоди чи прийняття обіцянки/пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб або відповідно обіцянка/пропозиція чи надання неправомірної вигоди особі. Звертають увагу на Антикорупційну стратегію та етапи її запровадження в державі. Наголошують, що правовий статус Вищого антикорупційного суду України є складною правовою категорією, яка характеризується наявністю статусних правових норм, суб'єктивних прав, свобод та юридичних правових принципів і юридичних гарантій, правових зобов'язань.

У статті досліджуються питання шляхів вдосконалення ефективної роботи Вищого антикорупційного суду та колізійні проблеми в діючому законодавстві (конституційному, адміністративному), що не вирішені до сих пір та потребують негайного вирішення.

Ключові слова: корупція, Вищий антикорупційний суд, нормативно-правовий акт, міжнародний документ, антикорупційна політика, антикорупційна стратегія.

The article examines the reasons and conditions that gave impetus to the formation of the Supreme Anti-Corruption Court in the country. It is emphasized that the problem of combating corruption and bribery has become relevant since Ukraine received the status of a democratic and socio-legal state. Since the state of corruption is an indicator of the development of state and legal institutions and the state as a whole. Having embarked on the path of globalization and European integration, anti-corruption policy has acquired a new color. The events of 2013–2014 are a challenge to society to actively combat bribery and corruption in all levels of state power. The authors highlight the genesis of the adoption of regulatory legal acts and ratification of international legal documents by our state regarding the fight against corruption. They give a theoretical and legal characteristic of such documents. In particular, the Law of Ukraine "On Prevention of Corruption" for the first time gave its legal definition as the use by a person of official powers granted to him or related opportunities for the purpose of obtaining an unlawful benefit or accepting such a benefit or accepting a promise/offer of such a benefit for himself or other persons or, accordingly, a promise/offer or providing an unlawful benefit to a person. Attention is drawn to the Anti-Corruption Strategy and the stages of its implementation in the state. It is emphasized that the legal status of the High Anti-Corruption Court of Ukraine is a complex legal category, characterized by the presence of status legal norms, subjective rights, freedoms and legal legal principles and legal guarantees, legal obligations. The article examines the issues of ways to improve the effective work of the High Anti-Corruption Court and conflicting problems in the current legislation (constitutional, administrative), which have not been resolved so far and require immediate resolution.

Key words: corruption, High Anti-Corruption Court, regulatory act, international document, anti-corruption policy, anti-corruption strategy.

Вступ. Ефективним показником соціально-демократичного розвитку суспільства та найважливішим критерієм функціонування державних органів виступає стан корупційності в механізмі держави. Саме тому кожна країна в планах стратегічного подальшого розвитку передбачає заходи щодо боротьби з корупцією. Зрозуміло, що реалізація такого плану стає реальною за допомогою спеціально створених органів, які наділені контрольно-наглядовими повноваженнями в протидії корупції. Наразі корупція в нашій державі є наріжним каменем економічного зростання та гальмом щодо євроінтеграційних процесів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема поширення корупції в державі та боротьба з нею є актуальним та багатоаспектним питанням для науковців та практиків. Саме тому багато дослідників займалися цим питанням, серед них: Бондарчук Н. В., Гвоздюк В. В., Дзюба І. В., Калугіна І. О., Лінік Л. М., Наумик А. С., Никитюк Я. І., Рашед Ю. О., Шестопалов Р. М., Удовика Л. Г. Не дивлячись на значну кількість наукових досліджень з окресленої проблематики узагальнені праці щодо нормативно-правових передумов формування анти-

корупційної судової установи відсутні, що і стало поштовхом для дослідження.

Мета статті. Метою статті є дослідження ґенези нормативно-правових актів щодо антикорупційної політики та шляхів формування в Україні Вищого антикорупційного суду.

Виклад основних положень. Функціонування економічних, політичних, соціальних інституцій не можливо без належної законодавчої бази в частині протидії та запобігання корупції на всіх рівнях. Корупція – це явище при-таманне не лише нашій державі, вона охопила всі країни світу і тому тільки спільна міжнародна співпраця може дати позитивний результат в стабільному економічному розвитку.

В 2005 році Україною була ратифікована Цивільна конвенція про боротьбу з корупцією, яка в статті 2 дає легальне визначення корупції як прямого чи опосередкованого вимагання, пропонування, дачу або одержання хабаря чи будь-якої іншої неправомірної вигоди або можливості її отримання, які порушують належне виконання будь-якого обов'язку особою, що отримує хабаря, непра-

вومیрну вигоду чи можливість мати таку вигоду, або поведінку такої особи [1].

Також зазначена Конвенція окреслює, що Кожна Сторона передбачає у своєму внутрішньому законодавстві для осіб, яким заподіяно шкоду внаслідок корупційних дій, право на порушення судової справи з метою отримання повної компенсації за заподіяну шкоду. В свою чергу Сторони здійснюють ефективне співробітництво у питаннях, які стосуються цивільного провадження у справах про корупцію, і особливо вручення документів, збирання доказів в інших країнах, юрисдикції, визнання та виконання рішень судових органів іноземних країн і судових витрат, згідно із положеннями відповідних міжнародних документів про міжнародне співробітництво у цивільних і комерційних справах [1].

В 2006 році Україною було ратифіковано ще два міжнародно-правових документа, які вступили в силу з січня 2010 року та стосуються боротьби з корупцією. Першим є Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією. В преамбулі якої говориться, що корупція загрожує правопорядку, демократії та правам людини, руйнує належне управління, чесність та соціальну справедливість, перешкоджає конкуренції та економічному розвитку і загрожує стабільності демократичних інститутів і моральним засадам суспільства. А, стаття 2 зазначеної Конвенції окреслює, що кожна Сторона вживатиме таких законодавчих та інших заходів, які можуть бути необхідними для встановлення у своєму національному законодавстві кримінальної відповідальності за умисне обіцяння, пропонування чи надання будь-якою особою прямо чи опосередковано будь-якої неправомірної переваги будь-яким посадовим особам, для них особисто чи для інших осіб, з метою заохочення їх до виконання чи невиконання своїх службових обов'язків [2].

Наступним документом є Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції. Цілями якої виступають: сприяння вжиттю й посиленню заходів, спрямованих на більш ефективне й дієве запобігання корупції та боротьбу з нею; заохочення, сприяння та підтримка міжнародного співробітництва й технічної допомоги в запобіганні корупції та в боротьбі з нею, зокрема в поверненні активів; заохочення чесності, відповідальності й належного управління громадськими справами й державним майном [3]. Також в статті 5 Конвенції говориться, що:

– кожна Держава-учасниця згідно з основоположними принципами своєї правової системи, розробляє й здійснює або проводить ефективну скоординовану політику проти корупції, яка сприяє участі суспільства і яка відображає принципи правопорядку, належного управління державними справами й державним майном, чесності й неупередженості, прозорості й відповідальності;

– кожна Держава-учасниця прагне встановлювати й заохочувати ефективні види практики, спрямовані на запобігання корупції;

– кожна Держава-учасниця прагне періодично проводити оцінку відповідних правових інструментів й адміністративних заходів з метою визначення їхньої адекватності з точки зору запобігання корупції та боротьби з нею [3].

Таким чином наша держава ратифікувавши охарактеризовані вище Конвенції зробила поштовх щодо розробки антикорупційної політики та створення відповідних державних структур в частині запобігання та протидії корупції, а також це сприяло прийняттю національного антикорупційного законодавства.

Так, першим нормативно-правовим документом можна назвати Указ президента України Про національну антикорупційну стратегію на 2011–2015 рр. метою якої було зменшення рівня корупції в Україні шляхом усунення передумов її виникнення через упровадження превентивних заходів, зміцнення режиму законності, а також формування у суспільстві нетерпимого, негативного ставлення

до корупції як суспільно небезпечного явища за допомогою спільних зусиль державних та громадських структур, за участю міжнародних організацій [4].

Не зважаю на те, що Україна протягом 2003–2011 рр. на законодавчому рівні окреслила основні етапи антикорупційної політики, як демократичного та соціально-економічного чинника держави, яка стала на шлях європейського державотворення. За сприянням тогочасної влади тіньова економіка, зростання хабарництва та корупції в державних органах влади, в судах та органах прокуратури стрімко почали зростати вгору. Що й стало поштовхом Революції Гідності 2013–2014 рр. Саме події, що сталися під час Революції Гідності змусили запровадити в Україні правову реформу, яка в першу чергу стосувалася реформи судових органів влади.

В 2014 році було прийнято низку законодавчих актів в частині запобігання та протидії корупції. Так, Законом України «Про Національне антикорупційне бюро України» було утворено Національне антикорупційне бюро України, завданням якого є протидія корупційним та іншим кримінальним правопорушенням, які вчинені вищими посадовими особами, уповноваженими на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, та становлять загрозу національній безпеці, а також вжиття інших передбачених законом заходів щодо протидії корупції. В своїй роботі Національне бюро: здійснює оперативно-розшукові заходи з метою попередження, виявлення, припинення та розкриття кримінальних правопорушень, віднесених законом до його підслідності, а також в оперативно-розшукових справах, вилучених від інших правоохоронних органів; здійснює досудове розслідування кримінальних правопорушень, віднесених законом до його підслідності, а також проводить досудове розслідування інших кримінальних правопорушень у випадках, визначених законом; вживає заходів щодо розшуку та арешту коштів та іншого майна, які можуть бути предметом конфіскації або спеціальної конфіскації у кримінальних правопорушеннях, віднесених до підслідності Національного бюро, здійснює діяльність щодо зберігання коштів та іншого майна, на яке накладено арешт; взаємодіє з іншими державними органами, органами місцевого самоврядування та іншими суб'єктами для виконання своїх обов'язків; здійснює інформаційно-аналітичну роботу з метою виявлення та усунення причин і умов, що сприяють вчиненню кримінальних правопорушень, віднесених до підслідності Національного бюро [5].

Закон України «Про запобігання корупції» визначає правові та організаційні засади функціонування системи запобігання корупції в Україні, зміст та порядок застосування превентивних антикорупційних механізмів, правила щодо усунення наслідків корупційних правопорушень. Та дає легальне визначення корупції, як використання особою, зазначеною наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття такої вигоди чи прийняття обіцянки/пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб або відповідно обіцянка/пропозиція чи надання неправомірної вигоди особі [6].

Все висвітлене вище свідчить про те, що державою будувалося підґрунття для утворення такого органу як Вищий антикорупційний суд (ВАКС). На думку Никитюк Я. І. ВАКС пройшов три етапи свого становлення: перший етап – до 01.02.2017 р. – поява, еволюціонування та законодавче оформлення ідеї створення незалежної судової ланки для розгляду і вирішення справ про корупцію у вищих органах державної влади; другий етап – 1.02.2017 р. – 21.06.2018 р. – законодавче оформлення адміністративно-правового статусу ВАКС. Де ідея створення ВАКС знайшла своє офіційне закріплення в Законі України «Про судоустрій і статус суддів» 2016 р.; третій етап – 21.06.2018 р. – по теперішній час – поча-

ток функціонування ВАКС та удосконалення адміністративно-правового забезпечення його діяльності [7].

На початку 2017 ініціативна група депутатів (Соболев Є. В., Сироїд О. І., Крулько І. І., Найем М. М., Лещенко С. А., Залішук С. П.) внесла на розгляд до Верховної Ради України проект закону «Про антикорупційні суди». Згідно проекту систему антикорупційних судів мали складати: 1) Вищий антикорупційний суд; 2) Антикорупційна палата Касаційного кримінального суду Верховного Суду України. В своїй роботі Вищий антикорупційний суд: 1) здійснює правосуддя як суд першої інстанції у справах, підслідних Національному антикорупційному бюро України, в порядку, встановленому процесуальним законом; 2) аналізує судову статистику, вивчає та узагальнює судову практику, інформує про результати узагальнення судової практики Антикорупційну палату, Національне антикорупційне бюро України і Спеціалізовану антикорупційну прокуратуру. Для перегляду вироків та ухвал Вищого антикорупційного суду, якими було закінчено розгляд справи по суті, у Касаційному кримінальному суді Верховного Суду діє Антикорупційна палата [8].

Через рік, 07 червня 2018 року було прийнято Закон України «Про Вищий антикорупційний суд» завдання якого є здійснення правосуддя відповідно до визначених законом засад та процедур судочинства з метою захисту особи, суспільства та держави від корупційних і пов'язаних із ними кримінальних правопорушень та судового контролю за досудовим розслідуванням цих кримінальних правопорушень, дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні, а також вирішення питання про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави [9].

В наукових колах та серед практиків не зважаючи на майже сім років функціонування Вищого антикорупційного суду панують як схвальна його позиція так і проблеми недосконалості такого органу. Зокрема, на думку науковця Романа Шестопалова особливе місце у правовому статусі ВАКС є його завдання, серед яких можливо виділити: захищає права, свободи та законні інтереси осіб в суспільстві від корупційних правопорушень; гарантує наповнення бюджетної системи через судово-процесуальний інструмент встановлення необґрунтованість активів та їх законне стягнення на користь держави; здійснює законне, неупереджене, незалежне, справедливе та об'єктивне правосуддя щодо спеціальних категорій справ, що пов'язані з корупцією; забезпечує принцип спеціалізації системи судоустрою; здійснює судовий контроль за дотриманням вимог законодавства та процесуальних засад; проводить антикорупційну політику шляхом захисту та відновлення прав, свобод та законних інтересів осіб від негативних наслідків корупції через судовий процес; виконує інші завдання, що пов'язані із розвитком антикорупційної політики та функціонуванням судової влади в Україні [10].

Бондарчук Н. В. та Лінік Л. М. виокремлюють основні його проблеми з якими на сьогоднішній день стикається ВАКС. В першу чергу на що звертають увагу юристи, зазначають дослідники, так це законність та доцільність функціонування спеціально створеного компетентного суду з розгляду кримінальних корупційних злочинів поруч із судами загальної юрисдикції. Варто відмітити, вважають вони, що Вищий антикорупційний суд здійснює розгляд кримінальних корупційних справ виключно як суд першої та апеляційної інстанції. Відтак, з наведеного випливає, що антикорупційний суд розглядає по суті ті ж справи, що й суди загальної юрисдикції. Проте, варто відмітити, що завданням Вищого антикорупційного суду є саме розгляд справ, пов'язаних з кримінальними правопорушеннями, які віднесені до відання Національного антикорупцій-

ного бюро. Системний аналіз норм чинного законодавства України дозволяє зробити висновок, що до підслідності детективів НАБУ належать лише справи щодо окремих категорій суб'єктів, якщо ж такий злочин вчинено чиновниками нижчого рангу – ця справа не підслідна НАБУ, а отже, буде підсудна до звичайних [11, с. 90].

Гвоздюк В. В. в своєму дослідженні вважає, що створення Вищого антикорупційного суду в нашій державі є не достатньо обґрунтованим, оскільки в першу чергу законодавче закріплення його не узгоджується із Конституцією України його юрисдикції (підсудності) процесуальним законом. З прийняттям Закону України «Про Вищий антикорупційний суд» прослідковується порушення конституційних прав громадян. Так, він зазначає, що у абз. 1 ч. 1 ст. 4 Закону вказано, що Вищий антикорупційний суд здійснює правосуддя як суд першої та апеляційної інстанції у кримінальних провадженнях щодо злочинів, віднесених до його юрисдикції (підсудності) процесуальним законом. У вищенаведеному правовому акті не передбачено звернення до Антикорупційного суду та Верховного суду в порядку касаційної інстанції [12, с. 339–340].

Привертає позиція деяких дослідників щодо залучення Громадської ради міжнародних експертів до процесу відбору суддів, до яких можна залучити представників таких міжнародних органів як Європейський суд, GRECO, ООН, Європейська комісія Для забезпечення сталого розвитку ВАКС та його ефективної участі у боротьбі з корупцією необхідно розробити Стратегію розвитку на середньострокову перспективу, яка повинна містити: аналітичну частину у якій буде проведений всебічний аналіз поточної ситуації у ВАКС, виявлення сильних і слабких сторін, а також визначення основних викликів та можливостей; стратегічні цілі, де будуть сформовані чіткі та вимірні цілі розвитку Суду, які відповідають загальним завданням судової реформи; ключові напрямки розвитку для визначення пріоритетних напрямків діяльності ВАКС, таких як підвищення якості судових рішень, забезпечення оперативності розгляду справ, зміцнення довіри до судової системи; план заходів, спрямованих на реалізацію стратегічних цілей, з визначенням конкретних завдань, відповідальних осіб та строків виконання та механізм моніторингу та оцінки ефективності реалізації Стратегії, що дозволить своєчасно вносити необхідні корективи [13, с. 19].

На думку М. Комарова серед основних відмінностей та подібностей між антикорупційним законодавством України та країн ЄС є: інституційна структура: як і в більшості країн ЄС, в Україні створені спеціалізовані органи для боротьби з корупцією (НАБУ, НАЗК). Однак, у країнах ЄС ці органи зазвичай мають більшу незалежність та ресурсну забезпеченість. Прозорість та підзвітність: країни ЄС мають високі стандарти прозорості та підзвітності, що забезпечується ефективними механізмами контролю та моніторингу. В Україні ці механізми знаходяться на стадії розвитку і потребують подальшого вдосконалення. Законодавча база: в Україні спостерігається активне впровадження європейських стандартів у національне законодавство, проте залишається необхідність подальшої адаптації та гармонізації з нормами ЄС. Особливо враховуючи майбутній процес вступу до Європейського союзу [15, с. 54].

Висновки. Ефективність та дієвість державного механізму, зокрема органів судової влади щодо реалізації антикорупційної політики в першу чергу полягає в активній співпраці з громадськими організаціями, адже саме громадські організації займають активну позицію щодо моніторингу та контролю по забезпеченню реалізації антикорупційної стратегії. Тому судові установи мають активно працювати та залучати громадськість до обговорення питань що стосуються профілактики та протидії корупції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цивільна конвенція про боротьбу з корупцією: Міжнародний документ від 04.11.1999. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_102.
2. Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією: Міжнародний документ від 15.05.2003. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_101.
3. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції: Міжнародний документ від 31.10.2003. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c16.
4. Про Національну антикорупційну стратегію на 2011-2015 рр.: Указ Президента України від 21 жовтня 2011 року N 1001/2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1001/2011>.
5. Про Національне антикорупційне бюро України: Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1698-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698-18>.
6. Про запобігання корупції: Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1700-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18>.
7. Никитюк Я. І. Періодизації історії створення Вищого Антикорупційного суду України. URL: <https://journal-nam.com.ua/index.php/journal/article/view/93/89>.
8. Проект Закону про антикорупційні суди 1 лютого 2017 р. № 6011. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61038.
9. Про Вищий антикорупційний суд: Закон України від 7 червня 2018 року № 2447-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2447-19>.
10. Шестопапов Р.М. Правовий статус Вищого антикорупційного Суду України. URL: <https://df.duit.in.ua/index.php/dictum/article/view/214/188>.
11. Бондарчук Н.В., Лінік Л.М. Актуальні питання адміністративно-правового статусу Вищого Антикорупційного суду України. *Молодий вчений*. 2021. № 4 (92). С. 88-92.
12. Гвоздюк В.В. Вищий Антикорупційний суд України: конституційно-правовий статус. URL: <https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/3168c0df-1f7e-43d6-b5d8-715faa7364e2/content>.
13. Дзюба І.В., Рашед Ю.О., Наумик А.С. Шляхи посилення інституційної спроможності Вищого антикорупційного суду України в сучасних політико-правових умовах. *Юридичний науковий журнал*. 2024. Випуск 2 жовтень. С. 9-21.
14. Удовика Л.Г. Калугіна І.О., Поняття корупції: наукові підходи та легальне тлумачення. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. С. 67-71.
15. Комаров М.А. Порівняльний аналіз антикорупційного законодавства України та країн ЄС: імплементація та адаптація кращих практик. *Modern scientific journal (Сучасний науковий журнал)*. 2024. Вип. N4 (2). С. 50-56.

ДЕЗІНТЕГРАЦІЯ У ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ ЯК ПРАВОТВОРЧИЙ ПРОЦЕС

DISINTEGRATION IN THE LEGAL SYSTEM AS A LEGISLATIVE PROCESS

Мельник Я.Я., д.ю.н.,

старший науковий співробітник відділу дослідження проблем правотворчості та адаптації законодавства України до права ЄС

Інститут правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України

У статті розглядаються проблеми дезінтеграції у правовій системі як частини правотворчого процесу.

В ході дослідження автор з'ясував, що формування та функціонування правової системи є системним правотворчим явищем. Динаміка процесів, які відбуваються як навколо, так і у середині системи, можуть мати дві різних конвекції розвитку: об'єднуючу та роз'єднуючу. Таким чином, автор доводить, що правова система, у якій відображаються підпорядкованість одним елементам іншим, може характеризуватись тенденціями як у бік об'єднання /а, по суті створення нової/, так і у бік роз'єднання/розпаду самої системи. Цьому сприяють стабілізуючі фактори та дестабілізуючі (елементи). Правовий моніторинг у правотворчому процесі покликаний їх виявляти, забезпечуючи при цьому реалізацію прогностичної функції права.

Автор пропонує дезінтеграцію правової системи розглядати як перехідний стан системних утворень права, де одна система зазнає змін від іншої. Цей процес на його думку характерний тим, що після того, як відбулось послаблення системних утворень у конкретній правовій системі, створюється умовна точка посеред діючої системи чи поза межами цієї системи (так би мовити «точка супротиву») в межах дезінтеграції, як процесу. Дезінтеграція, заснована на правотворчому процесі, який відіграє обслуговуючу роль для «точки супротиву». «Точка супротиву» відіграє роль аттрактора, до якого збігаються усі інші елементи системи /захист, судова правотворчість, суб'єкти права, правова ідеологія, тощо.

Попри це, в силу того, що процес «заміни», «удосконалення» здійснюється завдяки елементам «розпаду», з іншого боку, розпад може сприяти елементам єднання, що вказуватиме на можливість об'єднання з системними елементами інших правових систем.

Врешті решт, дезінтегрованою може бути не тільки правова система в цілому (яка випала із контексту глобалізації), алей самі по собі елементи правової системи. Зокрема: (1) правові установи та інші суб'єкти права (фізичні та юридичні особи за правовим статусом); (2) судова практика та судова правотворчість; (3) правова ідеологія (правова культура, доктрина), (3) правові норми; (4) принципи права, (5) державотворчість, (6) правотворчість, тощо.

Ключові слова: правова система, система права, дезінтеграція, правотворчість, державотворчість, правовий моніторинг, постмодернізм права, глокалізація права, глобалізація права.

The article examines the problems of disintegration in the legal system as part of the law-making process.

During the study, the author found out that the formation and functioning of the legal system is a systemic law-making phenomenon. The dynamics of processes that occur both around and inside the system can have two different development trends: unifying and disintegrating. Thus, the author proves that a legal system, in which the subordination of one element to another is reflected, can be characterized by tendencies both towards unification /and, in essence, the creation of a new one/, and towards the disintegration/disintegration of the system itself. This is facilitated by stabilizing factors and destabilizing (elements). Legal monitoring in the law-making process is designed to identify them, while ensuring the implementation of the predictive function of law.

The author suggests considering the disintegration of the legal system as a transitional state of systemic legal formations, where one system undergoes changes from another. This process, in his opinion, is characterized by the fact that after the weakening of systemic formations in a specific legal system, a conditional point is created in the middle of the operating system or outside this system (so to speak, a "point of resistance") within the framework of disintegration as a process. Disintegration is based on a pro-creative process that plays a service role for the "point of resistance". The "point of resistance" plays the role of an attractor to which all other elements of the system converge /protection, judicial lawmaking, subjects of law, legal ideology, etc./.

Despite this, due to the fact that the process of "replacement", "improvement" is carried out thanks to the elements of "disintegration", on the other hand, disintegration can contribute to the elements of unity, which will indicate the possibility of unification with the systemic elements of other legal systems.

Ultimately, not only the legal system as a whole (which has fallen out of the context of globalization), but also the elements of the legal system themselves can be disintegrated. In particular: (1) legal institutions and other subjects of law (individuals and legal entities by legal status); (2) case law and judicial lawmaking; (3) legal ideology (legal culture, doctrine), (3) legal norms; (4) principles of law, (5) statehood, (6) lawmaking, etc.

Key words: legal system, legal system, disintegration, law-making, state-making, legal monitoring, postmodernism of law, globalization of law.

Вступ. Правотворчість відображає процес створення, формування та реформування правової системи. Попри це, деякі правотворчі процеси можуть характеризуватись не тільки інтеграційним, але й дезінтеграційним критерієм.

На сьогодні, дезінтеграційні інструменти у системі права не виокремлені, проте так чи інакше проявляються та присутні у правотворчому процесі. До прикладу, процес трансформації однієї правової системи, може тягнути за собою процес розпаду правової системи іноземного правопорядку; правотворчий процес трансформації системи права (внутрішньої будови права), може супроводжуватиметься розпадом певних елементів правової системи чи системи права зокрема. З'ясування саме їх особливостей і становить актуальність піднятої проблематики, чим і вказує на необхідність проведення більш детальнішого дослідження.

Стан дослідження. Досліджуючи проблеми дезінтеграції правової системи, насамперед, доцільно проаналізувати ряд підходів, які устріялися чи піднімалися у правовій доктрині чи то міждисциплінарному або ж, на міжгалузевому рівні. Такий підхід буде сприяти більш повному розумінню правової природи дезінтеграції у правовій системі.

Так, посеред юристів-правників питання дезінтеграції безпосередньо не піднімалося на належному, комплексному та системному рівні. Як правило, вчені приділяли увагу лише інтеграційним процесам.

Зокрема, М. Г. Хаустова («Правова інтеграція: теоретичний аспект», наукова стаття, 2018) [19, с. 192–203], яка у своєму дослідженні прийшла до висновку стосовно того, що «...правова інтеграція – процес, який характеризується тривалістю та поетапністю свого розвитку. Вченою виокремлено такі етапи розвитку: виникнення, становлення,

період зрілості та стабільності, перетворення. Крім того, приділена увага розмежуванню таких понять, як «глобалізація», «правова інтеграція», «уніфікація», «систематизація», «рецепція», «імплементація»...» [19, с. 92–203]. Були проведені й інші дослідження М. Г. Хаустової, які стосуються євроінтеграції. Зокрема, це дослідження під назвою «Правова політика України в умовах інтеграції до Європейського Союзу» (2021) [20, с. 74–82]. Досліджуються цілі правової політики в євроінтеграційному процесі, вчена вважає, що однією із головною ціллю є «...стратегічний курс держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі...» [20, с. 74]. Попри різні аспекти дослідження проблем на «зближення», питання проблем правотворчого процесу у контексті дезінтеграції не розкривається, як і питання впливу на правову систему, їх наслідків.

На рівні більш системного дослідження, питаннями інтеграції у праві було досліджене також І. В. Яковюком. Його дослідження під назвою «Правові основи інтеграції до ЄС: загальнотеоретичний аналіз» (монографія, 2013) [27], вказує на те, що даний науковий доробок комплексно і максимально повно розкриває «... історію й сучасний стан інтеграційного процесу в Європі, проаналізовано концептуальні підходи стосовно пояснення правової природи Європейського Союзу, розглянуто проблеми формування інституційного механізму ЄС, особливості взаємодії його інститутів між собою та з національними урядами, а також розкрито вплив наднаціонального міждержавного об'єднання на реалізацію суверенітету держав-членів, країн-кандидатів та держав-сусідів...» [27, с. 2]. Ба, більше, вчений дослідив у співавторстві й інші процеси інтеграції, зокрема стосовно «Соціальної політики Європейського Союзу» в контексті становлення і розвитку (М. Г. Окладна, І. В. Яковюк, наукова доповідь, 2018) [9], тощо. Проте знову ж таки, питання дезінтеграції у правовій системі залишені фактично осторонь, відкритими.

З точки зору міжнародних відносин, проблеми інтеграції розкривали В. В. Копійка та Т. І. Шинкаренко («Європейський Союз: заснування і етапи становлення», навчальний посібник, 2001) [4]. Проте питання дезінтеграції на правотворчому рівні не розкриті в силу характеру наукового доробку.

В той же час, на питаннях дезінтеграції, все таки зупинялись деякі дослідники гуманітарії.

Так, до прикладу, В. А. Явір було досліджено процеси етнополітичної інтеграції та дезінтеграції, їх взаємозв'язок, взаємозумовленість та взаємну трансформацію у сучасному світі (в межах глобалізаційної та глокалізаційної парадигм). Вченим було також проаналізовано основні наукові підходи до осмислення інтеграції та дезінтеграції у політичній науці. В процесі дослідження В. А. Явір звернуто особливу увагу на широке розуміння інтеграції/дезінтеграції як вектора розвитку всіх етнополітичних процесів та вузьке – як об'єднання/розпаду етнополітичної системи тощо [26, с. 2]. Попри такий підхід, який вказує на процедурні елементи та наслідки інтеграції/дезінтеграції у політичній системі, питання дезінтеграції на рівні правотворчого процесу залишилися відкритими. Однак, очевидно, що дезінтеграція, як феномен, проявився посеред природи функціонування «системи» («політичної системи»).

З економічної точки зору, питання дезінтеграції частково було досліджено А. Д. Ревенком [13, с. 104–114]. Зокрема, у висновках, дослідник доводить, що на сьогодні постає «...дилема для виживання європейського проекту: або буде створено політичний союз з функціуючою інституційною конфігурацією федеральних держав, або безліч необхідних політичних компетенцій (наприклад, фінансовий контроль і обмеження, грошовий суверенітет, торговельна політика тощо) мають бути повторно націоналізовані...» [13, с. 113]. Очевидно, що такий підхід є не

повним, вказує на певні тенденції як для процесу дезінтеграції так і правотворчого процесу. Попри це, ми можемо відмітити один із напрямків особливостей інституту дезінтеграції, який може мати потенціал для виявлення схожих процесів у правовій системі, в наслідок здійснення правотворчої діяльності.

Інший дослідник О. В. Магдич, досліджував проблеми дезінтеграції в контексті психології. Зокрема, досліджуючи проблеми позитивної дезінтеграції та вторинної інтеграції в контексті гармонізації принципу задоволення та принципу реальності суб'єкта (психологічний підхід), О. В. Магдич приходить до висновку, що «...позитивна дезінтеграція та вторинна інтеграція в психокорекції дозволяють ослабити суб'єктивну інтегрованість через зменшення впливу захисної системи, розширення самосвідомості протагоніста, послаблення непродуктивних витрат енергії для завершення незавершених справ дитинства. Зменшується залежність від попереднього досвіду переживання реальності на формування суджень про об'єктивну дійсність...» [7, с. 206]. У дослідженню проведеному О. В. Магдич, визначається диференціація дезінтеграції. Такий підхід вказує на те, що у правовій природі також ймовірні особливості диференціації дезінтеграції у правовій системі, питання які очевидно слід перевірити, підтвердивши або спростувати.

Відтак, ті чи інші підняті аспекти проблем становлять необхідність дослідити феномен дезінтеграції в контексті правової системи більш детально. Адже на сьогодні, на нашу думку, є невирішені проблеми розуміння феномену дезінтеграції у правовій системі як певного правотворчого процесу.

Постановка завдання. Метою даної статті є дослідження дезінтеграції у правовій системі як правотворчого процесу. Дослідження проблеми у такому ключі дозволить відстежити роль правотворчого процесу та його функціональне покликання для правової системи, пізнати правотворчий процес в наслідок дезінтеграції як певний концепт із певними його особливостями.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи проблеми дезінтеграції у правовій системі як правотворчого процесу, насамперед, доцільно звернути увагу структуру та елементи правової системи, адже розуміння їх змісту буде визначати ті елементи, які «дезінтегруються».

Так, у підручнику із порівняльного права у найбільш загальному вигляді правова система розглядається як сформована під впливом закономірностей розвитку певного суспільства сукупність усіх його правових явищ, які перебувають у стійких зв'язках між собою та з іншими соціальними явищами [12, с. 26]. З позиції О. І. Харитонової та Є. О. Харитонova у самому вузькому значенні поняття «правова система» означає право певної держави і термінологічно вона позначається як «національна правова система» [22, с. 23–24].

В той же час, до елементів правової системи суспільства традиційно належать такі складові частини, а саме: «... (а) суб'єкти права – фізичні особи, юридичні особи, держава та інші соціальні утворення; (б) правові норми та принципи; (в) правові відносини, правова поведінка, юридична практика, режим функціонування правової системи; правова ідеологія, правова свідомість, правові погляди, правова культура; (г) зв'язки між вказаними елементами, які визначають результат їхньої взаємодії – законність, правопорядок. ...» [22, с. 23–24].

Натомість, у юридичній енциклопедії із загальної теорії права міститься дещо інший, систематизований підхід. Зокрема, зазначається у складі правової системи суспільства виокремлюються певні підсистеми, зокрема: (1) індивідуальна складова – суб'єкти права (індивідуальні та колективні), що утворюють правову систему; (2) нормативна складова – правові норми і принципи права, які врегульовують відносини між суб'єктами права,

система визнаних у суспільстві джерел права; (3) ідеологічна складова – праворозуміння людини (їх груп або всього суспільства), їх правосвідомість і правова культура, правова наука та правова традиція певного суспільства (до цієї групи належить також система збереження наукових знань та підготовки юристів); (4) функціональна складова – правотворчість, правореалізація, правозастосування, правовідносини, судова та інш. юридична практика. Вважається, що саме через них здійснюється юридичне життя правової системи, формується, змінюється та реалізуються права та обов'язки суб'єктів права, передбачені принципами та нормами права; (5) регулятивна складова – відображає результат дії права, ступінь його соціальної затребуваності та відповідності інтересам суспільства, стан правопорядку суспільства [2, с. 500].

М. Хаустова досліджуючи проблеми структури правової системи суспільства доводить, що «законність» та «правопорядок, як правові явища є результатом правового регулювання, показником його ефективності або, навпаки, недосконалості (залежно від рівня законності і правопорядку в країні), а тому й невід'ємною складовою функціонування правової системи. На думку дослідниці, законність і правопорядок – результат дії правової системи, який указує на ступінь упорядкованості, стабільності суспільних відносин, що свідчить про ефективність дії всіх її правових інститутів [21, с. 54].

Розглядаючи проблеми дезінтеграції у правовій системі в межах правотворчого процесу, стають і необхідними для розкриття питання правотворчості та державотворення в силу того, що «правова система» лежить саме у цих двох площинах. Утім, напевно чи можливо вести мову про те, що «держава, як політико-територіальна організація влади (загальнотеоретичне твердження – Я. М.)» не дотична до створення феномену права і, навпаки, право не дотичне до створення феномену держави. Врешті решт, очевидно, що як один феномен (право), так й інший (держава), охоплює додатковий спільний фактор, який є не тільки правотворчим процесом, але й юридичним процесом. За таких обставин є необхідним навести одні із аспектів розуміння юридичного процесу.

На думку Д. Слинько, змістом юридичного процесу завжди є діяльність, яка регульована процесуальними нормами, пов'язана з вирішенням юридичних справ, має свідомий характер і націлена на досягнення певного юридичного результату та передбачає офіційне закріплення за допомогою відповідних юридичних актів [14, с. 22]. Ба, більше, юридичний процес притаманний будь якій юридично значущій діяльності, а процесуальна форма належить до головних чинників, які закладають програму, алгоритми юридичної діяльності, забезпечують порядок, орієнтований на рух учасників процесу для досягнення намечених цілей [2, с. 915].

У аб. 2 преамбули Закону України «Про правотворчу діяльність» (надалі – Закон від 24 серпня 2023р. № 3354-IX) закріплено положення про те, що Закон від 24 серпня 2023р. № 3354-IX «...визначає правові та організаційні засади правотворчої діяльності, принципи і порядок її здійснення, учасників правотворчої діяльності, правила техніки нормопроекування, порядок здійснення обліку нормативно-правових актів, а також правила дії нормативно-правових актів, усунення прогалин, подолання колізій у нормативно-правових актах та здійснення контролю за реалізацією нормативно-правових актів ...» [10]. По суті, «діяльність» у процесі правотворчості характеризується як юридичний процес, із конкретно правовою формою та змістом, придатними для роботи із системними елементами права їх трансформації тощо.

Л. Б. Тарасенко та В. В. Шевчук досліджуючи особливості державотворчої та правотворчої діяльності Богдана Хмельницького в період національно-визвольних змагань (1648–1657 рр.) приходять до висновку, що «...державот-

ворчі процеси супроводжувалися творенням власної правової системи, більшість джерел права Речі Посполитої на визволених українських землях скасовувалися, формулася національна правова система...» [18, с. 322]. Отже, вчені пов'язують державотворчі процеси із творенням «правової системи», «формуванням національної правової системи».

З іншого боку, деякі дослідники зазначають, що правотворчість, як процес творення права, сягає за межі суто державного правового регулювання [24, с. 4]. Такий підхід піднімає архі-важливий контекст інституту правотворчості піднімаючи його на ієрархічну вертикаль процесуальних інструментів та процесуальної форми.

Попри це, Н. В. Юськів зазначає, що проблеми державотворення в Україні зумовлені історичними реаліями переходу від командної системи до умов легітимної демократичної держави із утіленням верховенства права як домінантної правової гарантії. Де, перешкодою на шляху духовно-ціннісного укорінення людини стає соціальна аномія як найтипівіший результат руйнування старих цінностей без своєчасного запровадження нових. Отож, у сучасному українському соціумі існує конгломерат проблем і девіацій, що створюють підґрунтя для переходу ціннісних характеристик державотворчих стандартів в антиціннісні інтенції [25, с. 90–91]. «Аномія» та «руйнування», «поведінка яка не відповідає загальним стандартам» (девіантна) вказує на те, що «правові та організаційні засади правотворчої діяльності» можуть бути націлені на їх додання «... з метою впорядкування правотворчої діяльності в Україні, посилення взаємодії між учасниками правотворчої діяльності у процесі підготовки нормативно-правових актів, а також контролю за їх реалізацією, забезпечення участі громадянського суспільства у правотворчій діяльності та якості законодавства України...» (аб. 1 преамбули Закону від 24 серп. 2023 р. № 3354-IX) [10].

Ба, більше, у філософії права, дослідники проблем суспільства, людини та права зазначають, що доречно «...виділити декілька найбільш ілюстративних амбівалентних тенденцій соціального розвитку, що проявилися у різних аспектах людської діяльності і є «нормальними аваріями». ...» [15, с. 17], адже «...сучасна демографічна ситуація також може розглядатися як «нормальна аварія», що впливає на вразливість комунікацій ...» [15, с. 32].

З точки зору філософії, Ервіна Ласло пояснює схожі процеси. Зокрема, дослідниця пізнає її з точки зору буфаркації. Зокрема, розуміє її «...як певну фундаментальну характеристику в поведінці складних систем, що зазнають високого ступеня тиску і напруги. Саме під впливом цих чинників системи, – зазначає дослідниця, – переходять від динамічного режиму одного набору аттракторів, звичайно більш стійких і простих, до динамічного режиму набору складних і «хаотичних» аттракторів...» [3, с. 275; 17, с. 57]. Також, Ервіна Ласло доводить, що «...коли система виштовхується за свій поріг стабільності, вона входить у стадію хаосу – не обов'язково фатального для неї: це може бути і передумовою до нового розвитку. У життєздатних системах хаос відступає перед більш високими формами порядку. Однак відношення між докризовими і після кризовим порядком ніколи не буває лінійним – це не відношення просто причини і наслідків. Розвиток невірноважених систем, оскільки він відбувається через процес біфуркації, є стрибкоподібним і нелінійним» [3, с. 275; 17, с. 57].

Отож, питання правотворчого процесу при дезінтеграції, в наслідок прояву слабкості певних систем, їх нестійкості, може мати властивість зіштовхуватися із «системами вищих форм порядку», при чому проходячи через процес буфаркації (роздвоєння).

Тут, доречно звернути увагу на Угоду про асоціацію між Україною з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством та атомної енергії і їхніми

державами-членами, з іншої сторони (надалі – Угода) [23]. Зокрема у ч. 1 ст. 10 Угоди визначено, що «...Сторони посилюють практичне співробітництво з попередження конфліктів та у сфері антикризового управління...» [23]. З такої конструкції норми випливає, що Угода, як документ системи права ЄС повинна сприяти усуненню процесу дезінтеграції завдяки правотворчим процесам та інструментам. Варто мати на увазі, що «робота» правової системи ЄС має так би мовити справу із правовими системами інших учасників Угоди, так і претендентів на членство.

Попри це, врахувавши питання девіантної поведінки, аномії та «нормальних аварій», можливо вказати на певні закономірності процесу у правотворчості, в межах проблем, із якими зіштовхується правова система. Уявляється, що йдеться очевидно про помірний прояв постмодерну (постмодернізму) права.

Зокрема, вважається, що «...феномен постмодернізму є найбільш комплексним проявом ... глибокої кризи...» [6, с. 37], він пояснює сам розпад, констатує факт розпаду певного системного утворення, послуговується процесом розпаду тощо.

У словнику із філософії права зазначається, що головними парадигмальними настановами постмодерністської рефлексії права є: позбавлення права суб'єктивності, визначеності та стабільності; тлумачення права як способу встановлення владних відносин шляхом їхньої вербальної містифікації; розуміння легітимності права як ідеологічної функції; відсутність кореляції між верховенством права, правовими інститутами та свободою, рівністю і справедливості; заперечення можливості досягнення розумом об'єктивного знання [1, с. 594]. При чому, деконструкція для постмодерністів – це насамперед дискурс справедливості, або справедливості як результат її деконструкції. Закон розуміється як легітимні, встановлені юридичної системи, побудовані на основі досвіду. Тут ж, саме через їх побудова їсть закони можуть бути «роз-будовані», тобто деконструйовані. А сама по собі деконструкція закону покликана не руйнувати, а удосконалювати його. При чому, реконструювати закон означає звільнити, відкрити його, зробити гнучкішим та доступнішим для перегляду та покращення. Відтак, деконструкція стає рівноправним учасником та умовою динаміки законів, одним із механізмів їх вдосконалення [1, с. 598].

Ю. М. Оборотов зазначає, що епоха постмодерну, що наступила, пов'язана із утвердженням плюралістичної парадигми, відмовою від євроцентризму й етноцентризму, проголошенням принципу множинності цивілізацій, правових культур, загостреною увагою до індивіда, його внутрішнього світу, у тому числі правових складових цього світу. Тому на думку вченого, право має сприяти формуванню постмодерністської моделі державної системи, що відрізняється економічністю, соковитістю, інноваційної з максимальною передачею повноважень на нижні поверхи управління й самоврядування [8, с. 41]. Вочевидь, слід віднайти за належне, що плюралістична парадигма, уособлює питання буваркації правової системи, як наслідку прояву так би мовити «правотворчих аттракторів» (детермінантів).

Також, вчений додає, що юридичний образ постмодернізму, глибинні зміни у праві й державі нової епохи, потребує свого відображення у правовій політиці й системі юридичної освіти [9, с. 41]. Окреслені тенденції Ю. М. Оборотовим наштотують на ідею фіксування правотворчих інструментів розпаду.

У словнику із української мови міститься термін, який є доволі близьким до постмодерністської рефлексії права. Цим терміном, на нашу думку, є «дезінтеграція». Він «...означає поділ, розпад цілого на частини (курсив власний – Я. М.) ...» [16, с. 87]. Отож, на нашу думку, при розгляді питань, пов'язаних із правовою системою, постає за

доцільне оперувати поняттям не стільки «постмодернізм», скільки поняттям «дезінтеграція». Адже воно пояснює незначні правотворчі процеси. Натомість постмодернізм є глобальним інструментальним поняттям.

Повертаючись до питання особливостей прояву феномену дезінтеграції та його впливу на правову систему, доцільно звернути увагу на наступне.

Так, В. А. Явір зазначає, що діалектична взаємодія інтеграції та дезінтеграції є одним із джерел етнополітичного розвитку. Як зазначає дослідниця, цим процесам притаманна рівновага, почергова трансформація один в одного. На думку В. А. Явір, саме етнополітична інтеграція може розвиватися у напрямку зміцнення єдності або, навпаки, трансформуватися в етнополітичну дезінтеграцію. Це, – як зазначає вчений, – дає підстави розглядати державу як етнополітичну систему, що перебуває в стані дезінтеграції, інтеграції або рівноваги. Врешті решт, на думку дослідника, якщо етнополітичне утворення не розпадається, то це свідчить про рівновагу інтеграційно-дезінтеграційних тенденцій. Якщо ж до його складу продовжують інтегруватися інші держави – про домінування етнополітичної інтеграції над дезінтеграцією, етнополітична інтеграція створює умови для етнополітичної дезінтеграції, і навпаки [26, с. 79–80]. Отже, елементи стійкості «правової системи» можуть бути пов'язані із питаннями «рівноваги інтеграційно-дезінтеграційних тенденцій», що, в цілому, дає уявлення про характер стійкості елементів, на яких базується правова система.

Таким чином, враховуючи зазначене, важливо вказати на те, що правотворча діяльність, або обслуговує інтеграційні і дезінтеграційні процеси, та характеризується завдяки здійсненню право-моніторингової діяльності.

До прикладу, М. Г. Окладна та І. В. Яковюк досліджуючи проблеми становлення і розвитку соціальної політики Європейського Союзу, зазначають, що «...на момент створення Європейських співтовариств інтеграція мала галузевий характер. Її автори у відповідних договорах обмежилися формулюванням основних соціальних цілей: забезпечення соціального прогресу, сприяння становленню законодавства про працю, зростання зайнятості і підвищення життєвого рівня, покращення умов праці, вільне пересування робочої сили, соціальне забезпечення, діалог між соціальними партнерами, уникнення негативних наслідків економічної інтеграції тощо. Більшість з цих положень мали декларативний характер. Разом з тим, Договір про Євратом скасував обмеження за ознакою національного громадянства щодо доступу до кваліфікованої роботи в сфері розвитку ядерної енергетики, а також містив положення про захист працівників і населення в цілому від загрози радіації ...» [9, с. 8]. З огляду на це, постає за очевидне формування в межах однієї системи певного об'єднання основних соціальних цілей, які досягаються саме завдяки правотворчому процесу. Феномен дезінтеграції відображається у змішаному форматі із інтеграційними елементами. Проте, ці питання постають як симетричні.

Враховуючи зазначене, варто детальніше зупинитися в контексті тих питань, які пояснюють складні процеси «дезінтеграції» з правової точки зору, власне, на нашу думку, ці питання частково охоплюються феноменом «глокалізації права».

До прикладу, в енциклопедичній довідці зазначається, що «...глокалізація права визначається як суперечливий, об'єктивно-суб'єктивний процес поєднання глобальних і локальних, глобальних і регіональних правових процесів, явищ, зв'язків, пристосування національних правових інтересів, норм до глобальних, із збереженням національних рис та особливостей ...» [1, с. 156]. Прикметно, що процес глокалізації права призводить до появи глокалізованих правових систем. Вважається, що глокалізована правова система функціонує і розвивається на основі спе-

цифіки поєднання глобальних і локальних економічних, правових, політичних, культурних, релігійних факторів, що знаходять своє відображення у всіх підсистемах і елементах правової системи, системи права й законодавства, правовій культурі, правовій політиці тощо (наприклад, правова система Китаю, Бразилії, Росії, Киргизстану). Врешті решт, також вважається, що глокалізованими можуть бути не лише національні, а й міждержавні (регіональні) правові системи країн, які прагнуть зберегти спільні особливості, й спрямовують правову політику на забезпечення самобутності країн певного регіону, залежних одна від одної в економічному та військовому аспектах...» [1, с. 157].

Втім, В. А. Явір досліджуючи проблеми дезінтеграції та інтеграції в аспекті «етнополітичної інтеграції» приходить до висновку у тому, що ці процеси, а також процеси дезінтеграції «...є глобальною тенденцією розвитку сучасного світу в парадигмах глобалізації та глокалізації. Глобалізація, – на його думку, – має інтеграційну природу, однак призводить до дезінтеграційних наслідків, які ігноруються в межах цього глобального процесу. Глокалізація як глобальна матриця не протиставляє етнополітичну інтеграцію та дезінтеграцію. В межах глокалізаційної парадигми їх можна визначити як складові одного, багаторівневого етнополітичного інтеграційно-дезінтеграційного процесу. Етнополітична інтеграція може містити ознаки, елементи, характеристики етнополітичної дезінтеграції, і навпаки. Дезінтеграція може мати інтеграційні наслідки, стимулюючи подолання етнополітичного розколу в країнах та сприяючи консолідації нації та суспільства, захисту територіальної цілісності...» [26, с. 413–414].

Важливо мати на увазі, що головними елементами правової системи є право, але це не єдиний її структурний елемент. До її структури належать також інші правові явища як от: джерела права, правові установи, юридична практика, правореалізація та правозастосування, права, свободи і обов'язки громадян, правовідносини, правосвідомість, правова культура, законність і правопорядок тощо. Усі елементи правової системи можуть групуватися у підсистему, що становлять її структуру [2, с. 500].

Важливим у контексті забезпечення належної якості правотворчої діяльності є осмислення усього процесу систематизації нормативного матеріалу, яке доцільно розпочати з аналізу сутності цього явища [11, с. 13].

Вважається, що систематизуючи національне законодавство до права ЄС, адресати прав отримують правові гарантії, а держава – правопорядок, який відповідає стандартам ЄС. Систематизація як процес призводить до відповідних правових наслідків, які зумовлюють дію ефективного законодавства, посилюють вплив правової та соціальної культури та обізнаності носіїв прав, свобод та інтересів [17, с. 69–70]. Врешті решт, при систематизації слід орієнтуватися на ієрархічний зв'язок норм, аби вони мали свою ефективність, ієрархія повинна здійснюватися, в першу чергу, за пріоритетною сферою потреби нагальних змін (у зв'язку із війною, пандемією тощо); за сферою пріоритету правових актів; за галузевою сферою; за сферою соціальних запитів тощо. Саме за таких обставин, вважаємо, гармонізація законодавства буде проведена ефективно, а її наслідок – систематизація, також справлятиме ефективну дію права/національного законодавства. По суті, врахування ієрархічності та послідовності є запорукою євроінтеграційного успіху [17, с. 70].

Ю. М. Оборотов досліджуючи проблеми традицій та інновацій у правовому розвитку зазначає, що існує нагальна потреба продовжувати свою традицію права у зв'язку з неефективністю багатьох запозичених інститутів і норм у механізмах дії права України. Можна очікувати на підвищення інтересу до власної правової спад-

щини, оскільки деталі помітнішими стають можливості підвищення ефективності правової системи України за умов її повноправного використання [8, с. 23].

В найбільш загальному вигляді в проблематику юридичного (державно-правового прогнозування) можна включати практично всі проблеми державно-правової сфери соціальної системи (суспільства), що стосуються категорії майбутнього, тобто проблеми, що можуть виникнути в майбутньому (причому не тільки ті, яких ще тепер не існує, а й ті, які вже існують, але не актуалізовані або існують в зародковому стані). юридичне прогнозування можна визначити як соціальне прогнозування (а точніше його окремий вид) можливого чи бажаного майбутнього стану об'єктів (процесів, явищ) державно-правової дійсності. Це визначення, здійснене через найближчий рід і видову відмінність (класичне визначення), фіксує всю необхідну і достатню інформацію для відмежування юридичного прогнозування від інших видів прогностичного дослідження і є досить стислим та компактним при формулюванні [5, с. 16].

Висновки. В межах висновків можливо констатувати, що формування та функціонування правової системи є правотворчим процесом. Динаміка процесів, які відбуваються як навколо, так і у середині системи, можуть мати дві різних конвекції розвитку: об'єднуючу та роз'єднуючу. Це пояснюється тим, що правова система, у якій відображаються певна підпорядкованість одних елементів іншим, може характеризуватись тенденціями як у бік об'єднання/а, по суті створення нової/, так і у бік роз'єднання/розпаду системи. Цьому сприяють стабілізуючі фактори та дестабілізуючі (елементи). Правовий моніторинг у правотворчому процесі покликаний їх виявляти, забезпечуючи при цьому реалізацію прогностичної функції права.

Для оцінки стану правової системи, завжди є необхідним розуміння можливих проблем розпаду правової системи, тобто, їх наслідків. Дезінтеграція у правовій системі відбувається в наслідок біфуркації елементів правової системи. Сама по собі дезінтеграція правової системи може мати місце як посеред глокалізації права, так і в наслідок глобалізації права.

Дезінтеграцію правової системи слід розглядати як перехідний стан системних утворень права, де одна система зазнає змін внаслідок втручання (домінування) іншої. Цей процес характеризується тим, що після того, як відбулось послаблення тих чи інших системних утворень у конкретній правовій системі, створюється умовна точка посеред діючої системи чи поза межами цієї системи (так би мовити «точка супротиву») в межах дезінтеграції, як процесу.

Дезінтеграція, заснована на протворчому процесі, який відіграє обслуговуючу роль для «точки супротиву». «Точка супротиву» відіграє роль аттрактора, до якого «збігаються» усі інші послаблені елементи системи /захист, судова правотворчість, суб'єкти права, правова ідеологія, тощо/.

Попри це, в силу того, що процес «заміни», «удосконалення» здійснюється завдяки елементам «розпаду», з іншого боку, розпад може сприяти елементам єднання. Це вказуватиме на можливість об'єднання з системними елементами інших правових систем.

Врешті решт, дезінтегрованою може бути не тільки правова система в цілому (яка випала із контексту глобалізації), алей самі по собі елементи правової системи. Зокрема: (1) правові установи та інші суб'єкти права (фізичні та юридичні особи за правовим статусом); (2) судова практика та судова правотворчість; (3) правова ідеологія (правова культура, доктрина), (4) правові норми; (5) принципи права, (6) державотворчість, (6) правотворчість, тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Велика українська енциклопедія: у 20 т. Х.: Право, 2016. Т.2: *Філософія права*/ редкол.: С.І. Максимов (голова) та ін.; Нац.акад. прав.наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац.юрід.ун-т імені Ярослава Мудрого. 2017. 1128 с.
2. Велика українська енциклопедія: у 20т. Х.: Право, 2016. Т.:3: *Загальна теорія права*/редкол.: О.В. Петришин (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац.юрід. ун-т імені Ярослава Мудрого. 2017. 952 с.
3. Данильян О.Г., Тараненко В.М. Основи філософії: Навчальний посібник. Харків: Право, 2003. 352 с.
4. Копійка В.В. Європейський Союз: заснування і етапи становлення. Навч. посіб./ В.В. Копійка, Т.І. Шинкаренко. К.: Ін Юре, 2001. 448 с.
5. Куренда Л. Юридичне прогнозування та його елементи. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 6/2012. С. 16.
6. Лукасік Я. Постмодернізм – основні ідеї та їх суспільно-політичні імплікації. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія», серія «Філософія»*. № 25. 2023. С.30–38. URL.: <https://journals.ua.edu.ua/Philosophy/article/view/3955/3602> (дата звернення: 24.02.2025).
7. Магдич О.В. Позитивна дезінтеграція та вторинна інтеграція в контексті гармонізації принципу задоволення та принципу реальності суб'єкта (психодинамічний підхід). *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 12: Психологічні науки. 2012. Вип. 36. С. 205–210.
8. Оборотов Ю.М. Традиції та новачі у правовому розвитку. *Психологія і суспільство*. 2004. С.15–42. URL.: <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/29715/1/%D0%9E%D0%B1%D0%BE%D1%80%D0%BE%D1%82%D0%BE%D0%B2.pdf> (дата звернення: 24.02.2025).
9. Окладна М.Г., Яковюк І.В. Соціальна політика Європейського Союзу: становлення і розвиток. Х.: ТОВ «Оберіг», 2016. 40 с.
10. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24 серп. 2023р. № 3354-IX. URL.: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-IX#Text> (дата звернення: 24.02.2025).
11. Правотворчість в Україні: перспективи законодавчого врегулювання : збірник наукових праць / за заг. ред. О. О. Кота, А. Б. Гриняка, Н. В. Міловської. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. 226 с.
12. Порівняльне правознавство : підручник / С.П. Погребняк, Д.В. Лук'янов, І.О. Биля-Сабадаш та ін.; за заг. ред. О.В. Петришина. Х.: Право, 2012. 272с. URL.: <https://intrel.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2017/09/%D0%9F%D0%B5%D1%82%D1%80%D0%B8%D1%88%D0%B8%D0%BD-%D1%80%D0%B5%D0%B4-%D0%9F%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%B2%D0%BD%D1%8F%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B5-%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D0%B2%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE.pdf> (дата звернення: 04.03.2025).
13. Ревенко А.Д. Інтеграція чи дезінтеграція: уроки реформування Єврозони. *Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти*. Випуск 4. 2019. С.104–114. URL.: <http://international-relations.knukim.edu.ua/article/view/177642/177489> (дата звернення: 04.03.2025).
14. Слинько Д. Поняття, зміст та основні ознаки юридичного процесу. *Національний юридичний журнал: теорія і практика*. Февраль, 2016. С.19–23. URL.: http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2016/1/part_1/5.pdf (дата звернення: 24.02.2025).
15. Сучасне суспільство, людина, право в умовах глобальних трансформацій : монографія / [О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко та ін.]; за ред. О. Г. Данильяна. Харків: Право, 2020. С. 17.
16. Словник української мови: У двадцяти томах : Том Четвертий: Д – Ж / Гол. наук. ред. Русанівський В. М.; Наук.кер. Широков В. А.; Уклад.: Чумак В. В.; Шевченко І. В.; Шевченко Л. Л.; Менько Л. М.; Ярун Г. М.; Томіленко Л. М.; Погрібна О. О.; Білоноженко В. М.; Винник В. О.; наук. ред. Озерова Н. Г.; наук. конс.: Тараненко О. О.; Єрмоленко С.Я.; Стишов О. А.; Туник Л. В. К.: Український мовно-інформаційний фонд, 2013. 1007 с.
17. Систематизація законодавства України як важлива складова правотворчої діяльності в умовах євроінтеграції: збірник наукових праць / за заг. ред. О.О. Кота, А.Б. Гриняка, Н.В. Міловської. Київ : Алерта, 2024. 248 с.
18. Тарасенко Л.Б., Шевчук В.В. Особливості державотворчої та правотворчої діяльності Богдана Хмельницького в період національно-визвольних змагань (1648–1657 рр.). *Південноукраїнський правничий часопис*. № 1-2. 2022. С. 317–323. URL.: <http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2022/1-2/57.pdf> (дата звернення: 24.02.2025).
19. Хаустова М.Г. Правова інтеграція: теоретичний аспект. *Вісник Національної академії правових наук України*. Том 25. № 1. 2018. С.192–203. URL.: https://visnyk.kh.ua/web/uploads/pdf/%D0%92%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%BD%D0%B8%D0%BA_1_2018-192-203.pdf (дата звернення: 24.02.2025).
20. Хаустова М. Правова політика України в умовах інтеграції до Європейського Союзу. *Право та інновації*, 1 (33). 2021. С. 74–82. URL.: [https://doi.org/10.37772/2518-1718-2021-1\(33\)-11](https://doi.org/10.37772/2518-1718-2021-1(33)-11) (дата звернення: 24.02.2025).
21. Хаустова М. Структура правової системи суспільства / М. Хаустова. *Вісник Академії правових наук України*. Х. : Право, 2010. № 1 (60). С. 49–58. URL.: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/5675/1/Khaustova_49.pdf (дата звернення: 16.02.2025).
22. Харитонов О.І., Харитонов Є.О. Порівняльне право Європи: Основи порівняльного правознавства. Європейські традиції. Х.: «Одіссей». 2002. 592 с.
23. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Ратифікована Законом № 1678-VII від 16.09.2014. URL.: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення: 16.02.2025).
24. Юськів Н.В. Правові проблеми державотворення у сучасних українських трансформаційних реаліях. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Львів. Серія, *Юридичні науки*. 2014. № 801. С. 86–91. URL.: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/may/2148/vnulpurn201480118.pdf> (дата звернення: 22.02.2025).
25. Явір В.А. Етнополітична інтеграція та дезінтеграція у сучасному світі: політико-правовий концепт: монографія. Київ: Логос, 2018. 448 с.
26. Яковюк І.В. Правові основи інтеграції до ЄС: загальнотеоретичний аналіз : монографія / І. В. Яковюк. – Х. : Право, 2013. 760 с.

ПРИНЦИПИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ЛАДУ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ГЕТЬМАНАТУ П. СКОРОПАДСЬКОГО

PRINCIPLES OF THE CONSTITUTIONAL SYSTEM OF THE UKRAINIAN STATE OF THE HETMANATE OF P. SKOROPADSKY

Пономаренко А.Б., к.і.н., доцент,
доцент кафедри суспільно-політичних наук
Вінницький національний технічний університет

Герасимов Т.Ю., д.і.н.,
доцент кафедри суспільно-політичних наук
Вінницький національний технічний університет

У статті досліджуються принципи конституційного ладу Української Держави Гетьманату П. Скоропадського.

Проаналізовані конституційні акти «Грамота до всього українського народу» та «Закони про тимчасовий державний устрій України» від 29 квітня 1918 р., в яких П. Скоропадський визначив правові основи державної політики в перший день приходу до влади.

Як акти конституційного законодавства, розглянуті також Декларація (заява) «Про державний устрій та політику Української Держави» від 10 травня 1918 р., Закон «Про порядок складання законопроектів, внесення їх до Ради Міністрів, обговорення, затвердження їх та про форму і порядок оголошення законів» від 2 червня 1918 р., Закон «Про громадянство Української держави» від 2 липня 1918 р., Універсал Гетьмана «Про відродження козацького стану» від 16 жовтня 1918 р., «Грамота до українського народу з приводу півріччя існування Української Держави» від 29 жовтня 1918 р. та федеративна «Грамота до всіх українських громадян та козаків» 14 листопада 1918 р.

Стверджується, що П. Скоропадський поєднував національно-консервативну ідеологію в розбудові держави та ліберально-реформаторські засади в економіці. Конституційний лад Української Держави базувався на принципах: легітимності влади, соборності українських земель, суверенності, національної держави, унітарності, правової держави, авторитаризму, поєднання законодавчої та виконавчої влади, політичної неупередженості, стабільності та професіоналізму влади, єдиного громадянства. В Українській Державі на конституційному рівні проголошувалась свобода віросповідання, а православна церква визнавалась офіційною і отримала статус корпоративної публічного права.

Конституційне законодавство Української Держави мало установчий, програмний характер, позаяк воно не отримало подальшого розвитку внаслідок короткого періоду існування Гетьманату.

Ключові слова: Українська Держава, П. Скоропадський, гетьманат, принципи конституційного ладу.

The article researches the principles of the constitutional system of the Ukrainian State of the Hetmanate of P. Skoropadsky.

The constitutional acts "Letter to the entire Ukrainian people" and "Laws on the temporary state system of Ukraine" of April 29, 1918, in which P. Skoropadsky defined the legal foundations of state policy on the first day of coming to power, are analyzed.

As acts of constitutional legislation, the Declaration (statement) "On the State System and Policy of the Ukrainian State" of May 10, 1918, the Law "On the Procedure for Drafting Bills, Submitting Them to the Council of Ministers, Discussing Them, Approving Them, and on the Form and Procedure for Promulgating Laws" of June 2, 1918, the Law "On Citizenship of the Ukrainian State" of July 2, 1918, the Hetman's Universal "On the Revival of the Cossack Estate" of October 16, 1918, "Letter to the Ukrainian People on the Occasion of the Sixth Anniversary of the Existence of the Ukrainian State" of October 29, 1918, and the federal "Letter to All Ukrainian Citizens and Cossacks" of November 14, 1918 were also considered.

It is claimed that P. Skoropadsky combined national-conservative ideology in state building and liberal-reformist principles in the economy. The constitutional system of the Ukrainian State was based on the principles of: legitimacy of power, unity of Ukrainian lands, sovereignty, national state, unitarity, legal state, authoritarianism, combination of legislative and executive power, political impartiality, stability and professionalism of power, and unified citizenship. In the Ukrainian State, freedom of religion was proclaimed at the constitutional level, and the Orthodox Church was recognized as official and received the status of a public law corporation.

The constitutional legislation of the Ukrainian State had a constituent, programmatic nature, since it did not receive further development due to the short period of existence of the Hetmanate.

Key words: Ukrainian State, P. Skoropadsky, Hetmanate, principles of constitutional system.

Якість та ефективність законів великою мірою залежать від історичного досвіду законодавців, оскільки правовий закон має формуватися шляхом врахування позитивних здобутків української історії та недопущення помилок минулого. Вивчення історично-правової спадщини є необхідною умовою державотворення. В сучасних умовах, коли існує реальна загроза незалежності та територіальній цілісності держави, закономірним є звернення до вітчизняного досвіду конституціоналізму періоду Української революції 1917–1921 рр. Адже в сучасних умовах вирішуються досить схожі проблеми консолідації українського народу та збереження національної державності. З огляду на це, вивчення процесу державотворення періоду Гетьманату П. Скоропадського є актуальним і сьогоденні, особливо в часі повномасштабного вторгнення російських військ в Україну.

Попри те, що історія становлення та функціонування Української Держави на чолі з П. Скоропадським всебічно і ґрунтовно вивчена, цей період є найбільш контроверсійною темою доби Української революції 1917–1921 рр.

Багатьом науковим дослідженням бракує об'єктивності, оскільки вони несуть відбиток особистих симпатій як з боку прихильників гетьмана, так і з боку опонентів гетьманського режиму.

Процес осмислення успіхів та невдач у діяльності гетьмана П. Скоропадського був започаткований безпосередніми учасниками тих подій. Першочергове місце серед них належить спогадам самого Павла Скоропадського. Важливу характеристику досліджуваного періоду маємо у спогадах міністра закордонних справ Української Держави Дмитра Дорошенка та його праці «Історія України 1917–1923 рр.» Саме до них здебільшого апелюють і сучасні дослідники. Серію публікацій, присвячених Українській Державі 1918 р., оприлюднив М. Стахів. Конституційне законодавство періоду Гетьманату розглядали у своїх працях представники діаспори К. Костів, М. Шкільник, О. Юрченко, Б. Коваль, Л. Окіншевич, І. Лисяк-Рудницький.

На цьому фундаменті в незалежній Україні формувалася історіографія Гетьманату, оскільки об'єктивне

наукове дослідження цього питання в УРСР було неможливим. З проголошенням незалежності України вивчення проблеми помітно активізувалось. Одними з перших до їх розробки долучились М. Копиленко, О. Копиленко, Д. Яневський, Т. Андрусак, О. Мироненко. Вагомий науковий внесок у вивчення законодавства періоду Гетьманату 1918 р. зробили О. Бойко, В. Верстюк, П. Гай-Нижник, Н. Єфремова, Я. Калакура, О. Михайлова, Н. Омельченко, Г. Папакін, Р. Пиріг, Т. Подковенко, О. Реєнт, Ю. Терещенко, Н. Турченко, М. Чубата та інші.

Аналіз досліджень вище названих авторів дає підстави стверджувати, що незважаючи на велику кількість детальних характеристик та загальних оцінок, недостатньо висвітлені принципи конституційного ладу Гетьманату 1918 р. Метою даної статті є їх дослідження на основі аналізу конституційного законодавства періоду Гетьманату П. Скоропадського.

29 квітня 1918 р. у Києві відбувся з'їзд хліборобів-землевласників, скликаний за ініціативою Союзу земельних власників та Української демократично-хліборобської партії для вирішення земельного питання. На конгрес до Києва прибуло 6432 уповноважених представники від восьми українських губерній: Волинської, Катеринославської, Київської, Подільської, Полтавської, Харківської, Херсонської та Чернігівської. Загалом учасників разом з делегатами було близько 8 тисяч осіб [1, с. 26], котрі представляли близько 8 мільйонів хліборобського населення України. Вмістити таку кількість людей в Києві могло лише приміщення цирку «Ніппо Паласе», та й то не повністю, бо делегати стояли на коридорах і навіть на вулиці перед будинком [2, с. 152]. Конгрес прийняв резолюцію про обрання присутнього в залі генерала Павла Скоропадського Гетьманом. Якщо порівняти представництво інших форумів періоду Української революції, то Хліборобський конгрес був найбільш масштабним. У квітні 1917 р. Національний конгрес, який наділив Українську Центральну Раду представницькими функціями, складався з близько 900 делегатів, які представляли далеко не всі регіони України. Перший Всеукраїнський військовий з'їзд у травні 1917 р. зібрав 700 учасників, Всеукраїнський селянський з'їзд у червні – 1500 делегатів з вирішальним голосом. [3, с. 61, 75, 77]. Норми представництва обох зібрань були спрощені та не скрізь дотримані. Трудовий конгрес України зібрав менше 1000 делегатів, причому від виборів його учасників були відсторонені так звані нетрудові елементи. У цьому контексті Українська Держава є не менш легітимною, ніж УНР доби Центральної Ради та Директорії [4, с. 21].

Центральна Рада лише в останній день свого перебування при владі спромоглася ухвалити Конституцію УНР, яка так і не набула чинності. На думку І. Лисяка-Рудницького, це, до певної міри, було щастям, бо ця конституція не мала шансів витримати пробу життя; таким чином її творці врятувалися від компрометації [5, с. 48]. Натомість П. Скоропадський проголосив свої пріоритети і наміри, визначив правові основи державної політики в перший день приходу до влади. 29 квітня 1918 р. були оприлюднені «Грамота до всього українського народу» та «Закони про тимчасовий державний устрій України». На думку більшості дослідників, проекти цих документів підготував юрист Олександр Палтов на основі «Зводу основних державних законів Російської імперії» в редакції від 23 квітня 1906 р. [2, с. 167].

Ці два установчих документи, які М. Стахів назвав тимчасовою конституцією [6, с. 649] давно і добре відомі. Тому проаналізуємо лише закріплені в них норми, що визначають принципи конституційного ладу Української Держави. Для цього необхідно також, враховуючи складні тогочасні історичні умови, крім установчих документів, використовувати й інші акти конституційного законодавства та реальну державну політику Гетьманату.

У «Грамоті...» зазначалося, що попередня влада була зовсім не здатна до державного будівництва, тому в Укра-

їні продовжуються бешкети, анархія, економічна розруха та безробіття, постає загроза голоду. Щоб забезпечити населенню спокій, закон і можливість творчої праці, П. Скоропадський вирішив взяти на себе тимчасово, до скликання Союму, всю повноту влади. Цією грамотою він проголосив себе Гетьманом всієї України, що означало загальнонаціональний характер влади П. Скоропадського та її поширення на всі етнічні українські землі. Таким чином, вперше було чітко висунуто принцип соборності українських земель, зафіксований титулом голови новоствореної держави – Гетьман всієї України [4, с. 25]. Національна державність, відроджена у своїй традиційній історичній формі – гетьманстві, мала виражати інтереси всієї української нації, а не окремих етносів, класів чи верств населення. Д. Дорошенко зазначав, що Гетьман та його уряд «стояли на ґрунті чисто державному, розуміючи українську державність територіально-історично, тим часом як українці-націоналісти... не могли собі уявити цю державність інакше, як у виключно й вузько національних українських формах» [1, с. 72]. Через поширення української ідентичності на все населення України незалежно від етнічного походження у такій державі мала формуватися політична нація. Створити її поза інститутом держави до 1918 р. було неможливо.

Утворення УНР базувалося на федералістсько-автомістській концепції, що не означало повної державної незалежності України. Третій Універсал Центральної Ради однозначно вказував на те, що Українська Народна Республіка зберігає єдність з федеративною Росією. Четвертий Універсал, попри проголошення незалежності України, визнавав можливість федеративного зв'язку України «з народними республіками колишньої Російської імперії» [7, с. 104]. В. Винниченко у своєму виступі навіть висловив впевненість, «що основи цього Універсалу приведуть нас до федерації соціалістичних республік всього світу» [3, с. 197]. До того ж IV Універсал проголошував українську державу як класову, де владу мала Центральна Рада як «представництво робочого народу – селян, робітників і солдатів» [7, с. 102]. Лише прийнята 29 квітня 1918 р. Конституція УНР закріпила принципи суверенності та незалежності держави, рівноправності громадян та народовладдя [8, с. 12]. Але вона не набрала чинності, тому гетьманський акт від 29 квітня 1918 р. був фактично першим діючим державним актом, який утвердив повну й остаточну суверенність України [4, с. 25].

У «Грамоті...» П. Скоропадський оголосив про звільнення всіх призначених Центральною Радою міністрів та їх товаришів (заступників), тобто осіб, що займали політичні посади. Проте всі інші державні урядовці залишалися виконувати свої обов'язки, якщо погоджувалися скласти присягу на вірність Українській Державі. Кадри службовців підбиралися переважно за професійною, а не за національною ознакою. Гетьман весь час прагнув залучити до роботи в уряді представників якомога ширшого українського політичного спектру. Таким чином, формування державного апарату відбувалось за принципами професіоналізму, стабільності та політичної неупередженості.

Шляхом військових та дипломатичних заходів владу Української держави було поширено майже на всі етнічні українські землі, крім невеликої території у Східній Україні. У жовтні 1918 р. було досягнуто принципової згоди на входження Криму до складу України на правах автономії. Уряд П. Скоропадського скасував адміністративно-територіальну реформу Центральної Ради, запроваджену законом «Про поділ України на землі» від 6 березня 1918 р., і повернув звичний адміністративно-територіальний поділ на губернії та повіти. Було утворено нові адміністративно-територіальні одиниці – Холмську губернію, Таврійську та Поліську округи. До Чернігівської і Харківської губерній включено нові повіти. Територія держави поділялася на 9 губерній і 2 округи [9, с. 232]. Отже, Українська Держава залишалася унітарною.

«Грамота...» в повній мірі відновила право приватної власності як фундамент культури і цивілізації. Відновлю-

валась свобода купівлі-продажу землі. Допускалось відчуження земель по дійсній їх вартості від великих власників для забезпечення малоземельних селян Декларувалось забезпечення прав робітничого класу, особливо залізничників. Відновлювалась повна свобода торгівлі й приватного підприємництва. Таким чином, проголошувався курс економічного лібералізму.

Відповідно до першого розділу «Законів...» влада управління в Українській Державі належала виключно Гетьману, він затверджував закони, керував відносинами з іншими державами, був Верховним воєводою (головнокомандувачем), міг оголошувати воєнний або надзвичайний стан. Гетьман мав право здійснювати помилування і амністію, не порушуючи при цьому громадянських прав і законних інтересів інших осіб.

Гетьман призначав Голову Ради Міністрів і затверджував сформований ним кабінет. Гетьман мав право відправляти кабінет міністрів у відставку в повному складі, призначати й звільняти інших урядових осіб, якщо законом не було передбачено інакшого порядку. Гетьман також призначав членів Фінансової Ради та суддів Генерального Суду.

Пізніше П. Скоропадський жалкував, що віддав справу формування уряду до компетенції прем'єра, відчувши, що сам «потрапив до рук Ради Міністрів» [10, с. 138]. Уряд не був простою маріонеткою в руках голови держави. Гетьман не мав вирішального голосу на засіданнях Ради Міністрів та іноді був змушений коритися урядовим рішенням. Так, наприклад, 2 вересня уряд відмовив голові держави у переїзді до «колишнього імператорського палацу», оскільки це є «вкрай небажаним для безперешкодної ходи урядової роботи» [11, с. 106]. Цей факт показує, як П. Скоропадський поважав закон і правопорядок, й наскільки умовною була «диктатура» гетьмана.

Засаднича ідея авторитарного режиму П. Скоропадського була сформульована у Декларції (заяві) про державний устрій та політику Української Держави від 10 травня 1918 р., підписаній всіма членами уряду, сформованого Ф. Лизогубом. «Гетьман не бажає стати самодержавним. Гетьманство – це здійснення ідеї незалежної і вільної України в історичній, національно-українській формі», – йшлося у заяві. «Основна задача правительства, що має тимчасовий перехідний характер, лежить у тому, щоби зміцнити в Україні державний порядок і ... довести державу до скликання народного представництва, котре виявить правдиву волю ... українського народу в справі budouчого державного устрою України» [12, с. 2–3].

Другий розділ «Законів...», що мав назву «Про віру», проголошував свободу віросповідання, але православна віра визначалась як «первенствующа» в Українській Державі. Такий статус православної церкви цілком відповідав духу консервативної ідеології. Разом з тим, громадяни та всі мешканці, що належали до інших конфесій, користувались свободою віри і богослужіння.

П. Скоропадський сприяв утворенню української автокефальної православної церкви, усвідомлюючи її велике інституційне значення. Саме у гетьманському уряді вперше було запроваджено міністерство віросповідань. Попередники гетьмана – Центральна Рада та її уряд не визнавали потреби в такому міністерстві, оскільки, як революціонери і соціалісти, взагалі не надавали серйозної ваги церковній справі [1, с. 221].

Позицію Української Держави у церковному питанні чітко виклав міністр віросповідань О. Г. Лотоцький, проголосивши 12 листопада 1918 р. на засіданні Всеукраїнського Православного Церковного Собору заяву від імені уряду: «У нас церква перебуває в зв'язку з державою, – тому державна влада має не лише право, але й обов'язок установити взаємовідносини між ними. ... Основна засада української державної влади полягає в тому, що в самостійній державі має бути і самостійна церква. Цього однаково вимагають інтереси і держави, і церкви. Ніякий уряд, що розуміє свої державні обов'язки, не може згодитись на те, щоб осередок церковної влади перебував в іншій дер-

жаві. Тим менше можна допустити це в даному випадку – з огляду на кардинальну різницю між становищем церкви в Московщині і в Україні. Тому українська церква має бути автокефальною під головуванням київського митрополита та в канонічному зв'язку з іншими самостійними церквами. ... Таким чином, автокефалія української церкви – це не лише церковна, але й національна наша необхідність» [1, с. 232].

На це деякі проросійські члени Собору висловилися, що вони вважають за краще відокремити церкву від держави в інтересах церковної свободи за прикладом більшовицької Росії. Уряд же відповів, що нікому не перешкоджає переселитися на територію РСФРР, а до відокремлення церкви від держави – з мотивів бюджетних – ставиться прихильно. Але це не дасть ширших прав церкві, яка отримає тоді статус приватної установи.

Отже, в Українській Державі на конституційному рівні проголошувалась свобода віросповідання, а православна церква визнавалась офіційною і отримала статус корпорації публічного права.

Третій розділ «Законів ...» визначав права і обов'язки українських козаків і громадян – саме на такі два стани, на думку П. Скоропадського, мав поділитися народ України. Козаки і громадяни мали рівні конституційні права і обов'язки, повинні були платити податки і мита, а також відбувати встановлені законом повинності. Захист вітчизни проголошувався їх святим обов'язком.

Козаки і громадяни мали право вільно обирати місце проживання і працю, виїжджати за кордон, укладати майнові угоди. Вони також мали право із законом метою мирно і без зброї проводити зібрання, створювати громади і спілки. Кожному проголошувалась в установлених законом межах свобода думки, слова і друку. Встановлювались юридичні гарантії захисту кожної особи від незаконного кримінального переслідування. Проголошувалась недоторканність особи, оселі, власності. Примусове відчуження нерухомого майна для державної чи громадської користі було можливим лише за відповідну платню.

Однак реалізувати права людини у повному обсязі в той час було складно, зокрема, з огляду на німецько-австрійську окупацію. Проголошення цих прав більшою мірою показувало наміри Гетьмана.

Правовий статус козаків і громадян мав визначатися окремими законами, які згодом і були прийняті. Так, 2 липня 1918 р. Рада Міністрів ухвалила, а Гетьман затвердив Закон «Про громадянство Української держави», який встановлював «державно-правову приналежність людини до неї, що надає особі права й обов'язки українського громадянина» [1, с. 108]. Подвійне громадянство чи підданство заборонялося. Громадянами Української Держави визнавались усі російські піддані, що перебували в Україні на час видання цього закону. Саме цей документ поклали в основу аналогічного закону «Про громадянство України», ухваленого Верховною Радою України 8 жовтня 1991 р. [11, с. 94]. На відміну від сучасного Закону України, Закон від 2 липня 1918 р. у додатку містив так зване «Заприсяжне обіцяння»: кожний, прийнятий до громадянства, повинен був скласти присягу на вірність Українській Державі [1, с. 110].

На основі цього закону велика кількість людей заявила бажання набути українське громадянство і повернутися на батьківщину. Так звані «українські потяги», що перевозили українських громадян з Московщини в Україну, були переповнені пасажирами. Відмовлялися від українського громадянства лише одиниці, як наприклад, відомий російський монархіст і українофоб В. Шульгін [1, с. 111].

Універсал Гетьмана «Про відродження козацького стану» від 16 жовтня 1918 р. [13, с. 57] створив правову базу для відновлення українського козацтва. П. Скоропадський розумів, що в боротьбі з більшовизмом визначальну роль відіграватиме соціальна верства, яка вільно володіє землею та зброєю. На розвиток діяльності козацьких осередків було навіть виділено невелике фінансування, проте козацький рух уже не встиг набути оформлення.

Про наміри П. Скоропадського «твердо стояти на сто-рожі порядку і законності» [7, с. 116] свідчив четвертий розділ «Законів ...», в якому декларувалося що «Українська Держава керується на твердих основах законів, виданих в установленій черзі». Закон був обов'язковим для всіх громадян та іноземців. Незнання закону не звільняло від відповідальності. Закон вступав в силу після обнародування в установленому порядку і не мав зворотної дії в часі. Скасувати закон можна було лише силою закону. Загальний закон не скасовував дію спеціального, якщо цього не було зазначено в самому законі.

За відсутності вищих представницьких органів законодавча процедура мала спрощений характер. Законопроекти розроблялися відповідними міністерствами й передавалися на «загальне обмірковування» Ради Міністрів. Закони, ухвалені Радою Міністрів, затверджувались Гетьманом. Міністри мали право видавати розпорядження для тлумачення та розвитку положень законів, при чому такі розпорядження підлягали попередній ухвалі Радою Міністрів.

Законодавча процедура була деталізована у спеціальному законі «Про порядок складання законопроектів, внесення їх до Ради Міністрів, обговорення, затвердження їх та про форму і порядок оголошення законів» від 2 червня 1918 р. Закони приймалися на засіданні уряду простою більшістю голосів, а за їх рівності вирішальним був голос Голови Ради Міністрів. Законопроекти, які потребували виділення коштів з державної скарбниці, обов'язково визувалися міністром фінансів [14, с. 11].

29 жовтня 1918 р. П. Скоропадський у своїй «Грамоті до українського народу з приводу півріччя існування Української Держави» підбив певні підсумки законодавчої діяльності: «За цей час видано більше 400 законодавчих актів, метою котрих являлось упорядкування політичного й економічного життя України». [15, с. 1]. Цією ж грамотою П. Скоропадський сповістив, що доручив Раді Міністрів виробити закон про Український Союз. За проектом закону про вибори до Державного Союзу, підготовленим Спеціальною комісією при Міністерстві внутрішніх справ, Україна поділялась на 251 виборчий округ. Вибори запланували на 15 лютого 1919 р. Щоб відсіяти від голосування радикальну молодь, установили досить високий вихідний ценз – 25 років. Вибори мали відбутися на основі загального, рівного, прямого виборчого права при таємному голосуванні [11, с. 97]. Можна погодитись з думкою Д. Яневського, що П. Скоропадський з командою однодумців прагнули будувати Україну саме як правову державу [11, с. 80].

Гетьман не мав на меті прийняття конституції, вважаючи це прерогативою майбутнього Союзу, проте Рада Міністрів розробила два проекти конституції. За основу першого проекту, який отримав назву «Конституція Української Держави», було взято Конституцію УНР 1918 р. Україна проголошувалася суверенною унітарною парламентською республікою з розподілом влади. Парламент формувався шляхом загальних рівних виборів шляхом таємного голосування за пропорційною системою терміном на 4 роки. Голова парламенту був головою держави і формувал уряд, який був підзвітний парламенту. Проголошувались рівність

прав громадян, єдине громадянство, широкі демократичні права і свободи [16, с. 68–69]. Другий проект – «Основний Закон Української Держави», розроблений на основі «Зводу основних державних законів Російської імперії» 1906 р., передбачав встановлення спадкової конституційної монархії на чолі із королем. Проект закріплював права і свободи, гарантії недоторканності громадян та козаків як окремого суспільного стану. Всім народностям України надавалось право «на вільне культурне самовизначення» [16, с. 72]. Парламент, що мав назву Державна Рада, складався з двох палат: верхньої – Генеральної ради у складі 150 членів та нижньої – Ради депутатів у складі 600 осіб. Король мав право розпуску парламенту, призначав склад уряду – Державного канцлера та міністрів.

П. Скоропадського часто критикують за проголошення 14 листопада 1918 р. Грамоти про федерацію України з майбутньою небільшовицькою Росією. За словами Д. Дорошенка, цей акт був результатом трагічних зовнішньополітичних обставин і мав на меті в буквальному сенсі рятувати від загибелі Українську Державу. По суті він носив чисто декларативний характер, оскільки політика Гетьмана та його уряду протягом семи місяців свідчили про будівництво самостійної української держави, незалежність якої фактично зберігалась і надалі [1, с. 287]. У листопаді 1918 р., коли ще не існувало небільшовицької Росії як суб'єкту федерації, головною загрозою українській незалежності був російський більшовизм. Також і Москва вбачала небезпеку для нової комуністичної імперії не в політичних деклараціях українських соціалістів, а саме у наявності реальної Української Держави. В. Ленін заявляв, що подальше існування Гетьманату Павла Скоропадського призведе до розпаду державності до меж Московської держави XV століття [17]. Всупереч сподіванням, проголошення «федеративної Грамоти» не допомогло П. Скоропадському отримати допомогу Антанти. Воно посприяло розгортанню антигетьманського повстання.

На думку І. Лисяка-Рудницького, головна причина провалу української державності в тому, що тоді не зуміли розв'язати проблеми влади: «Коли б енергії, безплідно розпорошені у внутрішньо-українській громадянській війні та в авантюрах різних отаманів, були зосереджені в одному фокусі, Україна без труду відстояла б свою незалежність і навіть здобула в провідну роль у Східній Європі» [18, с. 342].

Отже, П. Скоропадський поєднував національно-консервативну ідеологію в розбудові держави та ліберально-реформаторські засади в економіці. Конституційний лад Української Держави базувався на таких принципах: легітимності влади, соборності українських земель, суверенності, національної держави, унітарності, правової держави, авторитаризму, поєднання законодавчої та виконавчої влади, політичної неупередженості, стабільності та професіоналізму влади, єдиного громадянства, офіційного статусу православної церкви.

Конституційне законодавство Української Держави мало установчий, програмний характер, оскільки воно не отримало подальшого розвитку внаслідок короткого періоду існування Гетьманату.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дорошенко Д. І. Історія України 1917–1923 рр.: в 2 т. Т. 2: Українська Гетьманська Держава 1918 року. Київ: Темпора, 2002. 351 с.
2. Михайлова О. Ю. Павло Скоропадський: «Крім негідників, усі підуть за мною». Київ: Парламентське видавництво, 2018. 368 с. (Серія «Політичні портрети»).
3. Дорошенко Д. І. Історія України 1917–1923 рр.: в 2 т. Т. 1: Доба Центральної Ради. Київ, Темпора, 2002. – 2002. – 319 с.
4. Терещенко Ю. І. Гетьманат Павла Скоропадського як прояв консервативної революції. *Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії: всеукр. наук. конф. 19-20 трав. 2008 р.* / Укр. ін-т нац. пам'яті, Ін-т історії України НАН України. Київ: Видавництво ім. Олени Теліги, 2008. С. 13–40.
5. Лисяк-Рудницький І. *Історичні есе. В 2 т. Т. 2 / Пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицака. Київ: Основи, 1994. 573 с.* Українська революція з перспективи сорокаліття. 39–51.
6. Стахів М. Державний устрій Української Держави в 1917–20 рр. *Енциклопедія Українознавства. Загальна частина*. Мюнхен – Нью-Йорк, 1949. Т. 2. С. 647–650.
7. Історія української Конституції / Упоряд. А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко. Київ: Право, 1997. 464 с.
8. Ковальов Д. В., Пономаренко А. Б. Політико-правові принципи конституційного ладу в конституції Української Народної Республіки. *Політичне життя*. 2018. №4. С. 11–16.

9. Бойко О. Територія, кордони і адміністративно-територіальний поділ Української Держави гетьмана П. Скоропадського (1918). *Регіональна історія України. Збірник наукових статей*. 2009. Випуск 3. С. 217–232.
10. Скоропадський П.П. Спогади: кінець 1917 – грудень 1918 / пер. з рос. Е. Соловей; упоряд. І. Гирич. Київ: Наш формат, 2017. 456 с.
11. Яневський Д. Б. Проект «Україна», або Спроба Павла Скоропадського. Харків: Фоліо, 2010. 284 с.
12. *Державний вісник*. 1918. № 1. 16 травня.
13. Українська держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали: у 2 т. / редкол.: В. Верстюк (відп. ред.) та ін.; упоряд.: Р. Пиріг (керівник) та ін. Т. 2. Київ: Темпора, 2015. 411 с.
14. Подковенко Тетяна. Конституційне законодавство Української держави гетьманату П. Скоропадського. *Підприємництво, господарство і право*. 2005. №6. С. 8–12.
15. *Державний вісник*. 1918. №66. 2 листопада.
16. Єфремова Н. В. Нові погляди щодо оцінки проектів Конституції Української Держави доби П. Скоропадського. *Революції в Україні у XX – XXI століттях: співзвуччя епох*. Одеса, 2005. С. 66–73.
17. Терещенко Ю. Чи був Павло Скоропадський федералістом? *Український тиждень*. 2018. № 47 (575). 7 листопада. URL: <https://tyzhden.ua/chy-buv-pavlo-skoropadskyj-federalistom/> (дата звернення 22.03.2025).
18. Лисяк-Рудницький І. Правопорядок і революція. *Лисяк-Рудницький І. Історичні есе*. В 2 т. Т. 2 / Пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицака. Київ: Основи, 1994. С. 333–344.

ПРИНЦИП ПРАВОВОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ ЯК ВИМОГА ТОЧНОСТІ, ЯСНОСТІ ТА СТІЙКОСТІ ПРАВЗАСТОСОВНИХ АКТІВ

THE PRINCIPLE OF LEGAL CERTAINTY AS A REQUIREMENT OF ACCURACY, CLARITY AND STABILITY OF LEGAL ACTS

Савинський С.М., аспірант відділу теорії держави і права

Інститут держави і права імені В.М. Корецького Національної академії наук України, адвокат

Адвокатське об'єднання «ГРЕЙСЕРС»

Стаття присвячена розгляду правової визначеності як вимоги точності, ясності та стійкості правозастосовних актів. У статті визначено, що принцип правової визначеності є загальноправовим принципом та передбачає комплексність, системність правового регулювання суспільних відносин, точність, ясність, несуперечність і логічну відповідність положень законодавства. Принцип правової визначеності є однією з основних передумов забезпечення міцного правопорядку, обумовленою потребою його застосування у законотворчому та правозастосовному процесах. Також у статті зазначено, що принцип правової визначеності передбачає однозначність правозастосування, а отже, системність і послідовність діяльності державних інституцій, насамперед, органів судової влади. Крім того, правозастосування гарантує чітку взаємодію судовою та законодавчою гілками влади щодо конкретизації законів, обов'язковості реалізації норм права, запровадження механізму належного та ефективного виконання судових рішень, недопустимість свавільного перегляду правозастосовних актів. Окремо у статті досліджуються зміст та особливості таких вимог як точність, стабільність і чіткість правозастосовного акту. Автором також звернуто увагу на специфіку судового правозастосування, зокрема, вказано, що Правозастосування гарантує чітку взаємодію судовою та законодавчою гілками влади щодо конкретизації законів, обов'язковості реалізації норм права, запровадження механізму належного та ефективного виконання судових рішень, недопустимість свавільного перегляду правозастосовних актів.

У висновках автором зазначено, що принцип правової визначеності є однією з умов ефективної дії верховенства права та правовим орієнтиром для вітчизняного законодавця метою якого є забезпечення стабільного правового статусу людини шляхом вдосконалення як процесів правотворчості, так і процесів правозастосування. На стадії застосування права принцип правової визначеності необхідно розглядати як вимогу точності, ясності, стабільності, несуперечності та недвозначності правової норми та правозастосовного акта. Від визначеності правозастосовного акту залежить одноманітне розуміння, тлумачення та застосування норм права. Правозастосовний акт відповідає принципу правової визначеності у тому випадку, якщо кожному суб'єкту права зрозумілі наслідки своєї поведінки (дії та бездіяльності).

Ключові слова: нормативно-правовий акт, правозастосовний акт, визначеність права, ясність закону, стабільність права, передбачуваність закону.

The article is devoted to the consideration of legal certainty as a requirement of accuracy, clarity and stability of law enforcement acts. The article determines that the principle of legal certainty is a general legal principle and provides for the complexity, systematicity of legal regulation of social relations, accuracy, clarity, consistency and logical compliance of the provisions of the legislation. The principle of legal certainty is one of the main prerequisites for ensuring a strong rule of law, due to the need for its application in law-making and law enforcement processes. The article also states that the principle of legal certainty provides for the unambiguousness of law enforcement, and therefore, the systematicity and consistency of the activities of state institutions, primarily the judicial authorities. In addition, law enforcement guarantees clear interaction between the judicial and legislative branches of government regarding the specification of laws, the mandatory implementation of legal norms, the introduction of a mechanism for the proper and effective execution of court decisions, and the inadmissibility of arbitrary revision of law enforcement acts. Separately, the article examines the content and features of such requirements as accuracy, stability and clarity of the law enforcement act. The author also draws attention to the specifics of judicial law enforcement, in particular, it is indicated that Law Enforcement guarantees clear interaction between the judicial and legislative branches of government regarding the specification of laws, the mandatory implementation of legal norms, the introduction of a mechanism for proper and effective execution of court decisions, and the inadmissibility of arbitrary revision of law enforcement acts.

In the conclusions, the author states that the principle of legal certainty is one of the conditions for the effective operation of the rule of law and a legal guideline for the domestic legislator, the purpose of which is to ensure a stable legal status of a person by improving both lawmaking processes and law enforcement processes. At the stage of law enforcement, the principle of legal certainty must be considered as a requirement for accuracy, clarity, stability, consistency and unambiguousness of a legal norm and a law enforcement act. The uniform understanding, interpretation and application of legal norms depends on the certainty of a legally enforceable act. A legally enforceable act complies with the principle of legal certainty if each subject of law understands the consequences of his or her behavior (actions and inactions).

Key words: regulatory legal act, law enforcement act, certainty of law, clarity of law, stability of law, predictability of law.

Постановка проблеми. Ефективність правових реформ, що проводяться на сучасному етапі, залежить, у тому числі, від якості існуючої правозастосовної діяльності, оскільки саме застосування правових норм завершує процес правового регулювання суспільних відносин. Формування правової держави неможливе без функціонування ефективного правозастосовного процесу в сучасному вітчизняному правовому полі. У правовій доктрині та правозастосовній (у тому числі судовій) практиці категорія «правова визначеність» розглядається не лише як принцип, а й як вимога до правової норми, правозастосовного акту, як критерій права, фундаментальну ідею та в цілому ряді інших значень, що демонструє універсальну природу вимог цього феномену, виявлення нових граней, прояв правової визначеності у всіх галузях права [1, с. 94].

Проведення соціально-економічних реформ та конституційно-правових перетворень на сучасному етапі розвитку держави вимагає здійснення планомірної правотворчої

та правозастосовної роботи. У зв'язку з цим особливе значення має дослідження принципу правової визначеності як вимоги точності, ясності та стійкості правозастосовних актів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У. Б. Андрусів, О. А. Белянич, М. М. Дмитрієва, М. І. Козюбра, Ю. І. Матвєєва, Н. В. Міловська, В. В. Савенко, Е. Є. Сілантьєва, С. Є. Федик, О. Г. Ярема та інші.

Метою статті є розгляд правової визначеності як вимоги точності, ясності та стійкості правозастосовних актів.

Виклад основного матеріалу. Принцип правової визначеності є загальноправовим, фундаментальним принципом права, який сформований у юридичній науці та правозастосовній практиці, та який має важливе значення при організації діяльності та функціонування суб'єктів правовідносин. Принцип правової визначеності передбачає комплексність, системність правового регулювання суспільних відносин, точність, ясність, несуперечність і логічну відповідність положень законодавства, що

забезпечує можливість уніфікованого застосування останніх на практиці [2, с. 58].

Принцип правової визначеності є однією з основних передумов забезпечення міцного правопорядку, обумовленою потребою його застосування у законотворчому та правозастосовному процесах. Як зазначає В. О. Панкратова провідне значення принцип правової визначеності відіграє саме у правозастосовній діяльності, оскільки вказаний принцип вимагає системності, однозначності та послідовності у процесі здійснення діяльності правозастосовними органами [3, с. 89]. Розглядаючи принцип правової визначеності як вимогу точності, ясності та стійкості правозастосовних актів насамперед необхідно визначити зміст поняття та особливості правозастосовного акту. Правозастосовний акт будучи різновидом індивідуально-правових актів, відіграє важливу роль у механізмі правового регулювання оскільки забезпечує конкретизацію нормативних принципів щодо конкретних ситуацій та суб'єктів [4, с. 31].

Під правозастосовним актом необхідно розуміти офіційний правовий документ, прийнятий у встановленому нормативно-правовими актами порядку уповноваженим правозастосовним органом або його посадовою особою, що містить суб'єктивні права та юридичні обов'язки визначеного кола особи, а його виконання забезпечується заходами державного примусу [5, с. 34].

Тобто, акт правозастосування є способом зовнішнього прояву формально-обов'язкового правила поведінки суб'єкта, що має індивідуальний характер, та, який встановлює, підтверджує, скасовує чи змінює юридичні права та обов'язки конкретно визначених суб'єктів.

До особливостей актів правозастосування належать наступні: передбачають виникнення, зміну та припинення правовідносин; можуть бути оскаржені; мають владний характер (є обов'язковими до виконання всім особам, яким адресований відповідний акт); повинні відповідати нормам права; мають персоніфікований характер (мають чітко визначених адресатів і стосуються конкретної ситуації); приймаються у визначеному законом порядку та формі. У свою чергу, правова визначеність спрямована на забезпечення стабільності правовідносин у різних сферах суспільних відносин, включаючи прийняття правозастосовних актів, зокрема судових рішень, які мають на меті забезпечення балансу прав та інтересів сторін спору [6, с. 5–6].

С. П. Погребняком сформульовані вимоги до застосування нормативних актів, до яких належать наступні: нормативно-правові акти повинні виконуватись; повинна існувати практика однакового застосування закону; повинна існувати практика конкретизації (уточнення) змісту нормативних актів; судові рішення повинні бути обов'язковими та остаточними та підлягати виконанню [7, с. 32].

Принцип правової визначеності виконує важливу роль правовому регулюванні, забезпечуючи загалом його точність, ясність і стабільність. Крім того, принцип правової визначеності створює міцну основу для реалізації інших принципів права як загальноправових, так і міжгалузевих. Зміст принципу правової визначеності складається, з ясних, недвозначних та зрозумілих правових актів, які, по-перше, дозволяють суб'єктам права чітко розуміти наслідки своєї поведінки; по-друге, створюють необхідну основу для реалізації права, тлумачення та правозастосування [8, с. 127]. Водночас принцип правової визначеності гарантує учасникам правовідносин відсутність довільних та непередбачуваних змін їх офіційно визнаного правового статусу, а також забезпечує стійкість правозастосовних актів, зокрема, законного рішення суду, яке набуло чинності.

Із зазначеного випливає, що правова визначеність нерозривно пов'язана з такими вимогами як: ясність, чіткість, несуперечливість і передбачуваність (стабільність) як закону, так і заснованому на ньому правозастосовному акті.

Принцип правової визначеності проявляється у вимозі стабільного правового регулювання. Змістовно зазначена

вимога проявляється через стабільність чинного нормативного регулювання та заснованого на ньому процесу реалізації правовідносин, через формальну визначеність діючих норм права, ясність прав і незмінність правового статусу осіб (учасників) правовідносин, заснованих на відповідних нормах, через точність, ясність та несуперечність системи права в цілому, у тому числі через чітку ієрархічну побудову системи джерел права, що дозволяє однозначно вирішувати наявність колізії та прогалини, що наявні у чинному законодавстві [9, с. 12]. Стабільність правозастосовного акту передбачає його обов'язковий характер (юридичну силу) для визначених цим актом осіб, а також заборону його перегляду, крім визначених законом випадків. Розглядаючи справу «Брумареску проти Румунії» Європейський суд з прав людини вказав, на те, що рішення суду відповідає принципу правової визначеності за умови, що відповідне рішення не ставилося під сумнів [10].

Другою вимогою змісту принципу правової визначеності охоплює динаміку застосування права. У цьому аспекті правова визначеність знаходить свій прояв як через акти правозастосування, так і через такі його складові елементи, як: правова політика, правосвідомість суб'єктів правовідносин, правова ідеологія [11, 43]. Враховуючи зазначене, форми об'єктивації цієї вимоги проявляються через однаковість у розумінні одних і тих самих норм як усіма суб'єктами правовідносини через критерії стійкості та стабільності правозастосовних актів [12, с. 38].

Третьою вимогою принципу правової визначеності є чіткість і ясність правозастосовного акту. Зміст вказаної вимоги полягає в тому, що суб'єкти відповідних правовідносин могли в розумних межах передбачати наслідки своєї поведінки і бути впевненими в незмінності свого остаточного правового статусу, зміна якого може бути допустима лише за наявності виняткових (істотних) підстав. Зокрема, у справі «Йокела проти Фінляндії» Європейський суд з прав людини зазначив, що заявники могли законно очікувати на розумно послідовний підхід зі сторони судів та органів влади щодо визначення ринкової вартості земельної ділянки, а у разі відсутності відповідної послідовності заявники могли законно очікувати на отримання обґрунтованого пояснення стосовно таких розбіжностей [13]. У іншій справі «Федоренко проти України» Європейським судом з прав людини було зроблено висновок про те, що заявник може вважатися таким, який має легітимні очікування стосовно прибутку згідно із положеннями угоди про доларовий еквівалент, останній може вважатися майном відповідно до ст. 1 Конвенції [14]. Крім того, Європейський суд з прав людини вказав, що дії національного суду можуть розглядатися як такі, що позбавили заявника законних очікувань за договором, насамперед, умови на яку він погодився під час укладання угоди.

Отже, враховуючи практики Європейського суду з прав людини можна зробити висновок про те, що під легітимними (законними) очікуваннями необхідно розуміти правову визначеність особи, яка вивчивши норми права, може спрогнозувати свою поведінку та власний вибір, тобто особа розраховує одержати певний результат залежно від вчинених нею діянь. Саме у зазначеному аспекті можна простежити такі вимоги як чіткість і ясність правозастосовного акту.

Принцип правової визначеності передбачає однозначність правозастосування, а отже, системність і послідовність діяльності державних інституцій, насамперед, органів судової влади. Правозастосування гарантує чітку взаємодію судовою та законодавчою гілками влади щодо конкретизації законів, обов'язковість реалізації норм права, запровадження механізму належного та ефективного виконання судових рішень, недопустимість свавільного перегляду правозастосовних актів [15, с. 451].

У контексті дослідження правової визначеності правозастосовних актів, на нашу думку, доцільно звернути увагу

саме судові правозастосування. Оскільки обов'язковими складовими елементами принципу правової визначеності є єдине розуміння та тлумачення правових норм судами та єдність судової практики. Крім того, як зазначають У. Б. Андрусів і С. Є. Федик визначений характер рішення суду є передумовою набуття ним юридичної сили. У свою чергу, фактором дотримання принципу правової визначеності є гарантування правової стабільності та незмінності рішень суду, що набрали законної сили [16, с. 22].

Європейський суд з прав людини неодноразово акцентував увагу на суперечливе та неоднакове застосування та тлумачення норм права національними судами. Зокрема, у справі «Олександр Волков проти України» Європейський суд з прав людини вказав, що незгода заявника з обраною процедурою належить до питань тлумачення національного права, що, насамперед, належить до повноважень національних органів. Європейський суд з прав людини повинен перевірити чи відповідає спосіб, у який застосовується та тлумачиться національне законодавство вимогам Європейської Конвенції, та як вони тлумачаться враховуючи практику Європейського суду з прав людини [17].

Отже, вимоги принципу правової визначеності є взаємопов'язаними в межах механізму правового регулювання. Зокрема, на стадії застосування права принцип правової визначеності необхідно розглядати як вимогу точності, ясності, стабільності, несуперечності та недвозначності правової норми та правозастосовного акта.

Висновки. Принцип правової визначеності має загальноправовий характер, оскільки, він поширюється на всі без винятку, галузі права. Відповідно до цієї вимоги необхідним критерієм, ознакою правозастосовного акту є його визначеність. Від того, наскільки правозастосовний акт відповідає критерію визначеності, можна зробити висновок про ефективність та результативність законодавчої діяльності. На стадії застосування права принцип правової визначеності необхідно розглядати як вимогу точності, ясності, стабільності, несуперечності та недвозначності правової норми та правозастосовного акта.

Аналіз правозастосовної практики дозволяє виділити обов'язкові умови, за наявності яких норма права відповідає принципу правової визначеності. По-перше, правозастосовний акт відповідає принципу правової визначеності, якщо його сформульовано наочно і ясно, що дозволяє суб'єктам права узгоджувати з ним свою поведінку. Про точність і ясність формулювань правових розпоряджень можна вести мову у тому випадку, якщо: зміст правозастосовного акту зрозумілий для звичайного громадянина; зміст правової норми стає зрозумілим шляхом виявлення взаємозв'язку правових норм, у тому числі на основі узагальнення судової практики щодо конкретної сфери суспільних відносин; зміст правової норми стає зрозумілим після звернення за юридичною допомогою. По-друге, правозастосовний акт відповідає принципу правової визначеності, за умови його узгодженості із системою чинного правового регулювання.

Визначеність правозастосовного акту є його невід'ємною властивістю. Від визначеності правозастосовного акту залежить одноманітне розуміння, тлумачення та застосування норм права. Правозастосовний акт відповідає принципу правової визначеності у тому випадку, якщо кожному суб'єкту права зрозумілі наслідки своєї поведінки (дії та бездіяльності). При цьому текст правозастосовного акту може бути викладений таким чином, що не буде очевидним для суб'єктів права одразу, а стане зрозумілим після тлумачення відповідного правозастосовного акту судом, або звернення після за юридичною допомогою. Отже, визначеність правозастосовного акту – це точність, ясність і недвозначність розпоряджень, їх узгодженість у системі правового регулювання, що забезпечує суб'єктам права їх розуміння та реалізацію, самостійно або з юридичною допомогою.

Принцип правової визначеності є однією з умов ефективної дії верховенства права та правовим орієнтиром для вітчизняного законодавця метою якого є забезпечення стабільного правового статусу людини шляхом вдосконалення як процесів правотворчості, так і процесів правозастосування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Матвеева Ю.І. Поняття та розуміння принципу правової визначеності. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2017. Том 200. С. 93-97.
2. Міловська Н.В. Принцип правової визначеності в контексті оновлення цивільного законодавства України. *Нове українське право*. 2022. № 1. С. 57-63.
3. Панкратова В.О. Принцип правової визначеності в системі загальних принципів права. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2014. Випуск 64. С. 87-93.
4. Гусаров С.М. Правозастосування в Україні: монографія. Харків : Золота миля, 2015. 416 с.
5. Соколова І.О. Правозастосовний акт у системі правового регулювання суспільних відносин. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2020. Випуск 39. С. 31-46.
6. Буц О.В. Поняття та основні ознаки правозастосовних актів. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2016. № 1. С. 3-8.
7. Погребняк С. Принцип верховенства права: деякі теоретичні проблеми. *Вісник Академії правових наук України*. 2006. № 1 (44). С. 26-36.
8. Гуйван П.Д. Міжнародно-правовий принцип правової визначеності. Його сутнісні та часові прояви в українській правовій системі. *Альманах міжнародного права*. 2018. Випуск. 19. С. 124-134.
9. Кравчук В. Зміст принципу правової визначеності як необхідної складової верховенства права. *Актуальні проблеми правознавства*. 2019. № 4 (20). С. 10-15.
10. Case ECHR of Brumărescu v. Romania 28 October 1999 (Application № 28342/95). *European Court of Human Rights*. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/tur/%22itemid%22:\[%22001-58337%22\]](https://hudoc.echr.coe.int/tur/%22itemid%22:[%22001-58337%22]) (дата звернення: 18.11.2024).
11. Беляневич О.А. Поняття легітимних очікувань та проблеми його застосування судами України. *Приватне право і підприємництво*. 2016. Випуск. 16. С. 41-45.
12. Матвеева Ю.І. Юридико-технічні характеристики принципу правової визначеності. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2015. Том 168. С. 37-39.
13. Case ECHR by 21 May 2002 of «Jokela v. Finland» (Application № 28856/95). *European Court of Human Rights*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre/?i=001-60466> (дата звернення: 18.11.2024).
14. Рішення Європейського суду з прав людини від 01 червня 2006 року у справі «Федоренко проти України» (заява № 25921/02). *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_041 (дата звернення: 18.11.2024).
15. Ярема О.Г. Принцип правової визначеності як вимога стабільності правовідносин в адміністративному судочинстві. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 5. С. 449-454. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/290748/284385> (дата звернення: 18.11.2024).
16. Андрусів У.Б., Федик С.Є. Елементи принципу юридичної визначеності. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 1. С. 19-25.
17. Рішення Європейського суду з прав людини від 09 січня 2013 року у справі «Олександр Волков проти України» (заява № 21722/11). *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_947 (дата звернення: 18.11.2024).

РОЗДІЛ 2

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342.4:342.7(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-3/9>

РОЗВИТОК КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА В УМОВАХ ЕКОЛОГІЧНИХ ВИКЛИКІВ СУЧАСНОСТІ ТА ЙОГО РОЛЬ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

DEVELOPMENT OF CONSTITUTIONAL LAW IN THE CONDITIONS OF CONTEMPORARY ENVIRONMENTAL CHALLENGES AND ITS ROLE IN ENSURING ENVIRONMENTAL SECURITY

**Батанов О.В., д.ю.н., професор,
заслужений діяч науки і техніки України,
провідний науковий співробітник відділу конституційного права та місцевого самоврядування
Інститут держави і права імені В.М. Корецького Національної академії наук України**

Стаття присвячена висвітленню однієї з актуальних теоретико-методологічних проблем конституційного права щодо його розвитку в умовах екологічних викликів сучасності та ролі конституційного права у забезпеченні екологічної безпеки.

Наголошено на тому, що конституція та інші конституційно-правові акти спрямовані на закріплення та регулювання не усіх та не будь-яких суспільних відносин, а лише тих, які визначають головні, докорінні, якісні засади держави та суспільства. З огляду на це, конституційне право виступає як центральна, фундаментальна та провідна галузь права кожної окремої країни.

Метою статті є дослідження теоретичних та праксеологічних проблем розвитку конституційного права в умовах екологічних викликів сучасності та визначення його функціональної ролі у забезпеченні екологічної безпеки.

Констатовано розширення конституційно-правової матерії та ускладнення об'єктів конституційно-правового регулювання у зв'язку з тенденціями політологізації, економізації, соціологізації, екологізації й інформатизації конституційного права.

Екологізація конституційного права передбачає необхідність оновлення конституційної доктрини та практики конституціоналізму в напрямку збереження навколишнього середовища, запровадження розвитку екологічних енергетичних ресурсів, розширення каталогу прав людини (право на питну воду, право на сонячне світло (інсоляцію), на безпечні харчові продукти тощо).

У підсумку зазначено, що, по-перше, охорона природи та екологічна безпека входять в число найбільш гострих соціальних проблем і є одними з найважливіших загальнодержавних завдань. По-друге, діяльність щодо охорони природи в рамках своєї компетенції здійснюють усі ланки конституційного механізму держави і її органів. По-третє, втілення конституційних принципів забезпечує цілеспрямованість екологічних функцій на вирішення завдань, які стоять перед державою у сфері екологічної безпеки та раціонального використання природних ресурсів.

Ключові слова: конституційні цінності, конституціоналізм, конституційний лад, конституційна безпека, екологічний конституціоналізм, екологічні права людини, екологічна держава, екологічна безпека, забезпечення екологічної безпеки.

The article is devoted to highlighting one of the current theoretical and methodological problems of constitutional law regarding its development in the conditions of environmental challenges of modernity and the role of constitutional law in ensuring environmental security.

Emphasized that the constitution and other constitutional and legal acts aimed at consolidating and regulating not all and not any social relations, but only those that determine the main, fundamental, qualitative principles of the state and society. In view of this, constitutional law acts as a central, fundamental and leading branch of law of each individual country.

The purpose of the article is to study the theoretical and praxeological problems of the development of constitutional law in the conditions of environmental challenges of modernity and to determine its functional role in ensuring environmental security.

The expansion of constitutional and legal matter and the complication of objects of constitutional and legal regulation in connection with the trends of politicization, economization, sociologization, ecologization and informatization of constitutional law are noted.

The ecologization of constitutional law implies the need to update the constitutional doctrine and practice of constitutionalism in the direction of environmental protection, the introduction of the development of ecological energy resources, the expansion of the catalog of human rights (the right to drinking water, the right to sunlight (insolation), to safe food products, etc.).

In conclusion, noted that, firstly, nature protection and ecological safety are among the most acute social problems and are one of the most important national tasks. Secondly, activities related to nature protection carried out within the framework of their competence by all links of the constitutional mechanism of the state and its bodies. Thirdly, the implementation of constitutional principles ensures the focus of environmental functions on solving the tasks facing the state in the field of environmental safety and rational use of natural resources.

Key words: constitutional values, constitutionalism, constitutional order, constitutional security, environmental constitutionalism, environmental human rights, ecological state, environmental safety, ensuring environmental safety.

Вступ. Провідне місце у системі права будь-якої держави займає конституційне право. Своєрідність конституційного права полягає насамперед у тому, що воно відіграє основоположну та провідну роль щодо інших галузей права. Це, у свою чергу, визначається відповідним значенням та характером тих суспільних відносин, на регулювання яких спрямоване конституційне право як система. Насамперед – це відносини, які є основою суспільного та державного ладу, взаємовідносин людини, громадянського суспільства і держави, здійснення публічної влади, функціонування територіальних громад тощо.

Конституційне право закріплює сутність, форми і структуру держави, правовий статус людини і громадянина, систему органів державної влади та місцевого самоврядування, а також загальний механізм їх функціонування. Конституційно-правові положення та норми є вихідними для усіх та кожної з інших галузей права, які розвивають та конкретизують їх на іншому рівні. Саме тому, що конституція та інші конституційно-правові акти спрямовані на закріплення та регулювання не усіх та не будь-яких суспільних відносин, а лише тих, які визначають головні, докорінні, якісні засади держави та суспільства, конституційне право виступає як центральна,

фундаментальна та провідна галузь права кожної окремої країни.

Саме тому, адекватне осмислення правових, політичних, економічних, соціально-культурних змін та тих тенденцій, під впливом яких вони відбуваються (наприклад, глобалізація, антропологізація, інтернаціоналізація, біологізація, цифровізація, мілітаризація та ін.), а також ефективні та результативні дослідження нових реалій в житті суспільства та держави, вимагають серйозної перебудови системи теоретичних поглядів, подекуди кардинального перегляду філософських засад та методів наукового пізнання багатьох інститутів права, юридичних явищ та процесів, у тому числі й у сфері конституційного права та в цілому сучасного конституціоналізму в цілому та такого його виду, як екологічний конституціоналізм [1; 2], іманентною інституціональною та функціональною складовою системи якого є екологічна безпека.

Метою статті є дослідження теоретичних та праксеологічних проблем розвитку конституційного права в умовах екологічних викликів сучасності та визначення його функціональної ролі у забезпеченні екологічної безпеки.

Стан розробки проблеми. У науковому дискурсі проблематика екологічної безпеки та розвитку права в умовах екологічних викликів сучасності розкривалася з точки зору формування права екологічної безпеки [3] та правового забезпечення екологічної безпеки у сфері спеціального природокористування [4], у контексті її розуміння як: складової системи національної безпеки [5], правового забезпечення в процесі господарської діяльності [6], предмету політики міжнародного співробітництва [7], напрямку здійснення екологічної функції держави [8] тощо. У цьому плані вагомий внесок у формування доктрини правового забезпечення екологічної безпеки внесли В. М. Адам, В. О. Антонов, Н. В. Барбашова, А. С. Євстігнєєв, Ю. А. Краснова, В. А. Ліпкан, Н. Р. Малишева, Ю. С. Шемшученко та ін.

Методологічною основою статті є діалектичний підхід, завдяки якому етапи та форми розвитку конституційного права в умовах екологічних викликів сучасності та визначено його вплив на процеси правового забезпечення екологічної безпеки. В дослідженні використано також системний, формально-логічний і структурно-функціональний методи.

Виклад основного матеріалу. У сучасному світі проблеми екології з об'єктивних причин набувають дедалі більшої ваги, а необхідність оперативного реагування на виклики екологічної безпеки постає вкрай непростим завданням чи не для кожної з держав.

Щодо України, то її діяльність у зазначеному напрямку головним чином мотиваційно зумовлена потребою виконання державою як її головного обов'язку щодо утвердження і забезпечення прав і свобод людини, у т. ч. і права на безпеку для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди, так і обов'язку щодо забезпечення екологічної безпеки та підтримання екологічної рівноваги на власній території. Конституція України [9] (1996 р.) проголошує, що забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи – катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду Українського народу є обов'язком держави.

Оскільки проблематика екологічної безпеки в Україні в силу об'єктивних причин піднесена на конституційний рівень, відповідні процеси її забезпечення значною мірою пов'язані із функціонуванням основ конституційного ладу та становленням конституціоналізму. У цьому контексті важливе методологічне значення має позиція А. Р. Крусян, яка доводить, що «система конституціоналізму має таку властивість, як сучасність, тобто науково-практична парадигма цього політико-правового явища має враховувати сучасний

стан і тенденції розвитку суспільства та держави». На її думку, конституціоналізм є «універсальним носієм теоретичної енергії сучасного конституційного права та прогресивним вектором сучасної конституційної практики», а «властивість «сучасності» українського конституціоналізму зумовлює актуальність дослідження тенденцій його розвитку в умовах глобалізації». При цьому, зазначає А. Р. Крусян, «глобалізація та глобалізм належать до тих концептів, які, з одного боку, постійно застосовуються при характеристиці найбільш суттєвих процесів розвитку сучасного соціуму, зазвичай у контексті його загальної уніфікації та трансформації у різних соціальних сферах, а з другого – не мають свого єдиного, уніфікованого визначення, незважаючи на достатню кількість наукових розробок з цієї проблематики. Системний аналіз дефініцій глобалізації надає підстави резюмувати, що за своєю сутністю та основним змістом глобалізація – багатфакторне явище, яке має різносторонню соціальну природу та виявляється у синергетичному процесі (процесах) світової уніфікації в економічній, інформаційній, комунікативній, політичній, правовій, культурній та ін. сферах сучасної цивілізації» [10].

Слід констатувати, що в сучасному світі стрімко підвищується статус конституційного права не лише як фундаменту усієї правової системи суверенних держав, а й в контексті формування глобального конституціоналізму. Конституційно-правова матерія розширюється та об'єкти конституційно-правового регулювання ускладнюються у зв'язку з тенденціями політологізації, економізації, соціологізації, екологізації й інформатизації конституційного права.

Особливо відчутною є гуманізація та біологізація конституційного права, обумовлена зростанням впливу загальногуманітарних цінностей людства на конституційне право, перенесенням центру тяжіння на забезпечення природних прав людини, проголошенням їх найвищою цінністю, визнанням їх невідчужуваності та непорушності, неможливості скасування, звуження змісту й обсягу тощо. Одночасно, біологізація конституційної матерії має прояв у функціонуванні сучасної держави щодо обмеження негативних наслідків науково-технічного прогресу, особливо у таких нових галузях, як генетика, медична біологія. По суті формується новий науковий напрям – біоетика, пов'язана з трансплантацією органів людини, зміною статі, штучним заплідненням, проблемами абортів та евтаназії. Ці явища не можуть залишатися осторонь контролюючого та регламентуючого (у тому числі й на конституційному рівні) державного втручання у дану галузь.

Вплив на найбільш глибокій структурі людської організації з боку біомедицини, втручання біомедичних технологій у геном людини, репродуктивні функції, психіку і процеси вмирання людини, біологічне копіювання шляхом маніпуляцій з генами (клонування), створення так званих трансгенних тварин за допомогою вживання їм людських генів та інші фантастичні досягнення науки можуть мати непередбачувані наслідки для переродження людини і навколишнього середовища.

У зв'язку з цим, в умовах сьогодення особливого значення набуває проблематика екології, становлення екологічного конституціоналізму та функціонування екологічної держави.

На глобальному рівні відповідна проблематика загострілася у зв'язку з різким загостренням питань охорони довкілля, глобальними екологічними катастрофами (наприклад, катастрофа на ЧАЕС), які поставили під загрозу саме існування людства. Під впливом цього сучасні конституції більшості країн останнім часом стали закріплювати загальні принципи екологічної політики. Це привело до «приникнення» у конституційну матерію великого масиву природоохоронних норм, що свідчить про перманентну тенденцію екологізації конституційного права.

Нові екологічні виклики не лише для України й європейського континенту, а і Світу в цілому, виникли в умовах повномасштабної збройної агресії росії проти України та триваючої понад одинадцять років російсько-української війни. Основною екологічною проблемою, яку може спричинити війна, є радіаційне зараження та можливість радіаційної аварії через обстріли АЕС. Серед інших наслідків війни для стану довкілля в Україні можна назвали значне забруднення повітря, мінування сільськогосподарських земель та лісових насаджень, поширення отруйних речовин внаслідок обстрілів нафтобаз, газових сховищ та об'єктів хімічної промисловості, забруднення річок, ставків та акваторій морів через затоплення кораблів, розповсюдження нафтопродуктів та вибухових речовин; знищення заповідних територій, руйнування екосистем, загибель тварин та птахів, лісові пожежі, руйнування очисних споруд, дамб, мереж водопостачання, засмічення територій уламками зруйнованих будівель, розбитими авто, залишками побутових речей і техніки тощо [11].

У сучасному світі кожна людина стикається з природою та оточуючим середовищем у процесі своєї життєдіяльності, виступаючи при цьому в різних іпостасях – як житель міста або іншого поселення, як працівник або посадова особа, як громадянин держави або член всього світового співтовариства. Як показують дослідження Всесвітньої організації охорони здоров'я, стан здоров'я людей на 80% залежить від довкілля. Тому діяльність держави щодо його охорони, забезпечення екологічної безпеки отримує в умовах викликів сьогодення пріоритетного значення.

Світова спільнота поступово замислюється над проблемами екологічної безпеки та необхідністю збереження довкілля. Тому на міжнародному рівні було прийнято ряд декларацій: Декларація Ріо про довкілля та розвиток 1992 р. [12], Конвенція про біологічне різноманіття ООН 1992 р. [13], Рамкова конвенція ООН про зміну клімату 1992 р. [14], Декларація етичних принципів щодо зміни клімату 2017 р. [15] та ін. У 1998 році приймається Кіотський протокол (додатковий документ до Рамкової конвенції ООН) зі змін клімату, відповідно до якого сторони прагнуть звести до мінімуму несприятливі наслідки кліматичних змін, вплив на міжнародну торгівлю та соціальні, екологічні та економічні наслідки [16].

Більшість сучасних конституцій закріплюють обов'язок зберігати природу та навколишнє середовище, дбайливо ставитися до природних багатств. Так, Конституція Литовської Республіки 1992 р. [17] встановлює, що держава дбає про охорону природного середовища, тваринного та рослинного світу, окремих природних об'єктів та місцевостей, які представляють особливу цінність. У Конституції Португалії 1976 р. [18] закріплюється, що усі мають право жити у людському здоровому середовищі, в умовах екологічної рівноваги та зобов'язані захищати це середовище.

Саме тому екологічні загрози, які наразі набувають глобального масштабу, актуалізують необхідність зміни парадигми транснаціонального конституціоналізму з орієнтацією на інвайронментальний вектор розвитку або навіть виокремлення окремої сфери його розвитку – «транснаціонального еко-конституціоналізму». Так, у конституціях так званого «нового покоління», розроблених з урахуванням сучасних міжнародних стандартів конституційного будівництва за умови збереження національних традицій, особлива увага приділяється цільовим конституційним настановам інвайронментальної спрямованості, відповідно до яких планується будувати нову форму суспільного співіснування в гармонії з природою. Зокрема, у Конституції Еквадору 2008 р. [19], у ст. 14 визнається право населення на здорове та екологічно збалансоване середовище, яке гарантує стійкість та гідний спосіб життя, який вони називають «sumak kawsay». При цьому природа

«Pacha Mama» (з мови кечуа – племені корінних індіанців Південної Америки означає Мати-Земля) вперше у світовій практиці конституційного регулювання отримує «умовну» конституційну правосуб'єктність і наділяється певними правами, такими як: право на повагу до свого існування, на підтримання та відновлення своїх життєвих циклів, структури, функцій та еволюційних процесів (ст. 71), на відновлення (ст. 72).

Також віддається пріоритет використанню екологічно чистих технологій та екологічно чистих та альтернативних джерел енергії. Встановлюється заборона на розробку, виробництво, право власності, маркетинг, імпорт, транспортування, зберігання та використання хімічної, біологічної та ядерної зброї, високотоксичних стійких органічних забруднювачів, агрохімікатів, заборонених у міжнародному масштабі, та експериментальних біологічних технологій і агентів та генетично модифікованих організмів, шкідливих для здоров'я людини або які загрожують продовольчому суверенітету або екосистемі (ст. 15).

У Конституції Республіки Фіджі 2013 р. [20] закріплюється право на достатню кількість їжі та води (ст. 36); на житло та санітарію (ст. 35), при цьому на державу покладається обов'язок вжити розумних заходів у межах наявних ресурсів для досягнення поступової реалізації права кожної людини.

Отже, інвайронменталізація (екологізація) конституційного права передбачає необхідність оновлення конституційної доктрини та практики конституціоналізму в напрямку збереження навколишнього середовища, запровадження розвитку екологічних енергетичних ресурсів, розширення каталогу прав людини (право на питну воду, право на сонячне світло (інсоляцію), на безпечні харчові продукти тощо).

Так, забезпечення екологічної безпеки як право на здорове навколишнє середовище вже отримало відображення в сучасній системі прав людини. Дослідження свідчать, що нові глобальні процеси вимагають іншого рівня «екологізації прав» та їх зв'язку з ноосферною, коеволюційною і еколого-гуманістичною інтерпретацією «спільної людської домівки». У зв'язку з цим людина не повинна забувати про межі своєї «екологічної домівки», незворотні згубні наслідки того, якщо обмежені непоновлювальні ресурси будуть вичерпані і зруйнується процес самовідтворення біосфери.

Користуючись своїми правами і різноманітними інститутами конституційно-правового регулювання для задоволення різноманітних та зростаючих потреб, людина і людство в цілому повинні враховувати екологічні імперативи, співвідносити свою свободу з природно-екологічними обмеженнями.

У конституційному масиві має відобразитися гармонія розвитку людини і навколишнього середовища. У цьому зацікавлена в першу чергу сама людина, стурбована своїм майбутнім. Тому конституційне право, усі права людини і найважливіше її право – право на життя – вже нині мають бути відображені у програмах стратегічної біологічної регуляції, стабілізації навколишнього середовища, збереженням природних систем, екосистем, біосфери загалом.

Екологічні проблеми сучасності найбільш рельєфно знаходять своє вирішення в діяльності держави, основних напрямках і видах діяльності її органів. Так, у багатьох країнах існують спеціалізовані міністерства і відомства щодо контролю і регулюванню діяльності в галузі охорони довкілля, функціонує ціла система кодифікованих та інших законодавчих актів, що передбачають жорсткі міри юридичної відповідальності за порушення їх вимог. Поряд з вищими і місцевими органами державної влади контроль за точним і неухильним дотриманням природоохоронного законодавства здійснюють і органи спеціалізованого екологічного нагляду.

У сучасну епоху проблеми охорони й раціонального використання природних багатств набули значного економічного, соціального і політичного значення. Вони стосуються інтересів усіх держав. Чим розумніше і раціональніше використовуватимуться багатства, тим більше успіхів досягатиме держава і суспільство в економічній, соціальній сфері. Лише екологічно «надійні» держави стають у ХХІ столітті найбільш привабливими політичними партнерами. Тому, не випадково є реакція сучасної німецької науки на конституційну фіксацію того, що державна мета – охорона оточуючого середовища, а саме інкорпорацію у 1994 р. до тексту Основного закону Федеративної Республіки Німеччини [21] нової статті 20 а, за якою «держава, усвідомлюючи відповідальність за майбутні покоління, здійснює охорону природних основ життя у рамках конституційного ладу та у відповідності до закону та права за допомогою виконав-

чої влади та правосуддя». У науці поява такої конституційної новели втілена в ідею екологічної конституційної держави. З точки зору німецьких юристів, характеристика держави як екологічної є сумірною та тотожною таким її характеристикам, як соціальна, правова, демократична тощо.

Висновки. Резюмуючи зазначимо, що, по-перше, охорона природи та екологічна безпека входять в число найбільш гострих соціальних проблем і є одними з найважливіших загальнодержавних завдань. По-друге, діяльність щодо охорони природи в рамках своєї компетенції здійснюють усі ланки конституційного механізму держави і її органів. По-третє, втілення конституційних принципів забезпечує цілеспрямованість екологічних функцій на вирішення завдань, які стоять перед державою у сфері екологічної безпеки та раціонального використання природних ресурсів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Потапчук Г. В. Екологічний конституціоналізм: теоретико-нормативні підходи до розуміння та становлення. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2021. № 2. С. 116-130.
2. Шумак І. О. Екологічний конституціоналізм як тенденція розвитку класичного конституціоналізму. *Юридичний журнал*. 2008. № 10 (76). С. 49-50.
3. Краснова Ю. А. Право екологічної безпеки в Україні: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2018. 31 с.
4. Євстігнєєв А. С. Проблеми правового забезпечення екологічної безпеки у сфері спеціального природокористування в Україні: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2019. 32 с.
5. Ліпкан В. А. Національна безпека України: навчальний посібник. Київ : Кондор, 2008. 552 с.
6. Барбашова Н. В. Правове забезпечення екологічної безпеки в процесі господарської діяльності: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 1999. 18 с.
7. Махмуд А. А. Екологічна безпека як предмет політики міжнародного співробітництва: автореф. дис. ... канд. політ. наук. Київ, 2000. 24 с.
8. Адам В. М. Екологічна функція держави: теоретико-правове дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2014. 20 с.
9. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
10. Крусян А. Р. Тенденції сучасного українського конституціоналізму в умовах глобалізації. *Альманах права. Трансформація законодавства України в сучасних умовах*. Випуск 14. Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2023. С. 127–128. (всього С. 127-133).
11. Батанов О. В. Екологічний вимір сучасного конституційного права в умовах глобалізації. *Конституційні та міжнародно-правові засади забезпечення екологічної безпеки в умовах війни: шляхи подолання сучасних викликів та потенційних загроз*: матеріали міжнародного круглого столу, м. Ужгород, 23 листопада 2022 р. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2022. С. 12-19.
12. Rio declaration on environment and development 1992. URL: <https://undocs.org/en/A/CONF.151/26/Rev.1> (vol. I) (дата звернення: 01.03.2025).
13. Convention on Biological Diversity United Nations 1992. URL: <https://www.cbd.int/doc/legal/cbd-en.pdf> (дата звернення: 01.03.2025).
14. United Nations framework convention on climate change 1992. URL: https://unfccc.int/files/essential_background/background_publications_htmlpdf/application/pdf/conveng.pdf (дата звернення: 01.03.2025).
15. Declaration of Ethical Principles in relation to Climate Change (2017). URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000260129> (дата звернення: 01.03.2025).
16. Kyoto protocol to the United Nations framework convention on climate change 1998. URL: <https://unfccc.int/resource/docs/convkp/kpeng.pdf> (дата звернення: 01.03.2025).
17. The Constitution of the Republic of Lithuania. <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/079fcad0cf8711ecb69ea7b9ba9d787b?jfwid=b454lz9dz> (дата звернення: 01.03.2025).
18. Constitution of the Portuguese Republic. Seventh revision [2005]. URL: <https://www.parlamento.pt/sites/EN/Parliament/Documents/Constitution7th.pdf> (дата звернення: 01.03.2025).
19. Constitution of the Republic of Ecuador Published in the Official Register 20 October 2008. <http://pdba.georgetown.edu/Constitutions/Ecuador/english08.html> (дата звернення: 01.03.2025).
20. Constitution of the Republic of Fiji 06.09.2013. URL: <https://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/fj/fj013en.pdf> (дата звернення: 01.03.2025).
21. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. Bundesministerium der Justiz. URL: <http://www.gesetze-im-internet.de/gg/index.html> (дата звернення: 01.03.2025).

МЕХАНІЗМИ АДАПТАЦІЇ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ДО ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ ЄС: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

MECHANISMS OF ADAPTATION OF UKRAINIAN LEGISLATION TO THE EU LEGAL SYSTEM: PROBLEMS AND PROSPECTS

Гуменюк Т.І., д.і.н., професор,
професор кафедри права та публічного управління
Заклад вищої освіти «Університет Короля Данила»

Ключовим фактором розвитку України – є її наближення до ЄС. Інтеграція до Європейського Союзу це комплексна процедура, яка має на меті гармонізувати національне законодавство із правовими нормами та стандартами ЄС, забезпечивши при цьому ефективне функціонування демократичних інститутів, зміцнення верховенства права, а також створення сприятливого правового середовища для економічного розвитку та захисту прав і свобод громадян. Наближення вітчизняного законодавства до правової системи ЄС є одним із ключових завдань в процесі євроінтеграції. Загалом, процес євроінтеграції передбачає гармонізацію та адаптацію національних правових норм зі стандартами ЄС, створюючи необхідні умови для ефективної імплементації Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, а також подальшого набуття членства в ЄС.

Актуальність окресленого питання обумовлена тим, що в умовах сучасних геополітичних змін, питання євроінтеграційного курсу та адаптації законодавства набуває стратегічних масштабів. Інтеграція до ЄС сприяє зміцненню верховенства права, захисту прав людини, підвищенню рівня інвестиційного розвитку держави та створення прозорих правових механізмів врегулювання суспільних відносин.

В статті досліджується оцінка ефективності застосування механізмів адаптації та пропозицій щодо удосконалення, а також прогнозування можливих змін у правовій системі України в контексті майбутнього членства в ЄС. Підсилена увага приділяється аналізу впливу європейського досвіду на правотворчі процеси України, а також на визначення оптимальних шляхів імплементації норм ЄС у національне законодавство. Подальші дослідження необхідно зосередити на оцінці ролі державних інституцій та громадянського суспільства в забезпеченні ефективної адаптації правової системи України до європейських стандартів.

Ключові слова: євроінтеграція, глобалізація, гармонізація, адаптація, правові реформи, верховенство права, правові механізми, європейські стандарти.

A key factor in the development of Ukraine is its rapprochement with the EU. Integration into the European Union is a complex procedure aimed at harmonizing national legislation with EU legal norms and standards, while ensuring the effective functioning of democratic institutions, strengthening the rule of law, and creating a favorable legal environment for economic development and protection of citizens' rights and freedoms. Approximation of domestic legislation to the EU legal system is one of the key tasks in the process of European integration. In general, the process of European integration involves the harmonization and adaptation of national legal norms to EU standards, creating the necessary conditions for the effective implementation of the Association Agreement between Ukraine and the European Union, as well as further acquisition of EU membership.

The relevance of the outlined issue is due to the fact that in the context of modern geopolitical changes, the issue of the European integration course and the adaptation of legislation is gaining strategic importance. Integration into the EU contributes to strengthening the rule of law, protecting human rights, increasing the level of investment development of the state and creating transparent legal mechanisms for regulating social relations.

The article examines the assessment of the effectiveness of the application of adaptation mechanisms and proposals for improvement, as well as the forecasting of possible changes in the legal system of Ukraine in the context of future membership in the EU. Increased attention is paid to the analysis of the impact of European experience on the law-making processes of Ukraine, as well as to determining the optimal ways of implementing EU norms into national legislation. Further research should focus on assessing the role of state institutions and civil society in ensuring the effective adaptation of the legal system of Ukraine to European standards.

Key words: European integration, globalization, harmonization, adaptation, legal reforms, rule of law, legal mechanisms, European standards.

Постановка проблеми. Україна вже давно визначила для себе місце в рамках Європейського Союзу. ЄС підтримує Україну в забезпеченні стабільного та демократичного майбутнього, територіальної цілісності та суверенності. В умовах прискореної євроінтеграції вирішального значення набуває забезпечення політичної, економічної та правової стабільності. Процес гармонізації зіштовхується з низкою викликів, зокрема розбіжностями між вітчизняною та європейськими правовими системами, неузгодженістю нормативно-правової бази. Окреслені проблеми формують серйозні перепони на шляху до ефективної імплементації директиви, регламентів та стандартів ЄС у вітчизняне законодавство. Необхідність окресленого питання викликана формулюванням практичних рекомендацій для вдосконалення процесу адаптації, що дозволить зміцнити позиції України в контексті європейської інтеграції та сприятиме формуванню сучасної, конкурентоспроможної правової системи.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженням окресленого питання займався чимало вітчизняних науковців. Так, А. Й. Француз та К. Ю. Лазебна [1] досліджували механізми адаптації законодавства до правової системи ЄС. Науковці В. І. Риндюк, О. Ю. Кучинська [2], О. Б. Мороз [3] власні дослідження спрямовують на адаптацію національного законодавства до права ЄС. Інший науковець Я. Ф. Фокін [4] вивчав проблеми та пер-

спективи адаптації законодавства України до норм ЄС під час збройної агресії. Група дослідників М. В. Ковалів, Т. М. Тимчишин та О. В. Ніканорова [8] опрацьовували основи права ЄС, а Д. Демчук та Л. Шипілова [11] досліджують виклики та можливості адаптації українського законодавства до стандартів ЄС. Незважаючи на масштабність окресленого, питання залишається невирішеним і потребує комплексного опрацювання.

Мета дослідження полягає у вивченні та систематизації механізмів адаптації законодавства України до правової системи ЄС з метою виявлення основних проблем та перспектив удосконалення в рамках цього процесу.

Результати. Інтеграція до ЄС це комплексна процедура та реальна ціль, яку прагне досягти Україна, адаптуючи законодавство до системи права ЄС. Дослідники А. Й. Француз та К. Ю. Лазебна зазначають, що законодавство ЄС зазнає постійних динамічних змін. Натомість в Україні відсутній механізм оперативного впровадження найновіших редакцій правових актів ЄС, а також механізму залучення до обговорень актуальних питань у певних сферах. За таких умов Україна змушена постійно наздоганяти зміни в правовій системі ЄС, ускладнену ефективною імплементацією європейських норм. Враховуючи досвід держав-членів ЄС, звіти Європейської Комісії, аналіз труднощів імплементації, появу нових обставин та рішень Суду Європейського Союзу, законодавство ЄС

постійно вдосконалюється. В рамках цього вводяться оновлені норми, переглядаються директиви, деякі з них об'єднуються у рамкові акти, а застарілі положення поступово скасовуються [1, с. 67].

Вітчизняні дослідники В. І. Риндюк та О. Ю. Кучинська зазначають, що правові та інституційні механізми адаптації законодавства України до права ЄС потребують систематизації та чіткого нормативного закріплення. Важливо враховувати як успішний досвід, так і складнощі, з якими зіштовхуються держави-члени ЄС на шляху своєї євроінтеграції. Адаптація українського законодавства до права ЄС є самостійним напрямом правотворчості, який має бути належним чином врегульований на законодавчому рівні. Цей принцип передбачає уточнення повноважень усіх суб'єктів правотворчого процесу, встановлення чіткої координації їхніх прав та обов'язків у сфері імплементації норм ЄС, а також вдосконалення механізму адаптації. Крім того, необхідно також розробити єдині, детальні методичні рекомендації, які б сприяли адаптації законодавства України відповідно до норм ЄС, сприяючи уніфікації правових підходів та підвищенню ефективності імплементації європейських стандартів у національну правову систему [2, с. 123].

Вітчизняний дослідник О. Б. Мороз зазначає, що для успішної реалізації певних можливостей Україні необхідно активно та всебічно інтегруватися у світову спільноту. Подолання кризових явищ у суспільстві та обрання власного шляху розвитку держави ґрунтуються на фундаментальних загальнонаціональних інтересах, які визначають основні засади, напрямки, пріоритети та функції зовнішньої політики країни.

Головний аспект якісної євроінтеграції України полягає в досягненні певного рівня відповідності національного законодавства нормам європейського права. Процес наближення законодавчої бази України до сучасної європейської системи права сприятиме реалізації завдань розвитку політичної, підприємницької, соціальної та культурної активності громадян, стимулюватиме економічне зростання держави в умовах інтеграції до Євросоюзу та спрямовуватиме країну на досягнення рівня добробуту, який існує у державах-членах ЄС. Крім того, означений процес сформує передумови для набуття Україною статусу асоційованого члена ЄС, що є головним зовнішньополітичним пріоритетом країни у найближчому майбутньому [3, с. 24].

Вітчизняний науковець Я. Ф. Фокін зазначає, що адаптація – це процес пристосування законодавства до міжнародних норм та стандартів. В процесі адаптації необхідно враховувати специфіку вітчизняного суспільства та процеси, які впливають на законотворення [4]. Від моменту проголошення незалежності України в 1991 році до прийняття Загальнодержавної програми адаптації законодавства до законодавства ЄС у 2004 році минув значний проміжок часу. Протягом цього періоду вітчизняні органи державної влади за підтримки Європейського Союзу розробили механізм адаптації, який став основою для затвердження у 1998 році Стратегії інтеграції України до ЄС. Стратегія встановлювала пріоритетні напрямки діяльності виконавчої влади до 2007 року з метою створення сприятливих умов для набуття Україною членства в ЄС, при цьому головний акцент зосереджувався на адаптації національного законодавства до норм європейської правової системи. Забігаючи наперед необхідно вказати, що дана стратегія втратила чинність і наразі не є актуальною. В рамках Стратегії планувалося наблизити законодавство України до стандартів ЄС, сприяючи розвитку політичної, економічної та соціальної сфери, а також покращенню рівня добробуту населення [5, с. 111].

Одним із перших нормативно-правових актів у сфері адаптації вітчизняного законодавства до законодавства ЄС став Закон України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства Європейського Союзу», прийнятий 18 березня 2004 року [6]. Норми Закону сформулювали основу для процесу гармонізації вітчизняного законодавства із законодавством ЄС. Його мета полягає в досяг-

ненні сумісності правової системи України з європейськими правовими стандартами, враховуючи вимоги, які застосовуються до країн-кандидатів в ЄС. Гармонізація національного законодавства з нормами ЄС виступала ключовим чинником інтеграції України до Європейського Союзу, залишаючись одним із пріоритетних напрямків зовнішньої політики країни. В науковій літературі термін «гармонізація» описує процес приведення законодавства до норм права ЄС, який здійснюється в рамках Європейського Союзу і є обов'язковим лише для держав-членів. Натомість поняття «адаптація» також стосується приведення законодавства до стандартів права ЄС, проте цей процес відбувається за межами ЄС і застосовується до третіх країн, які реалізують свої зовнішньополітичні курси в напрямку євроінтеграції.

Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 25.10.2017 р. № 1106 «Про виконання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії та їхніми державами-членами» [7], уряд затвердив план заходів, спрямованих на реалізацію цієї Угоди. Документ забезпечує безперервне виконання зобов'язань України протягом всього терміну дії Угоди, гарантує доступність інформації про її реалізацію, а також встановлює чіткі механізми реагування і прийняття необхідних заходів для дотримання її положень.

Моніторинг виконання Угоди здійснюється за участі Урядового офісу координації європейської та євроатлантичної інтеграції. Документ визначає десять короткострокових пріоритетів, серед яких – реформа Конституції, удосконалення судової системи, реформування законодавства про вибори, посилення боротьби з корупцією, оптимізація державного управління, реформи в енергетиці, дерегуляція, вдосконалення механізмів державних закупівель, модернізація системи оподаткування та забезпечення зовнішнього аудиту. Відповідні органи, зокрема Комітет асоціації, щорічно оцінюватимуть результати реалізації Порядку денного асоціації та у разі потреби коригуватимуть визначені пріоритети.

Угода має невизначений термін дії, що дозволяє переглядати її положення, вносити поправки або припиняти її дію за необхідності. ЄС сприймає цей документ як історичну можливість для України на шляху до демократії та впровадження європейських цінностей.

Отже, необхідно наголосити на тому, що Угода встановлює конкретні пріоритети реформ, передбачає постійний контроль за їх виконанням та забезпечує підтримку з боку ЄС, формуючи основу для інтеграції України в європейський простір і підтверджуючи статусу європейської держави [8].

Адаптація національного законодавства до норм права ЄС потребує високої кваліфікації у правотворчості, знань права ЄС, англійської мови та розуміння вітчизняного законодавства. Закон України «Про правотворчу діяльність» [9] від 24 серпня 2023 року встановлює дві основні вимоги для нормативно-правових актів, що стосуються адаптації законодавства до норм ЄС:

1. у преамбулі таких актів має бути посилення на відповідні акти права ЄС (ст. 38, ч. 1);
2. проєкт нормативно-правового акту повинен містити інформацію про відповідність із постатейною таблицею відповідності (ст. 43, ч. 4).

На 9-му засіданні Ради асоціації Україна-ЄС, від 20 березня 2024 року в Брюсселі, представлено звіт щодо виконання Україною зобов'язань за Угодою про асоціацію від 2023 року. У звіті наголошено, що країна продовжує активну реалізацію заходів, спрямованих на вступ до ЄС, а імплементація Угоди є головним інструментом для досягнення економічної та правової сумісності з європейськими стандартами. Звіт підготовлений Урядовим офісом координації європейської та євроатлантичної інтеграції при Секретаріаті Кабінету Міністрів України. За підсумками 2023 року рівень виконання зобов'язань зріс до 88%, що на 5% більше, ніж у попередньому році. Найвищі

показники продемонстровано в інтелектуальній власності, статистиці та обміні інформацією, гуманітарної політики, юстиції, безпеки, прав людини, освіти та молоді, політичного діалогу, а також національної безпеки та оборони, де рівень виконання перевищує 90% [10, с. 5].

Одним із серйозних викликів адаптації вітчизняного законодавства до законодавства ЄС є боротьба з корупцією. Група дослідників Д. Демчук та Л. Шипілова зазначає, що відмова від корупції та впровадження прозорості у всіх сферах державного управління є критично важливими чинниками, які сприяють забезпеченню ефективної імплементації європейських норм. Системний підхід у боротьбі з корупцією дозволить створити стабільні умови для гармонізації законодавства та підвищення довіри до правової системи, що, своєю чергою, зміцнить демократичні інститути та вплине на економічний розвиток України.

Загалом адаптація законодавства є каталізатором внутрішніх реформ, оскільки сприяє поліпшенню прав людини, гендерної рівності та захисту меншин. Цей процес відкриває нові можливості для перетворення України на сучасну, конкурентоспроможну та прогресивну державу [11, с. 19].

Важливо наголосити на тому, що наразі механізми адаптації ґрунтуються на низці складових, зокрема:

- гармонізації вітчизняних нормативно-правових актів із нормативно-правовими актами ЄС. Вказаний процес діє на основі прийняття нових законів, внесення змін до чинних, а також завдяки імплементації директив і регламентів ЄС;

- інституційна координація та моніторинг. В рамках цього процесу формуються спеціалізовані органи, які здійснюють моніторинг, координацію та оцінку впровадження нормативних змін, а також забезпечують своєчасну реакцію на певні зміни, які відбуваються в суспільстві та пов'язані з адаптацією законодавства;

- забезпечення технічної та фінансової підтримки ЄС. Зміст цього процесу полягає у використанні фінансових грантів та іншої міжнародної допомоги, яка надається Європейським Союзом для сприяння реформам та підвищенні ефективності імплементації європейських стандартів;

- співпраця з міжнародними партнерами та обмін досвідом. Зміст цього механізму полягає в організаційній роботі, яка забезпечує обмін напрацюваннями між країною та ЄС, в тому числі й в рамках адаптації законодавства та інших законотворчих питань;

- встановлення і розвитку юридичної підтримки – це механізм, який включає розробку спеціалізованих курсів, тренінгів та семінарів, що дозволять юристам та законотворцям ефективно працювати з європейськими нормативними актами та стандартами, вдало імплементуючи їх у вітчизняний правовий простір. Зміни в освітніх про-

грамах сприятимуть обміну досвідом між навчальними установами та практичними фахівцями, що є необхідним для оперативної імплементації європейських норм у вітчизняне законодавство. Загалом, встановлений підхід забезпечить формування висококваліфікованих кадрів, здатних адаптувати національне законодавство до вимог ЄС, а також сприятиме впровадженню реформ у правовій сфері. Як результат, юридична підтримка в найближчому майбутньому стане важливим інструментом для гармонізації законодавства України у відповідності європейським стандартам, сприяючи інтеграції країни у правовий простір ЄС. Чітка та ефективна діяльність в обраному Україною напрямку стане запорукою адаптації національного законодавства, зміцнить довіру міжнародних партнерів та сприятиме залученню інвестицій, що є важливим чинником економічного зростання країни.

Висновки. Адаптованість законодавства це складний та багатовимірний процес, який окрім впровадження реформ та тісної координації державних органів із державними органами ЄС, має взаємодіяти із експертними спільнотами та міжнародними партнерами. В статті проведений аналіз вказує на те, що попри досягнення у сфері гармонізації законодавчих норм та намагання України реформувати значну частину галузей права існують проблеми, які потребують значного кола можливостей та більш рішучих дій як зі сторони України, так і зі сторони ЄС. Загалом, складнощі полягають у відсутній нормативно-правовій базі, на основі якої можливо ефективно вплинути на законодавчі зміни, складнощі юридичної підтримки, корумпованість на всіх рівнях державної влади. Такі виклики є перешкодою для подальшої ефективності інтеграційного процесу. Їх успішна адаптація є ключовою умовою для євроінтеграції України і її успішного, стабільного та конкурентоспроможного майбутнього.

В рамках опрацьованого матеріалу, перспективи подальших досліджень зосереджуватимуться на розробці нових методичних підходів до оцінки ефективності імплементації норм ЄС у вітчизняне законодавство. Важливо проводити порівняльний аналіз досвіду держав-членів ЄС для виявлення нових шляхів та адаптації їх до умов України. Разом з тим, потребу й дослідження й механізми підвищення кваліфікації фахівців у сфері права ЄС та вдосконалення системи юридичної підтримки. Окрему увагу в подальших дослідженнях необхідно зосередити на перспективних питаннях розробки інтегрованих моделей координації між різними гілками влади, що сприятимуть швидшій і ефективнішій адаптації законодавства, а також подальшому розвитку євроінтеграційних процесів та формуванню сучасної правової системи, сумісної з європейськими стандартами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Француз, А. Й., Лазебна, К. Ю. Механізми адаптації законодавства України до правової системи Європейського Союзу. Правничий вісник Університету «КРОК», (38), 2020, с. 66-76. URL: <https://lbku.krok.edu.ua/index.php/krok-university-law-journal/article/view/248>
2. Риндюк В. І., Кучинська О. Ю. Адаптація національного законодавства до права ЄС: досвід держав-членів та держав-кандидатів для України. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету, Випуск 82, частина 1. 2024. С. 120-126. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/05/19.pdf>
3. Мороз О. Б. Проблеми адаптації законодавства України до законодавства Європейського союзу. Альманах міжнародного права, № 23. С. 21-28. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/3591/1/%D0%BC%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B7.pdf>
4. Фокін Я. Ф. Проблеми та перспективи адаптації законодавства України до норм ЄС під час збройної агресії. Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування, Випуск 12, 2014. URL: <https://pdp.nacs.gov.ua/courses/adaptatsiia-zakonodavstva-ukrainy-do-prava-yevropeiskoho-soiuzu-ta-yevroatlantychna-intehratsiia>
5. Рудик П. А. Актуальні питання розвитку державного законодавства України під час інтеграції України до загальноєвропейської системи колективної безпеки. Міжнародний науковий журнал «Грааль науки», 31, 2023, 109-124. DOI: <https://doi.org/10.36074/grail-of-science>.
6. Закон України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства Європейського Союзу» від 18 березня 2004 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1629-15#Text>
7. Постанова Кабінету Міністрів України від 25.10.2017 р. № 1106 «Про виконання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії та їхніми державами-членами», URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/kp171106?ed=2020_09_09&an=8332
8. Ковалів, М. В., Тимчишин, Т. М. Ніканорова, О. В. Основи права Європейського Союзу. Львівський державний університет внутрішніх справ, 2020. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/3227/1/%D0%9A%D0%9E%D0%92%D0%90%D0%9B%D0%86%D0%92%D0%92%D0%9C.%D0%92---%D0%9E%D1%81%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B0....-%D0%BF%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D0%BA-.pdf>
9. Закон України «Про правотворчу діяльність» від 24 серпня 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text>
10. Звіт про виконання угоди про асоціацію між Україною та Європейським союзом за 2023 рік. URL: <https://eu-ua.kmu.gov.ua/wp-content/uploads/Zvit-pro-vykonannya-Ugody-pro-asotsiatsiyu-mizh-Ukrayinoyu-ta-Yevropejskym-Soyuzom-za-2023-rik.pdf>
11. Демчук Д., Шипілова Л. Виклики та можливості адаптації українського законодавства до стандартів ЄС. С. 19-20. URL: <https://ipacs.knu.ua/pages/osn/2/news/2112/files/6598623b-90b4-4f0e-a02a-33621cdb7e61.pdf>

ПЕРСПЕКТИВИ ЛЕГАЛІЗАЦІЇ ЕВТАНАЗІЇ В УКРАЇНІ: КОНСТИТУЦІЙНІ ПРОБЛЕМИ

PROSPECTS FOR LEGALISING EUTHANASIA IN UKRAINE: CONSTITUTIONAL ISSUES

Даниленко П.О., аспірант кафедри міжнародного права
та порівняльного правознавства

Національний університет біоресурсів і природокористування України

У статті досліджується проблема легалізації евтаназії в Україні як суперечливого соціально-правового явища, що посягає на найвищу конституційну цінність – право на життя. Метою статті є комплексне дослідження доцільності евтаназії та подальшої законодавчої розробки і практичної реалізації в Україні. Аналізуються правові аспекти регулювання евтаназії, зокрема положення Конституції України, Цивільного кодексу та Кримінального кодексу України, які забороняють позбавлення життя навіть за згодою особи. Розглядаються історичні передумови виникнення поняття евтаназії, його сучасні трактування та класифікація (добровільна, недобровільна, примусова, соціальна). Автор пропонує власне визначення евтаназії як свідомої діяльності медичного працівника, яка спрямована на припинення життя безнадійно хворого, з метою припинення нестерпних страждань, викликаних термінальною стадією невиліковної хвороби, у відповідь на наполегливе та неодноразове прохання хворого, обов'язково підтверджуючи це письмово та завіривши нотаріально. Доводиться необхідність чіткого відмежування евтаназії від злочинів, таких як умисне вбивство (стаття 115 КК України) чи сприяння самогубству (стаття 120 КК України). У статті автор зазначає, на основі анонімного онлайн – опитування «Щодо легалізації евтаназії в Україні», що більшість респондентів підтримують легалізацію евтаназії в Україні за умови термінальної стадії невиліковної хвороби, нестерпного фізичного болю хворого та його письмової згоди. У висновку обґрунтовується доцільність легалізації евтаназії в Україні з урахуванням гарантій гуманності, добровільності та захисту від зловживань. Обґрунтовано необхідність конституційної реформи для легалізації евтаназії через зміну тлумачення статті 27 Конституції України. Стаття містить критичний аналіз існуючих нормативно-правових актів та пропозицій щодо їх удосконалення, що робить її актуальною для розвитку законодавства у сфері легалізації евтаназії в Україні.

Ключові слова: евтаназія, Конституція України, легалізація, права людини, право на життя.

The article examines the issue of legalization of euthanasia in Ukraine as a controversial social and legal phenomenon that encroaches on the highest constitutional value – the right to life. The purpose of the article is to provide a comprehensive study of the feasibility of euthanasia and its further legislative development and practical implementation in Ukraine. The author analyzes the legal aspects of euthanasia regulation, in particular, the provisions of the Constitution of Ukraine, the Civil Code and the Criminal Code of Ukraine which prohibit the deprivation of life even with the consent of a person. The author examines the historical background of the concept of euthanasia, its modern interpretation and classification (voluntary, involuntary, compulsory, social). The author offers his own definition of euthanasia as a conscious activity of a medical professional aimed at ending the life of a terminally ill patient, with the aim of ending the unbearable suffering caused by the terminal stage of an incurable disease, in response to the patient's persistent and repeated request, which must be confirmed in writing and notarized. The author argues for a clear distinction between euthanasia and crimes such as premeditated murder (Article 115 of the Criminal Code of Ukraine) or assisted suicide (Article 120 of the Criminal Code of Ukraine). In the article, the author notes, based on an anonymous online survey "On the Legalization of Euthanasia in Ukraine", that the majority of respondents support the legalization of euthanasia in Ukraine, provided that the patient has a terminal illness, unbearable physical pain and written consent. The article concludes with the expediency of legalizing euthanasia in Ukraine, taking into account the guarantees of humanity, voluntariness and protection against abuse. The author substantiates the need for constitutional reform to legalize euthanasia by changing the interpretation of Article 27 of the Constitution of Ukraine. The article contains a critical analysis of the existing legal acts and proposals for their improvement, which makes it relevant for the development of legislation in the field of legalization of euthanasia in Ukraine.

Key words: euthanasia, Constitution of Ukraine, legalization, human rights, right to life.

Постановка проблеми. Життя людини в Україні визнається найвищою соціальною цінністю, а право на життя є найважливішим серед особистих немайнових прав, яке зумовлене самим еством людини і знаходиться на вершині плеяди соціальних цінностей.

Кожен має право захищати своє життя і здоров'я, та інших людей від протиправних посягань» стаття 27 Конституції України [1]. Право на життя гарантується і п. 1, 2, 4 ст. 281 ЦК України: «Фізична особа має невід'ємне право на життя. Фізична особа має абсолютне право на життя. Жоден індивід не може бути навмисно позбавлений життя, і відповідні клопотання не підлягають задоволенню [2]. Стрімкий розвиток дискусій навколо права на смерть та евтаназії у глобальному масштабі чітко демонструє актуальність та зростаючий інтерес до цієї теми. Дискусійний характер цієї теми обумовлений тим, що евтаназія посягає на найвищу соціальну цінність – життя індивіда, в національному законодавстві не сформовано однозначного погляду на доцільність та необхідність існування інституту евтаназії в сучасному суспільстві.

Дослідження проблематики евтаназії несе міждисциплінарний характер. Для кримінального права питання її узаконення ставить низку надзвичайно важливих викликів. Серед них – чітке розмежування з навмисним позбавленням життя чи підбурюванням до самогубства, зважаючи на те, що на сьогодні евтаназія в Україні карається законом.

Саме цим і пояснюється надзвичайний інтерес до евтаназії, яку можна назвати однією із найбільш спірних і невирішених юридичних проблем сучасності.

Мета дослідження полягає у комплексному дослідженні доцільності евтаназії та подальшої законодавчої розробки і практичної реалізації в Україні.

Стан опрацювання проблематики. Правові аспекти регламентації евтаназії в Україні аналізують чимало вітчизняних, зазначимо деяких: Н. Борисевич, Є. Стрельцов, Ю. Усманов, А. Тимошук, С. Хімченко, Р. Стефанчука та інші.

Виклад основного матеріалу. Варто розпочати з того, що являється евтаназією загалом. Евтаназія – слово грецького походження в перекладі на українську мову означає «легка смерть». Вперше цей термін з'явився завдяки Ф. Бекону, який досліджував його в своєму творі «Про гідність та примноження наук», виданому у 1605 році [3, с. 119]. Варто зазначити, що Бекон під поняттям «евтаназія» мав на увазі зовсім не умертвіння хворого, викликане співчуттям, а скоріше забезпечення дієвого знеболення, щоб позбавити людину від страждань. Головна думка Бекона полягала в тому, щоб лікар не віддалявся від безнадійно хворого, а залишався поруч до останніх днів його життя, полегшуючи страждання пацієнта. Тому досить складно говорити про Ф. Бекона як про основоположника евтаназії в яку вкладають теперішній зміст.

Р. Стефанчук стверджує, що евтаназія – це свідомий та навмисний акт медичного працівника, який передбачає припинення нестерпних фізичних або психічних страждань пацієнта. Ця дія виконується виключно на підставі багаторазового та чіткого бажання пацієнта або його офіційного представника, які отримали повну, об'єктивну та своєчасну інформацію про всі наслідки такого втручання. Головна мета – полегшення страждань, що, в кінцевому підсумку, призводить до смерті пацієнта [4, с. 305].

Зазначимо, основні ознаками поняття евтаназії, такі як: хворий повинен відчувати не припиняючи, невиносимі страждання, викликані невиліковною хворобою; евтаназія здійснюється медичним працівником у формі дії або бездіяльності, усвідомлено з передбаченням наслідків таких дій; пацієнт повинен наполегливо і декілька разів виразити своє бажання піти з життя, або якщо він не в змозі явно виразити свою волю, то прохання повинне виходити від його близьких родичів; єдиною метою здійснення евтаназії є припинення страждань хворого; наслідком застосування даної процедури є смерть пацієнта.

За наміром волі виділяють: добровільну, недобровільну, примусову та соціальну евтаназію:

а) *добровільна*: евтаназія здійснюється свідомій людині на її прохання;

б) *недобровільна*: хворий через свій важкий стан не може висловити прохання про евтаназію, тому таке прохання висловлюється законним представником хворого;

в) *примусова* евтаназія – умертвіння наперекір волі хворого, всупереч його бажанню. Цей вид евтаназії кваліфікують як злочин проти людства і до медицини він має тільки формальне відношення;

г) *соціальна* евтаназія – рішення позбавити когось життя залежить вже не від окремої особи, а від суспільства, яке виходить із міркувань, що кошти, необхідні для лікування безнадійно хворих дорогими препаратами, внаслідок евтаназії будуть збережені для лікування тих хворих, які після одужання зможуть повернутися до нормальної робочої діяльності [5, с. 27].

Аналізуючи характерні для евтаназії ознаки, пропонуємо власне визначення даного поняття. Під евтаназією, на нашу думку, слід розуміти свідому діяльність медичного працівника, яка спрямована на припинення життя безнадійно хворого, з метою припинення нестерпних страждань, викликаних термінальною стадією невиліковної хвороби, у відповідь на наполегливе та неодноразове прохання хворого, обов'язково підтверджуючи це письмово та завіривши нотаріально.

Україна є першою у світі за темпами вмирання населення, 5 мільйонів українців не стало за останні півтора десяти років і оця «надсмертність» притаманна людям працездатного віку [6]. Зазначимо статистичну інформацію щодо смертності населення України в період 2019–2024 роки (рис. 1).

Рис. 1. Статистична інформація щодо смертності населення України в період 2019–2024 роки

Проаналізувавши статистичну інформацію, зазначимо зменшення смертності. Якщо порівняти довоєнний період (2021 рік) та воєнний період (2022–2024 роки) то кількість смертей зменшилась в середньому на 5%.

Відтак, положення кримінального права надають чітку вказівку стосовно допустимості спричинення смерті особі з жалю до неї або на її вимогу чи за згодою з її боку. Такі дії кваліфікуються зазвичай як «просте» умисне вбивство за ч. 1 ст. 115 Кримінального кодексу України (далі – КК України) [7]. Натомість, схильність до самогубства чи сприяння такому кваліфікується як доведення до суїциду, відповідно до статті 120 Кримінального кодексу України. Одночасно, медичні працівники зобов'язані утримуватися від здійснення евтаназії – навмисного прискорення смерті або умертвіння невиліковно хворого з метою припинення його страждань. Зазначимо, що для реалізації процедури легалізації евтаназії, потрібно: відділити евтаназію від умисного вбивства – для цього необхідно прийняти зміни до КК України.

Як зауважив, Конституційний Суд України, що з метою забезпечення гарантування невід'ємності права кожної людини на життя та дотримання засад поваги до її гідності, тлумачити конституційне право за ст. 27 Конституції України можна лише у вузькому розумінні як право на безпечне існування, захищене від посягань ззовні, а його конституційне забезпечення, як і всіх інших прав і свобод людини і громадянина в Україні, базується на такій засаді, що винятки стосовно прав і свобод людини і громадянина встановлюються самою Конституцією України, а не законами чи іншими нормативними актами [8].

Тобто розширене тлумачення права на життя як права, що включає можливість людини цим життям розпоряджатися та у виключних випадках мати право вимагати надання допомоги задля реалізації такого прагнення, в Україні не допускається і аби евтаназія могла стати законною процедурою на території України в першу чергу необхідно вирішити це питання на конституційному рівні. Загалом це можливо наразі в умовах воєнного стану тільки одним шляхом: змінити юридичну позицію Конституційного Суду і застосувати широкий підхід під час нового тлумачення ст. 27 Конституції, що дозволяє зробити ч. 2 ст. 92 чинного Закону України «Про Конституційний Суд України» [9].

Легалізація евтаназії зумовлює необхідність конкретного окреслення правил доступу до цієї процедури та механізму її реалізації, що зобов'язує законодавців до правового закріплення усіх необхідних умов для її легального функціонування. Скажімо, при формуванні вичерпного переліку підстав для евтаназії, можна акцентувати увагу не на переліку конкретних життєвих ситуацій, а на обставинах їх виникнення та наслідках для особистості – складових умовах, наявності яких принижує людську гідність, робить існування нестерпним, унеможливує самостійне припинення життя шляхом самогубства, але водночас не позбавляє особи здатності до ясного мислення та свідомого вибору, отже, допускає медичне припинення життя за її ініціативою. Це свідчить про те, що право на смерть має враховувати вимоги поваги до людської гідності та її права на життя, уникнути можливості його двозначного тлумачення у злочинних цілях. Право на смерть повинно передбачати можливість у виняткових випадках залучення спеціально уповноважених осіб – медичних працівників відповідного профілю та кваліфікації, які могли б, застосовуючи медичні препарати, надати допомогу людині, що висловлює бажання прискорити свою біологічну смерть, найбільш безболісним та гуманним способом.

Також, нами було проведено анонімне онлайн-опитування щодо необхідності легалізації евтаназії в нашій державі [10].

Розглянемо відповідь респондентів на питання «Як ви ставитесь до легалізації евтаназії в Україні (рис. 2).

Як ви ставитесь до легалізації евтаназії в Україні?
28 відповідей

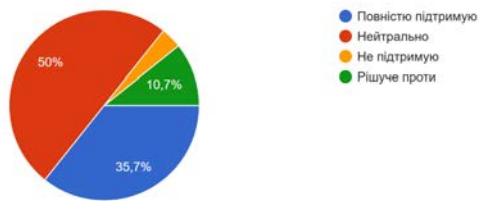

Рис. 2. Ставлення населення до легалізації евтаназії в Україні

Зауважимо, що більшість осіб підтримують легалізацію евтаназії у нашій державі.

Також, цікавою відповіддю на питання «За яких умов, на вашу думку, евтаназія має бути дозволена». Більшість респондентів, зазначило, що: термінальна стадія невиліковної хвороби – 79%; нестерпний фізичний біль – 43% та виключно за згодою пацієнта – 75% (рис. 3).

За яких умов, на вашу думку, евтаназія має бути дозволена?
28 відповідей

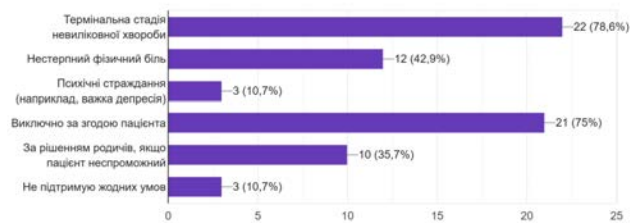

Рис. 3. Умови за яких має бути дозволена евтаназія

Проаналізувавши законодавство та погляди населення щодо даної проблематики, вважаємо, що евтаназія потребує легалізації, оскільки найгуманнішим, що суспіль-

ство може дати невиліковно хворому, який страждає від нестерпної болі й усвідомлює невідворотність власної смерті в короткостроковій перспективі, та у зв'язку з чим не виправдано витрачаються істотні матеріальні ресурси, є можливість обрати швидку і безболісну смерть.

Висновки. Враховуючи проведені дослідження щодо проблеми легалізації евтаназії в Україні дозволяє сформулювати низку важливих висновків. Евтаназія залишається однією з найбільш дискусійних юридичних та етичних проблем сучасності. Вона зачіпає основоположні права людини, зокрема право на життя, яке є найвищою соціальною цінністю, закріпленою в Конституції України. Водночас існує підвищений суспільний інтерес до питання легалізації евтаназії, що підтверджується результатами анонімного онлайн-опитування.

Аналіз законодавства України свідчить, що на даний момент евтаназія в країні заборонена та криміналізована, що узгоджується з існуючою конституційною доктриною щодо невід'ємності права на життя. Результати проведених соціологічних досліджень показують, що більшість населення України підтримує легалізацію евтаназії, особливо в разі термінальних стадій невиліковних хвороб та нестерпного фізичного болю. Це свідчить про необхідність подальшого обговорення питання на державному рівні з метою формування відповідної законодавчої бази, яка враховувала б як гуманітарні, так і правові аспекти.

У зв'язку з цим пропонується переглянути правову позицію України щодо евтаназії, зокрема розробити чіткі законодавчі механізми, які відмежовували б її від умисного вбивства та самогубства. Також, доцільно запровадити суворий контроль та визначити чіткі підстави для здійснення евтаназії, такі як добровільність, усвідомленість рішення пацієнта та його підтвердження в письмовій формі.

Зауважимо, що процедура легалізації евтаназії потребує подальшого всебічного дослідження, а також розробки правових норм, які б забезпечували дотримання принципів гуманності та поваги до людської гідності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 27.03.2025).
2. Цивільний кодекс України: Кодекс від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення 27.03.2025).
3. Грицишина, М. В. (2022). Складники гносеологічної концепції ф. бекона: учення про ідолів розуму, шляхи пізнання та класифікація людських пізнань. *Культурологічний альманах*, (3), 2022. С. 118–124. <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2022.3.16>
4. Стефанчук Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту): монографія. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. К.: КНТ, 2008. 625 с.
5. Анікіна, Г. В. Перспективи легалізації евтаназії в Україні. *Форум права* 3. 2009. С. 25–34.
6. Статистика щодо кількості померлих в Україні на 2024 рік. URL: <https://opendatabot.ua/analytics/birth-death-2024-6> (дата звернення 28.03.2025).
7. Кримінальний кодекс України: Кодекс від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення 28.03.2025).
8. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 24, 58, 59, 60, 93, 190-1 Кримінального кодексу України в частині, що передбач від 29.12.1999 № 11-рп/99. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-99#Text> (дата звернення: 28.03.2025).
9. Про Конституційний Суд України: Закон України від 13.07.2017 № 2136-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19> (дата звернення: 28.03.2025).
10. Анонімне онлайн – опитування «Щодо необхідності легалізації евтаназії». URL: https://docs.google.com/forms/d/e/1FAIpQLSeEPilC_YzWztygn7L9SDCQphwva5vKQTbe1hOE7In81zmthBg/viewform?usp=header (дата звернення: 29.03.2025).

ПРО АКТУАЛЬНІСТЬ «ЄВРОПЕЇЗАЦІЇ» АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА УКРАЇНИ В УМОВАХ СЬОГОДЕННЯ

ON THE RELEVANCE OF “EUROPEANIZATION” OF ADMINISTRATIVE LAW IN UKRAINE IN THE CURRENT SITUATION

Курінний Є.В., д.ю.н., професор,
професор кафедри конституційного та адміністративного права
Запорізький національний університет

В умовах триваючої вже четвертий рік повномасштабної агресії РФ, використання такого узагальненого словосполучення як європеїзація адміністративного права України має бути мінімізовано, а пріоритетність міжнародного правового співробітництва України з ЄС повинна визначатись логікою алгоритмів вирішення найбільш нагальних і конкретних проблем серед яких: уніфікація теоретичних засад згаданої галузі права; стандартизація та узгодженість законодавства у сфері адміністративної діяльності та вироблення алгоритмів ефективної реалізації його положень. Основними аргументами на користь такого кроку є: триваючий процес поширення серед країн світу та Європи вірусу правового нігілізму, що призводить не тільки до ігнорування принципів і норм міжнародного права, а й до можливості цільового застосування норм «внутрішніх» галузей права (зокрема й адміністративного права), яке тільки послаблює ці країни та існуючі їх союзи утворення (наприклад, ЄС); неадаптованість ключових положень так званого європейського адміністративного права (ЕАП) до зміни світового порядку, у якому правило «сили права» фактично замінене на небезпечне за своїми наслідками «право сили»; невміння або небажання керівництва провідних європейських країн та ЄС у цілому, вчасно і дієво реагувати на виклики сьогодення (зокрема на триваючу російсько-українську війну), що не тільки негативно позначається на авторитеті цих політичних утворень, а й детермінує корекцію критеріїв оцінки результатів їх досягнень у сфері правових вчень; неминуча зміна формату – з одностороннього до двостороннього (зустрічного) руху подальшого співробітництва нашої країни та ЄС щодо вдосконалення науково-теоретичної бази, законодавства та впровадження доведених своєю ефективністю нових адміністративно-правових практик (наприклад, пов'язаних з утворенням та цільовим використанням підрозділів територіальної оборони, вдосконаленням військового управління на фронті, налагодженням виробництва виготовлення окремих видів зброї); певна некоректність поняття «європеїзація», вживання якого з огляду на безумовну приналежність України до Європи, можна вважати підсвідомим проявом власної меншовартості.

Ключові слова: Україна, Європа, ЄС, адміністративне право, суспільні потреби, адміністративна діяльність, воєнний стан.

In the context of the full-scale aggression of the Russian Federation, which has been going on for four years now, the use of such a generalized phrase as Europeanization of administrative law of Ukraine should be minimized, and the priority of international legal cooperation between Ukraine and the EU should be determined by the logic of algorithms for solving the most urgent and specific problems, including the unification of the theoretical foundations of the said branch of law; standardization and coherence of legislation in the field of administrative activity and development of algorithms for the effective implementation of its provisions. The main arguments in favor of such a step are: the ongoing process of spreading the virus of legal nihilism among the countries of the world and Europe, which leads not only to ignoring the principles and norms of international law, but also to the possibility of selective application of the norms of “domestic” branches of law (including administrative law), which only weakens these countries and their existing alliances (for example, the EU); the lack of adaptation of key provisions of the so-called European Administrative Law (EAL) to the changing world order, in which the rule of “the rule of law” has been actually replaced by the dangerous “rule of force”; the inability or unwillingness of the leadership of the leading European countries and the EU as a whole to respond in a timely and effective manner to the challenges of today (in particular, the ongoing Russian-Ukrainian war), which not only negatively affects the authority of these political entities, but also determines the correction of the criteria for assessing the results of their achievements in the field of legal doctrine; inevitable change of format – from unilateral to bilateral (counter) movement of further cooperation between our country and the EU to improve the scientific and theoretical framework, legislation and implementation of new administrative and legal practices proven to be effective (for example, related to the formation and targeted use of territorial defense units, improvement of military management at the front, establishment of production of certain types of weapons); a certain incorrectness of the concept of “Europeanization”, the use of which, given Ukraine's unconditional belonging to Europe, can be considered a subconscious manifestation of its own inferiority.

Key words: Ukraine, Europe, EU, administrative law, public needs, administrative activity, martial law.

Вступ. Теперішні екстраординальні умови триваючого вже понад три роки широкомасштабного вторгнення РФ, напевно є самими складним періодом історії сучасної української держави за майже 34 роки від часу відновлення її незалежності у 1991 році.

Так вже збіглося, що задекларований та закріплений українським парламентом 7 лютого 2019 року курс нашої держави на вступ до Європейського Союзу та НАТО, майже через три роки став одним з приводів для вдертя РФ в Україну за усім периметром українсько-російського кордону та у районах українсько-білоруського кордону, що мали найменшу відстань до Києва та Чернігова.

У зв'язку з цим, на усій території України без зайвих зволікань було запроваджено режим дії воєнного стану, який згідно до ст. 1 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» № 389-VIII від 12 травня 2015 року передбачав надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози

небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень.

Така цілком правильна та своєчасна правова реакція влади на факт збройної агресії та на безальтернативну потребу захисту Вітчизни, докорінно змінила нормальність українського буття, що не могло не позначитися на процесах подальшої адаптації українського законодавства до відповідної нормативно-правової бази ЄС, а також на можливостях здійснення наступних кроків щодо європеїзації адміністративного права України (далі АПУ).

Щодо визначення цього важливого і достатньо суперечливого явища, то автор докторської дисертації Радішевська О. Р. під поняттям європеїзації адміністративного права України пропонує розуміти систематичний процес впливу (його правових наслідків) положень європейського адміністративного права, що створюються міжнародними та інтеграційними утвореннями і їхніми державами-членами (ЄС, РЄ, ОБСЄ, ЄСПЛ, Судом ЄС, Венеціанською

комісією РЕ, Програмою SIGMA), на розвиток адміністративного права України як галузі права і законодавства, юридичної науки та навчальної дисципліни шляхом упровадження європейських ідей і поглядів, правових уявлень, теорій і концепцій, ціннісних орієнтацій, стандартів і принципів, взірцевих моделей у правотворчості, правозастосовну, правозахисну, правотлумачну діяльність суб'єктів публічної адміністрації й адміністративних судів з урахуванням особливостей вітчизняної правової системи, юридичної практики, правової ідеології, культури та правосвідомості [1, с. 20].

На мій погляд зміст, наведеного варіанту європеїзації достатньо повно розкриває багатоаспектний вплив так званого європейського адміністративного права (далі – ЄАП) на існуючі процеси реформування даної української галузі права.

В той же час, в умовах коли кожній державі-члену ЄС властива власна оригінальна система права у якій адміністративне право має свою історію становлення та конкретне соціальне призначення, постає цілком обґрунтований сумнів щодо можливості існування зараз належно узагальненого, остаточно сформованого та повноцінного ЄАП.

У даному випадку слід говорити не скільки про відповідну галузь європейського права, як про частину законодавства ЄС, норми якого регулюють суспільні відносини пов'язані зі сферою діяльності публічних адміністрацій. Однак, це не виключає спроб подальшого формування ЄАП та дослідження його окремих об'єднуючих чинників, таких наприклад як принципи ЄАП [2].

Також вагомим інтеграційним фактором для переважної більшості країн ЄС є їх приналежність до романо-германської (континентальної) правової сім'ї, що у перспективі, залежно від рівня інтеграційних процесів, може сприяти інтенсифікації намагань створити повноцінне ЄАП.

Окрім вже згаданої О. Радишевської, вивченню ключових питань (цілей, завдань, системи і принципів) пов'язаних європеїзацією АПУ, присвячені праці таких представників української адміністративно-правової науки як В. Авер'янов, О. Андрійко, А. Берлач, Т. Коломєць, В. Колпаков, А. Комзюк, Р. Мельник, Є. Петров, А. Пухтецька, А. Шарая та ін.

Усвідомлюючи потребу запровадження позитивного досвіду організації, застосування науково-теоретичного потенціалу та адміністративно-правових практик окремих країн та ЄС у цілому, хотілось б звернути увагу на очевидну невдаість використання терміну «європеїзація» по відношенню до АПУ. За таких обставин проглядається певна оціночна упередженість із заздальгеді негативним, далеким від об'єктивності ставленням як до цієї фундаментальної галузі права, так й до українського права взагалі.

За ті минулі півтора-два десятиліття, коли почали достатньо помітно використовувати словосполучення «європеїзація АПУ» відбулося немало насторожуючих за своїми наслідками подій, а також розпочали свій прояв кілька негативних тенденцій (як у межах ЄС так й на українських теренах), що спонукають до критичних оцінок такого поняття як європеїзація. Тому виникла потреба розгляду питання актуальності «європеїзації АПУ» в умовах сьогодення, яке окрім власної нагальності, також визначає основну мету даної роботи.

На початку викладення основного матеріалу необхідного зазначити, що після відомих подій 2014 року в Україні вживались послідовні заходи щодо вдосконалення та розширення законодавчого забезпечення антикорупційної діяльності, зокрема протягом 2014–2015 років створена система відповідних владних суб'єктів – НАБУ, НАЗК, САП (Спеціалізована антикорупційна прокуратура), ВАКС (Вищий антикорупційний суд). Тоді ж у 2014 році був прийнятий Закон України «Про прокуратуру», а у 2019 – реформування цієї правоохоронної структури продовжилося. У 2016 році здійснена чергова

судова реформа. З 15 грудня 2017 року набрала чинності нова редакція КАСУ. Також у 2015 році був підготовлений більш досконалий та адаптований до суспільних потреб Закон України «Про державну службу». Вже напередодні або під час великої війни були схвалені такі законодавчі акти як «Про адміністративну процедуру» від 17 лютого 2022 року, «Про медіа» від 13 грудня 2022 року та «Про службу в органах місцевого самоврядування» від 02 травня 2023 року.

Безперечно це не повний перелік нормативно-правових актів, прийняття яких можна вважати пріоритетними на шляху української євроінтеграції. Крім того, враховуючи те, що переважна більшість положень наведених вище законів складають адміністративно-правові норми, відповідна правотворчість сприймається не інакше як втілення у життя існуючих завдань європеїзації АПУ.

У зв'язку з цим, можна погодитись з думкою І. Грицяка який вважає, що ефект європеїзації адміністративного права може бути концептуалізований як процес змін на внутрішньодержавному рівні, за якого держави адаптують свої процеси, політику й інститути до нових практик, норм, правил і процедур, що залежать від виникнення європейської системи публічного адміністрування. Саме тому європеїзація адміністративного права як процес є проявом закономірності світового розвитку, має певні політичні, економічні, правові та культурні наслідки в державах-членах, державах-кандидатах і країнах-претендентах на вступ до ЄС [3, с. 201].

Втім, як неодноразово доводила правозастосовча практика, якість законів може бути знівельована відсутністю бажання їх належного виконання (коли особисті, приватні інтереси превалюють над суспільними) або невмінням застосування їх норм внаслідок низької фахової підготовки конкретних представників владно-управлінського апарату. Саме наявність значної кількості випадків використання своїх владних повноважень в особистих (меркантильних) цілях можна вважати тією головною відмінністю, яка існує між представниками вітчизняної та західної (ЄС-вської) бюрократії.

Нажаль ця прикра особливість навіть в умовах війни продемонструвала свої значні можливості до зростання, шляхом численних зловживань (хабарництва, казнокрадства та ін.), що негативно позначається як на авторитеті української держави та на її євроінтеграційних прагненнях.

Особливо сумно усвідомлювати, що значна кількість виявлених фактів порушень чинного законодавства пов'язана (прямо чи опосередковано) із організацією та виконанням функцій оборони та безпеки України. Насамперед це стосується структур матеріально-технічного та продовольчого забезпечення Сил оборони України, територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки (ТЦК СП), медико-соціальних експертних комісій (МСЕК), окремі посадові особи яких, за відносно короткий час в умовах дії режиму воєнного стану, накопили достатньо значні доларові «заощадження», що у сотні разів перевищують їх офіційні доходи.

Втім, не зважаючи на це наша країна за сучасних, не дуже сприятливих обставин, продовжує реалізовувати свої євроінтеграційні заходи.

На відміну від неодноразових безрезультатних спроб України отримати «зелене світло» для початку процесу безпосереднього приєднання до НАТО, наміри нашої держави щодо вступу до ЄС, навіть в умовах великої війни, мають відчутні позитивні результати.

Зокрема ключовими подіями цього процесу за останні 3 роки можна вважати: 28 лютого 2022 – Україна подає заявку на членство в ЄС; 23 червня 2022 – ЄС надає Україні статус кандидата на вступ разом із 7-ма рекомендаціями (їх виконання є передумовою для рішення ЄС про відкриття переговорів з Україною про членство); липень 2022 – жовтень 2023 – Україна виконує 7 рекомендацій

ЄС (йдеться про реформу КСУ, судову реформу, посилення боротьби з корупцією та відмиванням коштів, виконання антиолігархічних заходів, узгодження регулювання медіа та реклами з правом ЄС, посилення захисту та реалізації прав нацменшин); 8 листопада 2023 – Єврокомісія уперше публікує Звіт про прогрес України в межах Пакета розширення ЄС 2023 року, де визнано високий прогрес України у виконанні 7-ми рекомендацій, що стало підґрунтям для рекомендації ЄК лідерам країн ЄС відкрити переговори з Україною, а також визначено ще 4 додаткових кроки в межах цих 7-ми рекомендацій, виконання яких є передумовою для ухвалення стороною ЄС переговорної рамки щодо України, крім того сформовано майже 100 рекомендацій для України по кожному переговорному розділу; листопад 2023 – березень 2024 – Україна виконує ще 4 додаткові кроки в межах 7-ми рекомендацій ЄС (йдеться про ухвалення законів про поетапне збільшення штату НАБУ, розширення повноважень НАЗК, про лобіювання, а також про захист прав нацменшин); 14 грудня 2023 – ЄС ухвалює історичне рішення про відкриття переговорів про вступ з Україною; 9 лютого 2024 – Уряд України затверджує план виконання рекомендацій Єврокомісії щодо кожного переговорного розділу [4].

Очікувані успіхи нашої країни під час теперішнього поступу до ЄС, потребують подальшої адаптації вітчизняної нормативно-правової бази до достатньо об'ємного і детально регламентованого законодавства ЄС, у якому як і в українському, норми, що пов'язані з реалізацією виконавчо-розпорядчих функцій становлять не менше двох третин від загального законодавчого масиву.

Підтвердженням цього є те, що наприкінці жовтня минулого року Єврокомісія опублікувала Звіт про розширення ЄС щодо України як країни-кандидатки за 2024 рік. У випадку виконання Україною євроінтеграційних умов, Комісія очікує на початок переговорів про вступ до ЄС вже у 2025 році, починаючи з розділів, що належать до кластера «Основи» («Fundamentals»). Нагадаємо, що серед них: розділ 23 «Правосуддя та фундаментальні права», який покриває і частину щодо боротьби з корупцією, розділ 24 «Правосуддя, свобода та безпека», розділ 5 «Публічні закупівлі» та розділ 32 «Фінансовий контроль» та розділ 18 «Статистика».

Загалом, на думку Єврокомісії, Україна досягла певного прогресу у виконанні торішніх рекомендацій, тому зараз важливо не збавляти обертів і рухатися далі. Тож наші партнери надали нам євроінтеграційні рекомендації на наступний 2025 рік [5].

Однак, при цьому не слід сприймати ЄС та його законодавство за своєрідний ідеальний маркер. Необхідно враховувати його явні недоліки та нормативно-правову недосконалість щодо колись пріоритетної політики мультикультуралізму, забезпечення власної безпеки (насамперед інформаційної та енергетичної), функціонування політичної системи та у сфері забезпечення оборонної політики.

Неспроможність вчасно та дієво реагувати на негативні тенденції щодо зміни світопорядку та фактична перемога низьких цін на енергоносії над загальнолюдськими високими цінностями, уявна сліпота на зухвалі порушення рф засадничих принципів міжнародного права відносно Грузії у 2008 та України у 2014 роках, призвели до зародків, розширення та досягнення критичних позначок політичної кризи в ЄС у 2024–2025 роках. Своєрідними тригерами для її остаточного усвідомлення широким загалом можна вважати перемоги на парламентських виборах 2024 року у Франції ультраправих та ультралівих політичних сил, у поточному році – друге місце неофашистської партії «Альтернатива для Німеччини» на виборах до Бундестагу, високі шанси на виграш проросійських кандидатів на посаду президента у Румунії та Польщі.

Крім того, не слід забувати про деструктивну роль керманича угорського уряду, котрий блокує майже усі

рішення ЄС щодо допомоги Україні та про «неоднозначну визначеність» адміністрації нового президента США щодо перспектив НАТО, що фактично сприяє розколу між європейськими країнами-членами цього оборонного блоку та подальшому зменшенню його політичної та військової ваги.

Також, не можна не помічати продовження достатньо жвавої торгівлі між країнами ЄС та рф, діапазон якої коливається від продажу бізнесовими структурами окремих країн цієї унії заборонених компонентів для крилатих та балістичних ракет держави-агресора, які вона згодом досить «успішно» запускає на різноманітні інфраструктурні українські об'єкти до помітного збільшення закупівлі скрапленого газу (СПГ).

Згідно з даними агентства Bloomberg, за підсумками 2024 року, Євросоюз імпортував 15,5 млн тонн російського СПГ, що є найвищим показником з 2019 року. У 2022 році цей показник становив 13,7 млн тонн.

У зв'язку з цим, міністр закордонних справ України Андрій Сибіга на початку січня 2025 року закликав заборонити імпорт російського скрапленого природного газу (СПГ, LNG) до Європейського Союзу, щоб «не фінансувати злочинний режим рф» [6].

Нажаль кількість слів у підтримку України у цій страшній війні з боку представників керівництва ключових країн ЄС далека від досягнення балансу зі вжитими заходами спрямованими на найшвидше та справедливе завершення цієї страшної війни. А іноді, окремі високопоставлені чиновники однозначно натякають у зацікавленості її продовження на якомога довший термін.

Так, керівник німецької розвідки BND Бруно Каль вважає ймовірним, що росія спробує перевірити дієвість статті 5 Північноатлантичного договору про колективну безпеку НАТО й припустив, що у разі зупинки бойових дій в Україні у недалекому майбутньому цей ризик стане більшим... Якби війна закінчилася раніше 2029-2030 року, зазначив Каль, тоді рф зможе швидше стати загрозою для Європи [7].

Втім, ще за більшу перешкоду для повернення миру і спокою в Європі слід вважати розпочатий 20 січня 2025 року (день інавгурації 47-го президента США) «глобальний американський експеримент», однією з зовнішньополітичних складових якого є фактичне повернення до положень доктрини Монро проголошеної у грудні 1823 року, що передбачала не втручання США у «європейські конфлікти» з одночасним проголошенням свого патронацтва над державами обох Американських континентів.

За таких обставин, рано чи пізно може виникнути необхідність трансформації теперішнього ЄС у повноцінний політичний союз європейських країн з усіма соціально значущими чинниками, у тому числі з потужною оборонною складовою.

Подібний крок не тільки сприятиме суттєвому збільшенню політичної ваги оновленого ЄС, а й появі цілком реальних претензій з його боку на статус ще одного світового геополітичного центру (полюсу), що має позитивно позначитись на подальшому процесі формування новітньої парадигми світопорядку з надійними та ефективно функціонуючими важелями забезпечення миру та безпеки у міждержавних (міжнародних) відносинах.

Наведена можлива і бажана перспектива потребуватиме не тільки вдосконалення існуючих науково-теоретичних лекал європейського права, а й вироблення відповідних стандартизованих механізмів його реалізації, у яких повинні брати активну участь й українські фахівці з адміністративного права, які на відміну від своїх зарубіжних колег мають наукові здобутки використання потенціалу даної галузі права як в умовах миру, так й за обставин дії режиму воєнного стану.

Як свідчить практика останніх двох десятиліть ЄС, після п'ятого та шостого його розширення, що відбулися

відповідно 2004 року (приєднані Кіпр, Естонія, Литва, Латвія, Мальта, Польща, Словаччина, Словенія, Угорщина і Чехія) та 2007 року (додалися Болгарія та Румунія), достатньо помітно ускладнилося прийняття рішень країнами унії, знизилися середні показники ВВП на душу населення у рамках усього Євросоюзу, а на такі країни ЄС як Польща та Угорщина за недотримання принципу верховенства права, рішенням Європарламенту та Ради ЄС у грудні 2020 року були накладати санкції у вигляді припинення фінансової допомоги.

Про наявність значних недоліків в управлінських спроможностях ЄС ефективно функціонувати в особливих умовах, доводить робота керівних органів цього союзу під час пандемії COVID-19, яка вирувала в Європі якихось 4–5 років тому.

Зокрема, незлагодженість заходів, прийнятих 27 національними урядами задля уповільнення темпів поширення вірусу і графіків їх впровадження, виразно свідчить про стан ЄС... Брак кризового управління на рівні ЄС, неспіврозмірність і слабкі прояви солідарності між державами-членами, а також відкат у національні настрої і егоїзм спонукали багатьох громадян замислитися про роль, яку у подібних кризах відіграє Європейський Союз [8].

З часів розпаду СРСР і завершення холодної війни, ЄС у значній мірі поступово перетворився у загальноєвропейський простір з домінуванням культу споживання, у якому постійно нагадується про пріоритетність прав людини, але при цьому майже забувається про існування такого важливого комплексного поняття як її правосуб'єктність. Це сприяло утворенню у межах Євросоюзу достатньо помітної осередку суспільств і держав «утриманців», із значною питомою вагою байдужих і цинічних гомо сапієнс з, у кращому разі, короткочасною емпатією до зламаних людських дол, яка одразу втрачається за появи ледь помітних ускладнень для їхнього цілком влаштованого життя.

За таких тенденцій не важко уявити поведінку таких людей в умовах загрози або справжнього настання воєнного лихоліття. Так, міжнародна асоціація «Геллап» провела опитування в 45 країнах і дійшла таких висновків. Стати на захист батьківщини в Штатах готові менш ніж половина опитаних. І лише третина – в країнах ЄС. Найнижчі показники – менше 30 відсотків – у Німеччині, Італії, Австрії, Іспанії та Болгарії. Для порівняння – в Індії цей показник сягає 73 відсотків. У Вірменії – 96, а в Саудівській Аравії – 94 проценти [9].

Подібний стан речей свідчить про наявність серйозної поліструктурної кризи ЄС. Наприклад, коли зафіксована у ст. 3 Договору про ЄС мета даної унії зводиться до підтримки миру, своїх цінностей (поваги до людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства права та поваги до прав людини...) та добробуту своїх народів, де-факто виконується вибірково, залежно від політичних та економічних кон'єктур (тривале небажання провідних країн ЄС належно реагувати на зухвалу і небезпечну для миру у Європі експансію політику РФ, новий і більш кривавий етап якої розпочався з відомих серпневих подій 2008 року).

Майже бездоганні, з позицій теорії права та інших фундаментальних галузей права теоретичні постулати, в умовах триваючої вже четвертий рік найбільшої за останні 80 років агресії в Європі, за відсутності політичної волі і справжнього лідерства, залишаються без належного практичного застосування, тим самим наближуючи не тільки зникнення з карти Європи найбільшої за територією країни з її 40 мільйонним населенням, а й високу ймовірність повернення балтійських та центральноєвропейських держав з колишнього «соціалістичного табору» у нову-стару політичну матрицю відродженої євразійської імперії.

Наявність такого бекграунду в умовах війни об'єктивно зменшує актуальність абстрактного за змістом та маловизначеного за послідовністю своєї реалізації такого словоспо-

лучення як «європеїзація вітчизняного адміністративного права». Саме тому використання згаданого узагальненого поняття має бути мінімізовано, а пріоритетність міжнародного правового співробітництва України з ЄС повинна визначатись логікою алгоритмів вирішення найбільш нагальних і конкретних проблем серед яких: уніфікація теоретичних засад згаданої галузі права; стандартизація та узгодженість законодавства у сфері адміністративної діяльності та вироблення алгоритмів ефективної реалізації його положень (особливо під час триваючої війни, високий градус якої вже відчувається біля кордонів ЄС і у будь-яку мить може сповістити про себе ракетними обстрілами нових європейських держав-жертв російської агресії).

На підставі викладеного можна **констатувати**, що актуальність використання словосполучення «європеїзація АПУ» в теперішніх українських реаліях поступово втрачає свій сенс, також на підтвердження цієї тези виступає відсутність належних відповідей з боку ЄС та його ключових країн на ті негативні геополітичні тенденції і виклики, що поширюються в останні роки на європейському континенті та у світі.

Уточнюючими аргументами для наведених висновків пропонується вважати: триваючий процес поширення серед країн світу та Європи вірусу правового нігілізму, що призводить не тільки до ігнорування принципів і норм міжнародного права, а й до можливості вибіркового застосування норм «внутрішніх» галузей права (зокрема й адміністративного права), яке тільки послаблює ці країни або існуючі їх союзні утворення (наприклад, ЄС), ставить під сумнів їх політичну суб'єктність та збільшує перспективи ігнорування їх інтересів з боку порушника(-ів) світового правопорядку; неадаптованість ключових положень так званого європейського адміністративного права (САП) до зміни світового порядку, у якому поступово ліквідується геополітичне домінування США, а правило «сили права» фактично замінене на небезпечне за своїми наслідками «право сили»; невміння або небажання керівництва провідних європейських країн та ЄС у цілому, вчасно і дієво реагувати на виклики сьогодення (зокрема на триваючу широкомасштабну російсько-українську війну), що не тільки негативно позначається на авторитеті цих політичних утворень, а й детермінує корекцію критеріїв оцінки результатів їх досягнень, зокрема у сферах правових вчень, ціннісних орієнтацій, організації та роботи владних інституцій тощо; відсутність досвіду функціонування країн ЄС в умовах відбиття збройної широкомасштабної агресії та наявність подібної практики в Україні, спонукає ЄС до її вивчення (як позитивної і негативної) з наступним корегуванням відповідних європейських адміністративно-правових теорій та концепцій; неминуча зміна формату – з одностороннього до двостороннього (зустрічного) руху подальшого співробітництва нашої країни та ЄС щодо вдосконалення законодавства та впровадження до нього доведених своєю ефективністю нових адміністративно-правових практик (наприклад, пов'язаних з утворенням та цільовим використанням підрозділів територіальної оборони, вдосконаленням військового управління на фронті, налагодженням виробництва та виготовлення окремих видів зброї); згадана на попередніх сторінках даної праці певна некоректність поняття «європеїзація», вживання якого з огляду на безумовну приналежність України до Європи, можна вважати підсвідомим проявом власної меншовартості, також із європеїзацію, формально можуть асоціюватися такі європейські країни як РФ, Білорусь або перебуваюча зараз на шляху ренегатства від демократичних засад Грузія; можливість використання більш точних та конкретних термінів – заміників «європеїзації», а саме – узгодженість, стандартизація, імплементація та ін., які доволі часто застосовуються у законотворчості під час виконання окремих вимог ЄС в теперішніх умовах української євроінтеграції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Радишевська О.Р. Європеїзація адміністративного права України: питання теорії та практики: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2021. 37 с.
2. Пухтецька А. А. Поняття та принципи європейського адміністративного права. *Наукові записки НаУКМА*. 2012. Т. 129: *Юридичні науки*. С. 78-80.
3. Грицяк І.А. Розвиток європейського управління в контексті впливу на державне управління в Україні: дис. ... д-ра наук з держ. упр.: 25.00.01 / Нац. акад. держ. управл. при Президентів України. Київ, 2006. 416 с.
4. Переговори про вступ України до ЄС: повний гід у 12 питаннях. EU/UA/ 26 червня 2024. URL: <https://eu-ua.kmu.gov.ua/news/peregovory-pro-vstup-ukrayiny-do-yes-povnyj-gid-u-12-pytanniah-i-10-mifah-2/> (дата звернення 22.03.2025).
5. Звіт щодо розширення ЄС щодо України 2024: головні рекомендації Єврокомісії. 31 жовтня 2024. URL: <https://ti-ukraine.org/news/zvit-pro-rozshyrennya-yes-shhodo-ukrayiny-2024-golovni-rekomendatsiyi-yevrokomisii/> (дата звернення 22.03.2025).
6. Євросоюз у 2024 році імпортував рекордний обсяг російського LNG. Українська енергетика. 7 січня 2025. URL: <https://ua-energy.org/uk/posts/yevrosoiuz-u-2024-rotsi-importuvav-rekordnyi-obsiyah-rosiiskoho-lng> (дата звернення 22.03.2025).
7. Марія Ємець, Катерина Тищенко. Глава німецької розвідки: Якщо війна закінчиться до 2030 року, РФ швидше стане загрозою для Європи. Українська правда. 8 березня 2025. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2025/03/8/7501898/> (дата звернення 22.03.2025).
8. Пандемія Covid-19 показує, наскільки крихким є ЄС. 1 квітня 2020. URL: <https://ua.boell.org/uk/2020/04/01/covid-19-pandemic-shows-how-fragile-eu> (дата звернення 22.03.2025).
9. Скільки європейців готових захищати свою країну у разі нападу: результати опитування дивують. ТСН. 9 вересня 2024. URL: <https://tsn.ua/exclusive/skilki-yevropeyiv-gotovi-zahischaty-svoyu-krayinu-u-vipadku-napadu-rezultati-opituvannya-divuyut-2656371> (дата звернення 22.03.2025).

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ПИТАННЯ ПРОТИДІЇ РАСОВІЙ ДИСКРИМІНАЦІЇ В УКРАЇНІ

ORGANIZATIONAL AND LEGAL ASPECTS OF THE COUNTERACTION OF RACIAL DISCRIMINATION IN UKRAINE

Линник Т.В., к.ю.н.,

доцент кафедри конституційного права та теоретико-правових дисциплін

Білоцерківський національний аграрний університет

У статті проведено послідовний та системний аналіз вітчизняної моделі організаційної та правової протидії факторам расової дискримінації. У роботі надане характеристику особливостей еволюційного розвитку релевантної нормативної бази, що є сформованою у вимірі захисту права людини не бути дискримінованим та досліджене застосування релевантних нормативних механізмів у правозастосовчій практиці.

У дослідженні проведено оцінку ефективності нормативного встановлення національної моделі організаційних та правових засобів протидії в Україні расовій дискримінації згідно з Міжнародною конвенцією про ліквідацію всіх форм расової дискримінації та системи документів Комітету з ліквідації расової дискримінації ООН, а також у діяльності профільного Спеціального доповідача ООН.

Авторкою здійснено оцінку відповідних міжнародних стандартів та національної нормативної бази, насамперед норм Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» 2012 р. та Закону України «Про запобігання та протидію антисемітизму в Україні» 2021 р. й відповідної судової й адміністративної практики. У статті запропоноване послідовний порівняльний аналіз ефективності реалізації цих актів та запропоновані шляхи їх удосконалення.

Авторка доводить, що в Україні аспекти процедурного реагування на факти расової дискримінації не отримали відображення у зазначених Законах України, а тому процедури організаційно-правового забезпечення протидії расовій дискримінації ще потребують на власне удосконалення.

Так саме у статті вказане, що Україні необхідно вжити заходів із встановлення компетенції національного органу влади, який мав би повноваження попередньої оцінки ймовірних порушень Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965 р. відповідно до її ст. 14, до подання індивідуальних петицій до Комітету з протидії расовій дискримінації ООН.

Ключові слова: адміністративне судочинство, антисемітизм, Комітет з ліквідації расової дискримінації, права людини, право не бути дискримінованим, расова дискримінація.

The article contains a consistent and systematic analysis of the domestic model of organizational and legal counteraction to factors of racial discrimination. The work provides a description of the features of the evolutionary development of the relevant regulatory framework, which is formed in the dimension of protecting the human right not to be discriminated, and it explores the application of relevant regulatory mechanisms in law enforcement practice.

The study assesses the effectiveness of the normative establishment of the national model of organizational and legal tools of countering racial discrimination in Ukraine in accordance with the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination and the system of documents of the UN Committee on the Elimination of Racial Discrimination, as well as in the activities of the relevant UN Special Rapporteur.

The author assessed the relevant international standards and national regulatory framework, primarily the norms of the Law of Ukraine "On the Principles of Preventing and Combating Discrimination in Ukraine" of 2012 and the Law of Ukraine "On Preventing and Combating Anti-Semitism in Ukraine" of 2021, and relevant judicial and administrative practice. The article proposes a consistent comparative analysis of the effectiveness of the implementation of these acts and suggests ways to improve them.

The author proves that in Ukraine, aspects of procedural response to facts of racial discrimination have not been reflected in the mentioned Laws of Ukraine, and therefore the procedures for organizational and legal support of combating racial discrimination still need to be improved.

Thus, the article indicates that Ukraine needs to take measures to establish the competence of a national authority that would have the authority to conduct a preliminary assessment of alleged violations of the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination of 1965 in accordance with its Article 14, before submitting individual petitions to the UN Committee on the Elimination of Racial Discrimination.

Key words: administrative justice, anti-Semitism, Committee on the Elimination of Racial Discrimination, human rights, racial discrimination, right not to be discriminated.

Постановка проблеми. Нинішні умови масштабної російської агресії як фактично безпрецедентного в європейській історії міждержавного конфлікту, що супроводжується чисельними злочинами проти людяності, воєнними злочинами та геноцидальними діями окупантів, системною та масовою дискримінацією українського населення на тимчасово окупованих територіях, тотальним запереченням агресором самого інституту прав людини й прав етнічних груп та самих загальних засад міжнародного права цивілізованих націй зумовлюють гостру потребу в якісній та кваліфікованій оцінці, та часто й у переоцінці наявних форм правової та організаційної підтримки жертв російської агресії, зокрема й у вимірі протидії факторам расової дискримінації.

Та водночас питання якісного та системного формування національної моделі протидії дискримінаційним явищам прямо стосується й аспектів забезпечення мінімізації дискримінаційних ризиків, викликів та фактів на підконтрольній території України. Затвердження у 2012 році Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» мала зумовити реалізацію нових

організаційно-правових форм захисту громадян та груп осіб проти дискримінаційних факторів та ризиків, водночас найбільш яскравим юридичним процесом у цій сфері стала у наступному міждержавна справа України проти агресора № 166 у Міжнародному суді ООН.

У цій розпочатій у 2016 році справі щодо дискримінації росією в окупованому Криму етнічних українців та кримських татар Міжнародний суд ООН 31 січня 2024 р. оголосив своє рішення [11], у якому встановив порушення росією норм Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965 р. (далі – Конвенція) щодо утисків окупантами освіти українською мовою, але відкинув у цьому вимірі більшість звинувачень проти росії [9]. У цьому вимірі не виключається наступна фабрикація росією наступних позовів до того ж Міжнародного суду ООН, про нібито порушення Україною Конвенції, що посилює актуальність аналізу стану організаційно-правового забезпечення її імплементації в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ситуація російської агресії проти України, тимчасової окупації агресором територій України та вчинення окупантами на

них масової дискримінації, спроб України ініціювати міжнародний процес проти агресора відповідно до Конвенції у цілому послідовно та системно відображалася у роботах окремих вітчизняних та іноземних авторів. Але така наукова діяльність досі концентрувалася у першу чергу на питаннях оцінювання міжнародно-правового виміру протидії расовій дискримінації у вимірі злочинних діянь агресора та його окупаційних сил і структур, та, крім того, у відповідних наукових роботах часто не містився навіть оглядовий аналіз схваленого законодавства України з питань протидії дискримінації й тим більше формат його застосування.

Відповідно, у цьому контексті слід вказати на наукові публікації Б. Бабіна, О. Задорожного, О. Мережка, Е. Плешка, А. Приходько та інших авторів. Водночас при цьому питання організаційних форм та моделей протидії расовій дискримінації окреслювалися насамперед в роботі неурядових експертів, прикладом – Асоціації Реінтеграції Криму та Кримськотатарського ресурсного центру, але також насамперед у контексті окреслення відповідних міжнародних аспектів таких процесів.

Формулювання мети статті. Таким чином слід констатувати, що у вимірі наукового пошуку досі не отримав свого цілісного та комплексного відображення системний підхід щодо оцінки стану організаційних та правових моделей протидії расовій дискримінації в Україні, що наразі вбачається виключно актуальним питанням. А тому відповідний дослідницький пошук має надалі призводити до формування цілісного доктринального бачення системи нормотворчої та правозастосовної діяльності України, зокрема у вимірі документів з прав людини та етнічних груп, гуманітарної діяльності, міжнаціональних відносин, та водночас з урахуванням цілісного стратегічного й програмного підходу та й сучасних методів компаративістики й прогнозування.

При цьому трансформація доктринальних підходів у контексті процесів удосконалення національних механізмів протидії расовій дискримінації прямо впливає й з необхідності протидії масштабній російській агресії та відповідним антиукраїнським провокаціям у міжнародному політичному та правовому вимірах, але при цьому відповідні аспекти наукового пошуку ще не отримали конкретизованого й належного доктринального виміру у дослідницькій роботі. У цьому вимірі не варто й цілком ігнорувати еволюцію за останні роки нових урядових інституцій у вимірі міжетнічних відносин, розвиток системи резолюцій міжнародних організацій та рішень міжнародних судів стосовно протидії расовій дискримінації.

Мета статті. За таких обставин у поточній ситуації актуальною та суспільно вотребуваною метою наукової статті є дослідження ефективності організаційно-правових механізмів протидії расовій дискримінації у законодавстві України. У вимірі реалізації означеної мети цієї статті варто визначити необхідним виконання таких завдань як оцінка відповідних міжнародних стандартів та національної нормативної бази у сфері протидії расовій дискримінації, проведення послідовного порівняльного аналізу ефективності реалізації затверджених актів, системне та комплексне дослідження наявної адміністративної та судової практики у цій сфері.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аспекти організаційно-правового забезпечення протидії расовій дискримінації на міжнародному рівні насамперед ґрунтуються на вимогах Конвенції [2] та у правотворчій й правозастосовній діяльності утвореного цим міжнародним договором органу, а саме Комітету по ліквідації расової дискримінації (далі – Комітет) [13].

Конвенція була ратифікована Українською РСР 21 січня 1969 р. із застереженням щодо необов'язковості для України юрисдикції Міжнародного Суду ООН щодо спорів про застосування Конвенції; це застереження було

знято республіканським указом Президії Верховної Ради від 14 березня 1989 р. № 7248-XI [5] та надалі постановою Верховної Ради від 4 лютого 1994 р. № 3936-XII [7] Україна ратифікувала технічні зміни до Конвенції щодо порядку забезпечення діяльності Комітету.

Згідно ст. 8 та ст. 9 Конвенції Комітет, що складається з 18 експертів, розглядає доповіді держав про вжиті законодавчі, судові, адміністративні чи інші заходи, за допомогою яких проводяться в життя положення Конвенції, які мають подаватися кожні два роки через Генсека ООН. При цьому Комітет щороку у такому ж порядку подає доповідь Генасамблеї ООН та може робити пропозиції та загальні рекомендації, що ґрунтуються на вивченні доповідей та інформації, одержаних від держав. Варто вказати, що на практиці дворічний термін подання звітів державами є скомпонованим Комітетом таким чином, щоб країни подавали об'єднані звіти за два чи три таких періоди водночас; тим самим розгляд таких звітів фактично відбувається раз на 4 чи на 6 років [16]. Прикладом, Україна подавала такі звіти 16 разів, до 1991 р. кожні два роки, потім кожні чотири роки та останній об'єднаний український звіт охоплює три дворічні періоди [19].

Ст. 11 та 12 Конвенції передбачають можливість вирішення державами спорів щодо застосування цього міжнародного договору у Комітеті, який для цього має утворювати спеціальну комісію, водночас за півсторіччя чинності Конвенції жодна країна такою можливістю не скористалася; перший спір до Комітету передав у 2018 році Катар проти Саудівської Аравії та ОАЕ, але надалі ця справа завершилася дружнім врегулюванням та до рішень Комітету по суті не призвела [14]. Україна, а надалі Азербайджан та Вірменія вирішили звертатися щодо порушень Конвенції не до Комітету, а до Міжнародного Суду ООН, який у згаданій вище справі № 166 визнав відсутність потреби попереднього звернення зі спором щодо Конвенції до Комітету перед ініціюванням процесу в Суді.

Крім того, ст. 14 Конвенції встановлює можливість звернення індивідів чи груп осіб до Комітету щодо порушення їх конвенційних прав, за умов, що відповідна держава заявила, що вона визнає компетенцію Комітету в межах його юрисдикції приймати й розглядати такі повідомлення від окремих осіб чи груп осіб. Але при цьому така держава, яка робить відповідну заяву, «може заснувати або вказати орган у межах своєї національної правової системи, що буде компетентний приймати й розглядати петиції окремих осіб і груп осіб у межах своєї юрисдикції, які заявляють, що вони є жертвами порушення якогось із прав, викладених у цій Конвенції, і які вичерпали інші доступні місцеві засоби правового захисту» [2].

Тим самим Конвенція встановлює для петиціонерів своєрідний шлях вичерпання національних засобів правового захисту, не лише через проходження традиційних судових інституцій, але й через звернення до спеціально уповноваженого органу, вказуючи, що саме «в разі, коли петиціонер не вдоволений діями органу, ...він має право протягом шести місяців передати дане питання в Комітет» [2]. При цьому Конвенція не встановлює ані конкретні вимоги до такого національного органу, ані процедуру відповідного звернення; єдина її релевантна норма стосується того, що «Комітет не повинен розглядати ніяких повідомлень будь-якого петиціонера, коли він не встановить, що петиціонер вичерпав усі доступні внутрішні засоби правового захисту. Проте це правило не діє в тих випадках, коли застосування цих засобів надмірно затягується» [2].

Як впливає з документів ООН, за останні роки не виявлене рішень Комітету щодо петицій проти України, хоча наша держава визнала для себе відповідну юрисдикцію Комітету заявою від 28 липня 1992 р. [10], водночас тепер на розгляді Комітету перебуває одна петиція 81/2022, подана проти України у 2022 р. [15]. Та водночас

вартим уваги є те, що українська влада наразі не визначила відповідно до ст. 14 національний орган, який мав би розв'язувати питання порушень Конвенції до подання скаргниками відповідних петицій до Комітету.

Про це серед іншого вказане у розміщеному на сайті ООН листі Державної служби України з етнополітики та свободи совісті № 1451/12-99/24 від 14 березня 2024 р. професору Борису Бабіну про те що ця Служба «не володіє інформацією про рішення Уряду України, яким би було визначено єдиний орган, компетентний приймати і розглядати петиції окремих осіб і груп осіб, які заявляють що вони є жертвами порушення якогось із прав, викладених у Міжнародній конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965 року, відповідно до статті 14 цієї Конвенції» [1].

У наведеному листі як фінальної відповіді компетентного органу влади щодо цього питання констатується, що Переліком центральних органів виконавчої влади, інших державних органів, відповідальних за виконання зобов'язань, що випливають із членства України в міжнародних організаціях, затвердженим постановою Кабміну України від 13 вересня 2002 р. № 1371, у редакції постанови від 30 листопада 2011 р. № 1276 [6], одночасно визначено низку суб'єктів владних повноважень, відповідальних за виконання зобов'язань, що випливають із членства України в Комітеті.

Такими суб'єктами в межах своєї компетенції лист № 1451/12-99/24 називає Міністерство культури та інформаційної політики України, Міністерство юстиції України, МВС України, МЗС, Державний комітет телебачення і радіомовлення України, Міністерство освіти і науки України, Національна поліція України, Офіс Генерального прокурора, Омбудсман та власне Службу [1].

Але варто погодитися із тим, що таке досі не проведене Україною визначення спеціального органу становить додаткові виклики: якщо таким органом буде структура виконавчої влади чи Омбудсмен, то, крім потреби законодавчого закріплення відповідних повноважень, виникає щонайменш питання подальшого оскарження його рішень за відповідними петиціями не до Комітету, а в рамках національного судочинства. А якщо функціоналом такого органу буде наділений український суд, прикладом – Верховний Суд, то це потребуватиме істотних змін як законодавства про судоустрій, так й процесуальних норм.

Згаданий вище Закон України 2012 р. «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» відповіді на це питання не надає, та лише встановлює у ст. 9, що до кола суб'єктів, наділених повноваженнями щодо запобігання та протидії дискримінації, входять Верховна Рада України, Омбудсман, Кабінет Міністрів України та «інші державні органи, органи влади Автономної Республіки

Крим, органи місцевого самоврядування; громадські організації, фізичні та юридичні особи» [4].

Так саме у ч. 1 ст. 14 цього Закону лише вказане, що «особа, яка вважає, що стосовно неї виникла дискримінація, має право звернутися зі скаргою до державних органів, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та/або до суду в порядку, визначеному законом» [4]. А Закон України «Про запобігання та протидію антисемітизму в Україні» [3] узагалі не встановлює у цій сфері повноважень жодного органу та не визначає ніякого, навіть максимально узагальненого механізму реагування на відповідні виклики.

За цих умов не дивує той факт, що скарги на порушення Конвенції подаються вітчизняними заявниками не тільки до Комітету у вигляді петицій чи коментарів до звітів держави, але й до інших моніторингових органів ООН, які діють під мандатом Ради з прав людини.

Прикладом, факти порушення ссудовими та правоохоронними органами України Конвенції у вимірі приховування епізодів расової дискримінації та антисемітизму Асоціація Реінтеграції Криму описувала щодо національних справ та проваджень 5201700000000361, 991/6913/21 та 420/2297/22 у повідомленнях до Експертного механізму ООН з просування расової справедливості та рівності в контексті правоохоронної діяльності [18] та до Спеціального доповідача ООН з питань сучасних форм расизму, расової дискримінації, ксенофобії та пов'язаної з ними нетерпимості [8]. Відповідні повідомлення були серед іншого відображені у Доповіді А/HRC/57/71 від 23 серпня 2024 р. цього Експертного механізму ООН [17] та у Доповіді А/79/195 від 19 серпня 2024 р. «Сучасні форми расизму, расової дискримінації, ксенофобії та пов'язаної з ними нетерпимості» наведеного Спецдоповідача ООН [12].

Висновки. Таким чином в Україні аспекти процедурного реагування на факти расової дискримінації не отримали відображення у профільному Законі України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» 2012 р., а тому процедури організаційно-правового забезпечення протидії расовій дискримінації ще потребують на власне удосконалення.

Так саме Україні необхідно вжити заходів із встановлення управлінської та процедурної компетенції національного органу влади, якій мав би повноваження попередньої оцінки ймовірних порушень Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965 р. відповідно до її ст. 14, до подання індивідуальних петицій до Комітету з протидії расовій дискримінації ООН.

Ці питання безперечно мають стати предметом окремого наукового пошуку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лист Державної служби України з етнополітики та свободи совісті № 1451/12-99/24 від 14 березня 2024 р. UN. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/issues/racism/cfis/res78234/subm-preparation-un-sg-cso-association-reintegration-crimea-input-1.pdf> (дата звернення: 22.02.2025).
2. Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації від 21 грудня 1965 р. ВРУ. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_105 (дата звернення: 22.02.2025).
3. Про запобігання та протидію антисемітизму в Україні: Закон України від 22 вересня 2021 р. № 1770-IX. ВРУ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1770-20> (дата звернення: 22.02.2025).
4. Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні: Закон України від 6 вересня 2012 р. № 5207-VI. ВРУ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17> (дата звернення: 22.02.2025).
5. Про зняття зроблених раніше застережень Української РСР про невизнання обов'язкової юрисдикції Міжнародного Суду ООН щодо спорів про тлумачення і застосування ряду міжнародних договорів: Указ Президії Верховної Ради від 14 березня 1989 р. № 7248-XI. ВРУ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/7248-11> (дата звернення: 22.02.2025).
6. Про порядок участі центральних органів виконавчої влади у діяльності міжнародних організацій, членом яких є Україна: постанова Кабміну України від 13 вересня 2002 р. № 1371. ВРУ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1371-2002-p> (дата звернення: 22.02.2025).
7. Про прийняття поправок до Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації: постанова Верховної Ради України від 4 лютого 1994 р. № 3936-XII. ВРУ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3936-12> (дата звернення: 22.02.2025).
8. Російська агресія, расова дискримінація, ксенофобія та пов'язана з ними нетерпимість. 29 жовтня, 2024. APK. URL: https://arcrimea.org/uk/activity_uo/2024/10/29/rosijska-agresiya-rasova-diskriminacziya-ksenofobiya-ta-povyazana-z-nimi-neterpimist/
9. Чому Міжнародний суд ООН не задовольнив усіх вимог України. 1 лютого 2024 р. Укрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3821186-comu-miznarodnij-sud-oon-ne-zadovolniv-usih-vimog-ukraini.html> (дата звернення: 22.02.2025).

10. Acceptance of individual complaints procedures for CERD, Art.14 – Individual complaints procedure under the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination. UN. URL: https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/TreatyBodyExternal/Treaty.aspx?Treaty=CERD (дата звернення: 22.02.2025).

11. Application of the International Convention for the Suppression of the Financing of Terrorism and of the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination (Ukraine v. Russian Federation). ICJ. URL: <https://www.icj-cij.org/case/166> (дата звернення: 22.02.2025).

12. Combating glorification of Nazism, neo-Nazism and other practices that contribute to fuelling contemporary forms of racism, racial discrimination, xenophobia and related intolerance. Report of the Special Rapporteur on contemporary forms of racism, racial discrimination, xenophobia and related intolerance. A/79/195, 19 August 2024. UN. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n24/244/03/pdf/n2424403.pdf>

13. Committee on the Elimination of Racial Discrimination. UN. URL: <https://www.ohchr.org/en/treaty-bodies/cerd> (дата звернення: 22.02.2025).

14. Interstate communications Qatar v. Kingdom of Saudi Arabia and Qatar v. United Arab Emirates. UN. URL: <https://www.ohchr.org/en/treaty-bodies/cerd/inter-state-communications> (дата звернення: 22.02.2025).

15. List of cases as of 17 September 2024. UN. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/hrbodies/cerd/cerd-cases-registered-up-dec-2023.pdf> (дата звернення: 22.02.2025).

16. List of themes in relation to the combined twenty-fourth to twenty-sixth periodic reports of Ukraine. Note by the Country Rapporteur. CERD/C/UKR/Q/24-26. UN. URL: https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CERD%2FC%2FUKR%2FQ%2F24-26&Lang=en (дата звернення: 22.02.2025).

17. Promotion and protection of the human rights and fundamental freedoms of Africans and of people of African descent against excessive use of force and other human rights violations by law enforcement officers. Report of the International Independent Expert Mechanism to Advance Racial Justice and Equality in Law Enforcement A/HRC/57/71. 23 August 2024. UN. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/g24/143/13/pdf/g2414313.pdf>

18. Racial Discriminative Issue and Ukraine's Anticorruption Activities. ARC, № 377/2024. UN. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/issues/racism/iemlawenforcement/cfi-hrc-57/subm-justice-accountability-redress-cso-association-reintegration-crimea.doc>

19. Ratification, Reporting & Documentation for Ukraine. UN. URL: https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/TreatyBodyExternal/Countries.aspx (дата звернення: 22.02.2025).

THE ROLE OF CONSTITUTIONAL COURTS IN THE PROCESS OF NATIONAL IDENTITY FORMATION

РОЛЬ КОНСТИТУЦІЙНИХ СУДІВ У ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Marcenko A.R., Assistant at the Department of Procedural Law
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University

The issue of constitutional identity is a current trend in modern European constitutionalism. Constitutional courts, which embody not only the protection of the Constitution, but also the limitation of power, are influential subjects of assessment of the country's international obligations and their implementation in national legislation. Constitutional identity is a relatively new concept in the theory of constitutional law, which appeared in the motivating part of the decisions of constitutional courts in the second half of the twentieth century in connection with the cases related to the process of European integration.

The article clarifies the essence of the concept of constitutional national identity. Based on the analysis of scholars' opinions on their understanding of the content of this category, the author distinguishes broad and narrow approaches to the interpretation of constitutional identity. Based on the results of the analysis, the author concludes that awareness of the essence of constitutional national identity is important when amending the Fundamental Law, since the principle under study serves as a certain safeguard, acts, so to speak, as a guardian who prevents attempts to distort or substitute the concept in a certain way, separating those changes which are acceptable for the national legal system from those which may be destructive for it.

The doctrine of constitutional identity is based on the national aspect or national self-identification of a particular political nation and state, which, of course, is of fundamental importance. The basis of the national constitutional identity is the idea of a political nation as a stable community of people that has historically developed, emerged on the basis of a common language, a single territory, economic life and mental make-up, which is manifested in the commonality of culture and the state. In the realm of identity construction, from the moment when national identity is understood as one of many possible narratives of identity and its imaginary nature is recognised, the individual gains a certain degree of autonomy. Instead of being an object of a given identity, he or she assumes the role of a subject, since the definition of this story depends to a certain extent on him or her. Constitutional identity has recently emerged as a relevant concept in the theory of constitutional law.

Key words: constitutional proceedings, constitutional argumentation, national identity, interpretive argument, constitutionalism.

Питання конституційної ідентичності є актуальною тенденцією сучасного європейського конституціоналізму. Конституційні суди, які уособлюють не лише захист Конституції, а й обмеження влади, є впливовими суб'єктами оцінки міжнародних зобов'язань країни та їх імплементації в національне законодавство. Конституційна ідентичність є відносно новим поняттям у теорії конституційного права, яке з'явилося в мотивувальній частині рішень конституційних судів у другій половині XX століття у зв'язку зі справами, пов'язаними з процесом європейської інтеграції.

У статті з'ясовується сутність поняття конституційної національної ідентичності. На основі аналізу думок науковців щодо розуміння ними змісту цієї категорії автор виокремлює широкий та вузький підходи до тлумачення конституційної ідентичності. За результатами аналізу автор доходить висновку, що усвідомлення сутності конституційної національної ідентичності є важливим при внесенні змін до Основного Закону, оскільки досліджуваний принцип слугує певним запобіжником, виступає, так би мовити, охоронцем, який запобігає спробам певним чином викривити або підмінити поняття, відокремлюючи ті зміни, які є прийнятними для національної правової системи, від тих, що можуть бути для неї деструктивними.

В основі доктрини конституційної ідентичності лежить національний аспект або національна самоідентифікація певної політичної нації та держави, що, безумовно, має фундаментальне значення. Основою національної конституційної ідентичності є уявлення про політичну націю як стійку спільноту людей, що історично склалася, виникла на основі спільної мови, єдиної території, економічного життя і психічного складу, що проявляється у спільності культури і держави. У сфері конструювання ідентичності з моменту, коли національна ідентичність розуміється як один з багатьох можливих наративів ідентичності та визнається її уявна природа, індивід отримує певний ступінь автономії. Замість того, щоб бути об'єктом певної ідентичності, вона перебирає на себе роль суб'єкта, оскільки визначення цієї історії певною мірою залежить від неї самої. Конституційна ідентичність нещодавно з'явилася як актуальне поняття в теорії конституційного права.

Ключові слова: конституційне провадження, конституційна аргументація, національна ідентичність, інтерпретаційний аргумент, конституціоналізм.

The authors' approaches to the role of national identity in the context of the formation of a modern constitutional state and globalisation differ significantly. It is often argued that national tradition and culture hinder the formation of a modern political nation based on citizenship (Habermas, Darendorff), and that nationalism and national identity are integral elements of populist politics. For example, Francis Fukuyama notes that populism is based on nationalism, which divides people into 'our own' and 'strangers' ('others'). This idea is further developed by Sibe Schaap, who believes that populism creates an illusion of identity, which in any manifestation poses a threat to liberal democracy. Instead, this approach is opposed by D. Miller and K. Huebner, who believe that national identity, based on the culture and traditions of the people, along with universal values, contribute to the creation of a modern constitutional state [1].

The constitutional transformation in Central and Eastern Europe was largely driven by the need to form a legal iden-

tity. This is reflected primarily in the preambles of the constitutions of countries such as Poland, the Czech Republic, Romania, Slovakia, Croatia, Hungary, and Ukraine. However, in the main body of the constitutions of these countries, a number of articles deal with the issue of state symbols, language, and the rights of indigenous peoples and national minorities. It can be argued that the process of forming a modern constitutional state in these countries is closely intertwined with the search for national identity [1].

At the theoretical level, the use of this new concept has attracted much criticism from legal scholars due to its, in their view, non-legal, non-scientific nature. At the same time, there are also many supporters of this concept, mainly representatives of civilisational and socio-cultural approaches to law. In any case, it is fair to say that this concept has attracted the attention of constitutional lawyers, who, however, have not yet come to a common understanding of this concept. Some of them propose to define constitutional identity as a method

of legal argumentation, but there is still no comprehensive study of this concept using the achievements of the theory of legal argumentation [20].

Before proceeding to the study of this concept from the standpoint of the theory of legal argumentation, it is necessary to refer to the history of the emergence and development of constitutional identity, and to identify the approaches to its explanation that currently exist in constitutional law. 'Constitutional identity' is a relatively new concept in legal doctrine [16] and constitutional and judicial practice. As noted in the legal literature, from a doctrinal point of view, the concept of 'identity' has been mainly studied as a subject of social research [2] and has only recently begun to attract the attention of legal scholars, mainly European and international lawyers and constitutionalists. The reason for the increased attention to this topic in jurisprudence is that the concept of 'identity' has emerged and has been actively used by European constitutional courts to justify decisions related to the process of European integration and the expansion of the influence of supranational institutions of international organisations.

Constitutional identity is a system of interpretive arguments used by constitutional courts to justify decisions taken in cases on the national specificity of constitutional provisions. Of course, this applies to the categories of so-called "complex cases", which require a system of strong arguments [20].

According to Mr Poiares Maduro, "the identity of the national identity clearly includes the constitutional identity of the member state" (Poiares Maduro, 2008). From this statement it is clear that there are certainly elements between the two concepts, but they also contain certain features. Furthermore, if, as the Advocate General argues, constitutional identity is integrated into national identity, this may mean that the implications from one concept to the other follow a certain pattern.

In the US, constitutional identity seems to be relevant for understanding some rather meta-legal, sociological, historical and psychological aspects that surround or, rather, shroud the constitutional phenomenon itself (constitutional norms). Synthesizing a mixture of political aspirations and commitments expressing both a people's past and its desire to transcend that past [14], constitutional identity seems to be more concerned with the legal culture within which a Constitution operates; in this sense, it can be declined in as many states as there are constitutions or as many types of legal cultures as can be identified around the globe.

The change in constitutional identity at European level has been taking place since 1993 with the Maastricht Treaty, it was only noticed after the Lisbon Treaty, which entered into force in 2009. The relatively activist case law of the Court of Justice in Luxembourg has also made an important contribution in this area. However, the practice has not seen any significant effects of this codification operation, nor any significant changes in the relevant European case law. Constitutional identity has not functioned as an effective barrier to European integration or as a safeguard mechanism for Member States' sovereignty either before or after its codification at the level of the original EU Treaties. The variety of national case law (German, French, Italian, etc.) of constitutional standing invoking national identity in different EU Member States has had no impact at the level of supranational jurisdiction [22].

In my view, the vagueness of this jurisprudential discourse on Romanian constitutional identity stems precisely from the case-by-case, succinctly-punctual approach to this issue. Today, however, the issue is too important, both in terms of the relationship with the EU and European law, and in terms of the future of liberal democracy in Romania, to be dealt with superficially, in a conjunctural way. A broader, systematic discussion is needed, involving as many players in Romanian law as possible (from legislators to the courts, from legal scholars to legal practitioners), intellectual and political elites, as well as civil society. Although it is a question of constitutional iden-

tity, and the CCR is the most qualified actor in the dialogue with the ECJ, the focus of attention is nevertheless a Romanian constitutional identity in a specific relationship with the Romanian national identity, which has been built over time according to specific social, political, cultural, religious and economic data. This requires an infinitely more complex approach [13].

The problem of national identity can be viewed from different perspectives, as evidenced by the large number of works on the subject. Taking cultural biases as a starting point for this reflection, the article proposes the development of three paradigms: national identity as heritage, national identity as learning, and national identity as construction.

The understanding of national identity and nationality is based on several assumptions. First, nations should be understood as mental constructs, as imagined political communities' (Anderson, 1983/2006). "They are represented in the minds and memories of citizens as sovereign and delimited political units" [8] through discourses (linguistic and other semiotic systems) created, reproduced, transformed and/or destroyed. The Portuguese dictator António de Oliveira Salazar clearly understood how this representation works and applied it to the Portuguese colonial empire. Today, this representation still plays an important role in the discursive construction of national identity. Secondly, national identity can be seen as a kind of "habitus" (based on Bourdieu's concept), i.e. "a set of shared ideas, concepts or common schemes of perceived emotional attitudes intersubjectively shared by a certain group of people, all of whom are internalised through national socialisation" [8].

Based on these considerations, some doubts arise as to the reality of what each concept encompasses. Do national identity and constitutional identity correspond to the same idea, or are they, on the contrary, issues of two different concepts?

The definition has never been provided either in constitutional texts or in the legal acts of the European Union. The doctrine, starting from the concept of constitutional identity or the concept of national identity, nevertheless tried to define what exactly each of these concepts should be understood.

Some authors view constitutional identity as a restrictive concept. Thus, according to J.-P. Desrosiers, the "constitutional core of identity" corresponds to a set of constitutional principles that form a special category of norms called constitutional limits of integration. European law is constitutional norms that avoid any possibility of repeal and that affect the process of European integration by prohibiting the production of a primary rule of the European Union or preventing the application of a rule of secondary legislation, despite the principles of primacy and direct effect. They cannot in themselves be repealed (by constitutional review), as positive law does not provide for any procedure for their annulment" [12].

Based on the observation that "the identity [of the state] is based on two types of elements: on the one hand, objective elements such as language, religion, culture, [...] and, on the other hand, subjective elements, especially the sense of belonging (M.-C. Ponthoreau)", it seems possible to examine the jurisprudence in order to find references to legal elements that may belong to the category of norms or principles inherent in the identity of the state. In this respect, three elements certainly fall within the scope of constitutional identity.

These elements, which are enshrined in most European constitutions and highlighted in national case law, are found at the level of the European Union, both in treaties and in the case law of the UN Court of Justice, thus confirming the hypothesis that the European concept of national identity integrates the national concept of constitutional identity.

A priori, the two concepts have the same goal: to protect states. However, the two concepts are opposite in their respective objectives. Indeed, the European concept aims to apply to all Member States, like a European matrix specific to the eligi-

bility of state claims, while the national concept tends to take into account the essential characteristics, the peculiar elements of each state.

At the level of European Union law, the inclusion of the concept of national identity corresponds, according to Jean-Denis Mouton, to a “double defence function” [17]. In the author's opinion, the Treaty requires the Union to respect this identity of the State in the exercise of its powers and under the control of the Member States. A study of constitutional case law also reveals this idea of constitutional identity.

So, national identity and constitutional identity have the same goal, but it is in their goals that these two concepts diverge.

At the same time, other authors have different dates for the first mention of the concept of constitutional identity in the decisions of European constitutional control bodies. The basis of this theory was formed in the first decision of the Federal Constitutional Court of Germany adopted after its establishment, in which the Court formulated a number of basic conceptual provisions regarding its powers, approaches to the interpretation of the German Basic Law, as well as the model of building federal relations, which was of great importance for the unification of Germany in the post-war years. This 1951 case, in which the Court reviewed the constitutionality of German laws, became the basis for the merger of the southwestern German states. Although the concept of constitutional identity was not explicitly formulated in this case, the fundamental nature of the legal positions expressed by the Court in this judgment actually allows us to agree that the most important foundations of this concept were laid in this judgment.

In a judgement on Germany's ratification of the Maas-tricht Treaty (the Maastricht Treaty judgement), the Federal Constitutional Court of Germany, in a demonstration of judicial activism, allowed a group of private applicants to challenge the constitutionality of an act of parliament agreeing to the treaty, although the law did not directly affect them. In reviewing the constitutionality of this law, the Federal Constitutional Court of Germany stated that Germany has the right to participate in the European Union only if it does not violate the provisions of Article 79(3) of the German Constitution. These provisions of the German Basic Law are the so-called “perpetuity clause” – a number of constitutional provisions or basic principles of the German Constitution that cannot be changed.

In Decision 390/2021, the CCR established, for the first time, the content of the Romanian constitutional identity, by referring to the provisions of art. 152 CR, which give shape to the so-called eternity clause. The Court refers to those constitutional values and principles as representing “the core identity of the Romanian Constitution”. This is clearly equating the Romanian constitutional identity with the identity of the Constitution. On the other hand, it is incorrect to argue that the Romanian constitutional identity, understood as the identity of the constitution, is reduced to the content of the eternity clause. As the Court also points out, the latter contains only an “identity core”. We can accept, therefore, a broader content of the Romanian constitutional identity that can be established through the prism of the already mentioned bipolar Romanian constitutional identity, both Eurocentric and ethnocentric.

In the judgement of the Constitutional Tribunal of Poland of 24 November 2010 no. K 32/09 stated that the identity of the Constitution of the Republic of Poland is determined by the ‘untransferred powers of public authorities’ provided for in various provisions of this act. In addition, the Constitutional Tribunal stated that the ‘untransferred powers’ also stem from the sovereignty of the state, the normative expression of which is the Constitution of the Republic of Poland itself. However, the most important thing is that the non-transferable competences reflect the values on which the Polish Constitution is

based. They correspond to the ‘hard core’ (‘defining foundations of the state system’). Thus, it is clear from the Court's reasoning that it was leaning towards the state powers (those that can never be transferred to EU bodies).

According to J.-D. Mouton, the judgments of the Court of Justice of the EU that correspond to these conclusions do not reveal any real explicit consideration of respect for constitutional identity [17]. However, the case law is more complex. First of all, in the judgment of 12 September 2006 on the right to vote in the European Parliament elections for Commonwealth citizens residing in Gibraltar who do not have Union citizenship [6], the Court of Justice of the EU ruled that it is consistent with the right to ‘For reasons related to its constitutional tradition, [the choice was made] by the United Kingdom, both for national elections in the United Kingdom and for elections to the Legislative Chamber of Gibraltar, to grant the right to vote and the right to vote to [Commonwealth citizens] who meet conditions expressing a special connection with the territory in respect of which the elections are organised [6]. Then, in a judgment of 22 December 2010 in the Dispute between Austria and one of its citizens concerning the use of noble titles on identity documents [7], the judge stated that ‘it must be recognised that, in the context of constitutional history, the law abolishing the nobility, as an element of the national interest, [may] be taken into account when balancing the interests of the law against the right to free movement of persons recognised by Union law [7].

Thus, these few examples show that gradually the European concept of national identity of the Member States has gained some legal recognition. However, this concept is not without its challenges due to the growing reference to the concept of constitutional identity in national judicial practice, in particular constitutional practice.

In France, the Constitutional Council has clearly stated ‘that the transposition of a directive cannot run counter to a rule or principle inherent in the constitutional identity of France [4], based on the postulate that the existence of the principle of primacy ‘has an impartial effect on the existence of the French Constitution and its place at the top of the national legal order’. This new concept was much debated in the first commentaries on this decision. Not to mention that its significance may seem unclear [21], it seems undeniable that this reference was made to “[allow] the principle of constitutional primacy to be preserved” [15], and in a context that is not without references to developments in EU law, as if there was a “family connection” between the Treaty provisions and the case law of the constitutional courts [5].

This position is not unique to France. Other constitutional courts have also used the concept of constitutional identity. Although the positions are not equivalent on all points, it is clear that it is possible to establish that there is indeed a common spirit among the various judges of the Member States. For example, recent German case law suggests that Judge Karlsruhe recognises that he has jurisdiction to review respect for German constitutional identity under EU law [3].

The practice of the EU Court of Justice on this issue is not fixed. Thus, in the Runevi-Vardin case, the Court noted that “the Lithuanian Government emphasises, in particular, that language is a constitutional value that preserves the identity of the nation, promotes the integration of citizens, ensures the expression of national sovereignty, the indivisibility of the State, as well as the proper functioning of public administration and local government services”, the judge noted that ‘in Article 3 § 3(4) of the Treaty on European Union and Article 22 of the Charter of the European Union of Fundamental Rights of the European Union, the Union respects the richness of its cultural and linguistic diversity. In accordance with Article 4 § 2 of the Treaty on European Union, the Union shall also respect the national identity of its Member States, which is also part of the protection of the national official language of a State’. Distinguish concludes that ‘national legislation, such as that at issue in

the main proceedings, to protect a State's official language by introducing rules under this formulation constitutes, in principle, a legitimate aim capable of justifying restrictions on the rights of free movement and provided for in Article 21 of the Treaty on the Functioning of the European Union and may be taken into account in establishing legitimate interests against those rights recognised as a right of the Union. In this regard, it should be noted that "even before the emergence of national identity in the case law of the Court of Justice of the EU, the requirements of the constitutional powers of states were integrated into the reserved competences of the Member States, especially in the field of internal market law. Like the Treaty on the Functioning of the European Union, the Treaty of Rome contains exceptions for each of the four fundamental freedoms based, inter alia, on public order".

The Constitutional Court of Ukraine in the case based on the constitutional submission of 51 people's deputies of Ukraine regarding the conformity of the Constitution of Ukraine (constitutionality) with the Law of Ukraine "On ensuring the functioning of the Ukrainian language as a state" () noted that "the European identity of the Ukrainian people and the irreversibility of the European and Euro-Atlantic course of Ukraine" (paragraph the fifth part of the preamble), according to which the powers of the Verkhovna Rada of Ukraine include "determining the foundations of the state's strategic course for the acquisition of full membership of Ukraine in the European

Union and the North Atlantic Treaty Organization" (Clause 5 of the first part of Article 85), to the powers The Cabinet of Ministers of Ukraine – ensuring the implementation of "the strategic course of the state for the acquisition of full membership of Ukraine in the European Union and the North Atlantic Treaty Organization" (paragraph 1-1 of Article 116), and the role of the guarantor of the implementation of the strategic course of the state for the acquisition of full membership of Ukraine in the North Atlantic Treaty Organization is defined for the President of Ukraine the European Union and the North Atlantic Treaty Organization" (part three of Article 102). At the same time, persons belonging to national minorities are provided with the opportunity to receive education within the framework of the educational programme of national minorities and preserve their language, identity and culture.

Conclusions. Therefore, the national aspect or the national self-identification of a certain political nation and state is of fundamental importance for the doctrine of constitutional identity. The case law of the European Union and the Member States indicates that the development of the two concepts relating to the protection of the Member State is both similar and different. If these concepts are unconditional, each of the parties was given the opportunity to define and take into account certain legal elements that are considered necessary, they also bring something more to the integration of member states in the European Union.

REFERENCES

1. Ковальчук В. Національно-правова ідентичність та її роль в умовах Конституційної трансформації в Україні. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія: "Юридичні науки"* № 4 (32), 2021 URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2021/dec/25937/26.pdf> (дата звернення: 12.03.2025).
2. Anna Śledzińska-Simon, Constitutional Identity in 3D: A Model of Individual, Relational, and Collective Self and its Application in Poland, 13(1) *International Journal of Constitutional Law* 124 (2015).
3. Bauer K.M. Conditions et contrôles constitutionnels de la validité interne du droit de l'Union – Cour constitutionnelle fédérale allemande, arrêt du 30 juin 2009, Constitutionnalité du traité de Lisbonne (2 BvE 2/08 e.a.), *Revue trimestrielle de droit européen*, 2009, p. 799 et s.
4. CC, 2004-505 DC du 19 novembre 2004, « Traité établissant une Constitution pour l'Europe » URL: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/en/decision/2004/2004505DC.htm> (дата звернення: 10.03.2025).
5. Chaltiel F. Turbulences au sommet de la hiérarchie des normes. À propos de la décision du Conseil constitutionnel du 27 juillet 2006 sur la loi relative aux droits d'auteurs, *Revue du marché commun et de l'Union européenne*, 2007, p. 61 et s.
6. CJCE, 12 septembre 2006, Royaume d'Espagne c. Royaume-Uni de Grande-Bretagne et d'Irlande du Nord (aff. C-145/04), Rec., p. I-7917.
7. CJUE, 22 décembre 2010, Ilonka Sayn-Wittgenstein c. Landeshauptmann von Wien (aff. C 208/09).
8. De Cillia, R., Reisigl, M. & Wodak, R. (1999). The discursive construction of national identity. *Discourse and Society*, 10(2), 149-173.
9. Décision n° 2006-540 DC du 27 juillet 2006 URL: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/decision/2006/2006540DC.htm>
10. Decision of the Constitutional Court of Ukraine on July 14, 2021 № 1-p/2021 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v001p710-21#Text>
11. Decizia Curții Constituționale a României referitoare la excepția de neconstituționalitate a dispozițiilor art. 88¹-88⁹ din Legea nr. 304/2004 privind organizarea judiciară, precum și a Ordonanței de urgență a Guvernului nr. 90/2018 privind unele măsuri pentru operaționalizarea Secției pentru investigarea infracțiunilor din justiție №390/2021 URL: <https://legislatie.just.ro/Public/DetaliuDocument/243370> (дата звернення: 10.03.2025)
12. Derosier J.-P. Le Noyau constitutionnel identitaire, frein à l'intégration européenne. Contribution à une étude normativiste et comparée des rapports entre le noyau constitutionnel identitaire et le droit de l'Union européenne, VIIIe Congrès de l'AFDC, Nancy, 16, 17 et 18 juin 2011.
13. Gutan M. Este Curtea Constituțională a României un portdrapel al identității constituționale naționale? *Revista română de drept european*, 2022. p. 1-19
14. Jacobsohn G.G., Constitutional Identity, *The Review of Politics* nr. 68/2006, p. 361.
15. Mathieu B. Le Droit communautaire fait son entrée au Conseil constitutionnel, *Les Petites Affiches*, 22 août 2006, n° 167, p. 3 et s.
16. Michel Rosenfeld, Constitutionalism, Identity, Difference, and Legitimacy: Theoretical Perspectives (durham: duke university Press, 1994)
17. Mouton J.-D. Vers la reconnaissance de droits fondamentaux aux États dans le système communautaire?, in Études en l'honneur de Jean-Claude Gauthier – Les dynamiques du droit européen en début de siècle, Paris, Pédone, 2004, p. 466 et s.
18. Mouton J.-D., Réflexions sur la prise en considération de l'identité constitutionnelle des États membres de l'Union européenne», in Mélanges en l'honneur de Philippe Manin : l'Union européenne : Union de droit, Unions des droits, Paris, Pedone, 2010, p. 145 et s.
19. Poiars Maduro M., conclusions présentées le 8 octobre 2008 dans l'affaire C 213/07, op. cit., pt 31.
20. Shcherbanyuk O. (2020) Constitutional identity in the argumentation of decisions of Constitutional courts. *Constitutional and legal academic studies*. Issue 3 p. 77–84.
21. Simon D. L'Obscure Clarté de la jurisprudence du Conseil constitutionnel relative à la transposition des directives communautaires, Europe, 2006, n° 10, p. 2 et s
22. Tănăsescu E. (2017) Despre identitatea constituțională și rolul integrator al Constituției. *Curier judiciar*. URL: <https://www.curieruljudiciar.ro/2017/05/28/despre-identitatea-constitucionala-si-rolul-integrator-al-constitutiei/> (дата звернення: 15.03.2025).
23. Tănăsescu E.S., Constitutional Semantics and Legal Culture, Andrzej Szmyt & Bogusław Banaszak (ed.), Transformation of Law Systems in Central and South-Eastern Europe, *Gdansk University Press*, Gdansk, 2016, p. 385.

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ ІННОВАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я

LEGAL REGULATION OF THE STATE INNOVATION POLICY IN HEALTHCARE

Михайліченко О.С., аспірант кафедри економічного права
та економічного судочинства

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Стаття розглядає правові засади державної інноваційної політики у сфері охорони здоров'я як складової технологічного розвитку України. Значна увага приділяється аналізу нормативно-правових актів, що визначають пріоритети інноваційної діяльності у медичній галузі. Опрацьовані доктринальні підходи до розуміння державної інноваційної політики в межах юридичної, медичної та економічної наук. Визначено, що правове регулювання інновацій у медицині ґрунтується на нормах низки законодавчих актів України та таких міжнародних угод, як Угода про асоціацію з Європейським Союзом.

Розглянуто стратегічний та тактичний рівні впровадження державної інноваційної політики у сфері охорони здоров'я. Стратегічний рівень охоплює розробку довгострокових програм, спрямованих на стимулювання інновацій у медицині, вдосконалення законодавчої бази та розвиток міжнародного співробітництва. Тактичний рівень натомість охоплює практичні аспекти впровадження новітніх медичних рішень, зокрема розвиток програм з телемедицини, використання штучного інтелекту в діагностиці та лікуванні, цифровізації медичних послуг, державної підтримки інноваційних проєктів.

Проаналізовано тенденції до розвитку медичних технологій та як вони допоможуть покращити якість медичних послуг, оптимізувати витрати, а також залучити інвестиції у сферу охорони здоров'я.

Окреслено перспективні напрями розвитку державної політики у сфері медичних інновацій, включаючи імплементацію положень Стратегії WINWIN, Національної економічної стратегії та Концепції розвитку електронної охорони здоров'я. Встановлено, що державна інноваційна політика у сфері охорони здоров'я є системою заходів, спрямованих на створення сприятливих соціально-економічних та правових умов для якісного впровадження інноваційних технологій у медичну практику. Особливу увагу приділено ролі державного регулювання у забезпеченні збалансованого розвитку технологічних ініціатив та їх відповідності стандартам безпеки та якості. У порівнянні з періодом 2010 по 2020 роки, очікується значна кількість законодавчих змін щодо медичних інновацій та зростання кількості нових розробок, що значно може полегшити лікування пацієнтів.

Ключові слова: державна інноваційна політика, інноваційна діяльність, медичні технології, охорона здоров'я, електронна система охорони здоров'я, цифровізація, телемедицина, штучний інтелект.

The article examines the legal foundations of state innovation policy in the healthcare as a component of Ukraine's technological development. Attention is given to legal acts that define the priorities of innovation activities in the medical field. Doctrinal approaches to understanding state innovation policy within the legal, medical, and economic sciences are explored. It is determined that the legal regulation of medical innovations is based on the provisions of various legislative acts of Ukraine and international agreements, such as the Association Agreement with the European Union.

The strategic and tactical levels of implementing state innovation policy in healthcare are considered. The strategic level includes the development of long-term programs aimed at stimulating medical innovations, improving the legislative framework, and fostering international cooperation. In contrast, the tactical level covers practical aspects of implementing modern medical solutions, including development of telemedicine programs, use of artificial intelligence in diagnosis and treatment, medical services digitalization, and state support for innovative projects.

Trends in the medical technologies development and their potential to improve the medical services quality, optimize costs, and attract investments in the healthcare sector are also analyzed.

Prospective directions for state policy development in medical innovations are outlined, including implementing the Ukrainian WINWIN Strategy, the National Economic Strategy, and the Concept for the Development of Electronic Healthcare. It is established that state innovation policy in healthcare is a system of measures aimed at creating favourable socio-economic and legal conditions to implement innovative technologies in medical practice effectively. Special attention is given to the role of state regulation in ensuring the balanced development of technological initiatives and their compliance with safety and quality standards. Compared to 2010 to 2020, a significant number of legislative changes related to medical innovations and an increase in new developments are expected, which will likely significantly facilitate patient treatment.

Key words: state innovation policy, innovation activity, medical technologies, healthcare, electronic healthcare system, digitalization, telemedicine, artificial intelligence.

Постановка проблеми. На тлі повномасштабного російського вторгнення все активніше розвиваються інновації у сфері охорони здоров'я в Україні («**медичні технології**»), що спонукає державу реагувати на відповідні новели шляхом запровадження певної політики. Її основи викладені в п. 6 ст. 6 Закону України «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні» № 3715-VI, де окремо визнано важливість впровадження інновацій у сфері медицини в умовах воєнного стану [1].

Проблематика дослідження полягає у тому, що впродовж багатьох років державна інноваційна політика у сфері охорони здоров'я не мала чіткого доктринального визначення, мети та зважених дій для її досягнення – що наразі спостерігається на прикладі співіснування декількох стратегічних документів, які розглядають питання медичних інновацій.

Після початку бойових дій у 2014 році держава провела ряд реформ у медичній галузі, серед яких найбільш важливими є заходи Міністерства охорони здоров'я України у 2016, 2017 та 2018 роках, що були спрямовані на зміну

системи фінансування закладів охорони здоров'я, покращення доступу населення до медичних послуг та розвиток цифрових трансформацій в охороні здоров'я.

Натомість інноваційні технології у сфері охорони здоров'я, які можуть сприяти покращенню якості медичної допомоги та розвитку національної економіки, тривалий час залишалися без належної комплексної уваги зі сторони держави.

Так, у Загальнодержавній програмі «Здоров'я-2020: український вимір» на 2012–2020 роки фігурує лише одна згадка про недостатній рівень медичних технологій. Програмою передбачалось розв'язання такої проблеми лише «*шляхом розроблення та впровадження новітніх технологій мінімізації факторів ризику захворювань та створення сприятливого для здоров'я середовища на основі даних наукових досліджень*» [2].

Прогрес у визнанні інноваційних технологій у сфері охорони здоров'я як важливого компонента державної політики був досягнений з ухваленням Концепції розвитку електронної охорони здоров'я в Україні від 2020 року

№ 1671-р. Проте, документ зосереджується лише на питаннях електронної системи охорони здоров'я [3].

Питання впровадження інноваційних технологій для покращення медичної допомоги також згадується у Національній економічній стратегії на період до 2030 року № 179. Вперше на стратегічному рівні було вказано, що «невисокий рівень використання інноваційних технологій у щоденній медичній практиці» є однією з перепон на заваді реалізації власного потенціалу (України – прим. автора) до стрімкого економічного зростання. Проблемою визнається і низький рівень цифрових навичок серед державних службовців, медичних і педагогічних працівників, що може демонструвати недостатній прогрес у виконанні поставлених цілей у програмі «Здоров'я-2020: український вимір» [4].

Згадана стратегія аналогічно не деталізує, яким чином відбуватиметься комплексне втілення інноваційних технологій в щоденній медичній практиці і зосереджується переважно на аспектах цифровізації.

Державна інноваційна політика у сфері охорони здоров'я вперше знайшла комплексне відображення у Стратегії цифрового розвитку інноваційної діяльності України на період до 2030 року та операційному плані заходів з її реалізації на 2025–2027 роки № 1351-р («Стратегія WINWIN»). Мається на увазі ціль 10 – стимулювання досліджень та розробок шляхом підтримки процесів перетворення інноваційних ідей у вимірювану користь для пацієнтів і медичних працівників.

Як зазначається у Стратегії WINWIN, значущість медичних технологій є настільки високою, що лише у 2021 році до Європейського патентного відомства було подано понад 15 300 патентних заявок у цій сфері. Це становить 8,1% від загальної кількості заявок і виводить медичні технології на друге місце серед усіх промислових секторів Європи. Сфера MedTech, до якої належать медичні вироби, діагностика *in vitro*, цифрове здоров'я, вважається Стратегією WINWIN однією з ключових засобів перемоги України під час воєнного стану.

На підтвердження розвитку такої політики варто звернути увагу і на Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження переліку науково-технічних (експериментальних) розробок в рамках виконання державного замовлення на найважливіші науково-технічні (експериментальні) розробки та науково-технічну продукцію у 2025–2026 роках» № 38-р від 17 січня 2025 року, у якому закладено фінансування для трьох розробок у сфері медичних технологій [5; 6].

Реальну ефективність Стратегії WINWIN можна буде оцінити лише з часом, але вже сьогодні постає необхідність систематизації державної політики у сфері медичних технологій. Для її ґрунтовного аналізу та подальшого вдосконалення необхідно підготувати дослідження поточного стану державної інноваційної політики у медичній галузі.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Наразі фактично відсутні ґрунтовні дослідження та публікації (за винятком таких робіт як «Державна політика інноваційного розвитку галузі охорони здоров'я в сучасних умовах» М. Співака, право, 2016), які на доктринальному рівні висвітлюють державну інноваційну політику у сфері охорони здоров'я.

У зв'язку з цим було проаналізовано праці таких науковців, роботи яких релевантні до проблематики статті: В. Пашков (право, державна політика щодо соціальних інновацій у галузі охорони здоров'я, 2006), Д. Задихайло (право, основні засади політики держави та державної економічної політики, 2013), Горбань А. Є. (медицина, підходи до розробки автоматизованої системи одержання інформації про інноваційну діяльність в сфері охорони здоров'я, 2016), А. Свінціцький та О. Висоцька (медицина, актуальні питання щодо впровадження медичних інноваційних технологій у закладах охорони здоров'я,

2015), С. Савостенко, Л. Шевченко (економіка, інноваційний розвиток системи охорони здоров'я як об'єкта державного регулювання, 2022), О. Макаров, Л. Романова (економіка, концептуальні засади взаємозв'язку між категоріями безпеки, національної економіки та системою охорони здоров'я, 2024) тощо.

Мета. Метою публікації є визначення сутності державної інноваційної політики у сфері охорони здоров'я, її положення в юридичній науці, а також окреслення векторів подальшого розвитку правового регулювання медичних технологій шляхом опрацювання змісту чинних державних стратегій. Дослідження передбачає аналіз наукових підходів та чинного законодавства з релевантної тематики, а також сформує основи для розробки практичних роз'яснень щодо впровадження та використання інноваційних технологій у медичній сфері.

Крім того, публікація спрямована на розвиток міждисциплінарних досліджень у контексті Кластера 1 «Здоров'я» рамкової програми Європейського Союзу з досліджень та інновацій «Горизонт Європа» («Рамкова Програма») [7].

Виклад основного матеріалу. Державна інноваційна політика у сфері охорони здоров'я має особливе правове регулювання, оскільки значна частина медичних правовідносин належить до сфери господарювання та економічного права. При наданні медичних послуг держава реалізує як довгострокову (стратегічну), так і поточну (тактичну) політику, спрямовану на узгодження інтересів суб'єктів господарювання, споживачів медичних послуг, різних соціальних груп і населення загалом [8, с. 12]. Державна інноваційна політика у сфері охорони здоров'я є частиною не лише правових та медичних досліджень, а й економічної науки. Адже її формування та реалізація тісно пов'язані з економічною ефективністю медичних технологій, стимулюванням наукових досліджень і розробок, а також практичним застосуванням інноваційних рішень у сфері медичних послуг.

На доктринальному рівні українські вчені-економісти неодноразово підкреслювали, що конкурентоспроможність національної економіки значною мірою залежить від напрямів, масштабів та інтенсивності інноваційної діяльності в охороні здоров'я. Вони також зазначають тісний взаємозв'язок між національною економікою та стратегічними галузями, серед яких особливе місце обіймає сфера охорони здоров'я [9, с. 40; 10, с. 80]. Крім того, внаслідок динамічного розвитку медичної науки та поява нових медичних технологій виникають проблеми, пов'язані із впровадженням інновацій крізь призму економічної ефективності. [11, с. 8–9].

Загалом, державна інноваційна політика у сфері охорони здоров'я як міждисциплінарне визначення належить до категорії «державна політика», своєрідного зв'язку між державою та суспільством. У останній можна виділити два напрями: політику суспільства або його політичних структур щодо держави та політику держави стосовно суспільства, з урахуванням низки функціональних завдань [12, с. 217].

У межах державної політики вчений Д. Задихайло виокремлює також економічну політику – форму реалізації державою власної суверенної економічної влади та відповідних функцій з наступними характеристиками:

- організаційно інституціолізована як особливий тип та процес діяльності;
- складається з формування та здійснення офіційно затвердженого алгоритму застосування правових засобів державного впливу на зміст, структуру та динаміку внутрішньо- та зовнішньоекономічних відносин, на макроекономічні властивості ринкової рівноваги;
- відбувається шляхом коригування змісту правового господарського порядку;
- кінцева мета такої політики – досягнення кількісних та якісних властивостей національної економіч-

ної системи, забезпечення економічного народовладдя та суверенітету України [12, с. 217].

Економічна політика держави також поділяється на два напрямки:

- економічна стратегія – обраний державою курс економічної політики, розрахований на тривалу перспективу і спрямований на вирішення крупномасштабних економічних та соціальних завдань, завдань культурного розвитку, забезпечення економічної безпеки держави, збереження і примноження її економічного потенціалу і національного багатства, підвищення народного добробуту. У сфері охорони здоров'я прикладом такої стратегії є підготовка державною вказівних нормативно-правових актів, довготривалих стратегій (5–10 років);

- економічна тактика – сукупність найближчих цілей, завдань, засобів і способів їх досягнення для реалізації стратегічного курсу економічної політики в конкретних обставинах, що складаються в поточному періоді розвитку економіки. У сфері охорони здоров'я прикладом такої тактики є впровадження згідно зі Стратегією WINWIN проєктів з наявністю технологій штучного інтелекту в охороні здоров'я впродовж 2025–2027 років, розвиток програм з телемедицини тощо.

У питаннях реформування законодавства у сфері інноваційної діяльності, доречно говорити також про господарсько-правову (економіко-правову) політику держави – імперативну концептуальну позицію держави щодо напрямів та змісту подальшого розвитку господарського законодавства (яким детально врегульовуються правовідносини у сфері охорони здоров'я та інноваційної діяльності), удосконалення практики його застосування, оптимізації правового господарського порядку як такого [13, с. 12].

М. Співак у своїй роботі визначає найближчий до тематики дослідження термін «державна політика інноваційного розвитку галузі охорони здоров'я» – створення та планомірне здійснення ієрархічно побудованими органами державної влади комплексу заходів, спрямованих на досягнення розширеного відтворення галузі за рахунок інноваційного розвитку [14, с. 94]. Метою такої політики є покращення якості надання медичної допомоги [15, с. 4].

Для цілей провадження державної політики, власне інноваційною діяльністю у сфері охорони здоров'я варто вважати наступні дії:

- 1) пов'язані із організаційною сферою – синтезування нових ідей, розроблення нових теорій і моделей, проєктів, концепцій і програм, зосереджених на науково-дослідницькій діяльності, програмних засобів опрацювання інформації, вдосконалення наявних методів діагностики і лікування та у фармацевтичному секторі – модернізація технологічних процесів, освоєння нового обладнання, організаційні проєкти, спрямовані на реформування системи охорони здоров'я;

- 2) пов'язані із науково-виробничою сферою, що спрямована на створення об'єктів інтелектуальної власності у вигляді оригінальних лікарських засобів та нового медичного обладнання шляхом перетворення їх на інноваційні об'єкти [16, с. 140].

З урахуванням згаданих визначень, пропонується визначати державну інноваційну політику у сфері охорони здоров'я як систему заходів на стратегічному та тактичному рівні, спрямовану на створення соціально-економічних і правових умов для якісного медичного обслуговування, лікування і розвитку фармацевтики з використанням інноваційних технологій.

Кінцевою метою такої політики є забезпечення конкурентоспроможності української економіки та підвищення ефективності системи охорони здоров'я.

Правове регулювання державної інноваційної політики у сфері охорони здоров'я також регулюється низкою нормативно-правових актів.

Згідно зі ч. 1 ст. 3 Закону України «Про інноваційну діяльність» № 40-IV головною метою державної інноваційної політики є створення соціально-економічних, організаційних і правових умов для ефективного відтворення, розвитку й використання науково-технічного потенціалу країни [17].

Серед цих умов – орієнтація на інноваційний шлях розвитку економіки України, створення державних пріоритетів інноваційного розвитку, нормативно-правової бази тощо.

Згідно з Законом України «Про наукову і науково-технічну діяльність» № 848-VIII шляхом забезпечення інноваційної діяльності є створення економічних, організаційних, правових умов для формування, ефективного використання наукового та науково-технічного потенціалу [18].

Закон України «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні» № 3715-VI передбачає поняття пріоритетних напрямків інноваційної діяльності в Україні – науково і економічно обґрунтовані відповідно до цього Закону напрями провадження інноваційної діяльності, що спрямовані на забезпечення національної безпеки і оборони, економічної безпеки держави, та надання високоякісних послуг [1].

Основи державної інноваційної політики України у сфері охорони здоров'я також простежуються ст. 20 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» № 2801-XII, за якою держава сприяє розвитку наукових досліджень у сфері охорони здоров'я і впровадженню їхніх результатів у діяльність закладів і працівників охорони здоров'я – шляхом залучення державних коштів та інших джерел фінансування [19].

З метою реалізації державної інноваційної політики у сфері охорони здоров'я держава може застосовувати наступні способи регулювання, сформульовані у ч. 1 ст. 6 Закону України «Про інноваційну діяльність» № 40-IV:

- визначення і підтримки пріоритетних напрямів інноваційної діяльності;

- захист прав та інтересів суб'єктів інноваційної діяльності;

- підтримка функціонування і розвитку сучасної інноваційної інфраструктури тощо [17].

За ст. 328 Господарського кодексу України («ГК України») під назвою «державне регулювання інноваційної діяльності» держава так само як в Законі України «Про інноваційну діяльність» № 40-IV, регулює інноваційну діяльність шляхом її визначення як необхідної складової інвестиційної та структурно-галузевої політики [20]. Однак, наслідки скасування ГК України для інноваційної діяльності ще мають бути оцінені під час окремих досліджень.

На рівні міжнародної взаємодії державна інноваційна політика у сфері охорони здоров'я простежується в статті 376 Угоди про асоціацію, де описується співпраця сторін шляхом участі у наступній Рамковій програмі ЄС з досліджень та інновацій «Горизонт 2020» (нині програма «Горизонт Європа»), а в статті 379 йдеться про сприяння розвитку інноваційної політики шляхом підтримки підприємницької діяльності, пов'язаної з використанням технологій [21].

9 червня 2022 року для України також набула чинності Рамкова Програма. Згідно з її преамбулою, сторони створюють взаємовигідні умови для зміцнення та підтримки інноваційних екосистем, шляхом допомоги підприємствам у впровадженні інновацій, їх масштабуванні на ринках сторін, а також у полегшенні впровадження, розгортання та доступності інновацій, зокрема шляхом розвитку відповідних спроможностей.

Стаття 8 Рамкової Програми передбачає, що сторони спільно обговорюватимуть майбутні пріоритетні політики, що стосуються інновацій та планування досліджень, що становлять спільний інтерес сторін Рамкової Програми [7].

Натомість на стратегічному рівні спроби встановити чітку політику щодо медичних технологій з'явилися у Загальнодержавній програмі «Здоров'я-2020: український вимір» на 2012–2020 роки, а вже потім у Концепції розвитку електронної охорони здоров'я в Україні від 2020 року № 1671-р [2; 3].

Метою Концепції є створення політичних, правових, організаційних, технологічних та ідеологічних передумов для розвитку е-здоров'я в Україні, а також визначення стратегічного бачення розвитку електронної системи охорони здоров'я. Це сприятиме підвищенню якості та доступності медичних послуг, розширенню прав і можливостей пацієнтів, забезпечить їх безперервною медичною допомогою, підвищить ефективність управління та використання ресурсів. Концепція передбачає формування високого рівня поінформованості населення щодо здорового способу життя, профілактики захворювань та можливостей отримання медичної допомоги [3].

Питання впровадження інноваційних технологій для покращення якості надання медичної допомоги також розглядається у Національній економічній стратегії на період до 2030 року № 179 [4].

Документ містить декілька важливих для дослідження положень про державну інноваційну політику у сфері охорони здоров'я, яка має охоплювати:

- розширення та поглиблення цифрової платформи електронної системи охорони здоров'я (система е-здоров'я);
- підвищення інвестиційної привабливості шляхом врегулювання питань використання штучного інтелекту та сприяння розвитку іміджу України як найпотужнішого ІТ-центру в Європі для технологічних сфер таких галузей, як медицина (у стратегії вживається альтернативний термін «MedTech» – тобто medical technologies), у рамках спеціального правового режиму для ІТ-індустрії Дія Сіті;
- покращення якості надання медичної допомоги – шляхом впровадження інноваційних технологій в щоденній медичній практиці та забезпечення доступу до високотехнологічного лікування [4].

Визначним позитивним поштовхом до впровадження державної інноваційної політики у сфері охорони здоров'я є затвердження Стратегії WINWIN, яка визначає бачення України як держави-лідерки у сфері технологій та інновацій, окреслює стратегічні цілі, принципи, напрями та завдання державної політики у сфері цифрового розвитку інноваційної діяльності [5].

Стратегія WINWIN пріоритизує ключові напрями розвитку для країни, особливо MedTech, DefenseTech та AI. Нею визначається понад 18 стратегічних цілей, серед них і вже згадана стратегічна ціль 10: стимулювання досліджень та розробки шляхом підтримки процесів перетворення інноваційних ідей у вимірювану користь для пацієнтів і медичних працівників.

Як вбачається зі Стратегії, проблемами для досягнення стратегічної цілі 10 є низька платіжна спроможність та недостатня диверсифікація фінансування у системі охорони здоров'я, обмежена ємність українського ринку для інноваційних виробів і обладнання, відсутність окремого бюджету на розвиток медичних технологій, обмежений доступ до капіталу та відсутність високотехнологічного виробництва.

Загалом, Стратегія WINWIN пріоритизує цифровізацію процесів у сфері охорони здоров'я, що не має не лише спростити ведення медичної практики та покращити доступ населення до послуг, а й сформулювати якісно новий перелік даних, критично важливих для прогнозування, планування, моніторингу якості надання медичної допомоги, відстеження системних прогалин у її наданні та прийняття виважених і ефективних управлінських рішень.

Досягнення цілей Стратегії WINWIN у напрямку медичних інновацій передбачається шляхом виконання таких завдань і заходів:

- впровадження технологій штучного інтелекту в охороні здоров'я, зокрема для аналізу даних про стан здоров'я пацієнтів;
- підтримка у створенні інноваційного кластера, що об'єднує науково-дослідницькі інститути, заклади вищої освіти, стартапи та приватні компанії щодо розробок медичних технологій;
- упровадження мобільних застосунків для віддаленого моніторингу стану здоров'я пацієнтів;
- розширення міжнародної співпраці у сфері розробки медичних технологій, створення партнерства з іноземними закладами вищої освіти, підприємствами, науковими парками;
- налагодження співпраці між закладами вищої освіти та підприємствами в рамках функціонування наявних і створення нових наукових парків.

Майже одночасно з прийняттям Стратегії WINWIN, 17 січня 2025 року була прийнята і Стратегія розвитку системи охорони здоров'я до 2030 року № 34-р. Реалізувати складну мету документа допоможе оперативна ціль 2 «впровадження сучасних технологій та наукових досягнень для збереження та зміцнення здоров'я». Впродовж 2025–2027 року в межах цієї цілі планується повноцінне впровадження телемедицини та інтелектуальної системи підтримки клінічних рішень. Як вбачається із завдань, пріоритетним для держави є також розвиток системи обробки великих даних, штучного інтелекту, запровадження етичних засад використання технологій штучного інтелекту та інструментів на основі відповідних даних [22].

З ухваленням Стратегії WINWIN на державному рівні було офіційно визнано важливість **комплексного** розвитку медичних інновацій в Україні, що сприятиме подальшим науковим дослідженням, пов'язаних із регулюванням медичних інновацій.

Після прийняття наведених стратегій держава схвалила фінансування 3 засекречених розробок у сфері медичних технологій [6; 23]. Відповідно, варто вже очікувати зміни у медичному законодавстві для виконання цілей Стратегії WINWIN та Стратегії розвитку системи охорони здоров'я до 2030 року як найбільш новітніх документів у напрямку MedTech.

Висновки. Державна інноваційна політика у сфері охорони здоров'я пропонується визначати як систему заходів на стратегічному та тактичному рівні, спрямовану на створення соціально-економічних і правових умов для якісного медичного обслуговування, лікування і розвитку фармацевтики з використанням інноваційних технологій.

На доктринальному рівні пропонується визначити державну інноваційну політику у сфері охорони здоров'я частиною державної економічної та господарсько-правової політики. Її кінцевою метою є не лише підвищення ефективності системи охорони здоров'я, але й конкурентоспроможності української економіки в умовах глобальних трансформацій.

У законодавчих актах прописано, що державна інноваційна політика України у сфері охорони здоров'я спрямована на створення умов для розвитку науки й технологій. Відповідні положення закріплені у Законах України «Про інноваційну діяльність» № 40-IV, «Про наукову і науково-технічну діяльність» № 848-VIII та «Основи законодавства України про охорону здоров'я» № 2801-XII.

Ключовими проблемами, які планується вирішити в рамках цих стратегій, є обмежене використання інноваційних технологій у медичній практиці, що стримує модернізацію та ефективне функціонування системи охорони здоров'я. У стратегіях визнається недостатня фінансова підтримка відповідних інновацій, що пояснюється обмеженим доступом до капіталу, відсутністю бюджетних програм на розвиток медичних технологій та низькою платіжною спроможністю.

Усі описані в дослідженні стратегії проблеми долатимуться завдяки:

– цифровізації медичних послуг, що охоплює створення та розвиток електронної системи охорони здоров'я;
 – впровадженню штучного інтелекту та телемедицини у медичну практику, інших інноваційних технологій;
 – залученню інвестицій у сферу охорони здоров'я шляхом через сприятливі умови для розвитку медичних технологій і створення інвестиційно привабливого середовища для інноваційних кластерів, науково-дослідних ініціатив.

У цьому контексті розумним є розробка найбільш релевантного переліку нормативно-правових актів у сфері охорони здоров'я з окремим переліком на тему медичних

технологій. Варто зосередитися і на підготовці методичних рекомендацій для медичних працівників щодо застосування інноваційних технологій з урахуванням національних стратегій, стандартів і рекомендацій іноземних організацій.

Таким чином, ефективна державна інноваційна політика у сфері охорони здоров'я повинна бути підкріплена не лише теоретичною нормативною базою, а й практичними роз'ясненнями та рекомендаціями. Лише за таких умов вона стане однією з основних заporук розвитку не тільки сфери медичних послуг, а й української економіки загалом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні : Закон України від 08.09.2011 № 3715-V. *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://bit.ly/3SXo9Zm> (дата звернення: 28.02.2025).
2. Про схвалення Концепції Загальнодержавної програми «Здоров'я 2020: український вимір : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 31.10.2011 № 1164-р. *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://bit.ly/4aT1FjZ> (дата звернення: 28.02.2025).
3. Про схвалення Концепції розвитку електронної охорони здоров'я : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 28.12.2020 № 1671-р. *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://bit.ly/3Q6eals> (дата звернення: 04.02.2025).
4. Про затвердження Національної економічної стратегії на період до 2030 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 03.03.2021 № 179. *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://bit.ly/42OvwgH> (дата звернення: 28.02.2025).
5. Про схвалення Стратегії цифрового розвитку інноваційної діяльності України на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025-2027 роках : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 31.12.2024 № 1351-р. *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://bit.ly/4hFuna9> (дата звернення: 04.02.2025).
6. Про затвердження переліку науково-технічних (експериментальних) розробок в рамках виконання державного замовлення на найважливіші науково-технічні (експериментальні) розробки та науково-технічну продукцію у 2025-2026 роках : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17.01.2025 № 38-р. *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://bit.ly/4gsvt84> (дата звернення: 04.02.2025).
7. Угода між Україною, з однієї сторони, і Європейським Союзом та Європейським співтовариством з атомної енергії, з іншої сторони, про участь України у Рамковій програмі з досліджень та інновацій «Горизонт Європа» та Програми з досліджень та навчання Європейського співтовариства з атомної енергії (2021-2025), комплементарній до Рамкової програми з досліджень та інновацій «Горизонт Європа» від 12.10.2021. *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://bit.ly/3Q1g9oe> (дата звернення: 28.02.2025).
8. Вінник О. М., Шаповалова О. В. Господарське право в умовах цифровізації економіки: навчальний посібник. За заг. ред. Вінник О. М. К.: НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2020. URL: <https://bit.ly/40M11Bg> (дата звернення: 25.02.2025).
9. Савостенко Т. О., Шевченко Л. Г., Соломаха О. А. Інноваційний розвиток системи охорони здоров'я як об'єкта державного регулювання: стан і проблеми. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2022. № 2. С. 38-45. URL: <https://bit.ly/4gmgFRQ> (дата звернення: 25.02.2025).
10. Макаров О. О., Романова Л. В. Концептуальні засади взаємозв'язку між категоріями безпеки, національної економіки та системою охорони здоров'я. *Київський економічний науковий журнал*. 2024. № 5. С. 78-84. URL: <https://bit.ly/4gn3gzB> (дата звернення: 25.02.2025).
11. Свінціцький А. С., Висоцька О. І. Актуальні питання щодо впровадження медичних інноваційних технологій у закладах охорони здоров'я. *Практикуючий лікар*. 2015. № 1. С. 7-13. URL: <https://bit.ly/4hoCBnC> (дата звернення: 25.02.2025).
12. Задихайло Д. В. Економічна політика держави в системі правового і законодавчого забезпечення. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2013. № 3. С. 214-221. URL: <https://bit.ly/3CHuQdf> (дата звернення: 25.02.2025).
13. Задихайло Д. В. Правові засади формування та реалізації економічної політики держави: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.04. Харків, 2013. 38 с. URL: <https://bit.ly/4hfHrTS> (дата звернення: 25.02.2025).
14. Співак М. В. Державна політика інноваційного розвитку галузі охорони здоров'я в сучасних умовах. *Науковий журнал «Політикус»*. 2016. № 3. С. 92-95. URL: <https://bit.ly/3Wi8wHe> (дата звернення: 25.02.2025).
15. Горбань А. Є. Підходи до розробки автоматизованої системи одержання інформації про інноваційну діяльність в сфері охорони здоров'я України. *Актуальні проблеми сучасної медицини*. 2016. Т. 16, Вип. 1. С. 264-272.
16. Пашков В. М. Соціальні інновації у галузі здоров'я в контексті правового регулювання інноваційної діяльності. *Вісник Академії правових наук України*. 2007. № 2(49). С. 138-147. URL: <https://bit.ly/3CHulu3> (дата звернення: 25.02.2025).
17. Про інноваційну діяльність : Закон України від 04.07.2002 № 40-IV. *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://bit.ly/3T1sHxI> (дата звернення: 25.02.2025).
18. Про наукову і науково-технічну діяльність : Закон України від 26.11.2015 № 848-VIII. *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://bit.ly/3EkF2sA> (дата звернення: 28.02.2025).
19. Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19.11.1992 № 2801-XII. *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://bit.ly/3Y6gWJE> (дата звернення: 28.02.2025).
20. Господарський кодекс України : Закон, Кодекс від 16.01.2003 № 436-IV. *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://bit.ly/3Cvvevi> (дата звернення: 28.02.2025).
21. Угода про Асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27 червня 2014 року. URL: <https://bit.ly/3JgYbLd> (дата звернення: 28.02.2025).
22. Про схвалення Стратегії розвитку системи охорони здоров'я на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025-2027 роках : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17.01.2025 № 34-р. *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://bit.ly/4iCqCCW> (дата звернення: 28.02.2025).
23. Міністерство освіти і науки України. Наука в дії: нові технології та розробки вже на шляху до практичного використання. Соціальна мережа «Фейсбук», 19.02.2025. URL: <https://bit.ly/3CFUaAf> (дата звернення: 04.03.2025).

СТАТУТ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ ЯК ПРАВОВА ОСНОВА ЛОКАЛЬНОЇ ДЕМОКРАТІЇ В УКРАЇНІ

STATUTE OF A TERRITORIAL COMMUNITY AS A LEGAL BASIS OF LOCAL DEMOCRACY IN UKRAINE

Пасечник А.С., аспірант

*Науково-дослідний інститут Державного будівництва та місцевого самоврядування
Національної академії правових наук України*

У статті висвітлено особливості закріплення в статутах територіальних громад форм локальної демократії в Україні. Унаслідок ухвалення Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо народовладдя на рівні місцевого самоврядування» стаття 19 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» була викладена в новій редакції, відповідно до якої затвердження статуту територіальної громади стало обов'язковим. Зазначені законодавчі новели покликані вирішити низку практичних проблем, пов'язаних з браком нормативного регулювання механізмів партисипативної демократії на місцевому рівні.

Основним нормативним актом органів місцевого самоврядування у сфері локальної демократії є статут територіальної громади, норми якого є загальнообов'язковими для виконання на території розповсюдження юрисдикції відповідної територіальної громади. Наразі можна виділити два основних варіанти регламентації форм локальної демократії на рівні статуту територіальної громади: I варіант, для якого характерно встановлення порядку здійснення форм партисипативної демократії безпосередньо в нормах статуту; II варіант, за яким норми статуту територіальної громади про форми локальної демократії є відсилочними. На підставі цих норм приймаються відповідні положення, що є додатками до статуту. Норми статуту територіальної громади також містять посилання і на норми регламентів міських рад. Як правило, це виникає у випадку реалізації права громадян на участь у формі місцевої ініціативи.

В умовах муніципальної реформи запровадження в Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» стандартних положень щодо визначення в статуті територіальної громади одноманітного алгоритму здійснення форм участі членів територіальної громади у місцевому самоврядуванні сприяє вирішенню проблем, зумовлених відсутністю регламентації або неналежного регулювання елементів локальної демократії України.

Ключові слова: локальна демократія, партисипативна демократія, статут територіальної громади, форми участі членів територіальної громади у місцевому самоврядуванні.

The article highlights the topic of consolidating the forms of local democracy in Ukraine in the charter of a territorial community. As a result of the adoption of the Law of Ukraine "On Amendments to Certain Laws of Ukraine Regarding Democracy at the Level of Local Self-Government", Article 19 of the Law of Ukraine "On Local Self-Government in Ukraine" was reworded, according to which the approval of the charter of a territorial community became mandatory. These legislative amendments are designed to solve a number of practical problems associated with the lack of regulatory regulation of mechanisms of participatory democracy at the local level.

The main regulatory act of local government bodies in the field of local democracy is the charter of the territorial community, the norms of which are generally binding for implementation in the territory covered by the jurisdiction of the relevant territorial community. Currently, two main options for regulating forms of local democracy at the level of the charter of a territorial community can be distinguished: Option I, which is characterized by establishing the procedure for implementing forms of participatory democracy directly in the norms of the charter; Option II, according to which the norms of the charter of a territorial community on forms of local democracy are reference. Based on these norms, relevant provisions are adopted, which are annexes to the statute. The norms of the statute of the territorial community also contain references to the norms of the regulations of city councils. As a rule, this arises in the case of exercising the right of citizens to participate in the form of a local initiative.

In the context of municipal reform, the introduction of standard provisions in the Law of Ukraine "On Local Self-Government in Ukraine" to determine the algorithm for implementing forms of participation of members of a territorial community in local self-government in the charter of a territorial community contributes to solving the problems of lack of regulation or improper regulation of elements of local democracy in Ukraine.

Key words: charter of a territorial community, forms of participation of members of a territorial community in local self-government, local democracy, participatory democracy.

У січні 2025 р. набув чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо народовладдя на рівні місцевого самоврядування» (далі – Закон № 3703) [9]. Безумовно, ухвалення даного Закону відкриває нову сторінку розвитку місцевого самоврядування в Україні, адже його положення вносять кардинальні корективи в Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні». Зокрема, в новій редакції викладена ст. 19 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» (далі – Закон № № 280/97). Так, якщо раніше дана стаття встановлювала право представницького органу місцевого самоврядування на основі Конституції України та в межах цього Закону приймати статут територіальної громади села, селища, міста з метою врахування історичних, національно-культурних, соціально-економічних та інших особливостей, то наразі відповідно до нової ч. 2 ст. 19 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» затвердження статуту територіальної громади стало обов'язком для місцевих рад [10].

Варто наголосити, що зазначені законодавчі новели покликані вирішити низку практичних проблем. По-перше, це триваюча майже 30 років невизначеність щодо встанов-

лення критеріїв для віднесення тих чи інших особливостей до історичних, національно-культурних, соціально-економічних і інших, які мають зумовлювати можливість розробки, прийняття і послідовної реалізації статуту територіальної громади в межах існуючого конституційного порядку. По-друге, виходячи із суті європейського принципу негативного регулювання муніципальної діяльності, визначити комплекс історичних, національно-культурних, соціально-економічних особливостей має безпосередньо територіальна громада, що в умовах вітчизняної законодавчої моделі позитивного регулювання муніципальної діяльності є доволі проблематичним [16, с. 50–51]. По-третє, формулювання «може прийняти статут» давало органам місцевого самоврядування право розцінювати це скоріше як рекомендацію до дій, що зумовлювало відсутність статутів у територіальних громадах України. Унаслідок чого, деякі сфери життєдіяльності територіальних громад залишалися тривалий час нормативно неврегульованими або недостатньо врегульованими.

Однією із таких сфер є і царина безпосереднього здійснення територіальною громадою місцевого самоврядування. Дослідники проблематики реалізації народовладдя

на місцевому рівні вказують на брак статутної нормотворчості щодо різноманітних аспектів процедури проведення громадських слухань, внесення місцевої ініціативи і проведення загальних зборів громадян за місцем проживання. Дана специфіка нормативної регламентації форм локальної демократії призводить до відчуження реальної влади від громадян, зумовлює недостатню результативність її діяльності та невисокий рівень професіоналізму в управлінні місцевими справами [6, с. 264]. Більш того, відсутність належної регулювання залучення громадян до вирішення питань місцевого значення значно загострює реалізацію права на місцеве самоврядування в об'єднаних територіальних громадах. Тому, переважна більшість науковців бачить саме статутне право ключовим нормативним засобом подолання існуючих проблем партисипативної демократії [3, с. 63].

Слід зазначити, що важливість актів місцевого самоврядування для розвитку форм демократії участі всебічно обґрунтована в комплексних працях І. О. Зайцевої, Т. О. Калиновської, Ю. Ю. Молчанової, К. І. Наумової, М. О. Петришиної, К. Є. Соляника, Н. О. Чудик і ін. Разом з тим, у світлі ухвалення Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо народовладдя на рівні місцевого самоврядування» проблематика регламентації форм партисипативної демократії на рівні статутів територіальних громад як ніколи актуальна.

З огляду на вищевикладене, метою статті є визначення статуту територіальної громади як правової основи локальної демократії, встановлення основних варіантів муніципальної нормотворчості щодо залучення громадян до ведення місцевих справ, висвітлення проблемних питань статутного права в сфері партисипативної демократії.

Насамперед, слід звернути увагу на поняття правової основи, яке існує в науці муніципального права. Правова основа являє собою сукупність правових норм, що регулюють суспільні відносини, які виникають у процесі організації й функціонування місцевого самоврядування [1, с. 77–78]. Відповідно до ст. 9 Закону України «Про правовотворчу діяльність» законодавство України включає підзаконні нормативно-правові акти, зокрема і органи місцевого самоврядування, що містять норми права [11].

Основним нормативним актом органів місцевого самоврядування у сфері локальної демократії є статут територіальної громади. Норми статутів територіальних громад – це загальнообов'язкові для виконання на території, на які розповсюджуються юрисдикція відповідної територіальної громади, правила поведінки, які мають публічно-владний характер, регулюють суспільні відносини у сфері місцевого самоврядування, є втіленням демократичних засад самоорганізації і саморегулювання територіальної спільноти, приймаються представницькими органами місцевого самоврядування від імені та в інтересах територіальних громад, та забезпечуються державними та іншими публічними засобами гарантування [4; 17].

Згідно із ч. 3 ст. 19 Закону № 280/97 статутами територіальної громади визначаються форми та порядок участі територіальної громади у вирішенні питань місцевого значення. Відповідно до нової ст. 6-1 «Форми участі територіальної громади у вирішенні питань місцевого значення» Закону № 280/97 такими формами є: 1) місцевий референдум; 2) загальні збори (конференція) жителів; 3) місцева ініціатива; 4) громадські слухання; 5) участь жителів у плануванні та розподілі коштів місцевого бюджету; 6) публічні консультації; 7) консультативно-дорадчий орган при органах та/або посадових особах місцевого самоврядування; 8) громадське оцінювання діяльності органів та посадових осіб місцевого самоврядування; 9) інші форми участі, що не суперечать закону [10].

Аналіз нової редакції Закону № 280/97 надає можливості стверджувати, що наразі достатньо докладно виписано питання сфери статутної регламентації не лише

конкретних форм локальної демократії, а й процедурних аспектів проведення кожної із форм. За нашою думкою, такий підхід має вирішити проблему відсутності і недостатньої регламентації алгоритму проведення форм партисипативної демократії.

Приміром, ч. 6 ст. 8 «Загальні збори (конференція) жителів» Закону № 280/97 встановлює, що в статуті територіальної громади визначаються: 1) порядок ініціювання загальних зборів (конференції) жителів; 2) квоти (норми представництва) на конференції жителів у разі її проведення; 3) територія проведення загальних зборів (конференції) жителів; 4) порядок скликання, підготовки, проведення загальних зборів (конференції) жителів; 5) порядок прийняття рішень загальними зборами (конференцією) жителів; 6) порядок інформування жителів про результати розгляду та реалізації рішень загальних зборів (конференції) жителів; 7) інші питання щодо організації та проведення загальних зборів (конференції) жителів [10].

У подібній редакції викладена і ч. 6 ст. 9 «Місцева ініціатива» та ч. 6 ст. 13 «Громадські слухання» Закону № 280/97. Зокрема, статутом територіальної громади, рішенням районної чи обласної ради визначаються: 1) порядок внесення місцевої ініціативи на розгляд ради; 2) вимоги щодо кількісного складу та порядку утворення ініціативної групи; 3) кількість підписів, яку необхідно зібрати на підтримку місцевої ініціативи; 4) порядок і спосіб збору підписів; 5) порядок інформування жителів про результати розгляду та реалізацію місцевої ініціативи радою. Також статутом територіальної громади визначаються: 1) порядок ініціювання, підготовки та проведення громадських слухань; 2) територія проведення громадських слухань; 3) порядок прийняття пропозицій громадських слухань; 4) порядок розгляду пропозицій громадських слухань посадовими особами та виконавчими органами ради; 5) порядок інформування жителів про результати розгляду та реалізацію пропозицій громадських слухань [10].

Разом з тим, п. 5 «Прикінцевих та перехідних положень» Закону № 3703 закріплює, що до затвердження сільськими, селищними, міськими радами статутів територіальних громад або до приведення їх у відповідність з вимогами цього Закону, порядок реалізації форм участі територіальної громади у вирішенні питань місцевого значення визначається рішеннями рад, що діяли на день набрання чинності цим Законом [9].

Наразі можна виділити два основних варіанти регламентації форм локальної демократії на рівні статуту територіальної громади:

І варіант, для якого характерно встановлення порядку здійснення форм партисипативної демократії безпосередньо в нормах статуту: а) визначення механізмів локальної демократії у вирішенні питань місцевого значення в окремих розділах, які доволі докладно фіксують процедурні аспекти реалізації права членів територіальної громади на участь і місцевому самоврядуванні. Приміром, Статут територіальної громади м. Івано-Франківськ містить розділи – Глава 3 «Здійснення загальних зборів громадян за місцем проживання», Глава 4 «Громадські слухання», Глава 5 «Місцеві ініціативи» [13]; б) встановлення окремих форм партисипативної демократії в одному розділі статуту, що налічує невелику кількість статей. Наприклад, Статут територіальної громади м. Одеси розділ «Форми безпосередньої участі членів міської громади та інститутів громадянського суспільства у здійсненні міського самоврядування» налічує всього 11 статей (статті 21–32) [15].

ІІ варіант, за яким норми статуту територіальної громади про форми локальної демократії є відсилочними. На підставі цих норм приймаються відповідні положення, що є додатками до статуту. Наприклад, Положення «Про загальні збори громадян за місцем проживання в місті

Харкові», що є Додатком 1 до статуту територіальної громади міста Харкова, Положення «Про місцеві ініціативи в місті Харкові», що є Додаток 2 до Статуту територіальної громади міста Харкова, Положення «Про громадські слухання в місті Харкові», що є Додатком 3 до Статуту територіальної громади міста Харкова [2].

Варто зазначити, що в доктрині муніципального права під положенням, як актом місцевого самоврядування, розуміють нормативно-правовий акт, що встановлює структуру і функції будь-якого органу або визначає порядок будь-якої діяльності. При чому, на перший, погляд регламентація форм локальної демократії не в статуті, а в окремому нормативному акті місцевого самоврядування свідчить про невідповідність цієї практики муніципального нормотворення діючому законодавству [7, с. 262]. Проте, коли до статуту територіальної громади додаються положення, які вважаються невід'ємною частиною статуту, створюється статут у, так би мовити, «комбінованій формі». За думкою К. І. Наумової, при комбінованій формі статут є ємним і лаконічним нормативним актом, який закріплює лише ключові питання і принципи, властиві для «місцевої конституції». Вчена також зазначає, що у такому випадку місцеві ради намагаються формальний спосіб реалізувати підхід Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», відповідно до якого статут територіальної громади призначений максимально повно і докладно регулювати віднесені на його регулювання питання. Неформальна перевага такої моделі перед чистою моделлю «статут-кодекс» полягає в тому, що при цьому вдається уникнути розмивання і перевантаження основного міського документа (якщо розглядається без додатків, він не втрачає «конституційного» характеру) [8, с. 152].

Крім того, норми статуту територіальної громади містять посилання і на норми регламентів міських рад. Як правило, це виникає у випадку реалізації права громадян на участь у місцевому самоврядуванні через місцеву ініціативу. Відповідно до ч. 3 ст. 9 Закону № 280/97 розгляд радою місцевої ініціативи здійснюється відповідно до

положень регламенту ради, що визначають порядок підготовки і розгляду питань порядку денного на сесії ради [10]. Наприклад, згідно із Статутом територіальної громади міста Миколаїв процедура проведення загальних зборів громадян і громадських слухань врегульована окремими Положенням (статті 9.3. і 9.5.), а порядок підготовки й внесення громадських ініціатив миколаївців визначається Регламентом Миколаївської міської ради (9.6.) [14]. Згідно із ч. 15 ст. 23 Регламенту Миколаївської міської ради VIII скликання члени територіальної громади міста Миколаєва мають право ініціювати розгляд у Раді (у порядку місцевої ініціативи, передбаченої статтею 9 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні») будь-якого питання, віднесеного до відання місцевого самоврядування. У разі надходження до Ради питання в порядку місцевої ініціативи міський голова доручає його розгляд постійній комісії Ради, заступнику міського голови або іншій посадовій особі, до компетенції яких належить порушене питання. У разі погодження доцільності винесення порушеного питання на розгляд Ради, відповідний виконавчий орган Ради, до компетенції якого відноситься питання, готує проект рішення Ради, який виноситься на розгляд Ради у порядку, передбаченому цим Регламентом та чинним законодавством [12].

Зважаючи на вище викладене, слід підтримати пропозиції про необхідність проведення, так званої, муніципальної кодифікації та уніфікації статутного нормотворення в сфері реалізації прав членів територіальної громади на участь у місцевому самоврядуванні та визнання за територіальною громадою відправного права на самостійне локальне врядування в межах Конституції і законів [5, с. 16–19; 17, с. 15].

Вважаємо, що запровадження в Законі № 280/97 стандартних положень щодо визначення алгоритму здійснення форм участі членів територіальної громади у місцевому самоврядуванні в статуті територіальної громади сприяє вирішенню проблем відсутності регламентації та неналежного або невсебічного регулювання елементів локальної демократії України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Державне будівництво і місцеве самоврядування в Україні: підручник / І. І. Бодрова, С. В. Болдирев, В. О. Величко та ін.; за ред. С. Г. Серьогіної. 2-ге вид. переробл. та доповн. Х.: Право, 2011. 360 с.
2. Документи територіальної громади м. Харкова *Харьковский городской совет, городской голова, исполнительный комитет*. офіц. сайт <http://www.city.kharkov.ua> (дата звернення: 10.01.2025).
3. Журавель, Я., & Кравченко, В. Розвиток партисипативної демократії – важливий фактор вдосконалення управління в об'єднаних територіальних громадах. *Аспекти публічного управління*. 2019. 7(3). С. 59-65. <https://doi.org/10.15421/151917>
4. Зайцева І.О. Конституційно-правове забезпечення статутної нормотворчості у місцевому самоврядуванні в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Маріуп. держ. ун-т. Маріуполь, 2013. 20 с.
5. Кошіль Н.М. Кодифікація в статутах активістських рад з питань участі населення в здійсненні місцевого самоврядування. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2016. № 5. С. 16–19.
6. Корнат А. Нормативно-правове забезпечення залучення населення до вирішення проблем територіальної громади. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2011. Вип.2(9). С. 263–271.
7. Любченко П.М. Муніципальне право України: навч. посіб. Харків: Видавництво «ФІНН», 2012. 496 с.
8. Наумова К.І. Правові акти органів і посадових осіб місцевого самоврядування в системі джерел муніципального права в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. Харків, 2017. 198 с.
9. Про внесення змін до деяких законів України щодо народовладдя на рівні місцевого самоврядування: Закон України від 9 травня 2024 року № 3703-ІХ *Верховна Рада України*: офіц. сайт URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3703-IX#Text> (дата звернення: 20.01.2025).
10. Про місцеве самоврядування в Україні *Верховна Рада України*; Закон від 21.05.1997 № 280/97-ВР *Верховна Рада України*: офіц. сайт URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 20.01.2025).
11. Про правотворчу діяльність Закон України від 24. 08. 2023 р. № 3354-ІХ14.07.2015 № 595-VIII *Верховна Рада України*. офіц. сайт URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text> (дата звернення: 20.01.2025).
12. Регламент Миколаївської міської ради VIII скликання *Миколаївська міська рада*: офіц. сайт URL: https://mkrada.gov.ua/content/reglament-mikolaivskoi-miskoi-radi-vi-sklikannya_2.html (дата звернення: 09.01.2025).
13. Статут територіальної громади м. Івано-Франківськ. *М. Івано-Франківськ*. офіц. сайт URL: <http://www.mvk.if.ua/rizn/21729> (дата звернення: 09.01.2025).
14. Статут територіальної громади міста Миколаєва *Миколаївська міська рада*: офіц. сайт URL: <https://mkrada.gov.ua/content/statut-mista.html> (дата звернення: 21.01.2025).
15. Статут територіальної громади м. Одеси. *Місто Одеса*. офіц. сайт URL: <http://omr.gov.ua/ua/acts/council/> (дата звернення: 08.01.2025).
16. Чудик Н.О. Предмети статутного регулювання місцевого самоврядування *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 8. С. 50–52.
17. Чудик Н.О. Статут територіальної громади як джерело конституційного права в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. К., 2011. 20 с.

ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ СУДУ ПРИСЯЖНИХ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ: ВІД КИЄВСЬКОЇ РУСІ ДО СУЧАСНОСТІ

THE HISTORICAL DEVELOPMENT OF THE JURY TRIAL INSTITUTION IN THE TERRITORY OF UKRAINE: FROM KYIVAN RUS TO THE PRESENT

Смолярова М.Л., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри конституційного, адміністративного та трудового права
Національний університет «Запорізька політехніка»

Ференць О.Є., аспірант кафедри конституційного,
адміністративного та трудового права
Національний університет «Запорізька політехніка»

У статті досліджується еволюція форм участі народу в судочинстві, аналізуються причини виникнення та трансформації інституту суду присяжних у різні історичні періоди, а також розглядається їхній вплив на формування сучасних правових традицій українського народу.

Особлива увага приділяється правовій природі, механізмам реалізації та особливостям функціонування інституту суду присяжних у різні історичні періоди, які досі залишаються недостатньо дослідженими у вітчизняній юридичній науці. Зокрема, аналізуються періоди Київської Русі, Гетьманщини, судової реформи 1864 року та доби українських визвольних змагань початку ХХ століття, коли суд присяжних набув виразних національних рис. Окремо розглядається досвід функціонування суду присяжних у радянський період, коли цей інститут фактично було скасовано та замінено народними засідателями, що суттєво вплинуло на сучасну правову культуру та правосвідомість громадян.

Наголошується, що аналіз історії виникнення та розвитку суду присяжних в Україні має не лише теоретичне, а й практичне значення. Він допомагає краще зрозуміти сучасні проблеми судоустрою та судочинства, а також визначити оптимальні шляхи розвитку цього інституту в умовах державотворення. Дослідження дозволяє виявити передумови, причини та наслідки як успішних практик, так і помилкових рішень минулого щодо функціонування суду присяжних, що сприятиме уникненню повторення історичних помилок та ефективному використанню позитивного досвіду для вдосконалення сучасної судової системи України.

На основі проведеного аналізу сформульовано низку висновків. Результати дослідження дозволяють заповнити прогалини в сучасних історико-правових студіях, надати додатковий матеріал для подальших наукових розвідок, а також сприятимуть удосконаленню практики застосування інституту присяжних в Україні з урахуванням історичного досвіду. Врахування цього досвіду сприятиме ефективнішій реалізації демократичних принципів судочинства та зміцненню довіри суспільства до судової влади.

Ключові слова: участь громадян у здійсненні правосуддя, елементи суду присяжних, демократичні засади судочинства.

The article explores the evolution of public participation in the judiciary, analyzes the reasons for the emergence and transformation of the jury system in different historical periods, and examines its impact on the formation of modern legal traditions of the Ukrainian people.

Particular attention is paid to the legal nature, implementation mechanisms, and specific features of the jury system in various historical periods, which remain insufficiently studied in domestic legal science. In particular, the article analyzes the periods of Kyivan Rus, the Hetmanate, the judicial reform of 1864, and the era of Ukraine's national liberation struggles in the early 20th century when the jury system acquired distinct national characteristics. Additionally, the study examines the experience of the jury system during the Soviet period, when this institution was effectively abolished and replaced by people's assessors, significantly influencing modern legal culture and public legal consciousness.

It is emphasized that analyzing the history of the jury system's emergence and development in Ukraine has theoretical and practical significance. It helps to better understand current issues in the judicial system and legal proceedings and to determine the optimal ways to develop this institution in the context of state-building. The research allows for identifying the prerequisites, causes, and consequences of successful practices and past mistakes in the functioning of the jury system. This, in turn, will help avoid repeating historical errors and effectively utilize positive experiences to improve Ukraine's modern judicial system.

Based on the conducted analysis, several conclusions have been formulated. The study's findings will help fill gaps in contemporary historical and legal research, provide additional material for further academic inquiry, and improve the practical application of the jury system in Ukraine by considering historical experience. Considering this experience will promote the more effective implementation of democratic principles in judicial proceedings and enhance public trust in the judiciary.

Key words: citizen participation in justice, elements of the jury system, democratic principles of legal proceedings.

Інститут суду присяжних є однією з форм безпосередньої участі громадян у здійсненні правосуддя, що відіграє важливу роль у сучасній судовій системі демократичних держав. В умовах масштабних суспільно-політичних та правових реформ, які відбуваються в Україні, дослідження історичних аспектів становлення та розвитку суду присяжних набуває особливої актуальності. Вивчення цього інституту в історичному контексті дозволяє краще зрозуміти його значення та вплив на формування сучасної української правової системи.

Тема виникнення та розвитку суду присяжних на території України є об'єктом дослідження багатьох українських науковців: В. Берч, В. Кульчицького, О. Сидорчука, С. Стахівського та інших. Втім, в українській юридичній науці досі бракує комплексних історико-правових праць, що охоплюють увесь період розвитку суду присяжних – від раннього середньовіччя (часів Київської Русі) до сьо-

годення. Більшість сучасних дослідників зосереджуються переважно на окремих історичних етапах або аналізують сучасні аспекти діяльності присяжних. Отже, системний аналіз історії суду присяжних на території України, який охоплює всі етапи розвитку цього інституту, залишається актуальною науковою проблемою, що потребує подальших досліджень. Саме цим і зумовлений вибір даної теми.

Метою статті є проведення комплексного історико-правового аналізу виникнення, становлення та розвитку суду присяжних на території України, починаючи з часів Київської Русі до сучасності, з метою виявлення закономірностей та особливостей функціонування цього інституту в різні історичні етапи.

Витоки інституту присяжних в Україні сягають ще часів Київської Русі, коли вже існували певні елементи участі громадян у здійсненні правосуддя. Хоча в цей період інститут присяжних у сучасному розумінні ще не

був сформований, суспільно-правові передумови для його розвитку вже тоді були наявні. У Київській Русі важливим елементом судового устрою було віче, яке виконувало не лише політичні, а й судові функції. Віче, як загальні збори громадян міста, брало участь у вирішенні найважливіших питань суспільного життя, зокрема й у судових процесах. Саме на віче розглядалися справи, що стосувалися особливо серйозних злочинів або таких, які мали великий суспільний резонанс [1, с. 140]. Окрім, того важливим нормативно-правовим актом Київської Русі, що свідчить про участь громади у вирішенні судових справ, була «Руська Правда» (XI–XII ст.). У цьому документі було закріплено право громади брати участь у судовому процесі через свідків («послухів») і «видоків», які фактично виконували функцію, подібну до сучасних присяжних. Їхні свідчення мали вирішальне значення при встановленні істини у справі [2, с. 393].

Суттєвою особливістю судочинства Київської Русі була колегіальність ухвалення рішень, що передбачала участь у розгляді справ не тільки князя або його представника, а й представників громади, які могли впливати на прийняття судового рішення через механізм «суда общиною». Це дозволяло враховувати суспільну думку та уникати зловживань владою з боку суддів або княжих чиновників [3, с. 61]. Отже, традиції судочинства Київської Русі, особливо діяльність віча та участь громади у судових процесах, стали важливою суспільно-правовою основою для зародження і подальшого розвитку елементів суду присяжних на українських землях. Вже в цей ранній період закладалися принципи народної участі у правосудді, які згодом трансформувалися в більш чіткі форми участі громадян у судовій системі.

Важливим етапом розвитку елементів суду присяжних на українських землях стала доба запровадження магдебурзького права (XIV–XVIII ст.), яке відіграло значну роль у становленні колегіального судочинства та залученні місцевої громади до участі у процесах правосуддя. Магдебурзьке право почало активно поширюватися на території України з XIV століття, спочатку в містах Галичини й Волині, а згодом і на решті українських земель. Це право передбачало створення самоврядних міських громад, які отримували значні судові повноваження. Зокрема, судову владу в таких громадах здійснювали колегіальні органи – магістрати, що складалися з представників місцевого населення, які обиралися самими мешканцями міста [4, с. 46].

Важливою характеристикою магдебурзького судочинства було застосування змагального принципу, який забезпечував активну участь представників громади в оцінці доказів і вирішенні справ. Саме це створило підґрунтя для подальшого розвитку інституту присяжних, де роль громади в судочинстві стала ще більш значущою [5, с. 543]. Завдяки впровадженню магдебурзького права українські міста здобули цінний досвід самостійного правосуддя, що сприяло формуванню стійких традицій участі громадян у колегіальному розгляді справ. Ці традиції, у свою чергу, мали вплив на подальший розвиток судових реформ і запровадження суду присяжних у XIX столітті [4, с. 165]. Магдебурзьке право заклало важливу основу для подальшого розвитку суду присяжних на українських землях, закріпивши традиції колегіальності та демократизму в судовій практиці. Це мало значний вплив на формування сучасних форм участі народу у здійсненні правосуддя, зокрема на інститут присяжних.

Важливим історичним етапом у становленні суду присяжних на території України стала судова реформа 1864 року. Ця реформа вважається однією з найбільш прогресивних у XIX столітті, оскільки вона впроваджувала принципи відкритості, змагальності, гласності та незалежності суддів, а також створила інститут присяжних засідателів, який забезпечив безпосередню участь громадян у правосудді. Основними нормативними актами,

що визначили проведення судової реформи, були «Судові статuti» від 20 листопада 1864 року: Статут цивільного судочинства, Статут кримінального судочинства, Статут про покарання, які накладаються мировими суддями, та Установлення судових установлень. Згідно з цими актами, суди присяжних були запроваджені для розгляду кримінальних справ, що забезпечувало безпосередню участь населення у здійсненні правосуддя та контроль громади над діяльністю судової влади [6, с. 283]. На території українських губерній, зокрема Київської, Харківської, Полтавської, Катеринославської, Чернігівської та інших, суди присяжних були запроваджені поступово в період з 1866 по 1871 рік. Нові суди складалися з професійних суддів та колегії присяжних, що обиралися шляхом жеребкування з числа місцевого населення. Головною функцією присяжних було визначення вини або невинуватості підсудного на підставі представлених у суді доказів, тоді як професійний суддя відповідав за юридичні питання та призначення покарання [7, с. 126]. Важливе значення судової реформи 1864 року для українських губерній полягало у створенні якісно нової системи судочинства, що базувалася на принципах демократичності й незалежності. Інститут присяжних сприяв зростанню правової свідомості населення, забезпечував прозорість судових процесів і зменшував ризики свавілля з боку влади [3, с. 144]. Водночас реформа викликала значні дискусії серед тогочасних юристів та громадськості. З одного боку, прихильники реформи відзначали її прогресивність і позитивний вплив на суспільство. З іншого боку, лунала критика через недостатню підготовленість громадян до виконання обов'язків присяжних та можливість винесення емоційно забарвлених рішень, що інколи могло негативно впливати на справедливість судових вироків [4, с. 124]. Судова реформа 1864 року мала визначальний вплив на подальший розвиток суду присяжних в Україні, створивши умови для залучення місцевих громад до активної участі у здійсненні правосуддя та формування демократичних традицій в українському судочинстві.

Після судової реформи 1864 року суд присяжних почав функціонувати на території українських губерній як новий інститут судової системи. Суд присяжних у цей період характеризувався чітко визначеною структурою, специфічною компетенцією та особливостями функціонування. Структурно суд присяжних складався з двох основних частин: професійного суду та колегії присяжних засідателів. Професійний суддя (головуючий у процесі) відповідав за ведення судового процесу, роз'яснення присяжним юридичних аспектів справи та визначення покарання, тоді як присяжні вирішували питання факту, тобто визначали винність чи невинність підсудного. Присяжні обиралися жеребкуванням із числа громадян, які відповідали встановленим законом вимогам (віковий ценз, майновий ценз, освітні критерії), та складали присягу перед початком слухання справи [3, с. 146]. Таке змішане колегіальне правосуддя дозволяло забезпечити більшу об'єктивність і прозорість судового процесу, сприяло рівноправній участі громадян у правосудді, тим самим закладаючи основи для подальшого розвитку інституту присяжних у наступні історичні періоди.

Компетенція суду присяжних починаючи з другої половини XIX до першої половини XX століття включала розгляд тяжких кримінальних справ, таких як умисні вбивства, тяжкі тілесні ушкодження, пограбування, державні злочини, а також деякі категорії злочинів проти моралі та громадської безпеки. Суди присяжних не розглядали справи менш тяжкого характеру, які були підсудні окремим судам, що складалися лише з професійних суддів [6, с. 234]. Особливості функціонування суду присяжних полягали в застосуванні принципів змагальності, гласності та змагального процесу. Судові засідання проходили відкрито, у присутності громадськості та преси,

що сприяло прозорості судового процесу та підвищенню довіри населення до суда. Важливим аспектом було право присяжних засідателів ухвалювати вердикт таємним голосуванням простою більшістю голосів. Цей вердикт мав безумовну юридичну силу щодо встановлення факту винуватості або невинуватості особи і не міг бути змінений суддею [7, с. 126].

Позитивною рисою суду присяжних у зазначений період була його демократичність та відкритість. Однак існували й певні проблеми: низький рівень освіченості деяких присяжних, емоційність при ухваленні рішень, а також вплив громадської думки та преси, що іноді могло позначатися на справедливості судового рішення [3, с. 147]. Отже, суд присяжних у другій половині XIX до першої половини XX століття став важливим демократичним інститутом, який сприяв зростанню правової свідомості та культури громадян. Однак він мав і певні особливості та проблеми, які вплинули на його подальший розвиток в Україні. Оцінка діяльності суду присяжних в українських губерніях з кінця XIX та на початку XX століть демонструє складну, але загалом позитивну картину функціонування цього демократичного інституту. Дослідження архівних матеріалів, зокрема судової практики Київського, Харківського та Одеського судових округів, свідчать про значну роль присяжних у здійсненні правосуддя та формуванні громадської думки з питань кримінального права.

За матеріалами Київського судового округу (1867–1914 рр.), відомо, що суд присяжних продемонстрував досить високу ефективність при розгляді тяжких злочинів, зокрема вбивств. За статистичними даними, в середньому близько 80% справ, розглянутих судом присяжних, завершувалися обвинувальними вердиктами, що свідчило про серйозне ставлення громадян до виконання своїх обов'язків та сприяло зміцненню довіри до цього інституту. Однак траплялися випадки, коли вердикти піддавалися критиці за їхню емоційність чи суб'єктивізм, що ставило під питання об'єктивність ухвалених рішень [8, с. 12]. Загалом, оцінюючи судову практику зазначеного судового округу, можна стверджувати, що суд присяжних на українських землях кінця XIX – початку XX століття став важливим демократичним інститутом. Він активно сприяв розвитку правосвідомості населення, формував засади демократичного судочинства та забезпечував прозорість ухвалення судових рішень. Водночас практика виявила низку проблем та суперечностей, пов'язаних із рівнем правової культури населення та впливом громадської думки на рішення присяжних. Проблеми, що виникали, включали недостатню правову підготовленість присяжних, емоційний підхід до прийняття рішень та зовнішні чинники, такі як преса і суспільні настрої, що могли впливати на об'єктивність суддів. Історичний досвід, здобутий під час функціонування суду присяжних у зазначений період, є надзвичайно цінним і актуальним для врахування в умовах сучасної України. Цей досвід може стати корисним для розвитку правової культури, вдосконалення судочинства та підвищення ефективності інституту присяжних у майбутньому.

Період Української революції (1917–1921 рр.) характеризувався активними спробами української влади реформувати систему правосуддя та створити власну національну модель судочинства. Перші кроки щодо нормативного закріплення суду присяжних були зроблені за часів Центральної Ради. У Законі «Про судові палати та апеляційні суди», ухваленому Центральною Радою 17 грудня 1917 року, зазначалося, що суд присяжних зберігається і функціонує відповідно до Судових статутів 1864 року, з незначними змінами, що враховували національні особливості українського суспільства. Це дозволяло зберегти традиції правосуддя, які були закладені ще за часів Російської імперії, водночас адаптуючи їх до нових політичних і соціальних реалій [9].

Важливим кроком стало ухвалення Центральною Радою 2 березня 1918 року Закону УНР «Про запровадження української мови у судочинстві», який передбачав обов'язкове ведення судових процесів, включаючи суд присяжних, українською мовою. Це рішення мало на меті посилити демократичний характер судочинства та зробити його більш доступним і зрозумілим для широких верств населення, підкреслюючи значення національної ідентичності у правовій сфері [10].

За часів Української Держави гетьмана Павла Скоропадського (квітень-грудень 1918 р.) було здійснено подальше нормативне врегулювання суду присяжних. Відповідно до Закону УНР «Про тимчасовий державний устрій України» від 29 квітня 1918 року, суд присяжних зберігався як важливий інститут судової системи. Гетьманською адміністрацією були розроблені нові положення щодо діяльності суду присяжних, які регламентували процедуру обрання присяжних, їхні повноваження та роль у процесі. Водночас підтверджувалась необхідність збереження демократичних принципів судочинства – гласності, відкритості та участі населення в судових процесах, що відповідало ідеї про справедливий суд для всіх громадян [11].

Попри нормативно-правове забезпечення, у контексті політичної нестабільності та збройних конфліктів цього періоду суд присяжних стикався з численними труднощами в практичному функціонуванні. Незважаючи на це, нормативні акти Центральної Ради та Гетьманату П. Скоропадського заклали важливі підвалини для майбутнього розвитку суду присяжних в Україні та засвідчили прагнення української державності зберегти та розвинути демократичні традиції у сфері правосуддя [7, с. 127]. Отже, період Центральної Ради та Гетьманату П. Скоропадського став важливим етапом нормативного закріплення суду присяжних в Україні. Хоча складна політична ситуація не дозволила повною мірою реалізувати потенціал цього інституту, саме в цей період було закладено основи для подальшого розвитку судової системи, зокрема щодо інтеграції демократичних принципів у сфері правосуддя.

Період правління Директорії Української Народної Республіки (грудень 1918–1921 рр.) характеризувався спробами реформувати та зміцнити судову систему з акцентом на демократичні принципи. У цей час було здійснено низку важливих кроків для збереження інституту присяжних та його адаптації до реалій тогочасного суспільства, яке перебувало в умовах військово-політичної нестабільності. Зокрема, у нормативних актах Директорії УНР було підтверджено важливість збереження суду присяжних як демократичного інституту, що відображає право народу брати участь у здійсненні правосуддя. У прийнятому в 1919 році Законі УНР «Про тимчасове впорядкування судівництва та адміністрації Української Народної Республіки» зазначалося, що у справах про важкі кримінальні злочини застосовується суд за участю присяжних засідателів. Водночас наголошувалося на необхідності підвищення ефективності та незалежності цього інституту від впливу політичних чинників, що повинно було зміцнити довіру до судової системи [12, с. 12].

В умовах постійної зміни влади та військових дій суд присяжних функціонував нерегулярно. Однак, за свідченнями тогочасних очевидців та науковців, у регіонах, де центральна влада Директорії могла забезпечити стабільність, цей інститут відігравав значущу роль у судочинстві. Особливістю цього періоду стала активна участь присяжних у розгляді справ політичного характеру, що свідчило про високу довіру до цього інституту з боку місцевого населення. Це також свідчить про те, що навіть в умовах політичної нестабільності, присяжні засідателі залишалися важливим елементом у справедливому вирішенні судових справ [7, с. 127]. Проте практика функціонування суду присяжних за часів Директорії була обмеженою та не завжди ефективною. Основними причинами цього були

постійні військові конфлікти, нестача кваліфікованих кадрів, складні умови залучення громадян до здійснення правосуддя, а також недостатній рівень правової культури населення. Більше того, часті зміни урядів та військова обстановка створювали додаткові труднощі в організації та проведенні судових процесів. Однак попри ці труднощі, Директорія УНР підтвердила цінність суду присяжних як інституту народовладдя і демократизації судової системи, що мало важливе значення для майбутнього розвитку цього інституту в Україні [7, с. 128]. Отже, період Директорії Української Народної Республіки став важливим етапом розвитку суду присяжних, незважаючи на складні умови та обмеження практичного застосування цього інституту. Водночас нормативне закріплення принципу участі народу в судочинстві створило передумови для збереження демократичних засад правосуддя в Україні на майбутнє. Цей досвід, хоч і неповноцінно реалізований, став основою для подальших реформ в судовій системі, спрямованих на забезпечення справедливості та прав людини.

Після встановлення радянської влади на території України (1919–1921 рр.) відбулася кардинальна трансформація судової системи, що призвела до ліквідації суду присяжних як незалежного демократичного інституту правосуддя. Цей процес був зумовлений політичними та ідеологічними чинниками, які визначали напрямок і характер реформування судочинства в УРСР. У перші роки радянської влади суд присяжних було повністю скасовано, а на його місце введено систему революційних трибуналів і судів з участю народних засідателів. Причиною таких змін стало те, що інститут суду присяжних вважався ідеологічно несумісним із комуністичною доктриною, яка проголошувала необхідність повного контролю держави над судовою системою. Суд присяжних розглядався як буржуазний пережиток, непридатний для соціалістичної моделі правосуддя, оскільки передбачав участь громадян в ухваленні рішень, що суперечило ідеї централізованого контролю над усіма державними інститутами, зокрема і судовими [13, с. 192].

Після ліквідації суду присяжних у перші роки радянської влади інститут народних засідателів був запроваджений як часткова заміна участі громадян у здійсненні правосуддя. Народні засідателі, відповідно до радянського законодавства, розглядалися як «представники народу», що повинні були сприяти реалізації принципу народовладдя в судочинстві. Однак сутність, функції та правове положення народних засідателів суттєво відрізнялися від класичного інституту присяжних.

Народні засідателі були запроваджені згідно з Положенням про судоустрій УСРР 1922 року, а пізніше також відповідними законами про судоустрій 1925 та 1938 років. Вони обиралися місцевими радами з числа громадян, переважно робітників і селян, та брали участь у колегіальному розгляді кримінальних і цивільних справ разом із професійним суддею [6, с. 28]. Незважаючи на формальну схожість із судом присяжних (колегіальність розгляду справ, залучення громадян до здійснення правосуддя), інститут народних засідателів мав низку суттєвих відмінностей. По-перше, народні засідателі, на відміну від присяжних, не ухвалювали окремого вердикту, а брали участь у прийнятті єдиного рішення разом із професійним суддею, що значно зменшувало їхню самостійність та вплив на результат справи. По-друге, народні засідателі не мали незалежності від органів влади та могли бути об'єктами політичного впливу [7, с. 127]. Незважаючи на формально декларовану демократичність, народні засідателі в радянський період не стали повноцінною заміною інституту присяжних. Натомість вони виступали інструментом підтримки авторитарної моделі правосуддя, що сприяло зниженню довіри суспільства до судової системи та мало негативні наслідки для правової культури населення.

Інститут суду присяжних отримав новий поштовх для відродження після проголошення незалежності України. Конституція України, прийнята 28 червня 1996 року, стала правовою основою для повернення цього демократичного інституту в систему національного судочинства. Зокрема, ст. 124 Конституції закріпила положення, згідно з яким правосуддя в Україні здійснюється професійними суддями та, у визначених законом випадках, присяжними, що створило конституційну основу для законодавчого врегулювання діяльності суду присяжних [14]. Прийняття Конституції України 1996 року стало першим важливим кроком до реального відновлення інституту суду присяжних. Однак процес його імплементації затягнувся через відсутність конкретних законодавчих актів, які визначали порядок участі присяжних у кримінальному процесі. Лише з ухваленням нового Кримінального процесуального кодексу України у 2012 році розпочалося повноцінне відродження та практичне застосування цього інституту в сучасному українському правосудді.

Реальне відродження інституту суду присяжних в Україні відбулося з прийняттям нового Кримінального процесуального кодексу України (КПК), ухваленного 13 квітня 2012 року. Саме цей нормативний акт чітко визначив механізм участі присяжних у кримінальному судочинстві, створивши умови для повноцінної реалізації конституційних положень щодо залучення громадян до правосуддя [15]. Відповідно до статей 31 і 384 Кримінального процесуального кодексу України, суд присяжних формується у складі двох професійних суддів і трьох присяжних, що є особливістю української моделі цього інституту. На відміну від класичної моделі, у якій присяжні самостійно ухвалюють вердикт, в Україні вони спільно з суддями вирішують як питання вини, так і міру покарання підсудного. Такий підхід є результатом компромісу між демократичним принципом залучення громадян до правосуддя та необхідністю забезпечення професійного підходу до здійснення судочинства. Цей підхід дозволяє забезпечити більш високий рівень кваліфікації у вирішенні складних правових питань, оскільки професійні судді мають необхідні юридичні знання і досвід, що є важливим для ухвалення обґрунтованих рішень. Водночас участь присяжних дозволяє врахувати соціальний контекст і громадську думку, що сприяє забезпеченню більшої прозорості і демократичності судового процесу.

Важливим аспектом відродження інституту суду присяжних стало створення механізмів для формування присяжних. Згідно з КПК України, кандидати на роль присяжних обираються на основі випадкової вибірки серед громадян, які відповідають встановленим вимогам. Це дозволяє уникнути політичного впливу чи відбору «підконтрольних» осіб, що підвищує об'єктивність та незалежність судочинства. Завдяки прийняттю нового КПК України і впровадженню інституту суду присяжних, Україна отримала нову можливість для розвитку демократичних традицій у сфері правосуддя. Хоча цей процес потребує часу для повного втілення і подолання певних практичних труднощів, він вже став важливим етапом у становленні сучасної правової системи України, де забезпечується не лише професіоналізм суддів, а й активна участь громадян у здійсненні правосуддя.

Закон України «Про судоустрій і статус суддів» 2016 року закріпив порядок відбору та призначення присяжних, визначив їхні права, обов'язки, вимоги до кандидатів у присяжні, процедуру формування списків присяжних та їхню участь у розгляді кримінальних справ [16]. Цей нормативно-правовий акт став важливим кроком у вдосконаленні правового регулювання інституту суду присяжних в Україні, однак реальне впровадження цього інституту в практику вимагає подальших удосконалень.

Практика функціонування суду присяжних в Україні свідчить про наявність низки труднощів. Зокрема, кількість справ, розглянутих за участю присяжних, залишається

обмеженою через складність процедури їх залучення, недостатню обізнаність громадян про їхні права та обов'язки, а також через обмежений перелік категорій справ, у яких передбачена участь присяжних. Більшість суддівських справ продовжують розглядатися без участі присяжних, що знижує загальну ефективність цього інституту. Крім того, аналіз судової практики свідчить, що роль присяжних у прийнятті рішень нерідко залишається формальною через домінуючу позицію професійних суддів, що обмежує їхній реальний вплив на результати судового процесу. Це, своєю чергою, знижує ефективність і демократичний потенціал інституту присяжних. Водночас є й позитивні приклади, коли їх залучення значно підвищувало прозорість судового процесу та рівень довіри громадян до судової системи загалом, що підкреслює важливість подальшого розвитку цього інституту. Реформування кримінального судочинства у 2012 році створило нормативну базу для відродження суду присяжних в Україні. Однак для його повноцінної ре-

лізації необхідно вдосконалити законодавство, посилити інформаційну роботу серед населення, розширити перелік справ, у яких можлива участь присяжних, а також врахувати міжнародний досвід, що допоможе зробити цей інститут більш ефективним і демократичним.

Отже, історичний досвід становлення та функціонування суду присяжних на українських землях є важливим та актуальним для сучасної України. Його врахування дозволить ефективніше реалізовувати демократичні принципи судочинства та зміцнювати довіру суспільства до судової влади. Для підвищення ефективності інституту суду присяжних необхідне вдосконалення законодавства, активна інформаційна політика, спрямована на формування правової свідомості населення, розширення компетенції присяжних, а також активніше використання позитивного міжнародного досвіду. Це сприятиме підвищенню рівня правосуддя та спрогнозованості судових рішень, зміцнюючи довіру громадян до судової системи в цілому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Трофанчук Г. І. Історія держави і права України: підручник. 4-те вид., перероб. і допов., Київ: Юрінком Інтер, 2024. 608 с.
2. Руська Правда. Юридична енциклопедія : [у 6 т.] / ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2003. Т. 5 : П–С. 736 с.
3. Кульчицький В. С., Тищик Б. Й. Історія держави і права України: Навчальний посібник. Львів: ПАІС, 2008. 406 с.
4. Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн: хрестоматія. К. : Вентурі, 1995. 176 с.
5. Музиченко П. П. Магдебурзьке право в Україні. *Юридична енциклопедія*. 1994. № 6. С. 543–544.
6. Кульчицький В. С., Настюк М. І., Тищик Б. Й. Історія держави і права України: підручник. Львів: Світ, 1996. 296 с.
7. Кульчицький В., Сидорчук О. Суд присяжних і наукова думка про нього в Україні після судової реформи 1864 р. *Право України*. 2003. № 6. С. 125–128.
8. Матеріали Київського окружного суду. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДАВО України). Фонд 318. опис 2. спр. 35. 16 арк.
9. Про судові палати та апеляційні суди : Закон УНР від 17 грудня 1917 р. / Центральна Рада. *Вісник Генерального Секретаріату УНР*. Київ, 1918. № 5.
10. Про запровадження української мови у судочинстві: Закон УНР від 02 березня 1918 р. / Центральна Рада. *Вісник Генерального Секретаріату УНР*. Київ, 1918. № 9.
11. Про тимчасовий державний устрій України: Закон УНР від 29 квітня 1918 р. *Державний Вістник*. 1918, 16 травня. № 1. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0004300-18/print> (дата звернення: 04.03. 2024).
12. Про тимчасове впорядкування судівництва та адміністрації УНР: Закон УНР від 15 січня 1919 р. / *Збірник законів і розпоряджень Директорії УНР*. Київ, 1919. Вип. 1. С. 12–15.
13. Тищик Б. Й., Єфремова Н. В., Марчук В. Т. Суд і судочинство в Українській народній республіці, Українській державі, Західноукраїнській Народній республіці (1917–1920 рр.): монографія. Фенікс, 2007. 280 с.
14. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254 /96-ВР / *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
15. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI / *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9–13. Ст. 88.
16. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02 червня 2016 р. № 1402-VIII / *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 31. Ст. 545.

РЕФОРМУВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ В КРАЇНАХ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

REFORMING THE ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL STRUCTURE IN EASTERN EUROPEAN COUNTRIES

Стешенко Т.В., к.ю.н.,

доцентка кафедри державного будівництва

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Ігнатов М.П., студент I курсу магістратури
факультету слідчої та детективної діяльності

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Адміністративно-територіальний поділ є основою організації державного управління та місцевого самоврядування. Його реформи в різних країнах спрямовані на підвищення ефективності управління, оптимізацію міжбюджетних відносин і залучення громадськості до ухвалення рішень. Досвід європейських країн демонструє, що адміністративно-територіальні зміни можуть бути успішними за умови врахування історичних, економічних та соціальних факторів.

Основною метою дослідження є аналіз процесів адміністративно-територіального реформування в країнах Європейського Союзу, визначення ключових чинників, що впливають на його ефективність, та оцінка перспектив подальшого розвитку регіонального управління в умовах глобалізації.

У процесі дослідження використано такі наукові методи: порівняльно-правовий метод – для аналізу законодавчих моделей адміністративно-територіального поділу в різних країнах; історичний метод – для простеження еволюції реформ і визначення ключових етапів змін; системний підхід – для оцінки взаємозв'язків між центральними та регіональними органами влади; метод аналізу і синтезу – для виокремлення основних тенденцій розвитку адміністративно-територіальних реформ.

У ході дослідження встановлено, що адміністративно-територіальне реформування в Європі відбувалося у три основні хвилі, кожна з яких мала свої особливості: перша хвиля (початок XX століття) – адаптація управлінських структур до умов урбанізації; друга хвиля (після Другої світової війни) – укрупнення адміністративних одиниць та усунення регіональних диспропорцій; третя хвиля (1970–1980-ті роки) – перегляд розподілу повноважень та зменшення економічної нерівності між регіонами.

Окрему увагу приділено концепції нового регіоналізму, яка передбачає посилення ролі регіонів у міжнародних відносинах, формування нових форм територіального управління та зростання міжрегіональної конкуренції. У статті розглядаються переваги та виклики цієї концепції, зокрема проблеми балансування економічних та культурних чинників у процесі територіального реформування.

Результати дослідження свідчать, що конституційно-правове регулювання адміністративно-територіального устрою європейських країн має значні відмінності, які залежать від історичних, політичних та соціально-економічних чинників.

Досліджено досвід Польщі, Чехії, Словаччини, Іспанії та Франції у проведенні адміністративно-територіальних реформ.

Результати дослідження підтверджують, що успішність реформ значною мірою залежить від нормативно-правового закріплення автономії регіонів, фінансової спроможності місцевих бюджетів, чіткого розподілу повноважень між рівнями влади та створення ефективних механізмів врегулювання міжрівневих спорів. Впровадження принципу субсидіарності відіграє важливу роль у забезпеченні ефективного функціонування адміністративно-територіальної системи.

Подальші дослідження можуть бути спрямовані на оцінку впливу реформ на місцеве самоврядування, рівень децентралізації та соціально-економічний розвиток регіонів. Особливо актуальним є аналіз фінансової спроможності територіальних громад та механізмів міжбюджетних відносин після впровадження реформ.

Враховуючи сучасні виклики, що постають перед державами у сфері територіального управління, подальший розвиток регіональної політики потребує комплексного підходу, який враховує як економічні, так і соціокультурні аспекти розвитку регіонів.

Ключові слова: адміністративно-територіальний устрій, реформа, децентралізація, місцеве самоврядування, територіальний поділ, регіональне управління, адміністративні одиниці, східноєвропейські країни, державне управління, територіальна реорганізація.

Administrative-territorial division is the basis for the organisation of public administration and local self-government. Its reforms in various countries are aimed at improving the efficiency of governance, optimising intergovernmental relations and engaging the public in decision-making. The experience of European countries demonstrates that administrative and territorial changes can be successful if historical, economic and social factors are taken into account.

The main purpose of the study is to analyse the processes of administrative and territorial reform in the European Union, identify the key factors that influence its effectiveness, and assess the prospects for further development of regional governance in the context of globalisation.

The following scientific methods were used in the course of the study: comparative legal method – to analyse legislative models of administrative and territorial division in different countries; historical method – to trace the evolution of reforms and identify key stages of change; systematic approach – to assess the relationship between central and regional authorities; method of analysis and synthesis – to identify the main trends in the development of administrative and territorial reforms.

The study found that administrative-territorial reform in Europe took place in three main waves, each of which had its own characteristics: the first wave (early XX century) – adaptation of administrative structures to the conditions of urbanisation; the second wave (after the Second World War) – consolidation of administrative units and elimination of regional imbalances; the third wave (1970s-1980s) – revision of the distribution of powers and reduction of economic inequality between regions.

Particular attention is paid to the concept of new regionalism, which envisages strengthening the role of new regions in international relations, formation of new forms of territorial governance and growth of interregional competition. The article discusses the advantages and challenges of this concept, in particular, the problems of balancing economic and cultural factors in the process of territorial reform.

The results of the study show that the constitutional and legal regulation of the administrative and territorial structure of European countries has significant differences which depend on historical, political and socio-economic factors.

The experience of Poland, the Czech Republic, Slovakia, Spain and France in conducting administrative and territorial reforms is studied.

The results of the study confirm that the success of the reforms largely depends on the legal framework for regional autonomy, the financial capacity of local budgets, a clear division of powers between levels of government, and the creation of effective mechanisms for resolving inter-level disputes. The implementation of the principle of subsidiarity plays an important role in ensuring the effective functioning of the administrative and territorial system.

Further research could be aimed at assessing the impact of the reforms on local self-government, the level of decentralisation and the socio-economic development of the regions. The analysis of the financial capacity of territorial communities and the mechanisms of intergovernmental fiscal relations after the implementation of the reforms is particularly relevant.

Given the current challenges faced by states in the field of territorial management, further development of regional policy requires a comprehensive approach that takes into account both economic and socio-cultural aspects of regional development.

Key words: administrative-territorial structure, reform, decentralization, local self-government, territorial division, regional governance, administrative units, Eastern European countries, state governance, territorial reorganization.

Постановка проблеми. Реформування адміністративно-територіального устрою є важливим аспектом розвитку будь-якої держави, оскільки воно безпосередньо впливає на ефективність управління, якість надання державних послуг та рівень децентралізації влади. У країнах Східної Європи цей процес набув особливої актуальності внаслідок політичних, економічних та соціальних трансформацій, що відбулися після розпаду соціалістичного табору наприкінці XX століття. Реформи адміністративно-територіального устрою спрямовані на забезпечення збалансованого розвитку регіонів, підвищення ефективності управлінських рішень, а також на створення оптимальної системи державного управління. У більшості країн Східної Європи ці процеси супроводжувалися впровадженням європейських стандартів децентралізації, посиленням місцевого самоврядування та перерозподілом повноважень між центральною та регіональною владою. Разом із тим, реформування адміністративно-територіального устрою несе в собі значні виклики. До них можна віднести необхідність адаптації законодавчої бази, подолання супротиву певних політичних та соціальних груп, а також вирішення питань фінансування та ресурсного забезпечення нових адміністративних одиниць. Важливим аспектом є також врахування історичних, культурних та геополітичних особливостей регіонів, що впливають на вибір оптимальної моделі територіального устрою. Досвід країн Східної Європи свідчить про те, що успішне реформування адміністративно-територіального устрою можливе лише за умови комплексного підходу, який включає проведення аналітичних досліджень, обговорення з громадськістю та залучення експертів у сфері державного управління. Саме тому аналіз цих процесів є важливим для розуміння загальних тенденцій розвитку адміністративно-територіальної організації держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика реформування адміністративно-територіального устрою в країнах Східної Європи є предметом досліджень багатьох науковців, які розглядають різні аспекти цього процесу. У своїх роботах вони аналізують досвід окремих країн, механізми впровадження реформ, їхні наслідки та перспективи удосконалення адміністративного устрою. Європейський досвід адміністративно-територіального реформування досліджено в аналітичних запісках та наукових працях, зокрема у публікації «Європейський досвід адміністративно-територіального реформування: політичний аспект» [1]. Автори зазначають, що ефективна реформа базується на принципах децентралізації, забезпечення автономності місцевого самоврядування та фінансової спроможності територіальних громад. Немцінов О. М. [2] у своїй праці розглядає реформи локального рівня в країнах Центрально-Східної Європи у період 1945–1990 років. Автор аналізує особливості розвитку адміністративно-територіального устрою цих держав, відзначаючи роль історичних та політичних факторів у формуванні сучасної системи управління. Лушагин Т. В. та Химинець В. Ю. [3] досліджують адміністративно-територіальне реформування в країнах Східної Європи, наголошуючи на різних підходах до реалізації реформ, які залежали від політичних і економічних умов кожної країни. Вони підкреслюють значення демократичних інституцій у процесі трансформації системи місцевого управління. Сірик З. О. [4] у своїй роботі висвітлює європейський досвід реформування адміністративно-територіального устрою, аналізуючи вплив децентралізаційних процесів на соціально-економічний розвиток регіонів. Автор доходить висновку, що ефективна адміністративно-територіальна реформа сприяє покращенню управлін-

ських процесів і підвищенню рівня надання державних послуг. Наукові доповіді Національної академії правових наук України [5] розглядають вдосконалення місцевого самоврядування в контексті адміністративних реформ, особливо підкреслюючи необхідність чіткої законодавчої бази для забезпечення стабільності та ефективності управління на місцевому рівні. Вагомий внесок у дослідження адміністративно-територіальної реформи Польщі зробили такі вчені, як Байрак С. [8], Білянський О. [9] та Сірик З. [10]. Вони детально аналізують процес реформування адміністративного устрою Польщі наприкінці XX століття та його вплив на розвиток державного управління. Особливу увагу приділено питанням фінансового забезпечення місцевих громад і взаємодії між різними рівнями влади. Штефан В. С. [7] досліджує досвід країн-членів Європейського Союзу в реформуванні адміністративно-територіального устрою. Автор акцентує увагу на необхідності комплексного підходу до проведення реформ, що передбачає правові, економічні та соціальні аспекти змін. Аналіз останніх досліджень та публікацій свідчить про значний інтерес наукової спільноти до проблематики адміністративно-територіального реформування. Визначено ключові аспекти, що впливають на ефективність реформ, серед яких правові механізми, фінансова децентралізація, історичний контекст та міжнародний досвід. Проте залишається низка питань, які потребують подальшого дослідження, зокрема оцінка довгострокових наслідків реформ та розробка оптимальних моделей адміністративно-територіального устрою для різних країн Східної Європи.

Метою статті є дослідження особливостей реформування адміністративно-територіального устрою в країнах Східної Європи, аналіз головних викликів та перспектив цього процесу, а також вивчення міжнародного досвіду задля можливого застосування найкращих практик в інших державах, зокрема в Україні.

Матеріали і методи. Матеріалами дослідження є: 1) нормативно-правові акти, що регулюють адміністративно-територіальний устрій у країнах Східної Європи, зокрема законодавчі ініціативи, що стосуються децентралізації та реформування місцевого самоврядування; 2) наукові праці вітчизняних та зарубіжних авторів, які досліджують процеси адміністративно-територіальних реформ, їх вплив на ефективність державного управління, соціально-економічний розвиток регіонів та місцевого самоврядування; 3) аналітичні матеріали впровадження реформ у країнах Східної Європи.

У процесі дослідження було використано такі наукові методи: порівняльно-правовий метод – для аналізу законодавчих основ адміністративно-територіальних реформ у різних країнах Східної Європи, їхніх спільних рис і відмінностей; історичний метод – для дослідження еволюції адміністративно-територіального устрою та передумов реформування; аналіз і синтез – для систематизації отриманих даних та узагальнення основних тенденцій реформ; структурно-функціональний метод – для оцінки впливу реформ на державне управління, місцеве самоврядування та соціально-економічний розвиток регіонів; логічне узагальнення – для формулювання висновків та визначення перспектив подальших досліджень у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Адміністративно-територіальний поділ відіграє ключову роль у формуванні сучасної системи державного управління, організації діяльності органів влади та функціонуванні місцевого самоврядування. В країнах Європейського Союзу цей процес зазнав змін під впливом різноманітних факторів, серед яких визначальними стали географічні, економічні, демографічні та історичні передумови. Одним із найваж-

ливіших аспектів цього реформування стала децентралізація – передача частини владних повноважень та фінансової відповідальності від державного рівня до місцевого самоврядування, що суттєво підвищило ефективність управління територіями. Протягом XX століття в європейських країнах відбулося кілька значних хвиль адміністративно-територіальних змін:

- Перша хвиля (початок XX століття) була зумовлена необхідністю адаптації управлінських структур до умов стрімкої урбанізації, яка охопила такі держави, як Австрія, Велика Британія, Франція, Данія та країни Бенілюксу.

- Друга хвиля розпочалася після завершення Другої світової війни й мала два основні напрями: укрупнення адміністративних одиниць у регіонах із низькою щільністю населення (Норвегія, Швеція, Данія, Німеччина), а також усунення регіональних диспропорцій (Німеччина, Італія, Велика Британія тощо).

- Третя хвиля реформ припала на 1970–1980-ті роки й охопила такі країни, як Греція, Ірландія, Іспанія, Португалія. Вона передбачала перегляд розподілу повноважень та зменшення економічної нерівності між регіонами [3, с. 243].

Основною метою децентралізаційних процесів стало не лише оновлення територіальної організації влади, а й оптимізація міжбюджетних відносин, що призвело до так званої «управлінської революції» в межах концепції нового регіоналізму. Визначальним чинником правового забезпечення цих реформ є відповідні норми, закріплені у конституціях держав, які гарантують врахування громадської думки при зміні адміністративних меж та забезпечують координацію діяльності всіх рівнів влади. Завдяки новому регіоналізму значною мірою трансформувалася територіальна політика. Якщо раніше регіони виконували передусім адміністративну функцію, підтримуючи загальнодержавний устрій, то тепер вони набули більшої автономії та перетворилися на повноцінних учасників міжнародних відносин. Факторами, що спричинили становлення нового регіоналізму, стали зростання мобільності капіталу, вплив транснаціональних корпорацій та посилення регіональної ідентичності. Підвищена економічна мобільність знизила ефективність централізованого управління, а зростання регіональної самосвідомості, як на основі історичних традицій, так і через формування нових культурних відмінностей, сприяло активному розвитку регіональних ініціатив. Центральним аспектом концепції нового регіоналізму є надання регіонам статусу ключових учасників реалізації соціально-економічних ініціатив, інфраструктурних проєктів, а також програм у сферах охорони здоров'я, освіти та культури. Це забезпечується шляхом розширення їхніх повноважень та можливостей. Однак під час формування регіональних структур не завжди вдається збалансувати два важливі аспекти – економічний і культурний. Часто регіони створюються передусім на основі економічної доцільності, тобто об'єднують території зі схожою господарською структурою. Водночас таке об'єднання не завжди враховує культурні чи етнічні особливості населення. Унаслідок цього певні етнічні, мовні або культурні групи можуть бути поділені між кількома регіонами, або ж у межах одного регіону можуть співіснувати різні групи з відмінними традиціями та ідентичністю. Згідно з концепцією Кітінга М., новий регіоналізм має дві ключові риси. По-перше, він виходить за межі національної економіки, а по-друге, стимулює конкурентну боротьбу між регіонами, не змінюючи їхньої ролі у світовому поділі праці. Така модель активно формується в багатьох європейських країнах, де процес регіоналізації не лише впливає на адміністративно-територіальний поділ, а й сприяє міжрегіональній конкуренції. Однією з найхарактерніших рис цього явища є те, що нові регіони можуть виходити за межі національних кордонів, охоплюючи частини територій однієї або навіть кількох держав [6, с. 242]. Така тенденція особливо помітна в Європі, де активно розвивається практика створення єврорегіонів. Водночас новий регіоналізм спричиняє зростання конкуренції між регіонами різних рівнів, які прагнуть посилити свій економічний потенціал і забезпечити краще життя

для населення. Основними причинами поширення цього явища стали значні суспільні зміни. По-перше, відбувалася поступова інтернаціоналізація економік, що сприяло розмиванню міждержавних кордонів через активізацію міжнародної інтеграції, обміну інформацією та уніфікації управлінських моделей. По-друге, зростала мобілізація периферійних регіонів і місцевих громад, які прагнули зменшити вплив національних центрів і домагалися ширших повноважень у сфері культурної автономії та територіального управління. По-третє, суспільні трансформації супроводжувалися розпадом старих та формуванням нових соціальних інститутів, що сприяло підвищенню мобільності населення та посиленню ролі культурної ідентичності на регіональному рівні.

За теорією Кітінга М., у сучасному політичному процесі можна виокремити два основні типи регіоналізму: традиційний («старий») і модерний («новий»). Перший ґрунтується на передмодерних ідентичностях і часто пов'язаний із прагненням зберегти історичну спадщину, а також із ностальгічними настроями [6, с. 242].

Консервативний характер цього різновиду регіоналізму пояснюється тим, що його підтримують здебільшого соціальні групи, які є менш мобільними як у географічному, так і в суспільному аспектах. Через це традиційний регіоналізм рідше виходить за межі власного регіонального контексту і меншою мірою орієнтований на ширші політичні чи економічні процеси.

На відміну від нього, модерний регіоналізм має широку підтримку серед соціально активних, урбанізованих та мобільних верств населення. Політичні партії, що виступають за цей напрям, зазвичай орієнтовані на середній клас, який сприймає регіон як важливий інструмент економічних і соціальних змін. Новий регіоналізм ґрунтується на взаємодії між регіонами та надрегіональними структурами, включаючи державу, світовий ринок і макро-регіональні об'єднання.

У межах політики регіоналізму можна виокремити кілька напрямів та ідеологічних підходів:

- Консервативний регіоналізм базується на ідеї єдності та збереження традицій, іноді в протидію модернізаційним процесам. Цей напрямок може мати ізоляціоністський характер і сприяти збереженню статус-кво в регіональній політиці.

- «Буржуазний» регіоналізм поширений в економічно розвинених індустріальних регіонах. Його прихильники прагнуть сприяти економічному розвитку та зменшити регуляторний вплив держави, зосереджуючи увагу на модернізації адміністративних і політичних структур. У сучасній Європі цей напрямок підтримують не лише підприємці, а й представники регіональної технократії – посадовці, освітяни та управлінці, які працюють у державних і місцевих установах.

- «Прогресивний» регіоналізм спирається на ідеї лівої політичної традиції. Його представники використовують принципи національно-визвольних рухів для боротьби з нерівномірним розвитком територій і вищим внутрішнього колоніалізмом.

- Соціал-демократичний регіоналізм виник унаслідок еволюції європейської соціал-демократії. Хоча спочатку ця ідеологія підтримувала централізоване державне управління, починаючи з 1960-х років, вона поступово почала схилитися до регіоналізму. Це було зумовлено як політичною опозиційністю соціал-демократів, які намагалися здобути підтримку на місцевому рівні, так і необхідністю адаптації до глобальних викликів.

- Правий популістський регіоналізм виступає проти централізованого державного управління, часто критикує перерозподіл бюджетних коштів на користь менш розвинених регіонів і нерідко має антиміграційну риторичку [7, с. 185].

У дослідженнях взаємодії між державою та регіонами виділяють кілька основних форм регіоналізму: 1) вузький регіоналізм; 2) самоврядування; 3) органічна децентралізація; 4) корпоративна децентралізація [3, с. 311].

Вузький регіоналізм притаманний унітарним державам, таким як Україна. У такій моделі регіональна влада

функціонує як представницька структура центрального уряду, виконуючи завдання, що не ставлять під сумнів повноваження центру, а лише доповнюють його. Наприклад, у Польщі значна частина посадовців отримує призначення від центральної влади, хоча при цьому враховується і регіональна специфіка.

Самоврядування (англ. home rule, нім. selbstverwalter), яке набуло поширення з XIX – початку XX століття, передбачає можливість регіонів самостійно ухвалювати рішення у певних сферах в межах конституційних норм або традицій. Таке самоврядування є складовою загальної системи управління державою та взаємодіє з її політичними інститутами.

Органічна децентралізація існує у двох формах:

1. Провінційна модель, коли одночасно функціонують як центральні органи влади, так і самоврядні структури.

2. Територіальна модель, що передбачає співіснування єдиного центрального управління з регіональними і місцевими органами, які можуть отримувати розширені управлінські функції (прикладом є коронні краї Австро-Угорщини).

Корпоративна децентралізація, яку також називають оптимальною моделлю децентралізації, передбачає, що регіональні утворення, такі як штати або провінції, не є адміністративно підпорядкованими центральному уряду. Вони зберігають усі повноваження, які прямо не заборонені конституційними положеннями або традиційними нормами.

Крім того, у рамках регіоналізму розрізняють дві ключові моделі його розвитку:

– «Bottom-up» регіоналізм – процес, коли зростає політична та економічна активність безпосередньо в регіонах, що поступово впливає на загальнодержавні процеси.

– «Top-down» регіоналізм – модель, у якій держава формує регіональну політику, враховуючи особливості розвитку кожного регіону [6, с. 343].

Одним із ключових принципів розвитку демократії в країнах Європейського Союзу є децентралізація, яка поряд із принципами субсидіарності, концентрації, компліментарності, партнерства та програмного підходу становить основу регіональної політики. Цей принцип закріплений у таких документах, як Європейська хартія місцевого самоврядування та проєкт Європейської хартії регіональної демократії. Важливість децентралізації особливо підкреслюється для держав-кандидатів на вступ до ЄС, оскільки вона є базою для розробки та реалізації всіх секторних політик у межах Європейського Союзу.

Аналізуючи основні закони європейських країн, можна виділити кілька особливостей конституційно-правового регулювання адміністративно-територіального устрою. Норми, що визначають цей аспект, можуть: а) бути включеними до окремого розділу конституції, як це зроблено в Бельгії (Конституція від 17 лютого 1994 р., Частина I «Про Бельгійську Федерацію, її складові частини і територію»), Італії (Конституція від 22 грудня 1947 р., Глава V «Регіони, провінції, комуни»), Іспанії (Конституція від 27 грудня 1978 р., Розділ 8 «Про територіальний устрій держави»); б) міститися в розділі конституції, що регулює загальні положення, як у Швеції (Форма правління від 27 лютого 1974 р., Глава I «Основи державного ладу»), Латвії (Конституція від 15 лютого 1922 р., Частина I «Загальні положення»), Угорщини (Конституція від 25 квітня 2011 р.); в) регламентувати статус місцевого самоврядування, як у Польщі (Конституція від 17 жовтня 1992 р., Глава 5 «Місцеве самоврядування»), Франції (Конституція від 4 жовтня 1958 р., Розділ XII «Про територіальні колективи»), Хорватії (Конституція від 22 грудня 1990 р., Розділ VI «Організація місцевого самоврядування та управління»), Чехії (Конституція, Розділ 7 «Місцеве самоврядування»), Естонії (Конституція від 28 червня 1992 р., Глава 14 «Місцеве самоврядування»), Болгарії (Конституція від 12 липня 1991 р., Глава 7 «Місцеве самоврядування та місцева адміністрація»), Македонії (Конституція від 17 листопада 1991 р., Розділ V «Місцеве самоврядування»), Молдови (Конституція від 29 червня 1994 р., Глава VIII «Публічне управління»).

У конституціях Литви та Словенії відповідні норми розміщені в кількох розділах: загальних положень та розділу про місцеве самоврядування (Конституція Литви від 25 жовтня 1992 р., Глава I «Литовська держава» і Глава X «Місцеве самоврядування та управління»; Конституція Словенії від 23 грудня 1991 р., Частина I «Вступ» та Частина V «Самоврядування») [5, с. 3].

Однією з країн, що є взірцем адміністративно-територіальної реформи для України, вважається Польща. Після падіння комуністичного режиму наприкінці 1980-х років у Польщі виникла необхідність змінити систему управління, оскільки попередня модель із 49 воєводствами була малоєфективною [9, с. 147]. Центральна влада концентрувала фінансові ресурси, що ускладнювало розв'язання місцевих проблем.

Реформа в Польщі відбулася у два етапи:

1. 1989–1990 рр. – запроваджено місцеве самоврядування на рівні гмін;

2. 1998–1999 рр. – створено трирівневу систему адміністративного поділу (гміни, повіти, воєводства), що дозволило оптимізувати управління територіями.

Ключовими законодавчими актами стали:

– Закон «Про самоврядування гмін» (1990 р.);

– Закон «Про територіальне планування» (1994 р.);

– Закон «Про повітове самоврядування» (1998 р.);

– Закон «Про самоврядування воєводств» (1998 р.);

– Закон «Про реформу адміністрації столиці» (2002 р.) [10, с. 7].

Чехія також провела адміністративно-територіальну реформу у два етапи (1989–2000 рр.). У 1990 р. Чехословаччина відмовилася від трирівневої системи управління та повернулася до дворівневої. Парламент Чехії у 1997 р. прийняв закон про новий територіальний поділ, який набув чинності у 2000 р., унаслідок чого кількість самоврядних країв зросла до 14, а громад стало 6242.

У Словаччині реформа тривала понад десять років і відбулася у три етапи:

1. 1990–1996 рр. – прийнято закони, що гарантували місцеве самоврядування;

2. 1996–1998 рр. – структурні зміни у державному управлінні;

3. 1998–2002 рр. – ухвалено стратегії для завершення реформи.

Остаточне закріплення децентралізації у Словаччині відбулося у 2002 р. після ухвалення законів щодо фінансової децентралізації, зміцнення місцевого самоврядування та посилення принципу субсидіарності. Це дозволило ефективно передати владні повноваження від центрального уряду до регіональних та місцевих органів влади [1].

Досвід Іспанії у сфері адміністративно-територіальних реформ заслуговує особливої уваги, зокрема щодо врегулювання конфліктів між різними рівнями адміністративного устрою. Основи адміністративно-територіальної організації Іспанії закріплені в Конституції 1978 року, яка надає провінціям можливість утворювати автономні спільноти, що є головною адміністративно-територіальною одиницею країни [1].

Серед ключових передумов реформи можна виділити зростання сепаратистських настроїв у певних регіонах, а також розширення повноважень місцевої влади у процесі демократизації держави. Адміністративна структура Іспанії включає муніципалітети, провінції та регіональні автономні об'єднання, кожне з яких має певний рівень автономії. Базовою територіальною одиницею є муніципалітет, управління яким здійснює муніципальна рада. Членів ради обирають місцеві жителі, а головою виконавчого органу муніципалітету є алькальд, якого можуть обирати як мешканці, так і муніципальні радники. Муніципалітети об'єднуються у провінції, зміна кордонів яких можлива лише за рішенням Генеральних кортесів – парламенту Іспанії. Представницький орган провінції – збори представників.

Для розв'язання конфліктів між рівнями адміністративного управління в Іспанії було створено спеціальну арбітражну інституцію. Конституція країни передбачає, що провінції, які мають спільні історичні, культурні чи

економічні риси, можуть об'єднуватися в автономні спільноти. Визначальну роль у розподілі повноважень між автономіями та центральною владою відіграє Конституційний Суд Іспанії, який виконує функцію арбітра в спірних питаннях. Крім того, автономні спільноти мають право оскаржувати в Конституційному Суді рішення центральних органів влади, якщо вони порушують їхні законні інтереси. В Іспанії діють як адміністративна, так і національно-територіальна автономія, а загалом на території країни налічується 17 автономних областей.

На відміну від Іспанії, реформа децентралізації у Франції відбувалася без зміни адміністративного поділу. Вона передбачала розширення автономії місцевого самоврядування, зменшення функцій центрального уряду та ослаблення ролі префектів, а також формування самостійного регіонального рівня управління. Франція, яка традиційно була однією з найбільш централізованих держав, має понад 36 тисяч комун, більшість з яких є малонаселеними. Так, із 36,7 тисяч комун близько 32 тисяч мають населення менше 2 тисяч осіб, а 898 – менш ніж 50 жителів. Така ситуація спричиняє значні диспропорції у рівні життя та фінансовому забезпеченні цих територіальних одиниць [1].

У ході реформування більшість повноважень щодо забезпечення життєдіяльності територіальних громад було передано на рівень комун. Проте через велику кількість малих комун та їхні обмежені фінансові ресурси вони не можуть самостійно наповнювати власні бюджети. Цю проблему вирішують двома шляхами: по-перше, більші комун надають послуги населенню менших сусідніх комун, використовуючи власну інфраструктуру; по-друге, центральний уряд підтримує малі комун фінансово через спеціальні механізми регулювання. При цьому така підтримка не надається у вигляді прямих субсидій або субвенцій, а здійснюється шляхом фінансування програм розвитку комун, реалізацію яких контролюють адміністративно-територіальні одиниці вищого рівня – департаменти та регіони.

Після адміністративної реформи 1982 року всі три рівні територіального управління – комун, департаменти та регіони – отримали власні органи самоврядування. При цьому замість попередньої моделі «адміністративної опіки» держави було запроваджено адміністративний контроль за діяльністю місцевих органів влади, який здійснюють префекти. Їхні повноваження було значно обмежено, зосереджено переважно на наглядових функціях [2, с. 446].

У 2002 році у Франції було ухвалено закон, який передбачає створення агломерацій – об'єднань населених

пунктів або комун. Це рішення мало на меті розв'язання спільних проблем жителів сусідніх громад, оптимізацію витрат державних ресурсів і створення умов для самофінансування територій. Таким чином, агломерації сприяють економічному розвитку регіонів та підвищенню ефективності місцевого управління [1].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Процеси реформування адміністративно-територіального устрою в країнах Східної Європи демонструють прагнення до децентралізації влади, зміцнення місцевого самоврядування та підвищення ефективності управління на місцях. Досвід цих держав свідчить, що успішність реформ значною мірою залежить від таких чинників, як нормативно-правове закріплення автономії регіонів, чітке розмежування повноважень між рівнями влади, забезпечення фінансової спроможності місцевих бюджетів і створення механізмів вирішення міжрівневих спорів.

Реформування адміністративно-територіального устрою в країнах Східної Європи супроводжувалося різними підходами, зокрема укрупненням територіальних одиниць, створенням умов для міжмуніципального співробітництва та розширенням прав регіональних органів влади. Важливу роль у цьому процесі відіграє принцип субсидіарності, що дозволяє ухвалювати рішення на найближчому до громадян рівні.

Аналіз європейського досвіду свідчить, що ефективне реформування адміністративно-територіального устрою передбачає не лише зміну територіального поділу, а й розбудову прозорої та підзвітної системи управління, удосконалення судового контролю за діяльністю органів місцевого самоврядування, забезпечення балансу між централізованим керівництвом і місцевою ініціативою. Успішність цих процесів значною мірою залежить від політичної волі, громадської підтримки та стабільного економічного підґрунтя. Подальші наукові дослідження у сфері реформування адміністративно-територіального устрою в країнах Східної Європи можуть зосередитися на аналізі ефективності впроваджених реформ, зокрема оцінці їхнього впливу на якість місцевого самоврядування, рівень децентралізації та соціально-економічний розвиток регіонів. Особливо актуальним напрямом є вивчення фінансової спроможності територіальних громад після змін в адміністративно-територіальному устрої, а також розробка механізмів удосконалення міжбюджетних відносин. Важливим залишається питання оптимального розподілу повноважень між центральною та місцевою владою, що сприятиме підвищенню ефективності управління.

ЛІТЕРАТУРА

1. Європейський досвід адміністративно-територіального реформування: політичний аспект. Аналітична записка. 13.06.2012. Національний інститут стратегічних досліджень : веб-сайт. URL: <https://www.niss.gov.ua/doslidzhennya/politika/evropeyskiy-dosvid-administrativno-teritorialnogo-reformuvannya-politichnyi>
2. Немцінов О. М. Реформи локального рівня адміністративно-територіального устрою країн Центрально-Східної Європи у 1945–1990 рр. *Університетські наукові записки*. 2013. № 4. С. 446–452.
3. Лушагіна Т. В., Химинець В. Ю. Адміністративно-територіальне реформування в країнах Східної Європи. *Наукові праці. Політологія*. 2019. Вип. 310. Т. 322. С. 75–79.
4. Сірик З. О. Європейський досвід реформування адміністративно-територіального устрою. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України*. 2015. № 3. С. 49–54.
5. Європейський досвід удосконалення місцевого самоврядування: *Наукові доповіді*. Вип. 3 / Нац. акад. прав. наук України, Наук.-дослід. ін-т держ. буд. та місц. самоврядування; редкол. Ю.П. Битяк та ін.. Харків: Оберіг, 2012. 64 с.
6. Політологія : навчальний енциклопедичний словник довідник для студентів ВНЗ I–IV рівнів акредитації / за наук. ред. д-ра політ. наук Н. М. Хоми та ін. Львів : Новий Світ – 2000, 2014. 779 с.
7. Штефан В. С. Досвід зарубіжних країн – членів Європейського Союзу в реформуванні адміністративно-територіального устрою. *Проблеми законності*. 2014. № 125. С. 184–192.
8. Байрак С. Місцеве самоврядування Республіки Польща : особливості становлення та засади функціонування. *Studia politologica Ucraino-Polona*. 2013. № 3. С. 255–262.
9. Білянський О. Адміністративно-територіальна реформа в Республіці Польща : досвід для України (1998–1999 рр.). *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія : Історія, міжнародні відносини*. 2012. № 9. С. 146–152.
10. Сірик З. О. Адміністративно-територіальний устрій Польщі : вертикально-рівнева система управління. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України*. 2015. № 6. С. 7–13.

**ЦИФРОВІЗАЦІЯ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД
В ПРОЦЕСІ ПОВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ УКРАЇНИ****DIGITALIZATION OF TERRITORIAL COMMUNITIES
IN THE PROCESS OF POST-WAR RECONSTRUCTION OF UKRAINE**

Стешенко Т.В., к.ю.н.,

доцентка кафедри державного будівництва

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Смольська Я.В., студентка I курсу магістратури факультету прокуратури

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

В статті проаналізовано місце громад, як основи адміністративно-територіального устрою держави, в процесі повоєнної відбудови. Так само було визначено основні завдання та пріоритети, на які наразі зорієнтовані політики місцевих влад, констатовано беззаперечний внесок цифровізації у відновлення спроможності та самостійності регіонів.

Визначено основні заходи та програми, реалізовані з початку повномасштабного вторгнення в сфері електронного урядування, як на національному, так і на місцевому рівнях. Було встановлено чіткий взаємозв'язок між загальнодержавними проектами цифровізації й діджиталізацією на рівні громад, адже розвиток останніх прямо залежить від прийнятих цифрових рішень на державному рівні, в свою чергу як державна політика будує стратегії на основі потреб та особливостей територій.

Акцентовано увагу на поточних та майбутніх цифровізаційних проектах повоєнного відновлення, що реалізуються в конкретних областях, зроблено висновок про важливість розвитку соціальних послуг в електронному просторі, що особливо є актуальним для віддалених від районних центрів громад. Досліджено актуальність інституту CDTO, що реалізується в рамках проекту CDTO Campus в громадах, його поточний розвиток у цифрову трансформацію територій.

Розглянуто важливість принципів відкритості і гласності в процесі здійснення проєктів по відбудові громад, реалізація яких сприятиме зменшенню корупційних ризиків, контролю громадськістю за фінансовими потоками та діалогу між місцевою владою та жителями. Прозорості відновлювальних процесів можна досягти завдяки створенню веб-порталів та сервісів з фіксуванням ініційованих громадами проєктів, а також залучення громадянського суспільства до пропозицій. Як приклад було наведено діючу платформу DREAM, в якій реєструються ініціативи представників громад.

Увага приділена важливості цифрової грамотності жителів громад, а також працівників органів місцевого самоврядування. Імплементация технологій не можлива без опанування відповідних навичок задля безперешкодного користування всіма їхніми перевагами.

Ключові слова: цифровізація, територіальні громади, відновлення, повоєнна відбудова.

The article analyzes the place of communities as the basis of the administrative-territorial structure of the state in the process of post-war reconstruction. The main tasks and priorities that local authorities are currently focused on were also identified, and the undeniable contribution of digitalization to restoring the capacity and independence of regions was stated.

The main measures and programs implemented since the beginning of the full-scale invasion in the field of e-government, both at the national and local levels, were identified. A clear relationship was established between national digitalization projects and digitalization at the community level, since the development of the latter directly depends on digital decisions made at the state level, in turn, as state policy builds strategies based on the needs and characteristics of territories.

Attention is focused on current and future digitalization projects of post-war reconstruction that are being implemented in specific regions, and a conclusion is drawn about the importance of developing social services in the electronic space, which is especially relevant for communities remote from district centers. The relevance of the CDTO institute, implemented within the CDTO Campus project in communities, and its current development in the digital transformation of territories were investigated.

The importance of the principles of openness and transparency in the implementation of community reconstruction projects was mentioned, the implementation of which will contribute to reducing corruption risks, public control over financial flows, and dialogue between local authorities and residents. Transparency of reconstruction processes can be achieved through the creation of web portals and services with recording of projects initiated by communities, as well as involving civil society in proposals. The current DREAM platform, which registers initiatives of community representatives, was cited as an example.

Attention was paid to the importance of digital literacy of community residents, as well as employees of local government bodies. Implementation of technologies is not possible without mastering the relevant skills for unhindered use of all their benefits.

Key words: digitalization, territorial communities, reconstruction, post-war reconstruction.

Постановка проблеми. Цифровізація в сучасному світі проникла в усі сфери життєдіяльності, не оминувши процеси державного й муніципального управління. Цифрові технології в повсякденному житті громади значно оптимізують взаємодію місцевих органів влади та жителів, спрощують надання адміністративних послуг та дозволяють краще дізнатися про потреби населення. Насправді, реформування України в бік діджиталізації був актуальним ще й до повномасштабного вторгнення, адже постає одним із найскладніших питань в усьому комплексі трансформаційних процесів держави на шляху до європейського співтовариства. Особлива складність обумовлюється тим, що такі зміни потребують як фінансових ресурсів і належного правового забезпечення, так і розвитку «цифрової» культури у громадян. Як показала практика, далеко не всі громади застосовували цифрові інструменти, перед-

бачені Державною стратегією регіонального розвитку на 2021–2027 роки ще до початку повномасштабного вторгнення (особливо це стосується сіл та селищ). Більш того, крім стратегії цифровізація передбачена й Угодою про Асоціацію між Україною та ЄС та Концепцією розвитку цифрової економіки та суспільства, що вказує на значущість переходу українського суспільства на етап електронного урядування. В умовах війни та повоєнній відбудові країни діджиталізація відіграватиме ключову роль, адже сприятиме підвищенню контролю за розподілом та використанням ресурсів та відслідковуванню потреб жителів тієї чи іншої громади.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання відбудови громад після закінчення війни постало ще з початком повномасштабного вторгнення; оцінювалися перспективи та тенденції повоєнного розвитку та відновлення.

Велика увага приділяється вивченню цифровізації в соціальній та економічних сферах, про що свідчать публікації таких дослідників, як Антонової О. Ю., Жаворонок А. В., Квасній З. В., Кривенкової Р. Ю., Літвінова О. Г., Лопашук І. А., Мельника О. А., Серьогіна С. Г., Строгуш Ю. Б. та інших, а також велика кількість статей й дискусій спеціалістів в сфері розвитку громад та містобудування в електронних блогах.

Метою дослідження є теоретичний аналіз нормативного регулювання та практичної діяльності органів і посадових осіб, які формують та реалізують здійснення цифровізації на державному і муніципальному рівні, а також розробка цифрових технологій в повсякденному житті громади.

Виклад основного матеріалу. В процесі повоєнної відбудови України відіграватимуть особливу роль саме громади, як нижча ланка територіального устрою. Вони є основою стратегічного планування держави в повоєнний час, адже будь-який план повинен виходити з потреб населення, що є досить диверсифікованими, в залежності від деяких факторів, як-то масштаби руйнувань, кількості населення, розвитку інфраструктури та ін. Основними суб'єктами, до відання яких належать питання відновлення та цифровізації громад наразі є Міністерство розвитку громад та територій України, Міністерство цифрової трансформації України, які реалізують програми по зміцненню спроможності громад. Ще в 2023 році за ініціативи Мінцифри у Львові відбувся Форум цифрових громад, учасниками якого були, в тому числі, й представники громад Вінницької, Волинської, Одеської, Чернігівської, Дніпропетровської та Луганської областей. На заході обговорювалися основні результати цифрової трансформації територій та потенційні заходи щодо підвищення її ефективності. Особливу важливість наразі має розвиток інституту CDTO, що реалізується за допомогою проекту CDTO Campus і який передбачає так званих «цифрових лідерів» на місцевих рівнях. Ці фахівці повинні відповідати за імплементацію електронних технологій в громаді, що є особливо актуальним в сільських місцевостях, де населення не пристосоване до багатьох переваг цифровізації [1]. Насправді, тут проявляється одна з перешкод на шляху до електронного урядування, адже розвиток громад є нерівномірним (залежно від їх віддаленості, фінансових можливостей, освіченості жителів тощо), що вимагає запровадження посади цифрового лідера задля координування трансформацією та формування цифрової грамотності у населення. Крім згаданого Форуму була проведена зустріч експертів з диджиталізації в рамках запуску проекту «Акселератор цифрової стійкості «Громада 4.0», на якій так само було згадано про важливість інституту CDTO. Для Міністерства цифрової трансформації на сьогоднішній день одним з пріоритетних завдань являється навчання громадських цифрових представників і сприяння запровадженню цього фахівця в усіх областях країни [2]. «Громада 4.0» загалом орієнтована на представників органів місцевого самоврядування, на допомогу у впровадженні діджитальних проєктів на місцях як під час війни, так і в повоєнний період. Проаналізувавши мапу громад-учасниць, виставлену на офіційному веб-сайті програми, можна побачити, що, до прикладу, в Харківській області такими громадами є Близнюківська, Донецька та Нововодолазька селищні територіальні громади, при чому зосереджені вони на різних аспектах: Е-послугах (транспорт, комунальні послуги), ГІС (Геоінформаційна система) та публічних послугах відповідно. Так чи інакше, місцеві влади орієнтують свої зусилля на модернізацію різноманітних послуг для населення, що є однією із складових й Угоди про Асоціацію між Україною та ЄС [3]. Окремо слід зазначити за програму «Електронне урядування задля підзвітності влади та участі громади» (EGAP), яка реалізується Фондом Східної Європи, Мінцифри та Фондом

Innovabridge, і яка вже має свої результати. Як приклад можна навести Макарівську селищну громаду, яка сумісно з Данією та Громадською спілкою «Український фонд енергоефективності та енергозбереження» ще в 2023 році запровадили проєкт щодо цифровізації громади. В рамках договору передбачено, що громаді надається доступ до програм, що забезпечать електронні документообіг, опрацювання звернень громадян та надання публічних послуг [4]. Ще одним здобутком програми EGAP стало започаткування так званої мобільної валізки ЦНАП, що стало особливо актуальним під час війни. Технологія передбачає здійснення діяльності ЦНАП-ів на виїзній основі, а саме задля надання послуг особам, які внаслідок інвалідності, літнього віку, перебування в лікарні обмежені у фізичному доступі до ЦНАП-у. Валізка оснащена комп'ютером, відповідними програмами, інтернет-доступом [5]. Без сумнівів, така практика набуде поширення в повоєнний час через, на жаль, збільшення кількості людей з інклюзією і зростання потреби у послугах по відновленню житла.

Інформатизація сфери послуг є ключовим також через появу нових їх видів, які, зокрема, стосуються внутрішньо-переміщених осіб. Ураховуючи збільшення навантаження на місцеві органи влади, а також ведення бойових дій, особливо активних в деяких областях України і об'єктивне побоювання мешканців відвідувати ЦНАП-и і соціальні служби, функціонування таких сервісів як Єдиний портал державних послуг Дія, «Допомога, ПК «ПС «Соціальна громада» та ін. є цілком виправданим. Однак існують деякі проблемні питання в цифровізації послуг, що стосуються кібербезпеки, належного нормативного регулювання та навчання працівників соціальних служб. Важливим також є наявність уніфікованих регіональних веб-порталів, в яких була б зосереджена інформація про послуги, що сприяло б підвищенню обізнаності населення про них. Прикладом такого сервісу в Харківській області є мапа послуг, що міститься на офіційному веб-сайті Харківської ОВА і яка «розбита» по районах області і окремих громадах, що віднесені до того чи іншого району. В переліку до кожної з громад міститься інформація про соціальні послуги та послуги для ветеранів, а також місця, де їх можна отримати [6].

Серед інших проведених заходів, що стосувалися обговорення цифровізації громад в процесі їх повоєнного відновлення були слухання у Комітеті з питань цифрової трансформації 27 липня 2023 року на тему «Смарт інфраструктура для післявоєнного відновлення та розвитку громад та територій». Було визначено основні діджитальні потреби громад, серед яких більш швидкісний Інтернет та стабільне покриття (особливо стосується віддалених місцевостей), система електронного голосування, інструменти електронної демократії, картки мешканців тощо [7]. З огляду на те, що на загальнонаціональному рівні Планом відновлення України передбачено побудову цифрової держави, всі перелічені заходи на місцевих рівнях сприятимуть досягненню цієї глобальної мети.

Важливим показником ефективності впровадження електронного урядування в громадах є Індекс цифрової трансформації, який розраховується щорічно Міністерством цифрової трансформації. Цікавою особливістю останнього Індексу є врахування індивідуальних е-проєктів областей, що вказує на стимулювання громад впроваджувати цифрові рішення і самостійно вирішувати цифровим лідерам які галузі області потребують таких реформувальних, виходячи з потреб населення. За показниками 2024 року середній бал цифрової трансформації по Україні загалом становить 0,497 бали з 1 можливого. Найвищу оцінку здобула Львівська область, найнижчу – Донецька [8]. Індекс допомагає структурувати результати діяльності обласних органів влади, побачити слабкі та сильні сторони в кожному регіоні, що допоможе намітити план проєктів на майбутнє.

Ключовим принципом в процесі відбудови громад є відкритість і гласність, які полягають у наданні можливості мешканцям відслідковувати надходження грошових коштів та інших ресурсів «від донору до будівництва», контролювати міжбюджетні трансферти за будь-якими проектами [9, с. 4]. Це сприятиме контролю за корупційними ризиками і участі громадськості у висуненні пропозицій і зауважень щодо цифрових трансформацій, а також створюватиме здоровий простір для дискусій. Прикладом області, яка працює над прозорістю діяльності влади є Полтавська. Так, ОВА запровадила проєкт політики відкритих даних, що дозволяє мешканцям дізнаватися про бюджетні видатки та надходження, рішення, що приймаються на сесіях [10]. Крім зазначеного, відкритість стосується не лише фінансової сфери, а й питань навколишнього середовища. Оскільки бойові дії очевидно призводять до забруднення екосистем, подальше відновлення територій повинно урахувати екологічні показники і передбачати заходи по очищенню середовища. Як приклад, наразі у планах Сумської області – формування інтерактивної карти для відображення інформації про стан атмосферного повітря в режимі реального часу [11].

Для спрямування ресурсів в правильне русло є необхідність в належному обліку і фіксації руйнувань та пошкоджень. Першим містом в Україні з моменту повномасштабного вторгнення, яке запровадило ГІС-модуль пошкоджених об'єктів в рамках програми EUACI став Миколаїв. Така практика уніфікації наслідків війни допомагає спеціалістам створювати акти комісійного обстеження, обліковувати проєкти реконструкцій [12]. Подібний досвід міста допоможе комплексно і зі сторони оцінити масштаби збитків і напрацювати потенційний план відновлення громади.

Що стосується поточних і майбутніх проєктів відновлення, перш за все слід сказати про вже згадану Стратегію регіонального розвитку 2021–2027 на роки. І хоч вона й була затверджена до повномасштабного вторгнення, в ній приділяється значна увага діджиталізації громад, а одним із пріоритетів визначено розвиток інституційної спроможності органів місцевого самоврядування зокрема у сфері цифровізації. Так само акцент робиться на трансформації соціальних та культурних послуг в електронне середовище, стимулювання економічного відновлення регіонів за допомогою цифрових рішень [13]. На основі цього акту ухвалюються більш конкретизовані регіональні програми цифровізації та інноваційного розвитку. Наприклад, Регіональна програма Одеської області на 2024–2026 роки передбачає створення цифрових інфраструктурних об'єктів, що сприятиме розвитку підприємництва і що є особливо важливим в післявоєнний час, адже підтримка малого та середнього бізнесу прямо впливає на відбудову економіки [14]. На окрему увагу заслуговує проєкт «Дашборд відновлення та розвитку міста Харкова», який був ініційований Департаментом цифрової трансформації Харківської міської ради та КУ «Офіс реформ Харкова», а розроблявся ІТ-компанією EPAM у партнерстві із Kharkiv IT Cluster. Дашборд містить інтерактивну мапу, яка дозволить громадянам оцінити поточний стан міста, контролювати фінансові потоки, а також сприятиме прозорій та ефективній співпраці представників міста з інвесторами. Цей інноваційний сервіс допоможе проаналізувати і визначити найоптимальніше комбінування кількох проєктів для досягнення однієї задачі (наприклад, по відновленню однієї будівлі може бути залучено кілька проєктів, але на різних етапах її відбудови) [15].

Наразі функціонує система DREAM – єдиний цифровий інструмент відновлення громад, який фактично являє собою веб-портал, на якому представники громад можуть пропонувати і реєструвати свої проєкти. Метою такого сервісу є забезпечення прозорого та ефективного впровадження відновлювальних заходів як на національному, так і на місцевому рівнях. Можна сказати, що платформа DREAM слугує своєрідним простором діалогу між громадськістю й громадами, а таке зведення ініційованих проєктів допомагає зробити висновки про потреби населення того чи іншого регіону та контролювати управління фінансами. В рамках Програми відновлення III за підтримки Європейського інвестиційного банку взяли участь 235 громад, а проєкти, які вони висунули реалізовуватимуться якраз таки за допомогою системи DREAM [16].

Однак успішна реалізація інноваційних проєктів неможлива без підвищення цифрової грамотності. Так, населенню її опанування допоможе безперешкодно користуватися всіма електронними сервісами, в свою чергу як представникам органів місцевої влади такі навички є необхідними задля розвитку, так званого, електронного мислення (адже без розуміння самої суті цифрових технологій важко впровадити щось на практиці). На сьогоднішній день для громад проводяться спеціальні тренінги для підвищення цифрової культури: наприклад, Департамент Цифрової трансформації Харківської міської ради ініціював безкоштовний міський курс з цифрової грамотності населення [17], простір взаємодії фахівців з державного управління та бізнесу GOV club за співпраці з ЄС та Міжнародним фондом «Відродження» запровадив проєкт «Основи цифрової безпеки органів місцевого самоврядування в контексті відбудови України» [18].

Висновки. Можна зробити висновок, що наразі цифровізація в Україні відбувається досить активно. Процес відбудови буде, беззаперечно, дуже кропітким, тож ключовим є оптимізація навантаження на місцеві органи влади з метою їх більш ефективної адаптації до кризового повоєнного періоду. Основні моменти, на які слід орієнтуватися громадам можна викласти в наступних тезах:

1. Підвищення громадського моніторингу за інвестиціями, що надані від «донорів». Цей контроль оптимально забезпечити на рівні електронних сервісів, що допоможе населенню з легкістю спостерігати, висувати свої пропозиції, коментувати витрати грошових коштів і заплановані проєкти.
2. Створення уніфікованого веб-простору з повною інформацією про послуги, установи, де їх можна отримати, а за можливості повна цифровізація процесу надання послуг в єдиному сервісі.
3. Формування інтерактивних мап з показниками зруйнованих та пошкоджених об'єктів (за прикладом м. Миколаєва) задля спрощення довгострокового планування відновлення.
4. Заходи по цифровізації підприємництва, як основи економіки держави. Підтримка бізнесу є ключовою в процесі відбудови: автоматизація документообігу, а також цифрове забезпечення підприємців допоможе уникнути зайвих витрат на канцелярське приладдя, а також відкрити простір для креативу і побудови інноваційних бізнес-моделей.
5. Підвищення цифрової грамотності працівників органів місцевої влади та населення. Цифрові технології окрім переваг несуть і деякі загрози, перш за все щодо витоку персональних даних користувачів. Для запобігання ризикам є необхідними навички кібербезпеки та превенції злочинності в онлайн-просторі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Форум цифрових громад 2023. Фонд Східна Європа : сайт. 23 березня 2023 р. URL: <https://eef.org.ua/forum-tsyfrovyh-gromad-2023/> (дата звернення: 10.03.2025).
2. Семенишин М. Діджиталізація українських громад: лідери цифрової трансформації обговорили можливості та перспективи. U-LEAD з Європою : сайт. 17 березня 2023 р. URL: <https://u-lead.org.ua/news/161> (дата звернення: 10.03.2025).

3. Мапа громад-учасниць. *Громада 4.0 Акселератор цифрової незламності* : сайт. 2023. URL: <https://www.hromada4.org/мап> (дата звернення: 11.03.2025).
4. Стефанович Є. Чому цифровізація громад важлива для відбудови та розвитку України. *Економічна правда* : сайт. 19 травня 2023 р. URL: <https://epravda.com.ua/columns/2023/05/19/700312/> (дата звернення: 12.03.2025).
5. Мобільна валізка ЦНАП на варті інклюзивних державних послуг. *EGAP Program* : сайт. 11 жовтня 2023 р. URL: <https://egap.in.ua/story> (дата звернення: 12.03.2025).
6. Мапа соціальних послуг. *Харківська обласна військова адміністрація* : веб-сайт. URL: <https://kharkivoda.gov.ua/hova-мап-pages> (дата звернення: 15.03.2025).
7. Смарт інфраструктура для післявоєнного відновлення та розвитку громад та територій – слухання у Комітеті з питань цифрової трансформації. *Верховна Рада України* : вебпортал. 27 липня 2023 р. URL: https://www.rada.gov.ua/news/news_kom/239493.html (дата звернення: 15.03.2025).
8. Індекс цифрової трансформації регіонів України: підсумки 2024 року. Міністерство цифрової трансформації України. Звіт. 28 с. URL: <https://thedigital.gov.ua/storage/uploads/files/page/community/reports/.pdf> (дата звернення: 16.03.2025).
9. Шаповал Н., Федосеєнко М., Грибановський О., Терещенко О. Повоєнне відновлення України. Нові ринки та цифрові рішення. Аналітична записка. KSE Institute. 22 вересня 2022 р. 28 с. URL: <https://kse.ua/wp-content/uploads/2022/09/Digital-instruments-in-Ukrainian-recovery.pdf> (дата звернення: 16.03.2025).
10. Цифрові ініціативи Полтавщини: від політики відкритих даних до підготовки пілотів агродронів. *Міністерство цифрової трансформації України* : веб-сайт. 08 січня 2025 р. URL: <https://thedigital.gov.ua> (дата звернення: 16.03.2025).
11. Сумщина: цифрові рішення для енергонезалежності та безпеки. *Міністерство цифрової трансформації України* : веб-сайт. 19 грудня 2024 р. URL: <https://thedigital.gov.ua/regions/news/sumshchina-tsifrovi-rishennya-dlya-energonezalezhnosti-ta-bezpeki> (дата звернення: 16.03.2025).
12. Миколаїв став першим містом в Україні, що впровадило ГІС-модуль пошкоджених об'єктів за підтримки EUACI та уряду Данії. *SOFTPRO* : сайт. 12 листопада 2022 р. URL: <https://softpro.ua/mikolaiiv-vprovadiv-gis-modul-poshkodjenih-obektiv-v-misku-gis> (дата звернення: 16.03.2025).
13. Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки: Постанова Кабінету Міністрів України від 5 серпня 2020 р. № 695 / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#Text> (дата звернення: 16.03.2025).
14. Два регіони затвердили програму інформатизації: пріоритети Одещини та Кіровоградщини до 2025 та 2026 років. *Урядовий портал* : сайт. 21 лютого 2024 р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/dva-rehiony-zatverdily-prohramu-informatyzatsii-priorytety-odeshchyny-ta-kirovohradshchyny-do-2025-ta-2026-rokiv> (дата звернення: 16.03.2025).
15. Прозоре відновлення Харкова: EPAM Ukraine та Kharkiv IT Cluster спільно з містом реалізують проєкт City Recovery Dashboard. *Kharkiv IT Cluster* : сайт. 27 грудня 2024 р. URL: <https://it-kharkiv.com/prozore-vidnovlennya-kharkova/> (дата звернення: 17.03.2025).
16. Закінчено прийом проєктних пропозицій на третій етап Програми Відновлення України: отримано 453 заявки. *Міністерство розвитку громад та територій України* : сайт. 26 січня 2025 р. URL: <https://mindev.gov.ua/news> (дата звернення: 17.03.2025).
17. Реєстраційна форма для проходження безкоштовного міського курсу з цифрової грамотності – базовий рівень. *Департамент Цифрової трансформації Харківської міської ради*. URL: https://docs.google.com/forms/d/e/1FAIpQLSfHO4ZNYQwUYM0WGozsihuegba5GaWWx_GQ9psQEELJpxgrvA/viewform (дата звернення: 17.03.2025).
18. Цифрова грамотність для громад. *ГУРТ* : портал. 08 серпня 2023 р. URL: <https://gurt.org.ua/news/trainings/89524/> (дата звернення: 17.03.2025).

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОПОДАТКУВАННЯ МЕДИЧНИХ ПОСЛУГ

LEGAL REGULATION OF TAXATION OF MEDICAL SERVICES

Чеховська І.В., д.ю.н., професор,
професор кафедри цивільного права та процесу
Державний податковий університет

У статті на підставі аналізу законодавства та нормативно-правових актів виокремлено суб'єктів надання медичних послуг. До них віднесено: заклади охорони здоров'я; реабілітаційні заклади; фізичні особи-підприємці; особи, що здійснюють незалежну професійну діяльність.

Встановлено, що проведення медичної реформи в Україні стимулювало розвиток підприємництва у сфері охорони здоров'я і, відповідно, збільшення кількості платників ПДВ, а також обсягів проведених ними операцій з постачання медичних послуг, і, як наслідок, збільшення сум податкових пільг.

Звернуто увагу на невідповідність термінів, що містяться у Законі України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» і Податковому кодексу України. Йдеться про поняття «послуга з медичного обслуговування населення (медичні послуга)», яке визначено у Законі України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» і «послуги з охорони здоров'я, що постачаються закладами охорони здоров'я», який застосовується у підпункті 197.1.5 пункту 197.1 статті 197 ПКУ. Встановлено, що Податковий кодекс не містить визначення поняття «послуги з охорони здоров'я, що постачаються закладами охорони здоров'я», який застосовується у підпункті 197.1.5 пункту 197.1 статті 197 цього Кодексу, що призводить до його неоднозначного тлумачення та застосування.

Встановлено, що ФОП – надавачі медичних послуг не звільняються від сплати ПДВ оскільки не відповідають визначенням у підпункті 197.1.5 пункту 197.1 статті 197 ПКУ критеріям. Доведено, що норми підпункту 197.1.5 пункту 197.1 статті 197 Податкового кодексу України щодо застосування податкової пільги з ПДВ за операціями з постачання послуг з охорони здоров'я є недосконалими.

Доведено, що на законодавчому рівні не визначено «поняття медична практика», яка відповідно до Закону України «Про ліцензування видів господарської діяльності» підлягає ліцензуванню. Це поняття розкрито тільки у Ліцензійних умовах провадження господарської діяльності з медичної практики, затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 02.03.2016 № 285, які є підзаконним актом.

Акцентовано увагу на тому, що база даних ліцензіатів з медичної практики, за наповнення і супроводження якої відповідає МОЗ України, є технічно застарілою і потребує програмно-технічного удосконалення. Наразі інформація про кількість ліцензіатів є недостовірною і як наслідок, мали місце ризики використання ліцензій у подальшому при провадженні ліцензіатами незаконної діяльності без державної реєстрації та обліку в територіальних органах ДПС, а отже, й ризики втрати надходжень до державного бюджету за рахунок необґрунтованого застосування податкової пільги.

Встановлено, що у Ліцензійному реєстрі МОЗ з медичної практики не оприлюднювалась інформація, яка містилась в рішеннях МОЗ про видачу ліцензії, щодо ліцензованих видів спеціальностей з медичної практики і місця провадження господарської діяльності з медичної практики, що створило ризики необґрунтованого отримання суб'єктами господарювання податкової пільги за окремими місцями провадження діяльності, а отже, й ризики втрати надходжень до державного бюджету.

Ключові слова: заклади охорони здоров'я, господарська діяльність з медичної практики, медичні послуги, послуги з охорони здоров'я, правове регулювання оподаткування, податкові пільги, ліцензія з медичної практики, платники податків, фізичні особи – підприємці.

The article, based on the analysis of legislation and regulatory legal acts, identifies entities providing medical services. These include: health care institutions; rehabilitation institutions; individual entrepreneurs; individuals engaged in independent professional activities.

It is established that the implementation of the medical reform in Ukraine stimulated the development of entrepreneurship in the health care sector and, accordingly, an increase in the number of VAT payers, as well as the volumes of transactions carried out by them for the provision of medical services, and, as a result, an increase in the amounts of tax benefits.

Attention is drawn to the inconsistency of the terms contained in the Law of Ukraine "Fundamentals of the Legislation of Ukraine on Health Care" and the Tax Code of Ukraine. This concerns the concept of "health care service for the population (medical service)", which is defined in the Law of Ukraine "Fundamentals of the Legislation of Ukraine on Health Care" and "health care services provided by health care institutions", which is used in subparagraph 197.1.5 of paragraph 197.1 of Article 197 of the Tax Code. It has been established that the Tax Code does not contain a definition of the concept of "health care services provided by health care institutions", which is used in subparagraph 197.1.5 of paragraph 197.1 of Article 197 of this Code, which leads to its ambiguous interpretation and application.

It has been established that individual entrepreneurs – providers of medical services are not exempt from paying VAT because they do not meet the criteria specified in subparagraph 197.1.5 of paragraph 197.1 of Article 197 of the Tax Code of Ukraine. It has been proven that the norms of subparagraph 197.1.5 of paragraph 197.1 of Article 197 of the Tax Code of Ukraine regarding the application of the VAT tax benefit for transactions for the supply of health care services are imperfect.

It has been proven that the "concept of medical practice", which in accordance with the Law of Ukraine "On Licensing Types of Economic Activities" is subject to licensing, is not defined at the legislative level. This concept is disclosed only in the Licensing Conditions for Conducting Economic Activities in Medical Practice, approved by the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 02.03.2016 No 285, which are a subordinate legislation.

Attention is drawn to the fact that the database of licensees in medical practice, for the filling and maintenance of which the Ministry of Health of Ukraine is responsible, is technically outdated and requires software and technical improvement. Currently, information on the number of licensees is unreliable and as a result, there were risks of using licenses in the future when licensees conduct illegal activities without state registration and accounting in the territorial bodies of the State Tax Service, and therefore, risks of loss of revenues to the state budget due to the unjustified use of tax benefits.

It was established that the License Register of the Ministry of Health for Medical Practice did not publish information contained in decisions of the Ministry of Health on issuing licenses regarding licensed types of specialties in medical practice and the place of conduct of economic activity in medical practice, which created risks of unjustified receipt by business entities of tax benefits for individual places of conduct of activity, and therefore, risks of loss of revenues to the state budget.

Key words: healthcare institutions, economic activity in medical practice, medical services, healthcare services, legal regulation of taxation, tax benefits, medical practice license, taxpayers, individual entrepreneurs.

Актуальність. Жваві дискурси стосовно визначення змісту поняття «медична послуга» розпочалися із 1990-х років. Наразі визначено їх ознаки, специфічні особливості і запропоновані різні підходи до тлумачення його змісту [1, с. 484-486; 2, с. 209–225]. Такий інтерес пов'язаний, у тому числі, із тим, що законодавець дозволив такі послуги надавати закладам охорони здоров'я, фізичним особам-підприємцям і особам, які здійснюють незалежну професійну діяльність [3]. Водночас доводиться констатувати, що правове регулювання надання таких послуг потребує удосконалення в частині: визначення термінів, які використовує законодавець («медичні послуги», «послуги з охорони здоров'я», «послуги з медичного обслуговування населення»); удосконалення правового регулювання процедур ліцензування та форм оподаткування суб'єктів надання таких послуг; податкових пільг з податку на додану вартість за операціями з постачання медичних послуг тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Визначенню понять «медична послуга» і «медична допомога» у науковій юридичній літературі присвячено праці таких учених як А. А. Герц, І. Я. Сенюта, О. В. Чехун, О. Беденко-Зваридчук, А. М. Маркіна, Г. А. Миронова, О. М. Шевчук, Р. А. Майданик, С. В. Антонов та інших. Правовому регулюванню ринку медичних послуг присвячено праці О. В. Бобришева, А. Д. Барзиловича, О. В. Крилової, О. А. Євтушенко, Ю. Б. Іванова, Н. Б. Мезенцевої, Л. О. Буравльова, Я. Ф. Радиша та інших.

Водночас, доводиться констатувати, що військовий стан і зміни, що внесені у законодавство України пов'язані із його запровадженням щодо оподаткування діяльності суб'єктів підприємницької діяльності [4; 5; 6] актуалізують дослідження правового регулювання процедур ліцензування провадження діяльності з медичної практики, форм оподаткування суб'єктів надання медичних послуг; податкових пільг з податку на додану вартість за операціями з постачання медичних послуг тощо.

Мета статті. Аналіз емпіричних джерел, нормативно-правової бази щодо оподаткування медичних послуг та виокремлення напрямів удосконалення законодавства у досліджуваній сфері.

Виклад основного матеріалу. Зміст терміну «послуга з медичного обслуговування населення (медична послуга)» наведено законодавцем у ч. 1 ст. 3 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я». На думку законодавця це послуга, «що надається пацієнту в закладі охорони здоров'я, реабілітаційному закладі або фізичною особою – підприємцем, яка зареєстрована та одержала в установленому законом порядку ліцензію на провадження господарської діяльності з медичної практики, та оплачується її замовником» [7]. Виходячи з наведеного суб'єктами надання медичних послуг можуть бути: заклади охорони здоров'я, реабілітаційні заклади, фізичні особи-підприємці і особи, що здійснюють незалежну професійну діяльність.

Медичні заклади (приватні) як правило реєструються у формі товариства з обмеженою відповідальністю і обирають найпростішу для них форму оподаткування – реєстрацію платником податку з обранням третьої групи оподаткування. Така реєстрація дозволяє зекономити кошти на введенні бухгалтерського обліку. Проте є обмеження – це розмір отриманого прибутку за календарний рік, який становить 5 мільйонів гривень [8]. Такий платник податку матиме можливість сплачувати фіксований податок в розмірі 5% від отриманого прибутку (від усіх грошових коштів, які зайшли на рахунок або отримані готівкою), також він не матиме змоги зменшити розмір податку у випадку понесення витрат. Заклад охорони здоров'я також має можливість зареєструватися платником ПДВ, у такому випадку ставка єдиного податку становитиме 3%. Окрім цих платежів потрібно з 1 січня 2025 року

сплачувати військовий збір – 1% від доходу і 1760 грн (22% від мінімальної заробітної плати) [6]. Зазвичай такий вид оподаткування обирають невеликі медичні заклади, які мають власне приміщення та не несуть великих витрат на оренду нерухомого майна, а також їх витрати на оплату ліків є незначними.

Натомість, якщо медичний заклад орендує велике приміщення, має велику кількість найманих працівників, купує багато ліків і медичних виробів, а також несе витрати під час надання медичних послуг він, як правило, обирає загальну форму оподаткування. У такому випадку медичний заклад сплачуватиме податок на прибуток на загальних підставах, відповідно до ст. 133–142 ПКУ і він також може зменшувати суму ПДВ на суму своїх витрат.

Варто зазначити, що законодавець чітко окреслив послуги, які звільняються від оподаткування. Про це йдеться у пп. 197.1.5 п. 197.1 ст. 197 р. V Податкового кодексу України (далі – ПКУ) [9], зокрема звільняються від оподаткування ПДВ операції з постачання послуг з охорони здоров'я закладами охорони здоров'я, що мають ліцензію на постачання таких послуг, а також постачання послуг реабілітаційними установами для інвалідів та дітей-інвалідів, що мають ліцензію на постачання таких послуг відповідно до законодавства.

Проведення медичної реформи в Україні стимулювало розвиток підприємництва у сфері охорони здоров'я і, відповідно, збільшення кількості платників ПДВ, а також обсягів проведених ними операцій з постачання медичних послуг, і, як наслідок, збільшення сум податкових пільг. Так, за даними Державної податкової служби України (далі – ДПС) у період з 2020 по 2023 роки платникам ПДВ, які здійснювали операції з постачання послуг з охорони здоров'я, надано податкових пільг на суму понад 42,1 млрд гривень [10]. Проте, на вартість таких послуг збільшення сум податкових пільг не вплинуло. Аналіз результатів проведених Державною службою статистики України спостережень щодо доступності медичної допомоги у 2019–2022 роках засвідчив, що для майже 22% населення України послуги з охорони здоров'я залишалися недоступними. Так, кількість домогосподарств, у яких хто-небудь із членів за потреби не зміг отримати медичну допомогу, придбати ліки та медичне приладдя, у 2019 році становила 24,4%, у 2021 році – 19,2%, у 2022 році – 21,2%; у 2023 – 35,5% [10]. Найбільш недоступними для цих домогосподарств були стоматологічні послуги, протезування, лікування у стаціонарі. Головна причина, через яку члени домогосподарств не змогли отримати медичну допомогу, – занадто висока вартість цих послуг.

Окрім цього слід звернути увагу і на невідповідність термінів, що містяться у Законі України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» і ПКУ. Йдеться про поняття «послуга з медичного обслуговування населення (медичні послуги)» (ст. 3 [7]) і «послуги з охорони здоров'я, що постачаються закладами охорони здоров'я, який застосовується у підпункті 197.1.5 пункту 197.1 статті 197 ПКУ [9]. На практиці та законодавча невизначеність призводить до неоднозначного тлумачення та застосування цих понять. Так, згідно із Законом № 2801 [7] медичне обслуговування та медичні послуги можуть надаватися як закладами охорони здоров'я – юридичними особами будь-якої форми власності та організаційно-правової форми або її відокремленими підрозділами, що забезпечують медичне обслуговування населення, так і ФОП. Проте, як вбачається з редакції підпункту 197.1.5 пункту 197.1 статті 197 ПКУ [9], звільнення від сплати ПДВ поширюється на операції з постачання послуг з охорони здоров'я закладами охорони здоров'я та на операції з постачання послуг реабілітаційними установами для осіб з інвалідністю та дітей з інвалідністю, що мають ліцензію на постачання таких послуг відповідно до законодавства. Отже, виходячи з положень ст. 197 ПКУ, можемо зробити висновок про те, що заклади

охорони здоров'я звільняються від сплати ПДВ у разі дотримання наступних критеріїв: а) платник податку повинен мати статус закладу охорони здоров'я, відповідно до положень чинного законодавства; б) заклад охорони здоров'я зобов'язаний мати відповідну ліцензію на надання медичних послуг; в) заклад охорони здоров'я зобов'язаний надавати медичні послуги, які відповідають їх визначенню; г) платник податку має право надавати послуги, перелік яких відсутній у абзацах «а» – «о» п. 197.1.5 ПКУ (наприклад масаж, косметологічні послуги, проведення огляду осіб з метою видачі медичного висновку на отримання права носіння зброї, водійського посвідчення, тощо – будуть оподатковуватися ПДВ). Таким чином, ФОП не мають права на отримання цієї податкової пільги.

Проте незважаючи на те, що заклади охорони здоров'я звільнені від сплати ПДВ згідно із пп. 197.1.5 пункту 197.1 статті 197 ПКУ органи ДФС під час проведення перевірок, іноді, донараховують медичним закладам ПДВ та штрафні санкції. Прикладом оскарження результатів податкової перевірки щодо донарахування ПДВ та штрафних санкцій за надання медичних послуг може бути Ухвала Одеського апеляційного адміністративного суду від 26 липня 2018 року у справі № 815/263/18. У даній справі, заклад охорони здоров'я оскаржував податкове повідомлення-рішення щодо нарахування та сплати ПДВ та штрафних санкцій за надання медичних послуг. ДФС, яка проводила перевірку не визнала товариство закладом охорони здоров'я, не визнала послуги, які надавалися медичними послугами: «Оскаржуване податкове рішення про збільшення позивачу зобов'язань за ПДВ було винесене Відповідачем на підставі висновку, що послуги з охорони здоров'я, які надавалися Позивачем повинні були оподатковуватися ПДВ за ставкою 20%, так як Позивач не відноситься до закладу охорони здоров'я, а тому – не мав права застосовувати пільгу з оподаткування ПДВ встановлену п. 197.1.5 ст. 197 ПКУ, відповідно до якої визначено, що постачання послуг з охорони здоров'я закладами охорони здоров'я, що мають ліцензію на постачання таких послуг, звільняються від оподаткування ПДВ» [11].

Наступною формою оподаткування діяльності з надання медичних послуг є реєстрація лікаря фізичною особою-підприємцем. Враховуючи, що лікар надаватиме медичні послуги пацієнтам – фізичним особам, то він може зареєструватися платником єдиного податку другої групи та сплачувати фіксовану суму єдиного податку, станом на 1 січня 2025 року загальна сума податків становитиме 4160 грн [6]. Платники податків 2 групи не можуть надавати послуги юридичній особі, яка не є платником єдиного податку, зокрема Національній службі здоров'я. Після державної реєстрації ФОП автоматично стає на облік у ДПС України.

Більш складніша форма оподаткування буде застосовуватися до тих лікарів, які працюють зі страховими компаніями, та отримують оплату за медичні послуги саме від страхових фірм або частково від них. Враховуючи, що ПКУ забороняє ФОП на другій групі оподаткування працювати з юридичними особами, лікар має обрати, третю групу оподаткування. Перебуваючи на третій групі оподаткування, лікар буде сплачувати 5 % єдиного податку, але вже з усіх грошових коштів, які отримає від пацієнтів. При цьому, якщо такий лікар отримав кошти, відповідно до договору про медичне обслуговування населення за програмою медичних гарантій, то такий дохід оподатковується єдиним податком [12].

Ще одним суб'єктом надання медичних послуг є самозайнята особа, що здійснює незалежну професійну діяльність, тобто лікарі, які не зобов'язані реєструватися як ФОП (п. 14.1.226 ПКУ [9]). Варто зауважити, що чинне законодавство не зобов'язує лікаря, який здійснює незалежну професійну діяльність реєструватися у державного або

приватного реєстратора відповідно до Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців» [13]. Фактом можливості здійснення незалежної професійної діяльності лікаря буде відповідна ліцензія. Фактичною датою державною реєстрацією лікаря, як особи, що має право здійснювати незалежну професійну діяльність є дата видачі Міністерством охорони здоров'я України ліцензії на право здійснювати медичну практику. Далі, лікар лише зобов'язаний подати заяву до ДПП відповідного району і вчасно подавати звіти, які визначені для осіб, що здійснюють незалежну професійну діяльність та сплачувати податки. Водночас на практиці виникають спори щодо несправомірності нарахування ДПС боргу (недоїмки) з єдиного внеску таким особам (Справа № 520/3679/19 за адміністративним позовом ОСОБА_3 до Головного управління ДФС у Харківській області про визнання протиправною та скасування вимоги про сплату боргу (недоїмки) з єдиного внеску в розмірі 7587,38 грн від 04 березня 2019 року № Ф-10481-17; Справа № 520/3017/19 за адміністративним позовом ОСОБА_13 до Головного управління ДФС у Харківській області про визнання протиправною та скасування вимоги про сплату боргу (недоїмки) від 26 листопада 2018 року № Ф-993-25 з єдиного внеску в сумі 6173,84 грн станом на 31 жовтня 2018 року тощо) [14].

Наведене вище свідчить про доцільність чіткого розмежування суб'єктів – надавачів медичних послуг самозайнятих осіб, що здійснюють незалежну професійну діяльність (лікарів) і ФОПів в частині оподаткування їх доходів і сплати ними податків.

Також звертаємо увагу і на те, що згідно з пунктом 15 частини першої статті 7 Закону України «Про ліцензування видів господарської діяльності» [15] ліцензуванню підлягає медична практика, проте законодавством це поняття не визначено. Ці відносини врегульовано підзаконним актом. Так, пунктом 4 Ліцензійних умов провадження господарської діяльності з медичної практики [16] встановлено, що господарська діяльність з медичної практики (далі – медична практика) – вид господарської діяльності у сфері охорони здоров'я, який провадиться закладами охорони здоров'я та фізичними особами – підприємцями з метою надання медичної допомоги та медичного обслуговування на підставі ліцензії. Отже, в цьому випадку на законодавчому рівні не дотримано єдиного підходу до визначення, зокрема, переліку термінів та понять, що вживаються в законодавстві про охорону здоров'я та про ліцензування видів господарської діяльності.

Дія Ліцензійних умов провадження господарської діяльності з медичної практики [3] поширюється на всіх юридичних осіб незалежно від їх організаційно-правової форми та фізичних осіб – підприємців, які провадять господарську діяльність з медичної практики. Органом ліцензування господарської діяльності з медичної практики відповідно до пункту 15 переліку органів ліцензування, затвердженого постановою КМУ «Про затвердження переліку органів ліцензування та визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов Кабінету Міністрів України» [16], є МОЗ. У ході проведення перевірки Рахункової палати в 2023 році було встановлено, що МОЗ України не забезпечив формування та не вів Ліцензійний реєстр з медичної практики внаслідок чого база ліцензіатів з медичної практики є технічно застарілою і потребує програмно-технічного удосконалення. Також у ході перевірки було виявлено 25 суб'єктів господарювання у Вінницькій області, які, за даними МОЗ, мали чинну ліцензію але щодо яких до Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань внесено відомості про державну реєстрацію припинення. Наслідком зазначеного вище є ризики, які виникли у зв'язку із використанням ліцензій строк дії яких закінчився при провадженні ліцензіатами незаконної діяльності без державної реєстрації та обліку

в територіальних органах ДПС, а отже, й ризики втрати надходжень до державного бюджету за рахунок необґрунтованого застосування податкової пільги [10]. Окрім цього було встановлено, що у Ліцензійному реєстрі МОЗ з медичної практики не оприлюднювалась інформація, яка містилась в рішеннях МОЗ про видачу ліцензії, щодо ліцензованих видів спеціальностей з медичної практики і місця провадження господарської діяльності з медичної практики, що створило ризики необґрунтованого отримання суб'єктами господарювання податкової пільги за окремими місцями провадження діяльності, а отже, й ризики втрати надходжень до державного бюджету. Також, під час аналізу в ГУ ДПС у Дніпропетровській області виявлено невідповідність назв трьох суб'єктів господарювання, які отримали ліцензію, назвам створених ними закладів охорони здоров'я, а також випадки провадження господарської діяльності з надання послуг з медичної практики за адресами, які не відповідають вказаному місцю провадження такої діяльності [10].

Окремо звертаємо увагу на висновок суду апеляційної інстанції щодо відсутності у органів ДФС повноважень перевіряти дотримання ліцензійних умов закладом охорони здоров'я. Так суд зробив наступний висновок: «Крім того, заслуговують на увагу доводи Позивача стосовно відсутності компетенції у Відповідача на перевірку дотримання Позивачем ліцензійних умов провадження діяльності з медичної практики та встановлення невідповідності чи порушення таких умов. Відповідно до частини 7 статті 19 Закону України «Про ліцензування видів господарської діяльності» від 02.03.2015 № 222-УІІ здійснення контролю за додержанням ліцензіатами вимог ліцензійних умов здійснюють у межах своїх повноважень органи ліцензування шляхом проведення планових і позапланових перевірок. Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження переліку органів ліцензування та визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов Кабінету Міністрів України» № 609 від 5 серпня 2015 р., органом ліцензування з медичної практики є МОЗ України. Тобто органом уповноважений на здійснення перевірки дотримання ліцензійних умов є МОЗ України. Відповідно ж до підпункту 19-1.1.4. пункту 19-1 статті 19-1 та підпункту 20.1.10. пункту 20.1 статті 20 ПКУ контролюючий орган відповідає, як контролюючий орган лише має право здійснення контролю за лише за наявністю ліцензій на провадження видів господарської діяльності, що підлягають ліцензуванню відповідно до закону, а не самих ліцензійних умов» [11].

Висновки. На підставі аналізу законодавства та нормативно-правових актів викремлено суб'єктів надання медичних послуг. До них віднесено: заклади охорони здоров'я; реабілітаційні заклади; фізичні особи-підприємці; особи, що здійснюють незалежну професійну діяльність.

Встановлено, що проведення медичної реформи в Україні стимулювало розвиток підприємництва у сфері охорони здоров'я і, відповідно, збільшення кількості платників ПДВ, а також обсягів проведених ними операцій з постачання медичних послуг, і, як наслідок, збільшення сум податкових пільг.

Звернуто увагу на невідповідність термінів, що містяться у Законі України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» і ПКУ. Йдеться про поняття «послуга з медич-

ного обслуговування населення (медичні послуги)», яке визначено у Законі України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» і «послуги з охорони здоров'я, що постачаються закладами охорони здоров'я», який застосовується у підпункті 197.1.5 пункту 197.1 статті 197 ПКУ. Встановлено, що Податковий кодекс не містить визначення поняття «послуги з охорони здоров'я, що постачаються закладами охорони здоров'я», який застосовується у підпункті 197.1.5 пункту 197.1 статті 197 цього Кодексу, що призводить до його неоднозначного тлумачення та застосування.

Встановлено, що ФОП – надавачі медичних послуг не звільняються від сплати ПДВ оскільки не відповідають визначенням у підпункті 197.1.5 пункту 197.1 статті 197 ПКУ критеріям.

Доведено, що норми підпункту 197.1.5 пункту 197.1 статті 197 Податкового кодексу України щодо застосування податкової пільги з ПДВ за операціями з постачання послуг з охорони здоров'я є недосконалими. Зокрема, у цьому підпункті чітко не визначені можливості застосування зазначеної пільги ФОП, які провадять діяльність з медичної практики на підставі відповідної ліцензії, а також використовуються поняття, не передбачені законодавством, зокрема «послуга з охорони здоров'я», «поліпшене сервісне обслуговування у медичних закладах», що призводить до неоднозначного трактування його положень та ускладнює контроль за правомірністю застосування цієї податкової пільги.

Встановлено, що на законодавчому рівні не визначено «поняття медична практика», яка відповідно до Закону України «Про ліцензування видів господарської діяльності» підлягає ліцензуванню. Це поняття розкрито тільки у Ліцензійних умовах провадження господарської діяльності з медичної практики, затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 02.03.2016 № 285, які є підзаконним актом.

Акцентовано увагу на тому, що база даних ліцензіатів з медичної практики, за наповнення і супроводження якої відповідає МОЗ України, є технічно застарілою і потребує програмно-технічного удосконалення. Наразі інформація про кількість ліцензіатів є недостовірною і як наслідок, мали місце ризики використання ліцензій у подальшому при провадженні ліцензіатами незаконної діяльності без державної реєстрації та обліку в територіальних органах ДПС, а отже, й ризики втрати надходжень до державного бюджету за рахунок необґрунтованого застосування податкової пільги

Встановлено, що у Ліцензійному реєстрі МОЗ з медичної практики не оприлюднювалась інформація, яка містилась в рішеннях МОЗ про видачу ліцензії, щодо ліцензованих видів спеціальностей з медичної практики і місця провадження господарської діяльності з медичної практики, що створило ризики необґрунтованого отримання суб'єктами господарювання податкової пільги за окремими місцями провадження діяльності, а отже, й ризики втрати надходжень до державного бюджету.

Перспективним напрямом подальшого дослідження, на нашу думку, є обґрунтування пропозицій щодо удосконалення механізму правового регулювання оподаткування медичних послуг.

ЛІТЕРАТУРА

1. Приватно-правові засади захисту прав людини у соціальній державі: монографія/за заг. ред І.В. Чеховської. Ірпін: *Державний податковий університет*. 2023. 566 с.
2. Чеховська І. В. Медичне право України: навчальн. посіб. / І. В. Чеховська. – Ірпін : *Університет ДФС України*, 2020. – 480 с.
3. Про затвердження Ліцензійних умов провадження господарської діяльності з медичної практики: постанова Кабінету Міністрів України від 02.03.2016 р. № 285. *База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/285-2016-%D0%BF#Text>
4. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану: Закон України від 15.03.2022 № 2120-ІХ. *База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2120-20#Text>

5. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо адміністрування окремих податків у період воєнного, надзвичайного стану: Закон України від 01.04.2022 № 2173-IX. *База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2173-20#Text>
6. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у період дії воєнного стану: Закон України від 10.10.2024 р. № 4015-IX. *База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4015-IX#Text>
7. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закону України від 19.11.1992. № 2801-XII. *База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text>
8. Які податки буде платити ФОП у 2025 році: ЄСВ, єдиний податок та військовий збір. Сайт *7eminar.ua*. URL: <https://7eminar.ua/events/4276/9644>
9. Податковий кодекс України: Закон України від 02.12.2010. № 2755-VI. *База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>
10. Рахункова палата. Рішення від 28 лютого 2023 року № 4-1. URL: http://www.rp.gov.ua/upload-files/Activity/Collegium/2023/4-1_2023/R_RP_4-1_2023.pdf
11. Оподаткування медичних клінік, закладів охорони здоров'я та приватних лікарів: ПДВ, прибуток, судова практика. Сайт *allTax Юридичні та податкові радники*. URL: <http://alltax.ua/pres-tsentr/publikatsii/380-opodatkovannya-medichnikh-klirik-zakladiv-okhorono-zdorov-ya-ta-privatnikh-likariv-pdv-pributok-sudova-praktika>
12. Державна податкова служба України. Індивідуальна податкова консультація. від 30.04.21 р. № 1792/ІПК/11-28-24-01-12. URL: <https://uteka.ua/ua/publication/news-14-ezhednevnyj-buxgalterskij-obzor-39-vklyuchayutsya-li-v-dohod-edinshhika-sredstva-poluchennye-ot-okazannykh-medicinskix-uslug>
13. Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців: Закон України від 15.05.2003 р. № 755-IV. *База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/755-15#Text>
14. Рішення Верховного Суду від 02.09.2019 № Пз/9901/10/19 (№520/3939/19) – щодо оподаткування самозайнятої особи яка одночасно зареєстрована як ФОП. Сайт. *Судова влада України*. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pro_sud/zrazkova-sprava/zs_9901_10_19
15. Про ліцензування видів господарської діяльності: Закон України від 02.03. 2015 р. № 222-VIII. *База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/222-19#Text>
16. Про затвердження переліку органів ліцензування та визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов Кабінету Міністрів України: постанова Кабінету Міністрів України від 05.2015 р. № 609. *База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/609-2015-%D0%BF#Text>

УСУНЕННЯ ЗАКОНОДАВЧИХ ПРОГАЛИН: СУДОВИЙ ТА КОНСТИТУЦІЙНИЙ КОНТРОЛЬ ЯК ІНСТРУМЕНТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВОВОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ

FILLING GAPS IN LEGISLATION: JUDICIAL AND CONSTITUTIONAL REVIEW AS TOOLS TO ENSURE LEGAL CERTAINTY

Шерстюк К.Д., студентка І курсу магістратури факультету юстиції
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Нерідко нормативні акти не містять чітких та необхідних приписів щодо певних обставин суспільного життя або вони взагалі відсутні, що породжує необхідність додаткового тлумачення та виявлення прогалин у таких актах. Такі явища негативно впливають на функціонування правової держави та є прямим порушенням принципу верховенства права та юридичної визначеності.

У статті окрема увага приділена ролі судового контролю за подоланням прогалин у законодавстві, зокрема проаналізовано основні механізми їх усунення, наведено практику Верховного Суду. Окремо звернено увагу на проблему меж судового активізму у процесі заповнення законодавчих прогалин. Зауважено, що надмірне втручання суду у законотворчу діяльність може суперечити принципу поділу влади, що є базовим для правової держави. В той же час, у ситуаціях, коли законодавець усувається від виконання свого основного обов'язку у законодавчій галузі, суди фактично вимушені під тиском таких обставин брати на себе цю функцію.

Також розглянуто еволюцію юридичних поглядів (позицій) Конституційного Суду України (далі – Суд або КСУ) щодо можливості усунення ним правових прогалин. На основі аналізу практики Суду та доктринальних джерел визначено, що на початку свого функціонування Суд формулював доктрину «відмови від заповнення законодавчих прогалин» та чіткого визначення цих повноважень за законодавчим органом. Водночас проведено системний аналіз пізніших рішень Суду, де він вдався до заповнення тих чи інших прогалин у законодавстві, визнаючи їх неконституційними. У статті піднято проблему співвідношення понять «законодавча прогалина» та «законодавче упуцнення» на підставі окремого Рішення КСУ, наведено позицію автора щодо відмінності окреслених понять. Проаналізовано конституційну практику конституційних судів зарубіжних країн з окресленого питання.

У висновках статті підкреслюється необхідність забезпечення комплексного підходу до усунення прогалин у законодавстві, залучення механізмів судового контролю та активної ролі суддівського корпусу у забезпеченні юридичної визначеності. Наостанок, автором зазначено, що розвиток доктрини визнання прогалин у законодавстві такими, що не відповідають Конституції України, є цілком перспективним та доцільним для ефективного правозастосування.

Ключові слова: законодавча прогалина, судовий контроль, конституційний контроль, аналогія права, аналогія закону, законодавче упуцнення.

Often, legal acts do not contain clear and necessary prescriptions for certain circumstances of public life or do not contain them at all, which creates the need for additional interpretation and identification of gaps in such acts. Such phenomena negatively affect the functioning of the rule of law and are a direct violation of the rule of law and legal certainty.

The article pays special attention to the role of judicial control in overcoming gaps in legislation, in particular, the author analyzes the primary mechanisms for their elimination and presents the practice of the Supreme Court. Special attention is paid to the problem of the limits of judicial activism in the process of filling legislative gaps. It is noted that excessive court interference in lawmaking may contradict the principle of separation of powers, which is fundamental to the rule of law. At the same time, in situations where the legislator is removed from fulfilling its primary duty in the legislative area, the courts are actually forced to assume this function under the pressure of such circumstances.

The author also examines the evolution of legal views (positions) of the Constitutional Court of Ukraine regarding the possibility of eliminating legal gaps. Based on the analysis of the case law of the Court and doctrinal sources, the author determines that at the beginning of its functioning, the Court formulated the doctrine of "refusal to fill legislative gaps" and clearly defined these powers for the legislature. At the same time, a systematic analysis of the later judgments of the Constitutional Court of Ukraine is made, where it resorted to filling certain gaps in legislation, recognizing them as unconstitutional. The article raises the issue of the correlation between the concepts of "legislative gap" and "legislative omission" based on a separate Decision of the Court, and the author's position on the difference between these concepts is presented. The article analyzes the constitutional practice of constitutional courts of foreign countries on this issue.

The article concludes by emphasizing the need to ensure a comprehensive approach to eliminating legislative gaps, involvement of judicial review mechanisms, and an active role of the judiciary in ensuring legal certainty. Finally, the author notes that the development of the doctrine of recognizing legislative gaps as inconsistent with the Constitution of Ukraine is quite promising and appropriate for effective law enforcement.

Key words: legislative gap, judicial review, constitutional review, analogy of law, legislative omission.

Вступ. Право є динамічною системою та має на меті забезпечити ефективне регулювання відносин, що виникають у суспільстві. Однак, не рідко у процесі правозастосовчої діяльності виникають ситуації, коли нормативно-правові акти не містять взагалі приписів щодо конкретних обставин справи або їх застосування потребує додаткового тлумачення та подолання значних прогалин. Такі явища не є позитивним відображенням функціонування держави як правової та призводять до порушення принципу юридичної визначеності та верховенства права в цілому.

Актуальність досліджуваної теми. Вирішення питання усунення прогалин у праві (законодавстві) є одним з ключових для належного та ефективного існування держави та здійснення її діяльності як того вимагає Основний Закон України у статті 8 з дотриманням принципу верховенства права. Важливу роль у цьому процесі займають органи конституційного та судового контролю, які здійснюють тлумачення норм права, використовують принцип аналогії та розробляють юридичні позиції для вирішення відпові-

них колізій. Особливої уваги заслуговує діяльність Конституційного Суду України (далі – КСУ або Суд), завданням якого є здійснення офіційного тлумачення Конституції України та вирішення питання конституційності законів та інших актів (у передбачених Конституцією випадках) [1].

Не можна також оминати увагою діяльністю судової гілки влади – суди здійснюють судовий контроль, чим мають на меті забезпечити одноманітність та визначеність у застосуванні норм права та подолання прогалин. В контексті європейської інтеграції дана тема також набуває значної актуальності, адже адаптація та гармонізація національної законодавчої бази до вимог Європейського Союзу (далі – ЄС або Союз) вимагає в тому числі і удосконалення правозастосовної практики та, якщо не повне подолання, то значне мінімізування існування прогалин у праві та вироблення належних механізмів конституційного та судового контролю за останніми.

Таким чином, науковий аналіз окресленої проблематики несе не суто теоретичний характер, а має і прикладні

практичні елементи, які є важливими для удосконалення правової системи нашої держави в цілому.

Метою статті є визначення поняття прогалини у праві (законодавстві), аналіз окресленої проблематики через призму конституційного та судового контролю, їх вплив на правозастосування.

Виклад основного матеріалу. Визначення правової прогалини містить ЗУ «Про правотворчу діяльність» (далі – Закон) від 24 серпня 2023 року (вступить в дію через рік після скасування чи припинення воєнного стану в Україні) у статті 65: «правова прогалина – це повна або часткова відсутність норми права, що не забезпечує завершеності правового регулювання відповідних суспільних відносин». Цією ж статтею передбачено, що у разі виявлення прогалини у законодавстві, відповідний суб'єкт нормотворчості зобов'язаний прийняти нормативно-правовий акт (далі – НПА) (того ж виду, що і був, і де виявлена прогалина), що усуває цей виявлений недолік. Якщо прогалина виявлена під час розгляду справи судом, то останній у законодавчо передбачених випадках має право подолати таку прогалину за допомогою аналогії закону чи аналогії права [2].

Окреслені способи подолання законодавчої прогалини судом не є принципово новими та ще до набрання чинності згаданим Законом були передбачені низкою НПА, зокрема процесуальними кодексами: Цивільним процесуальним кодексом України (ч. 9 ст. 10), Кодексом адміністративного судочинства України (ч. 6 ст. 7), Господарським процесуальним кодексом України (ч. 10 ст. 11).

Причини виникнення прогалин у законодавстві обумовлюються низкою факторів, серед яких можна виокремити складність і багатогранність суспільних відносин, динамічність їх розвитку, а також неможливість повного передбачення всіх можливих ситуацій, що можуть виникнути в процесі розвитку суспільного життя. Особливо це характерно для сфер, де нові правовідносини формуються досить інтенсивно, що має наслідком певне відставання у їх нормативному закріпленні. Поряд із цим, недосконалість законодавчої техніки, що може виявлятися у нечіткості або суперечливості правових норм, а також свідоме неврегулювання певних питань законодавцем, яке може бути обумовлене політичними, економічними та/або іншими міркуваннями, також має пагубний вплив на належне правове регулювання.

Слід погодитися із думкою Щеглакова І., що незалежно від першопричин та чинників, які сприяють виявленню та існуванню законодавчих прогалин, це є значним недоліком та здатне викликати суттєві труднощі як для суб'єктів правозастосування, так і звичайних громадян, права та свободи яких опиняться у стані правової невизначеності. Відсутність чітких правових механізмів у таких випадках унеможливило належний захист суб'єктивних прав та законних інтересів, що, своєю чергою, підриває принципи правової визначеності та справедливості, а також знижує рівень довіри до правової системи загалом [3, с. 100].

Як було згадано вище, ЗУ «Про правотворчу діяльність» певною мірою наділяє суд контрольними повноваженнями та закріплює способи подолання прогалин у разі їх виявлення. Це видається цілком розумним підходом та підтверджується судовою практикою. Зокрема, у своїй постанові від 13 лютого 2019 року у справі № 822/524/18 Велика палата Верховного суду, посилаючись на Основний Закон України (ст. ст. 1, 8, 92), а також керуючись міжнародними зобов'язаннями України, зазначила, що органи державної влади зобов'язані застосувати найбільш сприятливий підхід по відношенню до особи за умов наявності у національному законодавстві правових прогалин, особливо, якщо це стосується захисту прав людини та основних свобод [4]. Вважаємо, що «тлумачення норми права, яке було б найбільш сприятливим для особи» певною мірою вимагає застосування механізмів

аналогії закону та тим паче аналогії права – загальноновизначених принципів права, які покликані досягти балансу між державними інтересами та правами людини, та забезпечити належний захист останніх у разі створення ситуації «правового вакууму» для певної особи. Це кореспондується із міжнародними зобов'язаннями України: Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція) та практикою ЄСПЛ відповідно. Таким чином, наведена постанова Верховного Суду є яскравим прикладом того, що суди у своїй діяльності відіграють важливу роль у подоланні прогалин у законодавстві, особливо якщо це стосується захисту прав людини. Саме в цьому і проявляється судовий контроль за якістю законодавства.

Хоча застосування аналогії права/закону вбачається доцільним способом подолання прогалин у праві, проте, воно не є всеосяжним та абсолютним. Так, у ч. 4 вже згаданої статті 65 Закону зазначається, що їх застосування заборонено визначення підстав, меж повноважень та способу дій органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, притягнення особи до юридичної відповідальності. Аналогічне положення знайшло своє відображення у 2 реченні ч. 6 ст. 7 Кодексу адміністративного судочинства України. Щодо заборони застосування аналогії закону в питаннях притягнення до юридичної відповідальності – ч. 4 ст. 3 Кримінального кодексу України забороняє застосування закону про кримінальну відповідальність за аналогією.

Аналогія права/закону є не виключним способом подолання прогалин у праві. У порядку конкретного прикладу вище нами зверталася увага на рішення Верховного Суду, які хоч і не є джерелом права у континентальній правовій системі, однак, вони наразі дійсно набувають прецедентного характеру та очевидно, що некоректним є применшення їх значення для правозастосовної та правотворчої діяльності. Окрім того, законодавчо визначено, що висновки щодо застосування норм права, що їх формує Верховний Суд у своїх постановах, є юридично обов'язковими для владних суб'єктів, які в своїй правозастосовній діяльності керуються відповідним нормативно-правовим актом. Водночас їх необхідно враховувати і судам нижчих інстанцій (виходячи зі змісту ч. 5, 6 ст. 13 ЗУ «Про судоустрій і статус судів») [5]. На нашу думку, підходи Верховного Суду в контексті вирішення питання щодо подолання тої чи іншої законодавчої прогалини є проявом суддівського активізму. За словами судді Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду Василя Крата та першого заступника керівника апарату Верховного Суду Расіма Бабанли: «...Зелене світло такий активізм отримує в разі наявності законодавчих прогалин. Це ті випадки, коли навряд хтось зможе звинуватити суддю в надмірному активізмі» [6]. Водночас, завжди є відсоток того, що існує певний ризик: судова практика стає залежною від суддівської інтерпретації, а така залежність здатна спричинити непередбачуваність в правовій регламентації деяких суспільних відносин. Тому вкрай важливо, щоб суди дотримувались власних повноважень та не використовували аналогію права чи закону в тому ракурсі, коли це може призвести власне до спотворення змісту такого закону. Юридичні підходи (позиції) судів, що побудовані за допомогою аналогії права чи закону, повинні бути достатньо вмотивованими, обґрунтованими та зваженими задля збереження балансу між сферою правосуддя та законотворчою діяльністю. Тим не менш, використання аналогії права є суттєвим важелем впливу для досягнення справедливості у випадках, коли законодавець не передбачив чітко визначених вказівок. Зрештою, судді, формуючи певну судову практику, повинні мати на меті сприяння розвитку правової системи та дотримання загальноновизначених принципів права, але аж ніяк ставати «каменем спотикання» у процесі адаптації до певних змін у суспільному житті.

На думку автора, прогалини у законодавстві можуть виступати об'єктом судового контролю за певних критеріїв. З огляду на безперервний розвиток суспільних відносин, законодавчий орган не здатний передбачити усі можливі ситуації та належним чином забезпечити стовідсоткове регулювання таких відносин. Водночас принцип верховенства права вимагає, аби правова система було гнучкою задля забезпечення справедливості та захисту основоположних прав та свобод людини і громадянина. У ситуації, коли суди обмежені можливістю усувати законодавчі прогалини (визнавати їх незаконними), це може призводити до випадків, коли справа залишиться невирішеною, що у свою чергу порушує право кожної особи на судовий захист, гарантоване ст. 55 Конституції України. Окрім того, низка процесуальних законів передбачає, що суди не можуть відмовити у розгляді справи з мотивів відсутності законодавства за певних питань (до прикладу, ч. 4 ст. 6 Кодексу адміністративного судочинства України, ч. 10 ст. 10 Цивільного процесуального кодексу України).

Хоча варто зазначити, що питання контролю за законодавчими прогалинами та власне їх подолання історично не було таким очевидним. Зокрема, доцільним є згадати практику органу конституційного контролю України – КСУ, а саме Рішення від 25 березня 1998 року № 3-рп/98. У цьому Рішенні Суд вже не вперше за час його функціонування підкреслює принцип поділу влади, тим самим зауважує на межах своїх повноважень. Зокрема, суд вказує, що він не має права заповнювати законодавчі прогалини, адже законодавча діяльність це основна функція Верховної Ради України як єдиного законодавчого органу [7]. Окрім того, підхід КСУ довгий час був непорушним та підтверджується низкою Ухвал КСУ, якими Суд відмовляв у відкритті провадження, посилаючись на те, що усунення прогалин у праві (законодавстві) – це виключна компетенція Верховної Ради України (далі – ВРУ) [8, с. 111].

Вважаємо, що згадані підходи Суду мають суттєве значення для забезпечення стабільної та визначеної правової системи у державі. Водночас, це може призводити також і до проблем у правозастосуванні, зокрема, у ситуації визнання певної норми неконституційною, що тягне за собою хоча б на певний період часу появу законодавчої прогалини, що створює негативні наслідки для суб'єкта по відношенню до котрого має застосовуватися той чи інший нормативно-правовий акт.

Проте, практика КСУ згодом пішла іншим шляхом, та варто констатувати формування Судом нового підходу до питання судового, зокрема конституційного, контролю за усуненням законодавчих прогалин, вказавши на позитивний обов'язок держави, що стосується належного та ефективного правового регулювання. Йдеться про Рішення КСУ від 1 червня 2016 року № 2-рп/2016 (справа про судовий контроль за госпіталізацією недієздатних осіб до психіатричного закладу), де було визнано, що можливість госпіталізувати недієздатну особу до психіатричного закладу за клопотанням чи згодою її опікуна на підставі лише рішення лікаря-психіатра без судового рішення, суперечить Конституції України, а тому відповідна норма Закону була визнана неконституційною [9]. По суті, відсутність зобов'язання у законі щодо здійснення судового контролю за такою госпіталізацією осіб є законодавчою прогалиною відповідно до згаданого вище Закону, а тому фактично Суд наведеним Рішенням визнав таку прогалину неконституційною [8, с. 111].

Ще одним прикладом відходу КСУ від доктрини «відмови від заповнення законодавчих прогалин» [8, с. 110] є Рішення Суду від 16 вересня 2021 року № 6-р(П)/2021 (у справі про перегляд вироку особою, караній на довічне позбавлення волі) [10]. З аналізу наведеного Рішення чітко простежується прогалина у законодавстві, яка стала об'єктом конституційного контролю – відсутність регулювання у Кримінальному кодексі України питання умовно-дострокового звільнення або заміни покарання для осіб,

що були засуджені до довічного позбавлення волі. Судом прямо встановлено, що таке неврегулювання спеціального механізму перегляду даного виду покарання не відповідає Основному Закону України, зокрема порушує таку визначальну конституційну цінність як людська гідність. Це Рішення водночас стало підставою для формування нового права людини – «права на надію» [8, с. 115].

На нашу думку, дана ситуація є яскравим прикладом наведеної вище тези про те, що аналогія права не завжди є доцільним способом подолання прогалин у законодавстві. Як вже було зазначено, кримінальний закон не може бути застосований за аналогією, а тому дане питання видається не тільки не доцільним, але й незаконним у разі застосування аналогії у цьому випадку. Тому питання здійснення судового/конституційного контролю є доречним та вимагає суддівської реакції на порушення прав людини, що прямо суперечить Конституції України. В іншому випадку, наведене обумовлює ситуацію юридичної невизначеності та «правового вакууму», що не може бути допустимим у правовій державі.

Проводячи аналіз окресленої проблематики, доречно звернутися до практики органів конституційного контролю зарубіжних країн, особливо держав-членів ЄС, що є актуальним в контексті стрімких євроінтеграційних процесів в Україні та набуття нашою державою статусу держави-кандидата на вступ до Союзу від 23 червня 2022 року. Так, наприклад, в деяких державах конституційні суди наділені спеціальними контрольними повноваженнями для подолання прогалин у праві. До таких країн можна віднести, зокрема, Португалію (Конституція передбачає, що на запит Президента Республіки, Омбудсмена або, у разі порушення прав автономних областей, голів законодавчої асамблеї автономних областей Конституційний Трибунал оцінює і перевіряє невиконання Конституції Португальської Республіки у зв'язку з неприйняттям законодавчих заходів, необхідних для забезпечення реалізації конституційних норм) [11, с. 143] та Угорщину (Конституційний Суд також наділений спеціальними повноваженнями, однак реалізовує за власною ініціативою, на противагу наведеному прикладу Трибуналу в Португалії, що діє у відповідь на запит відповідних суб'єктів) [11, с. 144].

Виходячи із виключних повноважень КСУ, зрозуміло, що питання констатації законодавчих прогалин національним органом конституційного контролю може здійснюватися лише за ініціативою суб'єктів права на звернення (в широкому сенсі) до Суду, а не за власною ініціативою. При цьому це відбувається не окремим провадженням, а саме в процесі надання офіційного тлумачення та/або перевірки конституційності актів: КСУ може виявити певну законодавчу прогалину в межах предмету розгляду (конкретна норма закону щодо якої суб'єкт звертався до Суду). Методика виявлення законодавчих прогалин зводиться до використання засобів формальної логіки, використання логічних операцій, здійснення телеологічного тлумачення. Дані методи дослідження дозволяють встановити усю суть норми, що закладена законодавцем, та необхідність усунути виявлені недоліки [12, с. 15].

Крім наведеного, видається доречним згадати діяльність Конституційного Суду Молдови, який не наділений спеціальними повноваженнями у сфері усунення законодавчих прогалин, однак спеціальне законодавство передбачає певні механізми подолання останніх – зауваження (констатація) з приводу зазначених у поданні Конституційного Суду Республіки Молдова прогалин у законодавстві, пов'язаних із нереалізацією окремих конституційних положень, повинні бути розглянуті відповідною інстанцією, яка не більш ніж у тримісячний термін має проінформувати Конституційний Суд Республіки Молдова про результати розгляду подання. Водночас, також Суд в цій державі займає досить активну позицію в питаннях визнання неконституційними певних прогалин, особливо, що стосується порушення фундаментальних прав людини та громадянина, зокрема право особи

на вільне пересування [11, с. 145]. В розрізі євроінтеграційних процесів та статусу держави Молдова як кандидата на вступ до Союзу поряд із Україною, вважаємо, що це є релевантним прикладом активної ролі органу конституційного контролю в питанні вирішення проблеми усунення прогалин у праві, адже ця держава так само має на меті проведення низки реформ, що спрямовані на покращення захисту прав людини та громадянина, судової реформи та адаптації національного законодавства до *acquis communautaire* тощо.

Вкрай проблемним в рамках окресленої теми дослідження видається питання розмежування понять «законодавча прогалина» та «законодавче упущення» [8, с. 114]. Зокрема, у Рішенні КСУ від 20 грудня 2023 року № 11-р(II)/2023 Судом було сформульовано юридичну позицію таким чином: «... Конституційний Суд України висновок, що законодавче упущення відрізняється від звичайної законодавчої прогалини (лакуни) і є незабезпеченням державою потрібного унормування певного сегмента суспільних відносин, що порушує конституційні норми, принципи, гарантії, права і свободи людини» (п. 4.4 мотивувальної частини Рішення) [13]. Насправді не зрозумілим залишається принципова відмінність між названими поняттями, враховуючи визначення, що надано ЗУ «Про правотворчу діяльність», що визнає прогалиною повне або часткове неврегулювання відповідних суспільних відносин. З огляду на наведене, ключова відмінність, що закладена у юридичній позиції КСУ полягає у тому, що законодавче упущення за позицією КСУ має конституційно-правовий вимір, адже відсутність законодавчого врегулювання обумовлює прогалину, «наявність якої є порушенням Основного Закону України» [8, с. 114]. Таким чином, законодавче упущення не лише обумовлює незавершене законодавче регулювання, а тягне своїм наслідком порушення основоположних конституційних прав, свобод і принципів. Видається, що законодавче упущення, за визначенням КСУ, має більш суттєвий негативний вплив на правове регулювання, оскільки не просто створює підстави для юридичної невизначеності, а й прямо суперечить Конституції.

На додаток до цього, вважаємо доцільним звернути увагу на підхід вже згаданого вище Конституційного Суду Угорщини в контексті питання розмежування законодав-

чих прогалин від законодавчого упущення: під останнім розуміється невиконання законодавцем вимог, що випливають із міжнародного договору, якщо правове регулювання не було прийняте, незважаючи на те, що законодавець мав очевидний обов'язок щодо цього; якщо правове регулювання випливає з Основного Закону Угорщини, однак основний зміст цього регулювання не виконується [11, с. 144]. Схожий підхід дотримано і в практиці Конституційного Трибуналу Республіки Польща [14, с. 90].

Такий підхід, на нашу думку, є обґрунтованим, адже у правовій державі саме законодавець має обов'язок належного законодавчого забезпечення. У випадку невиконання цього обов'язку, така ситуація очевидно потребує виправлення, адже фактичне самоусунення держави від виконання обов'язків суперечить суті верховенства права. Водночас, застосування контролю з боку Суду вимагає критичної обережності, аби він не став інструментом надмірного втручання у сферу законодавчої діяльності. Таким чином, наведене Рішення КСУ та практика держав показує, що розмежування понять «законодавча прогалина» та «законодавче упущення» є не лише теоретично значущим, але й має пряме застосування у практичній площині, що спрямоване на забезпечення належного функціонування та захист правової держави та прав громадян.

Висновки. З наведеного у статті випливає, що конституційний та судовий контроль за законодавчими прогалинами є можливим та іноді єдиним доцільним механізмом захисту прав людини та збереження засад конституційного ладу. Водночас це не означає те, що в такий спосіб КСУ встановлює норму права, чим порушує принцип поділу влади у державі та перебирає компетенцію ВРУ. Навпаки, визнаючи ту чи іншу прогалину у законодавстві неконституційною, Суд встановлює зобов'язання для парламенту унормувати конкретну проблему стосовно певної сфери суспільних відносин. Враховуючи проведений аналіз національного законодавства та конституційну практику зарубіжних держав, автор стоїть на позиції того, що розвиток доктрини визнання неконституційними законодавчої прогалини є цілком перспективним, адже у певних випадках очевидною необхідністю є забезпечення поєднання законодавчих механізмів та судового/конституційного контролю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України : Конституція України; *Верховна Рада України* від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // *База даних «Законодавство України»* / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 13.03.2025).
2. Про правотворчу діяльність : Закон України від 24.08.2023 № 3354-IX // *База даних «Законодавство України»* / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/3354-20> (дата звернення: 16.03.2025).
3. Щеглаков І. Прогалини в праві як суб'єкт судового контролю. *Конституційно-правові доктрини у судовій діяльності : збірка тез круглого столу* / за заг. ред. проф. Т. М. Слінько. Харків: ТОВ «Видавництво «Права людини», 2021. С. 100-101. URL: https://nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2022/01/constitutional_and_legal_doctrines_at_courts_of_activity_sbornik.pdf
4. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 13.02.2019 у справі № 822/524/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80147824>
5. Про судочність і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII // *База даних «Законодавство України»* / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1402-19> (дата звернення: 16.03.2025).
6. Крат В., Бабанли Р. Принципи права у практиці Верховного Суду: тернистий шлях від букви до духу. 16.01.2021. URL: <https://www.deadlawyers.org/de-take-narysano/>
7. Рішення Конституційного Суду України від 25.03.1998 № 3-рп/98. *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/v003p710-98> (дата звернення: 18.03.2025).
8. Публічне право: сучасні доктрини в судовій та правозастосовній практиці: навч. посіб. для студентів магістратури вищої освіти другого (магістер.) рівня вищої освіти галузі знань 08 «Право» спец. 081 «Право» / [Т. М. Слінько, Л. І. Летнянчин, Г. В. Берченко та ін.]; за заг. ред. проф. Т. М. Слінько, доц. Л. І. Летнянчина; М-во освіти і науки України, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. – Харків: Право, 2023. – 368 с.
9. Рішення Конституційного Суду України від 01.06.2016 № 2-рп/2016. *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/v002p710-16> (дата звернення: 18.03.2025).
10. Рішення Другого сенату Конституційного Суду України від 16.09.2021 № 6-п(II)/2021. *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/v006p710-21> (дата звернення: 18.03.2025)
11. Євтошук Ю. Роль конституційного судочинства у захисті фундаментальних прав особи у випадках законодавчих прогалин. *Вісник Конституційного Суду України*. 2019. № 1. С. 138-146. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/eyvtoshuk_yu_rol_konstytuciynogo_sudochynstva_u_zahysti_fundamentalnyh_prav.pdf
12. Національна доповідь Конституційного Суду України на тему: «Проблеми законодавчих прогалин в конституційній юриспруденції». URL: https://www.confconstco.org/reports/rep-xiv/report_Ukraine_uk.pdf
13. Рішення Другого сенату Конституційного Суду України від 20. 12. 2023 № 11-р(II)/2023. *Конституційний Суд України* : офіційний веб-сайт. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/6467>
14. Городовенко В.В. Становлення концепції законодавчого упущення (legislative omission) у практиці Конституційного Суду України в контексті порівняльного правознавства. *Вісник Національної академії правових наук України*. № 1, Том 31. 2024. URL: <https://surl.li/vqlxws>

РОЗДІЛ 3

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 342.9.

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-3/22>

МЕДІАЦІЯ ЯК АЛЬТЕРНАТИВА СУДОВОМУ РОЗГЛЯДУ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

MEDIATION AS AN ALTERNATIVE TO LITIGATION IN CIVIL PROCEEDINGS

**Алімов К.О., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри цивільного права
Запорізький національний університет**

**Ковальова М.Д., студентка III курсу юридичного факультету
Запорізький національний університет**

У статті досліджено правову природу медіації як альтернативного способу вирішення спорів у цивільному процесі України. Обґрунтовано актуальність запровадження та розвитку медіації в умовах значного навантаження на судову систему, затягування судового розгляду справ та суттєвих фінансових витрат для сторін. Проаналізовано положення національного законодавства, зокрема Закону України «Про медіацію», Цивільного процесуального кодексу України, а також окремих спеціальних законів, які регулюють або опосередковано стосуються процедури медіації. Зроблено акцент на принципах добровільності, конфіденційності, нейтральності медіатора, гнучкості процедури та самостійності сторін у прийнятті рішень.

Проведено порівняльно-правовий аналіз зарубіжного досвіду правового регулювання медіації, зокрема в країнах Європейського Союзу, США та Австралії, що дозволяє виокремити ефективні механізми, котрі можуть бути адаптовані до українських реалій. Наголошено на необхідності гармонізації національного законодавства з положеннями Директиви 2008/52/ЄС Європейського Парламенту та Ради щодо деяких аспектів медіації у цивільних і комерційних справах.

Окрема увага приділяється специфіці застосування медіації у сімейних спорах, які потребують особливо чутливого підходу, що дозволяє мінімізувати шкоду для дітей та забезпечити збереження стійких відносин між сторонами. Висвітлено ключові проблеми впровадження медіації в Україні, серед яких – недостатній рівень правової культури, обмежене правозастосування та відсутність чіткого процесуального механізму в цивільному судочинстві. Зроблено висновок про перспективність та необхідність подальшого розвитку інституту медіації як ефективного інструмента врегулювання приватноправових спорів.

У статті також розглянуто питання підвищення професійної підготовки медіаторів, їх акредитації та контролю за якістю надання медіаційних послуг. Акцентовано на ролі держави у формуванні правових та організаційних передумов для розвитку медіації, зокрема шляхом стимулювання сторін до звернення до медіаційної процедури ще до початку судового провадження. Підкреслено значення просвітницької роботи серед населення та юридичної спільноти щодо переваг медіації. Визначено основні напрями удосконалення нормативного регулювання, серед яких – процесуальна фіксація правових наслідків укладення медіаційної угоди, її визнання та виконання судом.

Ключові слова: медіація, судовий розгляд, цивільний процес, альтернативне рішення спорів, посередництво, інформаційно-оціночні зустрічі з медіатором (ІОЗМ).

The article examines the legal nature of mediation as an alternative method of resolving disputes in the civil process of Ukraine. The relevance of the introduction and development of mediation in the conditions of a significant burden on the judicial system, delay in the trial of cases and significant financial costs for the parties is substantiated. The provisions of national legislation are analyzed, in particular the Law of Ukraine "On Mediation", the Civil Procedure Code of Ukraine, as well as certain special laws that regulate or indirectly relate to the mediation procedure. Emphasis is placed on the principles of voluntariness, confidentiality, neutrality of the mediator, flexibility of the procedure and independence of the parties in making decisions.

A comparative legal analysis of foreign experience in legal regulation of mediation is conducted, in particular in the countries of the European Union, the USA and Australia, which allows identifying effective mechanisms that can be adapted to Ukrainian realities. The need to harmonize national legislation with the provisions of Directive 2008/52/EC of the European Parliament and of the Council on certain aspects of mediation in civil and commercial matters is emphasized.

Special attention is paid to the specifics of the use of mediation in family disputes, which require a particularly sensitive approach, which allows minimizing harm to children and ensuring the preservation of stable relations between the parties. The key problems of the implementation of mediation in Ukraine are highlighted, including the insufficient level of legal culture, limited law enforcement and the absence of a clear procedural mechanism in civil proceedings. The conclusion is made about the prospects and the need for further development of the institution of mediation as an effective tool for resolving private law disputes. The article also considers the issue of improving the professional training of mediators, their accreditation and quality control of the provision of mediation services. The emphasis is on the role of the state in forming the legal and organizational prerequisites for the development of mediation, in particular by encouraging the parties to resort to the mediation procedure even before the start of court proceedings. The importance of educational work among the population and the legal community regarding the advantages of mediation is emphasized. The main areas of improvement of regulatory regulation have been identified, including procedural fixation of the legal consequences of concluding a mediation agreement, its recognition and enforcement by the court.

Key words: mediation, judicial proceedings, civil process, alternative dispute resolution, mediation, information and assessment meetings with a mediator (IAMM).

Сучасна судова система часто стикається з проблемами значного навантаження, тривалості процесів і значних фінансових витрат для учасників. У зв'язку з цим багато країн активно впроваджують альтернативні способи вирішення спорів (ADR – Alternative Dispute Resolution), одним із яких є медіація. Попри очевидні переваги, медіа-

ція в Україні досягла широкого застосування. Це пов'язано з проблемами, зокрема, недостатнім правовим регулюванням, низькою правовою культурою населення та відсутністю обов'язковості виконання медіаційних умов.

Дослідженням цієї тематики, зокрема питаннями розвитку, принципів та проблем застосування медіації займалися

такі вчені цивілісти, як: Горбаньов І. М., Запара С. І., Мамницький М. Ю., Мирза С. С., Сулейманова С. Р., Красіловська З. В., Дяченко С. В., Токарева К. С., Ясиновський І. Г., Слома В. В., Герасимчук С. С., Карашук К. Л., та інші.

Медіація – це позасудова процедура, в якій незалежний посередник (медіатор) силами знаходить компромісне рішення, прийняте для всіх учасників конфлікту.

За Законом України «Про медіацію», медіація – це позасудовий метод вирішення спорів за участю нейтрального посередника (медіатора), який сторонами досягає взаємоприйнятних рішень. Вона базується на принципах добровільності, конфіденційності, нейтральності та рівності сторін.

Медіація в тому вигляді, в якому ми знаємо її сьогодні, розвинулася в другій половині XX століття, особливо в англосаксонській правовій системі – США, Австралії та Великобританії, пізніше поширилася і на інші країни. Перші спроби застосування медіації зазвичай обмежувалися вирішенням спорів, що виникали у сфері сімейних відносин. Згодом медіація отримала визнання і при вирішенні більш широкого кола спорів – від сімейних конфліктів до складних багатосторонніх конфліктів в економічній та публічній сферах [11, с. 32].

У Європі, яка має континентальну правову систему, розвиток медіації відбувається дещо пізніше. В Австрії основи медіації, навчання та акредитацію медіаторів регулює переважно Закон «Про цивільно-правову медіацію». Для того, щоб бути допущеним, кандидат повинен бути у списку осіб, поданому Верховним регіональним судом. Медіатор має право бути включеним до такого списку, якщо він відповідає певним критеріям: мінімальний вік – 28 років та щонайменше 200 годин професійної підготовки в акредитованому закладі. Іншими словами: в Австрії медіацію проводять лише професійні медіатори [6].

У Рекомендації Rec (2002) 10 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо медіації в цивільних справах, ухваленої Комітетом Міністрів Ради Європи на 808 засіданні заступників міністрів 18 вересня 2002 року термін «медіація» ототожнюється із процесом врегулювання спорів, у межах якого сторони з допомогою одного чи кількох медіаторів проводять переговори щодо спірних питань з метою досягати домовленості.

Медіація знайшла відображення в Директиві 2008/52/ЄС Європейського Парламенту та Ради щодо деяких аспектів медіації в цивільних та комерційних справах від 21.05.2008 (далі – Директива про медіацію). У п. 6 вказаного Акта визначається, що медіація може забезпечити швидке розв'язання із найменшими витратами спорів у цивільних і комерційних справах через процес, спеціально пристосований до потреб сторін. Існує більша ймовірність, що домовленості, досягнуті в результаті медіації, будуть добровільно дотримуватись, а між сторонами збережуться дружні і тривалі стосунки. Ці переваги стають ще більш очевидними у ситуаціях, що мають міжнародний характер. Відповідно до п. 13 цього документа медіація повинна бути добровільним процесом у тому сенсі, що сторони самі несуть відповідальність за цей процес і мають право організувати його так, як вони бажають, і припинити його в будь-який час. Однак національними законодавствами необхідно передбачити, що суди можуть установлювати граничні строки для процесу медіації. Більше того, суди повинні мати можливість звертати увагу сторін на можливість медіації кожного разу, коли вони вважають це за доречне. Враховуючи положення Директиви про медіацію, можна дійти висновку, що у процесі медіації втілюється принцип рівності, добровільності, однак простежується і вплив судів на медіацію з огляду на темпоральні обмеження (строки).

Одним з перших значних проєктів з медіації в Україні можна назвати проєкт за фінансової підтримки USAID (1997–1999 рр.), в рамках якого по всій території держави було створено місцеві центри медіації, при них же і здійснювалася підготовка медіаторів [1, с. 47].

У 2021 році в Україні було прийнято Закон «Про медіацію», який визначає її процедуру та статус медіаторів.

Проте законодавство потребує гармонізації з європейськими стандартами, зокрема Директивою 2008/52/ЄС Європейського Парламенту та Ради (2008).

У країнах Європи (Німеччина, Велика Британія) та США медіація давно є популярною альтернативою судового процесу (Genn, 2012). Успішні приклади її застосування в цих країнах можуть бути корисними для України.

Відповідно до Закону України «Про медіацію» (2021), медіація – це структурований процес, під час якого сторони за допомогою медіатора намагаються отримати результат шляхом переговорів [8].

Виходячи з теоретичних обґрунтувань та практичного використання варто виділити основні принципи цього процесу:

- добровільність – сторони самі вирішують, чи брати участь у медіації;
- конфіденційність – зміст переговорів не може бути розголошений третім особам;
- нейтральність медіатора – посередник не має права висловлювати власну позицію чи приймати рішення за сторони;
- гнучкість процедури – сторони можуть самостійно – сторони можуть самостійно визначати формат переговорів і умови винесення спору [9].

Нормативне закріплення медіації міститься і у наступних кодифікованих актах, зокрема у:

1. Цивільному процесуальному кодексі України. Так, наразі у ході підготовчого засідання суд також з'ясовує, чи бажають сторони укласти мирову угоду, провести позасудове врегулювання спору шляхом медіації (ст. 197) [10]. Якщо сторони виявляють таке бажання, тоді суд зобов'язаний зупинити провадження у справі за клопотанням сторін.

2. Господарському процесуальному кодексі України. Під час підготовчого провадження суд з'ясовує, чи бажають сторони провести позасудове врегулювання спору шляхом медіації (ст. 182) [4].

3. Кодексі адміністративного судочинства України. Сторони можуть досягнути примирення, у тому числі шляхом медіації, на будь-якій стадії судового процесу, що є підставою для закриття провадження в адміністративній справі (ст. 47). Суд з'ясовує, чи бажають сторони вирішити спір шляхом примирення, провести позасудове врегулювання спору шляхом медіації (ст. 180, 181) [4].

У Цивільному процесуальному кодексі України сьогодні містяться норми, які дозволяють сторонам укласти мирову угоду на будь-якій стадії цивільного процесу [10]. Більше того, у цивільному судочинстві навіть передбачено проведення судом обов'язкового попереднього судового засідання в справі, в тому числі з метою з'ясування можливості врегулювання спору досудового розгляду.

Однак сторони досить часто не погоджуються на укладання мирових угод. На це існує ряд об'єктивних та суб'єктивних причин. Водночас згідно з чинним законодавством мирова угода відповідно до ч. 1 ст. 207 ЦПК укладається сторонами з метою врегулювання спору на підставі взаємних поступок і має стосуватися лише прав та обов'язків сторін [10]. Але, в законодавстві не визначено умови та порядок здійснення поступок.

Окрім Цивільного процесуального кодексу України, наявність норм, що передбачають можливість укладення між сторонами судового процесу мирової угоди з метою врегулювання спору на основі взаємних поступок, передбачено в Законі «Про міжнародний комерційний арбітраж» [7, с. 50]. Важливе значення у цьому напрямку також мають Закон України «Про третейські суди» [7, с. 50], та Закон України «Про порядок вирішення трудових та колективних спорів» [7, с. 50]. Для повноцінного розвитку альтернативних способів вирішення спорів зазначених норм недостатньо. Саме Законом України «Про медіацію» було реалізовано введення медіації у правове поле як окремого інституту, що може застосовуватися для вирішення будь-яких видів спорів, визначаються

базові вимоги до підготовки медiatorів, основоположні принципи процедури медіації та орієнтири професійного регулювання. Водночас відповідно до Закону інститут медіації доповнює чинні правові інститути, такі як мирова угода в цивільному процесі.

У деяких спеціальних законах так само можуть регламентуватися питання щодо медіації. У ст. 7 Закону України від 08.07.2011 № 3674 «Про судовий збір» регламентується, якщо домовленості про укладення мирової угоди, відмову позивача від позову або визнання позову відповідачем досягнуто сторонами за результатами проведення медіації, то суд розглядає питання про повернення позивачу 60 відсотків судового збору, сплаченого при поданні позову. У зазначеній нормі передбачається «фінансовий стимул» сторін для примирення шляхом медіації [4].

Згідно вище вказаного та залежно від сфери застосування медіацію можна класифікувати за такими видами:

- Сімейна – застосування для врегулювання суперечок між подружжями, батьками та дітьми, родичами.
- Комерційна – використовує в господаря – діє в господарських відносинах між підприємствами, бізнес-партнерами.
- Трудова – застосування для вирішення конфліктів між працівниками та роботодавцями.
- Споживча – вирішувати конфлікти між споживачами та постачальниками товарів чи послуг.

Щодо цивільного судочинства, то відповідно до ч. 7 ст. 49 Цивільного процесуального кодексу України визначено, що сторони можуть примиритися, у тому числі шляхом медіації, на будь-якій стадії судового процесу [10]. Проте, якщо проаналізувати норми ЦПК України, то можна стикнутися з тим, що дана можливість ніяк безпосередньо ним не врегульована. Є лише згадки та посилання на можливість використання медіації в цивільному процесі, однак прямого механізму її застосування чи інших особливостей, в кодексі, на жаль, не прописано.

Поширення інституту медіації зумовлене багатьма позитивними факторами. Зокрема, слід відзначити, що процедура медіації, за допомогою якої сторони вирішують свій спір, здійснюється в коротший термін, ніж судовий розгляд, який іноді може затягуватися на місяці. До того ж, зацікавленість усіх учасників цього процесу у швидкому вирішенні конфлікту дає змогу обійтися найменшими витратами, на відміну від того ж судового процесу, на юридичний супровід якого потрібно витратити набагато більше коштів.

Також, медіація відповідає не тільки потребам правової системи у сприянні скороченню кількості судових справ, а й потребам учасників у зменшенні розмірів судових витрат, а також дає змогу сторонам самостійно контролювати результат спору [4].

З медіацією тісно пов'язане вирішення спорів за участю судді, як специфічна процедура цивільного судочинства. Вона регламентується Цивільним процесуальним кодексом України, а саме статтями 201–205 [10].

Врегулювати спір за участю судді можна до початку розгляду справи по суті, за згодою сторін. Натомість медіація можлива на будь-якій стадії і також може бути застосована за згодою сторін. Щодо тривалості процедури слід зазначити, що тривалість медіації визначається за взаємною згодою сторін, тоді як врегулювання за участю судді має бути можливим протягом розумного строку, але не довше тридцяти днів з дня прийняття рішення за результатами медіації. Якщо сторони не досягли мирової угоди, спір повторно не розглядається. Укладення мирової угоди за участю судді не допускається, якщо в процес вступила третя особа, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору. Деякі науковці висловлюють думку, що регулювання спору за участю судді є специфічною формою судової медіації. На наш погляд, така думка є необґрунтованою, оскільки ця судова процедура не містить суттєвих ознак медіації як альтернативної форми розгляду цивільно-правових спорів [7, с. 62].

Варто взяти до уваги звіт «Медіація у цивільних і господарських справах. Проект» реалізовано проектом ЄС

“Право-Justice” експертною місією щодо дослідження застосування медіації у цивільних та господарських справах. В рамках дослідження було здійснено всеукраїнське опитування з метою вивчення існуючої практики примирення сторін в господарських та цивільних справах, а також з'ясування ставлення респондентів до запровадження обов'язкових інформаційно-оціночних зустрічей з медіатором по окремих категоріях спорів [5, с. 31].

Медіація у сімейних справах довела свою ефективність, як в Україні, так і за її межами. Як показує напрацьована практика, сімейні спори (особливо щодо дітей) є найбільш емоційно чутливими, болючими та руйнівними. Важко переоцінити користь мирного врегулювання для спорів, що стосуються інтересів дитини. Врегулювання шляхом медіації спорів щодо місця проживання дитини, утримання дитини, порядку участі батьків у вихованні та спілкуванні з дитиною тощо, дозволяє уникнути психологічного травмування дитини, максимально врахувати її інтереси, зберегти нормальні стосунки між батьками. В той же час, звернення до медіації у таких категоріях спорів не є достатньою мірою поширеним (навіть попри існуючу співпрацю медіаторів та Центрів соціальних служб для сімей, дітей та молоді, Служб у справах дітей, Системи Безоплатної правової допомоги у різних регіонах України). Тому впровадження обов'язкових інформаційно-оціночних зустрічей з медіатором (Далі – ІОЗМ) може істотно змінити цю ситуацію на кращу. Така зустріч дозволить сторонам сімейних спорів отримати інформацію про медіацію та усвідомити наявність іншої більш «екологічної» альтернативи для врегулювання наявного спору з витрачанням менших ресурсів (часових, фінансових, психологічних) [5, с. 31].

Автори проєкту Берт Маан, Ремко ван Рі, Луїдза Романадзе, Світлана Сергєєва, Юрій Сергєєв вважають розширення запровадження обов'язкових ІОЗМ наступними категоріями спорів:

- Цивільна юрисдикція Спори, що виникають із відносин спадкування.
- Спори, що виникають із трудових правовідносин.
- Спори, що виникають із житлових відносин.
- Спори щодо прав інтелектуальної власності.
- Спори про захист немайнових прав фізичних осіб.
- Спори про недовірні зобов'язання (зокрема щодо відшкодування шкоди).
- Спори, пов'язані із застосуванням Закону України «Про захист прав споживачів» [5, с. 32].

Таким чином, медіація, як альтернативна судовому розгляду процедура вирішення спорів, економічно ефективна й доцільна, дає змогу знайти таке вирішення спірного питання, що влаштує всі сторони конфлікту, не витрачаючи при цьому час на підготовку до розгляду й розгляд справи в суді та додаткові кошти на обслуговування численних судових процедур. Сучасний етап розвитку медіації в Україні характеризується потребою у вжитті заходів з підвищення поінформованості населення про медіацію та впровадження стимулювання сторін спору до вирішення спору шляхом медіації. Медіація довела свою ефективність щодо широкого спектру цивільних та господарських спорів та дозволяє сторонам зберегти ресурси (час, грошові кошти) та стосунки. Тому важливо, щоб сторони спору знали про існування медіації як альтернативи судовому розгляду, розуміли її сутність та особливості, були здатні оцінити переваги медіації для вирішення наявного спору та могли зробити усвідомлений вибір способу врегулювання свого спору. Від якості інформування про медіацію залежить, чи готові будуть сторони скористатися нею для вирішення свого спору.

Одним з найбільш ефективних та швидких способів сприяння поширенню медіації є надання обов'язковості зустрічам сторін з медіатором задля отримання ними повної інформації про медіацію та оцінки спору на медіабельність. Рекомендована назва таких зустрічей – інформаційно-оціночна зустріч з медіатором (ІОЗМ).

ЛІТЕРАТУРА

1. Водоп'ян Т. В. До питання історії розвитку медіації в Україні. *Приватне право і підприємництво*. Збірник наукових праць. Вип. 20. 2020 р. С. 45–48. URL: <http://ppp-journal.kiev.ua/archive/2020/20/9.pdf>.
2. Герасимчук С.С. Медіація як один із видів альтернативного вирішення спорів: визначення, переваги та недоліки. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Серія: Право. Випуск 82: частина -1. – С. 270–274.
3. Даниленко П. Сімейна медіація як альтернатива суду. *Юридична газета онлайн*. URL: <https://jur-gazeta.com/publications/practice/simeyne-pravo/simeyna-mediaciya-yak-alternativa-sudu.html>.
4. Калмикова Л. Медіація: модний тренд чи нагальна потреба? URL: <https://unba.org.ua/publications/print/8689-mediaciya-modnij-trend-chi-nagal-na-potreba.html>.
5. Медіація у цивільних та господарських справах. Проект. Вересень 2021. / Берт Маан, Ремко ван Пі, Луїза Романадзе, Світлана Сергєєва, Юрій Сергєєв. URL: <https://www.pravojustice.eu/storage/app/uploads/public/615/5ac/7a6/6155ac7a6e5a3765926585.pdf>.
6. Мамницький В. Ю., Белей О.В., Дулепа В.П. Медіація в цивільному процесі: перспективи запровадження в Україні. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. № 3. 2019. С. 59–63. URL: http://apnl.dnu.in.ua/3_2019/3_2019.pdf#page=59.
7. Мирза С.С., Горбаньов І.М. Медіація як сучасний спосіб вирішення спорів у цивільному судочинстві. *Південноукраїнський правничий часопис*. Проблеми цивільного та господарського права. С. 48–52.
8. Про медіацію : Закон України від 16 листопада 2021 року № 1875-IX. *Відомості Верховної Ради* (ВВР), 2022, № 7, ст. 51. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#top>.
9. Ходаківський М. Медіація як альтернативний спосіб врегулювання спорів. Врегулювання спору за участю судді. / М. Ходаківський. URL: <https://www.hsa.org.ua/blog/mediaciya-iak-alternativnij-sposib-vreguluvannia-sporiv-vreguluvannia-sporu-za-uchastiu-suddi-maksim-xodakivskii>.
10. Цивільний процесуальний кодекс : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618-IV/*Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>.
11. Ясиновський І. Г. Історичний аспект розвитку інституту медіації та сучасні тенденції його розвитку. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Том 1. № 10-2. 2014. С. 31–33. URL: http://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc10-2/part_1/11.pdf.
12. Ясиновський І.Г. Проблеми впровадження та проведення медіації в Україні. Актуальні проблеми політики. № 55. 2015. С. 260–267.

ЩОДО ПИТАННЯ ЗАХИСТУ ПРАВ СПОЖИВАЧІВ У ЗВ'ЯЗКУ ІЗ ЗДІЙСНЕННЯМ ПРАВА НА ОБМІН ТОВАРУ

ON THE ISSUE OF PROTECTION OF CONSUMER RIGHTS IN CONNECTION WITH THE EXERCISE OF THE RIGHT TO EXCHANGE GOODS

Бажанов В.О., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри цивільного права

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Бажанова В.О., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри цивільного процесу

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена дослідженню окремих аспектів здійснення споживачами свого права на обмін товару на теренах України.

Актуальність даного дослідження пов'язана із тим, що відносини між споживачами товарів, робіт і послуг та суб'єктами господарювання, які виробляють, продають товари чи харчові продукти, виконують роботи чи надають послуги, є надзвичайно поширеними у наш час на території переважної більшості країн світу та, однозначно, на території усіх демократичних держав.

В умовах сьогодення перманентно збільшується кількість укладених договорів купівлі-продажу товару, оскільки практично кожна фізична особа щоденно укладає такі види договорів.

За договором купівлі-продажу одна сторона, яка має назву «продавець» передає або зобов'язується передати майно та/або товар у власність другій стороні, яка називається «покупець», а покупець, у свою чергу, приймає або зобов'язується прийняти майно та/або товар і сплатити за нього певну, визначену договором, грошову суму. Предметом договору купівлі-продажу може бути майно та/або товар, які є у продавця на момент укладення такого договору або будуть створені (придбані, набуті) продавцем у майбутньому.

Продавець завжди повинен передати покупцеві майно та/або товар, якість якого відповідає умовам договору купівлі-продажу. При цьому, у разі відсутності в договорі купівлі-продажу умов стосовно якості майна та/або товару продавець зобов'язаний передати покупцеві майно та/або товар, придатні для мети, з якою майно та/або товар такого роду звичайно використовуються.

Наша країна не є виключенням у зазначеній вище тенденції стосовно перманентного збільшення кількості укладених договорів купівлі-продажу товару, тому важливим є питання захисту прав споживачів у таких правовідносинах.

У статті визначено, що на теоретичному та практичному рівнях потрібно звертати увагу не тільки на захист прав споживачів у зв'язку із придбанням товарів неналежної якості, а й на питання захисту прав споживачів після придбання товарів, якість яких є належною згідно умов договорів та чинного законодавства.

У вказаних правовідносинах на окрему увагу заслуговує питання здійснення споживачами права на обмін товару, що гарантується на території нашої держави, та може бути здійснено згідно відповідних нормативно-правових актів.

Ключові слова: захист прав, споживачі, договір, купівля-продаж, товар, обмін, належна якість.

The article is devoted to the study of certain aspects of the exercise by consumers of their right to exchange goods in Ukraine.

The relevance of this study is due to the fact that relations between consumers of goods, works and services and business entities that produce, sell goods or food products, perform works or provide services are extremely widespread in our time in the vast majority of countries in the world and, unequivocally, in the territory of all democratic states.

In today's conditions, the number of concluded contracts for the purchase and sale of goods is constantly increasing, since practically every individual concludes such types of contracts daily.

Under a contract of sale, one party (seller) transfers or undertakes to transfer property (goods) into the ownership of the other party (buyer), and the buyer accepts or undertakes to accept property (goods) and pay a certain amount of money for it. The subject of a sales contract may be property (goods) that the seller has at the time of conclusion of the contract or will be created (acquired, acquired) by the seller in the future.

The seller must always transfer to the buyer goods whose quality meets the terms of the sales contract. At the same time, in the absence of conditions in the sales contract regarding the quality of the goods, the seller is obliged to transfer to the buyer goods suitable for the purpose for which goods of this type are usually used.

Our country is not an exception to the above-mentioned trend regarding the permanent increase in the number of concluded sales contracts, therefore the issue of consumer rights protection is important.

The article determines that at the theoretical and practical levels it is necessary to pay attention not only to the protection of consumer rights in connection with the purchase of goods of inadequate quality, but also to the issue of protecting consumer rights after the purchase of goods of proper quality.

In the above-mentioned legal relations, the issue of consumers' exercise of the right to exchange goods, which is guaranteed on the territory of our country, deserves special attention.

Key words: protection of rights, consumers, contract, purchase and sale, goods, exchange, proper quality.

Визначальне значення для споживачів на території України має не тільки захист прав споживачів внаслідок придбання ними товарів неналежної якості, а й здійснення захисту прав споживачів у зв'язку із придбанням товарів належної якості.

Одним із основоположних прав споживачів у зв'язку із придбанням товарів належної якості є право на обмін товару.

Варто зазначити, що нещодавно у сфері регулювання права на обмін товару належної якості відбулись суттєві законодавчі зміни, тому питання захисту прав споживачів у зв'язку із здійсненням права на обмін товару потребує додаткового вивчення та дослідження.

Проблемам захисту прав споживачів на теренах нашої держави та відповідному світовому досвіду присвятили свої дослідження В. В. Барінов, Г. І. Скорик, О. В. Скорик. Особливості способів захисту прав споживачів аналізують, зокрема, В. Я. Горблянський, Г. Б. Яновичка.

Поряд з цим, варто зазначити, що окремим питанням захисту прав споживачів приділяють свою увагу фахівці з договірних прав, такі як: Н. С. Кузнецова, О. В. Дзера, Т. В. Боднар та інші.

Відповідно до частини 1 статті 707 Цивільного кодексу України (надалі по тексту – «ЦК України») покупець має право протягом 14 днів без урахування дня купівлі непродуктового товару належної якості, якщо більш тривалий

строк не оголошений продавцем, обміняти його у місці купівлі або інших місцях, визначених продавцем, на тотожний товар інших розміру, форми, габариту, фасону, комплектації тощо. Якщо буде виявлена різниця в ціні, у такому випадку, покупець проводить відповідний перерахунок із продавцем [1, ст. 707].

Поряд з цим, варто зазначити, що право на обмін товару належної якості закріплене і в спеціальному нормативно-правовому акті – Законі України «Про захист прав споживачів» від 12 травня 1991 року № 1023-ХІІ (надалі по тексту – «Закон «Про захист прав споживачів» від 12 травня 1991 року»).

Так, у статті 9 Закону «Про захист прав споживачів» від 12 травня 1991 року визначені права споживача при придбанні товару належної якості [2, ст. 9].

Зокрема, згідно частини 1 статті 9 Закону «Про захист прав споживачів» від 12 травня 1991 року споживач наділений правом обміняти непродовольчий товар належної якості на аналогічний у продавця, в якого він був придбаний, якщо товар не задовольнив його за формою, габаритами, фасоном, кольором, розміром або з інших причин не може бути ним використаний відповідно до його призначення [2, ст. 9].

При цьому, Закон «Про захист прав споживачів» від 12 травня 1991 року встановлює аналогічний ЦК України строк для здійснення зазначеного права на обмін товару: споживач наділений правом на обмін товару належної якості протягом 14 днів, без урахування дня купівлі, якщо більш тривалий строк не визначений продавцем.

Поряд з цим, варто зазначити, що відповідно до Преамбули Закону «Про захист прав споживачів» від 12 травня 1991 року даний Закон регулює відносини між споживачами товарів, робіт і послуг та виробниками і продавцями товарів, виконавцями робіт і надавачами послуг різних форм власності, визначає права споживачів, а також встановлює механізм їх захисту та основи реалізації державної політики у сфері захисту прав споживачів [2].

Водночас, варто мати на увазі, що 10 червня 2023 року був прийнятий новий Закон України «Про захист прав споживачів» № 3153-ІХ, який набирає чинності через один рік з дня його опублікування, але не раніше дня припинення чи скасування воєнного стану, введеного Указом Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні», затвердженого Законом України від 24 лютого 2022 року № 2102-ІХ, крім:

– частин 7-11 статті 11 даного Закону, які набирають чинності через рік з дня набрання чинності цим Законом;

– положень про Портал е-покупець, які набирають чинності з дня введення в експлуатацію Порталу е-покупець відповідним рішенням центрального органу виконавчої влади, який забезпечує формування та реалізацію державної політики у сфері цифрової економіки, але не пізніше ніж через 3 роки з дня набрання чинності цим Законом [3].

У преамбулі нового Закону України «Про захист прав споживачів» від 10 червня 2023 року № 3153-ІХ визначено, що даний Закон регулює відносини між споживачами товарів, робіт і послуг та суб'єктами господарювання незалежно від форми власності, які виробляють, продають товари чи харчові продукти, виконують роботи чи надають послуги, визначає права споживачів, а також встановлює механізми їх захисту і основи реалізації державної політики у сфері захисту прав споживачів.

Утім, потрібно враховувати, що станом на дату підготовки даної статті, Закон України «Про захист прав споживачів» від 10 червня 2023 року № 3153-ІХ ще не набрав чинності, але ми вважаємо за необхідне враховувати і його положення при підготовці цих матеріалів, оскільки віримо, що положення нового нормативно-правового акту зможемо застосовувати після такої бажаної Перемоги нашої Держави, що, на нашу думку, однозначно суттєво сприятиме покращенню регулюванню відносин у даній

сфері – сфері охорони та захисту прав споживачів на теренах України.

Щодо права на обмін товару, то у частині 4 статті 5 Закону України «Про захист прав споживачів» від 10 червня 2023 року № 3153-ІХ визначено, що споживач має право здійснити обмін товару належної якості на аналогічний товар у продавця, у якого він був придбаний, або повернути продавцю товар належної якості, якщо він не задовольняє споживача за формою, габаритами, фасоном, кольором, розміром або з інших причин не може бути використаний споживачем за відповідним призначенням [3, ст. 5].

Стосовно строку, то у вказаній статті, поряд з цим, зазначено, що споживач має право здійснити обмін (повернення) товару належної якості протягом чотирнадцяти днів з дня його отримання, без урахування дня купівлі, у випадку якщо день купівлі не збігається з днем отримання товару – з дня отримання, а якщо день отримання встановити неможливо – з дня укладення договору купівлі-продажу, якщо більш тривалий строк для обміну такого товару не встановлено продавцем [3, ст. 5].

На окрему увагу заслуговує також питання умов, за яких може здійснюватися обмін товару належної якості.

Нижче наводимо норми ЦК України, Закону «Про захист прав споживачів» від 12 травня 1991 року та Закону України «Про захист прав споживачів» від 10 червня 2023 року № 3153-ІХ, що регулюють дані питання.

ЦК України	Закон «Про захист прав споживачів» від 12 травня 1991 року	Закон України «Про захист прав споживачів» від 10 червня 2023 року № 3153-ІХ
стаття 707	стаття 9	стаття 5
Вимога покупця про обмін або повернення товару підлягає задоволенню, якщо товар не був у споживанні, збережено його товарний вигляд, споживчі властивості, пломби, ярлики, а також розрахунковий документ, виданий споживачеві разом з проданим товаром, або відтворений на дисплеї програмного реєстратора розрахункових операцій (дисплеї пристрою, на якому встановлений програмний реєстратор розрахункових операцій) QR-код, що дає змогу споживачеві здійснювати його зчитування та ідентифікацію з розрахунковим документом за структурою даних, що в ньому містяться, або надісланий електронний розрахунковий документ на наданий споживачем абонентський номер чи адресу електронної пошти.	Обмін товару належної якості провадиться, якщо він не використовувався і якщо збережено його товарний вигляд, споживчі властивості, пломби, ярлики, а також розрахунковий документ, виданий споживачеві разом з проданим товаром, або відтворений на дисплеї програмного реєстратора розрахункових операцій (дисплеї пристрою, на якому встановлений програмний реєстратор розрахункових операцій) QR-код, що дає змогу споживачеві здійснювати його зчитування та ідентифікацію з розрахунковим документом за структурою даних, що в ньому містяться, або надісланий електронний розрахунковий документ на наданий споживачем абонентський номер чи адресу електронної пошти.	Обмін (повернення) товару належної якості здійснюється за умови, що товар не використовувався, збережено його товарний вигляд, споживчі властивості, пломби, ярлики, а також розрахунковий документ, виданий споживачеві разом з проданим товаром, або відтворений на дисплеї програмного реєстратора розрахункових операцій (дисплеї пристрою, на якому встановлений програмний реєстратор розрахункових операцій) QR-код, що дає змогу споживачу здійснювати його зчитування та ідентифікацію з розрахунковим документом за структурою даних, що в ньому містяться, або електронний розрахунковий документ, надісланий на надані споживачем абонентський номер чи адресу електронної пошти.

Водночас, вказані нормативно-правові акти, також регулюють ситуації, які можуть виникнути, якщо на момент обміну аналогічного товару немає у продавця.

ЦК України	Закон «Про захист прав споживачів» від 12 травня 1991 року	Закон України «Про захист прав споживачів» від 10 червня 2023 року № 3153-IX
стаття 707	стаття 9	стаття 5
Якщо у продавця немає необхідного для обміну товару, покупець має право повернути придбаний товар продавцеві та одержати сплачену за нього грошову суму.	Якщо на момент обміну аналогічного товару немає у продажу, споживач має право або придбати будь-які інші товари з наявного асортименту з відповідним перерахуванням вартості, або розірвати договір та одержати назад гроші у розмірі вартості повернутого товару, або здійснити обмін товару на аналогічний при першому ж надходженні відповідного товару в продаж. Продавець зобов'язаний у день надходження товару в продаж повідомити про це споживача, який вимагає обміну товару.	Якщо на момент обміну аналогічного товару немає у продажу, споживач має право придбати будь-які інші товари з наявного асортименту з відповідним перерахуванням вартості або відмовитися від договору та одержати назад кошти у розмірі вартості повернутого товару. Суб'єкт господарювання зобов'язаний задовольнити вимогу споживача.

Поряд з цим, варто зазначити, що чинний Закон «Про захист прав споживачів» від 12 травня 1991 року визначає, що існують товари належної якості, які не підлягають обміну (поверненню), та робить відсилання до Постанови Кабінету Міністрів України «Про реалізацію окремих положень Закону України «Про захист прав споживачів» від 19 березня 1994 р. № 172, якою було затверджено відповідний перелік товарів належної якості, які не підлягають обміну (поверненню) [4].

Щодо Закону України «Про захист прав споживачів» від 10 червня 2023 року № 3153-IX, то слід звернути увагу, що безпосередньо у ньому міститься перелік товарів, які не підлягають обміну (поверненню), а саме:

1) товари, виготовлені за індивідуальним замовленням споживача;

2) товари, що швидко псуються або втрачають свої споживчі властивості;

3) товари, придбані в запакованому вигляді та розпаковані споживачем, внаслідок чого порушено гігієнічні та інші властивості товару, пов'язані з охороною здоров'я, або властивості цифрового вмісту;

4) товари, що після придбання змішуються чи нерозривно з'єднуються з іншими товарами чи складовими, внаслідок чого товар втрачає свої вихідні властивості;

5) товари, що є друкованими медіа (газети, журнали, інші періодичні видання), за винятком можливості обміну

(повернення) друкованих медіа відповідно до умов договору передплати та доставки періодичних видань;

6) товари, придбані на аукціоні, у тому числі шляхом проведення електронних торгів;

7) товари, що є аудіо-, відеозаписами або програмним забезпеченням, придбані у запакованому вигляді і розпаковані споживачем;

8) товари з цифровим вмістом, якщо договором передбачено постачання цифрового вмісту не на матеріальному носії, коли його постачання вже розпочалося та за умови, що договором передбачено втрату споживачем права на відмову у разі, коли постачання цифрового вмісту вже розпочато, а також якщо споживач надав свою попередню чітку згоду на початок постачання протягом періоду на відмову та був повідомлений суб'єктом господарювання, що у такому разі він втрачає своє право на відмову від договору;

9) товари, пошкоджені або зіпсовані з вини споживача;

10) товари, включені до переліку товарів, що не підлягають обміну (поверненню), який затверджується Кабінетом Міністрів України [3, ст. 5].

Водночас, потрібно звернути увагу, що 01 листопада 2024 року була прийнята Постанова Кабінету Міністрів України № 124 «Про затвердження переліку товарів, що не підлягають обміну (поверненню)» [5]. Проте, слід мати на увазі, що дана постанова набирає чинності одночасно з набранням чинності Законом України від 10 червня 2023 р. № 3153-IX «Про захист прав споживачів», але не раніше дня її опублікування, отже, зазначена постанова, як і вказаний закон, ще не набрали чинності.

Висновки і пропозиції. На підставі вищевикладеного, слід зазначити, що чинне законодавство України досить чітко регулює питання здійснення прав споживачів у разі придбання товарів належної якості, зокрема здійснення права на обмін товару належної якості. Водночас, варто мати на увазі, що 10 червня 2023 року був прийнятий новий Закон України «Про захист прав споживачів» № 3153-IX, який набирає чинності з дня припинення чи скасування воєнного стану, введеного Указом Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні», затвердженого Законом України від 24 лютого 2022 року № 2102-IX, в якому, серед іншого, втілені нові підходи у регулюванні відносин щодо обміну споживачами товарів належної якості, зокрема, даний нормативно-правовий акт безпосередньо визначає новий основний перелік товарів, які не підлягають обміну (поверненню), доповненням до якого слугуватиме Постанова Кабінету Міністрів України № 124 «Про затвердження переліку товарів, що не підлягають обміну (поверненню)», яка набирає чинності одночасно з набранням чинності зазначеним новим законом.

Ми віримо, що положення вказаних нових нормативно-правових актів зможемо успішно застосовувати після такої бажаної Перемоги нашої Держави, що, на наш погляд, однозначно суттєво сприятиме покращенню регулюванню відносин у такій важливій сфері в умовах сьогодення – сфері охорони та захисту прав споживачів на теренах України, та буде забезпечувати належне здійснення прав більш слабого суб'єкта економічних відносин, яким наразі визнається споживач.

При цьому, слід пам'ятати, що забезпечення належного, високого рівня захисту прав споживачів є одним із основних зобов'язань згідно надзвичайно важливої угоди – Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, яка була ратифікована нашою державою та визначила основоположний вектор розвитку нашої держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV. Дата оновлення: 10 січня 2025 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
2. Про захист прав споживачів: Закон України від 12 травня 1991 року № 1023-XII. Дата оновлення: 24 грудня 2024 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12#Text>
3. Про захист прав споживачів: Закон України від 10 червня 2023 року № 3153-IX (не набрав чинності). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3153-20#Text>
4. Про реалізацію окремих положень Закону України «Про захист прав споживачів»: Постанова Кабінету Міністрів України від 19 березня 1994 р. № 172. Дата оновлення: 07 грудня 2005. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/172-94-п#Text>
5. Про затвердження переліку товарів, що не підлягають обміну (поверненню): Постанова Кабінету Міністрів України 01 листопада 2024 року № 124 (не набрала чинності). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1243-2024-п#Text>

РИЗИКИ ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В АЛЬТЕРНАТИВНОМУ ВРЕГУЛЮВАННІ СПОРІВ

RISKS OF USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN ALTERNATIVE DISPUTE RESOLUTION)

Василина Н.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри цивільного процесу

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Депутат Д.Р., студентка II курсу магістратури

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена комплексному аналізу проблематики інтеграції технологій штучного інтелекту, особливо великих мовних моделей при альтернативному врегулюванні спорів. Окреслено найбільш популярні в Україні альтернативні форми врегулювання цивільно-правових спорів. Проведено аналіз найбільш ґрунтового нормативно-правового акту у сфері регулювання штучного інтелекту в світі, а саме Закону про штучний інтелект (EU AI Act) [1] з дослідженням особливостей функціонування штучного інтелекту. На основі EU AI Act та специфіки роботи штучного інтелекту виокремлено ризики, що стосуються використання даних технологій в альтернативному врегулюванні спорів. Автори розглядають окреслені в EU AI Act межі використання ШІ при альтернативному врегулюванні спорів. Виявлено, що у разі застосування різних форм альтернативного врегулювання спорів, що ведуть до певних правових наслідків для сторін, використання у таких процесах ШІ слід відносити до сфери високого ризику відповідно до класифікації наведеної в EU AI Act. Зосереджено увагу на кореляції між класифікацією використання ШІ за різними ступенями ризику та рівнем впливу ШІ на забезпечення прав людини та верховенства права. Визначено які випадки використання ШІ в арбітражі, медіації чи переговорах не класифікуватиметься як високо ризикова діяльність.

Окреслено ключові ризики, що можуть бути спричинені особливостями роботи великих мовних моделей, серед яких порушення принципу конфіденційності та законодавства щодо захисту персональних даних ймовірність помилковості у аналізі правових норм і судових рішень; складність притягнення юридичної відповідальності за неправомірні рішення, прийняті із залученням ШІ; упередженість та дискримінаційне дослідження фактів та обставин справи, що може базуватись на запрограмованих даних; відсутність чіткого розуміння яким чином ШІ приходить до певних висновків/рішень; потенційний негативний вплив на здатність арбітрів та медіаторів до самостійного критичного аналізу фактів справи та прийняття справедливого та обґрунтованого рішення через заангажоване бачення, на яке попередньо наштовхує ШІ.

Авторами зазначається, що в Україні наразі відсутні спеціалізовані нормативно-правові акти щодо використання штучного інтелекту, окрім Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні, затвердженої Кабінетом Міністрів України [2]. Наголошено, що дана Концепція передбачає використання штучного інтелекту в правосудді, але не містить положень щодо використання даних технологій при альтернативному врегулюванні спорів. Пропонується напрацювати відповідні норми законодавства з урахуванням європейського досвіду щодо регулювання ШІ для мінімізації ризиків порушення прав людини пов'язаних із інтеграцією великих мовних моделей при альтернативному врегулюванні спорів.

Ключові слова: штучний інтелект, ШІ, великі мовні моделі, альтернативне врегулювання спорів, ADR, форми захисту прав, арбітраж, EU AI Act, конфіденційність, медіація, цивільне судочинство.

The article is devoted to a comprehensive analysis of the issues of integrating artificial intelligence technologies, especially large language models, into alternative dispute resolution methods. The most popular alternative methods of resolving civil disputes in Ukraine are introduced. The world's most comprehensive legal act regulating artificial intelligence, namely the Law on Artificial Intelligence (EU AI Law), is analysed and the characteristics of how artificial intelligence works are examined. Based on the EU AI Act and the peculiarities of the functioning of artificial intelligence, the risks associated with the use of these technologies in alternative dispute resolution are identified. The authors consider the limits set by the EU AI Act for using AI in ADRs. It was found that the use of AI in alternative dispute resolution methods that have certain legal consequences for the parties falls into the high-risk category in accordance with the classification in the EU AI law. It emphasises the correlation between the classification of AI use according to different risk levels and the impact of AI on human rights and rule of law. It identifies when the use of AI in arbitration, mediation or negotiation is not considered a high-risk activity.

Key risks that may arise from the particularities of the operation of large linguistic models are identified, including: violation of the principle of confidentiality and legislation on the protection of personal data; the likelihood of errors in the analysis of legal rules and court decisions; the difficulty of establishing legal liability for illegal decisions made with the involvement of AI; biased and discriminatory analysis of the facts and circumstances of the case, which may be based on programmed data; lack of clear understanding of how the AI arrives at certain conclusions/decisions; potential negative impact on the ability of arbitrators and mediators to independently and critically analyse the facts of the case and reach a fair and reasonable decision, due to the biased view that the AI may first suggest.

It is noted that there is no specific legislation on the use of artificial intelligence in Ukraine at present, apart from the Concept for the Development of Artificial Intelligence in Ukraine, which was approved by the Cabinet of Ministers of Ukraine. It is emphasised that this concept provides for the use of artificial intelligence in the judiciary, but does not contain provisions on the use of these technologies in alternative dispute resolution methods. The article proposes to develop legislative norms, taking into account European experience in regulating AI, in order to minimise the risks of human rights violations associated with the integration of large language models into alternative dispute resolution methods.

Key words: artificial intelligence, AI, large language models, alternative dispute resolution, ADR, high risk, arbitration, EU AI Act, privacy, mediation.

Постановка проблеми. Динамічна діджиталізація та швидкий розвиток штучного інтелекту (Artificial Intelligence, ШІ) зокрема, великих мовних моделей (Large Language Models, БММ) створюють виклики перед наявною традиційною системою вирішення спорів (судочинством) у тому числі й перед альтернативними врегулюванням спорів (Alternative Dispute Resolution, ADR). Перед законодавцем постають питання яким чином інтегрувати науково-технологічні досягнення людства у процес вирі-

шення та/або врегулювання спорів, не допускаючи порушення прав людини. Особливо проблемним у даному аспекті є глобальна невизначеність потенціалу ШІ щодо заміни представників певних професій, здатності до самонавчання та до мінімізації помилок.

Одним із найбільш ґрунтовним в світі регулюванням можливостей використання ШІ у різних сферах життя є Закон про штучний інтелект (EU AI Act) – регламент ухвалений Європейським Парламентом та радою ЄС ще

13 березня 2024 року (лише окремі його положення на даний момент набули чинності). Даний акт, незважаючи на загальний і більш технічний зміст, передбачає можливість використання ШІ в межах альтернативного врегулювання спорів, щоправда, з певними обмеженнями.

Наявна в межах України Концепція розвитку штучного інтелекту в Україні, затверджена ще в 2 грудня 2020 році розпорядженням Кабінету Міністрів України № 1556-р [2] не стосується застосування технологій ШІ щодо ADR. Її контекст передбачає можливості застосування штучного інтелекту в правосудді, зокрема і у цивільних справах, проте сфера такого застосування визначена досить узагальнено. Відповідно питання потенційних ризиків інтегрування ШІ в процес альтернативного врегулювання цивільно-правових спорів та їх мінімізації потребують більш детального дослідження.

Питання використання альтернативних форм вирішення спорів в національній та міжнародній площині досліджувались вітчизняними науковцями серед яких Бережна І., Васирина Н., Гансецька В., Косак В., Прилика Ю., В. Шинкар, Спектор О., Слюсаренко К. та інші. В працях були проаналізовані та охарактеризовані різноманітні форми врегулювання цивільно-правових спорів, не пов'язані із зверненням до суду, виокремлено найбільш актуальні на сьогодні в Україні. Проте з огляду на нещодавно ухвалений EU AI Act є потреба в аналізі яким чином ШІ може вплинути на використання ADR, які ризики можуть виникати внаслідок такого використання та яким чином їх мінімізувати.

Метою статті є окреслення ризиків використання штучного інтелекту при застосуванні при альтернативному врегулюванні спорів на основі аналізу європейського досвіду його регулювання.

Виклад основного матеріалу. Починаючи з минулого століття альтернативне врегулювання спорів (ADR) як форма позасудового врегулювання наявних конфліктів почало набувати великої популярності. Так, Васирина Н. та Гансецька В. на основі проаналізованого національного та зарубіжного досвіду звернення до ADR стверджують, що найбільш оптимальними способами вирішення цивільно-правових спорів, поряд із традиційним судочинством є арбітраж, переговори та медіація [3, 17]. Також науковиці виділяють гібридні формати ADR, тобто ті, які поєднують в собі два або більше видів «класичних» ADR, що є популярними в США та Західній Європі. До них належать: «мед-арб» (med-arb), незалежне встановлення фактів (neutral fact finding), приватна судова система (private court system) [3, с. 18].

В національній площині «класичні» ADR застосовуються протягом тривалого часу, для прикладу, міжнародний комерційний арбітраж, закріплений Законом України «Про міжнародний комерційний арбітраж» від № 4003-XII від 24.02.94 [4], медіація, яка, щоправда, була врегульована на рівні закону лише у 2021 році [5]. Також в Україні наявна можливість врегулювати спір за участю суддів межах цивільного судочинства, що де-факто є схожим до медіації [3, с. 17]. Проте у згаданих актах немає положень, які б врегульовували використання штучного інтелекту у межах застосування даних форм врегулювання цивільно-правових спорів.

Оскільки мова йде про використання найсучасніших інформаційних технологій варто провести розмежування між альтернативним врегулювання спорів та онлайн врегулювання спорів (Online Dispute Resolution, ODR). Так, ODR передбачає використання онлайн платформи для врегулювання спору між сторонами, що може відбуватись у межах проведення онлайн медіації, арбітражу, переговорів або ж у їхньому поєднанні. Даний процес передбачає направлення запиту щодо врегулювання спору в онлайн форматі, вибір медіатора (посередника, арбітра), аналіз наявних матеріалів, обставин, наданих сторонами доказів,

проведення усних слухань онлайн, укладання договору по врегулюванню спору (для прикладу в медіації) [6, с. 114]. ODR може бути повністю автоматизованим або ж проводитись у гібридному форматі із наявністю оффлайн слухань/зустрічей [7, с. 400]. Проте хибним є твердження, що ODR апіорі функціонує на основі штучного інтелекту, оскільки останній не є просто автоматизацією процесу чи класичним програмуванням, а є моделлю нейронних мереж, які навчаються на основі певного набору даних [8, с. 7].

Для більш детального розуміння, що собою являє штучний інтелект пропонуємо звернути увагу на визначення зазначене в статті 3 EU AI Act, відповідно до якого система ШІ «це система на машинній основі, яка розроблена для роботи з різним рівнем автономності, може проявляти адаптивність після розгортання та, з огляду на чітко визначені або неочевидні цілі, на підставі отриманих вхідних даних визначає, як створювати вихідні дані у вигляді прогнозів, контенту, рекомендацій або рішень, заданих впливати на фізичне або віртуальне середовище» [1].

Оскільки EU AI Act є регламентом техніко-юридичного характеру, адже шляхом врахування технічних характеристик ШІ спрямований на визначення ex-ante обов'язків постачальників, імпортерів, дистриб'юторів ШІ для запобігання порушень прав людини, вважаємо за необхідне висвітлити особливості функціонування ШІ.

Фактично ШІ функціонує за наступною послідовністю:

- спершу відбувається сприйняття вхідних даних (структурованих чи неструктурованих) за допомогою цифрових чи фізичних сенсорів відповідно до поставлених ШІ цілей;

- наступний етап складається з двох елементів:

- (1) обґрунтування, що полягає у перетворенні даних на змістовну інформацію та визначення найоптимальнішого рішення та

- (2) прийняття відповідного рішення, що може виражатись у рекомендації для людини, що здійснює контроль над системою для прийняття остаточного рішення або якщо система автономна, то остаточне рішення приймає самостійно;

- третім етапом є виконання певної дії за допомогою фізичних чи цифрових механізмів (наприклад, генерування відповідей чат-ботів або запуск автоматизованих процесів) [9, с. 2–3].

Зазвичай ШІ функціонує на основі запрограмованого великого масиву даних, може мати функцію запам'ятовування нової інформації, що надходить, а також функцію самонавчання на основі оцінки успішності власних дій та їх коригування для підвищення рівня продуктивності.

З огляду на зазначене бачимо пояснення обраного в EU AI Act підходу щодо класифікації за рівнем ризиковості усіх сфер, де можливе застосування ШІ. Так, у згаданому акті виокремлено наступні рівні ризиковості: мінімальний ризик, обмежений ризик, високий ризик, неприйнятний ризик. Відповідно до Додатку III EU AI Act, використання ШІ судами та у межах альтернативного врегулювання спорів належить до сфери високого ризику. Хоча в EU AI Act не визначає дефініції «систем штучного інтелекту з високим рівнем ризику», у Додатку III перелічено сфери, де застосування ШІ є високо небезпечним. Така класифікація проводиться на основі рівня впливу ШІ на дотримання прав людини та забезпечення верховенства права.

Додаток III визначає, що в межах сфери високого ризику, зокрема, знаходиться використання ШІ в ADR для дослідження фактів справи, для тлумачення закону та шляхів його застосування до конкретних обставин справи. Recital 61 EU AI Act уточнює, що використання ШІ при альтернативному врегулюванні спорів з аналогічною метою також мають високі ризики, якщо результати ADR мають юридичні наслідки для сторін.

Відповідно у Recital 61 визначена і частина способів використання ШІ, яка містить нижчий рівень ризиковості. Для прикладу, не є настільки небезпечними використання ШІ для ведення певних адміністративних процесів, які не впливають на безпосереднє здійснення правосуддя у конкретних справах, такі як *«анонімізація чи псевдонімізація судових рішень, документів або даних, внутрішня комунікація між персоналом, виконання адміністративних завдань»* [1]. Хоча у зазначеній частині мова йде саме про здійснення судочинства, аналогію можна провести й з альтернативними формами врегулювання спорів. Наприклад, правила арбітражних інституцій, що функціонують при Міжнародній торговельній палаті (ICC) [10, с. 10] або правила Міжнародного центру з урегулювання інвестиційних спорів (ICSID) [11, с. 123] передбачають можливість публікації рішень арбітражних трибуналів, проте задля дотримання принципу конфіденційності частина даних вилучається. Теоретично, такий процес може бути здійснений ШІ, оскільки виконання такого технічного завдання не несе високого ризику ймовірності порушення прав сторін процесу, адже дані, що потребують вилучення попередньо визначаються сторонами процесу, а не безпосередньо ШІ. Тому використання ШІ для певних технічних процесів, що не пов'язані із прямим впливом на можливе вирішення справи не може підпадати під сферу високого ризику, оскільки не має безпосереднього впливу на права чи обов'язки сторін справи.

З огляду на обширну градацію ризику порушення прав людини висвітлену в EU AI Act щодо всіх можливих сфер застосування ШІ та великої кількості потенційних проблем відображених у ньому, пропонуємо перелік тих питань та ризиків, які мають найбільший вплив на учасників процесу альтернативного врегулювання цивільно-правових спорів. До них, зокрема, належать:

1. Захист персональних даних при використанні ШІ

Однією з головних проблем ШІ є ризик неправомірного використання та витоку персональних даних з великих мовних моделей (наприклад, ChatGPT, DeepSeek), оскільки ВММ часто навчаються на великих обсягах інформації, в тому числі й на конфіденційних даних завантажених їхніми користувачами в систему. Існують ризики потенційного ідентифікації таких даних та/або їхнього використання не за призначенням, що призведе до порушення конфіденційності [12, с. 13].

Так, в ЄС діє Загальний регламент про захист даних (GDPR), який комплексно регулює питання відповідальності контролерів персональних даних за їх незаконний аналіз, обробку та використання, зокрема і випадки коли при аналізі та обробці даних використовувались алгоритми. В Україні захист персональних даних є на набагато нижчому рівні, що ускладнює використання ШІ в ADR, оскільки Закон України «Про захист персональних даних» № 2297-VI від 01.06.2010 [13] є максимально узагальнений і не гарантує аналогічний до GDPR рівень захисту персональних даних.

2. Вірогідність помилок ШІ в аналізі права та практики судів/арбітражних трибуналів

Попри високу ефективність, ШІ все ще здатний робити помилки через некоректне тлумачення законодавства або судових/арбітражних рішень. Для прикладу, рівень аналізу правових принципів та тлумачення їхнього значення і шляхів застосування у ВММ значно відрізняється від людського, особливо, коли питання справи стосуються потреби відходу від усталеної практики [14].

3. Відповідальність за прийняття рішень, що грубо порушують процесуальні права сторін

Проблеми можуть виникати щодо відповідальності арбітра/арбітрів за винесення арбітражного рішення з використанням ШІ, яке порушує фундаментальні процесуальні права сторін. Вирішувати дане питання потрібно з огляду на рівень залучення ШІ до прийняття остаточного рішення та характеру допущеного порушення.

4. Дотримання принципів неупередженості та справедливості

Оскільки моделі ШІ функціонують на основі наданих даних, від програмування особливостей використання зокрема, може залежати і схильність до дискримінації чи упередженого ставлення для однієї зі сторін. Проявлятися дискримінація може також при використанні арбітрами, медіаторами ШІ для аналізу фактів та матеріалів справи.

5. Прозорість функціонування ШІ

Фактично ШІ функціонує як «чорна скринька», адже не дає чіткого розуміння арбітрам/медіаторам яким чином ВММ дійшов до певного рішення. Через великий потік даних, що циркулюють в системі для роботи з ШІ згаданим користувачам фактично потрібно поглиблювати знання в технічних процесах функціонування ШІ, що в більшості випадків не є можливим через обмеженість у ресурсах та часі.

6. Вплив ШІ на розвиток критичного мислення у арбітрів, медіаторів і переговорників

ШІ може знижувати здатність фахівців критично оцінювати ситуацію, адже вони можуть занадто покладатися на готові рішення отримані від алгоритмів. Це зокрема, може призвести до зупинки еволюції судової/арбітражної практики через обмеженість ШІ у можливості знаходження нових підходів до вирішення справ.

7. Рівень залучення людини у процес прийняття рішень ШІ

В умовах сьогодення в EU AI Act не передбачено можливості делегування ШІ остаточного прийняття рішень у справах через наявні ризики порушення прав людини та етичні проблеми щодо довіри до таких рішень. Аналогію можна провести і з медіацією чи арбітражем, де для того, щоби ШІ міг приймати остаточні у справі рішення потрібно як згоду сторін так і надання таким рішенням юридично обов'язкового характеру. EU AI Act в теперішній редакції не передбачає такої можливості.

Проте, проблеми можуть поставати й тоді, коли ШІ асистує лише арбітра, а фінальне рішення у справі приймається людиною. Такі ситуації виникатимуть, якщо ШІ було делеговано аналіз справи та написання потенційного рішення у справі, а людина зі свого боку лише формально перевірила та затвердила його не проводивши окремих самостійний аналіз. Де-факто арбітр/суддя не будуть залучені до процесу прийняття рішень, проте в такому випадку легше притягнути до відповідальності у випадку порушення прав сторін процесу.

Висновки. Використання штучного інтелекту при альтернативному врегулюванню спорів відкриває нові перспективи для ефективного та оперативного врегулювання цивільно-правових конфліктів, дозволяючи зекономити кошти та часовий та людський ресурс, а також потенційно підвищити якість арбітражних угод та результатів проведення медіації. Проте, попри очевидні переваги, застосування технологій ШІ супроводжується суттєвими ризиками, які вимагають комплексного підходу до їх виявлення, аналізу та регулювання на законодавчому рівні.

На основі аналізу європейського досвіду, зокрема найбільш ґрунтовного нормативно-правового акту щодо регулювання ШІ – Акту ЄС про штучний інтелект (EU AI Act), слід наголосити, що застосування ШІ в ADR може належати до категорії високого ризику через потенційно серйозний негативний вплив на фундаментальні права людини у випадках, коли результати ADR мають юридичні наслідки для сторін процесу. Серед ключових ризиків виокремлено порушення норм захисту персональних даних, принципу конфіденційності, ймовірність помилкового аналізу правових норм та судової практики, тлумачення правових принципів чи потреби відходу від усталених підходів до вирішення справ, складність притягнення до відповідальності за неправомірні рішення, прийняті з використанням ШІ, потенційну упередженість

та дискримінаційні практики пов'язані з недосконалістю алгоритмів, непрозорість механізмів прийняття рішень, а також потенційний негативний вплив на здатність арбітрів, медіаторів і переговорників до критичного аналізу матеріалів справи та самостійного ухвалення обґрунтованих рішень.

В Україні існує Концепція розвитку штучного інтелекту, затверджена Кабінетом Міністрів України, проте вона не фокусується на можливості інтеграції технологій ШІ саме у сферу альтернативних форм вирішення цивільно-правових конфліктів, а лише стосується здійснення правосуддя. Враховуючи наведені ризики та євро-

пейський досвід регламентації ШІ, вважаємо за необхідне звернути увагу не лише на нагальну потребу розробки профільного законодавства щодо використання ШІ, зокрема в ADR, але й перегляду чинних нормативно-правових актів, що регламентують сфери, на які може впливати використання ШІ (особливо у сфері захисту персональних даних та юридичної відповідальності за порушення здійснені із застосуванням ШІ). Також слід наголосити на тому, що незважаючи на зазначені проблематичні питання розширення спектру використання штучного інтелекту при альтернативному врегулюванні спорів доцільне, але потребує відповідних законодавчих напрацювань.

ЛІТЕРАТУРА

1. Regulation (EU) 2024/1689 of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence (Artificial Intelligence Act). European Parliament and Council. Official Journal of the European Union. 2024. URL: <http://data.europa.eu/eli/reg/2024/1689/oj>. (дата звернення: 27.03.2025).
2. Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні: розпорядження Кабінету Міністрів України від 2 грудня 2020 році № 1556-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-%D1%80#Text> (дата звернення: 27.03.2025).
3. Василюк Н., Гансенська В. Форми врегулювання цивільно-правових спорів: міжнародні та національні стандарти. *Підприємство, господарство і право*. 2020, № 2, С. 16-19. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.6.03>. (дата звернення: 27.03.2025).
4. Про міжнародний комерційний арбітраж: Закон України від 24 лютого 1994 р. № 4002-XII / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1994, № 25, ст.198.
5. Про медіацію: Закон України від 16 листопада 2021 р. № 1875-IX / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2022, № 7, ст. 51.
6. Василюк Н. Перспективи впровадження онлайн-урегулювання спорів в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2019. Вип. 55. Том 1. С. 114–117. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/34808>. (дата звернення: 27.03.2025).
7. Jeremy Barnett, Philip Treleaven, Algorithmic Dispute Resolution—The Automation of Professional Dispute Resolution Using AI and Blockchain Technologies. *The Computer Journal*. 2018. Volume 61, Issue 3, p. 399–408, <https://doi.org/10.1093/comjnl/bxx103>. (дата звернення: 27.03.2025).
8. Artificial Intelligence Strategy. Court of Justice of the European Union. 2023. URL: https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2023-11/cjeu_ai_strategy.pdf. (дата звернення: 27.03.2025).
9. A definition of AI: Main capabilities and scientific disciplines. High-Level Expert Group on Artificial Intelligence. 2018. URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/definition-artificial-intelligence-main-capabilities-and-scientific-disciplines>. (дата звернення: 27.03.2025).
10. Note to parties and arbitral tribunals on the conduct of the arbitration under the ICC Rules of Arbitration from 1 January 2021. ICC International Court of Arbitration. URL: <https://iccwbo.org/wp-content/uploads/sites/3/2020/12/icc-note-to-parties-and-arbitral-tribunals-on-the-conduct-of-arbitration-english-2021.pdf>. (дата звернення: 27.03.2025).
11. ICSID Arbitration Rules, 1 July 2022. ICSID. URL: https://icsid.worldbank.org/sites/default/files/Arbitration_Rules.pdf. (дата звернення: 20.03.2025).
12. Opinion 28/2024 on certain data protection aspects related to the processing of personal data in the context of AI models adopted on 17 December 2024. European Data Protection Board. 2024. URL: https://www.edpb.europa.eu/system/files/2024-12/edpb_opinion_202428_ai-models_en.pdf. (дата звернення: 27.03.2025).
13. Про захист персональних даних: Закон України від 1 червня 2010 р. № 2297-VI / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 30. Ст. 141.
14. Andrew Perlman, The Implications of ChatGPT for Legal Services and Society. *Suffolk University Law School Research Paper*. 2022. No. 22-14. DOI: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4294197>. (дата звернення: 27.03.2025).

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ПОСАДОВИХ ОСІБ ТОВ ТА АТ

LIABILITY OF OFFICIALS OF LLC AND JSC

Вінтоняк Н.Д., к.ю.н.,
старший науковий співробітник лабораторії корпоративного права
імені академіка Володимира Луця

*Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф.Г. Бурчака
Національної академії правових наук України*

У статті проведено аналіз законодавства та судової практики щодо відповідальності посадових осіб товариств з обмеженою відповідальністю та акціонерних товариств. Зазначається, що відшкодування збитків, завданих товариству посадовою особою є поширеним способом захисту прав та інтересів товариства та його учасників (акціонерів) від недобросовісних дій (бездіяльності) посадових осіб.

За результатами дослідження зроблено висновок, що чинне законодавство не містить чіткого переліку дій, які можуть вважатися протиправними для конкретної посадової особи. При притягненні посадової особи до відповідальності оцінюється чи діяла така особа добросовісно та в інтересах товариства; чи прийняті рішення були розумними; чи діяла особа у межах наданих повноважень.

При вирішенні спорів суди виходять з презумпції, що така посадова особа діяла в найкращих інтересах товариства, її рішення були незалежними та обґрунтованими. У цьому контексті застосовується правило «ділового рішення» (business judgment rule), яке полягає в тому, що для притягнення до відповідальності посадової особи має бути доведено, що її дії (бездіяльність) не були добросовісними та не відповідали звичайному підприємницькому ризику.

У статті відзначається, що зважаючи на те, що поняття звичайного підприємницького ризику наповнене оціночним змістом, то дії посадової особи повинні бути підтверджені доказами. Тому суд у кожному конкретному випадку повинен оцінювати дії та рішення посадової особи крізь призму добросовісності, розумності та правила «ділового рішення». Підкреслено, що притягнення посадової особи до відповідальності у формі відшкодування збитків можливе виключно за наявності чотирьох елементів складу цивільного правопорушення: 1) протиправна поведінка її заподіявача; 2) причинний зв'язок між шкодою та протиправною поведінкою; 3) збитки; 4) вина.

Ключові слова: посадові особи, відповідальність, правило «ділового рішення», акціонерне товариство, товариство з обмеженою відповідальністю, відшкодування збитків.

The article analyzes legislation and case law concerning the liability of corporate officers in limited liability companies (LLCs) and joint-stock companies (JSCs). It notes that compensation for damages caused to the company by an officer is a common means of protecting the rights and interests of the company and its participants (shareholders) from the dishonest actions (or inaction) of corporate officers.

The study concludes that the current legislation does not provide a clear list of actions that may be considered unlawful for a specific corporate officer. When holding an officer liable, the assessment focuses on whether the officer acted in good faith and the best interests of the company, whether the decisions made were reasonable, and whether the officer acted within the scope of their authority.

In resolving disputes, courts apply the presumption that the officer acted in the best interests of the company and that their decisions were independent and well-founded. In this context, the «business judgment rule» is applied, which means that to bring an official to liability, it must be proved that his/her actions (inaction) were not in good faith and did not correspond to the usual business risk.

The article highlights that, given the evaluative nature of the concept of ordinary business risk, an officer's actions must be substantiated by evidence. Therefore, in each specific case, the court must assess the officer's actions and decisions through the lens of good faith, reasonableness, and the «business judgment rule». It is emphasized that holding an officer liable in the form of damages is possible only if four elements of a civil offense are present: 1) unlawful behavior of its perpetrator; 2) causal link between damage and unlawful behavior; 3) losses; 4) guilt.

Key words: officials, liability, the «business judgment rule», joint-stock company, limited liability company, compensation for damages.

Порушення посадовою особою ТОВ та АТ обов'язків, які покладаються на неї договором, установчими документами та чинним законодавством є підставою для притягнення такої особи до відповідальності. Відповідальність посадових осіб ТОВ та АТ була предметом дослідження багатьох вчених, серед яких О. А. Беляневич, В. В. Васильєва, В. Г. Жорнокуй, Ю. М. Жорнокуй, О. В. Кологойда, І. В. Спасибо-Фатєєва, Л. В. Сіщук та інші. Однак, на сьогодні питання відповідальності посадових осіб ТОВ та АТ й надалі залишаються актуальними з огляду на те, що в судовій практиці доволі поширеними є спори між товариствами та посадовими особами про відшкодування збитків, заподіяних діями (бездіяльністю) посадової особи.

Загалом вирішуючи питання відповідальності посадової особи перед ТОВ чи АТ, суд виходить з презумпції, що така посадова особа діяла в найкращих інтересах товариства, її рішення були незалежними та обґрунтованими, якщо інше не доведено позивачем (за виключенням конфлікту інтересів). Такий підхід впливає з покладення на посадову особу фідучіарних обов'язків згідно ст. 92 ЦК України, ст. 89 Закону України «Про акціонерні товариства», ст. 42 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю». Зокрема, посадові особи зобов'язані діяти: 1) в інтересах товариства; 2) добросовісно та розумно; 3) у межах наданих повноважень.

Судова практика свідчить, що розглядаючи спори про відшкодування збитків, завданих посадовою особою товариству, застосовується правило «ділового рішення» (business judgment rule), яке полягає в тому, що для притягнення до відповідальності посадової особи має бути доведено, що її дії (бездіяльність) не були добросовісними та не відповідали звичайному підприємницькому ризику. Правило «ділового рішення» закріплене також в Принципах корпоративного управління (Principles of Corporate Governance) G20/OECD від 11.09.2023 року, прийнятих Організацією економічного співробітництва та розвитку (V.A.1), відповідно до якого члени правління та керівництво мають бути захищені від судового розгляду, якщо рішення було прийняте добросовісно та з належною процедурною обачністю [1].

Є. О. Трубаков зазначає, що підприємницька діяльність завжди пов'язана з певним рівнем ризику, а тому акціонери зацікавлені в ініціативному керівництві компанії, готовому для максимізації прибутків йти на обґрунтований ризик. Навіть якщо таке бізнес-рішення в результаті виявиться збитковим для підприємства, воно вважається прийнятим добросовісно та з належною обачністю за умови повної поінформованості членів ради та відсутності у них конфлікту інтересів [2, с. 132]. В. Г. Жорнокуй зауважує, що навіть найбільш добросовісний керівник може прийняти рішення, яке в подальшому може

порушити інтерес товариства. Така особа має приймати рішення, будучи належним чином інформованою про справу і не мати особистого інтересу в ній. Такий підхід виступає як спосіб попередження необґрунтованих позовів до членів органів товариства, допомагає їм не боятися свавільного притягнення до відповідальності та приймати обґрунтовані, навіть ризиковані рішення, які є необхідними для ефективного і цілеспрямованого здійснення підприємницької діяльності [3, с. 75].

Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного господарського суду у Постанові від 10 січня 2024 року у справі № 911/266/22 [4] щодо застосування правила «ділового рішення» (business judgement rule) зазначив, що «*посадові особи не повинні доводити ефективності ділових рішень. За цим правилом, суди зазвичай не входять в питання оцінки ефективності ухвалених ділових рішень. Судді зазвичай не володіють достатньою компетенцією та досвідом для оцінки ефективності ухвалених ділових (інвестиційних, підприємницьких) рішень. Крім того, будь-яке бізнес-рішення є ризиковим, це невід’ємна риса підприємницької діяльності, а також таким, яке ухвалюється в умовах володіння певним обсягом інформацією станом на момент ухвалення рішення. При ухваленні рішень інформація про майбутні події є невідомою і може бути лише спрогнозована. Оцінка судом ефективності ділового рішення вже постфактум, за наявності значно більшого обсягу інформації про події, які відбулися після ухвалення рішення, не завжди забезпечує справедливий підхід. Під час судового розгляду, який відбувається як правило зі спливом значного періоду часу, навіть розумне ділове рішення може здатися нерозумним. Водночас «правило ділового рішення» не захищає очевидно нерозумні, абсурдні рішення, яким немає пояснень, які належним чином не обґрунтовані».*

Негативні наслідки, які настали для ТОВ чи АТ в результаті дій (бездіяльності) посадових осіб не є безумовним свідченням того, що такі дії (бездіяльність) були недобросовісними чи нерозумними. Наприклад, директор товариства приймає рішення з певним рівнем ризику в очікуванні позитивного результату, водночас прийняте рішення в кінцевому результаті може виявитися невдалим. Посадові особи звільняються від відповідальності, якщо їхні дії (бездіяльність) не виходять за межі звичайного підприємницького ризику. Однак, зважаючи на те, що поняття розумного рішення та звичайного підприємницького ризику наповнені оціночним змістом, вони повинні бути підтверджені в суді конкретними доказами. Тому суд повинен у кожному конкретному випадку оцінювати дії (бездіяльність) посадової особи крізь призму добросовісності, розумності та правила «ділового рішення».

У справі 910/15260/18 Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного господарського суду у Постанові від 29 травня 2024 року [5] наголошує на тому, що «*метою правила «ділового рішення», з одного боку, є забезпечення належного управління в товариствах та, з іншого боку, збереження свободи прийняття рішень посадовими особами. Правило слугує засобом захисту від можливості надмірного та неналежного перегляду рішень посадових осіб товариства». Тому, «щоб застосувати правило «ділового рішення»: 1) посадова особа має зібрати та проаналізувати всю необхідну для ухвалення рішення інформацію; 2) не має бути конфлікту інтересів; 3) ділове рішення не має виглядати «дивним», абсурдним з погляду іншої розумної особи, яка б діяла у відповідних обставинах, володіючи відповідним обсягом інформації (тобто рішення має бути раціональним, мати сенс)».*

Згідно п. 3.3.6. Принципів корпоративного управління, затвердженими Рішенням Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку № 955 від 22.07.2014 року [6] посадові особи відшкодовують збитки, завдані товариству внаслідок невиконання або неналежного виконання ними

свого обов’язку діяти добросовісно та розумно в найкращих інтересах товариства. Відповідно до ч. 4 ст. 23 Закону України «Про господарські товариства», ч. 2 ст. 40 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю», ч. 1 ст. 90 Закону України «Про акціонерні товариства» посадові особи товариства, винні у порушенні передбачених обов’язків, відповідають за шкоду (збитки), заподіяні товариству своїми діями або бездіяльністю. Спеціальні закони теж передбачають норми про відповідальність посадових осіб, наприклад, відповідальність посадових осіб банку міститься у Законі України «Про банку і банківську діяльність».

В науковій літературі зазначається, що відшкодування збитків, завданих товариству його посадовими особами, є дієвим механізмом, спрямованим на підвищення рівня відповідальності директорів за рішення, що приймаються ними [7, с. 6].

В першу чергу варто відзначити, що для застосування такої міри відповідальності як відшкодування шкоди (збитків) посадовою особою є встановлення сукупності чотирьох елементів складу цивільного правопорушення: 1) протиправна поведінка її заподіювача; 2) причинний зв’язок між шкодою та протиправною поведінкою; 3) шкода (збитки); 4) вина. Тобто, відповідальність у формі відшкодування збитків можлива виключно за наявності в діях посадової особи повного складу правопорушення.

У Постанові від 26 листопада 2019 року у справі № 910/20261/16 Велика Палата Верховного Суду [8] зазначила, що «*протиправна поведінка посадової особи полягає у неналежному та недобросовісному виконанні певних дій, без дотримання меж нормального господарського ризику, з особистою заінтересованістю чи при зловживанні своїм посадовими обов’язками за власним умислом (розсудом), прийнятті очевидно необачних, марнотратних та завідомо корисливих на користь такої посадової особи рішень».*

Протиправна поведінка є основною умовою для притягнення посадових осіб до відповідальності. Вона може проявлятися як у формі певних дій, так і в формі бездіяльності. Зокрема у справі № 910/18053/20 Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного господарського суду у Постанові від 15 червня 2022 року [9] вказав, що «*бездіяльність визнається протиправною, якщо особа, яка зобов’язана вчинити певні дії, свідомо їх не виконує. Бездіяльність – це пасивна поведінка особи, яка проявилася в невиконанні нею дій, які вона повинна та могла в даній ситуації здійснити».*

Протиправна поведінка посадової особи може проявлятися в різних діях (бездіяльності). Наприклад:

- вчинення директором ТОВ дій, спрямованих на позбавлення товариства спеціального дозволу на користування надрами, що призвело до збитків у розмірі 1 509 600, 00 грн (Постанова Великої Палати Верховного Суду від 26 листопада 2019 року, справа № 910/20261/16) [8];
- здійснення дій всупереч інтересам товариства, а саме витрачання коштів на цілі не пов’язані з економічно-господарською діяльністю АТ, що спричинило збитки у розмірі 8 592 727,83 грн (Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 24 червня 2020 року, справа № 922/2187/16) [10];
- сплата директором податку всупереч інтересам ТОВ, через відсутність належної обачливості, а саме підписання директором товариства платіжних доручень шляхом накладення електронного цифрового підпису на сплату земельного податку у сумі 1 406 689,28 грн, тоді як товариство не було платником такого податку і не мало земельних ділянок у власності (Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 24 лютого 2021 року, справа № 904/982/19) [11];
- перевищення директором повноважень при укладенні від імені ТОВ договорів управління майном, оренди

та відповідального зберігання, в результаті чого заподіяні збитки у розмірі 784 935,53 грн (Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 07 вересня 2021 року, справа № 911/2460/18) [12].

Протиправна поведінка має місце тоді, якщо посадові особи припускаються порушень корпоративного законодавства і внутрішніх актів компанії. Якщо акції компанії падають внаслідок політичних подій чи економічних катаклізмів глобального характеру, то про відповідальність не йдеться [13, с. 442]. Н. С. Сліпенчук зазначає, що при пред'явленні відповідних позовів необхідно враховувати, що ЦК України приписано брати до уваги звичайні умови ділового обороту та інші обставини, які мають значення для справи. Це передбачає оцінку в кожному конкретному випадку всіх обставин, з якими пов'язані розглядувані дії (бездіяльність) і наслідки, які настали. Підставою відповідальності керівника юридичної особи мають визнаватися «шкідливі» дії останнього, вчинені за межами розумного підприємницького ризику [14, с. 554]. Наприклад, якщо директор укладає правочини збитковості яких є очевидною, чи відчужує майно без якого діяльність товариства може бути у майбутньому ускладненою, то вочевидь, що такі дії є необґрунтованими та ставлять під сумнів те, що здійснені вони доброчесно та в межах звичайного підприємницького ризику з боку виконавчого органу.

Ще однією умовою для притягнення посадової особи до відповідальності є причинно-наслідковий зв'язок між протиправною поведінкою посадової особи та завданою шкодою (збитками). Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного господарського суду у Постанові від 08 червня 2023 року у справі № 922/44/22 [15] зазначив, що «*протиправна поведінка особи тільки тоді є причиною шкоди, коли вона прямо (безпосередньо) пов'язана зі збитками. Непрямий (опосередкований) зв'язок між протиправною поведінкою і збитками означає лише, що поведінка оцінюється за межами конкретного випадку, і, відповідно, за межами юридично значимого зв'язку*». Аналогічний висновок зроблений також у Постанові Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду у Постанові від 29 травня 2024 року (справа 910/15260/18) [5]. Причинний зв'язок між протиправною поведінкою особи та завданою шкодою є обов'язковою умовою відповідальності, яка передбачає, що шкода стала об'єктивним наслідком поведінки заподіювача шкоди. Власне дана складова є найскладнішою у доведенні, бо показує перехід одного елементу правопорушення в інший [16, с. 247].

Необхідним елементом для притягнення особи до відповідальності також є встановлення розміру збитків. Особа, якій завдано збитків у результаті порушення її цивільного права, має право на відшкодування реальних збитків та упущеної вигоди (1,2 ст. 22 ЦК України). Водночас на практиці дуже складно довести неoderжаний прибуток (упущену вигоду) товариством. Наприклад, Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного господарського суду у Постанові від 02 листопада 2021 року (справа № 918/1131/20 про стягнення збитків (упущеної вигоди) в розмірі 4 954 604,30 грн, заподіяних ТОВ її посадовою особою) [17] вказав на те, що «*вимоги про відшкодування упущеної вигоди не можуть ґрунтуватися гіпотетично та базуватися на прогнозах, а повинні мати чітке документальне обґрунтування. При обрахуванні розміру упущеної вигоди мають враховуватися тільки ті точні дані, які безспірно підтверджують реальну можливість отримання грошових сум, або інших цінностей, якби права позивача не були порушені. Нічим не підтверджені розрахунки про можливі доходи до уваги братися не можуть*». Тобто, встановлення збитків має бути підтверджено належними та допустимими доказами, доведено їх конкретний розмір. Недоведеність факту заподіяння збитків тягне за собою відмову в позові про відшкодування збитків, завданих посадовою особою ТОВ або АТ.

Щодо вини, як обов'язкового складу правопорушення, то відшкодуванню підлягають збитки, які завдані посадовою особою як у формі умислу, так і з необережності. Саме такого висновку дійшов Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного господарського суду у Постанові від 24 лютого 2021 року у справі № 904/982/19 про відшкодування збитків у розмірі 1 406 689,28 грн, завданих директором товариства [11]: «*директор не мав жодної особистої зацікавленості у помилковій сплаті податку в бюджет за третіх осіб, тобто не мав наміру завдати збитків юридичній особі, яка знаходилася під його керівництвом. Формою його вини є необережність. Директор не передбачав і не бажав тих наслідків, які фактично настали (помилкова сплата податку на значну суму), хоча, виходячи із конкретних обставин, об'єктивно міг і був зобов'язаний їх передбачити*».

Чинним законодавством передбачено також солідарну відповідальність для посадових осіб ТОВ та АТ. Ч. 4 ст. 40 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» передбачено, що відповідальність членів виконавчого органу товариства чи членів наглядової ради товариства перед товариством відповідно є солідарною. Згідно ч. 1 ст. 90 Закону України «Про акціонерні товариства» у разі якщо відповідальність згідно з цією статтею несуть кілька осіб, їх відповідальність перед товариством є солідарною.

Велика Палата Верховного Суду у Постанові від 25 травня року 2021 року у справі № 910/11027/18 [18] зазначила, що «*положення законодавства презюмують солідарну відповідальність органів юридичної особи за збитки, заподіяні юридичній особі порушенням обов'язків щодо її представництва. Члени наглядової ради і виконавчого органу банку несуть спільно відповідальність за діяльність банку в цілому*».

Щодо субсидіарної відповідальності, то ч. 3, 4 ст. 31 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» передбачено, що якщо вартість чистих активів товариства знизилася більш як на 50 відсотків порівняно з цим показником станом на кінець попереднього року, виконавчий орган товариства скликає загальні збори учасників, які мають відбутися протягом 60 днів з дня такого зниження. До порядку денного таких загальних зборів учасників включаються питання про заходи, які мають бути вжиті для покращення фінансового стану товариства, про зменшення статутного капіталу товариства або про ліквідацію товариства. У разі порушення обов'язку, передбаченого частиною 3 цієї статті, та визнання товариства банкрутом до закінчення трирічного строку з дня зниження вартості чистих активів, передбаченого частиною третьою цієї статті, члени виконавчого органу солідарно несуть субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями товариства. Схожа норма викладена в ст. 16 Закону України «Про акціонерні товариства».

Зниження вартості активів може бути свідченням ознак банкрутства товариства, тому на виконавчий орган покладається своєчасне повідомлення загальних зборів для вжиття заходів для покращення фінансового стану, а згідно КУзПБ на керівника покладається ініціювання процедури банкрутства. Відповідно ч. 6 ст. 34 КУзПБ якщо органи управління боржника допустили порушення вимог, встановлених КУзПБ, вони несуть солідарну відповідальність за незадоволення вимог кредиторів. Згідно ч. 2 ст. 61 КУзПБ під час здійснення своїх повноважень ліквідатор, кредитор має право заявити вимоги до третіх осіб (у тому числі до керівників), які відповідно до законодавства солідарно несуть субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями боржника у зв'язку з доведенням його до банкрутства.

Ч. 6 ст. 34 КУзПБ закріплює презумпцію вини керівника у випадку імперативного обов'язку звернутися до суду із заявою про відкриття провадження у справі про банкрутство. Ч. 4 ст. 31 Закону України «Про товариства

з обмеженою та додатковою відповідальністю» передбачено, що члени виконавчого органу, які доведуть, що не знали і не мали знати про таке зниження вартості чистих активів товариства або голосували за рішення про скликання загальних зборів учасників у зв'язку із зниженням вартості чистих активів товариства, звільняються від відповідальності за порушення цього обов'язку.

При притягненні керівника боржника до солідарної відповідальності він може спростувати вказану в нормі презумпцію, довівши добросовісність, розумність своїх дій у недотриманні вимог абзацу 1 ч. 6 ст. 34 КУзПБ. Зокрема Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного господарського суду у Постанові від 06 жовтня 2022 року у справі № 903/988/20 [19] зазначив: *«якщо керівник боржника доведе, що виникнення обставин визначених абзацом 1 ч. 6 ст. 34 КУзПБ не свідчило про стан загрози неплатоспроможності тобто об'єктивне банкрутство (критичний момент з настанням якого боржник через зниження вартості чистих активів став нездатним у повному обсязі задовольнити вимоги кредиторів, у тому числі і щодо сплати обов'язкових платежів), і він незва-*

жаючи на тимчасові фінансові ускладнення добросовісно розраховував на їх подолання в розумний строк, доклав залежних від себе максимальних зусиль для досягнення такого результату, то такий керівник з урахуванням загальноправових принципів юридичної відповідальності може бути звільненим від солідарної відповідальності».

Аналіз положень чинного законодавства та судової практики свідчить, що при притягненні посадової особи до відповідальності у формі відшкодування збитків, необхідно у кожному конкретному випадку оцінювати чи діяла така особа добросовісно та в інтересах товариства; чи прийняті рішення були розумними; чи діяла особа у межах повноважень, наданих законодавством, статутом, договором та внутрішніми документами, якими встановлені обов'язки посадових осіб (наприклад, положення, посадова інструкція тощо). Суди при розгляді зазначеної категорії справ керуються правилом «ділового рішення» (business judgment rule), яке полягає в тому, що для притягнення до відповідальності посадової особи має бути доведено, що її дії (бездіяльність) не були добросовісними та не відповідали звичайному підприємницькому ризику.

ЛІТЕРАТУРА

1. Принципи корпоративного управління (Principles of Corporate Governance) G20/OECD від 11.09.2023 року. URL: https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2023/09/g20-oecd-principles-of-corporate-governance-2023_60836fcb/ed750b30-en.pdf.
2. Трубаков Є. О. Реформа корпоративного управління в Україні та фідуціарні обов'язки: подвійна юридична природа обов'язку дбайливості. Нове українське право. Вип. 3. 2024. С. 127-132.
3. Жорнокуй В. Г. Учинення ризикованих дій як підстава притягнення до відповідальності посадових осіб підприємницького товариства. Право і безпека. 2022. № 3 (86). С. 70-80.
4. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 10 січня 2024 року, справа № 911/266/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119416876>.
5. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 29 травня 2024 року, справа 910/15260/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121383225>.
6. Рішення Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку «Про затвердження принципів корпоративного управління» № 955 від 22.07.2014 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vr955863-14#>.
7. Кологойда О. В. Суб'єкти корпоративної відповідальності у формі відшкодування збитків. Журнал східноєвропейського права. 2016. № 31. С. 4-14.
8. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 26 листопада 2019 року, справа № 910/20261/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86333859>.
9. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 15 червня 2022 року, справа № 910/18053/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104896163>.
10. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 24 червня 2020 року, справа № 922/2187/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90057586>.
11. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 24 лютого 2021 року, справа № 904/982/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95240657>.
12. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 07 вересня 2021 року, справа № 911/2460/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99474156>.
13. Корпоративне управління: Монографія / І. Спасибо-Фатєєва, О. Кібенко, В. Борисова; за ред. проф. І. Спасибо-Фатєєвої. Х.: Право, 2007. 500 с.
14. Корпоративне право України: проблеми теорії та практики: монографія / Васильєва В. А., Зеліско А. В., Луць В. В., Саракун І. Б., Сіщук Л. В. [та ін.]; за заг. ред. проф. В. А. Васильєвої. Івано-Франківськ, 2018. С. 616.
15. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду у Постанові від 08 червня 2023 року, справа № 922/44/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111457030>.
16. Науково-практичний коментар Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» / Васильєва В. А., Луць В. В., Сіщук Л. В. [та ін.]; за заг. ред. проф. В. А. Васильєвої. Івано-Франківськ. Видавництво «Право»: Харків, 2020. С. 247.
17. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 02 листопада 2021 року, справа № 918/1131/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100884700>.
18. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 25 травня 2021 року, справа № 910/11027/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98235845>.
19. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 06 жовтня 2022 року, справа № 903/988/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106774339>.

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ БЛАГОДІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

FOREIGN EXPERIENCE IN REGULATORY AND LEGAL REGULATION OF THE ACTIVITIES OF CHARITABLE ORGANIZATIONS

Волкова Ю.А., д.ю.н., професор,
професор кафедри права

Вищий навчальний заклад «Київський університет ринкових відносин»

У статті надано аналіз нормативних джерел окремих зарубіжних країн адміністративно-правового статусу благодійних організацій. Вказано, що благодійні організації набувають все більшого поширення по всій Європі. Їх найбільш поширеними юридичними формами є фонд та асоціація, для всіх форм існує спеціальне регулювання у всіх європейських юрисдикціях. Варто вказати, що нормативне регулювання діяльності благодійних організацій формалізується в актах різного характеру і істотно варіюється від країни до країни, хоча наявні й загальні елементи. Крім того, асоціації та фонди не є єдиними доступними організаційно-правовими формами благодійних організацій. Некомерційна сфера розширюється за рахунок поступової «функціональної нейтралізації організаційно-правових форм», особливо компаній і кооперативів, які вже не обов'язково пов'язані з прибутком і взаємною метою відповідно. Порівняльно-правовий аналіз також свідчить про наявність на національному рівні статусу «комунальна організація», який доступний благодійним організаціям, що переслідують цілі, що становлять публічний інтерес. Крім того, в деяких країнах введені нові статуси соціальної корисності. Вони виходять за рамки класичного статусу благодійної організації з двох основних причин: по-перше, тому що вони доступні також організаціям, що характеризуються винятковим виконанням підприємницької діяльності, а по-друге, тому, що вони також доступні компаніям, які розподіляють обмежений прибуток між своїми акціонерами. Найбільш значущими прикладами є статус «суб'єкта третього сектору», прийнятий в Італії у 2017 році, та статус «підприємство соціальної та солідарної економіки», передбачений французьким законодавством від 2014 року.

Ключові слова: благодійні організації, благодійна діяльність, органи публічної влади, суб'єкт публічного адміністрування, нормативне регулювання.

The article provides an analysis of normative sources of certain foreign countries of the administrative and legal status of charitable organizations. It is indicated that charitable organizations are becoming more and more widespread throughout Europe. Their most common legal forms are foundation and association, for all forms there is special regulation in all European jurisdictions. It should be noted that the normative regulation of the activities of charitable organizations is formalized in acts of various nature and varies significantly from country to country, although there are common elements. In addition, associations and foundations are not the only available organizational and legal forms of charitable organizations. The non-profit sphere is expanding due to the gradual "functional neutralization of organizational and legal forms", especially companies and cooperatives, which are no longer necessarily related to profit and mutual goal, respectively. Comparative legal analysis also indicates the presence of the status of "communal organization" at the national level, which is available to charitable organizations pursuing goals of public interest. In addition, in some countries, new statuses of social utility have been introduced. They go beyond the classic status of a charitable organization for two main reasons: first, because they are also available to organizations characterized by the exceptional performance of entrepreneurial activities, and second, because they are also available to companies that distribute limited profits among their shareholders. The most significant examples are the status of a "third sector entity" adopted in Italy in 2017 and the status of a "social and solidarity economy enterprise" provided for by French legislation from 2014.

Key words: charitable organizations, charitable activities, public authorities, public administration entity, regulatory regulation.

Постановка проблеми. Благодійні організації набувають все більшого поширення по всій Європі. Їх найбільш поширеними юридичними формами є фонд та асоціація, для всіх форм існує спеціальне регулювання у всіх європейських юрисдикціях. Варто вказати, що нормативне регулювання діяльності благодійних організацій формалізується в актах різного характеру і істотно варіюється від країни до країни, хоча наявні й загальні елементи. Крім того, асоціації та фонди не є єдиними доступними організаційно-правовими формами благодійних організацій. Некомерційна сфера розширюється за рахунок поступової «функціональної нейтралізації організаційно-правових форм», особливо компаній і кооперативів, які вже не обов'язково пов'язані з прибутком і взаємною метою відповідно [1].

Метою статті є аналіз нормативних джерел окремих зарубіжних країн адміністративно-правового статусу благодійних організацій.

Виклад основного матеріалу. Порівняльно-правовий аналіз також свідчить про наявність на національному рівні статусу «комунальна організація», який доступний благодійним організаціям, що переслідують цілі, що становлять публічний інтерес. Крім того, в деяких країнах введені нові статуси соціальної корисності. Вони виходять за рамки класичного статусу благодійної організації з двох основних причин: по-перше, тому що вони доступні також організаціям, що характеризуються винятковим виконан-

ням підприємницької діяльності, а по-друге, тому, що вони також доступні компаніям, які розподіляють обмежений прибуток між своїми акціонерами. Найбільш значущими прикладами є статус «суб'єкта третього сектору», прийнятий в Італії у 2017 році, та статус «підприємство соціальної та солідарної економіки», передбачений французьким законодавством від 2014 року.

Таким чином, законодавство, схоже, має концептуальну еволюцію протягом останніх кількох десятиліть. У наукових і публічних дискусіях увага поступово перекладається з некомерційного сектору в строгому сенсі на більш широкі сектори, які в позитивному ключі визначаються суспільно корисним характером переслідуваної мети.

Яскравими прикладами є цікава робота, опублікована групою вчених у рамках дослідницького проекту з третього сектору в Європі [2], а також «Довідник Організації Об'єднаних Націй щодо супутникового рахунку для некомерційних організацій» від 2018 року, в якому йдеться про «третій сектор або сектор соціальної економіки», що включає як некомерційні установи, так і інші пов'язані установи, які не є некомерційними, але, як і некомерційні установи, головним чином служать цілям соціальних або громадських інтересів [3].

Також нормативне регулювання діяльності благодійних організацій відбувається на рівні права ЄС, зокрема, TFEU та TEU визнають їх основоположну роль (п. 2 ст. 11). Гро-

мадські організації також є предметом різних рішень Суду ЄС. Деякі з них усувають правові перешкоди для їхньої транскордонної діяльності, інші ставлять їх у рівні умови з іншими суб'єктами відповідно до законодавства ЄС про конкуренцію та державну допомогу, а треті визнають їхню специфіку в обґрунтуванні відхилень від звичайного правового режиму державних закупівель.

Проте, на відміну від інших видів юридичних осіб, благодійні організації ще не мають свого специфічного статуту організаційного права ЄС [4]. Дійсно, починаючи з 1990-х років, європейські інституції намагалися запровадити статuti ЄС про асоціації, фонди та взаємні відносини, але завжди безуспішно.

Останніми роками дебати розгорілися з новою силою. У зв'язку з цим велике значення має резолюція Європейського парламенту 2018 року, в якій Європейській комісії пропонується вжити заходів щодо запровадження Європейського статуту для соціальних підприємств [5].

Наслідками розробки такого законодавства матимуть різний характер (політичний, соціальний та економічний), а це означає, що збереження статус-кво не буде бажаним, хоча не слід ігнорувати труднощі, притаманні ініціативі. Позитивний результат може залежати від форм цього потенційного законодавства. Окремого розгляду заслуговують три варіанти.

Перший полягає в повторенні гіпотези про введення європейських правових форм асоціації, засновницької та взаємної, за допомогою регулювань ЄС, аналогічних тим, що діють у європейській компанії та Європейському кооперативному товаристві. Цю стратегію важко реалізувати в основному з тих же причин, які призвели до її невдач у минулому. Перш за все, ці нормативно-правові акти матимуть як правову основу ст. 352 TFEU, а тому вимагатимуть одностайних рішень.

По-друге, запровадити вищезазначені статuti з використанням механізму посиленого співробітництва статті 20 TEU. Це дозволило б обійти одностайність консенсусу, але призвело б до прийняття законів, які встановлювали традиційні правові форми благодійних організацій, тим самим не враховуючи зміни в національному законодавстві.

Третій варіант полягає у встановленні за допомогою директиви ЄС правового статусу «європейської організації третього сектору (або соціальної економіки)» [6] за умови дотримання загальних мінімальних вимог, визначених самою європейською директивою.

Остання стратегія визнається найбільш гідною рекомендації, оскільки вона видається найбільш реалістичною, вона є задовільною з огляду на цілі законодавства ЄС з цього питання і цілком відповідає еволюції національного законодавства в цій галузі [1].

Трохи відмінне нормативне регулювання наявне у Великобританії. Відповідно до Закону про благодійні організації 2011 року, щоб мати статус благодійної організації, організація повинна відповідати наступним критеріям: 1) мета організації повинна бути виключно благодійною; 2) відповідати критеріям, які підпадають під один або кілька з 13 описів цілей, перелічених у Законі про благодійність; 3) довірені особи благодійної організації повинні виконувати свої благодійні цілі для суспільної користі. Це називається, як «вимога суспільної користі», що означає, що мета вашої благодійної організації повинна: приносити користь громадськості в цілому або достатній частині громадськості («достатня частина громадськості» варіюється від мети до мети); не породжують більше, ніж випадкову вигоду. Особиста вигода є «випадковою», якщо вона є необхідним результатом або побічним продуктом виконання мети.

Крім того варто вказати, що Закон про благодійні організації 2011 року [7] замінив більшу частину Закону про благодійні організації 2006 року та Закону про благодійні

організації 1992 року. Потім до нього були внесені зміни Законом про благодійність (захист та соціальні інвестиції) 2016 року та знову нещодавно Законом про благодійні організації 2022 року [8].

Закон про благодійні організації (захист та соціальні інвестиції) 2016 року вніс чотири ключові зміни до законодавства [9]: надало нові регуляторні повноваження Благодійній комісії; створило обставини, за яких люди можуть бути автоматично дискваліфіковані від виступу в якості довіреної особи; дало більше контролю над процесом благодійного збору коштів; підтвердило силу благодійних організацій робити соціальні інвестиції. Закон про благодійність 2022 року отримав Королівський актив, і зміни почнуть впроваджуватися з осені 2022 року.

Закон про піклувальників 1925 року та Закон про піклувальників 2000 року (які застосовуються в першу чергу до благодійних трастів (див. нижче) та благодійних компаній та IT-директорів за певних обставин) останній Закон стосується повноважень довірених осіб щодо інвестицій та делегування [10].

Заява про рекомендовану практику (SORP) для обліку благодійних організацій [11]: опублікована Комісією з благодійних організацій, вимагає дотримання (залежно від річного доходу) щодо подання щорічних звітів, звітів та рахунків.

Регулятор збору коштів: незалежний регулятор благодійного збору коштів в Англії, Уельсі та Північній Ірландії виступає за найкращі практики збору коштів (використовуючи Кодекс практики збору коштів [12]) для захисту донорів та підтримки роботи фандрайзерів.

Закони про торгівлю, політичну діяльність та збір коштів. Вони викладені в: Керівництво Благодійної комісії щодо торгівлі довірених осіб та оподаткування (CC35); Керівництво Благодійної комісії щодо агітації та політичної діяльності (CC9); Керівництво Благодійної комісії щодо збору коштів на благодійні організації (CC20).

Крім того благодійні організації Великобританії повинні зареєструватися в Благодійній комісії, якщо благодійна організація має або очікує мати річний дохід понад 5000 фунтів стерлінгів. Благодійна організація не є звільненою або виключеною благодійною організацією. Ці організації не зобов'язані дотримуватися всіх або деяких правил Благодійної комісії. Благодійні організації, які мають річний дохід менше 5000 фунтів стерлінгів, не зобов'язані реєструватися в Благодійній комісії і не можуть добровільно це зробити, якщо вони не мають юридичної структури благодійної зареєстрованої організації (СІО), тобто вони автоматично зареєстровані. Вони все ще повинні дотримуватися закону про благодійність. Благодійна комісія може провести розслідування, навіть якщо ці організації не зобов'язані реєструватися.

Разом з тим, якщо організація має статус благодійної організації, це означає, що опікунська рада контролює це, і активи утримуються ними в довірчому управлінні, а також діяльність такої організації має відбуватися на підставі закону про благодійність, а також нормативних обмежень та вимог.

Всі благодійні організації Великобританії (зареєстровані чи незареєстровані) повинні дотримуватися правил та вказівок Благодійної комісії. Якщо благодійна організація також є зареєстрованою компанією в Companies House, їй потрібно буде дотримуватися Закону про компанії (2006). Правила та вказівки можуть відрізнятися залежно від розміру благодійної організації.

Благодійні організації можуть бути обмежені в роботі, яка може бути виконана або профінансована. Деякі політичні види діяльності та види торгівлі підлягають обмеженням. Наприклад, благодійні організації не можуть займатися торгівлею, яка просто спрямована на отримання коштів для благодійної організації і не пов'язана з її благодійними цілями.

Благодійна об'єднана організація є альтернативною юридичною формою для благодійної організації Великобританії. Зокрема, частина 11 Закону про благодійні організації 2011 року створює основну правову базу, доповнену Положенням про благодійні організації (загальні) 2012 року, Законом про благодійні організації 2011 року (Барихайні організації), Положенням 2012 року та Положенням про благодійні організації (неплатоспроможність та розпуск) 2012 року. Положення, що дозволяють перетворити існуючі благодійні компанії та компанії, що представляють інтереси громади, на благодійні організації, набули чинності 1 січня 2018 року.

У Великобританії існує чотири основні правові форми благодійних організацій: довіра (керівний документ: довірчий акт/декларація або схема благодійної комісії, хоча траст також може бути створений за заповітом); неінкорпорована асоціація (керуючий документ: зазвичай, статут або правила); компанія з обмеженою гарантією (керівний документ: або меморандум та статут (де компанія була створена до вересня 2009 року) або статут (де компанія була сформована з вересня 2009 року)); благодійна зареєстрована організація (керівний документ: конституція).

Благодійна об'єднана організація з'являється після реєстрації в Благодійній комісії і отримує реєстраційний номер благодійної зареєстрованої організації. Всі благодійні зареєстровані організації є не звільненими благодійними організаціями, які повинні зареєструватися в Благодійній комісії, незалежно від рівня доходу, і тому звільнена благодійна організація не може бути благодійною зареєстрованою організацією. Благодійна зареєстрована організація повинна мати головний офіс в Англії або Уельсі (окремі положення регулюють шотландські благодійні інкорпоровані організації), адресу для обслуговування (це може бути головний офіс) та реєстри членів та довірених осіб, і вона повинна подавати щорічну декларацію та рахунки.

Або статус благодійної зареєстрованої організації буде очевидним як частина її назви («благодійна інкорпорована організація» або валлійський еквівалент), або, якщо ні, її статус повинен бути очевидним у всіх місцях, комунікаціях та передачах, описаних у розділі 211 Закону про благодійні організації 2011 року. Реєстр благодійних організацій Благодійної комісії також дасть зрозуміти, що організація є благодійною зареєстрованою організацією. Недотримання тягне за собою кримінальну санкцію для довірених осіб, а контракти та передачі благодійної зареєстрованої організації, які не дотримуються, можуть бути нездійсненими.

Розділ 206 Закону про благодійні організації 2011 року вимагає, щоб конституція благодійної організації містила певні положення, а 2 типові форми конституції, викладені в Законі про благодійні організації 2011 року (Благодійні об'єднані організації) (Конституції) Положення 2012 року (модель фундації та модель асоціації) відповідають законодавчим вимогам.

Благодійна організація «фундація» не має окремих членів від своїх благодійних довірених осіб (це означає, що довірені особи є членами). Благодійна організація "асоціація" має окремих членів з правом голосу, крім її благодійних довірених осіб. Члени благодійної організації можуть вирішити внести зміни до її конституції, але не так, щоб благодійна організація перестала бути благодійною; будь-які поправки не набувають чинності до тих пір, поки вони не будуть зареєстровані в Благодійній комісії (розділи 224(2), 225 та 227 Закону про благодійні організації 2011 року). Згода Комісії з благодійності потрібна для деяких поправок, включаючи зміни до положення про добровільний розпуск, а також будь-яке положення, що дозволяє отримати вигоду довіреним особам благодійної організації або членам або особам, пов'язаним з ними. Всі благодійні зареєстровані організації повинні вести реєстр

довірених осіб, а об'єднані благодійні організації також повинні вести реєстр членів.

Благодійна об'єднана організація повинна мати принаймні одного довіреної особи (розділ 206(2)(b) Закону про благодійність 2011 року). Корпоративні довірені особи є юридично допустимими, але Благодійна комісія рекомендує, щоб довірені особи були фізичними особами (яким має бути старше 16 років), а також рекомендує, щоб там, де благодійна організація матиме корпоративних членів, вона не мала комбінації корпоративних та індивідуальних довірених осіб (див. Примітки до пункту 9 та пункту 12 відповідно 2 форм конституції в Законі про благодійні організації 2011 року (Благодійні об'єднані організації) (Конституції) Положення 2012 року). Обидві форми типової конституції благодійної організації, включені до Закону про благодійні організації 2011 року (Благодійні організації) (Конституції) Положення 2012 року, вимагають, щоб опікуни благодійних організацій були «фізичними особами».

Особа не може бути довіреною особою, будучи дискваліфікованою в силу, наприклад, засудження за будь-який злочин, пов'язаний з нечесністю або обманом, або банкрутством, або відстороненням з посади довіреної особи за неправомірну поведінку або неправильне управління (повні відомості можна отримати в розділі 180(2) Закону про благодійні організації 2011 року з поправками, внесеними положенням 5 Наказу про благодійні організації (послідовні зміни) 2012 року). Однак дія, вчинена дискваліфікованою особою як довіреною особою благодійної організації, є дійсною, незважаючи на дискваліфікацію (положення 32 (Загальних) Положення про благодійні організації 2012 року).

Відповідно до умов свого статуту, благодійна зареєстрована організація має право робити все, що сприяє її цілям або сприяє або випадковому цьому (розділ 216(1) Закону про благодійні організації 2011 року). Хоча це залежить від будь-чого в конституції благодійної організації, конституція не може включати положення, яке обмежувало б здатність благодійної організації розпоряджатися своїм майном (положення 14 Положення про благодійні організації 2012 року). Повноваження здійснюються довіреними особами благодійної організації. 2 типові конституції благодійних зареєстрованих організацій Благодійної комісії підсумовують широкі статутні повноваження, але також включають короткий перелік конкретних повноважень, включаючи право позичати та стягувати все або будь-яку частину майна зареєстрованої благодійної організації як забезпечення позики. У вступних примітках до обох типових конституцій Комісія заявляє: «Щоб спростити структуру благодійних об'єднаних організацій, наразі немає положення про те, що благодійні зареєстровані організації видають облігації або реєстр зборів (іпотеки тощо) на майно благодійних об'єднаних організацій».

Положення про благодійні організації (загальні) 2012 року застосовуються (зі змінами) більшу частину частини 4 та розділу 32 Закону про довірену опіку 2000 року до благодійних зареєстрованих організацій, щоб довірені особи благодійних об'єднаних організацій могли делегувати функції агенту. Вони включають інвестування активів благодійної організації, включаючи управління, створення або розпорядження часткою в землі, що зберігається як інвестиція. Типові конституції благодійної організації Благодійної комісії розширюють повноваження Закону про піклувальників 2000 року, щоб дозволити довіреним особам благодійної організації делегувати будь-які свої повноваження або функції комітетам за певних гарантій.

В Австралії Закон про благодійні організації 2013 року (Cth) [13] встановлює юридичне значення благодійності. ACNC має застосовувати цей закон. Закон про благодійні організації переформулює існуючий (суддєвський) закон сучасною мовою, а також визнає благодійні цілі, такі як

захист прав людини, сприяння примиренню та толерантності, а також визнаючи, що багато сучасних благодійних організацій просувають справи, запобігаючи, навчаючи, досліджуючи та підвищуючи обізнаність.

Закон про благодійні організації (послідовні поправки та перехідні положення) 2013 року (Cth) підтримує нас в адмініструванні Закону про благодійні організації [14]. Закон про благодійні організації уточнює, що для того, щоб бути визнаною благодійною організацією, організація повинна: бути некомерційною; мати лише благодійні цілі; не бути фізичною особою, політичною партією чи державним органом.

Висновки. Підходи до процесу щодо регулювання діяльності благодійних організацій в різних державах значно різняться, що вказує на різні відносні тягарі від державних вимог [15]. Хоча розуміння того, як ці тягарі впливають на благодійну діяльність, може допомогти державам створити більш ефективне регуляторне середовище, яке забезпечить всебічне порівняння впливу нормативних вимог на благодійні організації. Утім доцільно вказати, що хоча існує потреба в правилах щодо благодійного сектору для сприяння підзвітності та довірі до благодійних організацій, надмірний рівень регулювання накладає тягар на благодійні організації, який переважає користь регулювання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Antonio Fici A statute for European cross-border associations and non-profit organizations URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2021/693439/IPOL_STU\(2021\)693439_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2021/693439/IPOL_STU(2021)693439_EN.pdf)
2. Alamon L.M., Sokolowski W., Beyond Nonprofits: In Search of the Third Sector, in ENJOLRAS B. ET AL. (eds.), The Third Sector As A Renewable Resource for Europe. Concepts, Impacts, Challenges and Opportunities, Palgrave Macmillan, 2018, p. 7.
3. UNITED NATIONS (2018), Satellite Account on Non-profit and Related Institutions and Volunteer Work, New York.
4. Regulations no. 2157/2001 of 8 October 2001, on the European Company, and no. 1435/2003 of 22 July 2003.
5. Resolution of 5 July 2018 with recommendations to the Commission on a Statute for social and solidarity-based enterprises (2016/2237(INL)).
6. Fici A. A European Statute for Social and Solidarity-Based Enterprise, Brussels, 2017 URL: https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2017/583123/IPOL_STU%282017%29583123_EN.pdf
7. Charities Act 2011 URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2011/25/contents>
8. Charities Act 2022 URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2022/6/contents>
9. Charities (Protection and Social Investment) Act 2016 URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2016/4/contents>
10. Trustee Act 2000 URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2000/29/contents>
11. Charities SORP URL: <https://www.charityscorp.org/>
12. Code of Fundraising Practice URL: <https://www.fundraisingregulator.org.uk/code>
13. Charities Act 2013 URL: <https://www.legislation.gov.au/C2013A00100/latest/text>
14. ACNC LEGISLATION URL: <https://www.acnc.gov.au/about/acnc-legislation>
15. Волкова Ю.А. Адміністративно-правові засади реалізації прав людини в процесі взаємодії з міжнародними фінансовими організаціями *Право і суспільство*. 2025. № 1. С. 209-214.

ДЕЛІКТНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВИ В УКРАЇНІ ТА ФРАНЦІЇ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

STATE TORT LIABILITY IN UKRAINE AND FRANCE: COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS

Гавриленко О.О., аспірант кафедри теорії та історії держави і права
Університет економіки та права «КРОК»

Француз-Яковець Т.А., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри конституційного, міжнародного права та публічно-правових дисциплін
Київський університет інтелектуальної власності та права

У статті зроблена спроба на підставі деяких законодавчих актів України, окремих вітчизняних та зарубіжних наукових праць провести порівняльно-правовий аналіз деліктної відповідальності держави в праві України та в праві Франції з метою визначити як деякі спільні ознаки, які притаманні зазначеному правовому інституту та його правовому регулюванню в обох державах, так і окремі відмінні ознаки. Особливу увагу приділено дослідженню деяких праць зарубіжних науковців для визначення характерних ознак правового регулювання деліктної відповідальності держави у Франції.

Актуальність проведення такого дослідження зумовлена тим, що деліктна відповідальність держави є одним із основних інструментів захисту та відновлення прав і свобод людини у випадку їх порушення з боку органів державної влади, який перебуває в постійному розвитку. Для порівняння були обрані держави Україна та Франція з огляду на наявність суттєвих відмінностей у правовому регулюванні деліктної відповідальності держави в цих двох країнах, на основі яких можна найкраще продемонструвати складність та різносторонність деліктної відповідальності держави як правового інституту.

Визначено, що спільною ознакою інституту деліктної відповідальності держави в Україні та у Франції є можливість у певних ситуаціях розглядати справи про відшкодування шкоди, завданої органами державної влади або їх посадовими чи службовими особами, у порядку судочинства, яке відрізняється від того, за правилами якого такі справи розглядаються як правило. Встановлено, що в Україні справи про відшкодування шкоди за загальним правилом розглядаються в порядку цивільного судочинства, але національна судова практика свідчить про те, що іноді такі справи можуть розглядатися в порядку адміністративного судочинства. У свою чергу, у Франції, навпаки, за загальним правилом справи такої категорії розглядаються за правилами адміністративного судочинства, однак у деяких випадках передбачено можливість їх розгляду в порядку цивільного судочинства. Іншою спільною ознакою деліктної відповідальності держави, яка притаманна даному правовому інституту як в Україні, так і у Франції, є те, що деліктна відповідальність держави настає незалежно від вини. Однак, при цьому встановлено, що в Україні відповідальність держави незалежно від вини заподіювача шкоди є основним правилом, тоді як у Франції така відповідальність настає в окремих ситуаціях.

Серед відмінних ознак деліктної відповідальності держави в Україні та у Франції вдалося визначити відмінність щодо джерел права, в яких закріплені основні норми, які регулюють деліктну відповідальність держави, відмінність у видах судочинства, у порядку яких розглядаються справи про відшкодування шкоди, завданої органами державної влади або їх посадовими особами, відмінність у природі правових норм, які регулюють деліктну відповідальність держави, відмінність щодо мети притягнення держави до деліктної відповідальності, а також відмінність щодо значення вини при притягненні держави до деліктної відповідальності.

За результатами дослідження зроблено висновок, що деліктна відповідальність держави в різних країнах може мати свої особливі ознаки. Визначено, що шляхом здійснення порівняльного аналізу деліктної відповідальності держави в різних країнах можна виявити нові важливі правові аспекти зазначеного правового інституту та доповнити існуючу наукову базу щодо деліктної відповідальності держави новими знаннями. Висловлено пропозицію застосовувати результати даної статті для проведення подальших наукових досліджень щодо правового регулювання деліктної відповідальності держави в Україні та у Франції.

Ключові слова: деліктна відповідальність держави, завдання шкоди, відшкодування шкоди, органи державної влади, Цивільний кодекс України, право України, право Франції, захист прав і свобод.

The article attempts to conduct a comparative legal analysis of the tort liability of the state in the law of Ukraine and in the law of France, based on some legislative acts of Ukraine and some domestic and foreign scientific works, with aim to recognize both some common features that apply to the legal institution and its legal regulation in those states, and some distinctive features. Specific attention is paid to the study of some works by foreign scholars to determine the features of the legal regulation of tortious liability of the state in France.

The relevance of conducting such a study is due to the fact that the tortious liability of the state is one of the main instruments for protecting and restoring human rights and freedoms in the event of their violation by state authorities. Also, the relevance of conducting such a study is because the tortious liability of the state is in constant development. The states of Ukraine and France were chosen for comparison due to the presence of significant differences in the legal regulation of tort liability of the state in these two countries, based on which the complexity and versatility of tort liability of the state as a legal institution can best be demonstrated.

It has been determined that a common feature of the institution of tortious liability of the state in Ukraine and France is the possibility, in certain situations, to consider cases of compensation for damage caused by state authorities or their officials or employees in a procedure that differs from the one under which such cases are considered, as a rule. It has been established that in Ukraine cases of compensation for damage are generally considered in civil proceedings but national judicial practice indicates that sometimes such cases may be considered in administrative proceedings. In turn, in France, on the contrary, as a general rule, cases of this category are considered under the rules of administrative proceedings, however, in some cases, the possibility of their consideration under civil proceedings is provided for. Another common feature of the tortious liability of the state, which is inherent in this legal institution both in Ukraine and in France, is that the tortious liability of the state occurs regardless of fault. However, it has been established that in Ukraine, state liability regardless of the fault of the person causing the damage is the basic rule, while in France such liability arises in certain situations.

Among the distinctive features of tort liability of the state in Ukraine and France, it was possible to identify a difference in the sources of law that enshrine the basic norms regulating the tort liability of the state, a difference in the types of legal proceedings in which cases of compensation for damage caused by state authorities or their officials are considered, a difference in the nature of the legal norms that regulate the tort liability of the state, a difference in the purpose of holding the state liable in tort, as well as the difference in the meaning of fault when holding the state liable in tort.

The results of the study concluded that the tortious liability of the state in different countries may have its own special characteristics. It has been determined that by conducting a comparative analysis of tort liability of the state in different countries, it is possible to identify new important legal aspects of the mentioned legal institution and supplement the existing scientific base on tort liability of the state with new knowledge. It is made a proposal to apply the results of this article to conduct further scientific research on the legal regulation of tort liability of the state both in Ukraine and France.

Key words: tortious liability of the state, causing damage, compensation for damage, public authorities, Civil Code of Ukraine, Ukrainian law, French law, protection of rights and freedoms.

Постановка проблеми. У сучасних цивілізованих державах, в яких визнаються принципи верховенства права та правової держави, а також культивується природно-правовий тип праворозуміння, згідно з яким, зокрема, природні права людини визначають направленість діяльності держави та обмежують її діяльність, важливого значення набуває питання відповідальності держави, у тому числі, деліктної відповідальності, яка виконує щонайменше дві важливі функції: 1) гарантує захист прав і свобод людини від незаконних дій, бездіяльності та рішень держави; 2) відновлює права і свободи людини в разі їх порушення з боку держави.

Деліктна відповідальність держави пройшла тривалий шлях становлення та розвитку, який почався ще в часи Стародавнього Риму та продовжується і по сьогоднішній день. Варто відмітити, що з розвитком деліктної відповідальності держави правовою наукою було сформовано низку ознак, які притаманні їй незалежно від того, в якій країні функціонує зазначений правовий інститут. Однак, разом з цим, у кожній країні деліктна відповідальність держави також може мати певні специфічні ознаки та особливості правового регулювання, які зумовлені різного роду правовими, економічними, культурними та іншими чинниками, що мали або мають місце в певній державі.

Безперервний розвиток деліктної відповідальності держави та її безпосереднє відношення до сфери захисту прав і свобод людини зумовлюють необхідність її постійного дослідження з метою доповнення та покращення існуючих науково-теоретичних знань щодо даного правового інституту, а існування особливих ознак та особливостей правового регулювання деліктної відповідальності держави в різних країнах дозволяє зробити умовивід, що одним із способів дослідження зазначеного правового інституту є здійснення порівняльно-правового аналізу його правового регулювання в різних країнах. На нашу думку, найкраще продемонструвати багатосторонність та складність деліктної відповідальності держави можна порівнявши її регулювання в Україні та у Франції, з огляду на наявність як деяких спільних ознак деліктної відповідальності держави, що мають місце в обох цих країнах, так і низки суттєвих відмінних ознак.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Деліктній відповідальності держави в Україні та окремим її правовим аспектам присвячено низку наукових праць вітчизняних вчених, серед яких варто виділити наукові дослідження Первомайського О. О., Римарчук Р. М., Жили О. В., Отраднової О. О., Спасибо-Фатєєвої І. В., Кравчук Д. В., Болоотової Г. Д. та інших. У свою чергу, певні питання щодо деліктної відповідальності держави у Франції досліджували окремі зарубіжні науковці, серед яких Белл Джон, Франсуа Лішер, Аллан Ф. Татем, Кен Оліфант, Паула Гілікер, Енн Кейрс та інші. Необхідно зазначити, що, зокрема, такі зарубіжні вчені як Енн Кейрс та Кен Оліфант у деяких своїх роботах також робили порівняльно-правовий аналіз правового регулювання деліктної відповідальності держави в різних країнах, зокрема, у Франції [1; 2]. Однак, незважаючи на наявність таких досліджень, а також праць інших вищезгаданих науковців, на сьогоднішній день не було приділено достатньої уваги здійсненню порівняльно-правового аналізу правового регулювання деліктної відповідальності держави в Україні та у Франції.

Мета дослідження. Метою статті є спроба зробити порівняльний аналіз деліктної відповідальності держави в Україні та у Франції на основі національного законодавства України, вітчизняної та зарубіжної наукової літератури, в якій досліджується зазначений правовий інститут в цих двох державах, і виявити спільні та відмінні ознаки деліктної відповідальності держави в Україні та у Франції.

Виклад основного матеріалу. Порівнюючи деліктну відповідальність держави в Україні та у Франції, на нашу думку, в першу чергу, необхідно звернути увагу на те, де

закріплені основні норми, які регулюють даний правовий інститут. Так, в Україні основні норми, які регулюють деліктну відповідальність держави, закріплені в різних законодавчих актах, серед яких необхідно згадати Конституцію України, де в ст. 56 закріплено право кожного на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконною діяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування або їх посадових чи службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень, а також Цивільний кодекс України (далі – ЦК України), де в ст. ст. 1173–1176 деталізується конституційне положення щодо відшкодування шкоди, завданої органами влади, у тому числі державними, або їх посадовими чи службовими особами [3; 4]. У свою чергу, як зазначає вчена Енн Кейрс, основні правові норми, які регулюють деліктну відповідальність державних інституцій у Франції, знаходять своє відображення в окремих судових рішеннях, і, з огляду на це, деліктна відповідальність держави у Франції регулюється низкою окремих судових прецедентів [1, с. 10]. На врегулювання деліктної відповідальності держави у Франції нормами, які в більшості своїй були вироблені судовою практикою, звертають увагу також інші вчені: зокрема, Паула Гілікер, Белл Джон та Франсуа Лішер [5, с. 52; 6, с. 236–238]. Тобто, однією з відмінностей у правовому регулюванні деліктної відповідальності держави в Україні та у Франції є те, що в Україні даний правовий інститут регулюється переважно нормами, які закріплені на законодавчому рівні, більше того основні норми закріплені, зокрема, у кодифікованому законодавчому акті – у ЦК України, тоді як у Франції основні принципи та норми, які застосовуються при регулюванні деліктної відповідальності держави, були сформульовані судами та знайшли своє закріплення в судових рішеннях у конкретних справах.

Говорячи про те, що деліктна відповідальність держави у Франції в основному регулюється нормами виробленими судовою практикою, варто згадати одну історичну судову справу, рішення по якій, за словами вченого Сідні Б. Джейкобі, стало початком формування правового регулювання деліктної відповідальності уряду в цій країні [7, с. 247]. Так, мова йде про справу Бланко 1873 року (Blanco case), у якій судом, що вирішував питання визначення юрисдикції, за правилами якої повинна була розглядатися ця справа, було зазначено, що питання відповідальності уряду за шкоду, завдану приватним особам діями службових осіб, які працюють на уряд, не може регулюватися нормами, що визначені в цивільному кодексі та які регулюють відносини між приватними особами [6, с. 234–238; 7, с. 247]. Суд у цій справі вказав, що відповідальність уряду не є ні загальною, ні абсолютною, а її регулювання має свої особливі правила, які змінюються відповідно до потреб державної служби та необхідності узгоджувати права уряду з приватними правами [6, с. 234–238; 7, с. 247]. Як зазначає науковець Сідні Б. Джейкобі, суд, з огляду на вищевведені висновки, встановив, що у Франції справи щодо притягнення до відповідальності уряду за шкоду, завдану державними службовцями уряду, повинні розглядатися у порядку адміністративного судочинства [7, с. 247]. На додаток до тези науковця Сідні Б. Джейкобі необхідно згадати тези вчених Гюго Флав'є та Чарльза Фрогера, які, досліджуючи особливості адміністративного судочинства у Франції, також згадали справу Бланко та зазначили, що на основі судової практики, сформованої адміністративними судами, у Франції було побудовано адміністративне право [8, с. 83]. Це дозволяє прийти до висновку, який підтверджується тезами інших зарубіжних науковців та практикуючих юристів, зокрема, Люсі Шателен, Вірджині Руас, Естер Себілотт, що у Франції притягнення органів державної влади до відповідальності, зокрема, деліктної, регулюється нормами адміністративного права [9, с. 9–10].

На підставі вищенаведеного ми виявляємо ще одну відмінність у правовому регулюванні деліктної відповідальності держави в Україні та у Франції, яка полягає в тому, що в Україні основне місце при правовому регулюванні деліктної відповідальності держави займають норми цивільного права, зокрема, норми вже згаданих вище ст. ст. 1173–1176 ЦК України, а справи щодо відшкодування фізичним та юридичним особам шкоди, завданої органами державної влади або їх посадовими чи службовими особами, розглядаються, як правило, у порядку цивільного судочинства, тоді як у Франції, у свою чергу, деліктна відповідальність держави регулюється нормами адміністративного права, а справи розглядаються переважно в порядку адміністративного судочинства. Таким чином, маємо відмінність у правовій природі норм, на підставі яких реалізується деліктна відповідальність держави: в Україні це норми приватного права, у Франції норми публічного права.

Варто відмітити, що хоча, як було вказано вище, в Україні справи про відшкодування шкоди, завданої органами державної влади або їх посадовими чи службовими особами, як правило, розглядаються у порядку цивільного судочинства, а у Франції в порядку адміністративного судочинства, з цих правил є виключення. Так, в Україні такі справи іноді також розглядаються судами в порядку адміністративного судочинства, про що свідчать окремі судові рішення із національної судової практики [10; 11; 12]. У свою чергу, як вказують науковці Люсі Шателен, Вірджині Руас, Естер Себілотт, деякі тези яких ми вже згадували вище, у Франції є випадки, коли справи про притягнення уряду до деліктної відповідальності розглядаються цивільними судами [9, с. 9–10]. Серед таких випадків у Франції, як зазначають науковці, є ситуації завдання приватним особам шкоди органами влади, які здійснюють специфічний вид діяльності, наприклад, правосуддя або попереднє затримання особи, коли шкода завдається грубим порушенням фундаментальних прав людини (зокрема, особі було відмовлено у правосудді, незаконно позбавлено свободи, порушено її право власності), а також ситуації, коли орган влади вчиняє адміністративне порушення, тобто приймає незаконне рішення або здійснює незаконну дію, яке також завдає суттєвої шкоди фундаментальним правам [9, с. 9–10]. Такі виключення із загальних правил щодо розгляду справ про відшкодування шкоди, завданої органами державної влади або їх посадовими чи службовими особами, в Україні та у Франції, на нашу думку, можна віднести до спільних ознак, притаманних правовому регулюванню деліктної відповідальності держави в цих країнах.

Продовжуючи порівняльно-правовий аналіз деліктної відповідальності держави в Україні та у Франції, необхідно зупинитися на ще одній важливій, на нашу думку, відмінності даного правового інституту в цих країнах. Як слушно зазначає науковець Боярський О. О., коли мова йде про порушення однією особою прав і свобод іншої особи, у цивільному праві першочерговим завданням є не вплив на особистість заподіювача шкоди, а відновлення попереднього стану потерпілої особи [13, с. 14]. Ми повністю підтримуємо зазначену тезу науковця та вважаємо, що такий підхід стосується і випадків завдання шкоди фізичним та юридичним особам з боку органів державної влади або їх посадових чи службових осіб, а тому можна визначити, що, з огляду на переважне регулювання деліктної відповідальності держави в Україні нормами цивільного права, основною метою притягнення держави до деліктної відповідальності є відновлення порушених прав потерпілих осіб та відшкодування завданої їм шкоди. У свою чергу, аналіз зарубіжної літератури, в якій, зокрема, досліджується деліктна відповідальність держави у Франції, вказує на те, що в цій країні притягнення до деліктної відповідальності держави має інші основні завдання. Так, вчені

Белл Джон та Франсуа Лішер зазначають, що, оскільки публічна відповідальність держави у Франції регулюється нормами адміністративного права, то основною метою притягнення держави до відповідальності за порушення, вчинене певним державним службовцем при здійсненні ним своїх обов'язків, є виправлення помилки щодо невиконання місії, яка покладається на державу [6, с. 238–240]. Вчені приходять до такого висновку, зокрема, на підставі того, що, відповідно до права Франції, головна відповідальність держави базується на вині державної інституції [6, с. 238–240]. Таку вину, за словами науковців, необхідно розуміти як провал у виконанні покладеної на державу місії [6, с. 238]. Для підтвердження своєї тези науковці наводять думку вченої Анни Жакме-Гоше, яка зазначає, що відмінною рисою французького адміністративного права є те, що воно зосереджено на функціонуванні адміністрації, а тому немає необхідності уточнювати, чи були порушені права приватних осіб, у випадку подання особою скарги про завдання шкоди органом влади [6, с. 240]. Таким чином, можна зробити висновок, що основна мета притягнення держави до відповідальності, зокрема, деліктної, у Франції полягає у підтриманні існуючої системи державного управління. Якщо орган державної влади або його службова особа завдали шкоди, то це свідчить про невиконання ними своїх завдань, а, відповідно, про певну помилку в державному управлінні, яку необхідно виправити, зокрема, шляхом притягнення держави до деліктної відповідальності. Як бачимо, мета притягнення держави до деліктної відповідальності відповідно до права Франції відрізняється від мети притягнення держави до такого виду відповідальності в праві України.

Досліджуючи питання мети притягнення держави до деліктної відповідальності в Україні та у Франції, ми частково згадали таку категорію як вина. На даній категорії необхідно зупинитися більш детально, оскільки щодо значення вини, у контексті порівняння притягнення держави до деліктної відповідальності в Україні та у Франції, також є певні як відмінні, так і спільні ознаки в праві цих двох держав. Так, у положеннях згаданих нами вище ст. ст. 1173–1175 ЦК України вказано, що шкода, завдана фізичній або юридичній особі органами державної влади або їх посадовими чи службовими особами, відшкодовується незалежно від вини таких органів чи їх посадових або службових осіб [4]. Аналіз цього положення зазначених статей дозволяє прийти до висновку, що в Україні при притягненні держави до деліктної відповідальності наявність вини органу державної влади або його посадової чи службової особи, по суті, немає значення, оскільки держава взяла на себе абсолютну відповідальність за незаконні дії своїх органів влади та їх посадових чи службових осіб, якими завдається шкода фізичним або юридичним особам, та здійснює відшкодування такої шкоди безвідносно того, наявна вина чи ні. У свою чергу, як нами було зазначено вище, окремі науковці, зокрема, Белл Джон та Франсуа Лішер, вказують, що у Франції головна відповідальність держави базується на вині державної інституції [6, с. 238–240]. З огляду на те, що ні в досліджуваній нами праці вчених Белла Джона та Франсуа Лішера, ні в інших згаданих нами в цьому дослідженні працях зарубіжних науковців немає згадки про необхідність потерпілої особи у Франції доводити вину державної інституції у випадку завдання шкоди потерпілій особі діяльністю такої інституції, ми можемо прийти до висновку, що в праві Франції наявність вини у випадках завдання шкоди приватним особам з боку державних інституцій або їх службових осіб передбачається із самого початку. Тобто, як бачимо, в Україні та у Франції застосовуються різні підходи щодо вини в контексті правового регулювання деліктної відповідальності держави: в Україні встановлено правило, що шкода, завдана органами державної влади або їх посадовими чи службовими особами, відшко-

довується незалежно від вини останніх, а у Франції головна відповідальність держави базується на вині. Це є ще однією відмінністю в правовому регулюванні деліктної відповідальності держави в цих країнах. Одночасно з цим у Франції також передбачена можливість настання деліктної відповідальності держави без врахування вини, що вже можна визначити як спільну ознаку правового регулювання деліктної відповідальності держави в праві України та Франції. Як зазначає науковець Аллан Ф. Татем адміністративні суди у Франції обґрунтовують відповідальність держави без врахування вини на основі одного з таких принципів: принцип ризику (*risque*) та принцип рівності (*equality*) [14, с. 104]. Перший принцип, як вказує вчений, полягає в тому, що діяльність держави, навіть коли вона здійснюється без вини останньої, може при певних обставинах бути причиною створення ризику, який при його матеріалізації може завдати шкоди або втрат, які повинні бути відшкодовані державою [14, с. 104]. У свою чергу, основна ідея другого принципу, як також вказує науковець Аллан Ф. Татем, полягає в тому, що існують випадки, коли держава, діючи в інтересах всього суспільства, спричиняє шкоду окремим індивідам і така шкода підлягає відшкодуванню з боку держави [14, с. 104]. Аналіз останньої тези науковця дозволяє прийти до висновку, що деліктна відповідальність держави відповідно до принципу рівності може наставати в зв'язку із завданням шкоди при виконанні певних завдань, що мають суспільне значення, та які потрібно виконувати всупереч тому, що це завдає шкоди окремим індивідам. У подальшому така шкода має відшкодовуватися державою. Тобто, приходимо до висновку, що у французькому праві підставою притягнення держави до деліктної відповідальності може бути як завдання шкоди незаконною діяльністю органів державної влади або їх службових осіб, так і завдання шкоди законною діяльністю таких органів влади або їх службових осіб. Це теж відрізняє правове регулювання деліктної відповідальності держави у Франції від правового регулювання зазначеного правового інституту в Україні, оскільки відповідно до законодавства України, зокрема, відповідно до ст. ст. 1173–1176 ЦК України, фізичні та юридичні особи мають право на відшкодування шкоди, завданої тільки незаконною діяльністю органів державної влади або їх посадових чи службових осіб [4]. Однак, варто відмітити, що, як вказує науковець Аллан Ф. Татем, ситуації настання для держави деліктної відповідальності незалежно від вини на основі принципів ризику та рівності у Франції трапляються рідко через дуже суворі умови щодо рівня серйозності, який необхідний для застосування вищезазначених принципів [14, с. 105].

Висновки. На основі деяких законодавчих актів України та окремої вітчизняної наукової літератури, а також на основі окремих праць зарубіжних вчених, присвячених дослідженню деліктної відповідальності держави, зокрема, дослідженню даного правового інституту у Франції, нами було зроблено спробу порівняти деліктну відповідальність держави в Україні та у Франції. За результатами порівняльно-правового аналізу можемо зробити висновок, що інститут деліктної відповідальності держави в Україні та у Франції має деякі спільні ознаки, які притаманні даному правовому інституту в обох країнах, та низку відмінних ознак.

До спільних ознак, притаманних правовому регулюванню деліктної відповідальності держави як в Україні, так і у Франції, можна віднести можливість притягнути державу до деліктної відповідальності незалежно від вини органів державної влади або їх посадових чи службових осіб, які завдали шкоди, але із застереженням, що в Україні це загальне правило, а у Франції притягнення держави до відповідальності незалежно від вини здійснюється лише в певних випадках. Також спільною ознакою деліктної відповідальності держави в Україні та у Франції є можливість у певних випадках розглядати справи про відшкодування шкоди, завданої органами державної влади або їх посадовими чи службовими особами, у порядку судочинства відмінного від того, за яким такі справи розглядаються зазвичай.

Серед відмінних ознак правового регулювання деліктної відповідальності держави в Україні та у Франції, яких, як показало наше дослідження, більше, ніж спільних ознак, можна виділити такі: 1) різні джерела права, які визначають основні норми, що регулюють деліктну відповідальність держави – в Україні такі норми закріплені переважно у законодавчих актах, зокрема, у ЦК України, який є кодифікованим законодавчим актом, тоді як у Франції такі норми були вироблені судовою практикою та знайшли закріплення в низці судових рішень; 2) різна правова природа норм, які регулюють деліктну відповідальність держави – в Україні це переважно норми приватного права, а у Франції норми публічного права; 3) різні види судочинства, за яким за загальним правилом здійснюється притягнення держави до деліктної відповідальності – в Україні справи про притягнення держави до деліктної відповідальності за загальним правилом розглядаються в порядку цивільного судочинства судами загальної юрисдикції, тоді як у Франції такі справи за загальним правилом розглядаються адміністративними судами у порядку адміністративного судочинства; 4) різна мета притягнення держави до деліктної відповідальності – в Україні основною метою є відновлення порушених прав потерпілої особи, у Франції виправлення помилок у державному управлінні; 5) різне значення категорії вини при регулюванні деліктної відповідальності держави – в Україні деліктна відповідальність держави настає незалежно від вини органів державної влади або їх посадових чи службових осіб, які завдали шкоди, а у Франції основна відповідальність держави ґрунтується на вині, і паралельно з цим існують випадки, коли державу можна притягнути до відповідальності незалежно від вини.

Проведене дослідження добре демонструє, наскільки складним та багатограним є інститут деліктної відповідальності держави і що в різних країнах він може мати свої особливості правового регулювання, та йому можуть бути притаманні ознаки, яких немає в інших державах. Необхідно зазначити, що визначений нами перелік спільних та відмінних ознак не є остаточним, а тому результати даного дослідження можуть бути використані для проведення подальших наукових розвідок щодо порівняння правового регулювання деліктної відповідальності держави у праві України та у праві Франції. На нашу думку, проведення досліджень щодо порівняння правового регулювання деліктної відповідальності держави в різних країнах сприяє розширенню та покращенню наукової бази щодо деліктної відповідальності держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Anne LM Keirse. Policy Orientation in Public Authority Liability: a Comparative Law Perspective. *Journal of European Tort Law*. 11(1). 2020. pp. 6-15. URL: <https://www.degruyter.com/document/doi/10.1515/jetl-2020-0135/html?srsltid=AfmBOoraJsznate67Me0pMruL8rPWBEebBpDGXcrPtXFLegSCYvVPAo> (accessed: 21 March 2025).
2. Oliphant K. The liability of public authorities in comparative perspective. *Principles of European tort law*. Intersentia. University of Bristol. 2016. pp. 847-887. URL: https://research-information.bris.ac.uk/ws/portalfiles/portal/107709872/9781780682389_The_Liability_of_Public_Authorities_Conclusion.pdf (accessed: 21 March 2025).
3. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Дата оновлення: 01.01.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 21.03.2025).

4. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. Дата оновлення: 10.01.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 23.03.2025).
5. Vicarious liability in tort : a comparative perspective / Paula Giliker. p. cm. – Cambridge studies in international and comparative law. 2010. 280 p.
6. Bell John, François Lichère. State Liability. Chapter in *Contemporary French Administrative Law*. Cambridge: Cambridge University Press, 2022. pp. 233–269. URL: <https://www.cambridge.org/core/books/contemporary-french-administrative-law/state-liability/D010E1DC754A9017CDC117E370629730> (accessed: 22 March 2025).
7. Sidney B. Jacoby. Federal Tort Claims Act and French Law of Governmental Liability: A Comparative Study. 7 *Vanderbilt Law Review* 246 (1954). pp. 246-270. URL: <https://scholarship.law.vanderbilt.edu/vlr/vol7/iss2/6> (accessed: 24 March 2025).
8. Hugo Flavier, Charles Froger. Administrative Justice in France: Between Singularity and Classicism. *BRICS Law Journal*. 2016, 3 (2). pp. 80-111.
9. Lucie Chatelain, Dr Virginie Rouas, Esther Sebillotte. Civil Liability for Human Rights Violations. A handbook for practitioners. *Bonavero Institute of Human Rights*. 2022. 31 p.
10. Постанова Севастопольського апеляційного адміністративного суду від 26 жовтня 2011 р., судова справа № 2а-363/11/2770. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/23525658> (дата звернення: 22.03.2025).
11. Постанова Попільнянського районного суду Житомирської області від 12 серпня 2014 р., судова справа № 288/1138/13-а. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/40512019> (дата звернення: 22.03.2025).
12. Рішення Харківського окружного адміністративного суду від 19 серпня 2024 р., судова справа № 520/10554/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121110652> (дата звернення: 22.03.2025).
13. Боярський О. О. Відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю суду: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2008. 21 с.
14. Allan F. Tatham. Liability of Public Authorities in England and France. Damages for Breach of EC law after Francovich and Brasserie. pp. 101-115. URL: <https://repozytorium.ua.fm.edu.pl/server/api/core/bitstreams/6ade9093-c255-47dc-a313-a3de89f4f963/content> (accessed: 24 March 2025).

**СУБ'ЄКТИВНО-ЕТИЧНИЙ ЗМІСТ ПРИНЦИПУ ДОБРОСОВІСНОСТІ
ДЕЛІКАТНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ****SUBJECTIVE-ETHICAL CONTENT OF THE GOOD FAITH
OF TORT LIABILITY'S PRINCIPLE IN CIVIL LAW**

**Галкевич С.В., к.ю.н.,
доцент кафедри приватного права**

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

**Орловський О.Я., к.ю.н.,
доцент кафедри приватного права**

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Добросовісність з суб'єктивної сторони вперше сформувалась з інституту добросовісного володіння майном, відомого ще римському праву. Більшість цивілістів під добросовісністю розуміють наявність в учасників цивільних правовідносин моральних засад щодо прагнення максимально виключити можливість порушення своїми діями чи бездіяльністю суб'єктивного права та законних інтересів інших осіб.

Часто науковці даючи визначення поняттю добросовісність, вказують змістом цього поняття суб'єктивне ставлення особи до вчиненого правопорушення, що за своїм змістом є виною. Також в літературі точаться часті дискусії щодо співвідношення понять «недобросовісність» та «зловживання цивільним правом». Значна частина авторів вважають ці поняття синонімічними.

Тому метою статті стало висвітлення суб'єктивно-етичного змісту принципу добросовісності делікатної відповідальності в цивільному праві.

Встановлено, що зловживання суб'єктивним цивільним правом – це свідомо недобросовісна, але розумна поведінка суб'єкта, спрямована на здійснення суб'єктивного права не за його призначенням. При недобросовісному зловживанні суб'єктивним цивільним правом уповноважений суб'єкт діє крізь ширму реалізації свого суб'єктивного права, при цьому зовні дія виглядає як акт суб'єктивної правореалізації. Поняття недобросовісної поведінки є ширшим за своїм змістом і включає в себе й інші порушення суб'єктивних прав суб'єктів цивільних правовідносин.

Зроблено висновок, що добросовісною може вважатися сумлінна та чесна поведінка сторони, при здійсненні суб'єктивних прав і виконанні суб'єктивних обов'язків, уникаючи порушень прав іншої сторони.

Суб'єктивно-етичний зміст добросовісності делікатної відповідальності в цивільному праві визначається як свідоме прагнення учасників делікатних відносин максимально виключити можливість порушення своїми діями чи бездіяльністю суб'єктивних прав та законних інтересів інших осіб.

До добросовісної поведінки учасників цивільних правовідносин можна віднести: добровільне відшкодування шкоди до судового розгляду; самозахист; повне відшкодування шкоди; укладення договорів страхування відповідальності.

Ключові слова: принцип добросовісності делікатної відповідальності, зловживання суб'єктивним цивільним правом, вина, правопорушення.

Good faith from the subjective side was first formed from the institution of good faith possession of property, known since Roman law. Most civilists understand good faith as the presence of moral principles among participants in civil legal relations regarding the desire to maximally exclude the possibility of violating the subjective rights and legitimate interests of other persons by their actions or inaction.

Often, when defining the concept of good faith, scientists indicate the content of this concept as the subjective attitude of a person to the committed offense, which in its content is guilt. There are also frequent discussions in the literature regarding the correlation of the concepts of "bad faith" and "abuse of civil law". A significant number of authors consider these concepts to be synonymous.

Therefore, the purpose of the article was to highlight the subjective and ethical content of the good faith of tort liability's principle in civil law.

It has been established that abuse of subjective civil law is a knowingly unscrupulous, but reasonable behavior of a subject aimed at exercising a subjective right not for its intended purpose. In the case of unscrupulous abuse of subjective civil law, the authorized subject acts through the screen of exercising his subjective right, while outwardly the action looks like an act of subjective law enforcement. The concept of unscrupulous behavior is broader in its content and includes other violations of the subjective rights of subjects of civil legal relations.

It was concluded that good faith can be considered conscientious and honest behavior of the party, when exercising subjective rights and fulfilling subjective duties, avoiding violations of the rights of the other party.

The subjective and ethical content of the tort liability's good faith in civil law is defined as the participants' conscious desire in tort relations to maximally exclude the possibility of violating the subjective rights and legitimate other persons' interests by their actions or inaction.

The following can be attributed to the participants' good faith behavior in civil legal relations: voluntary compensation for damage before trial; self-defense; full indemnification; concluding contracts of liability insurance.

Key words: the good faith principle of tort liability, abuse of subjective civil law, fault, offense.

Постановка проблеми. Добросовісність з суб'єктивної сторони вперше сформувалась з інституту добросовісного володіння майном, відомого ще римському праву. Суб'єктивний елемент добросовісності входить до позитивного аспекту цивільного права, обумовленого тією внутрішньою проблемою цивільно-правової норми і з діями суб'єктів права. Зміст суб'єктивної складової досліджуваних категорій полягає в тому, що суб'єкт, застосовуючи оціночну категорію «розумність» і «добросовісність» в конкретних цивільних правовідносинах вкладає в них той сенс, котрий відповідає його особистому розсуду.

Більшість під добросовісністю розуміють наявність в учасників цивільних правовідносин моральних засад щодо прагнення максимально виключити можливість

порушення своїми діями чи бездіяльністю суб'єктивного права та законних інтересів інших осіб.

Часто науковці даючи визначення поняттю добросовісність, вказують змістом цього поняття суб'єктивне ставлення особи до вчиненого правопорушення, що за своїм змістом є виною.

В літературі точаться часті дискусії щодо співвідношення понять «недобросовісність» та «зловживання цивільним правом». Значна частина авторів вважають ці поняття синонімічними.

Мета дослідження. Висвітлити суб'єктивно-етичний зміст принципу добросовісності делікатної відповідальності в цивільному праві.

Стан опрацювання проблематики. Принцип добросовісності в цивільному праві став предметом дослідження

у наукових працях Алексашиної Ю., Бакалінської О. О., Похиленко І. С., Черемнова Д. В. та інших.

Виклад основного матеріалу. Ми підтримуємо позицію, відповідно до якої «зловживання цивільним правом», потрібно розуміти як використання суб'єктивного права не за своїм призначенням, що завдає шкоду іншим суб'єктам. Однак поняття є ширшим за свій зміст і включає в себе й інші порушення недобросовісної поведінки шення суб'єктивних прав суб'єктів цивільних правовідносин.

До того ж у літературі зловживання суб'єктивними правами часто класифікують як правомірні (легальні) та протиправні. У якості основи для такого поділу пропонують юридичний критерій оцінки шкоди (заподіяного зла). При цьому, якщо заподіяння шкоди учасникам суспільних відносин протизаконне, то перед нами протизаконне зловживання правом. Якщо ні – правомірне. Таким чином, зловживання правом не слугує ані самостійним видом правової поведінки, ані різновидом виключно протиправної або тільки правомірної поведінки [5, с. 27].

Виходячи з вищесказаного, можна стверджувати, що зловживання суб'єктивним цивільним правом є завідомо недобросовісна, але розумна поведінка суб'єкта і ця поведінка направлена з метою здійснення суб'єктивного права не за його призначенням. При цьому, недобросовісність проявляється в прихованій експлуатації норм цивільного права, спотворення правових можливостей, наданих суб'єкту, в знанні того, що він порушує закон. У деяких випадках завідомо недобросовісна поведінка суб'єкта направлена виключно з метою здійснення суб'єктивного цивільного права не за його призначенням.

При здійсненні недобросовісної зловживальної дії уповноважений суб'єкт завжди діє крізь ширму реалізації свого суб'єктивного права, зовні дія виглядає як акт суб'єктивної правореалізації.

Дослідники різних форм законодавчого втілення цивільно-правового принципу добросовісності (зокрема в аспекті аналізу норм, присвячених недопущенню зловживання правом) нерідко наголошують на змістовній тотожності добросовісності й невинуватості або ж висловлюють думку щодо збігу «внутрішнього понятійного наповнення» недобросовісності й вини цивільного правопорушника. Проте спроби ототожнення зазначених понять радше відбивають таке спрямування наукового пошуку, коли правові наслідки порушення вимог добросовісності розглядаються переважно поза контекстом відносин цивільної відповідальності, у всякому разі – у відриві від питання про реалізацію її компенсаційної функції.

Разом з тим слід зазначити, що притаманний цивільно-правовій відповідальності принцип вини є чи не найпоказовішим з усіх решти прикладів використання вітчизняним законодавцем засади добросовісності саме як правового регулятора прямої дії. Тому й недобросовісність у її спеціальному розумінні (як правовий засіб, не пов'язаний з покладанням на особу обов'язку з відшкодування ймовірно завданої договірної або позадоговірної шкоди) чітко відрізняється від вини за відповідним функціональним критерієм, що визначається специфікою правових наслідків встановлення тієї чи іншої характеристики суб'єктивної сторони поведінки й пов'язаними з нею підставами та об'єктивними умовами застосування належних захисних заходів.

На відміну від вини, недобросовісність як морально-правова оцінка інтелектуально-вольових компонентів поведінки особи, правовий стан якої розглядається незалежно від можливого набуття нею статусу суб'єкта відповідальності, виконує роль самодостатнього засобу, що може зумовлювати як зміну правового становища учасника цивільних відносин (відносно рідко), так і надання йому юридичної визначеності без жодного обтяження недобросовісного суб'єкта додатковими обов'язками або позбавлення його яких-небудь прав. До того ж, навіть у разі спри-

чиненої «спеціальною» недобросовісністю зобов'язаної особи зміни її правового становища не йтиметься про можливість передання від боржника кредиторів певної матеріальної компенсації за ймовірно завдані йому майнові або моральні втрати. Зазначене, втім, не заперечує допустимості паралельного застосування в окремих випадках разом з правовими засобами, передумовою використання яких є відмежована від вини недобросовісність, також і заходів відповідальності, суб'єктивною умовою застосування якої, за загальним правилом, є вина боржника.

В цивільному деліктному праві добросовісність потрібно аналізувати в таких нерозривно пов'язаних відносинах: відносини, що передують завданню шкоди, відносини безпосереднього завдання шкоди і відносини пов'язані з відшкодуванням шкоди.

І якщо поведінка суб'єкта при завданні шкоди в більшості випадків є недобросовісною, то поведінка деліквента після правопорушення може бути як добросовісною, так і недобросовісною. В першому випадку, деліквент може визнати завдання шкоди та відшкодувати її. Однак правопорушник після делікту, може відмовитись відшкодувати завдану шкоду, намагатись затягнути судовий процес та різними способами ухилятися від цивільної відповідальності. В цьому випадку буде зловживання цивільним правом, порушення правових, моральних та звичаєвих норм, тому такі дії потрібно кваліфікувати як недобросовісні.

На жаль, в нашому законодавстві вкрай мало інструментів для недопущення такої недобросовісної поведінки при відшкодуванні шкоди. Якщо потерпіла особа доведе нанесення шкоди в суді, і суд прийме рішення про її відшкодування, то ухилення від виконання цього рішення буде підставою для притягнення правопорушника до кримінальної відповідальності. Кримінальна відповідальність за невиконання судового рішення передбачена ст. 382 КК України. В статті встановлена відповідальність за умисне невиконання вироку, рішення, ухвали, постанови суду, що набрали законної сили, або перешкоджання їх виконанню.

Однак немає відповідальності за недобросовісне ухилення від добровільного відшкодування шкоди та за затягування судового процесу. Так, навіть якщо нанесення шкоди є очевидним, як і відповідальність за це, і якщо сам деліквент це розуміє, поки немає судового рішення, деліквент може ухилятися від відшкодування шкоди. Звичайно, така поведінка є недобросовісною, вона порушує суб'єктивні права потерпілого і є зловживанням правом. Єдине, що загрожує правопорушнику за недобросовісну поведінку в цьому випадку це судові витрати та відшкодування моральної шкоди. Однак суд прийме рішення про відшкодування моральної шкоди, якщо потерпілий доведе, що умисне затягування судового процесу та відмова від добровільного відшкодування шкоди завдала йому моральних страждань.

Також потрібно звернути увагу на відносини, що могли передувати нанесенню шкоди, і які опосередковано пов'язані з її нанесенням. Прикладом таких відносин є відносини виховання дитини, адже неналежне виконання батьківських обов'язків може передувати делікту за участю дитини. І звичайно таку поведінку батьків потрібно кваліфікувати як недобросовісну, і їх обов'язок відшкодувати шкоду – справедливим.

Для ґрунтовного аналізу проблеми добросовісності в цивільному праві, потрібно дати відповідь на питання: чи може добросовісна поведінка суб'єкта бути підставою цивільного делікту?

Щоб дати відповідь на це питання, потрібно звернути увагу на те, що українське законодавство виділяє генеральний делікт та спеціальні делікти. Генеральний делікт передбачений ст. 1166 ЦК України і передбачає наявність всіх умов цивільної відповідальності, в тому числі вини. Якщо особа, що нанесла шкоду доведе відсутність своєї вини, то вона звільняється від відшкодування шкоди [8].

Розглядаючи генеральний делікт, можна зробити висновок, що підставою такого делікту може бути тільки недобросовісна поведінка, адже генеральний делікт – це делікт, з повним складом правопорушення: протиправне діяння, шкода, зв'язок між діянням і шкодою та вина. Ключовою для встановлення добросовісності поведінки суб'єкта є наявність вини, через те, що її наявність автоматично вказує на недобросовісність суб'єкта, особливо якщо говорити про умисел. Дійсно, за наявності бажання нанести шкоду іншому суб'єкту, питання наявності добросовісності в діянні навіть не виникає. Питання визначення добросовісності поведінки може виникнути при нанесенні шкоди через необережність, це пояснюється тим, що у суб'єкта при необережності немає бажання нанести шкоду, але суб'єкт впевнений у відверненні негативних наслідків свого діяння або ж взагалі не здогадується про їх настання. Однак, і в цьому випадку поведінку потрібно вважати недобросовісною, адже заподіювач шкоди повинен був передбачити всі можливі наслідки і докласти всіх зусиль, щоб відвернути шкоду.

Спеціальні делікти – це правопорушення, відповідальність за які виникає за відсутності повного складу правопорушення, тобто навіть за відсутності вини, передбаченої ст. 1166, як обов'язкової умови цивільної відповідальності, заподіювач шкоди зобов'язаний її відшкодувати. До спеціальних деліктів цивільне законодавство відносить: 1. Відшкодування шкоди, завданої у стані крайньої необхідності. 2. Відшкодування шкоди, завданої особою у разі здійснення нею права на самозахист. 3. Відшкодування шкоди, завданої малолітньою особою; 4. Відшкодування шкоди, завданої недієздатною фізичною особою; 5. Відшкодування шкоди, завданої фізичною особою, яка не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними; 6. Відшкодування шкоди, завданої правомірними діями; 7. Відшкодування шкоди завданої об'єктом підвищеної небезпеки. 8. Відшкодування шкоди, завданої внаслідок недоліків товару, робіт (послуг) [8].

Шкода, завдана особі у зв'язку із вчиненням дій, які спрямовані на усунення небезпеки, що загрожувала цивільним правам чи інтересам іншої фізичної або юридичної особи, якщо ця небезпека за даних умов не можна було усунути іншими засобами (крайня необхідність), відшкодовується особою, яка її завдала. В свою чергу, особа, яка відшкодувала шкоду, має право пред'явити зворотну вимогу до особи, в інтересах якої вона діяла.

У вищевказаному делікті поведінка деліквента є досить суперечливою, адже з одного боку він усуває небезпеку нанесенню шкоди, а з іншого наносить шкоду третім особам. Добросовісність в такому випадку може бути визначена тільки в конкретному випадку, звертаючи увагу на об'єкт якому загрожувала небезпека і на об'єкт правопорушення. Тільки суд звертаючи увагу на всі обставини справи може кваліфікувати як добросовісну чи недобросовісну поведінку в такому правопорушенні.

Зі змісту ст. 1171 ЦК України випливає: а) заподіювач шкоди діє в інтересах третіх осіб; б) особа у стані крайньої необхідності завдає шкоди в момент реальної небезпеки; в) небезпека інтересам, що охороняються законом, може бути створена природними явищами, будь-якими діями чи бездіяльністю людей, технічними факторами, фізіологічним (біологічним) станом інших людей, поведінкою тварин; г) крайня необхідність має місце, якщо ця небезпека за даних умов не можна було усунути іншими засобами [8].

На відміну від ст. 39 КК України, ст. 1171 ЦК України не вимагає, щоб завдана шкода за розміром не перевищувала шкоду відвернену. Тобто для цивільно-правового регулювання важливо досягнення результату – усунення небезпеки.

Відповідно ст. 1169 ЦК України, шкода, завдана особою при здійсненні нею права на самозахист від протиправних посягань, у тому числі у стані необхідної оборони, якщо

при цьому не були перевищені її межі, не відшкодовується [8]. Тобто в законодавстві дії, спрямовані на захист від протиправних діянь, визнані як добросовісні, і з цим звичайно можна погодитись. Однак в частині другій цієї ж статті зазначено, що якщо у разі здійснення особою права на самозахист вона завдала шкоди іншій особі, ця шкода має бути відшкодована особою, яка її завдала. Якщо такої шкоди завдано способами самозахисту, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства, вона відшкодовується особою, яка вчинила протиправну дію. І якщо щодо захисту, який відповідає моральним засадам суспільства питань не виникає, і така поведінка визнається добросовісною і такою, що не є підставою притягнення до цивільної відповідальності. То чи можна вважати добросовісними діями спрямованими на самозахист, якщо вони суперечать законодавству та моральним засадам суспільства? Ми вважаємо, що добросовісність поведінки в такому випадку буде залежати від конкретної ситуації та від права на яке буде здійснено посягання. Наприклад, якщо особа захищала своє життя та здоров'я способами, що не відповідають моральним засадам суспільства, то таку поведінку важко назвати недобросовісною, адже такий захист є природним і таким, що відповідає основним інстинктам людини.

Дана норма є досить суперечливою, адже важко визначити чи спосіб захисту в повній мірі відповідає закону, а тим більше моральним засадам суспільства. І хоч для визначення поняття необхідна оборона та її межі, можна звернутися до кримінального та адміністративного законодавства, за якими оборона стає перевищеною, завжди визначаються судом залежно від конкретних обставин і характеру посягань. І в більшості випадків суд звертається саме до принципів добросовісності та справедливості при вирішенні конкретного спору.

Завдання шкоди у стані крайньої необхідності слід відрізнити від завдання шкоди у стані необхідної оборони для досягнення мети цивільно-правового захисту, оскільки, незважаючи на правомірність даних дій, у першому випадку завдання шкоди завжди породжує обов'язок по її відшкодуванню.

В ст. 1173 ЦК України закріплено, що в разі завдання шкоди органом державної влади або органом місцевого самоврядування, закріплюється обов'язок відшкодування шкоди незалежно від вини органів у прийнятті незаконних рішень [8]. Виходячи зі змісту цієї статті, можна дійти висновку, що відповідальність за таку шкоду настає незалежно від добросовісності поведінки представників органів державної влади чи органів місцевого самоврядування. Виникає питання: чи можливе дане порушення внаслідок добросовісної поведінки? На нашу думку, незаконні рішення органів державної влади та органів місцевого самоврядування завжди є виявом недобросовісного діяння, адже це вже є порушенням як об'єктивного права так і суб'єктивних прав інших осіб.

За загальним правилом, шкоду, завдану малолітньою особою відшкодовують батьки (усиновлювачі) або опікуни, якщо вони не доведуть, що шкода не є наслідком несумлінного здійснення або ухилення ними від здійснення виховання та нагляду за малолітньою особою. В цілому таке положення можна вважати справедливим, адже хоча завдана шкода не є наслідком прямого діяння батьків, однак в загальному ця шкода є наслідком неналежного виховання дитини, що також є недобросовісною поведінкою. Дана ситуація є прикладом недобросовісної поведінки не під час вчинення делікту, а до його вчинення.

У випадку, якщо малолітня особа завдала шкоди під час перебування під наглядом навчального закладу, закладу охорони здоров'я чи іншого закладу, що зобов'язаний здійснювати нагляд за нею, а також під наглядом особи, яка здійснює нагляд за малолітньою особою на підставі договору, ці заклади та особа зобов'язані відшкодувати шкоду,

якщо вони не доведуть, що шкоди було завдано не з їхньої вини. В цьому випадку теж відповідальність настає за неналежний догляд за дитиною, що так само є недобросовісною поведінкою, яка опосередковано призвела до нанесення шкоди.

У літературі розповсюдженою є думка, за якою умовою відповідальності батьків, опікунів та виховних закладів є їх особиста винна поведінка. Однак дана точка зору є досить спірною, адже малолітня дитина може нанести шкоду випадково, і незалежно від того добре чи погано виховували її батьки.

І хоча ЦК України передбачає, що батьки зобов'язані відшкодувати шкоду тоді, коли вони не доведуть, що шкоди було завдано не з їхньої вини. На практиці спростувати презумпцію «вини батьків» практично неможливо, в більшості випадків батьки відшкодуватимуть шкоду навіть за відсутності їхньої вини. Тобто на практиці, навіть за добросовісної поведінки батьків, належного виконання обов'язків, батьки будуть відшкодувати шкоду.

Відшкодування шкоди завданої об'єктом підвищеної небезпеки. За загальним правилом відповідальність за шкоду нанесену джерелом підвищеної небезпеки несе власник або особа, яка на відповідній правовій підставі володіє джерелом підвищеної небезпеки.

Відповідно теорії організаційно-технічної превенції, відповідальність без вини власника джерела підвищеної небезпеки обґрунтовується тим, що вона має особливе превентивне значення, виступає в ролі стимулу удосконалення техніки безпеки для власників джерел підвищеної небезпеки, а в результаті приводить до скорочення кількості випадків заподіяння шкоди.

Покладення такої відповідальності на власників підвищеної небезпеки дає їм стимул постійно удосконалювати експлуатовані ними джерела підвищеної небезпеки, знижуючи рівень неконтрольованого людиною прояву шкідливих властивостей.

Зараз набув популярності підхід про доцільність обґрунтування деліктних зобов'язань з відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки, концепцією «відповідальності за ризик», замість концепції «відповідальності без вини», за якою ризик розглядається як самостійна умова деліктної відповідальності поряд зі шкодою, причинним зв'язком та протиправністю.

Добросовісність, вина і ризик безумовно є суб'єктивними категоріями, що характеризують психічне відношення особи до своєї діяльності.

Вищим спеціалізованим судом України з розгляду цивільних і кримінальних справ 01.03.2013 р. була прийнята Постанова № 4 «Про деякі питання застосування судами законодавства при вирішенні спорів про відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки». Відповідна постанова передбачає, що у випадку коли особа під час керування транспортним засобом має посвідчення водія на право керування транспортним засобом відповідної категорії і реєстраційний документ на транспортний засіб, переданий їй власником або іншою особою, яка на законній підставі використовує такий транспортний засіб, то саме ця особа буде нести відповідальність за завдання шкоди [7]. Вважаємо уточнення ст. 1187 ЦК України доречним, адже в цій статті зазначено, що шкоду повинен відшкодувати суб'єкт, який на певній правовій підставі використовував транспортний засіб. А це викликало питання: чи можна вважати правовою підставою використання транспортного засобу після передачі реєстраційного документу на транспортний засіб без укладення договору оренди, підляду та інших? Верховний суд своєю постановою

поклав відповідальність саме на недобросовісного водія транспортного засобу у більшості випадків.

В цій же постанові вказано, що не вважається особою, яка здійснює діяльність, що є джерелом підвищеної небезпеки, і не несе відповідальності за шкоду перед потерпілим особа, яка керує транспортним засобом у зв'язку з виконанням своїх трудових (службових) обов'язків на підставі трудового або цивільно-правового договору. Така особа, може бути притягнута до відповідальності роботодавцем лише в порядку регресу відповідно до ст. 1191 ЦК України [7].

Також постанова Вищого спеціалізованого суду України деталізує положення ч. 5 ст. 1187 ЦК України, відповідно якої не може бути покладено обов'язок з відшкодування шкоди, якщо вона виникла внаслідок непереборної сили або умислу потерпілого. Зокрема, постанова розкриває поняття умислу, під яким розуміється, зокрема, така протиправна поведінка потерпілого, за якої він не лише передбачає, але і бажає або свідомо допускає настання шкідливого результату (наприклад, суїцид). В даному випадку, недобросовісна поведінка потерпілого є підставою звільнення від відповідальності деліквента [7].

Проаналізувавши положення Постанови, можна дійти висновку, що хоч ЦК України і відповідна постанова передбачають відповідальність за шкоду завдану джерелом підвищеної небезпеки за відсутності вини, однак у більшості випадків передбачають відповідальність саме заподіювача як в загальному порядку, так і в порядку регресу.

Відшкодування шкоди, завданої внаслідок недоліків товару, робіт (послуг), крім ЦК України, передбачене спеціальними законодавчими актами: Законом України «Про відповідальність за шкоду, завдану внаслідок дефекту в продукції» та «Про захист прав споживачів».

Відповідно ст. 6 Закону України «Про відповідальність за шкоду, завдану внаслідок дефекту в продукції», потерпілий повинен довести: 1) наявність шкоди; 2) наявність дефекту в продукції; 3) наявність причинно-наслідкового зв'язку між дефектом в продукції та шкодою.

У даному випадку, відповідальність настає теж через недобросовісну поведінку, яка проявляється в недобросовісному виготовленні товару.

Висновки. Суб'єктивно-етичний зміст добросовісності деліктної відповідальності в цивільному праві визначається як свідоме прагнення учасників деліктних відносин максимально виключити можливість порушення своїми діями чи бездіяльністю суб'єктивних прав та законних інтересів інших осіб.

До добросовісної поведінки учасників цивільних правовідносин можна віднести: добровільне відшкодування шкоди до судового розгляду; самозахист; повне відшкодування шкоди; укладення договорів страхування відповідальності.

Зловживання суб'єктивним цивільним правом – це свідомо недобросовісна, але розумна поведінка суб'єкта, спрямована на здійснення суб'єктивного права не за його призначенням. При недобросовісному зловживанні суб'єктивним цивільним правом уповноважений суб'єкт діє крізь ширму реалізації свого суб'єктивного права, при цьому зовні дія виглядає як акт суб'єктивної правореалізації. Поняття недобросовісної поведінки є ширшим за своїм змістом і включає в себе й інші порушення суб'єктивних прав суб'єктів цивільних правовідносин.

Добросовісною може вважатися сумлінна та чесна поведінка сторони, при здійсненні суб'єктивних прав і виконанні суб'єктивних обов'язків, уникаючи порушень прав іншої сторони.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексашина Ю. Реалізація принципів добросовісності, справедливості, розумності при договірному регулюванні цивільних відносин. *Юридична Україна*. 2012. № 11. С. 88–92.
2. Бакалінська О.О. Категорія «добросовісність» в цивільному праві України. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 4. С. 200 – 204. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2011_4_51.
3. Бакалінська О.О. Концептуальні підходи до визначення змісту поняття добросовісності у західній правовій доктрині. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 2. С. 150–154.
4. Похиленко І.С. Категорії справедливості, добросовісності та розумності у господарському судочинстві. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 4. С. 187–190.
5. Тихомиров Д.О., Харченко Н.П. Зловживання правом як відхилення від правомірної поведінки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія : Право. 2016. Вип. 38(1). С. 26–29.
6. Черемнов Д. В. Категорія добросовісності у контексті зловживання цивільним процесуальним правом. Зловживання цивільними процесуальними правами: шляхи протидії: матер. круглого столу (м. Одеса, 27 лист. 2015 р.). Одеса : Фенікс, 2015. С. 60–62.
7. Постанова Вищого спеціалізованого Суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ № 4 від 01.03.2013 року «Про деякі питання застосування судами законодавства при вирішенні спорів про відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004740-13#Text>
8. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення 10.03.2025).

МЕДІАЦІЯ ЯК СПОСІБ ЗАХИСТУ ПРАВ СПОЖИВАЧІВ ФІНАНСОВИХ ПОСЛУГ В УКРАЇНІ

MEDIATION AS A WAY TO PROTECT THE RIGHTS OF FINANCIAL SERVICES CONSUMERS IN UKRAINE

Даценко О.І., аспірант

Навчально-науковий інститут права Сумського державного університету

Стаття присвячена дослідженню медіації, як способу захисту прав споживачів фінансових послуг. Медіація, як один із основних інструментів альтернативного вирішення спорів, є потужним інструментом правового впливу на спірні відносини між споживачами та надавачами фінансових послуг та характеризується низкою переваг порівняно з юрисдикційними способами захисту прав. Заслугує на особливу увагу питання онлайн-медіації, що реалізується за допомогою інформаційних технологій та виключає особисті зустрічі з опонентами та медіатором.

У науковій статті охарактеризовано саме поняття медіації відповідно до чинного законодавства України та Європейського союзу, досліджено правове регулювання медіації, основні положення Закону України «Про медіацію», який визначає фундаментальні засади правового регулювання медіаційних процедур, закріплює основні поняття та терміни, принципи медіації правовий статус медіатора, права та обов'язки сторін конфлікту, порядок укладення договору про медіацію та його умови. Проаналізовано добровільність як базовий принцип медіації. Окреслено протокол ГО «НАМУ» № 32 від 10.11.2021 року «Рекомендації для медіаторів щодо підготовки та проведення онлайн-медіації», яким закріплено положення про онлайн-медіацію – спосіб вирішення спорів між сторонами конфлікту за допомогою третьої нейтральної сторони, медіатора, спрямований на пошук рішень, що відображають інтереси кожної сторони, в процесі проведення переговорів у онлайн-режимі з використанням інформаційно-комунікаційних технологій дистанційної синхронної та/чи асинхронної комунікації. У статті охарактеризовано платформу ФінСкарга, яка передбачає можливість подати скаргу на суб'єкта фінансових правовідносин онлайн. Скарги можуть стосуватися фінансових продуктів, обслуговування клієнтів фінансових установ, надання послуг, фінансових махінацій тощо. Проаналізовано європейський досвід альтернативного врегулювання спорів між суб'єктами у фінансовій сфері за допомогою медіації, зокрема, обов'язковість медіації в деяких країнах та інструменти примусового врегулювання спорів за допомогою медіації, а також, визначено перспективи розвитку медіації в Україні в умовах сьогодення.

Ключові слова: медіація, альтернативне вирішення спорів, захист прав споживачів, фінансові послуги, Європейський Союз.

The article is devoted to the study the mediation as a way to protect the rights of consumers financial services. Mediation, as one of the main tools of alternative dispute resolution, is a powerful tool for legal influence on contentious relations between consumers and providers of financial services and is characterized by a number of advantages compared to jurisdictional methods of protecting rights. The issue of online mediation, which is implemented using information technology and excludes personal meetings with opponents and the mediator, deserves special attention. The concept of mediation in accordance with the current legislation of Ukraine and the European Union has been determined, the legal regulation of mediation has been investigated. The main provisions of the act "On Mediation" has been determined. Act defines the fundamental principles of legal regulation of mediation procedures, establishes the main concepts and terms, principles of mediation, the legal status of the mediator, the rights and obligations of the parties to the conflict, the procedure for concluding a mediation agreement and its conditions. Voluntariness as a basic principle of mediation has been analyzed. «Recommendations for mediators on the preparation and conduct of online mediation», which enshrines the provisions on online mediation, has been characterized. The article describes the FinSkarga platform, which provides the opportunity to file a complaint against a financial legal entity online. Complaints may concern financial products, customer service of financial institutions, provision of services, financial fraud, etc. The European experience of alternative dispute resolution between entities in the financial sector through mediation has been analyzed, in particular, the mandatory nature of mediation in some countries and instruments for compulsory dispute resolution through mediation, and the prospects for the development of mediation in Ukraine in the current conditions has been also determined.

Key words: mediation, alternative dispute resolution, consumer protection, financial services, European Union.

Постановка проблеми та її актуальність. Все більшої популярності в Україні та світі набуває медіація – один із найефективніших способів альтернативного вирішення спорів, що дозволяє використовувати механізми врегулювання конфлікту без звернення до суду. Медіація – це різновид альтернативного вирішення спорів поряд із іншими неюрисдикційними способами врегулювання суперечок, таких як переговори, арбітраж, звернення зі скаргою до уповноважених органів державної влади тощо. Тому альтернативне вирішення спорів та медіація співвідносяться як загальне та конкретне.

Медіація стала механізмом пропорційного задоволення законних інтересів учасників споживчих правовідносин та відповідно інструментом врегулювання спорів у сфері захисту прав споживачів фінансових послуг поряд з іншими неюрисдикційними формами захисту прав.

В Україні довгий час інститут медіації не був врегульований на законодавчому рівні. Проте 16 листопада 2021 року було все ж прийнято Закон України «Про медіацію» [1], який визначив фундаментальні засади правового регулювання медіаційних процедур, закріпив основні поняття та терміни, правовий статус медіатора, права та обов'язки сторін конфлікту, порядок укладення договору про медіацію та його умови. Для України інститут

медіації є порівняно новим, тому він ще не утвердився у всі сфери суспільних відносин, проте, у фінансово-правовій сфері досить активно використовуються інструменти врегулювання спорів за допомогою медіації, що зумовлює актуальність дослідження її правової природи, як способу захисту прав споживачів фінансових послуг. Крім того, заслуговує на увагу європейський досвід застосування медіації з огляду на євроінтеграційний вектор розвитку України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Медіація вцілому як правовий інститут, є предметом розгляду багатьох наукових досліджень. Наукових розробок щодо медіації як способу захисту прав споживачів фінансових послуг у науковій літературі не так багато. Вчені-правники приділяють увагу вивченню європейському досвіду медіації, дослідженню національного законодавства щодо правового регулювання медіації, здійсненню порівняльно-правового аналізу медіації в Україні та за кордоном. Н. Шерман досліджує медіацію з точки зору її добровільності та обмеженої ролі медіатора у процесі медіації, яка зводиться до підведення сторін до компромісного рішення [2]. М. Плотнікова та О. Швагер звертаються до дослідження позасудових способів захисту прав споживачів фінансових послуг вцілому, серед яких згадують про меді-

ацію, як один з інструментів альтернативного врегулювання спорів між споживачами та надавачами фінансових послуг [5]. К. Слюсаренко досліджує медіацію в умовах воєнного стану в Україні, зосереджуючи увагу на необхідності застосування онлайн-комунікацій з метою позасудового вирішення спору. Для цього, на думку дослідниці, доцільно доповнити положення Закону України «Про медіацію» нормою про онлайн-медіацію, яка має низку переваг [6]. Л. Руденко та В. Требух аналізують функціонування платформи «ФінСкарга», стверджуючи, що її застосування обмежене, оскільки не всі мікрофінансові організації, які більшою мірою працюють не прозоро, є її учасниками [9]. М. Хлистік звертається до аналізу європейського досвіду здійснення медіації та визначає її перспективи для України. В деяких країнах Європи запроваджено модель обов'язкової медіації, яка передбачає обов'язкове застосування медіації для врегулювання конфліктів. Для цього створено систему стимулювання та заохочення вирішення спорів у позасудовому порядку, а також, визначено міру відповідальності за відмову від участі в медіації [13].

Метою статті є характеристика правової природи медіації, як альтернативного способу захисту прав споживачів фінансових послуг в Україні, аналіз європейського досвіду застосування медіації та визначення перспектив розвитку медіації в Україні.

Виклад основного матеріалу. Медіація – це загальна ідея, яка існує в суспільствах з моменту їх виникнення. Проте як юридична ідея вона до цих пір не набула великого розмаху, за винятком сучасних цивільних і комерційних законів. Причиною виникнення медіації стала складність, довготривалість та висока вартість судових процедур [2].

Закон України «Про медіацію» [1] визначає медіацію як позасудову добровільну, конфіденційну, структуровану процедуру, під час якої сторони за допомогою медіатора намагаються запобігти виникненню або врегулювати конфлікт шляхом переговорів. Сторонами медіації можуть бути фізичні, юридичні особи чи групи осіб. Сфера застосування Закону є досить широкою та охоплює серед іншого й спори суб'єктів фінансових правовідносин.

Медіація ґрунтується на принципах взаємної згоди сторін, добровільності, конфіденційності, нейтральності, незалежності та неупередженості медіатора, самовизначення та рівності прав сторін медіації.

Добровільність є фундаментальним, визначальним принципом медіації. Відповідно до позиції Конституційного Суду України в рішенні від 9.07.2002 № 15рп/2002: «...обов'язкове досудове врегулювання спорів, яке виключає можливість прийняття позовної заяви до розгляду та здійснення за нею правосуддя, порушує конституційне право особи на судовий захист...» та «...використання суб'єктами правовідносин досудового врегулювання спорів може бути додатковим засобом правового захисту, який держава надає учасникам певних правовідносин...» [3].

На принципі добровільності медіації наголошує і Н. Шерман, зазначаючи, що медіація за своєю правовою природою є добровільним механізмом вирішення спору, тобто кожна зі сторін може взяти участь у процедурі медіації лише за власною згодою, в тому числі, й медіатор, який може відмовитися від врегулювання спору. Роль медіатора обмежується спробою націлити протилежні погляди сторін на компромісне рішення, а також, запропонувати альтернативні рішення, не нав'язуючи сторонам жодного з них [2]. В той же час, у рішенні Суду правосуддя ЄС у справі № C75/16 від 14.06.2017 року зазначено «...у національному законодавстві можуть міститися норми щодо обов'язковості медіації, за умови, що це не є перешкодою для права на судовий захист...» [4].

В науковій літературі висловлюються різні думки щодо застосування медіації для вирішення суперечок. Наприклад, М. Плотнікова та О. Швагер зазначають, що

Закон України «Про захист прав споживачів», як спеціальний нормативний акт, який регламентує питання захисту прав споживачів, не передбачає діяльність установ з альтернативного вирішення спорів. Це питання вирішене завдяки ухваленню Закону України «Про медіацію», проте задоволення скарги споживача фінансових послуг у разі порушення його права є більш корисним для створення довіри до фінансового ринку, ніж медіаційні процедури, які передбачають досягнення компромісного рішення [5, с. 103].

В той же час Н. Шерман вбачає перевагу медіації в тому, що вона націлена на максимальне задоволення інтересів обох сторін конфлікту, тоді як результатом судового розгляду справи є вирішення спору на користь однієї зі сторін [2].

Процедура медіації передбачає можливість припинення в результаті закінчення строку її проведення або строку дії договору про її проведення, у разі відмови хоча б однієї із сторін медіації або медіатора від участі в процедурі, у разі визнання сторони медіації або медіатора недієздатною особою або особою, цивільна дієздатність якої обмежена, у випадку смерті фізичної особи або ліквідації юридичної особи, що є стороною медіації. Договором можуть передбачатися інші випадки припинення медіації.

Угода за результатами медіації передбачає зазначення дати і місця укладення, відомостей про сторін та медіатора, реквізити договору про проведення медіації або правил проведення медіації, узгоджених зобов'язань, способів та строків їх виконання, а також наслідків невиконання або неналежного виконання зобов'язань суб'єктів процедури медіації. Сторони можуть визначити будь-які умови медіації, але вони не мають суперечити вимогам законодавства [1].

К. Слюсаренко підкреслює особливу актуальність медіації в умовах воєнного стану в Україні. На державу покладається обов'язок забезпечення прав громадян, що реалізується, зокрема, шляхом надання права використовувати засоби онлайн-комунікації з метою вирішити суперечки без звернення до суду. Для цього, автор пропонує доповнити положення Закону України «Про медіацію» нормою про онлайн-медіацію. На її думку неформальність, гнучкість, невисока вартість, територіальна незалежність є основними перевагами медіації.

Щодо певних недоліків медіації, то К. Слюсаренко наголошує, що можливим є порушення принципу конфіденційності шляхом розголошення інформації учасниками процесу. Крім того, медіація потребує високого рівня цифрової грамотності учасників, забезпечення належного зв'язку, справності технічних засобів комунікації тощо [6, с. 30]. Зазначених недоліків можливо уникнути забезпечивши все необхідне для належного проведення процедури за допомогою онлайн-комунікацій, адже в період збройної агресії питання безпеки постає особливо гостро, тому інформаційно-телекомунікаційні технології мають стати надійним інструментом вирішення спорів.

Поняття онлайн-медіації передбачене протоколом ГО «НАМУ» № 32 від 10.11.2021 року «Рекомендації для медіаторів щодо підготовки та проведення онлайн-медіації», відповідно до якого онлайн-медіація – це спосіб вирішення спорів між сторонами конфлікту за допомогою третьої нейтральної сторони – медіатора, спрямований на пошук рішень, що відображають інтереси кожної сторони, в процесі проведення переговорів у онлайн-режимі з використанням інформаційно-комунікаційних технологій дистанційної синхронної та/чи асинхронної комунікації [7]. Вказаний документ носить рекомендаційний характер та не має вищої юридичної сили.

Досліджуючи інститути медіації у фінансово-правовій сфері, варто зазначити, що одним із найбільш важливих положень прийнятого Закону України «Про медіацію» стало запровадження національної платформи медіації

скарг споживачів фінансових послуг – ФінСкарга, яка була розроблена Українською асоціацією Фінтех та інноваційних компаній (UAFIC) за підтримки проекту USAID «Трансформація фінансового сектора». Платформа передбачає можливість подати скаргу на суб'єкта фінансових правовідносин онлайн. Скарги можуть стосуватися фінансових продуктів, обслуговування клієнтів фінансових установ, надання послуг, фінансових махінацій тощо. Такі скарги розглядаються онлайн. Усі користувачі платформи можуть контролювати процес вирішення спору та отримати рішення онлайн. Якщо учасник фінансового спору не погоджується із винесеним рішенням, він має право ініціювати процес медіації, під час якого уповноважена особа ФінСкарги перевірить вимоги скаржника та надану відповідь фінансової установи на предмет відповідності нормам законодавства [8].

Як справедливо наголошують Л. Руденко та В. Требух можливість застосування платформи «ФінСкарга» обмежена, оскільки не всі мікрофінансові організації є її учасниками. Ця пов'язана з тим, що відносини між позичальниками та мікрофінансовими організаціями не досить прозорі, а ці організації переважно не зацікавлені в залученні до процедури медіації [9, с. 65].

Характеризуючи практичну складову медіації у фінансовій сфері, наведемо приклад вирішення спору між суб'єктами банківських правовідносин шляхом застосування медіаційних процедур. Спір виник між банком та фізичною особою, яка взяла кредит на будівництво будинку під заставу земельної ділянки. Фінансова криза зумовила різке зростання курсу долара та зумовила зниження платоспроможності клієнта, тому виплати за кредитом припинилися. Результатом розгляду справи в суді стало отримання рішення відповідно до якого банк отримав можливість закрити приблизно 30 % від загальної заборгованості клієнта. Судові процедури тривали близько трьох років.

Обидві сторони перебували у невідв'язному становищі, тому було ініційовано переговори, за результатами яких прийнято оптимальне рішення, відповідно до якого банк зобов'язався продати предмет застави, а клієнт мав дати згоду на продаж. Як наслідок, банк закрити 60% усієї заборгованості клієнта, а останній, у свою чергу, отримав дисконт та відновив кредитну історію, що досить важливо для позивачельника, адже він надалі має змогу користуватися банківськими послугами та співпрацювати з фінансовими установами [10]. Тому такий спосіб вирішення суперечок у сфері захисту прав споживачів фінансових послуг корисно більше впроваджувати на практиці. Приклад вирішення спору між банком та фізичною особою демонструє, що медіація виявилась більш ефективним способом вирішення спору порівняно із судовими процедурами, адже за результатами медіаційних процедур обидві сторони отримали для себе позитивне вирішення спірного питання.

Зважаючи на євроінтеграційний вектор розвитку України та адаптацію національного законодавства до права Європейського Союзу проаналізуємо європейський досвід альтернативного врегулювання спорів між суб'єктами у фінансовій сфері за допомогою медіації.

Нормативною базою ЄС щодо альтернативного вирішення спорів є: Рекомендація Комісії № 98/257/ЄС від 30 березня 1998 р. щодо принципів, які застосовуються до установ, відповідальних за вирішення споживчих спорів у позасудовому порядку, Рекомендація Комісії № 2001/310/ЄС від 4 квітня 2001 р. щодо принципів, які застосовуються до установ, залучених до процесу вирішення споживчих спорів на підставі консенсусу в позасудовому порядку, Директива 2013/11/ЄС Європейського парламенту та Ради від 21 травня 2013 р. про альтернативне вирішення спорів за участю споживачів та Регламент 524/2013/ЄС Європейського парламенту та Ради від 21 травня 2013 р. про вирішення спорів у споживчій сфері онлайн.

Відповідно до Директиви 2008/52/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 21 травня 2008 р. «Про деякі аспекти медіації у цивільних та господарських правовідносинах» «медіація може забезпечити економічно ефективне та швидке позасудове вирішення спорів у цивільних і господарських справах на основі процесів, що враховують потреби сторін. Існує більша імовірність того, що домовленості, досягнуті в результаті медіації, будуть добровільно дотримуватися, а між сторонами збережуться дружні і стабільні стосунки. Ці переваги стають ще більш відчутними у ситуаціях, що містять транскордонні елементи» [11].

Згідно з Рекомендацією № R (2002), «медіація може бути особливо корисна у справах, де судові процеси менш відповідають інтересам сторін, зокрема через збитки, формалізм судових процедур або коли існує потреба підтримувати діалог чи контакти між сторонами», водночас вона нагадує країнам-учасникам про збереження рівноваги «між ефективністю швидких і легкодоступних процедур медіації та піклуванням про те, щоб «не доводити до непотрібних запізнь та використання медіації як тактики, котра сповільнює процес» [12].

У деяких європейських країнах існує модель обов'язкової медіації, або квазіпримусової медіації, яка передбачає запровадження примусових механізмів звернення до інструментів медіації для врегулювання конфліктів. Для цього створено систему стимулювання та заохочення вирішення спорів у позасудовому порядку, а також, визначено міру відповідальності за відмову від участі в медіації.

Для прикладу в Італії запроваджено інститут обов'язкової медіації. В країні діють податкові стимули та примусові заходи для залучення сторін конфлікту у процеси медіації, передбачено фінансові санкції за відмову від участі в медіації. Зокрема, суддя має право стягнути зі сторони додаткову суму, що дорівнює вартості судового збору за відмову від попередньої медіації [13, с. 192].

У Німеччині також попередня медіація у певних справах є обов'язковою. Зокрема, при поданні позовної заяви до суду в ній необхідно зазначити, чи передували цьому попередня медіація або інше позасудове врегулювання конфлікту, або ж указати причини, через які такі процедури є неприйнятними [14].

На нашу думку, для України запровадження обов'язкової медіації має певні ризики, зокрема, в нашій державі інститут медіації ще не набув глобального поширення і не став одним із ключових механізмів вирішення спорів, поряд із судовими процедурами, для прикладу. Крім того рівень обізнаності громадян про медіацію, її можливості та методику проведення є низьким. До того ж, важливим є запровадження якісних програм навчання медіаторів з метою підвищення їх професійності та удосконалення навичок, яких на сьогодні в Україні не так багато.

Висновки. Медіація у фінансовій сфері є сучасним прогресивним механізмом досудового або позасудового врегулювання конфлікту, який сприяє економії коштів, економії часу, знаходження нових взаємовигідних рішень, відновлення взаємної довіри серед учасників фінансового ринку. Ефективність медіаційних процедур підкреслюється тим, що нейтральність і неупередженість медіатора та дотримання ним чітко визначених для процедури медіації принципів і стандартів дає можливість сторонам оцінити вартість конфлікту, проаналізувати потреби у часі, який буде витрачено на вирішення спору, визначити варіанти взаємних поступок, інших варіантів співпраці по напрямках, які можуть компенсувати втрати від конфлікту і не нанести шкоди фінансовій репутації обох сторін.

Важливим перспективним напрямком розвитку альтернативного вирішення спорів у фінансово-правовій сфері є онлайн-медіація. Зведення до мінімуму особистих зустрічей суб'єктів фінансових правовідносин та самого

медиатора – це запорука успішного вирішення конфлікту. Крім того, особливо актуального значення набуває вказаний напрямок в умовах сьогодення, коли в Україні запроваджено воєнний стан, систематично є ризики підвищеної небезпеки та загрози атак з боку росії. Внаслідок цього для сторін конфлікту доречніше провести онлайн-зустріч, уникаючи місць великого скупчення людей. Механізм онлайн-медиації доцільно закріпити на законодавчому рівні, адже в чинному Законі України «Про mediaцію» даний інститут не врегульовано.

ФінСкарга – це, безперечно, перспективний напрямок розвитку mediaції, як способу захисту прав споживачів фінансових послуг в Україні. За допомогою цієї платформи можливо вирішити спори з різними фінансовими установами, подати скаргу, проконтролювати процес її розгляду, отримати рішення за результатами розгляду спору. Важливо, що у випадку незгоди з рішенням сторона може ініціювати процедуру mediaції, під час якої представник платформи ФінСкарга, як медіатор, розгляне спірне питання та здійснить перевірку рішення фінансової установи на предмет законності.

На нашу думку, ФінСкарга, на сьогодні, це єдиний, реальний інструмент, який надає можливість врегулю-

вати фінансово-правовий спір за допомогою сучасних ІТ-технологій. Це значний крок вперед на шляху до цифровізації держави та наближення до європейських стандартів захисту прав споживачів фінансових послуг. Доцільним є існування ФінСкарги, як єдиної платформи, адже це спростує доступ споживачів до користування нею, сприяє формуванню єдиного підходу до вирішення спорів в режимі онлайн.

Європейський досвід проведення mediaції у фінансово-правовій сфері характеризується практикою обов'язкової mediaції в деяких країнах ЄС. Для України такий досвід, на нашу думку, не є поки що доцільним, адже запровадження обов'язкової mediaції, як способу захисту прав споживачів фінансових послуг, має певні ризики, зокрема, в нашій державі інститут mediaції ще не набув глобального поширення, тому рівень обізнаності суб'єктів фінансових правовідносин про mediaцію, її можливості та методику проведення є низьким. Підготовка професійних медіаторів в Україні ще не набула масштабних темпів, так само як і доступ до mediaції забезпечено не по всій Україні, зокрема, у невеликих селах чи містечках можливим є скоріше варіант виключно онлайн-mediaції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про mediaцію. Закон України від 16.11.2021 № 1875-IX. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2022, № 7, ст. 51.
2. Sherman N. and Momani B. Alternative dispute resolution: Mediation as a model. *F1000Research*. 2025. URL: <https://doi.org/10.12688/f1000research.152362.2>
3. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Товариства з обмеженою відповідальністю «Торговий Дім «Кампус Коттон клуб» щодо офіційного тлумачення положення частини другої статті 124 Конституції України (справа про досудове врегулювання спорів). Рішення від 9.07.2002 року № 15пн/2002. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/464>
4. Досудове врегулювання спорів у сфері фінансових послуг. Практичні аспекти захисту прав споживачів фінансових послуг. Київ. Університетське видавництво Пульсари. 2020. 36 с.
5. Плотнікова М. В., Швагер О. А. Позасудові способи захисту прав споживачів фінансових послуг: адаптація українського законодавства до права Європейського Союзу. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. № 4. Том 3. С. 102-110.
6. Слюсаренко, К. Р. Альтернативні методи врегулювання спорів: пошук нових напрямів юриспруденції. *Право і суспільство*. 2024. № 1, т. 2. С. 28-33.
7. Рекомендації для медіаторів щодо підготовки та проведення онлайн mediaції: рекомендації НАМУ від 10.11.2021 року. URL: <https://namu.com.ua/ua/info/mediators/uyenspyereashchkl-ses-sroamr-pyeeekashchkl/>
8. ФінСкарга. URL: <https://finskarga.com.ua/#finskarga/home>
9. Руденко Л. Д., Требух В. В. Щодо неюрисдикційного захисту прав позичальників у сфері споживчого мікрокредитування. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2021. № 2. С. 64-72.
10. Короленко М. Фінансова mediaція – це найшвидший шлях до вирішення конфлікту. URL: <https://www.fin-mediation.com/ua/novini/166-tsentr-finansovoji-mediatsiji-ta-pershij-ukrajinskij-mizhnarodnij-bank-uklali-dogovir-pro-spivpratsyu-3>
11. Директива 2008/52/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 21 травня 2008 р. «Про деякі аспекти mediaції у цивільних та господарських правовідносинах». Офіційний вісник Європейського Союзу. L 136/3.
12. Рекомендація № R (2002).
13. Хлистік М. А. Mediaція: досвід європейських країн та перспективи для України. *Нове українське право*. Випуск. 6, том. 2, 2022. С. 190-196.
14. Gesetz zur Förderung der Mediation und anderer Verfahren der aussergerichtlichen Konfliktbeilegung vom 21 Juli 2012. Bundesgesetzblatt Teil I 2012 Nr. 35 vom 25.07.2012.

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПРИНЦИПУ JURA NOVIT CURIA В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ ПІД ВПЛИВОМ РОЗВИТКУ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ

THE TRANSFORMATION OF THE JURA NOVIT CURIA PRINCIPLE IN CIVIL PROCEEDINGS UNDER THE INFLUENCE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Депутат Д.Р., студентка II курсу магістратури

Навчально-науковий інститут права

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена дослідженню впливу впровадження штучного інтелекту, зокрема великих мовних моделей (ВММ), на трансформацію розуміння та тлумачення принципу *jura novit curia* «суд знає закон» у межах цивільного судочинства. Звернено увагу на те, що в умовах цифровізації судових процесів постає необхідність адаптації класичних засад (принципів) цивільного судочинства, зокрема принципу *jura novit curia* до новітніх технологічних реалій. Автор аналізує, яким чином залучення ШІ може змінити практику застосування принципу «суд знає закон», що традиційно передбачає повну самостійність суду в пошуку правових норм щодо спору, незалежно від аргументації сторін та самостійного застосування права до фактичних обставин спору.

Автор досліджує вітчизняне доктринальне розуміння принципу «суд знає закон», а також практику Верховного Суду щодо його тлумачення. На основі проведеного аналізу в статті виокремлено ключові ознаки *jura novit curia*, а також межі його застосування, обумовлені, зокрема необхідністю забезпечити реалізацію права на справедливий суд, а саме дотримання принципів змагальності та рівності сторін. Наголошено на можливому впливі використання ВММ на автономність судді, та їх впливу на зміну змістовного наповнення принципу.

У статті порівняно положення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні [1] та оновленого Кодексу суддівської етики [2] на аспект суперечності їхніх положень щодо допустимості використання суддями ШІ в цивільному судочинстві. Виявлено суперечність між згаданими нормативно-правовими актами, а також їхня неузгодженість із принципом *jura novit curia*, який хоча в Цивільному процесуальному кодексі України не є закріплений, але усталено використовується у судовій практиці. Окреслені у статті розбіжності формують поле правової невизначеності, яке, на думку автора, може бути вирішене шляхом нормативного закріплення принципу *jura novit curia* «суд знає закон». У статті наголошено, що відповідне нормативне врегулювання має бути покликаним не виключити використання ШІ в цивільному судочинстві, а навпаки адаптувати значення згаданого принципу до нових викликів розвитку цифрового середовища.

Ключові слова: штучний інтелект, *jura novit curia*, «суд знає закон», великі мовні моделі, цивільне судочинство, принцип змагальності сторін, незалежність суддів, неупередженість, автоматизація судочинства.

The article is devoted to the study of the impact of the implementation of artificial intelligence, in particular large language models (LLMs), on the transformation of the understanding and interpretation of the principle of *jura novit curia* «the court knows the law» within the framework of civil proceedings. Attention is drawn to the fact that in the conditions of the digitization of court proceedings, it is necessary to adapt the classical principles of civil proceedings, in particular the principle of *jura novit curia*, to the latest technological realities. The author analyzes how the involvement of AI can change the practice of applying the principle of «the court knows the law», which traditionally implies complete self-determination of the court in the search for legal norms relevant to the dispute, regardless of the arguments of the parties and the self-determining application of the law to the factual circumstances of the dispute.

The author examines the domestic doctrinal understanding of the principle of «the court knows the law», as well as the practice of the Supreme Court in its interpretation. On the basis of this analysis, the article identifies the main features of *jura novit curia* and the limits of its application. The latter is determined, in particular, by the need to ensure the realization of the right to a fair trial, namely, the observance of the principles of adversary proceedings and equality of the parties. The possible effects of the use of LLMs on the autonomy of the judge, as well as its implications for the modification of the content of the principle, are highlighted.

The article compares the provisions of the Concept for the Development of Artificial Intelligence in Ukraine and the updated Code of Judicial Ethics in terms of the contradiction of their provisions regarding the admissibility of the use of AI by judges in civil proceedings. A contradiction between the aforementioned regulatory legal acts has been identified, as well as their inconsistency with the principle of *jura novit curia*, which, although not enshrined in the Civil Procedural Code of Ukraine, is consistently applied in judicial practice. The discrepancies outlined in the article form an area of legal uncertainty, which, according to the author, can be resolved by normatively enshrining the principle of *jura novit curia* «the court knows the law». The article emphasizes that the relevant legal regulation should not be designed in such a way as to exclude the use of AI in civil proceedings, but, on the contrary, to adapt the meaning of the aforementioned principle to the new challenges of the development of the digital environment.

Key words: artificial intelligence, *jura novit curia*, «the court knows the law», large language models, civil proceedings, adversarial principle, independence of judges, impartiality, court proceedings automation.

Постановка проблеми. З глобалізованим посиленням цифровізації різноманітних адміністративних процесів перед судовою владою почали поставати питання стосовно дотриманням балансу між використанням новітніх технологій та забезпеченням відповідності розгляду цивільних справ основним принципам (засадам) цивільного судочинства. Надзвичайної важливості набуває розумне інтегрування штучного інтелекту (далі – ШІ), а саме великих мовних моделей (ВММ) у цивільне судочинство, без порушень, зокрема, принципу змагальності сторін, диспозитивності цивільного судочинства та водночас із забезпеченням своєчасного неупередженого та справедливого розгляду цивільних справ [3]. Якщо використання ВММ може гарантувати своєчасність, оскільки дана технологія покликана пришвидшувати наявні процеси, питання щодо неупередженості, справедливості та незалежності суддів,

які використовують ШІ при застосуванні принципу *jura novit curia* – «суд знає закон» залишається відкритим.

Основні засади (принципи) цивільного судочинства, що окреслені в статті 2 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) [3], а також ті, які безпосередньо там не зазначені були предметом дослідження багатьох вітчизняних науковців, серед яких Грабовська О., Василюк Н., Гансецька В., Міщенко І., Дзера О., Кузнецова Н., Притика Д., Захарова О., Потапенко А., Івасин О. та інші. Зокрема у працях було окреслено розуміння, межі та потенційні ризики у застосування, пов'язані із згаданими принципами. Проаналізованим у свою чергу також був і принцип *jura novit curia* – надзвичайно давній принцип, що усталено використовується в Україні суддями при розгляді справ в межах різних форм судочинства. Проте, незважаючи на стабільність

його використання, постають питання яким чином його тлумачити поряд із застосуванням ШІ. Так, відповідно до останніх змін в Кодекс суддівської етики, [2] суддям обмежено, але дозволено використовувати технології штучного інтелекту в судочинстві, зберігаючи при цьому власну незалежність та неупередженість. Таке нормативне регламентування використання ШІ є революційним кроком для розвитку правосуддя в Україні, оскільки даним положенням є спроба врегулювати де-факто існуюче використання суддями ШІ. Щоправда, питання постає щодо співвідношення такого використання із фундаментальними засадами (принципами) цивільного судочинства.

Метою статті є визначення яким чином використання суддями ШІ може вплинути на розуміння та тлумачення принципу *jura novit curia* «суд знає закон».

Виклад основного матеріалу. *Jura novit curia* або ж *iura novit curia* як принцип ще походить із часів Давнього Риму, де буквальне значення даного латинського терміну «суд знає закон». У ході його еволюційного тлумачення в українській цивільній процесуальній доктрині, а також у судовій практиці Верховного Суду, розуміння даного принципу набуло певних ознак та критеріїв. Так, Потапенко А. розуміє даний принцип як самостійну правову кваліфікацію суддею спірних правовідносин та застосування для прийняття рішення норм матеріального права які регулюють відповідні правовідносини, без зміни при цьому визначеного позивачем предмета позову та/або способу захисту порушеного, невизнаного або оспореного приватного права [4, ст. 41]. На думку науковця, у межах застосування даного принципу суд спершу оцінює відповідність вимог щодо способів захисту закону, що підлягає застосуванню, далі відповідність таких вимог предмету та підставам позову і вже третім етапом відбувається оцінка відповідності таких вимог правовідносинам, що виникли між сторонами справи та їх правовому обґрунтуванню [4, ст. 41]. При цьому Потапенко А., що обґрунтування у таких випадках не є визначальним, оскільки суд наділений дискрецією не відмовляти у задоволенні позову, якщо невірно визначені предмет та спосіб захисту були близькими до тих, що мали би бути зазначені позивачем. Івасин О. наголошує на переліку вимог, що мають бути дотримані при застосуванні принципу *jura novit curia*. Зокрема, серед них: максимальне врахування всіх обставин справи; дотримання принципу диспозитивності; застосування в межах визначених позивачем позовних вимог; застосування незалежно від заяв з процесуальних питань; суд має самостійно кваліфікувати правовідносини, що виникли та норми, що підлягають застосуванню [5, ст. 62].

Схоже розуміння *jura novit curia* міститься і в судовій практиці. Так, у постанові Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 4 грудня 2024 року у справі № 485/1500/21 окреслено традиційне розуміння випадку коли має місце застосування даного принципу та його основні критерії. Ідея *jura novit curia* застосовується у випадках коли «позивач обґрунтовує свій позов саме такими обставинами, проте помилково посилається на певні норми права» [6]. Основними ознаками даного принципу відповідно до судової практики є наступні: 1) суд знає право; 2) суд самостійно здійснює пошук правових норм щодо спору безвідносно до посилання сторін; 3) суд самостійно застосовує право до фактичних обставин спору (*da mihi factum, dabo tibi jus*) [6].

У постанові Великої Палати Верховного Суду від 20 червня 2023 року у справі № 554/10517/16, згадані ознаки розкриваються ширше. Так, суд здійснює самостійно пошук норми права, що підлягає застосуванню, незалежно від посилань сторін, проте її пошук обмежений встановленими у справі обставинами. Також Великої Палати Верховного Суду наголошує, що суд зобов'язаний самостійно здійснити юридичну кваліфіка-

цію спірних правовідносин «обираючи та застосовуючи до них належні норми права після повного та всебічного з'ясування обставин, на які сторони посилаються як на підставу своїх позовних вимог і заперечень, підтверджених доказами, дослідженими у судовому засіданні» [7]. Окреслене розуміння є основним тлумаченням вищезгаданого принципу у судовій практиці.

З другої половини 2022 року в практиці Верховного Суду набуло більшого поширення аналізувати застосування принципу *jura novit curia* у співвідношенні із принципом змагальності. З доктринальної точки зору, Василина Н. та Гансецька В. зазначають, що принцип змагальності сторін зобов'язує суд «забезпечити рівність прав учасників справи щодо здійснення ними всіх процесуальних прав та обов'язків, передбачених законом» [8, ст. 47], що, зокрема, стосується реалізації права на доведення «обставин, які мають значення для справи і на які сторона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень» [8, ст. 47]. Більше того, науковиці вважають, що суд надаючи правову оцінку має впершу чергу виходити із надання можливості сторонам у повній мірі реалізувати свої процесуальні права, а не з «позиції доцільності здійснення тієї чи іншої процесуальної дії» [8, ст. 47]. Зокрема, виходячи із схожого розуміння Верховний Суд наголошує на обмеженні у застосуванні принципу «суд знає закон», адже у ході його застосування суд може перекваліфікувати позов, незалежно від посилань позивача, що свою чергу може порушити право на справедливий суд обох сторін справи. Так, у постанові Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 2 листопада 2022 року у справі № 685/1008/20 було зауважено, що у випадку перекваліфікації судом позову для забезпечення дотримання принципів змагальності та рівності сторін суд має надати можливість сторонам аргументувати свої позиції в умовах нової кваліфікації [9].

З огляду на висвітлене розуміння принципу *jura novit curia* та його співвідношення із іншими принципами цивільного судочинства (для прикладу із змагальністю) постає питання яким усталене тлумачення «суд знає закон» може змінитись у ході використання ШІ суддями. Для розуміння поняття ШІ пропонуємо звернути увагу на визначене в Законі про штучний інтелект – регламенті ухвалену Європейським Парламентом та Радою ЄС 13 березня 2024 року (EU AI Act). Відповідно до статті 3 зазначеного закону система ШІ «це система на машинній основі, яка розроблена для роботи з різним рівнем автономності, може проявляти адаптивність після розгортання та, з огляду на явні або неявні цілі, на підставі отриманих вхідних даних визначає, як створювати вихідні дані у вигляді прогнозів, контенту, рекомендацій або рішень, здатних впливати на фізичне або віртуальне середовище» [10].

Відповідно до затвердженої 2 грудня 2020 році розпорядженням Кабінету Міністрів України № 1556-р Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні (далі – Концепція розвитку штучного інтелекту) передбачено різні напрямки використання ШІ в правосудді, зокрема, у контексті подальшого розвитку наявних технологій у сфері правосуддя, до яких в тому числі належать Єдина судова інформаційно-телекомунікаційна система та Електронний суд. Також передбачається можливість за наявності взаємної згоди сторін винесення судових рішень у справах незначної складності основи результатів аналізу, одержаних у результаті використання ШІ, стану дотримання законодавства та судової практики. [1] У статті 16 оновленої редакції Кодексу суддівської етики, затвердженого рішенням XX чергового з'їзду суддів України від 18 вересня 2024 року (далі – Кодекс суддівської етики) передбачено допустимість використання суддями ШІ, проте з певними обмеженнями [2]. Відповідно до згаданої статті ШІ не може використовуватись щодо оцінки доказів, процесу ухвалення рішення, не має

впливати на неупередженість і незалежність судді та немає порушувати вимог законодавства.

Фактично, бачимо суперечність між двома нормативно-правовими актами, оскільки Концепція розвитку штучного інтелекту передбачає широку інтеграцію ШІ в здійснення судочинства, включаючи можливість винесення судових рішень на основі проведеного ШІ аналізу в справах незначної складності. Такий підхід передбачає вектор руху держави до часткової автоматизації процесу прийняття судових рішень, що в окремих випадках може зменшити навантаження на суддів і підвищити ефективність правосуддя. Проте Кодекс суддівської етики накладає на суддів жорсткі обмеження щодо використання ШІ, що де-факто виключає ШІ з процесу прийняття рішень, навіть у справах незначної складності через неможливість використання навіть для аналізу стану дотримання законодавства та судової практики.

Щоправда, ще більш контраверсійним є співвідношення згаданих нормативних положень із розумінням принципу *jura novit curia*, який відповідно до окресленої вище судової практики передбачає самостійність суду обираючи та застосування до них належних норм права, що в свою чергу неправильно були визначені позивачем. Проблематичним у даному аспекті є те, що стаття 16 Кодексу суддівської етики передбачає можливість використання суддями ШІ для аналізу законодавства, коли *jura novit curia* наголошує на повній самостійності судді у проведенні аналізу нормативно-правових актів. Ще у більшій суперечності даному принципу перебувають положення Концепції використання штучного інтелекту, яка передбачає тенденцію використання ШІ для «винесення судових рішень у справах незначної складності (за взаємною згодою сторін) на основі результатів аналізу, здійсненого з використанням технологій штучного інтелекту, стану дотримання законодавства та судової практики» [1], що є прямо протилежним до традиційного розуміння принципу «суд знає закон».

Вважаємо, що причиною такої суперечності є виклики, які породжуються з динамічним розвитком інформаційних технологій, а саме ВММ, які в свою чергу вимагають адаптивності судових процесів до їх корисного впливу, а також резистентності до потенційних ризиків використання ВММ. Наявна ситуація коли розуміння традиційних принципів може бути трансформованим з огляду на суттєві зміни у середовищі їхнього застосування. Більше того, хочемо зауважити, що принцип *jura novit curia* не

є нормативно закріпленим в ЦПК України, що у ситуації із можливим використанням ШІ загострює проблему його тлумачення. Можна констатувати, що даний принцип може зазнавати еволюції у його розуміння, оскільки якщо суддя використовує ШІ у будь-якому аспекті аналізу необхідного для вирішення певної цивільної справи це вже не може підпадати під розуміння самостійності, яке передбачає принцип *jura novit curia*. Дане питання може бути вирішене шляхом нормативного закріплення принципу з урахуванням тенденцій та технічного забезпечення, наявного для здійснення цивільного судочинства в Україні.

Висновки. Таким чином, враховуючи вищепроведений аналіз, можна констатувати, що інтеграція штучного інтелекту у цивільне судочинство неминуче впливатиме на класичне розуміння принципу *jura novit curia* «суд знає закон». Пов'язано це з невизначеністю допустимих меж використання ШІ при здійсненні цивільного судочинства, оскільки акти, що навіть передбачають його застосування суперечать один одному, і паралельно цьому суперечать усталеному тлумаченню вищезгаданого принципу. З одного боку з одного боку, Концепція розвитку штучного інтелекту в Україні допускає можливість використання ШІ у процесі прийняття судових рішень, зокрема, у справах незначної складності, а Кодекс суддівської етики встановлює серйозні обмеження, які де-факто виключають застосування ШІ у згаданому процесі. Такий дуалізм викликає сумніви щодо відповідності використання ШІ усталеному розумінню принципу *jura novit curia*, що, згідно з практикою Верховного Суду, вимагає від судді повної автономності та повної самостійності у здійсненні правової кваліфікації правовідносин та пошуку, аналізі і застосуванні належних норм матеріального права. Враховуючи відсутність нормативної фіксації даного принципу в чинному Цивільному процесуальному кодексі України, вважаємо за доцільне як мінімум закріпити на нормативному рівні принцип *jura novit curia* з урахуванням викликів, що породжуються використанням великих мовних моделей у цивільному судочинстві. Таке закріплення має визначити допустимі межі використання ШІ, не нівелюючи при цьому сутність судової дискреції, неупередженості та принципу змагальності сторін у цивільному процесі. Це дозволить не тільки ефективно адаптувати традиційні засади (принципи) цивільного судочинства до сучасних технологічних реалій, але й забезпечити належний баланс між технологічним прогресом та збереженням незалежності, неупередженості й авторитету судової влади.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні: розпорядження Кабінету Міністрів України від 2 грудня 2020 році № 1556-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-%D1%80#Text> (дата звернення: 27.03.2025)
2. Про затвердження Кодексу суддівської етики: рішення XX чергового з'їзду суддів України від 18 вересня 2024 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001415-13#Text> (дата звернення: 27.03.2025)
3. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 40-41, 42, ст.492.
4. Потапенко А. Вимога ефективного захисту права у процесуальних документах: погляд з позиції сторін цивільного процесу. *Підприємство, господарство і право*. 2020. № 5. С. 35-42.
5. Івасин О. Застосування принципу «*jura novit curia*» у судовій практиці верховного суду під час розгляду господарських спорів. *Підприємство, господарство і право*. 2021. № 1. С. 58-63.
6. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 4 грудня 2024 року у справі № 485/1500/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123498917> (дата звернення: 27.03.2025)
7. Василина Н., Гансецька В. Реалізація принципу процесуальної економії в цивільному судочинстві. *Підприємство, господарство і право*. 2024. Випуск 4 (57). С. 46-50. DOI: <https://doi.org/10.32782/ryuv.v4.2024.9> (дата звернення: 27.03.2025).
8. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 20 червня 2023 року у справі № 554/10517/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113091902> (дата звернення: 27.03.2025)
9. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 2 листопада 2022 року у справі № 685/1008/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107140664> (дата звернення: 27.03.2025)
10. Regulation (EU) 2024/1689 of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence (Artificial Intelligence Act). European Parliament and Council. Official Journal of the European Union. 2024. URL: <http://data.europa.eu/eli/reg/2024/1689/oj>. (дата звернення: 27.03.2025).

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДОГОВОРУ ОРЕНДИ ПРИВАТНОГО ЖИТЛА В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

LEGAL REGULATION OF THE PRIVATE HOUSING LEASE AGREEMENT UNDER MARTIAL LAW IN UKRAINE

Джуган В.О., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри цивільного та господарського права і процесу
Івано-Франківський навчально-науковий юридичний інститут
Національного університету «Одеська юридична академія»

Стаття присвячена аналізу договору найму приватного житла в умовах воєнного стану в Україні, зокрема особливостям його укладення, виконання та розірвання внаслідок змін соціально-економічної ситуації. Договори найму житла поділяються залежно від різних типів житлового фонду та специфіки їх використання. Договори найму житла за типами житлових фондів бувають: у приватному житловому фонді; у державному/комунальному житловому фонді; у гуртожитках; у службовому житлі; у соціальному житлі; у фонді житла тимчасового призначення. Всі вони є важливими, однак найпоширенішим є договір оренди приватного житла. Даний договір може бути укладений в простій письмовій формі, тому в нього вільна структура, однак дуже важливо включити до договору дані про сторін, предмет договору з описом майна та його стану, орендну плату, умови про форс-мажор у зв'язку з воєнним станом, умови про припинення та відповідальність сторін.

Досліджено ключові аспекти правового регулювання відносин між наймачами та наймодавцями, з урахуванням змін у законодавстві, викликаних воєнним станом. Акцентовано увагу на питаннях забезпечення житлових прав громадян, захисту інтересів як наймачів, так і наймодавців (власників житла), а також можливих механізмів врегулювання спірних ситуацій.

Особливу увагу приділено впливу форс-мажорних обставин на орендні зобов'язання, а також умовам припинення договору через неможливість виконання його сторонами. Розглянуто ключові проблеми, які виникають у сторін договору в умовах воєнного стану, зокрема обмеження виселення, необхідність перегляду умов орендної плати та пошук балансів між правами та обов'язками учасників житлових відносин.

Стаття також аналізує потенційні шляхи вдосконалення правового регулювання у цій сфері, включаючи можливість державної підтримки наймачів, впровадження нових механізмів вирішення спорів та адаптацію правових норм до реалій воєнного часу. Дослідження містить пропозиції щодо підвищення ефективності регулювання договорів найму житла, спрямовані на забезпечення стабільності орендних відносин та захист житлових прав громадян в умовах воєнного стану. Такі правовідносини мають ґрунтуватися на гнучкості, справедливості та захисті прав сторін договору найму житла.

Ключові слова: договір оренди, договір оренди приватного житла, воєнний стан, тимчасові мешканці, внутрішньо переміщені особи, форс-мажор, орендні відносини, захист прав сторін, механізми вирішення спорів, наймодавець, наймач, особи, які постійно проживають з наймачем.

The article analyzes the private housing lease agreement under martial law in Ukraine, in particular, the peculiarities of its conclusion, performance and termination due to changes in the socio-economic situation. Housing lease agreements are divided depending on different types of housing stock and the specifics of their use. Housing lease agreements by types of housing stock are: in private housing stock; in state/municipal housing stock; in dormitories; in service housing; in social housing; in temporary housing stock. All of them are important, but the most common is the lease agreement for private housing. This agreement can be concluded in a simple written form, so it has a free structure, but it is very important to include in the agreement data on the parties, the subject of the agreement with a description of the property and its condition, rent, force majeure provisions in connection with martial law, termination conditions and liability of the parties.

The author analyzes the key aspects of legal regulation of relations between tenants and landlords, taking into account changes in legislation caused by martial law. The author focuses on the issues of ensuring the housing rights of citizens, protecting the interests of tenants and landlords (homeowners), as well as possible mechanisms for resolving disputes.

Particular attention is paid to the impact of force majeure on lease obligations, as well as the terms of termination of the contract due to the inability of the parties to fulfill it. The author examines the key issues faced by the parties to the contract under martial law, including eviction restrictions, the need to revise the terms of the lease, and the search for a balance between the rights and obligations of the parties to housing relations.

The article also analyzes potential ways to improve legal regulation in this area, including the possibility of state support for tenants, the introduction of new dispute resolution mechanisms, and the adaptation of legal norms to the realities of wartime. The study contains proposals to improve the efficiency of regulation of housing lease agreements aimed at ensuring the stability of lease relations and protection of housing rights of citizens under martial law.

Such legal relations should be based on flexibility, fairness and protection of the rights of the parties to the rental agreement.

Key words: lease agreement, private housing lease agreement, martial law, temporary residents, internally displaced persons, force majeure, lease relations, protection of the parties' rights, dispute resolution mechanisms, landlord, tenant, persons permanently residing with the tenant.

Актуальність обраної тематики. Попри політичні та соціально-економічні труднощі в Україні, що впливають на стабільний розвиток держави та суспільство, інститут договорів найму зберігає свою важливість. У період воєнного стану в Україні інститут орендних правовідносин набуває ще більшої значущості, особливо в контексті оренди житла. Це обумовлено тим, що суб'єкти підприємницької діяльності, а також фізичні особи часто мають потребу у тимчасовому використанні певних речей. Набуття їх у власність не завжди є економічно доцільним з різних причин, в тому числі через відсутність необхідності у довгостроковому володінні ними. Масове переміщення населення внаслідок бойових дій змушує багатьох українців шукати тимчасове житло в інших регіонах кра-

їни або за кордоном. Станом на 19 грудня 2024 р. понад 240 тис. об'єктів нерухомості внесено у Держреєстр пошкодженого та зруйнованого внаслідок російської агресії майна [1]. Є механізм компенсації цих ушкоджень, але він тривалий. Соціальна допомога, яку виплачує держава внутрішньо переміщеним особам є досить формальною і її не вистачає для того, щоб покрити витрати на оренду житла громадянам. Державні та волонтерські ініціативи спрямовані на спрощення процедур оренди та забезпечення доступного житла для внутрішньо переміщених осіб. Проте можливості у всіх громадян різні, орендують житло фізичні особи в різному правовому статусі, і в той же час для власників нерухомості, зокрема житлових приміщень, оренда стає засобом підтримки фінансової

стабільності в умовах економічної нестабільності. Договори найму житла різняться залежно від різних типів житлового фонду та специфіки їх використання. З-поміж основних видів таких договорів можна виділити: договір найму житла у приватному житловому фонді, договір найму житла у державному та комунальному житловому фонді, договір найму житла в гуртожитках, договір найму службового житла, договір найму соціального житла та договір найму житла у фонді житла тимчасового призначення. Всі вони є важливими, особливо в державному та комунальному житловому фонді, однак приватний житловий фонд є найбільш доступним і масовим сегментом ринку оренди, оскільки значна частина житла в Україні належить фізичним особам. Саме тому правове регулювання договорів найму у приватному житловому фонді є критично важливим для забезпечення житлових потреб населення, особливо в умовах воєнного стану, коли запит на житло значно зріс.

Дослідження правового регулювання оренди, в тому числі оренди житла в Україні, проводили такі вітчизняні науковці, як: Аврамов О. А., Балюк В. М., Балюк Т. М., Бородавський С. О., Вакулович Е. В., Галянич М. К., Горбенко А. С., Гуляк Я. В., Десятник В. О., Дзера О. В., Калаур І. Р., Ліпінський В. В., Мороз О. В., Підпригора О. А., Процьків Н. М., Саниахметова Ю. С., Харитонов Є. О., Харитонova О. І., Червоний Ю. С., Шевченко Я. М., Шимко А. Р. Однак з початком військової агресії Росії проти України в країні почалась криза, порушилась стабільність, з'явилися економічні труднощі, зросла соціальна напруженість, що призвело до змін на ринку оренди житла. Таким чином, на заході країни кількість пропозицій оренди приватного житла зросла, тоді як платоспроможність населення знизилася. Отож, вивчення питання правового регулювання договору оренди житла в умовах воєнного стану в Україні залишається актуальним.

Дана стаття присвячена з'ясуванню сутності та змісту правового регулювання договору оренди приватного житла в умовах воєнного стану в Україні. Ця мета визначає такі завдання даної роботи: з'ясувати суть договору оренди житла в приватному житловому фонді, охарактеризувати порядок його укладення, проаналізувати умови укладення цього договору та проблеми, які виникають з приводу реалізації вищезгаданих завдань, запропонувати шляхи вирішення цих проблем та зробити відповідні висновки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Інститут договору оренди (найму) є одним з базових елементів системи цивільно-правових договорів, що регулює відносини, пов'язані з використанням майна. Згідно ч. 1 ст. 759 Цивільного кодексу України (ЦКУ), за договором найму (оренди) наймодавець передає або зобов'язується передати наймачеві майно у володіння та користування за плату на певний строк [2]. Кожен має право на житло, а держава створює умови, при яких кожен громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду (ч. 1 ст. 47 Конституції України (КУ)) [3]. За договором найму (оренди) житла одна сторона – власник житла (наймодавець) передає або зобов'язується передати другій стороні (наймачеві) житло для проживання у ньому на певний строк за плату (ч. 1 ст. 810 ЦКУ) [2]. Цей договір є необхідний для забезпечення житлових потреб орендаря, а також майнових інтересів орендодавця. Такі відносини регулюються суто цивільним законодавством, якщо житло знаходиться в приватному житловому фонді. При цьому сторонами такого договору можуть бути фізичні та/або юридичні особи, а орендар-юридична особа може використовувати житло лише для проживання в ньому фізичних осіб (зокрема, працівників) (ст. 813 ЦКУ) [2].

В діючому українському законодавстві виділяють наступні види договору найму житла:

- договір найму житла в приватному житловому фонді (Глава 59 ЦКУ та інші його статті [2], КУ [3]);

- договір найму соціального житла (Закон України «Про житловий фонд соціального призначення» [4], Глава 2 Житлового кодексу України (ЖКУ) [5], ЦКУ [2] та інші підзаконні нормативно-правові акти;

- договір найму житла в державному та комунальному житловому фонді (Глава 2 ЖКУ [5], Закон України «Про приватизацію державного житлового фонду» [6], Закон України «Про оренду державного та комунального майна» [7] тощо);

- договір найму службового житла (Глава 3 ЖКУ [5], Постанова Ради Міністрів Української РСР «Про службові жили приміщення» [8] та інші;

- договір найму житла з фондів житла для тимчасового проживання (Глава 4 ЖКУ [5], Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку формування фондів житла для тимчасового проживання та Порядку надання і користування житловими приміщеннями з фондів житла для тимчасового проживання» [9], Наказ Державного комітету України з питань житлово-комунального господарства «Про затвердження форм щодо житлових приміщень з фондів житла тимчасового проживання» [10], Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку формування фондів житла для тимчасового проживання внутрішньо переміщених осіб і Порядку надання в тимчасове користування приміщень з фондів житла для тимчасового проживання внутрішньо переміщених осіб» [11] та інші;

- договір найму житла в гуртожитках (Глава 4 ЖКУ [5], ЦКУ [2] тощо).

В сучасній практиці на ринку оренди існують суттєві дисбаланси: через зростання попиту на житло в західних регіонах та масове переміщення внутрішньо переміщених осіб (ВПО) (понад 5 млн. осіб за даними ООН) [12] стрімко зросли ціни на оренду житла (на 50–80% порівняно з 2020 роком) [13], в той час коли суттєво знизилась платоспроможність населення. Так, у травні 2024 року Світовий банк фіксував, що межа бідності зросла на 1,8 млн. осіб (29%) порівняно з 2020 роком [14]. Це створює напруженість між орендодавцями та орендарями, вимагаючи нагального вдосконалення правових механізмів соціального захисту. ВПО, малозабезпечені громадяни зіштовхуються з бюрократичними бар'єрами при оформленні соціального житла, відсутністю доступу до офіційного ринку оренди через фінансові обмеження та ризиками при укладенні нелегальних угод. Попри всі можливі види оренди та складну економічну ситуацію в Україні, обумовлену воєнним станом, все одно найпоширенішим видом оренди залишається оренда приватного житла.

В умовах воєнного стану перевірка правомірності орендних правовідносин набуває особливої актуальності. Наймачу необхідно просити пред'явити правовстановлюючі документи на право власності на житло (витяг з Держреєстру речових прав (через застосунки «Дія» чи «ОпенДатаБот»), договір купівлі-продажу, судові рішення тощо). Слід пам'ятати про обмежений доступ до Держреєстрів (ЄДР, судових рішень), обмеження публічних даних та платність онлайн-сервісів, тому варто фіксувати ідентифікаційні дані сторін у самому договорі, додавати копії пред'явлених документів.

Закон передбачає письмову форму договору найму житла без нотаріального посвідчення (крім випадків викупу) (ст. 812 ЦКУ) [2], однак для уникнення шахрайства доцільно зареєструвати договір через ЦНАП або на порталі «Дія», якщо він нотаріально посвідчений, разом з наймодавцем (власником). Таким чином, можна буде оскаржити умови та довести свої права.

Так як цей договір може бути простий письмовий, то у нього вільна структура, однак дуже важливо включити до договору дані про сторін, опис майна, фінансові умови та питання відповідальності сторін. Через зростання кількості «тіньових» угод доцільно вжити превентивні заходи:

фіксація стану майна (фото, відео), зробити детальний опис майна (у договорі) та уникати готівкових розрахунків (перекази з фіксацією призначення платежу).

Відповідно до діючого ЦКУ (Глава 59 «Найм (оренда) житла») [2] важливо чітко закріпити права та обов'язки наймодавця. Зокрема, наймодавцеві будуть належать такі права: вимагати використання житла за його призначенням; вимагати звільнення житла після закінчення строку договору; звертатися до суду при порушенні договору; отримувати орендну плату тощо. Наймодавець має виконувати наступні обов'язки: надати житло, придатне для проживання; захищати його від порушень третіх осіб, проводити капітальний ремонт; забезпечувати можливість надання комунальних та інших послуг тощо (розділ II Закону «Про житлово-комунальні послуги» [15]).

В свою чергу, наймач має право: вимагати забезпечення виконання комунальних та інших послуг (розділ II Закону «Про житлово-комунальні послуги» [15]), вселяти близьких родичів, вимагати зниження плати при невиконанні наймодавцем обов'язків, передбачених договором, обладнати і оформити житло на власний розсуд; встановлювати замки та сигналізацію. Наймач зобов'язаний: використовувати житло за призначенням, звільнити житло в належний строк, утримувати житло в належному стані; не робити перепланування та реконструювання без згоди власника, допускати власника до перевірок у випадках, передбачених договором (Глава 59 «Найм (оренда) житла») [2].

Ст. 812 ЦКУ чітко визначає, що предметом договору найму житла можуть бути помешкання (квартира чи житловий будинок або їх частина), що має бути придатним для проживання у ньому [2]. Тобто, предметом такого договору не можуть бути технічні приміщення, господарські споруди, бо вони не мають житлового призначення. Згідно ч. 3 ст. 812 ЦКУ наймач житла у багатоквартирному будинку має право користування майном, що обслуговує будинок [2], наприклад сходовою кліткою, підвалом тощо. Отож, у договорі слід зафіксувати наявні недоліки, зазначити сторону, відповідальну за них та строки їх усунення.

Наймач має використовувати житло виключно за його цільовим призначенням – для проживання, він повинен забезпечувати його збереження та підтримувати в належному стані. Наймач не може перевлаштувати та реконструювати житло без згоди наймодавця. Він має обов'язок своєчасно проводити орендну плату та плату за комунальні послуги (ст. 815 ЦКУ) [2].

Особи, які проживають разом з наймачем мають бути вказані в договорі, тому що вони набувають рівних з наймачем прав та обов'язків щодо володіння та користування житлом, при цьому порядок володіння та користування визначається домовленістю між ними, а в разі спору – судом. Однак наймач несе відповідальність перед наймодавцем за порушення ними умов договору. Якщо наймачів кілька, то їхні обов'язки за договором є солідарними (ст. 815 ЦКУ) [2].

Договір оренди житла, як вже зазначалось, є платним, однак за згодою наймодавця у ньому можуть проживати тимчасові мешканці безоплатно. У них немає самостійного права володіння та користування житлом та вони мають звільнити житло у заздалегідь визначений строк або протягом 7 днів після вимоги наймача/наймодавця (ст. 818 ЦКУ) [2]. Ці умови досить важливо закріпити в договорі, тому що під час воєнного стану є випадки неконтрольованого заселення ВПО без повідомлення власників, і як наслідок – складність виселення через соціальну вразливість мешканців, відсутність чіткого механізму доказування факту тимчасового проживання та ризик перекаліфікації на постійне користування через тривалі терміни. Та й самі ВПО можуть не знати про свій обмежений правовий статус.

За загальним правилом такий договір укладається на визначений строк, а за його відсутності вважається укла-

деним на 5 років. Договір, укладений на строк до одного року вважається короткостроковим (ст. 821 ЦКУ) [2], в такому разі наймач не має переважного права на продовження, на вселення тимчасових мешканців, піднайм, заміну наймача без розірвання договору. Тому в разі укладення короткострокового договору під час воєнного стану слід чітко вказувати строк, додати умову про додатковий договір в разі продовження терміну, для ВПО можна передбачити механізм продовження за строшеною процедурою. З іншого боку власникам буде важко виселити ВПО, які перетнули строк оренди, а також існує ризик визнання фактичних орендних відносин навіть без договору.

Відомо, що звичайними умовами даного договору є те, що поточний ремонт договору проводить наймач, а капітальний наймодавець (ст. 819 ЦКУ) [2]. Однак сторони можуть домовитися по-іншому в договорі. Попит договору оренди є найбільшим за західній Україні, однак й інші області, де житло могло бути пошкоджене або зруйноване внаслідок воєнних дій, також активні. Власник в такому випадку не зобов'язаний проводити капітальний ремонт, а орендар не несе відповідальності за збитки, заподіяні обстрілами та не буде проводити поточний ремонт за бойовими пошкодженнями. До того ж, власник не може вимагати орендної плати за непридатне житло. Відновлення таких жител фінансується державою (зокрема, через державну програму «Відновлення» та інші механізми). Отож, в таких випадках звичайні норми про ремонт житла не працюють – основне навантаження на державні програми відшкодування, однак на практиці такі відшкодування затягуються. Власникам та орендарям слід фіксувати пошкодження, чітко погоджувати умови договору на цей період.

Договори, які були укладені до 24 лютого 2022 року частіше вимагають додаткових угод або доведення формальних обставин в судовому порядку. А в договорах, які укладені після повномасштабного вторгнення, як правило, чітко визначені особливі форс-мажорні умови, якими можуть бути воєнні дії (непереборна сила), тому в цих випадках немає сумніву щодо існуючого змісту. Так, наймач може бути звільнений від орендної плати, оплати комунальних послуг, їхні взаємні права та обов'язки можуть бути призупинені автоматично. Якщо ж таких умов в договорі немає, то на практиці виникають конфлікти. В таких випадках важливим є офіційне повідомлення про обставити (лист, акт пошкодження житла) та спільне підписання додаткової угоди про тимчасові зміни (зниження плати за житло, відстрочка). Варто знайти компроміс, однак якщо права явно порушуються, то слід звернутися до суду за захистом своїх прав з доказами.

Договір оренди житла можна розірвати на загальних підставах відповідно до закону та умов договору. Однак можна розірвати такий договір, якщо є особливі умови (форс-мажор, зокрема воєнний стан). Наймач має переважне право на продовження такого договору, крім короткострокового. Не пізніше ніж за три місяці до спливу строку договору найму житла наймодавець може запропонувати наймачеві укласти договір на таких самих або інших умовах чи попередити наймача про відмову від укладення договору на новий строк. Якщо про зміну умов наймодавець наймача не попередив, то договір вважається укладеним на таких самих умовах і на такий самий строк (ст. 822 ЦКУ) [2]. Наймач може відмовитися від договору, попередивши наймодавця за 3 місяці, в іншому випадку орендодавець може стягнути плату за цей період. Наймач може відмовитися від договору найму житла, якщо воно стало непридатним для проживання. За рішенням суду на вимогу наймодавця цей договір може бути розірваний у разі: невнесення наймачем плати за найм житла за шість місяців, якщо договором не встановлений більш тривалий строк, а при короткостроковому наймі – понад два рази; руйнування або псування житла наймачем або іншими особами, за дії яких він від-

повідас. Наймачеві може бути наданий строк не більше одного року для відновлення житла. Однак якщо наймач не усуне допущених порушень, то суд за повторним позовом наймодавця постановляє рішення про розірвання договору найму житла (ст. 825 ЦКУ) [2]. Проблеми захисту прав сторін у даному випадку полягають у тому, що суди можуть по-різному трактувати форс-мажорні обставини, якщо вони не зазначені в договорі; ще проблеми полягають у складності виселення ВПО, і навіть якщо вони прострочили платежі, то суд може відкладати рішення через гуманітарні обставини, бо наймачів часто визнають «соціально вразливими» та вимагає доказів від власників.

Дослідження правового регулювання договору оренди приватного житла в умовах воєнного стану в Україні показало, що цей інститут залишається одним з ключових механізмів забезпечення житлових потреб громадян, особливо на фоні масових переміщень та економічної нестабільності. Аналіз законодавства та практики свідчить, що договір оренди житла в приватному житловому фонді, будучи найпоширенішим, водночас є найбільш уразливим до зовнішніх обставин, пов'язаних із воєнним станом.

За договором найму (оренди) приватного житла одна сторона – власник житла (наймодавець) передає або зобов'язується передати другій стороні (наймачеві) приватне житло для проживання у ньому на певний строк за плату. При цьому сторонами такого договору можуть бути фізичні та/або юридичні особи, а якщо орендарем є юри-

дична особа, то використовувати житло може лише для проживання в ньому фізичних осіб, зокрема працівників.

Договір оренди житла можна укласти в простій письмовій формі. Лише найм житла з викупом повинен посвідчуватись нотаріальною. Обов'язковим є визначити предмет договору та зробити опис майна, визначити орендну плату та дані сторін, доцільно визначити також строк. Важливим є зареєструвати такий договір для уникнення шахрайства. В договорі закладаються права та обов'язки сторін відповідно до чинного цивільного законодавства України. Однак найважливіше вказати істотні умови договору, а також ті, які є важливі для сторін. Звичайні умови й так будуть виконуватись та захищатись, тому що передбачені законодавством. Важливим є чітке закріплення умов про форс-мажор у договорах оренди приватного житла. Доцільно: впроваджувати типові договори для ВПО; при укладенні договору та при форс-мажорі фіксувати стан житла (фото, відео); уникати готівкових розрахунків.

Отже, попри виклики воєнного часу (зростання цін, ризики пошкоджень, соціальна напруга), договір оренди житла в приватному житловому фонді зберігає свою актуальність, однак потребує адаптації правових механізмів до нових реалій. Подолання існуючих проблем можливе через чіткі договірні механізми, соціальну свідомість та державну регуляторну політику. Договірні орендні правовідносини мають ґрунтуватися на поєднанні гнучкості, справедливості та захисту прав усіх учасників цих відносин.

ЛІТЕРАТУРА

1. Компенсації за зруйноване житло переселенцям платитимуть по-новому: що змінилось URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/kompensatsiya-zruynovane-zhytlo-vpo/33243450.html>.
2. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.
3. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР URL: <https://www.president.gov.ua/ua/documents/constitution/konstituciya-ukrayini-rozdil-ii>.
4. Про житловий фонд соціального призначення: Закон України від 12.01.2006 року № 3334-IV URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/3334-15>.
5. Житловий кодекс України: Закон України від 30.06.1983 р. № 5464-X URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/5464-10>.
6. Про приватизацію державного житлового фонду: Закон України від 19.06.1992 р. № 2482-XII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2482-12/card2#Card>.
7. Про оренду державного та комунального майна: Закон України від 03.10.2019 р. № 157-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/157-20>.
8. Про службові жили приміщення: Постанова Ради Міністрів Української РСР від 04 лютого 1988 р. № 37 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/37-88-%D0%BF#Text>.
9. Про затвердження Порядку формування фондів житла для тимчасового проживання та Порядку надання і користування житловими приміщеннями з фондів житла для тимчасового проживання: Постанова Кабінету Міністрів України від 31 березня 2004 р. № 422 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/422-2004-%D0%BF#Text>.
10. Про затвердження форм щодо житлових приміщень з фондів житла тимчасового проживання: Наказ Державного комітету України з питань житлово-комунального господарства від 15 травня 2004 р. № 98 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0688-04#Text>.
11. Про затвердження Порядку формування фондів житла для тимчасового проживання внутрішньо переміщених осіб і Порядку надання в тимчасове користування житлових приміщень з фондів житла для тимчасового проживання внутрішньо переміщених осіб: Постанова Кабінету Міністрів України від 26 червня 2019 р. № 582 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/422-2004-%D0%BF#Text>.
12. Міністерство соціальної політики України. Внутрішньо переміщені особи URL: <https://www.msp.gov.ua/timeline/Vnutrishno-peremishcheni-osobi.html>.
13. Наталія Пристанська. Ринок нерухомості: як змінювалися ціни на оренду квартир у містах у 2024 році URL: https://24tv.ua/realestate24/tsini-orendu-kvartir-mistah-yak-zminyuvalisya-2024-de-neruhomist_n2707281.
14. Семіразове зростання: економістка заявила про збільшення крайньої бідності в Україні URL: <https://www.volynnews.com/news/all/semyrazove-zrostantia-ekonomistka-zaiavyla-pro-zbilshennia-kraynoyi-bidnosti>.
15. Про житлово-комунальні послуги: Закон України від 09.11.2017 р. № 2189 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2189-19>.

**ПРИНЦИП СВОБОДИ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ,
ЯКА НЕ ЗАБОРОНЕНА ЗАКОНОМ****THE PRINCIPLE OF FREEDOM OF ENTREPRENEURIAL ACTIVITY,
WHICH IS NOT PROHIBITED BY LAW****Іванець І.П., к.ю.н.,
докторант***Інститут держави і права імені В.М. Корецького Національної академії наук України*

Стаття присвячена висвітленню однієї з актуальних проблем цивільного права щодо принципу свободи підприємницької діяльності, яка не заборонена законом. Принцип свободи підприємницької діяльності, яка не заборонена законом ґрунтується передусім на конституційно встановленому праві на підприємницьку діяльність. Це широке і всеосяжне поняття, що уособлює змогу: вирішувати, чи займатися підприємницькою діяльністю та вільно її обирати; без дискримінації визначити вид діяльності, способи її здійснення; визначати часові та територіальні межі втілення власних здібностей; можливість діяти спонтанно, діяти так, щоб не відставати від світових тенденцій та розвитку ринкових відносин в цілому; «мирного» використання особою на свій розсуд майна, зокрема й у сфері підприємницької діяльності тощо. Підприємництво може здійснювати в будь-якій з організаційних форм, передбачених законом. При цьому суб'єкти підприємницької діяльності мають право на власний розсуд приймати рішення і здійснювати будь-яку діяльність, що не суперечить законодавству, відповідно до потреб ринку із збереженням комерційної таємниці тощо. Водночас саме в сфері підприємницької діяльності повинен бути встановлений баланс свободи суб'єктів такої діяльності і методів регулювання останньої з боку відповідних державних органів, інакше кажучи баланс дозволів і заборон з тим, щоб унеможливити не тільки необґрунтовані перевірки і безпідставне втручання в підприємницьку діяльність її суб'єктів з боку державних органів, а й унеможливити утворення монопольного становища будь-кого з суб'єктів підприємницької діяльності, не допустити обмеження конкуренції, що може негативно вплинути на інтереси споживачів та суспільства в цілому. У той же час «свободу» не слід отождествляти із «вседозволеністю». Гарантуючи свободу підприємництва, держава шляхом правового регулювання визначає межі допустимої свободи, тобто окреслює своєрідний «коридор варіантної поведінки» для підприємця. Однак усі випадки обмеження принципу свободи підприємницької діяльності мають бути встановлені законом. Зокрема, обмеження підприємницької діяльності, якщо такі передбачені, мають бути сформульовані у вигляді чітких заборон, які дозволять підприємцю визначити, чи може він здійснювати певні дії.

Ключові слова: принцип цивільного права, свобода підприємницької діяльності, зайняття підприємницькою діяльністю, свобода підприємництва, обмеження підприємницької діяльності.

The article analyses the current problems of civil law regarding the principle of freedom of entrepreneurial activity, which is not prohibited by law. The principle of freedom of entrepreneurial activity, which is not prohibited by law, is based primarily on the constitutionally established right to entrepreneurial activity. This is a broad and comprehensive concept that embodies the ability to: decide whether to engage in entrepreneurial activity and freely choose it; determine the type of activity, methods of its implementation without discrimination; determine the temporal and territorial boundaries of the implementation of one's abilities; the ability to act spontaneously, to act in such a way as to keep up with world trends and the development of market relations in general; "peaceful" use by a person of property at his own discretion, including in the field of entrepreneurial activity, etc. Entrepreneurship can be carried out in any of the organizational forms provided for by law. At the same time, subjects of entrepreneurial activity have the right to make decisions at their own discretion and carry out any activity that does not contradict the legislation, in accordance with the needs of the market, while maintaining commercial secrets, etc. At the same time, it is in the sphere of entrepreneurial activity that a balance should be established between the freedom of subjects of such activity and the methods of regulating the latter by the relevant state bodies, in other words, a balance of permits and prohibitions in order to prevent not only unfounded inspections and groundless interference in the entrepreneurial activity of its subjects by state bodies, but also to prevent the formation of a monopoly position by any of the subjects of entrepreneurial activity, to prevent restrictions on competition, which may negatively affect the interests of consumers and society as a whole. At the same time, «freedom» should not be equated with «permissiveness». Guaranteeing freedom of entrepreneurship, the state, through legal regulation, determines the limits of permissible freedom, that is, outlines a kind of "corridor of alternative behavior" for the entrepreneur. However, all cases of restriction of the principle of freedom of entrepreneurial activity must be established by law. In particular, restrictions on entrepreneurial activity, if any, must be formulated in the form of clear prohibitions that will allow the entrepreneur to determine whether he can carry out certain actions.

Key words: principle of civil law, freedom of entrepreneurial activity, engaging in entrepreneurial activity, freedom of entrepreneurship, restrictions on entrepreneurial activity.

Постановка проблеми. Правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких встановлюється свобода підприємницької діяльності, не забороненої законом, що означає закріплення загального правила про право зайняття підприємницькою діяльністю, а також встановлення юридичних гарантій реалізації цього права. Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені законодавством України, не порушуючи дане право. Однак варто зауважити, що вказані право та гарантії стосуються лише підприємницької діяльності, яка не заборонена законом.

Мета дослідження – здійснити аналіз принципу свободи підприємницької діяльності, яка не заборонена законом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми принципу свободи підприємницької діяльності в Україні розглядалося широким колом науковців, зокрема, цим

проблемам присвятили праці В. Борисова, В. Бринцев, Т. Гуржій, В. Квітко, К. Харківська та ін.

Виклад основного матеріалу. Принцип свободи підприємницької діяльності, яка не заборонена законом ґрунтується передусім на конституційно встановленому у статті 42 Основного Закону нашої держави – Конституції України [1], праві на підприємницьку діяльність. Як зазначається у правовій доктрині [2], юридична конструкція цього права відповідає теоретичним підходам стосовно формування зобов'язань держави у сфері економічних прав, згідно з якими такі зобов'язання визначаються на трьох рівнях. На першому рівні держава повинна поважати свободу людини, виконувати необхідну діяльність та використовувати при цьому необхідні ресурси. Так, ч. 1 ст. 42 Конституції України гарантує кожному право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом. У свою чергу, норми ч. 3 ст. 42 Конституції України передбачають захист конкуренції у підприємницькій діяльності,

заборону зловживання монопольним становищем на ринку, неправомірне обмеження конкуренції та недобросовісну конкуренцію. Тобто державні зобов'язання другого рівня полягають у захисті свободи дій та захисті ресурсів від інших суб'єктів у економічній сфері. На третьому рівні зобов'язань держава повинна здійснювати надії своїх громадян щодо використання права на харчування. Такому типу зобов'язань держави, на думку українських науковців, відповідають конституційні норми ч. 4 ст. 42 Конституції України щодо захисту прав споживачів, контролю держави за якістю і безпечністю продукції та усіх видів діяльності, сприяння діяльності громадських організацій споживачів. Таким чином, держава забезпечує соціальний характер підприємницької діяльності в Україні [2, с. 13].

Доктринально свобода підприємницької діяльності визначається як право на вибір будь-якого виду і форми підприємництва у будь-якій його сфері та встановлених законом організаційно-правових форм, створення нових форм підприємництва [3, с. 226]. Свобода підприємництва передбачає можливість особи вирішувати, чи займатися підприємницькою діяльністю та вільно її обирати, забезпечення кожному підприємцю можливості без дискримінації визначити вид діяльності, способи її здійснення, часові та територіальні межі втілення власних здібностей. За своєю природою право на підприємницьку діяльність є невідчужуваним і, по суті, передбачає забезпечення кожному рівних можливостей для його реалізації [4].

Разом з тим, свободу, як один із критеріїв розвитку підприємницької діяльності, з точки зору цивільного законодавства, науковці розглядають як широкі і всеосяжне поняття та вважають, що воно повинно уособлювати змогу представників підприємництва діяти спонтанно, діяти так, щоб не відставати від світових тенденцій та розвитку ринкових відносин в цілому. А щоб подібні процеси могли існувати, щоб українське підприємництво мало змогу дійсно відчувати реальну свободу у своїй діяльності, слід відмовлятися від давно застарілих раціональних підходів, і надавати підприємству розвиватися ірраціонально, спонтанно, тим самим приносити нові підходи у сфері ведення бізнесу [5, с. 109]. З цієї точки зору, свобода ведення підприємницької діяльності нерозривно пов'язана з процесом впровадження інновацій у виробництво конкурентноздатної продукції, наукоємних виробів, товарів повсякденного вжитку, тощо. І саме гармонічне поєднання цих трьох наведених типів стратегій інноваційного розвитку здатне забезпечити економічне зростання у сфері малого і середнього бізнесу (підприємництва) [6, с. 13]. Також вона виражається у свободі розпоряджатися своїми здібностями до праці, що виявляється у свободі вибору роду діяльності або професії, свободі від несумлінної конкуренції і монопольної діяльності, а також у загальній свободі вчиняти все, що не заборонено законом [3, с. 226] та, відповідно до правової позиції ЄСПЛ, реальній можливості «мирного» використання особою на свій розсуд майна, зокрема й у сфері підприємницької діяльності, тому що таке «майно» («активи») може складати матеріальну або суто фінансову основу для розвитку приватного підприємництва [7, с. 133].

Якщо аналізувати, приміром «ініціативність» або «самостійність», як реальні фактори існування підприємства, то вони не можуть існувати без справжньої свободи в діях та свободи прийняття рішень. Адже коли у представника бізнесу виникає чудова ідея, пов'язана з покращенням виробництва чи реалізації нового продукту, він починає брати ініціативу у свої руки і хоче самостійно впровадити дані новачки в життя, в реальний процес. Однак є чимала кількість прикладів, коли подібні ініціативи так і залишаються думками та мріями, саме через те, що в переважній кількості, прояви «свободи підприємницької діяльності» лише декларуються, і держава у вигляді чиновників не хоче давати реальної свободи підприємни-

цтву, адже в такому разі вони не зможуть контролювати та впливати на ситуацію. Іншими словами, на думку деяких дослідників, однією із головних проблем повільного розвитку, саме економічного, нашої держави є те, що є два абсолютно протилежні бажання, які просто не можуть існувати разом. Це бажання рухатися у напрямку розвинутого та прогресивного світу, а інше – це бажання залишити за собою контроль та вплив на головні сфери економіки. І, якщо контроль, це безумовно, те, що має бути присутнім, і держава повинна певним чином регламентувати підприємницьку діяльність, але разом з тим, вона не повинна робити кроки, які мають практичний вплив на процеси [8, с. 952]. Складно не погодитися.

Підприємництво може здійснювати в будь-якій з організаційних форм, передбачених законом. При цьому суб'єкти підприємницької діяльності мають право на власний розсуд приймати рішення і здійснювати будь-яку діяльність, що не суперечить законодавству, відповідно до потреб ринку із збереженням комерційної таємниці тощо. Водночас саме в сфері підприємницької діяльності повинен бути встановлений баланс свободи суб'єктів такої діяльності і методів регулювання останньої з боку відповідних державних органів, інакше кажучи баланс дозволів і заборон з тим, щоб унеможливити не тільки необґрунтовані перевірки і безпідставне втручання в підприємницьку діяльність її суб'єктів з боку державних органів, а й унеможливити утворення монопольного становища будь-кого з суб'єктів підприємницької діяльності, не допустити обмеження конкуренції, що може негативно вплинути на інтереси споживачів та суспільства в цілому [9, с. 14].

Реалізація цього принципу може відбуватися шляхом набуття юридичного статусу фізичної особи-підприємця або ж створення юридичної особи. При цьому, право на здійснення підприємницької діяльності, яку не заборонено законом, має фізична особа з повною цивільною дієздатністю; повна цивільна дієздатність, надана фізичній особі, поширюється на усі цивільні права та обов'язки; здатність мати цивільні права та обов'язки (цивільну правоздатність) мають усі фізичні особи; цивільна правоздатність фізичної особи виникає у момент її народження; у випадках, установлених законом, здатність мати окремі цивільні права та обов'язки може бути пов'язана з досягненням фізичною особою відповідного віку; цивільна правоздатність фізичної особи припиняється в момент її смерті [10]. Основою юридичного статусу фізичної особи є гарантовані Конституцією України людські права і свободи. У випадку реалізації фізичною особою конституційного права на підприємницьку діяльність її юридичний статус додатково набуває правомочностей, які випливають зі статусу підприємця. Водночас юридичний статус підприємця не обмежує фізичну особу щодо обсягу її людських прав і свобод, гарантованих Конституцією України. Фізична особа наділена всією повнотою прав і свобод, гарантованих Конституцією України, а юридична особа – тільки тими правами й свободами, які є сумісними з її природою. Здійснюючи право на підприємницьку діяльність, не заборонену законом, фізичні особи можуть провадити таку діяльність як без створення юридичної особи (реєстрація фізичної особи-підприємця), так і у спосіб створення юридичної особи [11].

У той же час «свободу» не слід ототожнювати із «всездозволеністю». Гарантуючи свободу підприємства, держава шляхом правового регулювання визначає межі допустимої свободи, тобто окреслює своєрідний «коридор варіантної поведінки» для підприємця [4]. Однак усі випадки обмеження принципу свободи підприємницької діяльності мають бути встановлені законом. Зокрема, обмеження підприємницької діяльності, якщо такі передбачені, мають бути сформульовані у вигляді чітких заборон, які дозволять підприємцю визначити, чи може він здійснювати певні дії [12]. Так, у справі «ТОВ «Світ розваг» та інші проти України» (Заява № 13290/11 та 2 інші заяви) [13], яка стосувалася не просто обмеження діяль-

ності підприємства-заявника, а абсолютної заборони, що загалом змусило підприємства-заявника піти з ринку, посиляючись на практику Суду щодо позбавлення майна, підприємство-заявник стверджувало про відсутність «виняткових обставин», які б могли виправдати повну відсутність відшкодування. Зрештою, не було дотримано справедливого балансу між суспільним інтересом та інтересом підприємства-заявника. У свою чергу, Уряд погодився, що анулювання ліцензій заявників становило втручання в їхні права. Однак зауважив, що таке втручання було законним та ґрунтувалося на Законі України «Про заборону», який був чітким та загальнодоступним. А посилення заявників на Закон України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» було неправильним, оскільки відповідна ситуація регулювалася Законом України «Про заборону», а не Законом України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності». Факт того, що Закон України «Про заборону» був негайно прийнятий і не передбачав відшкодування, не означав, що він не відповідав вимозі законності. Усіх передбачених законодавством процедур було дотримано, а терміновість була викликана соціальними проблемами, спричиненими гральним бізнесом. Щодо пропорційності Уряд наголосив на субсидіарній ролі конвенційної системи та широкій свободі розсуду, наданій національним органам влади у питаннях загальної соціальної та економічної політики, точка зору щодо яких у демократичному суспільстві може істотно відрізнятися. Анулювання усіх ліцензій на провадження діяльності з організації та проведення азартних ігор було «жорстким» заходом, але це було єдиним можливим рішенням з огляду на серйозність соціальних спричинених гральним бізнесом проблем [13].

Зауважимо, що основоположні документи Європейського Союзу також містять гарантії свободи підприємництва. Так, зокрема, у статті 16 Хартії основоположних прав Європейського Союзу 2000 року (2000/C 364/01) зазначено, що «забезпечується свобода підприємництва відповідно до права Союзу та національного законодавства і практики» [14]. Разом з тим, рішення Суду Справедливості Європейського Союзу у справі № C-134/15 Lidl GmbH & Co. KG v Freistaat Sachsen від 30 червня 2016 року містить розуміння свободи підприємницької діяльності, яка охоплює, серед іншого, право будь-якого підприємства вільно використовувати, в межах своєї відповідальності за

власні дії, економічні, технічні та фінансові ресурси, які йому доступні (§ 27); «захист, наданий статтею 16 Хартії, охоплює свободу здійснення економічної чи комерційної діяльності, свободу договорів і вільну конкуренцію» (§ 28); «свобода ведення бізнесу не є абсолютною, але її слід розглядати у зв'язку з її функцією у суспільстві» (§ 30); «свобода ведення бізнесу може бути предметом широкого спектру втручань з боку органів державної влади, які в суспільних інтересах можуть встановити обмеження щодо економічної діяльності» (§ 34) [15].

Як наголошує Конституційний Суд України [11], дотримання гарантій вільного розвитку підприємництва є значущим не лише для ефективного розвитку ринкової економіки, самозайнятості осіб і наповнення Державного бюджету України, а й для зміцнення таких основоположних цінностей конституційного порядку України, як демократія та правова держава (верховенство права). Відносини держави і підприємництва мають втілювати європейську ідентичність Українського народу, незворотність європейського та євроатлантичного курсу України (абз. 5 преамбули Конституції України [1]). У вказаному контексті важливого значення набуває чітке законодавче регулювання усіх аспектів принципу свободи підприємницької діяльності, яка не заборонена законом.

Висновки. Принцип свободи підприємницької діяльності, яка не заборонена законом, включає: по-перше, свободу вибору у прийнятті рішення займатися чи ні підприємницькою діяльністю; по-друге, свободу вибору виду і форми підприємництва у будь-якій його сфері та встановлених законом організаційно-правових форм; по-третє, свободу щодо можливості особи визначати часові та територіальні межі; по-четверте, свободу розпоряджатися своїми здібностями до праці, що виявляється у свободі вибору роду діяльності або професії; по-п'яте, свободі від несумлінної конкуренції і монопольної діяльності; по-шосте, свободу вчиняти все, що не заборонено законом; по-сьоме, реальну можливість «мирного» використання особою на свій розсуд майна, зокрема й у сфері підприємницької діяльності, тому що таке «майно» («активи») може складати матеріальну або суто фінансову основу для розвитку приватного підприємництва; по-восьме, свободу діяти спонтанно, діяти так, щоб не відставати від світових тенденцій та розвитку ринкових відносин в цілому, у межах законодавства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 06.03.2025).
2. Ішук С. Особливі конституційні основи функціонування громадянського суспільства в Україні: свобода підприємницької діяльності. *ScienceRise: Юридичні науки*. 2018. №1 (3). С. 11–17.
3. Харківська К. В. Правові гарантії свободи підприємницької діяльності: актуалізація проблеми. *Економічна теорія та право*. 2015. № 20. С. 226–235.
4. Жоравович Д. О. Проблемні питання обмежень підприємницької діяльності громадян. *Економіка та право*. 2012. № 3. С. 172–177.
5. Сакун А. В. Синергія «свободи» і «несвободи» у суперечностях глобального світу. *Нова парадигма*. 2014. №123. С. 102–111.
6. Бринцев В. Д. Принцип свободи ведення бізнесу (підприємництва) і його імплементація у систему інноваційного права України. *Право та інноваційне суспільство*. 2022. № 1 (16). С. 7–17.
7. Гуржій Т. О. Свобода підприємницької діяльності крізь формат теорії і практики ЄСПЛ. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2023. Випуск 3. С. 130–134.
8. Чумаченко І., Квітко В. Свобода підприємницької діяльності: сучасні реалії та виклики. *Молодий вчений*. 2018. №11 (63). С. 951–954.
9. Борисова В. І. Базові принципи цивільного права України. *Проблеми цивільного права та процесу: тези доп. учасників наук.-практ. конф., присвяч. світлій пам'яті ОА Пушкіна, Харків*. 2018. Вип. 25. С. 12–15.
10. Цивільний кодекс України : закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/435-15> (дата звернення: 06.03.2025).
11. Рішення Конституційного Суду України від 18 грудня 2024 року № 12-п(II)/2024 у справі за конституційною скаргою Бурми Кирила Андрійовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) приписів статті 51 Цивільного кодексу України (щодо конституційних гарантій прав фізичних осіб-підприємців). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v012p710-24#Text> (дата звернення: 06.03.2025).
12. Шишлюк В. Підприємницька діяльність в Україні та Польщі: поняття, основні принципи та особливості регулювання. *Економіка та суспільство*. 2022. № 41. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-41-3> (дата звернення: 06.03.2025).
13. Справа «ТОВ «Світ розваг» та інші проти України» (Заява № 13290/11 та 2 інші заяви). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_e05?fin=d=1&text=%D0%B2%D1%82%D1%80%D1%83%D1%87%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F+%w1_14 (дата звернення: 06.03.2025).
14. Хартія основоположних прав Європейського Союзу 2000 року (2000/C 364/01). URL: <https://www.wipo.int/wipolex/ru/legislation/details/6005> (дата звернення: 06.03.2025).
15. Рішення Суду Справедливості Європейського Союзу у справі № C-134/15 Lidl GmbH & Co. KG v Freistaat Sachsen від 30 червня 2016 року. URL: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/DE/TXT/?uri=CELEX:62015CJ0134\(01\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/DE/TXT/?uri=CELEX:62015CJ0134(01)) (дата звернення: 06.03.2025).

ПРАВОВИЙ СТАТУС БАТЬКА У КОНТЕКСТІ НОВІТНІХ РЕПРОДУКТИВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

PARENTAL STATUS OF THE FATHER IN THE CONTEXT OF NEW REPRODUCTIVE TECHNOLOGIES

Кириченко Т.С., к.ю.н., доцент,
професор кафедри цивільного права та процесу

Навчально-науковий інститут № 5 Харківського національного університету внутрішніх прав

Сучасні репродуктивні технології значно розширили можливості для народження дітей, але водночас породили нові юридичні виклики, зокрема у визначенні правового статусу батька. В Україні правове регулювання цих питань містить певні прогалини та не завжди враховує сучасні тенденції розвитку науки та суспільних відносин. Особливо актуальним є питання визначення батьківства у випадках використання донорського матеріалу, сурогатного материнства чи екстракорпорального запліднення. Відсутність чітких правових норм та єдиної судової практики може спричиняти правову невизначеність і потенційні конфлікти між учасниками репродуктивних програм. Тому дослідження правового статусу батька в контексті новітніх репродуктивних технологій є вкрай важливим для вдосконалення законодавства та захисту прав усіх сторін.

Окрему увагу слід приділити питанням захисту прав та інтересів дитини, народженої за допомогою репродуктивних технологій. Визначення батьківства впливає не лише на юридичний статус дитини, а й на її право на спадщину, громадянство та соціальний захист. У зв'язку з цим необхідним є вдосконалення законодавчої бази України з урахуванням міжнародного досвіду та сучасних тенденцій у галузі біоетики та права.

Тому дослідження правового статусу батька в контексті новітніх репродуктивних технологій є вкрай важливим для вдосконалення законодавства та захисту прав усіх сторін, що беруть участь у цих процесах. Аналіз правових норм, міжнародного досвіду та судової практики сприятиме розробці ефективних механізмів регулювання та запобігання конфліктним ситуаціям, що можуть виникати внаслідок застосування новітніх репродуктивних технологій.

Крім того, слід звернути увагу на етичні аспекти батьківства у випадках використання донорського матеріалу та сурогатного материнства. Незважаючи на те, що сучасні технології дозволяють долати проблеми безпліддя, вони також піднімають питання моральної відповідальності, добровільності участі у репродуктивних програмах та захисту прав жінок, які надають послуги сурогатного материнства.

Ключові слова: правовий статус батька, допоміжні репродуктивні технології (ДРТ), сурогатне материнство, екстракорпоральне запліднення (ЕКЗ), батьківство, репродуктивні права, юридична відповідальність.

Modern reproductive technologies have significantly expanded the possibilities for having children, but at the same time have given rise to new legal challenges, in particular in determining the legal status of the father. In Ukraine, the legal regulation of these issues contains certain gaps and does not always take into account modern trends in the development of science and social relations. The issue of determining paternity in cases of using donor material, surrogacy or in vitro fertilization is particularly relevant. The lack of clear legal norms and uniform judicial practice can cause legal uncertainty and potential conflicts between participants in reproductive programs. Therefore, research into the legal status of the father in the context of modern reproductive technologies is extremely important for improving legislation and protecting the rights of all parties.

Special attention should be paid to the issues of protecting the rights and interests of a child born using reproductive technologies. Determining paternity affects not only the legal status of the child, but also his or her right to inheritance, citizenship and social protection. In this regard, it is necessary to improve the legislative framework of Ukraine, taking into account international experience and modern trends in the field of bioethics and law.

Therefore, the study of the legal status of the father in the context of modern reproductive technologies is extremely important for improving legislation and protecting the rights of all parties involved in these processes. Analysis of legal norms, international experience and judicial practice will contribute to the development of effective mechanisms for regulating and preventing conflict situations that may arise as a result of the use of modern reproductive technologies.

In addition, attention should be paid to the ethical aspects of fatherhood in cases of using donor material and surrogacy. Despite the fact that modern technologies allow overcoming the problems of infertility, they also raise issues of moral responsibility, voluntariness of participation in reproductive programs and protection of the rights of women who provide surrogacy services.

Key words: legal status of the father, assisted reproductive technologies (ART), surrogacy, in vitro fertilization (IVF), fatherhood, reproductive rights, legal responsibility.

Метою цього дослідження є аналіз правового статусу батька в умовах використання допоміжних репродуктивних технологій та визначення шляхів удосконалення чинного законодавства України.

Для досягнення цієї мети поставлено такі завдання:

- дослідити національне та міжнародне правове регулювання репродуктивних технологій у контексті визначення батьківства;

- визначити проблеми, що виникають при встановленні правового статусу батька у випадках застосування сурогатного материнства, донорства репродуктивних клітин і штучного запліднення;

- проаналізувати судову практику та позиції правоохоронних органів щодо вирішення спорів, пов'язаних із батьківством у сфері ДРТ;

- сформулювати рекомендації щодо вдосконалення законодавчого регулювання цих правовідносин в Україні.

Це дослідження сприятиме виробленню комплексного підходу до правового регулювання статусу батька

та забезпеченню балансу інтересів усіх учасників репродуктивного процесу.

Дослідженню питань регулювання репродуктивних технологій присвячені роботи вітчизняних спеціалістів у сфері цивільного та міжнародного приватного права, серед яких В. А. Ватрас, Я. І. Верес, А. П. Головащук, Н. М. Квіт, Ю. В. Коренга, О. Розгон, І. В. Чеховська, О. С. Юнін, О. А. Явор, а також інші праці зарубіжних науковців.

У сучасних умовах розвитку медицини і права проблема визначення батьківства набуває нових аспектів, пов'язаних з використанням репродуктивних технологій. Інтенсивний розвиток та міжнародне правове регулювання репродуктивних технологій у контексті визначення батьківства у контексті використання репродуктивних технологій. Традиційно батьківство визначалося через біологічний зв'язок між дитиною і чоловіком, який забезпечував її народження. Однак застосування репродуктивних технологій, таких як ЕКЗ та сурогатне материнство ста-

виступають перед правовими системами нові виклики. В таких випадках іноді батьківство не визначається безпосередньо через біологічний зв'язок, а через юридичні та соціальні фактори.

У нашій державі різні аспекти ДРТ регулюються: нормами ЦК України та Сімейного кодексу України (далі – СК України), Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» від 19 листопада 1992 року; приписами Наказу Міністерства охорони здоров'я України «Про затвердження Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні» N 787 від 09 вересня 2013 року, Наказу Міністерства охорони здоров'я України «Про затвердження статистичної документації з питань допоміжних репродуктивних технологій» N 489 від 10 грудня 2001 року тощо [1; 2; 3; 4].

Першими нормативно-правовими актами, у яких згадувалося про застосування допоміжних репродуктивних технологій можна вважати Закон СРСР «Про внесення змін та доповнень до деяких законодавчих актів СРСР у питаннях, що стосуються жінок, сім'ї і дитинства» від 22 травня 1990 року, який доповнював ст. 17 «Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про шлюб і сім'ю» від 27 червня 1968 року частиною шостою: «Чоловік, який дав згоду на штучне запліднення своєї дружини з допомогою донора, записується батьком народженої нею дитини і не має права оспорювати зроблений запис» [5]. Дана норма штучного запліднення (ДРЕ) та визначала подружжя як батьків дитини, народженої внаслідок застосування ДРТ.

У 1992 році, ст. 56 Кодексу про шлюб та сім'ю України було доповнено частиною четвертою, яка містила такі положення: «Дружина, яка дала письмову згоду своєму чоловіку на запліднення та народження дитини іншою жінкою (донором), записується матір'ю цієї дитини і не має права оспорювати проведений запис» [6]. Дана норма закріпила сурогатне материнство на законодавчому рівні й дала початок для розвитку правовідносин у сфері сурогатного материнства. Можна сказати, що з введенням даної норми починається офіційне врегулювання застосування сурогатного материнства на правовому рівні. Щодо визначення визначає походження дитини при застосуванні ДРТ, то тут застосовуються положення статті 123 СК, для осіб, які перебувають у фактичних шлюбних відносинах, або для незаміжньої жінки чи неодруженого чоловіка [2].

Частина 7 ст. 281 ЦК України встановлює, що повнолітні чоловік та жінка мають право за медичними показаннями на проведення щодо них лікувальних програм допоміжних репродуктивних технологій, згідно з порядком та умовами, встановленими законодавством [1]. У цій частині А. П. Головашук зауважує, що зі змісту положення ч. 7 ст. 281 ЦК України можна визначити, що ДРТ можуть застосовуватись в Україні як лікувальні програми за медичними показаннями, а отже, застосування репродуктивних технологій за соціальними показаннями не передбачено у чинному законодавстві [7].

Стаття 123 СК України врегулює питання щодо визначення походження дитини, народженої в результаті застосування ДРТ. Аналіз положень даної норми дає підстави для висновку, що ст. 123 СК України визначає походження дитини при застосуванні ДРТ тільки для подружжя, не враховуючи при цьому застосування ДРТ для осіб, які перебувають у фактичних шлюбних відносинах, або для незаміжньої жінки чи неодруженого чоловіка [2], норма ч. 1 ст. 123 СК України встановлює, що у разі народження дружиною дитини, зачатой в результаті застосування ДРТ, здійснених за письмовою згодою її чоловіка, він записується батьком дитини [2].

Показовою з цього приводу є справа про визнання батьківства при застосуванні ДРТ. Так, у 2023 році Верховним судом було розглянуто справу про визнання батьківства та внесення змін до актового запису про народження

дитини, народжених за допомогою ДРТ, У травні-вересні 2008 року чоловіком та жінкою, які спільно проживали без реєстрації шлюбу, було подано до Прикарпатського центру репродукції людини заяву про народження дитини методом ЕКЗ з використання сперми чоловіка. Після переносу ембріонів пацієнтка завагітніла, виносила та народила дитинку. Через відмову відповідача подати до органів реєстрації актів цивільного стану заяву про реєстрацію батьківства, запис про народження дитини було зроблено відповідно до частини першої статті 135. СК (за вказівкою жінки) У липні 2021 року позивачка звернулася до суду із позовом про визнання батьківства та внесення змін до актового запису про народження дитини. Позов було задоволено судом першої інстанції та апеляційної інстанції. Відповідачем було подано касаційну скаргу до Верховного Суду, в якій він посилався на те, що у справі не проводилась судово-генетична та молекулярно-генетична експертиза, а при реєстрації дитини позивачкою не було надано доказів щодо народження дитини за допомогою ДРТ відповідача. Судово-генетична експертиза по справі не проводилась. Верховний Суд задовольнив позов жінки, про наявність підстав для задоволення позовної вимоги, були враховані докази (письмова заява – згода чоловіка про застосування ДРТ для народження спільної з позивачкою дитини, а також їх спільне проживання в одній квартирі до та після застосування ДРТ, а також визнання сого біологічного батьківства у суді першою інстанцією [8].

Частина 2 ст. 123 СК України визначає, що у разі перенесення в організм іншої жінки ембріона людини, зачатого подружжям (чоловіком та жінкою) в результаті застосування ДРТ, батьками дитини є подружжя [2]. У зазначеній нормі використовується загальна фраза «зачатого подружжям», але не уточнюється, чи кожен з подружжя обов'язково має надати свій репродуктивний матеріал для зачаття, чи буде достатньо репродуктивного матеріалу лише одного з подружжя.

Частина 3 ст. 123 СК України закріплює, що подружжя визнається батьками дитини, народженої дружиною після перенесення в її організм ембріона людини, зачатого її чоловіком та іншою жінкою в результаті застосування ДРТ [2]. Вказана норма регулює визначення походження дитини при штучному заплідненні з використанням жіночого донорського матеріалу, але не врегульовує випадку із застосуванням чоловічого донорського матеріалу. Тому положення цієї норми щодо визначення походження дитини є неоднозначними, оскільки при їх застосуванні можуть виникати непорозуміння. Крім визначення походження дитини, важливим є питання, чи має право чоловік оспорювати своє батьківство у випадку використання ДРТ. Чинне українське законодавство такого не допускає. Так, відповідно до ч. 5 ст. 136 СК України, «не має права оспорювати батьківство особа, записана батьком дитини, якщо в момент реєстрації себе батьком дитини вона знала, що не є її батьком, а також особа, яка дала згоду на застосування ДРТ відповідно до частини першої статті 123 СК України» [2].

У випадках, коли для зачаття використовуються донорська сперма або яйцеклітини, також виникають питання правового визначення батьківства. У більшості випадків донор не визнається батьком дитини, оскільки його участь є лише на етапі запліднення. Однак правові системи деяких країн мають особливі положення щодо надання юридичних прав донору або, навпаки, щодо обмеження його прав на батьківство.

В Україні, наприклад, у законодавстві чітко зазначено, що донорство сперми або яйцеклітини не надає донорам батьківських прав, однак в окремих випадках може виникнути потреба у визначенні правових наслідків, що стосуються прав дитини.

З розвитком репродуктивних технологій стає очевидним, що традиційні підходи до визначення батьківства

більш не здатні адекватно вирішувати всі питання, що виникають у зв'язку з застосуванням таких технологій. Відповідно, необхідно адаптувати правові норми до нових реалій, враховуючи інтереси всіх сторін, у тому числі біологічних батьків, сурогатних матерів, донорів, а також самих дітей.

Проте, незважаючи на розвиток медичних технологій, правова система повинна зберігати баланс між біологічним, юридичним та соціальним аспектами батьківства, забезпечуючи при цьому найкращі інтереси дитини. Поряд з розвитком медичних можливостей виживим залишається роль судових органів у вирішенні спорів та визначенні правових наслідків для всіх учасників таких складних процесів [15].

В Україні не існує дієвої законодавчої заборони для самотньої жінки у застосуванні таких видів ДРТ. Говорячи про сурогатне материнство, виникає складніша ситуація, адже клініки відмовляють самотнім жінкам у такій процедурі та рекомендують укласти шлюб, що деякими науковцями вважається як порушення права на материнство [9; 10; 11].

А. П. Головащук пропонує доповнити одну з цих статей частиною такого змісту: «Жінка і чоловік, які не перебувають у шлюбі між собою, але знаходяться у фактичних шлюбних відносинах: проживають однією сім'єю та пов'язані спільним побутом, визнаються і записуються батьками дитини, народженої в результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій, здійснених за їх письмової згоди» Також слід приділити увагу питанню щодо можливості самотньої жінки використовувати штучне запліднення чи кріоконсервацію своїх репродуктивних клітин [12].

Досвід інших країн також може бути корисним при розробці національних правових норм. Наприклад, у Великій Британії та Нідерландах прийняті закони, що чітко регулюють питання сурогатного материнства, включаючи правове визначення батьківства в таких випадках. Інші країни, як Франція та Німеччина, поки що не надають юридичної сили контрактам про сурогатне материнство, що обмежує можливості для вирішення спорів [14].

Очевидно, що національні правові системи потребують постійного вдосконалення в контексті розвитку репродуктивних технологій. Необхідно забезпечити чітке законодавче регулювання, яке б адекватно регулювало на

всі нові виклики, що виникають через застосування таких технологій. Важливою умовою є забезпечення прав дітей, захист їхніх інтересів у питаннях спадкування та визначення батьківських прав, а також правове визначення нових форм сім'ї та батьківства, що не обмежується лише біологічними аспектами.

Українські законодавці неодноразово намагалися розробити подібний закон. Першою спробою був проект закону «Про репродуктивні права та гарантії їх здійснення» від 10 лютого 2004 року, який мав би закріпити репродуктивні права, розкрити їх зміст та забезпечити гарантії їх здійснення, забезпечити права людини та громадянина на недоторканність приватного життя, особистості і сімейної таємниці та гарантії невтручання держави в питання планування сім'ї. Проте цей законопроект було відкликано [13].

Висновки. Національне правове регулювання репродуктивних технологій в контексті визначення батьківських прав є важливим і складним аспектом правової практики. Це питання потребує комплексного підходу, який враховує не тільки біологічні, але й юридичні та соціальні фактори.

У зв'язку з постійним розвитком медичних технологій, правова система повинна адаптуватися до нових реалій, зберігаючи при цьому високий рівень захисту прав усіх учасників процесу, включаючи дітей, батьків, сурогатних матерів. Тому є відповідні пропозиції щодо врегулювання та забезпечення правової визначеності та захисту усіх учасників ДРТ.

1. Запровадити у Сімейному кодексі норми, які б однозначно визначали, що батьками народженої дитини за ДРТ є особи, які дали згоду на її народження, незалежно від біологічного зв'язку.

2. Закріпити можливість оспорювання батьківства у разі доведення відсутності негетичного зв'язку обману щодо батьківства.

3. Визначити порядок відмови одного з батьків від батьківських прав у разі, якщо він не є біологічним батьком та не бажає нести відповідальність за дитину.

4. Передбачити правові механізми захисту прав дитини в разі такої відмови.

5. Встановити чіткі підстави для позбавлення батьківських прав осіб, які скористалися ДРТ, але згодом відмовилися від виховання дитини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цивільний кодекс України: Закон України N 435-IV від 16 січня 2003 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. N 40. Ст. 356. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
2. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 р. No 2947-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. N 21–22. Ст. 135. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>
3. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19.11.1992 р. N 2801-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. N 4. Ст. 19. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text>
4. Про затвердження Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні: Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 09.09.2013 р. N 787. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z1697-13>
5. Про внесення змін та доповнень до деяких законодавчих актів СРСР у питаннях, що стосуються жінок, сім'ї і дитинства: Закон СРСР від 22.05.1990 р. No 1501-I. *Відомості Верховної Ради СРСР*. 1990. No 23. Ст. 422. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v9814400-83#Text>
6. Про шлюб та сім'ю: Кодекс України від 20 червня 1969 р. No 2006-VII (назва в ред. Закону N 2488-12 від 23.06.1992). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2006-07>
7. Головащук А. П. Цивільно-правове регулювання відносин, пов'язаних із застосуванням допоміжних репродуктивних технологій. Дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2017. 258 с. URL: https://uacademy.info/ua/document/0418U000180#google_vignette
8. Постанова Верховного Суду у справі № 742/2669/21 від 05 квітня 2023 року. URL: <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=110083896&red=1000033761a84ef61e6223fd9f60d0c97196ca&d=5>
9. Мартинюк Л. П. Правове регулювання застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні: проблемні аспекти. *Вісник ОНУ імені І. І. Мечникова. Правознавство*. 2019. № 1(34). С. 93–105. URL: <https://journals.visnyk-onu.od.ua/index.php/law/article/view/42>
10. Долиняк Владислав Вікторович, студент Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка URL: https://www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=3466
11. Ніколаєва Г. "Сурогатне материнство в Україні: правові аспекти" // Блог адвоката Галини Ніколаєвої. 2024. URL: <https://advokat-nikolaeva.com/blog/pravovi-aspekty-surogatnogo-maternystva/>
12. Головащук А. П. Правове регулювання допоміжних репродуктивних технологій. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 2. С. 189–191.
13. Проект закону «Про репродуктивні права та гарантії їх здійснення» № 5105 від 10.02.2004. *Відомості Верховної Ради України*: веб-сайт. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=5105&skl=5 (дата звернення: 24.04.2020).
14. Орел Л. В., Савченко В. М., Партенадзе О. А., Чернега Р. Т., Байталюк О. М. "Правове регулювання застосування репродуктивних технологій в Україні" *Репродуктивне здоров'я жінки*. 2024. № 8. С. 44–53.
15. Антонов А. В. "Правове регулювання застосування допоміжних репродуктивних технологій і сурогатного материнства в Україні". *Медичне право*. 2012. № 1. С. 52–60.

ОБ'ЄКТИ СПАДКУВАННЯ В СИСТЕМІ ОБ'ЄКТІВ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН

OBJECTS OF INHERITANCE IN THE SYSTEM OF CIVIL LEGAL RELATIONS OBJECTS

Кривенко Ю.В., к.ю.н., доцентка,
доцентка кафедри цивільного права

Національний університет «Одеська юридична академія»

У статті досліджено особливості об'єктів спадкування як складової системи об'єктів цивільних правовідносин. Авторка аналізує сучасні підходи до визначення поняття «об'єкт правовідносин» у контексті цивільного та спадкового права, зосереджуючи увагу на змінах у спадковому законодавстві в умовах розвитку ринкових відносин в Україні та введення воєнного стану. Особлива увага приділяється проблемі визначення кола об'єктів спадкових правовідносин та їх співвідношення з об'єктами цивільних правовідносин. У дослідженні обґрунтовується необхідність перегляду традиційного поняття «спадкове майно» з урахуванням включення до його складу не лише матеріальних об'єктів, але й майнових прав та обов'язків, а також деяких особистих немайнових прав, пов'язаних з майновими. Такий підхід зумовлений тим, що сучасне цивільне законодавство не обмежує майно, яке може належати громадянину на праві власності, ні за складом, ні за кількістю, ні за вартістю. Особливу увагу приділено нетиповим об'єктам спадкування, які виникли внаслідок розвитку біотехнологій, фармакологічної промисловості, генної інженерії, цифрової трансформації та інших сучасних процесів. Авторка детально аналізує особливості правового режиму спадкування окремих видів майна, таких як земельні ділянки, частки (вклади, акції, паї) у товариствах та кооперативах, підприємства як цілісні майнові комплекси. Розглядаються також проблемні аспекти спадкування цифрових речей, біоматеріалів (зокрема ембріонів), а також питання спадкування у разі смерті оферента та акцептанта. Авторка приходить до висновку про наявність суттєвих прогалин у чинному законодавстві щодо об'єктів спадкування та обґрунтовує необхідність системного реформування спадкового законодавства з урахуванням сучасних реалій та викликів.

Ключові слова: об'єкти права, об'єкти спадкування, цивільні правовідносини, спадкова маса, цифрова спадщина, ембріон, земельна ділянка, спадкування підприємства, спадкове законодавство.

This article explores the characteristics of inheritance objects as components of the civil legal relations system. The author analyzes modern approaches to defining the concept of "object of legal relations" in the context of civil and inheritance law, focusing on changes in inheritance legislation amid the development of market relations in Ukraine and the introduction of martial law. Special attention is paid to the problem of determining the range of objects in inheritance legal relations and their correlation with objects of civil legal relations. The study substantiates the need to revise the traditional concept of "inherited property," considering the inclusion not only of material objects but also property rights and obligations, as well as certain personal non-property rights associated with property. This approach is due to the fact that modern civil legislation does not limit property that may belong to citizens by right of ownership, neither in composition, quantity, nor value. Particular attention is given to atypical inheritance objects that have emerged as a result of developments in biotechnology, the pharmaceutical industry, genetic engineering, digital transformation, and other modern processes. The author provides a detailed analysis of the legal regime's peculiarities for inheriting specific types of property, such as land plots, shares (deposits, stocks, stakes) in companies and cooperatives, and enterprises as integral property complexes. The article also examines problematic aspects of inheriting digital assets, biomaterials (including embryos), as well as inheritance issues in the event of the death of an offeror or acceptor. The author concludes that there are significant gaps in current legislation regarding inheritance objects and substantiates the need for systematic reform of inheritance legislation, taking into account modern realities and challenges.

Key words: inheritance objects, civil legal relations, inheritance mass, digital inheritance, embryo (ембріон), land plot, enterprise inheritance, inheritance legislation.

Постановка проблеми. Інститут спадкування є одним із найстаріших інститутів цивільного права. Його значення важко переоцінити, оскільки тією чи іншою мірою він стосується майже кожного громадянина.

Останні десятиліття відбулися кардинальні зміни в економіці, введення воєнного стану негативно вплинуло на всі сфери життя, що в подальшому зумовило необхідність реформування законодавства щодо власності та спадкування. Слід зазначити, що в сучасних умовах майно, яке може належати громадянину на праві власності, не обмежене ні за складом, ні за кількістю, ні за вартістю. Так як законодавство, що регулювало спадкові відносини, формувалося в умовах розвитку в країні ринкових відносин, то на сьогодні відбулися значні зміни: з'явилися нові види майна, нові види майнових прав щодо яких виникають питання спадкування. Варто також зазначити, що спадкування традиційних об'єктів спадкового права, зокрема таких як житловий будинок, квартира, земельна ділянка, майнове право також вимагають реформування з урахування проблем сьогодення.

Актуальність даної роботи обумовлена наявністю прогалин у чинному законодавстві щодо об'єктів спадкування, що підтверджується як теоретичними розробками, так і правозастосовною практикою.

У науковій літературі, присвяченій спадковим правовідносинам, питання об'єктів цих відносин, зазвичай, не розглядаються, або ж розглядаються побіжно, але без вка-

зівки на значення об'єктів та виділення специфіки спадкових правовідносин.

Мета дослідження – аналіз кола об'єктів цивільних правовідносин та кола об'єктів спадкових правовідносин.

Для досягнення зазначеної мети необхідно вирішити **такі завдання:**

- вивчення «об'єкта спадкових правовідносин» як самостійної складної правової категорії у співвідношенні з категорією «об'єкт правовідносин»;
- проаналізувати поняття «спадкова маса» та «об'єкт спадкових правовідносин».

Стан опрацювання проблематики. Значна кількість досліджень спадкового права та запропоновані різними авторами наукові положення та пропозиції щодо вдосконалення цивільного законодавства, найчастіше діаметрально протилежні один одному, свідчать про необхідність розробки теоретико-методологічних основ вивчення «об'єкта спадкових правовідносин». Фундаментальні дослідження у сфері правового регулювання щодо об'єктів спадкування в системі об'єктів цивільних правовідносин відсутні, однак, побіжно ці питання вивчали такі вчені-цивілісти як І. А. Бірюков, М. Б. Кравчик, О. П. Печений, Ю. О. Заїка, О. І. Сафончик, Р. О. Стефанчук, Є. О. Харитонов, О. І. Харитонova, Ю. Ходико, О. І. Шимон та ін.

Серед дисертаційних досліджень слід виокремити наукові доробки, в яких досліджені спадкові правовідносини, і лише незначна увага приділена об'єктам як окремим еле-

ментам спадкових правовідносин, а саме: Є. О. Рябоконь «Спадкове правовідношення в цивільному праві» (2002) [1], Фурса Є. І. «Спадкові правовідносини у нотаріальній та судовій практиці» (2004) [2].

Об'єктом дослідження є об'єкти спадкування як елементи спадкових правовідносин.

Предметом дослідження є об'єкти спадкування в системі об'єктів цивільних правовідносин.

Виклад основного матеріалу. Звісно ж, що спадкові правовідносини є видом цивільних правовідносин, і об'єкти спадкових правовідносин є похідними від об'єктів цивільних правовідносин. Для адекватної характеристики цього виду правовідносин проаналізуємо об'єкти цивільних правовідносин.

«Для належного розуміння поняття правових відносин, слід ототожнити цю категорію з іншими, які безпосередньо пов'язані з правовими відношеннями – суспільними відношеннями, правовими нормами тощо. З'ясовуючи поняття правових відносин, важливо визначити, що саме у цьому явищі є первинним, а що – вторинним, похідним: правові норми чи суспільні відносини», – зазначає О. І. Харитонova [3, с. 79].

Слід вважати обґрунтованим запропоноване визначення цивільних правовідносин Є. О. Харитонova та О. І. Харитонovoї, а саме: «замість визначення цивільних правовідносин як суспільних відносин, врегульованих нормами права, більш вдалим видається визначення цивільних правовідносин як правового зв'язку, що ґрунтується на нормах цивільного права між юридично рівними суб'єктами, які виступають як носії цивільних прав і обов'язків» [4, с. 107].

Цивільні правовідносини – система, яка має свій структурний поділ: суб'єкти, об'єкт та зміст. Структурним елементом цивільних правовідносин є його об'єкт.

Об'єкт правовідносин переважно розглядається у теорії права як сукупність матеріальних, духовних та інших благ, із приводу яких суб'єкти права вступають у правовідносини й здійснюють свої суб'єктивні права й обов'язки [5, с. 133].

В енциклопедичній літературі під об'єктом розуміються явище, предмет, особа, що на них спрямовано певну діяльність, увагу тощо [6, с. 167]. Тобто у контексті будь-яких правових відносин об'єктом є те, з приводу чого вони виникають та навколо чого зосереджено їх функціонування.

Основним об'єктом є речі, предмети матеріального світу, які задовольняють потреби людини. Слід відрізнити речі, які мають товарну форму предметів матеріального світу та інші матеріальні блага. Такі як послуги, роботи та інші дії. Щодо таких об'єктів формуються специфічні відносини (членські, зобов'язальні).

Таким чином, можна припустити, що проблема визначення кола об'єктів правовідносин виникає з приводу того, чи може предмет бути об'єктом цивільних та інших правовідносин.

Об'єктом цивільних правовідносин можна назвати правовий режим різноманітних благ, а не ці блага. Цим відрізняються різні об'єкти цивільного обороту.

Є. О. Харитонов зазначає, що «найбільш точним під об'єктом правового відношення здається розуміти все те, з приводу чого ці відносини виникають. Тобто це ті матеріальні та нематеріальні блага – явища та предмети навколишнього світу, що мають здатність задовольняти інтереси учасників правових відносин. Саме завдяки об'єкту правових відносин вони прив'язуються до системи реальних, життєвих відносин, до матеріальних та духовних цінностей суспільства» [7, с. 178].

Коло об'єктів цивільних правовідносин досить широке. У цивільному праві є кілька точок зору визначення об'єкта цивільних правовідносин. Але однозначної концепції визначення об'єкта цивільних правовідносин немає. У цивільному кодексі перераховано одну з класифі-

кацій об'єктів цивільних прав, якій відповідають об'єкти цивільних правовідносин. Отже, до об'єктів цивільного права ст. 177 ЦК України відносить «речі, гроші, цінні папери, цифрові речі, майнові права, роботи та послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, а також інші матеріальні та нематеріальні блага» [8].

Таким чином, система об'єктів цивільних прав як доктринальна категорія є сукупністю, безліч об'єктів щодо яких можуть бути встановлені цивільні права (речові, зобов'язальні, корпоративні, інтелектуальні, особисті немайнові). Основним її системоутворюючим елементом мають бути визнані суб'єктивні цивільні (приватні) права. Система об'єктів цивільних прав є відкритою.

Слід звернути увагу на те, що за сучасних умов, розширення переліку об'єктів прав відбувається переважно за рахунок нематеріальних активів (ст. 179 прим1) «Цифровою річчю є віртуальні активи, цифровий контент та інші блага» [9].

При цьому цілком очевидно, що в умовах розвитку інформаційних технологій саме нематеріальні активи набувають великої економічної цінності порівняно з матеріальними активами. Це дозволяє припустити, що коло і характер майнових відносин у перспективі розширюватиметься за рахунок дедалі більшого включення до їхнього кола нематеріальних активів. Отже, дана тенденція розвитку цивільних правовідносин на перший план висуває теорію об'єкта цивільних правовідносин та описує його через поняття «блага».

Об'єктом спадкових правовідносин поряд з речами, іншим майном є сукупність майнових і деяких особистих немайнових прав, пов'язаних з майновими, суб'єктивних прав та обов'язків спадкодавця.

Включення низки немайнових прав і обов'язків до складу спадщини означає необхідність розширення поняття «спадкове майно», що може охоплювати як майнові, так і деякі інші права та обов'язки. Забезпечуючи стабільність цивільного обороту, спадкоємці можуть ставати володарями будь-яких оборотоспроможних прав і обов'язків, але з урахуванням принципу свободи договору їм було б надане право самостійно вирішувати питання про можливе укладання основного договору та його умови. З цією метою не виключено надання права на односторонню відмову від договору без покладання на спадкоємців будь-яких санкцій.

Печений О. П. пропонує визнати спадщину об'єктом у вигляді сукупності прав і обов'язків [10, с. 101], зазначаючи, що «об'єктом спадкового правовідношення, тобто тим, з приводу чого воно виникає, визнається спадщина, яка належить до такого об'єкта цивільного права як майно. У спадок включаються лише речі, майнові права та інше майно, виключаючи майнові обов'язки, якими на спадкоємців покладається відповідальність у вигляді вартості отриманої спадщини».

Як об'єкт цивільного права спадщина за своєю майновою природою (приналежність до категорії майна) може бути предметом різних правочинів (купівлі-продажу, міни, дарування, застави тощо); у спадковому праві передбачені лише заповіт, відмова та відмова на користь іншого спадкоємця (спадкоємців), спадковий договір.

Еволюція кола об'єктів спадкових правовідносин пов'язана з розвитком економічних відносин власності, наслідком якого є поява нових об'єктів права власності громадян. Коло об'єктів спадкових правовідносин, як правило, збігається з колом об'єктів права власності громадян за тими винятками, які використовуються законодавцем для регулювання (часто прихованого) самих відносин власності. Особливий режим володіння майном кореспондує, зазвичай, з особливим, специфічним порядком успадкування такого об'єкта.

Поява нових об'єктів права власності громадян (майна виробничого призначення) потребує сьогодні правового

регулювання спадкових правовідносин у підприємницькій сфері. Насамперед особливого, самостійного врегулювання потребує успадкування підприємства. Законодавчого закріплення вимагають відносини, що виникають при успадкуванні часток (вкладів, акцій, паїв) у товариствах та кооперативах, у тому числі умови вступу спадкоємця на місце померлого співвласника підприємства.

«Право власності на земельну ділянку переходить до спадкоємців на загальних підставах, із збереженням її цільового призначення» [11] відповідно до ст. 1225 ЦК України. Спадкування земельної ділянки та майнових прав має відповідати вимогам цивільного права та враховувати положення земельного права, що встановлює особливості обігу земельних ділянок. До таких особливостей можна віднести: по-перше, цільове призначення (категорію) земель, що значною мірою визначає оборотоспроможність земельної ділянки; по-друге, існування встановлених законом спеціальних обмежених речових прав, об'єктом яких може бути виключно земельна ділянка; по-третє, легалізацію принципу «єдиної долі» при успадкуванні земельної ділянки та об'єктів, що знаходяться на ній; по-четверте, існування законних презумпцій пріоритету спадкування неподільної земельної ділянки; по-п'яте, наявність особливих, що переходять у спадок правочинів з придбання земельної ділянки, які були у спадкодавця, але не реалізованих ним, та інші.

Перелічені особливості, загострення приватновласницьких інтересів у сфері спадкування землі, як основи матеріального благополуччя людини, а також сучасна динаміка розвитку економічної, правової та соціальної сфер суспільства, різноманітність та неузгодженість законодавства, що регулює нині цивільний обіг земельних ділянок у галузі спадкування потребує подальшого вдосконалення.

Законодавець визначив, що «до складу спадщини входять усі права та обов'язки, що належали спадкодавцеві на момент відкриття спадщини і не припинилися внаслідок його смерті» [12]. Звернувшись до статті 1218 України, бачимо, що інше майно, в тому числі майнові права та обов'язки, поряд з речами входять до складу спадщини. Але якщо стосовно речей як предметів матеріального світу законодавство досить давно «пристосувалося», виробивши певні правила поведінки, в тому числі застосовувані при переході речей у порядку спадкування, то немає достатньої визначеності у правовому режимі спадкування «іншого майна», яке може увійти до спадкової маси. Тут і виникають питання про те, чи можна вважати об'єкт іншим майном, як його ідентифікувати, визначити його належність спадкодавцю, відобразити у свідоцтві про право на спадщину та за необхідності передати у володіння спадкоємцям.

До нетипових об'єктів успадкування можна віднести не тільки ті, які з'явилися як результат розвитку біотехнологій, фармакологічної промисловості, генної інженерії, еволюції людства і розвитку науково-технічного прогресу, цифрової трансформації (напр., цифрова річ, біоматеріали), а й ті, які існували раніше, але питання про включення їх у спадок було спірним.

Щодо спадкування цифрових речей, «слід виокремити ще декілька проблем, зокрема, – пошук об'єктів цифро-

вого спадку. Це складне питання, на яке немає однозначної відповіді, оскільки користувач (потенційний спадкодавець) має право існувати в цифровому середовищі анонімно, під вигаданим нікнеймом. Крім того, цифровий об'єкт може знаходитись будь-де (в країні проживання, за її межами, в декількох країнах), тому постає питання щодо правового регулювання такої цифрової спадщини, її місця знаходження, правил оформлення тощо» [13, с. 74].

Безліч питань виникає на перетині з біомедичним правом і здебільшого – це не тільки питання успадкування, а й питання правооб'єктності, визначення правового режиму чи правового статусу. Так, наприклад, щодо ембріона не вирішено питання, чи є він суб'єктом чи об'єктом права? Незважаючи на різницю поглядів, слід сказати, що ембріон не наділений правосуб'єктністю через те, що це суб'єкт, що не народився. У цьому плані помилкові міркування про те, що насцитурус (зачатий спадкоємець, що не народився) нібито ще до народження наділений правом спадкування. Визнання ембріона суб'єктом права, навіть в умовах розробки нової теорії-концепції суб'єкта, що не народився, зробить необхідним обґрунтовувати, зокрема, правомірність абортів, зобов'язань щодо використання ембріонів, їх зберігання. Неможливо визнати ембріон об'єктом права, річчю, що зробить необхідним застосування речово-правових норм (про підстави придбання, успадкування, розділу та деяких інших), але це виключено через його особливу правову природу. Тільки визнання ембріона об'єктом права особливого роду дозволить обґрунтувати необхідність встановлення спеціального правового режиму з визначенням можливості знищення за заявою власника або після смерті одного з подружжя, застосування норм про зберігання та ін. Заявити про незгоду чоловік міг би за життя, відобразивши своє волевиявлення у договорі чи іншому письмовому документі. Наприклад, «батьки після смерті єдиного сина хочуть відсудити у невістки ембріони, які були створені завдяки репродуктивним технологіям. Спочатку вони тиснули на дружину свого сина, щоб вона перенесла ембріони якомога швидше і народила їм онуків. Коли отримали відмову, бо та не могла оговтатися від смерті коханого чоловіка і перші місяці жила на заспокійливому та снодійному, то пішли до суду. Однак ембріони не можуть переходити у спадок до родичів [14].

Якщо питання про успадкування біоматеріалу, цифрових речей та інших нетипових об'єктів досить активно досліджується в сучасній літературі, то складніша ситуація щодо спадкування в разі смерті оферента та акцептанта.

При вирішенні питання про спадкування в разі смерті оферента та акцептанта важливого значення набуває не тільки визначення долі оферти та акцепту в разі смерті особи, яка їх направила, а й їх місце у складі спадкового майна, тобто, як вони можуть увійти у спадкову масу.

Таким чином, чинні норми про спадкування в частині об'єктів спадкування не враховують низку ситуацій, що виникають у зв'язку із переходом до спадкоємців об'єктів, які визначені лише як об'єкти цивільних правовідносин. Не всі об'єкти цивільних правовідносин слід визначити об'єктами спадкування. Включення їх до складу спадщини спричинить необхідність переосмислення поняття «спадкове майно».

ЛІТЕРАТУРА

1. Рябоконт Е. О. Спадкове правовідношення в цивільному праві: дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2002. – 229 с.
2. Фурса Є. І. Спадкові правовідносини у нотаріальній та судовій практиці праві: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2004. 20 с.
3. Харитонова О. І. Деякі проблеми загальної теорії правовідносин. *Актуальні проблеми держави і права*. 2003. № 21. С. 75-84.
4. Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Регулятивні правовідносини: приватноправовий та публічноправовий виміри: монографія. Одеса: Гельветика, 2018. 404 с.
5. Діденко Л. В. *Наукові теорії щодо об'єкта правовідносин та правова характеристика загального й спеціального об'єкта цивільних процесуальних правовідносин*. Юридичний бюлетень. 2018. Вип. 7 (ч. 1). С. 216-221
6. Довідник юридичних термінів / К. Ю. Ісмаїлов, Т. А. Литвиненко, Л. А. Тихонович. – Харків: Лідер, 2017. 217 с.

7. Харитонов Є.О. Харитонova О.І. Цивільні правовідносини: монографія – Одеса: Фенікс, 2011. 456 с.
8. Цивільний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2003, № № 40–44, ст. 356.
9. Цивільний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2003, № № 40–44, ст. 356.
10. Печений О. П. До питання про особливості спадкових правовідносин . Проблеми законності : зб. наук. пр. – Харків, 2015. Вип. 129. С. 99-103.
11. Цивільний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2003, № № 40–44, ст. 356.
12. Цивільний кодекс України. / *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2003, № № 40–44, ст. 356.
13. Загоруй Л.М., Загоруй І.С. Цифрова спадщина: проблеми формування і перспективи. Актуальні проблеми права: теорія і практика No 1(47), 2024. с. 71-82 С. 74.
14. Маркевич І. В Україні батьки судяться з невісткою за ембріони їхнього покійного сина: шокувальні подробиці. URL: <https://tsn.ua/exclusive/v-ukrayini-batki-sudyatsya-iz-nevistkoyu-za-embrioni-yihnego-pokiyного-sina-shokuvalni-podrobici-2650656.html> (дата звернення 19.03.2025).

**ПРАВОВІ АСПЕКТИ МІЖНАРОДНОГО ТРАНСФЕРУ ТЕХНОЛОГІЙ:
ОСОБЛИВОСТІ ДОГОВОРІВ ПРО ПЕРЕДАЧУ КЛІМАТИЧНИХ ТЕХНОЛОГІЙ****LEGAL ASPECTS OF INTERNATIONAL TECHNOLOGY TRANSFER:
PECULIARITIES OF CLIMATE TECHNOLOGY TRANSFER AGREEMENTS**

Кривошеїна І.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри інтелектуальної власності та інформаційного права
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Старовіт О.М., PhD,
асистент кафедри інтелектуальної власності та інформаційного права
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена аналізу правових аспектів міжнародного трансферу кліматичних технологій, необхідних для боротьби зі зміною клімату. Міжнародний трансфер кліматичних технологій відіграє ключову роль у забезпеченні сталого розвитку, зменшенні викидів парникових газів та адаптації до змін клімату. У статті розглядаються основні механізми трансферу технологій, виклики, пов'язані з охороною прав інтелектуальної власності, фінансові бар'єри та особливості міжнародного співробітництва у цій сфері. Аналізуються чинники, що впливають на ефективність передачі технологій, а також роль міжнародних організацій та багатосторонніх угод.

Особлива увага приділена ролі багатосторонніх угод, таких як Паризька угода, Кіотський протокол та Рамкова конвенція ООН про зміну клімату, у створенні сприятливих умов для передачі екологічно чистих технологій. Розглядаються питання патентування, ліцензування, примусових ліцензій, а також вплив договірної регулювання при міжнародній передачі технологій. Також аналізуються механізми підтримки державами та міжнародними організаціями, включаючи програми ЄС, Світового банку, Глобального екологічного фонду та інших екологічних фондів. Досліджуються сучасні цифрові платформи (WIPO GREEN, IRENA, CTCN) та їхній вплив на поширення кліматичних інновацій.

Стаття також висвітлює проблеми імплементації кліматичних технологій в умовах країн із різним рівнем економічного розвитку та пропонує можливі шляхи вдосконалення міжнародного правового механізму трансферу технологій. У роботі обґрунтовано необхідність посилення міжнародної координації, державного стимулювання наукових досліджень у сфері кліматичних інновацій, а також розширення доступу до відкритих технологій.

Окремо висвітлено значення прямих іноземних інвестицій і створення спільних підприємств як важливих інструментів трансферу технологій. Автори пропонують рекомендації щодо оптимізації міжнародного співробітництва в цій сфері, враховуючи необхідність балансу між правами розробників та доступом до критично важливих технологій у країнах, що розвиваються.

Ключові слова: міжнародний трансфер, кліматичні технології, міжнародне співробітництво, інтелектуальна власність, ліцензування, договори про трансфер технологій, розпоряджання майновими правами інтелектуальної власності, зміни клімату.

The article analyzes the legal aspects of international transfer of climate technologies necessary to combat climate change. International climate technology transfer plays a key role in ensuring sustainable development, reducing greenhouse gas emissions and adapting to climate change. The article discusses the main mechanisms of technology transfer, challenges related to the protection of intellectual property rights, financial barriers and peculiarities of international cooperation in this area. The author analyzes the factors affecting the efficiency of technology transfer, as well as the role of international organizations and multilateral agreements.

Particular attention is paid to the role of multilateral agreements, such as the Paris Agreement, the Kyoto Protocol and the United Nations Framework Convention on Climate Change, in creating favourable conditions for the transfer of environmentally friendly technologies. The issues of patenting, licensing, compulsory licences, and the impact of contractual regulation on international technology transfer are considered. It also analyses support mechanisms provided by governments and international organisations, including programmes of the EU, the World Bank, the Global Environment Facility and other environmental funds. Modern digital platforms (WIPO GREEN, IRENA, CTCN) and their impact on the dissemination of climate innovations are also explored.

The article also highlights the problems of implementing climate technologies in countries with different levels of economic development and suggests possible ways to improve the international legal mechanism for technology transfer. The paper substantiates the need to strengthen international coordination, government incentives for research in the field of climate innovation, and expanded access to open technologies.

The importance of foreign direct investment and joint ventures as important tools for technology transfer is highlighted. The authors offer recommendations for optimising international cooperation in this area, taking into account the need to balance the rights of developers and access to critical technologies in developing countries.

Key words: international transfer, climate technologies, international cooperation, intellectual property, licensing, technology transfer agreements, disposal of intellectual property rights, climate change.

Постановка завдання. Стаття спрямована на дослідження особливостей передачі кліматичних технологій на міжнародному рівні, правовому регулюванню договорів про трансфер технологій, основних механізмів міжнародного трансферу технологій необхідних для боротьби зі зміною клімату, ролі прав інтелектуальної власності при трансфері технологій.

Вступ. Актуальність досліджуваної теми обумовлена тим, що у сучасних умовах глобальних екологічних викликів питання міжнародного трансферу технологій, зокрема кліматичних, набуває особливого значення. Світові ініціативи щодо боротьби зі зміною клімату, такі як Паризька угода та Цілі сталого розвитку ООН, вимагають активного впровадження інноваційних екологічно чистих технологій у різних країнах, особливо в тих, що розвива-

ються. Проте міжнародний трансфер кліматичних технологій супроводжується низкою правових викликів, серед яких: необхідність гармонізації національного законодавства із міжнародними стандартами у сфері інтелектуальної власності та екологічного права; визначення правового режиму об'єктів інтелектуальної власності (винаходів, корисних моделей, ноу-хау) у межах трансферу; забезпечення ефективного механізму ліцензування та фінансування таких технологій; вирішення питань, пов'язаних із екологічною безпекою, відповідальністю за можливі негативні наслідки використання технологій та дотриманням норм міжнародного права.

Дослідження правових аспектів договорів про передачу кліматичних технологій є необхідним для формування ефективних правових механізмів, які забезпечать

справедливий доступ до екологічних інновацій, збереження інтересів розробників та сприятимуть глобальному сталому розвитку.

Значний внесок у розуміння трансферу технологій як категорії та правових аспектів процесу трансферу технологій в Україні було здійснено відомими вітчизняними науковцями, такими як: Г. О. Андрощук, Ю. Є. Атаманова, О. О. Бакаліньська, О. М. Вінник, О. М. Давидюк, Ю. М. Капіца, Д. С. Махновський, О. П. Орлюк, Б. М. Паддучак, Д. І. Погрібний, Л. І. Работягова, О. В. Розгон, І. Є. Якубівський. Концептуальні основи міжнародного трансферу технологій, аналізуючи глобалізаційні тенденції та механізми розвитку міжнародного науково-технічного співробітництва, а також адаптацію іноземного досвіду до практики України досліджували К.В. Мусіна та В. В. Дергачова. На міжнародному рівні, питання передачі зелених технологій та їх правового регулювання досліджували такі науковці: Дешезлепре А., Фанкгаузер С., Глашант М., Стовер Я., Тубул С., Лібекер К., Лозе С. та інші. Однак потребує більш глибокого наукового дослідження та аналізу питання правових аспектів міжнародного трансферу зелених, зокрема кліматичних, технологій, що допомагають у формуванні ефективних механізмів їх передачі.

Результати дослідження. Кліматичні технології сприяють підвищенню енергоефективності, використанню відновлюваних джерел енергії та мінімізації негативного впливу людської діяльності на довкілля. Рамкова конвенція ООН про зміну клімату [1] та Кіотський протокол [2] передбачають механізми сприяння трансферу екологічно безпечних технологій та ноу-хау, однак на сьогодні відсутні чіткі правові механізми їх реалізації. Міжнародний трансфер таких технологій необхідний для виконання міжнародних кліматичних угод, зокрема Паризької угоди 2015 року [3], в якій зазначається про важливість передачі технологій на різних етапах технологічного циклу, з метою досягнення балансу між підтримкою пом'якшення зміни клімату та підтримкою адаптації до зміни клімату та для досягнення Цілей сталого розвитку.

Згідно зі звітом Міжурядової групи експертів зі зміни клімату (IPCC, 2011), технології, пов'язані зі зміною клімату, поділяються на дві основні категорії: «технології пом'якшення» (Climate Change Mitigation Technology – CCMT) та «технології адаптації» (Climate Change Adaptation Technology – CCAT). CCMT включають технологічні рішення, спрямовані на зниження енергоспоживання та скорочення викидів вуглецю, тоді як CCAT охоплюють технології, призначені для мінімізації негативних наслідків кліматичних змін та адаптації до нових умов [4].

Для деяких країн обмеження технологічного трансферу може полягати в надійній охороні їх правами інтелектуальної власності, оскільки країни, що розвиваються, вважають, що патенти є певним бар'єром для доступу до кліматичних технологій. Крім того, дефіцит фінансування та нестача локального технічного потенціалу також уповільнюють впровадження екологічних технологій. Проте, інновації є критичним інструментом для зменшення викидів парникових газів та впровадження чистих енергетичних рішень, а ключовим фактором для скоординованих міжнародних зусиль у боротьбі зі зміною клімату є ефективна та своєчасна розробка, а також передача та впровадження кліматичних технологій у країнах, що розвиваються.

Розширення впровадження технологій є важливою передумовою для досягнення глобальних кліматичних цілей. Для здійснення повного переходу до нульового рівня викидів до 2050 року необхідно подолати значний розрив між поточним рівнем технологічного впровадження і тим, що необхідно для вирішення низки викликів, пов'язаних із кліматом, у тому числі шляхом прискореного широкомасштабного впровадження всіх доступних чистих і ефективних енергетичних технологій [5, с. 14].

До основних механізмів міжнародного трансферу кліматичних технологій відноситься: патентування та ліцензування, зокрема й надання ліцензій на використання кліматичних технологій у країнах, що розвиваються; спрощений доступ до патентних баз та відкритих інновацій; прямі іноземні інвестиції, створення спільних підприємств та інвестиційних проектів у сфері відновлюваної енергетики; впровадження передових технологій енергозбереження та низьковуглецевого виробництва; гранти та міжнародна допомога, зокрема й фінансування проектів кліматичних інновацій через міжнародні екологічні фонди; надання технічної та експертної підтримки країнам, що розвиваються; державні програми підтримки та міжнародні угоди, а також координація політик між країнами щодо передачі кліматичних технологій.

Термін передача технологій охоплює кілька вимірів і може стосуватися різних процесів. Зокрема, три найпоширеніші розуміння трансферу технологій: – процес, за допомогою якого знання та концепції передаються з лабораторії на ринок; – процес, за допомогою якого знання та технології передаються з розвинених до менш технологічно розвинених країн; – процес передачі винахідницької діяльності вторинним користувачам [6, с. 63].

Спосіб передачі технології залежить від кількох факторів, зокрема: чи захищена технологія правами інтелектуальної власності чи ні; тип суб'єктів, які беруть участь у процесі передачі (наприклад, між приватними сторонами або між приватними та державними сторонами), а також важливий етап життєвого циклу технології (наприклад, інноваційна технологія, більш зріла стандартна технологія або ще не повністю розроблена технологія, яка потребує додаткових інвестицій у дослідження та розробки). Більшість транскордонних передач технологій здійснюється ринковими механізмами, головними з яких є міжнародна торгівля, прямі іноземні інвестиції (ПІІ) та ліцензування [7, с. 7].

Патентування та ліцензування кліматичних технологій. Патентування винаходу (корисної моделі) є тим правовим механізмом охорони прав інтелектуальної власності, який надає винахіднику право на використання технології протягом певного періоду (зазвичай 20 років), виключне право надавати дозвіл на використання та захист від несанкціонованого використання. Власник розробки може захищати її в кількох країнах через міжнародні механізми патентування, такі як Договір про патентну кооперацію (РСТ), європейський патент запроваджений Європейською патентною конвенцією (з подальшою національною валідацією) або унітарний патент – єдиний патент для країн ЄС. Група патентів, що охоплюють один і той самий винахід, називається «сімейством патентів». Як вказують зарубіжні науковці: «рівень винахідницької діяльності вимірюється кількістю патентних сімейств; іншими словами, набір країн, у яких запатентовано кожен винахід, вказує на передачу технології з країни походження винахідника до інших країн», тобто «першим показником для вимірювання міжнародного поширення є частка запатентованих винаходів, які зареєстровані принаймні у двох різних відомствах» [8, с. 10, 22]. В дослідженні «Винахід та глобальне поширення технологій для адаптації до зміни клімату: патентний аналіз» [8] визначено швидкість передачі технологій за період з 2010 по 2015 рр., а саме, «порівнюються частки для трьох груп технологій: адаптація до зміни клімату, пом'якшення наслідків зміни клімату та всі технології. Де вказано, що лише 17 відсотків адаптаційних винаходів перетинають принаймні одну межу, що значно нижче середнього для всіх технологій (24 відсотки) і приблизно вдвічі менше, ніж для технологій пом'якшення (31 відсоток)», а низький рівень розповсюдження зумовлений наступними факторами: «а) високими бар'єрами для передачі технологій (такими як високі ціни, слабке забезпечення дотримання прав інтелектуальної власності

та обмежені технологічні можливості в потенційних країнах-одержувачах); та b) менша застосовність у тому сенсі, що окремі інновації пристосовані до конкретних умов» [8, с. 22, 24].

Слід зауважити, що багато кліматичних технологій патентуються у розвинених країнах, що ускладнює їхнє впровадження в бідніших регіонах.

В дослідженні на яке ми посилались вище показує, що 93 відсотки всіх експортованих технологій для адаптації до зміни клімату походять з країн з високим рівнем доходу, на які також припадає 71 відсоток усіх експортованих винаходів. За нещодавними статистичними даними до найбільших країн-імпортерів технологій адаптації до зміни клімату відносяться США, Китай, Австралія, Канада, Японія, Німеччина, Велика Британія, Франція, Республіка Корея, Бразилія [8, с. 26, 28].

Оскільки патенти є основою різних форм технологічної співпраці та партнерства, сприяючи розвитку та поширенню кліматичних технологій, то для великих компаній вони відіграють важливу роль у виправданні інвестицій у технологічні розробки, як для акціонерів, так і для внутрішніх комерційних та фінансово зацікавлених сторін, а також осіб, що приймають рішення [9, с. 10]. Можна дійти висновку, що патентування забезпечує правову охорону інновацій, а ліцензування дозволяє контролювати поширення технологій у країнах, що розвиваються. Разом ці механізми сприяють ефективному міжнародному трансферу кліматичних технологій, проте потребують збалансованого підходу для забезпечення їх доступності в глобальному масштабі.

Крім того, в управлінні інтелектуальною власністю, особливо у сфері ліцензування, важливу роль відіграє взаємозв'язок між патентами, які вимагають повного розкриття інформації, та комерційною таємницею, що забезпечує конфіденційність. На практиці ці механізми часто взаємодоповнюють один одного, створюючи ефективні ліцензійні угоди. Фактично, більшість технологічних ліцензій мають змішаний характер і включають як запатентовані розробки, так і елементи комерційної таємниці. Враховуючи нижчі витрати на отримання, підтримку та захист, комерційної таємниці, такий об'єкт ПІВ є більш доступним варіантом для малого та середнього бізнесу, який часто покладається на неї для збереження конкурентних переваг [9, с. 1].

Особливості ліцензування кліматичних технологій (зазвичай у формі ліцензійної угоди) полягають у передачі права на використання технології іншій стороні на договірних умовах (виключна, невиключна, примусова ліцензія тощо). В рамках Угоди TRIPS (Угода про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності) передбачається можливість видачі примусової ліцензії країнам, що розвиваються, якщо це критично для забезпечення суспільних потреб у надзвичайних ситуаціях, таких як національна та екологічна безпека, сфера охорони здоров'я, захист природного середовища та ін. Звичайно прерогативою щодо передачі кліматичних технологій є договірне регулювання, яке ґрунтується на взаємовигідних умовах між сторонами таких домовленостей, шляхом добровільної видачі ліцензій. Отже, патентування забезпечує правову охорону інновацій, а ліцензування дозволяє контролювати поширення технологій у країнах, що розвиваються. Разом ці механізми сприяють ефективному міжнародному трансферу кліматичних технологій, проте потребують збалансованого підходу для забезпечення їх доступності в глобальному масштабі.

Крім того, значна частина кліматичних інновацій передбачає співпрацю в галузі досліджень і розробок між університетами та дослідницькими установами, промисловістю та урядами. Ключовим і складним на міжнародному рівні питанням у цьому контексті є права інтелектуальної власності, які можуть залежати від різних національних

норм. Відповідно до українського законодавства колізійним моментом є те, що Цивільним кодексом (ЦК) [10] ст. 429 передбачається спільна приналежність майнових ПІВ на об'єкт, створений у зв'язку з виконанням трудового договору (контракту), між працівником, який створив цей об'єкт, та роботодавцем, якщо інше не встановлено договором. В свою чергу, ст. 9 Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» [11] передбачає, що право на реєстрацію службового винаходу (корисної моделі) має роботодавець винахідника, якщо інше не передбачено договором, а винахідник подає роботодавцю письмове повідомлення про створений ним службовий винахід (корисну модель) з описом, що розкриває суть винаходу (корисної моделі). Створення технологічних розробок можливе також при проведенні науково-дослідних та дослідно-конструкторських та технологічних робіт. В свою чергу, правове регулювання договірних відносин щодо виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських та технологічних робіт регламентується гл. 62 ЦК, і такі договори можуть охоплювати весь цикл проведення наукових досліджень, розроблення та виготовлення зразків або його окремі етапи, в яких однією з основних істотних умов є конфіденційність.

До прикладу, в Німеччині для врегулювання ситуації, наукові та промислові кола у співпраці з урядом розробили кілька типових угод щодо науково-дослідних робіт, які уточнюють питання прав інтелектуальної власності в науково-дослідних роботах. Використання подібних моделей у співпраці між приватним сектором розвинених країн та державними або приватними партнерами в країнах, що розвиваються, могло б сприяти правовій визначеності та надати сторонам чіткі практичні рекомендації [12, с. 61–62].

Основні види договорів про передачу технологій в наукових установах України найчастіше спрямовані на комерціалізацію результатів досліджень, зокрема це: *договір про передачу науково-технічної продукції* (передача результатів досліджень, яка може супроводжуватися ліцензійною угодою); *ліцензійний договір* (надання дозволу на використання винаходів, інших об'єктів інтелектуальної власності відповідно до ст. 1107–1111 ЦК); *змішані договори* (включають обмін науково-технічними результатами, поставку обладнання, налагодження виробництва); *договір про передачу ноу-хау* (надання технологічних знань і досвіду у вигляді креслень, інструкцій, формул тощо); *договір технічного сприяння* (може включати постачання обладнання, інжиніринг, введення в експлуатацію, навчання персоналу). В свою чергу, зовнішньоекономічні договори про трансфер технологій регулюються національним законодавством сторін та міжнародними угодами щодо передачі технологій. В ЄС, США, Японії трансфер технологій контролюється антимонопольним законодавством [13, с. 142].

У міжнародній практиці широко використовуються договори про передачу (трансфер) технологій, де технологія, за визначенням ЮНКТАД (спеціалізованої установи ООН), означає впорядковані знання, необхідні для виробництва продукції, здійснення певного процесу або надання послуг. Вони охоплюють широкий спектр питань, зокрема постачання обладнання, консультування, налагодження виробництва, навчання персоналу, а також умови ліцензування чи передачі майнових прав на об'єкти інтелектуальної власності та ноу-хау, що складають технологію або входять до її складових [14; 15]. В Україні при укладанні договорів про трансфер технологій необхідно врахувати всі істотні умови визначені відповідно до ст. 19 ЗУ «Про державне регулювання діяльності у сфері трансферу технологій» [16], передбачити відсутність у договорі заборонених положень передбачених ст. 21 цього закону, а також визначити вид договору за яким передаватимуться майнові права на технологію та істотні умови договорів щодо розпорядження майновими правами інтелектуальної власності передбачені ЦК.

Отже, договори про передачу технологій охоплюють широкий спектр правових інструментів, від ліцензійних угод до комплексних змішаних договорів на створення виробництва. Важливим є дотримання міжнародних стандартів, національного законодавства та специфічних вимог до трансферу технологій у кожній країні.

Спрощений доступ до патентних баз та відкритих інновацій: Відкритий доступ до наукових досліджень відіграє ключову роль у прискоренні розробок та впровадження кліматичних технологій. Нижче наведено основні глобальні ініціативи та платформи, які сприяють обміну знаннями та технологіями у сфері боротьби зі змінами клімату:

- глобальна платформа WIPO GREEN для обміну патентами, ліцензіями та технологіями у сфері екологічних інновацій, яка об'єднує компанії, дослідницькі установи та уряди для пришвидшення трансферу технологій [17];

- Центр і мережа кліматичних технологій (CTCN), структура в рамках ООН для підтримки країн, що розвиваються, у впровадженні кліматичних технологій. CTCN є органом реалізації Технологічного механізму передбачений Рамковою конвенцією ООН про зміну клімату, він прискорює розвиток і передачу технологій за допомогою трьох послуг: надання технічної допомоги з технологічних питань на запити країн, що розвиваються; створення доступу до інформації та знань про кліматичні технології; сприяння співпраці між зацікавленими сторонами в області кліматичних технологій через мережу регіональних і галузевих експертів; [18];

- Міжнародне агентство з відновлюваної енергії (IRENA) [19], Платформа «Міжнародні стандарти та патенти у відновлюваній енергетиці» IRENA inspire – це онлайн-платформа, створена IRENA, яка надає інформацію про 400 міжнародних стандартів для технологій відновлюваної енергії, а також понад 2 мільйони патентів. Платформа INSPIRE у співпраці з IRENA та Європейським патентним відомством (ЕРО) й надає доступ користувачам до пошуку понад 400 міжнародно визнаних баз даних стандартів відновлюваної енергії. У розділі патентів платформа надає PATSTAT ЄПВ, який є найповнішою глобальною патентною базою даних щодо технологій зменшення вуглецю в світі [20, с. 12];

- Європейське патентне відомство (ЕРО) має схему класифікації технічних характеристик технологій для їх картографування, а саме технології, які сприяють пом'якшенню наслідків зміни клімату, що полегшує пошук патентних документів, які є основою для майбутніх досліджень та інновацій. Відповідно до класифікації ЕРО розподіл «зелених» технологій включає наступні класи: Y02 – технології пом'якшення зміни клімату; Y02A – технології адаптації до зміни клімату; Y02B – будівлі; Y02C – уловлювання та зберігання/поглинання або утилізація парникових газів; Y02D – ІКТ, спрямовані на зменшення споживання власної енергії; Y02E – виробництво, розподіл і транспортування енергії; Y02P – промисловість і сільське господарство; Y02T – транспорт; Y02W – відходи та стічні води; Y02S – розумні мережі [21].

Цифрові платформи сприяють прискоренню інновацій та поширенню зелених (кліматичних) технологій. Зокрема, бази даних екологічних розробок надають онлайн-каталоги, що допомагають підприємцям, інвесторам і зацікавленим сторонам комерціалізувати, ліцензувати або впроваджувати кліматичні технології на різних етапах технологічного циклу від прототипу до масового виробництва.

Прямі іноземні інвестиції, створення спільних підприємств та інвестиційних проектів у сфері відновлюваної енергетики. За дослідженнями науковців [22; 23; 24] – прямі іноземні інвестиції (ПІІ) відіграють ключову роль у поширенні відновлюваних енергетичних технологій, оскільки сприяють передачі технологічного досвіду та ноу-хау від розвинених

країн до країн, що розвиваються, створенню робочих місць та розвитку промисловості через будівництво об'єктів відновлюваних джерел енергії, а також фінансуванню впровадження передових технологій (сонячної, вітрової, гідро- та біоенергетики), забезпечуючи стабільність та прибутковість інвестицій у відновлювану енергетику. Крім того, «запровадження ринку двосторонніх договорів в Україні створює додаткові стимули для інвестицій у відновлювану енергетику. Останні законодавчі нововведення зробили корпоративні РРА (power purchase agreements) більш гнучкими та вигідними. Це створює перспективи для іноземних інвесторів, які можуть скористатися вигідними умовами для довгострокового вкладення в українську відновлювальну енергетику, підтверджуючи свої екологічні зобов'язання та забезпечуючи стабільність енергетичних поставок» [25]. Прикладами успішних ПІІ є масштабні сонячні ферми, побудовані за участю міжнародних інвесторів у країнах, що розвиваються, наприклад, у Марокко [26], Індії [27] та Україні [28].

Створення спільних підприємств (СП) як механізм трансферу технологій є ще одним ефективним способом міжнародного трансферу кліматичних технологій. Вони дозволяють об'єднати ресурси та експертизу міжнародних та місцевих компаній, забезпечити ефективний трансфер технологій за рахунок взаємодії з місцевими виробниками та науковими установами, адаптувати інновації до регіональних умов, що особливо важливо для країн з різними кліматичними особливостями. Прикладами таких проектів є спільні підприємства між європейськими енергетичними компаніями та місцевими партнерами в Азії та Африці, які сприяють розвитку інфраструктури ВДЕ.

Роль спільних підприємств у трансфері технологій полягає в тому, що вони є ефективним механізмом міжнародного обміну науково-технічними досягненнями, сприяють інтеграції інновацій у виробництво та розширенню співпраці між країнами, використовуються для вирішення глобальних проблем, таких як забруднення довкілля та охорона здоров'я. До основних форм співпраці у межах СП належить спільне патентування та ліцензування технологій, закріплення прав на використання результатів НДДКР, організація спільних дослідницьких центрів та виробничих підприємств. Переваги СП у трансфері технологій є доступ до іноземних інвестицій і передових технологій, підвищення продуктивності праці та конкурентоспроможності продукції, можливість швидкого освоєння нових технологій та їх адаптації до місцевих умов, а також зниження витрат на розробку нових продуктів через об'єднання ресурсів [29].

Для масштабного впровадження відновлюваних джерел енергії важливу роль відіграють міжнародні інвестиційні проекти, підтримані: *глобальними екологічними фондами* (Green Climate Fund – Зелений кліматичний фонд (GCF) є найбільшим у світі кліматичним фондом, уповноваженим підтримувати країни, що розвиваються, збирати та реалізувати свої національно визначені внески (NDC) у напрямку низьких викидів, стійких до клімату; Global Environment Facility – Глобальний екологічний фонд (GEF) включає кілька багатосторонніх фондів, які спільно працюють над комплексним вирішенням найнагальніших проблем планети.); *фінансовими інституціями* (Світовий банк, Європейський банк реконструкції та розвитку); приватними інвесторами та транснаціональними корпораціями. Наприклад, міжнародні інвестори активно фінансують будівництво вітро- та сонячних електростанцій в Україні, забезпечуючи трансфер технологій та інтеграцію у світову «зелену» економіку.

Державні програми підтримки та міжнародні угоди, а також координація політик між країнами щодо передачі кліматичних технологій. Правове регулювання трансферу технологій у контексті євроінтеграції України охоплює не лише міжнародні договори, регламенти та директиви ЄС, але й науково-дослідні рамкові програми, відкриті для

зовнішніх учасників, зокрема країн, що розвиваються. Ці програми сприяють науковому та технологічному прогресу, узгоджуючись із європейськими стратегіями у сфері науки, освіти та культури. ЄС також інвестує у розвиток і передачу технологій, зокрема для сталого розвитку. Основи співпраці в цій сфері закріплені в угодах про партнерство, співробітництво та асоційоване членство [30].

Варто зазначити, що в Україні активно підтримуються ініціативи, спрямовані на розвиток та впровадження «зелених» технологій. Наприклад,

- програма «Кліматичні Інноваційні Ваучери», що реалізується Європейським Банком Реконструкції та Розвитку (ЄБРР) та Європейським Союзом, надає гранти українським компаніям для розробки та впровадження екологічно чистих технологій. Серед переможців цієї програми є компанії, які працюють над інноваційними рішеннями у сфері енергоефективності, відновлюваної енергетики та зменшення викидів парникових газів. Грантовий проєкт «Кліматичні Інноваційні Ваучери» є частиною програми ЄБРР «Центр трансферу фінансів та технологій у сфері зміни клімату», що підтримується ЄС в межах ініціативи EU4CLIMATE. Громадська організація «Грінкубатор» впроваджує проєкт в Україні з 2017 року [31];

- Грантова програма відновлення промисловості шляхом трансферу японських технологій в Україну (UNIDO), проєкт спрямований на підтримку відновлення зеленої промисловості та довгострокового сталого розвитку України через передачу технологій, нарощування потенціалу та спільне створення підприємств у ключових галузях промисловості з високим потенціалом зростання та доданої вартості [32];

- Європейський інститут інновацій і технологій (EIT) та його ініціатива «EIT Climate»: EIT Climate-KIC (KIC – Спільнота знань та інновацій) сприяє реалізації пріоритетів Європейської комісії щодо розбудови Енергетичного Союзу та досягнення кліматичних цілей. Вони стимулюють «кліматичне» підприємництво серед студентів та професіоналів шляхом організації освітньої діяльності, спрямованої на розвиток інновацій для забезпечення сталого розвитку [33];

- Угода про спільні кліматичні проєкти між Україною та Швейцарією, підписана під час Міжнародної конференції з відновлення України в Лугано, яка передбачає інвестиції Швейцарії у скорочення викидів парникових газів в Україні у сферах інфраструктури, будівництва, транспорту та енергетики. В обмін Швейцарія отримає верифіковані результати скорочення викидів. Реалізація угоди сприятиме залученню кліматичного фінансування та «зеленому» відновленню України [34];

- Ukraine Facility Програма фінансової підтримки України від Європейського Союзу. Технічний документ, необхідний для реалізації програми фінансової підтримки України від Європейського Союзу, який передбачає реалізацію реформ, які закладуть фундамент для подальшого відновлення й розвитку економіки та інтеграції України до ЄС та досягнення цілей кліматичної нейтральності [35].

Надання технічної та експертної підтримки країнам, що розвиваються. Відповідно до п. 3 ст. 10 Паризької угоди вказано, що Технологічний механізм встановлений РКЗК ООН, виконує функції за цією угодою. Сторони визнають важливість розробки та передачі технологій для протидії зміни клімату та скорочення викидів, а також зміцнюють співпрацю у цій сфері, використовуючи Технологічний механізм Конвенції. Створюється система для ефективного управління цим механізмом, сприяючи інноваціям, дослідженням та доступу до технологій, у тому числі для посилення спільних дій у сфері розробки та передачі технологій на різних етапах технологічного циклу, особливо сторонам-країнам, що розвиваються. Фінансова та технологічна підтримка цих країн має бути збалансованою між пом'якшенням наслідків зміни клімату та адаптацією до неї. Прогрес у цій сфері оцінюватиметься в рамках глобального підведення підсумків. Технологічний механізм складається з двох органів:

Виконавчого комітету з технологій (Technology Executive Committee – TEC) й Центру та мережі кліматичних технологій (Climate Technology Centre and Network – CTCN). Технологічний виконавчий комітет (TEC) є політичним органом технологічного механізму. У ньому аналізуються проблеми та надаються політичні рекомендації, які підтримують зусилля країни щодо покращення розвитку та передачі кліматичних технологій. Центр і мережа кліматичних технологій (CTCN) є органом реалізації технологічного механізму. Спільна робоча програма технологічного механізму РКЗК ООН на 2023–2027 роки визначає діяльність TEC на період 2023–2027 років на чотири робочі напрями: «1. Національні системи інновацій та спільних досліджень, розробок і демонстраційних технологій і технологій загального призначення; 2. Оцінка технологічних потреб та інструменти технологічного планування для підтримки впровадження; 3. Трансформаційні та інноваційні рішення (водо-енергетично-харчова система, будівлі та інфраструктура, трансформаційна промисловість, природа та екосистема); 4. Співпраця та взаємодія з іншими процесами РКЗК ООН та офіційними органами та іншими агентствами ООН» [36].

Отже, Центр і мережа кліматичних технологій (CTCN) розміщені в Програмі ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП) і мають мережу національних, регіональних, галузевих і міжнародних організацій, які підтримують його в наданні послуг. CTCN підзвітний Конференції Сторін і керується нею через консультативну раду. Країни, що розвиваються, можуть надіслати запит до центру через свій національний координаційний центр, який називається національним уповноваженим органом.

Висновки. Статус кандидата на вступ до ЄС зобов'язує Україну розробляти сучасну стратегію, засновану на нових технологіях та інноваціях, яка сприятиме швидкому розвитку та модернізації країни, незважаючи на виклики, пов'язані з війною та економічним становищем. Кліматичні технології є важливим фактором у глобальній стратегії досягнення Цілей сталого розвитку. В статті досліджено питання правових, фінансових та технічних бар'єрів, які виникають в процесі міжнародної передачі кліматичних технологій. Незважаючи на численні виклики, ефективне використання фінансових механізмів, міжнародних угод та державної підтримки сприятиме активнішій передачі передових технологій для сталого розвитку. Міжнародний трансфер кліматичних технологій є важливим чинником у досягненні глобальних екологічних цілей. Зміцнення міжнародної співпраці та підвищення доступності технологій дозволять зменшити негативний вплив змін клімату та забезпечити екологічно стале майбутнє. Для країн, що розвиваються, та найменш розвинених держав, які найбільше страждають від технологічного дефіциту та кліматичних змін, внутрішні потоки кліматичних технологій відіграють ключову роль у переході до розвитку з низьким рівнем викидів та підвищенні кліматичної стійкості. Однак процес передачі технологій є складним і вимагає значних інвестицій.

Для успішної реалізації глобальних кліматичних ініціатив необхідно: гармонізувати міжнародні та національні правові режими у сфері договірної регулювання трансферу кліматичних технологій, розширити доступ до відкритих інновацій та створення глобальних баз даних екологічних технологій, активізувати фінансову підтримку для країн, що розвиваються, через інвестиційні механізми, грантові програми та технологічні фонди, оптимізувати механізми міжнародної співпраці, включаючи інтеграцію державних програм із приватними ініціативами та розвиток державно-приватного партнерства, підвищити ефективність трансферу технологій через стимулювання інвестицій, зокрема шляхом прямих іноземних інвестицій та створення спільних підприємств. Успішний трансфер кліматичних технологій сприятиме розвитку екологічно безпечної економіки, підвищенню енергоефективності та зменшенню впливу антропогенних факторів на навколишнє середовище.

ЛІТЕРАТУРА

1. Рамкова конвенція Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_044#Text
2. Кіотський протокол до Рамкової конвенції Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_801#Text
3. Паризька угода. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_161#Text
4. IPCC, 2011: Summary for Policymakers. In: IPCC Special Report on Renewable Energy Sources and Climate Change Mitigation [O. Edenhofer, R. Pichs-Madruga, Y. Sokona, K. Seyboth, P. Matschoss, S. Kadner, T. Zwickel, P. Eickemeier, G. Hansen, S. Schlömer, C. von Stechow (eds)], Cambridge University Press, Cambridge, United Kingdom and New York, NY, USA
5. IEA (2021), Net Zero by 2050 A Roadmap for the Global Energy Sector, International Energy Agency, URL: https://iea.blob.core.windows.net/assets/beceb956-0dcf-4d73-89fe-1310e3046d68/NetZeroBy2050-ARoadmapfortheGlobalEnergySector_CORR.pdf
6. Wahab, S., R. Rose and S. Osman (2011), «Defining the Concepts of Technology and Technology Transfer: A Literature Analysis», International Business Research, Vol. 5/1, <https://doi.org/10.5539/ibr.v5n1p61>
7. Technology transfer for climate mitigation and adaptation. Analysing needs and development assistance support in technology transfer processes. Policy brief. Published by UNEP Copenhagen Climate Centre, October 2022. URL: <https://unepccc.org/wp-content/uploads/2023/06/tech-transfer-policy-brief-oecd.pdf>
8. Antoine Dechezleprêtre, Sam Fankhauser, Matthieu Glachant, Jana Stoecker, Simon Touboul. Invention and Global Diffusion of Technologies for Climate Change Adaptation: A Patent Analysis. *International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank*. 2020. P. 58.
9. Lybecker, K. and Lohse, S. (2015): Innovation and Diffusion of Green Technologies: The Role of Intellectual Property and Other Enabling Factors. Global Challenges Report, WIPO: Geneva. – URL: https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_rep_gc_2015_1.pdf
10. Цивільний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15/conv#n5234>
11. Закон України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3687-12#Text>
12. Hee-Eun Kim. The Role of the Patent System in Stimulating Innovation and Technology Transfer for Climate Change. *Including Aspects of Licensing and Competition Law*. Munich Intellectual Property Law Center – MIPLC Studies. Volume 13. Edition 2011. P.90. doi. [org/10.5771/9783845234472](https://doi.org/10.5771/9783845234472).
13. Хоменко І.І., Шахбазян К.С. Особливості укладання та види зовнішньоекономічних договорів про передачу технологій. URL: <https://ela.kpi.ua/server/api/core/bitstreams/72a22d90-0ad3-4391-a133-9175f5b811f6/content>
14. Наука та інновації. 2007. Т. 3. № 4. С. 66–73. Ю. М. Каница, Д. С. Махновський. Центр інтелектуальної власності та передачі технологій Національної академії наук України. – URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/110/Kapiza_4.pdf?sequence=1
15. Шахбазян К.С. Міжнародно-правове регулювання укладання договорів про трансфер технологій та охорону прав інтелектуальної власності при міжнародному трансфері технологій. *Інформація і право*. № 3(50) /2024. С.65-70. URL: <http://il.ippi.org.ua/article/view/311646>
16. Закон України «Про державне регулювання діяльності у сфері трансферу технологій». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/143-16#Text>
17. WIPO GREEN. IPC Green Inventory. International Patent Classification. World Intellectual Property Organization. URL: <https://www.wipo.int/classifications/ipc/green-inventory/home>
18. Climate Technology Centre and Network. URL: <https://www.ctc-n.org/>.
19. International Renewable Energy Agency. URL: <https://www.irena.org/Energy-Transition/Technology>.
20. Report 2012-2016 Climate Technology Classification and Statistics on Climate Technology Industry. Sungchan Yeo, Mina Lee, Jooyoung Lee, Sejin An, JooByung Chae. *Division of Policy Research, Green Technology Center (GTC)*. 2018. P.97. URL: <http://www.gtck.re.kr/frt/en/main.do>
21. Climate change mitigation technologies. Patent Classification. Updates on Y02 and Y04S. URL: <https://www.epo.org/news-events/in-focus/classification/classification/updates/Y02andY04S.html>
22. Савченко М. В., Романець Т. П. Інвестиції у відновлювальну енергетику: світові тренди та сучасні інструменти. *БІЗНЕСІНФОРМ* №3. 2024. С. 23-30.
23. Приб К. А. Інвестування в розвиток відновлюваних джерел енергії. *Наукові записки НаУКМА. Економічні науки*, 6(1), 2021, 111–116. <https://doi.org/10.18523/2519-4739.2021.6.1.111-116>
24. Євтушенко Н.О. Прямі іноземні інвестиції: стан та перспективи розвитку. *Економічний простір*, №188, 2023. С.83-88. DOI: <https://doi.org/10.32782/2224-6282/188-14>
25. Мельник О., Зіменко Х. Інвестиції у відновлювану енергетику України: як корпоративні PPA забезпечують стабільність та прибуток. 2024. URL: https://golaw.ua/ua/insights/publication/investicziyi-u-vidnovlyuvanu-energetiku-ukrayini-yak-korporativni-ppa-zabezpechuyut-stabilnist-ta-pributok/?utm_source=chatgpt.com
26. El Mehdi Boufaddi (автор), Ігуна Тігер (переклад.). Європейські інвестиції в Марокко: відновлювана енергетика за рахунок прав людини? 2024. URL: <https://uk.globalvoices.org/2024/11/22/10491/>
27. Manuel Ramírez. Сонячна революція в Індії: масштабні проекти, які змінюють країну. 2024. URL: <https://uk.renovablesverdes.com/india-crea-la-mayor-planta-energia-solar-del-mundo-solo-8-meses/>
28. Успіх у досягненні кліматичних цілей України можливий лише за умови міжнародної співпраці й партнерства держав і бізнесу. Інтерв'ю з Максимом Тімченком. 2021. URL: <https://dtek.com/media-center/news/success-in-achieving-climate-objectives-of-ukraine-is-possible-only-with-international-cooperation-and-partnership-between-states-and-businesses/>
29. Александрова В., Гороховатська М., Щедрина Т. Спільні підприємства як форма трансферу технологій. *Вісник Національної академії наук України*, 2001, 12. С. 24-30.
30. Бакаліньська О.О. Міжнародний трансфер технологій в умовах сучасних викликів. 2023. URL: <https://coordynata.com.ua/miznarodnij-transfer-tehnologij-v-umovah-suchasnih-viklikiv>
31. ЄБРР і ЄС нагородили 10 українських компаній грантом на розвиток зелених інновацій. URL: https://greencubator.info/ebrr_eu_grants_for_business_2024/?utm_source=chatgpt.com
32. Грантова програма відновлення промисловості шляхом трансферу японських технологій в Україну (UNIDO). URL: https://chaszmin.com.ua/do-10-000-000-dol-grantova-programa-vidnovlennya-promyslovosti-shlyahom-transferu-yaponskyh-tehnologij-v-ukrayinu-unido/?utm_source=chatgpt.com
33. Офіс Горизонт-Європа в Україні. Європейський інститут інновацій і технологій. URL: https://horizon-europe.org.ua/uk/structure/pillars/p-3/eit/?utm_source=chatgpt.com
34. Зелене відновлення України: співпраця між урядами України та Швейцарії. *Зелена трансформація України. Інформаційний ресурс про Європейський зелений курс і Україну*. URL: <https://greentransform.org.ua/zelene-vidnovlennya-ukrayiny-spiivpratsya-ukrayiny-ta-shvejtsariyi/>
35. Ukraine Facility Програма фінансової підтримки України від Європейського Союзу. URL: <https://www.ukrainefacility.me.gov.ua/>
36. TT: CLEAR. Support for implementing climate technology activities. URL: <https://unfccc.int/tclear/support/national-designated-entity.html>

ГЕНЕЗА ДОГОВОРУ ПІДРЯДУ: ВІД РИМСЬКОГО ПРАВА ДО УКРАЇНСЬКОЇ ЦИВІЛІСТИКИ ЗА УМОВ ВОЄННОГО СТАНУ

GENESIS OF THE SUBCONTRACT AND PROVISION OF SUBCONTRACTING SERVICES: FROM ROMAN LAW TO UKRAINIAN CIVIL LAW UNDER THE CONDITIONS OF MARTIAL LAW

Мисак О.І., старший викладач бізнесу і права
Вінницький інститут Університету «Україна»

Ліщук Т.А., студент II курсу магістратури
Інститут права і суспільних відносин Університету «Україна»

Савенко В.О., студент I курсу магістратури
Інститут права і суспільних відносин Університету «Україна»

У статті розглянуто науково теоретичні основи та практичні проблеми правового регулювання договору підряду за умов дії правового режиму воєнного стану в Україні на основі інтегрованого підходу. Визначено напрямки зміни вектора, особливості процесів, структури та інтенсивності підрядно-договірних відносин в умовах російсько-Української війни та особливостей укладання, зміни, виконання та розірвання договорів на підставі чинного українського законодавства та ретроспективного погляду на договірні конструкції що існують з часів класичного римського права. Розглянуто чинники, які зумовлюють ризики договору підряду, а також засоби захисту контрагентів від цих ризиків.

Алгоритм сучасного суспільного розвитку договірних відносин у досліджуваній царині зумовлені потребою у підрядних роботах та наданні послуг підрядного характеру не тільки у приватному секторі. А й з урахуванням роботи військово-промислового комплексу, військових комунікацій та транспортування, виконання дослідницько-конструкторських робіт чи надання інших послуг з урахуванням потреб Сил Оборони України. Актуальність тематики безперечна й у контексті посилення глобалізаційних процесів, яким як показують останні контроверсійні події у відносинах з партнерами України, притаманна складність та масштабність проблеми що вбачається на рівні не тільки країн континентальної Європи, а й глобальних партнерів. За таких тенденцій у найближчий час можна очікувати кризи у реальному секторі не тільки української, а й світової економіки. Наразі це обумовлює необхідність підвищення рівня контролю та ефективності виконання зазначених позицій щодо порядку укладання та виконання договорів підряду з урахуванням вимог сучасного українського законодавства й аналізуючи ретроспективні аспекти та конструкції що існували ще за часів класичного римського права.

За умов російської агресії проти України та розгортаючоюся світовою політичною та фінансовою кризою, важливе значення має дослідження напрямів розвитку договірного права, зокрема, особливостей правового регулювання в межах інституту підряду.

Ключові слова: підрядні відносини, договір підряду, підрядник, замовник, виконання робіт, надання послуг, контракти у римському праві, воєнний стан.

The article examines the scientific theoretical foundations and practical problems of legal regulation of the contract of employment under the legal regime of martial law in Ukraine based on an integrated approach. The directions of vector change, the peculiarities of processes, structure and intensity of contractual relations in the conditions of the Russian-Ukrainian war and the peculiarities of concluding, amending, performing and terminating contracts on the basis of current Ukrainian legislation and a retrospective look at contractual structures that have existed since the times of classical Roman law are determined. The factors that determine the risks of the contract of employment, as well as the means of protecting counterparties from these risks are considered.

The algorithm of the modern social development of contractual relations in the studied area is conditioned by the need for contract work and provision of contract services not only in the private sector. But also taking into account the work of the military-industrial complex, military communications and transportation, performance of research and development work or provision of other services taking into account the needs of the Defense Forces of Ukraine. The relevance of the topic is undeniable and in the context of the strengthening of globalization processes, which, as shown by the latest controversial events in relations with Ukraine's partners, are characterized by the complexity and scale of the problem that is seen not only at the level of continental European countries, but also global partners. With such trends, in the near future we can expect a crisis in the real sector of not only the Ukrainian, but also the world economy. Currently, this necessitates the need to increase the level of control and efficiency of implementation of the above-mentioned positions regarding the procedure for concluding and executing contract agreements, taking into account the requirements of modern Ukrainian legislation and analyzing retrospective aspects and constructions that existed back in the days of classical Roman law.

In the context of Russian aggression against Ukraine and the unfolding global political and financial crisis, it is important to study the directions of development of contract law, in particular, the features of legal regulation within the framework of the institution of contract.

Key words: contractual relations, contract, contractor, customer, performance of works, provision of services, contracts in Roman law, martial law.

Правове регулювання відносин у сфері підряду має доволі дисперсійний характер, останнім часом спричиняє виникнення конфліктів між замовником та підрядником. Вважаємо що це суттєво уповільнює правовідносини в сфері побутових послуг, адже такі відносини базуються на інтересах конкретних осіб, а у сьогоденні умовах і держави, певним чином гальмуючи оперативні можливості Сил Оборони, термінові потреби держави у питаннях обороноздатності. Договір підряду є однією з основних правових конструкцій, що регулює відносини між сторонами у галузі договорів підряду на проведення, виконання робіт, надання послуг. Дедалі, прослідковуються суттєві помилки замовників у рамках цього правового інституту. У зв'язку з цим потрібно окрес-

лити основні, ключові механізми, які б забезпечили б чітке дотримання норм права без різночитання у період дії норм воєнного стану, оскільки від цього залежить ефективність економічної та правової моделі підрядних договорів. Що ж стосується наукових досліджень, то вони є доволі спірними та не завжди мають практичну реалізацію.

Зважаючи на важливість окремих питань змісту, предмету, укладання та виконання договору підряду, цим проблемам приділяли увагу такі вчені-юристи, як А. М. Басовська, М. С. Біленко, В. С. Бєлих, А. Б. Гриняк, Г. М. Грищенко, Ю. М. Жорнокуй, І. А. Коваленко, Н. С. Кузнецова, І. С. Лукасевич-Крутник, А. О. Недошовенко, С. В. Сенік, О. М. Ситник, О. Г. Турченко.

Мета статті полягає у дослідженні та аналізі підрядного правовідношення, від часів римського права до сучасного українського цивілістичного підходу, крізь призму режиму воєнного стану.

У континентальній правовій системі, а зокрема, в Україні, договір підряду закріплений у Цивільному кодексу України (далі ЦК України), це цивільно-правовий договір, який укладається між фізичною особою та юридичною особою на виконання певної роботи [1], де він є інструментом регулювання виконання робіт або надання послуг. Підрядні правовідносини підпадають під нормативне регулювання Конституцією [2], іншими законами та підзаконними нормативно-правовими актами [3; 4; 5]. Крім цього, цивільні відносини даного штибу також регулює договір. Наразі, цей інститут потребує особливих уваги, що зумовлено необхідністю модернізації структурування, управління та певної координації правової системи, її адаптації до сучасних політичних, соціальних, економічних умов і мають зв'язок з потребою укладання договорів підряду, зокрема, на час дії правового режиму воєнного стану в Україні. З огляду на військові дії та необхідність відновлення інфраструктури, підрядники часто залучаються до важливих робіт, пов'язаних з обороною та відновленням.

Зауважимо що за часи незалежності сформувався сучасний український договір підряду який відзначається гнучкістю умов, що дозволяв адаптуватися до різноманітних економічних і юридичних умов. У таких умовах зазначені договори, можуть бути змінені відповідно до потреб, наприклад, із можливістю відстрочки виконання робіт чи зміни умов оплати через економічні труднощі, також останнім часом фіксуються невідповідності в календарному графіку виконання підрядних робіт, а то й взагалі відсутність таких графіків, відсутність графіків фінансування робіт, або ж графіки не містять чіткі графіки виконання конкретних видів робіт, корегування предмета, зміна обсягів закупівель, після проведення процедури закупівель, що вказує на порушення, зокрема зміну істотних умов договору підряду [6]. Тож з огляду на особливий правовий режим та оновлення законодавства, у даний час, виникла необхідність відходу від ліберальних підходів до укладання змін та виконання цього виду договорів.

Його еволюція розпочалася ще У добу римського права цей інститут був важливою складовою правової системи. Початки цього інституту можна знайти ще в римському праві, де був закріплений контракт *locatio conductio*, що передбачав виконання робіт за плату. Важливим моментом є те що Однією з особливостей римського права було те, що воно високим рівнем формалізму і деталізації умов контрактів, що дозволяло чітко визначати відповідальність кожної зі сторін у разі невиконання зобов'язань. Генеза договору підряду від римського права до сучасної української цивілістики показує його здатність адаптуватися до нових викликів і забезпечувати стабільність, навіть за складних умов воєнного стану. Спробуємо дослідити правову природу цього договірної інституту, розглянувши його історичний розвиток та процес формування. У історичних правових джерелах міститься згадка, що римські юристи до категорії договорів відносили тільки договір оренди, який включав оренду речей (*locatio conductio rei*), підряд (*locatio conductio operis*) та наймання праці (*locatio conductio operarum*) [7, с. 164].

Цей контракт полягав у тому, що одна сторона (підрядник) зобов'язувалася виконати певну роботу для іншої сторони (замовника) за певну плату. Важливими рисами цього договору були специфікації щодо строків виконання робіт, умов оплати та стандартів якості. *Locatio conductio* – контракт, що укладається між двома сторонами: орендодавцем (*locator*) та орендарем (*conductor*). Орендар погоджується виконати певні роботи чи надавати послуги за умови отримання плати. Суть цього контракту полягала

в тому, що одна сторона (*conductor*) зобов'язувалася виконати певне зобов'язання (наприклад, будівельні чи транспортні роботи), а інша сторона (*locator*) зобов'язувалася заплатити за виконану роботу або надану послугу. Він мав декілька варіантів: оренда речей (*locatio conductio rei*), підряд (*locatio conductio operis*) та найм праці (*locatio conductio operarum*) і *locatio conductio rei* (контракт на надання майна або використання речей). Перший варіант ставить акцент на саму діяльність (роботу), а другий – на використання майна для здійснення певної діяльності. Зауважимо, що хоч підряд в цілому відносився до договорів найму, римські юристи чітко усвідомлювали відмінність між наймом та побутовим підрядом, наголошуючи, що за підрядними зобов'язаннями основним є кінцевий результат робіт (*opus*), а не процес їх виконання. Якщо обумовлений результат не досягався, договір вважався невиконаним [8, с. 401–403].

Договір побутового підряду у римському праві, як і в сучасному законодавстві, був строковим. Передбачалося, що робота повинна бути виконана у визначений строк, а її результат спрямований на задоволення особистих потреб. Якщо сторони не встановили строк виконання робіт, робота виконувалася в розумний строк, тобто за час, що зазвичай використовується для виконання подібного роду робіт. Головним обов'язком підрядника був обов'язок здати замовнику в обумовлений строк закінчений результат робіт. На завершальній стадії виконання договору передавався не просто результат робіт, але й право власності на нього. При цьому підрядник гарантував належну якість результату робіт. У випадку виявлення порушень умов договору підряду, щодо очікуваного результату, підрядник був зобов'язаний повідомити про це замовника. Робота в цьому випадку могла бути продовжена лише за згодою замовника. Відповідальність підрядника наступала за винні дії. Вина виражалася як у формі прямого умислу, так і у формі необережності. Підрядник не ніс відповідальності за помилки, що відбувалися внаслідок вказівок замовника. Підрядник (*conductor*), у разі залучення інших осіб до виконання роботи, відповідав за їх вину у виконанні підряду у випадках недостатності їх професійних знань. Саме тому, вважалося, що підрядник не повинен братися за роботу, якщо він не здатний її добре виконати [9, с. 75].

Основним обов'язком замовника вважався обов'язок оплати результату виконаних робіт. Оплата збігалася із часом приймання роботи. Якщо під час виконання роботи виникла необхідність збільшення вартості робіт, передбачених кошторисом, замовник мав право або погоджуватися з таким збільшенням, або відмовитися від виконання договору підряду в цілому. Якщо робота виконувалася з матеріалу замовника, останній був зобов'язаний надати підряднику необхідні матеріали належної якості та виконану роботу чи надати послугу належної якості. Безпідставна відмова замовника від роботи що виконана підрядником або дострокового розірвання договору, замовник не звільнявся від обов'язку щодо оплати виконаних робіт.

Юстиніанівські Дигести вказують, на те що вираз «*locatio-conductio operis*» означає певний результат роботи і його тлумачили таким поняттям як: «результат роботи», «закінчена праця» [10, с. 92–95]. За найбільш поширеною думкою, *locatio-conductio operis* мав місце тільки за умови якщо дійсно вагомий матеріал, належної якості, надавався замовником для виконання роботи. Завдяки своєму значенню для регулювання комерційних угод, цей договір став основою для розвитку контрактних відносин у більш пізні етапи історії права та має важливе значення і в сучасному праві. Саме тому в давньоримському праві суб'єктами правовідносин могли бути лише вільні громадяни, а в римську епоху, як відомо, існував рабовласницький лад, відповідно послуги не отримали широкого поширення [11, с. 10].

Специфіка сучасного праворозуміння виявляється в тому, що основною частиною, а центром цього, є окремий індивід з власними інтересами та потребами. Безумовно, з розвитком суспільства розширюються й межі свободи людини, проте тільки право в змозі надати людині можливості здійснювати усвідомлений вибір, яким реалізувати свою свободу. Тож, можемо зробити висновок, що право на виконання робіт певними особами для задоволення побутових споживчих потреб є правом індивіда. Таким чином, можна стверджувати, що побутові підрядні відносини регулюються положеннями ЦК України та спеціальними нормативно-правовими актами, які мають цивілістичний напрям спрямування, оскільки предмет договору (матеріалізований результат робіт), який підрядник передає замовнику повинен задовольняти лише побутові та особисті потреби останнього.

Юридичне регулювання побутових підрядних відносин, яке полягає в впливі учасників цих правовідносин або держави на ці відносини через встановлення норм цивільного законодавства (чи регульованих договором), має певну мету. Наразі, цією метою є впорядкування вказаних відносин відповідно до ідеальних моделей, які закріплені в нормах цивільного права. Беручи це до уваги, розуміємо у підсумку, що правовідносинами, які забезпечують побутові та особисті потреби слід розуміти правові зв'язки замовника та підрядника, що сприяють виникненню між

ними спільної мети щодо досягнення бажаного результату робіт та їх оплати. Будь яка угода, у тому числі і підрядні договори, повинні мати один предмет регулювання, у іншому ж випадку вона буде вважатись нікчемною з моменту укладання такої угоди. Згідно з положенням ЦК України, до відносин за договором побутового підряду, які не регулюються Кодексом, застосовується законодавство про захист прав споживачів [1], тож цією нормою законодавець окреслив шляхи вирішення можливих суперечностей між ЦК України, Указами Президента чи іншими нормативно-правовими актами, оскільки вони не повинні вступати в конфлікт з нормативними актами, що виконують роль спеціальних актів у досліджуваній сфері.

Отже, усунення правових колізій, що існують на сьогодні на законодавчому рівні щодо регламентації пріоритетності цивільного законодавства та спеціальних нормативно-правових актів, які здійснюють регулювання щодо захисту порушених прав споживачів, є нагальною потребою сьогодення. Адже правильно сформована нормативно-правова основа побутових підрядних відносин призведе в подальшому до правильної роботи всього механізму правового регулювання, оскільки через норму права законодавець встановлює виважений та соціально бажаний результат юридично значущої поведінки побутових правовідносин.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цивільний кодекс: Кодекс від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
2. Конституція України: Конституція від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
3. Про публічні закупівлі: Закон України від 25 грудня 2015 року № 922-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-19#Text>
4. Про затвердження Загальних умов укладення та виконання договорів підряду в капітальному будівництві: Постанова від 1 серпня 2005 р. № 668 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/668-2005-%D0%BF#Text>
5. Про затвердження особливостей здійснення публічних закупівель товарів, робіт і послуг для замовників, передбачених Законом України «Про публічні закупівлі», на період дії правового режиму воєнного стану в Україні та протягом 90 днів з дня його припинення або скасування: Постанова від 12 жовтня 2022 р. № 1178. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1178-2022-%D0%BF#Text>
6. Моніторинг № UA-M-2023-12-05-000017, закупівля № UA-2023-11-06-015071-a. URL: <https://goszakupka.com.ua/blog/vklyuchennya-do-rozrahunku-dogovirnoyi-cini-trudovitrat-robotnikiv-zajnyatih-na-keruvanni-mehanizmom-sho-bude-zaluchenij>
7. Основи римського приватного права: підручник / В. І. Борисова, Л. М. Баранова, М. В. Домашенко та ін. За заг. ред. В. І. Борисової та Л. М. Баранової. Харків: Право, 2008. 224 с.
8. Підпригора О.А., Харитонов Є.О. Римське право: підручник. 2-ге вид. Київ: Юрінком Інтер, 2009. 528 с.
9. Ситнік О.М. Нормативно-правове регулювання відносин за договором побутового підряду. *Юридична Україна*. 2014. № 11. С. 74–79. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/urykr_2014_11_14.
10. Гринько С. Д. Дигести Юстиніана як джерело римського приватного права. Університетські наукові записки. 2007. № 1. С. 90–96.
11. Федорченко Н. В. Договірні зобов'язання з надання послуг: проблеми терії а практики: монографія. Київ: НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2015. 328 с.

СУРОГАТНЕ МАТЕРИНСТВО В УКРАЇНІ: СУДОВА ПРАКТИКА РОЗГЛЯДУ ЦИВІЛЬНИХ СПРАВ ПІСЛЯ ВВЕДЕННЯ ВОЄННОГО СТАНУ

SURROGACY IN UKRAINE: COURT PRACTICE IN RESOLVING CIVIL DISPUTES AFTER THE INTRODUCTION OF MARTIAL LAW

Москаленко К.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри цивільного права

Навчально-науковий інститут права

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена аналізу судової практики вирішення цивільних спорів, що виникли у зв'язку з проведенням сурогатного материнства, після введення воєнного стану в Україні. Авторкою було виявлено 186 цивільних справ у зазначеній сфері в Єдиному державному реєстрі судових рішень. Проведений аналіз засвідчив, що після введення воєнного стану українськими судами розглядалися, в основному, заяви про встановлення факту родинних відносин між генетичними батьками й дитиною, народженою сурогатною матір'ю, в порядку окремого провадження, причому ледве частка таких заяв подавалась іноземцями – громадянами Федеративної Республіки Німеччини. Судами також вирішувались спори про встановлення факту батьківства у порядку позовного провадження й попри імперативні норми чинного законодавства про проведення сурогатного материнства лише в інтересах подружжя, авторкою статті в Єдиному державному реєстрі судових рішень були виявлені судові рішення, якими задовольнялись вимоги одиноких чоловіків або жінок про встановлення походження від них дитини, народженої сурогатною матір'ю. У порушення згаданого імперативного правила, в Єдиному державному реєстрі судових рішень містяться й рішення судів, якими задоволені вимоги осіб, які проживали однією сім'єю без реєстрації шлюбу, про встановлення походження від них дитини, народженої сурогатною матір'ю.

Незначна кількість судових справ стосувалась невиконання умов договору сурогатного материнства його сторонами (пацієнтами, закладом охорони здоров'я або сурогатною матір'ю). Є в Єдиному державному реєстрі судових рішень й рішення, яким було задоволено вимогу про визнання недійсним договору про надання послуг у сфері допоміжних репродуктивних технологій на підставі частини шостої ст. 19 Закону України «Про захист прав споживачів», як правочину, здійсненого з використанням нечесної підприємницької практики. Також в Єдиному державному реєстрі судових рішень виявлено дві справи, що стосувались визнання коштів, сплачених сурогатній матері за виношування та народження дитини, спільною сумісною власністю. Судова практика вирішення таких спорів свідчить, що винагорода, отримана сурогатною матір'ю за договором сурогатного материнства, є її особистою приватною власністю.

Ключові слова: репродуктивні права, медичне право, сурогатне материнство, договір сурогатного материнства, воєнний стан.

This article analyzes court practice in the resolution of civil disputes arising from surrogacy contracts following the introduction of martial law in Ukraine. The author identified 186 civil cases related to surrogacy in the Unified State Register of Court Decisions. The analysis reveals that, in the post-martial law period, Ukrainian courts primarily adjudicated applications for the establishment of the legal parentage of children born through surrogacy with their genetic parents in separate court proceedings. Notably, the majority of such applications were filed by foreign nationals, particularly citizens of the Federal Republic of Germany.

Additionally, courts addressed disputes concerning the establishment of paternity and maternity through adversarial proceedings. Despite the mandatory provisions of Ukrainian law, which limit surrogacy to married couples, the author identified court decisions granting parental rights to single men and women in surrogacy cases. Furthermore, in contravention of this statutory requirement, the Unified State Register of Court Decisions includes rulings recognizing the parentage of couples who were not legally married.

A relatively small number of cases involved breaches of surrogacy agreements by the contracting parties, including intended parents, medical institutions, and surrogate mothers. The Unified State Register of Court Decisions also contains judicial rulings declaring surrogacy contracts null and void under Part 6 of Article 19 of the Law of Ukraine "On Consumer Rights Protection", classifying them as transactions conducted through unfair commercial practices. Additionally, two cases were identified concerning the legal classification of payments made to surrogates as joint marital property. Judicial practice in such disputes consistently affirms that financial compensation received by a surrogate mother for carrying and delivering a child constitutes her exclusive personal property.

Key words: reproductive rights, healthcare law, surrogacy, surrogacy contract, martial law.

Постановка проблеми. Сурогатне материнство є методикою лікування безпліддя, згідно з якою сурогатна матір за договором із подружжям надає послуги з виношування та народження дитини. Відносини, що виникають у зв'язку із проведенням сурогатного материнства, врегульовані в Україні лише фрагментарно через відсутність в Україні спеціального закону, який унормовував би питання застосування допоміжних репродуктивних технологій. Відповідно до інформаційно-статистичного довідника про допоміжні репродуктивні технології, у 2020 році в Україні було розпочато 2500 лікувальних циклів за методом сурогатного материнства [1]. Це означає, що сурогатне материнство є популярним методом лікування безпліддя і активно застосовується в Україні. Указом Президента України від 24.02.2022 року № 64 [2] на території України було введено воєнний стан у зв'язку з військовою агресією російської федерації, що не могло не вплинути на сферу сурогатного материнства, відтак, актуальності набуває питання узагальнення актуальної судової практики вирішення спорів, що виникають у зв'язку з лікуванням безпліддя методом сурогатного материнства, після введення

воєнного стану на території України. У науковій літературі обґрунтовується висновок про потенційні правові ризики, з якими стикаються сторони договору про сурогатне материнство: невиконання договірних зобов'язань у зв'язку з обставинами непереборної сили, відмова у реєстрації народження дитини та встановлення батьківства внаслідок можливих перебоїв роботи посольств, пологових будинків чи органів державної влади та інші ризики [3].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченню проблем правового регулювання відносин, що виникають у зв'язку з проведенням сурогатного материнства, присвятили свої праці вчені О. Григоренко, О. Данченко, Ю. Коренга, Р. Майданик, Х. Маркович, І. Мандея, М. Менджул, Т. Тарасевич, Я. Триньова та інші, однак судова практика вирішення спорів, що виникають у зв'язку з проведенням сурогатного материнства, ще не була предметом наукового дослідження.

Мета статті. Метою цієї статті є аналіз судової практики вирішення цивільних спорів, що виникли у зв'язку з проведенням сурогатного материнства, після введення воєнного стану в Україні. Об'єктом дослідження є інфор-

мація про судові рішення, що міститься в Єдиному державному реєстрі судових рішень (далі – Реєстр).

Виклад основного матеріалу дослідження. За ключовими словами «сурогатн*» та «материнств*» у період з 24.02.2022 (дата введення воєнного стану) по 25.03.2025 (дата написання цієї статті) у Реєстрі було виявлено 186 цивільних справ. Більшість цивільних справ (172 з 186) стосувались встановлення юридичного факту для засвідчення походження дитини, народженої сурогатною матір'ю, від генетичних батьків. В основному такі справи розглядалися Макарівським районним судом Київської області (99 справ), Білоцерківським міськрайонним судом Київської області (25 справ) та Шевченківським районним судом міста Києва (18 справ). Переважна більшість справ розглядалась судами в порядку окремого провадження. Більшість заяв про встановлення факту родинних відносин були подані громадянами Федеративної Республіки Німеччина (далі – ФРН) (133 заяви), Королівства Іспанія (5 заяв), Китайської народної республіки (1 заява). У заявах про встановлення юридичного факту, поданих громадянами ФРН, заявники обґрунтовували свої вимоги рішенням Верховного федерального суду ФРН, який виснував, що запис в українському реєстрі про народження, а також видане на його підставі свідоцтво про народження не можуть бути підставою для засвідчення факту походження дитини, народженої сурогатною матір'ю в Україні, від генетичних батьків – громадян ФРН, а належним засвідченням існування родинних відносин між ними є рішення українського суду про встановлення такого юридичного факту [4]. Більшість згаданих заяв були задоволені українськими судами, однак існують і винятки. Наприклад, у справі № 761/21494/22, переглядаючи справу в апеляційному порядку у зв'язку з поданою батьком дитини апеляційною скаргою, Київський апеляційний суд скасував рішення суду першої інстанції й ухвалив у справі нове судове рішення, яким заяву матері дитини про встановлення факту родинних відносин залишив без задоволення. Мотивував своє рішення Київський апеляційний суд таким: по-перше, у матеріалах справи міститься копія свідоцтва про народження дитини, яким встановлено факт родинних відносин між дитиною та батьками, що не потребує додаткового встановлення в порядку окремого провадження відповідно до законодавства України; по-друге, подання апеляційної скарги батьком дитини свідчить про наявність спору про право, а тому дана справа не може бути розглянута в порядку окремого провадження за відсутності згоди та бажання заінтересованої особи у встановленні факту родинних відносин у спосіб, який обрала заявниця; по-третє, Київський апеляційний суд не вважає доведеним, що встановлення факту родинних відносин між батьками й дитиною, народженою сурогатною матір'ю, в судовому порядку необхідне для відповідних органів ФРН, оскільки жодних органів ФРН в якості заінтересованих осіб залучено не було та не надано відповідних листів вказаних органів про відмову у встановленні походження дитини, народженої сурогатною матір'ю, від заявників саме уповноваженими органами ФРН та необхідності для цього судового рішення ухваленого за правилами Цивільного процесуального кодексу України [5].

Деякі справи про встановлення походження дитини, народженої сурогатною матір'ю, від генетичних батьків розглядалися в порядку позовного провадження. Так, наприклад, у справі № 755/7142/22, що слухалась Дніпровським районним судом міста Києва [6], позивач, громадянин Французької Республіки, звернувся до суду з позовом про встановлення факту народження, визнання його батьком дитини, народженої в результаті репродуктивних технологій та зобов'язання Дніпровського відділу державної реєстрації актів цивільного стану у місті Києві видати свідоцтво про народження дитини, вказавши її батьком позивача.

Прикметно, що позов одинокого чоловіка – позивача у згаданій справі – було задоволено попри імперативну вимогу законодавства про те, що сурогатне материнство здійснюється лише в інтересах подружжя (відповідно до п.п. 6.1, 6.2, 6.10 наказу Міністерства охорони здоров'я України «Про затвердження Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні» [7]). Батьківство одинокого чоловіка, в інтересах якого було проведено сурогатне материнство, було визнане й іншими судами: Красноградським районним судом Харківської області у справі № 626/610/23 [8]; Октабським районним судом міста Полтави у справі № 554/11048/23 [9] (це рішення зараз переглядається в апеляційному порядку); Київським районним судом міста Харкова у справі № 953/4537/23 [10]. В іншій судовій справі Хортицьким районним судом міста Запоріжжя було задоволено заяву про встановлення факту народження дитини, матір'ю якої є одинока жінка, що не перебуває у шлюбі [11]. У порушення імперативних норм про перебування пари, в інтересах якої проводиться сурогатне материнство, у шлюбі прийнято й рішення Глибоцького районного суду Чернівецької області у справі № 715/3716/22. Згаданим рішенням визнано батьківство осіб, що не перебували в зареєстрованому шлюбі на момент кріоконсервації ембріонів, проте уклали шлюб на момент народження дітей сурогатною матір'ю [12].

Деякі судових справ стосувались невиконання або неналежного виконання договору сурогатного материнства. Наприклад, у справі № 295/8309/21 позивачами було укладено договір доручення на вчинення юридичних дій по супроводу програми сурогатного материнства. Позивачами було сплачено послуги повіреного, однак сурогатна матір втратила дитину на 21 тижні вагітності. Умовами договору було встановлено, що у випадку втрати дитини на будь-якому тижні вагітності, програма сурогатного материнства повинна починатися заново, без здійснення довірителями будь-яких платежів. Позивачами не було надано суду доказів, що підтверджували б сплату позивачами коштів у сумі 29 000 євро відповідачу, а також не доведено наявності правових підстав для стягнення з відповідача збитків за неналежне виконання договору, тому суд відмовив їм у задоволенні позовних вимог [13]. У Шевченківському районному суді міста Києва розглядалась справа за позовом сурогатної матері до закладу охорони здоров'я, в якому проводилась програма сурогатного материнства. Позивачка стверджувала, що наслідком неякісного надання їй медичних послуг під час вагітності та пологів стало її онкологічне захворювання і просила стягнути з відповідача майнову шкоду в розмірі 36000,00 грн., інфляційні витрати в розмірі 75727,86 грн., 3% річних в розмірі 8909,26 грн., моральну шкоду в розмірі 200000,00 грн., а також довічне грошове утримання в розмірі мінімальної заробітної плати станом на поточний рік щомісячно. Суд відмовив позивачці у задоволенні її позовних вимог, оскільки нею не було надано доказів факту заподіяння їй шкоди лікарями відповідача, розміру завданої шкоди, того, що відповідач є заподіювачем шкоди, а також причинно-наслідкового зв'язку між діями відповідача та витратами на подальше лікування позивачки [14]. В іншій судовій справі судом вирішувалося питання визнання недійсним договору про надання послуг у сфері допоміжних репродуктивних технологій методом сурогатного материнства та відшкодування збитків. Судом були встановлені обставини, що свідчили про нечесну підприємницьку діяльність закладу охорони здоров'я, а саме: надання недостовірної інформації пацієнтам-іноземцям про умови проведення програми сурогатного материнства; укладення позивачами договору із підприємством, що не мало ліцензії на провадження господарської діяльності з медичної практики, та інші порушення. Договір про надання послуг у сфері допоміжних репродуктивних тех-

нологій було визнано недійсним на підставі частини шостої ст. 19 Закону України «Про захист прав споживачів», як правочин, здійснений з використанням нечесної підприсмницької практики, а відповідачів було зобов'язано відшкодувати заподіяну матеріальну та моральну шкоду [15]. Позивачами у судових справах виступають й заклади охорони здоров'я. Наприклад, у судовій справі № 642/3316/23 вирішувалось питання стягнення коштів за надані пацієнтам медичні послуги згідно з укладеним договором про надання медичних та інформаційних послуг. Суд задовольнив вимоги закладу охорони здоров'я й стягнув з пацієнтів в солідарному порядку 302 778 грн. [16]. В іншій судовій справі було стягнуто заборгованість за надані медичні послуги у сумі 24839 грн. пацієнтці, яка виявила бажання стати сурогатною матір'ю, однак не уклала договір про виношування дитини з потенційними батьками [17].

Ще однією категорією спорів, що виникли в зв'язку з укладенням договору сурогатного материнства, є спори, в яких вирішується питання про визнання коштів, сплачених сурогатній матері за виношування та народження дитини, спільною сумісною власністю. Так, у справі № 372/1764/22 Київським апеляційним судом вирішувалося питання визнання спільним сумісним майном житлового будинку та земельної ділянки, набутих відшкодуванням за рахунок коштів, отриманих за участь у програмі сурогатного материнства. Судом встановлено, що компенсація сурогатної матері за її участь у програмі сурогатного материнства – це «покриття ризиків, що можуть настати внаслідок участі в медичній програмі з використанням

моральної шкоди, а також шкоди, завданої здоров'ю сурогатної матері внаслідок виношування дитини (дітей)», а отже отримані сурогатною матір'ю кошти є її особистою приватною власністю [18]. Висновок про те, що кошти, отримані у зв'язку з сурогатним материнством, є особистою власністю сурогатної матері підтверджується й рішенням Прилуцького міськрайонного суду Чернігівської області [19].

Висновки. Проведений аналіз свідчить про те, що після введення воєнного стану українськими судами розглядалися, в основному, заяви про встановлення факту родинних відносин між генетичними батьками й дитиною, народженою сурогатною матір'ю, в порядку окремого провадження. Лєвова частка таких заяв була подана громадянами ФРН. Судами також вирішувались спори про встановлення факту батьківства у порядку позовного провадження. Попри імперативні норми чинного законодавства про проведення сурогатного материнства лише в інтересах подружжя, в Реєстрі виявлені судові рішення, якими задовольняються вимоги одиноких чоловіків або жінок про встановлення походження від них дитини, народженої сурогатною матір'ю.

Незначна кількість судових справ (п'ять справ) стосується невиконання умов договору сурогатного материнства його сторонами, однак таке невиконання не було наслідком дії непереборної сили. Лише дві судові справи стосувались визнання винагороди отриманої сурогатною матір'ю, спільною сумісною власністю подружжя або осіб, що проживали однією сім'єю без реєстрації шлюбу. Судова практика пішла шляхом визнання таких коштів особистою приватною власністю сурогатної матері.

ЛІТЕРАТУРА

1. Інформаційно-статистичний довідник про допоміжні технології в Україні / за ред. В.М. Заболотько. Київ, 2022. URL: https://uarm.org.ua/wp-content/uploads/2024/02/Statistika_SP-DRT_2020-2021.pdf (дата звернення: 31.03.2025).
2. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022/ Президент України. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397> (дата звернення: 31.03.2025).
3. Мацелюх І.А., Гром А.Р. Сурогатне материнство: проблеми правового регулювання в умовах дії воєнного стану в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 9. С. 495–498.
4. Рішення Макарівського районного суду Київської області у справі № 370/220/25 від 29 лютого 2025 року. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126012620> (дата звернення: 31.03.2025).
5. Постанова Київського апеляційного суду у справі № 761/21494/22 від 17 січня 2024 року. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116449775> (дата звернення: 31.03.2025).
6. Рішення Дніпровського районного суду міста Києва у справі № 755/7142/22 від 20 лютого 2023 року. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109212689> (дата звернення: 31.03.2025).
7. Про затвердження Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні: наказ Міністерства охорони здоров'я України від 09 вересня 2013 року № 787/ Міністерство охорони здоров'я України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1697-13#Text> (дата звернення: 31.03.2025).
8. Рішення Красноградського районного суду Харківської області у справі № 626/610/23 від 08 січня 2024 року/ URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116399096> (дата звернення: 31.03.2025).
9. Рішення Октябрського районного суду міста Полтави у справі № 554/11048/23 від 06 листопада 2024 року. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123077027> (дата звернення: 31.03.2025).
10. Рішення Київського районного суду міста Харкова у справі № 953/4537/23 від 21 грудня 2023 року. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115834752> (дата звернення: 31.03.2025).
11. Рішення Хортицького районного суду міста Запоріжжя у справі № 337/2288/22 від 16 серпня 2022 року. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105777360> (дата звернення: 31.03.2025).
12. Рішення Глибочківського районного суду Чернівецької області у справі № 715/3716/22 від 09 січня 2023 року. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108299429> (дата звернення: 31.03.2025).
13. Рішення Богунського районного суду міста Житомира у справі № 295/8309/21 від 03 лютого 2023 року. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108970032> (дата звернення: 31.03.2025).
14. Рішення Шевченківського районного суду міста Києва у справі № 761/13366/23 від 04 жовтня 2023 року. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115103549> (дата звернення: 31.03.2025).
15. Заочне рішення Святошинського районного суду міста Києва у справі № 759/24311/21 від 24 липня 2023 року. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113326029> (дата звернення: 31.03.2025).
16. Постанова Харківського апеляційного суду у справі № 642/3316/23 від 26 березня 2024 року. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118167772> (дата звернення: 31.03.2025).
17. Заочне рішення Чугувського міського суду Харківської області у справі № 636/4081/21 від 02 травня 2024 року. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119471180> (дата звернення: 31.03.2025).
18. Постанова Київського апеляційного суду у справі № 372/1764/22 від 25 червня 2024 року. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120151625> (дата звернення: 31.03.2025).
19. Рішення Прилуцького міськрайонного суду Чернігівської області у справі № 742/2667/23 від 02 листопада 2023 року. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114721841> (дата звернення: 31.03.2025).

ФРАУДАТОРНІ ПРАВОЧИННИ: ПОНЯТТЯ ТА РИЗИКИ ПРИ ПРАВОЗАСТОСУВАННІ

FRAUDULENT TRANSACTIONS: CONCEPTS AND RISKS IN LAW ENFORCEMENT

Музика Л.А., д.ю.н., професор,
професор кафедри приватного права

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Манзюк І.Я., студент II курсу магістратури факультету правничих наук

Національний університет «Києво-могилянська академія»

Статтю присвячено дослідженню застосування фраздаторності правочинів у правовій системі України. Концепція фраздаторного правочину відома ще з Римського права як засіб захисту прав кредитора від недобросовісних дій боржника, спрямованих на завдання шкоди кредитору. Однак, останніми роками ця концепція стає дедалі актуальнішою та привертає все більше уваги. Це спричинено новою практикою Верховного Суду, який став широко застосовувати фраздаторність правочинів при вирішенні спорів.

У статті проаналізовано поняття фраздаторного правочину. Обґрунтовано, що фраздаторний правочин є практичним проявом принципів добросовісності та заборони зловживання цивільним правом. Проаналізовано практику Верховного Суду щодо кваліфікації правочину як фраздаторного. Встановлено, що у практиці Верховного Суду не сформульовано чітких критеріїв, які вказували б на фраздаторність правочину. Водночас, відзначено, що фраздаторність правочинів застосовується доволі широко, охоплюючи як односторонні, так і багатосторонні правочини, а також договори – як односторонні, так і двосторонні.

У статті звернено увагу на ризик порушення принципів юридичної визначеності та свободи договору через широке тлумачення поняття фраздаторного правочину. Обґрунтовано відповідність концепції фраздаторних правочинів вимогам принципу юридичної визначеності. Також доведено можливість обмеження принципу свободи договору шляхом визнання правочину, укладеного з порушенням принципу добросовісності, фраздаторним. Окремо наголошено на необхідності врахування критеріїв розумності та справедливості при такому обмеженні.

Автори акцентують увагу на потребі обмеженого тлумачення фраздаторних правочинів у судовій практиці. Зазначено, що правочин має визнаватися фраздаторним лише за умови відсутності інших законодавчо встановлених підстав для його недійсності. Наголошено, що визнання правочину фраздаторним можливе лише як виключний засіб захисту прав особи. Запропоновано перелік рекомендацій, яких слід дотримуватися для коректного застосування концепції фраздаторності правочинів.

Ключові слова: фраздаторний правочин, зловживання цивільним правом, справедливість, юридична визначеність, зобов'язання, відповідальність, захист, договір.

The article examines the application of fraudulent transactions in the legal system of Ukraine. The concept of fraudulent transactions originates from Roman law to protect creditors' rights from the dishonest actions of debtors aimed at causing harm to the creditor. However, the relevance and attention to this concept have significantly increased in recent years due to the new case law of the Supreme Court, which has extensively applied the doctrine of fraudulent transactions in dispute resolution.

The article analyses the concept of fraudulent transactions, arguing that such transactions represent a practical manifestation of the principles of good faith and the prohibition of abuse of civil rights. The article examines the Supreme Court's practice in qualifying transactions as fraudulent. It has been established that the Supreme Court has not developed clear criteria for determining the fraudulent nature of a transaction. At the same time, the application of this concept has been broad, encompassing unilateral and multilateral transactions, as well as contracts of both unilateral and bilateral nature.

The article highlights the risk of violating the principles of legal certainty and freedom of contract due to the broad interpretation of the concept of fraudulent transactions. The conformity of the doctrine of fraudulent transactions with the requirements of the principle of legal certainty is substantiated. The article also demonstrates the possibility of limiting the principle of freedom of contract by recognizing a transaction concluded in violation of the principle of good faith as fraudulent. Particular attention is paid to the necessity of considering the criteria of reasonableness and fairness when imposing such limitations.

The authors emphasize the need for a narrow interpretation of fraudulent transactions in judicial practice. It is noted that a transaction should be recognized as fraudulent only in the absence of other legislatively established grounds for its invalidation. It is stressed that recognizing a transaction as fraudulent should be regarded as an exceptional means of protecting individual rights. The article offers a set of recommendations for the proper application of the concept of fraudulent transactions.

Key words: fraudulent transactions, abuse of civil rights, fairness, legal certainty, obligations, liability, defense, contract.

Постановка проблеми. Стаття 11 Цивільного кодексу України (ЦК) зазначає договори та інші правочини першими у переліку підстав виникнення цивільних прав та обов'язків [1]. Цим законодавець продемонстрував виключну важливість правочинів для здійснення цивільного обороту. Наразі правочини, справді, слід визнати основним інститутом, що обумовлює виникнення, зміну та припинення цивільних прав та обов'язків. Тому є важливим, щоб особа, яка уклала правочин, могла розумно сподіватися на настання правових наслідків, на які вона розраховувала.

Цивільне законодавство України передбачає, що правочин не призводить до виникнення, зміни або припинення цивільних прав та обов'язків лише у разі його недійсності. ЦК не дає визначення поняттю «недійсний правочин». Загальні засади визнання правочину недійсним передбачені у Главі 16 ЦК. Зокрема, відповідно до ст. 215 ЦК, правочин вважається недійсним у разі пору-

шення вимог, визначених у ч. 1–3, 5 ст. 203 ЦК. Спеціальні випадки недійсності передбачені як у ЦК у ст. 218–234, так і в інших статтях ЦК. Важливо, що інші закони також містять положення про визнання правочинів недійсними, наприклад у ст. 38 Закону України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб» [2], ч. 4 ст. 9 Закону України «Про виконавче провадження» [3] або ст. 42 Кодексу України з процедур банкрутства [4].

Однак, прямо передбачені у законі випадки недійсності правочинів не завжди можуть захистити право особи, порушене укладенням правочину всупереч принципу добросовісності та здійснення права відповідно до його мети. Щоб адресувати цю прогалину в законодавчому регулюванні, Верховний Суд почав використовувати концепцію фраздаторного правочину. Одночасно з цим застосування концепції фраздаторного правочину Верховним Судом викликає низку запитань щодо її співвідношення з принципами юридичної визначеності та свободи договору.

Стан опрацювання проблематики. Незважаючи на ризики застосування фраздаторності правочину, більшість науковців та правників-практиків позитивно оцінюють застосування цієї концепції судами. Зокрема, тематика фраздаторності правочинів досліджувалась Надієнко О. І., Кратом В. І. З критичної точки зору застосування фраздаторності правочину оцінювались в працях Дзери І. О. та Адамович О. А. Окрім того, тематика фраздаторних правочинів ставала предметом науково-практичних висновків, підготованих на запит Верховного Суду Єфімовим О. М., Беляєвич В. Е. та Беляєвич О. А.

Мета статті: проаналізувати поняття фраздаторного правочину, визначити його співвідношення з іншими суміжними поняттями, проаналізувати його відповідність загальноправовим принципам та принципам цивільного законодавства.

Виклад основного матеріалу. Здійснення прав кожної особи, що існує в суспільстві, має узгоджуватись з правами інших осіб та інтересами суспільства загалом. Для виконання цього завдання у доктрині цивільного права було введено поняття меж здійснення цивільних прав, що знайшло своє втілення у ст. 13 ЦК [5, с. 119]. Обґрунтованим видається визначення меж здійснення суб'єктивного цивільного права, наведене Рогачем О. Я., як сукупність критеріїв, які чітко обмежують обсяг дозволеної особі поведінки, але детально не регламентують різні варіанти здійснення цього права [6, с. 789]. Кот О. О. вважає, що межі здійснення цивільних прав можуть встановлюватись у договорах, актах цивільного законодавства та принципах цивільного права [7, с. 133]. Принципи добросовісності та здійснення права відповідно до його мети, які впливають з нього, встановлюють межі здійснення суб'єктивного цивільного права у забороні зловживання цивільним правом, що прямо передбачена в ч. 3 ст. 13 ЦК [5, с. 120–123].

Слід відзначити, що концепція фраздаторного правочину зародилась ще в Стародавньому Римі, як інститут преторського права. *Fraus creditorum* (з латини – «школа кредиторам») означає дії боржника, спрямовані на зменшення його майна з метою уникнути його конфіскації на користь кредиторів [8]. Однак в українській судовій практиці фраздаторний правочин застосовується як наслідок з принципу заборони зловживання правом, для захисту від недобросовісних дій осіб, що не становлять формального порушення договірних чи законодавчих положень [9, с. 238]. Зокрема, аналізуючи поняття фраздаторного правочину, Верховний Суд дійшов до висновків, що «договір, який укладений з метою уникнути виконання договору та зобов'язання зі сплати боргу, є зловживанням правом на укладання договору та розпорядження власністю, оскільки унеможливає виконання зобов'язання і завдає шкоди кредиторам. Такий договір може вважатися фраздаторним та може бути визнаний судом недійсним за позовом особи, право якої порушено, тобто кредитора» [10].

У науковому висновку членів Науково-консультативної ради при Верховному Суді Беляєвич В. Е. та Беляєвич О. А. у справі № 910/16579/20 зазначено, що ознаками фраздаторності правочинів є: умисел на завдання шкоди правам іншої особи; та шкода як наслідок укладення правочину [11].

Важливо, що Верховний Суд наразі не зміг сформулювати вичерпний перелік ознак фраздаторного правочину. Верховний Суд виходить з того, що фраздаторність правочину має оцінюватись у кожному конкретному випадку [12]. Верховний Суд лише наводить приблизний, неповний перелік критеріїв, які можуть вказувати на фраздаторність правочину, а саме: «момент вчинення оплатного відчуження майна або дарування (вчинення правочину в підозрілий період, упродовж 3-х років до порушення провадження у справі про банкрутство, після відкриття провадження судової справи, відмови в забезпеченні позову і до першого судового засідання у справі); контра-

гент, з яким боржник вчинив оспорювані договори (родичі боржника, пов'язані або афілійовані юридичні особи); щодо оплатних цивільно-правових договорів важливе значення має ціна (ринкова, неринкова ціна), і цей критерій має враховуватися» [13].

Слід сказати, що Верховний Суд застосовує дану концепцію доволі широко. Зокрема, Верховний Суд розповсюджує її як на односторонні, так і двосторонні правочини, а на договори як оплатні, так і безоплатні [14]. Наприклад, у постанові Верховного Суду у справі № 638/18851/16 від 21.12.2020 р. було встановлено, що договір дарування було укладено з метою уникнення виконання зобов'язання перед кредитором. Ці дії були визнані недобросовісними, а правочин недійсним на підставі ч. 3 ст. 13 та ст. 234 ЦК [15].

Більше того, Верховний Суд доволі широко трактує шкоду кредиторам у справах, де розглядалось питання фраздаторності правочинів. Зокрема, такими, що завдають шкоду кредиторам, було визнано правочини:

- щодо відчуження майна поручителя, з метою уникнення наслідків невиконання основним боржником зобов'язання, забезпеченого порукою [16];

- відмови спадкоємця, який був боржником за зобов'язанням перед позивачем, від набуття спадщини на користь іншого спадкоємця, аби уникнути можливого стягнення успадкованого майна [17].

З цього випливає, що Верховний Суд доволі часто та гнучко застосовує концепцію фраздаторності правочинів з метою захисту прав кредитора. Одночасно з цим існують певні ризики, які виникають при застосуванні цієї концепції, а саме: (i) порушення принципу свободи договору та юридичної визначеності застосуванням недійсності правочинів на підставі їх фраздаторності, та (ii) відсутність чіткого розуміння співвідношення фраздаторного правочину з суміжними поняттями у правозастосовній практиці.

(i) Співвідношення принципів свободи договору та юридичної визначеності з доктриною фраздаторності правочинів. Як зазначалось вище, фраздаторний правочин є практичним втіленням принципу добросовісності та неприпустимості зловживання цивільним правом, як його похідної. Одночасно з цим неможливо ігнорувати те, що використання цієї концепції може порушувати інші принципи, зокрема загальноправовий принцип юридичної визначеності та інший принцип цивільного законодавства свободи договору.

Щодо співвідношення з принципом юридичної визначеності, слід звернути увагу на слушне застереження Дзери І. О. щодо необхідності чіткого визначення в законодавстві підстав недійсності правочинів і неприпустимості розширеного тлумачення норм права, яким обмежено принципи добросовісності та неприпустимості зловживання правом [18, с. 165].

Однак, закріплення у законодавстві принципів добросовісності та неприпустимості зловживання правом та подальше застосування цих положень судами *ipso facto* не призводять до висновку, що вони порушують принцип юридичної визначеності. Навіть якщо суди визнають правочини фраздаторними та, як наслідок, недійсними виключно з посиланням на ст.ст. 3, 13 ЦК, це все одно не буде вважатись порушенням принципу юридичної визначеності. Ця думка підтверджується у висновку Конституційного Суду України (КС України) від 28.04.2021 р. у справі № 2-р(П)/2021. КС України визнав, що принципи цивільного законодавства, закріплені у ст. 3 ЦК, є джерелами цивільного права. Вони регулюють цивільні відносини за умови відсутності регулювання актами цивільного законодавства, договором та неможливості застосування аналогії закону. Їх застосування опосередковується механізмом аналогії права. Вплив принципів цивільного законодавства, зокрема, реалізується шляхом встановлення меж здійснення цивільних прав та наслідків здійснення

права поза цими межами [19]. У свою ж чергу втіленням таких меж принципів добросовісності, справедливості та розумності є механізм заборони зловживання цивільним правом.

КС України наголошує, що закріплення у цивільному законодавстві положень ст. 3, 12, 13 ЦК дає можливість особі розумно передбачити наслідки своїх дій, що будуть порушувати межі, встановлені принципами розумності та добросовісності. У тому числі такі дії можуть бути визнані зловживанням цивільним правом [19].

Більше того, КС України наголошує, що надання судді дискреційного розсуду щодо застосування положень ст. 3, 13 ЦК саме по собі не підважує принцип юридичної визначеності. Для обґрунтування цього положення КС України послався на рішення Європейського суду з прав людини у справі *Tolstoy Miloslavsky v. The United Kingdom* від 13 липня 1995 року (заява № 18139/91), § 37), де було зазначено, що «*Припис права, що ним дозволено діяти на власний розсуд (дискрецію), сам по собі не є таким, що є несумісним із такою вимогою, за умови, що обсяг такої дискреції та спосіб її реалізації визначено з достатньою мірою чіткості – з урахуванням правомірної (легітимної) мети щодо питання, яке є предметом розгляду, з тим, щоб особі було забезпечено належний захист від свавільного втручання*» [20].

Щодо конкуренції з принципом свободи договору, що є одним із принципів цивільного права, то слід звернути увагу, що зміст цього принципу полягає у наданні особі можливості здійснювати цілу низку правомочностей щодо укладення договору та визначення його змісту. Зважаючи на таку природу цього принципу, у науковій літературі існує позиція, що неприпустимість зловживання цивільним правом розглядається, як межа реалізації принципу свободи договору [21, с. 163].

Однак, при застосуванні заборони зловживання цивільним правом до випадків недобросовісного використання свободи договору виникає низка проблем. Дійсно, принцип свободи договору не є абсолютним. Він може обмежуватись в інтересах суспільства, слабшої сторони договору або кредитора. Це підтверджується й у науковому висновку члена Науково-консультативної ради при Верховному Суді Єфімова О. М. у справі № 910/16579/20, одночасно, в ньому наголошується, що вирішення такого конфлікту має здійснюватися з врахуванням принципів справедливості та розумності [22].

Додатково з аналізу рішення КС України можливо дійти до висновків, що у будь-якому випадку таке обмеження має відповідати двом критеріям: правомірної (легітимної) мети, а саме стимулювання учасників цивільних відносин до добросовісного та розумного здійснення своїх цивільних прав; та домірності використаних юридичних засобів (їх достатність для відвернення шкоди іншій особі) [19].

Отже, концепція фраздаторності правочину не суперечить вимогам принципів юридичної визначеності та свободи договору, однак має застосовуватись у виключних випадках з урахуванням принципу розумності та справедливості.

(ii) Співвідношення фраздаторного правочину з суміжними поняттями. Не існує єдиного розуміння співвідношення фраздаторних правочинів з іншими суміжними поняттями. Крат В. І. відносить до фраздаторних правочинів тільки правочини, фраздаторність яких прямо передбачена у актах законодавства, зокрема:

- у банкрутстві (ст. 20 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом»);
- при неплатоспроможності банків (ст. 38 Закону України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб»);
- у виконавчому провадженні (ч. 4 ст. 9 Закону України «Про виконавче провадження») [23].

Такий підхід також імплементовано у постанові Великої Палати Верховного Суду у справі № 369/11268/16-ц. Велика Палата визнала недійсним правочин, що укладений на шкоду кредитору, знайшовши в ньому ознаки «*фіктивного (стаття 234 ЦК України); такого, що вчинений всупереч принципу добросовісності та недопустимості зловживання правом (статті 3, 13 ЦК України); такого, що порушує публічний порядок (частини перша та друга статті 228 ЦК України)*» одночасно [24].

Зовсім іншу позицію викладено в постанові Великої Палати Верховного Суду у справі № 916/379/23. У ній Велика Палата Верховного Суду схиляється до підходу, «*за яким допускається кваліфікація фраздаторного правочину, зокрема, як такого, що вчинений всупереч принципу добросовісності та зловживаючи правом (статті 3, 13 ЦК України)*» [12].

Дійсно, як правочини перелічені Кратом В. І. [23], так і правочин, що був визнаний недійсним у справі № 369/11268/16-ц [25], можуть містити ознаки фраздаторності відповідно до теорії цивільного права. Однак, така їх кваліфікація у правозастосовній практиці розвиває поняття фраздаторного правочину. Це зневажає законодавчо встановленні підстави визнання правочину недійсним, та замінює їх на порушення принципів цивільного права, що закріплені у ст.ст. 3, 13 ЦК.

КС України у своєму рішенні від 28.04.2021 р. № 2-р(П)/2021 зазначив, що принципи цивільного права, хоч і є джерелами цивільного права, можуть застосовуватись лише у виключних випадках крізь інститут аналогії закону [19]. Спасибо-Фатеева І. В., на позицію якої послався Верховний Суд у своїх постановках, вважає, що «*до умов застосування аналогії права відноситься те, що: відносини, до яких застосовується аналогія, охоплюються предметом цивільно-правового регулювання (статті 1, 9 ЦК); наявність прогалини в їх регулюванні (прогалини в праві); застосування аналогії закону неможливе (наприклад, відсутність норм, які регулюють подібні за змістом цивільні відносини, застосування аналогії закону суперечить суті цих відносин тощо); застосування аналогії права не повинно суперечити суті цих відносин; цивільні відносини, що виникли, можуть бути врегульовані відповідно до загальних засад цивільного законодавства*» [26]. Отже, фраздаторність правочину, як практичне втілення принципів цивільного законодавства має застосовуватись лише за наявності вищезгаданих умов.

Більше того, таке окреме розуміння фраздаторного правочину вже починає знаходити закріплення у законодавстві. У Законі України № 3985-IX від 19.09.2024 р. викладено нову редакцію абз. 6 ч. 1 ст. 1 Кодексу України з процедур банкрутства, яка прямо розмежовує поняття фраздаторного правочину та правочину, що визнаний недійсним на підставі ст. 42 Кодексу України з процедур банкрутства [27].

Додатково варто зазначити, що практика Верховного Суду вже почала відходити від позиції Великої Палати, викладеної у справі № 369/11268/16-ц. Зокрема, колегія суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду у справі № 761/40240/21 відмовилася застосовувати відповідні висновки Великої Палати, хоча аргументація колегії відрізняється від наведеної у цій статті. Зокрема, у справі № 761/40240/21 сформовано позицію, що фраздаторний правочин та фіктивний правочин, передбачений ст. 234 ЦК, є суміжними поняттями, тому не можуть використовуватись для визнання недійсності одного й того ж правочину. Зокрема, фраздаторний правочин укладається з метою уникнення чи унеможливлення сплати боргу, тоді як фіктивний правочин укладається без наміру створювати правові наслідки, які ним обумовлювалися [24].

Висновки. На даному етапі українська судова практика активно застосовує концепцію фраздаторності правочинів, що була відома ще Римському праву. Як у Рим-

ському праві, так і в практиці Верховного Суду, під ним розуміють правочин, вчинений на шкоду кредиторів боржником.

Однак слід зазначити, що в правовій системі України фраздаторний правочин є проявом принципів добросовісності та недопустимості зловживання правом у цивільних відносинах, що спричиняє цілу низку проблем щодо співвідношення цієї категорії з іншими суміжними поняттями. На нашу думку, застосування цієї правової конструкції можливе у випадку задоволення одразу кількох умов: відсутнє законодавче регулювання інших підстав недійсності правочинів; порушення боржником принципів добросовісності та недопустимості зловживання цивільним правом,

що призвело чи могло б призвести до значної шкоди кредиту; врахування принципів розумності та справедливості при вирішенні питання щодо визнання правочину фраздаторним; обмеження судом принципу свободи договору є співмірним заходом до заподіяної правочинною шкоди.

При цьому фраздаторність має застосовуватись окремо від усіх інших підстав визнання правочину недійсним. Оскільки, коли є інша нормативно встановлена підстава для визнання правочину недійсним, суди мають посилались виключно на неї. Такий висновок зумовлений тим, що фраздаторність є похідною від принципів цивільного права, що застосовуються для регулювання цивільних відносин лише за умов відсутності нормативного регулювання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2003. № 40-44. ст.356.
2. Про систему гарантування вкладів фізичних осіб: Закон України від 23 лютого 2012 р. № 4452-VI. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2012. № 50. ст.564.
3. Про виконавче провадження: Закон України від 2 червня 2016 р. № 1404-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2016. № 30. ст. 542.
4. Кодекс України з процедур банкрутства: Закон України від 18 жовтня 2018 р. № 2597-VIII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2019. № 19. ст.74.
5. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар. Т. 1: Загальні положення. Особи / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої; Харків: ЕКУС, 2020, 928 с.
6. Рогач О. Я., Поняття меж здійснення суб'єктивних прав в контексті дослідження категорії зловживання правом. *Форум права*. 2011. № 2. С. 786–791. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2011_2_127 (дата звернення: 10.01.2025).
7. Кот О. О., Межі здійснення суб'єктивних цивільних прав. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. № 4. с. 127-137. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vapnu_2016_4_14 (дата звернення: 10.01.2025).
8. Крат В. І., Фраздаторність від Юстиніана. *ЗаконіБізнес*. 2021. № 28. URL: https://web.archive.org/web/20210716160709/https://zib.com.ua/ua/print/148293-chomu_daruvati_kvartiru_materi_nedobrosovisno_u_koli_vidbuva.html (дата звернення: 10.01.2025).
9. Надієнко О. І., Фраздаторні правочини у цивільному праві України: переваги та недоліки. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 11. с. 237–239. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-11/54> (дата звернення: 22.01.2025).
10. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 25 квітня 2023 у справі № 911/950/16 (911/3488/20). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110485384> (дата звернення: 12.03.2025).
11. Беляневич В. Е., Беляневич О. А. *Науковий висновок за зверненням судді Великої Палати Верховного Суду Л. Й. Катеринчук від 08.12.2021 № 690/0/26-21 у справі № 910/16579/20*. URL: <https://coordinata.com.ua/naukovij-visnovok-sodo-zastosuvanna-institutu-nedijisnosti-pravocinu-sodo-fraudatornih-ta-fiktivnih-pravocinin> (дата звернення: 22.01.2025).
12. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 18 грудня 2024 у справі № 916/379/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/124809039> (дата звернення: 12.03.2025).
13. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 23 березня 2023 у справі № 924/1351/20 (924/97/22). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109995142> (дата звернення: 12.03.2025).
14. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 16 лютого 2023 у справі № 910/14918/20 (910/17720/21). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109422998> (дата звернення: 12.03.2025).
15. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 21 грудня 2020 у справі № 638/18851/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93709148> (дата звернення: 12.03.2025).
16. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 24 липня 2019 у справі № 405/1820/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83387308> (дата звернення: 12.03.2025).
17. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Третьої судової палати Касаційного цивільного суду від 11 жовтня 2023 у справі № 205/2053/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114757409> (дата звернення: 12.03.2025).
18. Дзера І. О. Принципи права для фраздаторних правочинів: панацея чи проблема. *Міжнародна науково-практична конференція "Принципи права: універсальне та національне в контексті сучасних глобалізаційних і євроінтеграційних процесів"*. (Київ, 21–22 червня 2024 р.: тези доповідей і повідомлень / редкол.: Венгер В. М., Ключковський Ю. Б., Козюбра М. І. [та ін.]; Національний університет "Кієво-Могилянська академія" [та ін.]) Київ, 2024. С. 161-165. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/32742> (дата звернення: 25.01.2025).
19. Рішення Другого сенату Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Публічного акціонерного товариства акціонерний комерційний банк "ІНДУСТРІАЛБАНК" щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини третьої статті 13, частини третьої статті 16 Цивільного кодексу України: Рішення Конституційного Суду України від 28.04.2021 № 2-п(II)/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va02p710-21#Text> (дата звернення: 12.03.2025).
20. Рішення Європейського суду з прав людини від 13 липня 1995 у справі «Толстой Мілославський проти Сполученого Королівства» (Tolstoy Miloslavsky v. the United Kingdom), заява № 18139/91. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":\["001-57947"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{) (дата звернення: 12.03.2025).
21. Бервено С. М. Проблеми договірного права України: Монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2006, 392 с.
22. Єфімов О. М. *Науковий висновок щодо визнання правочину недійсного як фраздаторного для справи № 910/16579/20* / Член Науково-консультативної ради при ВС. URL: <http://yefimov.com.ua/?p=4701> (дата звернення: 12.03.2025).
23. Крат В. І. Окрема думка судді Верховного Суду у Касаційному цивільному суді від 14 лютого 2018 року у справі № 379/1256/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/72348706> (дата звернення: 12.03.2025).
24. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 05 січня 2024 у справі № 761/40240/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116291132> (дата звернення: 12.03.2025).
25. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 03 липня 2019 у справі № 369/11268/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83482786> (дата звернення: 12.03.2025).
26. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 23 серпня 2022 у справі № 464/4738/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105862439> (дата звернення: 12.03.2025).
27. Про внесення змін до Кодексу України з процедур банкрутства та деяких інших законодавчих актів України щодо імплементації Директиви Європейського парламенту та Ради Європейського Союзу 2019/1023 та запровадження процедур превентивної реструктуризації: Закон України від 19 вересня 2024 № 3985-IX: *Офіційний вісник України*. 2024 р. № 97. ст. 6190.

ОПЛАТНІСТЬ ДОГОВОРУ ПРО НЕРОЗГОЛОШЕННЯ: АКТУАЛЬНІ АСПЕКТИ

PAYABILITY OF THE NON-DISCLOSURE AGREEMENT: CURRENT ASPECTS

Огоновський О.Р., адвокат

АО «Аксел»,

аспірант кафедри інтелектуальної власності, інформаційного та корпоративного права

Львівський національний університет імені Івана Франка

Статтю присвячено правовому аналізу практики укладення в Україні договорів про нерозголошення (NDA), які є одним із ключових інструментів для захисту комерційної таємниці та конфіденційної інформації у різних сферах бізнесу. У дослідженні розглянуто правову природу NDA, особливості його змісту та основні підходи до вибору платного або безоплатного характеру договору. Також аналізуються чинники, які впливають на вибір формату угоди та способи її реалізації в Україні.

Встановлено, що чинне законодавство України не містить детального регулювання щодо обов'язковості оплати за договором про нерозголошення, що залишає сторонам свободу у визначенні відповідних договірних умов. Досліджено, що на відміну від деяких юрисдикцій, зокрема країн загального права (*common law*), в українському законодавстві немає прямої вимоги щодо необхідності зустрічного забезпечення (*consideration*) у контексті таких договорів.

Обґрунтовано, що вибір між платним та безоплатним характером NDA залежить від кількох ключових факторів, серед яких: цінність охоронюваної інформації; коло обов'язків сторони-реципієнта; галузь (сфера) укладення угоди та правовий статус сторін договору.

Доведено, що практична реалізація платного NDA може здійснюватися за допомогою різних механізмів, серед найбільш поширених з яких є одноразова компенсація після виконання умов договору або регулярні щомісячні (періодичні) виплати. Визначено, що у правозастосовчій практиці визнається можливість використання альтернативних форм винагороди, таких як нематеріальні блага чи компенсація у формі доступу до ексклюзивних інформаційних освітніх, професійних чи спортивних ресурсів. Обґрунтовано, що такі варіанти дозволяють сторонам гнучко підходити до визначення взаємних зобов'язань та стимулювати виконання умов договору належним чином.

Запропоновано можливі підходи до врегулювання питання про оплату NDA, зокрема адаптацію доктрини зустрічного забезпечення (*consideration*). Також наголошено на необхідності вдосконалення законодавчого регулювання NDA в Україні, що включає уточнення правового статусу таких договорів, визначення умов їх дійсності та механізмів виконання.

Ключові слова: конфіденційна інформація, комерційна таємниця, NDA, компенсація, нематеріальні блага.

The article is dedicated to the legal analysis of the practice of concluding of Non-disclosure Agreements (NDAs) in Ukraine, that is one of key tools for protection of commercial secrets and confidential information in different business areas. The author examines legal nature of NDAs, special features of their content and main approaches for choice in favour of paid or unpaid character of the contract. Also, factors that impact on choice of the agreement format as well as the ways of their implementation in Ukraine have been analysed.

It has been established that the current legislation of Ukraine does not contain detailed provisions regarding the mandatory payment under the NDA, that allows parties to determine relevant provisions by mutual consent. It is also examined, that unlike some jurisdictions, in particular, countries of the *common law*, Ukrainian legislation does not contain a direct requirement regarding the need for *consideration* in the context of such agreements.

The article substantiates that the choice between a paid and an unpaid NDA depends on several factors, among which are the value of the protected information; the scope of obligations of the recipient party; the industry (sphere) of the agreement and the legal status of the parties of the agreement.

It has been proven that the implementation of a paid NDA can be carried out through various mechanisms, and one of the mostly used is a one-time compensation payment upon fulfilment of the agreement's terms and regular monthly (periodic) payments throughout its term of validity. Analysis of legal practice demonstrates that, apart from financial compensation, alternative forms of remuneration may be used, such as provision of non-material benefits or compensation in form of access to exclusive educational courses, professional training or other skill-enhancement programs. It has been argued that such options allow the parties to have a flexible approach to defining mutual obligations and encourage the parties to fulfil the terms of the NDA in a proper manner.

The article also proposes possible approaches to improving the legal regulation of NDAs in Ukraine, particularly by considering the adaptation of the doctrine of *consideration*. The author also emphasizes on the need to improve the legislative regulation of NDAs in Ukraine, including clarification of the legal status of such agreements, determining the conditions of their validity and law-enforcement mechanisms.

Key words: confidential information, commercial secret, NDA, remuneration, non-material benefits.

Постановка проблеми. Світу сьогодення притаманне поглиблення глобалізаційних процесів, які неминуче призводять до підвищеного інтересу до захисту як матеріальних, так і нематеріальних благ. До останніх, зокрема, відноситься конфіденційна інформація як сукупність певних відомостей, що мають особливу цінність для її володільця. Характерно, що найчастіше така інформація використовується з комерційною метою для отримання прибутку, в силу чого питання про її захист в рамках правового поля стає ще більш актуальним.

Одним із найбільш дієвих та, водночас, простих за своєю суттю, правових способів захисту є укладення договору про нерозголошення (NDA). Така угода може бути підписана в будь-який момент співпраці двох чи більше сторін і, що важливо, вона майже ніяк не врегульована чинним законодавством України. Як наслідок, сторони договору є вільними у виборі як форми чи способу укладення угоди, так і конкретних механізмів захисту інформації конфіденційного характеру.

Водночас, у контексті підготовки чи укладення NDA, його сторони часто стикаються з рядом дискусійних питань. Чи має договір про нерозголошення обов'язково бути платним? Якщо так, то в якій формі та з якою періодичністю повинна виплачуватись відповідна винагорода? Чи повинна вона бути виражена в матеріальній формі? Чи допускається нематеріальний спосіб компенсації? Наразі чинне законодавство сповна не надає відповіді на ці та інші дотичні запитання. Правозастосовча практика, натомість виробила свої підходи до вирішення цих проблем. Тим не менше, відсутність відповідних законодавчих положень та різна практика укладення договорів створюють підстави для дискусій.

Метою цієї статті є правовий аналіз практики укладення договорів про нерозголошення в Україні та формування узагальнених висновків щодо можливих способів договірного закріплення умови про виплату винагороди за NDA.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання договірного захисту інформації конфіденційного харак-

теру в Україні вивчалось багатьма провідними фахівцями, серед яких можна виокремити, насамперед, А. О. Кодинця [5], О. С. Яворську [6], Г. О. Слядневу [7], М. В. Гуру [8] тощо. Тим не менше, окремі аспекти укладення та виконання договору про нерозголошення, незважаючи на те, що цей інструмент стає все більш популярним та затребуваним на практиці, залишаються мало дослідженими. Це, в свою чергу, створює необхідність здійснення більш поглибленого аналізу деяких проблемних аспектів, у тому числі тих, які стосуються оплатності договору про нерозголошення як однієї з його найважливіших умов.

Виклад основного матеріалу. Ні цивільне законодавство України загалом, ні Цивільний кодекс України [1], зокрема, до недавнього часу не містили жодної згадки про можливість укладення договору про нерозголошення як спеціальної угоди, спрямованої на правове регулювання відносин щодо захисту конфіденційної інформації та комерційної таємниці. Незважаючи на це, такий договірний інструмент широко використовувався на практиці, показавши значну користь та ефективність.

По суті, перша згадка про NDA з'явилась у Законі України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» [2]. За ч. 2 ст. 26 даного Закону договір про нерозголошення укладається у письмовій формі, може бути безвідплатним та передбачати виплату компенсації у разі його порушення. Тобто, закон *by default* закладає оплатний характер такого договору в рамках відносин за участі резидентів спеціального податкового режиму Дія Сіті. Тим не менше, вказана норма застосовується за аналогією закону й в інших сферах життєдіяльності суспільства.

Водночас, жодних інших спеціальних вимог в частині визначення як, коли і в якому розмірі здійснювати оплату за таким договором, чинне законодавство України не містить. Сторони є абсолютно вільними у виборі формату співпраці. Як наслідок, певний відсоток договорів про нерозголошення на практиці взагалі укладається на безоплатній основі. Подекуди всі фінансові питання співпраці сторін щодо утримання певної інформації в режимі конфіденційності вирішуються на підставі інших домовленостей, зокрема, в т. зв. «основному» договорі – про надання послуг чи виконання робіт. Зазвичай, за даних обставин, NDA виступає своєрідним доповненням, який деталізує положення такого «основного» договору про співпрацю між сторонами в аспекті захисту інформації.

Відтак, зважаючи на різні підходи до вирішення питання про оплатність чи безоплатність NDA, можна виокремити ряд чинників, які впливають на кінцевий формат угоди:

1. Цінність інформації, яка передається іншій стороні договору. Мабуть, цей критерій є одним із найбільш важливих, оскільки отримуючи на підставі договору про нерозголошення певні важливі відомості від розкриваючої сторони, реципієнт інформації буде об'єктивно розраховувати не те, що його мовчання не буде безкоштовним. При цьому, тут простежується прямо пропорційна закономірність – зацікавленість в отриманні певної винагороди за дотримання умов NDA буде збільшуватись поруч із зростанням важливості відомостей для конфідента. Водночас, якщо інформація не є об'єктивно надзвичайно цінною для розкриваючої сторони – це може вплинути на обрання сторонами безоплатної моделі договору.

Так, наприклад, комерційна концесія (франчайзинг) як формат господарської діяльності передбачає надання праволодільцем користувачу ряду відомостей для забезпечення належного ведення останнім господарської діяльності із використанням інтелектуальної власності чи ноу-хау праволодільця. По суті, йде мова про надання однією стороною доступу до відомостей про бізнес-модель іншій стороні. Це, у свою чергу, в залежності від сфери діяльності, передбачає інформування про рецептури чи складники певної продукції, бази даних контрагентів чи

постачальників, відомості про способи організації роботи тощо. З очевидних міркувань така інформація є вкрай цінною для праволодільця і становить собою основу його конкурентної переваги на відповідному ринку. Відтак, як наслідок, укладаючи договір франчайзингу неминучою є потреба додатково укласти й договір про нерозголошення інформації, яка є предметом комерційної концесії. Підвищена охорона, якої потребують відповідні відомості, об'єктивно можуть спонукати сторони до вибору оплатної взаємодії у рамках NDA.

2. Коло обов'язків, що покладаються на сторону, якій передано інформацію конфіденційного характеру. Іншим важливим критерієм обрання формату договору про нерозголошення є обсяг тих обов'язків, які покладаються на сторону-реципієнта. Цілком логічно, що за будь-якою угодою оплата повинна бути максимально залежною від того, наскільки багато має зробити зобов'язана сторона для досягнення мети договору.

Відтак, якщо мета NDA і той правовий захист, якого потребують відомості конфіденційного характеру, передбачають виконання конфідентом значної кількості активних дій, справедливим і закономірним буде встановлення певної винагороди за виконання договору. Так, наприклад, отримуюча сторона може бути зобов'язана належним чином підготувати комплексну систему захисту інформації, яка може передбачати наявність деяких технічних (ноутбуки, системи сигналізації, інші пристрої), організаційних (навчання для уповноваженого персоналу, придбання сейфів для зберігання інформації в паперовому вигляді чи кооперація з надавачами послуг у хмарному середовищі для зберігання інформації в цифровому вигляді) та правових (підготовка та укладення договорів про нерозголошення із особами, які в силу своїх службових чи інших зобов'язань матимуть доступ до охоронюваної інформації від імені конфіденціала) механізмів. Усі перелічені вище дії потребують залученості значного числа матеріальних ресурсів, що об'єктивно зводитиме до нуля можливість укладення відповідного договору про нерозголошення на безоплатній основі.

І навпаки – якщо угода про конфіденційність не передбачає необхідності виконання активних дій, а лише міститиме загальне зобов'язання конфіденціала утримуватись від їх вчинення (тобто, йде мова про негативні зобов'язання, за яких для належного виконання умов договору достатньо просто мовчати), сторони можуть узгодити укладення NDA без умови про оплату винагороди. Такий підхід буде проявом принципу пропорційності у взаємодіях учасників угоди, яка випливатиме із співвідношення обсягу зобов'язань та зусиль, витрачених на їх виконання.

3. Галузь, в якій укладається договір про нерозголошення. Наступний фактор, який впливає на оплату за договором, визначається сферою ділових відносин сторін, які укладають угоду. Як уже згадувалось раніше, на практиці договори про нерозголошення часто підписують в якості своєрідного доповнення до іншого, так званого «основного», договору – про надання послуг або виконання робіт. Такий підхід, зокрема, наразі використовують IT-компанії, які всі зобов'язання по забезпеченню режиму конфіденційності виносять в окремий документ – NDA. Натомість, в «основному» договорі про надання послуг регулюються фінансові деталі співпраці сторін. Як наслідок, у результаті переважна більшість договорів про нерозголошення в таких ситуаціях укладаються на безоплатній основі, тобто, не передбачають надання конфідентом жодного зустрічного фінансового забезпечення на користь конфіденціала.

У той же час, з легкістю можна уявити собі державне підприємство, яке займається передовими розробками в галузях авіонавтики чи озброєнь. Спеціалісти, які безпосередньо задіяні на виробництві чи входять до менедж-

менту таких компаній, мають доступ до конфіденційної інформації (чи то навіть державної таємниці). Відповідно, такому підприємству буде значно «вигідніше» привабити такого працівника оплатою за дотримання умов нерозголошення, ніж усувати наслідки потенційної втрати інформації в майбутньому внаслідок звільнення такого працівника чи переходу на роботу до конкурентів.

4. *Особливості правового статусу сторін угоди.* Даний чинник обумовлюється тим, що, зазвичай, розкриваючи сторону за договором про нерозголошення виступає з позиції сили, оскільки диктує свої умови угоди для сторони-реципієнта. У цілому, це доволі справедливо, оскільки саме конфідент несе більше ризиків за договором і тому може визначати, як саме інформація конфіденційного характеру має охоронятись. Відповідно, NDA функціонуватиме за принципом договору-приєднання, за яким тільки одна сторона пропонує його умови, а інша може безпеліційно погодитись на договір у цілому. Як наслідок, умова про безоплатність такого договору може взагалі не бути предметом будь-яких дискусій.

При цьому, слід відзначити, що найчастіше так і відбувається на практиці – умова про оплатність чи безоплатність NDA прямо залежить від правового статусу саме конфідента. Утім, незважаючи на вищенаведене, абсолютно не можна виключати впливу й деяких інших факторів на те, в якому форматі буде укладено договір про нерозголошення – на засадах оплатності чи без такої.

Водночас, не менш актуальною є проблема визначення форми компенсації для конфіденціала за належне дотримання умов договору про нерозголошення, якщо сторони досягли згоди про його оплатний характер. Як показує практика, можна розглядати три основних варіанти; при цьому, найбільш часто застосовуються перших два, про які мова йде нижче.

Так, першим варіантом є закріплення в договорі умови про те, що після повного виконання сторонами умов договору (припинення охорони інформації як конфіденційної), розкриваючи сторона здійснює виплату певної, установленної домовленістю, винагороди за дотримання NDA. Фактично йде мова про те, що протягом певного строку конфіденціал вчиняв деякі активні дії для захисту інформації від неправомірного розголошення, поніс у зв'язку з цим певні витрати й тому логічно повинен отримати певну компенсацію за свої зусилля. Утім, така опція може бути не до кінця вигідною для отримуючої сторони, яка буде позбавлена будь-яких виплат аж до моменту припинення дії договору.

Другий варіант передбачає виплату конфідентом на користь конфіденціала щомісячної або іншої періодичної грошової винагороди у певній фіксованій сумі. За таких умов, розкриваючи сторона вже на етапі виконання угоди отримує матеріальне заохочення до якісного виконання умов договору та повного збереження конфіденційності. Зазвичай, такі відносини опосередковуються шляхом щомісячного підписання акту наданих послуг. Особливістю такого оформлення відносин є те, що, по суті, конфіденціал отримує оплату за негативне зобов'язання не розголошувати інформацію конфіденційного характеру. Водночас, аналізований підхід також має наслідком виникнення цілого ряду спірних питань: як саме стороні-реципієнту підтверджувати факт належного виконання своїх зобов'язань з нерозголошення? Чи буде для цього достатньо власного письмового чи електронного твердження? Чи мають такі твердження аргументуватись за допомогою певних доказів? У який спосіб можна оцінити вартість послуг конфіденціала? Чітких та однозначних відповідей на ці та інші супутні питання наразі немає.

Третім варіантом, який інколи використовується для компенсації «мовчання» зобов'язаної сторони та за умови належного виконання умов договору про нерозголошення, є передання стороні-реципієнту певних нематеріальних

благ. Так, зокрема, конфідент може надавати конфіденціалу доступ до таких благ, як: курси іноземної мови; відвідування фітнес-залу; доступ до різного роду навчання чи підвищення кваліфікації; абонементи чи сертифікати на знижки тощо. Усі такі цінності виступають своєрідною «оплатою» чи частиною оплати за те, аби отримуюча сторона договору про нерозголошення забезпечувала ефективний захист отриманої інформації в рамках NDA. Схожої думки дотримуються й деякі вітчизняні дослідники, які стверджують, що «компенсація» у цьому контексті повинна розумітись широко – як будь-яке матеріальне заохочення, яке сторона отримує у разі дотримання свого зобов'язку: грошова винагорода, певне майно, прощення боргу за іншим зобов'язанням, отримання товару за пільговою ціною тощо [3, с. 85].

Водночас, не слід виключати й практичного поєднання описаних вище опцій у різних конфігураціях – у залежності від волі та бажання сторін NDA.

І, наостанок, варто згадати й про деякі інші особливості врегулювання питання про оплату за договором про нерозголошення, які стосуються переважно відносин із найманими працівниками. Так, зокрема, варто дослухатись до думки про те, що одним із основних підходів, що дозволяють дотримуватись балансу інтересів роботодавця з нестворення нечесної конкуренції з інтересами працівника заробляти собі на життя є здійснення регулярних виплат відсотка від середньомісячної заробітної плати вивільненому працівнику «в обмін» на зобов'язок не порушувати умови угоди про неконкуренцію (не займатись протягом встановленого періоду та у встановлених географічних межах діяльністю, аналогічною до діяльності роботодавця, та/або не працювати в конкуруючих суб'єктів господарювання у визначеній сфері (галузі виробництва), та/або не використовувати в подальшому інформацію, до якої працівник мав доступ, тощо). Як наслідок, інтереси роботодавця щодо захисту конфіденційної, іншої цінної інформації і досягнень, до яких мав доступ колишній працівник, захищені, ризик їх використання для нечесної конкуренції мінімізовано [4, с. 68].

Також при вивченні аналізованого питання доцільно звернути увагу й на висновки А. М. Гужви, які науковець також зробив при дослідженні договорів про неконкуренцію. Так, згідно з його висновками, у *common law* для цього існує доктрина зустрічного надання (*consideration*). На його думку, з якою важко не погодитись, вказана доктрина могла би бути застосована і для визначення дійсності/недійсності договорів у національному праві (принаймні на рівні судової практики). Так, боржник за утримання від певної дії (дій) отримує певну компенсацію або винагороду, або певне матеріальне благо (наприклад, навчання за рахунок кредитора, рекламу та просування об'єкту нерухомості, доступ до комерційної таємниці кредитора через трудові або цивільно-правові відносини із кредитором, в яких боржник матеріально заінтересований тощо). Без «зустрічного надання» боржнику з боку кредитора буде порушено принцип справедливості і таке зобов'язання на цій підставі буде недійсним. Інтерес кредитора та боржника у зобов'язанні повинен бути обоюдною. Тому негативні зобов'язання слід вважати синалгматичними зобов'язаннями, які передбачають взаємність інтересів сторін [3, с. 57].

Таким чином, з урахуванням різноманітних практичних підходів до врегулювання питання оплатності договору про нерозголошення, доцільно видається розробка нових та удосконалення чинних нормативних положень, які одночасно гарантували б як забезпечення належної схоронності інформації конфіденційного характеру, так і сприяли би праву конфіденціала отримувати справедливую оплату за дотримання умов договору про нерозголошення.

Висновки. NDA є ефективним правовим інструментом для захисту конфіденційної інформації, однак його

законодавче регулювання в Україні залишається фрагментарним. Практика укладення NDA демонструє різноманітність підходів до питання його оплатності, що обумовлено цінністю інформації, обсягом обов'язків сторін, галузевими особливостями та правовим статусом учасників договору. Застосування платного NDA може базуватися на одноразових або періодичних виплатах, а також

на альтернативних формах винагороди, зокрема, у вигляді нематеріальних благ. Запропоновано врахування міжнародного досвіду, зокрема доктрини зустрічного надання, для забезпечення збалансованості інтересів сторін. Необхідним є подальше вдосконалення нормативної бази NDA в Україні з метою створення чітких механізмів його застосування та захисту прав сторін угоди.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цивільний кодекс України. Закон України від 16.01.2003р. № 435-IV. *Голос України*. – 2003. – № 45. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.
2. Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні. Закон України від 15.07.2021р. № 1667-IX. *Голос України*. – 2021 – № 153. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1667-20#Text>.
3. Гужва, А. М. «Договори про неконкуренцію: цивільно-правовий аспект». *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія «Право», (34): (81-90). <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2022-34-09>.
4. Вавженчук, С. Я., Вершинін, Д. «Види і критерії дійсності угод про неконкуренцію». *Підприємництво, господарство і право*. 2020, № 1: 65-70. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2020/1/13.pdf>.
5. Кодинець, А. О. «Договір про конфіденційність: істотні умови та особливості регулювання». *Право і суспільство*. № 2/2018: 72-77. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2018/2_2018/part_1/14.pdf.
6. Інтелектуальне право України / за заг. ред. проф. О. С. Яворської. Тернопіль: підручники і посібники, 2016: 608.
7. Сляднева, Г. О. Правове регулювання передачі комерційної таємниці в договірних відносинах. Університетські наукові записки Хмельницького університету управління та права: *Часопис Хмельницького університету управління та права*. Хмельницький, 2005, вип. 3: 165-170.
8. Гура, М. В. Правова характеристика договору про нерозголошення конфіденційної інформації. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*, серія «Право», 2023, вип. 36: 96-103. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-36-11>.

ПРАВО НА КАСАЦІЙНЕ ОСКАРЖЕННЯ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ ЧЕРЕЗ СИСТЕМУ «ЕЛЕКТРОННИЙ СУД»

THE RIGHT TO CASSATION APPEAL IN CIVIL PROCEEDINGS THROUGH THE "ELECTRONIC COURT" SYSTEM

Ткачук А.О., д.філос. в галузі права,
асистент кафедри цивільного процесу

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Тарасюк В.В., студентка II року магістратури

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Наукова стаття присвячена проблемі реалізації права на касаційне оскарження у цивільному судочинстві через підсистему «Електронний суд» в умовах воєнного стану в Україні. Проаналізовано норми Конституції України, Цивільного процесуального кодексу України, а також практику Європейського суду з прав людини для обґрунтування зв'язку між правом на касаційне оскарження та принципом доступності правосуддя.

Окреслено актуальні виклики: нестабільність роботи підсистеми «Електронний суд» та відсутність чіткого законодавчого врегулювання альтернативних належних способів подачі касаційної скарги для різних груп громадян.

Досліджено вплив прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обов'язкової реєстрації та використання електронних кабінетів в Єдиній судовій інформаційно-телекомунікаційній системі або її окремій підсистемі (модулі), що забезпечує обмін документами», який запровадив обов'язок реєстрації електронних кабінетів для адвокатів та юридичних осіб. Було проаналізовано, як ця вимога потенційно може обмежувати їхні права на доступ до правосуддя.

Комплексно опрацьовано постанову Великої Палати Верховного Суду від 13 вересня 2023 року у справі № 204/2321/22, якою змінено підхід до визначення належних способів подачі процесуальних документів, зокрема касаційних скарг. Верховний Суд визнав можливість подачі процесуальних документів через їх надсилання на електронну пошту суду за умови їх попереднього підписання кваліфікованим електронним підписом. Водночас цей підхід не поширюється на адвокатів та юридичних осіб, що створює нерівні умови.

У статті наголошується на потребі розширення варіантів подання касаційних скарг для адвокатів, зокрема через надання їм змоги надсилати ці документи на електронну пошту суду.

Враховуючи остаточність рішень суду касаційної інстанції, підкреслюється, що обмеження способів подачі касаційних скарг для адвокатів призводить до обмеження доступу простих громадян до правосуддя. Пропонується вирішення цієї проблеми шляхом внесення змін до законодавства для створення передумов для ефективного захисту прав у цивільному судочинстві.

Ключові слова: касаційна скарга, касаційне оскарження, доступність правосуддя, електронний суд, воєнний стан.

The article highlights the issue of exercising the right to cassation appeal in civil proceedings via the "Electronic Court" subsystem under martial law in Ukraine. The provisions of the Ukrainian Constitution, the Civil Procedure Code of Ukraine, and the case law of the European Court of Human Rights were analyzed to highlight the link between the right to cassation appeal and the principle of access to justice.

The main challenges are outlined: the unstable functioning of the "Electronic Court" subsystem and the lack of clear legislative regulations on alternative ways of filing cassation appeals for different groups of citizens.

The article explores the impact of the Law of Ukraine "On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Regarding Mandatory Registration and Use of Electronic Accounts in the Unified Judicial Information and Telecommunication System or Its Separate Subsystem (Module) for Document Exchange". This law introduced the obligation for lawyers and legal entities to register electronic accounts. Additionally, the study analyzes how this requirement may restrict their right to access justice.

A comprehensive analysis is conducted of the Grand Chamber of the Supreme Court's ruling dated September 13, 2023, in case № 204/2321/22, which changed the approach to determining proper methods for submitting procedural documents, including cassation appeals. The Supreme Court recognized the possibility of submitting documents via the court's email, provided they are signed with a qualified electronic signature. However, this approach does not extend to lawyers and legal entities, creating unequal conditions.

The article emphasizes the importance of expanding the options for filing cassation appeals for attorneys by allowing them to submit documents via the court's email.

Given the finality of cassation court decisions, limiting ways attorneys can file cassation appeals restricts access to justice for ordinary citizens. The article proposes legislative amendments to ensure effective protection of rights in civil proceedings.

Key words: cassation appeal, cassation review, access to justice, electronic court, martial law.

Реалізувати право на подачу касаційної скарги на рішення у цивільних справах через систему «Електронний суд» у повній мірі стало можливим саме під час запровадження в Україні воєнного стану.

Цивільним процесуальним кодексом України (стаття 14) передбачено, що в судах функціонує Єдина судова інформаційно-комунікаційна система (ЄСІТС). Особа, яка зареєструвала електронний кабінет в Єдиній судовій інформаційно-телекомунікаційній системі або її окремій підсистемі (модулі), що забезпечує обмін документами, може подавати процесуальні, інші документи, вчиняти інші процесуальні дії в електронній формі виключно за допомогою Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи або її окремої підсистеми (модуля), що забезпечує обмін документами, з використанням власного електронного підпису, прирівняного

до власноручного підпису відповідно до Закону України «Про електронні довірчі послуги», якщо інше не передбачено цим Кодексом [14].

Процедура реєстрації Електронного кабінету фізичної особи та фізичної особи-підприємця здійснюється з використанням кваліфікованого електронного підпису такої особи (пункт 11 Положення про ЄСІТС) [5].

Підсистема «Електронний суд» (Електронний суд) – підсистема ЄСІТС, що забезпечує можливість користувачам у передбачених законодавством випадках відповідно до наявних технічних можливостей підсистеми ЄСІТС реалізованого функціоналу створювати та надсилати в електронному вигляді процесуальні чи інші документи до суду, інших органів та установ у системі правосуддя, а також отримувати інформацію про стан і результати розгляду таких документів чи інші документи (пункт 24 Положення про ЄСІТС) [5].

Фізична особа при зверненні до суду має чітко розуміти, що в неї є можливість через підсистему «Електронний суд» створювати та надсилати в електронному вигляді процесуальні чи інші документи, проте реєстрація офіційної електронної адреси для фізичної особи в ЄСПЛ є добровільною, а кваліфікований електронний підпис має презумпцію його відповідності власноручному підпису, тому у такому випадку звернення до суду через офіційну електронну адресу суду з процесуальним електронним документом, який підписаний електронним цифровим підписом, є аналогічним безпосередньому зверненню до суду [6].

Повномасштабне вторгнення росії та агресія в Україну змусили «здійснити переорієнтацію всієї державної і громадської діяльності на захист суверенітету її територіальної цілісності Батьківщини. У цей період почала формуватися нормативно-правова база, що регламентує повноваження державних органів в особливий період, під час війни. Верховний Суд, як і всі судові органи України, зумів адаптуватися до нових викликів, пов'язаних із початком повномасштабної війни росії проти України. Здійснення правосуддя не зупинялося ні на день» [12].

В цьому контексті потрібно врахувати, що за практикою ЄСПЛ елементом права на справедливий суд є доступність правосуддя, саме цей підхід викладений у рішенні по справі ЄСПЛ «Голдер проти Сполученого Королівства». Крім того, ЄСПЛ у іншому рішенні «Екбатані проти Швеції» підкреслював, що у випадку функціонування в державі судів апеляційної чи касаційної інстанції, такі держави зобов'язані забезпечити в таких судах реалізацію основних гарантій, передбачених Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод. Зокрема, Комітет Міністрів Ради Європи у Рекомендації «Щодо введення в дію та поліпшення функціонування систем і процедур оскарження в цивільних і торгових справах» № R (95) 5 від 07.02.1995 радив державам-учасникам передбачити право на апеляційне та касаційне оскарження стосовно певних категорій справ. Також, згідно з статтею 64 Конституції України право на судовий захист не може обмежуватися навіть під час воєнного стану. Дані положення свідчать про обов'язок нашої держави забезпечити реальну можливість реалізації права на касаційне оскарження, враховуючи сучасні воєнні реалії, та забезпечити в цьому контексті реалізацію принципу доступності правосуддя та права на справедливий суд [4; 1, с. 61; 9; 3].

Варто також відмітити, що українське законодавство закріплює обов'язок держави стосовно забезпечення права на касаційне оскарження рішення як самостійної засади судочинства загалом, так і як засади саме цивільного судочинства. Так, стаття 129 Конституції України передбачає таку засаду здійснення судочинства, як «забезпечення права на апеляційний перегляд справи та у визначених законом випадках – на касаційне оскарження судового рішення». За пунктом 9 частиною 3 статті 2 Цивільного процесуального кодексу України також закріплюється така засада цивільного судочинства, як «забезпечення права на касаційне оскарження судового рішення у випадках, встановлених законом» [3; 14].

Касація (від лат. cassatio – скасування, знищення): 1) оскарження до вищестоячого суду судових рішень, вироків, що набрали законної сили; 2) перевірка вищестоящим судом законності та обґрунтованості вироків і рішень суду, що набрали законної сили; 3) перегляд, скасування судового рішення нижчої інстанції вищестоящою інстанцією з причин порушення нижчою інстанцією законів і недотримання нею норм судочинства [15].

Європейський суд з прав людини у своїх рішеннях визначив окремі ознаки принципу верховенства права у розбудові національних систем правосуддя та здійсненні судочинства, яких мають дотримуватись держави – члени Ради Європи, що підписали Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року.

Так, у справі «Пономарьов проти України» Європейський суд з прав людини наголосив, що «право на справедливий судовий розгляд, яке гарантовано пунктом 1 статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, має розумітися у світлі преамбули Конвенції, у відповідній частині якої зазначено, що верховенство права є спільною спадщиною Високих Договірних Сторін. Одним з фундаментальних аспектів верховенства права є принцип правової визначеності, який передбачає повагу до принципу *res judicata* – принципу остаточності рішень суду. Цей принцип стверджує, що жодна зі сторін не має права вимагати перегляду остаточного та обов'язкового рішення суду просто тому, що вона має на меті добитися нового слухання справи та нового її вирішення» (пункт 40 мотивувальної частини Рішення від 3 квітня 2008 року) [10].

У справі «Сокурєнко і Стригун проти України» Європейський суд з прав людини зазначив, що «стаття 6 Конвенції не зобов'язує держав – учасників Конвенції створювати апеляційні чи касаційні суди. Однак там, де такі суди існують, необхідно дотримуватись гарантій, визначених у статті 6» (пункт 22 мотивувальної частини Рішення від 20 липня 2006 року) [11].

Касаційна інстанція реалізує свої процесуальні права в межах касаційного провадження виключно для перевірки правильності юридичної оцінки обставин справи у рішеннях судів першої та апеляційної інстанцій.

На думку С. Я. Фурси, касаційне провадження – це врегульована нормами цивільного процесуального права діяльність суду касаційної інстанції стосовно перевірки законності судових рішень суду першої та апеляційної інстанції, які набрали законної сили. Однак, погоджуючись з авторкою, дане визначення занадто обмежує поняття касаційного провадження, зокрема, не враховує основу провадження у вигляді акту оскарження рішення, який подається однією зі сторін. Визначення С. Я. Фурси краще підходить на позначення саме терміну «касаційного перегляду», як процедурної складової роботи суду касаційної інстанції [13].

Визначивши значення основних термінів, слід перейти до самої проблематики статті, а саме до подання касаційної скарги через підсистему «Електронний суд» в умовах воєнного стану.

Так, 29 червня 2023 року був прийнятий року Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обов'язкової реєстрації та використання електронних кабінетів в Єдиній судовій інформаційно-телекомунікаційній системі або її окремій підсистемі (модулі), що забезпечує обмін документами». Даний нормативно-правовий акт запровадив частиною 6 статті 14 ЦПК України обов'язок реєстрації електронних кабінетів в Єдиній судовій інформаційно-комунікаційній системі або її окремій підсистемі (модулі), що забезпечує обмін документами, для адвокатів, нотаріусів, державних та приватних виконавців, арбітражних керуючих, судових експертів, органів державної влади та інших державних органів, зареєстрованих за законодавством України як юридичні особи, їхніх територіальних органів, органів місцевого самоврядування, інших юридичних осіб, зареєстрованих за законодавством України [8; 14].

Таким чином, адвокати, як і юридичні особи (публічного та приватного права) повинні реєструвати кабінети у підсистемі «Електронний суд». Крім того, законодавець передбачив й певні наслідки за невиконання даного обов'язку особами, переліченими у частині 6 статті 14 ЦПК України. Наприклад, у частині 1 статті 185 ЦПК України зазначено, що суд залишає позовну заяву без руху у разі, якщо вона подана особою, яка відповідно до частини 6 статті 14 ЦПК України повинна зареєструвати електронний кабінет, але не зробила цього. А в статті 393 ЦПК України передбачено, якщо касаційна скарга подана особою, яка за части-

ною 6 статті 14 ЦПК України повинна зареєструвати електронний кабінет, але не зробила цього, то застосовуються положення статті 185 ЦПК України, про що суддя постановляє відповідну ухвалу. Тобто, в цьому випадку суддя постановляє ухвалу про залишення касаційної скарги без руху [14].

Такі обмеження видаються занадто жорсткими, враховуючи виклики воєнного стану та нестабільну роботу самої підсистеми «Електронного суду». Наприклад, згідно з інформаційною довідкою Національної асоціації адвокатів України адвокати масово скаржаться про технічні збої в роботі підсистеми «Електронний суд». Так, адвокати не мали можливості авторизуватись в електронному кабінеті через нестабільність даної підсистеми, що, як наслідок, обмежувало їх у реалізації процесуальних прав, а саме подачі документів, зокрема, і касаційних скарг, участі у судових засіданнях в режимі відеоконференції [2].

Тобто, надмірне обмеження прав адвокатів призводить до обмеження прав їх клієнтів на судовий захист. Особливо це простежується у контексті касаційного провадження, коли громадяни як правило звертаються до послуг професійних адвокатів. Відповідно порушується право громадян на судовий захист (стаття 55 Конституції України), що не може обмежуватись навіть під час воєнного стану (стаття 64 Конституції України), принцип доступності правосуддя як складова права на справедливий суд (стаття 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод) та засада судочинства стосовно забезпечення права громадян на касаційне оскарження (стаття 129 Конституції України, стаття 2 ЦПК України) [3; 14].

У цьому контексті важливо проаналізувати судову практику, а саме підхід Великої Палати Верховного Суду, викладений у постанові від 13 вересня 2023 року у справі N 204/2321/22. Так, у цій постанові Верховний Суд мав визначити, чи є правомірним повернення апеляційної скарги, підписаної кваліфікованим електронним підписом адвоката скаржника та поданої на офіційну електронну адресу суду, а не через підсистему «Електронного суду» або «Електронного кабінету». Ця проблема особливо актуальна, оскільки у цій справі скаржник був зареєстрований у цих підсистемах, але їхня нестабільна робота перешкодила подання апеляційної скарги через них [6].

У згаданій постанові Колегія суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду відступила від минулої судової практики, викладеної у постановях Верховного Суду: у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 12 серпня 2021 року у справі N 200/6370/20-а, у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 21 грудня 2019 року у справі N 910/12245/19, від 17 червня 2020 року у справі N 910/8423/19, від 07 жовтня 2021 року у справі N 904/4137/20. Так, Верховний Суд вважав за потрібне змінити застарілий підхід, який передбачав лише два способи звернення з процесуальними документами до суду: 1) у паперовій формі, за якої документи безпосередньо підписуються учасником справи або його представником; 2) в електронній формі виключно через «Електронний кабінет» із накладанням кваліфікованого електронного підпису [6].

У постанові від 13 вересня 2023 року Верховний Суд визнав надсилання особою процесуальних документів на електронну адресу суду (за умови накладання кваліфікованого електронного підпису) правомірним способом звернення до суду. Верховний Суд підкреслив, що цей спосіб має прирівнюватися до безпосереднього звернення до суду через канцелярію або традиційними засобами поштового зв'язку, а також охоплюватися поняттям «безпосереднього звернення до суду» [6].

Таким чином, Верховний Суд мотивував таке розширення способів звернення до суду тим, що найвищою соці-

альною цінністю є життя та здоров'я людини. Саме тому треба забезпечити реальну можливість кожному реалізувати права на судовий захист, особливо, в умовах діджиталізації суспільства, пандемії COVID-19, повномасштабної збройної агресії проти України російської федерації та воєнного стану на всій території України [6].

Додатково Верховний Суд звернувся до принципу пропорційності як до одного з основних принципів цивільного судочинства (за пунктом 6 частина 2 статті 2 ЦПК України). Верховний Суд також врахував положення статті 11 ЦПК України, що порядок здійснення провадження у справі має визначатися з урахуванням завдання цивільного судочинства, розумного балансу між приватними та публічними інтересами, особливостей предмета спору, складності справи, її значення для сторін та інших обставин. Оскільки перелік цих обставин є відкритим, Верховний Суд слушно підкреслив потребу врахування сучасних викликів (пандемії COVID-19, війни та відповідно воєнного стану на всій території України) при оцінці процесуальних інститутів та механізмів [6].

Також, у постанові Верховний Суд наголосив, що ніхто не може бути протиправно обмежений у праві на доступ до правосуддя. Відмова суду в прийнятті позовних заяв, скарг, що оформлені у відповідності до ЦПК України, є порушенням права на судовий захист, яке не може бути обмежене навіть в умовах воєнного стану (стаття 64 Конституції України). Верховний Суд відніс можливість особи ініціювати судовий розгляд до елементів доступності правосуддя. Такий підхід має особливе значення, адже підкреслює важливість подання касаційної скарги як передумови відкриття касаційного провадження та потребу адаптації способів її подання до викликів сучасності [6].

Крім того, Верховний Суд розмежував спосіб звернення до суду та вимоги щодо оформлення процесуального документу. Суд визнав, що звернення з процесуальним документом, що підписаний кваліфікованим електронним підписом, на електронну адресу суду є правомірним способом звернення. Протилежний підхід суперечив би юридичній силі електронного документа, а також презумпції відповідності кваліфікованого електронного підпису власноручному відповідно до статті 8 Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг» та статті 18 Закону України «Про електронні довірчі послуги» [6].

Однак, хоча Верховний Суд акцентував увагу на принципі пропорційності та потребі гарантування права на доступ до правосуддя, він визначив звернення до суду з процесуальним документом (зокрема, касаційною скаргою), підписаним кваліфікованим електронним підписом і направленим на електронну адресу суду, як належний та правомірний спосіб звернення до суду виключно для простих громадян, які не повинні реєструвати електронний кабінет у підсистемі «Електронний суд» (частина 6 статті 14 ЦПК України). Натомість адвокатам, а також іншим особам, для яких законом встановлюється обов'язок реєстрації електронного кабінету, такий спосіб звернення до суду залишається недоступним та неправомірним [6, 14].

Це зумовлює певну суперечність у аргументації Верховного Суду в контексті реалізації принципу доступності правосуддя. З одного боку, Верховний Суд розширює можливості для пересічних громадян, які можуть звернутися до суду з документами, надіславши їх на електронну пошту. З іншого боку, більшість громадян через особливу законну силу постанови (її остаточність та не підлягання оскарженню) звертаються за послугами до професійних адвокатів, які мають потрібні навички, аби якісно захистити права та інтереси таких громадян. Тобто, обмеження варіативності способів подання процесуальних документів для адвокатів негативно впливає на ефективний захист громадян у касаційному провадженні [6].

Водночас попри неможливість для адвокатів подавати документи на електронну пошту суду, Верховний Суд все таки став на сторону скажника, чий адвокат направив апеляційну скаргу таким способом. Так, адвокат скажника мав зареєстрований кабінет у підсистемі «Електронний суд», однак не мав можливості подати апеляційну скаргу через цю підсистему через її технічні збої. Верховний Суд дійшов висновку, що суд апеляційної інстанції повинен був дослідити ці перед поверненням апеляційної скарги. Відповідно, Верховний Суд постановив скасувати ухвалу суду апеляційної інстанції та передати справу для продовження розгляду судом апеляційної інстанції [6].

Тобто, Верховний Суд спочатку зазначив, що для адвокати не мають права подавати процесуальні документи (зокрема касаційні скарги) через електронну пошту суду, навіть якщо вони підписані кваліфікованим електронним підписом. Відповідно до частини 6 статті 14 ЦПК України такі документи повинні ними подаватися у письмовій формі або в електронному вигляді через підсистему «Електронний суд» [6; 14].

Водночас Верховний Суд звернув увагу на те, що суд апеляційної інстанції мав би дослідити, чи адвокат не мав реальної можливості через технічні збої «Електронного суду» подати документи через дану підсистему. Це створює потенційне уявлення гнучкості цього підходу, однак не означає визнання подачі документів на електронну адресу суду як допустимого альтернативного способу подачі документів для адвокатів.

Таким чином, навіть при явних технічних збоях підсистеми, чинне законодавство разом з позицією Верховного Суду не передбачають за адвокатами подачі документів на електронну адресу суду як допустимого способу. Натомість правомірними для них є лише два способи, а саме: 1) у письмовій формі; 2) в електронному вигляді з використанням підсистеми «Електронний суд» [6; 14].

Тобто, постанова Великої Палати Верховного Суду від 13 вересня 2023 року у справі № 204/2321/22 мала за мету осучаснити застарілий підхід щодо способів подачі процесуальних документів до суду з урахуванням викликів сучасності – пандемії COVID-19, війни та введення воєнного стану. Однак ця мета була досягнута неповністю [6].

Верховного Суд посилався на принцип пропорційності, заборону обмеження права на судовий захист навіть в умовах воєнного стану, розширив способи подачі процесуальних документів лише для простих громадян. Натомість для адвокатів та інших осіб, що

повинні реєструватися в підсистемі «Електронний суд» (частина 6 статті 14 ЦПК України), подання документів через їх надсилання на електронну пошту суду навіть із кваліфікованим електронним підписом визнано недопустимим [6; 14].

Цей підхід обмежує адвокатів у реалізації свої представницьких та професійних прав, не враховуючи нестабільність платформи «Електронного суду», проблем з електропостачанням та реалій війни. Крім того, це опосередковано обмежує й права простих громадян, які в касаційному провадженні потребують якісних послуг адвоката. Відповідне обмеження перешкоджає реалізацію права на доступ до суду на важливому етапі з огляду на те, що постанова суду касаційної інстанції є остаточною (частина 3 статті 419 ЦПК України). Крім того, аналогічні обмеження стосовно способів подачі касаційної скарги поширюється відповідно і на юридичних осіб, як приватного так, і публічного права, які також мають обов'язок реєструватися в підсистемі «Електронний суд» за частиною 6 статті 14 ЦПК України. Усе це свідчить про необхідність зміни законодавства, враховуючи воєнний стан та реалії війни [6; 14].

Отже, обмеження у способах подачі касаційної скарги для адвокатів та юридичних осіб зумовлене чинним положенням частини 6 статті 14 ЦПК України. Воно передбачає обов'язкову реєстрацію в «Електронному суді» і його використання як альтернативи до подання процесуальних документів у письмовій формі. Відповідно, Верховний Суд, визнаючи сучасні складні реалії війни, не має повноважень вийти за межі законодавства, адже в такому разі він би перебрав функції законодавчої гілки влади, що суперечило б статті 75 Конституції України [14; 3].

Саме тому для повної реалізації принципу пропорційності (статті 11 ЦПК України), права на судовий захист (стаття 55 Конституції України) та принципу доступності правосуддя, особливо в умовах воєнного стану (стаття 64 Конституції України) потрібно внести зміни до ЦПК України. Так, варто передбачити можливість адвокатів та юридичних осіб подавати процесуальні документи, зокрема і касаційні скарги, через надсилання їх на електронну пошту суду з накладанням кваліфікованого електронного підпису поза підсистемою «Електронний суд» [14; 3].

Такі зміни дозволять не лише усунути існуючі обмеження, а й стати передумовою для подальшого вдосконалення судових процедур і ефективного забезпечення захисту прав у цивільному судочинстві.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гусаров К. В. Інстанційний перегляд судових рішень у цивільному судочинстві : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2011. 61 с. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/8299/1/Gusarov-Doc.pdf>.
2. Збої Електронного суду порушують конституційні гарантії. Національної асоціації адвокатів України : інформаційна довідка. 29.04.2024. URL: <https://unba.org.ua/news/8868-zboi-elektronnogo-sudu-porushuyut-konstitucijni-garantii-naau.html>.
3. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr#n4404> (дата звернення: 4.07.2024).
4. Огляд практики застосування суддями Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду рішень Європейського суду з прав людини при прийнятті постанов за 2018 рік. Київ, 2018 р. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/oglyad_prakt_kgs_1.pdf.
5. Положення про порядок функціонування окремих підсистем (модулів) Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи, затвердженого рішенням Вищої ради правосуддя : Рішення / Вища рада правосуддя від 17.08.2021, № 1845/0/15-21. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/card/v1845910-21>.
6. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 13 вересня 2023 року у справі N 204/2321/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113701392>.
7. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 13.09.2023 у справі № 204/2321/22. URL: <https://lpd.court.gov.ua/adjudication/36298>.
8. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обов'язкової реєстрації та використання електронних кабінетів в Єдиній судовій інформаційно-телекомунікаційній системі або її окремих підсистем (модулів), що забезпечує обмін документами : Закон України від 29 червня 2023 р. №3200-ІХ / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3200-20#Text>.
9. Рекомендація № R (95) 5 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо введення в дію та поліпшення функціонування систем і процедур оскарження в цивільних і торгових справах». 07.02.1995. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/R_95_5_1995_02_07.pdf.
10. Рішення Європейського суду з прав людини від 03.04.2004 у справі Пономарьов проти України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_434#Text.
11. Рішення Європейського суду з прав людини від 20.07.2006 у справі Сокурєнко і Стригун проти України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_115#Text.
12. Ткачук О. Військові конфлікти та виклики правосуддя». Судова влада України. 26.12.2024. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1727995/>.
13. Фурса С. Я. Цивільний процес України: академічний курс. КНТ, 2009. 848 с.
14. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України / *Верховна Рада України* від 18.03.2004, № 1618-ІV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#n6136>.
15. Юридичні терміни. Тлумачний словник/за ред. В.Г. Гончаренка. – К.: Юрисконсульт, КНТ, 2007. – С. 260.

**ПРОЦЕСУАЛЬНІ АСПЕКТИ РОЗГЛЯДУ ТРУДОВИХ СПОРІВ
У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ****PROCEDURAL ASPECTS OF CONSIDERATION OF LABOR DISPUTES
IN CIVIL JUDICIAL PROCEEDINGS****Федосєєв П.М., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри права***Придунайська філія Приватного акціонерного товариства «Вищий навчальний заклад
«Міжрегіональна Академія управління персоналом»***Назаров Д.В., к.ю.н.,
старший викладач кафедри права***Придунайська філія Приватного акціонерного товариства «Вищий навчальний заклад
«Міжрегіональна Академія управління персоналом»***Лавриненко І.Д., магістрантка***Приватне акціонерне товариство «Вищий навчальний заклад
«Міжрегіональна Академія управління персоналом»*

Стаття присвячена аналізу окремих аспектів розгляду та вирішення справ, що виникають із трудових правовідносин, у межах цивільного судочинства. Досліджуються доктринальні підходи до визначення поняття трудових спорів, їх класифікація за суб'єктним складом і характером розбіжностей між сторонами (предметом трудового спору). Проаналізовано національну нормативно-правову базу, яка регулює порядок вирішення відповідних спорів, визначено ключові процесуальні аспекти та підсудність трудових справ.

Визначено, що право на судовий захист – це одна із найважливіших гарантій охорони трудових прав працівників в сучасних умовах, оскільки судові органи не лише захищають порушені трудові права, але й аналізують причини та обставини їх порушення. Окрім того, судові органи також здійснюють профілактичні заходи для їх усунення та запобігання в майбутньому.

Досліджуються процесуальні аспекти розгляду трудових спорів у цивільному судочинстві, що є важливим механізмом захисту трудових прав працівників і роботодавців. Проаналізовано особливості підвідомчості та підсудності таких спорів, стадії їх судового розгляду, а також ключові процесуальні проблеми, що виникають у процесі судового захисту.

Автори прийшли до висновку, що сучасне цивільне процесуальне законодавство розглядається як універсальний механізм судового захисту прав та законних інтересів учасників трудових правовідносин. Процесуальний порядок розгляду трудових спорів у цивільному судочинстві спрямований на ефективний захист трудових прав. Незважаючи на складність процесуальних процедур, судове вирішення є надійним механізмом відновлення порушених прав працівників та роботодавців, що забезпечує правову визначеність і сприяє стабільності трудових правовідносин.

Ключові слова: трудовий спір, цивільне судочинство, розгляд трудових спорів, процесуальні аспекти, судова юрисдикція.

The article is devoted to the analysis of certain aspects of the consideration and resolution of cases arising from labor relations within the framework of civil proceedings. It examines doctrinal approaches to the definition of the concept of labor disputes, their classification by subject composition and the nature of the disagreements between the parties (the subject of the labor dispute). The regulatory framework regulating the procedure for resolving such disputes is analyzed, key procedural aspects and jurisdiction of labor cases are identified.

It has been determined that the right to judicial protection is one of the most important guarantees for the protection of labor rights of employees in modern conditions, since judicial authorities not only protect violated labor rights, but also analyze the causes and circumstances of their violation. In addition, judicial authorities also carry out preventive measures to eliminate and prevent them in the future.

The procedural aspects of the consideration of labor disputes in civil proceedings are investigated, which is an important mechanism for protecting the labor rights of employees and employers. The features of jurisdiction and jurisdiction of such disputes, the stages of their judicial review, as well as key procedural problems arising in the process of judicial protection are analyzed.

The authors concluded that modern civil procedural legislation is considered as a universal mechanism for judicial protection of the rights and legitimate interests of participants in labor relations. The procedural order of consideration of labor disputes in civil proceedings is aimed at effective protection of labor rights. Despite the complexity of procedural procedures, judicial resolution is a reliable mechanism for restoring the violated rights of employees and employers, which ensures legal certainty and contributes to the stability of labor relations.

Key words: labor dispute, civil proceedings, consideration of labor disputes, procedural aspects, judicial jurisdiction.

Постановка проблеми. Захист прав працівників та роботодавців відіграє ключову роль у забезпеченні соціальної справедливості, стабільності на ринку праці та ефективного функціонування економіки.

Зростання кількості трудових конфліктів, зумовлене змінами у законодавстві, цифровізацією праці, поширенням нестандартних форм зайнятості (фріланс, дистанційна робота та ін.), вимагає удосконалення механізмів їхнього вирішення. Судовий розгляд трудових спорів залишається одним із найефективніших способів захисту трудових прав, проте складність процесуальних процедур, тривалість розгляду справ та необхідність доведення правомірності вимог створюють значні виклики для учасників спору. Процесуальні аспекти розгляду трудових спорів у цивільному судочинстві є надзвичайно важливими в умовах сучасного розвитку трудових правовідносин.

Актуальність дослідження даної теми обумовлена також необхідністю вдосконалення процесуальних норм, що регулюють розгляд трудових спорів, гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами, а також пошуком шляхів для спрощення та прискорення судового розгляду таких справ. Вивчення цих питань сприятиме підвищенню рівня правового захисту учасників трудових правовідносин та ефективності судової системи загалом.

Аналіз останніх досліджень. Проблематика вирішення трудових спорів була предметом наукових праць таких учених у галузі трудового права як: Н. Болотін, В. Венедиктов, В. Жернаков, М. Іншин, І. Лагутіна, В. Лазор, Л. Лазор, П. Пилипенко, С. Прилипка, В. Прокопенко, О. Ярошенко та інших. Однак у більшості досліджень не враховані зміни в цивільному судочинстві, за

яким розглядаються спори, що виникають із трудових правовідносин.

Метою статті є комплексний аналіз процесуальних аспектів розгляду трудових спорів у цивільному судочинстві, визначення ключових проблем судового вирішення таких спорів та пошук шляхів удосконалення правового регулювання.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до статті 8 Загальної декларації прав людини, кожна особа має право на ефективне відновлення своїх прав через компетентні національні суди у разі їх порушення, якщо такі права гарантовані конституцією або законом [1]. Принцип ефективного судового захисту поступово втілюється в національній правовій системі.

Одне з фундаментальних соціально-економічних прав, закріплених у Конституції України, – це право на працю, яке передбачає можливість кожної людини забезпечувати собі засоби для існування завдяки обраній та добровільно погодженій трудовій діяльності. У процесі реалізації цього права формуються трудові відносини. Однак, коли інтереси їхніх учасників – роботодавця та працівника – не співпадають, можуть виникати розбіжності, які з часом переростають у трудові спори.

Трудові спори належать до поширених категорій судових справ, що виникають у процесі реалізації трудових прав і виконання обов'язків. У межах цивільного судочинства розглядаються індивідуальні трудові спори, які не вдалося врегулювати в досудовому порядку або через комісію з трудових спорів. Аналізуючи особливості розгляду таких справ, варто враховувати теоретичні та практичні підходи науковців до визначення сутності трудових спорів, а також їх класифікацію за предметною та суб'єктною ознакою.

На думку П. Пилипенка, трудові спори – це неврегульовані шляхом взаємних переговорів розбіжності між суб'єктами трудових правовідносин, що виникають із приводу застосування трудового законодавства або встановлення чи зміни умов праці [2, с. 141]. В. Дейнека визначає, що трудовий спір – це не врегульовані шляхом безпосередніх переговорів розбіжності між сторонами трудових відносин щодо застосування норм трудового законодавства, інших нормативно-правових актів, які містять норми трудового права, договорів про працю, встановлення нових або зміна чинних умов праці, які вирішуються у передбаченому трудовим законодавством порядку [3, с. 18].

Інші вчені під трудовими спорами розуміють неврегульовані шляхом безпосередніх переговорів між працівником (або його уповноваженим представником) і роботодавцем (або уповноваженим ним органом) розбіжності з приводу застосування норм трудового законодавства або встановлення чи зміни умов праці, що вирішуються у передбаченому законодавством порядку [4, с. 4].

Підставою виникнення трудового спору є наявність певного юридичного складу, а саме складного юридичного факту: а) порушення (дійсне чи уявне) однією зі сторін трудових правовідносин суб'єктивного трудового права іншої сторони (або висування однією із сторін вимог про встановлення нових чи зміну наявних умов праці); б) звернення заінтересованої сторони до відповідного юрисдикційного органу; в) прийняття юрисдикційним органом заяви до розгляду [5, с. 107–108].

У доктрині трудового права трудові спори поділяють на окремі види за різними критеріями. Основною класифікацією трудових спорів є їх поділ за суб'єктами спірних відносин. Так, індивідуальний трудовий спір виникає між роботодавцем та окремим працівником, тоді як сторонами колективного трудового спору є наймані працівники підприємства, установи, організації; об'єднання найманих працівників; профспілки; об'єднання профспілок; інші уповноважені найманими працівниками органи, з одного

боку, а з іншого – роботодавець, об'єднання роботодавців або їх уповноважені представники [4, с. 8]. За предметом трудові спори поділяються на спори з приводу застосування законодавства про працю і спори про встановлення чи зміни умов праці.

На думку дослідників трудових спорів, головною причиною їх виникнення є конфлікт інтересів між працівником і роботодавцем, які трансформуються в певні конкретні розбіжності, що і становлять сутність трудового спору. За предметом розбіжностей, залежно від безпосередніх причин їх виникнення, спори можна класифікувати на три групи. По-перше, розбіжності і засновані на них спори виникають тоді, коли працівники претендують на поліпшення умов наймання своєї робочої сили – збільшення заробітної плати, надбавок, пільг, гарантій, компенсацій, тривалості та кількості відпусток, поліпшення побутових умов на виробництві тощо, а роботодавець із цим не згоден. По-друге, спори виникають тоді, коли працівники бажають зберегти наявні умови праці, однак роботодавець на це не згоден. По-третє, спори юридичного характеру, до яких належать ті, що виникають через складність і суперечливість нормативно-правових актів, а також унаслідок того, що деякі керівники підприємств та працівники погано знають трудове законодавство чи зневажливо ставляться до його вимог [6].

З ухваленням Конституції України судова модель врегулювання індивідуальних трудових спорів зазнала змін, надавши працівникам можливість звертатися безпосередньо до суду, оминаючи досудові процедури. Право на судовий захист відповідно до ст. 55 і 124 Конституції України є однією з найважливіших гарантій охорони трудових прав громадян України [7]. Такий підхід виявився ефективним на практиці, оскільки судові органи мають ширший інструментарій для ухвалення обґрунтованих, об'єктивних і неупереджених рішень. Крім того, у випадках, коли комісії з трудових спорів не створені, суд фактично залишається єдиним компетентним органом, здатним вирішувати індивідуальні трудові спори.

Право на судовий захист – це одна із найважливіших гарантій охорони трудових прав працівників. Судові органи не лише захищають порушені трудові права, але й аналізують причини та обставини їх порушення, а також здійснюють профілактичні заходи для їх усунення та запобігання в майбутньому.

Як зазначають дослідники, головне завдання суду при розгляді трудових спорів – швидко усунути розбіжності, що виникли між власником або уповноваженим ним органом і працівником, на основі поєднання особистих, колективних і громадських інтересів, відновити порушені права та обов'язки [4, с. 33]. Окрім того, на думку І. Дашутіна, хоча натеper функціонування національної судової системи має свої труднощі, водночас порівняно з іншими способами захисту трудових прав судовий захист є більш надійним, якісним та об'єктивним з огляду на місце суду в системі поділу влади; незалежність і недоторканність суддів; рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом; змагальність і гласність процесу [8, с. 9].

Водночас, з огляду на різноманітність суб'єктного складу трудових правовідносин (від звичайного працівника до державного службовця чи члена правління господарського товариства тощо), постають труднощі у визначенні юрисдикції трудових спорів. Це зумовлено відмінностями у правовому статусі сторін, а також різницею в предметі спору та характері спірних матеріальних правовідносин.

У наукових колах з цього приводу також точаться дискусії. Так, Н. Плахотіної зазначає на те, що, враховуючи самостійність методу правового регулювання трудових процесуальних правовідносин, який зумовлюється специфікою загального положення суб'єктів, специфікою юридичних фактів, а також характером юридичних санк-

цій, що застосовуються при регулюванні цих правовідносин, важливо започаткувати створення спеціалізованої трудової юстиції в Україні [9]. У свою чергу, С. Лозовий наголошує на доцільності розгляду індивідуальних трудових спорів винятково у порядку цивільного судочинства та усунення індивідуальних трудових спорів з адміністративної юрисдикції, а також розширення сфери судового захисту трудових прав працівників потребує ухвалення Трудового процесуального кодексу України та створення системи судів, які б спеціалізувалися на розгляді трудових спорів і спорів з питань соціального захисту громадян; обґрунтування необхідності у перехідний період спершу створити спеціалізацію окремих суддів з трудових спорів у місцевих судах, а вже після цього переходити до створення спеціалізованих судів у цій сфері [10].

Розгляд трудових спорів у цивільному судочинстві є важливим механізмом захисту прав працівників та роботодавців. Судовий порядок вирішення трудових спорів застосовується у випадках, коли досудове врегулювання виявилось неефективним або неможливим. Ця процедура регулюється нормами Цивільного процесуального кодексу України (ЦПК) та Кодексу законів про працю України (КЗпП). З 15.12.2017 набрав чинності Закон України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 03.10.2017 № 2147-VIII, що призвело до змін у судовому порядку розгляду та вирішення трудових спорів.

Відповідно до ст. 232 КЗпП трудові спори, що підлягають безпосередньому розглядові у районних, районних у місті, міських чи міськрайонних судах [11]. Аналізуючи питання підвідомчості справ, що виникають з трудових правовідносин, можемо зазначити, що, відповідно до ст. 19 ЦПК України, такі справи розглядаються в порядку цивільного судочинства, а отже, регулюється нормами цивільного процесуального законодавства. Виняток становлять спори щодо прийняття громадян на публічну службу, її проходження та звільнення з публічної служби, які, згідно з п. 2 ч. 1 ст. 19 Кодексу адміністративного судочинства України, розглядаються в порядку адміністративного судочинства.

Компетенція, правомочність суду в питаннях, що стосуються трудових спорів, визначаються не тільки колом спорів, підвідомчих суду, але також і тим, що при розгляді спорів суд може за власною ініціативою залучити на сторону відповідача третю особу, винну у грубому порушенні трудового законодавства, і стягнути з неї матеріальну шкоду, завдану підприємству, установі, організації (ст. 237 КЗпП України і ст. 35, 36 Цивільного процесуального кодексу України).

Цивільне судочинство здійснюється за правилами, передбаченими цим Кодексом, у порядку (ч. 2 ст. 19 ЦПК) [12]:

- 1) наказного провадження;
- 2) позовного провадження (загального або спрощеного);
- 3) окремого провадження.

Наказне провадження призначене для розгляду справ за заявами про стягнення грошових сум незначного розміру, щодо яких відсутній спір або про його наявність заявнику невідомо (ч. 3 ст. 19 ЦПК) Судовий наказ може бути видано, якщо заявлено вимогу про стягнення нарахованої, але не виплаченої працівникові суми заробітної плати та середнього заробітку за час затримки розрахунку... (п. 1 ч. 1 ст. 161 ЦПК) Особа має право звернутися до суду з вимогами, визначеними у частині першій цієї статті, в наказному або в спрощеному позовному провадженні на свій вибір (ч. 2 ст. 161 ЦПК).

Спрощене позовне провадження призначене для розгляду: 2) справ, що виникають з трудових відносин... (п. 2 ч. 4 ст. 19 ЦПК).

Переваги процесуального характеру внаслідок віднесення трудових спорів до спрощеного позовного провадження:

- скорочення строку судового розгляду за рахунок відсутності окремих стадій судового розгляду (підготовчого провадження, судових дебатів);

- оперативність розгляду справ, що виникають з трудових відносин (не більше 60 днів з дня відкриття провадження у справі; а якщо судові засідання не проводяться – розгляд по суті починається з відкриття першого судового засідання або через 30 днів з дня відкриття провадження у справі);

- змушує учасників процесу ретельніше готуватися до судових засідань, з огляду на скорочені строки судового розгляду (процесуальні дії, строк вчинення яких відповідно до цього Кодексу обмежений першим судовим засіданням у справі, можуть вчинятися протягом тридцяти днів з дня відкриття провадження у справі) [13].

Окреме провадження – це вид непозовного цивільного судочинства, в порядку якого розглядаються цивільні справи про підтвердження наявності або відсутності юридичних фактів, що мають значення для охорони прав, свобод та інтересів особи або створення умов здійснення нею особистих немайнових чи майнових прав або підтвердження наявності чи відсутності неоспорюваних прав. (ч. 1 ст. 293 ЦПК).

Суд розглядає в порядку окремого провадження справи про встановлення фактів, що мають юридичне значення (п. 5 ч. 2 ст. 293 ЦПК).

Зараз трудові спори можуть розглядатися лише в порядку наказного чи спрощеного позовного провадження.

Вирішення трудових спорів відбувається за встановленою законом процедурою, яка передбачає визначений порядок розгляду, строки подання заяв, ухвалення рішень та їх виконання. Виділяють дві основні стадії врегулювання розбіжностей між працівником і роботодавцем. Перша – це безпосередні переговори сторін, які можуть відбуватися як за участю виборних профспілкових органів, так і без них, з метою узгодження умов трудового договору. Друга – розгляд спору в порядку, передбаченому законодавством, якщо врегулювати розбіжності шляхом переговорів не вдалося.

У судовому процесі трудові спори розглядаються відповідно до загальних правил цивільного судочинства. При цьому їхній зміст визначають матеріальні норми трудового права, зокрема щодо трудового договору, заробітної плати тощо. Процесуальні правовідносини у таких справах охоплюють права та обов'язки учасників процесу, які реалізуються через здійснення відповідних процесуальних дій під час судового розгляду трудового спору.

Варто зазначити, що окрім національних механізмів захисту трудових прав працівників, з'явилася можливість звернення до Європейського суду з прав людини, проте лише після використання всіх внутрішніх засобів правового захисту. Цей суд сформулював ключові принципи права Європейського Союзу, які є спільними для всіх національних правових систем, зокрема принцип дотримання основних прав людини.

Висновки. Сучасне цивільне процесуальне законодавство розглядається як універсальний механізм судового захисту прав та законних інтересів учасників трудових правовідносин. Процесуальний порядок розгляду трудових спорів у цивільному судочинстві спрямований на ефективний захист трудових прав. Незважаючи на складність процесуальних процедур, судові вирішення є надійним механізмом відновлення порушених прав працівників та роботодавців. Це забезпечує правову визначеність і сприяє стабільності трудових правовідносин.

ЛІТЕРАТУРА

1. Загальна декларація прав людини: Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
2. Пилипенко П.Д. Трудове право України : Навч. посібник / П.Д. Пилипенко, В.Я. Буряк, З.Я. Козак; під ред. П.Д. Пилипенко. Київ : Істина, 2005. 207 с
3. Дейнека В.М. Примірні процедури вирішення трудових спорів : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05. Нац. університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2015. 200 с.
4. Трудові спори та порядок їх розгляду: навч. посіб. / авт.: П. А. Бущенко, А. М. Слюсар, Н. М. Швець; за заг. ред. В. В. Жернакова. Х.: Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2013. 110 с.
5. Лазор В.В. Проблеми правового регулювання трудових спорів і конфліктів за умови формування ринкових відносин в Україні : дис. ...докт. юрид. наук : 12.00.05. Луганск, 2005. 448 с.
6. Трудове право. Підручник, 2-ге вид., перероблене і доповнене / Ярошенко О.М., Прилипко С.М., Слюсар А.М. Харків : Право, 2017. URL: https://pidruchniki.com/1522112043411/pravo/trudovi_spori
7. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
8. Дашутін І.В. Правове регулювання судового захисту трудових прав громадян: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2008. 17 с.
9. Плахотіна Н.В. Проблеми регулювання трудових процесуальних відносин в українській правовій системі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05 / Східноукр. нац. ун-т ім. Володимира Даля. Луганськ, 2009. 20 с.
10. Лозовой С.В. Правове регулювання індивідуальних трудових спорів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05 / Східноукр. нац. ун-т ім. Володимира Даля. Луганськ, 2009. 20 с.
11. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 № 322-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>
12. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>
13. Ямковий В. І. Особливості вирішення цивільних справ, що виникають з трудових відносин (новели ЦПК та судова практика) URL: <https://advokaty.dp.ua/wp-content/uploads/2019/11/YAmkovyj-V.-I.-Osoblyvosti-vyrishennya-tsyvilnyh-sprav-shho-vynykayut-z-trudovyh-vidnosyn.pdf>

**ДОБРОВІЛЬНЕ, САМОСТІЙНЕ ТА ПРИМУСОВЕ ВИКОНАННЯ РІШЕННЯ:
АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ РОЗМЕЖУВАННЯ****VOLUNTARY, INDEPENDENT, AND COMPULSORY ENFORCEMENT OF DECISIONS:
TOPICAL ISSUES OF DISTINCTION****Хотинська-Нор О.З., д.ю.н., професорка,
завідувачка кафедри юстиції***Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка***Малярчук Л.С., к.ю.н.,
доцентка кафедри юстиції***Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

У статті виноситься на розгляд проблематика розуміння добровільного і самостійного виконання рішення, а також особливостей їх проявів залежно від періоду здійснення відповідних дій з боку боржника, на основі чого визначені часові проміжки для добровільного, самостійного і примусового виконання та інші критерії для їх розмежування. У цілому піднімається питання доцільності запровадження такої практики у виконавчому провадженні у контексті характеристики суті, значення подібних дій та їх наслідків, а також із врахуванням попереднього досвіду.

Так, вивчався підхід законодавця щодо надання семиденного строку на добровільне виконання рішення після відкриття виконавчого провадження без застосування заходів примусу до боржника та із звільненням від сплати виконавчого збору у разі виконання ним рішення протягом цього часу. Також розглядаються причини і доцільність заміни поняття «добровільного» виконання на «самостійне» на етапі примусового виконання, у порівнянні наводяться ознаки цих видів виконання і їхня характеристика.

Здійснюється оцінка інституту добровільного виконання та потреба в його популяризації з метою запобігання ініціюванню примусового виконання рішення, і навпаки – перспективи відкриття виконавчого провадження як стимулу для добровільного виконання.

Досліджуються прояви здійснення самостійних дій зобов'язаної за рішенням особи, що спрямовані на його виконання, з урахуванням і міжнародного досвіду, з огляду на що зроблені висновки щодо відсутності потреби вводити строк для самостійного виконання в межах виконавчого провадження та наводяться відповідні обґрунтування такої позиції. У той же час констатуються проблематика і перешкоди реалізації можливості виконання рішення у добровільному порядку до початку примусового виконання рішення та відповідні негативні наслідки для боржника, зокрема щодо стягнення з нього виконавчого збору (основної винагороди). Пропонується у таких ситуаціях враховувати об'єктивні причини невиконання рішення добровільно вчасно і зменшувати розмір санкції за це, наприклад, якщо у результаті відбулося вже самостійне виконання паралельно з вчиненням виконавчих дій. Вноситься на розгляд пропозиція щодо надання строку на добровільне виконання до видачі судом виконавчого документу та оцінюються її позитивні аспекти і можливість використання.

Ключові слова: примусове виконання рішення, добровільне виконання рішення, виконавче провадження, виконавець, боржник, стягувач, суд, судочинство, судовий контроль, судовий контроль за виконанням рішення.

The article considers the issues of understanding voluntary and independent enforcement of a decision, as well as specifics of their manifestations depending on a period of relevant actions taken by a debtor, and there are defined, on this basis, time periods for voluntary, independent and compulsory enforcement and other criteria for their distinction. In general, it raises the question of an expediency of introducing such a practice in enforcement proceedings in the essence characterising context, significance of such actions and their consequences, and also taking into account previous experience.

Thus, it is studied a legislator's approach to granting a seven-day term for voluntary execution of a decision after commencement of enforcement proceedings without applying coercive measures to a debtor and with exemption from payment of an enforcement fee if a debtor complies with a decision within such a term. Also, it is examined reasons and expediency of replacing the concept of 'voluntary' enforcement with 'independent' enforcement at the stage of enforcement, and compared the features of these types of enforcement and their characteristics.

The article includes assesses of the institute of voluntary enforcement, as well as the need to promote it in order to prevent the initiation of enforcement proceedings, and vice versa – the prospects for opening enforcement proceedings as an incentive for voluntary enforcement.

The article author carries out researches of independent action manifestations of a person obliged under a decision aimed at its enforcement, taking into account international experience, and given that the conclusions on absence of a need to introduce a term limit for independent enforcement within a framework of enforcement proceedings and provides relevant justifications for this position. At the same time, it is stated the problems and obstacles to implementation of possibility of voluntary enforcement of a decision before commencement of enforcement and corresponding negative consequences for a debtor, in particular, with regard to recovery of an enforcement fee (main remuneration) from a debtor, and it is suggested that in such situations, the objective reasons for failure to voluntarily enforce a decision in time should be taken into account and the amount of a sanction for this should be reduced, in particular, if as a result, independent enforcement has already taken place in parallel with enforcement actions. A proposal to grant a period for voluntary execution before court issues an enforcement document and assesses its positive aspects and the possibility of its use are submitted for consideration.

Key words: enforcement of a decision, voluntary execution of a decision, enforcement proceedings, executor, debtor, debt collector, court, court proceedings, judicial control, judicial control over execution of a decision.

Вступ. Згідно ст. 129-1 Конституції України [1] судові рішення є обов'язковим до виконання. У силу даної конституційної засади кожен, не на користь кого ухвалено судові рішення, має його виконати у відповідності до приписів резолютивної частини добровільно. У той же час, на принципі обов'язковості рішення ґрунтується і допустимість його примусового виконання у разі ухилення від його виконання зобов'язаної за рішенням особи (боржником), тобто реалізації поза волею останнього органами та особами, до компетенції яких відноситься примусове виконання рішень, за особливою процедурою

із застосуванням спеціальних заходів. Хоча самостійні дії направлені на виконання рішення боржник може вчинити і після відкриття виконавчого провадження, подекуди навіть випередивши виконавця у забезпеченні виконання рішення. При цьому період, в межах якого відбулося виконання рішення з боку боржника, і визначає вид виконання та правові наслідки такого.

Постановка проблеми. У світлі низьких показників виконання рішень задля забезпечення реалізації задекларованого ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [2] права на справедливий суд все

активніше починає обговорюватися і розвиватися інститут добровільного виконання, напрацьовуються механізми та способи стимулювання для його використання і поширення, укорінення його у правовій свідомості громадян та сприйняття в якості тренду з метою запобігання ініціюванню примусового виконання рішення, а головне покращення ситуації з відновленням прав в Україні в цілому. Підтвердженням цьому є нещодавно проведені круглі столи і заходи, присвячені аналізу різним варіаціям добровільного виконання та перешкодам для його застосування, підготовлені законопроекти щодо його запровадження, тому вивчення та оцінка проявів здійснення самостійних дій зобов'язаної за рішенням особи, що спрямовані на його виконання, зокрема з урахуванням міжнародного досвіду, є на часі. Крім того, практика «добровільного» («самостійного» виконання) після відкриття виконавчого провадження раніше вже використовувалася у Законі України «Про виконавче провадження» від 21.04.1999 р. № 606-XIV [3], який втратив чинність 05.01.2017 р., але теж потребує вивчення з огляду на пропозиції запозичення попереднього досвіду.

Стан дослідження. Питання щодо проблематики розуміння добровільного і самостійного виконання, їх проявів та розмежування, як і в цілому доцільності запровадження таких інститутів, зокрема в межах виконавчого провадження, у своїх дослідженнях піднімали Авторгов А. М., Бондар І. В., Массалова Н. С., Снідевич О. С., Телявський А. М., Шутенко О. В., Фурса С. Я., Фурса Є. І. У продовження даної дискусії у даній розвідці на розгляд виносимо авторські міркування щодо правової природи подібної практики з метою проведення її характеристики, зокрема в контексті допустимості, суті, значення таких дій та їх наслідків на різних етапах реалізації судового рішення на основі ретроспективного та перспективного аналізу їх законодавчого закріплення.

Виклад основного матеріалу. Так, хоча процесуальне законодавство і використовує поняття «добровільне виконання» (ч. 2 ст. 432 Цивільного процесуального кодексу України [4]), проте не наводить його тлумачення, як і диференціюючих ознак для відмежування від примусового виконання, так і не встановлює тривалості часових проміжків, в межах яких таке допускається. У свою чергу Верховний Суд вказує, що примусове виконання рішення починається з моменту прийняття державним виконавцем постанови про відкриття виконавчого провадження [5], натомість термін до винесення постанови про відкриття виконавчого провадження як раз і визначається можливістю для боржника добровільно виконати рішення суду [6].

Із системного аналізу ст. 12 Закону України «Про виконавче провадження» (далі – Закон) [7], якою встановлено трьохрічний строк для примусового виконання рішення з наступного дня після набрання ним законної сили, дійсно вбачається висновок, що добровільне виконання може мати місце до звернення до органів державної виконавчої служби чи приватних виконавців, і навпаки – факт відкриття виконавчого провадження унеможливує вже добровільне виконання, адже після цього можна вести мову лише про самостійне виконання рішення (ч. 4 ст. 19 Закону) боржником (статус відповідача у виконавчому провадженні) через об'єктивну відсутність у більшості випадків волевиявлення у останнього виконувати рішення. Так, саме невиконання рішення з боку відповідача стало приводом звернення до компетентних суб'єктів за відповідним сприянням, але до чого його на цьому етапі тепер спонукає потенційне застосування до нього заходів примусового характеру, а також стягнення виконавчого збору (основної винагороди) і навіть сама постанова про відкриття виконавчого провадження як сигнал про початок примусового виконання рішення.

У цьому зв'язку доречно нагадати, що попередній Закон України «Про виконавче провадження» довгий час вико-

ристовував як раз термін «добровільне виконання», при цьому його тривалість визначалася у 7 днів і у разі виконання рішення протягом якого боржник звільнявся від сплати виконавчого збору. Однак у подальшому замість нього було введено більш коректне поняття для виконання рішення безпосередньо боржником у цей період – «самостійне виконання» (коли задоволення вимог стягувача відбувається не внаслідок здійснення конкретних виконавчих дій з боку виконавця щодо боржника чи відносно його майна, а в результаті прямих активних дій самого боржника на користь стягувача і які спрямовані на виконання рішення в цілому), що зумовлено специфікою і суттю виконавчого провадження та такою його характерною ознакою як наявність примусу, адже при цьому самостійне виконання відбувається все одно в умовах своєрідного тиску і можливості застосування заходів стимулу виконавцем.

У той же час, варто відзначити, що і чинна редакція Закону України «Про виконавче провадження» оперує поняттям «добровільного виконання» (ст. 7), проте вже в іншому смисловому значенні і знову-таки стосується дій боржника поза межами виконавчого провадження без участі виконавця як його визначального суб'єкта і передусе виконавчому провадженню.

Таким чином, з урахуванням зазначеного, можна зробити висновок, що саме після відкриття виконавчого провадження має місце вже самостійне виконання рішення, добровільне ж у свою чергу можливе до пред'явлення виконавчого документа до примусового виконання (хоча цей період охоплює весь відведений час для звернення до суб'єктів примусового виконання і тут ці строки фактично перетинаються, проте, як було вказано вище, строк для добровільного виконання переривається у разі відкриття виконавчого провадження), що ґрунтується виключно на власному бажанні відповідача (боржника) без сприяння спеціальних органів чи осіб з огляду на його високу правову свідомість, розуміння вагомості і значення конституційних засад та з урахуванням оцінки негативних наслідків невиконання рішення у добровільному порядку. А відтак поняття «добровільного» і «самостійного виконання» не можуть отожднюватися та вживатися як синоніми, адже мають чіткі критерії для розмежування, зокрема часові рамки здійснення, відмінне правове регулювання процесу під час якого відбувається (у разі добровільного виконання відносини фактично знаходяться поза правовим полем, адже судовий процес закінчився, а виконавчий ще не почався або вичерпався строк для його ініціювання чи виконавче провадження було завершено) та наявність (потенційного) впливу у специфічній формі з боку спеціального суб'єкта – виконавця. Тому законодавство про виконавче провадження повинно оперувати виключно поняттям «самостійного виконання» у контексті виконання рішення безпосередньо боржником, що не є напрямку результатом вчинення щодо нього (його майна) виконавчих дій із боку виконавця, а в цілому зумовлене опосередкованим впливом суті виконавчих процедур та вжитих у зв'язку з відкриттям виконавчого провадження заходів (внесення відомостей про боржника до Єдиного реєстру боржників, вказівка на необхідність надання декларації про доходи і майно, перевірка майнового стану боржника, накладення арешту на майно тощо).

У контексті наведеної характеристики даних понять та їх кореляції доречно проаналізувати не просто допустимість самостійного виконання рішення боржником під час виконавчого провадження, а і наслідки такого виконання та виправданість надання строку для самостійного виконання для всіх категорій рішень, зокрема враховуючи попередній досвід його застосування за старим законом, а також іноземну практику в якості прикладу для доопрацювання такої моделі самостійного виконання з урахуванням потенційної можливості відкриття виконавчого провадження як стимулу саме для добровільного виконання рішення.

Так, чинний Закон допускає самостійне виконання і навіть зобов'язує сторін повідомити про таке виконавця (ч. 4 ст. 19 Закону), проте на відміну від попереднього Закону України «Про виконавче провадження» від 21.04.1999 р. не надає відповідного строку для самостійного виконання після відкриття виконавчого провадження з метою звільнення боржника від сплати виконавчого збору (основної винагороди) у разі використання цієї нагоди. Наразі ж фактично боржник може виконати рішення самостійно впродовж перебігу всього виконавчого провадження паралельно із вжиттям виконавцем заходів примусового характеру. Все ж, не зважаючи на це, не уникне обов'язку сплати виконавчого збору (основної винагороди), адже за ч. 9 ст. 27 Закону виконавчий збір не стягується лише, якщо рішення було виконано до винесення постанови про відкриття виконавчого провадження. Більше того, саме такі нововведення надали виконавчому збору (основній винагороді) подвійної правової природи і тепер це не тільки плата за вчинення виконавчих дій виконавцем, тобто за примусове виконання рішення, а і санкція за невиконання рішення у добровільному порядку до залучення суб'єктів примусового виконання. Тому з приводу пропозиції у проєкті Закону про внесення змін до Закону України «Про виконавче провадження» щодо запровадження строку на самостійне виконання рішення № 10048 від 14.09.2023 р. [8] знову запровадити 7-денний строк, який має надаватися боржнику для самостійного виконання з подальшим звільненням від сплати ним виконавчого збору (основної винагороди) у разі здійснення такого, вважаємо за необхідне зазначити наступне.

Насамперед, перспектива ініціювання виконання рішення в примусовому порядку являється певним стимулом для відповідача (боржника) вжити визначених судом у рішенні заходів після його ухвалення задля уникнення початку його примусового виконання компетентними органами та особами. А вірогідність того, що після відкриття виконавчого провадження до боржника все одно не будуть застосовані заходи впливу і в будь-якому разі йому надаватиметься строк для виконання рішення без застосування до нього санкцій у грошовій формі в жодному разі не буде спонукати його виконувати рішення добровільно, а навпаки збільшить кількість звернень до виконавців з метою заохочення пасивного боржника виконати приписи суду, що у результаті вже може призвести до активізації боржника у виконанні рішення. З одного боку мета судочинства буде досягнута – порушені права будуть захищені і як наслідок відновлені, але, по-перше, це відбудеться із значним відтермінуванням у часі, а по-друге, із нераціональним використанням робочого часу виконавців, коли праця державних виконавців оплачується з державного бюджету без відповідного його поповнення у такому випадку за рахунок стягнутого виконавчого збору, а також не буде компенсована і приватному виконавцеві через відміну справляння основної винагороди у разі самостійного виконання рішення боржником протягом відведеного для цього терміну. Тому така практика економічно не прийнятна ні для виконавців, ні для держави в цілому, а відтак зняття зазначеного законопроєкту з розгляду вважаємо виправданим.

У даному випадку у вигідному становищі опиняється лише боржник, який матиме додатковий час для фактично легалізованого ухилення від виконання рішення без жодних негативних наслідків, адже знатиме, що у разі відкриття виконавчого провадження ще для цього відведений спеціальний термін, протягом якого він зможе задовольнити вимоги стягувача без жодної відповідальності, тим самим нівелюючи суть обов'язковості рішень та підриваючи їх значимість і авторитет суду зокрема, знецінюючи і направлену на початок примусового виконання рішення роботу виконавців. Як констатував Верховний Суд стягнення виконавчого збору є ефективним засобом стимулю-

вання боржника до намагання виконати рішення суду самостійно до відкриття виконавчого провадження [9]. Тому, якщо розширювати можливості самостійного виконання в межах виконавчого провадження, то треба враховувати як інтереси виконавців, так і держави зокрема, казна якої теж поповнюється за рахунок виконавчого збору (сплачених податків із основної винагороди як заробітку приватного виконавця). У цьому зв'язку доречно оцінити як варіант зменшення розміру виконавчого збору (основної винагороди) залежно від етапу виконавчого провадження, на якому відбулося виконання самим боржником, а не повне звільнення його від стягнення відповідних платежів. Такі ризики для зобов'язаної за рішенням особи в будь-якому разі будуть приводом зважити доцільність виконання рішення, не допускаючи примусового виконання за участі компетентних суб'єктів, і не дозволить просто ігнорувати рішення до моменту їх залучення, що заодно не лише забезпечить баланс прав учасників правовідносин, а і підвищить рівень виконання рішень та все одно продовжуватиме популяризувати добровільне виконання.

Крім того, стратегією реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки, що схвалена Указом Президента України від 20.05.2015 № 276/2015 [10], одним із своїх завдань визначено впровадження дієвих стимулів для добровільного виконання судових рішень і загроза ініціювання примусового виконання рішення з подальшим безумовним стягненням виконавчого збору (основної винагороди) як санкції за попереднє невиконання рішення в добровільному порядку може бути як раз одним із таких дієвих заходів, які сприятимуть досягненню поставленої мети. Зазначеним також підтверджується, що впровадження строку для самостійного виконання із звільненням від сплати виконавчого збору (основної винагороди) і відтермінування вчинення виконавчих дій та вжиття заходів примусового характеру не є доцільним. Більше того, така практика є ризикованою, зокрема при виконанні майнових рішень, адже у даному разі протягом цього часу боржник може здійснювати недобросовісні дії направлені на ухилення від виконання рішення, у тому числі і щодо свого майна. У той же час, мова не йде про скасування такого роду строку при виконанні рішень немайнового характеру, що наразі першочергово становить 10 робочих днів, оскільки це є особливістю цієї процедури, адже факт виконання рішення залежить саме від добросовісності боржника і його дій, направлених на виконання такого, але при цьому не передбачається звільнення боржника від сплати виконавчого збору (основної винагороди) за виконання рішення цієї категорії.

Нераціональним видається введення відповідного строку для самостійного виконання і в контексті нещодавно прийнятих змін стосовно посилення судового контролю за виконанням рішень [11], у тому числі ухвалених судами і цивільної та господарської юрисдикцій. Наприклад, щоб зобов'язати боржника подати у встановлений судом строк звіт про виконання судового рішення в певних категоріях справ стягувач може звернутися з відповідним клопотанням за умови відкриття виконавчого провадження (ч. 2 ст. 453-1 Цивільного процесуального кодексу України). Якщо ж при цьому після відкриття виконавчого провадження встановити строк для самостійного виконання, то відповідно у цей період нерезонно ініціювати відповідне питання перед судом.

Утім треба враховувати наявність випадків, коли боржник об'єктивно не мав змоги виконати рішення до відкриття виконавчого провадження, наприклад з причин того, що йому не було відомо про факт винесення рішення проти нього, зокрема коли таке є саме по собі виконавчим документом (виконавчий напис нотаріуса) чи підлягає негайному виконанню чи таке вступає в законну силу з моменту проголошення (прийняття) і може бути пред'явлене до виконання

на наступний день, а відтак часу на вжиття заходів для його виконання було обмаль або навіть просто боржнику не були відомі реквізити банківського рахунку стягувача [12], на які можна самостійно сплатити борг, то у такому разі такий боржник є добросовісним і безумовне стягнення виконавчого збору (основної винагороди) як наслідок відкриття виконавчого провадження у цьому разі є несправедливим по відношенню до нього. З огляду на що, такі ситуації повинні бути взяті до уваги і для їх врегулювання мають бути запропоновані окремі рішення, але не в межах вже відкритого виконавчого провадження, адже цим навпаки ускладнюється їх подолання для боржника. Наприклад, як один із запропонованих варіантів, є прийняттям надання строку для добровільного виконання у проміжку між набранням рішенням законної сили (виключенням залишається рішення, що підлягають негайному виконанню) і початком його примусового виконання (в ідеалі зверненням до примусового виконання – видачею виконавчого документа), до спливу якого, боржник може скористатися нагодою виконати рішення сам, а стягувач у свою чергу не буде мати права і підстав пред'являти його до примусового виконання. Таким чином, це допоможе запобігти негативним наслідкам для боржника, який свідомо мав намір виконати рішення, але не зміг його реалізувати, адже уникне збільшення розміру боргу за рахунок стягнення додатково з нього виконавчого збору (основної винагороди) за відсутності строку для самостійного виконання рішення в межах виконавчого провадження і відповідних пов'язаних з цим пільг. І навпаки звільнить виконавців від зайвої роботи, що по суті нівелюється у разі самостійного виконання рішення боржником одразу після відкриття виконавчого провадження, і яка ще тим паче не буде компенсована за наявності такого винятку для звільнення від стягнення виконавчого збору (основної винагороди).

Взагалі, якщо боржник добросовісний і має намір виконати рішення, то навіть в умовах поточної ситуації з урахуванням затримок видачі виконавчих документів, сьогодні цілком достатньо часу до відкриття виконавчого провадження для виконання приписів суду за відсутності об'єктивних перешкод. Втім, доречно було би встановити оптимальні строки для видачі виконавчих документів поки норма щодо звернення рішення до виконання (ч. 4 ст. 431 Цивільного процесуального кодексу України) залишається декларативною через відсутність Єдиного державного реєстру виконавчих документів, узгодивши їх із відповідним терміном для добровільного виконання,

визначивши цей період як часовий проміжок, що передуватиме видачі виконавчого документа і вплив якого і обумовлює таку можливість.

Висновки. Практика, коли надання строку на добровільне виконання встановлюється до видачі судом виконавчого документа або безпосередньо у судовому рішенні відома у таких країнах як Королівство Іспанія, Республіка Хорватія, Латвійська Республіка, Федеративна Республіка Бразилія, Мексиканські Сполучені Штати і позитивно себе зарекомендувала, тому може бути взята як приклад за основу та розвиватися і в Україні для запобігання подібних випадків, коли добросовісний боржник не встигає до відкриття виконавчого провадження виконати рішення, тим самим розвантажить і виконавців від звернень, які не зможуть бути забезпечені примусовим виконанням через дії на випередження самого боржника до чи всупереч вжиттю примусових заходів, при тому, що витрачений час на це не покривається за рахунок виконавчого збору (основної винагороди) у разі впровадження інституту самостійного виконання у тому вигляді, який вже існував раніше і знову пропонувався у вищезгаданому законопроекті.

Водночас, взагалі виключати вірогідність самостійного виконання рішення боржником у ході виконавчого провадження неможливо, такі випадки є і зараз непоодинокими, і при цьому навіть за чинного підходу щодо регламентації безумовного справляння виконавчого збору (основної винагороди) без винятку і у такій ситуації, боржники оскаржують постанови про стягнення цих коштів у судовому порядку і визнають їх неправомірними начебто через «пасивну» поведінку виконавця [13]. Тому з урахуванням означених ризиків, зокрема для виконавців, варто врахувати і їхні інтереси. Вводячи строк на добровільне виконання до пред'явлення виконавчого документа (і навіть без наявності такого) та, не запроваджуючи аналогічного в межах виконавчого провадження, при існуванні імперативного правила щодо безумовного стягнення після відкриття виконавчого провадження виконавчого збору (основної винагороди) в якості санкції за попереднє невиконання рішення, треба брати до уваги подібні наслідки. Тому як варіант для збалансування інтересів всіх учасників можна розглянути можливість зменшення розміру виконавчого збору (основної винагороди) у разі самостійного виконання рішення боржником залежно від стадії виконавчого провадження, на якому таке відбулося, і зважаючи на обсяг виконавчих дій, що вже встиг провести виконавець, з метою оплати його праці і компенсації понесених затрат.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України, прийнята Верховною Радою України 26.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 21.02.2025).
2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 21.02.2025).
3. Про виконавче провадження: Закон України від 21.04.1999 р. № 606-XIV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/60614?find=1&text=%D0%B7%D0%B1%D1%96%D1%80#w1_1 (дата звернення: 21.02.2025).
4. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 21.02.2025).
5. Постанова Верховного Суду від 20 листопада 2019 року, судова справа № 480/1558/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85803961> (дата звернення: 21.02.2025).
6. Постанова Дніпровського апеляційного суду від 19 січня 2022 року, судова справа № 2-1218/11. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102633506> (дата звернення: 21.02.2025).
7. Про виконавче провадження: Закон України від 02.06.2016 р. №1404-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19> (дата звернення: 28.02.2025).
8. Про внесення змін до Закону України «Про виконавче провадження» щодо запровадження строку на самостійне виконання рішення: проект Закону від 14.09.2023 р. № 10048. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19> (дата звернення: 28.02.2025).
9. Постанова Верховного Суду від 11.08.2022 р., судова справа №640/23271/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105693473> (дата звернення: 28.02.2025).
10. Стратегія реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015-2020 роки: схвал. Указом Президента України від 20.05.2015 р. № 276/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/276/2015> (дата звернення: 05.02.2025).
11. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення положень про судовий контроль за виконанням судових рішень: Закон України від 21.11.2024 р. № 4094-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4094-20> (дата звернення: 27.02.2025).
12. Снідевич О.С. Відсутність інформації про рахунки стягувача як перешкода у добровільному виконанні рішення суду боржником. Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні: Матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф. (27 жовтня 2023р., Чернівці) / редкол.: О.В. Щербанюк та ін. Чернівці: 2023. С. 345-349.
13. Постанова Верховного Суду від 16 квітня 2020 року, судова справа № 640/8425/19. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/88814982> (дата звернення: 27.02.2025).

РОЗДІЛ 4

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 336.7:343.352:34

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-3/43>

БАНКІВСЬКІ САНКЦІЇ ТА ЗАМОРОЖЕННЯ АКТИВІВ ЯК ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ФІНАНСОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

BANKING SANCTIONS AND ASSET FREEZING AS LEGAL MECHANISMS OF FINANCIAL REGULATION

Возняковська К.А., д.ю.н., професор,
завідувачка кафедри цивільного, господарського права
та приватноправових дисциплін

Чернівецький навчально-науковий юридичний інститут
Національного університету «Одеська юридична академія»

Петрюк Д.А., магістр права

Юридичний факультет Фордгемського університету, Нью-Йорк, штат Нью-Йорк, США

У статті комплексно досліджено банківські санкції та замороження активів як ключові правові механізми фінансового регулювання. Висвітлено їхню роль у міжнародному праві як інструментів стримування агресії, боротьби з тероризмом та забезпечення безпеки. Проаналізовано основні види санкцій (персональні, секторальні, фінансові), спрямовані на послаблення економічного потенціалу підсанкційних суб'єктів. Особливу увагу приділено міжнародно-правовим підставам застосування санкцій (рішення Ради Безпеки ООН, рекомендації FATF, санкційні режими ЄС).

Акцентовано на механізмі замороження активів як засобі обмеження фінансових можливостей осіб, що становлять загрозу безпеці. Досліджено законодавство України (зокрема Закон «Про санкції») щодо фінансових обмежень та імплементації міжнародних санкційних рішень. Відзначено роль державних органів України у процесі замороження активів. Розглянуто питання відповідності санкцій національному та міжнародному праву, включаючи захист права власності та судовий захист.

Оцінено ефективність санкцій у контексті російсько-української війни, проаналізовано їхній вплив на економіку держави-агресора, спроби обходу обмежень та значення міжнародної координації для дієвості санкційної політики.

На основі дослідження запропоновано рекомендації щодо підвищення ефективності санкційної політики. Зокрема, пропонується посилити міжнародну співпрацю у сфері фінансового моніторингу, запровадити дієві механізми конфіскації активів агресора та вдосконалити процедури судового захисту підсанкційних осіб. Наголошено на потребі прозорості санкційних рішень та оперативного реагування на спроби їх обходу. Реалізація цих заходів сприятиме підвищенню ефективності санкцій як інструменту підтримання міжнародного правопорядку та захисту суверенітету України.

Ключові слова: банківські санкції, FATF, замороження активів, фінансове регулювання, міжнародне право, бізнес, санкційна політика, економічні обмеження.

The article provides a comprehensive study of banking sanctions and asset freezing as key legal mechanisms of financial regulation. Their role in international law is highlighted as instruments for deterring aggression, combating terrorism, and ensuring security. The main types of sanctions (personal, sectoral, financial) aimed at weakening the economic potential of sanctioned subjects are analyzed. Special attention is given to the international legal grounds for sanctions (UN Security Council decisions, FATF recommendations, EU regimes).

Focus is placed on the mechanism of asset freezing as a means to restrict the financial capabilities of threatening actors. Ukraine's legislation (including the Law "On Sanctions") regarding financial restrictions and the implementation of international sanction decisions is examined. The role of Ukraine's state bodies in asset freezing is noted. The compliance of sanctions with national and international law is considered, including protection of property rights and judicial remedies.

The effectiveness of sanctions in the context of the Russia-Ukraine war is evaluated, including their impact on the aggressor state's economy, attempts to circumvent restrictions, and the importance of international coordination for sanction policy effectiveness.

Based on the study, recommendations are proposed to improve the effectiveness of sanction policy. In particular, it is proposed to strengthen international cooperation in financial monitoring, introduce effective mechanisms for confiscating aggressor assets, and improve judicial protection procedures for sanctioned persons. The need for transparency of sanction decisions and prompt responses to evasion attempts is emphasized. Implementation of these measures will enhance the effectiveness of sanctions as a tool for maintaining international legal order and protecting Ukraine's sovereignty.

Key words: banking sanctions, FATF, asset freezing, business, financial regulation, international law, sanction policy, economic restrictions.

Постановка проблеми. Банківські санкції та замороження активів є ключовими інструментами фінансового регулювання, які використовуються для протидії агресії, фінансуванню тероризму та порушенням міжнародного права. Вони забезпечують економічний тиск на держави-агресори та підсанкційних осіб, обмежуючи їхній доступ до фінансових ресурсів. Проте ефективність цих заходів залежить від наявності чіткої правової бази, узгодженості дій на міжнародному рівні та здатності держав забезпечити належний контроль за виконанням санкцій.

Одним із основних викликів залишається ухилення від санкцій через офшорні компанії, підставних осіб та фінансові посередники, що підриває їхню результативність. Водночас застосування санкцій часто супроводжується правовими справами щодо їхньої обґрунтованості та відповідності нормам міжнародного права. Питання захисту прав підсанкційних осіб, процедури замороження активів та можливості їх конфіскації потребують детального правового врегулювання.

Метою статті є систематизація та аналіз правових механізмів застосування банківських санкцій та заморо-

ження активів, визначення ключових проблем у сфері їх реалізації та формування рекомендацій щодо підвищення ефективності санкційної політики. Ефективне застосування фінансових санкцій є не лише юридичним, а й політичним та економічним завданням, оскільки воно сприяє забезпеченню міжнародної безпеки, протидії агресії та фінансуванню тероризму, а також зміцненню глобальної фінансової стабільності.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Проблематика банківських санкцій та замороження активів є предметом досліджень багатьох міжнародних та вітчизняних науковців, юристів і фінансистів. У міжнародній практиці питання застосування фінансових санкцій активно вивчають Організація Об'єднаних Націй (ООН) та Група розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (FATF), які розробляють рекомендації щодо ефективного використання санкційних механізмів для боротьби з фінансуванням тероризму та відмиванням коштів. Значну увагу проблемам санкційної політики приділяють також Європейська комісія та Міністерство фінансів США (OFAC), які здійснюють практичне впровадження фінансових обмежень на міжнародному рівні.

Основний матеріал. Банківські санкції є важливим інструментом фінансового регулювання, що застосовується для запобігання та припинення порушень міжнародного права, захисту національної безпеки та забезпечення міжнародного миру. Вони мають різноманітні форми, але найбільш поширеними є блокування активів, обмеження фінансових операцій, відключення від міжнародних платіжних систем та заборона на залучення іноземного фінансування. Зазвичай санкції застосовуються як відповідь на акти агресії, фінансування тероризму або серйозні порушення прав людини.

На міжнародному рівні правові основи застосування санкцій закріплені в низці документів. Першочергово це Статут ООН, який надає Раді Безпеки право запроваджувати санкції у разі загрози міжнародному миру та безпеці. Санкції можуть передбачати як повне припинення економічних і фінансових відносин з державою-агресором, так і точкові обмеження щодо окремих осіб, компаній або секторів економіки [9]. Особливої уваги заслуговує практика запровадження так званих «таргетованих» санкцій, які спрямовані на конкретних осіб або установи, причетні до протиправних дій. Цей підхід дозволяє знизити негативний вплив на цивільне населення, водночас підвищуючи ефективність санкційного тиску.

Суттєву роль у фінансовому регулюванні відіграє також Міжнародна група з протидії відмиванню коштів (FATF). Її рекомендації є глобальним стандартом для боротьби з фінансуванням тероризму та відмиванням грошей. Згідно з рекомендаціями FATF, країни зобов'язані мати ефективні механізми замороження активів осіб і організацій, підозрюваних у фінансуванні терористичних чи інших незаконних діяльностей [8]. Цей підхід дозволяє вчасно зупинити фінансові потоки, що спрямовуються на підтримку терористичних організацій або агресивних режимів.

Європейський Союз також має розгалужену систему санкційних механізмів, яка базується на Договорі про функціонування ЄС. Рада ЄС може ухвалювати рішення про застосування фінансових санкцій, які мають обов'язкову силу для всіх держав-членів. Це дозволяє координувати заходи щодо замороження активів, заборони фінансових операцій та обмеження доступу до фінансових ринків для підсанкційних суб'єктів [10].

Україна активно застосовує персональні санкції як інструмент економічного тиску на державу-агресора та її резидентів. Важливою особливістю української санкційної політики є її динамічний розвиток, зумовлений постійними змінами в геополітичній ситуації. Значний внесок

у дослідження структури та ефективності українських санкцій зроблено аналітиками платформи YouControl, які регулярно публікують аналітичні матеріали щодо змін у санкційних списках, нових обмежувальних заходів та їхнього впливу на економіку України та держави-агресора [7].

Європейський Союз відіграє ключову роль у застосуванні фінансових санкцій, спрямованих на послаблення економічного потенціалу держав-агресорів. Санкційна політика ЄС передбачає замороження активів, обмеження фінансових операцій та заборону інвестицій у стратегічні галузі економіки. Відповідно до останніх рішень Європейської Комісії, санкції охоплюють широкий спектр секторів, включаючи енергетику, фінанси та оборонну промисловість. Ці заходи спрямовані на обмеження доступу до європейських фінансових ринків та зниження фінансової спроможності держав-агресорів [5].

Що стосується України, то питання застосування санкцій врегульовано Законом України «Про санкції», ухваленим у 2014 році у відповідь на агресію Російської Федерації. Відповідно до цього закону, санкції визначаються як спеціальні економічні та інші обмежувальні заходи, які застосовуються для захисту національної безпеки, суверенітету та територіальної цілісності України [2]. Українське законодавство передбачає широкий спектр санкцій, серед яких блокування активів, обмеження торговельних операцій, припинення фінансових операцій, заборона на участь у приватизації та обмеження надання фінансових послуг.

Особливо цікавим є механізм блокування активів, який фактично позбавляє підсанкційних осіб права користуватися та розпоряджатися своїм майном. Це дієвий інструмент, що унеможливує фінансування протиправних дій, зокрема збройної агресії чи терористичних актів. Проте важливо враховувати, що блокування активів не є конфіскацією у традиційному розумінні, оскільки право власності формально залишається за підсанкційною особою. Остаточне позбавлення права власності може відбуватися лише за рішенням суду, що відповідає конституційним гарантіям права власності в Україні [1].

Також варто зазначити, що застосування фінансових санкцій в Україні тісно пов'язане з міжнародними зобов'язаннями. Закон «Про санкції» [2] дозволяє імплементацію рішень Ради Безпеки ООН та санкцій ЄС у національне законодавство, що забезпечує відповідність дій України міжнародному праву. Це особливо важливо в умовах сучасних глобальних викликів, коли ефективність санкцій залежить від їх колективного застосування кількома державами.

Ефективність банківських санкцій значною мірою визначається їх своєчасністю та комплексністю. Якщо обмежувальні заходи застосовуються вчасно, вони можуть суттєво послабити економічний потенціал держави-агресора, ускладнивши фінансування її військових дій. Водночас важливо забезпечити належний контроль за дотриманням санкційного режиму, щоб запобігти можливим спробам його обходу. Український досвід свідчить, що санкції можуть бути ефективним інструментом у протидії агресії, проте для досягнення максимального результату необхідно поглиблювати міжнародну співпрацю та вдосконалювати механізми їх застосування.

Замороження активів є одним із ключових інструментів фінансового регулювання, що використовується для забезпечення виконання санкційних рішень. Його мета полягає у тимчасовому позбавленні підсанкційних осіб права користуватися та розпоряджатися своїм майном. Такий захід застосовується до фізичних чи юридичних осіб, що становлять загрозу міжнародній чи національній безпеці, або є причетними до тероризму, агресії чи інших протиправних дій.

На міжнародному рівні замороження активів часто використовується як частина комплексного санкційного

режиму, що регулюється резолюціями Ради Безпеки ООН. Наприклад, Рада Безпеки має право ухвалювати рішення про блокування активів осіб та організацій, причетних до терористичної діяльності або фінансування збройних конфліктів [9]. Крім того, замороження активів активно застосовується країнами-членами Європейського Союзу відповідно до санкційних регламентів. Ці заходи є обов'язковими для виконання на території всіх держав-членів ЄС, що значно підвищує їхню ефективність [10].

Особливу увагу слід приділити Рекомендаціям FATF, які вимагають від держав запровадження національних механізмів замороження активів як інструменту протидії фінансуванню тероризму та відмиванню коштів. FATF наполягає на негайному замороженні активів осіб, що перебувають у санкційних списках, без попереднього судового рішення. Такий підхід забезпечує оперативне блокування фінансових ресурсів, що може запобігти їх вихоруванню у протиправних цілях [8].

Національний механізм замороження активів в Україні ґрунтується на положеннях Закону України «Про санкції». Відповідно до цього закону, замороження активів визначається як спеціальний економічний захід, що передбачає тимчасове позбавлення права користуватися та розпоряджатися майном, яке належить підсанкційним особам [2]. Рішення про замороження активів ухвалюється Радою національної безпеки і оборони України та вводиться в дію указом Президента. Банки та інші фінансові установи зобов'язані негайно виконати такі рішення, замороживши відповідні активи на рахунках підсанкційних осіб.

Крім того, важливу роль у реалізації цього механізму відіграє Національний банк України, який контролює дотримання санкційних обмежень фінансовими установами. Банки зобов'язані перевіряти своїх клієнтів на предмет наявності в санкційних списках та у разі виявлення відповідності — негайно блокувати їхні рахунки. Варто зазначити, że блокування активів може стосуватися як грошових коштів, так і цінних паперів, корпоративних прав, нерухомості та інших матеріальних активів.

Замороження активів в Україні застосовується також на підставі рішень міжнародних організацій. Закон дозволяє імплементувати санкційні рішення Ради Безпеки ООН, Європейського Союзу та інших міжнародних органів без додаткового внутрішнього законодавчого процесу. Це забезпечує швидке реагування на загрози національній безпеці та підвищує ефективність санкційної політики.

Окремо слід згадати про новий правовий механізм, передбачений Законом України «Про основні засади примусового вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів», який стосується примусового вилучення майна Російської Федерації та її резидентів. Цей закон дозволяє здійснювати націоналізацію активів держави-агресора без попередньої компенсації, що є винятковим заходом в умовах воєнного стану [11].

Рішення про таке вилучення приймається РНБО та набуває чинності після підписання відповідного указу Президента. Така практика має важливе значення для фінансування відбудови України та відшкодування збитків, завданих збройною агресією.

Механізм замороження активів є одним із найефективніших інструментів санкційної політики, оскільки він безпосередньо впливає на фінансові можливості підсанкційних осіб. Проте важливо забезпечити прозорість та об'єктивність цього процесу, аби уникнути зловживань. У цьому контексті доцільним є вдосконалення механізмів судового контролю за застосуванням санкцій та забезпечення захисту прав осіб, щодо яких санкції можуть бути неправомірно застосовані. Також важливо підвищувати рівень міжнародної співпраці у сфері виявлення та замороження активів, що дозволить ефективніше перекривати фінансові потоки агресорів та терористів.

Ефективність санкцій як правового механізму фінансового регулювання багато в чому залежить від їхнього обсягу, координації між державами та здатності підсанкційних суб'єктів адаптуватися до обмежень. Замороження активів, відключення від міжнародних фінансових систем та обмеження доступу до капіталу створюють значний економічний тиск на державу-агресора або осіб, причетних до порушення міжнародного права. Водночас існують дискусії щодо довгострокової результативності таких заходів та їхнього впливу на глобальну фінансову систему.

З одного боку, санкції можуть досягати своєї мети, завдаючи безпосередніх економічних збитків. Наприклад, замороження близько 300 мільярдів доларів російських валютних резервів у США, ЄС та інших країнах стало безпрецедентним заходом, що обмежив можливості Росії стабілізувати власну валюту та фінансувати війну проти України. Відключення низки російських банків від SWIFT додатково ускладнило міжнародні фінансові операції, змусивши країну шукати обхідні шляхи для здійснення платежів [3].

З іншого боку, слід визнати, що санкції не завжди призводять до негайного припинення агресивних дій. Російська Федерація, попри масштабні фінансові обмеження, продовжує фінансувати військові операції, використовуючи альтернативні механізми, зокрема торгівлю з країнами, які не приєдналися до санкцій. Частково це пояснюється тим, що санкційні заходи часто потребують тривалого часу для досягнення максимального ефекту. Економічний тиск поступово виснажує ресурси держави-агресора, обмежуючи її здатність продовжувати військові дії.

Важливим аспектом є також психологічний та політичний ефект санкцій. Блокування активів високопосадовців, олігархів та наближених до влади осіб створює додатковий внутрішній тиск на політичне керівництво. Наприклад, замороження рахунків російських бізнесменів у Європі та США не лише позбавило їх доступу до фінансових ресурсів, але й підірвало їхній вплив на міжнародній арені [6].

Крім того, санкції виконують превентивну функцію, стримуючи потенційних порушників від участі у протиправній діяльності. Розуміння того, що їхні активи можуть бути заморожені, а бізнес — ізольований від міжнародної фінансової системи, змушує суб'єктів утримуватися від співпраці з державами-агресорами чи терористичними організаціями. Це особливо актуально в умовах зростання кількості випадків обходу санкцій, коли компанії з третіх країн намагаються налагодити фінансові потоки в обхід обмежень. У відповідь на такі дії країни Заходу активно застосовують вторинні санкції, що передбачають відповідальність для осіб і організацій, які сприяють ухиленню від санкційних режимів.

Водночас необхідно враховувати і ризики, пов'язані із застосуванням санкцій. Занадто жорсткі або неправильно сплановані санкції можуть мати побічний ефект, завдаючи шкоди економіці країн, які їх запроваджують. Це особливо помітно у випадках, коли обмеження стосуються енергетичного сектору або критичних товарів. Для мінімізації таких наслідків важливо забезпечити чітку координацію санкційної політики на міжнародному рівні, а також застосовувати санкції з урахуванням реальних економічних обставин.

Незважаючи на жорсткі обмеження, підсанкційні особи та організації часто вдаються до використання складних схем з метою уникнення фінансових санкцій. Для цього залучаються компанії-посередники, підставні особи та офшорні юрисдикції. Особливу загрозу становлять країни, які не приєдналися до санкційної коаліції та продовжують здійснювати фінансові операції з підсанкційними суб'єктами. У відповідь на це США, ЄС та інші держави дедалі частіше застосовують вторинні санкції, які передбачають відповідальність для осіб та компаній, що сприяють ухиленню від санкцій [4].

Для підвищення ефективності санкцій необхідно поєднувати їх із іншими інструментами міжнародного впливу, зокрема дипломатичними зусиллями та посиленням військової підтримки для держав, які стали жертвами агресії. Крім того, важливим завданням є подальше вдосконалення механізмів моніторингу та виявлення спроб обходу санкцій. У цьому контексті міжнародна співпраця між фінансовими розвідками, банками та урядами відіграє ключову роль.

Висновки. Проведений аналіз засвідчує, що банківські санкції та замороження активів є важливими та ефективними правовими механізмами фінансового регулювання. Вони застосовуються для захисту міжнародного миру і безпеки, протидії агресії, фінансуванню тероризму та порушенням прав людини. Україна, зіткнувшись із масштабною збройною агресією Російської Федерації, активно використовує ці механізми як частину своєї санкційної політики. Замороження російських активів на міжнародному рівні та відключення банків від глобальних фінансових систем стали ключовими засобами економічного тиску на агресора.

Значна перевага санкцій полягає в їхній гнучкості та швидкості впровадження. Міжнародна спільнота може оперативно реагувати на загрози, запроваджуючи фінансові обмеження. Замороження активів дозволяє негайно блокувати доступ підсанкційних осіб до фінансових ресурсів, унеможливаючи подальше фінансування їхньої діяльності. Окрім цього, санкції виконують важливу превентивну функцію, стримуючи інших потенційних порушників міжнародного права.

Водночас слід визнати, що санкції не завжди досягають своїх цілей у короткостроковій перспективі. Економічний тиск потребує часу для досягнення бажаного результату. Агресори часто вдаються до ухилення від санкцій за допомогою офшорних схем, використання підставних осіб чи співпраці з країнами, які не приєдналися до санкційної

коаліції. Саме тому ефективність санкцій значною мірою залежить від рівня міжнародної співпраці, координації дій та обміну інформацією між державами.

Особливої уваги потребує питання конфіскації заморожених активів. Хоча міжнародне право забезпечує захист суверенних активів держав, ситуація з російськими резервами створює унікальний прецедент. Дискусії щодо можливості використання заморожених коштів для відшкодування завданих Україні збитків свідчать про необхідність розробки нових правових механізмів у цій сфері. Відповідні зміни можуть стати важливим кроком у напрямку встановлення відповідальності агресорів та забезпечення справедливості.

Україна має продовжувати активну санкційну політику, спрямовану на максимальне обмеження фінансових можливостей держави-агресора. Також необхідно посилити міжнародну співпрацю в питаннях моніторингу та виявлення спроб обходу санкцій. Важливою залишається й законодавча робота, зокрема вдосконалення процедур конфіскації активів, що дозволить ефективніше захищати національні інтереси.

Крім того, варто розробити дієві механізми для забезпечення прозорості санкційної політики та захисту прав осіб, які потрапили під санкції. Це сприятиме підвищенню довіри до санкційних рішень як з боку міжнародної спільноти, так і з боку громадськості.

Загалом банківські санкції та замороження активів є потужним інструментом, який за умови правильної імплементації та міжнародної підтримки здатний стати дієвим засобом стримування агресії, забезпечення міжнародного правопорядку та відновлення справедливості. Україні слід продовжувати наполегливу роботу над розширенням санкційної коаліції, підтримувати ініціативи щодо конфіскації заморожених активів та розробляти ефективні правові механізми для їхнього використання на користь відновлення країни.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vp#Text>
2. Про санкції: Закон України від 14.08.2014 р. № 1644-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1644-18#Text>
3. EU bars 7 Russian banks from SWIFT, but spares those in energy. URL: <https://www.reuters.com/business/finance/eu-excludes-seven-russian-banks-swift-official-journal-2022-03-02/>
4. U.S. Department of the Treasury. Disrupting and Degrading – One Year of U.S. Sanctions on Russia and Its Enablers. URL: <https://home.treasury.gov/news/press-releases/jy1298>
5. European Commission. EU Sanctions against Russia following the invasion of Ukraine. URL: https://commission.europa.eu/eu-sanctions-against-russia-following-invasion-ukraine_en
6. Активізація санкційних механізмів в Україні: що варто знати. URL: <https://forbes.ua>
7. Міжнародні та українські персональні санкції проти російської агресії: динаміка, структура, відмінності. URL: <https://youcontrol.com.ua/data-research/mizhnarodni-ta-ukrayinski-personalni-sanktsiyi-proti-rosiyskoyi-ahresiyi-dynamika-struktura-vidminnosti/>
8. Statement on the Russian Federation, 24 Feb. 2023. URL: <https://www.fatf-gafi.org/en/publications/Fatfgeneral/fatf-statement-russian-federation.html>
9. Статут Організації Об'єднаних Націй (Статут ООН), 1945. URL: <https://www.un.org/en charter-united-nations>
10. Договір про функціонування Європейського Союзу, 1957 (консолідована редакція). URL: <https://eur-lex.europa.eu>
11. Про основні засади примусового вилучення об'єктів права власності РФ та її резидентів: Закон України № 2116-IX від 03.03.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2116-20#Text>

ЩОДО ПРОБЛЕМНИХ АСПЕКТІВ ЗАСТОСУВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ГОСПОДАРСЬКИХ ШТРАФІВ У СФЕРІ АВТОМОБІЛЬНИХ ПЕРЕВЕЗЕНЬ**ON PROBLEMATIC ASPECTS OF THE APPLICATION OF ADMINISTRATIVE AND ECONOMIC FINES IN ROAD TRANSPORTATION****Войнарівський М.М., к.ю.н.,
суддя***Миколаївський районний суд Миколаївської області*

Стаття присвячена проблемним аспектам застосування адміністративно-господарських штрафів у сфері автомобільних перевезень в Україні. Висвітлюються ключові законодавчі колізії, що виникають під час проведення рейдових перевірок, та їх вплив на діяльність перевізників. Особливу увагу приділено правовій невизначеності процедури перевірок та відсутності уніфікованого механізму розгляду справ про порушення.

Зокрема, автори зазначають, що оновлені положення Закону України «Про автомобільний транспорт» не враховують необхідності встановлення чітких критеріїв оцінки правопорушень, а Постанова Кабінету Міністрів, що регулює рейдові перевірки, фактично розширює підстави для застосування санкцій, не забезпечуючи належних гарантій прав перевізників. Це призводить до неоднакової правозастосовної практики, створення дискреційних повноважень контролюючих органів та можливих порушень принципу правової визначеності.

Окрему увагу приділено питанням співвідношення відповідальності водія та перевізника. У статті розглядаються випадки, коли штрафи накладаються на перевізника за відсутність у водія необхідних документів, навіть якщо такі документи не входять до компетенції підприємства. Виявлено тенденцію до формального підходу з боку судів при оцінці правопорушень у цій сфері, що негативно впливає на бізнес-клімат у країні.

Також досліджено проблему затримки транспортних засобів як адміністративно-господарської санкції. Така практика суперечить принципам верховенства права та може порушувати економічні права суб'єктів господарювання. Відсутність чітких процесуальних гарантій щодо строків та підстав затримання транспортних засобів потребує законодавчого врегулювання.

Наголошено на необхідності внесення змін до чинного законодавства з метою врахування вини автоперевізників при накладанні на них адміністративно-господарських штрафів, забезпечення прозорості механізму проведення рейдових перевірок та чіткого врегулювання процедури розгляду відповідної справи уповноваженим державним органом.

Ключові слова: адміністративно-господарський штраф, автомобільні перевезення, відповідальність автоперевізників, процедури розгляду справ про застосування адміністративно-господарських санкцій, процесуальні гарантії.

The article is dedicated to the problematic aspects of applying administrative and economic fines in Ukraine's road transport field. It highlights key legislative conflicts that arise during roadside inspections and their impact on carriers' activities. Special attention is given to the legal uncertainty of inspection procedures and the absence of a unified mechanism for handling violation cases.

In particular, the authors note that the updated provisions of the Law of Ukraine "On Road Transport" do not establish clear criteria for assessing violations, while the Resolution of the Cabinet of Ministers regulating roadside inspections effectively expands the grounds for imposing sanctions without providing sufficient guarantees for the rights of carriers. This leads to inconsistent enforcement practices, the creation of discretionary powers for regulatory authorities, and potential violations of the principle of legal certainty.

A separate focus is placed on the issue of the distribution of responsibility between drivers and carriers. The article examines cases where fines are imposed on carriers due to the absence of required documents from drivers, even when such documents are not within the company's competence. A tendency towards a formalistic approach by courts in evaluating violations in this sector has been identified, negatively affecting the business climate in the country.

The article also examines the issue of vehicle detention as an administrative and economic sanction. Such a practice contradicts the principles of the rule of law and may violate the economic rights of business entities. The lack of clear procedural guarantees regarding the terms and grounds for vehicle detention requires legislative regulation.

The article emphasizes the need for amendments to the current legislation to account for the fault of road carriers when imposing administrative and economic fines, ensure transparency in the mechanism of roadside inspections, and establish a well-defined procedure for handling such cases by the authorized state body.

Key words: administrative and economic fine, road transport, liability of road carriers, procedures for handling cases on administrative and economic sanctions, procedural guarantees.

Постановка проблеми. Порядок застосування адміністративно-господарських штрафів у сфері автомобільних перевезень є надзвичайно актуальним питанням, оскільки безпосередньо впливає на бізнес-клімат, економічний розвиток та імідж України як надійного партнера в міжнародних перевезеннях. Оновлена в 2022 році система рейдових перевірок та накладення штрафів на суб'єктів господарювання – перевізників потребує ретельного аналізу, позаяк може ускладнювати роботу транспортних компаній і призводити до значних фінансових втрат бізнесу. Лише за наявності чітких процедурних норм у цій сфері можна уникнути суб'єктивізму в правозастосуванні та унеможливлення корупційних ризиків. Водночас необхідність гармонізації національного законодавства з європейськими стандартами потребує реформування системи контролю в галузі автомобільних перевезень, що вимагає нагального врегулювання законодавчих суперечностей та усунення прогалин у нормативно-правовій базі.

Метою дослідження є визначення проблемних аспектів застосування адміністративно-господарських штрафів у сфері автомобільних перевезень.

Стан дослідження. Дослідження проблем застосування адміністративно-господарських санкцій до автомобільних перевізників в Україні зосереджене на аналізі правових механізмів, ефективності їх реалізації та прогалин у законодавстві. Серед авторів, дослідження яких стосувалися відповідальності у цій сфері можна назвати М. С. Ковтун, С. М. Гусарова, А. Мельник, Д. К. Медведєва та деяких інших. Разом із тим, у відповідних дослідженнях здебільшого йдеться про суто управлінські аспекти регулювання чи окремі сфери автомобільних перевезень без урахування усього комплексу проблеми у цій сфері, що потребують дослідження.

Основний зміст. Проблеми застосування АГС у сфері автомобільних перевезень стоять особливо гостро з урахуванням того, що розмір відповідних штрафів та недо-

сконалий механізм їх застосування негативно впливають на транспортну сферу, яка є однією із найбільш розвинутих в Україні з урахуванням задіяного у цій сфері малого, середнього та великого бізнесу, зв'язку відповідних відносин із європейською інтеграцією та інвестиційним іміджем країни. Не випадково, Європейська бізнес-асоціація зазначила, що недосконалість проведення рейдових перевірок перевізників у цій сфері здатне призводити до додаткових фінансових витрат для кожної транспортної компанії на рівні 1–1,5 млн гривень на рік, а міжнародні компанії, які ведуть роботу з перевізниками України в спеціальній стандартизованій глобальній програмі (Global Transportation Management Solutions – gTMS), яка не узгоджується із вимогами законодавства України – також тягнути додаткові часові та фінансові витрати на доопрацювання транспортних документів [1].

Оновлений у 2021 році внесенням змін до Закону України «Про автомобільний транспорт» режим «рейдових перевірок (на дорозі)» виявляє численні недоліки, аналіз яких дозволяє не лише побачити проблеми транспортної галузі, але й недоліки державної регуляторної політики щодо проведення перевірок з метою застосування адміністративно-господарських санкцій у економічній сфері загалом.

У Пояснювальній записці до відповідного законопроекта, у результаті прийняття якого було внесено зміни в Закон України «Про автомобільний транспорт», було зазначено, що «законопроект спрямований на збереження життя та здоров'я людей, покращення стану безпеки дорожнього руху, зменшення кількості дорожньо-транспортних пригод, збереження від остаточного руйнування автомобільних доріг загального користування, зменшення витрат на утримання і ремонт дорожнього покриття і, як наслідок, наповнення Державного бюджету України. Впровадження автоматичного вагового контролю транспортних засобів та автоматичної фіксації порушень, що сприятиме зменшенню корупційних ризиків та усуненню вибіркового зважування транспортних засобів» [2]. Разом із тим, «рейдові перевірки» перетворилися замість способу контролю за вагою автомобільних вантажних транспортних засобів та запобігання руйнування доріг – на черговий механізм поповнення Державного бюджету за рахунок штрафів за дрібні формальні порушення, які не стосуються основної ідеї законодавчої новели.

При цьому, звертає на себе увагу на розбіжність між декларуванням гарантій підприємництва та встановленням необмежених підстав проведення перевірок та застосування відповідних адміністративно-господарських штрафів.

Зокрема, Постановою Кабінету Міністрів України, яким визначено порядок проведення рейдових перевірок на заміну загальному порядку перевірок, у п. 15 встановлено, що «під час проведення рейдової перевірки (перевірки на дорозі) перевіряється виключно» певні документи та поведінка. Слово «виключно» передбачає наявність певних обмежень на проведення відповідної перевірки на дорозі. Але, якщо подивитися увесь відповідний перелік фактів та поведінки, то можна побачити таку із них, як «виконання водієм інших вимог Правил надання послуг пасажирського автомобільного транспорту та Правил перевезень вантажів автомобільним транспортом в Україні, інших нормативно-правових актів». Посилання на «інші вимоги» у цьому разі нівелює значення ідеї встановлення виключного переліку відповідних підстав перевірки, що суперечить принципу правової визначеності.

Крім виконання «інших вимог» Закон вимагає від перевізників супровід автомобільних перевезень документами, перелік яких сформульований у невичерпний спосіб. Зокрема, відповідно до ст. 39 Закону для автомобільного перевізника, який здійснює регулярні пасажирські перевезення, крім ліцензії, договору із органами

виконавчої влади та органами місцевого самоврядування чи їх дозволу, паспорту маршруту, документ, що засвідчує правові підстави використання автотранспорту, містить вказівку на «інші документи, передбачені законодавством України». Такі формулювання не можуть вважатися такими, що сприяють однаковості та одноманітності правозастосування у відповідній сфері.

Певним чином є можна сприймати як неухважність законодавця до чіткого врегулювання відносин господарського характеру як передумови належного виконання закону. Інколи така неухважність має характер втручання держави у приватно-правові відносини. Зокрема, відповідно до Абзац третьої частини четвертої статті 39 Закону «Про автомобільний транспорт» серед документів, необхідних для нерегулярних пасажирських перевезень зазначено «для водія автобуса – «документ, що засвідчує оплату транспортних послуг». Така вимога вписана у Закон без урахування того, що право суб'єкта господарювання на самостійне визначення напрямів господарської діяльності та комерційного характеру надання послуг є складовою свободи підприємницької діяльності. Законодавство України не висуває і не може висувати вимогу до суб'єкта господарювання про попередню оплату його послуг. Більш того, некомерційні суб'єкти господарювання не позбавлені права надавати відповідні послуги за рахунок грантів та інших форм компенсації їх витрат, що не передбачає безпосередню сплату за послуги з перевезення, а відповідно, «документ, що засвідчує оплату транспортних послуг» об'єктивно може бути відсутнім. У цих випадках вимоги до перевізників суперечать принципу верховенства права, а дії контролюючих органів щодо реалізації відповідних вимог явно виходять за межі принципу соціальної держави, відповідно до якого згідно з положеннями ст. 3 Конституції України права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави; держава відповідає перед людиною за свою діяльність; утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Ст. 1 Закону України «Про автомобільний транспорт» визначає, що рейдова перевірка (перевірка на дорозі) – «перевірка транспортних засобів автомобільних перевізників на всіх видах автомобільних доріг на маршруті руху в будь-який час». Разом із тим, відповідно до Закону України «Про дорожній рух» автомобільні дороги, вулиці поділяються на: загального користування, відомчі та приватні. Тобто це означає, що навіть приватні дороги, на приватних земельних ділянках можуть ставати об'єктом перевірки з боку уповноважених державних органів, що не може бути визнано нормальним з огляду на гарантії права приватної власності, встановлені у ст. 42 Конституції України. Фахівцями навіть зазначається, що у випадку перевірок на відомчих (технологічних) та приватних автомобільних дорогах таке регулювання може «розцінюватись, як втручання в особисте життя, всупереч статті 32 Конституції України» [3] Тому з метою досягнення пропорційного втручання у мирне володіння майном, гарантоване Конвенцією з прав людини та основоположних свобод, при здійсненні перевірок автомобільних перевізників відповідні рейдові перевірки мають бути обмежені винятково дорогами загального користування, про що має бути внесено зміни у Закон України «Про автомобільний транспорт».

Не менш проблематичним є розмежування адміністративних та адміністративно-господарських санкцій у разі проведення перевірок на автомобільному транспорті. Ці санкції не повинні суперечити одна одній чи допускати несправедливе покарання суб'єктів господарювання та водіїв там, де відсутня суспільна небезпека правопорушення.

Зокрема, згідно із статтею 265² Кодексу України про адміністративні тимчасове затримання транспортних засобів здійснюється працівниками уповноважених під-

розділів Національної поліції у разі наявності підстав вважати, що водієм вчинено порушення, передбачені статтею 132¹ цього кодексу (порушення правил дорожнього перевезення небезпечних вантажів та правил проїзду великогабаритних і великовагових транспортних засобів автомобільними дорогами, вулицями та залізничними переїздами).

Водночас відповідно до частиною дев'ятнадцятої Закону України «про автомобільний транспорт» під час проведення рейдової перевірки (перевірки на дорозі) посадові особи центрального органу виконавчої влади, що забезпечує реалізацію державної політики з питань безпеки на наземному транспорті, мають право, серед іншого, «супроводжувати транспортний засіб, що має ознаки порушення нормативів вагових або габаритних параметрів, до найближчого місця зважування (на відстань не більше 50 кілометрів) для здійснення габаритно-вагового контролю, а також забороняти подальший рух такого транспортного засобу у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України». А Кабінет Міністрів у Україні у Порядку здійснення габаритно-вагового контролю та справляння плати за проїзд автомобільними дорогами загального користування транспортних засобів та інших самохідних машин і механізмів, вагові та/або габаритні параметри яких перевищують нормативні, затверджені постановою від 27 червня 2007 р. № 879, у п. 22 закріплює, що у разі виявлення на стаціонарних або пересувних чи автоматичних пунктах габаритно-вагового контролю порушення правил проїзду великовагових та/або великогабаритних транспортних засобів такий транспортний засіб тимчасово затримується «згідно із статтею 265² Кодексу України про адміністративні правопорушення».

Отже, якщо йдеться про затримку транспортного засобу, що вочевидь має характер адміністративно-господарської санкції у випадку належності транспортного засобу суб'єктові господарювання – автомобільному перевізникові, можемо констатувати явну законодавчу суперечність щодо суб'єкта владних повноважень, уповноваженого здійснювати відповідне правозастосування.

Не менш проблематичним залишається у цьому контексті правомірність затримки транспортного засобу у цьому разі відповідно до Кодексу України про адміністративні правопорушення, тоді як Конституційний суд України у справі про відповідальність юридичних осіб виснував, що «за чинним Кодексом України про адміністративні правопорушення суб'єктами адміністративної відповідальності є фізичні особи»[4]. Разом із тим, тимчасова затримка транспортного засобу, належного транспортному підприємству, за всіма ознаками має характер адміністративно-господарської санкції. Адже відповідно до Господарського кодексу та Закону України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» під адміністративно-господарськими санкціями розуміються заходи організаційно-правового або майнового характеру, що застосовуються уповноваженими органами державної влади до суб'єктів господарювання за порушення ними встановлених законодавчими актами правил здійснення господарської діяльності і спрямовані, зокрема, на припинення правопорушення. Тимчасова затримка транспортного засобу відповідає такому визначенню. Зокрема, звертає на себе увагу, що згідно із статтею 265² Кодексу України про адміністративні правопорушення засіб може бути тимчасово затриманий на строк до вирішення справи про адміністративне правопорушення, але не більше трьох днів. Відповідно, можуть виникати серйозні негативні економічні наслідки для суб'єкта господарювання у зв'язку із затримкою належного йому автомобільного транспортного засобу, а тому ситуація, коли застосування відповідних санкцій відбувається поза межами загального порядку

застосування адміністративно-господарських санкцій, видається не прийнятним з погляду принципів верховенства права та свободи підприємницької діяльності.

Проблема співвідношення відповідальності водія та суб'єкта-господарювання – перевізника постала не менш гостро у питанні, пов'язаному із виною останнього у зв'язку ненаданням водієм певних документів органам, уповноваженим здійснювати контроль безпеки руху – Державній службі України з безпеки на транспорті (далі – органах Укртрансбезпеки).

Зокрема, у справі № 600/4371/22-а суди заперечили доводи позивача за адміністративним позовом про те, що він не є суб'єктом вчинення відповідного правопорушення, а належним суб'єктом такого правопорушення є саме водій вказаного транспортного засобу, який не заповнював тахокарти. При цьому суди посилалися на положення ч. 1 ст. 60 Закону України «Про автомобільний транспорт», якими визначено, що за порушення законодавства про автомобільний транспорт до автомобільних перевізників застосовуються адміністративно-господарські штрафи за надання послуг з перевезень пасажирів та вантажів без оформлення документів, перелік яких визначений статтями 39 та 48 Закону, – штраф у розмірі ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. «Тобто, положеннями Закону України «Про автомобільний транспорт» встановлено, що відповідальність за порушення, зокрема, ст. 48 цього Закону, несе автомобільний перевізник, а не водій, як помилково вважає позивач» [5].

Разом із тим, як видається, питання суб'єкта відповідальності у цьому разі підмінило потребу реалізації пункту 2 частини другої статті 129 Конституції України: «забезпечення доведеності вини» як основної засади судочинства в Україні. У цьому разі відсутні будь-які конституційні застереження щодо форми судочинства, отже вони є обов'язковими для розгляду справ адміністративної юрисдикції. Тому при встановленні обставин подібних справ мало б бути з'ясовано, чи знаходилися вимоги щодо оформлення тахокарт у межах господарської компетенції суб'єкта господарювання, чи відповідні обставини ненадання тахокарт знаходилися у межах помилки чи порушення водія.

Зокрема, порядок обігу карток для цифрових тахографів визначений Наказом Міністерства інфраструктури України від 30.05.2013 № 329 передбачає обов'язок перевізників забезпечити, щоб водії, які виконують перевезення, мали дійсні картки водія для цифрових тахографів, а також не допускати до роботи водіїв без дійсних карток або з простроченими картками. Ці обов'язки впливають з положень Європейської угоди щодо роботи екіпажів транспортних засобів, які виконують міжнародні автомобільні перевезення (ЄУТР), до якої приєдналася Україна, а також з норм національного законодавства, зокрема Закону України «Про автомобільний транспорт». Отже перевізник не має права допускати до роботи водіїв без карток або з простроченою картою. Водночас, якщо така картка оформлена у встановленому порядку, але водій з якихось причин не пред'явив відповідну картку уповноваженій особі Державної служби України з безпеки на транспорті, вина суб'єкта – господарювання – перевізника відсутня, а тому притягнення останнього до адміністративно-господарської санкції на підставі ст. 60 наведеного Закону відсутні.

В юридичній літературі також обговорюється несправедливість окремих рішень адміністративних судів, якими відмовляється скажникам у скасуванні адміністративно-господарських штрафів на перевізників у зв'язку із відсутністю у водія певних документів, що визначають роботу тахографа. Зокрема, критикується судові рішення, у яких суди не вдалися до аналізу взаємозв'язку між бездіяльністю перевізника, яке стало підставою застосування штрафу, та вимог законодавства щодо роботи тахографа.

При цьому автори поставили логічне запитання: як можливо здійснити перевірку таких документів, навіть не маючи права перевіряти наявність зазначеного пристрою, адже, «як впливає із положень законодавства наявність встановленого тахографу не вимагається в транспортних засобах, які здійснюють внутрішні перевезення. Тоді чому є обов'язковою наявність документів, що відображають дані роботи цього пристрою?» [6].

Лише у поодиноких випадках суди встають на бік перевізників, позначаючи на необхідність встановлення органами Державної служби України з безпеки на транспорті документів перевізника, які є чинними та відповідають суті послуг з перевезення. Зокрема, зважаючи на те, що «на законодавчому рівні відсутнє затвердження форми квитково-касового листа та порядку його ведення, положення ст. 39 Закону України «Про автомобільний транспорт» в частині зобов'язання водія мати квитково-касовий лист суперечать загальним принципам правової визначеності. З огляду на вищевикладене, суд приходить до висновку про відсутність підстав для застосування до позивача адміністративно-господарського штрафу з приводу відсутності у водія транспортного засобу квитково-касового листа, оскільки форма та порядок ведення зазначеного документу не передбачені чинним законодавством України» [7].

Отже, судова практика у сфері автомобільних перевезень повинна більш докладно аналізувати обставини правопорушень автомобільних перевізників з метою запобігання притягнення до відповідальності за невинну поведінку, попереджаючи надмірний тиск на бізнес та необґрунтовані штрафні санкції, які здатні вплинути на бізнес-клімат та функціонування економіки. Саме через такий поглиблений аналіз, як видається, може бути в цілому виправлена ситуація із використанням чиновниками Державної служби України з безпеки на транспорті штрафних санкцій для наповнення державного бюджету, а не для підвищення безпеки дорожнього руху.

Не менш важливе значення має впорядкування процесу проведення перевірки як процедури збирання доказів відповідного правопорушення перевізників, так і належного повідомлення особи, стосовно якого застосовуються санкції, про дату та місце розгляду справи уповноваженим державним органом. Хоча наказом Мінінфраструктури № 590 «Про затвердження Порядку застосування засобів фото- і відеофіксації посадовими особами Державної служби України з безпеки на транспорті» від жовтня 2022 р. встановлена обов'язковість використання нагрудних пристроїв відео- та фотофіксації посадовими особами Державної служби України з безпеки на транспорті, сам по собі відеозапис не може – без супроводу відповідним протоколом та подальшої постанови уповноваженого органу вважатися достатнім доказом правопорушення.

Зокрема, у рішенні Сумського окружного адміністративного суду від 03.05.2023 по справі 480/8104/22 зазначено, що «дослідивши надані відповідачем відеофайли, суд зазначає, що із них неможливо ідентифікувати ані осіб, що здійснюють перевірку, ані транспортний засіб, що перевіряється, ані особу водія чи перевізника. Якість відеофайлів така, що неможливо встановити і приналежність документів, що містяться на відеозаписі» [8]. З цього правильного висновку судового рішення, яке згодом залишено у силі апеляційною та касаційною інстанцією, чітко видно значення актування у процесі проведення перевірки як джерела доказів у справі щодо застосування адміністративно-господарського штрафу до перевізника.

У поєднанні із додержанням процедур повідомлення зацікавленої особи щодо місця та часу розгляду справи про таке штрафнування й забезпечення суб'єкту господарювання реального права на правову допомогу у відповідному провадженні може служити базовою основою для забезпечення правопорядку у сфері контролю за автомобільними перевезеннями.

В цьому контексті слід підтримати думку дослідників, які відзначають, що право особи на участь у процесі ухвалення рішення за своєю суттю є гарантією легітимних сподівань і розумних очікувань на те, щоб бути почутим, мати змогу надати документи й докази для спростування вини, стосується також розгляду справи про порушення в органах Укртрансбезпеки. Тому питання належного повідомлення безпосередньо впливає на весь подальший розгляд справи [9, с. 29]. Особливо проблематичним це стає для міжнародних перевізників, забезпечення участі яких у розгляді справ про накладання адміністративно-господарських штрафів у цій сфері об'єктивно потребує окремих процедур повідомлення із залученням міжнародних відправлень та прийнятих у діловому обігу кур'єрських засобів доставлення чи повідомлень електронною поштою, для чого в законодавстві мають бути зроблені спеціальні застереження.

На жаль, чинний порядок розгляду відповідних справ має істотні недоліки, які уможливають не лише ігнорування потреб завчасного та належного повідомлення перевізника про розгляд його справи у органах Державної служби України з безпеки на транспорті, але й докладно не визначають час та процедурну обстановку, у якій такий розгляд має здійснюватися, послідовність та права учасників відповідної справи тощо. «Не визначено, яким чином та які саме докази він може подавати, як проходить їх розгляд на засіданні тощо. Усі ці прогалини наділяють посадових осіб ДСБТ надмірними дискреційними повноваженнями, що створює корупційні ризики і не сприяє єдності правозастосовної практики» [9, с. 30].

Фактично, регулювання як таке відсутнє, на відміну, наприклад, від порядку застосування адміністративно-господарських санкцій з боку Антимонопольного комітету, врегульованого Законом України "Про захист економічної конкуренції" та Порядком розгляду Антимонопольним комітетом України та його територіальними відділеннями заяв і справ про порушення законодавства про захист економічної конкуренції, затвердженим в редакції Розпорядження Антимонопольного комітету № 169-р від 29.06.98.

Процедурні аспекти виписані у Порядку проведення рейдових перевірок (перевірок на дорожі) в редакції Постанови Кабінету Міністрів України № 79 від 02.02.2022 фактично лише двома положеннями:

- 1) «справа про порушення розглядається у присутності уповноваженої особи автомобільного перевізника»;
- 2) «У разі неявки уповноваженої особи автомобільного перевізника справа про порушення розглядається без її участі».

Цього явно недостатньо для забезпечення прав перевізників, виходячи із принципу належного урядування. Адже законодавство не визначає частоту таких розглядів, їх порядок, перелік обставин, які підлягають дослідженню, а також склад представників Укртрансбезпеки, які беруть у них участь. Як наслідок, застосування норм про адміністративно-господарський штраф з боку територіальних органів Укртрансбезпеки не може здійснюватися однаково та послідовно, коли відбувається усебічне дослідження доказів, наявних у справі та враховуються аргументи, надані особою, яка притягається до відповідальності.

Хоча судові органи України, вдаючись до аналізу відповідного порядку, фактично досліджують лише сам факт участі особи у розгляді відповідної справи, загальні висновки судової практики можуть в цілому орієнтувати на потреби подальшого вдосконалення законодавчого регулювання у цій сфері. Зокрема, у постанові П'ятого апеляційного адміністративного суду 15 листопада 2023 у справі № 400/5350/23 зазначено, що розгляд «справи до отримання відомостей про вручення вказаного запрошення належним чином, є таким, що суперечить принципу «належного урядування» (справа ЄСПЛ

«Рисовський проти України»), за яким у разі, коли йдеться про питання загального інтересу, зокрема, якщо справа впливає на основоположні права людини, державні органи повинні діяти вчасно та в належний і якомога послідовний спосіб. Зокрема, на державні органи покладено обов'язок запровадити внутрішні процедури, які посилять прозорість і ясність їхніх дій, мінімізують ризик помилок і сприятимуть юридичній визначеності» [10].

Висновки. Аналіз законодавства та практики застосування адміністративно-господарських штрафів у сфері автомобільних перевезень свідчить про наявність численних недоліків у процедурі їх накладення. Зокрема, рейдові перевірки, які запроваджувалися для контролю за вагою транспортних засобів та збереження дорожнього покриття, фактично перетворилися на інструмент збору штрафів за формальні порушення, що не завжди пов'язані з безпекою руху.

Відсутність чіткої регламентації порядку проведення перевірок та накладення штрафів призводить до різ-

ної правозастосовної практики в регіональних органах Укртрансбезпеки. Це створює правову невизначеність, ускладнює діяльність перевізників і може слугувати підґрунтям для корупційних ризиків.

Наявні суперечності між нормами Кодексу України про адміністративні правопорушення та іншого законодавства щодо відповідальності за порушення в автомобільних перевезеннях потребують усунення. Чинне законодавство дозволяє затримувати транспортні засоби без належних процесуальних гарантій, що може спричинити значні економічні втрати для перевізників.

Судова практика підтверджує необхідність вдосконалення правового регулювання. Окремі рішення судів демонструють відсутність належного дослідження обставин правопорушення, що ускладнює ефективний захист прав перевізників. Необхідно переглянути норми, що регулюють відповідальність водія та перевізника, а також забезпечити прозорість процедур перевірок та накладення санкцій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Через оновлені правила оформлення ТТН бізнес нестиме мільйонні витрати : ЕБА 28/09/2021 <https://eba.com.ua/cherez-onovleni-pravyla-oformlennya-ttn-biznes-nestyme-miljonni-vytraty/> (дата звернення: 15.03.2025)
2. Законопроект № 3742 від 25.06.2020 <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/165869>
3. Зауваження до проекту Закону України "Про внесення змін до деяких законів України щодо окремих питань здійснення габаритно-вагового контролю" До реєстр. № 3742 (друге читання) <https://itd.rada.gov.ua/32651a4e-d2dd-4a9d-8952-0b81577e2be2> (дата звернення 15.03.2025 р.)
4. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням відкритого акціонерного товариства "Всеукраїнський Акціонерний Банк" щодо офіційного тлумачення положень пункту 22 частини першої статті 92 Конституції України, частин першої, третьої статті 2, частини першої статті 38 Кодексу України про адміністративні правопорушення (справа про відповідальність юридичних осіб) від 30 травня 2001 року URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-01#Text>
5. Постанова Сьомого апеляційного адміністративного суду від 27 березня 2024 року у справі № 600/4371/22-а URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117982892>
6. Ковтун М.С., Шиманський Б.І., Гаркуша В.В. Правове регулювання окремих адміністративно-господарських санкцій, що застосовуються Державною службою безпеки на транспорті International Scientific Journal "Internauka". Series: "Juridical Sciences" https://www.inter-nauka.com/uploads/public/16191855407044.pdf?utm_source=chatgpt.com
7. Рішення № 111626187, 19.06.2023, Хмельницький окружний адміністративний суд URL: <https://youcontrol.com.ua/catalog/court-document/111626187/>
8. Рішення Сумського окружного адміністративного суду від 03.05.2023 по справі 480/8104/22 URL: <https://opendatabot.ua/court/110613093-a51e2674cbbb72e376ebafac0c7d7931>
9. Климосюк А., Рябченко Т., Панченко А. Проведення рейдових перевірок автомобільних перевезень пасажирів: інструмент виявлення порушників чи можливість для зловживань? : аналітичний звіт. Аналітичний центр «Інститут законодавчих ідей» https://izi.institute/media/analysts/pdf/2025/01/27Аналітичний_звіт.pdf
10. Постанова П'ятого апеляційного адміністративного суду від 15 листопада 2023 у справі № 400/5350/23 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114938232>

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «КОМПЛЕКСНА ПОСЛУГА / ПОСЛУГОВИЙ ПРОДУКТ» В КОНТЕКСТІ ДОГОВІРНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ГОСПОДАРСЬКИХ ВІДНОСИН

THEORETICAL AND LEGAL APPROACHES TO DEFINING THE CONCEPT OF "COMPLEX SERVICE / SERVICE PRODUCT" IN THE CONTEXT OF CONTRACTUAL REGULATION OF ECONOMIC RELATIONS

Голіна О.В., к.ю.н.,
асистент кафедри господарського права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена висвітленню правової природи простих за своєю структурою послуг та комплексних послуг (послугових продуктів) як об'єктів договірних відносин у сфері господарювання. Розглянуто питання співвідношення понять «послуга» та «обслуговування». На ґрунті узагальненого аналізу нормативно-правових актів та наукових поглядів щодо природи послуги, як об'єкта договірних трансакцій, виокремити низку аспектів її розуміння. Еволюційним процесом розвитку правового регулювання договірних відносин, пов'язаних з наданням послуг, визначено появу договірних конструкцій, які об'єднують низку послуг в єдиний гібридний (складноутворювальний) об'єкт договору – комплексну послугу (послуговий продукт). Підкреслено, що послуги, як елементи структури комплексної послуги / послугового продукту, можуть поєднуватися (комбінуватися) у різні конфігурації (з юридичних, фінансових, технічних чи інших видів послуг, одні із яких є основними, а інші – супутніми / допоміжними), які сукупно (а не нарізно) забезпечують комплексний та ефективний для замовника результат.

Авторкою визначено специфіку та виокремлено ознаки супутніх послуг, що надаються на договірних засадах. Особливу увагу приділено характеру співвідношення конструкцій змішаного договору та договору про надання комплексної послуги (послугового продукту). Зроблено висновок про неспроможність єдиної базової моделі договору з надання послуг, закріпленої в положеннях ЦК України (ч. 1 ст. 901 ЦК) забезпечити належне правове підґрунтя (основу) договірному регулюванню усього різноманіття послуг та визначено потребу подальшого розвитку загальних правових норм про договори з надання послуг.

Ключові слова: послуга, види послуг, ознаки послуг, супутня послуга, комплексна послуга, послуговий продукт, обслуговування, договірні конструкції, договір про надання послуг, змішаний договір.

The article is devoted to highlighting the legal nature of simple services and complex services (service products) as objects of contractual relations in the field of business. The issue of the correlation of the concepts of "service" and "service" is considered. On the basis of a generalized analysis of regulatory legal acts and scientific views on the nature of a service as an object of contractual transactions, a number of aspects of its understanding are distinguished. The evolutionary process of the development of legal regulation of contractual relations related to the provision of services has determined the emergence of contractual structures that combine a number of services into a single hybrid (complex-forming) object of the contract – a complex service (service product). It is emphasized that services, as elements of the structure of a complex service / service product, can be combined (combined) into various configurations (from legal, financial, technical or other types of services, some of which are basic, and others are related / auxiliary), which collectively (and not separately) provide a comprehensive and effective result for the customer. The author has determined the specifics and highlighted the features of related services provided on a contractual basis. Particular attention is paid to the nature of the relationship between the structures of a mixed contract and a contract for the provision of a complex service (service product). The conclusion is made about the inability of a single basic model of a contract for the provision of services, enshrined in the provisions of the Civil Code of Ukraine (Part 1, Article 901 of the Civil Code) to provide an adequate legal basis (basis) for the contractual regulation of the entire variety of services and the need for further development of general legal norms on contracts for the provision of services.

Key words: service, types of services, characteristics of services, related service, complex service, service product, maintenance, contractual structures, service contract, mixed contract.

Розвиток сучасного господарського обороту об'єктивно призводить до ускладнення договірних оформлення господарських відносин, що виникають в його межах, та спричиняє потребу комбінування елементів різних договірних конструкцій. Наявні погляди стосовно самого розуміння поняття «договірні елементи», дозволяє розглядати останні з декількох ракурсів: як певну сукупність договірних обов'язків кожної зі сторін, характерну для відповідного договору; як системні ознаки, які обумовлюють виокремлення того чи іншого виду договору; як істотні умови договору, які відображають специфіку певного договірного типу, виду; як поєднання змістового наповнення різних типів та видів договорів у межах договірної конструкції змішаних договорів, у тому числі непомічених тощо. Множинність договірних елементів є симбіозом з декількох помічених договірних конструкцій, з яких одні формують предмет договору (те, з приводу чого безпосередньо укладається договір), а інші – тільки сприяють досягненню договірної мети, посиленню ефективності результату, який має бути досягнуто, та є типовою для певних договірних конструкцій (помічених договорів). До договорів, ускладнених за рахунок такого виду множинності належать змішані дого-

вори, елементи яких репрезентовані шляхом поєднання структурних складових різних договірних типів та видів, можливість укладення яких безпосередньо передбачена статтею 628 ЦК України (далі – ЦК України).

Особливим об'єктом договірних відносин, представленим в межах структурних конфігурацій різних договірних конструкцій, є послуга. У структурі предмета договору послуга може бути: єдиною його складовою (елементом); основною, але не єдиною складовою предмета договору, поряд з іншими об'єктами, у тому числі однорідними (іншими основними та / або супутніми послугами); додатковим (другорядним) елементом в структурі предмета договору, де основним об'єктом, як правило, є речі, майнові права інтелектуальної власності тощо.

У вітчизняній правовій доктрині помітний внесок у дослідження різних видів послуг та договорів про їх надання, зробили: Г. Л. Знаменський, В. В. Луць, Д. І. Степанов, О. А. Беляневич, В. С. Мілаш, В. В. Резнікова, Н. В. Федорченко, А. А. Телесакова, В. А. Васильєва, В. Л. Скрипник та інші. Проте аналіз наукових здобутків щодо сутності й ознак як самої категорії «послуга», так й договорів, де послуги є основними та / або допоміжними об'єктами, свідчить, що дискусії з досліджуваної

проблематики тривають і досі. Крім того, потреба адаптації стану правового регулювання договірних відносин з надання послуг до сучасних тенденцій розвитку сфери послуг як такої, актуалізує проведення подальших досліджень у даному напрямку.

ЦК України визнає послуги як об'єкт цивільних прав, та на відміну від інших об'єктів (речей, цінних паперів, інформації та ін.), не розкриває їх поняття, а тільки закріплює загальні положення про договір про надання послуг у главі 63 (ст. 901–907 ЦК України), а у главах 64–74 (ст. 908–1106 ЦК України) – встановлює правила про деякі види послуг. Зі змісту ст. 901 ЦК України ознаками послуги, як об'єкту договірного регулювання, є: її нематеріальність (репрезентування через вчинення певних дій чи діяльності, а не вираження результату таких дій); індивідуалізований характер (надання відповідно до завдань замовника); неможливість існування окремо від її надання (споживання у процесі її надання); вартісний характер та оплатність. Особливого значення ЦК України також надає особі виконавця, покладаючи на нього обов'язок особистого виконання / надання послуги. Так, згідно до ст. 902 ЦК України тільки у випадках, безпосередньо установлених договором, виконавець має право покласти виконання договору про надання послуг на іншу особу, залишаючись відповідальним перед замовником у повному обсязі за порушення договірних зобов'язань [1, Ст. 356]. Відтак, ще однією ознакою послуги, як об'єкта договірного регулювання, є її безпосередній зв'язок з особою виконавця (послугодавця). У межах Національного класифікатора видів економічної діяльності ДК 009:2010 послуги визначаються як результат економічної діяльності, відносно якого не можна встановити права власності. Послуги не підлягають продажу окремо від процесу їх виробництва, а момент завершення виробництва послуги збігається з моментом надання її споживачеві [2].

Узагальнений аналіз існуючих теоретичних підходів щодо природи послуги, як об'єкта договірних трансакцій, дозволяє виокремити наступні аспекти її розуміння: як операції (низки послідовно вчинюваних дій, об'єднаних однією метою), що характеризується синхронністю надання й отримання; як блага, що несе у собі корисний для нього ефект для замовника у разі належного виконання послугодавцем своїх договірних зобов'язань; як специфічної діяльності послугодавця, що здійснюється ним з метою задоволення потреб замовника; як нематеріального результату дій послугодавця, який не відокремлюється від його діяльності тощо. Дослідники, котрі опікуються вищезазначеною проблематикою, намагаються включити у дефініцію поняття «послуга» якомога більше рис, які на їх переконання є визначальними у розумінні даного об'єкта: нематеріальність (неможливість попереднього огляду / оцінки послуги до початку її надання та проведення порівняння з подібними послугами інших виконавців); невіддільність послуги від діяльності, в межах якої вона надається; тісний зв'язок з особою виконавця та, як наслідок, диференційованість якості послуги залежно від рівня кваліфікації виконавця; синхронність надання й отримання / споживання послуги; здатність до створення корисного ефекту для задоволення потреб замовників (споживача вартість); неможливість оцінення послуги за критерієм оборотоздатності; невичерпність та неможливість зберігання, транспортування та ін.

За слухним зауваженням В. В. Резнікової, термін «послуга» використовується в різних значеннях, має різне змістовне навантаження, що, власне, унеможливорює існування єдиного підходу до розуміння його сутності [3, с. 13]. Крім того, видова різноманітність послуг свідчить про відносну універсальність усіх ознак послуги, як об'єкта договірного регулювання, та наявність варіативних ознак, притаманних тільки деяким видам послуг.

В контексті Генеральної угоди про торгівлю послугами (ГАТС) поняття «послуги» включає будь-який вид послуг у будь-якому секторі за винятком послуг, що постачаються під час виконання функцій державної влади. Для цілей регулювання в ГАТС передбачено спеціальний класифікатор, який містить перелік зі 160 видів послуг, згрупованих у 12 секторів: ділові послуги; послуги у сфері зв'язку й аудіовізуальні послуги; будівельні та пов'язані з ними інженерні послуги; дистрибуторські послуги; послуги у сфері освіти; послуги, пов'язані із захистом навколишнього середовища; фінансові послуги; послуги у сфері охорони здоров'я й соціального забезпечення; туризм і послуги, пов'язані із подорожами; послуги з організації дозвілля, культурних і спортивних заходів (крім аудіовізуальних послуг); транспортні послуги; інші послуги [4].

Національний класифікатор видів економічної діяльності ДК 009:2010 поділяє (групує) економічну діяльність на секції, в межах яких виокремлює послуги (наприклад, надання фінансових послуг – 64, надання ландшафтних послуг – 81.3), допоміжні види економічної діяльності (приміром, допоміжна діяльність у рослинництві – 01.61, допоміжна діяльність у сфері транспорту – 52.2; допоміжна діяльність у сфері фінансових послуг – 66.1), а також допоміжні послуги (наприклад, надання допоміжних послуг у лісовому господарстві – 02.04, надання допоміжних послуг у сфері добування нафти та природного газу – 09.1) та обслуговування (наприклад, обслуговування систем безпеки – 80.2, обслуговування будинків і територій – 81). При цьому допоміжними видами економічної діяльності Класифікатор визначає види діяльності, які виконують переважно у сфері послуг, а їх результати використовує сам суб'єкт задля обслуговування його основного та другорядних видів економічної діяльності (керування підприємством, бухгалтерський облік, транспортування, складування, закупівля, збут, ремонт, технічне обслуговування тощо) [2].

Варто зазначити, що в юридичній доктрині донині немає уніфікованого підходу щодо характеру співвідношення понять «послуга» та «обслуговування». Ототожнення цих категорій здебільшого зумовлено сприйняттям їх економічного змісту поза врахуванням специфіки саме правовідносин [5, с. 46–47]. У контексті різних нормативних актів поняття «обслуговування» має різні змістовні відтінки, та визначається як: процес надання супутніх (похідних) послуг поряд з основними, у тому числі виконання певних робіт (що мають похідне значення); систематична діяльність, пов'язана із задоволенням певних потреб населення, яка може бути опосередкована не тільки договорами про надання послуг, але й договорами підрядного типу тощо; надання не однієї, а цілого комплексу послуг за одним договором; процес надання послуг, який триває у часі на системній основі (системна діяльність з надання послуг); післяпродажне сервісне обслуговування тощо.

Еволюційним процесом розвитку правового регулювання договірних відносин, пов'язаних з наданням послуг, є поява договірних конструкцій, які поєднують у єдиний гібридний (складноутворювальний) об'єкт договору низку послуг.

Договір за яким надається (передається) гібридний (складноутворений) об'єкт договору, як-то цілісний майновий комплекс або комплекс технологічно та/або функціонально пов'язаних робіт (наприклад, підготовчих, будівельних, монтажних робіт; або робіт з сортування, пакування, навантажувально-розвантажувальних робіт тощо) чи комплекс технологічно та/або функціонально пов'язаних послуг (інформаційних, рекламних, фінансових, транспортних та ін.), варто відрізняти від змішаного договору, як особливого виду множинності елементів структури договірної конструкції. Змішані договори укладаються у випадках, коли поряд із виконанням основної дії (наприклад, продажем, орендою, виконанням робіт тощо)

зобов'язана за договором сторона надає супутні об'єкти, що доповнюють та полегшують виконання основного зобов'язання. Така скомбінованість елементів робить змішані договори більш гнучкими та адаптованими до конкретних потреб управленої за договором сторони. Так, у межах змішаних договорів можуть надаватися супутні послуги, як допоміжні елементи, які пов'язані з основним об'єктом договору, як-то майном або роботами. Приміром, договір купівлі-продажу (поставки) обладнання, поряд з основним об'єктом (обладнанням), може передбачати надання продавцем (постачальником) супутніх послуг, як-то з установки, налаштування або монтажу обладнання. Іншим прикладом є договір найму (оренди) обладнання, де поряд з основним об'єктом (обладнанням) наймодавцем можуть надаватися супутні послуги (приміром, з технічного обслуговування такого обладнання). Так само договір підряду, де основним об'єктом є результати виконання підрядних робіт, може передбачати надання супутніх послуг, як-то консультаційних або проектних послуг, супровід робіт. Змішаний договір включає елементи різних договірних видів та одночасно породжує різні види зобов'язань (з постачання, виконання робіт, надання певного об'єкту у оренду, виконання послуг тощо), тоді як договір про надання комплексних послуг (послугового продукту) завжди орієнтований виключно на надання взаємопов'язаних послуг, що мають спільні мету та кінцевий результат.

Функціональний та/або технологічний зв'язок складових комплексних послуг (як однорідних об'єктів) має прояв у їх взаємодоповнюючих функціях (одна послуга посилює або розширює можливості якісного надання іншої / інших та їх спрямованості на досягнення єдиної договірної мети. Послуги, що є елементи структури єдиного об'єкта (комплексної послуги / послугового продукту), сукупно (а не нарізно) забезпечують комплексний та ефективний для замовника результат. Послуговий продукт (комплексна послуга об'єднує в своїй структурі декілька видів послуг, одні із яких є основними, а інші – супутніми / допоміжними. Означений складноутворений договірний об'єкт може бути комбінацією юридичних, фінансових, технічних чи інших видів послуг, які мають спільну мету та забезпечують комплексне виконання певних завдань, спрямованих на досягнення необхідного для замовника результату.

На нашу думку, специфіка комплексних послуг має прояв в наступних їх характеристиках: *мультидисциплінарність* (комплексні послуги часто поєднують різні сфери діяльності, в межах яких надаються послуги, наприклад, юридичні, бухгалтерські, консалтингові ті інші послуги), що дозволяє застосовувати комплексний підхід до вирішення завдань замовника; *взаємозалежність складових / елементів* (всі елементи комплексних послуг тісно взаємопов'язані, а успішне виконання кожної окремої послуги залежить від виконання інших); *обов'язковість всіх складових / елементів* (надання комплексних послуг передбачає кілька етапів, проходження яких передбачає обов'язкове надання всіх складових, кожна з яких є необхідною для досягнення загального результату / договірної мети).

У межах конструкції договору про надання послугового продукту (комплексної послуги) одні послуги надаються як основні (породжують основні договірні зобов'язання), інші – як супутні, що додатково надаються для забезпечення ефективності виконання основних зобов'язань та / або покращення якості основної послуги. Інакше кажучи, супутні послуги не можуть бути виконані без основної послуги (мають допоміжний характер), оскільки не мають самостійної мети, а тільки доповнюють основну послугу в структурі послугового продукту, та мають важливе значення для досягнення максимального договірного результату.

Вбачається, що ознаками супутніх послуг є: їх допоміжний характер (супутні послуги не є самостійними і не

мають окремої мети, та надаються для забезпечення або полегшення виконання основної послуги); залежність від основної послуги (супутні послуги можуть бути надані лише в контексті виконання основної послуги, без якої вони, як правило, не мають практичної цінності; інтеграція з основною послугою (супутні послуги інтегровані в основний процес, і їх надання часто залежить від того, як виконується основна (основні) послуга, при цьому вони не змінюють суті останньої, однак покращують її якість, підвищують її ефективність).

Так, під час дослідження проблем господарсько-договірного забезпечення рекламних послуг Р. В. Ваксман справедливо відзначає доцільність упровадження системного договірного забезпечення рекламною діяльністю та виокремлює три варіанти надання рекламних послуг: часткове надання рекламних послуг, коли певна послуга поділяється на окремі етапи; надання повного спектру рекламних послуг; надання рекламних послуг на підставі генерального договору [6, с. 9]. При цьому до основних рекламних послуг належать послуги з проектування, створення й розміщення реклами / рекламного продукту, тоді як прикладами похідних рекламних послуг є послуги: з вивчення / дослідження конкурентного ринку товарів і послуг, які є аналогічними тій продукції, на яку передбачається створення проекту рекламного продукту; з визначення та вивчення майбутньої споживчої аудиторії, її потреб та переваг; з розроблення ідей-проекту рекламного продукту; з організації кастингів для залучення популярних осіб тощо.

Іншим прикладом договору, предметом якого виступає не окрема послуга, а послуговий продукт (комплекс послуг), є договір на туристичне обслуговування (про надання туристичних послуг). Так, згідно зі ст. 20 ЗУ «Про туризм» від 15.09.1995 (у ред. ЗУ від 18.11.2003), за договором на туристичне обслуговування одна сторона (туроператор, який укладає договір безпосередньо або через турагента) зобов'язується надати на замовлення іншої сторони (туриста) комплекс туристичних послуг (туристичний продукт), а турист зобов'язується оплатити його [7, Ст. 180]. Відповідно до положень вищезазначеного законодавчого акту, *туристичний продукт* визначається як попередньо розроблений комплекс туристичних послуг, який поєднує не менше ніж дві такі послуги, що реалізується або пропонується для реалізації за визначеною ціною, до складу якого входять послуги перевезення, послуги розміщення та інші туристичні послуги, не пов'язані з перевезенням і розміщенням (послуги з організації відвідувань об'єктів культури, відпочинку та розваг, реалізації сувенірної продукції тощо). Отже, за договором про надання туристичних послуг туроператор (або турагент) надає низку туристських послуг (з перевезення та трансферу; з тимчасового розміщення, зокрема послуг з обслуговування жилого приміщення (номера), харчування (ресторанного обслуговування), збереження майна й багажу того, хто проживає, а також інші послуги, надані залежно від категорії готелю; з екскурсійного обслуговування та ін.) у комплексі, а не порізно за окремими договорами.

В контексті аналізу договорів про надання інформаційних послуг, вбачається, що останні становить собою послідовний процес (діяльність), пов'язаний із забезпечення замовників інформаційними продуктами та / або наданням доступу до них, що вимагає від виконавця вчинення ряду пов'язаних між собою дій послуг, якими репрезентовано комплексну інформаційну послугу (послуговий продукт). Так, А. В. Жорняк справедливо визначає інформаційну послугу у сфері господарювання як діяльність учасників господарських відносин зі створення, обробки, аналізу, зберігання, розповсюдження, передачі або забезпечення доступу до інформаційного продукту (інформації) з метою задоволення інформаційних потреб споживачів [8, 64].

Отже, інформаційний продукт є кінцевим результатом діяльності послугодавця, що може передаватися замовнику різними способами, залежно від виду його складових, технологічних можливостей та умов самого договору про його надання.

ЗУ «Про страхування» визначає страхову послугу як вид фінансової послуги, що надається страховиком для забезпечення потреби потенційного страхувальника у страховому захисті на підставі договору страхування, а *страховий продукт* як умови страхування, які задовольняють визначені потреби та інтереси клієнтів в отриманні страхової послуги. Незмінні та однакові для невизначеного кола клієнтів умови страхування утворюють стандартний страховий продукт [9, Ст. 28]. Варто відзначити, що з поняттям «страховий продукт» тісно пов'язане інше поняття «вид страхування», проте якщо вид страхування охоплює певну групу ризиків та визначає основні принципи їх покриття (особисте страхування; майнове страхування; страхування відповідальності, то *страховий продукт визначає (типізує або індивідуалізує) умови страхування для споживачів в межах певного виду страхування*. Так, кожний страховий продукт в межах одного й того самого виду страхування має свої особливі умови, зокрема тарифи, страхові випадки, включаючи розширені ризики, франшизу, додаткові послуги тощо.

Отже, саме різноманіття договірних відносин, змістом яких є надання цілого комплексу послуг (структуру якого репрезентовано основними та супутніми / допоміжними послугами) свідчить про те, що *однією з особливостей договірної конструкції, що опосередковує надання послуг, є наявність складного договірної об'єкта*. У такому разі йдеться про використання не конструкції змішаного договору, а іншої договірної конструкції з *множинним об'єктом* – комплексною послугою як єдиним економічним продуктом. Послуги, які утворюють множинний об'єкт (послуговий продукт), є його складниками (тобто логічним є застосування такого самого підходу, як до складних речей). Фактично послуговий продукт є ринковою пропозицією послугодавця, яка акумулює комплексний набір умов та порядку надання відповідної комплексної послуги, адаптованої під потреби її замовника.

Водночас однозначна відповідь на питання про співвідношення категорій «послуга» та «послуговий продукт» ускладняється відсутністю єдиного підходу до розуміння змістової сутності самої послуги. Основними причинами цього є термінологічна багатоаспектність самого поняття «послуга» (залежність змістового навантаження поняття від контексту, у якому воно використовується); неоднорідність і трансформаційність видів економічної діяльності, змістом яких є надання послуг; динамічність розвитку сфери послуги, детермінована процесами економічної глобалізації, орієнтованими на створення й розвиток єдиного світового ринку послуг. Послугу як економічну категорію визначають як: відповідний тип економічних відносин; еко-

номічну операцію, репрезентовану низкою послідовно виниклих дій, об'єднаних однією метою; особливу споживчу вартість процесу праці, виражену в корисному ефекті, що задовольняє потреби людини, колективу й суспільства; доцільну діяльність, результатом якої є корисний ефект праці (особлива споживна вартість); особливий різновид праці, результат діяльності, наділений усіма властивостями товару; діалектичну єдність процесу діяльності й результату, що досягається під час цієї діяльності; продукт праці, що, як правило, не має матеріально-речової форми вираження або матеріалізується в зміненому стані чи якості вже наявного продукту.

Разом із тим, єдина базова модель договору з надання послуг, закріплена в положеннях ЦК України (ч. 1 ст. 901 ЦК) не відбиває всього багатоманіття послуг, що надаються в межах сфери господарювання, і не враховує тенденції розвитку цієї сфери. Зокрема об'єктом договору про надання послуг законодавець визначає послугу (у одиниці), та не враховує можливість надання цілої комплексних (складноутворених) послуг, спрямованих на досягнення єдиного договірної результату. Крім того, процес надання деяких видів послуг у сфері господарювання цілком не збігається із процесом їх споживання (це є варіативною ознакою послуг), проте стаття 901 ЦК України виходить з єдиного для всіх договорів про надання послуг правила про збіг моментів надання та споживання послуги.

В цілому, саме варіативними, а не загальними (стійкими) ознаками, які відбивають специфіку певних видів послуг в сфері господарювання, є: характер взаємозв'язку дій (видів діяльності), що становлять зміст послуг та їх результату (прямий зв'язок не опосередкований чинниками, що не залежать від дій виконавця послуги, за винятком форс-мажорних обставин; непрямий зв'язок опосередкований вищезазначеними чинниками); момент споживання результату послуги (що може мати місце не тільки у процесі її надання, але й протягом певного часу після його завершення); ступінь відчутності дій, що становлять зміст послуги (послуги, об'єктом впливу яких є тіло, здоров'я, свідомість людини можуть бути відчутними); нематеріальність результату властива більшості послуг, утім результати деяких видів послуг можуть набувати уречевлених форм.

Підсумовуючи усе вищезазначене, вважаємо, що маркерним елементом якісного правового регулювання договірних відносин з надання послуг, є створення належного правового підґрунтя для найбільш ефективної реалізації потреб замовників послуг, зокрема через подальший розвиток загальних правових норм про договори з надання послуг (законодавче закріплення як поняття «комплексна послуга (послуговий продукт) так і окремої договірної конструкції про надання такого об'єкта), що безпосередньо вплине на вирішення питань про належне виконання договірних зобов'язань з надання послуг, про якісні характеристики комплексних послуг і відповідальність за їх неналежне виконання тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №№ 40-44. Ст. 356. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
2. Національний класифікатор ДК 009:2010 "Класифікація видів економічної діяльності", затв. наказом Держспоживстандарту України від 11.10.2010 № 457. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vb457609-10#Text>
3. Резнікова В. В. Теоретичні проблеми регулювання посередництва у сфері господарювання України: автореф. д-ра юрид. наук: 12.00.04; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2011. 28 с.
4. Генеральна угода про торгівлю послугами: Міжнародна угода від 15 квітня 1994 р. *Офіційний вісник України*. 2010. №84. Ст.2989. С. 482. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/981_017#Text
5. Гейнц Р. М. Цивільно-правове регулювання відносин за договором про надання комунальних послуг: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03; Нац. акад. прав. наук України, НДІ приват. права і підприємництва. Київ, 2011. 20 с.
6. Ваксман Р. В. Вдосконалення господарсько-правового забезпечення рекламної діяльності: автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.04; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2014. 20 с.
7. Про туризм: Закон України від 15.09.1995 р. № 324/95-ВР (в ред. Закону України від 18.11.2003 р. № 1282-IV). *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 13. Ст. 180. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/324/95-%D0%B2%D1%80#Text>
8. Жорняк А. В. Інформаційна послуга у сфері господарювання: поняття та ознаки. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 10. С. 61 – 65.
9. Про страхування: Закон України від 18 листопада 2021 р. № 1909-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. №№ 12-13. Ст. 28. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1909-20#Text>

ВИКЛИКИ ТРУДОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА В УМОВАХ ДИСТАНЦІЙНОЇ РОБОТИ: ЮРИДИЧНІ АСПЕКТИ

CHALLENGES OF LABOR LEGISLATION IN THE CONTEXT OF REMOTE WORK: LEGAL ASPECTS

Горбова Н.А., к.п.н., доцент,

доцент кафедри менеджменту та публічного адміністрування

Таврійський державний агротехнологічний університет імені Дмитра Моторного

У статті розкрито актуальність дослідження правового регулювання дистанційної роботи в умовах сучасних соціально-економічних викликів. Встановлено, що пандемія та воєнний стан спричинили зростання попиту на дистанційну зайнятість, що потребує відповідного удосконалення трудового законодавства. Досліджено ключові нормативно-правові акти України, що регулюють дистанційну працю, зокрема Конституцію України, Кодекс законів про працю та відповідні підзаконні акти. Визначено основні прогалини в законодавчому регулюванні дистанційної роботи, що потребують вдосконалення для забезпечення прав працівників. Проаналізовано різницю між поняттями дистанційної та надомної роботи, що має важливе значення для належного правового регулювання. Охарактеризовано особливості укладення трудового договору про дистанційну роботу, акцентуючи увагу на правах і обов'язках сторін трудових відносин. Оцінено важливість запровадження додаткових гарантій для працівників, які виконують дистанційну роботу, зокрема щодо права на відпочинок і відключення від робочого процесу. Визначено особливості контролю за виконанням трудових обов'язків дистанційних працівників, що становить один із найважливіших викликів для роботодавців. Оцінено можливість застосування сучасних інформаційно-комунікаційних технологій для контролю за робочим процесом, з урахуванням дотримання права працівників на приватність. Виявлено, що однією з проблем правового регулювання дистанційної роботи є визначення гнучкого робочого графіка, що потребує балансування між потребами працівників і роботодавців. Обґрунтовано необхідність удосконалення законодавства щодо відповідальності сторін у разі порушення умов дистанційної зайнятості. Доведено, що правове регулювання дистанційної роботи має динамічно адаптуватися до змін у трудових відносинах, спричинених розвитком цифрових технологій. Запропоновано внесення змін до законодавства з метою підвищення рівня захисту прав працівників і забезпечення більшої правової визначеності для всіх учасників трудового процесу. Окреслено перспективи подальших досліджень у сфері правового регулювання дистанційної роботи, спрямованих на розробку ефективних механізмів захисту трудових прав і створення гнучкої системи трудових відносин, що відповідає викликам сучасного ринку праці.

Ключові слова: дистанційна робота, правове регулювання, трудове законодавство, трудові відносини.

The article reveals the relevance of studying the legal regulation of remote work in the context of modern socio-economic challenges. It is established that the pandemic and martial law have led to an increase in demand for remote employment, which requires appropriate improvement of labor legislation. The author analyzes the key legal acts of Ukraine regulating remote work, in particular, the Constitution of Ukraine, the Labor Code and relevant bylaws. The author identifies the main gaps in the legislative regulation of remote work that need to be improved to ensure the rights of employees. The author analyzes the difference between the concepts of remote and home-based work, which is important for proper legal regulation. The author characterizes the peculiarities of concluding an employment contract for remote work, focusing on the rights and obligations of the parties to the employment relationship. The author assesses the importance of introducing additional guarantees for employees who work remotely, in particular, the right to rest and disconnection from the work process. The author identifies the peculiarities of control over the performance of labor duties of remote workers, which is one of the most important challenges for employers. The author assesses the possibility of using modern information and communication technologies to control the work process, taking into account the right of employees to privacy. It is found that one of the problems of legal regulation of remote work is the definition of a flexible work schedule, which requires balancing the needs of employees and employers. The author substantiates the need to improve legislation on the liability of the parties in case of violation of the terms of remote employment. The author proves that legal regulation of remote work should dynamically adapt to changes in labor relations caused by the development of digital technologies. Amendments to the legislation are proposed to improve the level of protection of employees' rights and ensure greater legal certainty for all participants in the labor process. The author outlines the prospects for further research in the field of legal regulation of remote work aimed at developing effective mechanisms for protecting labor rights and creating a flexible system of labor relations that meets the challenges of the modern labor market.

Key words: remote work, legal regulation, labor legislation, labor relations.

Постановка проблеми. У сучасному світі стрімкий розвиток технологій та інтеграція цифрових інструментів значною мірою змінюють традиційні форми праці, стимулюючи подальший розвиток дистанційної роботи. Це, зі свого боку, породжує актуальні питання, пов'язані з ефективним правовим регулюванням цієї форми праці в Україні. Дистанційна робота потребує нових підходів до організації трудових відносин, що вимагає адаптації законодавчої бази до сучасних реалій.

Зокрема, з огляду на глобальні зміни, які відбуваються в умовах війни, правове регулювання дистанційної праці набуває особливої важливості. В умовах воєнного стану виникає необхідність у вдосконаленні нормативно-правового поля для забезпечення справедливих умов праці для всіх працівників, що виконують свої обов'язки за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій. Тільки через інтеграцію сучасних правових механізмів можна забезпечити належний захист прав працівників, що працюють у дистанційному форматі, а також створити сприятливі умови для подальшого розвитку цієї форми праці в Україні.

Тому правове регулювання дистанційної роботи повинно не лише відповідати викликам сьогодення, але й враховувати специфіку використання новітніх технологій у трудовій діяльності. Це дозволить забезпечити стабільність трудових відносин та належний правовий захист для працівників, що працюють у віддаленому режимі, що, зокрема, є надзвичайно важливим у складних соціально-економічних умовах, зокрема в умовах воєнного стану.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про значний інтерес до проблеми розвитку дистанційної зайнятості, її впливу на трудові відносини та необхідність удосконалення правового регулювання в умовах сучасної економіки. Так, Прогнолюк Л. зазначає, що дистанційна зайнятість є важливим елементом сучасних трудових відносин в умовах ринкової економіки. Вона забезпечує економію витрат як для роботодавця (на створення робочих місць), так і для працівника (на транспорт, харчування, одяг), сприяє балансу між професійною діяльністю та особистим життям, відкриває можливості для самореалізації та професійного розвитку. Водночас дистанційна робота

має і зворотний бік: вона зумовлює ризики послаблення соціального захисту, нестабільності трудових відносин, ускладнює кар'єрне зростання працівників і створює виклики для роботодавців, зокрема через зниження рівня професійної підготовки та управлінські труднощі [1, с. 159]. На ці виклики звертають увагу й Таран І., Васечко Л., які акцентують увагу на недостатньому рівні розвитку ринку дистанційної зайнятості в Україні порівняно з європейськими країнами. Вони вказують, що цей розрив обумовлений низкою чинників: недосконалістю правового регулювання, невідповідністю національного законодавства міжнародним стандартам, низькою обізнаністю населення та роботодавців щодо можливостей дистанційної роботи. Крім того, проблеми правового оформлення, оплати праці, соціального захисту та нерівномірний розвиток ІТ-технологій ускладнюють вихід українських працівників на міжнародний ринок. Додатковими ризиками є недовіра до онлайн-агентств, слабкий рівень захисту інформації та шахрайські схеми, що стримують поширення дистанційної зайнятості [2, с. 134]. Поряд із цими проблемами постає ще одна важлива складова – контроль за працівниками в умовах дистанційної форми зайнятості. Відтак, Федосенко Н. підкреслює, що відсутність фізичної присутності працівників унеможлиблює використання традиційних механізмів дисциплінарного нагляду, що може призводити до порушень трудової дисципліни. Вирішення цієї проблеми потребує закріплення в трудовому договорі специфічних прав та обов'язків сторін, зокрема визначення механізмів комунікації, контрольних інструментів та відповідальності за дотримання трудової дисципліни [3, с. 213]. У зв'язку з цим важливим аспектом стає вдосконалення правового регулювання дистанційної зайнятості. Тому Шлапко Т., Махитко К. наголошують на необхідності чіткого визначення прав та обов'язків працівників і роботодавців, розробки єдиних стандартів дистанційної праці, запровадження механізмів контролю робочого часу, страхування робочого обладнання та фінансової підтримки роботодавців, які впроваджують дистанційну форму зайнятості. Крім того, вони пропонують розвивати онлайн-платформи для підвищення кваліфікації працівників і створення навчальних центрів для роботодавців [4, с. 145]. Подальший розвиток дистанційної зайнятості неможливий без внесення змін до законодавства, тому Івчук Ю. пропонує оновити Кодекс законів про працю України (далі КЗпП України), зокрема передбачити обов'язкову оцінку безпечності робочого місця перед укладенням трудового договору, чіткий порядок документального оформлення переходу з дистанційної на традиційну форму праці, а також етичні засади контролю за працівниками. Такі зміни сприятимуть гармонізації українського законодавства з міжнародними стандартами та забезпечать ефективне функціонування дистанційної зайнятості в майбутньому [5, с. 120].

Таким чином, аналіз досліджень вчених підкреслює, що проблема викликів трудового законодавства в умовах дистанційної роботи є недостатньо дослідженою, що вимагає проведення подальших наукових досліджень для глибокого аналізу юридичних аспектів регулювання цієї форми праці.

Метою статті є аналіз викликів трудового законодавства в умовах дистанційної роботи та дослідження юридичних аспектів, що потребують удосконалення для ефективного регулювання цієї форми праці.

Виклад основного матеріалу. Дистанційна робота, як форма організації праці, з'явилася давно, але її масовий розвиток стався в останні роки, особливо в умовах пандемії та впровадження воєнного стану в Україні. Законодавство України передбачає відповідні норми, що регулюють трудові відносини в умовах дистанційної роботи, однак з часом виявляються певні прогалини та проблеми, які потребують удосконалення. Це вимагає детальнішого ана-

лізу сучасних викликів трудового законодавства та вдосконалення юридичних аспектів, що мають на меті покращити ефективність регулювання дистанційної праці.

Згідно з Конституцією України [6], кожен має право на працю, яка забезпечує можливість заробляти на життя через обрану діяльність (ст. 43 Конституції України). Державна підтримка прав працівників має важливе значення для розвитку нових форм праці, таких як дистанційна. Однак, попри достатню правову базу, існує низка юридичних проблем, що потребують уваги для ефективного регулювання цієї форми праці в сучасних умовах.

Перед тим як перейти до розкриття особливостей дистанційної роботи, варто зазначити, що необхідно чітко розрізняти поняття дистанційної роботи та надомної роботи, оскільки ці два терміни мають суттєві відмінності в контексті організації праці та правового регулювання.

Зокрема, у статті 60¹ КЗпП України [7] визначено, що надомна робота є однією з форм організації праці, яка включає виконання робіт за місцем проживання працівника або в іншому визначеному ним приміщенні. Відповідно до статті 60² цього Кодексу, дистанційна робота передбачає виконання працівником своїх обов'язків поза межами робочих приміщень роботодавця, що передбачає використання інформаційно-комунікаційних технологій для виконання задач. Це визначення є основою для регулювання відносин у сфері дистанційної роботи, але потребує вдосконалення, зокрема в умовах швидкого розвитку технологій і змін на ринку праці.

Дослідження юридичних аспектів дистанційної роботи показує, що однією з ключових проблем є визначення та уточнення трудових прав та обов'язків сторін договору, що стосуються саме дистанційної праці. На сьогодні, трудовий договір, який укладається для організації дистанційної роботи, має ряд вимог і положень, що обов'язково повинні бути відображені в договорі. Проте питання щодо забезпечення безпеки праці, права на відпочинок, а також правового регулювання компенсацій за використання власних засобів працівниками вимагають чіткішого прописання в нормативних актах. Більш детальне порівняння та аналіз правових аспектів роботи в умовах дистанційного працевлаштування і надомної роботи представлено у таблиці 1.

Відповідно до статті 29 КЗпП України [7], при укладенні трудового договору про дистанційну роботу роботодавець зобов'язаний забезпечити виконання певних вимог. Зокрема, у разі необхідності працівникові надаються відповідне обладнання та засоби, необхідні для виконання професійних обов'язків, а також рекомендації щодо їх експлуатації. Інформування працівника про правила роботи з технічними засобами може здійснюватися у формі дистанційного інструктажу або шляхом організації навчання щодо безпечного виконання завдань. Крім того, за домовленістю сторін у трудовому договорі можуть передбачатися додаткові положення щодо забезпечення безпеки праці.

Відповідно до типової форми трудового договору про дистанційну роботу, основні аспекти дистанційної роботи охоплюють ключові положення, що визначають правове регулювання, організацію трудової діяльності та взаємодію між працівником і роботодавцем. Відповідно до КЗпП України [7], дистанційна робота передбачає виконання професійних обов'язків поза межами території роботодавця, що вимагає чіткого окреслення предмета договору, визначення функцій працівника та встановлення вимог до якості й порядку виконання завдань. Одним із важливих аспектів є строк дії договору, який може бути безстроковим або визначеним на певний період чи обсяг роботи. Це, зі свого боку, впливає на умови оплати праці, що регламентуються законодавством та включають структуру заробітної плати й порядку її виплати. Гнучкість у розподілі робочого часу є характерною ознакою дистан-

ційної зайнятості, однак вона не скасовує встановлених норм тривалості праці та періодів відпочинку, включаючи право на відключення від інформаційно-телекомунікаційного зв'язку. Важливим компонентом ефективної організації дистанційної роботи є матеріально-технічне забезпечення, що передбачає обов'язки роботодавця щодо надання необхідних засобів або компенсації витрат працівника. Злагоджена комунікація між сторонами є запорукою ефективного виконання трудових обов'язків, тому встановлюються визначені канали зв'язку та порядок подання звітності. У цьому контексті особливої уваги набувають права та обов'язки кожної зі сторін, що закріплюють гарантії працівника та відповідальність роботодавця за створення належних умов праці. Дотримання цих умов забезпечує баланс інтересів і зменшує ризики, пов'язані з невиконанням або неналежним виконанням зобов'язань. Водночас можливість перегляду положень договору за згодою сторін сприяє його адаптації до змінюваних умов праці та вимог законодавства, що гарантує стабільність і передбачуваність трудових відносин у форматі дистанційної роботи [9].

Потрібно зауважити, що впровадження воєнного стану в Україні суттєво вплинуло на правові аспекти трудових відносин, зокрема щодо дистанційної роботи. Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 15.03.2022 № 2136-IX [10] (далі Закон № 2136-IX) не вносить змін до змісту статті 60² КЗпП України [7], однак регулювання трудових відносин під час дистанційної роботи в умовах воєнного стану здійснюється з урахуванням норм цього Закону, які мають пріоритет перед іншими положеннями законодавства.

Серед основних аспектів правового регулювання трудових відносин під час виконання дистанційної роботи, визначених Законом № 2136-IX [10], доцільно виокремити наступне. Так, у період дії воєнного стану запровадження дистанційної роботи може ініціюватися роботодавцем без обов'язкового дотримання двомісячного строку попередження, передбаченого статтею 32 КЗпП України [7], що застосовується у мирний час. Повідомлення працівника про зміну істотних умов праці та умов оплати праці, визначених частиною третьою статті 32 та статтею 103 КЗпП України [7], має здійснюватися не пізніше, ніж до впровадження таких змін (ч. 2 ст. 3 Закону № 2136-IX [10]).

Протягом дії воєнного стану сторони трудових відносин за взаємною згодою визначають форму укладення трудового договору, що допускає можливість незастосування письмової форми договору (ч. 1 ст. 2 Закону № 2136-IX [5]). Водночас за наявності можливості, сторонам трудових відносин рекомендовано укладати письмовий трудовий договір про дистанційну роботу відповідно до Типової форми трудового договору про дистанційну роботу, затвердженої наказом Міністерства економіки України від 05.05.2021 № 913-21 [9].

Укладення трудового договору про дистанційну роботу не може розглядатися як підстава для обмеження трудових прав працівника або зменшення рівня його соціальних гарантій порівняно з іншими працівниками. Також неприпустимим є встановлення обмежень, що впливають на приватне життя, зокрема щодо доступу до професії, професійного розвитку, підвищення кваліфікації, захисту персональних даних та інших прав. Крім того, працівник, який здійснює трудову діяльність дистанційно, має рівні

Таблиця 1

Особливості надомної та дистанційної роботи в Україні

Особливості	Надомна робота	Дистанційна робота
Місце виконання роботи	Робота виконується за місцем проживання працівника або в іншому визначеному ним приміщенні.	Робота виконується поза робочими приміщеннями або територією роботодавця, в будь-якому місці за вибором працівника.
Форма трудового договору	Типова форма затверджується центральним органом виконавчої влади.	
Погодження зміни робочого місця	Працівник не може змінити робоче місце без погодження з роботодавцем.	Працівник самостійно визначає робоче місце, не потребує погодження з роботодавцем.
Режим робочого часу	Тривалість робочого часу не може перевищувати встановлені норми, а робочий час підпорядковується загальному режиму підприємства.	Працівник самостійно розподіляє робочий час, загальна тривалість не повинна перевищувати встановлені норми.
Забезпечення засобами для роботи	Роботодавець забезпечує засобами виробництва, інструментами та матеріалами.	Роботодавець забезпечує необхідне обладнання, програмно-технічні засоби, засоби захисту інформації, якщо це не передбачено трудовим договором.
Використання власних засобів працівника	Якщо працівник використовує власні інструменти, він має право на компенсацію.	Якщо працівник використовує власні засоби, компенсація визначається трудовим договором.
Порядок виконання роботи	Роботодавець самостійно визначає порядок і контролює виконання роботи.	Порядок виконання роботи та звітність визначається трудовим договором, за погодженням з роботодавцем може поєднуватися з роботою на території роботодавця.
Наявність обмежень	Не можна змінювати робоче місце без згоди роботодавця, можливі випадки для зміни місця роботи.	Заборонено укладати трудовий договір про дистанційну роботу за наявності небезпечних чи шкідливих виробничих чинників.
Гарантії відпочинку	Тривалість робочого часу регулюється загальними нормами, які не можуть перевищувати встановлені межі.	Гарантований період вільного часу для відпочинку, протягом якого працівник може відключитися від зв'язку з роботодавцем.
Запровадження роботи під час надзвичайних ситуацій	Може запроваджуватися наказом роботодавця без обов'язкового укладення письмового трудового договору у разі загрози епідемії, пандемії, чи збройної агресії.	
Доступність для різних категорій працівників	Доступна для працівників, які мають певні навички або можуть бути навчені роботі.	Може бути застосована лише за відсутності небезпечних і шкідливих виробничих чинників, а також при відсутності обмежень за функцією працівника.
Зміни під час епідемій чи надзвичайних ситуацій	Може бути запроваджена без укладення трудового договору за наказом роботодавця.	

Джерело: складено на основі [7; 8].

права на оплату праці відповідно до законодавчих актів та умов колективного договору на підставі укладеного трудового договору (ст. 21 Закону України «Про оплату праці» від 24.03.1995 № 108/95-ВР [11]).

Потрібно відзначити, що чинне законодавство України не містить заборон щодо виконання дистанційної роботи за межами країни. У випадку, коли працівник через загрозу для життя та здоров'я в умовах воєнного стану залишає територію України та має технічну можливість виконання трудових обов'язків дистанційно з використанням інформаційно-комунікаційних технологій, виплата заробітної плати здійснюється відповідно до умов, визначених трудовим договором, за фактично виконану роботу (відпрацьований час).

З огляду на вищезазначене, виклики, що постають перед трудовим законодавством у контексті дистанційної роботи, потребують ґрунтовного аналізу та системного вдосконалення. Це необхідно для створення ефективного правового механізму регулювання цієї форми праці, який відповідатиме сучасним реаліям та забезпечуватиме баланс інтересів як працівників, так і роботодавців. Оскільки дистанційна робота стала масовою практикою, особливо в умовах пандемії та воєнного стану в Україні, існує потреба в усуненні прогалин у законодавстві та приведенні його норм у відповідність до нових реалій.

Одним із основних викликів є відсутність чіткої правової регламентації щодо забезпечення безпеки праці під час дистанційної роботи. Законодавчі акти, які регулюють цю сферу, зокрема КЗПП України, потребують уточнень у частині прав та обов'язків як працівників, так і роботодавців. Питання, пов'язані з забезпеченням технічними засобами, безпекою праці, правами на відпочинок та компенсацією витрат на використання власного обладнання, вимагають чіткішого визначення на рівні законодавства. Це забезпечить належний рівень захисту прав працівників і дозволить роботодавцям ефективно організовувати робочий процес в умовах дистанційної зайнятості.

Крім того, актуальним є питання гнучкості трудових договорів для дистанційної роботи. Зміни у трудовому законодавстві повинні забезпечити більшу свободу у визначенні умов праці, зокрема щодо розподілу робочого часу та організації робочих місць, без зниження рівня безпеки праці та дотримання встановлених норм. Важливо, щоб трудові договори містили детальні умови

щодо забезпечення працівників необхідними засобами для виконання їх обов'язків, а також механізм компенсації за використання власних засобів.

В умовах воєнного стану, коли регулювання трудових відносин може бути змінено, необхідно передбачити пріоритет норм, які дозволяють роботодавцям оперативно впроваджувати дистанційну роботу без попередження, що є важливим для адаптації до непередбачуваних обставин. Тому законодавство повинно враховувати специфіку ситуацій, що виникають під час надзвичайних ситуацій, а також визначати механізми компенсації та збереження прав працівників на основі нових реалій.

Підсумовуючи, відзначимо, що ефективне регулювання дистанційної роботи вимагає оновлення трудового законодавства, яке має враховувати специфіку цієї форми праці та забезпечувати захист прав працівників при дотриманні інтересів роботодавців. Це дозволить забезпечити стабільність і передбачуваність трудових відносин в умовах, що швидко змінюються.

Висновки. Таким чином, результати проведеного дослідження засвідчили, що в умовах динамічного розвитку дистанційної зайнятості та цифровізації трудових відносин законодавство України зазнає значних викликів, які вимагають удосконалення правових механізмів їх регулювання. Дослідження чинних нормативно-правових актів засвідчує наявність значних прогалин, які ускладнюють правозастосування у сфері дистанційної праці. Зокрема, недосконалість правового визначення статусу дистанційних працівників, нечіткість регламентації їхніх прав і обов'язків, відсутність ефективних механізмів забезпечення безпеки праці та гарантування права на відпочинок створюють потенційні правові ризики. Крім цього, недостатня розробленість положень щодо компенсації витрат, пов'язаних із використанням власного обладнання працівниками, актуалізує проблему захисту їхніх соціально-економічних інтересів. Унаслідок зазначених чинників реалізація трудових прав дистанційних працівників залишається ускладненою, а правова невизначеність породжує додаткові ризики для роботодавців. Тому подальший розвиток нормативно-правової бази має базуватися на врахуванні сучасних тенденцій ринку праці та технологічного прогресу, що сприятиме ефективному регулюванню дистанційної форми зайнятості й забезпеченню балансу інтересів усіх учасників трудових відносин.

ЛІТЕРАТУРА

1. Прогнолюк Л. Ю. Проблеми правового регулювання дистанційної роботи в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 1. С. 157-160.
2. Таран І. О., Васечко Л. О. Правове регулювання дистанційної роботи в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2021. № 67. С. 134-138.
3. Федосенко Н. А. Цивільно-правовий захист трудових прав дистанційного працівника. *Науковий вісник Ужгородського університету*: серія: Право. 2023. Т. 1. Вип. 75. С. 211-215.
4. Шлапко Т. В., Махітько К. Б. Дистанційна зайнятість у епоху сучасних змін: правовий аналіз. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2024. Випуск № 85. Ч. 2. С. 138-146.
5. Івчук Ю. Ю. Дистанційна зайнятість: зарубіжний досвід та перспективи правового регулювання в Україні. Актуальні проблеми права: теорія і практика: збірник наукових праць. 2024. № 2(48). С. 112-122.
6. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
7. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 № 322-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#n2>
8. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення правового регулювання дистанційної, надомної роботи та роботи із застосуванням гнучкого режиму робочого часу: Закон України від 04.02.2021 № 1213-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1213-20#Text>
9. Про затвердження типових форм трудових договорів про надомну та дистанційну роботу: Мінеконом, торгівлі та сг; Наказ, Договір, Форма типового документа від 05.05.2021 № 913-21. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0886-21#Text>
10. Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану: Закон України від 15.03.2022 № 2136-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#Text>
11. Про оплату праці: Закон України від 24.03.1995 № 108/95-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/108/95-%D0%B2%D1%80#Text>

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ФІНАНСОВИХ МЕХАНІЗМІВ РЕАЛІЗАЦІЇ ОБ'ЄКТІВ НЕРУХОМОСТІ

THE LEGAL REGULATION OF FINANCIAL MECHANISMS FOR THE SALE OF REAL ESTATE OBJECTS

Мельник А.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу
Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті розглянуто правове регулювання фінансових механізмів реалізації об'єктів нерухомості. Повномасштабне вторгнення РФ на територію Української держави щодня призводить до все більших руйнувань та втрат фонду нерухомого майна. У контексті таких подій дедалі більшої актуальності набуває питання відбудови, що не рідко супроводжується потребою прямого чи опосередкованого залучення коштів від фізичних та юридичних осіб. Усе це знаходить своє відображення у правовому регулюванні, яке нині в Україні, на жаль, не можна визнати досконалим, попри нещодавні позитивні зміни. Відповідно до чинного законодавства пряме чи опосередковане залучення коштів для спорудження об'єкта нерухомого майна з подальшим набуттям такими особами права власності на відповідні об'єкти нерухомого майна може здійснюватися виключно в один із таких способів: 1) через укладення договорів купівлі-продажу – договорів «форвардної купівлі»; 2) за допомогою договорів участі у фонді фінансування будівництва; 3) через випуск цільових корпоративних облігацій. Так, за договором «форвардної купівлі», забудовник-продавець зобов'язується сприяти будівництву та збуту об'єкта нерухомості протягом певного періоду часу, а інвестор-покупець зобов'язується заплатити за цей об'єкт нерухомості ціну, яка вже була виставлена на ринок і яка гарантує йому певну прибутковість. У свою чергу, фонд фінансування будівництва являє собою сукупність коштів, переданих керуючій організації для реалізації будівництва конкретного об'єкта на умовах, передбачених правилами фонду та угодою про участь у ньому. Його завдання полягає в акумулюванні коштів для фінансування будівництва, з подальшою передачею збудованої нерухомості у власність інвесторам, які виступають у ролі довіритель. Водночас «облігації на нерухомість» – це тип боргового цінного паперу, який випускає компанія з нерухомості – забудовник для залучення коштів для проектів у сфері нерухомості. Інвестори, які купують ці облігації, по суті, позичають гроші емітенту в обмін на регулярні виплати відсотків і повернення основної суми на дату погашення облігації. Проте кожен із вказаних механізмів характеризується як перевагами, так і недоліками, що створює необхідність для їх врахування та відповідного реагування з боку українського законодавця.

Ключові слова: фінансування будівництва, майбутній об'єкт нерухомості, фонди фінансування будівництва, договір купівлі-продажу, емісія цільових облігацій.

The article examines the legal regulation of financial mechanisms for the sale of real estate. The full-scale invasion of the Russian Federation into the territory of the Ukrainian state leads to increasing destruction and losses of the real estate fund every day. In the context of such events, the issue of reconstruction is becoming increasingly relevant, which is often accompanied by the need for direct or indirect raising of funds from individuals and legal entities. All this is reflected in the legal regulation, which currently in Ukraine, unfortunately, cannot be considered perfect, despite recent positive changes. In accordance with current legislation, direct or indirect raising of funds for the construction of a real estate object with the subsequent acquisition by such persons of the right of ownership of the relevant real estate objects can be carried out exclusively in one of the following ways: 1) through the conclusion of purchase and sale agreements – «forward purchase» agreements; 2) through participation agreements in the construction financing fund; 3) through the issue of target corporate bonds. Thus, under a «forward purchase» agreement, the developer-seller undertakes to facilitate the construction and sale of a real estate object for a certain period of time, and the investor-buyer undertakes to pay for this real estate object a price that has already been put on the market and which guarantees him a certain profitability. In turn, a construction financing fund is a set of funds transferred to a management organization for the implementation of the construction of a specific object on the terms stipulated by the fund's rules and the agreement on participation in it. Its task is to accumulate funds for financing construction, with the subsequent transfer of the constructed real estate into the ownership of investors who act as principals. At the same time, «real estate bonds» are a type of debt security issued by a real estate company – a developer to raise funds for real estate projects. Investors who purchase these bonds essentially lend money to the issuer in exchange for regular interest payments and the return of the principal on the bond's maturity date. However, each of these mechanisms has both advantages and disadvantages, which creates the need for Ukrainian legislators to take them into account and respond accordingly.

Key words: construction financing, future real estate object, construction financing funds, purchase and sale agreement, issue of special-purpose bonds.

Постановка проблеми. Повномасштабне вторгнення РФ на територію Української держави щодня призводить до все більших руйнувань та втрат фонду нерухомого майна. У контексті таких подій дедалі більшої актуальності набуває питання відбудови, що не рідко супроводжується потребою прямого чи опосередкованого залучення коштів від фізичних та юридичних осіб. Усе це знаходить своє відображення у правовому регулюванні, яке нині в Україні, на жаль, не можна визнати досконалим, попри нещодавні позитивні зміни.

Стан опрацювання проблематики. Питання залучення (інвестування, фінансування) коштів від фізичних та юридичних осіб для спорудження об'єкта нерухомого майна неодноразово привертало увагу українських дослідників. Деякі аспекти цієї вивчали: М. В. Венецька, А. Ю. Серебрий та ін.

Мета дослідження – розглянути правове регулювання фінансових механізмів реалізації об'єктів нерухомості.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ст. 6 Закону України «Про гарантування речових прав на об'єкти неру-

хомого майна, які будуть споруджені в майбутньому» [5], залучення, здійснюване у прямій чи опосередкованій формі, замовником будівництва, а також девелопером будівництва чи управителем фонду фінансування будівництва фінансових ресурсів коштів від фізичних та юридичних осіб, може здійснюватися виключно в законодавчо передбачений спосіб, яких законодавець виокремлює три:

1) шляхом правочину купівлі-продажу неподільних об'єктів незавершеного будівництва/майбутніх об'єктів нерухомості, їх частки. Даний спосіб може бути застосовано: по-перше, юридичною особою або фізичною особою – підприємцем, що виступають замовниками будівництва; по-друге, юридичною особою – девелопером будівництва;

2) шляхом укладення договорів щодо участі в фонді фінансування будівництва управителем фонду фінансування будівництва через фонди фінансування будівництва;

3) шляхом емісії корпоративних цільових облігацій, погашення яких здійснюється унаслідок передачі об'єкта (частини об'єкта) житлового будівництва, відповідно

до нотаріального договору укладеного між замовником будівництва та власником таких облігацій про резервування (бронювання) об'єкта (частини об'єкта) житлового будівництва [5].

Відповідно до загальних засад цивільного права кожна сторона має можливість вільного вираження волі стосовно вступу до договірних відносин, а також право вільного вибору виду, форми, умов укладення договору чи контрагента. Водночас слід вказати, що передбачаються також обмеження, покликаним яких є охорона публічних інтересів, наприклад, суспільного правопорядку або слабшої сторони договірних зобов'язань. Знаходять свій вияв такі обмеження здебільшого в імперативних нормах. Тобто нормах, які встановлюють пряму заборону на певний вид дій стосовно договору, що має наслідком неабсолютність свободи договору. Так, Закон України «Про гарантування речових прав на об'єкти не рухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому» містить низку обмежень свободи договору, які спрямовані передусім на надання додаткових гарантій потенційному покупцю, який вирішив інвестувати свої кошти в нерухомість на стадії будівництва. При цьому, даний закон містить обмеження щодо істотних умов, видів та форми договорів, які може бути укладено на первинному ринку нерухомості [5].

Договір купівлі-продажу майбутнього об'єкта нерухомості представляє собою механізм, який забезпечує вищий рівень надійності та безпеки для інвесторів, що прагнуть вкласти кошти в придбання квартир або іншої нерухомості у процесі будівництва. Даний вид правочину можна ще йменувати договором так званої «форвардної купівлі», який за своєю правовою сутністю є договором купівлі майбутньої будівлі, згідно з яким забудовник-продавець зобов'язується сприяти будівництву та збуту об'єкта нерухомості протягом певного періоду часу, а інвестор-покупець зобов'язується заплатити за цей об'єкт нерухомості ціну, яка вже була виставлена на ринок і яка гарантує йому певну прибутковість. Таким чином, зрозуміло, що залучення інвестицій шляхом правочину купівлі-продажу має переваги для інвестора-покупця, оскільки йому не потрібно покривати ризики будівництва/неплатоспроможності забудовника, потрібно менше знань про розвиток проекту, а договір купівлі-продажу є набагато простішим, тоді як, з іншого боку, права участі на етапі будівництва/оренди будуть меншими, а ціна покупки, ймовірно, буде вищою.

До того ж, договір купівлі-продажу підлягає реєстрації у відповідному єдиному реєстрі. При цьому, цікаво, що право на майбутній об'єкт нерухомості буде зареєстровано за покупцем у відповідному єдиному реєстрі лише за умови повної оплати, у разі ж часткової оплати існують варіанти забезпечення прав суб'єктів (збудовника, покупця), реальна гарантія покупцю від ймовірного подвійного продажу з боку забудовника, тощо. У разі такого договору забудовник, задля отримання дозволу для будівництва, має виконати комплекс умов, реалізація яких є прозорим інструментом для покупця та витратною для забудовника [8, с. 74].

Однак, попри вказане, договір купівлі-продажу майбутнього об'єкта нерухомості не гарантує повного усунення економічних ризиків, які пов'язані з ймовірною нездатністю продавця завершити проект протягом установлених термінів та відсутністю можливості в аспекті повернення інвестиційних вкладень. Звідси випливає, що ключовими критеріями для прийняття рішення про інвестиції в секторі інвестиційної нерухомості залишаються: по-перше, гарна репутація та значний досвід девелопера; по-друге, ретельна перевірка документації на будівництво [7, с. 183]. Водночас щоб мінімізувати ризики на стороні покупця-інвестора, не тільки процес належної перевірки має бути більш детальним, але також договір купівлі-продажу має передбачати певні механізми безпеки: має бути покритий ризик неплатоспроможності продавця; права на розірвання договору, якщо це можливо, підкріплені гарантіями погашення сплачених до цього моменту внесків і т. д.,

а також мають бути запроваджені механізми для забезпечення об'єктивної перевірки вимог щодо різних внесків купівельної ціни.

Що стосується укладення договорів про участь в фонді фінансування будівництва управителем фонду фінансування будівництва через фонди фінансування будівництва передусім слід вказати, що фонд фінансування будівництва (далі – ФФБ) – кошти передані ФФБ в управління, які використані або будуть використані управителем у майбутньому на умовах Правил фонду та договорів про участь у ФФБ [4, с. 115]. По суті, це сукупність коштів, переданих керуючій організації для реалізації будівництва конкретного об'єкта на умовах, передбачених правилами фонду та угодою про участь у ньому. Основне завдання такого фонду полягає в акумулюванні коштів для фінансування будівництва, з подальшою передачею збудованого житла або нежитлових приміщень у власність інвесторам, які виступають у ролі довіритель. Управитель укладає з установниками управління договори про довірче управління майном, отриманим у довірчу власність (договір про участь у ФФБ). Водночас ФФБ в особі управителя фонду має право здійснювати свою діяльність лише на ринку фінансових послуг і лише на здійснення діяльності, визначеної лише Законом України «Про фінансово-кредитні механізми і управління майном при будівництві житла та операціях з нерухомістю», на підставі ліцензії [6; 2, с. 547].

Як влучно зауважується у науковій літературі з цього приводу, даний вид є прозорим для покупця, та складним для сприйняття останнім одночасно. Складність у створенні таких фондів, відповідальність за ліцензійні умови, податкове навантаження, не профільна діяльність для забудовника, тобто фонд є окремим суб'єктом, забудовник (замовник) окремим, високі умови з боку фондів до забудовника, для покупця складність існування фонду, відсутність великих фондів на території України, які створюють довіру до даного інструменту, відсутність суттєвих переваг для забудовника тощо. Усе це має наслідком те, що даний вид не набув широкої популярності та розповсюдженості на території України [8, с. 75].

З огляду на вказане, для ефективного впровадження сталого фінансування через фонди фінансування будівництва перш за все необхідно:

- Підвищувати рівень довіри населення до установ фінансового сектору України;
- Стимулювати інвестиції в відновлення та реконструкцію інфраструктурних об'єктів;
- Удосконалювати законодавство з акцентом на захист прав інвесторів та підвищення прозорості використання цього інструменту фінансування;
- Спрощувати процедури отримання дозвільної документації на будівництво;
- Встановлювати ефективну співпрацю між державними органами, фінансовими установами, забудовниками, інвесторами та громадськістю для розробки і реалізації стратегій, спрямованих на досягнення цілей сталого розвитку [3, с. 136].

Щодо емісії цільових корпоративних облігацій, то фінансування будівництва через випуск цільових корпоративних облігацій полягає в наступному – забудовник будівництва (емітент), виконує випуск корпоративних цільових облігацій, відповідно до яких виконання зобов'язань реалізовується шляхом передавання об'єкта нерухомості житлового фонду [1]. Цільові облігації – це цінні папери, погашення яких здійснюється переданням об'єкта або його частини [7, с. 183]. Таким чином, «облігація на нерухомість» – це тип боргового цінного паперу, який випускає компанія з нерухомості – забудовник для залучення коштів для проектів у сфері нерухомості. Інвестори, які купують ці облігації, по суті, позичають гроші емітенту в обмін на регулярні виплати відсотків і повернення основної суми на дату погашення облігації. Ринок облігацій відіграє невід'ємну роль у сфері нерухомості, пропонуючи надійне джерело фінансування про-

ектів та надаючи інвесторам можливості для стабільного доходу та диверсифікації портфеля. Розуміючи динаміку облігацій нерухомості, інвестори можуть приймати обґрунтовані рішення та використовувати ці інструменти для досягнення своїх фінансових цілей.

До переваг застосування механізму фінансування будівельних проєктів шляхом емісії облігацій відносять:

1. Існування своєрідних регуляторних вимог, що передбачаються відносно девелопера, який є емітентом облігацій, надає набавні гарантії для інвесторів.

2. Хід емісії облігацій супроводжується розробкою детального проспекту емісії, з викладенням у ньому чітких термінів реалізації, а також інших визначальних умов.

3. Угода щодо резервування забезпечує можливість інвестору мати закріплення за ним конкретного об'єкту будівництва, сприяючи підвищенню інвестиційної привабливості.

4. Обсяг емісії облігацій відзначається обмеженістю загальною вартістю об'єкта нерухомості, що, у свою чергу, забезпечує можливість балансування інтересів інвесторів та емітента.

5. Обов'язковою умовою за якої дозволяється випуск облігацій є повністю сформований статутний капітал, що свідчить про фінансову стабільність емітента.

6. Право на емісію облігацій характеризується виключною приналежністю власнику або законному користувачу земельної ділянки, у результаті чого забезпечується юридична прозорість.

7. Відкритість та доступність для широкого кола інвесторів, що забезпечується шляхом первинного розміщення облігацій через офіційні фондові біржі.

8. Незмінність умов емісії облігацій упродовж усього терміну їх дії, що має наслідком сприяння стабільності інвестиційного процесу.

9. Можливість використання облігацій на вторинному ринку в якості незалежного активу, яка розширює змогу для інвесторів управляти своїм портфелем [7, с. 183–184].

10. Можливість залучення великої кількості інвесторів внаслідок відкритого їх обігу [1].

Водночас, на думку українських дослідників [8; 1; 7], незначного поширення в Україні ця схема фінансування будівництва набула внаслідок:

1) необхідності емітентом (замовником будівництва) пройти ретельну перевірку задля отримання дозвільних документів на будівництво, які видаються Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку України [1];

2) курсових коливань, які потенційно можуть справляти негативний вплив на вартість інвестицій для покупців облігацій та економічну ефективність проєкту для емітента; високої вартості реалізації механізму фінансування шляхом випуску облігацій, що може вплинути на збільшення витрат на проєкт загалом та зниження його інвестиційної привабливості; зміни кошторисної вартості будівництва, унаслідок чого може виникнути дефіцит фінансування;

допустимості випуску цільових облігацій, з перевищенням кошторисної вартості, лише за умови наявності адекватного забезпечення, що вимагає від забудовника додаткових гарантій; дотримання регуляторних вимог та процедур, що може стати складністю для деяких емітентів [7, с. 183–184];

3) тощо, що: по-перше, через непокриті ризики для покупця у зв'язку із ймовірністю «недобудови»; по-друге, участь Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку в якості регулятора та функцією контролю, що є навантаженням на забудовника додатково; по-третє, відсутня кодифікована нормативна база [8, с. 76].

Висновки. Отже, враховуючи наведене вище можемо зробити висновок, що повномасштабне вторгнення РФ на територію Української держави щодня призводить до все більших руйнувань та втрат фонду нерухомого майна. У контексті таких подій дедалі більшої актуальності набуває питання відбудови, що не рідко супроводжується потребою прямого чи опосередкованого залучення (інвестування, фінансування) замовником будівництва, девелопером будівництва, управителем фонду фінансування будівництва коштів від фізичних та юридичних осіб, у тому числі в управлінні, для спорудження об'єкта нерухомого майна з подальшим набуттям такими особами права власності на відповідні об'єкти нерухомого майна. Усе це знаходить своє відображення у правовому регулюванні, яке нині в Україні, на жаль, не можна визнати досконалим, попри нещодавні позитивні зміни.

Так, зокрема, відповідно до нині чинного законодавства, залучення фінансових ресурсів, здійснюване у прямій чи опосередкованій формі, в аспекті фінансування будівництва об'єктів нерухомості, може здійснюватися виключно в законодавчо передбачений спосіб, яких законодавець виокремлює три:

1) шляхом правочину купівлі-продажу неподільних об'єктів незавершеного будівництва/майбутніх об'єктів нерухомості, їх частки. Даний спосіб може бути застосовано: по-перше, юридичною особою або фізичною особою – підприємцем, що виступають замовниками будівництва; по-друге, юридичною особою – девелопером будівництва;

2) шляхом укладення договорів щодо участі в фонді фінансування будівництва управителем фонду фінансування будівництва через фонди фінансування будівництва;

3) шляхом емісії корпоративних цільових облігацій, погашення яких здійснюється унаслідок передачі об'єкта (частини об'єкта) житлового будівництва.

Однак кожен із трьох розглянутих механізмів має як переваги, так і недоліки, врахування яких потребує реагування з боку вітчизняного законодавця. Зокрема, у ході подальшого удосконалення правового регулювання фінансових механізмів реалізації об'єктів нерухомості має бути враховано та мінімізовано ризики, пов'язані з тим чи іншим механізмом фінансування майбутніх об'єктів нерухомості.

ЛІТЕРАТУРА

- Бруханський Р. Ф. Фінансування житлового будівництва через випуск цільових корпоративних облігацій: особливості реалізації та обліково-аналітичне забезпечення. Економіка та суспільство. 2023. №54. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/48814/1/%d0%a4%d1%96%d0%bd%d0%b0%d0%bd%d1%81%d1%83%d0%b2%d0%b0%d0%bd%d0%bd%d1%8f%20%d0%b6%d0%b8%d1%82%d0%bb%d0%be%20%b2%d0%be%d0%b3%d0%be%20%b1%d1%83%d0%b4%d1%96%d0%b2%d0%bd%d0%b8%d1%86%d1%82%d0%b2%d0%b0.pdf>
- Венецька М. В. Проблеми застосування правових механізмів фінансування будівництва житла. Правова держава. 2024. № 35. С. 545–552.
- Єгоричева С. Б., Вовченко О. С. ФФБ як інструмент сталого фінансування будівництва житла в Україні // Сталий розвиток: виклики та загрози в умовах сучасних реалій : матеріали II Міжнародної наук.–практ. Інтернет–конф., 06 черв. 2024 р. Полтава : Нац. ун–т ім. Юрія Кондратюка, 2024. С. 135–136.
- Іванченко А. М. Державне регулювання фінансових механізмів реалізації об'єктів нерухомості. Вісник Національного університету водного господарства та природокористування. Економічні науки. 2019. № 2. С. 114–126.
- Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому: Закон України від 15.08.2022 року №2518-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2518-20#Text>
- Про фінансово-кредитні механізми і управління майном при будівництві житла та операціях з нерухомістю : Закон України від 19.06.2003 року №978-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/978-15#Text>
- Свічкач Н., Загорельська Т., Кобиляков А. Адаптація механізмів фінансування будівництва до нового законодавчого середовища. Via Economica. 2024. № 4. С. 177–185.
- Серебряй А. Ю. Сучасне інвестування у будівництво житла в Україні: організаційно-правові форми та проблеми державного захисту. Таврійський науковий вісник. Серія: Публічне управління та адміністрування. 2024. № 3. С. 71–80.

ІНВЕСТИЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ В ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ ТА ЄС

INVESTMENT ACTIVITIES IN THE LEGISLATION OF UKRAINE AND THE EU

Полякова І.В., аспірант, викладач кафедри інформаційного, господарського та адміністративного права

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Стаття присвячена аналізу законодавчого регулювання інвестиційної діяльності в Україні та Європейському Союзі. Визначено ключові нормативно-правові акти, що регулюють інвестиційну сферу в Україні, зокрема Конституцію України, Господарський кодекс, Податковий кодекс та низку спеціалізованих законів, що регулюють відносини в інвестиційній сфері. Проаналізовано вплив скасування Господарського кодексу України на правове регулювання інвестиційних правовідносин, зроблено прогноз подальшого правового регулювання інвестиційної діяльності. Досліджено основні принципи державного регулювання інвестиційних відносин, механізми захисту інвесторів, а також проблеми інтеграції міжнародних правових норм у національне законодавство.

Розглянуто європейський підхід до регулювання інвестиційної діяльності, що базується на принципах свободи руху капіталу, товарів, послуг і робочої сили. Проаналізовано ключові нормативні акти Європейського Союзу з моменту його заснування, такі як Договір про функціонування Європейського Союзу, засновницькі договори, директиви та регламенти, які визначають загальні засади інвестиційної політики країн-членів. Особливу увагу приділено змінам, що відбулися після набуття чинності Лісабонського договору, який передав регулювання прямих іноземних інвестицій до виключної компетенції Європейського Союзу.

У статті також розглянуто проблеми гармонізації українського законодавства з європейськими нормативними стандартами, зокрема необхідність адаптації вітчизняних норм до вимог Європейського Союзу, усунення бар'єрів для іноземних інвесторів та впровадження єдиних стандартів інвестиційної діяльності. Запропоновано рекомендації щодо покращення законодавчого регулювання, включаючи розширення державних гарантій для іноземних інвесторів, удосконалення механізмів вирішення інвестиційних спорів та запровадження ефективних стимулів для залучення капіталу. Аналіз показує, що реформування українського законодавства має враховувати європейський досвід для створення сприятливого інвестиційного клімату.

Ключові слова: інвестиційне законодавство, інвестиції, інвестиційна діяльність, законодавство.

The article is dedicated to the analysis of legislative regulation of investment activities in Ukraine and the European Union. The key regulatory legal acts governing the investment sphere in Ukraine have been identified, including the Constitution of Ukraine, the Commercial Code, the Tax Code, and a number of specialized laws regulating investment relations. The impact of the repeal of the Commercial Code of Ukraine on the legal regulation of investment relations has been analyzed, and a forecast for further legal regulation of investment activities has been made. The main principles of state regulation of investment relations, mechanisms for investor protection, and challenges of integrating international legal norms into national legislation have been examined.

The European approach to regulating investment activities, based on the principles of the free movement of capital, goods, services, and labor, has been considered. Key regulatory acts of the European Union since its establishment have been analyzed, such as the Treaty on the Functioning of the European Union, the founding treaties, directives, and regulations that define the general principles of investment policy in member states. Special attention has been paid to the changes that occurred after the entry into force of the Lisbon Treaty, which transferred the regulation of foreign direct investment to the exclusive competence of the European Union.

The article also examines the challenges of harmonizing Ukrainian legislation with European regulatory standards, particularly the need to adapt domestic norms to the requirements of the European Union, eliminate barriers for foreign investors, and implement unified standards for investment activities. Recommendations for improving legislative regulation have been proposed, including expanding state guarantees for foreign investors, improving mechanisms for resolving investment disputes, and introducing effective incentives for attracting capital. The analysis shows that the reform of Ukrainian legislation should take into account European experience to create a favorable investment climate.

Key words: investment legislation, investment, investment activity, legislation.

На сьогоднішній день правова система України включає велику кількість законів та інших нормативно-правових актів, що регулюють відносини в інвестиційній сфері. При цьому основою нормативно-правового регулювання в зазначеній сфері є закони.

Процес формування сучасної нормативно-правової бази, яка покликана регулювати інвестиційні процеси в Україні, розпочався з моменту прийняття Акту проголошення незалежності України [1].

Так, зокрема, статтею 92 Конституції України визначено, що виключно законами України встановлюються засади створення і функціонування фінансового, грошового, кредитного та інвестиційного ринків [2].

В Україні законодавство, яке регулює інвестиційно-інноваційну діяльність, нараховує близько 13 законодавчих актів, понад 50 нормативно-правових актів Уряду та 100 різноманітних відомчих документів [3].

Таким чином на сьогоднішній день в Україні існує значна кількість нормативно-правових актів, що регулюють правові відносини в інвестиційній сфері.

Разом з тим, незважаючи на цілий ряд проблем, все ж, як свідчить вищевикладене, в останні роки ведеться активна робота щодо врегулювання відносин в інвестиційній сфері, а національне інвестиційне законодавство наближається до стабілізації [1].

Основними джерелами інвестиційного законодавства в Україні є:

– Господарський кодекс України (ГКУ) – кодекс встановлює загальні правові засади господарської діяльності, включаючи інвестиційну. Зокрема, у ньому визначено поняття інвестицій та інвестиційної діяльності, а також форми та джерела інвестування. Кодекс регулює відносини між суб'єктами господарювання та державою, визначаючи права та обов'язки інвесторів, гарантії захисту інвестицій, умови здійснення спільної інвестиційної діяльності та порядок укладання інвестиційних договорів [4].

Скасування Господарського кодексу України та прийняття Закону № 4196-IX [5] суттєво вплинули на регулювання інвестиційної діяльності в Україні. ГКУ, прийнятий у 2003 році, містив окремі положення щодо інвестиційної діяльності, включаючи види інвестицій, суб'єктів інвестування та державні гарантії захисту інвестицій. Зокрема, статті 390–391 ГКУ регулювали іноземні інвестиції, визначаючи умови їх здійснення та правовий статус підприємств з іноземними інвестиціями.

Закон № 4196-IX, підписаний 6 лютого 2025 року, скасував ГКУ та вніс зміни до Цивільного кодексу України (ЦКУ) з метою удосконалення корпоративного управління, підвищення інвестиційної привабливості та усунення суперечностей між ЦКУ та іншими законодавчими актами.

Зокрема, цей закон визнав таким, що втратив чинність, ГКУ, запровадив трирічний перехідний період для перетворення підприємств у господарські товариства та вніс зміни до низки спеціальних законів для приведення їх у відповідність до ЦКУ.

Таким чином, Закон № 4196-IX не містить окремих норм щодо регулювання інвестиційної діяльності, а передбачає інтеграцію відповідних положень до ЦКУ та інших спеціальних законів. Це означає, що регулювання інвестиційної діяльності тепер здійснюється через оновлені положення ЦКУ та спеціальні закони, такі як Закон України «Про інвестиційну діяльність» та Закон України «Про режим іноземного інвестування». Ці зміни спрямовані на спрощення законодавчої бази та підвищення ефективності регулювання інвестиційної діяльності в Україні.

– Податковий кодекс України – кодекс регламентує податкові аспекти інвестиційної діяльності. Він визначає порядок оподаткування доходів від інвестицій, надає податкові пільги для окремих категорій інвесторів та встановлює особливості оподаткування різних форм інвестицій [6].

– Закон України «Про інвестиційну діяльність» – вказаним нормативно-правовим актом встановлено загальні правові, економічні та соціальні умови інвестиційної діяльності на території України, визначено загальні положення та порядок здійснення інвестиційної діяльності, державного регулювання інвестиційної діяльності, гарантії прав суб'єктів інвестиційної діяльності, захист інвестицій тощо [1].

– Закон України «Про захист іноземних інвестицій на Україні» – законом визначено правовий режим діяльності іноземних інвесторів та гарантії держави щодо здійснення інвестиційної діяльності на території України [1].

– Закон України «Про режим іноземного інвестування» – положення цього Закону врегульовують відносини, зокрема, щодо державних гарантій захисту іноземних інвестицій, державної реєстрації та контролю за здійсненням інвестицій, діяльності підприємств з іноземними інвестиціями, розгляду спорів тощо [1].

– Закон України «Про усунення дискримінації в оподаткуванні суб'єктів підприємницької діяльності створених з використанням майна та коштів вітчизняного походження» – закон спрямований на захист конкуренції між суб'єктами підприємницької діяльності, створеними без залучення коштів або майна (майнових чи немайнових прав) іноземного походження, та суб'єктами підприємницької діяльності, створеними за участю іноземного капіталу, забезпечення державного захисту вітчизняного виробника та конституційних прав і свобод громадян України [1].

– Закон України «Про інститути спільного інвестування» – цей Закон спрямований на забезпечення залучення та ефективного розміщення фінансових ресурсів інвесторів і визначає правові та організаційні основи створення, діяльності, припинення суб'єктів спільного інвестування, особливості управління активами зазначених суб'єктів, встановлює вимоги до складу, структури та зберігання таких активів, особливості емісії, обігу, обліку та викупу цінних паперів інститутів спільного інвестування, а також порядок розкриття інформації про їх діяльність [7].

– Закон України «Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків» – даний закон визначив правові та економічні засади запровадження та функціонування спеціального режиму інноваційної діяльності певних технологічних парків [1].

– Закон України «Про державно-приватне партнерство» – цей Закон визначає організаційно-правові засади взаємодії державних партнерів з приватними партнерами та основні принципи державно-приватного партнерства на договірній основі. Також він закріпив фундамент для стимулювання розвитку співпраці між державним та приватними секторами з метою підвищення конкурентоздатності еконо-

міки країни та залучення інвестицій в її економіку, а також започаткував реформування інвестиційної сфери [1].

– Закон України «Про державну підтримку інвестиційних проектів із значними інвестиціями в Україні» – цей Закон визначає організаційні, правові та фінансові засади державної підтримки інвестиційних проектів з метою створення сприятливих умов для залучення в Україну значних інвестицій (внутрішніх і зовнішніх), створення нових робочих місць, стимулювання економічного розвитку регіонів та зростання конкурентоспроможності економіки України [8].

– Закон України «Про засади державної регіональної політики» – цей Закон визначає основні правові, економічні, соціальні, екологічні, гуманітарні та організаційні засади державної регіональної політики як складової частини внутрішньої політики України, встановлює особливості відновлення регіонів та територій, що постраждали внаслідок збройної агресії проти України [9].

– Додатково слід зазначити про те, що наразі у Верховній Раді України зареєстровано проект закону «Про інвестиційні фонди». Законопроект спрямований на адаптацію національного законодавства до законодавства ЄС у сфері інвестиційних фондів [10].

Основним законом, який регулює інвестиційну діяльність України є Закон України «Про інвестиційну діяльність», змістом якого визначено, що Інвестиціями є всі види майнових та інтелектуальних цінностей, що вкладаються в об'єкти підприємницької та інших видів діяльності, в результаті якої створюється прибуток (доход) та/або досягається соціальний та екологічний ефект. У свою чергу, Інвестиційною діяльністю є сукупність практичних дій громадян, юридичних осіб і держави щодо реалізації інвестицій. Інвестиційна діяльність забезпечується шляхом реалізації інвестиційних проектів і проведення операцій з корпоративними правами та іншими видами майнових та інтелектуальних цінностей [11].

Деякі науковці також вказують на такий недолік національного правового регулювання інвестиційної діяльності, як недостатня інтегрованість міжнародних норм в національне законодавство. Наприклад, О. А. Негода вважає, що шляхом імплементації норм міжнародного права у національне інвестиційне законодавство можна розширити об'єкти інвестування, до яких відносяться майно, майнові права та господарські операції. Таке розуміння інвестиції, на думку науковця, доречно закріпити й у вітчизняному законодавстві, що дасть змогу поєднати розуміння інвестиції як об'єкту правовідносин та юридичних підстав здійснення інвестування, що відображатиме економічну сутність інвестиції як господарської операції [12, с. 203].

Враховуючи стратегічний шлях України до Європейського Союзу, нам слід враховувати положення європейського законодавства щодо здійснення інвестиційної діяльності.

Розглядаючи систему джерел європейського інвестиційного права, необхідно їх класифікувати на такі складові: засновницькі договори Співтовариства (нині Союзу); міжнародні договори Європейського Союзу і держав-членів; нормативні правові акти інститутів ЄС (регламенти, директиви, рішення); судові рішення Суду Європейського Союзу і суду першої інстанції [13, с. 22].

Одним із ключових факторів, що сприяли поживленню інвестиційних процесів у повоєнній Західній Європі, стало визначення цілей і принципів інвестиційного права на основі загальних засад міжнародного права, а також створення Європейської економічної спільноти (ЄЕС).

Основою для уніфікації права ЄС у цій сфері став Римський договір про створення Європейської економічної спільноти [14], підписаний 25 березня 1957 року. Після набуття чинності Лісабонським договором цей документ

отримав назву Договору про функціонування Європейського Союзу (ДФЕС). У статті 2 він визначив основні цілі Спільноти, серед яких – гармонійний, збалансований та стабільний розвиток економіки, високий рівень зайнятості й соціального захисту, рівність чоловіків і жінок, стає економічне зростання, конкурентоспроможність, захист довкілля, підвищення рівня життя, а також соціальна згуртованість і солідарність між державами-членами [15].

Створення спільного ринку країн Західної Європи ґрунтувалося на чотирьох фундаментальних принципах: свобода руху робочої сили, товарів, послуг і капіталу. Закріплення цих принципів у міжнародному договорі означає, що держави-члени можуть ухвалювати національне законодавство, зокрема щодо іноземних інвестицій, за умови його відповідності міжнародним нормам.

Державне регулювання економіки полягає у впливі на діяльність суб'єктів господарювання та ринкові процеси з метою забезпечення стабільного функціонування ринкового механізму. Одним із ключових заходів є усунення бар'єрів для вільного переміщення товарів, послуг, капіталу та робочої сили між державами-членами. Римський договір, що закріплює принцип свободи руху капіталу, став основою для створення універсального механізму регулювання іноземних інвестицій у Генеральній угоді про тарифи і торгівлю (ГАТТ). У результаті завершення Уругвайського раунду переговорів були підписані Генеральна угода про торгівлю послугами та Угода про заходи щодо інвестицій, пов'язаних із зовнішньою торгівлею.

Стаття 63(1) ДФЕС прямо забороняє будь-які обмеження на переміщення капіталу між державами-членами та третіми країнами [14]. Хоча термін «інвестиції» у цій нормі прямо не згадується, прийнято вважати, що вони є частиною руху капіталу. Римський договір визначив основи інвестиційного клімату, зокрема: свободу пересування працівників (ст. 39), сприяння обміну молодими

фахівцями (ст. 41), заборону обмежень щодо підприємницької діяльності на території інших держав-членів (ст. 43), взаємне визнання кваліфікаційних документів (ст. 47) тощо.

31 грудня 2009 року, після набуття чинності Лісабонського договору, регулювання прямих іноземних інвестицій перейшло до виключної компетенції ЄС у рамках загальної торговельної політики. При цьому засновницькі договори ЄС лише побіжно згадують фінансові послуги і не містять детальних норм щодо інвестиційної діяльності. Внаслідок цього ключовими джерелами інвестиційного права ЄС є спеціалізовані акти вторинного законодавства – регламенти, директиви та рішення, що ухвалюються інституціями ЄС, а також рекомендації й висновки, які не мають обов'язкової юридичної сили.

Законодавче регулювання інвестиційної діяльності в Україні перебуває в процесі гармонізації з європейськими стандартами, що є важливим кроком на шляху до інтеграції у спільний європейський ринок. Аналіз показав, що в Україні існує розгалужена нормативно-правова база для регулювання інвестицій, проте вона потребує подальшого вдосконалення для забезпечення більшої стабільності та передбачуваності для інвесторів.

У країнах Європейського Союзу регулювання інвестицій базується на принципах свободи руху капіталу, рівного захисту для національних та іноземних інвесторів, а також ефективних механізмів вирішення інвестиційних спорів. Досвід ЄС може слугувати орієнтиром для вдосконалення українського законодавства, зокрема у питаннях гарантування прав інвесторів та створення сприятливого

Загалом, поступове приведення національної нормативно-правової бази у відповідність до європейських норм сприятиме підвищенню інвестиційної привабливості України, зменшенню правових ризиків для інвесторів та прискоренню економічного розвитку країни.

ЛІТЕРАТУРА

1. Інвестиційне законодавство: стан, проблеми, перспективи: Роз'яснення Міністерства юстиції України від 08.05.2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0015323-12#Text> (дата звернення: 22.02.2025).
2. Конституція України: Закон від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#n4262> (дата звернення: 22.02.2025).
3. Рябенко В. П. Поняття інвестиційної діяльності в Україні: загально-правові підходи. Правова позиція. 2024. № 2 (43). С. 64–67.
4. Господарський кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text> (дата звернення: 22.02.2025).
5. Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб: Закон України від 09.01.2025 № 4196-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4196-20#Text> (дата звернення: 22.02.2025).
6. Податковий кодекс України: Закон України від 02.12.2010 № 2755-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text> (дата звернення: 22.02.2025).
7. Про інститути спільного інвестування: Закон України від 05.07.2012 № 5080-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5080-17#Text> (дата звернення: 22.02.2025).
8. Про державну підтримку інвестиційних проєктів зі значними інвестиціями в Україні: Закон України від 17.12.2020 № 1116-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1116-20#Text> (дата звернення: 22.02.2025).
9. Про засади державної регіональної політики: Закон України від 05.02.2015 № 156-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/156-19#Text> (дата звернення: 22.02.2025).
10. Законопроект про інвестиційні фонди. URL: https://www.nssmc.gov.ua/wp-content/uploads/2024/12/prezentatsiia_do_pzu_investytsiyni_fondy.pdf (дата звернення: 22.02.2025).
11. Про інвестиційну діяльність: Закон України від 18.09.1991 № 1560-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1560-12#Text> (дата звернення: 22.02.2025).
12. Негода О. А. Поняття інвестицій у законодавстві України та країн-членів Європейського Союзу. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 12. С. 200–203.
13. Бойчук Р. П. Основні засади правового регулювання інвестиційної діяльності в ЄС. *Право та інноваційне суспільство*. 2015. № 2 (5). С. 22–31.
14. Договір про заснування Європейської Спільноти (Договір про заснування Європейського економічного співтовариства). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A11997E&qid=1740172690387> (дата звернення: 22.02.2025).
15. Договір про заснування Європейської Спільноти. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_017#Text (дата звернення: 22.02.2025).

МИТНІ ПЛАТЕЖІ ЯК ДЖЕРЕЛО ФОРМУВАННЯ ДОХОДНОЇ ЧАСТИНИ ДЕРЖАВНОГО БЮДЖЕТУ УКРАЇНИ

CUSTOMS DUTIES AS A SOURCE OF STATE BUDGET REVENUES IN UKRAINE

Соцький А.М., к.ю.н.,

доцент кафедри соціального адміністрування та гуманітарних комунікацій

Чернівецький інститут Міжнародного гуманітарного університету

Стаття присвячена розгляду сутності митних платежів, які є одним з важливих джерел формування доходної частини Державного бюджету України. Важливість справляння митних платежів обумовлено їх значенням у формуванні як податкових надходжень, так і загальної суми доходів Державного бюджету України. Передумовою виникнення відповідної ситуації стала лібералізація зовнішньої торгівлі, що вимагала перегляду функцій митної служби та знайшла своє відображення у першому Митному кодексі України 1991 р. Відповідно на той час митна служба була наділена відповідними повноваженнями, необхідними для вирішення стратегічних (наприклад, економічна безпека держави) та тактичних завдань (формування доходної частини Державного бюджету) тощо.

Досвід розвинених країн світу свідчить про те, що головною метою митних установ визначено вирішення стратегічних завдань, тобто на виконання протекціоністської політики, що є характерним для розвинених країн з перехідною економікою.

У останнє десятиріччя головною функцією митної служби України визнано фінансову функцію, виконання якої є найбільш проблемною. Це обумовлюється не тільки економічними та політичними процесами, а й вимогами Всесвітньої митної організації та Конвенцією про спрощення та гармонізацію митних процедур 1973 р., що торкається питань митно-тарифного регулювання. Україна поступово як учасниця Світової організації торгівлі взяла на себе зобов'язання щодо зниження митних тарифів на певні категорії товарів. Так, за останні роки в сторону зниження відсотків було передбачено 90% загального числа оновлених ставок мита.

В статті визначено поняття «митного бюджету», основні компоненти та етапи формування джерел митного бюджету, оцінка та прогнозування, встановлення ставок митних платежів, акумуляція грошових коштів, розподіл митного бюджету, використання коштів митного бюджету, контроль та перевірки тощо.

В статті зазначені основні умови раціонального порядку нарахування та сплати митних платежів основними з яких визначено удосконалення митного законодавства, посилення заходів митного контролю та введення страхування митних ризиків, виявлення та обґрунтування факторів, які впливають на забезпечення повноти та своєчасності сплати митних платежів, що сприяло б найбільш повним обсягам поповнень Державного бюджету.

Ключові слова: митні платежі, митна справа, митні органи, мито, митне оподаткування.

The article focuses on the essence of customs duties, which are generally regarded as one of the important sources of the State Budget of Ukraine's revenues. The prerequisite for this situation was the liberalization of foreign trade, which required a revision of the functions of the customs service and was reflected in the first Customs Code of Ukraine of 1991. Accordingly, at that time the customs service was vested with the relevant powers necessary to solve strategic (e.g., economic security of the State) and tactical tasks (formation of the State budget revenues).

The experience of developed countries shows that the main purpose of customs institutions is to solve strategic tasks, i.e. to implement protectionist policies, which is typical for developed countries with economies in transition, such as Ukraine.

In Ukraine, especially in the last decade, the main function of the customs service has been recognized as fiscal, which is the most problematic. This is due not only to economic and political processes, but also to the requirements of the World Customs Organization and the Convention on the Simplification and Harmonization of Customs Procedures, which deals with customs and tariff regulation. As a member of the World Trade Organization, Ukraine has gradually undertaken to reduce customs tariffs on certain categories of goods. Thus, in recent years, 90% of the total number of updated duty rates have been reduced by an average of 5 percent.

The article defines the main conditions for a rational procedure for the calculation and payment of customs duties, the main of which are the improvement of customs legislation, strengthening of customs control measures and introduction of customs risk insurance, identification and justification of factors affecting the completeness and timeliness of customs duties, all of which will contribute to the most complete replenishment of the State budget.

Key words: customs payments, customs, customs authorities, customs duty, customs taxation.

Актуальність теми дослідження. Підтримка та забезпечення економічної стабільності та безпеки у державі постійно потребує прийняття активної участі у світових інтеграційних процесах і розвитку зовнішньоекономічних зв'язків. З часів ліквідації монополії зовнішньої торгівлі ще у 1991 р., сутність зовнішньоекономічної діяльності зводиться до багатьох факторів, головним з яких виступають грошові відносини, а точніше місця митних платежів в системі доходів Державного бюджету України, сутності, значенню та постійності.

Результати дослідження. Дослідженню теоретичних та практичних аспектів функціонування інституту митних платежів та його місця у системі доходів Державного бюджету у юридичній літературі не приділялося суттєвої уваги. Однак, такі вчені, як Л. О. Батанова, Є. В. Додін, Л. К. Воронова, О. П. Гребельник, М. М. Каленський, С. В. Ківалов, Б. А. Кормич, Т. В. Корнева, І. М. Коросташова, М. П. Кучерявенко, О. В. Мазур, П. В. Пашко, Д. В. Приймаченко, Л. М. Письмаченко, О. П. Орлюк, Л. П. Савченко, Т. В. Проценко, Т. С. Єдинак, В. Ю. Єдинак та ін. лише фрагментарно торкалися питань сутності та зна-

чення митного тарифу, податків та проблемних аспектів порядку нарахування та сплати митних платежів тощо.

Таким чином, проблеми розгляду підвищення ефективності діяльності митних органів для стабільності доходів держави, стають на перше місце. При цьому глибокого наукового аналізу потребують питання функціонування механізму застосування різних митних процедур та митних режимів, обрання бази нарахування митних платежів та визначення ставок, оцінка можливості використання митно-тарифного регулювання та системи митних пільг та преференцій з метою виконання планових завдань митних органів – це повне наповнення Державний бюджет України за рахунок митних платежів.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження теоретичних засад митного бюджету, визначення факторів, що впливають на об'єм митних доходів, розробка рекомендацій з питань удосконалення системи формування доходів Державного бюджету України, що потрапляють від діяльності митних установ.

Виклад основного матеріалу. На теперішній час важливим джерелом формування доходної частини Державного бюджету України є митні платежі.

жавного бюджету України є митні платежі. З часів проголошення незалежності України до сьогоднішнього дня доля митних платежів у системі доходів держави постійно зростає, що свідчить про залежність доходів бюджету від якості здійснення зовнішньоекономічної діяльності у цілому та роботи митних установ тощо. При цьому специфікою існування відповідної залежності є охоплення суспільних відносин, що регулюються нормами значної кількості законодавчих актів різної галузевої належності. Сьогодні відносини, пов'язані із справлянням митних платежів, регулюються Митним кодексом, Податковим кодексом України та іншими законами України з питань оподаткування. При цьому п. п. 14.1.113 п. 14.1 ст. 14 Податкового кодексу України визначає митні платежі як податки, що відповідно до ПК України або митного законодавства справляються під час переміщення або у зв'язку з переміщенням товарів через митний кордон України та контроль за справлянням яких покладено на контролюючі органи [1]. А п. 27 ст. 4 МК України містить лише перелік митних платежів, до яких віднесено мито, акцизний податок із ввезених на митну територію України підакцизних товарів (продукції), податок на додану вартість із ввезених на митну територію України товарів (продукції) [2]. У відповідній ситуації до переліку митних платежів на власний розсуд можна включати ще й інші податки й збори, коли виникає необхідність включення до доходної частини Державного бюджету. Таким чином, в першу чергу, необхідно звернути увагу на функції, які виконують митні платежі при здійсненні зовнішньоекономічної діяльності, підвищити ефективність контролю за дотриманням митного законодавства усіма учасниками торговельних відносин.

Таким чином, митні платежі необхідно розглядати як сукупність податків та мита, що є інструментами тарифного та нетарифного регулювання ЗЕД, а також митні збори за здійснення митними органами юридично значущих дій. Іншими словами митні платежі це грошові кошти, що сплачуються у бюджет країни при переміщенні товарів через митний кордон. Розмір митних платежів залежить від багатьох факторів, включаючи вартість товарів, коду товару, країну походження та кінцевий пункт призначення.

При цьому митні платежі є частиною доходів держави та відповідні дослідження з точки зору фінансово-правової науки також є не достатньо дослідженими. Так, доходи бюджету – це сукупність усіх податків і зборів, що стягуються органами державної влади у грошовій формі. Ці кошти потрапляють до бюджету держави та можуть бути використані для різних цілей. Основні напрямки використання цих коштів можуть бути:

По-перше, фінансування бюджету держави – податкові надходження від митних платежів допомагають державі фінансувати різні соціальні програми, інфраструктуру, а також підтримка оборони та безпеки.

По-друге, підтримка національної економіки – митні платежі, що потрапляють до бюджету можуть бути використані для стимулювання розвитку окремих галузей економіки, наприклад, сільського господарства, промисловості чи високих технологій.

По-третє, держава використовує митні платежі для захисту місцевих товаровиробників, застосовуючи ввізне мито, що конкурують із внутрішнім виробництвом.

Вчетверте, кошти отримані від митних зборів можуть направлятися на поліпшення інфраструктури, наприклад, портів, транспортних вузлів та логістики, що сприяє більш ефективному веденню зовнішньої торгівлі.

Зазначене дозволяє митні платежі, що потрапляють до державного бюджету України, визначити як «митний бюджет» та надати таке його визначення. Митний бюджет – це частина державного бюджету, що формується за рахунок митних платежів, таких як мито, ПДВ та акцизний податок, а також інші збори, що пов'язані

із зовнішньою торгівлею. Розмір та структура митного бюджету можуть сильно відрізнятися від країни, так як він залежить від рівня зовнішньої торгівлі, митної політики, а також економічної ситуації у країні.

Формування митного бюджету здійснюється за рахунок митних платежів, що справляються з товарів, що переміщуються через митний кордон. Ці кошти включають декілька основних компонентів і процес формування бюджету складає декілька етапів.

Умовно перший етап можна назвати як «Джерела митного бюджету». Основним джерелом формування митного бюджету є мито. Мито – це загальнодержавний податок, який нараховується та сплачується за ввезення або вивезення товарів через митний кордон України. Ставки мита можуть бути адвалорними (у відсотках від вартості товару), специфічними (фіксованими на одиницю бази оподаткування) та комбінованими (ст. 280 МК України) [2]. ПДВ – податок, що справляється з певних товарів при ввезенні на митну територію України. Цей податок нараховується на вартість товарів та послуг. В Україні застосовуються такі види мита: ввізне, вивізне, сезонне та особливі види мита: спеціальне, антидемпінгове, компенсаційне.

Відзначимо, що ввізне мито є диференційованим щодо товарів, які походять з держав, які спільно з Україною входять до митних союзів або утворюють з нею зони вільної торгівлі. У разі встановлення будь-якого спеціального преференційного митного режиму згідно з міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, застосовуються преференційні ставки ввізного мита, встановлені Митним тарифом України [3].

До товарів, що походять з України або з держав-членів Світової організації торгівлі, або з держав, з якими Україна уклала двосторонні або регіональні угоди щодо режиму найбільшого сприяння, застосовуються пільгові ставки ввізного мита, встановлені Митним тарифом України, якщо інше не встановлено законом. До решти товарів застосовуються повні ставки ввізного мита, встановлені Митним тарифом України. На окремі товари законом може встановлюватися сезонне мито на строк не менше 60 та не більше 120 послідовних календарних днів з дня встановлення сезонного мита. Сезонне мито нараховується за ставками, встановленими Законом України «Про державне регулювання імпорту сільськогосподарської продукції» [4].

Акцизний податок – податок на певні товари такі як тютюн, нафтопродукти, алкоголь та транспортні засоби, що справляється у разі ввезення відповідних товарів на митну територію України. Митні збори – це плата за послуги митниці, пов'язані із оформлення митних процедур (передбачає перевірки митних декларацій, товаросупровідних документів, контрактів тощо). Штрафи та пеня – за загальним правилом, до бюджету потрапляють кошти за порушення митних правил. З точки зору митного права, пеня – це штрафні санкції, що стягуються за несвоєчасну сплату митних платежів та інших обов'язкових платежів при переміщенні товарів та транспортних засобів через митний кордон України. Пеня нараховується на суму заборгованості та являє собою відсоток від цієї суми за кожний день відтермінування. Наприклад, умовами нарахування пені може бути випадки не своєчасної сплати мита, ПДВ та акцизного податку, невиконання строків подання митної декларації та інших товаросупровідних документів, порушення терміну перерахування митних платежів на розрахунковий рахунок тощо.

Другий етап «Оцінка та прогнозування» зведено до формування митного бюджету, який важливо точно спрогнозувати об'єм зовнішньої торгівлі, а також оцінити ставки мита, ПДВ та акцизного податку. Зазначене обумовлено прогнозами економічного росту, очікуваними об'ємами імпорту та експорту, змінами у міжнародній

торгівлі, можливими змінами митного законодавства. За загальним правилом, прогнозування дозволяє визначити, скільки повинно надійти коштів до бюджету з різних джерел, а також скорегувати тарифи та ставки для стимулювання чи обмеження певних видів торгівлі.

Третій етап можна визначити як «Встановлення ставок митних платежів». В рамках формування бюджету державні органи (Верховна Рада України, Міністерство фінансів України, Державна митна служба України та інші відомства) встановлюють ставки мита та інших податків. Вони можуть змінюватися відповідно до зовнішньоекономічної ситуації, вимог національної економіки та вектору зовнішньої митної політики. Ці ставки, за загальним правилом, затверджуються через законодавчі акти, а також можуть бути адаптовані у рамках міжнародних угод, наприклад, із Всесвітньою митною організацією.

Четвертий етап «Акумуляції грошових коштів». Після встановлення ставок та тарифікації починається етап збору митних платежів. Система обліку повинна бути точною та прозорою, щоб правильно розподілити кошти до бюджету та попередити порушення у цій сфері. З цією метою успішно функціонує електронна система декларування та сплати, що значно полегшує контроль та облік. В Україні електронне митне декларування стало незамінним інструментом для суб'єктів господарювання, які здійснюють ЗЕД. Електронне декларування – це цифрове подання детальної інформації про товари, призначені для імпорту, експорту або транзиту через митний кордон. Цей процес замінює традиційну паперову митну декларацію, пропонуючи швидший, зручніший і безпомилковий підхід до управління [5].

П'ятий етап можна дати назву «Розподіл митного бюджету». Після того як митні платежі зібрані, вони розподіляються до державного бюджету. В різних країнах можуть бути різні схеми розподілу, але зазвичай кошти розподіляються до загального фонду, потім розподіляються на різні потреби.

Шостий етап «Використання коштів митного бюджету». Кошти, що потрапили до митного бюджету можуть бути використані на відповідні цілі, наприклад, фінансування соціально-економічних програм; розвиток та модернізація митної інфраструктури (митниць, митних постів, портів, транспортних шляхів та ін.), забезпечення національної безпеки, державна підтримка власного виробництва та експорту тощо.

Сьомий етап «Контроль та перевірки». З метою забезпечення прозорості та правильного використання грошових коштів з державного бюджету у більшості країн світу передбачена система внутрішнього за зовнішнього контролю (аудиту) це дозволяє мінімізувати корупційні прояви та покращити ефективність використання державних коштів.

Динаміка доходів бюджету від митних платежів відображає зміни в об'ємах акумуляції грошових коштів до Держав-

ного бюджету за певний проміжок часу. Цей показник має суттєве значення для оцінки показників зовнішньої торгівлі, рівня імпортозаміщення, ефективності роботи системи митних органів та інших складових. Наведемо для прикладу таблицю динаміки доходів Державного бюджету України за 2020–2024 роки та спробуємо сформулювати фактори, які впливають на динаміку доходів митного бюджету.

Наведені дані у таблиці свідчать про те, що надходження митних мають тенденцію до щорічного зростання окрім останні років, що пов'язано із впливом певних явищ. Наприклад, із введенням в державі військового стану [8]. Таким чином, можна припустити, що на зменшення надходжень митних платежів вплинули умови воєнного часу та особливості створення пільгових та спрощених умов ввезення товарів на митну територію України [7].

Наступним фактором, що впливає на динаміку доходів митного бюджету можна назвати зростання та зменшення обсягів торгівлі. Наприклад, збільшення імпорту чи експорту впливає на збільшення доходів від мита. За загальним правилом, коли країна імпортує більше товарів то й мито на ці товари збільшується. Зниження обсягів зовнішньої торгівлі може відбуватися у випадках економічної кризи у державі, накладання відповідних санкцій чи погіршення торговельних відносин.

Зміни у тарифній системі також можуть впливати на динаміку доходів митного бюджету. Наприклад, збільшення ставок мита на товари, які конкурують із внутрішнім виробництвом може привезти до збільшення доходів якщо об'єми імпорту стабільні. Зниження ставок мита може стимулювати ріст імпорту, але в короткий період часу доходи від мита можуть знизитися оскільки збори будуть меншими при значних об'ємах ввезення товарів на митну територію.

Показники надходження як ввізного, так і вивізного мита мають тенденцію до збільшення. Найбільшу питому вагу в надходженнях звичайно має ввізне мито.

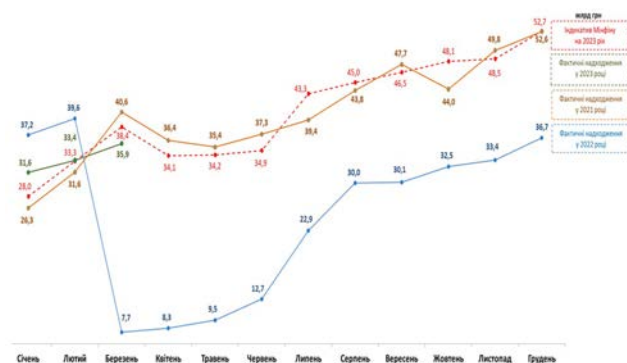

Рис. 1.

Таблиця 1

Динаміка доходів Державного бюджету України за 2020–2024 рр., млрд. грн

Групи доходів	2020	2021	2022	2023	2024
Разом доходів, в т.ч.	1076,0	1296,9	1787,4	1947,2	2002,6
Податкові надходження, в т.ч.	851,1	1107,1	949,8	901,8	969,6
Акцизний податок із ввезених на митну територію України піддакцизних товарів, в т.ч.	57,8	79,6	41,7	39,9	42,6
— лікєро-горільчані вироби	2,4	3,1	2,2	3,5	2,9
— тютюнові вироби	2,3	12,2	18,6	20,3	22,7
— транспортні засоби	11,0	16,4	5,0	6,95	5,4
— пальне	42,0	47,8	15,7	23,4	24,8
ПДВ із ввезених на митну територію України товарів	274,1	380,7	253,1	284,6	298,6
Ввізне мито	30,2	36,9	23,3	26,6	27,4
Вивізне мито	0,3	1,3	2,3	3,1	4,4
Разом митних платежів	362,4	498,5	321,0	399,8	465,8

Про результати роботи Держмитслужби у напрямку забезпечення надходжень митних платежів до Державного бюджету [9].

Проведений аналіз приводить до висновку, що митні платежі відіграють важливу роль у забезпеченні стійкості бюджету та економічного розвитку країни. Формування митного бюджету є складним процесом, який потребує чітких прогнозів, чіткості у встановленні ставок та контролю за дотриманням митного законодавства.

Динаміка доходів митного бюджету залежить від факторів зовнішньої торгівлі, митної політики, економічної ситуації та зовнішньоекономічних умов. Регулярний моніторинг відповідних факторів та застосування аналітичних заходів дозволить точніше спрогнозувати зміни в акумуляції грошових коштів та планувати митний бюджет та й взагалі Державний бюджет України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Податковий кодекс України від 02.12.2010 р. *Голос України*. 04.12.2010. №№ 229-230 (4979-4980).
2. Митний кодекс України від 13 березня 2012 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 44-45, № 46-47, № 48. Ст. 552.
3. Про Митний тариф України : Закон України від 19.10.2022 р. № 2697. *Офіційний вісник України*. 2022. № 92. Т.1. Ст. 5700.
4. Про державне регулювання імпорту сільськогосподарської продукції : Закон України від 17.07.1997 р. № 468/97-ВР. URL. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 44. ст. 281.
5. Митне електронне декларування товарів в Україні: тенденції та виклики. URL. <https://imex-solutions.com.ua/blog/mitne-elektronne-deklaruvannya-tovariv-v-ukrayini-tendentsiyi-ta-vikliki/>
6. Батанова Л.О. Фінансовий контроль у сфері державної митної справи. Монографія. Чернівці «Технодрук», 2015. 154 с.
7. Митні платежі як складова формування дохідної частини Державного бюджету України в умовах воєнного стану. Економіка та суспільство. 2023. №5. Режим доступу: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/2564/2482>
8. Статистичні дані Державної митної служби України URL. <https://customs.gov.ua/en/> .
9. Щодо результатів роботи Держмитслужби у напрямку забезпечення надходжень митних платежів до державного бюджету. URL. <https://customs.gov.ua/en/news/novini-20/post/shchodo-rezultativ-roboti-derzhmitsluzhbi-u-napriamku-zabezpechennia-nadkhodzen-mitnikh-platezhiv-do-derzhavnogo-biudzhetu-1125>

ПРОБЛЕМИ ДЕКОДИФІКАЦІЇ ГОСПОДАРСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ТА ШЛЯХИ ЇХ ПОДОЛАННЯ

PROBLEMS OF DECODIFYING ECONOMIC LEGISLATION OF UKRAINE AND WAYS TO OVERCOME THEM

Тимошенко М.О., д.ю.н., професор,
професор кафедри права

Приватний вищий навчальний заклад «Європейський університет»

Автором у змісті наукової роботи проведено всебічне дослідження процесу декодифікації господарського законодавства України, визначено актуальність такого наукового аналізу. Встановлено, що процес декодифікації покликаний посилити правове регулювання господарських відносин, уніфікувавши його із цивільно-правовим регулюванням, тим самим забезпечити подолання колізій, які тривалий час були характерними для положень Цивільного кодексу України та Господарського кодексу України. Водночас, декодифікація завжди призводить до зниження рівня систематизованості законодавства в цілому, а отже і до рівня його якості. Проте, запропонована уніфікація правового регулювання в частині поширення саме цивільно-правового режиму на господарські відносини потребує не лише спрощення правового регулювання, але і суттєвого оновлення цивільного законодавства.

Проведений аналіз змісту Закону України «Про особливості регулювання підприємницької діяльності окремих видів юридичних осіб та їх об'єднань у перехідний період» від 9 січня 2025 року, яким скасовується Господарський кодекс України, акцентовано увагу на недоліках та ризиках, які пов'язані з такою декодифікацією господарського законодавства України.

Доведено, що кодифікація чи декодифікація законодавства має засновуватись: по-перше, на положеннях теорії права в частині підстав та передумов кодифікації законодавства як особливої форми його систематизації; по-друге, на досвіді зарубіжних країн щодо здійснення кодифікації законодавства, його доктринальної системності; по-третє, на попередньо затверджених концептуальних засадах розвитку законодавства в цілому, та окремих його галузей (інститутів) зокрема. Проте вітчизняна практика декодифікації господарського законодавства сьогодні перебуває під надмірним впливом різноманітних суб'єктивних політичних та корпоративних інтересів і амбіцій, що призводить до маніпулювання в сфері правотворчості. І це стосується не лише декодифікації господарського законодавства України, але і інших кодифікаційних актів, або навпаки – проведення кодифікації тих чи інших актів законодавства.

На підставі проведеного критичного аналізу практики декодифікації господарського законодавства України обґрунтовано комплекс положень, які стосуються посилення практики систематизації законодавства та якості правового забезпечення господарських відносин.

Ключові слова: кодифікації, декодифікація, господарська діяльність, правове забезпечення, правове регулювання, Господарський кодекс України, Цивільний кодекс України, господарське законодавство, цивільне законодавство.

In the content of the scientific work, the author conducted a comprehensive study of the process of decodification of economic legislation of Ukraine, determined the relevance of such a scientific analysis. It was established that the decodification process is designed to strengthen the legal regulation of economic relations, unifying it with civil law regulation, thereby ensuring the overcoming of conflicts that have long been characteristic of the provisions of the Civil Code of Ukraine and the Economic Code of Ukraine.

At the same time, decodification always leads to a decrease in the level of systematization of legislation as a whole, and therefore to the level of its quality. However, the proposed unification of legal regulation in terms of the extension of the civil law regime to economic relations requires not only a simplification of legal regulation, but also a significant update of civil legislation.

The content of the Law of Ukraine "On the Peculiarities of Regulation of Business Activities of Certain Types of Legal Entities and Their Associations in the Transitional Period" of January 9, 2025, which repeals the Economic Code of Ukraine, was analyzed, and attention was focused on the shortcomings and risks associated with such a decodification of the commercial legislation of Ukraine. It is proved that the codification or decodification of legislation should be based: firstly, on the provisions of the theory of law in terms of the grounds and prerequisites for the codification of legislation as a special form of its systematization; secondly, on the experience of foreign countries in implementing the codification of legislation, its doctrinal consistency; thirdly, on the previously approved conceptual principles of the development of legislation in general, and its individual branches (institutions) in particular.

However, the domestic practice of decodification commercial legislation today is under the excessive influence of various subjective political and corporate interests and ambitions, which leads to manipulation in the field of lawmaking. And this applies not only to the decodification of the economic legislation of Ukraine, but also to other codification acts, or vice versa – the codification of certain acts of legislation.

Based on the conducted critical analysis of the practice of decodification the economic legislation of Ukraine, a set of provisions has been substantiated that relate to strengthening the practice of systematization of legislation and the quality of legal support for economic relations.

Key words: codifications, decodification, economic activity, legal support, legal regulation, Economic Code of Ukraine, Civil Code of Ukraine, economic law, civil law.

Постановка проблеми. Прийняття у січні 2025 року Закону України «Про особливості регулювання підприємницької діяльності окремих видів юридичних осіб та їх об'єднань у перехідний період» [1] стало формальною основою для поступового скасування Господарського кодексу України, а отже важливим кроком на шляху до декодифікації господарського законодавства України. Вказаний крок можливо оцінювати неоднозначно. З одного боку, процес декодифікації покликаний посилити правове регулювання господарських відносин, уніфікувавши його із цивільно-правовим регулюванням, тим самим забезпечити подолання колізій, які тривалий час були характерними для положень Цивільного кодексу України та Господарського кодексу України. Водночас, з іншого боку, – декодифікація завжди призводить до зниження рівня систематизованості законодавства в цілому,

а отже і до рівня його якості. Проте, запропонована уніфікація правового регулювання в частині поширення саме цивільно-правового режиму на господарські відносини потребує не лише спрощення правового регулювання, але і суттєвого оновлення цивільного законодавства. Останні зміни цивільного законодавства України, які пов'язані із поступовою відмовою від Господарського кодексу України, на жаль, не засвідчують суттєвого його оновлення. Це особливо негативно позначається на перспективах розвитку суб'єктів господарювання, які в умовах переходу на цивільно-правовий режим правового забезпечення своєї діяльності, не отримують нових, сучасних, прогресивних моделей цивільно-правового забезпечення свого функціонування. Вказана ситуація потенційно породжує комплекс проблем, які вже потребують свого доктринального опрацювання в частині аналізу відповідних

ризиків такої декодифікації та вироблення нових науково обґрунтованих підходів до правового забезпечення діяльності всіх суб'єктів господарювання.

Актуальність теми цієї наукової праці зумовлюється і воєнним станом, запровадженим в Україні, оскільки будь-які зміни правового регулювання, особливо тих відносин, які становлять основу економічної стабільності держави, потребують надзвичайно уважного ставлення як зі сторони науковців, так і зі сторони законодавця, з метою недопущення можливих недоліків такого правового регулювання. Ризики негативних наслідків від таких недоліків правового регулювання є надзвичайно високими, оскільки можуть в майбутньому вплинути на економічну безпеку держави, а отже і на її обороноздатність.

Високий рівень актуальності тематики цього наукового дослідження зумовлюється також наявним станом її наукової розробки. Останні 20 років в юридичній доктрині неодноразово піднімалися питання якості господарсько-правового регулювання в Україні, певного дублювання цивільно-правового та господарсько-правового регулювання відносин. В юридичній доктрині навіть сформувалось дві опозиційні групи науковців, які належать або до «противників» Господарського кодексу України та виступали за його скасування (А. С. Довгерт, О. О. Кот, Н. С. Кузнецова, Р. О. Стефанчук, М. О. Стефанчук та ін.), або до тих, які послідовно відстоювали ідею збереження Господарського кодексу України, обґрунтовуючи це самостійністю господарського права, автономністю функціонування суб'єктів господарювання, їх принциповою роллю в економічній стабільності держави тощо (В. К. Мамутов, О. П. Подчерковий, В. В. Резнікова, В. А. Устименко, В. С. Щербина та ін.). Проте переважна більшість наукових досліджень вказаних вчених зводилась до певного доктринального протистояння в частині збереження чи скасування Господарського кодексу України, що не завжди відображало концептуально новий підхід до оновлення правового забезпечення діяльності суб'єктів права в цілому. На нашу думку, будь-яка наукова робота має носити новаторський характер, а отже пропонувати нові моделі правового регулювання, що відповідають сучасним викликам, враховують прогресивний досвід зарубіжних держав, є витребуваними широкими верствами населення держави, сприятимуть інноваційному розвитку різних сфер суспільного життя. Проте, декодифікація господарського законодавства України без того, що буде запропоновано новий, більш якісний формат правового забезпечення відносин між суб'єктами господарювання, більше має технічний характер, ніж відображає інноваційний підхід у правовому забезпеченні відповідного кола суспільних відносин.

Тому сьогодні, в умовах досить стрімких законодавчих змін в частині декодифікації господарського законодавства України, важливо посилити наукові дослідження всіх тих ризиків (проблем), які виникли чи можуть виникнути у зв'язку з такою декодифікацією, запропонувати можливі шляхи їх подолання. Вказаним, насамперед, зумовлюється високий рівень актуальності тематики цієї наукової роботи.

З урахуванням вищезазначеного, **метою** цього наукового дослідження є критичний аналіз процесу декодифікації господарського законодавства України (в контексті прийнятого Закону України «Про особливості регулювання підприємницької діяльності окремих видів юридичних осіб та їх об'єднань у перехідний період» від 9 січня 2025 року) та обґрунтування шляхів подолання виявлених недоліків такої декодифікації.

Виклад основного матеріалу. У вітчизняній юридичній науці вже тривалий час точаться дискусії щодо декодифікації господарського законодавства України або навпаки посилення його кодифікації. Вітчизняними представниками науки цивільного права традиційно обговорю-

ється помилковість прийняття у 2003 році Господарського кодексу України, його штучність, високий рівень колізійності та необґрунтованості паралельного функціонування разом з Цивільним кодексом України [2; 3; 4; 5; 6; 7]. На переконання Н. С. Кузнецової, сьогодні Господарський кодекс України практично не містить регуляторних механізмів. Тому усі залякування «правовим армагеддоном», що буцїмто після скасування ГК України буде зруйнована ринкова економіка, – це пусті балачки. Якщо проаналізувати судові рішення, то їх ухвалення, як правило, ґрунтуються на положеннях Цивільного і Господарського кодексів, тому що практично всі норми зобов'язального права, які містяться в ЦК, в різному обсязі продубльовані в Господарському кодексі. Але сьогодні прийняте і діє законодавство про акціонерні товариства, про ТОВ та ТДВ, про страхування, концесії, цінні папери і фондовий ринок. Воно вже становить окремий масив спеціального законодавства і настільки розгалужене, що зрештою зникає потреба посилатися на ГК України. Тому, на думку вченої, сьогодні Господарський кодекс України повністю виконав свою «прокладкову» функцію – відсилання до тих законів, які необхідно було прийняти [8]. В свою чергу А. С. Довгерт продовжує ідею декодифікації та відмови від Господарського кодексу України, наголошуючи на тому, що «умовою суттєвого оновлення Цивільного кодексу України є скасування Господарського кодексу України, і вся юридична громада чекає на цю подію – виправлення однієї з величезних помилок, якої припустилися двадцять років тому, коли 16 січня 2003 року було одночасно прийнято два кодекси, що суперечать один одному». Вчений порівнює скасування Господарського кодексу України із знесенням пам'ятників комунізму та соціалізму; і тому цей правовий монумент соціалізму необхідно розбити вщент [9].

Водночас прихильники кодифікації господарського законодавства України звертають увагу на важливість господарських правовідносин та їх самостійний інституційний характер, що зумовлює самостійність господарського права як галузі права. Наявне широке коло законодавчих актів, які є джерелами господарського права України, потребують високого рівня своєї систематизації, в тому числі і шляхом його кодифікації. У переважній більшості вітчизняні правники–господарники все більше вимушені спростовувати положення цивілістів про необхідність декодифікації. Так, на думку В. С. Щербини, «декодифікація господарського законодавства (як і дерегуляція, що ще гірше), яку нам пропонують – це шлях «в нікуди», який призведе до безладу, хаосу і неузгодженості в правовому регулюванні господарської діяльності». Продовжуючи вказану думку, вчений характеризує декодифікацію, як стан «гібридної» війни, розгорнутої проти ГК України, який характеризується: а) *декларативними заявами* (як заявляють представники цивілістичної науки, прийняття ГК України – це «повернення до середньовіччя» або «рудимент планово-адміністративної системи»); б) *спекуляціями* в частині скасування Торгових кодексів в Італії – 1942 р., в Португалії – 1966 р.; в) *інсинуаціями* (ГК України, заявляють представники Міністерства юстиції, породжує корупцію, хоча жодного конкретного прикладу не наводять); г) *лукавством* (замовчування прийняття низки комерційних (торгових) кодексів у сучасний період, у тому числі у постсоціалістичних державах, які стали на шлях ринкових перетворень); д) *гіперболізацією* ролі і значення ЦК України в регулюванні суспільних відносин в сучасній економіці, яка ще не набула ознак ринкової [10]. Вказана позиція підтримується і іншими вченими, які вважають, що сучасний стан правового регулювання господарських відносин характеризується низкою таких проблем, вирішити які виключно в рамках рекодифікації цивільного законодавства не є можливим. Нині важливо усвідомлювати, що система права – це не лише диферен-

ціяція або розмежування норм. Важливішим питанням є вирішення проблеми взаємодії правових норм, інститутів, галузей законодавства, кодексів. Намагаючись підвищити якість регулювання суспільних відносин (у тому числі економічних), представники науки цивільного та господарського права висловлюють свої бачення, пропонують різні шляхи вирішення проблемних питань. Цей процес потребує налагодження конструктивної роботи з представниками кожної сторони за умови уникнення ідеологічного диктату, статусної зверхності чи наукових амбіцій. Сучасні реалії диктують новітні умови розвитку і економіки, і правотворчості. Існуючий величезний масив наукових і експертних досліджень потребує адекватної правової та суспільної оцінки. На нашу думку, пропозиції щодо скасування Господарського кодексу України аж ніяк не узгоджуються з європейськими правовими стандартами та здебільшого суперечать правотворчій практиці багатьох європейських країн. Вважаємо, що пріоритетним напрямом реформування господарського законодавства залишається його модернізація та подальша адаптація до економічного законодавства ЄС [11]. Тут варто підтримати думку вчених в тому, що відповідь на питання кодифікації та декодифікації в цілому має ґрунтуватися:

- по-перше, на положеннях теорії права в частині підстав та передумов кодифікації законодавства як особливої форми його систематизації;
- по-друге, на досвіді зарубіжних країн щодо здійснення кодифікації законодавства, його доктринальної системності;
- по-третє, на попередньо затверджених концептуальних засадах розвитку законодавства в цілому, та окремих його галузей (інститутів) зокрема.

На фоні тотальної відмови від пострадянських традицій правового регулювання, в тому числі і господарських відносин, а також неоднозначності практики поєднання цивільно-правового та господарсько-правового забезпечення діяльності суб'єктів господарювання в Україні у січні 2025 року Верховною Радою України був прийнятий Закон України «Про особливості регулювання підприємницької діяльності окремих видів юридичних осіб та їх об'єднань у перехідний період» [1] (надалі – Закон). Вказаний Закон України запровадив так званий перехідний період, а саме термін, який починається з дня набрання чинності цим Законом і завершується через сім років з дня набрання чинності цим Законом. Вказаний перехідний період стосується в тому числі і трансформації правового забезпечення господарської діяльності юридичних осіб, а саме адаптації його до виключно цивільно-правового забезпечення. Відповідно до п. 4 Прикінцевих та перехідних положень Закону закріплено положення про те, що визнати Господарський кодекс України [12] таким, що втратив чинність, з дня набрання чинності цим Законом. Фактично мова йде про те, що Господарський кодекс України втрачає чинність. Проте виникає питання, а як бути далі? Чи дійсно виправданим є цей крок? Чи дійсно кодифікація господарського законодавства є недоцільною та потребує декодифікації? Спробуємо в цьому розібратись.

Як було зазначено вище, глибоко переконаний, що питання кодифікації або декодифікації як складових систематизації законодавства мають вирішуватись з точки зору: а) положень теорії права в частині підстав та передумов кодифікації законодавства; б) досвіду зарубіжних країн щодо здійснення кодифікації законодавства, його доктринальної системності. В теорії права питання кодифікації законодавства досліджені досить детально та всебічно. Переважна більшість вчених є прибічниками постійності моніторингу та кодифікації законодавства як необхідної умови забезпечення його системності, формальної визначеності положень законодавства, сучасності та безколізійності. На переконання Г. Б. Поліщук, кодифікаційний акт має відповідати наступним вимогам, що доводять його самостійність та об'єктивну вотребуваність, а саме:

а) формальні ознаки, що характеризують кодифікаційний акт як різновид юридичних документів. Що ж стосується Господарського кодексу України, то з формальної точки зору він є самостійним юридичним документом, має офіційний характер;

б) функціональні ознаки, що визначають соціальне та правове призначення кодифікаційного акту в правовій системі, зокрема Господарський кодекс України визначає основні засади господарювання в Україні і регулює господарські відносини, що виникають у процесі організації та здійснення господарської діяльності між суб'єктами господарювання, а також між цими суб'єктами та іншими учасниками відносин у сфері господарювання (ст. 1), а також має на меті забезпечити зростання ділової активності суб'єктів господарювання, розвиток підприємництва і на цій основі підвищення ефективності суспільного виробництва, його соціальну спрямованість відповідно до вимог Конституції України, утвердити суспільний господарський порядок в економічній системі України, сприяти гармонізації її з іншими економічними системами (пreamбула) [12];

в) юридико-технічні ознаки, які окреслюють особливості його формального виразу як самостійного юридичного документу, що становить частину системи законодавства [13, с. 8]. Зокрема Господарський кодекс України має відповідну форму (форму кодексу, як різновиду нормативно-правового акту, структуру, зміст та реквізити).

В теорії права характеристика кодифікації переважно зводиться до її юридико-технічного розуміння, відповідно і кодифікаційні акти є нічим іншим як особливим різновидом нормативно-правових актів, котрі удосконалюють юридичну техніку оформлення актів законодавства. На переконання В. Ф. Сіренко кодифікаційний акт є новим документом і за формою і за змістом, що змінює іноді велику кількість розрізнених правових актів; такі акти можуть бути загальними, галузевими та спеціальними [14, с. 138]. Тобто вченим спростовується виключно галузевий характер кодифікації, на якому наполягає більшість вітчизняних цивілістів. Крім того, кодифікаційний акт забезпечує регулювання достатньо широкої сфери суспільних відносин, що характеризується однорідністю та стабільністю, а також юридично оформлює найбільш значні та сталі відносини в суспільстві, розраховані на достатньо тривалий період дії [15, с. 119]. Таким чином фактично вченими звертається увага на те, що кодифікаційний акт може мати місце тоді, коли є сфера суспільних відносин, вони є однорідними, сталими та стабільними. У свою чергу О. Я. Рогач серед ознак кодифікаційних актів наводить ті, які фактично відображають підстави й умови його підготовки та прийняття. До них вчений відносить: необхідність істотної зміни в регулювання суспільних відносин, на основі створення нового або переробки чи доопрацювання діючого законодавства; потреба у всебічності вирішення всіх основних питань правового регулювання певної сфери суспільних відносин; має охоплювати сферу суспільних відносин або декілька сфер, яким притаманні єдині принципи функціонування [16, с. 83]. Крім того, Н. М. Пархоменко серед властивостей (ознак) кодифікаційних актів виділяє в тому числі таку ознаку: «відображає високий рівень упорядкування норм права в певній однорідній сфері суспільних відносин, має комплексний, узагальнений характер» [17, с. 13], тобто наголошує на відповідних властивостях суспільних відносин, що можуть і мають бути регламентовані положеннями кодифікаційного акту.

Засновуючись на поглядах, представлених в теорії права, представниками доктрини господарського права також наводяться ряд передумов, які є необхідними саме для кодифікації законодавства, зокрема і господарського законодавства України. На думку вчених, це зумовлено: 1) наявністю специфічного предмету правового регулювання та необхідністю у закріпленні відповідного комп-

лексу методів регулювання (зокрема поєднання цивільно-правового методу рівності сторін, з одного боку, та методу адміністративного примусу – з іншого [18, с. 118]; 2) необхідністю використання широкого кола методів правового регулювання, зокрема цивільно-правових, адміністративно-правових та ін. [19, с. 4–5]; 3) потребою у поєднанні приватно-правових та публічно-правових інтересів [20, с. 26]; 4) чисельністю актів законодавства, що потребують юридико-технічного моніторингу та закріплення у вигляді єдиного кодифікаційного документу тощо [21, с. 42].

Варто відзначити і досвід зарубіжних країн в питанні кодифікації господарського законодавства. У цьому плані цілком справедливо наголошує В.С. Щербина про те, що важливою тенденцією розвитку змісту зарубіжного приватного права є те, що ми спостерігаємо його певну «комерціалізацію», яка полягає у виділенні (у тому числі з цивільного законодавства) норм комерційного спрямування і у формуванні комерційних (торгових) кодексів (законів) [10]. Вказане підтверджується тим, що за останні роки провідними європейськими країнами були прийняті нові або в новій редакції відповідні кодифікаційні акти, а саме: Підприємницький кодекс Австрії (2007); Комерційний кодекс Словачької Республіки (1991); Комерційний кодекс Латвії (2000 р.); Господарський кодекс Королівства Бельгія (2013); Комерційний кодекс Франції (2000, 2007 р.); Комерційний кодекс Туреччини (2011р.); Господарський кодекс Естонії (2011 р.) тощо. Крім того, аргумент про те, що кодекс має регламентувати окрему сферу суспільних відносин є досить застарілим та невиправданим з точки зору сучасної практики законотворення. Сьогодні поряд з Цивільним кодексом України успішно функціонують і ряд інших кодифікаційних актів, які регламентують переважно приватно-правові відносини, зокрема Сімейний кодекс України, Земельний кодекс України, Житловий кодекс України, Кодекс торговельного мореплавства України тощо. Варто відзначити, що сьогодні в юридичній доктрині та практиці кодифікаційний акт все більше сприймається як засіб юридико-технічного забезпечення системності законодавства, спрощення його сприйняття та розуміння суб'єктами права, ніж кодифікаційні акти мають бути прив'язані до регулювання суспільних відносин певної сфери. У 2023 році в положеннях Закону України «Про правотворчу діяльність» було надано законодавче визначення терміну «кодекс», що являє собою закон, створений шляхом систематизації норм права, містить загальні засади, на підставі яких комплексно регулює однорідну сферу суспільних відносин, забезпечуючи стабільність правового регулювання [22], проте таке визначення, а також і інші положення вказаного законодавчого акту не визначають кодекс як акт правотворчості, що має жорстку прив'язку до правового забезпечення певної сфери суспільних відносин, мова йде про однорідність сфери суспільних відносин. Варто відзначити, що сам

термін «однорідність» досить невдало характеризує саме поняття кодексу, особливо це пояснюється сучасною динамікою змін суспільних відносин, що зумовлюють зміни у законодавстві. На нашу думку, відповідна сфера суспільних відносин, що регламентується положеннями кодексу, має бути визначена в загальній частині самого кодексу, і ця вимога мала б знайти відповідне законодавче закріплення у зазначеному Законі.

Висновки. Підбиваючи підсумки проведеного дослідження, вважаємо за доцільне акцентувати увагу на наступних критичних положеннях, які відображають сучасні недоліки декодифікації господарського законодавства України та можливі шляхи їх подолання.

1. Декодифікація господарського законодавства України сьогодні є передчасною та невиправданою як з точки зору доктрини господарського права, так і з точки зору практики господарсько-правового регулювання. З урахуванням цього вважаємо за доцільне скасувати Закон України «Про особливості регулювання підприємницької діяльності окремих видів юридичних осіб та їх об'єднань у перехідний період» (2025 р.) та продовжити наукові обговорення питань розвитку правового забезпечення господарських відносин, що має носити концептуальний характер, прогнозований та послідовний.

2. Конституємо, що кодифікація законодавства України сьогодні перебуває під надмірним впливом різноманітних суб'єктивних політичних та корпоративних інтересів і амбіцій, що призводить до маніпулювання в сфері правотворчості. І це стосується не лише декодифікації господарського законодавства України, але і інших кодифікаційних актів.

3. Прийняття Закону України «Про особливості регулювання підприємницької діяльності окремих видів юридичних осіб та їх об'єднань у перехідний період» (2025 р.), згідно з яким втрачає чинність Господарський кодекс України, стало помилкою, оскільки не вирішує загального завдання – вдосконалення правового регулювання відносин, як цивільно-правових, так і господарсько-правових. Сьогодні важливо до цього питання підійти комплексно і не запроваджувати тимчасові (перехідні) положення, а запропонувати якісно нові моделі правового забезпечення, які б відповідали потребам суспільства, держави (яка функціонує в умовах воєнного стану), провідним європейським практикам правового забезпечення економічної сфери суспільного життя.

Незважаючи на те, що процес декодифікації господарського законодавства України набуває кульмінаційного етапу у зв'язку із втратою чинності Господарського кодексу України, варто відзначити, що такий процес не є правильним та об'єктивно зумовленим, оскільки в сучасних умовах господарювання в Україні суттєво підвищуються ризики соціального, економічного, торговельного, податкового, муніципального характеру.

ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України «Про особливості регулювання підприємницької діяльності окремих видів юридичних осіб та їх об'єднань у перехідний період» від 9 січня 2025 року. URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72707
2. Кузнецова Н.С. Скасування Господарського Кодексу України: потенційні наслідки та необхідні передумови / Н. С. Кузнецова, О. О. Кот, А. Б. Гриняк, М. Д. Пленюк. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2020. Т. 27. № 1. С. 14–54. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/vapny_2020_27_1_3.
3. Fedorchenko N., Kalaur I. Legal regulation of obligations on service delivery in the context of the development of Ukraine's economy. *Transition Studies Review*. 2017. Vol. 24. No. 1. P. 71–85.
4. Hrnčirikova M. Nature of mediation clauses from the point of view of private international law. *International and Comparative Law Review*. 2019. Vol. 19. No. 2. P. 224–238.
5. Karmaza O. O. Application of “piercing the corporate veil” doctrine in the ukrainian law / O. O. Karmaza, V. M. Makhinchuk, A. L. Derkach, O. M. Spektor, A. S. Sheludchenkova. *International Journal of Economics and Business Administration*. 2019. Vol. 7. No. 4. P. 524–538.
6. Цивільний і господарський кодекси: 2004–2014. Монографія / упоряд.: І. В. Спасибо-Фатеева. Харків : Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, 2014. 202 с.
7. Довгерт А. С. Рекодифікація цивільного кодексу України: чинники і передумови старту. *Право України*. 2019. № 1. С. 27–41.
8. Кузнецова Н.С. Для приватного права євроінтеграція реалізується через процес гармонізації. *Pravo.ua*. 2023. 16 березня. URL : <https://pravo.ua/dlia-pryvatnoho-prava-ievrointehratsiia-realizuietsia-cherez-protseks-harmonizatsii-nataliia-kuznietsova-vitseprezydent-naprmu/>
9. «Цей правовий монумент соціалізму необхідно розбити вщент» – Анатолій Довгерт про скасування Господарського кодексу України. *Pravo.UA*. 2023. 23 січня. URL : <https://pravo.ua/tsei-pravovy-monument-sotsializmu-neobkhidno-rozbyty-vshchent-anatolii-dovhert-pro-skasuvannia-hospodarskoho-kodeksu-ukrainy/>

10. Щербина В.С. Кодифікація чи декодифікація господарського законодавства України: який шлях обрати? Право та інновації. 2016. № 2. С. 108–109. URL : <https://coordynata.com.ua/kodifikacia-ci-dekodifikacia-gospodarskogo-zakonodavstva-ukraini-akij-slah-obrati>
11. Шемет У.Р., Тимченко Л.М. Pro vs contra рекодифікації господарського законодавства України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 8. С. 209–212, С. 211–212.
12. Господарський кодекс України від 16.01.2003 року № 436-IV. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text>
13. Поліщук Г.Б. Теоретичні та практичні основи юридичної техніки кодифікаційних актів. Дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2013. 234 с.
14. Сіренко В. Ф. Кодифікаційний акт. Юридична енциклопедія: в 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.) та ін. Київ : Укр. енцикл., 2001. 792 с.
15. Мала енциклопедія теорії держави і права / за заг. ред. Ю.Л. Бошицького. Київ : Вид-во Європейського ун-ту, 2010. 368 с.
16. Рогач О.Я. Кодифікаційні акти в системі законодавства України: дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. Київ, Ужгород, 2003. 209 с.
17. Пархоменко Н.М. Кодифікація законодавства України на сучасному етапі. *Проблеми кодифікації законодавства України* : матер. наук.-практ. конф. / за заг. ред. В.П. Нагребельного, Н.М. Пархоменко. Київ : ІДП ім. В.М. Корецького НАН України, 2003. С. 12–16.
18. Поліхович В.І. До питання про реформування (рекодифікацію) господарського законодавства України. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. Вип. 11. С. 117–122.
19. Устименко В.А., Джабраїлов Р.А. Господарський кодекс України як здобуток вітчизняної наукової думки (до 25-ої річниці Інституту економіко-правових досліджень НАН України). *Економіка та право*. 2017. Вип. 2(47). С. 4–10.
20. Демченко С.Ф. Про основні засади та значення кодифікації господарського законодавства. 10 років застосування Господарського кодексу України: сучасний стан та перспективи вдосконалення кодифікації : збірник доповідей наук.-практ. конф. (14 листопада 2014 року, м. Київ). Одеса : «Юридична література», 2014. С. 25–31.
21. Зельдіна О.Р. Поняття та напрями модернізації господарського законодавства. Перші наукові читання пам'яті академіка В.К. Мамутова : матеріали круглого столу 8 лютого 2019 року. Київ, 2019. С. 42–46.
22. Закон України «Про правотворчу діяльність» від 24.08.2023 р. № 3354-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text>.

РОЗДІЛ 5

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК 349.2

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-3/51>

ЮРИДИЧНІ НАСЛІДКИ РЕЗУЛЬТАТІВ АТЕСТАЦІЇ ПРАЦІВНИКІВ

LEGAL IMPLICATIONS OF THE RESULTS OF EMPLOYEE APPRAISALS

Балог К.С., аспірантка кафедри соціального права
Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті проаналізовано наявні підходи до проведення атестації працівників на прикладі різних категорій працюючих. Наведено огляд нормативно-правових актів, що становлять правову основу атестації працівників. На основі узагальненого аналізу різних положень, охарактеризовано ключові засади проведення атестації працівників. Особливу увагу зосереджено на питанні щодо звільнення працівників за результатами атестації. Підсумовуючи проведене дослідження сформуовано рекомендації щодо удосконалення правового забезпечення проведення атестації працівників. Зокрема, у частині визначення дефінітивного інструментарію шляхом закріплення на законодавчому рівні уточненого поняття атестації працівників під яким запропоновано розуміти «здійснювану уповноваженими на це суб'єктами регламентовану нормативно-правовими актами процедуру оцінки теоретичних і практичних фахових знань працівника, його здібностей, ділових, моральних, психологічних та інших особистісних якостей, спрямовану на виявлення його відповідності певним вимогам, що є необхідними для належного виконання ним посадових обов'язків на посаді, яку він займає, чи планує займати та має результатом прийняття рішення про відповідність або невідповідність працівника посаді або виконуваній роботі», а також атестаційної комісії під якою запропоновано розуміти колегіальний орган, створений з метою оцінки теоретичних і практичних фахових знань працівника, його здібностей, ділових, моральних, психологічних та інших особистісних якостей, спрямованої на виявлення його відповідності певним вимогам, що є необхідними для належного виконання ним посадових обов'язків на посаді, яку він займає, чи планує займати та має результатом прийняття рішення про відповідність або невідповідність працівника посаді або виконуваній роботі, за регламентованою нормативно-правовими актами процедурою; у частині регулювання порядку організації та діяльності атестаційної комісії, шляхом оновлення, доповнення, узагальнення та уніфікації відповідних положень на рівні закону; у частині регулювання результатів атестації та їх юридичних наслідків.

Ключові слова: атестація працівників, атестаційна комісія, працівник, роботодавець, положення про атестацію персоналу, оцінювання працівників, невідповідність займаній посаді.

The article analyses the existing approaches to performance appraisal of personnel on the example of different categories of employees. The author provides an overview of the regulatory legal acts that form the legal basis for performance appraisal. Based on a generalised analysis of various provisions, the author describes the key principles of performance appraisal. Special attention is paid to the issue of dismissal of employees based on the results of appraisal. Based on the results of the study, the author formulates recommendations for improving the legal framework for performance appraisal of employees. In particular, in terms of defining the definitional tools by enshrining at the legislative level the clarified concept of employee appraisal, which is proposed to be understood as "a procedure for assessing theoretical and practical professional knowledge of an employee, his or her abilities, business, moral, psychological and other personal qualities, carried out by the authorised entities and regulated by legal acts, aimed at identifying his or her compliance with certain requirements necessary for the proper performance of his or her duties in the position he holds or plans to hold and results in a decision on the employee's suitability or unsuitability for the position or work performed", as well as an appraisal committee, which is proposed to be understood as a collegial body established to assess the theoretical and practical professional knowledge of an employee, his or her abilities, business, moral, psychological and other personal qualities, aimed at identifying his or her compliance with certain requirements necessary for the proper performance of his or her duties in the position he or she holds or plans to hold and resulting in a decision on the employee's compliance or non-compliance with the position or work performed, according to the regulated norms; in terms of regulating the procedure for organising and operating the appraisal committee by updating, supplementing, generalising and unifying the relevant provisions at the level of law; in terms of regulating the results of appraisal and their legal consequences.

Key words: employee appraisal, appraisal committee, employee, employer, staff appraisal regulations, assessment of employees, non-compliance with the position.

Загалом підсумки атестацій працівників відображаються шляхом документального оформлення. Атестаційна комісія ухвалює рішення про результати атестації працівників, яке має певні юридичні наслідки, в залежності від його змісту. Усталеною практикою рішення атестаційних комісій щодо результатів атестації іменуються висновками. Їх оформлення не має загальновизнаної форми і встановлюється відповідними галузевими нормативно-правовими актами. Висновки атестаційних комісій мають рекомендаційний характер, але спричиняють правові наслідки. Оскільки результатом цих висновків стає ухвалення управлінських, організаційних та правових рішень із боку уповноваженого керівника установи (організації тощо).

Результати атестації працівника фіксуються у протоколі засідання комісії та вносяться до атестаційного листа. Після проведення атестації працівник, який атестувався ознайомлюється із змістом атестаційного листа під розпис. Якщо атестація проводилася за його відсутності, рішення і рекомендації комісії доводять до відома такого працівника безпосередній керівник. У разі відмови від

підпису складається відповідний акт. Після завершення атестації її результати узагальнюються та аналізуються головою атестаційної комісії, а у разі атестації державних службовців ще і кадровою службою державного органу. Остаточне рішення за наслідками атестації приймає керівник працівника, про що видається відповідний наказ.

В цілому, результати атестацій дозволяють керівникам приймати відповідні кадрові та організаційні рішення, включаючи подальше вдосконалення існуючих форм мотивації працівників, планування кар'єрного та кар'єрного розвитку та кар'єри, удосконалення існуючих систем відбору та розстановки персоналу, форм і методів навчання працівників тощо [1, с. 51]. До того ж, висновки атестаційних комісій широко використовуються не лише під час визначення перспектив кар'єрного зростання співробітників на окремому підприємстві (установі, організації), але й у процесі аутсорсингу й інших форм «запозиченої» праці [16, с. 130].

Хочемо наголосити, що комісії бувають різних видів і залежить передусім від сфери діяльності працівника. Від-

повідно, і правове регулювання оформлення результатів атестацій та їх юридичних наслідків забезпечується не лише Законом України «Про професійний розвиток працівників» [10], а також іншими різними нормативно-правовими актами. Утім, якщо проаналізувати законодавство у цій сфері, то можна дійти висновків про те, що питання результатів атестацій та їх юридичних наслідків в цілому є уніфікованим.

Так, приміром, у ч. 1 ст. 13 Закону України «Про професійний розвиток працівників» зазначається: «атестаційна комісія приймає рішення про відповідність або невідповідність працівника займаній посаді або виконуваній роботі» [10].

У свою чергу, відповідно до Порядку проходження прокурорами атестації [7], за результатами атестації прокурора відповідна кадрова комісія ухвалює одне із таких рішень: рішення про успішне проходження прокурором атестації; рішення про неуспішне проходження прокурором атестації.

У той же час, згідно Положення про атестацію педагогічних працівників [5] за результатами атестації педагогічного працівника незалежно від обсягу його педагогічного навантаження (кількості навчальних предметів (інтегрованих курсів, дисциплін) встановлюється його відповідність або невідповідність займаній посаді та: присвоюється (не присвоюється) кваліфікаційна категорія або підтверджується (не підтверджується) раніше присвоєна кваліфікаційна категорія; присвоюється (не присвоюється) педагогічне звання, підтверджується (не підтверджується) раніше присвоєне педагогічне звання (у разі наявності).

При цьому, вказане Положення [5] виокремлює три види (рівні) атестаційних комісій та містить уточнення про те, що:

1) атестаційна комісія I рівня приймає рішення про: відповідність (невідповідність) педагогічних працівників закладу освіти, структурного підрозділу займаним посадам; присвоєння (підтвердження) кваліфікаційних категорій і педагогічних звань або про відмову в такому присвоєнні (підтвердженні);

2) атестаційна комісія II рівня приймає рішення про: відповідність (невідповідність) педагогічних працівників підпорядкованих закладів освіти, відокремлених структурних підрозділів (в яких працює менше 15 педагогічних працівників), займаним посадам; присвоєння (підтвердження) кваліфікаційних категорій і педагогічних звань або про відмову в такому присвоєнні (підтвердженні); відповідність (невідповідність) керівників підпорядкованих закладів освіти, відокремлених структурних підрозділів займаним посадам; присвоєння (підтвердження) кваліфікаційних категорій і педагогічних звань або про відмову в такому присвоєнні (підтвердженні) керівникам підпорядкованих закладів освіти, відокремлених структурних підрозділів, які викладають навчальні предмети (інтегровані курси);

3) атестаційна комісія III рівня приймає рішення про: відповідність (невідповідність) керівників підпорядкованих закладів освіти, відокремлених структурних підрозділів займаним посадам та присвоєння (підтвердження) кваліфікаційних категорій; присвоєння (підтвердження) педагогічних звань або про відмову в такому присвоєнні (підтвердженні) керівникам закладів освіти, підпорядкованих Міністерству освіти і науки, молоді та спорту Автономної Республіки Крим, обласним, Київській та Севастопольській міським державним адміністраціям.

Як бачимо з вищенаведеного, незалежно від сфери діяльності працівників, які атестуються, а також виду атестаційної комісії, результати атестацій можуть виражатися у формі рішення, яке за своєю сутністю означає неуспішне або успішне проходження атестації конкретним працівником, який атестується.

За законодавством України рішення атестаційних комісій як юридичний факт різняться за своїми видами. Ці юридичні факти впливають на перебіг трудових пра-

вовідносин та їх динаміку, що породжують виникнення, зміну та припинення трудових правовідносин, а також інші правові наслідки. Загалом рішення атестаційної комісії як юридичний факт можуть породжувати зміни чи припинення трудового договору, а також можуть реалізовуватися як підтвердження професійних і трудових прав, так і шляхом обмеження чи звуження трудових та професійних прав працівника [4, с. 10–11].

І. І. Задоя, розглядаючи залежність між рішеннями атестаційної комісії, рішеннями керівника, що приймаються на їх основі та їх наслідками для подальшого проходження державним службовцем державної служби, класифікує їх на три групи [2, с. 300].

1) позитивні – державний службовець відповідає займаній посаді;

2) умовно-позитивні – державний службовець відповідає займаній посаді за умови отримання його згоди виконати рекомендації атестаційної комісії (Наприклад, комісія може рекомендувати: удосконалити навички використання комп'ютерної техніки та інформаційних технологій, підвищити кваліфікацію з метою забезпечення якісного виконання посадових обов'язків певного фахового напряму тощо. При згоді працівника здобути такі знання або навички комісія приймає рішення про відповідність займаній посаді за певних умов (неповна службова відповідність) і рекомендує керівникові призначити повторне атестування через конкретний період, але не пізніше ніж через рік. У разі відмови державного службовця виконувати дані йому рекомендації комісія, як правило, приймає рішення про його невідповідність займаній посаді [6]);

3) негативні – державний службовець не відповідає займаній посаді.

На наш погляд, запропонована класифікація цілком відповідає законодавчо визначеним повноваженням атестаційних комісій, які визначено у Положенні про проведення атестації державних службовців [6]. При цьому, ми вважаємо за можливе застосувати запропоновану автором класифікацію не лише щодо державних службовців, а й щодо атестації працівників в цілому. Утім, у той же час, варто відзначити, що наразі у Законі України «Про професійний розвиток працівників» можливості оформлення результатів атестації шляхом ухвалення умовно-позитивного рішення не передбачено. Тому вважаємо, що розглянута позиція має бути врахована у процесі удосконалення законодавства.

Кожне з перелічених рішень тягне за собою певні юридичні наслідки. Як слушно з цього приводу зазначає С. М. Мішок, правові наслідки атестації для працівника і роботодавця можуть бути реалізовані у:

а) незмінності трудових правовідносин та продовженні трудового договору з працівником;

б) зміні трудових правовідносин шляхом переведення працівника на іншу посаду або зміні істотних умов праці, що реалізується через зміну обов'язкових (необхідних) умов трудового договору;

в) припиненні трудових правовідносин шляхом розірвання трудового договору [4, с. 10–11].

Візьмемо для прикладу державних службовців. Так, якщо результат атестації позитивний і атестаційна комісія прийняла рішення про відповідність державного службовця займаній посаді, то наслідком ухвалення такого рішення може бути:

1) зарахування працівника, що атестується, за його згодою, до кадрового резерву;

2) дозвіл на проходження стажування на більш високій посаді;

3) присвоєння чергового рангу державного службовця;

4) встановлення надбавки, передбаченої законодавством або зміна її розміру;

5) порушення в установленому порядку клопотання про продовження строку перебування на державній службі [4, с. 10–11].

Принагідно зауважимо, що рішення атестаційної комісії про успішне проходження атестації відповідно до установлені практики немає інших правових наслідків, крім тих, які безпосередньо впливають із його положень. Зокрема, маємо на увазі оскарження таких рішень. Адже правові наслідки успішного проходження працівником атестації переважно не утворюють на практиці виникнення спору між працівником і роботодавцем.

Якщо ж атестаційна комісія прийняла рішення про відповідність займаний посаді за певних умов, особливо при змінах в організації праці, зокрема, при розширенні (підвищенні) кваліфікаційних вимог (посадових інструкцій), то наслідком прийняття такого рішення може бути (звичайно ж за наявності згоди державного службовця) набуття державним службовцем певних знань або навичок, наприклад: здобуття відповідної освіти; проходження перепідготовки; підвищення кваліфікації; стажування на відповідній посаді тощо. За цих умов комісія рекомендує керівникові призначити через рік повторне атестування, якщо державний службовець погодиться їх виконати [2, с. 300].

Наслідком прийняття атестаційною комісією рішення про невідповідність державного службовця займаний посаді може бути: звільнення державного службовця із займаної посади; переведення державного службовця за його згодою на іншу посаду, що відповідає його професійному рівню [2, с. 300].

Так, набрання прокурором за наслідками першого або другого етапу атестації кількості балів, яка є меншою від прохідного балу для успішного складання іспиту, є для кадрової комісії підставою для ухвалення рішення про неуспішне проходження прокурором атестації і недопуску до наступного етапу атестації. Разом з тим, рішення кадрової комісії про неуспішне проходження прокурором атестації за результатами складання іспиту у формі анонімного тестування з використанням комп'ютерної програми з метою виявлення рівня знань та умінь у застосуванні закону, відповідності здійснювати повноваження прокурора є підставою для звільнення прокурора з посади та органів прокуратури на підставі підпункту 2 пункту 19 розділу II «Прикінцеві і перехідні положення» Закону № 113-IX [8].

Якщо ж державний службовець не згоден з переведенням на іншу посаду, що відповідає його професійному рівню або в державному органі немає таких вакантних посад, то він підлягає звільненню з державної служби. У випадку, коли комісія рекомендує звільнити державного службовця із займаної посади, це рішення є підставою для припинення державно-службових відносин між державним органом та державним службовцем, а державний службовець звільняється з державної служби на загальних підставах відповідно до п. 2 ст. 40 КЗпП України [3].

У даному контексті варто відзначити, що негативна оцінка професійного рівня працівника іноді породжує виникнення трудових спорів, які передаються на розгляд уповноваженого органу. Так, відповідно до Положення про атестацію педагогічних працівників [5], у разі незгоди педагогічного працівника з рішеннями атестаційних комісій I чи II рівнів він має право оскаржити таке рішення шляхом подання апеляції до відповідної атестаційної комісії вищого рівня упродовж семи робочих днів з дати отримання педагогічним працівником атестаційного листа (особисто або на електронну адресу).

Апеляція подається шляхом направлення апеляційної заяви до якої додаються копія атестаційного листа, виданого атестаційною комісією, рішення якої оскаржується, копії документів, що подавалися педагогічним працівником до атестаційної комісії, рішення якої оскаржується (у разі їхнього подання).

Атестаційна комісія має розглянути апеляційну заяву та прийняти рішення протягом 15 робочих днів з дати її надходження [5].

Атестаційна комісія за результатами розгляду апеляції приймає рішення про:

1) відповідність педагогічного працівника займаний посаді, підтвердження раніше присвоєної кваліфікаційної категорії та/або педагогічного звання та скасування рішення атестаційної комісії нижчого рівня;

2) присвоєння педагогічному працівнику наступної кваліфікаційної категорії та/або педагогічного звання та скасування рішення атестаційної комісії нижчого рівня;

3) залишення рішення атестаційної комісії нижчого рівня без змін, а апеляцію без задоволення [5].

Рішення про результати розгляду апеляції оформлюється протоколом, який підписують голова та секретар атестаційної комісії. Витяг з цього протоколу протягом трьох робочих днів з дати прийняття відповідного рішення надсилається педагогічному працівнику та до відповідного закладу освіти електронною поштою у сканованому вигляді (з підтвердженням отримання), а у разі відсутності відповідної адреси електронної пошти – поштовим відправленням з повідомленням про вручення.

Керівник закладу освіти упродовж трьох робочих днів з дати отримання витягу з протоколу про результати розгляду апеляції, за результатами якої педагогічному працівникові було присвоєно (підтверджено) кваліфікаційну категорію, відповідне педагогічне звання, має видати відповідний наказ та ознайомити з ним педагогічного працівника під підпис. При цьому, наказ керівника має бути поданий до бухгалтерії закладу освіти чи до централізованої бухгалтерії, що здійснює бухгалтерський облік відповідного закладу освіти, для нарахування заробітної плати та проведення відповідного перерахунку з дати прийняття рішення атестаційною комісією про присвоєння наступної кваліфікаційної категорії або присвоєння педагогічного звання [5].

У разі незгоди педагогічного працівника з рішенням атестаційної комісії вищого рівня щодо розгляду апеляційної заяви, він має право оскаржити таке рішення до суду в установленому законодавством порядку [5].

Судова практика свідчить, що переважна більшість справ щодо оскарження рішення роботодавця про звільнення вирішується на користь працівників. При цьому, доволі часто за результатами розгляду трудових спорів в судах, для прикладу, щодо незаконного звільнення в результаті атестації працівника суди виносять рішення не лише про поновлення порушеного права працівника – права на працю шляхом поновлення їх на посаді, а також задовольняють позовні вимоги позивачів про виплату втраченого заробітку за час вимушеного прогулу і у разі заявлення працівником вимоги щодо відшкодування моральної шкоди, що безперечно має значні негативні наслідки [4, с. 12].

На наш погляд, частково вирішити вказану проблему допоможе удосконалення законодавства у частині регулювання питання визнання невідповідності працівника займаний посаді або виконуваний роботі. З цього приводу заслуговує увагу пропозиція С. Шабанової, яка розглядаючи окремі підстави розірвання трудового договору у зв'язку з виявленою невідповідністю працівника займаний посаді або виконуваний роботі, зазначає, що удосконалення потребує категоріальний апарат у межах аналізованої теми. зокрема, на думку вченої, необхідно на нормативному рівні закріпити легальне визначення понять «невідповідність займаний посаді або виконуваний роботі», «недостатня кваліфікація», «стійке зниження працездатності», що матиме наслідком однакове застосування вищевказаних понять як роботодавцями, так і судами. Також, варто розробити та нормативно закріпити критерії оцінки невідповідності займаний посаді або виконуваний роботі, стандарту показників зниження працездатності та мінімальної межі визначення постійності такого зниження, а також нормативно закріпити способи визначення недостатньої кваліфікації працівника [15, с. 25].

Цілком погоджуємося, адже зрозуміло, що категорія «невідповідність займаній посаді» є оціночною, тому досить легко роботодавцеві посилатися, наприклад, на недостатні комунікативні якості у працівника і звільнити його як такого, що не відповідає займаній посаді. Отже, важливо розробити об'єктивну систему оцінки під час атестації і надати право звільняти лише у разі, коли працівник не відповідає встановленим вимогам до кваліфікації [12, с. 44].

Разом з тим, атестація повинна супроводжуватися охороною прав працівників. Тому за доцільне видається законодавчо визначити єдиний для роботодавців незалежно від форми власності і виду господарювання термін, протягом якого власник чи уповноважений ним орган може перевести або звільнити працівника, який показав низький рівень знань та виконання роботи у ході атестації. В протилежному випадку керівник матиме змогу приймати таке рішення у будь-який час після проведення атестації, а це означатиме, що працівник постійно перебуватиме у стані невідомості щодо припинення чи продовження з ним трудових відносин [17, с. 280].

Варто відзначити, що проєкт Трудового кодексу України містить спеціально присвячену регулюванню питання результатів атестації та їх наслідків. Маємо на увазі ст. 330 «Результати та наслідки атестації», де зазначається, що:

«1. Атестаційна комісія приймає рішення про відповідність або невідповідність працівника виконуваній роботі, займаній посаді. Атестаційна комісія надає роботодавцеві рекомендації щодо подальшого професійного зростання працівника, оплати його праці, необхідності підвищення професійного рівня чи кваліфікації.

2. Роботодавець з урахуванням рекомендацій атестаційної комісії може перевести працівника за його згодою на іншу роботу (посаду), розглянути питання щодо оплати праці, зарахувати працівника до кадрового резерву, якщо він формується роботодавцем, направити на навчання для підвищення кваліфікації чи перепідготовки.

3. Відповідно до рішення атестаційної комісії про невідповідність працівника виконуваній роботі, займаній посаді роботодавець має право звільнити працівника на підставі статті 93 цього Кодексу. Звільнення може бути здійснено протягом двох місяців з дня отримання рішення атестаційної комісії. До цього строку не включаються періоди, протягом яких працівник фактично не працював, незалежно від причин.

4. Рішення атестаційної комісії може бути оскаржено до роботодавця протягом 10 днів з дня його отримання працівником» [11].

Утім, як бачимо, більшість розглянутих нами проблем вказана стаття не вирішує. Це свідчить про необхідність удосконалення не лише нині чинного законодавства, а також і удосконалення проєкту Трудового кодексу України.

Насамкінець, зауважимо, що у разі порушення законодавства у процесі атестування працівників, результати атестацій не матимуть інших юридичних наслідків, крім визнання відповідних висновків недійсними, а наказів про звільнення працівника, які базуються на таких висновках – скасованими. Яскравим прикладом є судові рішення у справах N 810/581/16 [13] та N 810/936/16 [14]. Так, відповідно до підпункту 2 пункту 2 розділу II Інструкції персональний склад атестаційних комісій органів поліції [9] затверджується наказом керівника відповідного органу за погодженням із Національною поліцією України. У судовій практиці зустрічається позиція про те, що порушення наведеного припису, тобто затвердження персонального складу атестаційної комісії без погодження з Національною поліцією України, є підставою для визнання такого складу атестаційної комісії неповноважним. Відповідно наведена обставина слугує однією з підстав для скасування наказу про звільнення зі служби в поліції.

Таким чином, підсумовуючи варто зазначити, що правове регулювання атестації працівників в Україні потребує удосконалення: по-перше, у частині визначення дефінітивного інструментарію шляхом закріплення на законодавчому рівні уточненого поняття атестації працівників під яким запропоновано розуміти «здійснювану уповноваженими на це суб'єктами регламентовану нормативно-правовими актами процедуру оцінки теоретичних і практичних фахових знань працівника, його здібностей, ділових, моральних, психологічних та інших особистісних якостей, спрямовану на виявлення його відповідності певним вимогам, що є необхідними для належного виконання ним посадових обов'язків на посаді, яку він займає, чи планує займати та має результатом прийняття рішення про відповідність або невідповідність працівника посаді або виконуваній роботі», а також атестаційної комісії під якою запропоновано розуміти колегіальний орган, створений з метою оцінки теоретичних і практичних фахових знань працівника, його здібностей, ділових, моральних, психологічних та інших особистісних якостей, спрямованої на виявлення його відповідності певним вимогам, що є необхідними для належного виконання ним посадових обов'язків на посаді, яку він займає, чи планує займати та має результатом прийняття рішення про відповідність або невідповідність працівника посаді або виконуваній роботі, за регламентованою нормативно-правовими актами процедурою; по-друге, у частині регулювання порядку організації та діяльності атестаційної комісії, шляхом оновлення, доповнення, узагальнення та уніфікації відповідних положень на рівні закону; по-третє, у частині регулювання результатів атестації та їх юридичних наслідків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дашко І. М., Крилов Д. В., Михайліченко Л. В. Атестація персоналу як основний метод оцінювання його розвитку. *Економічний простір*. 2022. № 179. С. 50-54.
2. Задоя І. І. Атестація державних службовців – важлива складова проходження державної служби. *Актуальні проблеми політики*. 2014. Вип. 53. С. 296-303, с. 300
3. Кодекс законів про працю України : закон УРСР від 10.12.1971 р. № 322-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 1971. Додаток до № 50. Ст. 375. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08> (дата звернення 30.11.2023).
4. Мішок С. М. Особливості правового регулювання атестації працівників в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05, Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2019. 23 с.
5. Положення про атестацію педагогічних працівників, затверджене наказом МОН від 09.09.2022 року № 805. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1649-22#Text> (дата звернення 30.11.2023).
6. Положення про проведення атестації державних службовців, затверджене наказом Начальника Головдержслужби від 02.03.2001 р. N 16. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0201351-04#Text> (дата звернення 30.11.2023).
7. Порядок проходження прокурорами атестації, затверджений наказом Генерального прокурора від 3 жовтня 2019 року № 221. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0221900-19#Text> (дата звернення 30.11.2023).
8. Постанова Касаційного адміністративного суду Верховного Суду 16 березня 2023 року у справі №200/16169/21
9. Про затвердження Інструкції про порядок проведення атестування поліцейських: наказ МВС України від 17.11.2015 N 1465. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1445-15#Text> (дата звернення 30.11.2023).
10. Про професійний розвиток працівників : Закон України від 12.01.2012 року № 4312-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4312-17/conv#Text> (дата звернення 30.11.2023).
11. Проєкт Трудового кодексу України 2410 від 08.11.2019. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=67331 (дата звернення 30.11.2023).

12. Ткач О. Наслідки невідповідності професійних характеристик працівника встановленим вимогам. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. №5. С. 42-46.
13. Ухвала Київського апеляційного адміністративного суду від 23 червня 2016 року у справі N 810/936/16
14. Ухвала Київського апеляційного адміністративного суду від 7 липня 2016 року у справі N 810/581/16
15. Шабанова С. Правова характеристика окремих підстав розірвання трудового договору у зв'язку з виявленою невідповідністю працівника займаній посаді або виконуваній роботі. *ScienceRise: Juridical Science*. No3 (13). 2020. С. 20–26.
16. Шопіна І. М. «Запозичена праця»: перспективи правового регулювання. *Форум права*. 2006. № 3. С. 129–135.
17. Юшко А.М. Деякі проблемні питання правового регулювання атестації працівників. *Актуальні проблеми юридичної науки на шляху сучасної розбудови держави і суспільства* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Суми, 5-7 червня 2014 р. СумДУ, 2014. С. 280-284.

КОНКУРСНИЙ ВІДБІР НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ: ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ

COMPETITIVE SELECTION OF SCIENTIFIC-PEDAGOGICAL WORKERS: PROBLEM ASPECTS

Верхолаз К.О., аспірантка кафедри трудового права
та права соціального забезпечення

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

В статті аналізуються нормативно правові акти, наукові погляди та підходи стосовно нормативно-правового забезпечення конкурсного відбору науково-педагогічних працівників. Конкурсний відбір є ключовим інструментом для обрання кваліфікованих фахівців, здатних забезпечити високий рівень навчального процесу та наукових досліджень. Конкурс засвідчує нерозривний зв'язок критеріїв відбору на посади науково-педагогічних працівників із процедурою їх призначення на посади та їх значення як передумови виникнення трудових правовідносин.

У статті розглядаються основні стадії конкурсного відбору, такі як оголошення конкурсу, прийом документів, оцінка наукових і педагогічних досягнень та відповідність кандидатів до вимог, проведення співбесіди чи тестування, оцінка комісією кандидатів а також прийняття рішення і оголошення результатів конкурсу.

Проаналізовано проблематику відбору кандидатів за конкурсом та особливості виникнення трудових відносин з науково-педагогічними працівниками. Звернено увагу, що конкурсний відбір є важливим правовим засобом раціонального підбору кадрів та має гарантувати об'єктивність ділових, професійних, моральних якостей претендента на посаду.

Окремо акцентується увага на нормативно-правовій базі, що регулює цей процес, а також на проблемах, з якими стикаються університети при проведенні конкурсів. У статті також надаються рекомендації щодо удосконалення законодавства щодо конкурсного відбору, що дозволить забезпечити прозорість, ефективність і справедливість цього процесу. Визначені проблеми та виклики, з якими стикаються заклади вищої освіти при проведенні конкурсів, вказують на необхідність реформування процедур конкурсного відбору, створення єдиного стандарту та системи оцінки кандидатів. Такий підхід допоможе підвищити рівень конкуренції, запобігти корупційним проявам і створити умови для залучення найбільш талановитих і кваліфікованих фахівців до науково-педагогічної діяльності.

Таким чином, вдосконалення конкурсного відбору є важливим кроком до забезпечення високого рівня науково-педагогічного складу, що в свою чергу сприятиме розвитку якості освіти та наукової діяльності в Україні.

Ключові слова: науково-педагогічний працівник, трудові відносини, конкурсний відбір, обрання за конкурсом, вакантні посади, кваліфіковані кадри, науково-педагогічні досягнення.

The article analyzes the normative legal acts, scientific views and approaches to the legal support of competitive selection of scientific and pedagogical workers. Competitive selection is a key tool for the choice of qualified professionals who can provide a high level of educational process and research. The competition certifies the inseparable connection of the selection criteria for the positions of scientific-pedagogical workers with the procedure of their appointment to positions and their importance as a prerequisite for the emergence of labor relations.

The article deals with the main stages of competitive selection, such as announcement of the competition, admission of documents, evaluation of scientific and pedagogical achievements and compliance of candidates for requirements, interviewing or testing, evaluation of the commission of candidates, and decision making and announcement of the results of the competition. The problems of selection of candidates for the competition and the peculiarities of the emergence of labor relations with scientific-pedagogical workers are analyzed. It is noteworthy that competitive selection is an important legal means of rational recruitment and should guarantee the objectivity of the business, professional, moral qualities of the applicant.

Particularly focused on the regulatory framework governing this process, as well as the problems faced by universities when holding competitions. The article also provides recommendations for improving the legislation on competitive selection, which will ensure the transparency, efficiency and fairness of this process. Identified problems and challenges faced by higher education institutions during competitions indicate the need to reform the competitive selection procedures, create a single standard and a candidate evaluation system. This approach will help to increase the level of competition, prevent corruption manifestations and create the conditions for attracting the most talented and qualified professionals in scientific and pedagogical activity.

Thus, improving the competitive selection is an important step towards ensuring a high level of scientific-pedagogical composition, which in turn will contribute to the development of quality of education and scientific activity in Ukraine.

Key words: scientific-pedagogical workers, labor relations, competitive selection, the election of the contest, vacant positions, qualified personnel, scientific-pedagogical achievements.

Проголошення Україною євроінтеграційного курсу зумовлює необхідність активізації уваги суспільства до вдосконалення правового регулювання всіх основоположних сфер життя, зокрема постає потреба приведення у відповідність до вимог сьогодення законодавства про освіту в частині добору науково-педагогічних працівників, як особливої категорії працівників, діяльність якої має вагомe значення для держави.

Головна особливість праці науково-педагогічних працівників полягає в тому, що, насамперед, це різновид творчої діяльності, розумова висококваліфікована праця з підготовки та виховання спеціалістів вищої кваліфікації. Педагогічний процес, завжди проходить у взаємодії зі студентами, вихованні у них креативного мислення та культури, а тому науково-педагогічні працівники повинні бути висококваліфікованими професіоналами, мати досконалі знання у відповідній галузі науки, а також володіти сучасними педагогічними технологіями.

Процедурною формою перевірки відповідності кваліфікації науково-педагогічного працівника тій роботі, на яку він претендує, є конкурсний відбір на посади. Інтерес до наукових проблем щодо проведення конкурсу, обумовлений низкою факторів: конкурсному відбору притаманна низка переваг порівняно з прийняттям на роботу за загальним порядком; трудові відносини у разі проведення конкурсу виникають на основі фактичного юридичного складу; рішення конкурсних органів про обрання на посаду потребує відповідного визначення юридичної сили [1, с. 68].

Конкурсний відбір є ключовим механізмом забезпечення якості вищої освіти та науки, оскільки дозволяє залучати кваліфікованих та найкращих фахівців.

Процедура конкурсного відбору не регулюється законодавством про працю, проте безпосередньо пов'язана з трудовими правовідносинами. С. Я. Вавженчук, зазначає що у доктрині трудового права відносини, які пов'язані з трудовими, поділяються на три основні види: ті, які

передують трудовим відносинам, такі, що супроводжують трудові відносини, а також відносини, які походять з трудових [2, с. 83]. Тож можна, дійти висновку, що правові відносини щодо процедур конкурсного відбору на посади науково-педагогічних працівників є такими, що передують трудовим правовідносинам – є обов'язковою передумовою виникнення трудових правовідносин з участю науково-педагогічного працівника та закладу вищої освіти.

Відповідно до юридичної енциклопедії конкурс (від лат. *concursus* – зіткнення, збіг, сутичка) – це змагання, що має на меті виявлення кращих серед учасників (здобувачів, кандидатів, претендентів) [3, с. 264]. Трудове право має кілька значень щодо поняття конкурсу. По-перше він є засобом оцінювання ділових, фахових знань і професійного досвіду учасника конкурсу; по-друге, конкурс є важливим засобом реалізації права на працю. Саме таке його значення підкреслюють більшість дослідників [4, с. 74].

Конкурс є особливим способом відбору на посади, який має спеціальну організаційно-правову форму оцінювання ділових якостей претендента в порядку, встановленому законом [5, с. 96]. Конкурсний відбір дозволяє отримати розгорнуте уявлення про кваліфікацію особи та її відповідність майбутній посаді.

У сфері вищої освіти конкурсний відбір власне полягає в об'єктивній перевірці фахового рівня, наукових знань, практичних навичок тих осіб, які претендують на заміщення вакантної посади науково-педагогічного працівника. Конкурс є спеціальною формою відбору на вакантні посади науково-педагогічних працівників, які за своїми якостями найкраще відповідають кваліфікаційним академічним і професійним вимогам стосовно відповідних посад у вищій школі.

Метою конкурсу є визначення професійних якостей особи, її відповідності посаді та здатності виконувати відповідну трудову функцію шляхом оцінювання рівня її кваліфікації, рівня знань, фахової майстерності, практичних навичок для укладення з нею трудового договору.

Згідно з законодавством України, конкурсний відбір науково-педагогічних працівників регулюється низкою нормативно-правових актів, зокрема Законом України «Про вищу освіту», Про затвердження Рекомендацій щодо проведення конкурсного відбору при заміщенні вакантних посад науково-педагогічних працівників та укладання з ними трудових договорів (контрактів), а також іншими підзаконними актами та нормативними документами Міністерства освіти і науки України.

Процедура конкурсного відбору науково-педагогічних працівників передбачена Законом України «Про вищу освіту» [8]. Так, на конкурсній основі обирається керівник закладу вищої освіти (ст. 42 Закону) та заміщуються вакантні посади науково-педагогічних працівників – завідувачів кафедр, професорів, доцентів, старших викладачів, викладачів (ч. 11 ст. 55); укладення трудового договору/контракту з ними здійснюється на основі результатів конкурсного відбору. Порядок проведення такого конкурсу затверджується вченою радою відповідного закладу вищої освіти.

Відповідно до ч. 11 ст. 55 Закону України «Про вищу освіту» укладенню трудового договору (контракту) із науково-педагогічними працівниками при заміщенні вакантних посад передують конкурсний відбір, порядок та умови проведення якого визначається вченою радою закладу вищої освіти [8]. Важливо, що у цій частині ст. 55 визначено конкретний перелік таких посад науково-педагогічних працівників – це завідувач (начальник) кафедри, професор, доцент, старший викладач, викладач. У цьому списку не згадується посада асистента кафедри. Тоді як у ч. 1 цієї ж статті Закону, де наведено перелік основних посад науково-педагогічних працівників, пп. 9 містить у переліку також посади асистента та викладача-стажиста [8]. Звідси випливає висновок, що посада асистента (і викладача-стажиста) не має заміщуватися на конкурс-

них засадах. Проте і заборони щодо конкурсного добору на посаду асистента закон не містить. Тому, практика закладів вищої освіти, які здійснюють конкурсний відбір і на посаду асистента є цілком правомірною. Отже слід констатувати, що конкурсний добір на посади науково-педагогічних працівників здійснюється у разі, якщо це передбачено законом та/або локальними нормативно-правовими актами закладу вищої освіти.

На підзаконному рівні процедура конкурсного відбору на посади науково-педагогічних працівників унормована, зокрема, в ухвалених МОН України Рекомендаціях щодо проведення конкурсного відбору при заміщенні вакантних посад науково-педагогічних працівників та укладання з ними трудових договорів (контрактів) [6] (далі – Рекомендації МОН).

Відповідно, у Рекомендаціях МОН закладам вищої освіти рекомендовано самостійно визначити процедуру відбору на посади асистентів, завідувача докторантури, аспірантури, наукових працівників бібліотеки.

Існує проблема і з чітким визначенням правового змісту поняття «конкурс». У КЗпП України процедура конкурсу практично не врегульована, а конкурс як такий згадується лише двічі – у ст. 26 та ст. 28 Кодексу. У проекті Трудового кодексу України (далі – це Проект ТКУ) [7] конкурс згадується, зокрема, в контексті: основних прав роботодавця, його права на добір працівників на конкурсних засадах (ст. 23, ст. 25); виникнення трудових правовідносин – як підстава для укладення трудового договору (ст. 30); винятків, щодо яких не проводиться випробування при прийнятті на роботу (ст. 38); випадків укладення трудового договору на визначений строк (п. 9 ч. 1 ст. 58) – з науково-педагогічними працівниками, призначення (обрання) на посаду яких відповідно до закону здійснюється за результатами конкурсу на визначений строк; визначення поважних причин, які надають право на визначення дня звільнення з роботи за власною ініціативою самому працівникові, якого оголошено переможцем конкурсу (п. 9 ч. 2 ст. 84); визначення засобів здійснення професійного зростання працівника (просування по службі), одним із яких визнано конкурсний відбір (ст. 314).

Згідно зі ст. 52 Проекту ТКУ конкурсний відбір на посади проводиться лише у випадках, передбачених або трудовим законодавством, або установчими документами роботодавця. Порядок проведення конкурсу має затверджуватися роботодавцем у встановленому порядку. Інформація про проведення конкурсу має оголошуватися публічно. Для проведення конкурсу має створюватися відповідна комісія, яка приймає рішення більшістю голосів [7].

Цікавими видаються приписи ст. 332 Проекту ТКУ, згідно з якими працівника, який успішно пройшов і закінчив стажування, може бути переведено на вищу посаду, включаючи посаду, умовами прийняття на яку є конкурсний відбір, *без конкурсного відбору* [7]. У разі ухвалення цієї норми саме в такій редакції виникне колізія трудового законодавства з нормами законодавства про освіту, яке безумовно передбачає добір на посади науково-педагогічних працівників виключно за результатами конкурсу. На цьому етапі уникнення такої колізії можливе шляхом коригування редакції ст. 332 Проекту Трудового кодексу України та доповнення її частини першої після слів «без конкурсного відбору» словами такого змісту: «якщо інше не передбачено законом».

Конкурс як інститут трудового права є важливою складовою правової регламентації трудових відносин, зокрема в сфері вищої освіти. Адже право взяти участь у конкурсі має лише та особа, яка задовольняє ті критерії добору на посади науково-педагогічних працівників, які нормативно визначені для конкретної посади.

Стадії конкурсного відбору науково-педагогічних працівників забезпечують прозорість, об'єктивність та спра-

ведливість процесу. Зазвичай цей процес складається з кількох основних етапів: *оголошення конкурсу* (через офіційні канали: сайти університетів, наукові платформи, державні ресурси, вказуються посада, вимоги до кандидатів, строк подачі документів, критерії відбору, публікація оголошення зазвичай містить детальний опис кваліфікаційних вимог, вимог до наукових та педагогічних досягнень, а також процесу відбору.); *прийом документів* (збір і перевірка документів, визначення дедлайну для подання документів, відповідність до вимог конкурсу поданих документів); *відповідність кандидатів до вимог та оцінка науково-педагогічних досягнень кандидатів* (перевірка комісією документів та чи відповідають кандидати кваліфікаційним вимогам (науковий ступінь, педагогічний досвід, публікації, наукові досягнення тощо), перевірка наявності наукових досягнень, таких як участь у дослідницьких проектах, керівництво аспірантами, участь у конференціях, оцінка педагогічної діяльності: методичні розробки, відгуки студентів, інноваційність в підходах до навчання); *співбесіда чи тестування* (перевірка особистих якостей кандидата, комунікаційних здібностей, мотивації та здатності до роботи); *оцінка комісією кандидатів* (комісія після співбесіди та оцінки всіх кандидатів приймає рішення щодо того, підходить найбільше на конкретну посаду.); *прийняття рішення і оголошення результатів конкурсу* (оголошення результатів конкурсу та призначення переможця, підписання контракту з переможцем конкурсу).

Незважаючи на чітко визначені процедури конкурсного відбору, існують певні проблеми, які можуть негативно впливати на його ефективність. Для покращення конкурсного відбору науково-педагогічних працівників необхідно вдосконалити існуючі механізми. Необхідно також розробити ефективнішу систему проведення конкурсів, щоб зменшити тривалість цього процесу та дозволити університетам швидко знаходити висококваліфікованих фахівців для роботи.

Отже, конкурсний відбір науково-педагогічних працівників є надзвичайно важливим процесом, який має ключове значення для розвитку освітньої та наукової сис-

теми країни. Це не лише механізм забезпечення якісного підбору кадрів, але й важлива складова загальної стратегії підвищення рівня освіти та наукових досягнень. Конкурс дозволяє відбирати найкращих фахівців, здатних ефективно поєднувати навчальну та наукову діяльність, а також працювати на розвиток молодих талантів.

Попри важливість цього процесу, на жаль, існують певні проблеми, які потребують вдосконалення. Серед основних проблем варто виділити недостатню чіткість критеріїв відбору, що може призводити до суб'єктивізму та корупційних ризиків. Не завжди розроблені чіткі й однозначні вимоги, що дозволяє створювати сприятливі умови для маніпулювання результатами конкурсу. Крім того, тривалість конкурсу часто ускладнює ефективну роботу вищих навчальних закладів, що в свою чергу може негативно позначатися на якості навчання.

З метою удосконалення системи конкурсного відбору необхідно, по-перше, чітко сформулювати стандарти і критерії оцінки кандидатів, зробивши їх однаковими для всіх закладів вищої освіти. Це дозволить уникнути будь-яких упереджень та забезпечить рівні можливості для всіх претендентів. По-друге, важливим є скорочення часу, необхідного для проведення конкурсу, що дозволить університетам швидше заповнювати вакантні посади і підтримувати постійну активність науково-освітнього процесу. Крім того, розробка механізмів для оскарження результатів конкурсу допоможе гарантувати дотримання принципів прозорості та справедливості в усіх етапах відбору.

Загалом, конкурсний відбір науково-педагогічних працівників має значний потенціал для покращення якості освітнього процесу та розвитку науки в Україні. Удосконалення цього процесу сприятиме не лише забезпеченню висококваліфікованого складу викладачів, а й загальному підвищенню рівня вищої освіти та зміцненню наукових традицій країни. В кінцевому підсумку, система конкурсного відбору має стати запорукою відкритості, об'єктивності та якості, що дозволить підтримувати високі стандарти навчання та наукових досліджень, а також сприятиме залученню найкращих кадрів до вищої освіти та науки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барабаш Г. О. Особливості правового регулювання праці науковців і його вдосконалення. Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05. Харків: НЮАУ імені Ярослава Мудрого, 2005. 220 с.
2. Вавженчук С. Я. Предмет трудового права (частина 1: постановка проблеми). Публічне право. 2023. № 1 (49). С. 81-87.
3. Нагребельний В.П. Конкурс. Юридична енциклопедія. Гол. Ред. Ю. Шемшученко. К.: Вид-во «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 2001. Т. 3. 792 с.
4. Кононенко В. А. Конкурс як підстава виникнення правовідносин із науково-педагогічними працівниками. Юридичний бюлетень. 2017. Вип. 5. С. 72-29.
5. Суліменко Д. В. Конкурс як один з видів оцінки професійних якостей осіб. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія ПРАВО. 2020. Вип. 60. С. 94-96.
6. Про затвердження Рекомендацій щодо проведення конкурсного відбору при заміщенні вакантних посад науково-педагогічних працівників та укладання з ними трудових договорів (контрактів): наказ Міністерства освіти і науки України № 1005 від 5 жовтня 2015 р. *Законодавство України*. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1005729-15#Text>
7. Трудовий кодекс України. Проект закону № 2410 від 8 листопада 2019 р. *Законодавство України*. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=67331
8. Про вищу освіту: Закон України від 1 липня 2014 р. *Законодавство України*. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>

**ВІДШКОДУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ ЯК СПОСІБ ЗАХИСТУ ТРУДОВИХ ПРАВ:
ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ****COMPENSATION FOR NON-PECUNIARY DAMAGE AS A WAY TO PROTECT LABOUR
RIGHTS: PROBLEMS OF THEORY AND PRACTICE**

**Грецьких А.О., аспірант кафедри цивільно-правових дисциплін і трудового права
імені професора О.І. Процевського**

Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди

Метою статті є окреслення проблем, які існують у науці та правозастосовчій практиці у сфері відшкодування моральної шкоди, заподіяної порушенням трудових прав, а також пошук шляхів їх вирішення. Доводиться, що більшість проблем у цьому питанні пов'язано з недосконалістю чинного законодавства України та запропоновано шляхи вдосконалення ст. 237-1 КЗпП, яка закріплює право працівника на відшкодування моральної шкоди. пропонується замінити вираз «законні права працівника» на «трудові права працівника», оскільки лише в разі порушення трудових прав виникають зобов'язання з відшкодування моральної шкоди в межах трудових правовідносин. Також визнано недоцільним акцентувати увагу у законі на таких правопорушеннях, як дискримінація та мобінг, оскільки будь-яке порушення трудового права, що спричинило моральну шкоду, створює право на її відшкодування. Запропоновано для надання підвищеного захисту саме від таких правопорушень, як дискримінація та мобінг, використати інші інструменти (наприклад, закріпити у законі презумпцію заподіяння моральної шкоди в разі мобінгу чи дискримінації). Спірним також визнано й те, що у трудовому законодавстві право на відшкодування моральної шкоди пов'язують не лише з душевними та фізичними стражданнями (моральними стражданнями), яких зазнала особа у зв'язку з порушенням її суб'єктивного трудового права, а й із додатковими умовами – втратою нормальних життєвих зв'язків, що вимагають від неї додаткових зусиль для організації свого життя. Це робить процес захисту трудових прав більш складним, порівняно із захистом суб'єктивних цивільних прав. Крім того, зазначено, що некоректно вказувати, що підставою для відшкодування моральної шкоди є порушення трудових прав, факт якого має бути підтверджений судовим рішенням, яке набрало законної сили, оскільки таке формулювання вводить правозастосовувача в оману щодо можливості пред'явлення вимоги про відшкодування моральної шкоди одночасно з вимогою про застосування іншого способу захисту (відновлювального) в одному судовому процесі. Запропоновано зміни до чинного законодавства.

Ключові слова: трудові права, порушення трудових прав, спосіб захисту, захист трудових прав, відшкодування моральної шкоди, гарантії, мобінг, дискримінація, трудові відносини, працівник.

The article focuses on the issues of theory and practice relating to compensation for non-pecuniary damage as a means of labour rights protection. The purpose of the article is to outline the problems existing in science and law enforcement practice in the area of compensation for non-pecuniary damage caused by violation of labour rights, and to find ways to resolve them. As a result, the author comes to the conclusion that most of the problems in this area are related to the imperfection of the current legislation of Ukraine and suggests ways to improve Article 237-1 of the Labour Code, which enshrines the employee's right to compensation for non-pecuniary damage. It was proposed to replace the expression 'legal rights of an employee' with 'labour rights of an employee', since only in case of violation of labour rights do obligations for compensation for moral damages arise within the framework of labour relations. It is also considered inappropriate to focus the law on such offences as discrimination and mobbing, since any violation of labour law that causes moral damage gives rise to the right to compensation. It is proposed to use other tools to provide enhanced protection against such offences as discrimination and mobbing (for example, to enshrine in law the presumption of non-pecuniary damage in the case of mobbing or discrimination). It is also controversial that labour law links the right to compensation for non-pecuniary damage not only to mental and physical suffering (moral distress) experienced by a person in connection with a violation of his or her subjective labour rights, but also to additional conditions, such as the loss of normal life ties, which require additional efforts to organise his or her life. This makes the process of protecting labour rights more complicated than the protection of subjective civil rights. In addition, the author notes that it is incorrect to state that the basis for compensation for non-pecuniary damage is a violation of labour rights, the fact of which must be confirmed by a court decision which has entered into force, since such a wording misleads the law enforcement officer as to the possibility of filing a claim for non-pecuniary damage simultaneously with a claim for another remedy (restorative) in one court proceeding. Amendments to current legislation have been proposed.

Key words: labour rights, violation of labour rights, remedy, protection of labour rights, compensation for non-pecuniary damage, guarantees, mobbing, discrimination, labor relations, employee.

Постановка проблеми. Аналіз сучасної судової практики показує, що відшкодування моральної шкоди є одним із найбільш затребуваних способів захисту трудових прав під час розгляду трудових спорів. Це зумовлено цінністю права на працю в житті людини. О. І. Процевський справедливо наголошував, що праця є джерелом існування людини. А природне право на працю фактично відображає потребу людини створювати матеріальні та культурні цінності і таким чином здобувати джерела існування для себе, своєї сім'ї [1, с. 52]. Саме тому будь-яке порушення трудових прав з боку роботодавця, приносить людині душевні страждання, які згідно з принципом справедливості мають бути компенсовані порушником. Таким чином, закріплена в законі можливість відшкодування моральної шкоди є важливою гарантією у захисті трудових прав та інтересів працівників. Ефективність гарантії полягає не тільки в забезпеченні права на відшкодування моральної шкоди, а й у створенні функціонуючого механізму реалізації цього права, що ґрунтується на відповідному правовому регулюванні. Праву на

відшкодування моральної шкоди присвячено лише одну норму КЗпП, що є явно недостатнім для того, щоб визнати ефективним механізм правового регулювання цих відносин, що породжує різного роду проблеми у здійсненні та захисті працівником права на відшкодування моральної шкоди. Саме тому наукові дослідження проблем відшкодування моральної шкоди як способу захисту трудових прав є актуальними та затребуваними у вітчизняній науці та практиці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми відшкодування моральної шкоди досліджуються досить активно в науці трудового права. За цією темою було захищено кілька дисертацій [2; 3]. Окремі питання відшкодування моральної шкоди як способу захисту трудових прав досліджуються також у працях таких вітчизняних науковців, як О. Є. Луценко [4], Н. О. Мельничук [4], О. В. Москаленко [4], О. І. Панченко [5; 6], О. П. Сорока [4], О. М. Ярошенко [4] та інших.

Останнім часом опубліковано кілька праць, присвячених аналізу відшкодування моральної шкоди за пору-

шення трудових прав у правових системах Європейських країн і в практиці ЄСПЛ [5; 6; 7]. Такі праці мають неабияку цінність як для вітчизняної науки, так і для законодавця, оскільки дають змогу на основі порівняльного аналізу знайти шляхи щодо вдосконалення національного законодавства у цій сфері.

Крім того, наукове підґрунтя досліджень цієї теми складають також і результати цивілістичних досліджень. Саме в цивілістиці проблеми, пов'язані з відшкодуванням моральної шкоди, знайшли найбільш глибокі дослідження. В українській цивілістиці проблеми відшкодування моральної шкоди досліджувалися такими вченими як О. В. Грищук, В. П. Паліюк, Є. Сиротенко, Р. Стефанчук, С. І. Шимон та іншими.

Однак, незважаючи на активну дослідницьку роботу в галузі відшкодування моральної шкоди, ця тема є настільки складною, що їй досі залишається багато невирішених проблем із найконцептуальніших питань.

Мета статті полягає у виявленні проблем, що виникають при захисті права працівника на відшкодування моральної шкоди, заподіяної порушенням його трудових прав, і в пошуку шляхів їх вирішення. Для досягнення цієї мети проводиться аналіз наукової літератури та судової практики у справах, які стосуються відшкодування моральної шкоди, завданої порушенням трудових прав працівників. Способи розв'язання виявлених проблем включатимуть пропозиції щодо вдосконалення законодавства в цій сфері.

Виклад основного матеріалу. У чинному законодавстві України відсутнє легальне поняття моральної шкоди. У науці ж це питання досі залишається дискусійним. Можна виокремити два основні підходи, які склалися в науці в питанні розуміння моральної шкоди. Згідно з першим підходом, під моральною шкодою розуміються душевні та фізичні страждання, які особа відчула у зв'язку з порушенням її прав. Прихильники ж другого підходу акцент у розумінні моральної шкоди роблять на тих негативних наслідках, які зазнала особа, чиє право було порушено. Так, Р. Стефанчук визначає моральну шкоду як негативні наслідки немайнового характеру, що заподіяні фізичній особі внаслідок заподіяних їй фізичних, психічних та моральних страждань, пов'язаних із порушенням її прав чи охоронюваних законом інтересів: або загрозою вчинення такої поведінки [8, с. 221].

Непослідовним у розумінні моральної шкоди є і Верховний Суд. Так, в Постанові Пленуму ВС N 4 від 31.03.95 «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» зазначено, що під моральною шкодою слід розуміти *втрати немайнового характеру* внаслідок моральних чи фізичних страждань, або інших негативних явищ, заподіяних фізичній чи юридичній особі незаконними діями або бездіяльністю інших осіб [9]. А в Постанові ВП ВС від 15.12.2020 у справі № 752/17832/14-ц під моральною шкодою розуміються *страждання*, заподіяні громадянину внаслідок фізичного чи психічного впливу, що призвело до погіршення або позбавлення можливості реалізації ним своїх звичок і бажань, погіршення відносин з оточуючими людьми, інших негативних наслідків морального характеру [10].

Вбачається, що в питанні розуміння моральної шкоди слід виходити з розуміння шкоди, яке є загальним по відношенню до поняття «моральна шкода». У теорії права під шкодою розуміють ті негативні наслідки, які відчуває особа, чиє право порушено [11, с. 212]. Саме тому і моральну шкоду слід розуміти як ті негативні наслідки немайнового характеру, яких особа зазнала через душевні та (або) фізичні страждання, спричинені порушенням її суб'єктивних (трудових) прав.

Право на відшкодування моральної шкоди за порушення трудових прав закріплено у ст. 237-1 КЗпП, згідно з якою відшкодування роботодавцем моральної шкоди пра-

цівнику провадиться у разі, якщо порушення його законних прав, у тому числі внаслідок дискримінації, мобінгу (цькування), факт якого підтверджено судовим рішенням, що набрало законної сили, призвели до моральної страждання, втрати нормальних життєвих зв'язків і вимагають від нього додаткових зусиль для організації свого життя. При цьому зазначено, що порядок відшкодування моральної шкоди визначається законодавством. Водночас на сьогодні особливості порядку відшкодування моральної шкоди трудовим законодавством не передбачено. У зв'язку з цим, основою правового регулювання відшкодування моральної шкоди як способу захисту трудових прав є Цивільний кодекс України, норми якого застосовуються до регулювання трудових відносин у субсидіарному порядку.

Слід, однак, зазначити, що трудові відносини є самостійним видом приватних відносин, оскільки мають суттєву специфіку, що може відбиватися і на особливостях відшкодування моральної шкоди за порушення трудових прав. На це звертає увагу В. Я. Бурак, який пише, що відшкодування моральної (немайнової) шкоди у цивільному праві не є аналогічним відшкодуванню моральної шкоди у трудових правовідносинах, не дивлячись на їх певну спорідненість. Відмінність за його думкою полягає в тому, що право у працівника на відшкодування цього виду шкоди виникає унікально лише тоді, коли порушення його законних прав призвело до настання негативних наслідків, які створюють сукупність кількох юридичних фактів, а саме: наявність моральних страждань, втрата нормальних життєвих зв'язків, необхідність додаткових зусиль для організації життя. Відсутність одного з названих юридичних фактів унеможливає відшкодування моральної шкоди працівнику власником або уповноваженим ним органом [12, с. 283]. Поділяє цю думку і Т. М. Кириченко, яка також вказує, що «особливість відшкодування моральної шкоди, на відміну від матеріальної відповідальності у трудових правовідносинах, полягає у тому, що вона може мати місце у будь-якому випадку порушення трудового законодавства, але при умові наявності наслідків, передбачених статтю 237-1 Кодексу законів про працю України, а саме: моральних страждань, втрати нормальних життєвих зв'язків, необхідності додаткових зусиль для організації свого життя [2, с. 67]. З необхідністю доведення наявності моральних страждань, втрати нормальних життєвих зв'язків, необхідністю додаткових зусиль для організації життя пов'язує задоволення позовних вимог і правозастосовна практика судів першої інстанції.

Однак, з таким підходом навряд чи можна погодитися. Норма статті 237-1 КЗпП сформульована досить некоректно, з порушенням правил законодавчої техніки та не відображає сутність відносин з відшкодування моральної шкоди і сучасних тенденцій прецедентної практики ВС України.

Насамперед звертає на себе увагу той факт, що закон говорить про порушення законних прав працівника як підставу відшкодування моральної шкоди. Термін «законні права працівника» в цьому випадку використовується некоректно. У працівника під час здійснення трудової функції є не тільки трудові права, у нього також зберігаються й інші права (цивільні, сімейні, конституційні), які також можуть бути порушені. Не у всіх випадках порушення законних прав працівника виникають відносини з відшкодування моральної шкоди в межах трудових правовідносин. Право на відшкодування моральної шкоди в межах трудових правовідносин виникає виключно у разі порушення суб'єктивних трудових прав працівника. У всіх інших випадках, право на відшкодування моральної шкоди має іншу галузеву приналежність.

Закон, особливо виокремлює серед порушень трудових прав працівника, як підставу виникнення права на відшкодування моральної шкоди, дискримінацію та мобінг. Роблячи такий акцент, законодавець тим самим показує

більшу значущість саме таких правопорушень у сфері відшкодування моральної шкоди. Навряд чи такий підхід можна назвати справедливим. Аналіз судової практики показує, що необхідність у відшкодуванні моральної шкоди виникає на підставі правопорушень зовсім іншого роду. Найчастіше працівники вимагають відшкодування моральної шкоди в разі порушення законодавцем вимог щодо створення безпечних умов праці, внаслідок чого заподіюється працівникові шкода здоров'ю; у разі незаконного звільнення; у разі невиконання роботодавців обов'язків щодо оплати праці та подібних правопорушень. Це, звісно, не применшує значущості дискримінації та мобінгу як правопорушень у сфері трудового права, унаслідок яких у працівника виникає право на відшкодування моральної шкоди, але окремо їх виокремлювати з-поміж інших правопорушень, видається, недоцільно.

Якщо для законодавця в пріоритеті стоїть надати підвищений захист працівникові саме від цих правопорушень у сфері трудового права, то можна обрати інший шлях, ґрунтуючись на наукових теоріях та практиці інших держав у цій галузі.

У теорії приватного права давно обговорюється питання про презумпцію заподіяння моральної шкоди. Так, З. Ромовська вважає, що «моральна шкода має розглядатися постійним супутником кожної протиправної поведінки щодо фізичної особи. Факт заподіяння моральної шкоди не потребує доведення: він є очевидним, як тільки буде доведено вчинення протиправної поведінки [13, с. 42–43]». Р. Стефанчук більш обережно підходить до необхідності закріплення в законодавстві презумпції заподіяння моральної шкоди. Досліджуючи проблеми відшкодування моральної шкоди у сфері порушення особистих немайнових прав фізичної особи, він пропонує «в цивільному законодавстві визначити, що у випадках, коли протиправною поведінкою особи чи іншого учасника цивільних правовідносин заподіюється шкода життю, здоров'ю, честі, гідності, недоторканності чи безпеці фізичної особи, то наявність при цьому моральної шкоди презюмується [8, с. 214]. Необхідність закріплення в законі презумпції заподіяння моральної шкоди обґрунтовується тим, що «особа, права котрої порушені, буде позбавлена тягаря доказування у зв'язку з чим вона зможе уникнути психотравмуючих ситуацій, пов'язаних із спогадами про пережиті події [2, с. 53].

Таким чином, підвищена охорона від таких правопорушень у сфері трудового права як мобінг і дискримінація та інших правопорушень (наприклад, заподіяння шкоди здоров'ю тощо) може бути забезпечена через закріплення презумпції заподіяння моральної шкоди в разі доведеності факту таких правопорушень. Тим більше, що судовою практикою України такі передумови вже створено. Так, уперше в Рішенні Конституційного Суду України від 27.01.2004 у справі № 1-9/2004 року зроблено висновок про те, що сам факт стійкої втрати працівником працездатності є підставою для відшкодування моральної шкоди. Так, в п. 4.1 цього рішення зазначено, що «моральна шкода потерпілого від нещасного випадку на виробництві чи професійного захворювання полягає, зокрема, у фізичному болю, фізичних та душевних стражданнях, яких він зазнає у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я. Як наслідок, моральна шкода, заподіяна умовами виробництва, спричинює порушення таких особистих немайнових прав, як право на життя, право на охорону здоров'я тощо. Ушкодження здоров'я, заподіяні потерпілому під час виконання трудових обов'язків, незалежно від ступеня втрати професійної працездатності спричиняють йому моральні та фізичні страждання» [14]. Надалі цей самий підхід знайшов відображення і в практиці ВС. Так, у постанові Великої Палати Верховного Суду від 20.11.2019 у справі № 210/3177/17, зазначено, що право на відшкодування шкоди настає з дня встановлення потер-

пілому МСЕК стійкої втрати професійної працездатності. Таким чином, і право на відшкодування моральної шкоди виникає в потерпілого з дня встановлення МСЕК стійкої втрати професійної працездатності [15].

Спірним також є й те, що законодавець пов'язує право на відшкодування моральної шкоди не лише з порушенням трудових прав, що спричинили душевні (моральні) страждання працівника, а й з ще додатковими наслідками, у вигляді втрати нормальних життєвих зв'язків, що вимагають від нього додаткових зусиль для організації свого життя. Такий підхід суперечить і загальній теорії відшкодування моральної шкоди, і актуальній практиці ВС.

Відповідно до ст. 23 Цивільного кодексу України особа має право на відшкодування моральної шкоди, завданої внаслідок порушення її прав. А відповідно до ст. 1167 Цивільного кодексу України моральна шкода, завдана фізичній або юридичній особі неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю, відшкодовується особою, яка її завдала, за наявності її вини. Таким чином, право на відшкодування моральної шкоди виникає за наявності класичного правопорушення, що підтверджується практикою ВС. Відповідно до Постанови ОП ККС ВС від 05.12.2022 в справі № 214/7462/20, зобов'язання про компенсацію моральної шкоди виникає при таких умовах: наявність моральної шкоди; протиправність поведінки особи, яка завдала моральної шкоди; наявність причинного зв'язку між протиправною поведінкою особи, яка завдала моральної шкоди та її результатом – моральною шкодою; вина особи, яка завдала моральної шкоди [16].

При цьому, розподіл тягаря доказування відбувається наступним чином:

а) позивач повинен довести наявність моральної шкоди та причинний зв'язок;

б) відповідач доводить відсутність протиправності та вини [16].

Ба більше, прецедентна практика України виробила загальне правило про виникнення права на відшкодування моральної шкоди. «Виходячи з положень статей 16 і 23 ЦК України та змісту права на відшкодування моральної шкоди в цілому як способу захисту суб'єктивного цивільного права, компенсація моральної шкоди повинна відбуватися у будь-якому випадку її спричинення право на відшкодування моральної (немайнової) шкоди виникає внаслідок порушення права особи незалежно від наявності спеціальних норм цивільного законодавства» [17]. Вбачається, що це правило має бути загальним для всієї сфери приватного права, включно зі сферою трудового права. Таким чином, пов'язувати виникнення права на відшкодування моральної шкоди при порушенні трудових прав з додатковими умовами, як це зроблено зі ст. 237-1 КЗпП, недоцільно.

Наступною гострою проблемою у справах про відшкодування моральної шкоди, зокрема й при порушенні трудових прав, є визначення розміру моральної шкоди, яка підлягає відшкодуванню.

У теорії права підкреслюється, що відшкодування моральної (немайнової) шкоди належить до компенсаційних способів захисту суб'єктивних прав. При цьому вказується, що між компенсаційними та відновлювальними способами захисту є як спільні так і відмінні риси. До загальних їхніх характеристик належить їхня мета – привести стан особи та її прав до того обсягу, який існував до моменту порушення. До відмінних же рис, належить те, що «якщо відновлювальні способи мають на меті максимально повне відновлення особистої немайнової сфери особи, то компенсаційні способи можуть бути застосовані у випадках, коли поновлення особистого немайнового права в повному обсязі не є можливим або ж коли разом із порушенням особистого немайнового права фізичної особи фізичній особі було заподіяно й іншу шкоду, пов'язану з цим порушенням» [8, с. 214]. Саме тому, досить часто в науковій літературі зазначається, що сто-

совно моральної шкоди доцільно використовувати термін не «відшкодування», а «компенсація».

На таку особливість звертає увагу і судова практика. Так, у рішенні Київського районного суду м. Харкова від 01.05.2024 р. за справою № 953/273/24, зазначено, що «при визначенні розміру відшкодування враховуються вимоги розумності і справедливості. При оцінці обґрунтованості вимог позивачів у справах про відшкодування моральної шкоди необхідно керуватися принципом розумності, тобто виходити з об'єктивно передбачуваних за обставин конкретної справи втілень моральної шкоди. Відповідно, як основний доказ заподіяння моральної шкоди слід розглядати достатньо переконливі з погляду розумності пояснення потерпілої сторони щодо характеру завданих їй немайнових втрат». При цьому вказується, що «моральну шкоду не можна відшкодувати в повному обсязі, так як немає (і не може бути) точних критеріїв майнового виразу душевного болю, спокою, честі, гідності особи. Будь-яка компенсація моральної шкоди не може бути адекватною дійсним стражданням, тому будь-який її розмір може мати суто умовний вираз. Розмір відшкодування повинен бути адекватним нанесеній моральній шкоді» [17].

Відшкодування моральної шкоди, незважаючи на те, що вона за своєю характеристикою є немайновою, здійснюється в грошах. ВС в Постанові від 05.12.2022 в справі № 214/7462/20, вказує, що «гроші виступають еквівалентом моральної шкоди. Грошові кошти, як загальний еквівалент всіх цінностей, в економічному розумінні «трансформують» шкоду в загальнодоступне вираження, а розмір відшкодування «обчислює» шкоду. Розмір визначеної компенсації повинен, хоча б наближено, бути мірою моральної шкоди та відновлення стану потерпілого. При визначенні компенсації моральної шкоди складність полягає у неможливості її обчислення за допомогою будь-якої грошової шкали чи пріврівняння до іншого майнового еквіваленту. Тому грошова сума компенсації моральної шкоди є лише ймовірною, і при її визначенні враховуються характер правопорушення, глибина фізичних та душевних страждань, погіршення здібностей потерпілого або позбавлення його можливості їх реалізації, ступень вини особи, яка завдала моральної шкоди, якщо вина є підставою для відшкодування, інші обставини, які мають істотне значення, вимоги розумності і справедливості» [16].

Звертає увагу, ВС і на те, що «по своїй суті зобов'язання про компенсацію моральної шкоди є досить специфічними зобов'язаннями, оскільки не на всіх етапах свого існування характеризується визначеністю змісту, а саме щодо способу та розміру компенсації. Джерелом визначеності змісту обов'язку особи, що завдала моральної шкоди, можуть бути:

1. Договір особи, що завдала моральної шкоди, з потерпілим, в якому сторони домовилися, зокрема, про розмір, спосіб, строки компенсації моральної шкоди;

2. У випадку, якщо не досягли домовленості, то рішення суду в якому визначається спосіб та розмір компенсації моральної шкоди» [18].

У тих випадках, коли сторони змогли домовитися про розмір і порядок відшкодування моральної шкоди, то проблеми не існує. Проблеми виникають у тих випадках, коли за захистом свого порушеного трудового права працівник звертається до суду. Аналіз судової практики показує, що практично не трапляється судових рішень, у яких би суд задовольняв вимогу про стягнення моральної шкоди в повному обсязі. Так, наприклад, в рішенні Селидівського міського суду Донецької області від 18.09.2023 р. за справою 242/799/23 суд, яке є типовим для такої категорії справ, суд вказав, що задовольнити вимоги позивача про стягнення з відповідача 110 000,00 грн. в порядку відшкодування моральної шкоди, суд не знаходить можливим, оскільки така грошова сума не відповідає глибині моральних та фізичних страждань позивача [19], та визна-

чив розмір моральної шкоди, що підлягає відшкодуванню, у розмірі 25 000 грн. Яким чином суд зміг оцінити глибину моральних і фізичних страждань працівника, який під час виконання трудових обов'язків зазнав професійного захворювання, у такому рішенні не зазначено.

На складність питання про визначення розміру моральної шкоди, що підлягає відшкодуванню, звертають увагу і в науці. Так, за думкою О. Панченко складність оцінки завданої моральної шкоди має місце внаслідок таких причин:

- відсутність законодавчо закріплених критеріїв визначення розміру компенсування моральної шкоди;
- нечіткість критеріїв, які беруться до уваги судом в оцінюванні моральної шкоди;
- «розпливчатість» аргументації відповідної суми компенсації в рішенні судів;
- призначення різних сум відшкодування моральних збитків за аналогічних чи схожих обставин;
- ставлення до порушення трудових прав, яке призводить до завдання моральної шкоди, як до «незначущого» [6, с. 174].

У зв'язку з цим у вітчизняній науці пропонуються різні формули щодо визначення розміру моральної шкоди. Рекомендовані таблиці з розрахунку розміру моральної шкоди використовуються судами деяких європейських країн. Так, в Італії в судовій практиці використовуються таблиці, в яких закріплені критерії визначення розміру моральної шкоди. Найвідомішими з них є Міланські таблиці [20]. В Україні ж суди визначають розмір моральної шкоди, що підлягає відшкодуванню, на власний розсуд, без орієнтації на будь-які об'єктивні критерії, керуючись принципом розумності та справедливості, розуміння якого є досить суб'єктивним. Як наслідок, за однакові правопорушення, суди по-різному визначають розмір моральної шкоди, що навряд чи свідчить про дотримання права на справедливий суд.

У судовій практиці також часто виникає питання щодо можливості багаторазової реалізації права на відшкодування моральної шкоди. Так, в одній зі справ, позивач звернувся до суду з позовом про відшкодування йому моральної шкоди у зв'язку з втратою працездатності через професійне захворювання, отримавши вже кілька років тому таке відшкодування. Суд справедливо відмовив йому в такому задоволенні, зазначивши, що «право на відшкодування моральної шкоди може бути реалізоване лише один раз» [21]. Це відповідає і практиці ВС із цього питання. Так, в Постанові КЦС ВС від 10.08.2022 у справі № 210/5096/19, суд зазначив, що тлумачення ч. 5 ст. 23 ЦК свідчить, що загальним правилом компенсації моральної шкоди відбувається одноразово. Однак, ВС зазначив, що виключення щодо одноразової компенсації моральної шкоди може бути передбачено таким універсальним регулятором як договір або ж нормою закону. Зокрема, ч. 1 ст. 1168 ЦК України допускається компенсація моральної шкоди періодичними платежами, якщо її завдано каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я [22].

При розкритті сутності відшкодування моральної шкоди важливою є відповідь і на питання про те, самостійно чи додатково вимога про відшкодування моральної шкоди? Особливої актуальності цьому питанню надає формулювання ст. 237-1 КЗпП, у якій зазначено, що факт порушення трудового права працівника має бути доведений судовим рішенням, яке набрало законної сили. У зв'язку з цим виникає закономірне запитання, а чи може бути пред'явлена вимога про відшкодування моральної шкоди одночасно з іншою вимогою щодо захисту трудового права (наприклад, вимогою про визнання незаконним звільнення та поновлення на роботі тощо). Аналіз судової практики у трудових спорах дає змогу дійти висновку, що доволі часто вимогу про відшкодування моральної шкоди як способу захисту трудових прав пред'являють

як самостійну, на основі вже набраного чинності рішення суду, в якому визнається факт порушення трудового права працівника. В одному з рішень суду в мотивувальній частині прямо і вказується, що за наявності порушення прав працівника у сфері трудових відносин, що встановлено іншим преюдиційним судовим рішенням і згідно з ч. 4 ст. 82 ЦПК України не підлягає доведенню, відшкодування моральної шкоди на підставі статті 237-1 КЗпП України здійснюється в обраний працівником спосіб, зокрема у вигляді одноразової грошової виплати [23]. Таке становище, як видається, якраз і пов'язане з позначеним формулюванням ст. 237-1 КЗпП. Зовсім інша прецедентна практика склалася при розгляді справ про відшкодування моральної шкоди в рамках цивільних правовідносин. Так, автори колективної монографії Харківська цивілістична школа: захист суб'єктивних цивільних прав та інтересів зазначають, що, як правило, вимога про відшкодування моральної шкоди супроводжує інші вимоги. Однак, у той же час вони вказують, що незважаючи на те, що вимога про компенсацію моральної шкоди не може бути неодмінним «доповненням» до іншої вимоги, все ж таки вона, якщо і зустрічається сама по собі (без прив'язки до іншої вимоги), то вкрай рідко. І це обумовлено самою причиною виникнення подібної вимоги. Вбачається, що цивілістичний підхід є більш справедливим по відношенню до працівника і захисту його порушених трудових прав. Саме працівникові необхідно надати право вибору: чи буде він пред'являти вимогу про відшкодування моральної шкоди самостійно, чи одночасно з іншою вимогою про захист порушеного трудового права. Для того, щоб не вводити працівника в оману, зі ст. 237-1 КЗпП слід прибрати посилання на необхідність доведення факту порушеного трудового права судовим рішенням, яке набрало чинності.

І останнє, на що необхідно звернути увагу при відшкодуванні моральної шкоди, заподіяної порушенням суб'єктивних трудових прав – це поширення позовної давності на такі вимоги. У трудовому законодавстві передбачено спеціальний порядок і строки захисту порушених трудових прав. Так, відповідно до ч. 1 ст. 233 КЗпП України працівник може звернутися із заявою про вирішення трудового спору до суду в тримісячний строк з дня, коли він дізнався або повинен був дізнатися про порушення свого права, а у справах про звільнення – у місячний строк з дня вручення копії наказу про звільнення або з дня видачі трудової книжки. ВС розглядаючи справу про пропуск позовної давності, зазначив, що суд апеляційної інстанції не врахував, що спір у цій справі стосується відшкодування грошової компенсації моральної шкоди, завданої порушенням трудових прав у зв'язку з невиконанням рішення суду про поновлення на роботі, тому на цю вимогу не поширюється позовна давність, передбачена ч. 1 ст. 233 КЗпП України в редакції, чинній на момент подання позовної заяви [24].

Висновки. Сьогодні справи про відшкодування моральної шкоди, завданої порушенням трудових прав, є одними з найскладніших у судовій практиці. Це зумовлено як недостатньо розвинутою теорією відшкодування моральної шкоди, так і недосконалістю чинного законодавства. Ст. 237-1 КЗпП України потребує значного удосконалення. Так, у ній некоректно використовується термін «законні права», оскільки право на відшкодування моральної шкоди в межах трудових правовідносин виникає винятково у разі порушення трудових прав працівників. Крім того, недоцільним також є акцент на таких правопорушеннях як дискримінація та мобінг, оскільки порушення будь-якого суб'єктивного трудового права, що спричинило заподіяння моральної шкоди, породжує право на її відшкодування. Якщо законодавець має на меті надати підвищений захист саме від таких правопорушень, як дискримінація та мобінг, то для досягнення її можна використати інші інструменти. Наприклад, у законі закріпити презумпцію заподіяння моральної шкоди в разі мобінгу чи дискримінації. Спірним також є й те, що у трудовому законодавстві право на відшкодування моральної шкоди пов'язують не лише з душевними та фізичними стражданнями (моральними стражданнями), яких зазнала особа у зв'язку з порушенням її суб'єктивного трудового права, а й із додатковими умовами – втратою нормальних життєвих зв'язків, що вимагають від неї додаткових зусиль для організації свого життя. Це робить процес захисту трудових прав більш складним, порівняно із захистом суб'єктивних цивільних прав. Складно погодитися також і з тим, що в цій статті вказується, що підставою для відшкодування моральної шкоди є порушення трудових прав, факт якого має бути підтверджений судовим рішенням, яке набрало законної сили, оскільки таке формулювання вводить правозастосовувача в оману щодо можливості пред'явлення вимоги про відшкодування моральної шкоди одночасно з вимогою про застосування іншого способу захисту (відновлювального) в одному судовому процесі. Таким чином, норма статті 237-1 КЗпП може бути сформульована таким чином: «Відшкодування роботодавцем моральної шкоди працівникові провадиться у разі, якщо порушення його суб'єктивних трудових прав призвели до фізичних та (або) моральних страждань. Якщо порушення суб'єктивних трудових прав сталося внаслідок дискримінації, мобінгу ... факт заподіяння працівникові моральної шкоди не потребує доказів (презюмується)».

ЛІТЕРАТУРА

1. Процевський О. І. Методологічні засади трудового права: монографія. Харків: ХНАДУ. 2014. 260 с.
2. Кириченко Т. М. Особливості відшкодування моральної шкоди в трудовому праві України. Дисс. канд. юрид. наук... 12.00.05. Київ: КНУ ім. Тараса Шевченка. 2020.
3. Чернадчук В. Д. Відшкодування моральної шкоди при порушенні трудових прав. Автореф. дис. канд. юрид. наук... 12.00.05. Київ: КНУ імені Тараса Шевченка. 2001. 14 с.
4. Ярошенко О.М., Мельничук Н.О., Москаленко О.В., Луценко О.Є., Сорока О.П. Актуальні теоретичні та практичні проблеми відшкодування моральної шкоди потерпілим працівникам від нещасних випадків на виробництві або професійних захворювань: монографія / за заг. ред. О.М. Ярошенка. Харків: Юрайт, 2022. 272 с.
5. Панченко О. Відшкодування моральної шкоди працівнику за законодавством Австралії. *De iure*, 2, 83-94.
6. Панченко О. І. Методика визначення розміру відшкодування моральної шкоди, завданої працівнику, у деяких європейських країнах. *Аmparo. Спецвипуск. Том 2*. 2022. С. 173-179.
7. Basenko R., Avanesian H., Strliko D. Institute of compensation for moral damage: international legal experience and legislative innovations. *Civil law and process*. 2022. № 1. С. 5-10. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2022/1/1.pdf>
8. Стефанчук Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту): монографія. К.: КНТ, 2008.
9. Постанова Пленуму ВС N 4 від 31.03.95 «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-95#Text>
10. Постанова ВР ВС від 15.12.2020 у справі № 752/17832/14-ц. URL: <http://lplex.com.ua/doc.php?regnum=95177479&red=1000035d4d08318982e4e362d1067066aafb2&d=5>
11. Цивільне право (частина загальна). Курс лекцій: навч. посіб. / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків: ЕКУС, 2021. 448 с.
12. Бурак В. Я. Правовий механізм захисту трудових прав і законних інтересів працівників. Дисертація... д-ра юрид. наук 12.00.05. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка.

13. Ромовська З. В. Спірні питання відшкодування моральної шкоди. *Вісник Верховного Суду України*. 2005. № 5.
14. Рішення Конституційного Суду України від 27.01.2004 у справі № 1-9/2004 URL: <https://ccu.gov.ua/docs/490>
15. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 20.11.2019 у справі №210/3177/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86401141>
16. Постанова ОП КЦС ВС від 05.12.2022 в справі № 214/7462/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108238968>
17. Рішення Київського районного суду м. Харкова від 01.05.2024 р. за справою № 953/273/24. URL: <https://youcontrol.com.ua/ru/catalog/court-document/118946966/>
18. Постанова ОП КЦС ВС від 01.03.2021 у справі № 180/1735/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95532945>
19. Рішення Селидівського міського суду Донецької області від 18.09.2023 р. за справою 242/799/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112879741>
20. Milan Criteria (Milan Tables) URL: https://tribunale-milano.giustizia.it/cmsresources/cms/documents/Tabelle_milanesi_Danno_non_patrimoniale_ed_2021_2.pdf
21. Рішення Павлоградського міськрайонного суду Дніпропетровської області Справа № 185/13916/23 від 12.06.2024. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117953430>
22. Постанова КЦС ВС від 10.08.2022 у справі № 210/5096/19
23. Рішення Шевченківський районний суд м. Києва від 05 вересня 2023 року за справою № 761/23024/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113287582>
24. Постанова Верховного Суду від 24 січня 2024 року у справі № 755/3443/21 (провадження № 61-11295св23). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116731584>

**КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ
ЗА ПОРУШЕННЯ ТРУДОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА****CRIMINAL LIABILITY FOR VIOLATION OF LABOR LAW**

**Мкртчян Р.С., к.ю.н., доцент,
завідувач кафедри правових дисциплін**

*Херсонський інститут Приватного акціонерного товариства
«Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом»*

**Новак Н.П., д.ю.н., д.с.н., старший дослідник,
професор кафедри правових дисциплін**

*Херсонський інститут Приватного акціонерного товариства
«Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом»*

**Ткачук А.І., к.і.н., доцент,
доцент кафедри правових дисциплін**

*Херсонський інститут Приватного акціонерного товариства
«Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом»*

Стаття присвячена науковому дослідженню поняття кримінальної відповідальності за порушення трудового законодавства. Встановлено, що кримінальна відповідальність за порушення трудового законодавства полягає у обов'язку особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, що посягає на трудові права людини і громадянина, зазнати державного осуду, а також передбачених Кримінальним кодексом України обмежень особистого, майнового або іншого характеру, що визначаються обвинувальним вироком суду і покладаються на винного спеціальними органами держави.

Визначено, що підставою кримінальної відповідальності за порушення трудового законодавства є вчинення суспільно небезпечного діяння, яке передбачено Розділом 5 Кримінального кодексу України, а саме: «Перешкоджання законній діяльності професійних спілок, політичних партій, громадських організацій», «Грубе порушення законодавства про працю», «Грубе порушення угоди про працю», «Примушування до участі у страйку або перешкоджання участі у страйку», «Невиплата заробітної плати, стипендії, пенсії чи інших установлених законом виплат».

Встановлено, що до суб'єктів трудових правовідносин, що визнані винними у скоєнні кримінального правопорушення може бути застосовано такі види покарань: штраф до 5000 тисяч неоподаткованих мінімумів доходів громадян; виправні роботи; громадські роботи; пробацийний нагляд, позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю, обмеження волі, позбавлення волі на певний строк.

Зроблено висновок про доцільність збільшення розмірів штрафів за грубе порушення трудового законодавства особливо у разі вчинення таких дій умисно з метою недопущення суб'єктами трудових правовідносин вчинення кримінальних правопорушень.

Запропоновано, встановити у розділі 5 Кримінального кодексу України кримінальну відповідальність за приховані трудові правовідносини, або включити даний вид протиправного діяння в поняття «інше грубе порушення законодавства про працю». Встановлено, що інститут юридичної відповідальності є одним із найефективніших способів попередження порушень трудового законодавства і наявність такого різновиду як кримінальна відповідальність свідчить про важливість трудових прав людини і громадянина і їх належну кримінально-правову охорону.

Визначено, що з метою забезпечення ефективного правового регулювання інституту кримінальної відповідальності за порушення трудового законодавства, законодавець покладається на правосвідомість і правову культуру громадян, які повідомляють про такі протиправні діяння і тим самим не лишать даний вид кримінальних протиправних діянь латентними. Встановлено, що своєчасне реагування, розслідування і притягнення винних до відповідальності слугує способом попередження вчинення кримінальних правопорушень у майбутньому, що і є метою покарання яке застосовується до осіб визнаних винними у встановленому законом порядку.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, трудові правовідносини, законодавство про працю, трудове законодавство, грубе порушення законодавства про працю, склад кримінального правопорушення, суб'єкт трудових правовідносин, покарання.

The article is dedicated to the scientific study of the concept of criminal liability for violations of labor legislation. It has been established that criminal liability for violations of labor legislation involves the obligation of a person who has committed a criminal offense, which infringes on the labor rights of individuals and citizens, to face state condemnation, as well as the personal, property, or other restrictions defined by the Criminal Code of Ukraine, which are imposed by the court's verdict and enforced by specialized state authorities.

It is determined that the basis for criminal liability for violations of labor legislation is the commission of a socially dangerous act, as specified in Section 5 of the Criminal Code of Ukraine, namely: "Obstruction of the lawful activity of trade unions, political parties, public organizations," "Gross violation of labor legislation," "Gross violation of a labor agreement," "Coercion to participate in a strike or obstruction of participation in a strike," "Failure to pay wages, scholarships, pensions, or other statutory payments."

It is established that the following types of punishment may be applied to individuals recognized as guilty of committing a criminal offense in labor relations: a fine up to 5000 tax-exempt minimum incomes of citizens; corrective labor; community service; probation supervision; deprivation of the right to hold certain positions or engage in specific activities; restriction of freedom; imprisonment for a specified period.

A conclusion is made about the advisability of increasing the size of fines for gross violations of labor legislation and for committing such actions intentionally, with the aim of preventing criminal offenses in labor relations.

It is proposed to establish criminal liability for concealed labor relations in Section 5 of the Criminal code of Ukraine, or include this type of unlawful act under the concept of "other gross violations of labor legislation." It has been established that the institution of legal liability is one of the most effective ways to prevent violations of labor legislation, and the existence of such a form as criminal liability demonstrates the importance of human labor rights and their proper criminal-legal protection.

It is determined that to ensure effective legal regulation of the institution of criminal liability for violations of labor legislation, the legislator relies on the legal awareness and legal culture of citizens, who report such unlawful actions and thus prevent this type of criminal offense from remaining latent. It has been established that timely response, investigation, and bringing offenders to justice serve as a method of preventing future criminal offenses, which is the goal of the punishment applied to individuals recognized as guilty in accordance with the law.

Key words: criminal liability, labor relations, labor legislation, gross violation of labor legislation, elements of a criminal offense, subject of labor relations, punishment.

Вступ. Будь-яка держава, яка стоїть на шляху розвитку і досягнення правопорядку забезпечує належне правове регулювання всіх видів правовідносин, серед яких провідне місце займають трудові. Перед кожною державою стоїть завдання забезпечувати правопорядок використовуючи при цьому різні засоби серед яких провідне місце займає юридична відповідальність.

Трудове право не є виключенням і тому для забезпечення дотримання законодавства про працю існує низка норм, що встановлюють різновиди юридичної відповідальності. На сьогодні законодавством передбачено 5 видів відповідальності: дисциплінарна, матеріальна, адміністративна, фінансова та кримінальна. Наявність такого виду як кримінальна відповідальність свідчить про те, що найважливішим благам які є під охороною завдається шкода. Зрозумілим є те, що застосування кримінальної відповідальності є наслідком вчинення суспільно небезпечного діяння, що посягає на охоронювані законом трудові правовідносини. Тому, на нашу думку, такий вид юридичної відповідальності у трудовому праві вимагає окремого аналізу і дослідження.

Метою статті є визначення на основі аналізу чинного законодавства та поглядів вчених особливостей кримінальної відповідальності за порушення трудового законодавства.

Ступінь дослідження проблеми. Дослідженням інституту юридичної відповідальності суб'єктів трудових правовідносин, в тому числі й кримінальної відповідальності присвячені праці таких вчених як С. С. Алексєєва, І. Р. Безпалько, С. М. Братуся, В. С. Венедиктова, І. О. Галагана, Е. С. Дмитренко, Т. А. Дубовик, А. Й. Іванського, В. М. Кудрявцева, В. В. Лазарєва, І. С. Самоценка, М. С. Строговича, Р. А. Усенко, М. Х. Фарукшина, Н. М. Хуторян та інших.

Виклад основного матеріалу. У системі видів юридичної відповідальності за порушення трудового законодавства кримінальна відповідальність виступає найсуворішим видом. Це пояснюється суспільно-небезпечністю діянь передбачених у розділі 5 Кримінального кодексу України.

В кримінальному кодексі України відсутнє поняття кримінальної відповідності, а наявним є лише визначення підстави для її застосування.

Крім того, в науці кримінального права також відсутнє єдиного розуміння кримінальної відповідальності: одні автори отожднюють її з кримінальним покаранням; інші характеризують кримінальну відповідальність як певного роду обов'язок особи, що вчинила злочин; треті розглядають її як конкретні кримінально-правові відносини; четверті розуміють кримінальну відповідальність як реалізацію санкції кримінально-правової норми; п'яті вважають кримінальну відповідальність осудом винного обвинувальним вироком суду за вчинений злочин із призначенням покарання або без нього тощо.

Але, виходячи з загального поняття юридичної відповідальності можна сформулювати визначення кримінальної відповідності, що на нашу думку, полягає у обов'язку особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, зазнати державного осуду, а також передбачених Кримінальним кодексом України обмежень особистого, майнового або іншого характеру, що визначаються обвинувальним вироком суду і покладаються на винного спеціальними органами держави.

Відповідно, до ч. 1 ст. 2 Кримінального кодексу України [1] (далі КК України) підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад кримінального правопорушення, передбаченого КК України. Тобто, кримінальна відповідальність за порушення трудового законодавства настає за вчинення діянь передбачених Розділом 5 КК України і ці діяння повинні містити склад кримінального правопорушення.

Розділ 5 КК України містить кримінальні правопорушення, об'єктом яких є суспільні відносини, що врегульовані нормами трудового права яким суспільно-небезпечним діянням завдається шкода. В системі прав людини, вони називаються трудові права людини і громадянина.

До кримінальних правопорушень, що містяться в КК України і посягають на трудові права людини і громадянина відносять ст. 170 «Перешкоджання законній діяльності професійних спілок, політичних партій, громадських організацій», ст. 172 «Грубе порушення законодавства про працю», ст. 173 «Грубе порушення угоди про працю», ст. 174 «Примушування до участі у страйку або перешкоджання участі у страйку», ст. 175 «Невиплата заробітної плати, стипендії, пенсії чи інших установлених законом виплат» [1].

На нашу думку, доцільним буде надати загальну характеристику даним видам кримінальних правопорушень.

Безпосереднім об'єктом цих кримінальних правопорушень є конституційні права громадян у сфері трудових відносин. Зміст права на працю визначає ст. 43 Конституції України [2], де зазначено, що «кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується».

Додатковим безпосереднім об'єктом може виступати здоров'я потерпілої особи, фізична та психічна недоторканість (ст. 174 КК України).

Для деяких статей характерним є наявність предмету, як приклад заробітна плата (ст. 175 КК України).

Потерпілим від даних кримінальних правопорушень можуть бути працівники.

З об'єктивної сторони Абсолютна більшість цих кримінальних правопорушень можуть бути вчинені шляхом активних дій (примушування, перешкоджання, порушення і ін.). Є також кримінальне правопорушення, що вчиняється і шляхом бездіяльності (ст. 175 КК України).

За конструкцією складу слід зазначити, що абсолютна більшість кримінальних правопорушень проти трудових прав людини і громадянина характеризується формальним складом і є закінченими з моменту посягання незалежно від того чи настали наслідки.

Для ст. 174 КК України характерним є спосіб вчинення, а саме шляхом обману чи зловживання довірою або примусом.

Суб'єктом кримінальних правопорушень проти трудових прав людини і громадянина є фізична, осудна особа, яка досягла 16 років, але зрозуміло що в більшості статей суб'єктом є керівник підприємства, установи чи організації, а також громадянин-суб'єкт підприємницької діяльності.

Суб'єктивна сторона кримінальних правопорушень проти трудових прав людини і громадянина характеризується умисною формою вини і в усіх випадках умисел є прямим. А для деяких правопорушень (ст. 172 КК України), крім прямого умислу додатково характерним є:

1) особистий мотив (помста, особиста неприязнь, користь, бажання влаштувати на звільнене робоче місце іншу людину тощо);

2) грубе порушення законодавства про працю у зв'язку з повідомленням працівником як викривачем про вчинення іншою особою корупційного або пов'язаного з корупцією правопорушення, інших порушень Закону України «Про запобігання корупції».

Крім того, слід зазначити, що більшість диспозицій, що передбачають протиправні діяння є бланкетними, і для встановлення змісту протиправної поведінки відсилають до інших нормативно-правових актів. (Кодекс законів про працю, Закон України «Про відпустки» [3], «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» [4] тощо). Особливо це відображається в ст. 174 КК України. Тобто, для встановлення поняття «Грубе порушення законодавства про працю» слід звернутися до Кодексу законів про

працю України [5] (далі КЗпП) і встановити, що саме підпадає під грубе порушення.

Таким чином, у разі встановлення в діяннях особи складу вищезазначених кримінальних правопорушень, то наявною буде підстава для кримінальної відповідальності.

Реалізація інституту кримінальної відповідальності проявляється через застосування до особи визначених КК України видів покарань. На нашу думку, посилення кримінальної відповідальності, а саме встановлення більш суворих санкцій це один із ефективних засобів попередження вчинення кримінальних правопорушень проти трудових прав людини і громадянина.

Доцільно буде зупинитись на видах і розмірах покарань за порушення трудового законодавства.

Так, відповідно до ст. 170 КК України за умисне перешкоджання діяльності профспілок суб'єкт трудових правовідносин може бути покараний виправними роботами на строк до двох років або позбавленням волі на строк до трьох років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років.

Відповідно до ч. 1 ст. 172 КК України за незаконне звільнення працівника з роботи з особистих мотивів чи у зв'язку з повідомленням ним як викривачем про вчинення іншою особою корупційного або пов'язаного з корупцією правопорушення, інших порушень Закону України «Про запобігання корупції», а також інше грубе порушення законодавства про працю, суб'єкт трудових правовідносин, може бути покараний штрафом від двох тисяч до трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років, або виправними роботами на строк до двох років, або пробачінним наглядом на той самий строк.

Частина 2 ст. 172 КК України якщо передбачає кваліфіковані види кримінального правопорушення а саме, якщо вони вчинені:

- повторно;
- щодо неповнолітнього;
- вагітної жінки;
- одинокого батька, матері або особи, яка їх замінює і виховує дитину віком до 14 років або дитину з інвалідністю [1].

Зрозуміло, що такі дії передбачають більш суворий вид і розмір покарання, а саме штраф від трьох тисяч до п'яти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до п'яти років, або виправні роботи на строк до двох років, або пробачінний наглядом на строк до трьох років.

Відповідно до ч. 1 ст. 173 КК України, за грубе порушення угоди про працю службовою особою підприємства, установи, організації незалежно від форми власності, а також окремим громадянином або уповноваженою ними особою шляхом обману чи зловживання довірою або примусом до виконання роботи, не обумовленої угодою, суб'єкт трудових правовідносин може бути покараний штрафом до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до п'яти років, або пробачінним наглядом на строк до двох років, або обмеженням волі на той самий строк.

Кваліфікованим видом вчинення діяння передбаченого ст. 173 КК України коли зазначені у ч. 1 ст. 173 КК України дії вчинені стосовно громадянина, з яким укладена угода щодо його роботи за межами України. За таке діяння суб'єкт трудових правовідносин може бути покараний штрафом від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або пробачінним наглядом на строк до трьох років, або обмеженням волі на той самий строк.

Відповідно до ст. 174 КК України за примушування до участі у страйку або перешкоджання участі у страйку шляхом насильства чи погрози застосування насильства

або шляхом інших незаконних дій, карається суб'єкт трудових правовідносин може бути покараний штрафом до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадськими роботами на строк від ста двадцяти до двохсот сорока годин, або пробачінним наглядом на строк до трьох років, або обмеженням волі на той самий строк.

Відповідно до ст. 175 КК України, безпідставна не виплата заробітної плати, стипендії, пенсії чи іншої установленної законом виплати громадянам більш як за один місяць, вчинена умисно керівником підприємства, установи або організації незалежно від форми власності чи громадянином – суб'єктом підприємницької діяльності, має наслідком застосування до суб'єкта трудових правовідносин штрафу від п'ятисот до тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправних робіт на строк до двох років, або пробачінного нагляду на той самий строк з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років [1].

Частина 2 ст. 175 КК України передбачає, якщо те саме діяння було вчинене внаслідок нецільового використання коштів, призначених для виплати заробітної плати то таке діяння карається штрафом від тисячі до півтори тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеженням волі на строк до трьох років, або позбавленням волі на строк до п'яти років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років [1].

Отже, до осіб, що вчиняють суспільно-небезпечні діяння, які є порушенням трудового законодавства, можуть бути застосовані різні види покарань, серед яких від найм'якшого виду – штрафу, до найсуворішого – позбавлення волі на певний строк.

Крім того, слід зазначити, що в ч. 3 ст. 175 КК України визначено, що особа звільняється від кримінальної відповідальності, якщо до притягнення до кримінальної відповідальності нею здійснено виплату заробітної плати [1]. Дана норма покликана заохотити суб'єкта трудових правовідносин виконати обов'язки по виплаті заробітної плати і тим сам відвернути наслідки вчиненого діяння.

Досить слушною є думка Н. В. Клецевої, яка зазначає, що у практиці вітчизняних підприємств та організацій виявлення такого роду порушень трудового законодавства – це велика рідкість доведення справи до кінцевого результату. Адже обов'язково виникає певна стадія провадження, на якій усе майже завмирає. Причину на її думку варто шукати, насамперед, у ментальності українського народу та органів влади. Більше того, якщо ретельно розглянути види правопорушень, які ведуть до кримінальної відповідальності, то ми можемо дійти висновку, що жодна з вищенаведених позицій не ставить за мету застосування кримінальної відповідальності за приховані трудові відносини. Тож, нагальним постає питання створення механізму мотивації працівників, роботодавців, і взагалі населення України для нейтралізації прихованих трудових відносин [6, с. 45].

Під час ґрунтовного аналізу різних видів правопорушень, які призводять до кримінальної відповідальності, встановлено, що жодна із наведених позицій не ставить за мету застосування кримінальної відповідальності за приховані трудові відносини, що на сьогодні є одним із найпоширеніших видів порушення трудового законодавства. Але таке порушення не має наслідком кримінальну відповідальність, а тягне за собою інші види юридичної відповідальності.

Крім того слід погодитись з І. Р. Безпалько, щодо ефективності і важливості підвищення відповідальності за порушення трудового законодавства [7, с. 40] Так, на нашу думку, за грубе порушення трудового законодавства і вчинення таких дій умисно доцільно буде збільшувати суми штрафів з метою недопущення суб'єктами трудових правовідносин вчинення кримінальних правопорушень.

Висновки. Таким чином, кримінальна відповідальність за порушення трудового законодавства полягає у обов'язку особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, що посягає на трудові права людини і громадянина, зазнати державного осуду, а також передбачених Кримінальним кодексом України обмежень особистого, майнового або іншого характеру, що визначаються обвинувальним вироком суду і покладаються на винного спеціальними органами держави.

Підставою кримінальної відповідальності за порушення трудового законодавства є вчинення суспільно небезпечного діяння, яке передбачено Розділом 5 КК України, а саме: «Перешкоджання законній діяльності професійних спілок, політичних партій, громадських організацій» (ст. 170 КК України), «Грубе порушення законодавства про працю» (ст. 172 КК України), «Грубе порушення угоди про працю» (ст. 173 КК України), «Примушування до участі у страйку або перешкоджання участі у страйку» (ст. 174 КК України), «Невиплата заробітної плати, стипендії, пенсії чи інших установлених законом виплат» (ст. 175 КК України).

До суб'єктів трудових правовідносин, що визнані винними у скоєнні кримінального правопорушення може бути застосовано такі види покарань: штраф до 5000 тисяч неоподаткованих мінімумів доходів громадян; виправні роботи; громадські роботи; пробачийний нагляд, позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю, обмеження волі, позбавлення волі на певний строк. Застосування таких видів покарань свідчить про

намір законодавця мінімізувати вчинення таких кримінальних правопорушень. На нашу думку, за грубе порушення трудового законодавства і вчинення таких дій умисно доцільно буде збільшувати суми штрафів з метою недопущення суб'єктами трудових правовідносин вчинення кримінальних правопорушень.

На нашу думку, доцільним є передбачити у розділі 5 КК України кримінальну відповідальність за приховані трудові правовідносини, або включити даний вид протиправного діяння в поняття «інше грубе порушення законодавства про працю».

Інститут юридичної відповідальності є одним із найефективніших способів попередження порушень трудового законодавства і наявність такого різновиду як кримінальна відповідальність свідчить про важливість трудових прав людини і громадянина і їх належну кримінально-правову охорону.

З метою забезпечення ефективного правового регулювання інституту кримінальної відповідальності за порушення трудового законодавства, законодавець покладається на правосвідомість і правову культуру громадян, які повідомляють про такі протиправні діяння і тим самим не лишають даний вид кримінальних протиправних діянь латентними. А з боку спеціально уповноважених державних органів своєчасне реагування, розслідування і притягнення винних до відповідальності слугує способом попередження вчинення кримінальних правопорушень у майбутньому, що і є метою покарання яке застосовується до осіб визнаних винними у встановленому законом порядку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. №2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 24.03.2025).
2. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254кА/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 25.03.2025).
3. Про відпустки: Закон України № 504/96-ВР від 15.11.1996. *Відомості Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/504/96-вр#Text> (дата звернення: 27.03.2025).
4. Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності: Закон України № 1045-XIV від 15.09.1999. *Відомості Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1045-14#Text> (дата звернення: 28.03.2025).
5. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 № 322-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text> (дата звернення: 16.03.2025).
6. Клецова Н. В. Кримінальна і фінансова відповідальність суб'єктів трудових відносин за порушення трудового законодавства України. *Журнал східноєвропейського права*. 2019. № 59. С. 39-49.
7. Безпалько І. Р. Підвищення відповідальності за порушення законодавства про працю як запорука процесу легалізації заробітної плати в Україні. *Наукові записки / Scientific Papers*. 2015. № 1 (50). С. 32-41.

РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ МАТЕРІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В ТРУДОВОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

DEVELOPMENT OF THE INSTITUTE OF MATERIAL LIABILITY IN THE LABOR LAW OF UKRAINE

Омельянчик С.В., к.ю.н.,

доцент кафедри конституційного та адміністративного права

Запорізький національний університет

У статті досліджується еволюція інституту матеріальної відповідальності в трудовому праві України, зокрема його нормативне регулювання, теоретичні засади та судова практика. Визначено основні проблеми, пов'язані із застарілістю Кодексу законів про працю України (КЗпП), який не повною мірою відображає сучасні виклики та потреби трудових правовідносин, особливо в контексті євроінтеграційних процесів та реформування трудового законодавства. Проаналізовано положення чинного законодавства та останнього проекту Трудового кодексу України, який пропонує нові підходи до регулювання матеріальної відповідальності, зокрема розширює можливості договірного регулювання відповідальності працівників.

Проведено огляд наукових досліджень провідних українських правників щодо матеріальної відповідальності та виокремлює питання, що залишаються дискусійними або потребують додаткового законодавчого врегулювання. Особливу увагу приділено питанню укладання договорів про повну матеріальну відповідальність, визначенню переліку посад, для яких такі договори можуть бути застосовані, а також судовій практиці щодо притягнення працівників до матеріальної відповідальності.

Досліджено тенденції переходу від імперативного до більш гнучкого, договірного регулювання матеріальної відповідальності, що потенційно може звузити права працівників. Наведено конкретні судові рішення, які ілюструють колізії між чинним законодавством та правозастосовною практикою.

У результаті аналізу зроблено висновки про необхідність удосконалення правового регулювання матеріальної відповідальності в Україні, розробки чітких норм щодо меж відповідальності, механізмів її застосування, а також необхідність врахування міжнародного досвіду у сфері трудового права.

Ключові слова: матеріальна відповідальність, трудове право, працівник, роботодавець, трудове законодавство, проект Трудового кодексу України.

The article explores the evolution of the institution of material liability in Ukrainian labor law, particularly its regulatory framework, theoretical foundations, and judicial practice. The key issues related to the outdated Labor Code of Ukraine (LCU) are identified, as it does not fully reflect modern challenges and the needs of labor relations, especially in the context of European integration processes and labor law reform. The provisions of the current legislation and the latest draft of the Labor Code of Ukraine are analyzed, highlighting new approaches to regulating material liability, particularly expanding the possibilities of contractual regulation of employees' liability.

The author reviews scientific research by leading Ukrainian legal scholars on material liability and identifies issues that remain debatable or require additional legislative regulation. Special attention is paid to the conclusion of agreements on full material liability, the determination of the list of positions for which such agreements may be applied, and judicial practice regarding the imposition of material liability on employees.

The article examines the trend of transitioning from imperative regulation to a more flexible, contractual approach to material liability, which may potentially limit employees' rights. Specific court decisions are provided to illustrate conflicts between current legislation and law enforcement practice.

Based on the analysis, conclusions are drawn regarding the need to improve the legal regulation of material liability in Ukraine, develop clear norms on the limits of liability and mechanisms for its application, and consider international experience in the field of labor law.

Key words: material liability, labor law, employee, employer, labor legislation, draft Labor Code of Ukraine.

Постановка проблеми. Матеріальна відповідальність сторін трудового договору є предметом наукового аналізу та дослідження вже тривалий час. Діючий в Україні Кодекс законів про працю прийнятий ще у 1971 році і, звісно, всі його положення не можуть належним чином регулювати все розмаїття трудових правовідносин, які виникли після здобуття Україною незалежності та постійно розвиваються, вдосконалюються, трансформуються, тим самим наближаючись до норм законодавства Європейського Союзу. У світлі сказаного вище, законодавцем постійно вносяться зміни до КЗпП, які особливо активізувались після повномасштабного вторгнення на територію України. Кабінетом Міністрів України запропоновано до прийняття парламентом доопрацьований проект Трудового кодексу, який містить ряд як позитивних, так і суперечливих положень. Цей проект певним чином змінює і регулювання інституту матеріальної відповідальності, проте, слід зазначити, що ряд питань так і залишаються невирішеними. В зв'язку із цим актуалізується питання вдосконалення інституту матеріальної відповідальності, вироблення усталеної точки зору на його проблеми та пошук шляхів для їх належного наукового розв'язання та законодавчого закріплення у майбутньому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми матеріальної відповідальності знайшли своє відо-

браження у працях таких вчених як: Н. В. Васильченко, В. С. Венедиктов, Л. А. Касинюк, Д. М. Кравцов, В. В. Костін, О. М. Лук'яничков, С. М. Прилипко, С. В. Синенко, П. Р. Стависький, Н. М. Хуторян, О. М. Ярошенко та інших. Вказані науковці у більшості випадків приділили увагу загальним проблемам розвитку інституту матеріальної відповідальності, тільки С. В. Синенко та О. М. Ярошенко досліджували окремі питання, а О. М. Лук'яничков акцентував своє фундаментальне дослідження на матеріальній відповідальності роботодавця.

Метою статті є проведення комплексного наукового дослідження розвитку інституту матеріальної відповідальності та вироблення рекомендацій щодо його вдосконалення. Для досягнення вказаної мети було проаналізоване чинне та проєктне трудове законодавство, наукова література, судова практика.

Виклад основного матеріалу. Концептуальним у вдосконаленні інституту матеріальної відповідальності є формування принципових положень, на яких ґрунтуватиметься майбутнє трудове законодавство. Одним із таких положень, має стати принцип законодавчого визначення відповідальності, її меж та порядку притягнення за вчинене матеріальне правопорушення. Власне кажучи, чинний КЗпП належним чином регулює це питання у ст. 130: при покладенні матеріальної відповідальності

права і законні інтереси працівників гарантуються шляхом встановлення відповідальності тільки за пряму дійсну шкоду, лише в межах і порядку, передбачених законодавством, і за умови, коли така шкода заподіяна підприємству, установі, організації винними протиправними діями (бездіяльністю) працівника [1]. Ю. П. Дмитренко визначає матеріальну відповідальність як встановлений чинним законодавством обов'язок відшкодувати матеріальні (моральні) збитки (шкоду), заподіяні винною стороною трудового договору або контракту потерпілій стороні [2, с. 361]. С. М. Прилипо характеризує інститут матеріальної відповідальності як один із видів юридичної відповідальності (поряд з кримінальною, адміністративною й дисциплінарною), йому притаманні певні специфічні ознаки й особливості, а також свій механізм правового регулювання й реалізації. Ці особливості виникають з появою трудових правовідносин між сторонами трудового договору і пов'язані взаємною відповідальністю працівника й роботодавця за невиконання взятих ними на себе обов'язків у разі настання матеріальної шкоди, завданої будь-якою стороною [3, с. 155]. Не можна не погодитись з такою позицією шановних науковців – інститут матеріальної відповідальності є окремим інститутом трудового права, а умови, межі та розмір такої відповідальності мають визначатись законом.

Однак, у працях окремих фахівців із трудового права і проектного законодавстві, можна знайти не зовсім коректне розуміння загальних засад матеріальної відповідальності. В цьому контексті одразу хотілось би зазначити п. 22 ст. 92 Конституції України: виключно законами України визначаються засади цивільно-правової відповідальності; діяння, які є злочинами, адміністративними або дисциплінарними правопорушеннями, та відповідальність за них [4]. Таким чином, Конституція України не містить норм, які б визначали необхідність регулювання засад матеріальної відповідальності на рівні закону України. Вказаною «шпаринною» вже намагались скористатись окремі правники та законотворці. Свого часу Д. М. Кравцов аналізував положення проекту Трудового кодексу України № 1658 від 27.12.2014 та висловив думку, що слід підтримати положення цього нормативно-правового документу, згідно з яким матеріальна відповідальність працівників може виникати на підставі та в розмірах, передбачених трудовим договором [5, с. 126]. Проект Трудового кодексу, який поданий КМУ у 2024 році дещо схоже визначає загальні засади матеріальної відповідальності працівника. Зокрема, проект допускає визначення умов матеріальної відповідальності працівника у трудовому договорі, крім того, якщо розмір прямої дійсної майнової шкоди, що підлягає стягненню з працівника, перевищує його середньомісячну заробітну плату та працівник відмовився від її добровільного відшкодування, роботодавець має право звернутися до суду [6]. Тобто проект допускає можливість добровільного покриття шкоди працівником фактично у будь-якому розмірі. Нагадаю, що за діючим законодавством, у випадках повної матеріальної відповідальності працівника, роботодавцю слід звернутись до місцевого суду. Таким чином, простежується чітка тенденція все більшого переходу до договірної регулювання трудових відносин, що може призвести в подальшому до звуження обсягу та змісту прав працівників.

Ще однією із поширених причин трудових спорів є укладення договору про повну матеріальну відповідальність між роботодавцем та працівником. Відповідно до статті 135-1 КЗпП договори про повну матеріальну відповідальність укладаються лише у письмовій формі з працівниками (що досягли 18 років), які обіймають посади або виконують роботи, безпосередньо пов'язані із зберіганням, обробкою, продажем (відпуском), перевезенням або застосуванням у процесі виробництва переданих їм цінностей [1]. Як зазначено у статті 135-1, перелік

таких посад і робіт, а також типовий договір про повну індивідуальну матеріальну відповідальність затверджуються в порядку, який визначається Кабінетом Міністрів України. Обов'язок затвердити такий перелік посад і робіт був покладений на Кабінет Міністрів України з 1996 року, однак такого переліку досі не створено.

Постановою Верховної Ради України «Про порядок тимчасової дії на території України окремих актів законодавства Союзу РСР» від 12 вересня 1991 року № 1545 визначено, що на території України діють законодавчі акти СРСР, якщо вони не суперечать законодавству України. Перелік посад і робіт, котрі заміщуються чи виконуються працівниками, з якими підприємством, установою, організацією можуть укладатися письмові договори про повну матеріальну відповідальність за незабезпечення збереження цінностей, переданих їм на схов, обробку, продаж (відпуск), перевезення або застосування в процесі виробництва, затверджений постановою Держкомпраці СРСР і Секретаріату ВЦРПС від 28 грудня 1977 року № 447/24 (далі – Перелік № 447) [7]. На практиці ж досить часто виникають ситуації коли роботодавець укладає договори про повну матеріальну відповідальність з працівниками, чії роботи або посади не входять до Переліку № 447 (машиніст, водій, механік станції технічного обслуговування, тракторист, охоронець тощо).

Варто також зазначити, що факт укладення договору про повну матеріальну відповідальність не може бути підставою для притягнення працівника до повної матеріальної відповідальності, якщо він не підпадає під категорію працівників, з якими роботодавець згідно із законодавством може укладати такий договір. З цього приводу Пленум Верховного Суду України в пункті 8 постанови «Про судову практику в справах про відшкодування шкоди, заподіяної підприємствам, установам, організаціям їх працівниками» від 29 грудня 1992 року № 14 роз'яснив, що, розглядаючи справи про матеріальну відповідальність на підставі письмового договору, укладеного працівником з підприємством, про взяття на себе повної матеріальної відповідальності за незабезпечення цілості майна та інших цінностей (недостача, зіпсуття), переданих йому для зберігання або інших цілей (п. 1 ст. 134 КЗпП), суд зобов'язаний перевірити, чи належить відповідач до категорії працівників, з якими згідно зі статтею 135-1 КЗпП може бути укладено такий договір, та чи укладала його. Коли нема цих умов, на працівника за заподіяну ним шкоду може бути покладена лише обмежена матеріальна відповідальність, якщо згідно з чинним законодавством працівник з інших підстав не несе матеріальної відповідальності у повному розмірі шкоди [8]. Тобто якщо навіть з працівником і уклали договір про повну матеріальну відповідальність, але його посада та робота відсутня в Переліку, такий договір вважається недійсним, так як погіршує права працівника порівняно із законодавством.

Для прикладу можна привести декілька справ для цієї категорії із судової практики, в яких суди по різному вирішили питання притягнення працівника до повної відповідальності за таким договором. Оболонський районний суд м. Києва 08.10.2014 року при розгляді позову Національного музею історії України до Борковського В. С. про відшкодування шкоди, заподіяної працівником при виконанні трудових обов'язків задовольнив вимоги позивача, встановивши, що водій Борковський В. С. уклав з роботодавцем договір про повну матеріальну відповідальність, однак не здійснив належного зберігання автомобіля «Шевролет Авео», внаслідок чого його було викрадено. При цьому суд стягнув з відповідача на користь позивача вартість автомобіля, вартість подорожніх листів та вартість бензину, яким був заправлений автомобіль [9]. Ухвалюючи дане рішення суд першої інстанції не звернув уваги на те, що посада водія не входить до Переліку посад, з якими можна укладати договори про повну матеріальну відповідальність і прийняв неправильне рішення.

Красноградський районний суд Харківської області розглянув справу № 626/1833/15-ц про те, що письмовий договір про повну індивідуальну матеріальну відповідальність, укладений між СФГ «Злагода» та працівником від 01 квітня 2015 року, не може бути підставою для матеріальної повної відповідальності, оскільки тракторист-машиніст не належить до категорії працівників (за займаною посадою і виконаною роботою), з якими господарство мало право укласти письмовий договір про повну матеріальну відповідальність. А тому працівник може нести тільки обмежену матеріальну відповідальність за нормами ст. 132 КЗпП [10].

Потрібно додати, що ряд посад і робіт пов'язаних з роботою із матеріальними цінностями, не містяться в Переліку № 447, у зв'язку з його застарілістю, що обмежує право роботодавця на захист власного майна [11, с. 108]. Проект Трудового кодексу 2024 року також відсилає нас до переліку посад та робіт, який має розробити центральний органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері трудових відносин. Тобто, розроблення такого переліку посад та робіт має стати пріоритетним завданням у найближчій перспективі.

Ще одним важливим аспектом із розвитку інституту матеріальної відповідальності є питання матеріальної відповідальності роботодавця. Необхідність її виділення в окремий розділ трудового законодавства порушувалося вже давно і науковцями, і у проєктному законодавстві. На думку Н.Б. Болотіної до матеріальної шкоди, заподіяної працівникові при виконання ним трудових обов'язків необхідно включати: моральну шкоду; шкоду, заподіяну майну працівника; шкоду, що заподіяна працівникові у результаті порушення права на працю: при незаконному відстороненні від роботи, переведенні на іншу роботу, звільненні працівника; при необґрунтованій відмові у прийнятті на роботу; при прийнятті працівника на роботу з порушенням правил прийняття, що спричинило його подальше звільнення з вказаної причини; при порушенні обов'язків власника або уповноваженого ним органу щодо видачі документів про працю та заробітну плату (у випадках неправильного оформлення, заповнення та затримки видачі трудової книжки, документів про працю і заробітну плату) [12, с. 359].

Фундаментальне дослідження матеріальної відповідальності роботодавця провів О. М. Лук'янчиков. Деякі висновки його роботи: 1. Матеріальна відповідальність роботодавця та матеріальна відповідальність працівника – самостійні інститути трудового права. 2. Матеріальна відповідальність роботодавця повинна базуватись на принципах цивільно-правової відповідальності з урахування особливостей трудових відносин. 3. В основу концепції матеріальної відповідальності роботодавця необхідно покласти принцип повного відшкодування шкоди та збитків, що заподіяні працівнику. 4. З метою посилення захисту прав працівника, пропонується розглянути можливість адаптації до трудових відносин інституту забезпечення виконання зобов'язання [13, с. 176].

Принциповим положенням, яке слід детально визначити у проєкті Трудового кодексу має стати окрема глава присвячена матеріальній відповідальності роботодавця. Поданий КМУ проєкт хоч і містить розділ 4, який присвячений матеріальній відповідальності працівника та роботодавця, проте там всього 3 статті з цього питання (ст. 179–181: відповідальність за збитки майну працівника, моральна шкода та в усіх інших випадках, встановлених цим Кодексом, законом або трудовим договором). Цього явно недостатньо. Норми про матеріальну відповідальність роботодавця розпорошені по всьому документу. Така сама ситуація має місце і в діючому законодавстві (ст. 117, 235, 236 КЗпП). Складається враження, що матеріальну відповідальність

несе виключно працівник, а роботодавець притягає до неї. І тільки в окремих випадках, як виключення, можна притягнути роботодавця до матеріальної відповідальності. Систематизація норм щодо матеріальної відповідальності роботодавця в одному розділі (главі) проєкту Трудового кодексу має принципове значення, формально резюмує юридичну рівність сторін трудового договору, створить підґрунтя для швидкого і зручного доступу для працівників до нормативно-правової бази.

Ю. В. Пожаров запропонував класифікувати матеріальну відповідальність роботодавця на 4 групи. Перша група – матеріальна відповідальність роботодавця за порушення права працівника на працю: а) незаконне звільнення з роботи; б) незаконне переведення на іншу роботу; в) незаконне відсторонення від роботи; г) неможливість вступу на іншу роботу у разі неправильного формулювання причини звільнення у трудовій книжці; д) затримка у видачі трудової книжки при звільненні; е) затримка у розрахунку при звільненні; ж) затримка у виконанні рішення або постанови про поновлення на роботі при незаконному звільненні чи переведенні; з) незаконна відмова у прийнятті на роботу. Друга група – матеріальна відповідальність роботодавця за заподіяння шкоди майну працівника (пошкодження, знищення або пропача особистих речей під час роботи; завдання іншої майнової шкоди майну працівника). Третя група – матеріальна відповідальність роботодавця за порушення обов'язку видачі працівнику документів про роботу і заробітну плату (видача документів про роботу і заробітну плату, що містять неправильні відомості, або затримка їх видачі). Четверта група – матеріальна відповідальність роботодавця за шкоду, заподіяну працівнику, при порушеннях інших обов'язків [14, с. 139].

Не можна не оминати у новому проєкті Трудового кодексу і таку правову категорію як «зловживання правом» зі сторони працівника і роботодавця. Це поняття потребує законодавчого закріплення, заборони на вчинення, та, як варіант, встановлення можливості притягнення до матеріальної відповідальності за його вчинення. Н. Максименко зазначає, що зловживання правом з боку роботодавця на практиці можливе стосовно будь-якого працівника або всього колективу: наприклад, перегляд або встановлення нових умов праці стосовно неугідних працівників, позачергова атестація або звільнення роботодавцем під приводом скорочення штатів ініціаторів колективного трудового спору, обробка персональних даних працівника без його згоди, вторгнення роботодавця, який зловживає своїм правом, у приватне життя працівників і т. д. [15, с. 91]. Зі сторони працівника це може бути вчасне неотримання трудової книжки або приховання факту вагітності при звільненні, наявність іншої спеціальності при скороченні чисельності або штату працівників тощо. В будь-якому разі працівник діє навмисно та з метою отримання певних додаткових матеріальних від роботодавця.

Висновки. За результатами проведеного дослідження можна зробити наступні висновки: 1. Інститут матеріальної відповідальності працівника є окремим інститутом трудового права, а умови, межі та розмір такої відповідальності мають визначатись законом, а не трудовим договором; 2. Матеріальна відповідальність роботодавця утворює самостійний інститут у трудовому праві України та має складати окрему групу норм (розділ, главу) у новому кодифікованому акті, а не обмежуватись окремими статтями, які розпорошені по всьому нормативно-правовому документі; 3. Існує нагальна необхідність у розробленні та прийнятті нового «Переліку посад та робіт працівників для укладення договору про повну матеріальну відповідальність»; 4. Проєкт Трудового кодексу від 25.12.2025 року потребує значного доопрацювання у сфері матеріальної відповідальності працівника та роботодавця.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кодекс Законів про працю України від 10 грудня 1971 р. № 322-VIII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1971. № 50. Ст. 375.
2. Дмитренко Ю.П. Трудове право України: підручник. К.: Юрінком Інтер, 2009. 624 с.
3. Прилипо С.М. До питання матеріальної відповідальності сторін трудового договору. *Проблеми законності* : збірник наукових праць. 2009. № 100. С. 155–164.
4. Конституція України : станом на 1 жовтня 2017 р. / *Верховна Рада України*. Київ : Право, 2017. 93 с.
5. Кравцов Д.М. Матеріальна відповідальність працівників на підставі трудового договору (контракту). *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 4. С. 123–126.
6. Проект Трудового кодексу України від 25.12.2024. URL: https://spo.fpsu.org.ua/wp-content/uploads/2024/12/d1_proekt-trudovogo-kode-su-ukrayiny-25122024.pdf (дата звернення: 25.03.2025).
7. Про затвердження переліку посад і робіт, які заміщуються працівниками, з якими підприємством, установою, організацією можуть укладатися письмові договори про повну матеріальну відповідальність за незабезпечення схоронності цінностей, переданих їм для збереження, обробки, продажу (відпуску), перевезення або застосування у процесі виробництва, а також типового договору про повну індивідуальну матеріальну відповідальність: постанова Держкомітету Ради Міністрів СРСР по праці та соціальних питаннях і Секретаріату ВЦРПС від 28 грудня 1977 р. № 447/24 URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0447400-77> (дата звернення: 25.03.2025).
8. Про судову практику в справах про відшкодування шкоди, заподіяної підприємствам, установам, організаціям їх працівниками: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 29. 12. 1992 №14. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/v0014700-92> (дата звернення: 25.03.2025).
9. Узагальнення судової практики про матеріальну відповідальність працівників за шкоду, заподіяну роботодавцю за 2013 та 2014 роки. URL: <http://www.apcourt.gov.ua/wp-content/uploads/2015/07/chobitok-2015.pdf> (дата звернення: 25.03.2025).
10. Дайджест судової практики Верховного Суду у справах зі спорів, що виникають із трудових відносин. Рішення, внесені до ЄДРСР за період із 17.01.2018 по 02.01.2020. Київ, 2020. 284 с. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/dajdzhest_VS.pdf (дата звернення: 25.03.2025).
11. Омелянчик С.В. Особливості матеріальної відповідальності працівника під час укладення договору про повну матеріальну відповідальність. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2015. № 3. С. 105–110.
12. Болотіна Н.Б. Трудове право України: підручник. 5-те вид., перероб. і доп. К.: Знання, 2008. 860 с.
13. Лук'янчиков О.М. Матеріальна відповідальність роботодавця як самостійний інститут трудового права. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 3–1. С. 173–176.
14. Пожаров Ю.В. Матеріальна відповідальність роботодавця у трудових правовідносинах. *Актуальні проблеми держави і права*. 2010. № 52. С.137–142.
15. Максименко Н. Зловживання правом сторонами трудових правовідносин. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 10. С. 89–93.

РОЗДІЛ 6

ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-3/56>

ЕКОЛОГО-ПРАВОВА ПОЛІТИКА США: ІСТОРІЯ, СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

ENVIRONMENTAL AND LAW POLICY OF THE UNITED STATES: HISTORY, CURRENT STATE AND DEVELOPMENT PROSPECTS

Лебеза Ю.О., д.ю.н., професор,
професор кафедри цивільного, господарського та екологічного права
Національний технічний університет «Дніпровська політехніка»

У статті розглядається екологічна політика Сполучених Штатів Америки в контексті її історичного розвитку, сучасного стану та можливих векторів майбутнього вдосконалення. Проаналізовано основні законодавчі ініціативи, інституційні механізми та міжнародні зобов'язання США у сфері охорони навколишнього середовища. Особливу увагу приділено політичним, економічним та соціальним чинникам, які впливають на формування та реалізацію екологічної політики країни. Визначено, що екологічна політика США є складною та багатогранною системою, що постійно еволюціонує під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників. Акцентовано, що посилення міжнародної співпраці, впровадження інновацій та забезпечення справедливості у доступі до екологічних ресурсів залишаються ключовими завданнями на шляху до сталого розвитку. Визначено, що основу системи екологічного законодавства США становлять такі фундаментальні нормативно-правові акти, як *Clean Air Act*, *Clean Water Act* та *National Environmental Policy Act*, які не лише формують правові механізми охорони довкілля, але й забезпечують участь громадськості та наукової спільноти в ухваленні екологічно значущих рішень. Підкреслено, що важливу роль у реалізації законодавства відіграє судова влада, зокрема Верховний суд США, чий прецедентні рішення істотно впливають на тлумачення екологічного права. Зроблено висновок, що попри наявність складної інституційної системи, правове регулювання екологічної політики залишається чутливим до політичних змін, що зумовлює нестабільність нормативної бази.

Ключові слова: екологічна політика, охорона довкілля, зміна клімату, сталі розвиток, законодавство, екологічне управління, екологічні права, органи публічної адміністрації, навколишнє природне середовище, екологічне законодавство США, нормативно-правове регулювання.

The article examines the environmental policy of the United States of America in the context of its historical development, current state and possible vectors of future improvement. The main legislative initiatives, institutional mechanisms and international obligations of the United States in the field of environmental protection are analyzed. Particular attention is paid to political, economic and social factors that influence the formation and implementation of the country's environmental policy. It is determined that the environmental policy of the United States is a complex and multifaceted system that is constantly evolving under the influence of internal and external factors. It is emphasized that strengthening international cooperation, introducing innovations and ensuring fairness in access to environmental resources remain key tasks on the path to sustainable development. It is determined that the basis of the US environmental legislation system is such fundamental regulatory and legal acts as the *Clean Air Act*, *Clean Water Act* and *National Environmental Policy Act*, which not only form the legal mechanisms of environmental protection, but also ensure the participation of the public and the scientific community in making environmentally significant decisions. It is emphasized that an important role in the implementation of legislation is played by the judiciary, in particular the US Supreme Court, whose precedent decisions significantly influence the interpretation of environmental law. It is concluded that despite the presence of a complex institutional system, the legal regulation of environmental policy remains sensitive to political changes, which causes instability of the regulatory framework.

Key words: environmental policy, environmental protection, climate change, sustainable development, legislation, environmental management, environmental rights, public administration bodies, environment, US environmental legislation, regulatory and legal regulation.

Постановка проблеми. Екологічна політика є невід'ємною складовою внутрішньої та зовнішньої політики будь-якої розвиненої держави. У випадку США, як однієї з найбільших економік світу та одного з провідних індустриальних центрів, екологічна політика має глобальний вплив. Починаючи з середини XX століття, питання охорони навколишнього середовища поступово набули пріоритетного значення у політичному дискурсі США. Сьогодні екологічна політика країни охоплює широкий спектр напрямів: від контролю за викидами шкідливих речовин до інвестування в зелені технології та участі в міжнародних екологічних ініціативах.

Стан наукової розробки проблеми характеризується тим, що незважаючи на наявність численних фундаментальних досліджень формування і розвитку законодавства з питань використання природних ресурсів, зокрема В. І. Андрейцева, А. П. Гетьмана, Р. С. Кіріна, В. В. Костицького, В. А. Зуєва, П. М. Рабіновича, Ю. С. Шемшученка та ін., які стосуються еколого-правових проблем, але

при цьому проблематика вивчення зарубіжного досвіду нормативного регулювання здійснення державної екологічної політики залишаються розробленими недостатньо.

Метою статті є здійснення характеристики еколого-правової політики США: історії, сучасного стану та перспектив розвитку.

Виклад основного матеріалу. Ранні форми природоохоронної діяльності (XIX – початок XX ст.) Перші кроки до формування екологічної свідомості у США відбувалися в умовах активної експансії на Захід, коли велика частина природних ресурсів використовувалася без урахування довгострокових екологічних наслідків. Проте вже у XIX столітті виникли перші рухи за збереження природи, які мали як естетичні, так і практичні мотиви. Важливими постатями того часу стали натуралісти та письменники, зокрема Джон М'юр – засновник *Sierra Club* і один із ініціаторів створення національних парків.

Формальним початком природоохоронної політики можна вважати створення першого національного парку –

Сллоустоуну – у 1872 році. Такий крок заклав основу системи охорони природних територій, що стала важливою складовою американської екологічної політики. На межі XIX–XX століть адміністрація Теодора Рузвельта активно підтримувала природоохоронні ініціативи, результатом чого стало створення численних заповідників і введення обмежень на експлуатацію природних ресурсів.

Справжній прорив в екологічній політиці США відбувся в 1960–70-х роках. Цей період часто називають епохою екологічного пробудження, коли у відповідь на низку промислових катастроф та зростання суспільної екологічної свідомості, питання охорони довкілля стало ключовим елементом державної політики.

У 1962 році вийшла книга Рейчел Карсон «Мовчазна весна», яка викликала широкий резонанс у суспільстві та звернула увагу на небезпеку пестицидів для екосистем. Її публікація заклала інтелектуальне підґрунтя для майбутніх законодавчих ініціатив.

У відповідь на зростання громадського тиску, уряд США запровадив низку важливих законодавчих актів. У 1969 році був прийнятий Національний акт про охорону навколишнього середовища (NEPA), що зобов'язував державні установи враховувати екологічні наслідки своїх дій. Також у 1970 році було створене Агентство з охорони навколишнього середовища (Environmental Protection Agency, EPA), яке стало центральним органом в реалізації екологічної політики країни.

Формування екологічної інституційної структури: створення ЕРА EPA, створене під час адміністрації президента Річарда Ніксона, стало основним координатором усіх екологічних ініціатив на федеральному рівні. Агентство отримало повноваження щодо контролю за викидами забруднюючих речовин, забезпечення дотримання законодавства та розробки нормативних актів у сфері охорони довкілля.

Під керівництвом ЕРА було прийнято і реалізовано низку важливих законів, включно з Законом про чисте повітря (Clean Air Act) 1970 року, Законом про чисту воду (Clean Water Act) 1972 року та Законом про безпечне поводження з відходами (Resource Conservation and Recovery Act) 1976 року. Ці закони заклали основу сучасного екологічного законодавства США.

У 1980-х роках, під час адміністрації Рональда Рейгана, екологічна політика зазнала певного ослаблення, оскільки пріоритет надавався економічному зростанню та дерегуляції. Тим не менш, були збережені основні інституції, а ЕРА продовжувало функціонувати, хоч і з обмеженими ресурсами. У цей період також була створена Програма Superfund для очищення сильно забруднених територій.

У 1990-х роках відбувся новий підйом екологічної політики, зокрема завдяки перегляду Закону про чисте повітря у 1990 році, який посилив вимоги до контролю за викидами. Адміністрація Білла Клінтона зробила акцент на екологічно сталому розвитку, а також на розширенні міжнародної екологічної співпраці.

Законодавча база екологічної політики США є однією з найбільш розвинених у світі. Вона включає низку ключових нормативно-правових актів, які регулюють різні аспекти охорони довкілля. Одним з найважливіших є Закон про чисте повітря (Clean Air Act), який був ухвалений у 1963 році, а значно доповнений і переглянутий у 1970, 1977 та 1990 роках. Він встановлює стандарти якості повітря, контроль за викидами із промислових джерел та транспортних засобів, а також передбачає санкції за порушення норм.

Закон про чисту воду (Clean Water Act), ухвалений у 1972 році, регулює скидання забруднюючих речовин у водні об'єкти, встановлює стандарти якості води та спрямований на збереження екосистем водного середовища. Обидва ці закони передбачають широкі повноваження ЕРА щодо розробки нормативних документів та моніторингу.

Національний акт про охорону навколишнього середовища (National Environmental Policy Act, NEPA), прийнятий у 1969 році, став першим всеосяжним законом у галузі охорони довкілля. Його головне досягнення – обов'язковість підготовки оцінки впливу на довкілля (Environmental Impact Statement, EIS) для всіх проектів, що фінансуються або реалізуються федеральними органами влади. NEPA забезпечує прозорість процесів планування та участь громадськості у прийнятті екологічно значущих рішень.

Конгрес США відіграє ключову роль у формуванні екологічної політики через ухвалення законів, затвердження бюджету та здійснення нагляду за діяльністю виконавчої влади. Законодавчі ініціативи, що стосуються охорони довкілля, часто стають об'єктом політичних дебатів, особливо коли йдеться про баланс між економічним зростанням і захистом природи.

Президентські адміністрації мають суттєвий вплив на вектор екологічної політики. Наприклад, адміністрація Джорджа Буша-молодшого відзначалася скептицизмом щодо кліматичних змін і намагалася обмежити повноваження ЕРА. Натомість адміністрація Барака Обами ініціювала програму Clean Power Plan, спрямовану на скорочення викидів вуглецю від енергетичного сектору.

У свою чергу, адміністрація Дональда Трампа провела масштабну дерегуляцію екологічного законодавства, скасувавши або послабивши десятки нормативних актів, тоді як адміністрація Джо Байдена, навпаки, оголосила екологічну трансформацію одним із головних пріоритетів внутрішньої політики.

Окрім законодавчої та виконавчої гілок, важливу роль у формуванні екологічної політики відіграє судова влада. Прецедентне право США дозволяє судам інтерпретувати закони та регламенти, що часто визначає їх практичне застосування. Судові рішення можуть підтримувати або обмежувати повноваження ЕРА, визначати обсяг зобов'язань державних і приватних суб'єктів, а також встановлювати прецеденти щодо захисту екологічних прав громадян.

Один із ключових випадків – справа *Massachusetts v. EPA* (2007), у якій Верховний суд США постановив, що ЕРА має право регулювати викиди парникових газів як забруднювачів повітря згідно з Clean Air Act. Це рішення заклало правову основу для розширення кліматичної політики федерального рівня.

Зміна клімату і стратегія декарбонізації У ХХІ столітті проблема зміни клімату стала ключовим викликом екологічної політики США. Зміни температурних режимів, часті екстремальні погодні явища, підвищення рівня Світового океану – все це змусило державу переглянути стратегічні підходи до регулювання викидів парникових газів.

Стратегія декарбонізації економіки передбачає поступову відмову від використання викопного палива (вугілля, нафти, природного газу) та перехід до «зеленої» енергетики. На рівні федерального уряду одним з головних документів, що визначає напрям кліматичної політики, є план досягнення вуглецевої нейтральності до 2050 року. Важливою ініціативою є відновлення участі США у Паризькій кліматичній угоді та виконання зобов'язань щодо скорочення викидів.

Ключову роль у реалізації кліматичної політики відіграють такі інструменти, як податки на викиди вуглецю, субсидії на розвиток чистої енергетики, інвестиції в дослідження та розробки. Значну частину заходів зосереджено на модернізації транспортної та промислової інфраструктури, що має сприяти зниженню викидів CO₂ та метану.

Однією з пріоритетних сфер екологічної трансформації США є енергетика. Протягом останніх років уряд активно інвестує в розвиток відновлюваних джерел енергії – сонячної, вітрової, геотермальної. Ці технології стали доступнішими і конкурентоспроможними завдяки науковим досягненням та політичній підтримці.

Федеральні та регіональні програми стимулюють використання чистих джерел енергії шляхом податкових пільг, грантів і державно-приватного партнерства. Наприклад, ініціатива Inflation Reduction Act 2022 року передбачає понад \$300 мільярдів на розвиток кліматичних і енергетичних програм, зокрема інфраструктуру для електромереж та оновлення електромереж.

Поряд з розвитком ВДЕ, ведеться робота з підвищення енергоефективності будівель, транспорту та промисловості. Розглядається також перспектива використання новітніх технологій зберігання енергії та розвитку водневої економіки [1].

Проблема відходів – одна з найгостріших в екологічній політиці США. Країна є одним із найбільших продуцентів побутових та промислових відходів у світі. У зв'язку з цим актуальним є впровадження принципів циркулярної економіки, які передбачають мінімізацію відходів шляхом повторного використання, переробки та екологічного дизайну продуктів [2].

На федеральному рівні діють програми з підтримки рециклінгу та розвитку інфраструктури для збору й переробки сміття. Також набирають популярності ініціативи «нульових відходів» (zero waste), які реалізуються на рівні міст та окремих корпорацій. Значну увагу приділено скороченню використання одноразового пластику та заборони на його продаж у деяких штатах.

Останніми роками екологічна політика США дедалі більше зосереджується на питаннях соціальної справедливості. Концепція екологічної справедливості (environmental justice) передбачає, що всі громадяни, незалежно від раси, доходу чи місця проживання, мають право на безпечне і здорове середовище. Водночас дослідження показують, що забруднення найчастіше впливає на маргіналізовані громади.

Адміністрація Джо Байдена оголосила екологічну справедливість одним з пріоритетів. Створено спеціальні ініціативи, такі як Justice40, які передбачають, що 40% федеральних інвестицій в екологічні програми повинні надходити до спільнот, які історично зазнавали екологічної дискримінації.

Зміна клімату і стратегія декарбонізації У XXI столітті проблема зміни клімату стала ключовим викликом екологічної політики США [3]. Зміни температурних режимів, часті екстремальні погодні явища, підвищення рівня Світового океану – все це змусило державу переглянути стратегічні підходи до регулювання викидів парникових газів.

Стратегія декарбонізації економіки передбачає поступову відмову від використання викопного палива (вугілля, нафти, природного газу) та перехід до «зеленої» енергетики. На рівні федерального уряду одним з головних документів, що визначає напрям кліматичної політики, є план досягнення вуглецевої нейтральності до 2050 року. Важливою ініціативою є відновлення участі США у Паризькій кліматичній угоді та виконання зобов'язань щодо скорочення викидів.

Ключову роль у реалізації кліматичної політики відіграють такі інструменти, як податки на викиди вуглецю, субсидії на розвиток чистої енергетики, інвестиції в дослідження та розробки. Значну частину заходів зосереджено на модернізації транспортної та промислової інфраструктури, що має сприяти зниженню викидів CO₂ та метану.

Участь у міжнародних угодах (Паризька угода, Монреальський протокол тощо) США є активним учасником багатьох міжнародних екологічних угод, які мають на меті збереження глобального довкілля та боротьбу зі зміною клімату [4]. Серед найважливіших слід виокремити Паризьку кліматичну угоду (2015), в рамках якої країни зобов'язуються утримати зростання середньої глобальної температури на рівні значно нижчому за 2°C порівняно з доіндустріальним періодом.

США приєдналися до Паризької угоди у 2016 році, вийшли з неї під час адміністрації Дональда Трампа у 2020 році, та знову приєдналися за Джо Байдена

у 2021 році. Це свідчить про те, наскільки екологічна дипломатія США є чутливою до внутрішньополітичних змін.

Іншими важливими міжнародними угодами є Монреальський протокол (1987), спрямований на зниження використання речовин, що руйнують озоновий шар, та Конвенція про біологічне різноманіття, яку США підписали, але досі не ратифікували [5].

Якщо на початку 2000-х років країна була досить стриманою щодо міжнародних кліматичних ініціатив, то на сьогоднішній день вона позиціонує себе як лідер у боротьбі з глобальним потеплінням. У 2021 році на саміті з питань клімату США оголосили про намір зменшити викиди парникових газів на 50–52% до 2030 року (у порівнянні з рівнем 2005 року).

Крім того, США підтримують Цілі сталого розвитку (Sustainable Development Goals, SDGs), ухвалені ООН у 2015 році, які охоплюють екологічні, соціальні та економічні аспекти розвитку. Американські урядові та неурядові структури здійснюють проекти з відновлення природних ресурсів, доступу до чистої води, енергетичної трансформації та охорони біорізноманіття як всередині країни, так і за кордоном.

Екологічна дипломатія стає все більш важливою складовою зовнішньої політики США. Використовуючи екологічні ініціативи як інструмент м'якої сили, США намагаються впливати на міжнародні процеси, просуваючи свої економічні й політичні інтереси. Співпраця з ЄС, Японією, Канадою та іншими розвиненими державами відбувається в рамках спільних кліматичних ініціатив, таких як G7, G20, та саміти ООН [6].

Водночас, екологічна політика США часто стає джерелом напруги у відносинах з Китаєм, який є найбільшим джерелом викидів парникових газів. Переговори між цими країнами зосереджені навколо справедливого розподілу кліматичних зобов'язань, фінансування зеленої трансформації у країнах, що розвиваються, та доступу до технологій.

Екологічна політика у США є об'єктом серйозної політичної поляризації. Демократична партія, як правило, підтримує більш амбітні екологічні цілі, акцентує увагу на боротьбі зі зміною клімату, соціальної справедливості та розвитку зеленої енергетики. Республіканська партія часто обстоює інтереси традиційної енергетики, зокрема вугільної та нафтової промисловості, і скептично ставиться до деяких кліматичних ініціатив.

Це протистояння відображається як у Конгресі, так і в суспільстві загалом. Опитування показують, що екологічні пріоритети суттєво різняться між прихильниками різних партій, регіонами країни, рівнем освіти та доходів. Таке розмежування ускладнює ухвалення довгострокових, стабільних екологічних стратегій [7].

Засоби масової інформації відіграють важливу роль у формуванні екологічного дискурсу в США. Різні медіа часто висвітлюють екологічні теми з протилежних позицій, залежно від політичних уподобань. Соціальні мережі стали майданчиком для активізації громадських ініціатив, кампаній на підтримку кліматичних дій та поширення екологічної освіти.

Громадська думка має суттєвий вплив на політиків. Зростання рівня обізнаності населення щодо кліматичних ризиків, проблем забруднення та втрати біорізноманіття змушує політичних лідерів враховувати ці питання у своїй діяльності. Разом із тим, кампанії з дезінформації та впливу лобістських груп залишаються серйозною загрозою для екологічного прогресу.

Майбутнє екологічної політики США значною мірою залежить від здатності інтегрувати сучасні технології в усі сфери економіки. Розвиток зеленої енергетики, цифрових рішень для моніторингу стану довкілля, штучного інтелекту у прогнозуванні кліматичних змін, автономного транспорту та smart-міст відкриває нові горизонти для ефективного управління екологічними викликами.

Особливе значення мають технології зберігання енергії, виробництва водню, уловлювання та зберігання вуглецю (CCS), які можуть сприяти досягненню вуглецевої нейтральності. Водночас важливо забезпечити справедливий доступ до інновацій для всіх регіонів країни та соціальних груп.

Фінансова підтримка є критичним фактором для успішної реалізації екологічної політики. Державні інвестиції, податкові пільги, субсидії, «зелені» облигації та публічно-приватне партнерство дозволяють масштабувати екологічні ініціативи. Ухвалення таких актів, як Inflation Reduction Act, стало важливим сигналом для інвесторів щодо сталого розвитку в США.

Крім того, все більше банків та інституцій враховують екологічні ризики у своїй кредитній політиці, що сприяє трансформації фінансової системи у напрямку підтримки кліматичних цілей [8].

У найближчє десятиліття очікується подальше посилення екологічного законодавства, інтеграція кліматичних цілей у всі сектори економіки та посилення міжнародної співпраці. Значну увагу буде приділено адаптації до кліматичних змін, управлінню природними катастрофами, збереженню біорізноманіття та забезпеченню водних ресурсів.

Викликом залишатиметься політична поляризація, яка може гальмувати амбітні ініціативи, а також потреба у формуванні загальнонаціонального консенсусу щодо пріоритетів сталого розвитку. Проте наявність потужної інституційної бази, громадської підтримки та технологічного потенціалу створює передумови для подальшого екологічного прогресу США.

Висновки. Екологічна політика США є складною та багатогранною системою, що постійно еволюціонує під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників. Враховуючи масштаби впливу американської економіки та політики, подальший розвиток екологічної політики в США має критичне значення для глобального екологічного майбутнього. Посилення міжнародної співпраці, впровадження інновацій та забезпечення справедливості у доступі до екологічних ресурсів залишаються ключовими завданнями на шляху до сталого розвитку.

Отже, екологічна політика Сполучених Штатів Америки характеризується наявністю розвиненої та багаторівневої системи правового регулювання, що включає численні акти федерального, штатного та місцевого рівнів. Основу цієї системи становлять такі фундаментальні нормативно-правові акти, як *Clean Air Act*, *Clean Water Act* та *National Environmental Policy Act*, які не лише формують правові механізми охорони довкілля, але й забезпечують участь громадськості та наукової спільноти в ухваленні екологічно значущих рішень. Важливу роль у реалізації законодавства відіграє судова влада, зокрема Верховний суд США, чий прецедентні рішення істотно впливають на тлумачення екологічного права. Попри наявність складної інституційної системи, правове регулювання екологічної політики залишається чутливим до політичних змін, що зумовлює нестабільність нормативної бази. Подальше вдосконалення екологічного законодавства США потребує посилення його стійкості, системності та узгодженості з глобальними стандартами сталого розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кушнір Н. О., Стегура О. Р. Сучасний стан та перспективи розвитку торговельного співробітництва США та Україн. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2021. Випуск 39. С. 103-108.
2. Легеза Ю.О. Юридична відповідальність за забруднення морського простору небезпечними відходами: сучасний стан проблеми. *Право і суспільство*. 2023. № 3. С. 440-446.
3. Зміна клімату: наслідки та заходи адаптації: аналіт. доповідь / [С.П. Іванюта, О. О. Коломієць, О. А. Малиновська, Л. М. Якушенко]; за ред. С. П. Іванюти. К. : НІСД, 2020. 110 с.
4. Полич В. П. Правові засади боротьби зі зміною клімату в праві Європейського Союзу: дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 293 «Міжнародне право». Харків: Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, 2022. 265 с.
5. Перга Т.Ю. Екологічна політика США. Епоха становлення. К., 2020. 192 с.
6. Вагнер Г. Увага, небезпека! Трамп перешкоджатиме розвитку відновлюваної енергетики в США і завдаватиме багато шкоди людям, скасовуючи правила захисту довкілля. *Економіка та екологія*. URL: <https://www.ipg-journal.io/ua/rubriki/ekonomika-ta-ekologija/uvaga-nebezpeka-2352/>
7. Friedman L. Trump Once Promised to Revive Coal. Now, He Rarely Mentions It. URL: <https://www.nytimes.com/2024/06/14/climate/trump-coal-politics.html>
8. Pataskala's massive illuminate USA solar plant to make 1,000 panels an hour when complete. URL: <https://www.illuminateusa.com/press/pataskalas-massive-illuminate-usa-solar-plant-to-make-1000-panels-an-hour-when-complete/>

ЗАПОДІЯННЯ ШКОДИ ДОВКІЛЛЮ ПІД ЧАС ПОВНОМАСШТАБНОГО ВТОРГНЕННЯ: АНАЛІЗ ПРАВОВИХ НАСЛІДКІВ

ENVIRONMENTAL DAMAGE DURING A FULL-SCALE INVASION: ANALYSIS OF LEGAL CONSEQUENCES

Марченко О.В., д.ю.н., професор,
професор цивільного, трудового та господарського права
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Негіна В.Р., д.філос. у галузі міжнародні відносини,
доцент кафедри міжнародних відносин і аудиту
Національний технічний університет «Дніпровська політехніка»

Повномасштабне російське вторгнення в Україну знищило екосистему як на тимчасово окупованих територіях та у зоні бойових дій, так і на території, яка підпадає під атаки ракет та БПЛА. Росіяни спустошили різноманітні природні ландшафти України, ліси, поля, пасовища, рідколісся, степи та водні шляхи. Спричинили одну з найгірших екологічних катастроф у світі за рівнем забруднення ґрунту за одиницю часу. Біорізноманіття України та її природа, такі важливі для української культури, громад і психічного здоров'я, також піддаються жорсткій атаці. Починаючи з тисяч загинув чорноморських дельфінів і закінчуючи особистим впливом на домашніх тварин, відверте насильство та недбалість у Росії знищили мільйони тварин, птахів, риб та іншої дикої природи. Станом на 2024 рік заподіяна шкода оцінюється Міністерством захисту довкілля та природних ресурсів України у понад €60 мільярдів. Для фіксації пошкодження міністерством розроблено додаток «ЕкоЗагроза», за допомогою якого українці можуть самостійно задокументувати російські військові злочини проти навколишнього природного середовища України. Відповідно до міжнародного та національного законодавства існують правові рамки, які забороняють завдавати шкоди навколишньому природному середовищу та класифікуються як військовий злочин. Римський статут Міжнародного кримінального суду класифікує шкоду у якості міжнародного злочину. У 2024 році Верховною Радою України ратифіковано Римський статут, що дає змогу притягнути до відповідальності росіян за військові злочини. Україна стала членом Міжнародного кримінального суду та тепер юрисдикція Суду поширюється на всю територію країни, у якій відбувається повномасштабна війна. Римський статут визначає судову юрисдикцію щодо військових злочинів. 14 лютого 2024 року вперше порушено кримінальне провадження відносно російського генерал-полковника та чотирьох його підлеглих за фактом екоциду під час обстрілу Національного наукового центру у Харкові. Українські прокурори та слідчі правоохоронних органів постійно приймають участь у тренінгах разом з міжнародними партнерами задля розвитку навичок та підвищення знань і методів збору доказів щодо шкоди навколишньому природному середовищу для переслідування потенційних російських військових злочинців.

Ключові слова: екологічні права, повномасштабне вторгнення, Римський статут, військові злочини, органи публічної адміністрації, навколишнє природне середовище, екологічне законодавство США.

The full-scale Russian invasion of Ukraine has devastated the ecosystem in both temporarily occupied territories and the war zone, as well as in the territory under attack by missiles and UAVs. The Russians have devastated Ukraine's diverse natural landscapes, forests, fields, pastures, woodlands, steppes and waterways. They have caused one of the world's worst environmental disasters in terms of soil pollution per unit of time. Ukraine's biodiversity and nature, so important to Ukrainian culture, communities and mental health, are also under terrible attack. From the thousands of dead Black Sea dolphins to the personal impact on domestic animals, Russia's blatant violence and negligence have destroyed millions of animals, birds, fish and other wildlife. As of 2024, the damage caused is estimated by the Ministry of Environmental Protection and Natural Resources of Ukraine to be over €60 billion. To document the damage, the Ministry has developed the "EcoZagroza" application, which allows Ukrainians to independently document Russian war crimes against Ukraine's natural environment. According to international and national legislation, there is a legal framework that prohibits harming the natural environment and is classified as a war crime. The Rome Statute of the International Criminal Court classifies the damage as an international crime. In 2024, the Verkhovna Rada of Ukraine ratified the Rome Statute, which makes it possible to hold Russians accountable for war crimes. Ukraine became a member of the International Criminal Court and now the jurisdiction of the Court extends to the entire territory of a country in which a full-scale war is taking place. The Rome Statute defines court jurisdiction over war crimes. On February 14, 2024, criminal proceedings were initiated for the first time against a Russian colonel-general and four of his subordinates for ecocide during the shelling of the National Science Center in Kharkiv. Ukrainian prosecutors and law enforcement investigators regularly participate in training sessions with international partners to develop skills and improve knowledge and methods of collecting evidence of environmental damage to prosecute potential Russian war criminals.

Key words: environmental rights, full-scale invasion, Rome Statute, war crimes, public administration, natural environment, US environmental law.

Актуальність проблеми. На сьогоднішній день, Україна є єдиною країною світу, де війна жорстоко та масово знищує природне середовище. Одним з найнедооцінених наслідків війни є довгостроковий вплив на навколишнє середовище та значні порушення екосистем. На початку повномасштабного вторгнення фронт бойових дій охопив всі кліматичні зони України, що призвело до знищення сотень гектарів різноманітних та рідкісних біогеоценозів. Щоденні обстріли об'єктів критичної інфраструктури та підприємств призводять до техногенної катастрофи по всій території країни, особливо у промислово-розвинених регіонах, де сконцентровані підприємства енергетичної, видобувної, переробної, хімічної та інших галузей промисловості. Значний негативний вплив на навколишнє середовище має тип зброї, яка використовується під час бойових дій. Найрозповсюдженіша зброя, якою може бути

завдано удар по будь-якому населеному пункту країни, – ракети різного типу, як з реактивними системами залпового вогню, так і великими крилатими ракетами дальніх дистанцій (Х-555, Х-101, Х-22, «Іскандер-К» і т.д.). В результаті обстрілів об'єктів енергетичної інфраструктури, окрім викидів в атмосферне повітря, пов'язаних із безпосередньо пошкодженнями таких підприємств, відбуваються аварійні та планові відключення електропостачання для бізнесу та громадян. Щоденні обстріли обмежують та порушують екологічні права громадян, першочергово гарантовані статтею 55 Конституції України, а саме право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди [1].

Екологічні аспекти збройних конфліктів тривалий час залишалися мало вивченими, довкілля нерідко називають «мовчазною жертвою» війни. Недостатній інтерес

до цього питання значною мірою пояснюється браком досліджень, і тим, що збитки, завдані природі, важко піддаються візуалізації. Тому руйнівні наслідки для екології та здоров'я людей залишаються незафіксованими – і їх часто не беруть до уваги. Розслідуванням воєнних злочинів Росії займається Офіс Генерального прокурора України, Міжнародний кримінальний суд та численні національні прокуратури за принципом універсальної юрисдикції [2].

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Дослідження даної проблематики серед вітчизняних науковців знаходить відображення у роботах Дерій Ж., Дубко А., Левіна Г., Широкова І. [3], Ангуриць О., Хазан П., Колесникова К., Куш М., Чернохова М., Гавранек М. [4].

Мета дослідження полягає у здійсненні комплексного аналізу правових наслідків заподіяння шкоди довкіллю України під час повномасштабного вторгнення.

Виклад основного матеріалу. Повномасштабна війна проти України створює серйозну загрозу навколишньому середовищу, здоров'ю та добробуту людей. Негативний вплив виражений у серйозних збитках для водних ресурсів, лісів, якості повітря, землі та тваринного світу, що є наслідком навмисних дій, направлених на знищення критичної інфраструктури, промислових об'єктів та природних ресурсів, збоку держави-агресора. Шкода, заподіяна українському навколишньому середовищу, є досі недооціненою у повній мірі.

На початку вересня 2024 року міністерка Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України Світлана Гринчук повідомила, що збитки України через екологічні руйнування від війни вже сягають 60 мільярдів євро, згідно з попередніми підрахунками. Підрахунок збитків є одним з ключових завдань Міндовкілля, наразі зафіксовано 5800 випадків шкоди довкіллю, завданої внаслідок бойових дій [5]. Залишаються не зафіксованими належним чином завдані збитки на окупованих територіях Донбасу, Запорізької, Херсонської та Харківської областей.

У травні 2022 року Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України запустило додаток «Еко-Загроза» для активного документування російських воєнних злочинів, у тому числі екологічних [6]. Для того, щоб українці змогли самостійно зафіксувати шкоду, заподіяну навколишньому середовищу, спочатку необхідно пройти онлайн-державну перевірку, описати заподіяну шкоду навколишньому середовищу, вказати місце пошкодження та додати будь-які фотодокази, якщо вони є. Далі відповідний спеціальний міністерства здійснює оцінку повідомлення на факт відповідності певним критеріям, щоб зареєструвати подію. Станом на березень 2025 року задокументовано більше 8 тисяч фактів шкоди, заподіяної флорі та фауні, надрам, лісу, атмосферному повітрю. Руйнування водної інфраструктури, такої як Оскіл та Каховське водосховище, вплинуло на прісноводні екосистеми як через затоплення нижче за течією, так і через висихання. Хоча морська війна була менш масштабною, ніж очікувалося, військові дії завдали шкоди прибережним і морським біотопам [7].

За національним законодавством фіксації та оцінки підлягає будь-яка шкода, завдана довкіллю внаслідок повномасштабного вторгнення. Масштаб шкоди може бути національного, регіонального або локального рівня. Екологічна шкода від повномасштабного вторгнення може виникати: а) через пряий вплив/атаки ворога на природні ресурси, що призвело до їх: пошкодження/знищення; забруднення/засмічення; самовільного використання/вичерпання; необхідності відновлення та ін.; б) опосередковано, тобто внаслідок впливу/атаки ворога на об'єкти інфраструктури, як то: нафтобази, автозаправні станції; підприємства зі зберігання/обробки/переробки/утилізації нафтопродуктів, токсичних відходів, ракетного палива, інших хімічно небезпечних речовин; будівлі, мости;

гідро-/атомні електростанції та ін. До уповноважених органів, відповідальних в Україні за фіксацію та оцінку шкоди, завданої довкіллю внаслідок повномасштабного вторгнення з переліком за визначення завданої шкоди, належать:

- Державна екологічна інспекція України. Відповідає за шкоду, завдану земельним ресурсам внаслідок: забруднення ґрунтів речовинами, які негативно впливають на їх родючість та інші корисні властивості; засмічення земельних ділянок сторонніми предметами, матеріалами, відходами та/або іншими речовинами; за збитки, завдані водним ресурсам: забруднення та засмічення вод; самовільного, зокрема незаконного, користування водними ресурсами; збитки, заподіяні навколишньому природному середовищу в межах територіального моря, виключної (морської) економічної зони та внутрішніх морських вод України в Азовському та Чорному морях; за шкоду, завдану атмосферному повітрю та за збитки, завдані природно-заповідному фонду);

- органи публічної адміністрації – обласні та Київська міська держадміністрації, а на період дії воєнного стану – військові адміністрації. Відповідають за шкоду, завдану земельним ресурсам: витрати на рекультивуацію земель, які були порушені внаслідок бойових дій, будівництво, облаштування та утримання інженерно-технічних і фортифікаційних споруд, огорож, прикордонних знаків та просік, комунікацій для облаштування держкордону; збитки, завдані власникам (землекористувачам) земельних ділянок с/г призначення; витрати на відновлення меліоративних систем;

- Державне агентство лісових ресурсів України – за втрати лісового фонду;

- Державна служба геології та надр України – за втрати надр [83].

Неможливо уникнути шкоди навколишньому середовищу під час будь-якого збройного конфлікту, особливо з огляду на те, що використовується сучасна зброя, компоненти якої часто містять токсичні матеріали. Війна завжди призводить до забруднення повітря, ґрунту, пожеж, несе у собі загрозу для дикої природи та здоров'я людей. Навмисне руйнування навколишнього середовища спричиняє додаткові, непотрібні страждання під час війни та в післявоєнний період. Конфліктуючі сторони навмисно завдають тривалої шкоди навколишньому середовищу, щоб завдати шкоди своїм ворогам.

Міжнародне та національне законодавство розробило правові рамки, які забороняють такі дії, що дозволяють класифікувати екологічну шкоду як воєнний злочин. Ці рамки складаються з міжнародних договорів, таких як Протокол І (додаток до Женевських конвенцій про захист жертв війни від 12 серпня 1949 року) та Римського статуту Міжнародного кримінального суду, звичаєвого міжнародного права та національного законодавства України. Саме Женевські конвенції та Протоколи до них утворюють ядро міжнародного гуманітарного права, оскільки конвенції мають на меті обмежити жорстокість та варварство війни. Міжнародне гуманітарне право захищає навколишнє середовище двома способами: через загальні положення та через деякі додаткові, спеціальні положення [8].

8 червня 1977 року було прийнято Протокол І для подальшого захисту людей, які не беруть участі у військових діях (а саме, цивільного населення). 12 грудня 1977 року Україна стала підписантом Протоколу І. Серед підписантів також є і РФ, але 16 жовтня 2019 року президент держави-агресора видав наказав про скасування ратифікації Протоколу І [9]. Відповідно до статті 35 Протоколу І існує заборона на використання методів чи засобів ведення війни, які мають на меті або, як очікується, можуть завдати довготривалої, широкомасштабної та серйозної шкоди природному середовищу. Женевська конвенція має майже загальну ратифікацію, багато положень

Конвенції, а також супровідних протоколів вважаються частиною звичаєвого міжнародного права. Стаття 55 Протоколу I додатково визначає необхідність захисту природного середовища, зазначаючи, що захист включає в себе заборону використання методів або засобів ведення війни, які мають на меті або можуть завдати такої шкоди природному середовищу і, таким чином, завдати шкоди здоров'ю чи виживанню населення, напади на природне середовище забороняються шляхом репресій, як наслідок обмежуючи безглузде каліцтво, яке зазвичай супроводжує війну.

Протокол I до Женевської конвенції 1949 року забороняє завдавати шкоди навколишньому середовищу під час війни, а Римський статут додатково класифікує шкоду навколишньому середовищу як міжнародний злочин. 17 липня 1998 року було ухвалено Римський статут на дипломатичній конференції, метою якого є гарантування дотримання міжнародного правосуддя. Міжнародний кримінальний суд має юрисдикцію щодо воєнних злочинів, зокрема, коли вони вчиняються в рамках плану чи певної політики або як частина великомасштабного вчинення таких злочинів.

У статті 8 (2)(b)(iv) Римського статуту надається визначення вчинення воєнного злочину, як умисне вчинення нападу з усвідомленням того, що такий напад призведе до випадкової загибелі чи поранення цивільних осіб або заподіє шкоди цивільним об'єктам чи масштабної, довготривалої та серйозної шкоди навколишньому природному середовищу, яка буде явно надмірною в порівнянні з конкретною та безпосередньо очікуваною загальною військовою перевагою [10].

На відміну від Протоколу I, Римський статут вимагає більше доказів, потрібно продемонструвати умисел і знання. Римський статут є засновницьким договором Міжнародного кримінального суду і визначає судову юрисдикцію щодо воєнних злочинів, коли злочини вчиняються в рамках плану чи певної політики або як частина широкомасштабного вчинення таких злочинів. Будь-яка справа, передана до Міжнародного кримінального суду, також повинна відповідати певним положенням часової, географічної та персональної юрисдикції. Юрисдикція за Римським статутом може залежати від статусу ратифікації державою. Міжнародний кримінальний суд має тимчасову юрисдикцію щодо злочинів, скоєних після набрання чинності Римським статутом у 2002 році або після того, як держава стала учасником.

Відповідно до частини 2 статті 12 Статуту Суд може здійснювати свою юрисдикцію, якщо одна або більше з наведених нижче держав є учасниками цього Статуту або визнали юрисдикцію Суду – а) держава, на території якої сталася відповідна подія, або, якщо злочин було вчинено на борту судна чи літака, держава реєстрації цього судна чи літака; б) держава, громадянином якої є особа, обвинувачена у вчиненні злочину.

21 серпня 2024 року Верховна Рада України ратифікувала Римський статут, ставши повноцінним членом Міжнародного кримінального суду [11]. Відтепер, юрисдикція Суду поширюється на Україну, державу, на території якої відбувається повномасштабна війна. Внутрішнє законодавство України проти екоциду та порушень правил ведення війни може стати основою для можливого судового переслідування за руйнування навколишнього середовища Росією.

14 лютого 2024 року було вперше порушено кримінальне провадження проти російського генерал-полковника та чотирьох його підлеглих за фактом екоциду у результаті обстрілу у 2022 році Національного наукового центру «Харківський фізико-технічний інститут», де розміщена єдина у світі ядерна підкритична установка «Джерело нейтронів» та сховище ядерних матеріалів [12]. Офіс Генерального прокурора України співпрацює з Міжнародною радою експертів, яка налічує понад 45 організацій громадянського суспільства, які займаються стратегією збору доказів. У рамках Міжнародної

ради експертів є група з питань протидії злочинам проти довкілля. Завдяки цій співпраці Україна збирає докази того, як російська військова агресія продовжує завдавати серйозної та широкомасштабної шкоди навколишньому природному середовищу.

Заподіяна шкода екосистемі України та навколишньому природному середовищу потребує відновлення довкілля шляхом міжнародної допомоги, як фінансової, так і науково-інформаційної. З 2022 року така підтримка здійснювалася разом з Державним департаментом Сполучених Штатів Америки та Єврокомісії. 16 липня 2024 року на Капітолійському пагорбі (м. Вашингтон, округ Колумбія, США) відбувся брифінг Комісії з безпеки та співробітництва у Європі (інша назва Гельсінкська група США) у будівлі Cannon House за участі старшого політичного радника Шеннона Сімрелла, старшого наукового співробітника Євразійського центру Атлантичної ради (спеціалізація на питаннях прав людини, захисту цивільного населення та руйнування навколишнього природного середовища, пов'язаного з війною) доктора Крістіни Гук та іншими провідними фахівцями, на тему: «Російський екоцид в Україні: руйнування навколишнього природного середовища та необхідність притягнення до відповідальності». Під час даного брифінгу акцентували увагу на шкоді, яка була заподіяна навколишньому середовищу України, а саме те, що агресивна повномасштабна війна має негативний та відтермінований вплив на екологію, оскільки спустошила різноманітні природні ландшафти України, ліси, поля, пасовища, рідколісся, степи та водні шляхи. Щонайменше 30 відсотків території України забруднено наземними мінами та боеприпасами, які не розірвалися. Це територія, еквівалентна штату Флорида. В український ґрунт просочуються токсичні елементи, які дуже сильно впливають на здоров'я людей. Екологічні небезпеки для здоров'я непропорційно впливають на вразливі верстви населення, такі як люди похилого віку та діти. Реальна або уявна безкарність Росії має глобальні наслідки, зокрема для продовольчої безпеки, енергетичної безпеки, повітря та води. Шкода, яка завдана українському чорнозему і сільськогосподарським угіддям, включає навмисне спустошення навколишнього середовища в Україні. Воєнні злочини Росії в Україні завеликі. Заклики про притягнення Росії до відповідальності за екоцид мають глобальний характер [13].

У липні 2023 року представники відділу екологічних злочинів Департаменту навколишнього середовища та природних ресурсів Міністерства юстиції США разом з Управлінням контролю за дотриманням законів (основна мета – дотримання екологічного законодавства США) провели тижневий тренінг для 24 прокурорів з України та слідчих правоохоронних органів щодо необхідних навичок, знань та методів збору доказів шкоди навколишньому природному середовищу для переслідування потенційних воєнних злочинців з Росії [14].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Враховуючи наявність міжнародно-правових механізмів для притягнення до кримінальної відповідальності за навмисне заподіяну шкоду навколишньому середовищу під час війни, можливість реалізації на практиці вище зазначених механізмів дещо ускладнена як відсутністю певних політичних рішень, так і відсутністю змін до Римського статуту, які б прямо включали екоцид у якості п'ятого злочину проти миру – не обмежуючись лише воєнним часом. Проблематика щодо заподіяння шкоди навколишньому природному середовищу під час повномасштабної збройної агресії та механізмів притягнення до відповідальності Росії, обговорюється, зокрема й дослідниками з Заходу. Представники прокуратури України та слідчі правоохоронних органів отримують інформаційну підтримку під час сумісних тренінгів для набуття необхідних навичок у разі переслідування росіян за воєнні злочини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Zwijnenburg W. Reports guide to investigating war crimes environmental and property damage. URL: <https://gijn.org/reporters-guide-to-investigating-war-crimes-environmental-and-property-damage/>
2. Ukraine conflict environmental briefing. URL: <https://ceobs.org/%d0%b5%d0%ba%d0%be%d0%bb%d0%be%d0%b3%d1%96%d1%87%d0%bd%d0%b8%d0%b9%d0%b1%d1%80%d0%b8%d1%84%d1%96%d0%bd%d0%b3%d1%89%d0%be%d0%b4%d0%be%d0%ba%d0%be%d0%bd%d1%84%d0%bb%d1%96%d0%ba%d1%82%d1%83-%d0%b2/>
3. Дерій Ж., Дубко А., Левіна Г., Широкова І. Повномасштабне вторгнення і воєнні злочини проти довкілля. Аналітичний звіт. 2023. 24 с. URL: https://r2p.org.ua/storage/documents/0751026d4240f89c5b93bbdc66cea2b93be29c6_original.pdf
4. Ангурець О., Хазан П., Колесникова К., Куш М., Чернохова М., Гавранек М. Наслідки для довкілля війни росії проти України. 2023. 84 с. URL: <https://cleanair.org.ua/wp-content/uploads/2023/03/cleanair.org.ua-war-damages-ua-version-04-low-res.pdf>
5. Збитки України через екологічну шкоду вже сягають майже €60 млрд, – Гринчук. URL: <https://weukraine.tv/novyny/zbitki-ukrajini-cherez-ekolohichnu-shkodu-vzhe-sjahajut-majzhe-60-mlrd-hrinchuk>
6. Міндовкілля запустило застосунок ЕкоЗагроза. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-technology/3481365-mindovkilla-zapustilo-zastosunok-ekozagroza>
7. Ukraine's Quest for Justice: A Conversation With Prosecutor General Andriy Kostin. URL: <https://perma.cc/7UGS-2629>
8. The environment and warfare. URL: <https://www.icrc.org/en/law-and-policy/environment-and-warfare>
9. Kravchenko S. Putin Pulls Russia Out of Convention on War-Crime Probes. URL: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2019-10-17/putin-pulls-russia-out-of-convention-on-war-crime-probes>
10. Rome Statute of the International Criminal Court. 89 p. URL: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/2024-05/Rome-Statute-eng.pdf>
11. Верховна Рада України ратифікувала Римський статут Міжнародного кримінального суду та поправки до нього. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/252711.html>
12. Андрій Костін: Українські прокурори вперше повідомили про підозру у скоєнні злочину екоциду російському генерал-полковнику та чотирьом його підлеглим. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/andrii-kostin-ukrayinski-prokurori-vperse-povidomili-pro-pidozru-u-skojenni-zlocinu-ekocidu-rosiiskomu-general-polkovniku-ta-cotiryom-iogo-pidleglim>
13. Russia's Ecocide in Ukraine: Environmental Destruction and the Need for Accountability. Briefing of the Commission on Security and Cooperation in Europe. URL: <https://www.csce.gov/wp-content/uploads/2024/07/Russias-Ecocide-in-Ukraine-Environmental-Destruction-and-the-Need-for-Accountability-Official-Transcription.pdf>
14. Justice Department Helping Train Ukrainians in Gathering Evidence of Environmental Harm from Russian Invasion. URL: <https://www.justice.gov/archives/opa/blog/justice-department-helping-train-ukrainians-gathering-evidence-environmental-harm-russian>

РОЗДІЛ 7

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 351.74

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-3/58>

ІНТЕГРАЦІЯ ТАКТИЧНОЇ МЕДИЦИНИ В ПІДГОТОВКУ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ

INTEGRATION OF TACTICAL MEDICINE INTO THE PREPARATION OF POLICE DURING MARTIAL LAW

Біліченко В.В., старший викладач кафедри тактико-спеціальної підготовки
Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

У статті розглядається важливість інтеграції тактичної медицини в систему бойової підготовки поліцейських у період воєнного стану. Сучасні військові конфлікти та гібридні загрози вимагають від правоохоронців не лише високого рівня бойової готовності, але й здатності оперативно надавати домедичну допомогу постраждалим у критичних ситуаціях. Поліцейські, які діють у зонах активних бойових дій або виконують завдання в умовах підвищеної небезпеки, нерідко стають першими, хто може врятувати життя поранених побратимів, цивільного населення або навіть самих себе.

Автор аналізує ключові аспекти підготовки поліцейських до надання медичної допомоги в умовах бойових дій. Враховується специфіка загроз, з якими стикаються правоохоронці, зокрема можливість отримання поранень під час обстрілів, мінно-вибухових уражень, а також потреба в екстреній допомозі при критичних станах, таких як масивна кровотеча, травматичний шок чи порушення дихання.

Особлива увага приділяється ролі тактичної медицини у збереженні життів та забезпеченні безперервності виконання оперативних завдань. Автор наголошує на необхідності впровадження спеціалізованих навчальних програм для поліцейських, які містять як теоретичну підготовку, так і практичні відпрацювання навичок надання медичної допомоги в реалістичних умовах. Окреслено основні методи та принципи навчання, включно з використанням симуляторів бойових поранень, тактичних кейсів та інтерактивних тренувань із застосуванням турнікетів, тампонування ран і евакуації поранених.

Також підкреслюється важливість забезпечення належної матеріально-технічної бази, включаючи індивідуальні аптечки поліцейських, засоби для зупинки кровотечі та мобільні медичні комплекси. Важливим аспектом є співпраця з медичними службами, військовими медиками та іншими спеціальними підрозділами, що дозволяє ефективно організувати медичну підтримку правоохоронців у бойових умовах.

Ключові слова: тактична медицина, бойова підготовка, поліцейські, воєнний стан, медична допомога, медична підтримка, співпраця.

The article examines the importance of integrating tactical medicine into the police combat training system during martial law. Modern military conflicts and hybrid threats require law enforcement officers not only to maintain a high level of combat readiness but also to be capable of providing emergency medical assistance to casualties in critical situations. Police officers operating in active combat zones or performing tasks in high-risk environments often become the first responders who can save the lives of wounded comrades, civilians, or even themselves.

The author analyzes the key aspects of police training in providing medical assistance under combat conditions. The study takes into account the specific threats faced by law enforcement officers, including the risk of injuries from shelling, mine-explosive wounds, and the need for urgent medical intervention in critical conditions such as massive bleeding, traumatic shock, or respiratory failure.

Special attention is given to the role of tactical medicine in saving lives and ensuring the continuity of operational tasks. The author emphasizes the necessity of implementing specialized training programs for police officers, which include both theoretical instruction and practical exercises in realistic conditions. The fundamental methods and principles of training are outlined, including the use of combat wound simulators, tactical case studies, and interactive drills involving tourniquet application, wound packing, and casualty evacuation.

The article also highlights the importance of ensuring an adequate material and technical base, including individual police first aid kits, hemorrhage control equipment, and mobile medical units. A crucial aspect is cooperation with medical services, military medics, and other specialized units, which enables the effective organization of medical support for law enforcement personnel in combat situations.

Key words: tactical medicine, combat training, police officers, martial law, medical assistance, medical support, cooperation.

Актуальність. Актуальність включення тактичної медицини до програми підготовки поліцейських під час воєнного стану є надзвичайно високою, враховуючи сучасні виклики, які постають у ході військових конфліктів, терористичних актів та інших кризових ситуацій. Тактична медицина є важливою складовою системи безпеки, яка сприяє забезпеченню здатності правоохоронців оперативно та ефективно діяти в умовах екстремальних ситуацій, надаючи першу медичну допомогу як собі, так і потерпілим. В умовах воєнного стану, коли ситуація на фронті та в населених районах характеризується високою напругою та непередбачуваністю, поліцейські не лише виконують функції підтримання правопорядку, а й активно залучаються до операцій з нейтралізації терористичних загроз, боротьби з диверсійними групами та здійснення інших військових завдань. У таких умовах здатність надавати медичну допомогу стає ключовим фактором для успішного виконання професійних обов'язків.

Включення тактичної медицини до програми підготовки поліцейських орієнтоване на підвищення їхніх можливостей реагувати на критичні ситуації. Це передбачає не лише знання основ надання першої допомоги, а й освоєння специфічних методів медичного втручання, які можуть бути необхідні в бойових умовах, зокрема зупинка кровотеч, реанімаційні заходи, а також допомога при травмах, що є поширеними під час бойових дій. Окрім того, навчання з тактичної медицини включає необхідність взаємодії з іншими підрозділами, такими як медичні, військові та рятувальні служби, що забезпечує ефективне надання медичної допомоги на всіх етапах – від первинного втручання на місці події до транспортування до лікувальних установ для подальшої медичної допомоги.

Адаптація принципів тактичної медицини до умов воєнного стану також передбачає розробку та впровадження спеціалізованих навчальних програм для поліцейських, що включають як теоретичні, так і практичні ком-

поненти. Ці програми мають бути адаптовані до сучасних вимог ведення бойових дій, зокрема через інтеграцію новітніх медичних технологій та засобів, що підвищують ефективність надання медичної допомоги. Таким чином, інтеграція тактичної медицини в підготовку поліцейських у період воєнного стану є критично важливою для забезпечення їх професійної готовності до виконання завдань у екстремальних умовах. Це дозволить не лише зберегти життя та здоров'я поліцейських, а й ефективно вирішувати медичні потреби цивільного населення під час бойових дій.

Виклад матеріалу дослідження. Тактична підготовка є невід'ємною частиною навчання поліцейських, що охоплює широкий спектр заходів, спрямованих на формування та вдосконалення практичних навичок застосування теоретичних знань у реальних умовах. Це передбачає здатність поліцейських правильно оцінювати різноманітні ситуації, приймати обґрунтовані та правомірні рішення, а також забезпечувати психологічну готовність до дій у ситуаціях, пов'язаних з ризиком для життя та здоров'я [1]. Тактична медицина є важливою складовою частиною загальної бойової підготовки правоохоронців, особливо у контексті воєнного часу. В умовах триваючої збройної агресії Російської Федерації проти України, питання ефективної підготовки поліцейських до дій у сфері тактичної медицини набуває особливої ваги. Варто зазначити, що цей аспект підготовки є обов'язковим відповідно до чинного законодавства України, зокрема згідно з п. 4 ст. 18, п. 14 ч. 1 ст. 23, ч. 3 ст. 37 та ч. 4 ст. 43 Закону України «Про Національну поліцію» [7], а також наказом Міністерства охорони здоров'я України «Про затвердження порядків надання домедичної допомоги особам при невідкладних станах».

Міністерство внутрішніх справ України, яке є частиною сектору безпеки та оборони, активно співпрацює з НАТО в рамках загальнодержавної стратегії інтеграції України в євроатлантичні структури [4, с. 207]. У контексті бойових дій, роль тактичної медицини в діяльності поліцейських набуває надзвичайної значущості. Під час виконання службових обов'язків на деокупованих територіях або в зонах активних бойових дій поліцейські постійно зіштовхуються з численними загрозами, зокрема ризиком отримання травм чи поранень. Крім того, правоохоронці часто беруть участь у евакуації мирних мешканців із небезпечних зон, де також виникає необхідність надання термінової медичної допомоги пораненим.

Надання першої медичної допомоги у часи безпосередньої загрози може бути життєво важливим для збереження життя потерпілих до надання кваліфікованої медичної допомоги. Специфіка навчання поліцейських тактичній медицині полягає в тому, що воно передбачає відпрацювання ситуацій надання допомоги в умовах, максимально наближених до реальних бойових дій. Такий підхід дозволяє формувати у правоохоронців необхідні психологічні навички та здатність діяти в стресових ситуаціях, включаючи умови ведення вогню з боку супротивника. Для ефективного розвитку тактичних медичних навичок поліцейських необхідне належне матеріально-технічне забезпечення, яке включає надання правоохоронцям сучасних індивідуальних аптечок, засобів для іммобілізації постраждалих та медичних матеріалів для евакуації поранених. Окрім того, важливо забезпечити психологічну підготовку поліцейських до роботи в екстремальних умовах, що допоможе підвищити їхню ефективність в критичних ситуаціях [5, с. 28].

Однією з ключових складових ефективної підготовки є забезпечення поліцейських сучасним тактичним медичним обладнанням, зокрема індивідуальними аптечками та засобами для надання домедичної допомоги. Враховуючи це, першочерговим завданням є виділення належного фінансування для забезпечення відповідним спорядженням усіх підрозділів. Крім того, важливим є розширення

співпраці з вітчизняними та міжнародними виробниками тактичного медичного обладнання, а також активізація обміну досвідом з військовими медиками через спільні навчання, конференції та дослідницькі проекти [6, с. 23].

Особливу увагу слід приділити інтеграції новітніх технологій у процес підготовки поліцейських, що дозволить значно підвищити рівень готовності до дій в умовах бойових дій. Важливим кроком є запровадження регулярних тренувань, під час яких відпрацьовуються сценарії надання першої медичної допомоги в ситуаціях, максимально наближених до реальних умов бойових дій. Для цього доцільно використовувати сучасні тренажери та симулятори, які дозволяють створити реалістичне середовище для практичного навчання. Крім того, програми підготовки повинні включати психологічні блоки, спрямовані на розвиток стресостійкості та здатності діяти в умовах надзвичайних ситуацій. У цьому контексті важливим є залучення кваліфікованих спеціалістів, здатних передати необхідні знання та навички психології дій у кризових ситуаціях [1, с. 36].

У рамках загального вдосконалення системи підготовки правоохоронців важливо регулярно проводити наукові дослідження та систематичний аналіз ефективності наявних навчальних програм. Це дозволить своєчасно коригувати програми підготовки, враховуючи новітні технологічні досягнення, сучасні методики, а також практичний досвід, здобутий в контексті міжнародного співробітництва. Зокрема, комплексний підхід до підготовки поліцейських в галузі тактичної медицини, що включає належне матеріально-технічне забезпечення, практичні вправи в умовах, наближених до бойових, психологічну підготовку до дій у стресових ситуаціях, а також активну взаємодію з міжнародними партнерами, є запорукою високої ефективності та готовності правоохоронців надавати кваліфіковану медичну допомогу в зоні бойових дій [5, с. 102].

Особливо важливим напрямом є дослідження та впровадження новітніх тренажерів і симуляторів для практичного навчання поліцейських. Створення більш реалістичних навчальних сценаріїв, що максимально наближені до бойових умов, дозволить поліцейським вдосконалити навички надання першої медичної допомоги в умовах, що імітують реальні бойові ситуації. Для цього необхідно інтегрувати технології віртуальної реальності, штучного інтелекту та біометричні системи, які можуть симулювати фізіологічні реакції потерпілих і адаптувати хід тренувального процесу відповідно до дій тренувального персоналу [6, с. 17]. Психологічна підготовка залишається важливим елементом, що потребує подальших досліджень. Вивчення методик розвитку стресостійкості, адаптації до екстремальних умов та ефективного реагування під час високого тиску є надзвичайно актуальним для поліцейських, що виконують свої обов'язки в зоні бойових дій. Важливо також досліджувати вплив стресових ситуацій на ефективність надання медичної допомоги та розробляти стратегії для мінімізації психологічних ризиків [5, с. 31].

Перспективним напрямком є також вивчення та адаптація міжнародного досвіду у сфері тактичної медицини, зокрема програм, таких як TCCC (Tactical Combat Casualty Care). Оцінка ефективності таких програм в умовах України і їх адаптація до специфіки роботи правоохоронних органів дозволить значно підвищити якість медичної допомоги, що надається в екстремальних умовах. Створення та впровадження ефективних систем оцінки якості підготовки поліцейських до надання медичної допомоги є важливою частиною подальших наукових розробок. Це передбачає аналіз результатів діючих навчальних програм, визначення критеріїв успіху в наданні першої медичної допомоги, а також розробку методик для безперервного вдосконалення підготовки на основі отриманих результатів тренувань [3, с. 5].

Одним із важливих напрямків є також дослідження нових медичних стандартів для силових структур в умовах збройних конфліктів. Оскільки бойова ситуація постійно змінюється, необхідно адаптувати існуючі медичні протоколи до нових умов. Це включає вивчення ефективності новітніх медичних технологій, засобів захисту та лікування в умовах обмежених ресурсів [4, с. 22]. Розвиток співпраці між українськими силовими структурами та міжнародними партнерами, зокрема військовими медиками, є важливим аспектом для подальших досліджень. Спільні навчання, обмін досвідом та наукові конференції дозволяють не лише покращити підготовку, але й створити платформу для поширення нових методів і стандартів у галузі тактичної медицини [2, с. 15].

Загалом, наукові дослідження в цій сфері мають великий потенціал для вдосконалення практичної підготовки правоохоронців, що дозволить значно підвищити ефективність надання медичної допомоги в екстремальних умовах, сприяючи збереженню життів як поліцейських, так і цивільних осіб у зоні бойових дій. Отже, інтеграція передових технологій, психо-фізіологічної підготовки та міжнародного досвіду є ключовими складовими для подальших успіхів у розвитку тактичної медицини в Україні [1, с. 7].

Висновки. Отже, підготовка правоохоронців у сфері тактичної медицини становить надзвичайно важливу складову їх ефективності під час виконання службових обов'язків у зоні бойових дій. З огляду на специфіку збройного конфлікту в Україні, високі вимоги до якості надання першої допомоги, а також динамічні зміни умов на полі бою, необхідно впроваджувати всеосяжний підхід до підготовки поліцейських.

Для забезпечення високої ефективності підготовки важливо належно організувати матеріально-технічне забезпечення, яке включає не лише оснащення правоохоронців сучасними аптечками, засобами для евакуації та іммобілізації поранених, а й активну співпрацю з вітчизняними та міжнародними виробниками спеціалізованого спорядження. Така співпраця дозволить швидко

оновлювати оснащення, забезпечуючи його відповідність найвищим міжнародним стандартам.

Крім того, важливим аспектом є інтеграція в систему підготовки правоохоронців регулярних навчальних тренувань, що передбачають сценарії, максимально наближені до реальних бойових умов. Це дасть змогу підвищити рівень практичних навичок поліцейських у наданні першої допомоги та евакуації постраждалих. Для цього доцільно використовувати сучасні тренажери та симулятори, які здатні точно відтворювати бойові ситуації, тим самим забезпечуючи тренування в умовах, наближених до реальності.

Психологічна підготовка є невід'ємною складовою ефективної підготовки правоохоронців. Вони повинні бути готовими до дії в екстремальних умовах, що вимагає від них не лише фізичної витривалості, але й стійкості до стресу, а також здатності приймати виважені рішення у ситуаціях високого ризику.

Особливу увагу слід приділити адаптації міжнародного досвіду, зокрема програм ТССС (Tactical Combat Casualty Care), до специфіки українських правоохоронних органів. Вивчення та адаптація таких програм дозволить значно підвищити ефективність надання медичної допомоги в умовах бойових дій. Важливим аспектом є також постійний обмін досвідом та спільні навчання з іншими силовими структурами України. Такий обмін сприятиме створенню єдиного стандарту підготовки, що дозволить ефективно координувати дії різних підрозділів під час спільних операцій.

Отже, для досягнення високого рівня готовності українських правоохоронців до надання медичної допомоги в бойових умовах необхідно застосовувати комплексний підхід, який поєднує матеріально-технічне та методичне забезпечення, практичну підготовку, психологічну стійкість і міжнародний досвід. Така система підготовки не лише сприятиме ефективному наданню медичної допомоги в умовах збройного конфлікту, а й забезпечить збереження здоров'я та життя як поліцейських, так і цивільного населення.

ЛІТЕРАТУРА

- Біліченко В. Сучасний стан тактичної медицини як показник основ тактичної підготовки сучасних працівників Національної поліції України. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2021. № 4 (114). С. 312–316.
- Бойко О.І. Проблеми опанування поліцейськими тактичної медицини в умовах дистанційного навчання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право, 2022, 71: 222–226. URL : <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/263413>. (дата звернення: 02.04.2025).
- Грибан В.Г. Безпека життєдіяльності та охорона праці : підручник / В.Г. Грибан, А.Є. Фоменко, Д.Г. Казначеев. Дніпро : ДДУВС, 2022. 388 с.
- Інформаційно-довідковий матеріал занять з психологічної підготовки, як предмета навчання індивідуальної підготовки за модульним принципом під час проведення заходів бойової підготовки. URL: <https://uchika.in.ua/3-informacijno-dovidkovijmaterial-zanyate-z-psihologichnoyi-p.html?page=6>. (дата звернення: 02.04.2025).
- Комісаров С. А., Біліченко В.В. Організаційно-правові та тактичні засади службово-бойової діяльності сил сектора безпеки та оборони на блокпостах. *Науковий вісник ДДУВС*. Вип № 2. 2023. С. 64.
- Лалін О. А. Деякі питання підготовки поліцейських з тактичної медицини в умовах воєнного стану. Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти. 2024. С. 85.
- М. В. Ковбаса. Основні недоліки медико-тактичної підготовки правоохоронців. Підготовка поліцейських в умовах реформування системи МВС України : зб. наук. пр. / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Каф. спец. фіз. підготовки ф-ту № 2. Харків : ХНУВС, 2018. с 223 – 224. URL: http://repositsc.nuczu.edu.ua/bitstream/123456789/6991/1/%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BA%D0%B0_24.05.2018-2%20%D1%81%D0%B5%D1%80600.pdf. (дата звернення: 02.04.2025).
- Мислива О., Никифорова О., Бойко О. Методологія проведення занять із тактичної медицини для поліцейських в Україні з урахуванням сучасних вимог НАТО. *Юридичний вісник*. 2020. Юридичний наук. конф., м. Одеса. Одеса, 2020. С. 207–212. URL : <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i2.1724>. (дата звернення: 02.04.2025).
- Мислива О.О. Впровадження тактичної медицини в підготовку та діяльність національної поліції України. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. Випуск 1 (81). 2018 с. 304–312. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vldvns_2018_1_37. (дата звернення: 02.04.2025).
- 10 Мислива О.О. Тактична медицина як складова бойової підготовки поліцейських під час воєнного стану. Актуальні проблеми службово-бойової діяльності сил сектору безпеки і оборони України. 2024. С. 56.
- Мислива О.О., Никифорова О.А., Бойко О.І. Методологія проведення навчання і тренувань з тактичної медицини поліцейських в Україні з урахуванням сучасних вимог НАТО. *Юридичний вісник*. № 2. 2020. 320 с. URL : <https://hdl.handle.net/11300/16875>. (дата звернення: 02.04.2025).
- Пристинський Б. О., О. О. Мислива. Тактична медицина в аспекті допомоги при гіпертермії. 2024. С. 28.
- Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 р. № 580-VIII *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 40–41. Ст. 379.
- Тривала допомога пораненим (Prolonged Casualty Care, PCC), переклад українською мовою, від 21 грудня 2021 року. URL : <https://tccc.org.ua/files/downloads/prolonged-casualty-careguidelines-pcc-ua.pdf>
- Шишук В.Д., Редько С.І., Ляпа М.М. Тактична медицина : навчальний посібник. Суми: ТОВ «ВПП «Фабрика друку», 2016. 176 с.

ЮРИДИЧНІ ОЗНАКИ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ КОЛАБОРАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

LEGAL CHARACTERISTICS AND CLASSIFICATION OF COLLABORATIVE ACTIVITIES

Бровченко Ю.В., аспірант кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті досліджуються юридичні ознаки та класифікація колабораційної діяльності через призму адміністративного права. Визначено об'єкт правопорушення, як суспільні відносини, які включають національну безпеку, державний суверенітет, конституційний лад та територіальну цілісність. Розглянуто об'єктивну сторону колабораційної діяльності, яка проявляється у співпраці з окупаційними адміністраціями, економічному сприянні агресору, інформаційній пропаганді та військовій допомозі ворогу. Здійснено аналіз суб'єкта правопорушення, зокрема питань юридичної відповідальності громадян України, іноземців, осіб без громадянства та специфіки відповідальності посадових осіб, які зловживають своїм статусом на користь агресора. Досліджено суб'єктивну адміністративного правопорушення, що передбачає наявність прямого умислу, мотивів та переконань, а також розмежування примусової та добровільної співпраці. Проведено аналіз особливих рис колабораційної діяльності в контексті адміністративного, фінансового та інформаційного права. У статті розглянуто класифікацію колабораційної діяльності, що включає загальні принципи, критерії та авторське бачення систематизації цього явища. Запропоновано авторський підхід до класифікації, який охоплює такі аспекти: за сферою діяльності; за характером здійснення; за ступенем участі; за ступенем усвідомленості та мотивами; за рівнем суспільної небезпеки; за рівнем організованості; за ступенем відповідальності. Визначено основні виклики у правозастосуванні, зокрема відсутність єдиної адміністративно-правової норми, що регламентує відповідальність за колабораційну діяльність. Запропоновано законодавчі зміни, що передбачають введення спеціальної адміністративної відповідальності за публічне виправдання агресії, співпрацю з окупаційним режимом та порушення санкційного законодавства. Окреслено перспективи удосконалення адміністративно-правового регулювання колабораційної діяльності, зокрема створення нової глави у КУпАП, гармонізацію законодавства з міжнародними стандартами та розширення повноважень правоохоронних органів у сфері виявлення та попередження колабораційної діяльності. У підсумку сформульовано авторський висновок, що підкреслює важливість системного адміністративно-правового підходу до протидії колабораційній діяльності, який має включати як запобіжні, так і каральні механізми з метою забезпечення національної безпеки та територіальної цілісності України.

Ключові слова: колабораційна діяльність, адміністративне право, класифікація, юридичні ознаки, примусова співпраця, правова відповідальність, національна безпека, правозастосування, правове регулювання.

The article examines the legal features and classification of collaborative activity through the prism of administrative law. The object of the offense is defined as public relations that include national security, state sovereignty, constitutional order and territorial integrity. The objective side of collaborative activity, which is manifested in cooperation with occupation administrations, economic assistance to the aggressor, information propaganda and military assistance to the enemy, is considered. The subject of the offense is analyzed, in particular, the issues of legal liability of citizens of Ukraine, foreigners, stateless persons and the specifics of the liability of officials who abuse their status in favor of the aggressor. The subjective aspect of an administrative offense is studied, which assumes the presence of direct intent, motives and beliefs, as well as the distinction between forced and voluntary cooperation. The analysis of the special features of collaborative activity in the context of administrative, financial and information law is carried out. The article considers the classification of collaborative activities, which includes general principles, criteria and the author's vision of the systematization of this phenomenon. The author's approach to classification is proposed, which covers the following aspects: by field of activity; by nature of implementation; by degree of participation; by degree of awareness and motives; by level of public danger; by level of organization; by degree of responsibility. The main challenges in law enforcement are identified, in particular the lack of a single administrative and legal norm regulating liability for collaborative offenses. Legislative changes are proposed, which provide for the introduction of special administrative liability for public justification of aggression, cooperation with the occupation regime and violation of sanctions legislation. Prospects for improving the administrative and legal regulation of collaborative activities are outlined, in particular the creation of a new chapter in the Code of Administrative Offenses, harmonization of legislation with international standards and expansion of the powers of law enforcement agencies in the field of detection and prevention of collaborative actions. As a result, the author's conclusion is formulated, emphasizing the importance of a systematic administrative and legal approach to countering collaborative activities, which should include both preventive and punitive mechanisms in order to ensure the national security and territorial integrity of Ukraine.

Key words: collaborative activities, administrative law, classification, legal features, compulsory cooperation, legal liability, national security, law enforcement, legal regulation.

Колабораційна діяльність є складним правовим явищем, що передбачає співпрацю громадян з ворогом на шкоду власній державі. Це питання набуло особливої актуальності в контексті сучасних викликів, з якими стикається Україна. У контексті адміністративного права, важливо визначити юридичні ознаки та класифікацію колабораційної діяльності, спираючись на наукові дослідження, практику та законодавство України. Такі ознаки не лише підриває основи державного суверенітету та територіальної цілісності, а й створює загрозу національній безпеці, громадському порядку та правам громадян.

Колабораційна діяльність характеризується низкою юридичних ознак, які дозволяють відмежувати її від інших правопорушень:

1. Об'єкт правопорушення – об'єктом колабораційної діяльності є суспільні відносини, які включають конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність та безпека держави. Це явище завдає шкоди не лише державним інституціям, а й суспільним інтересам, правам та свободам громадян. Таким чином, правопорушення у сфері колабораційної діяльності мають комплексний характер, що

обґрунтовує необхідність їх чіткої кваліфікації у вітчизняному законодавстві.

2. Об'єктивна сторона – об'єктивна сторона колабораційної діяльності включає як активні дії, так і бездіяльність, спрямовані на підтримку держави-агресора, її збройних формувань або окупаційної адміністрації. До таких дій належать: а) публічне заперечення факту збройної агресії проти своєї держави – це висловлювання, що спотворюють факти про окупацію частини території, заперечують злочинний характер дій держави-агресора; б) публічні заклики до підтримки рішень та дій держави-агресора – це висловлювання, що виправдовують або популяризують дії окупаційної влади та її збройних формувань; в) добровільне зайняття посад в незаконних органах влади на окупованих територіях – це виконання управлінських функцій у структурах, створених окупантами на тимчасово окупованих територіях; г) участь у проведенні незаконних виборів та референдумів – це сприяння реалізації процедур, які надають псевдолегітимність окупаційному режиму; г) економічна співпраця з державою-агресором – це надання матеріальної чи фінансової підтримки державі-агресору, її

збройним формуванням або незаконним адміністративним структурам; д) ведення господарської діяльності у взаємодії з окупаційною владою – це участь у комерційних відносинах, що сприяють функціонуванню окупаційного режиму та його економічній підтримці.

3. Суб'єкт правопорушення – суб'єктом колабораційної діяльності є фізична особа, яка досягла 16-річного віку та є громадянином України. Особливістю є те, що цим злочином можуть займатися як звичайні громадяни, так і посадові особи.

Відповідно до українського законодавства, фізичними особами, які можуть бути притягнуті до відповідальності за колабораційну діяльність, є громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які вчинили відповідні діяння на території України або за її межами. Згідно з Кримінальним кодексом України (ККУ), кримінальна відповідальність за колабораціонізм (ст. 111-1 ККУ) покладається виключно на фізичних осіб. Проте, юридичні особи можуть нести іншу відповідальність, якщо їх діяльність сприяє агресору або окупаційному режиму [1].

Законодавство України передбачає три основні види відповідальності для юридичних осіб, що можуть бути залучені до колабораційної діяльності: 1) Адміністративна відповідальність – застосування санкцій до компаній, які діють на тимчасово окупованих територіях або співпрацюють з окупаційною владою (зокрема, відповідно до Закону України «Про санкції») [2]; 2) Цивільно-правова відповідальність – позбавлення права на ведення підприємницької діяльності, анулювання ліцензій, обмеження ділових операцій відповідно до норм Господарського кодексу України [3]; 3) Фінансова відповідальність – застосування податкових санкцій, позбавлення пільг, а також можливе блокування активів відповідно до положень Податкового кодексу України [4].

Значною проблемою в Україні є необхідність посилення механізмів контролю за діяльністю юридичних осіб, які можуть співпрацювати з окупаційною владою через складні фінансові схеми. На нашу думку для цього необхідно: а) запровадити ефективні механізми моніторингу фінансових операцій; б) удосконалити законодавство щодо відповідальності компаній за співпрацю з окупаційними адміністраціями; в) встановити жорсткі санкції щодо юридичних осіб, які ухиляються від дотримання санкційного законодавства.

Тоді, як осудність є ключовим фактором при визначенні відповідальності за колабораційну діяльність. Особа визнається осудною, якщо вона усвідомлювала свої дії та могла керувати ними. Водночас, у випадку психічних захворювань може бути призначена судово-психіатрична експертиза для визначення здатності особи усвідомлювати свої дії.

Крім того варто звернути увагу на специфіку відповідальності посадових осіб – посадові особи, які займають керівні позиції в державних органах або підприємствах, несуть підвищену відповідальність за колабораційну діяльність. Відповідно до чинного законодавства, вони можуть бути притягнуті до відповідальності за: а) участь у діяльності окупаційних адміністрацій – обіймання посад, виконання управлінських рішень; б) підтримку окупаційного режиму – передача інформації, сприяння функціонуванню незаконних структур; в) зловживання владою в інтересах держави-агресора (незаконні рішення щодо передачі ресурсів чи майна).

Особливістю відповідальності посадових осіб є можливість застосування додаткових санкцій, таких як: а) позбавлення права займати певні посади або здійснювати професійну діяльність; б) конфіскація майна; в) довічна заборона на державну службу; г) покарання у формі позбавлення волі [5, с. 144].

4. Суб'єктивна сторона – суб'єктивна сторона колабораційної діяльності визначається наявністю прямого умислу. Це означає, що особа усвідомлює протиправність своїх дій, передбачає їхні наслідки та свідомо прагне їх настання або

допускає їх можливість. При цьому мотиви вчинення колабораційної діяльності можуть бути різними: а) ідеологічними – підтримка політики держави-агресора, неприйняття державної ідеології; б) матеріальними – прагнення отримати фінансову вигоду чи інші привілеї; в) особисті мотиви – страх за власну безпеку, примус з боку окупаційної влади, бажання підвищити соціальний статус тощо [6].

Доведення умислу в справах про колабораційну діяльність є складним завданням, оскільки воно стосується внутрішнього психічного стану особи. Для встановлення умислу слід враховувати: а) обставини скоєння правопорушення; б) поведінку особи до, під час та після вчинення дій; в) характер взаємодії з окупаційними структурами. Згідно з дослідженнями, проведеними Школою політичної аналітики НаУКМА, респонденти вважають колаборантами тих, хто добровільно зрадив інтереси Батьківщини й навмисно пішов на співпрацю з окупантом. Це підкреслює важливість умислу та усвідомленості дій у визначенні колабораційної діяльності [7].

Таким чином, суб'єктивні ознаки колабораційної діяльності відіграють ключову роль у кваліфікації цього злочину. Розуміння форми вини, мотивів та цілей, а також чітке відмежування умислу від необережності є необхідними для забезпечення справедливого правосуддя та ефективної протидії колабораційній діяльності.

Українське законодавство поширює свою юрисдикцію на всі зазначені форми правопорушення незалежно від місця їх вчинення. Це означає, що громадяни України можуть бути притягнуті до адміністративної відповідальності навіть за дії, вчинені за межами держави. Колабораційна діяльність може здійснюватися як на контрольованій урядом території, так і в умовах тимчасової окупації. Однак навіть у разі окупації держава зберігає свою юрисдикцію щодо своїх громадян [8, с. 139].

Відповідно до норм міжнародного права, тимчасова окупація не змінює правового статусу території. Це означає, що: а) територія продовжує належати суверенній державі, незважаючи на фактичний контроль з боку агресора; б) закони України залишаються чинними, хоча окупаційна адміністрація може намагатися їх скасувати або змінити; в) особи, які добровільно співпрацюють з окупаційною владою, підлягають відповідальності згідно з національним законодавством. Україна, як держава, що зазнала військової агресії, здійснює переслідування осіб, які підтримують окупаційний режим, навіть якщо вони перебувають на тимчасово непідконтрольних територіях.

Крім цього, варто відзначити, що не всі особи, які перебувають на окупованих територіях, можуть бути визнані колаборантами. Важливим є розмежування між: а) добровільною співпрацею – коли особа свідомо бере участь у діяльності окупаційної влади або підтримує агресор; б) примусовою співпрацею – коли особа змушена діяти під загрозою фізичного насильства, шантажу або інших форм тиску. Українське законодавство передбачає можливість пом'якшення або звільнення від відповідальності осіб, які діяли під примусом, однак кожен випадок підлягає індивідуальному розгляду. Більш того, співпраця з агресором може відбуватися і в інших країнах, наприклад: а) фінансова або інформаційна підтримка агресора громадянами України за кордоном; б) створення політичних або пропагандистських структур на підтримку окупаційного режиму; в) надання технічної чи консультаційної допомоги з-за кордону.

Також важливим є розкриття питання щодо способів реалізації колабораційної діяльності. На наш погляд серед основних способів можна виділити:

1. Організаційний спосіб – це сприяння діяльності незаконних адміністративних структур. Наприклад: а) організація незаконних виборів або референдумів; б) формування та управління окупаційними адміністраціями; в) співпраця з офіційними представниками держави-агресора.

2. Інформаційний спосіб – це маніпуляція громадською думкою, створення та поширення дезінформації.

Наприклад: а) використання підконтрольних окупаційній владі медіа та соціальних мереж; б) проведення пропагандистських кампаній; в) формування та поширення анти-українських наративів.

3. Фінансово-економічний спосіб – це матеріальна підтримка окупаційного режиму через економічні механізми. Наприклад: а) використання банківських установ на окупованих територіях; б) укладання контрактів із підприємствами держави-агресора; в) нелегальний експорт товарів та сировини.

4. Юридичний спосіб – це надання правової підтримки окупаційному режиму. Наприклад: а) визнання легітимності актів окупаційної влади; б) надання юридичних консультацій окупаційним структурам; в) співпраця з незаконними судовими та правоохоронними органами.

Крім того, розуміння особливих рис колабораціонізму в галузях адміністративного, фінансового та інформаційного права є ключовим для ефективної протидії та забезпечення державного суверенітету.

У контексті адміністративного права колабораційна діяльність проявляється через: 1) Зайняття посади в незаконних органах влади – громадяни України, які добровільно займають посади в незаконних органах, створених на тимчасово окупованих територіях, порушують адміністративно-правові норми. такі дії підривають легітимність державної влади та сприяють утвердженню окупаційного режиму; 2) Організація та проведення заходів політичного характеру – це співпраця з державою-агресором у проведенні політичних заходів, спрямованих на підтримку окупаційної влади, є формою колабораціонізму, що порушує адміністративно-правові засади державного суверенітету. У цьому контексті колабораційна діяльність може проявлятися через: 1) Добровільне зайняття посади в незаконних органах влади – громадяни України, які свідомо обіймають посади в незаконних органах, створених на тимчасово окупованих територіях, порушують адміністративно-правові норми; 2) Недобровільна діяльність – у випадку, коли особи вимушені обіймати посади під примусом або загрозою життєдіяльності, їх дії можуть бути розцінені як недобровільні. В таких ситуаціях питання притягнення до відповідальності потребує результатного аналізу матеріалів.

У контексті фінансового права колабораційна діяльність може включати: 1) Фінансову підтримку окупаційних структур – це надання матеріальних ресурсів незаконним збройним формуванням або окупаційним адміністраціям; 2) Проведення господарської діяльності у взаємодії з державою-агресором – це ведення бізнесу у співпраці з окупаційною владою або підприємствами держави-агресора підтримує економічну безпеку України та може розглядатися як колабораціонізм. У цьому контексті надання матеріальних ресурсів незаконним збройним формуванням або окупаційним адміністраціям може розглядатися як добровільна співпраця. Тоді, як недобровільні фінансові дії можуть здійснюватися, якщо особа надає фінансові ресурси під примусом або загрозою. Крім того, добровільна співпраця зазвичай має позитивні фінансові наслідки, тоді як недобровільна діяльність може супроводжуватися фінансовими ризиками або зобов'язаннями.

У контексті інформаційного права колабораційна діяльність проявляється через: 1) Поширення пропаганди держави-агресора – це здійснення інформаційної діяльності, спрямованої на підтримку окупаційної влади або виправдання її дій, є порушенням інформаційного законодавства та сприяння дезінформації населення; 2) Впровадження стандартів освіти держави-агресора – це дії, спрямовані на інтеграцію освітніх стандартів окупанта в українські заклади освіти, підривають національну ідентичність та є формою інформаційного колабораціонізму. У цьому контексті колабораційна діяльність може проявлятися через: 1) Добровільну інформаційну співпрацю – поширення пропаганди держави-агресора, участь у заходах, спрямованих на підтримку окупаційної влади;

2) Недобровільна інформаційна діяльність – якщо особа змушена поширювати інформацію під тиском або загрозою, це може бути враховано при оцінці її відповідальності.

Що стосується питання класифікації колабораційної діяльності, то це питання є важливим етапом у її правовій оцінці, оскільки дозволяє диференціювати відповідальність за конкретні форми правопорушень, визначити їхній ступінь суспільної небезпеки та розмежувати між собою окремі види колабораційної діяльності. Аналіз різних наукових підходів до класифікації цього явища дає змогу структурувати його прояви та узгодити міжнародні стандарти боротьби з колабораціонізмом із нормами національного права України.

Також варто відзначити, що згідно з загальними принципами адміністративного права, відповідальність настає лише у випадку, якщо певне діяння має всі необхідні юридичні ознаки правопорушення, а саме: склад правопорушення (об'єкт, суб'єкт, об'єктивна та суб'єктивна сторона) та наявність шкоди або загрози її настання. Якщо ж конкретне діяння не спричинило жодних наслідків (наприклад, особа висловлювала підтримку окупаційним силам, але її заяви не мали суспільного резонансу або наслідків), то постає питання: чи може така поведінка бути визнана адміністративним правопорушенням?

На сьогодні правозастосовна практика в Україні свідчить про різне тлумачення таких ситуацій. У деяких випадках навіть безнаслідкові форми колабораційної діяльності можуть розглядатися як адміністративні правопорушення, якщо вони: 1. Створюють загрозу громадському порядку; 2. Підривають державний суверенітет або є елементом інформаційної війни; 3. Порушують норми національного законодавства про захист інформаційного простору. Однак, у відсутності чітких наслідків, кваліфікація таких дій залишається складною.

Але перш за все необхідним є розкриття питання щодо загальних принципів класифікації колабораційної діяльності. Адже загальні принципи класифікації колабораційної діяльності відіграють ключову роль у виробленні єдиного підходу до розмежування її видів, а також у створенні відповідних механізмів відповідальності. Це, у свою чергу, сприяє належному правозастосуванню та запобіганню юридичним помилкам у кваліфікації колабораційної діяльності. Ми вважаємо, що такими основними принципами є:

1. Принцип об'єктивності класифікації – передбачає, що класифікація колабораційної діяльності повинна базуватися на фактичних ознаках, незалежно від політичних чи суб'єктивних факторів. Основні аспекти цього принципу включають: а) врахування реальних обставин вчинення діяння (умови, спосіб, тривалість співпраці); б) аналіз документальних та електронних доказів (свідчення, матеріали розслідувань, публічні заяви); в) відокремлення емоційних оцінок від правової кваліфікації. Об'єктивність класифікації дозволяє чітко розмежувати різні рівні колабораційної діяльності та уникнути правових помилок у судовій практиці.

2. Принцип системності класифікації – передбачає, що колабораційна діяльність повинна бути класифікована за логічно вираженими критеріями, що охоплюють всі її можливі прояви. В основі цього принципу лежить: а) послідовне розмежування форм колабораційної діяльності (політична, військова, економічна, інформаційна тощо); б) взаємозв'язок між різними критеріями класифікації (рівень організованості, характер взаємодії з окупаційною владою); в) можливість адаптації класифікації до нових умов та змін у законодавстві. Системний підхід дозволяє уникнути дублювання категорій та створює чітку правову структуру для аналізу цього явища.

3. Принцип юридичної визначеності – класифікація колабораційної діяльності повинна бути юридично визначеною, тобто відповідати критеріям, які встановлені нормативними актами. Це передбачає: а) узгодженість з чинним законодавством України; б) можливість застосування

класифікації в судовій практиці; в) чітке розмежування між правопорушеннями, що мають схожі ознаки (колабораційна діяльність vs. державна зрада). Юридична визначеність забезпечує можливість ефективного правозастосування та унеможливує довільне трактування понять.

4. Принцип диференціації відповідальності – колабораційна діяльність може мати різні рівні суспільної небезпеки, тому необхідно встановити відповідні підходи до її класифікації за мірою відповідальності: а) мінімальна відповідальність – інформаційна або адміністративна співпраця без значного впливу на хід збройного конфлікту; б) помірна відповідальність – економічна співпраця, яка прямо сприяє фінансуванню окупаційного режиму; в) максимальна відповідальність – воєнна колабораційна діяльність, що включає безпосередню участь у бойових діях на боці агресора. Диференціація відповідальності дозволяє встановити пропорційні покарання та забезпечити ефективне функціонування системи правосуддя.

5. Принцип відмежування від суміжних злочинів – колабораційна діяльність має багато спільного з іншими злочинами проти основ національної безпеки, тому класифікація повинна чітко відокремлювати її від: а) державної зради – колабораційна діяльність передбачає підтримку агресора в умовах окупації, а державна зрада може включати шпигунство, перехід на бік ворога в будь-яких умовах; б) фінансування тероризму – економічна підтримка агресора може перетинатися з фінансуванням терористичних організацій; в) пропаганди війни – інформаційна колабораційна діяльність може поєднуватися із закликами до війни. Чітке розмежування дозволяє уникнути правових колізій у процесі кваліфікації злочинів [9, с. 59].

6. Принцип міжнародно-правової відповідності – класифікація колабораційної діяльності повинна відповідати міжнародним правовим нормам. Це означає врахування: а) Женевських конвенцій 1949 року, які регулюють поведінку цивільних осіб на окупованих територіях; б) Римського статуту Міжнародного кримінального суду, що встановлює відповідальність за воєнні злочини; в) Рішень міжнародних трибуналів, які розглядали випадки колабораціонізму в історичній перспективі (Нюрнберзький, Токійський трибунали). Цей принцип забезпечує узгодженість української правової системи з міжнародними стандартами та сприяє притягненню колаборантів до відповідальності за межами держави [10, с. 101–103].

У свою чергу, зважаючи на актуальність проблеми в умовах сучасної агресії проти України, важливо розробити ефективні критерії класифікації, які дозволять відмежувати окремі форми колабораційної діяльності та диференціювати відповідальність осіб, причетних до неї.

Критерії класифікації колабораційної діяльності визначаються як сукупність об'єктивних і суб'єктивних чинників, що дають змогу розмежувати види цієї діяльності залежно від характеру дій, ступеня суспільної небезпеки, мети співпраці та інших аспектів. Їхнє встановлення є необхідним для вироблення єдиних підходів до оцінки таких правопорушень у адміністративному праві України.

Крім того, неможливо не згадати про міжнародно-правові основи класифікації колабораційної діяльності, до яких відносяться:

1. Женевські конвенції та їх застосування – згідно з Женевськими конвенціями 1949 року та їх додатковими протоколами, колабораційна діяльність може розглядатися в контексті: а) порушення прав цивільного населення на окупованих територіях; б) співпраці з окупаційними силами, що суперечить нормам міжнародного гуманітарного права; в) участі у воєнних злочинах, що може кваліфікуватися як тяжке правопорушення відповідно до міжнародного права.

2) Римський статут Міжнародного кримінального суду 1998 року – передбачає, що певні форми колабораційної діяльності можуть підпадати під категорію: а) злочинів проти людяності (ст. 7); б) воєнних злочинів (ст. 8); в) зло-

чинів агресії (ст. 8 bis) [11]. Участь у створенні окупаційних адміністрацій, репресії проти населення та підтримка незаконних збройних формувань можуть бути підставою для міжнародного переслідування колаборантів.

3) Судові прецеденти міжнародних трибуналів – Нюрнберзький трибунал (1945-1946) та трибунали по Югославії та Руанді заклали правові підстави для розгляду: а) колабораційна діяльність як форми сприяння агресору; б) розмежування активної та пасивної співпраці з окупантами; в) індивідуальної відповідальності осіб, які співпрацювали з ворогом [12]. Таким чином, міжнародні правові норми встановлюють загальні підходи до кваліфікації колабораційної діяльності, які мають бути адаптовані у національне законодавство.

Проте, на нашу думку, виходячи із загального аналізу існуючих наукових напрацювань, доктринальних досліджень та власних адміністративно-правових поглядів, все ж правильним вбачається здійснити класифікацію колабораційної діяльності дещо інакше, яка дозволяє більш точно визначити характер та ступінь суспільної небезпеки правопорушення. Основні критерії класифікації включають:

1. За сферою діяльності:

1) Політична колабораційна діяльність – полягає у сприянні функціонуванню незаконних адміністрацій, участі у пропагандистських заходах на підтримку окупаційного режиму, ухваленні рішень, що сприяють легітимізації окупаційної влади. Політична колабораційна діяльність є однією з найнебезпечніших форм співпраці з агресором, оскільки вона спрямована на легітимізацію окупаційного режиму та підрив суверенітету держави. Приклади: а) обіймання керівних посад у незаконних органах влади; б) участь у пропагандистських кампаніях окупаційної влади; в) прийняття законодавчих актів, які сприяють окупації; г) підтримка проведення псевдореферендумів або незаконних виборів; г) створення або участь у незаконних політичних структурах.

2) Адміністративна колабораційна діяльність – охоплює виконання функцій місцевого управління на користь держави-агресора, що сприяє консолідації окупаційного режиму та посиленню його впливу на населення. Приклади: а) виконання адміністративних функцій в органах окупаційної влади; б) реєстрація нерухомості чи бізнесу відповідно до законодавства країни-агресора, або підприємств, які діють в інтересах держави-агресора; в) організація мобілізаційних заходів для окупаційної влади; г) оформлення документів, які визнають юрисдикцію окупаційного режиму; г) участь у придушенні проукраїнського опору; д) організація незаконних арештів та переслідувань громадян України; е) співпраця з окупаційними спецслужбами для виявлення українських патріотів [13, с. 44].

3) Економічна колабораційна діяльність – є одним із найпоширеніших видів колабораційної діяльності та включає фінансування діяльності окупаційної влади, надання їй ресурсів або укладення угод із суб'єктами, підконтрольними агресору. Це можуть бути: а) надання товарів чи послуг для потреб окупаційної влади; б) переоформлення бізнесу за законами окупаційного режиму; в) ухилення від сплати податків Україні та їх сплата окупаційній адміністрації; г) ведення бізнесу на окупованих територіях; г) сплата податків або інших зборів окупаційній владі; д) надання фінансової підтримки незаконним утворенням; е) використання промислових потужностей для виробництва товарів для агресора; є) надання логістичних та транспортних послуг окупаційній владі.

4) Військова колабораційна діяльність – включає пряму чи непряму допомогу окупаційним військовим формуванням. Ця форма колабораційної діяльності має найбільш тяжкі наслідки, оскільки безпосередньо впливає на хід збройного конфлікту та загрожує національній безпеці. Приклади: а) добровільний вступ до збройних або воєнізованих формувань агресора; б) участь у бойових діях на боці країни-агресора; в) передача інформації про переміщення або дислокацію українських військ; г) виконання

функцій воєнної поліції та окупаційних правоохоронних органів; г) участь у каральних операціях проти цивільного населення; д) допомога у мобілізації громадян на боці окупаційних сил; е) постачання озброєння, техніки, боеприпасів; є) забезпечення логістики та транспортування окупаційних сил.

5) Інформаційна колабораційна діяльність – інформаційна співпраця з агресором має особливе значення, оскільки сприяє поширенню пропаганди, формуванню позитивного іміджу окупаційної влади та дискредитації законного уряду. Це можуть бути: а) поширення дезінформації про війну; б) заклики до підтримки окупаційного режиму; в) створення та розповсюдження контенту, що виправдовує агресію; г) використання соціальних мереж для поширення дезінформації; ґ) проведення інформаційних кампаній, що підривають довіру до українських державних установ; д) співпраця з окупаційними або іншими ворожими медійними платформами.

6) Культурна та освітня колабораційна діяльність – впровадження стандартів освіти держави-агресора, просування її культури та символіки. Освітня співпраця: а) анесення змін до навчальних програм на користь ідеології агресора; б) організація лекцій, конференцій та інших заходів, що пропагують окупаційний режим; в) примусове навчання за програмами, запровадженими окупаційною владою. Культурна співпраця: а) організація культурних заходів, що популяризують окупаційний режим; б) забезпечення функціонування медіа-ресурсів агресора; в) видання літератури та інших матеріалів, що виправдовують агресію.

7) Соціальна та гуманітарна колабораційна діяльність – це: а) надання гуманітарної допомоги окупаційним силам, наприклад, забезпечення медичних послуг військовим агресора, а також організація продовольчих програм на підтримку окупаційних структур; б) співпраця з соціальними установами під контролем агресора, наприклад, робота в лікарнях та освітніх закладах, що підпорядковані окупаційній владі, а також участь у соціальних програмах, що фінансуються окупаційним режимом.

2. За характером здійснення:

1) Відкрита колабораційна діяльність – характеризується публічністю дій та їхньою спрямованістю на підтримку держави-агресора. До неї належать: а) публічні заяви на підтримку окупаційної влади; б) участь у заходах, що легітимізують окупаційний режим; в) добровільна робота в органах окупаційної адміністрації; г) організація громадських рухів чи партій на підтримку агресора.

2) Прихована колабораційна діяльність – здійснюється завуальовано, через посередників або за допомогою складних фінансових і організаційних схем. Це може включати: а) переведення коштів через треті країни; б) приховане постачання товарів та послуг на окупованій території; в) нелегальна передача інформації або підтримка окупантів через інші канали комунікації; г) діяльність під виглядом благодійних чи громадських організацій, що фінансуються агресором. Виявлення прихованої колабораційної діяльності вимагає складних розвідувальних та аналітичних заходів, що робить її боротьбу більш складною.

3. За ступенем участі:

1) Активна колабораційна діяльність – передбачає свідому, добровільну та безпосередню участь особи у підтримці або сприянні діяльності держави-агресора. Вона включає: а) зайняття керівних посад в окупаційних адміністраціях; б) участь у політичних процесах, організованих окупаційною владою; в) надання матеріальної, фінансової чи організаційної підтримки агресору.

2) Пасивна колабораційна діяльність – полягає у співпраці, що не носить активного характеру, але сприяє функціонуванню окупаційного режиму. Тобто пасивна колабораційна діяльність передбачає непряму підтримку агресора або його представників без активної участі в адміністративних чи військових структурах. Вона включає: а) виконання роботи в окупаційних органах без адміністративних

повноважень; б) використання державної символіки країни-агресора в публічному просторі; в) непряме сприяння окупаційній владі через професійну діяльність.

4. За ступенем усвідомленості, мотивами та переконаннями:

1) Примусова колабораційна діяльність – передбачає ситуації, коли особа вимушено співпрацює з окупаційною владою або агресором під тиском загрози фізичного насильства, репресій, економічного примусу або інших форм тиску. Така форма колабораційної діяльності визнається найменш суспільно небезпечною порівняно з іншими видами, оскільки мотиви співпраці не є добровільними. Основними особливостями примусової колабораційної діяльності є: а) відсутність реальної можливості відмови від співпраці; б) загроза життю, здоров'ю або добробуту особи чи її близьких; в) виконання наказів або розпоряджень під примусом.

2) Добровільна колабораційна діяльність – має місце, коли особа свідомо обирає співпрацю з агресором або окупаційною адміністрацією без примусу. Така форма є найбільш суспільно небезпечною, оскільки передбачає активну участь у підтримці ворожих режимів. Основні мотиви добровільної колабораційної діяльності можуть включати: а) матеріальну вигоду – отримання посад, фінансових винагород, ресурсів; б) кар'єрний ріст – доступ до влади, керівних посад; в) переконаність у правильності дій агресора – ідеологічна підтримка окупаційного режиму.

3) Ідеологічна колабораційна діяльність – відрізняється тим, що особа діє на основі переконань, підтримуючи окупаційний режим не через примус або матеріальну вигоду, а з політичних чи націоналістичних мотивів. Основні форми ідеологічної колабораційної діяльності: а) пропагандистська діяльність – активне поширення наративів агресора; б) культурна колабораційна діяльність – підтримка символіки, культурних заходів окупаційного режиму; в) освітня колабораційна діяльність – участь у зміні навчальних програм, впровадження ідеологічних дисциплін агресора; г) релігійна колабораційна діяльність – діяльність у церковних структурах, що підтримують агресора.

5. За ступенем суспільної небезпеки:

1) Колабораційна діяльність із мінімальним ступенем суспільної небезпеки – до цієї категорії належать дії, що не завдають прямої шкоди суверенітету держави, але сприяють інформаційному або економічному посиленню агресора. Це можуть бути: а) публічне виправдання окупації; б) поширення пропагандистських матеріалів; в) участь у пропагандистських заходах; г) непряма взаємодія з окупаційними структурами (наприклад, оформлення документів для проживання на окупованій території без наміру співпраці); ґ) примусову працю в окупаційних адміністраціях або на підприємствах без активної підтримки агресора. Випадки такої колабораційної діяльності можуть розглядатися в межах адміністративної відповідальності.

2) Колабораційна діяльність із середнім ступенем суспільної небезпеки – ця категорія включає дії, що безпосередньо сприяють функціонуванню окупаційної влади, але не передбачають активного залучення до її діяльності. Це можуть бути: а) робота в окупаційних органах без прийняття стратегічних рішень (наприклад, виконання функцій у освітній, культурній та соціальній сферах окупованих територій); б) ведення бізнесу в окупованих регіонах; в) надання послуг військовим формуванням агресора; г) пропаганда на користь агресора в місцевих засобах масової інформації.

3) Колабораційна діяльність із високим ступенем суспільної небезпеки – до цього рівня належать дії, що безпосередньо завдають шкоди державному суверенітету, територіальній цілісності та обороноздатності. Це можуть бути: а) добровільне зайняття керівних посад в окупаційних адміністраціях; б) фінансування терористичних угруповань; в) участь у репресіях проти цивільного населення на окупованих територіях; г) організація незаконних вибо-

рів або референдумів; г) надання стратегічної інформації агресору.

4) Колабораційна діяльність із критичним ступенем суспільної небезпеки – включає: а) безпосередню участь у злочинах проти людяності; б) участь у каральних операціях проти мирного населення; в) добровільну службу в збройних силах агресора; г) організацію системних злочинів на окупованих територіях.

6. За рівнем організованості:

1) Індивідуальна колабораційна діяльність – передбачає особисті дії громадян на користь агресора без залучення до організованих структур. Це можуть бути окремі випадки співпраці, такі як публічна підтримка дій окупантів, фінансування їхньої діяльності або участь у пропагандистських заходах.

2) Організована (групова) колабораційна діяльність – охоплює діяльність груп осіб або організацій, що здійснюють систематичну співпрацю з окупаційною владою. До неї відносяться: а) політичні партії та рухи, які підтримують окупантів; б) групи впливу, що координують пропаганду в інтересах агресора; в) бізнес-асоціації, що укладають угоди з окупаційною адміністрацією; г) громадські об'єднання, які фінансуються та керуються окупаційними адміністраціями.

7. За ступенем відповідальності:

1) Адміністративна відповідальність – передбачає покарання за правопорушення, що не мають значної суспільної небезпеки, але водночас сприяють легітимізації окупаційного режиму чи поширенню його ідеології. Це найнижчий рівень відповідальності, який застосовується до осіб, що вчинили правопорушення без значних наслідків. До адміністративної відповідальності можуть підпадати: а) публічне виправдовування агресії (підтримка дій окупаційної влади в соціальних мережах або публічних виступах); б) участь у незначних заходах окупаційної влади (відвідування зустрічей, участь у мітингах, організованих окупантами); в) порушення режиму санкцій (фінансова чи економічна взаємодія з підприємствами, що діють під контролем окупаційного режиму).

2) Кримінальна відповідальність – настає за дії, які становлять значну загрозу для національної безпеки та безпосередньо сприяють окупаційній владі. Вона застосовується до осіб, які свідомо та активно підтримували агресора, завдаючи шкоди державі та її громадянам. До злочинних форм колабораційної діяльності відносяться: а) участь у діяльності окупаційних адміністрацій (обіймання посад у незаконних органах влади); б) фінансування окупаційного режиму (надання коштів, економічна підтримка, ведення бізнесу під юрисдикцією агресора); в) інформаційна співпраця з агресором (участь у пропагандистських кампаніях, поширення дезінформації); г) військова колабораційна діяльність (добровільний вступ до силових структур або військових формувань агресора); г) репресії проти цивільного населення (участь у арештах, катуваннях, переслідуванні проукраїнських активістів).

3) Дисциплінарна відповідальність – застосовується до осіб, що займають державні посади або працюють у стратегічних секторах економіки, науки та культури, якщо вони порушили встановлені норми щодо взаємодії з агресором. Ця категорія охоплює: а) звільнення з державної служби (для чиновників, які здійснювали колабораційну діяльність); б) позбавлення наукових звань і ліцензій (для освітян, що пропагували ідеологію агресора); в) відсторонення від професійної діяльності (для журналістів, які поширювали антиукраїнську пропаганду).

4) Міжнародна відповідальність – застосовується до осіб, які вчинили злочини проти людяності, воєнні злочини або злочини геноциду. Вона реалізується через міжнародні судові інстанції, такі як Міжнародний кримінальний суд (МКС) та спеціальні трибунали. До таких злочинів відносяться: а) депортація мирного населення; б) організація масових репресій; в) застосування торгів або жорстокого поводження з військовополоненими.

Один із найважливіших аспектів у кваліфікації колабораційної діяльності є відмежування умислу від необережності. Колабораційна діяльність, як правопорушення, на відміну від багатьох адміністративних деліктів, передбачають наявність прямого умислу. Це означає, що особа: а) усвідомлювала характер своїх дій, тобто розуміла, що співпрацює з державою-агресором або її представниками; б) передбачала наслідки, а саме розуміла, що її дії можуть завдати шкоди національним інтересам держави; в) бажала або свідомо допускала настання таких наслідків, тобто мала намір сприяти агресору або розуміла можливі негативні наслідки для держави, але все ж продовжувала свої дії. Якщо особа діяла без усвідомлення зазначених обставин, її дії не можуть бути кваліфіковані як колабораційна діяльність. Це має важливе значення для адміністративного права, оскільки умисний характер правопорушення визначає необхідність диференціації адміністративної відповідальності.

У свою чергу, варто зазначити, що правозастосовна практика в Україні стикається з численними викликами, які потребують законодавчого врегулювання та розробки чітких адміністративно-правових критеріїв кваліфікації колабораційної діяльності. Основні проблеми включають:

1. Відсутність єдиного законодавчого визначення – адміністративне право не має спеціальної норми, що безпосередньо визначає колабораційну діяльність, як правопорушення. Це створює такі проблеми: а) правова невизначеність щодо осіб, які не вчинили злочину, але брали участь у діяльності окупаційних адміністрацій або поширювали антиукраїнську пропаганду; б) розмитість меж між адміністративною та кримінальною відповідальністю. Відсутність чітких критеріїв може призводити до неправильного застосування правових норм; в) неможливість адміністративного переслідування осіб, чия діяльність підриває державну безпеку.

2. Проблема визначення об'єктивних та суб'єктивних ознак правопорушення – у сучасній правозастосовній практиці необхідно чітко визначити: а) об'єктивні ознаки адміністративного правопорушення (форми прояву колабораційної діяльності, спосіб участі особи, наслідки її дій); б) суб'єктивну сторону правопорушення (умисел особи, мотиви, обізнаність про протиправність своїх дій). Ускладненням є доведення наміру особи, яка брала участь у діяльності окупаційного режиму, особливо якщо вона діяла під примусом чи з метою збереження власного життя.

3. Відсутність спеціальної норми щодо адміністративної відповідальності – сучасний Кодекс України про адміністративні правопорушення (КУпАП) не містить чітких норм, які б передбачали адміністративну відповідальність за: а) публічне схвалення дій агресора; б) співпрацю з окупаційною владою в адміністративних або економічних сферах; в) порушення санкційного режиму, встановленого щодо держави-агресора. Відсутність цих норм ускладнює правозастосування та призводить до необхідності адаптації інших загальних норм КУпАП, що не завжди є ефективним рішенням.

Виходячи із цього, ми вважаємо, що з метою ефективного правозастосування необхідно запровадити наступні зміни:

1. Введення спеціальної адміністративної відповідальності – одним із шляхів вирішення проблеми є внесення змін до КУпАП та введення нової глави, що регулює відповідальність за колабораційну діяльність, як адміністративне правопорушення. Це дозволить: а) чітко розмежувати адміністративну та кримінальну відповідальність; б) визначити склад правопорушення, пов'язаного із співпрацею з окупаційним режимом; в) надати правоохоронним органам ефективні інструменти для притягнення осіб до відповідальності ще до вчинення ними тяжких злочинів.

2. Впровадження механізмів доказування адміністративних правопорушень – для вдосконалення кваліфікації адміністративних правопорушень у сфері колабораційної діяльності необхідно: а) використовувати цифрові докази (активність у соціальних мережах, публічні виступи, елек-

тронне листування); б) запровадити спрощені механізми фіксації правопорушень, які дозволять оперативно розглядати справи про колабораційну діяльність; в) встановити можливість адміністративного запобігання правопорушенням (наприклад, шляхом офіційного попередження особам, що беруть участь у пропагандистській діяльності агресора).

3. Гармонізація адміністративного законодавства з міжнародними стандартами – з огляду на досвід європейських країн, доцільним є впровадження: а) санкційних адміністративних процедур щодо осіб, які мають економічні або політичні зв'язки з окупаційною владою; б) заборони на зайняття державних посад для осіб, які співпрацювали з агресором; в) механізмів адміністративного блокування інформаційних ресурсів, що поширюють пропаганду окупаційних адміністрацій.

Таким чином, запровадження комплексного адміністративно-правового підходу до боротьби з колабораційною діяльністю є важливим кроком у забезпеченні національної безпеки. Він має включати не лише репресивні заходи, а й механізми запобігання колабораційній діяльності. Ефективне застосування адміністративного законодавства сприятиме своєчасному реагуванню на загрози, що виникають внаслідок співпраці з агресором, та забезпечить правову визначеність у сфері національної безпеки.

Висновки. У ході дослідження було встановлено, що колабораційна діяльність є складним правовим явищем, яке потребує чіткого правового регулювання в рамках адміністративного права. Аналіз юридичних ознак колабораційної діяльності дозволив визначити її об'єкт, об'єктивну сторону, суб'єктивну сторону та суб'єкта правопорушення, що сприяє ефективному розмежуванню адміністративної та кримінальної відповідальності. Окрему увагу було приділено специфіці відповідальності посадових осіб, які зловживають своїм статусом у співпраці з окупаційними адміністраціями або іншим чином сприяють агресору. Це потребує посилення правового регулювання на рівні спеціальних норм адміністративного права та запровадження

додаткових механізмів люстрації, заборони на зайняття посад у державному управлінні та публічному секторі.

У статті розглянуто форми та способи реалізації колабораційної діяльності, що дозволило систематизувати прояви цього явища. Проведено порівняльний аналіз колабораційної діяльності та інших злочинів, зокрема державної зради, пособництва терористичним організаціям, фінансування тероризму, що дає можливість точніше кваліфікувати діяння, пов'язані з підтримкою держави-агресора. Окреслено основні виклики правозастосовної практики, серед яких відсутність єдиної законодавчої норми щодо адміністративної відповідальності за колабораційну діяльність, складність доведення умислу при кваліфікації таких правопорушень.

З метою вдосконалення адміністративного регулювання запропоновано: запровадження спеціальної адміністративної відповідальності за колабораційну діяльність, як правопорушення шляхом доповнення КУпАП відповідними статтями; розширення повноважень органів державної влади щодо виявлення та запобігання адміністративним колабораційним діянням, зокрема через використання цифрових доказів; гармонізація законодавства з міжнародними стандартами, включаючи санкційні процедури та заборону на зайняття державних посад особами, які співпрацювали з окупаційним режимом.

Таким чином, системний адміністративно-правовий підхід до кваліфікації та запобігання колабораційній діяльності має включати не лише каральні заходи, а й механізми превенції, що дозволять ефективно протидіяти колабораційній діяльності на ранніх стадіях її прояву. Відсутність належного адміністративного регулювання у цій сфері значно ускладнює боротьбу з цим явищем та потребує невідкладних законодавчих змін. Запровадження чітких адміністративно-правових норм, які дозволять оперативно виявляти, кваліфікувати та притягати до відповідальності осіб, що підтримують державу-агресора, є ключовим завданням правової системи України у контексті забезпечення національної безпеки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний кодекс України : Кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III : станом на 1 лют. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
2. Про санкції : Закон України від 14.08.2014 № 1644-VII : станом на 21 листоп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1644-18#Text>
3. Господарський кодекс України : Кодекс України від 16.01.2003 № 436-IV : станом на 28 лют. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text>
4. Податковий кодекс України : Кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI : станом на 21 січ. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>
5. Медицький І. Б. Суб'єкт колабораційної діяльності (теоретико-прикладний аналіз). *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2023. Вип. 1. С. 141-152.
6. Відповідальність за здійснення колабораційної діяльності. Wiki Legal Aid. URL: https://legallaid.wiki/index.php/Відповідальність_за_здійснення_колабораційної_діяльності
7. В українців високий запит на справедливість у справах про колабораціонізм. З часом він тільки зростатиме – дослідження ZMINA. URL: <https://zmina.info/news/v-ukrayinciv-vysokiy-zapyt-na-spravedlyvist-u-spravah-pro-kolaboraczionizm-z-chasom-vin-tilky-zrostatyme-doslidzhennya/>
8. Ясниська Т. Ю. Колабораційна діяльність в адміністративній сфері. Аналітично-порівняльне правознавство. 2024. № 12. С. 136-142.
9. Антонюк Н. Державна зрада і колабораційна діяльність. Слово Національної школи суддів України. 2021. № 4. С. 56–68.
10. Розслідування колабораційної діяльності: практ. посібник / Є. О. Письменський С. В. Головкін, А. В. Коваленко, В. В. Коваленко – Кив: ВД Дакор, 2024 – 260 с.
11. Римський статут міжнародного кримінального суду : Статут Міжнар. судів від 17.07.1998 : станом на 21 серп. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text
12. Дерейко І.І., Коваль М.В. Нюрнберзький процес 1945–1946. Енциклопедія історії України: Т. 7: Ми-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во "Наукова думка", 2010. – 728 с.: іл.. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Niurnberzkij_protsets
13. Колабораційна діяльність та пособництво державі-агресору: практика застосування законодавства та перспективи його удосконалення. Аналітичний звіт ГО «ZMINA». 2023. 60 с.

ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ В КООРДИНАЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРОКУРАТУРИ ТА ОРГАНІВ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN THE COORDINATION OF PROSECUTOR'S OFFICE AND PUBLIC ADMINISTRATION BODIES: COMPARATIVE LEGAL ASPECT

Великодний Д.В., докторант кафедри адміністративного та господарського права
Одеський національний університет імені І.І. Мечнікова

Дана стаття присвячена аналізу застосування інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) у координації діяльності прокуратури та органів публічного управління з метою вдосконалення системи державного управління в умовах цифрової трансформації. Автор розглядає сучасні тенденції впровадження інноваційних технологічних рішень, що сприяють оптимізації обміну даними між різними структурними підрозділами державного апарату, підвищенню оперативності прийняття рішень і забезпеченню високого рівня кібербезпеки. У статті аналізуються як технічні аспекти інтеграції існуючих інформаційних систем, так і організаційні та правові проблеми, що супроводжують цей процес, зокрема фрагментація інформаційних ресурсів, відсутність єдиних стандартів обміну даними, а також невідповідність нормативно-правової бази сучасним вимогам цифрової ери. Автор докладно розглядає потенціал використання алгоритмів машинного навчання, штучного інтелекту та систем аналізу великих даних для прогнозування та своєчасного реагування на загрози, що виникають у сфері державного управління, що дозволяє оптимізувати процеси прийняття управлінських рішень.

У дослідженні також висвітлюються проблеми недостатнього рівня цифрової грамотності співробітників державних установ, нерозвиненої інфраструктури та обмежених ресурсів, що створюють перешкоди для ефективної інтеграції ІКТ. Автор підкреслює необхідність удосконалення нормативно-правового регулювання, яке забезпечує законодавчу підтримку використання цифрових технологій, сприяє формуванню єдиного інформаційного простору і гарантує захист даних від кіберзагроз. Пропонуються рекомендації щодо впровадження електронного документообігу, модернізації існуючих інформаційних систем та розробки спільних протоколів обміну даними між прокуратурою та органами публічного управління, що сприятиме зниженню ризиків і підвищенню ефективності державного апарату.

Особлива увага приділяється розробці комплексної стратегії цифрової трансформації, яка включає технічне, правове та кадрове забезпечення процесу інтеграції ІКТ. Створення умов для безперервного професійного розвитку фахівців, здатних адаптуватися до швидких технологічних змін і впроваджувати інноваційні рішення, розглядається як ключовий фактор успіху. Автор стверджує, що формування висококваліфікованої команди спеціалістів дозволить забезпечити не лише технічну модернізацію, але й підвищення ефективності управлінських процесів, що є надзвичайно важливим у сучасних умовах стрімкої цифровізації.

У результаті дослідження автор приходить до висновку, що успішна інтеграція інформаційно-комунікаційних технологій у координацію діяльності прокуратури та органів публічного управління є необхідною передумовою для формування сучасної, відкритої та безпечної системи державного управління. Комплексний підхід, що об'єднує модернізацію технічної інфраструктури, удосконалення нормативно-правових механізмів і підвищення кваліфікації кадрів, сприятиме не лише оперативному реагуванню на сучасні виклики, а й довгостроковій стабільності та розвитку суспільства. Результати дослідження можуть стати основою для подальших наукових розробок і практичних заходів у сфері цифровізації державного управління, спрямованих на підвищення ефективності, прозорості та довіри до органів влади.

Ключові слова: інформаційно-комунікаційні технології, координація діяльності, прокуратура, органи публічного управління, цифрова трансформація, кібербезпека, інтеграція інформаційних систем, державне управління.

This article is devoted to the analysis of the use of information and communication technologies (ICT) in the coordination of the activities of the prosecutor's office and public administration bodies in order to improve the public administration system in the context of digital transformation. The author considers current trends in the implementation of innovative technological solutions that contribute to the optimization of data exchange between various structural units of the state apparatus, increasing the efficiency of decision-making and ensuring a high level of cybersecurity. The article analyzes both the technical aspects of the integration of existing information systems and the organizational and legal problems that accompany this process, in particular, the fragmentation of information resources, the lack of unified data exchange standards, as well as the inconsistency of the regulatory and legal framework with modern requirements of the digital era. The author examines in detail the potential of using machine learning algorithms, artificial intelligence and big data analysis systems to predict and timely respond to threats arising in the field of public administration, which allows optimizing the processes of managerial decision-making.

The study also highlights the problems of insufficient digital literacy of employees of state institutions, underdeveloped infrastructure and limited resources, which create obstacles to effective ICT integration. The author emphasizes the need to improve regulatory and legal regulation, which provides legislative support for the use of digital technologies, contributes to the formation of a single information space and guarantees data protection from cyber threats. Recommendations are offered for the implementation of electronic document management, modernization of existing information systems and the development of common data exchange protocols between the prosecutor's office and public administration bodies, which will help reduce risks and increase the efficiency of the state apparatus. Particular attention is paid to the development of a comprehensive digital transformation strategy, which includes technical, legal and personnel support for the ICT integration process. Creating conditions for continuous professional development of specialists who are able to adapt to rapid technological changes and implement innovative solutions is considered a key factor in success. The author argues that the formation of a highly qualified team of specialists will ensure not only technical modernization, but also an increase in the efficiency of management processes, which is extremely important in today's conditions of rapid digitalization.

As a result of the study, the author concludes that the successful integration of information and communication technologies into the coordination of the activities of the prosecutor's office and public administration bodies is a necessary prerequisite for the formation of a modern, open and secure system of public administration. A comprehensive approach that combines the modernization of technical infrastructure, the improvement of regulatory and legal mechanisms and the improvement of personnel qualifications will contribute not only to a prompt response to modern challenges, but also to the long-term stability and development of society. The results of the study can become the basis for further scientific developments and practical measures in the field of digitalization of public administration, aimed at increasing efficiency, transparency and trust in government bodies.

Key words: information and communication technologies, coordination of activities, prosecutor's office, public administration bodies, digital transformation, cybersecurity, integration of information systems, public administration.

Постановка проблеми. Сучасний розвиток інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) створює нові можливості для удосконалення координації діяльності між прокуратурою та органами публічного управління. Проте, разом із зростанням потенціалу цифрових рішень, виникають і низка серйозних викликів, що ускладнюють інтеграцію ІКТ у систему державного управління.

Однією з основних проблем є фрагментація інформаційних систем, яка унеможливує ефективний обмін даними між різними структурами. Відсутність єдиних стандартів та протоколів комунікації створює ризики затримок у прийнятті оперативних рішень, що особливо критично в умовах надзвичайних ситуацій або при реалізації заходів щодо забезпечення правопорядку.

Крім того, існує значний розрив у технічному та організаційному забезпеченні діяльності різних структур. Різні рівні цифрової грамотності працівників, недостатнє фінансування та слабка інтеграція сучасних технологій у повсякденну роботу призводять до того, що потенціал ІКТ не може бути використаний повною мірою. Також важливо враховувати питання кібербезпеки, оскільки зростання обсягу оброблюваних даних в умовах інтеграції різних систем підвищує ризики витоків конфіденційної інформації та інших кіберзагроз.

Інституційні та правові бар'єри також стають суттєвим викликом. Невизначеність законодавчої бази щодо використання ІКТ у координації діяльності державних органів, а також відсутність чітких механізмів співпраці між різними структурами створюють додаткові перешкоди для ефективної інтеграції цифрових технологій.

Отже, проблема полягає в необхідності створення єдиної стратегії впровадження інформаційно-комунікаційних технологій, яка б враховувала як технічні та організаційні аспекти, так і інституційно-правові питання. Лише комплексний підхід до вирішення зазначених проблем дозволить підвищити ефективність координації діяльності прокуратури та органів публічного управління, забезпечуючи прозорість, оперативність та високий рівень захисту інформації в сучасних умовах цифровізації державного управління.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі активно досліджується питання застосування інформаційно-комунікаційних технологій у координації діяльності прокуратури та органів публічного управління. У працях Бабіча А., Бугай О., Буткова О., Буткова О., Вукмировича С., Гавкалової Н., Грищини В., Капучу Н., Калініченка С., Корнієцького О., Кралі В., Кумара Дж., Фальковського А., Реддіка К., Рогатинської Н., Сухореброї Т., Юсібайлі Р., Ючебаша Е., Антопулоса Л., Гаупта Б., Бурдоносової М. та Чапка З. досліджуються сучасні підходи до використання цифрових технологій у державному управлінні, їхній вплив на ефективність публічного адміністрування та рівень взаємодії між державними органами. Особлива увага приділяється питанням цифрової трансформації управлінських процесів, кібербезпеки, удосконалення нормативно-правового регулювання та використання великих даних для підвищення ефективності ухвалення рішень.

Метою статті є проведення комплексного аналізу ролі інформаційно-комунікаційних технологій у забезпеченні ефективної координації діяльності між прокуратурою та органами публічного управління. Автор прагне визначити значення цифрових інструментів у сучасних умовах, дослідити існуючі технічні, організаційні, інституційні та правові перешкоди, які стримують впровадження сучасних технологій у державне управління, а також оцінити перспективи їх використання для оптимізації процесів обміну інформацією та підвищення оперативності прийняття рішень. Стаття спрямована на розкриття можливостей інтеграції інноваційних рішень у систему публічного управління, що дозволить забезпечити прозорість,

оперативність та високий рівень кібербезпеки, а також сприятиме формуванню конкретних рекомендацій щодо удосконалення інформаційної взаємодії між відповідними органами.

Виклад основного матеріалу. Подальший розвиток цифрових технологій у сфері координації діяльності державних органів потребує постійного аналізу та корегування стратегій впровадження інноваційних рішень. Одним із ключових напрямків є розробка інтегрованих систем, які дозволять не лише об'єднати існуючі інформаційні ресурси, а й забезпечити їх безперебійне функціонування у режимі реального часу. Такий підхід сприятиме швидкому виявленню та усуненню потенційних збоїв, що, в свою чергу, підвищує оперативність реагування на надзвичайні ситуації. У цьому контексті важливим є використання сучасних технологій обробки та аналізу даних, зокрема, алгоритмів машинного навчання та штучного інтелекту, що дозволяють ефективно прогнозувати ризики та автоматизувати процес прийняття рішень.

Суттєвим аспектом цифрової трансформації є створення умов для забезпечення високого рівня кібербезпеки. Враховуючи постійне зростання кіберзагроз, органам публічного управління та прокуратурі необхідно впроваджувати системи моніторингу, які забезпечують цілодобове відстеження підозрілих активностей, аналіз вхідних даних та швидке реагування на потенційні атаки. Розробка та впровадження сучасних засобів кіберзахисту сприятиме зниженню ризиків несанкціонованого доступу до конфіденційної інформації та збереженню цілісності державних даних. Водночас, це вимагає інтеграції технологій безпеки в усі рівні інформаційних систем, що використовуються в роботі органів державного управління.

Важливою складовою цифрової трансформації є інтеграція сучасних технологій аналізу даних для прогнозування можливих загроз у сфері державного управління. Закон України «Про захист персональних даних» визначає правові засади обробки та захисту персональних даних, що є надзвичайно важливим при впровадженні цифрових систем у прокуратурі та органах публічного управління [1]. Використання технологій штучного інтелекту та аналізу великих даних може підвищити ефективність координації між державними органами, зменшуючи вплив людського фактора та мінімізуючи ризики неправомірного використання інформації. Однак, для цього необхідно вдосконалити механізми контролю за обробкою даних та впровадити нові нормативно-правові акти, які б регулювали питання прозорості та відповідальності за порушення у сфері цифрових комунікацій.

Не менш важливим є забезпечення правової підтримки процесу цифровізації. Оновлення нормативно-правової бази має враховувати швидкий розвиток технологій та потреби сучасного суспільства. Розробка нових законодавчих актів, які регламентують використання цифрових технологій у взаємодії між різними державними структурами, створить правові умови для безперешкодного обміну інформацією та сприятиме розвитку партнерства між різними гілками влади. У цьому контексті особливе значення має забезпечення прозорості процесів, відкритості інформації та чіткого визначення відповідальності за порушення встановлених норм, що позитивно вплине на довіру суспільства до державних інститутів.

Одночасно, інтеграція ІКТ відкриває нові можливості для впровадження систем електронного документообігу, що значно спрощують адміністративні процедури. Це дозволяє скоротити час обробки інформації, зменшити бюрократичні перепони та оптимізувати внутрішні процеси у державних органах. Впровадження електронного документообігу сприятиме більш ефективному контролю за виконанням службових обов'язків, створюючи умови для швидкого обміну інформацією між прокуратурою та органами публічного управління.

Окрему увагу слід приділити впровадженню електронного документообігу, що є одним із пріоритетних напрямків цифровізації державного управління. Відповідно до статті 8 Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг», органи державної влади зобов'язані використовувати електронний документообіг у своїй діяльності, що значно спрощує адміністративні процедури та скорочує витрати часу на опрацювання інформації [2]. Водночас, ефективність такого механізму залежить від інтеграції єдиних стандартів та протоколів обміну даними між прокуратурою та органами публічного управління. Зокрема, важливим є подальше вдосконалення правових механізмів регулювання електронних взаємодій через прийняття сучасних державних стандартів у сфері цифрових технологій, що дозволить мінімізувати ризики технічних збоїв та забезпечить високий рівень безпеки цифрових комунікацій.

Насамкінець, слід зазначити, що комплексна інтеграція інформаційно-комунікаційних технологій у систему державного управління створює передумови для модернізації не лише технічних аспектів роботи державних інститутів, а й самої організаційної культури. Співпраця, орієнтована на використання сучасних технологічних рішень, сприятиме підвищенню ефективності управлінських процесів, покращенню взаємодії між різними структурами та формуванню адаптивного механізму реагування на виклики цифрової ери. Таким чином, впровадження ІКТ є важливим кроком на шляху до створення сучасної, відкритої та безпечної системи державного управління, здатної відповідати вимогам сучасного інформаційного суспільства.

У перспективі подальшої цифрової трансформації державного управління важливим завданням залишається створення умов для безперервного вдосконалення інтегрованих систем, що забезпечують не лише технічну сумісність, а й ефективну взаємодію між різними державними структурами. Розвиток нових інформаційних платформ відкриває можливості для впровадження систем штучного інтелекту, здатних аналізувати великі масиви даних і прогнозувати потенційні загрози, що дозволить оперативно реагувати на виникаючі проблеми у режимі реального часу. Це, своєю чергою, сприятиме зменшенню ризиків та підвищенню ефективності прийняття управлінських рішень.

Теоретичні основи використання ІКТ у державному управлінні розглядаються у рамках таких концепцій, як New Public Management та Actor Network Theory. Ці підходи дають можливість оцінити вплив ІКТ на процеси прийняття рішень і управління публічними ресурсами [3].

Поглиблена цифровізація також вимагає постійного оновлення правової бази, що регулює процеси взаємодії між органами прокуратури та органами публічного управління. Необхідно впроваджувати законодавчі ініціативи, спрямовані на створення єдиного нормативного поля для використання цифрових технологій, що дозволить забезпечити прозорість, підзвітність та оперативність державного управління. Зокрема, важливою є розробка механізмів правового захисту даних, що опрацьовуються в єдиній інформаційній системі, і визначення чітких стандартів для взаємодії між структурами, що враховують сучасні виклики кібербезпеки.

Значну роль у цьому процесі відіграє розвиток інституційного партнерства між органами влади, яке сприятиме обміну досвідом, впровадженню кращих практик і формуванню спільних проектів з цифровізації державного управління. Такий підхід стимулює інновації, дозволяє швидко адаптуватися до змін технологічного середовища та підвищувати ефективність роботи державних інституцій. Інституційна співпраця також створює передумови для розробки спільних стандартів та протоколів, що сприятимуть безперешкодному обміну даними між різними рівнями управління.

У контексті глобальних тенденцій, спрямованих на підвищення ролі цифрових технологій у суспільному управлінні, особливу увагу слід приділити інтеграції інноваційних рішень у систему прийняття рішень. Використання інтерактивних платформ для моніторингу стану об'єктів державного управління, електронних сервісів для громадян і систем аналітичного прогнозування створює умови для більшої відкритості і підзвітності роботи державних органів. Це не лише сприяє оптимізації процесів управління, а й посилює довіру громадськості до інститутів влади.

Таким чином, подальша інтеграція інформаційно-комунікаційних технологій у координацію діяльності прокуратури та органів публічного управління є невід'ємною частиною сучасної стратегії цифрової трансформації держави. Систематичне вдосконалення технічних рішень, розширення нормативно-правової бази та зміцнення інституційного партнерства створюють фундамент для формування високоефективної, відкритої та безпечної системи управління, здатної оперативно реагувати на виклики сучасного інформаційного суспільства.

Подальше дослідження проблеми свідчить, що для досягнення максимального ефекту від впровадження інформаційно-комунікаційних технологій необхідно не лише модернізувати технічну базу, а й розвивати культуру взаємодії між представниками різних органів влади. В умовах стрімкого технологічного прогресу важливо постійно оновлювати підходи до управління даними, враховуючи як сучасні виклики, так і перспективи майбутніх інновацій. Таке оновлення вимагає комплексного аналізу існуючих процесів, виявлення слабких ланок та розробки стратегічних рішень, що враховують особливості функціонування кожного з суб'єктів державного управління.

Інтеграція новітніх технологій стає каталізатором змін, які впливають не лише на оперативну діяльність, але й на стратегічне планування роботи органів публічного управління та прокуратури. Використання автоматизованих систем обробки даних дозволяє зменшити людський фактор, що традиційно супроводжується помилками, і забезпечує більш точне прогнозування подій. У цьому контексті впровадження технологій машинного навчання і штучного інтелекту сприяє формуванню аналітичних моделей, які можуть враховувати як внутрішні процеси, так і зовнішні впливи, забезпечуючи прийняття рішень на основі комплексного аналізу інформації. Досвід розвинених країн показує, що успіх цифрової трансформації державного управління залежить від модернізації ІКТ-інфраструктури, професійного розвитку кадрів та створення сприятливого політичного середовища [4].

Незважаючи на очевидні переваги цифровізації, слід враховувати й потенційні ризики, пов'язані з надмірною залежністю від технологічних рішень. Зокрема, важливою залишається проблема забезпечення надійного захисту інформації, оскільки збільшення обсягів оброблюваних даних і їх централізація створюють додаткові виклики в контексті кібербезпеки. Постійне вдосконалення систем захисту, розробка нових підходів до управління інцидентами та формування спеціалізованих підрозділів, що займаються кіберзахистом, є невід'ємною частиною стратегії цифрової трансформації.

Окрім технічного та правового забезпечення, важливою залишається і соціальна складова цього процесу. Підвищення довіри серед громадськості до використання цифрових технологій у державному управлінні вимагає прозорості у прийнятті рішень, відкритості інформації та активного залучення зацікавлених сторін до обговорення та формування нормативних актів. Співпраця між державними органами, експертними спільнотами та представниками бізнесу дозволяє створити умови для конструктивного діалогу та взаємного навчання, що є необхідним для адаптації до змін у глобальному інфор-

маційному середовищі. Дослідження впровадження ІКТ у державне управління в Україні вказують, що країна має всі передумови для розвитку цифрової інфраструктури. Однак на заваді стоять низька цифрова грамотність службовців та недостатнє фінансування цифрових реформ [5]. Використання електронних платформ та соціальних мереж у державному управлінні значно покращує взаємодію між владою та громадянами. Це сприяє підвищенню прозорості процесів та формуванню громадської довіри до державних інститутів [6].

Таким чином, впровадження інформаційно-комунікаційних технологій у координацію діяльності прокуратури та органів публічного управління стає стратегічним інструментом модернізації державного апарату. Постійне вдосконалення технологічних рішень, удосконалення нормативно-правової бази та розвиток партнерських відносин між усіма учасниками процесу сприятимуть створенню ефективної, безпечної та адаптивної системи управління, здатної оперативно реагувати на виклики сучасності та забезпечувати стабільність і розвиток суспільства в умовах цифрової ери.

Оновлення нормативно-правової бази є критично важливим аспектом ефективної цифровізації діяльності органів прокуратури та публічного управління. Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» визначає правові та організаційні основи забезпечення кібербезпеки держави, що є ключовим аспектом у цифровізації державного управління [7]. Крім того, стаття 17 Закону України «Про електронні довірчі послуги» встановлює основи для безпечного електронного документообігу, що дозволяє органам прокуратури ефективно взаємодіяти з іншими державними структурами, використовуючи сучасні цифрові засоби комунікації [8]. Водночас, для належного функціонування таких систем необхідне розроблення додаткових підзаконних актів, які деталізували б процедури обміну інформацією та встановлювали чіткі стандарти кібербезпеки.

У процесі подальшої реалізації цифрових інновацій у державному управлінні важливо зосередити увагу на системному підході до інтеграції інформаційних ресурсів, що дозволить забезпечити безперервність обміну даними між різними ланками управління. Одночасне удосконалення технічної інфраструктури та адаптація організаційних процесів сприятиме створенню динамічного інформаційного простору, де кожна структура зможе оперативно отримувати необхідні дані, аналізувати їх і приймати рішення на основі актуальної інформації. Такий підхід дозволить мінімізувати затримки у передачі інформації, що критично важливо для своєчасного реагування на надзвичайні ситуації та для планування стратегічних заходів. Дослідження доводять, що інформаційна підтримка діяльності державних органів відіграє важливу роль у формуванні сучасного управлінського середовища. Зокрема, організаційно-правові, фінансово-економічні та соціально-психологічні механізми мають значний вплив на розвиток інформаційного середовища [9].

На практиці реалізація інтегрованих інформаційних систем потребує врахування специфіки роботи кожного окремого суб'єкта державного управління. Наприклад, прокуратура, яка відповідає за контроль за дотриманням законності, повинна мати доступ до оперативних даних, що надходять від органів публічного управління, для швидкого реагування на порушення. У свою чергу, органи публічного управління отримують можливість своєчасно коригувати діяльність, базуючись на аналітичних даних і прогнозах, отриманих з використанням алгоритмів машинного навчання. Така взаємодія сприяє більш комплексному аналізу ситуації, що дозволяє не лише вирішувати поточні завдання, але й розробляти превентивні заходи щодо запобігання можливим порушенням. Розвиток багаторівневого управління вимагає ефективного

використання ІКТ для забезпечення взаємодії між різними рівнями влади. В Туреччині використання цифрових технологій у держуправлінні сприяло адаптації управлінських процесів до глобальних стандартів [10].

Важливо також зазначити, що успішне впровадження ІКТ у сфері координації діяльності державних органів вимагає створення сприятливого правового поля. Оновлення нормативно-правової бази має відбуватися у відповідності з сучасними вимогами до захисту інформації, забезпечення конфіденційності та прозорості роботи органів влади. Законодавчі ініціативи повинні враховувати швидкість технологічних змін та бути гнучкими, аби адаптуватися до нових викликів, які виникають у сфері цифрової безпеки. Це дозволить не лише знизити ризики кіберзлочинності, але й сприятиме формуванню довіри серед громадськості та співробітників державних установ. Використання ІКТ для забезпечення громадської безпеки є ключовим елементом ефективного державного управління. Наприклад, у США цифрові технології використовуються для прогнозування, виявлення та реагування на надзвичайні ситуації [11].

Одним із перспективних напрямків є використання технологій штучного інтелекту та аналітики великих даних для побудови систем раннього попередження про можливі порушення або загрози. Завдяки інтелектуальним алгоритмам можна не тільки аналізувати поточні дані, але й прогнозувати потенційні негативні тенденції, що дозволить попереджувати розвиток кризових ситуацій. Реалізація таких рішень вимагає високого рівня координації між технічними експертами, аналітиками та керівниками органів управління, що стимулює обмін знаннями і сприяє формуванню синергетичного ефекту у вирішенні складних завдань. Інформаційно-комунікаційні технології відіграють важливу роль у забезпеченні прозорості державної політики та громадської участі в управлінні. Дослідження показують, що ІКТ є основою електронного урядування, електронного голосування та інших форм електронної демократії [12].

Також, варто наголосити на значенні підвищення кваліфікації кадрів та формуванні культури безперервного професійного розвитку в контексті цифровізації. Спеціалізоване навчання, семінари та тренінги з питань використання сучасних інформаційних технологій дозволяють співробітникам державних установ ефективно освоювати нові інструменти та адаптуватися до змін у технологічному середовищі. Це створює умови для формування висококваліфікованої команди, яка здатна не лише використовувати сучасні цифрові платформи, а й впроваджувати інноваційні підходи в управлінні, що забезпечує стійкість та ефективність роботи державного апарату. Безперервне навчання державних службовців у сфері цифрових технологій є критично важливим для ефективної реалізації електронного урядування. Дослідження показують, що підвищення кваліфікації кадрів позитивно впливає на ефективність державного управління [13].

Таким чином, подальший розвиток інтеграції інформаційно-комунікаційних технологій у координацію діяльності прокуратури та органів публічного управління є складним, багатовимірним процесом, який охоплює технічні, організаційні, правові та кадрові аспекти. Систематичне вдосконалення цифрової інфраструктури, створення умов для обміну інформацією в режимі реального часу та забезпечення належного рівня кібербезпеки в сукупності з адаптацією нормативної бази створюють фундамент для формування сучасної, ефективно та відкритої системи державного управління.

Висновки. Узагальнюючи вищевикладені роздуми, можна стверджувати, що інтеграція інформаційно-комунікаційних технологій у систему координації діяльності прокуратури та органів публічного управління є невід'ємною складовою сучасної стратегії цифрової трансформації

держави. Впровадження сучасних технологічних рішень сприяє підвищенню оперативності прийняття управлінських рішень, забезпечує ефективний обмін інформацією та створює умови для своєчасного реагування на виклики інформаційного суспільства. Однак успіх цього процесу залежить не лише від технічних аспектів, а й від розбудови правового поля, удосконалення організаційних процесів і постійного підвищення кваліфікації кадрів. Лише комплексний підхід, що враховує всі зазначені чинники, дозволить сформувати сучасну, безпечну та відкриту систему державного управління, здатну адекватно відповідати на сучасні виклики та забезпечувати стабільність і розвиток суспільства в умовах стрімкого технологічного прогресу.

Розглядаючи перспективи подальшої цифровізації, слід відзначити, що впровадження інноваційних інформаційних технологій стає каталізатором змін не тільки в оперативній діяльності, але й у стратегічному плануванні роботи державних органів. Розширення можливостей аналітики великих даних і штучного інтелекту дозволить своєчасно виявляти потенційні загрози, удосконалювати систему раннього попередження та приймати більш зважені управлінські рішення. Це сприятиме формуванню передбачуваного і гнучкого механізму реагування на зовнішні виклики, що є надзвичайно важливим в умовах динамічних змін сучасного інформаційного середовища. Гнучкість законодавства, орієнтованого на цифрові інновації,

дозволить оперативно реагувати на нові виклики та забезпечить правову підтримку процесів інтеграції інформаційних систем. Належне правове регулювання сприятиме зниженню ризиків, пов'язаних із кібербезпекою, і створить умови для формування довіри як серед співробітників державних структур, так і серед громадськості.

Не менш важливим залишається аспект підготовки та підвищення кваліфікації кадрів, які працюють у сфері цифровізації державного управління. Створення системи безперервного професійного розвитку, орієнтованої на освоєння новітніх технологій, сприятиме формуванню висококваліфікованого персоналу, здатного ефективно адаптуватися до змін у цифровому середовищі та впроваджувати інноваційні рішення у повсякденну практику.

Таким чином, інтеграція інформаційно-комунікаційних технологій у координацію діяльності прокуратури та органів публічного управління є багатограним процесом, що вимагає системного підходу, взаємодії технічних, правових та кадрових ресурсів. Подальше вдосконалення технологічної інфраструктури, удосконалення нормативно-правових механізмів та розвиток інституційної взаємодії створюють міцний фундамент для формування сучасної, відкритої та безпечної системи державного управління, здатної ефективно відповідати на виклики цифрової ери та забезпечувати стабільний розвиток суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про захист персональних даних : Закон України від 01 черв. 2010 р. № 2297-VI : станом на 18 січ. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text> (дата звернення: 04.02.2025).
2. Про електронні документи : Закон України від 22 трав. 2003 р. № 851-IV : станом на 18 січ. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#Text> (дата звернення: 04.02.2025).
3. Buhai O. Theoretical foundations of using information and communication technologies in public administration decision-making processes. *Scientific Journal of Polonia University*. 2021. № 46 (3). С. 135–146. DOI: 10.23856/4618.
4. Reddick C. G. *Public Administration and Information Technology*. Cham : Springer, 2021. 274 p. DOI: 10.1007/978-3-030-37464-8.
5. Gavkalova L., Savchuk V., Skrynnyk I. Analysis of information and communication technology in public administration. *Public Administration and Law Review*. 2022. № 2. DOI: 10.36690/2674-5216-2022-2-23.
6. Yusifbayli R. Communicative technologies in the interaction of society and public administration. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv*. 2021. № 1(119). С. 55–62.
7. Про стандартизацію : Закон України від 05 жовт. 2017 р. № 2163-VIII : станом на 28 черв. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text> (дата звернення: 04.02.2025).
8. Проелектронні довірчі послуги : Закон України від 05 жовт. 2017 р. № 2155-VIII : станом на 18 груд. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#Text> (дата звернення: 04.02.2025).
9. Korniietskyi O., Kalinichenko S., Kralia V. Public management mechanisms of information support of public authorities communications. *Ukrainian Journal of Applied Economics*. 2020. № 1(30). С. 85–92. DOI: 10.36887/2415-8453-2020-1-30.
10. Yucebas E. The Transformation of the Public Administration in the Multi-Level Governance Era. *Research Anthology on Digital Transformation, Organizational Change, and the Impact of Remote Work*. IGI Global, 2021. P. 75–93. DOI: 10.4018/978-1-5225-5547-6.CH002.
11. Kapucu N., Haupt B. Information Communication Technology Use for Public Safety in the United States. *Frontiers in Communication*. 2016. Vol. 1. Article 8. DOI: 10.3389/fcomm.2016.00008.
12. Rohatynska N., Butkov O., Butkova O., Burdonosova M., Sukhorebra T. Use of information and communication technologies in democratic processes. *Cuestiones Políticas*. 2022. № 75. С. 123–132. DOI: 10.46398/cuestpol.4075.13.
13. Babic A., Vukmircovic S., Capko Z. Role Of Information And Communication Technology In Lifelong Learning For Employees In Public Administration. *Economy of Eastern Croatia – Yesterday, Today, Tomorrow*. 2017. № 4. С. 222–231.

СИСТЕМА АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА УКРАЇНИ: ФОРМУВАННЯ СТРУКТУРИ ЗА ДЕДУКТИВНИМИ ТА ІНДУКТИВНИМИ ЧИННИКАМИ

THE SYSTEM OF ADMINISTRATIVE LAW OF UKRAINE: FORMATION OF A STRUCTURE BASED ON DEDUCTIVE AND INDUCTIVE FACTORS

Галуцько В.В., д.ю.н., професор,
голова

*Громадська організація «Академія адміністративно-правових наук»,
професор кафедри адміністративного права,
інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін
Київський університет інтелектуальної власності та права*

Іванишук А.А., д.ю.н., професор,
директор

Науково-дослідний інститут морського і космічного права

Фелик О.В., доктор філософії у галузі «Право»,
докторант

Київський університет інтелектуальної власності та права

Лазарев А.А., к.ю.н.,
доцент кафедри адміністративного права,
інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін
Київський університет інтелектуальної власності та права

Глобенко І.О., д. філос. в галузі «Право»,
доцент кафедри адміністративного права,
інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін
Київський університет інтелектуальної власності та права

Галуцько В.В., доктор філософії в галузі «Право»,
доцент кафедри адміністративного права,
інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін
Київський університет інтелектуальної власності та права

У статті доведено гіпотезу, що до структури галузі адміністративного права України відноситься «Спеціальне адміністративне право» поряд із Загальним та Особливим. Саме Спеціальне адміністративне право забезпечує чітке впорядкування адміністративно-правових відносин та відкриває широкі можливості для формування системного й ефективного публічного адміністрування у будь-якій галузі, сфері чи секторі суспільного життя, що врегульовані нормами адміністративного права. Підкреслено, що завдяки дедуктивному методу вдалося визначити основні складові Загального адміністративного права, яке формує засади, інструменти та адміністративні процедури публічного адміністрування. До його складових належать: принципи адміністративного права, джерела, виокремити основні складові Спеціального адміністративного права. За сучасних умов до нього належить публічне адміністрування у таких ключових галузях, як оборона, культура, наука, освіта, юстиція, економіка, інфраструктура, охорона здоров'я, енергетика, соціальна політика, реінтеграція тимчасово окупованих територій, цифрова трансформація, стратегічні галузі промисловості, розвиток громад і територій. Солідаризуємося з тими вченими, які відстоюють недоцільність безпосереднього віднесення до галузі адміністративного права системи тих однорідних правових норм, які, хоча й мають ознаки адміністративних, проте вже отримали самостійне узагальнення та визнання в системі права України. Це, зокрема, екологічне право, фінансове право (разом із його складовими – митним та податковим правом), аграрне право та деякі інші.

Ключові слова: адміністративний орган, адміністративна процедура, адміністративні послуги, адміністративно-деліктне право, Загальне адміністративне право, джерела адміністративного права, інструменти публічного адміністрування, Особливе адміністративне право, поліцейське право, принципи адміністративного права, службове право, Спеціальне адміністративне право, суб'єкт адміністративного права.

The article substantiates the hypothesis that the structure of the branch of administrative law in Ukraine includes "Special Administrative Law" alongside General and Particular Administrative Law. It is Special Administrative Law that ensures the clear regulation of administrative-legal relations and opens broad opportunities for the formation of systematic and effective public administration in any field, sphere, or sector of public life governed by the norms of administrative law. It is emphasized that the deductive method has successfully identified the main components of General Administrative Law, which forms the principles, tools, and administrative procedures of public administration. Its components include: the principles of administrative law, sources, administrative bodies, administrative services, tools of public administration, and administrative procedures. By synthesizing theoretical developments and practical experience, it has been possible not only to justify but also to gradually establish the main components of Particular Administrative Law, which systematizes and details the legal relations of Service Law and Administrative-Tort Law. At the same time, the scientific discussion continues regarding Police Law and some others. The application of the inductive method has allowed, based on the direct challenges of public administration practice, to identify the main components of Special Administrative Law. Under modern conditions, it includes public administration in such key areas as defense, culture, science, education, justice, economy, infrastructure, healthcare, energy, social policy, reintegration of temporarily occupied territories, digital transformation, strategic

industries, and community and territorial development. We stand in solidarity with those scholars who argue against directly including in the branch of administrative law those systems of homogeneous legal norms that, although they bear the characteristics of administrative law, have already gained independent generalization and recognition in the legal system of Ukraine. These include, in particular, environmental law, financial law (along with its components—customs and tax law), agrarian law, and some others.

Key words: administrative body, administrative offense law, administrative procedure, administrative services, general administrative law, instruments of public administration, police law, principles of administrative law, service law, sources of administrative law, special administrative law, specific administrative law, subjects of administrative law.

Вступ. Теорія та практика адміністративного права України динамічно розвиваються, що зумовлено низкою різноманітних об'єктивних детермінантів та суб'єктивних факторів. По-перше, євроатлантичні прагнення українського народу вимагають як від публічної влади, так і від науковців, наближати норми адміністративного права до цінностей та стандартів Європейського Союзу, а у сфері оборони – до потреб застосування нових ефективних тактик ведення бойових дій, логістичного забезпечення військовослужбовців Збройних сил інших сил безпеки і оборони України. По-друге, повномасштабне російське вторгнення в Україну змушує оперативно забезпечувати оборону країни засобами адміністративного права. У цьому випадку практика часто випереджає теорію. Зокрема, публічне адміністрування логістики, виробництво зброї, боєприпасів, безпілотних літальних апаратів випереджає не лише теорію адміністративного права, але й чинне позитивне право. Підприємці іноді змушені працювати поза межами правового поля, щоб забезпечити військовослужбовців Збройних Сил України та інших сил безпеки необхідним для оборони Вітчизни, зокрема при їх випробуванні. По-третє, серед усіх галузей права саме адміністративне право має найбільшу кількість вчених, що сприяє його об'ємному розвитку. Це призводить до виникнення нових, якісно інноваційних теорій та практичних пропозицій, які формують сучасний науковий дискурс.

Одним із ключових питань, яке постійно виникає на різних етапах розвитку суспільства та права, є система права загалом та адміністративного права зокрема. У перші роки незалежності України наші вельмишановні вчені – кращі мислителі у галузі адміністративного права – адаптували теорію так званого «управлінського права» до вимог демократичної правової держави. За це їм велика вдячність та повага. Саме завдяки їхній праці в Україні почали утверджуватися публічно-правові відносини, засновані на пріоритеті прав і свобод людини та громадянина. Однак адаптація теорії, яка десятиліттями обслуговувала тоталітарну державу, об'єктивно не могла забезпечити всі потреби громадян України якісними адміністративними послугами, підзаконними нормативно-правовими актами, що відповідали б європейським цінностям та стандартам Європейської спільноти. Це, у свою чергу, гальмувало надання ефективних та справедливих поліцейських, ліцензійних, контрольних, митних, податкових та інших послуг.

Молода генерація вітчизняних вчених запропонувала новітню систему адміністративного права, яка опирається на європейські, в першу чергу німецькі, правові традиції та потреби практики. Безсумнівно, це стало позитивним чинником, який мав певною мірою революційне значення для розвитку теорії та практики адміністративного права. Проте, на наш погляд, у цьому випадку було здійснено певне заперечення всіх попередніх здобутків вітчизняного адміністративного права перших десятиліть незалежності України. Такий підхід є не лише невиваженим, але й шкідливим з погляду традицій українського народу, які, у більшості відповідають європейським цінностям.

У цій статті пропонується авторська, удосконалена система структури адміністративного права України, яка поєднує в собі засади європейських цінностей та традицій, одночасно зберігаючи на рівні інструментарію кращі здобутки попередніх епох, що відповідають вимогам правової держави. Ця система враховує як сучасні виклики, так і історичний досвід, що робить її більш збалансованою та ефективною.

Огляд останніх досліджень. Слід зазначити, що до питання структури системи адміністративного права в тій чи іншій мірі зверталися практично всі вчені у галузі адміністративного права. Серед них – С. Алфьоров, Б. Балан, В. Басс, В. Бевзенко, А. Берляч, І. Биков, В. Біла, Л. Біла-Тіунова, Т. Білоус-Осін, Ю. Битяк, І. Бородин, О. Буханевич, Д. Бузницький, С. Ващенко, Ю. Ващенко, Б. Вершинін, Д. Вершинін, В. Гаращук, Л. Головій, О. Гулак, Ю. Даниленко, О. Дрозд, С. Діденко, П. Діхтієвський, М. Долгополова, О. Дьяченко, А. Замрига, О. Зима, А. Івановська, І. Казанчук, Т. Карабін, С. Ківалов, Б. Коваленко, Л. Коваленко, В. Колпаков, А. Комзюк, Т. Коломось, І. Компанієць, І. Костенко, Г. Крайник, Д. Кривцун, О. Кругицький, І. Кудерська, Н. Кудерська, С. Кузніченко, О. Кузьменко, В. Кузьмишин, А. Купін, В. Курило, О. Маркова, В. Марчук, Т. Мацелик, І. Мацелюх, Р. Мельник, О. Мілієнко, І. Мішук, К. Мудрицька, В. Настюк, А. Нашинець-Наумова, М. Новікова, І. Орловська, Б. Павлюк, В. Пашинський, С. Петков, Н. Писаренко, І. Підберезний, О. Піддубний, М. Пихтін, Л. Попова, С. Попова, А. Продан, О. Правоторова, О. Проневич, М. Руденко, О. Рябенко, О. Салманова, О. Синявська, О. Ситников, А. Скрипник, О. Соловйова, В. Стеценко, С. Стеценко, М. Тищенко, Р. Тополя, Ф. Фіночко, О. Червякова, В. Чорна, В. Шкарупа, М. Шульга та інші.

Проте, незважаючи на значний внесок цих дослідників, проблема сучасного оформлення структури системи адміністративного права залишається актуальною та вимагає подальшого наукового осмислення. Це пов'язано з динамічним розвитком суспільних відносин, зростанням ролі публічної адміністрації у забезпеченні прав і свобод громадян, а також інтеграцією України до європейського правового простору.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі доктринальних положень учених у галузі адміністративного права, з урахуванням чинного законодавства, використовуючи методологію дедуктивного та індуктивного аналізу, удосконалити структуру системи адміністративного права України та стимулювати подальші розвідки в у цьому напрямі.

Виклад основних положень. Великий український мислитель у галузі адміністративного права Ю. П. Битяк (28.04.1949–28.03.2023), доводив, що система адміністративного права – «це сукупність адміністративно-правових норм та інститутів, об'єднаних єдиним предметом і методом, принципами й цілями та розташованих у певній логічній послідовності». Вона складається з двох частин: загальної і особливої. Норми загальної частини адміністративного права мають універсальний характер і розраховані на застосування в усіх галузях і сферах функціонування органів виконавчої влади, інших уповноважених здійснювати управлінську діяльність суб'єктів. Ці норми закріплюють принципи здійснення державного управління; правове становище суб'єктів адміністративного права; форми й методи управлінської діяльності органів виконавчої влади, місцевого самоврядування; спеціальні адміністративно-правові режими; засоби забезпечення законності й дисципліни в сфері управління, а також регламентують адміністративний процес і відповідальність за адміністративним правом. Особливу частину адміністративного права складають норми, призначені для регулювання відносин, що виникають у окремих галузях управління. Ця частина об'єднує: адміністративно-правові засади організації матеріального виробництва

(управління народним господарством), соціально-культурного та адміністративно-політичного будівництва. На думку мислителя, зазначені норми спрямовано на впорядкування суспільних відносин у певних сферах. Так, за допомогою норм першої групи регламентують відносини у сферах економіки, сільського господарства, будівництва та житлово-комунального господарства, комунікацій, використання й охорони природних ресурсів, торгівлі, фінансів тощо. Відносини у сферах освіти, науки, охорони здоров'я, культури, соціального захисту населення регулюють норми другої групи. Норми третьої групи спрямовано на регламентацію відносин у сферах оборони, національної безпеки, внутрішніх справ, юстиції, закордонних справ. Приписи загальної і особливої частин взаємозалежні й представляють єдине ціле – систему адміністративного права. Це підтверджує той факт, що норми загальної частини застосовують до всіх інститутів особливої частини [1, с. 38–40].

Ми з глибокою повагою ставимося до наукових розробок академіка НАПрН України, професора Ю. П. Битяка. Саме на його наукову долю, а також на плечі ще декількох видатних учених у галузі адміністративного права перехідного періоду, випало надзвичайно важливе завдання – впорядкувати основні інститути адміністративного права, які формувалися в умовах попередньої епохи. Їхня титанічна праця стала ключовою у трансформації адміністративного права: від архаїчних постулатів адміністративної системи тоталітарної держави до адміністративного права незалежної України, що ґрунтується на принципах демократії, верховенства права та захисту прав людини.

Цей складний і водночас доленосний перехід відбувався в умовах кардинальних змін державного устрою та суспільних пріоритетів. У новій правовій реальності Україна задекларувала основоположні цінності – людину, її життя, здоров'я, честь, гідність і недоторканність, які стали невід'ємним фундаментом правової держави. Теорія та практика адміністративного права були не лише адаптовані до цих цінностей, а й набули нової місії – ефективно їх захищати, слугувати правовою опорою для суспільства та державного управління, забезпечуючи справедливість, прозорість і законність адміністративних процесів у демократичній Україні.

Схожу точку зору мали практично в усі інші науковці у галузі адміністративного права тієї доби. Наприклад, С. Алфьоров, С. Ващенко, М. Долгополова та А. Купін розглядали адміністративне право як фундаментальну галузь правової системи, що поділяється на загальну, особливу та спеціальну частини. Загальна частина містить норми щодо принципів публічного адміністрування, правового статусу суб'єктів, адміністративного процесу та механізмів забезпечення законності. Особлива частина регламентує управління у різних сферах, таких як промисловість, соціальна політика, освіта, юстиція тощо. Спеціальна частина охоплює адміністративно-правове регулювання окремих напрямів, наприклад, діяльність правоохоронних органів. Дослідники також акцентують увагу на відмінності між системою адміністративного права та системою адміністративного законодавства: перша охоплює сукупність норм, інститутів і підгалузей, а друга – нормативно-правові акти, що врегульовують адміністративно-правові відносини. Вони підкреслювали, що адміністративне право характеризується наявністю підгалузей, зокрема законодавства про виконавчу владу, державну службу, управлінські процедури, адміністративну відповідальність, місцеве самоврядування тощо. У межах системи адміністративного права виокремлюються адміністративно-правові інститути, які можуть бути галузевими, міжгалузевими, регулятивними чи охоронними [2, с. 10–13].

Проте ключовою тезою, яку ми зазначили вище, є те, що інститути адміністративного права попередньої епохи

були *адаптовані* (курсив наш) до засад правової та демократичної держави. Іншими словами, за певних обставин вони не відображали всієї багатогранної палітри викликів, що постали перед суспільством у процесі розбудови системи адміністративного права на основі принципів верховенства права та європейських цінностей. Аналогічно, цей процес вимагав не лише формального оновлення нормативної бази, а й глибокого переосмислення фундаментальних підходів до правового регулювання, впровадження нових механізмів правозастосування та забезпечення ефективного адміністративного захисту прав і свобод громадян.

З цим завданням, на наш погляд, найбільш успішно справився, професор Р. Мельник, який у своїх наукових доробках підкреслив, що адміністративне право є надзвичайно об'ємним та складним юридичним утворенням. Це ускладнює його розуміння та вивчення, оскільки як студенти, так і практикуючі юристи змушені шукати необхідні норми серед тисяч юридичних актів. Для подолання цієї складності вчений запропонував «розкладання» адміністративного права на окремі елементи, які разом утворюють його систему. Основними елементами цієї системи є норми, інститути та підгалузі адміністративного права. Одночасно він зазначив, що виділення цих елементів є умовним, оскільки в юридичній науці досі немає чітких критеріїв для їх розмежування. Як критерій часто використовується «обсяг правового регулювання»: якщо сукупність норм регулює невелике коло однорідних суспільних відносин, то вона утворює інститут права, а якщо така сукупність є більшою – підгалузь права. Проте цей критерій є відносним і не дає чіткої відповіді на питання про кількісний вимір, необхідний для визначення інституту чи підгалузі. Р. Мельник також підкреслив, що адміністративне право регулює надзвичайно різноманітні суспільні відносини, що зумовлює існування як специфічних норм, так і загальних норм адміністративного права. Загальні норми можуть застосовуватися у будь-якій сфері діяльності публічної адміністрації, тоді як особливі норми регулюють конкретні аспекти суспільних відносин. В результаті він приходив до висновку, що адміністративне право можна поділити на дві основні частини: Загальне адміністративне право (яке включає загальні норми) та Особливе адміністративне право (яке охоплює специфічні норми) [3, с. 59–62].

Ми солідаризуємося з ґрунтовною та добре структурованою системою права, сформованою професором Р. Мельником, вважаючи її надійним підґрунтям для подальшого розвитку адміністративного права. Запропонований ним концептуальний підхід не лише дозволяє краще систематизувати адміністративно-правові норми, а й сприяє їхній більшій логічній узгодженості, що значно полегшує як теоретичне вивчення, так і практичне застосування адміністративного права. Окрім цього, наукові праці професора Р. Мельника стали справжнім дороговказом у розвитку адміністративно-правової науки в цілому. Вони не тільки окреслили нові підходи до адміністративно-правового регулювання, а й заклали міцний інтелектуальний фундамент для подальших досліджень у цій важливій галузі, що має вирішальне значення для формування ефективної, прозорої та демократичної системи публічного адміністрування.

Майже одночасно з уже згаданим епохальним навчальним посібником Р. Мельника та В. Бевзенка побачила світ фундаментальна монографія професора С. Петкова. У ній, хоча й збережено традиційний підхід до структурування адміністративного права за класичними канонами попередніх епох, одночасно здійснено його подальший розвиток. Замість традиційного поділу на дві частини – загальну та особливу – автор виокремлює три структурні блоки: загальну, особливу та спеціальну частини. На погляд вченого, запропонована ним класифікація ґрунтується на предметі правового регулювання, що визначає об'єднання

адміністративно-правових норм у відповідні структурні частини. Загальна частина адміністративного права, за своєю сутністю, охоплює норми, що регулюють основні поняття, об'єкт адміністративного права, адміністративно-правові відносини, принципи публічного адміністрування, правовий статус суб'єктів адміністративного права, адміністративно-правовий метод, а також форми та функції адміністративного права. Особлива частина адміністративного права містить норми, що регулюють адміністративно-правові режими (надзвичайний, воєнний стан, митний тощо), адміністративні послуги, державну службу, дисциплінарну відповідальність, захист прав громадян, адміністративний примус та адміністративне судочинство. Водночас заслуговує на особливу увагу виділення С. Петковим спеціальної частини, яка містить норми, що регулюють адміністративну відповідальність, адміністративні проступки, протидію проступкам посадових осіб, склад адміністративного проступку, провадження у справах про адміністративні проступки, статус публічного службовця та систему контролюючих органів. Запропонований підхід дозволяє більш чітко структурувати адміністративне право, що сприяє його ефективному застосуванню в наукових дослідженнях та правозастосовній практиці [4, с. 47–48].

Попри те, що ми не повною мірою поділяємо всі аспекти змістового наповнення особливої та спеціальної частин, запропонованих професором С. Петковим, підкреслюємо важливість його концептуального підходу. Запропонована ним трирівнева структура адміністративного права, що включає загальну, особливу та спеціальну частини, є глибоко обґрунтованою та логічно вибудованою. Такий підхід не лише сприяє кращому систематизуванню адміністративно-правових норм, а й забезпечує їхню узгодженість, що є надзвичайно важливим для ефективного правозастосування та розвитку сучасної науки адміністративного права.

Подібну концептуальну конструкцію використали й науковці, що займаються дослідженням адміністративної поліцейстики. Вони виокремили у системі адміністративної (поліцейської) діяльності три ключові структурні частини: загальну, особливу та спеціальну. Такий підхід сприяє більш чіткому розмежуванню сфер правового регулювання, що, у свою чергу, забезпечує логічну послідовність, наукову обґрунтованість та практичну ефективність у правозастосуванні. Виділення цих частин дозволяє не лише систематизувати правові норми, а й глибше проаналізувати механізми реалізації поліцейських функцій у демократичній правовій державі [5; 6; 7].

Поєднуючи певні аспекти теоретичних розробок Р. Мельника, С. Петкова та деяких інших вчених у галузі адміністративного права на певному етапі розвитку теорії адміністративного права нами була висунута гіпотеза що складовими системи адміністративного права України, як правової демократичної держави є Загальне, Особливе та Спеціальне. До Спеціального адміністративного права нами була включена специфіка публічно адміністрування в окремих відносно відособлених сферах суспільних відносин зокрема: публічне адміністрування у сфері юстиції, економіки охорони здоров'я [8, с. 35–37].

При цьому критерії виділення інститутів Загального адміністративного права збігаються з науковими підходами Р. Мельника. Вони в логічній послідовності застосовуються в усіх без винятку галузях публічного адміністрування. Це, на наш погляд, такі основні інститути адміністративного права, які відображають:

- принципи адміністративного права;
- джерела адміністративного права;
- адміністративні органи;
- адміністративні послуги;
- інструменти публічного адміністрування;
- адміністративна процедура.

Більш того, ми хочемо підкреслити, що без розкриття будь-якого з цих інститутів адміністративного права система публічного адміністрування, визначена науковими дослідниками для певної галузі (сфери, сектора) суспільного життя, буде неповною. Іншими словами, ми ще можемо назвати їх «невід'ємними інститутами адміністративного права».

Що стосується Особливого адміністративного права, то дидактика формування його структури в Україні пішла іншим шляхом, ніж німецьке адміністративне право. До нього, в умовах сьогодення вже визнано віднесено: «Службове право» та «Адміністративно-деліктне право». Первинними критеріями їх виділення було те, що вони мали ознаки підгалузей адміністративного права. Проте в сучасних умовах не обов'язково прив'язуватися до критерію підгалузі. У першу чергу це стійка система норм та інститутів адміністративного права, які відрізняються від загального тим, що мають унікальні, одночасно комплексні характеристики.

У наведених нами прикладах ці характеристики виражаються у виняткових властивостях щодо забезпечення:

- 1) Українського народу доброчесними та професійними посадовими особами адміністративних органів;
- 2) охорони прав, свобод та інтересів осіб, а також публічних інтересів від протиправних посягань шляхом застосування відповідальності за вчинення адміністративних проступків.

Отже, перша ознака виділення Особливого адміністративного права близька до критерію виділення основних інститутів Загального адміністративного права. Їхні норми використовуються при публічному адмініструванні більшості галузей (сфер, секторів) суспільного життя. Друга ознака полягає в унікальних характеристиках стійкої комплексної системи норм та інститутів адміністративного права. Третя – у їхньому явно вираженому забезпечувальному характері при врегулюванні адміністративно-правових відносин.

Спеціальне адміністративне право спрямоване на конкретну галузь (сферу, сектор) суспільного життя, яка регулюється нормами адміністративного права. В умовах сьогодення до основних галузей публічного адміністрування відносяться:

- публічне адміністрування оборони;
- публічне адміністрування культури;
- публічне адміністрування науки;
- публічне адміністрування освіти;
- публічне адміністрування юстиції;
- публічне адміністрування економіки;
- публічне адміністрування інфраструктури;
- публічне адміністрування охорони здоров'я;
- публічне адміністрування енергетики;
- публічне адміністрування соціальної політики;
- публічне адміністрування реінтеграції тимчасово окупованих територій;
- публічне адміністрування цифрової трансформації;
- публічне адміністрування стратегічних галузей промисловості;
- публічне адміністрування розвитку громад і територій.

Іншими словами Спеціальне адміністративне право ще може назвати «галузевим адміністративним правом». Такий підхід є конструктивним для включення в орбіту адміністративного права нових напрямів його регулювання подальшого його розвитку.

Висновки. Як засвідчив багаторічний практичний досвід, понад п'ятирічне застосування такого підходу підтвердило його високу ефективність у забезпеченні адміністративних органів (публічної адміністрації) гуманістичними засадами та дієвими інструментами публічного адміністрування. Саме вони дають можливість найбільш повно реалізовувати права, свободи та законні інтереси приватних осіб, а також гарантувати захист публічного інтересу держави та суспільства в цілому.

Трирівнева структура змісту адміністративного права, яка включає Загальне адміністративне право, Особливе адміністративне право та Спеціальне адміністративне право, є найбільш вираженою, логічно вибудованою та концептуально обґрунтованою моделлю. Вона забезпечує чітке впорядкування адміністративно-правових норм та відкриває широкі можливості для формування ефективної системи публічного адміністрування у будь-якій галузі, сфері чи секторі суспільного життя, врегульованих нормами адміністративного права.

Завдяки дедуктивному методу вдалося визначити основні складові Загального адміністративного права, яке формує засади, інструменти та адміністративні процедури публічного адміністрування, що застосовуються у всіх без винятку сферах, врегульованих нормами адміністративного права. До його складових належать: принципи адміністративного права, джерела, адміністративні органи, адміністративні послуги, інструменти публічного адміністрування та адміністративна процедура.

Використовуючи синтез теоретичних напрацювань і практичного досвіду, вдалося не лише обґрунтувати, а й поступово утвердити основні складові Особливого адміністративного права, яке систематизує та деталізує питання Службового права та Адміністративно-деліктного права.

Застосування індуктивного методу дозволяє, виходячи з безпосередніх викликів практики публічного адміністру-

вання, виокремити основні складові Спеціального адміністративного права. До нього умовах сьогодення належить публічного адміністрування у таких ключових галузях, як: оборона, культура, наука, освіта, юстиція, економіка, інфраструктура, охорона здоров'я, енергетика, соціальна політика, реінтеграція тимчасово окупованих територій, цифрова трансформація, стратегічні галузі промисловості, розвитку громад і територій.

При цьому ми підтримуємо точку зору тих учених, які вважають, що недоцільно безпосередньо відносити до галузі адміністративного права систему тих однорідних правових норм, які, хоча й мають ознаки адміністративних, проте вже отримали самостійне узагальнення та визнання у системі права України. Йдеться про самостійні галузі права або підгалузі інших правових систем, зокрема: екологічне право, фінансове право, митне, податковим, аграрне право та деякі інші.

Отже, не претендуючи на істину в останній інстанції ми вважаємо, що наша гіпотеза доведена [9, с. 32]. Так як, трирівнева структура адміністративного права, що базується на Загальному, Особливому та Спеціальному адміністративному праві, не лише відповідає сучасним викликам, а є універсальною комплексною науковою платформою, яка забезпечує формуванню ефективної, логічно впорядкованої системи адміністративно-правового регулювання практично у всіх галузях сферах та секторах публічного адміністрування.

ЛІТЕРАТУРА

- Адміністративне право України: підручник / Ю. П. Битяк, В. М. Гаращук, О. В. Дьяченко та ін.; За ред. Ю. П. Битяка. Київ: Юрінком Інтер, 2007. 544 с.
- Алфьоров С. М., Ващенко С. В., Долгополова М. М., Купін А. П. Адміністративне право. Загальна частина: навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2011. 216 с.
- Мельник Р.С., Бевзенко В.М. Загальне адміністративне право: навчальний посібник / За заг. ред. Р.С. Мельника. Київ: Ваїте, 2014. 376 с.
- Петков С.В. Теорія адміністративного права : навч. посіб. Київ: КНТ, 2014, 304 с.
- Адміністративна діяльність органів внутрішніх справ. Загальна частина : підручник / за заг. ред. Рябенко О. П. Харків: Видавництво Харківського національного університету внутрішніх справ, 2009. 256 с.
- Адміністративна (поліцейська) діяльність органів внутрішніх справ України. Спеціальна частина : підручник для вищих навчальних закладів / за ред. В. В. Коваленка [та ін.]; Національна академія внутрішніх справ. Тернопіль : Терно-граф, 2011. 528 с.
- Адміністративна (поліцейська) діяльність органів внутрішніх справ України. Особлива частина : підручник / за ред. В. В. Коваленка [та ін.]; Національна академія внутрішніх справ. Тернопіль: Тернограф, 2011. 672 с.
- Адміністративне право України. Повний курс: підручник Галуцько В., Діхтієвський П. Кузьменко О. Стеценко С. та ін. Херсон: Олді-Плюс, 2018. 446 с.
- Адміністративне право та адміністративний процес в умовах воєнного стану в Україні : навчальний посібник: у 2-х томах. Том 1. Загальне адміністративне право. Особливе адміністративне право / В. Галуцько, П. Діхтієвський, О. Гулак та ін.; за заг. ред. В. Галуцько, В. Фелика. Одеса : Видавництво «Юридика», 2024. 620 с.

ДОСТУП ДО ПУБЛІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ, РОЗПОРЯДНИКАМИ ЯКОЇ Є ОРГАНИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ТА МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ, В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

ACCESS TO PUBLIC INFORMATION BY STATE AND LOCAL GOVERNMENT BODIES UNDER MARTIAL ARTS CONDITIONS

Голосніченко Д.І., д.ю.н., доцент,

доцент кафедри інформаційного, господарського та адміністративного права

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

В статті розглядаються особливості доступу до публічної інформації розпорядниками якої є державні органи та органи місцевого самоврядування. Публічна інформація в сучасних умовах воєнного стану набуває достатньо важливого значення для реалізації інших прав людини і громадянина, а від її повноти та своєчасності може залежити безпека, обороноздатність, цілісність та суверенітет держави, життя та здоров'я людей. Доступ до інформації є однією зі складових права людини на інформацію, яке закріплене ст. 34 Конституції України.

Проаналізована ситуація, яка склалася на початку широкомасштабного вторгнення РФ в Україну, коли окремі державні органи та органи місцевого самоврядування призупинили надання відповідей на звернення та запити громадян на публічну інформацію.

Акцентовано, що в умовах воєнного стану саме захист інтересів національної безпеки та територіальної цілісності держави може бути підставою для обмеження права на доступ до інформації. При цьому, саме введення воєнного стану не є підставою для обмеження права громадян на звернення до суб'єктів владних повноважень та отримання відповіді.

Проаналізований закріплений в частині 2 статті 6 Закону України «Про доступ до публічної інформації», так званий, «трискладовий тест», а саме те, що обмеження доступу до інформації здійснюється відповідно до закону при дотриманні та наявності сукупності всіх визначених вимог.

Вивчені позиції експертів щодо аналізу судової практики ненадання публічної інформації державними органами та органами місцевого самоврядування та форм в яких це проявляється.

Крім судового захисту в умовах воєнного стану, певною мірою проаналізований парламентський контроль за дотриманням права на доступ до публічної інформації, який здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини.

Вивчені заходи, що можуть вплинути на можливість реалізації окремих прав заявників щодо отримання публічної інформації від державних органів та органів місцевого самоврядування, що в свою чергу, може призвести до впровадження певних безпекових заходів та обмежень прав заявників.

Визначені дієві та ефективні, на наш погляд, рекомендації, на прикладі Донецької обласної державної адміністрації, щодо надання відповідей на звернення та запити громадян на публічну інформацію в умовах воєнного стану.

Дійшли до висновку, що для реалізації доступу до публічної інформації в умовах воєнного часу важливим є чітке дотримання державними органами та органами місцевого самоврядування норм чинного законодавства, обов'язкового застосування «трискладового тесту» при вирішенні питання щодо надання публічної інформації, а також ефективна діяльність судових органів та оперативна реакція з боку Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини в разі порушень. В період дії воєнного стану є важливим чітко врегулювати перелік публічної інформації, доступ до якої може бути обмежений.

Ключові слова: доступ до інформації, публічна інформація, державні органи, органи місцевого самоврядування, судовий захист, парламентський контроль, воєнний стан.

The article examines the features of access to public information managed by state bodies and local self-government bodies. Public information in modern conditions of martial law acquires considerable importance for the implementation of other human and citizen rights, and its completeness and timeliness may affect the security, defense capability, integrity and sovereignty of the state, and the life and health of people. Access to information is one of the components of the human right to information, which is enshrined in Article 34 of the Constitution of Ukraine.

The situation that developed at the beginning of the large-scale invasion of the Russian Federation into Ukraine, when individual state bodies and local self-government bodies suspended responding to citizens' appeals and requests for public information, is analyzed.

It is emphasized that in conditions of martial law, it is the protection of the interests of national security and territorial integrity of the state that may be the basis for restricting the right to access information. At the same time, the introduction of martial law itself is not the basis for restricting the right of citizens to address authorities and receive a response.

The so-called "three-part test" enshrined in Part 2 of Article 6 of the Law of Ukraine "On Access to Public Information" was analyzed, namely, that the restriction of access to information is carried out in accordance with the law, subject to compliance with and the presence of a set of all specified requirements.

The positions of experts on the analysis of judicial practice regarding the failure to provide public information by state bodies and local self-government bodies and the forms in which this is manifested were studied.

In addition to judicial protection under martial law, the parliamentary control over the observance of the right to access public information, which is carried out by the Commissioner for Human Rights of the parliament of Ukraine, was analyzed to some extent.

Measures that may affect the possibility of exercising certain rights of applicants to receive public information from state and local government bodies have been studied, which, in turn, may lead to the implementation of certain security measures and restrictions on the rights of applicants.

Effective and efficient, in our opinion, recommendations have been identified, using the example of the Donetsk Regional State Administration, regarding providing responses to citizens' appeals and requests for public information under martial law.

They concluded that in order to implement access to public information in wartime conditions, it is important for state bodies and local self-government bodies to strictly comply with the norms of current legislation and for the mandatory application of the "three-part test" when deciding on the provision of public information, as well as the effective operation of the judicial authorities and the prompt response of the Commissioner for Human Rights of the parliament of Ukraine in case of violations. During the period of martial law, it is important to clearly regulate the list of public information to which access may be restricted.

Key words: access to information, public information, state bodies, local self-government bodies, judicial protection, parliamentary control, martial law.

Чинним законодавством України передбачено, що публічна інформація є відкритою, крім випадків, встановлених законом. Вільний обіг певної публічної інформації в умовах воєнного стану є надзвичайно важливим для реалізації основних прав та свобод в демократичній державі, збереження життя й здоров'я людей. Вважається, що в усіх випадках і незалежно від обставин суспільний інтерес в поширенні такої інформації буде переважати шкоду від її оприлюднення.

В умовах воєнного стану, розповсюдження публічної інформації та доступ до неї в органах державної влади та місцевого самоврядування в суспільстві набуває ще більш динамічного характеру та в багатьох випадках від її повноти та своєчасності може залежит безпека, обороноздатність, цілісність та суверенітет держави, життя та здоров'я людей.

В умовах широкомасштабного вторгнення РФ на територію України критично важливо оперативно отримувати достовірну інформацію, але щоб це не ставило під загрозу національну безпеку та оборону.

Після введення в 2022 році Указом Президента воєнного стану, Україні довелося певною мірою відступити від зобов'язань за статтею 10 Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, що встановлює право доступу до інформації [1].

Питанням доступу до публічної інформації та відповідних обмежень присвячена досить велика кількість наукових праць та досліджень таких вчених та експертів як І. Корж, В. Політанський, Ю. Фігель, І. Арістова, О. Денісова, Б. Кормич, Т. Костецька, А. Марущак, Ю. Тодика, І. Чиж, О. Турченко, В. Фурман, О. Вашук-Огданська та інших. Але питання доступу до публічної інформації розпорядниками якої є органи державної влади та місцевого самоврядування в умовах воєнного стану були досліджені лише фрагментарно.

На початку широкомасштабного вторгнення РФ в Україну окремі державні органи та органи місцевого самоврядування призупинили надання відповідей на звернення та запити громадян на публічну інформацію, що не стосувалися військової діяльності, евакуації населення, надання медичної допомоги та деяких інших сфер.

Такі обмеження посадові особи та представники державних органів та органів місцевого самоврядування пояснювали введенням відповідно до Указу Президента воєнного стану в Україні [1].

Як влучно зазначила Оксана Вашук-Огданська спеціалістка у сфері доступу до публічної інформації, членкиня Координаційної ради при Омбудсмені: «частина розпорядників публічної інформації вчинили за принципом «все, що ви скажете, буде використано проти вас», і цілковито заблокували доступ до інформації (офіційних веб-сайтів, наборів відкритих даних, відстрочки до перемоги)» [2].

Але також треба вважати на те, що у порівнянні з мирним часом воєнний стан зумовлює нові виклики при наданні або обмеженні доступу до інформації, значно підвищуючи рівень відповідальності посадової особи розпорядника інформації, адже від розголошення чи обмеження в доступі тієї чи іншої інформації, може залежати життя та здоров'я людей, суверенітет держави [1, с. 109].

Указом Президента було постановлено Військовому командуванню разом із Міністерством внутрішніх справ України, іншими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування запроваджувати та здійснювати передбачені Законом України "Про правовий режим воєнного стану" заходи і повноваження, необхідні для забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави [2].

Також, відповідно до норм Указу Президента, у зв'язку із введенням в Україні воєнного стану тимчасово, на період дії правового режиму воєнного стану, можуть обмежуватися конституційні права і свободи людини і громадянина, передбачені статтями 30–34, 38, 39, 41–44, 53 Конституції України [4].

Крім того, Міністерству закордонних справ України було поставлено забезпечити інформування в установленому порядку Генерального секретаря ООН та офіційних осіб іноземних держав про введення в Україні воєнного стану, про обмеження прав і свобод людини і громадянина, що є відхиленням від зобов'язань за Міжнародним пактом про громадянські та політичні права, та про межі цих відхилень і причини прийняття такого рішення.

В умовах воєнного стану саме захист інтересів національної безпеки та територіальної цілісності держави може бути підставою для обмеження права на доступ до інформації. Така норма закріплена в частині третій статті 34 та частині другій статті 64 Конституції України [4], а також в статті 6 Закону України «Про доступ до публічної інформації» (далі Закон) [5].

Але, необхідно наголосити, що навіть в умовах воєнного стану право громадян на звернення до суб'єктів владних повноважень та отримання відповіді не може бути обмеженим відповідно до норм закріплених в статті 40 Конституції України [4].

З метою недопущення зловживань щодо обмеження доступу до публічної інформації були прийняті відповідні правові норми на рівні міжнародного та національного українського законодавства.

Так, в частині другій статті 6 Закону «Про доступ до публічної інформації», встановлено, так званий, «трискладовий тест», а саме, обмеження доступу до інформації здійснюється відповідно до закону при дотриманні сукупності таких вимог:

1) виключно в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи кримінальним правопорушенням, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя;

2) розголошення інформації може завдати істотної шкоди цим інтересам;

3) шкода від оприлюднення такої інформації переважає суспільний інтерес в її отриманні [5].

Закріплені вище вимоги називають також критеріями, за якими в кожному конкретному випадку органам державної влади та місцевого самоврядування слід ухвалювати рішення щодо оприлюднення публічної інформації або правомірності обмеження доступу до неї [3].

Крім того, відповідно до норми, закріпленої в частині четвертій статті 13 Закону, органи державної влади та місцевого самоврядування, як і решта розпорядників інформації незалежно від нормативно-правового акта, на підставі якого вони діють, при вирішенні питань щодо доступу до інформації мають керуватися зазначеним Законом [5].

Важливим є положення, що українське законодавство не передбачає жодних особливих норм обмеження доступу до публічної інформації розпорядниками якої є органи державної влади та місцевого самоврядування у випадку запровадження режиму воєнного стану. Але, в сучасних українських умовах критерії або правила обмеження доступу до публічної інформації не змінилися, однак змінилися обставини, за яких їх можуть застосовувати.

На жаль, в умовах воєнного стану трапляються непоодинокі випадки неправомірної та необґрунтованої відмови органами державної влади та місцевого самоврядування в доступі до публічної інформації, при цьому досить рідко застосовується «трискладовий тест», також представники органів відмовляють посилюючись на приводи не передбачені в законодавстві. З метою відновлення свого права на інформацію деякі запитувачі звертаються до суду.

Дослідниками було проаналізовано 50 рішень адміністративних судів, винесених після повномасштабного вторгнення, які стосувалися ненадання інформації у час війни (більшість – тією чи іншою мірою обмеження доступу).

На жаль, тільки в одній справі розпорядник бодай спробував застосувати «трискладовий тест». І це при тому, що більшість розпорядників запевняли, що запитувана інформація належить до інформації з обмеженим доступом.

Аналіз судової практики щодо ненадання інформації показав, що це проявлялося в різних формах:

- ігнорування запиту – ненадання ані відповіді, ані інформації;

- безпідставне ствердження, що орган державної влади або місцевого самоврядування не володіє відповідною інформацією. Найчастіше це стосувалося запитів щодо вільних земельних ділянок на території громади;

- вимога оплатити послуги за копіювання документів, коли це не передбачено законодавством;

- відмова в наданні інформації через «незазначення мети отримання запитованої інформації, способу її поширення та кола осіб, яким цю інформацію планується поширити» тоді як таке положення не передбачене законодавством;

- застосування відстрочки у задоволенні запиту в супереч нормам законодавства (як зазначає дослідник, це була третина усіх проаналізованих справ) [3]. Слушно буде зазначити, що Уповноважений Верховної Ради України з прав людини у своїх Рекомендації з питань додержання конституційного права людини і громадянина на доступ до інформації, що до запровадження воєнного стану, коментуючи умови застосування відстрочки у задоволенні запиту, вказував, що «розпорядники публічної інформації у кожному конкретному випадку застосування відстрочки повинні не просто формально посилатися на наявність обмежувальних заходів, а обґрунтовувати, які саме наслідки обмежувальних заходів не дозволяють задовольнити запит вчасно, та повідомляти про орієнтовну дату надання інформації» [6, с. 143]. Таку позицію також підтримують науковці, які досліджують зазначену проблематику. Так, на думку Турченко О. Г. та Фурмана В. В., сам факт запровадження воєнного стану не є достатньою підставою для відстрочки у задоволенні запиту [1, с. 110];

- обмеження доступу до інформації [3].

Важливим є те, що окрім можливості судового захисту в умовах воєнного стану Уповноважений Верховної Ради України з прав людини також здійснює парламентський контроль за дотриманням права на доступ до інформації. При цьому скарги на неправомірні дії при розгляді звернень або на розпорядників публічної інформації можуть бути надіслані на електронну адресу, подані через онлайн-форму або шляхом повідомлення на гарячу лінію Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

Об'єктивним є той факт, що в умовах воєнного стану державні органи та органи місцевого самоврядування повинні здійснювати першочергово заходи, необхідні для забезпечення оборони та безпеки, що в свою чергу може впливати на оперативність надання відповідей.

На рівні місцевої влади в умовах воєнного стану на реалізацію права на доступ до публічної інформації впливає встановлення особливого режиму роботи органу, введення комендантської години, обмеження в'їзду і виїзду тощо.

Виходячи з цього можуть бути обмежені певні права осіб, які звертаються до державних органів та органів місцевого самоврядування: право на особистий прийом; право бути присутнім при розгляді або подавати матеріали саме тому посадовцю, який розглядав звернення.

Також оперативність доступу до публічної інформації в умовах воєнного стану залежить від наближення державних органів та органів місцевого самоврядування до території проведення бойових дій, «сірої зони», окупованої території, державного кордону та залежної від цього наявності організаційних та технічних можливостей.

Заслужують на увагу та є слушними рекомендації Донецької обласної державної адміністрації щодо надання відповідей на звернення та запити громадян на публічну інформацію в умовах воєнного стану: перш за

все, забезпечувати надання інформації, що стосується життя, здоров'я, свободи та безпеки, зокрема, інформації про гуманітарні коридори, видачу гуманітарної допомоги тощо (телефонами гарячої лінії, через офіційні веб-сайти, соцмережі); по можливості, безоплатне копіювання документів; у відповідних випадках користуватись інструментом відстрочки [8].

В своїх роз'ясненнях Донецька обласна державна адміністрація наголошує на обов'язковості застосування «трискладового тесту» при прийнятті рішення про обмеження доступу до публічної інформації, зокрема, виключно в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, а також, що можливість прийняття рішення про відстрочку щодо задоволення запиту залежить від характеру запитованої інформації та не може застосовуватись у всіх без винятку випадках.

Крім того, на сайті Донецької обласної державної адміністрації (як, до речі, й на сайтах інших державних органів та органів місцевого самоврядування) передбачена можливість подання електронного звернення та електронного запиту на публічну інформацію (шляхом заповнення електронної форми, телефоном, електронною поштою) [5].

Уповноважений Верховної Ради України з прав людини визначив особливості оприлюднення публічної інформації на офіційних веб-сайтах, в тому числі, державних органів та органів місцевого самоврядування під час дії обмежень у зв'язку з введенням воєнного стану. Зазначається, що стосовно інформації щодо впровадження обмежень конституційних прав та свобод, про стан довкілля та якість харчових продуктів обмеження передбачені статтею 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [7] не діють. Також, Уповноважений наголосив на необхідності здійснити аудит інформації, на предмет її тимчасового обмеження в доступі, можливого впровадження тимчасових обмежень доступу до окремих категорій інформації, врахуванні, що обмеженню доступу підлягає певна інформація, а не увесь документ.

Крім цього, органам місцевого самоврядування та військовим адміністраціям рекомендується утворити на офіційному веб-сайті окремий розділ, в якому невідкладно публікувати інформацію про запровадженні в межах їх територіальної юрисдикції обмеження прав та свобод громадян [9].

Також, державним органам та органам місцевого самоврядування в сучасних умовах отримання інформації з джерел розміщених в Інтернет-мережі, рекомендовано максимально зосередитися над наповненням та оновленням інформації на їх офіційних веб-сайтах, соцмережах та ресурсах [9, 10].

Підсумовуючи, необхідно зазначити, забезпечення права доступу до публічної інформації розпорядниками якої є державні органи та органи місцевого самоврядування є однією з ознак правової та демократичної держави. Право людини на своєчасне та оперативне отримання публічної інформації в умовах воєнного стану є досить важливим та може не тільки сприяти реалізації своїх прав чи інтересів, а й врятувати життя та вберегти здоров'я.

Для реалізації доступу до публічної інформації в умовах воєнного часу важливим є чітке дотримання державними органами та органами місцевого самоврядування норм чинного законодавства, обов'язкового застосування «трискладового тесту» (обов'язкового врахування всіх зазначених в законодавстві вимог) при вирішенні питання щодо надання публічної інформації, а також ефективна діяльність судових органів та оперативна реакція з боку Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини в разі порушень. В період дії воєнного стану є важливим чітко врегулювати перелік публічної інформації, доступ до якої може бути обмежений, бо така невизначеність може призвести до завдання шкоди національній безпеці та безпеці окремих осіб.

ЛІТЕРАТУРА

1. Указ Президента України №64/2022 Про введення воєнного стану в Україні 24 лютого 2022 року. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397> (дата звернення 15.03.2025)
2. Турченко О. Г., Фурман В. В. Обмеження права на доступ до публічної інформації в умовах воєнного стану. Аналітичне-порівняльне правознавство/ редкол.: Ю. М. Бисага (голов. ред.), Д Сидоренко С. Г., М. Белов, С. Б. Булеца та ін.; ДВНЗ «УжНУ» – Ужгород, 2022. – № 5. – С. 107-113. URL <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/270722/266172> (дата звернення 15.03.2025).
3. Оксана Вашук-Огданська. ОБМЕЖЕННЯ ДОСТУПУ ДО ПУБЛІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ ПІД ЧАС ВІЙНИ: ПРО ЩО ГОВОРИТЬ СУДОВА ПРАКТИКА? March 21, 2023. URL: <https://cedem.org.ua/analytics/dostupu-sudova-praktyka> (дата звернення 15.03.2025).
4. Конституція України прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 15.03.2025)
5. Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13.01.2011 №2939-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text> (дата звернення 15.03.2025).
6. Олексіюк Т., Опришко Л., Буртник Х., Барвіцький В., Кабанов О. Рекомендації Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини з питань додержання конституційного права людини і громадянина на доступ до інформації. Рада Європи, грудень 2020 р. URL: <https://rm.coe.int/recommendationsfinal-10-02-21/1680a165f7> (дата звернення 15.03.2025).
7. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 року № 389-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення 15.03.2025).
8. Роз'яснення щодо розгляду звернень та запитів громадян на публічну інформацію в умовах воєнного стану. Донецька обласна державна адміністрація URL: <https://dn.gov.ua/prozora-vlada/dostup-do-publichnoyi-informaciyi/rozyasnennya-shchodo-rozglyadu> (дата звернення 15.03.2025).
9. Особливості оприлюднення публічної інформації на офіційних вебсайтах під час дії обмежень у зв'язку з впровадженням воєнного стану. URL: <https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media85.pdf> (дата звернення 15.03.2025).
10. Актуальні запитання щодо розгляду запитів на публічну інформацію в умовах воєнного стану. Національне агентство України з питань державної служби. URL: <https://nads.gov.ua/dostup-do-publichnoyi-informaciyi/piat-aktualnykh-zapytan-shchodo-rozglyadu-zapytiv-na-publichnu-informatsiiu-v-umovakh-voiennoho-stanu> (дата звернення 15.03.2025).

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЗАХИСТУ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ, ЩО МІСТЯТЬСЯ
В ЄДИНІЙ СУДОВІЙ ІНФОРМАЦІЙНО-ТЕЛЕКОМУНІКАЦІЙНІЙ СИСТЕМІ****CURRENT PROBLEMS OF PROTECTION OF PERSONAL DATA CONTAINED
IN THE UNIFIED JUDICIAL INFORMATION AND TELECOMMUNICATION SYSTEM****Грінь А.А., к.ю.н.,****доцент кафедри правових дисциплін***Херсонський інститут Приватного акціонерного товариства**«Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом»***Горішний О.О., к.ю.н.,****доцент кафедри правових дисциплін***Херсонський інститут Приватного акціонерного товариства**«Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом»***Ковальчук М.О., адвокат, к.ю.н.,****викладач***Новокаховський фаховий коледж Таврійського державного агротехнологічного університету імені Дмитра Моторного*

У статті розглядаються окремі проблеми автоматизованої обробки персональних даних в Електронному кабінеті Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи в контексті європейської інтеграції України. Підкреслюється необхідність вдосконалення сучасного законодавства в контексті забезпечення прав користувачів на відкликання згоди на обробку персональних даних, їх видалення або знищення. Визначено, що створення та розроблення Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи та окремих її підсистем зробило можливим здійснювати «судочинство в смартфоні» чи за допомогою комп'ютерної техніки, подавати документи, позовні заяви до будь-якого суду на території України онлайн, не відвідуючи у суд фізично, дистанційно ознайомлюватись із матеріалами справи. Встановлено, що обробка персональних даних – будь-яка дія або сукупність дій, таких як збирання, реєстрація, накопичення, зберігання, адаптування, зміна, поновлення, використання і поширення (розповсюдження, реалізація, передача), знеособлення, знищення персональних даних, у тому числі з використанням інформаційних (автоматизованих) систем. Однією з підстав для обробки персональних даних є згода суб'єкта персональних даних на обробку його персональних даних.

Зроблено висновок, що вкрай актуальним залишається наближення національного законодавства до європейських стандартів як дієвий механізм захисту персональних даних від реальних та потенційних ризиків можливих порушень прав суб'єктів персональних даних (фізичної особи, людини і громадянина) в умовах розвитку електронних комунікацій.

Визначено, що процедури з обробки персональних даних користувачів ЄСІТС мають забезпечувати нормативно-правові умови конфіденційності відомостей про особу встановлені Законом України «Про захист персональних даних». Встановлено, що Автоматичне видалення персональних даних є важливим аспектом забезпечення конфіденційності та безпеки даних, тому володільці та розпорядники персональних даних повинні мати належні процедури для його здійснення.

Встановлено, що проблема суттєвого зростання розриву між стрімким розвитком інформаційних (цифрових) технологій та змінами законодавства у цій сфері обумовлює необхідність залучення суб'єктів владних повноважень (володільців та розпорядників персональних даних) до нормотворчого процесу з питань обробки персональних даних та забезпечення технічних можливостей видалення або знищення персональних даних із ЄСІТС у автоматичному режимі у випадках встановлених законодавством.

Ключові слова: персональні дані, Єдина судова інформаційно-телекомунікаційна система, Електронний кабінет, захист даних, обробка даних.

The article discusses specific issues related to the automated processing of personal data in the Electronic Cabinet of the Unified Judicial Information and Telecommunication System in the context of Ukraine's European integration. It emphasizes the need to improve current legislation in the context of ensuring users' rights to withdraw consent for the processing of personal data, as well as their deletion or destruction. It is established that the creation and development of the Unified Judicial Information and Telecommunication System and its subsystems have made it possible to conduct "court proceedings on a smartphone" or using computer equipment, submit documents and claims to any court in Ukraine online, without physically visiting the court, and remotely review case materials. It is defined that the processing of personal data includes any action or combination of actions, such as collection, registration, accumulation, storage, adaptation, modification, updating, use, and distribution (dissemination, realization, transfer), anonymization, and destruction of personal data, including the use of information (automated) systems. One of the grounds for processing personal data is the consent of the data subject to the processing of their personal data.

It is concluded that it remains extremely relevant to align national legislation with European standards as an effective mechanism for protecting personal data from real and potential risks of possible violations of the rights of data subjects (individuals, citizens, and human beings) in the context of the development of electronic communications.

It is determined that the procedures for processing personal data of users of the Unified Judicial Information and Telecommunication System must ensure the legal and regulatory conditions of confidentiality of personal data established by the Law of Ukraine "On Personal Data Protection." It is also established that automatic deletion of personal data is an important aspect of ensuring confidentiality and data security, and therefore, data controllers and processors must have appropriate procedures in place for its implementation.

The article concludes that the significant gap between the rapid development of information (digital) technologies and legislative changes in this area necessitates the involvement of authorized authorities (data controllers and processors) in the legislative process concerning personal data processing and ensuring the technical capabilities for the automatic deletion or destruction of personal data from the Unified Judicial Information and Telecommunication System in cases established by law.

Key words: personal data, Unified Judicial Information and Telecommunications System, Electronic Cabinet, data protection, data processing.

Постановка проблеми. Сучасний світ переживає стрімкий розвиток технологій в інформаційній сфері. Розвиток технологій призводить до зростання обсягу інформації у світі, появи нових можливостей та викликів. Необхід-

ність забезпечити належне зберігання, обробку та захист інформації стає передумовою для ухвалення стандартів про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних. З розвитком інформаційних техно-

логії процес судочинства зазнав змін. Створення та розроблення Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи та окремих її підсистем зробило можливим здійснювати «судочинство в смартфоні» чи за допомогою комп'ютерної техніки, подавати документи, позовні заяви до будь-якого суду на території України онлайн, не відвідуючи у суд фізично, дистанційно ознайомлюватись із матеріалами справи. Згідно інформації з офіційного сайту Портал «Судова влада України» кількість користувачів підсистеми Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи (ЄСІТС) «Електронний суд» зростає щодня на 420 осіб. З 1 січня 2025 року по 03 березня 2025 року кількість зареєстрованих користувачів Електронного суду зросла на 26 065 осіб. З них: юридичних осіб – 3601, фізичних осіб – 22 394. З початку впровадження системи 22 грудня 2018 року загальна кількість зареєстрованих користувачів ЕС досягла 454 678 осіб, з яких: юридичних осіб – 124 007, фізичних осіб – 338 172. Зросла і кількість заяв, які користувачі Електронного суду подають через Електронний кабінет. Так, з 1 січня 2025 року було надіслано 682 628 заяв через сервіс Електронного кабінету, а з часу впровадження системи (22 грудня 2018 року) надіслано за допомогою сервісу ЕС 6 086 733 заяви. Електронний суд допомагає робити взаємодію із судом простішою та доступнішою [1]. Функціонування підсистем Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи, у якій здійснюється збирання, обробка персональних даних фізичних осіб, повинно у повній мірі забезпечувати захист всіх основоположних прав і свобод людини і громадянина, зокрема права на невтручання в особисте життя, у зв'язку з обробкою персональних даних. Наближення національного законодавства до європейських стандартів у сфері із захисту персональних даних в Україні потребує суттєвого доопрацювання механізмів щодо відкликання згоди на обробку персональних даних, їх видалення або знищення, з урахуванням реалій українського сьогодення, думок та зауважень експертів, бізнес-спільноти та громадськості.

Результати аналізу наукових публікацій. Дослідженням проблем захисту інформації з обмеженим доступом займалися такі вчені, як: О. Є. Архіпова, О. Ф. Бантишева, М. В. Бем, В. М. Брижко, І. М. Городиський, К. Є. Ковальов, Р. В. Корсун, Б. Д. Леонов, В. М. Лопатін, В. В. Макаренко, І. М. Мейдич, А. С. Пашкова, А. В. Савченко, М. І. Хавронюк, О. В. Шамсутдінова та ін.

Метою статті є узагальнення та оцінка проблемних питань захисту персональних даних фізичної особи, що містяться в електронному кабінеті Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи.

Виклад основного матеріалу. Національна модель забезпечення права особи на захист персональних даних визначається такими ключовими документами – Конституцією України, Законами України, рішеннями Конституційного Суду України, кодифікаційними актами.

Конституційні засади, що містяться у ст. 3, 28, 30, 31, 32, 34, 35, 41, 54, 55, 64 Конституції України формують національну модель механізму правового захисту персональних даних, хоча не містять спеціально визначеного права на захист персональних даних. Так, Конституцією України передбачено, що ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України. Не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини (ст. 32). Вона гарантує особі захист від втручання в її особисте і сімейне життя, таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції. Для іноземців та осіб без громадянства в Україні встановлено національний режим захисту цих прав (ст. 31) [2].

Відповідно до правових позицій Конституційного Суду України, викладених у рішеннях від 30.10.1997 справа

№ 5-зп (справа Устименка К. Г.) та від 20.01.2012, справа № 1-9/2012: «...забороняється не лише збирання, але й зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її попередньої згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту, прав та свобод людини» [3]; «інформація про особисте та сімейне життя особи (персональні дані про неї) – це будь-які відомості чи сукупність відомостей про фізичну особу, яка ідентифікована або може бути конкретно ідентифікована, а саме: національність, освіта, сімейний стан, релігійні переконання, стан здоров'я, матеріальний стан, адреса, дата і місце народження, місце проживання та перебування тощо, дані про особисті майнові та немайнові відносини цієї особи з іншими особами, зокрема членами сім'ї, а також відомості про події та явища, що відбувалися або відбуваються у побутовому, інтимному, товариському, професійному, діловому та інших сферах життя особи, за винятком даних стосовно виконання повноважень особою, яка займає посаду, пов'язану зі здійсненням функцій держави або органів місцевого самоврядування» [4].

Україна, відповідно до ст. 15 Угоди про асоціацію з ЄС, взяла на себе зобов'язання адаптувати своє законодавство у сфері захисту персональних даних до найвищих європейських та міжнародних стандартів [5].

Важливим законодавчим актом Європейського Союзу, який набув чинності 25 травня 2018 року, є Регламент (ЄС) 2016/679 Європейського Парламенту та Ради від 27 квітня 2016 року «Про захист фізичних осіб у зв'язку з обробкою персональних даних та про вільний рух таких даних, а також про скасування Директиви 95/46/ЄС (Загальний регламент про захист даних)» (GDPR) [6]. Він спрямований на захист прав фізичних осіб щодо обробки їхніх персональних даних та забезпечення вільного руху таких даних у межах ЄС. Основні положення Регламенту (ЄС) 2016/679 (GDPR) включають: *прозорість*, – організації повинні чітко інформувати фізичних осіб про те, як їхні дані збираються, використовуються та зберігаються; *згода*, – обробка персональних даних можлива лише за наявності явної згоди фізичної особи; *права суб'єктів даних*, – фізичні особи мають право на доступ до своїх даних, їх виправлення, видалення та обмеження обробки; *безпека даних* – організації зобов'язані забезпечити належний рівень захисту персональних даних; *повідомлення про порушення* – у разі порушення безпеки даних організації повинні повідомити про це відповідні органи та постраждалих осіб.

Регламент (ЄС) 2016/679 (GDPR) має значний вплив на організації, що працюють з персональними даними, і вимагає від них дотримання суворих правил та процедур для забезпечення конфіденційності та безпеки даних.

Національне законодавство, яке регулює обробку персональних даних в Україні має певні відмінності від Регламенту (ЄС) 2016/679 GDPR, зокрема щодо процедур і вимог до обробки даних. Передбачає захист прав суб'єктів даних, але має менш жорсткі вимоги порівняно з Регламентом (ЄС) 2016/679 GDPR. Верховною Радою прийнято за основу законопроект № 8153 «Про захист персональних даних», мета якого – привести норми українського законодавства у відповідність до європейських вимог та підвищити рівень захисту персональних даних, надати більше прав їх суб'єкту та впровадити механізми для реалізації таких прав, зокрема для боротьби із кіберзлочинністю.

Інформація про фізичну особу – це будь-які дані, які можуть використовуватись для ідентифікації або опису конкретної людини. Згідно Закону України «Про інформацію»: *інформація про фізичну особу (персональні дані)* – відомості чи сукупність відомостей про фізичну особу, яка ідентифікована або може бути конкретно ідентифікована. Не допускаються збирання, зберігання, викорис-

тання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та захисту прав людини. До конфіденційної інформації про фізичну особу належать, зокрема, дані про її національність, освіту, сімейний стан, релігійні переконання, стан здоров'я, а також адреса, дата і місце народження (ст. 11 цього Закону) [7]. Відповідно до Закону України «Про захист персональних даних»: *суб'єкт персональних даних* – фізична особа, персональні дані якої обробляються; *персональні дані* – відомості чи сукупність відомостей про фізичну особу, яка ідентифікована або може бути конкретно ідентифікована; *згода суб'єкта персональних даних* – добровільне волевиявлення фізичної особи (за умови її поінформованості) щодо надання дозволу на обробку її персональних даних відповідно до сформульованої мети їх обробки, висловлене у письмовій формі або у формі, що дає змогу зробити висновок про надання згоди (ст. 2 цього Закону) [8].

Право суб'єкта персональних даних на видалення його персональних даних, також відоме як «право на забуття», є важливою складовою захисту конфіденційності в рамках Законодавства України «Про захист персональних даних» та Загального регламенту про захист даних (GDPR) в ЄС. Це право дозволяє фізичним особам вимагати видалення своїх персональних даних за певних умов. За Законом України «Про захист персональних даних» це можливість пред'являти вмотивовану вимогу щодо зміни або знищення своїх персональних даних будь-яким володільцем та розпорядником персональних даних, якщо ці дані обробляються незаконно чи є недостовірними (п. 6 ч. 2 ст. 8) та відкликати згоду на обробку персональних даних (п. 11 ч. 2 ст. 8). Видалення або знищення персональних даних суб'єкта персональних даних деталізовано у статті 15 Закону таким чином. Персональні дані підлягають видаленню або знищенню у разі: 1) закінчення строку зберігання даних, визначеного згодою суб'єкта персональних даних на обробку цих даних або законом; 2) припинення правовідносин між суб'єктом персональних даних та володільцем чи розпорядником, якщо інше не передбачено законом; 3) видання відповідного припису Уповноваженого або визначених ним посадових осіб секретаріату Уповноваженого; 4) набрання законної сили рішенням суду щодо видалення або знищення персональних даних. Персональні дані, зібрані з порушенням вимог цього Закону, підлягають видаленню або знищенню у встановленому законодавством порядку. Персональні дані, зібрані під час виконання завдань оперативного-розшукової чи контррозвідувальної діяльності, боротьби з тероризмом, видаляються або знищуються відповідно до вимог закону [8].

Право особи вимагати видалення даних, що обробляються незаконно (пп. 6 та 11 ч. 2 ст. 8 та ст. 15 Закону) передбачають такі процедури спрямовані на забезпечення права суб'єктів даних на конфіденційність та контроль над своїми персональними даними: *подання запиту на видалення даних* (фізична особа повинна звернутися до володільця або розпорядника персональних даних з письмовим запитом про видалення своїх даних; запит має містити інформацію, яка дозволяє ідентифікувати суб'єкта даних та оброблювані дані); *розгляд запиту* (організація, що володіє даними, зобов'язана розглянути запит і визначити правомірність вимоги; якщо дані більше не потрібні для цілей, для яких вони були зібрані, або суб'єкт даних відкликав свою згоду на їх обробку, організація зобов'язана задовольнити запит); *видалення даних* (організація повинна видалити персональні дані без невинуватної затримки після підтвердження правомірності запиту; це може включати видалення даних з баз даних, резервних копій та інших джерел зберігання); *повідомлення суб'єкта даних* (організація зобов'язана повідомити суб'єкта даних

про видалення його даних; якщо з якихось причин організація не може видалити дані, вона повинна повідомити суб'єкта даних про причини відмови); *повідомлення третіх осіб* (якщо персональні дані були розкриті третім особам, організація повинна повідомити їх про необхідність видалення цих даних).

Слід погодитися з авторами науково-практичного посібника «Захист персональних даних: правове регулювання та практичні аспекти», що по-перше, володільць персональних даних повинен розв'язувати питання чи є вимога вмотивованою для даних обставин та прийняти рішення щодо її задоволення чи незадоволення. Наприклад: захист приватності персональних даних, що допомагає уникнути несанкціонованого доступу до конфіденційної інформації та захистити особисту приватність; зменшення ризиків: видалення зайвих персональних даних зменшує ризик кібератак та крадіжок ідентичності; юридичні вимоги, що регулюють захист персональних даних, виконання яких є обов'язковим для компаній та організацій; етичні міркування: повага до права користувачів на контроль над своїми даними є важливою етичною практикою; підвищення довіри: фізичні особи, які серйозно ставляться до захисту персональних даних, викликають більше довіри з боку своїх опонентів та партнерів. По-друге, має місце незгодженість «статті 8 (пп. 6 та 11 ч. 2 ст. 8) та 15 Закону між собою. «Фактично поняття незаконності охоплює всі підстави видалення, передбачені ст. 15 Закону, та інші підстави для видалення персональних даних (наприклад, обробка без підстав, передбачених статтею 7 чи 11 Закону; обробка непропорційно великого обсягу даних тощо буде також незаконна)» [9].

Персональні дані можуть бути автоматично видалені без необхідності подання запиту від суб'єкта даних. Наприклад, якщо термін зберігання персональних даних, встановлений законодавством або внутрішніми політиками організації, минув; якщо дані більше не потрібні для досягнення мети, для якої вони були зібрані; у випадках, коли обробка даних базується на згоді суб'єкта даних, і ця згода відкликана; коли законодавство може вимагати автоматичне видалення певних видів даних, (наприклад, після закінчення певного строку або при зміні юридичного статусу організації); у разі виявлення порушення безпеки даних, яке може призвести до ризиків для суб'єктів даних.

Отже, особа має право вимагати видалення її персональних даних, коли строк обробки, на який вона давала згоду, закінчився або коли вона відкликає згоду на обробку персональних даних, оскільки, після закінчення вказаного строку чи відкликання згоди, якщо у володільця немає інших підстав для обробки даних, будь-яка подальша обробка буде незаконна. Однак, «якщо згода не була єдиною підставою обробки персональних даних, то її відкликання не тягтиме автоматичного видалення персональних даних, якщо інші підстави для обробки продовжують існувати» [9].

Автоматичне видалення персональних даних є важливим аспектом забезпечення конфіденційності та безпеки даних, і організації (володільці, розпорядники персональних даних) повинні мати належні процедури для його здійснення. Так, загальні вимоги до обробки та захисту персональних даних суб'єктів персональних даних, що обробляються повністю чи частково із застосуванням автоматизованих засобів, а також персональних даних, що містяться у картотеці чи призначені до внесення до картотеки, із застосуванням неавтоматизованих засобів визначаються Типовим Порядком обробки персональних даних, затвердженим наказом Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини 08.01.2014 № 1/02-14. Пунктом 2 цього Порядку визначено вимоги до обробки персональних даних, відповідно до яких володільць визначає: 1) мету та підстави обробки персональних даних; 2) категорії суб'єктів персональних даних; 3) склад персональних

даних; 4) порядок обробки персональних даних, а саме: спосіб збору, накопичення персональних даних; строк та умови зберігання персональних даних; умови та процедуру зміни, видалення або знищення персональних даних; умови та процедуру передачі персональних даних та перелік третіх осіб, яким можуть передаватися персональні дані; порядок доступу до персональних даних осіб, які здійснюють обробку, а також суб'єктів персональних даних; заходи забезпечення захисту персональних даних; процедуру збереження інформації про операції, пов'язані з обробкою персональних даних та доступом до них [10].

Організація судової влади та здійснення правосуддя в Україні, що функціонує на засадах верховенства права відповідно до європейських стандартів і забезпечує право кожного на справедливий суд визначається Законом України «Про судоустрій і статус суддів». Відповідно до ст. 15-1 цього Закону у судах, Вищій раді правосуддя, Вищій кваліфікаційній комісії суддів України, Державній судовій адміністрації України, їх органах та підрозділах функціонує Єдина судова інформаційно-телекомунікаційна система (далі ЄСІТС), що забезпечує: 1) ведення електронного діловодства, в тому числі рух електронних документів у межах відповідних органів та установ та між ними, реєстрацію вхідних і вихідних документів та етапів їх руху; 2) централізоване зберігання процесуальних та інших документів та інформації в єдиній базі даних; 3) захищене зберігання, автоматизовану аналітичну і статистичну обробку інформації; 4) збереження справ та інших документів в електронному архіві; 5) обмін документами та інформацією (надсилання та отримання документів та інформації, спільна робота з документами) в електронній формі між судами, іншими органами системи правосуддя, учасниками судового процесу, а також проведення відеоконференцій в режимі реального часу; 6) автоматизацію роботи судів, Вищої ради правосуддя, Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, Державної судової адміністрації України, їх органів та підрозділів; 7) формування і ведення суддівського досьє (досьє кандидата на посаду судді) в електронній формі; 8) віддалений доступ користувачів цієї системи до будь-якої інформації, що в ній зберігається, в електронній формі відповідно до диференційованих прав доступу; 9) визначення судді (судді-доповідача) для розгляду конкретної справи у порядку, визначеному процесуальним законом; 10) добір осіб для запрошення до участі у здійсненні правосуддя як присяжних; 11) розподіл справ у Вищій кваліфікаційній комісії суддів України, Вищій раді правосуддя, її органах; 12) аудіо- та відеофіксацію судових засідань, засідань Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, Вищої ради правосуддя, її органів, їх транслявання в мережі Інтернет у порядку, визначеному законом; 13) ведення Єдиного державного реєстру судових рішень; 14) функціонування офіційного веб-порталу судової влади України, веб-сайтів Вищої ради правосуддя та Вищої кваліфікаційної комісії суддів України; 15) функціонування єдиного контакт-центру для управління запитами, іншими зверненнями; 16) можливість автоматизованої взаємодії цієї системи з іншими автоматизованими, інформаційними, інформаційно-телекомунікаційними системами органів та установ системи правосуддя, органів правопорядку, Міністерства юстиції України та підпорядкованих йому органів та установ; 17) можливість учасникам справи, які мають намір взяти участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції, завчасно перевіряти в тестовому режимі зв'язок із судом; 18) інші функції, передбачені Положенням про ЄСІТС (ч. 1 ст. 15-1 цього Закону). Реєстрація осіб в ЄСІТС здійснюється відповідно до Положення про ЄСІТС безоплатно не пізніше наступного робочого дня після надходження відповідної заяви такої особи (ч. 2 ст. 15-1 цього Закону). Подання, пересилання, обмін документами, вчинення інших дій в електронній формі за допомогою ЄСІТС здійснюються з викорис-

танням електронного цифрового підпису, прирівняного до власноручного підпису відповідно до закону. Особливості використання електронного цифрового підпису в Єдиній судовій інформаційно-телекомунікаційній системі визначаються Положенням про Єдину судову інформаційно-телекомунікаційну систему (ч. 3 ст. 15-1 цього Закону) (ч. 4 ст. 15-1 цього Закону). ЄСІТС підлягає захисту із застосуванням комплексної системи захисту інформації з підтвердженою відповідністю (ч. 6 ст. 15-1 цього Закону). Положення про ЄСІТС затверджується Вищою радою правосуддя за поданням Державної судової адміністрації України та після консультацій з Радою суддів України (ч. 7 ст. 15-1 цього Закону) [11].

Повноваження Державної судової адміністрації України (ДСА України), як володільця персональних даних, що містяться у ЄСІТС визначені ст. 152 Закону України «Про судоустрій і статус суддів». Так, ДСА України організовує комп'ютеризацію судів для здійснення судочинства, діловодства, інформаційно-нормативного забезпечення судової діяльності та забезпечення функціонування Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи ... (п. 8 ч. 1 ст. 152 цього Закону) [11].

Згідно Положення про Державну судову адміністрацію України, затвердженого рішенням Вищої ради правосуддя 17.01.2019 № 141/0/15-19 (із змінами), ДСА України відповідно до визначених завдань організовує комп'ютеризацію судів для здійснення судочинства, діловодства, інформаційно-нормативного забезпечення судової діяльності та забезпечення функціонування ЄСІТС (до її запровадження – автоматизованої системи документообігу в судах) ... (пп. 10 п. 6); розглядає звернення громадян з питань, що належать до повноважень ДСА України, вживає заходів щодо усунення причин та умов, які породжують такі звернення (пп. 42 п. 6) [12].

Державна судова адміністрація є розробником Положення про ЄСІТС та здійснює її організаційне та фінансове забезпечення функціонування. Технічний супровід та підтримку працездатності відкритого інформаційного середовища ЄСІТС забезпечує адміністратор ЄСІТС (далі – адміністратор відкритого середовища ЄСІТС) – державне підприємство «Центр судових сервісів», що належить до сфери управління ДСА України. Технічний супровід та підтримку працездатності захищеного інформаційного середовища ЄСІТС забезпечує адміністратор ЄСІТС (далі – адміністратор захищеного середовища ЄСІТС) – державне підприємство «Інформаційні судові системи», що належить до сфери управління ДСА України. Адміністратори несуть відповідальність за забезпечення належного технічного функціонування ЄСІТС, а також відповідно до взятих на себе договірних зобов'язань забезпечують виконання інших функцій, пов'язаних з функціонуванням ЄСІТС.

Відповідно до статті 131 Конституції України в Україні діє Вища рада правосуддя, яка здійснює повноваження, визначені цією статтею Конституції та статтею 3 Закону України «Про Вищу раду правосуддя». Згідно пункту 13 частини першої статті 3 Закону України «Про Вищу раду правосуддя» Вища рада правосуддя затверджує Положення про Єдину судову інформаційно-телекомунікаційну систему та/або положення, що визначають порядок функціонування її окремих підсистем (модулів), Положення про Державну судову адміністрацію України та типові положення про її територіальні управління, Положення про Службу судової охорони, Положення про проведення конкурсів для призначення на посади державних службовців у судах, органах та установах системи правосуддя, Положення про Комісію з питань вищого корпусу державної служби в системі правосуддя, Порядок ведення Єдиного державного реєстру судових рішень [2; 13].

Так, рішенням Вищої ради правосуддя від 17 серпня 2021 року № 1845/0/15-21 затверджено Положення про

порядок функціонування окремих підсистем (модулів) ЄСІТС (далі – Положення про ЄСІТС). Про початок функціонування трьох підсистем (модулів) ЄСІТС: «Електронний кабінет»; «Електронний суд»; підсистема відеоконференцзв'язку, Вищою радою правосуддя оголошено шляхом опублікування у газеті «Голос України» від 04.09.2021 № 168 (7668) [14].

Як передбачено пунктом 3 Положення, ЄСІТС – сукупність інформаційних та телекомунікаційних підсистем (модулів), які забезпечують автоматизацію визначених законодавством та цим Положенням процесів діяльності судів, органів та установ в системі правосуддя, включаючи документообіг, автоматизований розподіл справ, обмін документами між судом та учасниками судового процесу, фіксування судового процесу та участь учасників судового процесу у судовому засіданні в режимі відеоконференції, складання оперативної та аналітичної звітності, надання інформаційної допомоги суддям, а також автоматизацію процесів, які забезпечують фінансові, майнові, організаційні, кадрові, інформаційно-телекомунікаційні та інші потреби користувачів ЄСІТС [15].

У відповідності до п. 5 Положення, у цьому Положенні терміни вживаються в таких значеннях: Електронний кабінет – персональний кабінет (вебсервіс чи інший користувацький інтерфейс) у підсистемі (модулі) ЄСІТС, за допомогою якого особи, яка пройшла електронну ідентифікацію, надається доступ до інформації та сервісів ЄСІТС або її окремих підсистем (модулів), у тому числі можливість обміну (надсилання та отримання) документами (в тому числі процесуальними документами, письмовими та електронними доказами тощо) між судом та учасниками судового процесу, а також між учасниками судового процесу. Електронна ідентифікація особи здійснюється з використанням кваліфікованого електронного підпису чи інших засобів електронної ідентифікації, які дають змогу однозначно встановити особу (пп. 5.4-1); Ідентифікаційні дані особи – для юридичних осіб: ідентифікаційний код юридичної особи (для юридичних осіб, зареєстрованих за законодавством України, – код в Єдиному державному реєстрі підприємств та організацій України); для фізичних осіб – підприємців: реєстраційний номер облікової картки платника податків (далі – РНОКПП), для адвокатів – номер та дата видачі свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю; для фізичних осіб: унікальний номер запису в Єдиному державному демографічному реєстрі (далі – УНЗР), реєстраційний номер облікової картки платника податків (далі – РНОКПП) або номер і серія паспорта. Для фізичних осіб – громадян України номер і серія паспорта є ідентифікаційними даними виключно за відсутності у такої фізичної особи РНОКПП або УНЗР (пп. 5.5); користувач ЄСІТС (користувач) – особа, що пройшла процедуру реєстрації в підсистемі «Електронний кабінет» (Електронний кабінет ЄСІТС), пройшла автентифікацію та якій надано доступ до підсистем ЄСІТС відповідно до її повноважень (пп. 5.6) [15].

Згідно із пунктами 8, 9 Положення Підсистема «Електронний кабінет» (Електронний кабінет ЄСІТС, Електронний кабінет) – підсистема ЄСІТС, захищений вебсервіс, що має офіційну адресу в інтернеті (id.court.gov.ua), який забезпечує процедуру реєстрації користувачів в ЄСІТС, а також подальшу автентифікацію таких осіб з метою їх доступу до підсистем (модулів) ЄСІТС у межах наданих прав. Доступ користувачів до підсистем (модулів) ЄСІТС, окрім Електронного кабінету, також може забезпечуватися за допомогою сервісу обміну даними між відповідними підсистемами (модулями) ЄСІТС та іншими інформаційними системами. Процедура реєстрації в ЄСІТС (реєстрація Електронного кабінету, реєстрація офіційної електронної адреси) передбачає проходження запропонованої засобами Електронного кабінету процедури реєстрації з використанням кваліфікованого електронного

підпису, та внесенням контактних даних особи, зокрема адреси електронної пошти, номера телефону (в тому числі мобільного), зазначенням інших засобів зв'язку, які забезпечують фіксацію повідомлення або виклику. Користувачі зобов'язані вносити повну та актуальну інформацію в Електронний кабінет в обсязі, визначеному функціональними можливостями ЄСІТС, невідкладно після створення, отримання або зміни такої інформації. Інструкція користувача Електронного кабінету розробляється адміністратором ЄСІТС та розміщується на вебсторінці технічної підтримки користувачів ЄСІТС за вебадресою wiki.court.gov.ua [15].

Відповідно до пункту 15 розділу III Положення, обробка персональних даних, внесених до Електронного кабінету, здійснюється адміністратором ЄСІТС від імені ДСА України (володільця персональних даних) без згоди суб'єкта персональних даних на підставі передбачених законом повноважень ДСА України щодо забезпечення функціонування ЄСІТС. Персональні дані, що вказуються користувачем підсистеми Електронний суд (далі ЕС) при реєстрації: РНОКПП, номер телефону, офіційна електронна адреса, дата народження, адреса [15].

Згідно Закону України від 01.06.2010 № 2297-VI «Про захист персональних даних» обробка персональних даних – будь-яка дія або сукупність дій, таких як збирання, реєстрація, накопичення, зберігання, адаптування, зміна, поновлення, використання і поширення (розповсюдження, реалізація, передача), знеособлення, знищення персональних даних, у тому числі з використанням інформаційних (автоматизованих) систем (абзац статті 2 цього Закону). Однією з підстав для обробки персональних даних є згода суб'єкта персональних даних на обробку його персональних даних (п. 1 ст. 11 цього Закону) [8]. Інших підстав для реєстрації осіб в ЄСІТС чинним законодавством не передбачено. Враховуючи наведене вище – реєстрація осіб в ЄСІТС можлива лише на підставі добровільного волевиявлення особи, вираженій у формі поданої заяви, що у випадку фізичних осіб є згодою суб'єкта персональних даних. Отже, обробка персональних даних фізичних осіб внесених до Електронного кабінету (підсистеми ЄСІТС) на законних підставах означає, що обробка має «оброблятися» законно, чесно та прозоро» із застосуванням засобів та у спосіб, що відповідають визначеним цілям такої обробки.

Відсутність на сьогодні Порядку обробки та захисту персональних даних внесених у Електронний кабінет ЄСІТС, умов та процедур зміни, видалення або знищення персональних даних, свідчить про недотримання володільцем персональних даних ДСА України стандартів щодо обробки персональних даних встановлених Регламентом (ЄС) 2016/679, приписів Закону України «Про захист персональних даних», пункту 1.2 розділу 1 Типового порядку обробки персональних даних, затвердженого наказом Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини від 08 січня 2014 року № 1/02-14, ДСА України.

Висновки. Вкрай актуальним залишається наближення національного законодавства до європейських стандартів як дієвий механізм захисту персональних даних від реальних та потенційних ризиків можливих порушень прав суб'єктів персональних даних (фізичної особи, людини і громадянина) в умовах розвитку електронних комунікацій.

Процедури з обробки персональних даних користувачів ЄСІТС мають забезпечувати нормативно-правові умови конфіденційності відомостей про особу встановлені Законом України «Про захист персональних даних».

Автоматичне видалення персональних даних є важливим аспектом забезпечення конфіденційності та безпеки даних, тому володільці та розпорядники персональних даних повинні мати належні процедури для його здійснення.

Проблема суттєвого зростання розриву між стрімким розвитком інформаційних (цифрових) технологій та змінами законодавства у цій сфері обумовлює необхідність залучення суб'єктів владних повноважень (володільців та розпорядників персо-

нальних даних) до нормотворчого процесу з питань обробки персональних даних та забезпечення технічних можливостей видалення або знищення персональних даних із ЄСІТС у автоматичному режимі у випадках встановлених законодавством.

ЛІТЕРАТУРА

1. Офіційний сайт «Судова влада України». URL: ics.gov.ua/ics/news/novyny/1766855/ (дата звернення 05.03.2025).
2. Конституція України: Закон; *Верховна Рада України*; від 28.06.1996 № 254к/96-ВР (Редакція від 01.01.2020). *Голос України* 1996. № 128. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr#Text (дата звернення 02.03.2025).
3. Рішення Конституційного Суду України у справі щодо офіційного тлумачення статей 3, 23, 31, 47, 48 Закону України «Про інформацію» та статті 12 Закону України «Про прокуратуру» (справа К.Г.Устименка): Рішення; Конституційний Суд України, від 30.10.1997, справа № 5-зп. *Офіційний вісник України* 1997 р., № 46. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-97#Text (дата звернення 02.03.2025).
4. Рішення у справі за конституційним поданням Жашківської районної ради Черкаської області щодо офіційного тлумачення положень частин першої, другої статті 32, частин другої, третьої статті 34 Конституції України: Рішення; Конституційний Суд України, від 20.01.2012, справа № 1-9/2012. *Офіційний вісник України* 1997 р., № 46. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-12#Text (дата звернення 02.03.2025).
5. Про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Угода від 27.06.2014, Ратифікація 16.09.2014, підстава – 1678-VII (Редакція від 30.11.2023). *Офіційний вісник України*, 2014, № 75, том 1, стор. 83, стаття 2125. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення 02.03.2025).
6. Про захист фізичних осіб у зв'язку з обробкою персональних даних та про вільний рух таких даних, а також про скасування Директиви 95/46/ЄС (Загальний регламент про захист даних): Регламент (ЄС) 2016/679 Європейського Парламенту та Ради від 27 квітня 2016 року. *Офіційний сайт Європейського Союзу*. URL: eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj (дата звернення 02.03.2025).
7. Про інформацію: Закон України; *Верховна Рада України*; від 02.10.1992 № 2657-XII (Редакція від 15.11.2024). *Голос України* 1992. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#n84 (дата звернення 02.03.2025).
8. Про захист персональних даних: Закон України; *Верховна Рада України*; від 01.06.2010 № 2297-VI (Редакція від 18.01.2025). *Урядовий кур'єр*. 2010. № 122. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#n84 (дата звернення 02.03.2025).
9. Бем М., Городиський І. Захист персональних даних: правове регулювання та практичні аспекти. Науково-практичний посібник. К.: «К.І.С.». 2021. 157 с. С.87. URL: ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/Handbook_Pers_Data_Protect_2021.pdf?form=MG0AV3 (дата звернення 02.03.2025).
10. Про затвердження документів у сфері захисту персональних даних: Наказ; Уповноважений Верховної Ради України з прав людини; від 08.01.2014 № 1/02-14. *Бізнес-Бухгалтерія-Право. Податки. Консультації*. 2014 р., № 9. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1_02715-14#Text (дата звернення: 03.03.2025).
11. Про судоустрій і статус суддів: Закон; *Верховна Рада України*; від 02.06.2016 № 1402-VIII (Редакція від 08.02.2025). *Голос України*. 2016, № 132-133. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text (дата звернення 05.03.2025).
12. Положення про Державну судову адміністрацію України: Рішення; Вища рада правосуддя; від 17.01.2019 № 141/0/15-19 (Редакція від 07.12.2023). URL: zakon.rada.gov.ua/rada/show/vr141910-19#Text (дата звернення 02.03.2025).
13. Про Вищу раду правосуддя: Закон; *Верховна Рада України*; від 21.12.2016 № 1798-VIII (Редакція від 15.04.2024). *Голос України*. 2017, №1. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-19#n13 (дата звернення:03.03.2025).
14. *Судебно-юридична газета*. 2021. URL: sud.ua/ru/news/publication/215818-naybilsh-poshireni-zapitannya-pro-elektronniy-sud-u-dsadal-i-vidprovidi (дата звернення:03.03.2025).
15. Про порядок функціонування окремих підсистем (модулів) Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи: Положення; Рішення. Вища рада правосуддя від 17.08.2021 №1845/0/15-21 (Редакція від 05.09.2024). URL: zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1845910-21#n70 (дата звернення 02.03.2025).

ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ НОТАРІУСА ЯК СУБ'ЄКТА ДЕРЖАВНОЇ РЕЄСТРАЦІЇ

WAYS TO IMPROVE THE ADMINISTRATIVE AND LEGAL STATUS OF A NOTARY AS A SUBJECT OF STATE REGISTRATION

Дяковський О.С., к.ю.н.,

викладач кафедри інформаційного, господарського та адміністративного права

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Мороз С.С., к.ю.н.,

керуючий партнер

Адвокатське об'єднання «Юридична компанія «Діктум»

У статті досліджено шляхи вдосконалення адміністративно-правового статусу нотаріуса як суб'єкта державної реєстрації в Україні. Автори аналізують різні аспекти правового статусу нотаріуса, зокрема, його права, обов'язки, відповідальність, а також механізми гарантій забезпечення нотаріальної діяльності. Особлива увага приділена питанням забезпечення належних гарантій у здійсненні нотаріальної діяльності та проблемам юридичної відповідальності нотаріусів.

Важливою частиною дослідження є аналіз гарантій для нотаріусів, які забезпечують рівність доступу до професії та захист від незаконного втручання у діяльність нотаріуса, визначених Законом України «Про нотаріат». Окремо розглядається правовий статус нотаріуса як суб'єкта державної реєстрації, зокрема через співвідношення з іншими правовими актами, що регулюють діяльність державних реєстраторів. Визначено, що нотаріус має певні обмеження та відповідальність, яка включає дисциплінарну, адміністративну, цивільно-правову та кримінальну відповідальність. При цьому, важливим є також питання гарантування незалежності нотаріусів в рамках виконання своїх обов'язків, що повинно забезпечувати належний рівень юридичних послуг для громадян.

Досліджено також зарубіжний досвід функціонування нотаріату, зокрема, порівняння двох основних моделей нотаріату: англосаксонської та латинської. Латинська модель нотаріату, яка має місце в Україні, представлена трьома основними підтипами: німецьким, французьким та змішаним. Автори статті особливо звертаються до досвіду Німеччини, адже ця модель функціонує в Україні. Відповідно до німецького законодавства, нотаріус несе як цивільно-правову, так і дисциплінарну відповідальність, а в крайніх випадках навіть кримінальну відповідальність. Чітко визначений інститут юридичної відповідальності нотаріусів у Німеччині забезпечує високий рівень юридичної надійності нотаріальних послуг.

Також приділено увагу досвіду функціонування нотаріату у Франції. Зокрема, акцентовано увагу на непересічному адміністративно-правовому статусу нотаріуса, який поєднує в собі державну службу та широку дискрецію дій, що сприяє більшій ініціативності самого нотаріуса при роботі з клієнтами.

На основі проведеного аналізу пропонується комплекс заходів для вдосконалення адміністративно-правового статусу нотаріусів в Україні. Зокрема, серед цих заходів виділяються: уточнення механізмів відповідальності нотаріусів, забезпечення належних гарантій їхньої діяльності, а також вдосконалення процедурних аспектів нотаріального посвідчення документів, що дозволить підвищити ефективність нотаріату як важливої складової правової системи України.

Ключові слова: адміністративно-правовий статус нотаріуса, юридична відповідальність нотаріуса, гарантії нотаріальної діяльності, французька модель нотаріату, німецька модель нотаріату, міжнародний досвід нотаріату, захист даних, персональні дані, інформація, адміністративне судочинство.

The article examines the ways to improve the administrative and legal status of a notary as a subject of state registration in Ukraine. The authors analyze various aspects of the notary's legal status, in particular, his/her rights, duties, responsibilities, and mechanisms of guarantees for notarial activities. Particular attention is paid to the issues of ensuring proper guarantees in the performance of notarial activities and the problems of legal liability of notaries.

An important part of the study is the analysis of guarantees for notaries that ensure equal access to the profession and protection against unlawful interference with the activities of a notary, as defined by the Law of Ukraine "On Notaries". The legal status of a notary as a subject of state registration is separately considered, in particular through the correlation with other legal acts regulating the activities of state registrars. It is determined that a notary has certain restrictions and responsibilities, including disciplinary, administrative, civil and criminal liability. At the same time, it is also important to guarantee the independence of notaries in the performance of their duties, which should ensure an adequate level of legal services for citizens.

The author also examines the foreign experience of notary functioning, in particular, a comparison of the two main models of notary: Anglo-Saxon and Latin. The Latin model of notary, which is in place in Ukraine, is represented by three main subtypes: German, French and mixed. The authors of the article especially refer to the experience of Germany, as this model is functioning in Ukraine. According to German law, a notary bears both civil and disciplinary liability, and in extreme cases, even criminal liability. The clearly defined institution of legal liability of notaries in Germany ensures a high level of legal reliability of notarial services.

Attention is also paid to the experience of notaries in France. In particular, the author emphasizes the notable administrative and legal status of a notary which combines public service and broad discretion, which contributes to greater initiative of the notary when working with clients.

Based on the analysis, the author proposes a set of measures to improve the administrative and legal status of notaries in Ukraine. In particular, these measures include: clarifying the mechanisms of notaries' liability, ensuring proper guarantees of their activities, and improving the procedural aspects of notarization of documents, which will increase the efficiency of the notary as an important component of the legal system of Ukraine.

Key words: administrative and legal status of a notary, legal liability of a notary, guarantees of notarial activity, French model of notary, German model of notary, international experience of notary, data protection, personal data, information, administrative proceedings.

Досліджуючи шляхи вдосконалення адміністративно-правового статусу нотаріуса в Україні, перш за все необхідно з'ясувати зміст даного поняття. Найбільш ґрунтовними дослідженнями в даній сфері є дисертації О. О. Висеканцева, в якій проводиться вивчення проблеми адміністративно-правового статусу нотаріуса,

та В. В. Юрченка, де досліджується проблема адміністративно-правового статусу нотаріуса в умовах реформування юстиції України.

О. О. Висеканцев визначає адміністративно-правовий нотаріуса, як визначені законодавством права, обов'язки, обмеження, гарантії та відповідальність, які у своїй взає-

модії відображають правове положення державного нотаріуса в системі державних органів [1, с. 7].

З точки зору В. В. Юрченка адміністративно-правовий статус нотаріуса – це його положення (місце) у механізмі держави та системі владовідносин, визначеного шляхом закріплення у адміністративно-правових нормах відповідних прав та обов'язків, а також інших найбільш важливих і принципових юридичних характеристик [2, с. 46].

Варто також приділити увагу позиції С. Я. Фурси, відповідно до якої для нотаріуса як публічної особи, яка наділена державною певною компетенцією щодо вчинення нотаріальних дій, слід вживати поняття «правосуб'єктність», а не «право» та «дієздатність», адже їх застосування є некоректним, оскільки нотаріус наділяється державною не здатністю мати права та обов'язки, а конкретними правами та обов'язками, передбаченими законом і спрямовані на виконання нотаріальної функції [3, с. 211].

Таким чином, можемо зазначити, що до структурних елементів адміністративно-правового статусу нотаріуса можна віднести права, обов'язки і відповідальність, а також гарантії захисту прав і обов'язків.

Проаналізувавши наукові статті та інші дослідження, можна виділити такі проблемні аспекти адміністративно-правового статусу нотаріуса, що потребують подальшого вдосконалення, а саме: питання забезпечення гарантії здійснення нотаріальної діяльності та проблематика юридичної відповідальності нотаріусів.

Як зазначає М. В. Бондарєва, під гарантіями нотаріальної діяльності необхідно розуміти правові засоби, які у сукупності (системі) забезпечують належну реалізацію наданих прав та виконання обов'язків всіма суб'єктами нотаріальних правовідносин [4, с. 80].

Гарантії нотаріальної діяльності в Україні визначаються статтею 8-1 Закону України від 02.09.1993 р. № 3425-XII «Про нотаріат» (далі – Закон № 3425-XII). Відповідно до цієї норми, держава гарантує і забезпечує рівні умови доступу громадянам до зайняття нотаріальною діяльністю та рівні можливості нотаріусам в організації та здійсненні ними нотаріальної діяльності. Будь-яке втручання в діяльність нотаріуса, зокрема з метою перешкоджання виконанню ним своїх обов'язків або спонування до вчинення ним неправомірних дій, у тому числі вимагання від нього, його помічника, інших працівників, які знаходяться у трудових відносинах з нотаріусом, відомостей, що становлять нотаріальну таємницю, забороняється і тягне за собою відповідальність відповідно до законодавства. Обшук, виїмка, огляд робочого місця (контори) проводяться на підставі та в порядку, встановленому законом [5].

Також, якщо розглядати нотаріуса, як суб'єкта державної реєстрації, то варто звернутися до Закону України від 15.05.2003 р. № 755-IV «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань» (далі – Закон № 755-IV) [6] та Закону України від 01.07.2004 р. № 1952-IV «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» (далі – Закон № 1952-IV) [7].

Статтею 11 Закону № 1952-IV передбачено для державних реєстраторів наступну гарантію: «Державний реєстратор самостійно приймає рішення за результатом розгляду заяв у сфері державної реєстрації прав. Втручання, крім випадків, передбачених цим Законом, будь-яких органів влади, їх посадових осіб, юридичних осіб, громадян та їх об'єднань у діяльності державного реєстратора під час проведення реєстраційних дій забороняється і тягне за собою відповідальність згідно із законом» [7].

Відповідну гарантію також визначено ч. 10 ст. 6 Закону № 755-IV: «Втручання будь-яких органів, їх посадових осіб, громадян, юридичних осіб та громадських формувань, що не мають статусу юридичної особи, у діяльність державного реєстратора під час проведення реєстра-

ційних дій, крім випадків, передбачених цим Законом, забороняється і тягне за собою відповідальність згідно із законом» [6].

Щодо розуміння відповідальності нотаріуса, то пропонуємо звернутися до І.В. Святецької, яка зазначає, що відповідальність нотаріуса, за своєю суттю, – це форма впливу держави на допущені порушення правових норм, на посягання на соціальні інтереси суспільства, права особи. Нотаріус відповідає за правомірність своїх дій не тільки перед особами, що звернулись за нотаріальною допомогою, але й перед суспільством в цілому. [8, с. 56].

Відповідно до ч. 6 ст. 8 Закону України «Про нотаріат» нотаріус не несе дисциплінарної, адміністративної, цивільно-правової та кримінальної відповідальності за подання до центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері запобігання та протидії легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення, інформації про фінансову операцію або держателю Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань інформації про кінцевого бенефіціарного власника або структуру власності юридичної особи, навіть якщо такими діями завдано шкоди юридичним або фізичним особам, а також за інші дії, якщо нотаріус діяв у межах Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення».

Окрім цього, в ч. 2 ст. 27 Закону України «Про нотаріат» зазначено, що нотаріус не несе відповідальності у разі, якщо особа, яка звернулася до нотаріуса за вчиненням нотаріальної дії: подала неправдиву інформацію щодо будь-якого питання, пов'язаного із вчиненням нотаріальної дії; подала недійсні та/або підроблені документи; не заявила про відсутність чи наявність осіб, прав чи інтересів яких може стосуватися нотаріальна дія, за вчиненням якої звернулася особа.

Тобто можна стверджувати, що нотаріус може бути суб'єктом дисциплінарної, адміністративної, цивільно-правової та кримінальної відповідальності. Так, наприклад, при дисциплінарній відповідальності до нотаріусів може застосовувати анулювання свідоцтва про право на заняття нотаріальною діяльністю через розголошення відомостей, що становлять нотаріальну таємницю (пп. «ж» ч. 1 ст. 12 Закону № 3425-XII). Адміністративна відповідальність нотаріуса проявляється в наслідок застосування положень ст. 166-23 КУпАП через порушення нотаріусом порядку державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень тягне за собою накладення штрафу від чотирьохсот до шестисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Цивільну відповідальність нотаріуса можна розглядати через призму ч. 1 ст. 27 Закону № 3425-XII шкода, заподіяна особі внаслідок незаконних дій або недбалості приватного нотаріуса, відшкодовується в повному розмірі. І проаналізувавши також Кримінальний кодекс України, нотаріус може нести кримінальну відповідальність, наприклад, за статтею 358 КК України (підроблення документів, печаток, штампів та бланків, збут чи використання підроблених документів, печаток, штампів).

Тому, здійснивши аналіз вищевикладених норм та юридичної літератури, де в різній мірі розкривається питання юридичної відповідальності нотаріуса, то вважаємо за доцільне погодитися із висновком Н. В. Льєвої, яка зазначає, що законодавча невизначеність інституту відповідальності нотаріуса свідчить про відсутність гарантії нотаріальної діяльності, що є причиною порушень прав нотаріуса, а також громадян та юридичних осіб, які звернулись за вчиненням нотаріальних дій. А тому в умовах сучасного реформування нотаріату в Україні, дана проблема потребує законодавчого регулювання [9].

Відтак для пошуку шляхів вдосконалення адміністративно-правового статусу нотаріуса, варто розглянути іноземний досвід, де нотаріат здійснює свою діяльність набагато довше, а його становлення і розвиток має більший шлях.

Перед аналізом закордонного досвіду варто зазначити, що наразі у світі існує два види нотаріальних систем, які різняться роллю і значенням нотаріуса та його діяльності в суспільстві.

Перший тип нотаріальної системи – англосаксонський, який наявний у таких країнах, як Велика Британія, США, Сінгапур, Кіпр тощо. До компетенції нотаріусів у даних країнах входить лише посвідчення документів і підписів. Наприклад, в англійських судах посвідчений нотаріусом документ не має повної юридичної сили доказу і потребує перевірки фактів, викладених в угоді. Система англосаксонського типу характеризується тим, що кодифіковані закони тут нечисленні, джерелами правових норм є переважно традиції та прецеденти, утворені юридичною практикою. З метою забезпечення основного принципу цивільного обігу – свободи угод – передбачена можливість користуватися будь-якими доказами. Сторони, що укладають контракт, перебувають «віч-на-віч» і, навіть передбачаючи заздалегідь можливі конфлікти з приводу виконання такої угоди, покладаються на суд, який повинен буде вирішити спір, що виникне [10].

Як підсумовує Н. В. Ільєва, у країнах англосаксонської правової системи поки що залишається недостатньою роль і значення нотаріату, а відповідно й фрагментарність правового регулювання нотаріальної діяльності, регламентація його засад на рівні нормативно-правових актів окремих штатів або територіальних одиниць держави, що істотно ускладнює правову базу та практичну регламентацію [11, с. 42].

Другий тип нотаріальної системи – латинський нотаріат, що наявний у романо-германської правової системи, зокрема це майже всі країни Європи, більшість країн Латинської Америки та Японія. В даній системі нотаріус не входить до державного апарату і не є державним службовцем та є особою вільної юридичної професії, однак свої повноваження він отримує від державної влади. Держава делегує йому право засвідчувати редактовані і складені ним документи з метою надання їм юридичної сили, яку можливо оскаржити тільки судовому порядку [12, с. 163].

Відтак, порівнявши два види нотаріальних систем, ґрунтуючись на наукових дослідженнях, зокрема Н. В. Ільєвої, та Законі України «Про нотаріат», можемо констатувати, що в Україні наявна латинська система улаштування нотаріату. Тому найбільш доцільним є розгляд досвіду саме країн континентальної Європи.

Саме систему латинського нотаріату науковці поділяють ще на три моделі: німецька, французька та змішана.

Нотаріат німецької моделі побудований таким чином, що функція нотаріуса має надмірно формалізований характер, оскільки при проведенні консультацій, переговорів, витребуванні необхідних документів тощо, що фактично складає підготовку до нотаріальних дій, нотаріус не бере активної участі. Робота нотаріуса зводиться тільки до розробки відповідного, необхідного клієнту, акту та його подальше посвідчення [13, с. 148].

Французька модель латинського нотаріату, на відміну від німецької, характеризується ініціативністю самого нотаріуса з моменту звернення до нього зацікавленої особи та наявності тісної взаємодії між ними протягом всього часу вчинення нотаріальної дії [14, с. 136]. Зазначена модель розглядається як конвєр з індивідуальним підходом, у якому нотаріус і працівники нотаріальної контори забезпечують здобуття бажаного клієнтом правового результату. Як слушно зауважує Ю. П. Ільїна, у результаті такого «гнучкого підходу» спостерігається ігнорування формалізму, що деколи знижує публічно-правову скла-

дову нотаріальної професії, що може призвести до одностороннього відношення нотаріуса до виконання своєї роботи [13, с. 149].

Змішана нотаріальна модель – це поєднання елементів німецької та французької моделі. Її використовують у багатьох європейських та латиноамериканських державах, таких, як: Іспанія, Нідерланди, Швейцарія, Португалія, Куба та інші [13, с. 149].

На основі характеристик даних моделей, можемо дійти висновку, що в Україні функціонує система наближена до моделі німецького латинського нотаріату. Відтак розумно буде розпочати аналіз закордонного досвіду щодо правового статусу нотаріусу саме з німецького законодавства.

Основною правої діяльності нотаріусів є Федеральний закон про нотаріат (німецькою – *Bundesnotarordnung* або скорочено *BNotO*, далі – *BnotO*). Відповідно до ст. 1 *BNotO* нотаріуси є незалежними державними посадовими особами, які призначаються в землях для запису правових актів («нотаріальний запис») та для виконання інших завдань у сфері превентивного відправлення правосуддя [15].

Для того, щоб стати нотаріусом в Німеччині необхідно скласти іспит, який складається з письмової та усної частин. Особливістю цього іспиту є те, що його можна перекласти тільки один раз. Тобто кожен має не більше двох спроб стати нотаріусом (ст. 7а *BnotO*). Нотаріуси призначаються земельним управлінням юстиції після заслуховування нотаріальної палати після вручення свідоцтва про призначення (ст. 12 *BnotO*).

До основних функціональних обов'язків нотаріуса в Німеччині відноситься посвідчення правочинів у таких галузях, як комерційне право; корпоративне право; спадщина і дарування; сімейне право; доручення на медичний догляд. Окрім цього, до обов'язків нотаріуса відноситься також пояснення всіх можливих шляхів врегулювання певної справи. Нотаріуси несуть майнову відповідальність, якщо необхідні пояснення не надаються. Консультації нотаріуса з усіх юридичних питань обов'язково повинні бути задокументовані. Нотаріус повинен об'єктивно, незалежно і неупереджено оцінювати угоду по відношенню до всіх учасників. При цьому він зобов'язується зберігати всі матеріали справи в таємниці. Також нотаріус складає проекти договорів відповідно до законодавства ФРН і дає юридичні консультації щодо договору. Він зачитує вголос Договір в присутності всіх відповідних сторін, Договір підписується всіма сторонами і скріплюється печаткою нотаріуса [16, с. 48].

Цікавим є гарантування незалежності та неупередженості, що передбачається ст. 28 *BnotO*, відповідно до якої нотаріуси повинні вживати належних запобіжних заходів, щоб гарантувати збереження незалежності та неупередженості під час виконання своїх службових обов'язків, зокрема щодо дотримання заборон участі та інших офіційних обов'язків відповідно до положень цього Закону, Закону про нотаріальний запис та Суду.

Щодо відповідальності нотаріусів у Німеччині, то варто звернутися до ст. 19 *BnotO*, яка передбачає, що у випадку навмисного або з неосторожності порушення покладених на нього службових обов'язків щодо інших осіб, то нотаріус зобов'язаний відшкодувати цим особам завдану шкоду. Якщо нотаріус діяв через недбалість, то він може бути притягнутий до відповідальності, лише якщо потерпілі сторони не можуть отримати компенсацію в інший спосіб. Якщо нотаріус не вчиняє відповідних дій щодо відшкодування, то застосовуються положення Цивільного кодексу про відповідальність за шкоду в разі порушення державним службовцем своїх службових обов'язків. Німецьким законодавством передбачається персональна відповідальність нотаріусів. Держава не несе відповідальності замість нотаріуса. Тобто законодавством Німеччини чітко передбачена цивільно-правова відповідальність нотаріуса.

Також розділом 2 частиною 3 BnotO передбачено окремі норми щодо дисциплінарної відповідальності нотаріусів та порядку проведення дисциплінарного провадження. Відповідно до ст. 95 BnotO за наявності достатніх фактичних даних, що свідчать про винне порушення нотаріусом або стажистом своїх службових обов'язків, і це порушення не є лише незначним за своїм характером, контролюючий орган має право порушити дисциплінарне провадження щодо такого нотаріуса або стажиста за ознаками дисциплінарного проступку. А виходячи зі змісту ст. 95а BnotO, можна дійти висновку, що в крайніх випадках за таку протиправну поведінку може бути розпочате кримінальне провадження.

Стаття 97 BnotO передбачає заходи впливу, які можуть застосовуватися у рамках дисциплінарного провадження, а саме: письмова догана, штраф у розмірі до 50 000 євро та звільнення.

Тобто можемо підсумувати, що особливістю німецького законодавства щодо правового статусу нотаріусів є чітко визначений інститут юридичної відповідальності, який залежно від правопорушення передбачає цивільно-правову, дисциплінарну та кримінальну види відповідальності.

Переходячи до розгляду нотаріату у Франції, варто приділити увагу Ордонансу «Про статус нотаріусів» (французькою – *Ordonnance relative au statut du notariat*, далі – Ордонанс) [17].

Відповідно до ст. 1 Ордонансу нотаріуси є державними посадовими особами, необхідними для отримання всіх актів і контрактів, яким сторони повинні або бажають надати характер автентичності.

Загалом статус нотаріуса у Франції є доволі цікавим, адже тут поєднується дві протилежні функції в одній особі: державним службовцем, якому держава делегувала численні спеціальні зобов'язання, та особою, що виконує свої функції в системі ліберального латинського нотаріату. Тому, як наслідок, з одного боку, нотаріус несе персональну відповідальність за всю свою професійну діяльність, а дотримання зобов'язань забезпечується спеціальним дисциплінарним законодавством, а з іншого – він повинен консультувати свого клієнта, адже клієнт очікує, що нотаріус пояснить йому різні варіанти, а також наслідки актів, які він збирається підписати, а також бути лояльним до клієнта і до будь-яких інших співпідприємців. Окрім цього, нотаріус у Франції відповідає за зміст, форму та збереження документів, які він складає [18].

У Франції нотаріуси несуть цивільно-правову, кримінальну та дисциплінарну відповідальність.

Цивільно правова відповідальність нотаріуса настає через будь-яку недбалість з його боку при складанні доку-

ментів і перевірок, які він повинен проводити. Для того, щоб бути в змозі відповідати за свою відповідальність, професія має механізм подвійних гарантій: страхування професійної цивільної відповідальності та колективну гарантію. Наприклад, відповідно до ст. 6-2 Ордонансу професійна цивільна відповідальність нотаріусів гарантується договором страхування, укладеним Вищою радою нотаріату.

Кримінальна відповідальність нотаріуса у Франції можлива тільки у випадку, якщо він свідомо зазначить недостовірні факти. Тоді він отримає обвинувачення у підробці офіційних документів.

Дисциплінарна відповідальність нотаріуса можлива за порушення всіх етичних правил. Вона не є пов'язана із кримінальним провадженням, хоч компетентними органами у дисциплінарних справах щодо нотаріусів є прокурор і голова обласної ради або міжвідомча нотаріальна палата [18].

Підсумовуючи все вищевикладене варто зазначити наступне. Аналіз адміністративно-правового статусу нотаріуса в Україні свідчить про необхідність його подальшого вдосконалення, зокрема, особливу увагу варто приділити гарантіям здійснення нотаріальної діяльності та юридичній відповідальності нотаріусів. Хоч і наявні певні правові механізми, такі як гарантії доступу до нотаріальної діяльності та заборона зовнішнього втручання, система контролю та відповідальності за діяльність нотаріусів потребує удосконалення з метою не допущення порушення законодавства та утворення судових спорів у сфері державної реєстрації.

Враховуючи досвід інших країн, в першу чергу таких як Німеччина та Франція, де функціонує чітко визначена система гарантій та відповідальності для нотаріусів, Україні доцільно адаптувати елементи цих систем для забезпечення належного функціонування нотаріальної професії. Особливо важливою є удосконалення процедур дисциплінарних стягнень, та збереження інформації та персональних даних, що дозволять забезпечити прозорість та ефективність нотаріальної діяльності.

Окрім цього, корисним, на нашу думку, буде реформування системи нотаріату, щоб вона була більше схожа на французьку модель, а не німецьку, як це наявно зараз. Адже французька модель передбачає більшу ініціативність нотаріусів і тісну взаємодію між ними та клієнтами, що забезпечує гнучкість і доступність нотаріальних послуг. Такий підхід може сприяти підвищенню рівня довіри до нотаріусів, а також сприяти розвитку індивідуального підходу до кожного клієнта. Впровадження французької моделі в Україні дозволить нотаріусам не тільки виконувати формальні процедури, але й активно консультувати клієнтів, що стане важливим кроком до підвищення якості надання правових послуг.

ЛІТЕРАТУРА

1. Висеканцев О.О. Адміністративно-правовий статус державного нотаріуса: дис. ... к.ю.н.: 12.00.07. Сумський державний університет. Суми, 2014. 203 с.
2. Юрченко В.В. Адміністративно-правовий статус нотаріуса в умовах реформування юстиції України: дис. ... к.ю.н.: 12.00.07. Державний науково-дослідний інститут Міністерства внутрішніх справ України. К., 2013. 205 с.
3. Старчук О. В. Адміністративно-правовий статус нотаріуса: окремі аспекти. *Збірник матеріалів XVI Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні питання реформування правової системи»*. 2019. С. 210–212.
4. Бондарева М. В. Гарантії нотаріальної діяльності. *Університетські наукові записки*. 2010. № 2 (34). С. 79–82.
5. Про нотаріат : Закон України від 02.09.1993 № 3425-XII : станом на 15 квіт. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12#Text> (дата звернення: 13.12.2024).
6. Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань : Закон України від 15.05.2003 № 755-IV: станом на 23 верес. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/755-15#Text> (дата звернення: 13.12.2024).
7. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень : Постанова Каб. Міністрів України від 25.12.2015 № 1127 : станом на 25 верес. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1127-2015-п#Text> (дата звернення: 13.12.2024).
8. Святецька І. В. Деякі питання юридичної відповідальності нотаріуса. *Мала енциклопедія нотаріуса: наук.-практ. журнал*. 2013. № 2 (68). С. 56–59.
9. Ільєва Н.В. Правове регулювання юридичної відповідальності нотаріуса в Україні: проблеми та перспективи. *Актуальні питання державотворення в контексті сучасних цивілізаційних викликів* : зб. тез допов. учасн. Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф., (Черкаси, 26–27 листоп. 2020 р.). Черкаси : Східноєвропейський університет імені Рауфа Аблязова, 2020.
10. Нотаріальна палата України – Сучасні системи нотаріату – історія їх розвитку. Нотаріальна палата України – Головна сторінка. URL: http://npu.in.ua/pro-npu/istoria/suchasni_sistemi_notariatu_-_istoriya_jh_rozvitku (дата звернення: 16.01.2025).

11. Ільєва Н. В. Зарубіжний досвід здійснення нотаріальної діяльності та його адаптація до вітчизняної системи нотаріату. Проблеми національної державності : матер. міжнар. наук. конф. пам'яті доктора юридичних наук, професора Стрельцова Л. М. Одеса : Астропринт, 2013. С. 41–46.
12. Гуледза А. Г. Нотаріальні системи сучасності: організаційно-правовий аспект. *Форум права*. – 2011. – № 4. – С. 162–166.
13. Ільїна Ю.П. Особливості правового статусу нотаріуса у деяких зарубіжних країнах. *Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету*. 2013. No 5. С.148–152.
14. Василів С., Сорочкіна О. Світові системи нотаріату: порівняльний аналіз. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. *Юридичні науки*. 2020. Т. 7. No 1. С. 134–140.
15. BNotO – Bundesnotarordnung. Gesetze im Internet. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/bnoto/BJNR001910937.html> (дата звернення: 16.01.2025).
16. Денисяк Н. М. Деякі аспекти діяльності нотаріусів в Німеччині. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2016. No 3. С. 47–49.
17. Ordonnance n 45-2590 du 2 novembre 1945 relative au statut du notariat – Légifrance. *Légifrance*. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/LEGITEXT000006069175> (дата звернення: 16.01.2025).
18. Comment régler un litige avec un notaire ? Recours du client et contr | Notaires de France. *Accueil | Notaires de France*. URL: <https://www.notaires.fr/fr/profession-notaire/role-du-notaire-et-ses-principaux-domaines-d'intervention/comment-regler-un-litige-avec-un-notaire#toc-anchor-1> (дата звернення: 16.01.2025).

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРОВЕДЕННЯ ПРОФІЛАКТИЧНИХ ЩЕПЛЕНЬ

FOREIGN EXPERIENCE OF LEGAL REGULATION OF PROPHYLAXIS VACCINATIONS

Єрмольєва К.А., аспірантка кафедри службового та медичного права
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена дослідженню зарубіжного досвіду правового регулювання проведення профілактичних щеплень. У статті досліджується зарубіжний досвід правового регулювання проведення профілактичних щеплень та обґрунтовується необхідність його врахування у процесі вдосконалення національного законодавства України. Проблема правового регулювання проведення профілактичних щеплень є надзвичайно важливою у контексті забезпечення громадського здоров'я, запобігання поширенню інфекційних захворювань та виконання міжнародних зобов'язань у сфері охорони здоров'я. Світовий досвід демонструє різні підходи до правового забезпечення проведення профілактичних щеплень, включаючи обов'язковість щеплень, механізми контролю та відповідальність за відмову. Вивчено нормативно-правові підходи до організації та проведення профілактичних щеплень в окремих державах Європейського Союзу, зокрема в Австрії, Італії, Польщі, Німеччині, Франції, Греції, Латвії та Литві. Проаналізовано механізми правового забезпечення обов'язкової та добровільної вакцинації, відповідальність за відмову від щеплення, а також організаційні аспекти державного фінансування та інформаційного супроводу програм імунізації. Проведене наукове дослідження свідчить, що більшість країн ЄС застосовують змішані моделі правового регулювання проведення профілактичних щеплень: добровільну вакцинацію із широкими інформаційно-просвітницькими кампаніями (Австрія, Німеччина, Литва) та обов'язкову імунізацію для певних категорій населення (Італія, Польща, Франція, Греція). Особлива увага приділена механізмам контролю за виконанням календаря щеплень, а також заходам впливу на осіб, які ухиляються від профілактичних щеплень, включаючи обмеження доступу до освіти (Італія, Греція, Франція) або адміністративні санкції (Польща).

Проведене наукове дослідження дозволило зробити висновки про ефективність зарубіжних правових механізмів та розробити рекомендації для їх адаптації у вітчизняну правову систему. Крім того, на основі проведеного аналізу обґрунтовано пропозиції щодо вдосконалення правового регулювання організації та проведення профілактичних щеплень в Україні. Зокрема, запропоновано забезпечити стабільне державне фінансування програм імунізації, створити єдиний електронний реєстр вакцинації, посилити інформаційну кампанію серед населення та переглянути питання обов'язковості профілактичних щеплень для окремих груп населення. Впровадження цих змін сприятиме підвищенню рівня охоплення щепленнями та забезпеченню належного захисту громадського здоров'я.

Ключові слова: законодавство, правове регулювання, щеплення, вакцинація, профілактичне щеплення, зарубіжний досвід.

The article is devoted to the study of foreign experience in the legal regulation of preventive vaccinations. The article studies foreign experience in the legal regulation of preventive vaccinations and justifies the need to take it into account in the process of improving the national legislation of Ukraine. The problem of legal regulation of preventive vaccinations is extremely important in the context of ensuring public health, preventing the spread of infectious diseases and fulfilling international obligations in the field of health care. World experience demonstrates different approaches to the legal provision of vaccination, including the mandatory nature of vaccinations, control mechanisms and responsibility for refusal. The regulatory and legal approaches to vaccination in individual states of the European Union, in particular in Austria, Italy, Poland, Germany, France, Greece, Latvia and Lithuania, are studied. The mechanisms of legal provision of mandatory and voluntary vaccination, responsibility for refusal of vaccination, as well as organizational aspects of state financing and information support of immunization programs are analyzed. The conducted scientific research shows that most EU countries apply mixed models of legal regulation of vaccination: voluntary vaccination with broad information and educational campaigns (Austria, Germany, Lithuania) and mandatory immunization for certain categories of the population (Italy, Poland, France, Greece). Particular attention is paid to mechanisms for monitoring the implementation of the vaccination schedule, as well as measures to influence persons who evade vaccination, including restrictions on access to education (Italy, Greece, France) or administrative sanctions (Poland).

The conducted scientific research allowed us to draw conclusions about the effectiveness of foreign legal mechanisms and develop recommendations for their adaptation into the domestic legal system. In addition, based on the analysis, proposals for improving the legal regulation of vaccination in Ukraine were substantiated. In particular, it is proposed to ensure stable state funding for immunization programs, create a single electronic vaccination registry, strengthen the information campaign among the population, and review the issue of mandatory vaccination for certain population groups. The implementation of these changes will contribute to increasing vaccination coverage and ensuring proper public health protection.

Key words: legislation, legal regulation, vaccination, vaccination, preventive vaccination, foreign experience.

Постановка проблеми. Проблема правового регулювання проведення профілактичних щеплень є надзвичайно важливою у контексті забезпечення громадського здоров'я, запобігання поширенню інфекційних захворювань та виконання міжнародних зобов'язань у сфері охорони здоров'я. Світовий досвід демонструє різні підходи до правового забезпечення організації та проведення профілактичних щеплень, включаючи обов'язковість щеплень, механізми контролю та відповідальність за відмову. Вакцинація значно знижує рівень смертності та тяжких ускладнень, запобігаючи поширенню інфекційних агентів серед населення. Незважаючи на беззаперечні переваги щеплень, в Україні спостерігається зниження рівня імунізації протягом останнього десятиліття. Основними факторами такої негативної тенденції є поширення антивакцинальних настроїв, недостатня комунікація між медичними установами та громадськістю, відсутність належного державного забезпечення вакцинами та політизація питання профілактичних щеплень. Аналіз зарубіжного досвіду, зокрема, держав-членів Європейського

Союзу, є необхідним для вдосконалення нормативно-правового регулювання організації та проведення профілактичних щеплень в Україні. Правові підходи до імунізації в країнах ЄС варіюються від добровільної моделі до обов'язкової вакцинації проти окремих захворювань (наприклад, у Франції, Італії, Польщі). Вивчення цього досвіду дозволяє визначити ефективні механізми підвищення рівня імунізації, які можуть бути імплементовані в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі питання здійснення правового регулювання проведення профілактичних щеплень досліджували такі вітчизняні науковці як: Н. І. Волочій, О. В. Гальчук, О. І. Гуцуляк, Л. М. Жванко, О. О. Круглова, І. А. Мацелюх, В. В. Мозгова, А. В. Мусієнко, С. М. Платов, І. С. Солтис, Т. І. Толокова, Т. А. Француз-Яковець, Л. І. Чернишова та інші. Наукові праці зазначених вчених здебільшого присвячені дослідженню загальних питань правового регулювання проведення профілактичних щеплень в Україні, водночас наразі залишаються малодослідженими питання регу-

лювання проведення профілактичних щеплень в порівняльно-правовому аспекті.

Метою статті є узагальнення зарубіжного досвіду правового регулювання проведення профілактичних щеплень з метою вироблення рекомендацій щодо вдосконалення законодавства України у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Організація та проведення профілактичних щеплень є одним із ключових методів масової профілактики інфекційних захворювань, що сприяє зниженню рівня смертності та запобігає тяжкому перебігу хвороб серед населення. Застосування вакцин дозволяє ефективно контролювати поширення інфекцій, запобігаючи захворюванню мільйонів людей у всьому світі. Водночас в Україні протягом останнього десятиліття спостерігається тенденція до зниження рівня охоплення вакцинацією, особливо серед дитячого населення. Основними причинами цього явища є поширення антивакцинальних настроїв, що зумовлено недостатньою комунікацією між медичними закладами та громадськістю, нестачею безоплатних вакцин у державних лікарнях, а також політизацією питання імунізації [1].

Практика держав-членів Європейського Союзу свідчить про існування різних підходів до правового регулювання організації та проведення профілактичних щеплень. У більшості країн ЄС щеплення мають рекомендаційний характер, проте в окремих державах, зокрема в Італії та Франції, проведення профілактичних щеплень щодо певних інфекційних захворювань є обов'язковою [2].

Враховуючи зазначене, доцільним є детальний аналіз європейського досвіду правового забезпечення організації та проведення профілактичних щеплень. Наприклад, в Австрії закупівля вакцин у межах національної програми профілактичних щеплень здійснюється Федеральним міністерством праці, соціальних справ, охорони здоров'я та захисту прав споживачів. Формування національних рекомендацій щодо проведення профілактичних щеплень відбувається на основі регулярних наукових консультацій із Національною радою з питань вакцинації. Ці рекомендації, що містять інформацію про наявні вакцини та рекомендовані щеплення, щорічно публікуються на загальнодержавному рівні. Крім того, в Австрії функціонують регіональні консультативно-щеплювальні центри, які не лише здійснюють вакцинацію населення, а й надають громадянам вичерпну інформацію щодо профілактичних щеплень. Вакцинація в країні є добровільною, а ведення централізованого реєстру вакцинованих осіб не передбачено національною програмою імунізації. Водночас, випадки захворювання на кір підлягають обов'язковому внесенню до національного реєстру для контролю та обмеження поширення інфекції [3].

У Греції національні програми профілактичних щеплень для дітей, підлітків та дорослого населення формуються з урахуванням актуальних наукових досліджень, епідеміологічних показників, економічних чинників, а також рекомендацій Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ) та Європейського центру профілактики та контролю захворювань. Зазначені програми включають календар обов'язкових і рекомендованих щеплень, а також містять детальні пояснення щодо їх застосування. Незважаючи на те, що проведення профілактичних щеплень відповідно до національної програми носить рекомендаційний характер, законодавство Греції передбачає адміністративні обмеження для осіб, які відмовляються від імунізації. Зокрема, діти, які не пройшли обов'язкові щеплення, не можуть бути зараховані до дошкільних та початкових навчальних закладів, що має підтверджуватися відповідними записами в медичних документах учнів. Таким чином, в Греції імунізація дітей є юридично обов'язковою, тоді як для дорослих громадян вона залишається добровільною [4].

У Литві за формування політики в сфері охорони здоров'я відповідає Міністерство охорони здоров'я,

а правове регулювання організації та проведення профілактичних щеплень здійснюється відповідно до Закону «Про профілактику інфекційних захворювань людини та боротьбу з ними» [5]. Вакцинація в Литві не має обов'язкового характеру. У 2014 році Міністерство охорони здоров'я ініціювало запровадження заборони на відвідування дошкільних навчальних закладів дітьми, які не пройшли щеплення [6], однак ця ініціатива була визнана неконституційною рішенням Вищого адміністративного суду Литви у 2016 році. Суд дійшов висновку, що така норма порушує право особи на приватне життя, зокрема щодо збору персональних даних про стан вакцинації [7]. Усі щеплення, що входять до національного календаря, проводяться безоплатно незалежно від місця надання медичної послуги. Витрати на проведення профілактичних щеплень, що не входять до державної програми, можуть покриватися за рахунок приватних коштів або фінансуватися роботодавцями [8].

В Італії розроблення національної стратегії імунізації здійснюється Міністерством охорони здоров'я, яке формує відповідний план проведення профілактичних щеплень населення [9, с. 48]. Процес його ратифікації відбувається шляхом узгодження на конференції, що об'єднує представників як національних, так і регіональних структур. Зважаючи на децентралізований характер системи охорони здоров'я Італії, адміністративні одиниці країни, зокрема 19 областей та дві автономні провінції, розробляють і реалізують власні програми проведення профілактичних щеплень, ґрунтуючись на загальнодержавних рекомендаціях. Усі щеплення, передбачені національним планом імунізації, розглядаються як складова мінімального пакету медичних послуг, який забезпечується органами регіональної влади безкоштовно для місцевого населення. Національний план прове визначає стратегічні цілі у сфері імунізації для різних вікових категорій та груп ризику. Його остаточне затвердження відбувається після погодження з обласною владою на спеціалізованій конференції, що несе відповідальність за імплементацію програми в конкретних регіонах. Фінансування витрат на закупівлю вакцин та надання послуг з їх введення здійснюється за рахунок коштів Національного фонду охорони здоров'я, який є складовою частиною загальнодержавної системи фінансування [10, с. 140]. Важливим аспектом законодавчого регулювання організації та проведення профілактичних щеплень в Італії є обов'язкова наявність сертифіката про щеплення для зарахування дітей до дошкільних навчальних закладів та шкіл. Відмова від обов'язкової імунізації дітей заборонена, а у разі її відсутності батьки несуть адміністративну відповідальність у вигляді штрафних санкцій [11, с. 32].

Окрему увагу слід приділити нормативно-правовому регулюванню профілактичних щеплень у Польщі. Відповідно до національного законодавства, обов'язок проходження вакцинації покладається на всіх осіб, які перебувають на території країни понад три місяці. Закон «Про профілактику інфекцій та інфекційних захворювань та боротьбу з ними» не передбачає винятків щодо проведення щеплень для жодної категорії населення, включаючи біженців або осіб, які відмовляються від проведення профілактичних щеплень із релігійних міркувань [12]. Відповідно до вимог цього нормативно-правового акта, під час видачі свідоцтва про народження новонародженій дитині обов'язково додається сертифікат про вакцинацію та інформаційний буклет про її важливість. Медичні працівники, які здійснюють вакцинацію (зокрема, лікарі первинної ланки), зобов'язані вести детальну документацію щодо обов'язкових щеплень, включаючи збереження сертифікатів про вакцинацію, внесення відповідних даних до медичних карт та складання звітності щодо вакцинального статусу осіб, які підлягають обов'язковій імунізації.

Контроль за забезпеченням вакцинами здійснюється санітарно-епідеміологічними станціями на районному

рівні, які визначають річну потребу у вакцинах, організують їх зберігання та розподіл між медичними закладами. Ці установи також відповідають за підготовку кількісного розрахунку необхідних вакцин, формування графіків поставок та подання звітності про використання вакцин, зокрема щодо їх типів, серійних номерів та термінів придатності. Міністерство охорони здоров'я визначає нормативно-правовими актами державні структури, які відповідають за проведення закупівель, розподіл та контроль використання вакцин [13].

Таким чином, законодавство Польщі встановлює проведення обов'язкових профілактичних щеплень для всіх дітей, які проживають у країні понад три місяці. Відповідно до чинних норм, кожній новонародженій дитині видається сертифікат про вакцинацію, який зберігається у лікаря загальної практики та використовується для контролю дотримання календаря щеплень. На підставі цієї інформації лікар запрошує батьків із дитиною на прийом для проведення запланованої імунізації.

У Франції розроблення національних планів та програм профілактичних щеплень, а також контроль за їх реалізацією здійснює Міністерство охорони здоров'я. Щороку міністр охорони здоров'я затверджує національну програму імунізації, яка формується на основі рекомендацій Технічної комісії з імунізації Французького національного управління з питань охорони здоров'я [14]. Виконання заходів, передбачених цією програмою, покладається на регіональні агентства з питань охорони здоров'я. Їхнім основним завданням є забезпечення відповідності наданих медичних послуг актуальним потребам населення, а також реалізація політики охорони здоров'я на місцевому рівні, зокрема у сфері охорони здоров'я матері та дитини [14].

Французьке законодавство передбачає диференційований підхід до вакцинації населення. Зокрема, щеплення від таких захворювань, як правець, дифтерія та поліомієліт, є обов'язковими, тоді як щеплення проти кору, гепатиту В, кашлюку, краснухи та епідемічного паротиту має рекомендаційний характер. Відповідно до нормативно-правових актів Франції, для дітей, народжених після 1 січня 2018 року, обов'язковими є одинадцять щеплень, що проводяться відповідно до національного календаря профілактичних щеплень. Відмова батьків від обов'язкових щеплень є підставою для заборони відвідування дошкільних та загальноосвітніх навчальних закладів [2].

Відповідно до законодавства Чеської Республіки, зокрема положень Закону «Про захист здоров'я населення» № 258/2000, усі особи, які постійно проживають на території країни, а також ті, хто отримав дозвіл на проживання строком від 90 днів і більше, зобов'язані пройти низку профілактичних щеплень [15]. До обов'язкових щеплень належать вакцинація проти дифтерії, правця, кашлюку, поліомієліту, гепатиту В, гемофілії інфекції, кору, епідемічного паротиту та краснухи. Окрім обов'язкових вакцинацій, у Чехії передбачені щеплення, що не є обов'язковими, але можуть бути проведені за рахунок коштів фондів соціального медичного страхування відповідно до положень Закону «Про соціальне медичне страхування». До таких щеплень належать вакцинація проти вірусу папіломи людини (для дітей віком 13–14 років), грипу та пневмококової інфекції для окремих категорій населення, зокрема осіб віком 65 років і старше, а також пацієнтів з ослабленим імунітетом [4]. Зміни, внесені до законодавства у 2010 році, скасували обов'язковий характер щеплення проти грипу, яке раніше здійснювалося безкоштовно для певних категорій населення. Водночас було чітко визначено, що вакцинація проти грипу продовжує покриватися коштами системи соціального медичного страхування. Окрім цього, було розширено перелік осіб, які мають право на безкоштовне щеплення, включивши до нього ширші групи пацієнтів [4].

Законодавство Чехії також передбачає зобов'язання фондів медичного страхування звітувати перед Міністерством охорони здоров'я щодо кількості осіб, які отримали вакцинацію проти сезонного грипу. Це дозволяє здійснювати ефективний моніторинг рівня охоплення населення щепленнями та коригувати відповідну державну політику у сфері імунопрофілактики [16].

Правовою основою для проведення профілактичних щеплень у Німеччині є Закон ФРН «Про захист населення від інфекційних захворювань», ухвалений у 2001 році. Відповідно до чинного законодавства, витрати на вакцини, включені до національного календаря щеплень, покриваються як державними, так і приватними страховими компаніями [17]. Обов'язковою залишається лише щеплення проти кору, яка з 1 березня 2020 року є обов'язковою для всіх дітей віком від одного року, що відвідують заклади догляду за дітьми, працівників цих установ, а також осіб, які проживають у колективних центрах для біженців. Організація та контроль за здійсненням заходів у сфері боротьби з інфекційними захворюваннями, включно з проведенням профілактичних щеплень, покладені на Федеральний інститут інфекційних та неінфекційних захворювань імені Роберта Коха, що є підвідомчим органом Федерального міністерства охорони здоров'я Німеччини. Інститут виконує функції провідної державної наукової установи в галузі біомедичних досліджень і відіграє ключову роль у забезпеченні громадського здоров'я. Основними напрямками його діяльності є виявлення, профілактика та епідеміологічний нагляд за інфекційними захворюваннями. Крім того, інститут надає експертну та консультативну підтримку низці спеціалізованих комітетів, зокрема Постійному комітету з вакцинації [4].

У червні 2022 року були внесені зміни до законодавства, згідно з якими у разі відсутності довідки про проходження консультації щодо вакцинації дитини керівництво дошкільного закладу зобов'язане повідомити про це відповідні органи охорони здоров'я. Таким чином, перед зарахуванням дитини до дошкільного навчального закладу батьки мають надати підтвердження про отримання інформації щодо профілактичних щеплень. Загалом у Німеччині вакцинація має рекомендаційний характер, за винятком щеплення проти кору. Водночас держава активно інформує населення про необхідність проведення імунізації. У зв'язку з різким зростанням захворюваності на кір у 2019 році, спричиненим низьким рівнем охоплення вакцинацією, з 2020 року вакцинація проти цього захворювання стала обов'язковою для дітей, які відвідують організовані дитячі колективи [17].

Незважаючи на переважно рекомендаційний характер проведення профілактичних щеплень у більшості держав-членів Європейського Союзу, рівень охоплення населення вакцинацією залишається високим. Це зумовлено низькою факторів, зокрема безперервним і безоплатним забезпеченням вакцин, активною державною підтримкою біотехнологічної галузі, а також ефективною інформаційно-просвітницькою діяльністю організацій, що поширюють науково обґрунтовану інформацію про переваги вакцинації. Ключова відмінність між календарями профілактичних щеплень в Україні та державах Європейського Союзу полягає в правовому статусі вакцинації. У більшості країн ЄС щеплення мають рекомендаційний характер, що означає відсутність правових обмежень для осіб, які відмовляються від вакцинації. Натомість в Україні відповідно до чинного законодавства відмова від обов'язкових профілактичних щеплень тягне за собою певні юридичні наслідки. Зокрема, законодавством передбачено обмеження права дітей на відвідування дошкільних навчальних закладів у разі відсутності у них довідки про проведення обов'язкових щеплень відповідно до національного календаря вакцинації [18].

Незважаючи на переважно рекомендаційний характер проведення профілактичних щеплень у більшості держав-

членів Європейського Союзу, рівень охоплення населення вакцинацією залишається високим. Це зумовлено низкою факторів, зокрема безперервним і безоплатним забезпеченням вакцин, активною державною підтримкою біотехнологічної галузі, а також ефективною інформаційно-просвітницькою діяльністю організацій, що поширюють науково обґрунтовану інформацію про переваги вакцинації.

Висновки. Таким чином, провівши дослідження зарубіжного досвіду правового регулювання проведення профілактичних щеплень необхідно зробити наступні висновки. У більшості зарубіжних країн створена та функціонує спеціальний орган, на який покладено повноваження щодо розробки та реалізації національних планів, програм в сфері проведення профілактичних щеплень, а також здійснення контролю за їх реалізацією. Зазвичай таким органом є міністерство охорони здоров'я або у підвідомчій йому установі, якій у більшості випадків надають підтримку консультативні, технічні комітети чи групи. Разом із цим варто зауважити, що в окремих зарубіжних державах закріплена можливість змін національних програм організації та проведення профілактичних щеплень на регіональному рівні (Данія, Іспанія, Німеччина та Швеція. Аналіз досвіду зарубіжних країн дозволяє визначити наступні ключові напрями вдосконалення правового регулювання вакцинації в Україні. Насамперед, на нашу думку, доцільно створити

єдиний національний портал з питань вакцинації, де громадяни зможуть отримати актуальну та науково обґрунтовану інформацію кількома мовами, аналогічно до австрійської моделі. Також варто запровадити ефективну систему державних закупівель вакцин із використанням довгострокових контрактів, що забезпечить стабільну наявність необхідних препаратів у медичних закладах. Крім того, запровадження єдиного цифрового реєстру дозволить ефективно відстежувати рівень охоплення населення профілактичними щепленнями та мінімізувати ризики виникнення епідемії. Важливо також на державному рівні забезпечити належний контроль за якістю вакцин та процесом вакцинації, а також встановити чіткі протоколи реагування у разі виявлення побічних реакцій.

Ураховуючи досвід окремих держав-членів Європейського Союзу, на нашу думку, Україні необхідно перейти до комплексного підходу в регулюванні вакцинації, поєднуючи інформаційно-просвітницькі заходи, фінансові стимули, чітке державне регулювання та ефективний контроль за виконанням імунізаційних програм. Це дозволить підвищити рівень охоплення вакцинацією та забезпечити належний рівень захисту громадського здоров'я. Досвід Франції та Німеччини вказує ефективність заходів заохочення вакцинації через фінансові стимули, податкові пільги або інші соціальні гарантії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Фактори впливу на прихильність батьків щодо вакцинації: результати дослідження. ГО «Аналітичний центр «Соціоконсалтинг». 2017. URL: <https://sociosop.org/wpcontent/uploads/2023/04/187.pdf> (дата звернення: 18.03.2025).
2. Як регулюють питання вакцинації у різних країнах. Офіційний сайт Міністерства охорони здоров'я України. 2023. URL: <https://moz.gov.ua/article/health/jakregulujutpitannjavakcinaciuriznihkrainahsvitu> (дата звернення: 18.03.2025).
3. Impfplan Österreich. Allgemein empfohlene Impfungen. Vienna. Bundesministerium für Arbeit, Soziales, Gesundheit und Konsumentenschutz. 2018 URL: https://www.sabin.org/sites/sabin.org/files/documents/impfplan_2018.pdf (дата звернення: 18.03.2025).
4. Rechel B., Richardson E., McKee M. The organization and delivery of vaccination services in the European Union. *The European Observatory on Health Systems and Policies*. 2018. URL: https://health.ec.europa.eu/document/download/674087a6-5116-426e-bdff-248a55d9e14e_en (дата звернення: 18.03.2025).
5. Lietuvos Respublikos sveikatos apsaugos ministro. Sausio 3 d. Nr. V-8 įsakymas Dėl nacionalinės imunoprofilaktikos 2014–2018 metų programos patvirtinimo 2014 m. Sausio 3. *Lietuvos Respublikos Seimas*. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/d3e175107a7411e38df3da592f4236cc?jfwid=32wf85kl> (дата звернення: 18.03.2025).
6. Lietuvos Respublikos sveikatos apsaugos ministras. Balandžio 27 d. Nr. V-471 įsakymas Dėl Lietuvos Respublikos sveikatos apsaugos ministro 2002 m. Rugšėjo 23 d. Įsakymo nr. 468 «Dėl imunoprofilaktikos atlikimo taisyklių patvirtinimo» pakeitimo. *Lietuvos Respublikos Seimas*. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/af02a4412f2911e79f4996496b137f39> (дата звернення: 18.03.2025).
7. Lietuvos Respublikos sveikatos apsaugos ministro. Rugpjūčio 29 d. įsakymas Nr. V-955 «Dėl Lietuvos respublikos vaikų profilaktinių skiepimų kalendoriaus patvirtinimo». *Lietuvos Respublikos Seimas*. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/c7bf0da1ab8f11e8aa33fe8f0fea665f?jfwid=bkaxkygr> (дата звернення: 18.03.2025).
8. Lietuvos Respublikos sveikatos apsaugos ministro. Spalio 15 d. įsakymas «Dėl pneumokokinės infekcijos rizikos grupių patvirtinimo». Identification of the groups at risk of pneumo-coccal infections. Order No. V-1130. *Lietuvos Respublikos Seimas*. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/b2a5adc071e511e59a1ed226d1cbceb5/asr> (дата звернення: 18.03.2025).
9. Волощій Н.І., Галіаш Н.Б. Досвід проведення імунізації в Україні та світі. *Медсестринство*. 2023. № 3-4. С. 46-52.
10. Моканик М.Р. Обов'язкова вакцинація під час пандемії та право на повагу до приватного і сімейного життя (статті 8 ЄКПЛ). *Європейські перспективи. Серія: Міжнародне право*. 2021. № 2. С. 137-143.
11. Гальчук О.В., Толокова Т.І. Сучасні підходи до проведення планової імунізації у європейських країнах. *Медсестринство*. № 2. С. 31-33.
12. Mandatory vaccinations in Poland – history and rational. *Szczepienia.info. Narodowy Instytut Zdrowia Publicznego–Państwowy Zakład Higieny*. 2020 URL: <http://szczepienia.pzh.gov.pl/en/stories/mandatoryvaccinations-in-poland/> (дата звернення: 18.03.2025).
13. Szczepienia jako najskuteczniejsza forma zapobiegania grypie sezonowej i pandemicznej. *Ogólnopolski Program Zwalczania Grypy*. 2015. URL: <http://opzgy.pl/szczepienia> (дата звернення: 18.03.2025).
14. Gautier A., Chemlal K., Jestin C., et le groupe Baromètre santé 2016. Adhésion à la vaccination en France :résul – tats du Baromètre santé 2016. *Bull. Epidémiol. Hebd.* 2017. *Hors-série Vaccination des jeunes enfants: des données pour mieux comprendre l'action publique*. URL: http://invs.santepubliquefrance.fr/content/download/140127/506191/version/63/file/BEH_HorsS%C3%A9rie-Vaccination.pdf (дата звернення: 18.03.2025).
15. Act No. 258/2000 Coll., on public health protection. *Food and Agriculture Organization*. URL: <https://www.fao.org/faolex/results/details/en/c/LEX-FAOC073959/#:~:text=Czechia-,Act%20no.,sewerage%2C%20sanitation%20and%20pollution%20prevention> (дата звернення: 18.03.2025).
16. Ministry of Health Decree No. 537/2006 Coll., on vaccination against infectious diseases, last amended by Ministry of Health Decree No. 355/2017 Coll. 3. Act No. 48/1997, Coll., on social health insurance. *Ministerstvo zdravotnictvi*. URL: https://mzd.gov.cz/wp-content/uploads/wepub/18564/40341/48_1997%20Coll..docx (дата звернення: 18.03.2025).
17. European Observatory on Health Systems and Policies and OECD. Germany: Country Health Profile 2017. In series: State of Health in the EU. *Paris: European Observatory on Health System and Policies, and Brussels. OECD Publishing*. URL: <https://www.oecd.org/publications/germany-countryhealth-profile-2017-9789264283398-en.htm>
18. Рожко Ю. Календарі щеплень: Україна і ЄС. *InGenius*. 2020. URL: <https://ingeniusua.org/articles/kalendari-shcheplen-ukrayina-i-yes>

ПРАВОВІ АСПЕКТИ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ІНТЕРНЕТ-ПРОВАЙДЕРІВ ЗА ПОРУШЕННЯ ПРАВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

LEGAL ASPECTS OF THE LIABILITY OF INTERNET PROVIDERS FOR INFRINGEMENT OF INTELLECTUAL PROPERTY RIGHTS

Зінич Л.В., к.ю.н., доцент,
докторант кафедри конституційного, міжнародного та адміністративного права
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

У статті аналізується чинне законодавство України, що регулює відповідальність інтернет-провайдерів у цифровому просторі за порушення прав інтелектуальної власності.

Актуальність теми статті полягає в необхідності правового регулювання відповідальності інтернет-провайдерів у зв'язку з активним поширенням об'єктів інтелектуальної власності в Інтернеті. Метою дослідження є встановлення правових особливостей відповідальності інтернет-провайдерів за законодавством України.

Правове регулювання діяльності інтернет-провайдерів здійснюється такими міжнародними та національними актами, як Бернська конвенція про охорону літературних і художніх творів, Договір Всесвітньої організації інтелектуальної власності про авторське право, Договір Всесвітньої організації інтелектуальної власності про виконання і фонограми, Законами України «Про авторське право і суміжні права» і «Про електронні комунікації». Відповідальність інтернет-провайдерів за порушення прав інтелектуальної власності встановлена Цивільним кодексом України, Кодексом України про адміністративні правопорушення та Кримінальним кодексом України.

Одним із основних законів у цій сфері є Закон «Про авторське право і суміжні права», який, у статті 58 – відповідальність провайдерів послуг обміну контентом за порушення авторського права та/або суміжних прав, – встановлює правові засади відповідальності інтернет-провайдерів, що надають послуги обміну контентом.

Отже, у статті підкреслюється, що необхідна розробка чітких та прозорих процедур повідомлення інтернет-провайдерів про порушення прав інтелектуальної власності та впровадження механізмів оперативного реагування для блокування або видалення контенту. Очікується посилення вимог до інтернет-провайдерів та онлайн-платформ щодо моніторингу та видалення незаконного контенту.

Ключові слова: інтернет-провайдері, інтелектуальна власність, порушення прав, цифрове середовище, відповідальність.

This article analyzes the current legislation of Ukraine regarding the liability of internet providers as service providers and key participants in legal relations in the digital space for violations of intellectual property rights. The aim of the research is to establish the legal peculiarities of the liability of internet providers under Ukrainian law. The legal regulation of internet providers' activities is carried out by international and national acts, including the Berne Convention for the Protection of Literary and Artistic Works, the World Intellectual Property Organization Copyright Treaty, the World Intellectual Property Organization Performances and Phonograms Treaty, and the Laws of Ukraine "On Copyright and Related Rights" and "On Electronic Communications". The liability of internet providers for intellectual property rights violations is established by the Civil Code of Ukraine, the Code of Ukraine on Administrative Offenses, and the Criminal Code of Ukraine. One of the main laws in this direction is the Law "On Copyright and Related Rights", which in Article 58 (liability of content exchange service providers for copyright and/or related rights violations) establishes the legal basis for the liability of internet providers as content exchange service providers. In conclusion, the article notes that the development of clear and transparent procedures for notifying internet providers about intellectual property rights violations and the implementation of mechanisms for prompt response to block or remove content is a current issue. In the future, it can be expected that the requirements for internet providers and online platforms regarding monitoring and removing illegal content will be strengthened.

Key words: internet providers, intellectual property, rights violations, digital environment, liability.

Постановка проблеми. Для успішного захисту прав інтелектуальної власності необхідна налагоджена система взаємодії між провайдерами, державними органами та правовласниками. Така співпраця дозволяє оперативно здійснювати виявлення та припинення правопорушень, зокрема, шляхом обмеження доступу до сайтів, які транслюють або відтворюють об'єкти інтелектуальної власності. З метою реагування на порушення в цифровому середовищі Україна розробляє та впроваджує нові технологічні рішення, зокрема блокчейн технології. Одним з останніх кроків, у цій сфері є участь України у WIPO ALERT у березні 2024 року, що дозволяє державам створювати списки проблемних вебсайтів та обмінюватися цією інформацією на глобальному рівні [1].

Сьогодні інтернет-провайдері та онлайн-платформи стають ключовими учасниками цифрового середовища, на яких покладається відповідальність за порушення прав інтелектуальної власності.

Метою дослідження є аналіз питань чинного законодавства щодо відповідальності інтернет-провайдерів за порушенням прав інтелектуальної власності.

Стан дослідження. Проблематика відповідальності інтернет-провайдерів за порушення прав інтелектуальної власності була предметом дослідження багатьох українських науковців, зокрема у контексті захисту авторських прав та суміжних прав в Інтернеті.

Проте, питання відповідальності інтернет-провайдерів, як окрема тема, не отримало належної уваги, що зумовлює актуальність цього дослідження.

Виклад результатів дослідження. Інтернет-провайдері, раніше розглядалися лише як технічні посередники, дедалі частіше стають активними учасниками правовідносин, що вимагає чіткого визначення меж їхньої відповідальності. Це зумовлено насамперед особливостями цифрового середовища, такими як глобальне поширення Інтернету без чітких кордонів (коли сервери, на яких розміщуються об'єкти, знаходяться за межами України), висока швидкість поширення цих об'єктів та іншими факторами.

На міжнародному рівні основоположним актом у цій сфері залишається Бернська конвенція про охорону літературних і художніх творів [2], що встановлює основні правові засади охорони авторського права, оскільки сучасний розвиток технологій вимагає оновлення нормативно-правової бази. Були прийняті Договір Всесвітньої організації інтелектуальної власності про авторське право (WCT) [3] та Договір Всесвітньої організації інтелектуальної власності про виконання і фонограми (WPPT) [4], які адаптували положення Бернської конвенції до сучасних технологічних умов.

У Законі України «Про електронні комунікації» закріплено визначення «постачальника електронних комунікаційних послуг – суб'єкт який фактично надає та / або має

право надавати електронні комунікаційні послуги на власних мережах та / або на мережах інших постачальників електронних комунікаційних послуг» [10].

Важливо наголосити, що швидке блокування доступу до піратського контенту є критично важливим для захисту прав на трансляцію спортивних подій та інших заходів, які відбуваються в реальному часі, оскільки їхня цінність швидко втрачається після завершення події [5].

Не менш важливим є аспект взаємодії онлайн-платформ та інтернет-провайдерів. Ця взаємодія є важливою, через швидке поширення об'єктів інтелектуальної власності між онлайн-платформами в цифровому середовищі.

Правове регулювання відповідальності інтернет-провайдерів і онлайн-платформ здійснюється Цивільним кодексом України [6], Кодексом про адміністративні правопорушення [7], Кримінальним кодексом України [8], Законами України «Про авторське право і суміжні права» [9], «Про електронні комунікації» [10].

У Європейському Союзі сформована власна система охорони авторського права, яка регламентується Директивою ЄС та Законом про цифрові послуги (Digital service Act) [11], які посилюють вимоги для онлайн-платформ щодо видалення нелегального контенту. В науковій літературі існує думка, що дана Директива певним чином суперечить принципам так званих «безпечних гаваней» (safe harbors) для інтернет-провайдерів у інших державах [12, с. 93]. В державах, що не входять до Європейського Союзу, інтернет-провайдери несуть відповідальність, коли вони сприяли порушенням або санкціонували ці порушення.

Одним із основних законів у цій сфері є Закон «Про авторське право і суміжні права», який, у статті 58 – відповідальність провайдерів послуг обміну контентом за порушення авторського права та/або суміжних прав. Важливим є положення про звільнення від відповідальності провайдера послуг обміну контенту, за умови вжиття заходів для отримання дозволу від правовласника, унеможливили обмін контентом для припинення правопорушень, або не допущення повторного розміщення на вебсайті відповідних об'єктів авторського права та / або суміжних прав. Також у цій статті визначено критерії для визначення того чи вжито належних заходів.

Відповідно до статті 58, провайдери послуг обміну контентом несуть відповідальність за порушення авторського права і суміжних прав, якщо вони не отримують відповідного дозволу на використання об'єктів цих прав. Проте, вони можуть уникнути відповідальності, за умови вжиття всіх необхідних заходів для отримання дозволу, обмеження доступу до незаконного контенту, та запобігання його повторній публікації. Оцінка доцільності вжитих заходів враховуватиме кількість користувачів, обсяг контенту, ефективність технічних засобів запобігання правопорушенням. До нових провайдерів з низьким доходом передбачені спрощені вимоги, які не поширюються на платформи, що свідомо поширюють незаконний контент.

Інтернет-провайдери, як ключові учасники цифрового середовища, що надають доступ до цифрового контенту, можуть нести відповідальність за різні види порушень інтелектуальної власності. Цивільно-правова відповідальність настає, якщо їх дії або бездіяльність призвели до порушення майнових чи немайнових прав автора. Цивільно-правова відповідальність передбачає відшкодування збитків, виплату компенсації та інші заходи, спрямовані на відновлення порушених прав. Адміністративна відповідальність поширюється на протиправні діяння у сфері інтелектуальної власності, які не мають ознак кримінального правопорушення. Це може включати штрафи, конфіскацію обладнання та інші адміністративні санкції (статті 164-17, 164-18 Кодексу). Кримінальна відповідальність настає у випадку вчинення злочину, наприклад, незаконне використання захищених авторським правом об'єктів у великих розмірах або вчинення таких дій орга-

нізованою групою. Цей вид відповідальності передбачає покарання у вигляді штрафу, обмеження або позбавлення волі. Важливо зазначити, що конкретний вид відповідальності залежить від характеру порушення, його наслідків та інших обставин справи.

Закон «Про електронні комунікації» у статті 104 визначає обов'язок державних органів сприяти іншим учасникам, які створюють і розповсюджують музику та інші об'єкти інтелектуальної власності, у межах чинного законодавства. Тобто держава створює умови для поширення легального контенту, для захисту прав інтелектуальної власності користувачами, та співпраці провайдерів з правовласниками.

Оцінка ефективності наявних механізмів захисту прав інтелектуальної власності в контексті діяльності інтернет-провайдерів ускладнюється постійним протиріччям між технічним прогресом та правовим регулюванням. З одного боку, законодавчі акти, судові рішення та міжнародні угоди формують правову основу для захисту прав інтелектуальної власності в цифровому середовищі. З іншого боку, ефективність цього захисту часто залежить від оперативності правовласників у виявленні та реагуванні на порушення, а також від співпраці інтернет-провайдерів у видаленні незаконного контенту.

Для ефективного досудового врегулювання спорів щодо прав інтелектуальної власності в діяльності інтернет-провайдерів необхідний комплексний підхід, що включає законодавчі зміни, технологічні рішення та підвищення правової обізнаності. Насамперед необхідно розробити чіткі та прозорі процедури повідомлення про порушення прав інтелектуальної власності, що дозволяють правовласникам оперативно інформувати інтернет-провайдерів про такі інциденти. Також, необхідно розробити механізми оперативного реагування, що забезпечать можливість блокування або видалення контенту у встановлений термін. Для цього варто впровадити автоматизовані системи, що здатні виявляти та фільтрувати незаконний контент за допомогою спеціалізованих алгоритмів. Також, необхідно розробити стандартизовані форми повідомлень і процедури обміну інформацією між правовласниками та інтернет-провайдерами, з метою запобігання непорозумінням та затримкам. Крім того, доцільно створити незалежні організації, які могли б виконувати роль посередників у спорах між сторонами та надавали рекомендації щодо вирішення конфліктів використовуючи досвід міжнародних організацій, що вже мають успішні практики у розв'язанні подібних суперечок.

Насамкінець, важливо підвищити рівень правової обізнаності користувачів та інтернет-провайдерів щодо прав інтелектуальної власності та механізмів їх захисту. Це можна досягти шляхом проведення навчальних семінарів, публікації інформаційних матеріалів та створення онлайн-ресурсів.

Аналізуючи глобальні та регіональні особливості відповідальності інтернет-провайдерів та онлайн-платформ потрібно зазначити, що кожна держава має власні підходи до відповідальності цих суб'єктів. У Сполучених Штатах Америки найважливішим актом є Закон «про авторське право у цифрову епоху» (DMCA) [13], який вже тривалий час передбачає процедуру відому як «notice-and-takedown» (повідомляй та видаляй) для онлайн-платформ. Цей закон створює умови для забезпечення балансу між захистом прав авторів об'єктів інтелектуальної власності і звільненням від відповідальності сумлінних онлайн-платформ.

Висновки. Інтернет-провайдери, як ключові учасники цифрового середовища, за порушення прав інтелектуальної власності можуть нести цивільно-правову, адміністративну чи кримінальну відповідальність. Необхідна розробка чітких та прозорих процедур повідомлення про порушення прав інтелектуальної власності та впровадження механізмів оперативного реагування для бло-

кування або видалення контенту. Очікується посилення вимог до інтернет-провайдерів та онлайн-платформ щодо моніторингу та видалення незаконного контенту.

Отже, українським провайдерам та онлайн-платформам необхідно вже зараз розробляти внутрішні

політики та процедури, спрямовані на запобігання поширенню незаконного контенту, що відповідають як чинному законодавству України, так і перспективним напрямкам розвитку регулювання за європейським зразком.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про Затвердження Порядку формування та ведення національного переліку вебсайтів, що викликають занепокоєння щодо дотримання прав інтелектуальної власності. Наказ Міністерства економіки України від 01.02.2024 р. № 2945. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0357-24#Text> (дата звернення: 01.03.2025 р.).
2. Бернська конвенція про охорону літературних і художніх творів. Конвенція. Міжнародний документ від 24.07.1971 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_051#Text (дата звернення: 05.03.2025 р.).
3. Договір Всесвітньої організації інтелектуальної власності про авторське право. Договір, Міжнародний документ від 20.12.1996. Приєднання України від 20.09.2001. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_770#Text (дата звернення: 10.03.2025 р.).
4. Договір Всесвітньої організації інтелектуальної власності про виконання і фонограми. Договір, Міжнародний документ. Приєднання України від 20.12.1996. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_769#Text (дата звернення: 09.03.2025 р.).
5. Боротьба з порушеннями прав інтелектуальної власності в Інтернеті. Огляд матеріалів засідання Консультативного комітету Всесвітньої організації інтелектуальної власності із захисту прав. IP office. URL: http://nipo.gov.ua/wp-content/uploads/2024/07/porushennia_IP_prav_v_interneti.pdf (дата звернення 10.03.2025 р.).
6. Цивільний кодекс України. Закон України від 16.01.2003 р. №435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 08.03.2025 р.).
7. Кодекс України про адміністративні правопорушення. Закон України від 07.12.1984 р. №8073-X. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> (дата звернення: 09.03.2025 р.).
8. Кримінальний кодекс України. Закон України від 05.04.2001 р. №2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 07.03.2025 р.).
9. Про авторське право і суміжні права. Закон України від 01.12.2022 №2811-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text> (дата звернення: 01.03.2025 р.).
10. Про електронні комунікації. Закон України від 16.12.2020 №1089-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1089-20#Text> (дата звернення: 05.03.2025 р.).
11. Digital Service Act. European Union. URL: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/europe-fit-digital-age/digital-services-act_en (дата звернення: 10.03.2025 р.).
12. Natalia E. Curto EU Directive on Copyright in the Digital Single Market and ISP Liability: What's Next at International Level. Journal of Law, Technology & the Internet. Volume 11. No. 3. 2019-2020. URL: <https://scholarlycommons.law.case.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1123&context=jolti> (дата звернення: 10.03.2025 р.).
13. Digital Millennium Copyright Act. Congress.gov. URL: <https://www.congress.gov/bill/105th-congress/house-bill/2281/text> (дата звернення: 10.03.2025 р.).

**ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВПРОВАДЖЕННЯ ЦИФРОВИХ
АДМІНІСТРАТИВНИХ ПОСЛУГ ЯК НАПРЯМ ВДОСКОНАЛЕННЯ
ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ****ORGANISATIONAL AND LEGAL FRAMEWORK FOR THE IMPLEMENTATION
OF DIGITAL ADMINISTRATIVE SERVICES AS A DIRECTION
FOR IMPROVING PUBLIC ADMINISTRATION**

Кравченко І.О., д.ю.н.,
професор кафедри адміністративного та інформаційного права
Сумський національний аграрний університет

Чернадчук Т.О., к.ю.н.,
доцент кафедри адміністративного та інформаційного права
Сумський національний аграрний університет

У статті досліджено організаційно-правові засади впровадження цифрових адміністративних послуг як важливого напрямку вдосконалення публічного управління в Україні. Актуальність дослідження організаційно-правових засад впровадження цифрових адміністративних послуг обумовлена стрімким розвитком інформаційних технологій та необхідністю трансформації традиційних моделей публічного управління відповідно до вимог цифрової епохи. Нагальність розгляду цієї теми посилюється в умовах післявоєнної відбудови України, коли ефективна цифровізація публічних послуг стає одним із ключових факторів забезпечення сталого розвитку держави та її європейської інтеграції. Проаналізовано два головні підходи до розуміння природи та характеристик цифровізації в контексті трансформації публічного управління. Розглянуто нормативно-правову базу забезпечення електронних публічних послуг та інституційні механізми їх впровадження. Особливу увагу приділено діяльності Міністерства цифрової трансформації України та його ролі в реалізації проекту «Цифрова держава», зокрема створенню та функціонуванню єдиної онлайн-платформи «Дія» у форматі веб-порталу та мобільного додатку. Висвітлено особливості цифровізації адміністративних послуг на місцевому рівні в контексті реалізації Державної стратегії регіонального розвитку на 2021–2027 роки.

Досліджено Стратегію здійснення цифрового розвитку, цифрових трансформацій і цифровізації системи управління державними фінансами на період до 2025 року. Проаналізовано практичні аспекти цифровізації адміністративних послуг на прикладі реструктуризації процедури реєстрації бізнесу. Розглянуто міжнародну співпрацю України в сфері цифрової трансформації, зокрема проект EU4DigitalUA, що реалізується у співпраці з Європейським Союзом. На основі проведеного дослідження сформульовано пропозиції щодо вдосконалення організаційно-правових засад впровадження цифрових адміністративних послуг у контексті модернізації системи публічного управління в Україні.

Ключові слова: цифрові адміністративні послуги, публічне управління, цифровізація, електронне урядування, «Дія», цифрова трансформація, організаційно-правові засади, Міністерство цифрової трансформації.

The article examines the organisational and legal framework for the introduction of digital administrative services as an important area for improving public administration in Ukraine. The relevance of the study of the organisational and legal framework for the introduction of digital administrative services is due to the rapid development of information technology and the need to transform traditional models of public administration in line with the requirements of the digital era. The urgency of addressing this topic is enhanced in the context of Ukraine's post-war reconstruction, when effective digitalisation of public services is becoming one of the key factors for ensuring the sustainable development of the State and its European integration. The author analyses two main approaches to understanding the nature and characteristics of digitalisation in the context of public administration transformation. The author considers the regulatory framework for providing electronic public services and institutional mechanisms for their implementation.

Particular attention is paid to the activities of the Ministry of Digital Transformation of Ukraine and its role in the implementation of the Digital State project, in particular the creation and operation of a single online platform 'Diia' in the format of a web portal and a mobile application. The features of digitalisation of administrative services at the local level in the context of the implementation of the State Strategy for Regional Development for 2021–2027 are highlighted.

The Strategy for Digital Development, Digital Transformation and Digitalisation of the Public Finance Management System for the period up to 2025 is studied. The practical aspects of the digitalisation of administrative services are analysed on the example of restructuring the business registration procedure. Ukraine's international cooperation in the field of digital transformation, in particular the EU4DigitalUA project, implemented in cooperation with the European Union, is considered. Based on the study, the author formulates proposals for improving the organisational and legal framework for the implementation of digital administrative services in the context of modernising the public administration system in Ukraine.

Key words: digital administrative services, public administration, digitalisation, e-government, Diia, digital transformation, organisational and legal framework, Ministry of Digital Transformation.

Постановка проблеми. В умовах стрімкого розвитку інформаційного суспільства та цифрових технологій трансформація традиційних моделей публічного управління стає об'єктивною необхідністю. Впровадження цифрових адміністративних послуг є одним із ключових напрямів модернізації публічного управління, що потребує належного організаційно-правового забезпечення. Незважаючи на значні досягнення України в напрямі цифровізації публічних послуг, існує низка невирішених проблем, які гальмують ефективну імплементацію цифрових ініціатив у сферу публічного управління.

Актуальність дослідження зумовлена недостатньою систематизацією організаційно-правових засад впрова-

дження цифрових адміністративних послуг, наявністю суперечностей у нормативно-правовому регулюванні процесів цифровізації, відсутністю комплексного підходу до формування єдиної цифрової екосистеми надання адміністративних послуг, а також нагальною потребою в удосконаленні механізмів взаємодії між органами публічної влади, громадянами та бізнесом в умовах цифрової трансформації.

Метою статті є комплексне дослідження організаційно-правових засад впровадження цифрових адміністративних послуг в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема організації організаційно-правових засад впровадження цифро-

вих адміністративних послуг у контексті модернізації системи публічного управління знаходиться у фокусі уваги багатьох українських науковців та практиків, а також відображена в нормативно-правовій базі України. Фундаментальні аспекти цифровізації у сфері публічного управління ґрунтовно досліджені В. Сиротиним, який у своїй праці розкриває сутність та особливості цієї трансформації, акцентуючи увагу на викликах цифровізації для розвитку публічного управління.

Законодавче підґрунтя надання цифрових адміністративних послуг сформоване Законом України «Про особливості надання публічних (електронних публічних) послуг», який визначає основні засади надання електронних публічних послуг, регламентує процедури надання комплексних електронних публічних послуг та встановлює принципи їх надання в автоматичному режимі.

Стратегічні напрями цифровізації публічного управління на регіональному рівні окреслені в Державній стратегії регіонального розвитку на 2021–2027 роки, яка передбачає розвиток цифрової інфраструктури, подолання цифрового розриву та забезпечення доступності адміністративних послуг у цифровому форматі для населення всіх регіонів України.

М. Трещов та А. Наумик досліджують особливості цифровізації в умовах воєнного стану. Г. Лук'янова та А. Венгліньська аналізують особливості впровадження електронного урядування в органах виконавчої влади України, виокремлюючи проблемні аспекти та перспективні напрями розвитку. І. Криворучко аналізує ключові тренди цифровізації публічного управління в контексті євроінтеграції України, визначаючи перспективні напрями розвитку цифрових адміністративних послуг відповідно до європейських стандартів та практик.

Виклад основного матеріалу. Сучасні цифрові та комунікаційні технології фундаментально трансформують всі аспекти соціальних взаємин – формується новий тип суспільства, спочатку інформаційний, а тепер вже цифровий. Цей процес скорочує географічні бар'єри, посилює глобалізаційні тенденції та відкриває унікальні перспективи для регіонального розвитку. В умовах цифрової трансформації ключовою передумовою успішного реформування державних структур та системи публічного управління стає електронне урядування, що еволюціонує у діджиталізований формат. Його головна мета полягає у підвищенні ефективності взаємодії владних органів з громадянами, бізнесом та різними установами, а також у мінімізації спільних часових і фінансових витрат.

Можна виділити два головні підходи до розуміння природи та характеристик цифровізації. Перший зосереджується на технологічних аспектах розширення цифрових технологій в усіх сферах суспільного життя, спрямованого на вдосконалення комунікації між учасниками та впровадження інформаційно-комунікаційних технологій у різноманітні процеси та взаємодії.

Другий підхід розглядає фундаментальні трансформації в організації суспільства, де цифрові технології стають основою для створення нових інститутів, що призводить до зміни самої моделі суспільного розвитку. У цьому контексті цифрові технології перетворюються з інструменту взаємодії на сутнісну складову розвитку та його ресурс, супроводжуючи модифікацію механізмів, процедур і методів діяльності.

Інформація перетворюється на цифровий формат, охоплюючи виробничу, підприємницьку, наукову, соціальну сфери та державне управління. Цифрові технології трансформують сучасні суспільні відносини, стаючи невіддільною частиною повсякденного життя людей. Таким чином відбувається цифрова трансформація, що перетворює наше суспільство на цифрове [1].

Нормативно-правове регулювання у галузі цифровізації адміністративних послуг ґрунтується на законодав-

чих документах, що визначають специфіку електронного надання публічних сервісів. Основоположні акти, один з них є Закон України «Про особливості надання публічних (електронних послуг)» [2], в цій сфері встановлюють фундаментальні принципи функціонування електронних публічних послуг, регламентують порядок надання традиційних публічних послуг в оновленому форматі, деталізують особливості комплексних електронних сервісів та окреслюють механізми автоматизованого забезпечення електронних публічних послуг без втручання посадових осіб. Ця законодавча база формує ієрархічну систему взаємопов'язаних правових норм, що охоплюють весь спектр відносин у цифровому адміністративному просторі та забезпечують правову визначеність як для надавачів, так і для отримувачів послуг.

Для прискорення процесів діджиталізації в публічному управлінні у 2019 році було засновано Міністерство цифрової трансформації України. Це міністерство відповідає за розробку та впровадження державної політики у наступних сферах:

- Цифровізація, цифровий розвиток, цифрова економіка, цифрові інновації, електронне урядування та електронна демократія, розвиток інформаційного суспільства та інформатизація;
- Розвиток цифрових навичок та забезпечення цифрових прав громадян;
- Відкриті дані, розвиток національних електронних інформаційних ресурсів та інтероперабельність, розбудова інфраструктури широкосмугового доступу до Інтернету та телекомунікацій, електронна комерція та бізнес;
- Надання електронних та адміністративних послуг;
- Електронні довірчі послуги та електронна ідентифікація;
- Розвиток ІТ-індустрії [3].

Головною ціллю Міністерства цифрової трансформації є втілення проекту «Цифрова держава», який має на меті інтегрувати всі державні установи в єдину ефективну онлайн-платформу «Дія» (скорочення від «Держава і я»). Наразі «Дія» функціонує як у форматі веб-порталу, так і мобільного додатку, що значно підвищує зручність користування.

Наповнення платформи відбувається надзвичайно динамічно – менш ніж за рік вдалося оцифрувати 30 різноманітних електронних послуг для населення та бізнесу. При цьому розробники об'єднують декілька сервісів в один для оптимізації процесів. Система також дозволяє підтверджувати особу користувача через електронні версії документів: студентський квиток, ID-картку, біометричний закордонний паспорт та водійське посвідчення. Важливо зазначити, що електронні паспорти в додатку «Дія» мають офіційний статус цифрових аналогів паперових документів, що закріплено на законодавчому рівні [4].

Торкаються змін і процеси цифровізації на місцевому рівні. Так, у Постанові КМУ «Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на 2021–2027 роки» [5], містяться конкретні завдання за напрямом «Цифрова трансформація регіонів», серед яких: – проведення реінжинірингу публічних послуг; удосконалення нормативно-правової бази, що регламентує механізм надання публічних послуг, та забезпечення їх впровадження через Єдиний державний веб-портал електронних послуг «Портал Дія»; – забезпечення електронної взаємодії між національними реєстрами, реєстрами органів місцевого самоврядування; – запровадження можливості отримання електронних послуг через смартфон та через мобільний додаток Єдиного державного веб-порталу електронних послуг «Портал Дія», облаштування відкритих Wi-Fi зон у громадських місцях; – забезпечення розвитку платформ та офіційних порталів органів місцевого самоврядування; – впровадження та поширення в регіонах інтегрованої системи електронної ідентифікації; – забезпечення

переведення пріоритетних публічних послуг, у тому числі відкритих даних та інструментів електронної демократії, в електронну форму; – забезпечення безперешкодного доступу до високошвидкісного Інтернету всіх населених пунктів (насамперед сільських та малих міст; – впровадження використання систем відеоспостереження, контролю за якістю повітря, рівнем забруднення на будівлях державних органів, соціальних закладів та комунальних установ для створення загальнодержавної мережі фіксації подій та природних явищ.

Цифровізація публічного управління націлена на підвищення його ефективності в контексті загальносвітової тенденції формування цифрового суспільства. У цьому зв'язку варто згадати про Стратегію здійснення цифрового розвитку, цифрових трансформацій і цифровізації системи управління державними фінансами на період до 2025 року та план заходів з її реалізації [6]. Основна мета даної Стратегії полягає у створенні сучасної та результативної системи управління інформаційними технологіями для забезпечення підтримки й подальшого цифрового розвитку прозорості та ефективності системи управління державними фінансами.

Очікуваними результатами впровадження Стратегії є створення Єдиної інформаційно-телекомунікаційної системи управління державними фінансами. Ця система базуватиметься на принципах інтероперабельності електронних інформаційних ресурсів із комплексним захистом інформації, дотриманням технологічної незалежності та забезпеченням обміну даними в режимі реального часу.

Важливо підкреслити значення Стратегії реформування державного управління на 2022–2025 роки [7], яка визначає пріоритетним завданням забезпечення високоякісних послуг і ефективних адміністративних процедур. Особлива увага в цьому документі приділяється подальшому розвитку цифровізації послуг та розширенню мережі Центрів надання адміністративних послуг.

Ця Стратегія передбачає необхідність забезпечення розвитку ефективної електронної інфраструктури, що слугуватиме основою для збільшення кількості адміністративних послуг, які надаються з використанням інформаційних технологій. Впровадження сучасних інформаційно-комунікаційних технологій сприятиме створенню та вдосконаленню електронних інформаційних ресурсів (публічних електронних реєстрів), а також забезпеченню функціональної сумісності різних систем та ефективному обміну даними між ними.

Функціональна сумісність систем сприятиме ефективному обміну інформацією між публічними електронними реєстрами, органами державної влади та органами місцевого самоврядування. Публічні електронні реєстри повинні забезпечувати відкритий доступ для використання органами публічної влади з обов'язковим гарантованим захистом персональних даних.

Така організація роботи з даними значно спростить процедуру надання адміністративних послуг приватним особам органами публічної влади, особливо в електронній формі через веб-сервіси. Для реалізації цієї мети необхідно підключити всі ключові публічні електронні реєстри до системи електронної взаємодії державних електронних інформаційних ресурсів «Трембіта».

М. Трещов та А. Наумик [8], підкреслюють ключові переваги цифровізації для держави, що перебуває у стані війни. Серед цих переваг вони виділяють:

- Зменшення витрат на утримання центрів надання публічних послуг;
- Оперативність і гнучкість комунікації між державою та суспільством;
- Можливість оптимізації державних витрат та їх раціональне використання;
- Зниження корупційних ризиків;
- Ефективний контроль за законністю надання послуг.

Водночас автори звертають увагу і на недоліки цифровізації, зокрема на нестабільність роботи інформаційно-комунікаційних технологій та високу вартість їх впровадження. На їхню думку, ці фактори можуть робити державу більш вразливою перед противником у інформаційному просторі.

Електронне урядування є важливим елементом у процесі розвитку цифровізації в державному секторі. Як слушно зазначають [9, с. 179], воно є невід'ємною складовою розвитку електронної демократії та цифрового суспільства в цілому.

Електронне урядування надає суттєві переваги у сфері надання державних послуг громадянам, підвищує швидкість прийняття управлінських рішень, створює бар'єри для розвитку корупційних схем, а також забезпечує відкритість і прозорість діяльності державних органів.

Ілюстративним прикладом оптимізації адміністративних процедур для підприємництва слугує трансформація та діджиталізація процесу створення бізнес-структур. З 2019 року суб'єкти господарювання отримали можливість інтегровано заявляти про своє бажання зареєструвати юридичну особу як платника податку на додану вартість безпосередньо в момент подання документів на державну реєстрацію юридичної особи, що фактично об'єднало дві окремі адміністративні процедури в єдиний процес. Додатково, користувачам електронної платформи «Дія» надано функціонал віддаленої реєстрації товариства з обмеженою відповідальністю із застосуванням типового статуту. Статистичні показники 2022 року демонструють, що з 19317 зареєстрованих ТОВ 4220 (що становить 21,8%) були оформлені саме через електронні канали подання заявок, що свідчить про поступове зростання популярності цифрових інструментів у сфері реєстрації бізнесу [10, с. 148].

Україна спільно з Європейським Союзом ініціювала програму EU4DigitalUA (2020–2024) [11], що є продовженням попередніх проєктів цифрової співпраці. Основним завданням цієї ініціативи визначено інтенсифікацію процесів цифрової трансформації в Україні з фокусом на п'яти стратегічних напрямках: розвиток інтероперабельності та цифрової інфраструктури урядування; зміцнення інституційної спроможності та розбудова кадрового потенціалу; налагодження ефективних комунікацій та підвищення рівня громадської обізнаності; розширення спектру та підвищення якості електронних послуг; забезпечення кібербезпеки та вдосконалення системи захисту даних.

Таким чином, проєкт EU4DigitalUA виступає комплексним інструментом підтримки цифрових реформ в Україні через реалізацію низки взаємопов'язаних заходів, спрямованих на розвиток ключових компонентів цифрової економіки та суспільства відповідно до стандартів і практик ЄС. Кінцевою метою цієї співпраці є стимулювання економічного зростання, збільшення кількості робочих місць, підвищення якості життя громадян та створення сприятливих умов для функціонування бізнесу в цифровому середовищі [12]. У рамках послідовного розвитку цифрової сфери в Україні важливу роль відіграє проєкт «Цифрова трансформація для України» (DT4UA), що реалізується за підтримки Європейського Союзу. Ця ініціатива системно працює над підвищенням якості, безпеки та доступності державних послуг для українських громадян і бізнесу. Особливого значення проєкт набув в умовах воєнного стану, демонструючи здатність оперативно адаптуватися до надзвичайних викликів та забезпечувати стабільність функціонування цифрових адміністративних сервісів. Крім того, DT4UA сприяє вдосконаленню процесів повсякденного управління, що дозволяє державним органам ефективніше виконувати свої функції навіть у кризових умовах [13].

На думку В. Сиротіна, цифровізація створює значні виклики для публічного управління, що вимагають страте-

гічного підходу до їх подолання. Ключовими проблемами є випередження технологічним розвитком законодавчого регулювання, поглиблення цифрового розриву між регіонами та соціальними групами, зростання кіберзагроз і проблем захисту даних, автоматизація робочих процесів та необхідність перекваліфікації кадрів.

Дослідник наголошує на важливості створення гнучкої нормативно-правової бази, яка одночасно стимулюватиме інновації та захищатиме права громадян. Особливої уваги потребує питання кібербезпеки, оскільки збільшення кібератак загрожуватиме фінансовій стабільності, критичній інфраструктурі та конфіденційності персональних даних.

Соціально-економічні наслідки цифровізації проявляються в трансформації ринку праці, яка може призвести як до створення нових можливостей, так і до безробіття в окремих галузях. Саме тому розвинені країни активізують дослідження щодо запровадження безумовного базового доходу та розробляють комплексні стратегії цифрового розвитку, що включають інвестиції в інфраструктуру, систему освіти та правові механізми захисту суспільних інтересів у цифрову епоху [1]. Погоджуємося з цією думкою та хочемо зазначити, що практика впровадження цифрових адміністративних послуг в Україні демонструє наявність проблем як організаційного, так і правового характеру, зокрема: неузгодженість нормативно-правової бази, недостатнє інституційне забезпечення, брак кваліфікованих кадрів, незавершеність процесів цифрової трансформації в органах публічної влади, нерівномірність доступу до цифрових послуг у різних регіонах, недостат-

ній рівень цифрової грамотності населення, проблеми захисту персональних даних та кібербезпеки. Подолання цих проблем потребує комплексного дослідження організаційно-правових засад впровадження цифрових адміністративних послуг та розробки відповідних рекомендацій щодо вдосконалення публічного управління у цій сфері.

Вирішення зазначеної проблематики матиме вагомe значення для підвищення ефективності та прозорості діяльності органів публічної влади, забезпечення доступності та якості надання адміністративних послуг, а також сприятиме інтеграції України до європейського цифрового простору та реалізації концепції «держави в смартфоні».

Висновки. Проведене дослідження дозволило виявити основні проблеми організаційно-правового забезпечення впровадження цифрових адміністративних послуг в Україні та розробити комплексні пропозиції щодо їх вирішення. Запропоновані заходи охоплюють нормативно-правове регулювання процесів цифровізації, інституційне зміцнення органів публічної влади, розбудову технічної інфраструктури, підвищення кадрового потенціалу, посилення захисту даних та кібербезпеки, вдосконалення взаємодії з користувачами, оптимізацію фінансових механізмів та розвиток міжнародного співробітництва. Комплексна реалізація запропонованих рекомендацій дозволить суттєво підвищити якість, доступність та ефективність надання цифрових адміністративних послуг, що сприятиме модернізації системи публічного управління, покращенню якості життя громадян та підвищенню конкурентоспроможності України в умовах глобальної цифрової трансформації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сиротін В. Д. Сутність та особливості цифровізації у сфері публічного управління. Проблеми сучасних трансформацій. 2023. № 8.
2. Про особливості надання публічних (електронних публічних) послуг: Закон України від 15 липня 2021 року № 1689-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2021. № 47. ст. 383.
3. Положення про Міністерство цифрової трансформації України: Постанова Кабінету Міністрів України від 18 вересня 2019 р. № 856. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/856-2019-%D0%BF#Text>
4. Офіційний веб-сайт сервісу ДІЯ. Вебсайт. URL: <https://diia.gov.ua/>.
5. Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки: Постанові Кабінету Міністрів України від 5 серпня 2020 р. № 695. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#Text>
6. Про схвалення Стратегії здійснення цифрового розвитку, цифрових трансформацій і цифровізації системи управління державними фінансами на період до 2025 року та затвердження плану заходів щодо її реалізації: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 листопада 2021 р. № 1467-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1467-2021-%D1%80#Text>
7. Деякі питання реформування державного управління України: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 21 липня 2021 р. № 831-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/831-2021-%D1%80#Text>
8. Трещов М. М., Наумик А. С. Цифровізація воюючої держави: необхідність та переваги. *Проблеми сучасних трансформацій*. 2023. № 9. URL: <https://reicst.com.ua/pmtl/article/view/2023-9-02-10/2023-9-02-10>
9. Лук'янова Г. Ю., Венгліньська А. С. Особливості впровадження електронного урядування в органах виконавчої влади України. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2021. № 4. С.175–179.
10. Державне управління в Україні. Оцінювання на відповідність Принципам державного управління. Моніторингові звіти Програми SIGMA. Грудень 2023 року. 219 с.
11. EU4DigitalUA. Funded by the European Union. Website. URL: <https://eufordigital.eu/discover-eu/eu4digitalua/>
12. Арапова О. Цифровізація суб'єктів публічного адміністрування у сфері юстиції: організаційно-правові засади. URL: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/399/10829/22582-1?inline=1> DOI: 10.30525/978-9934-26-369-9-1
13. Криворучко І.В. Ключові тренди цифровізації публічного управління в контексті євроінтеграції України. *Теорія та практика державного управління*. 2024. № 2 (79). С. 115–135. <http://doi.org/10.26565/1727-6667-2024-2-06>

СУЧАСНИЙ СТАН ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ У СФЕРІ ПУБЛІЧНОЇ СЛУЖБИ В УКРАЇНІ ТА ІСЛАНДІЇ

THE CURRENT STATE OF GENDER EQUALITY IN THE PUBLIC SERVICE SECTOR IN UKRAINE AND ICELAND

Кузава В.І., студентка II курсу магістратури

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Литвин Н.А., д.ю.н., професор,
професор кафедри службового та медичного права

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті проведено аналіз гендерного складу в органах державної влади та місцевого самоврядування України та Ісландії. Досліджено актуальні статистичні дані обох країн, що дозволяють оцінити рівень представництва жінок і чоловіків у системі державного управління та визначити відповідність цієї ситуації принципам гендерної рівності. Особливу увагу приділено оцінці того, наскільки фактичний розподіл посад узгоджується із законодавчими вимогами щодо забезпечення рівних можливостей у кар'єрному зростанні. У ході дослідження проаналізовано основні тенденції щодо розподілу керівних посад між жінками та чоловіками, що дозволяє простежити наявність чи відсутність позитивних змін у сфері державного управління. Виокремлено основні фактори, що впливають на гендерний дисбаланс, серед яких кадрова політика, особливості структури органів влади та соціокультурні чинники. Значну увагу приділено порівнянню ситуації у різних гілках та рівнях державної влади, що дає змогу оцінити наявність або відсутності системних змін у напрямку гендерної рівності. На основі отриманих статистичних даних визначено сфери, де гендерний дисбаланс є найбільш вираженим, та зроблено висновки щодо актуального стану рівності можливостей у сфері державного управління. За результатами дослідження встановлено, що, незважаючи на певний прогрес у збільшенні частки жінок на керівних посадах у сфері публічної служби, в Україні досі залишається недостатньо реалізованою політика рівних можливостей. Ісландія ж навпаки демонструє більш успішні практики в контексті гендерної рівності на рівні державних органів, де значно більша кількість жінок обіймає лідерські позиції. Відзначено, що в Україні гендерна нерівність в управлінських структурах все ще залишається помітною, спостерігається нерівномірний розподіл посад між жінками та чоловіками залежно від рівня управління, що вказує на збереження бар'єрів для рівного доступу до керівних посад. Тому підкреслено необхідність подальших зусиль у зміцненні гендерної рівності в публічній службі України, зокрема через розробку ефективніших політик та механізмів підтримки жінок на керівних посадах.

Ключові слова: гендерна рівність, публічна служба, Ісландія, державна влада, місцеве самоврядування, керівні посади, гендерний дисбаланс.

The article presents an analysis of the gender composition in the bodies of state power and local self-government in Ukraine and Iceland. It examines the current statistical data of both countries, allowing for an evaluation of the representation of women and men in the public administration system and determining how well this situation aligns with the principles of gender equality. Special attention is given to assessing how the actual distribution of positions corresponds to legislative requirements regarding equal opportunities for career advancement. The study analyzes key trends in the distribution of leadership positions between women and men, which helps track the presence or absence of positive changes in the field of public administration. The main factors influencing gender imbalance are identified, including personnel policies, the structure of government bodies, and socio-cultural factors. Significant attention is paid to comparing the situation across different branches and levels of government, enabling an evaluation of the presence or absence of systemic changes toward gender equality. Based on the statistical data obtained, areas where gender imbalance is most pronounced are identified, and conclusions are drawn regarding the current state of equal opportunities in public administration. The research concludes that, despite some progress in increasing the share of women in leadership positions in public service, the policy of equal opportunities in Ukraine remains insufficiently implemented. Iceland, on the other hand, demonstrates more successful practices in the context of gender equality at the level of government bodies, where a significantly larger number of women hold leadership positions. It is noted that gender inequality in management structures in Ukraine is still evident, with an uneven distribution of positions between women and men depending on the level of governance, indicating the persistence of barriers to equal access to leadership positions. Therefore, the article emphasizes the need for further efforts to strengthen gender equality in Ukraine's public service, particularly through the development of more effective policies and mechanisms to support women in leadership roles.

Key words: gender equality, public service, Iceland, state power, local self-government, leadership positions, gender imbalance.

Постановка проблеми. Гендерна рівність у публічній службі є важливою складовою демократичного суспільства, однак в Україні спостерігаються значні дисбаланси у представленості жінок і чоловіків у державному секторі. Хоча жінки складають більшість серед державних службовців і службовців в органах місцевого самоврядування, їх представництво на вищих керівних рівнях залишається низьким. Аналіз ситуації в Україні вказує на глибокі гендерні стереотипи та структурні бар'єри, які обмежують можливості жінок для просування на вищі посади в державному управлінні. Ці дисбаланси потребують ґрунтовного дослідження і пошуку шляхів вирішення, що має велике значення для досягнення гендерної рівності та ефективного управління. Одним з цікавих напрямків для порівняння є досвід Ісландії, де гендерна рівність в управлінні демонструє значно більш збалансовані результати. Порівняння ситуації в Україні та Ісландії дозволить глибше зрозуміти фактори, що впливають на гендерну рівність у публічному секторі, та знайти можливі шляхи для поліпшення ситуації в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема забезпечення гендерної рівності у сфері публічної служби залишається недостатньо висвітленою в наукових дослідженнях, особливо в контексті порівняльного аналізу різних країн. Існуючі праці зосереджені на загальних аспектах гендерної рівності у державному управлінні, правових аспектах дотримання принципів рівності, а також на особливостях впровадження гендерної політики у державних органах. Зокрема, у роботі Яременко О. І. та Намазова Ю. І. аналізують концепцію гендерної рівності в управлінських структурах, визначають основні підходи до її реалізації та розглядають проблеми впровадження гендерно чутливих ініціатив у державному управлінні. М. М. Білинська розглядає загальні питання гендерної політики в управлінській сфері, висвітлюючи правові та організаційні механізми забезпечення рівних можливостей. Смірнова А. О. розглядає виклики, що постають перед жінками у сфері державної служби. Г. Л. Бондар та Д. В. Михайлюнок висвітлюють теоре-

тичні та практичні аспекти реалізації гендерної політики в органах державної влади України та аналізують основні бар'єри та можливості щодо посилення рівності у сфері публічної служби. Камінська Н. В., Чернявський С. С. та Перунова О. С. зосереджуються на впровадженні гендерних стандартів в системі МВС та інших центральних органів виконавчої влади.

Метою статті є аналіз гендерного складу в органах державної влади і місцевого самоврядування України, зокрема в контексті представництва жінок на керівних посадах. Дослідження також має на меті порівняння українського досвіду з практиками гендерної рівності в Ісландії, країні, яка займає лідируючі позиції у світових рейтингах гендерної рівності, зокрема в публічному управлінні.

Виклад основного матеріалу. Забезпечення гендерної рівності в органах публічної влади є важливим чинником реалізації таких важливих принципів, як: 1) соціальна справедливість, оскільки створюються умови для надання жінкам такого ж обсягу прав та можливостей, що й чоловікам; 2) результативність, що полягає в підвищенні показників результатів роботи; 3) ефективність, що безпосередньо залежить від різноманітності суб'єктів командної роботи, зокрема з точки зору статі [1, с. 38].

Національне агентство з питань державної служби України (далі – НАДС) оприлюднило статистичні дані щодо чисельності державних службовців за 4 квартал 2024 року. Зокрема, за інформацією НАДС [2], загальна кількість фактично працюючих державних службовців станом на кінець 2024 року становила 156 276 осіб. При цьому кількість жінок серед них становила 118 285 (приблизно 76%), тоді як чоловіків було лише 37 991 (24%). Такий суттєвий дисбаланс свідчить про те, що жінки складають більшість працівників у сфері державного управління.

Однак аналіз розподілу за категоріями посад демонструє цікаві закономірності:

– категорія А (вищий корпус державної служби, керівні посади найвищого рівня): жінок 60 осіб (27,27%), чоловіків 160 осіб (72,73%);

– категорія Б (посади керівного рівня середнього рівня): жінок 25 026 осіб (66,48%), чоловіків 12 619 осіб (33,52%);

– категорія В (нижчий рівень державної служби, спеціалісти, виконавці): жінок 93 199 осіб (78,71%), чоловіків 25 212 осіб (21,29%).

Статистичні дані свідчать про значне переважання жінок у категорії С., що робить їх ключовою ланкою державного апарату, гарантом його стабільності та ефективності. Водночас це явище формує своєрідний соціальний феномен: хоча жінки визначають «обличчя» державної служби, їхній вплив на ухвалення стратегічних рішень залишається обмеженим.

На вищих рівнях кар'єрної ієрархії ситуація кардинально змінюється. У категорії А, яка включає керівні посади найвищого рівня, частка чоловіків суттєво перевищує частку жінок (72,73% проти 27,27%). Це свідчить про те, що ключові управлінські рішення здебільшого ухвалюють чоловіки, тоді як жінки, попри чисельну перевагу у сфері, мають значно нижчі шанси обіймати керівні посади.

Ситуація у категорії Б виглядає більш збалансованою, але жінки все ж складають дві третини зайнятих посад (66,48%). Це означає, що на середньому рівні управління можливості для жінок ширші, проте досягти найвищих посад їм набагато складніше.

Отже, гендерний аналіз державної служби України демонструє значну кількісну перевагу жінок, проте ця перевага не поширюється на керівні посади. Представники політичних сил, які перебувають сьогодні при владі, яскраво демонструють недостатнє розуміння або неприйняття концепції гендерної рівності та її переваг для суспільства, в тому числі на місцевому рівні.

Станом на 07 лютого 2025 року представництво жінок та чоловіків на посадах голови обласної ради, голови обласної державної адміністрації [3] виглядає наступним чином (табл. 1):

Таблиця 1

Представництво жінок та чоловіків на посадах голови обласної ради, голови обласної державної адміністрації

	Голова обласної ради	Голова облдержадміністрації
Область		
Черкаська	Чоловік	Чоловік
Чернігівська	Жінка	Чоловік
Чернівецька	Чоловік	Чоловік
Дніпропетровська	Чоловік	Чоловік
Донецька	Територія міста є тимчасово окупованою	Чоловік
Івано-Франківська	Чоловік	Жінка
Харківська	Жінка	Чоловік
Херсонська	Чоловік	Чоловік
Хмельницька	Жінка	Чоловік
Київська	Чоловік	Чоловік
Кіровоградська	Чоловік	Чоловік
Луганська	Територія міста є тимчасово окупованою	Чоловік
Львівська	Чоловік	Чоловік
Миколаївська	Чоловік	Чоловік
Одеська	Чоловік	Чоловік
Полтавська	Чоловік	Чоловік
Рівненська	Чоловік	Чоловік
Сумська	Чоловік	Чоловік
Тернопільська	Чоловік	Чоловік
Вінницька	Чоловік	Жінка
Волинська	Чоловік	Чоловік
Закарпатська	Чоловік	Чоловік
Запорізька	Жінка	Чоловік
Житомирська	Чоловік	Чоловік
Міста зі спеціальним статусом		
місто Київ	Чоловік	Чоловік
місто Севастополь	тимчасово окупована територія	тимчасово окупована територія

Джерело: Офіс Президента України.

Зазначена статистика демонструє значне домінування чоловіків на посадах голів обласних рад та облдержадміністрацій: 83% чоловіків та 17% жінок.

Представленість жінок на посадах сільських, селищних, міських голів також невисока – 16,6% за результатами виборів 2020 року [4]. Робота в таких умовах є найбільш складною, оскільки вимагає безпосереднього контакту з виборцями, вирішення конкретних життєвих проблем, звичай, з мінімальними наявними для цього ресурсами.

З огляду на вищезазначений аналіз стану забезпечення гендерної рівності у сфері публічної служби в Україні, доцільно розглянути ситуацію в Ісландії – країні, яка посідає провідні позиції у світових рейтингах гендерної рівності.

Ісландія є однією з країн, що демонструють високий рівень гендерної рівності у сфері публічного управління. Згідно з офіційною статистикою Ісландії [5], у 2017 році жінки становили 47,6% членів державних комітетів і рад, тоді як чоловіки – 52,4%. Такий розподіл вказує на відносно

збалансоване представництво, що свідчить про доступність цих органів для обох статей.

Ці органи відіграють важливу роль у процесі прийняття рішень та формуванні державної політики, тому їхній склад є показовим з точки зору рівності можливостей у доступі до управлінських функцій. Високий відсоток жінок свідчить про те, що жінки мають змогу активно долучатися до роботи консультативних і координаційних структур, впливаючи на розвиток державних політик та програм.

Станом на січень 2019 року жінки обіймали 41,7% керівних посад у державних установах, у той час як чоловіки – 58,3% [5]. Це свідчить про суттєву присутність жінок у сфері державного управління на рівні керівництва, хоча чоловіки все ще зберігають перевагу.

Яскравим прикладом гендерного паритету може слугувати розподіл керівних посад в одному з державних органів – Управлінні з охорони праці (табл. 2) [6].

Таблиця 2
Розподіл керівних посад в одному з державних органів – Управлінні з охорони праці

Посада в Управлінні з охорони праці	Стать особи, що займає посаду
Генеральний директор Управління з охорони праці	жінка
Керівник відділу охорони праці	чоловік
Керівник відділу управління та аналітики	чоловік
Керівник відділу по роботі з персоналом, інформації та розвитку	жінка

Джерело: Статистика Ісландії.

Аналіз гендерного складу керівних посад в Управлінні з охорони праці Ісландії свідчить про дотримання принципу рівного доступу чоловіків і жінок до управлінських позицій. Представлений розподіл демонструє наближеність до гендерного паритету в структурі керівництва цього органу, що є важливим показником збалансованого кадрового підходу в державній службі.

Серед чотирьох керівних посад в Управлінні з охорони праці дві займають жінки та дві – чоловіки. Найвища посада в організації – генеральний директор – обіймається жінкою, що свідчить про відсутність бар'єрів для просування жінок на вищі управлінські рівні.

Розподіл керівних посад між чоловіками та жінками виглядає наступним чином: жінки керують напрямками загального управління органом (генеральний директор) та розвитку кадрових ресурсів і інформаційної роботи, чоловіки займають керівні посади у сферах охорони праці та аналітики.

Така модель розподілу відображає не лише формальне дотримання принципів рівності, але й певні тенденції щодо гендерного структурування управлінських функцій.

Хоча представлені дані свідчать про рівномірний розподіл керівних посад між чоловіками та жінками, помітно, що гендерна приналежність керівників може частково відповідати традиційним соціальним уявленням щодо ролей у сфері управління. Чоловіки очолюють відділи, пов'язані з аналітичною роботою та технічною сферою охорони праці, що відповідає усталеним тенденціям щодо домінування чоловіків у технічних і стратегічних напрямках управління. Жінки займають керівні посади в загальному адміністративному управлінні та сфері роботи з персоналом, що корелює з традиційним сприйняттям жінок як більш схильних до управління людськими ресурсами та комунікаційної діяльності. Попри це, факт перебування жінки на найвищій посаді – генерального директора – є свідченням реальної можливості кар'єрного зростання для жінок у державних органах Ісландії.

Однак для комплексного розуміння стану гендерної рівності у сфері публічної служби необхідно розглянути ще один важливий рівень управління – місцеве самоврядування.

Муніципалітети Ісландії відіграють ключову роль у забезпеченні адміністративних послуг, реалізації соціальної політики та розвитку місцевих громад. Саме тут відбувається безпосередня взаємодія між громадянами та владою, що робить питання гендерного балансу особливо актуальним. Розподіл керівних посад у муніципалітетах може не лише відображати загальні тенденції щодо гендерної рівності, а й демонструвати, наскільки рівномірним є доступ жінок і чоловіків до ухвалення рішень на місцевому рівні.

Всього в Ісландії 62 муніципалітети, з яких 38 очолюють чоловіки (61,3%), а 24 – жінки (38,7%). Найбільший гендерний баланс спостерігається в Північній Ісландії (Norðurland vestra, Norðurland eystra) та Austurland, де частка жінок досягає 50%. Найменша кількість жінок-керівників у регіоні Suðurnes – лише 1 жінка серед 4 керівників (25%) [7].

Отже, як свідчать наведені дані, жінки займають менше керівних посад, але в окремих регіонах гендерна рівність майже досягнута.

Цікавою є статистика з поділом керівників муніципалітетів за гендерною ознакою в залежності від виду муніципалітету [7]. В Ісландії муніципалітети можна умовно поділити на міські (найбільші населені пункти) та сільські (менші громади, включаючи невеликі міста й сільські райони) (табл. 3).

Таблиця 3
Розподіл керівників муніципалітетів за гендерною ознакою в залежності від виду муніципалітету

Категорія	Загальна кількість	Чоловіки	Жінки	% жінок
Міські муніципалітети	24	14	10	41,7%
Сільські муніципалітети	38	24	14	36,8%
Загалом	62	38	24	38,7%

Джерело: Союз муніципалітетів Ісландії.

Як свідчать наведені дані, жінки частіше очолюють міські муніципалітети (41,7%), ніж сільські (36,8%). Найбільше жінок-керівників муніципалітетів знаходиться великих містах, зокрема і в столиці – Рейк'явіку, що свідчить про більшій можливості для жінок у великих громадах.

Отже, у Ісландії жінки продовжують займати менше керівних посад в муніципалітетах порівняно з чоловіками, хоча в окремих регіонах, зокрема в Північній та Східній Ісландії, досягнуто значного гендерного балансу. Жінки частіше очолюють міські муніципалітети, що може бути пов'язано з більшими можливостями для кар'єрного зростання у великих містах, таких як Рейк'явік. Це свідчить про те, що гендерна рівність у керівництві муніципалітетів є досягнута лише частково, але є позитивні тенденції.

Висновки. Аналіз гендерного розподілу у сфері публічної служби України демонструє значну кількісну перевагу жінок, проте ця перевага не поширюється на керівні посади, що свідчить про існування вертикальної сегрегації. Жінки складають основну частину працівників державного апарату, але доступ до ключових управлінських позицій для них залишається обмеженим. Зокрема, в категорії А частка чоловіків у три рази перевищує частку жінок, що свідчить про наявність системних бар'єрів у кар'єрному просуванні жінок.

Ситуація у сфері місцевого самоврядування також демонструє суттєвий гендерний дисбаланс. Частка жінок на посадах голів обласних державних адміністрацій та обласних рад становить лише 17%, а серед міських, селищних і сільських голів – 16,6%. Це свідчить про те, що жінки залишаються значно менш представленими на рівні прийняття стратегічних рішень, що може мати негативні наслідки для формування інклюзивної політики в Україні.

Зіставлення з досвідом Ісландії, яка є світовим лідером у забезпеченні гендерної рівності, дозволяє визначити ключові аспекти успішної політики у цьому напрямі. У державному управлінні Ісландії жінки займають 41,7% керівних посад, а рівномірний розподіл управлінських позицій у державних органах демонструє відсутність істотних структурних бар'єрів для кар'єрного зростання жінок. Місцеве

самоврядування в Ісландії також демонструє більш збалансовану ситуацію: 38,7% муніципалітетів очолюють жінки, що значно перевищує аналогічний показник в Україні.

Загалом, отримані результати свідчать про необхідність впровадження додаткових механізмів для забезпечення рівного доступу жінок до керівних посад у державному управлінні та місцевому самоврядуванні України. Зокрема, доцільним є розширення програм наставництва для жінок, запровадження прозорих процедур відбору на керівні посади та активізація політики гендерних квот у сфері публічного управління. Досвід Ісландії демонструє, що послідовна державна політика щодо забезпечення рівності сприяє більш справедливому розподілу управлінських ресурсів та ефективному прийняттю рішень у державному секторі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Теремецький В.І., Литвин Н.А., Самілик Л.О. Реалізація гендерної політики в органах публічної влади. *Право.ua*. 2022, № 3. С. 38-47. URL: http://pravo.unesco-socio.in.ua/wp-content/uploads/archive/Pravo-ua-2022-3/Pravo_ua_2022_3_038.pdf (дата звернення: 18.03.2025).
2. Дашборд щодо кількісного складу державних службовців в Україні. *Національне агентство України з питань державної служби* : вебсайт. URL: <https://nads.gov.ua/test?v=66de8f59549ff> (дата звернення: 27.02.2025).
3. Голови обласних державних адміністрацій. *Офіс Президента України* : вебсайт. URL: <https://www.president.gov.ua/lustration/lustr-list/lustr-local-adm/lustr-oda> (дата звернення: 08.02.2025).
4. Гендерний моніторинг місцевих виборів. *Центральна виборча комісія* : вебсайт. URL: <https://www.cvk.gov.ua/actualna-informaciya/187243.html> (дата звернення: 27.02.2025).
5. Women and men. *Statistics Iceland* : вебсайт. URL: <https://statice.is/statistics/society/social-affairs/women-and-men/> (дата звернення: 27.02.2025).
6. Starfsfólk. *Vinnueftirlitið* : вебсайт. URL: <https://island.is/s/vinnueftirlitid/starfsfolk> (дата звернення: 27.02.2025).
7. Sveitarfélög. *Samband íslenskra sveitarfélaga* : вебсайт. URL: <https://www.samband.is/sveitarfelog> (дата звернення: 27.02.2025).

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЦИФРОВІЗАЦІЇ У СФЕРІ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ

REGULATORY AND LEGAL SUPPORT FOR DIGITALIZATION IN THE FIELD OF PUBLIC ADMINISTRATION

Маріц Д.О., д.ю.н., доцент,
завідувачка кафедри інтелектуальної власності та приватного права

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Терещенко О.В., фахівець І категорії Служби захисту інформації

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Державна політика у сфері цифровізації направлена на формування якісного підґрунтя задля створення сприятливих умов розвитку сталого розвитку в цілому, так і еволюції всіх сфер суспільних відносин. В сучасних умовах процеси цифрової трансформації державного управління є одним з пріоритетних напрямків в умовах глобальних викликів не тільки в Україні, і у всьому світі. Цифрова площина створює нові можливості для їх учасників: оптимізацію часу; можливість отримання послуги у будь-якій країні; мінімізацію трудових та фінансових ресурсів; зниження адміністративного навантаження на державні органи; покращення якості надаваних послуг; тощо. У статті аналізуються стратегічні політико-правові документи, чинне законодавство України, Директиви ЄС.

В Україні ведеться потужна робота щодо впровадження інформаційних технологій в державне управління. У статті проаналізовано національне нормативне регулювання цифровізації та інформатизації публічного управління, політичний курс на подальше впровадження та розвиток цифрових технологій, взаємозв'язок цифрових трансформацій в Україні з сучасними викликами та потребами світового співтовариства до активного етапу глобалізації, що пов'язано з необхідністю, зокрема, захисту довкілля. Досліджено кроки до гармонізації законодавства України з правом ЄС у сфері цифрових трансформацій. Наведено статистичні дані про рейтинг України як цифрової держави за даними Global Skill Report 2022 від Coursera Україна. Висвітлено деякі положення плану цифровізації «Держава в смартфоні», зокрема, Порталу та мобільного застосунку «Дія», InfoTAX для платників податків та ЕкоСистему для аналізу, прогнозу та прийняття управлінських рішень і ефективного захисту довкілля.

Ключові слова: цифровізація, публічне управління, правові відносини, сталий розвиток, гармонізація законодавства.

State policy in the field of digitalization is aimed at forming a qualitative foundation for creating favorable conditions for the development of sustainable development in general, as well as the evolution of all spheres of social relations. In modern conditions, the processes of digital transformation of public administration are one of the priority areas in the face of global challenges not only in Ukraine, but throughout the world. The digital plane creates new opportunities for their participants: time optimization; the ability to receive services in any country; minimizing labor and financial resources; reducing the administrative burden on state bodies; improving the quality of services provided; etc. The article analyzes strategic political and legal documents, current legislation of Ukraine, and EU Directives.

In Ukraine, intensive work is underway to introduce information technologies into public administration. The article analyzes the national regulatory regulation of digitalization and informatization of public administration, the political course for the further implementation and development of digital technologies, the relationship of digital transformations in Ukraine with modern challenges and needs of the world community to the active stage of globalization, which is associated with the need, in particular, to protect the environment. Steps towards harmonizing Ukrainian legislation with EU law in the field of digital transformations were investigated. Statistical data on Ukraine's rating as a digital state according to the Global Skill Report 2022 from Coursera Ukraine are presented. Some provisions of the digitalization plan "State in a Smartphone" are highlighted, in particular, the Portal and mobile application "Diya", InfoTAX for taxpayers and the EcoSystem for analysis, forecasting and making management decisions and effective environmental protection.

Key words: digitalization, public administration, legal relations, sustainable development, harmonization of legislation.

Цифровізація – це сучасне явище, яке приваблює науковців різних галузей знань, адже майже всі сфери суспільних відносин піддаються її впливу. З кожним роком цей процес все більше впливає на організацію роботи державних органів, економічну систему, організацію трудових відносин, соціалізацію особистості. Діяльність публічного управління та адміністрування здійснюється суб'єктами владних повноважень, до яких згідно до статті 4 Кодексу адміністративного судочинства України відносяться: «...орган державної влади (у тому числі без статусу юридичної особи), орган місцевого самоврядування, їх посадова чи службова особа, інший суб'єкт при здійсненні ними публічно-владних управлінських функцій на підставі законодавства, в тому числі на виконання делегованих повноважень, або наданні адміністративних послуг» [1]. Із розвитком цифрових технологій постало питання впровадження цифрової трансформації (електронне урядування, діджиталізація) у сферу публічного управління та адміністрування для побудови цифрової держави. Такі перетворення напряму стосуються і податкової сфери. Так, процеси цифровізації направлені на підвищення якості роботи податкових органів, мінімізації «людського фактору» в адміністративних процедурах, а також є важливою складовою розвитку цифрової еконо-

міки. Актуальність заявленої тематики вбачається у застосування інновацій в державному управлінні; появі нових об'єктів податкових відносин та проблеми їх оподаткування (цифрові активи, тощо); необхідності створення безпечних автоматизованих процесів для здійснення публічного адміністрування в цілому, так і окремих її сфер; забезпечення кібербезпеки, тощо.

21 липня 2021 року було схвалено Стратегію реформування державного управління України на 2022–2025 роки [2], метою якої є «побудова в Україні спроможної сервісної та цифрової держави, яка забезпечує захист інтересів громадян на основі європейських стандартів та досвіду». Одним із завдань визначено: «...подальшу цифровізацію адміністративних та інших публічних послуг, що сприятиме їх наближенню до користувачів». Реформування системи державного управління здійснюється з урахуванням Європейських стандартів належного адміністрування, розроблених Програмою підтримки вдосконалення врядування та менеджменту (далі – Програма SIGMA). SIGMA (Support for Improvement in Governance and Management) – це спільна програма Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР/ OECD) та Європейського Союзу. Діяльність програми спрямована на вдосконалення державного управління, а отже,

підтримку соціально-економічного розвитку шляхом підвищення потенціалу державного сектора, посилення горизонтального управління та покращення підходів до роботи та впровадження реформ державного управління, включаючи належне визначення пріоритетності, послідовності та бюджетування [3]. До основних Принципів SIGMA належить: політика державного управління, орієнтована на громадян; належне управління, як ключова ціль політики, що лежить в основі надання публічних послуг та є законодавчо затвердженою і послідовно реалізується на практиці; механізми забезпечення якості публічних послуг; забезпечення доступності публічних послуг. За даними щорічного дослідження Global Skill Report 2022 від Coursera Україна посіла 21 місце серед 100 країн світу у категорії країн-лідерів, а в рейтингу за технологічними компетенціями – 8. Така інформація говорить про те, що за 30 років незалежності Україна пройшла шлях від бюрократичної країни, до країни з розвинутими цифровими послугами та сервісами [4]. Україна зайняла 2 місце в рейтингу Open Data Maturity 2022 серед 35 країн. У 2021 році ми були на шостому місці, а в 2020 році – на 17. Очевидно, що рівень зрілості відкритих даних в Україні становить 97%. У той час як середній показник в Європі – 82% [5]. Наведена статистика свідчить про те, що реформування державного управління триває, залучені Європейські програми певним чином відіграють позитивну роль, зокрема у формуванні рейтингу України як цифрової держави.

За останні роки все більше науковців приділяє увагу питанню цифровізації у державному управлінні: І. Лопушинський, І. Малий, В. Ніколаєв, В. Писаренко, В. Саприкін В. Сиротін, К. Сімаков, Л. Українська, Н. Шифріна, М. Цедік. Кожен з дослідників торкається як питань термінологічного характеру, важливості впровадження ІТ в систему державного управління, одночасно наголошуючи на тому, що трансформаційні процеси державного управління не є альтернативою державному управлінню в цілому. Метою цієї статті є характеристика нормативно-правового забезпечення цифровізації у сфері публічного управління.

Виклад основного матеріалу. За 30 років незалежності, Україна знаходиться на шляху цифрового розвитку державного управління. У 1998 році було прийнято Закон України «Про національну програму інформатизації» [6]. Проте, даний закон втратив чинність на підставі Закону України від 01.12.2022 № 2807-IX «Про Національну програму інформатизації» [7]. В контексті цього Закону під Національною програмою інформатизації розуміється: «...комплекс заходів, програм, проектів, робіт з інформатизації, спрямованих на розвиток інформаційного суспільства шляхом концентрації та раціонального використання фінансових, матеріально-технічних та інших ресурсів, виробничого і науково-технічного потенціалу держави, координації діяльності державних органів, органів місцевого самоврядування, а також підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності». По суті – цифровізація – «це поступове перетворення усіх державних послуг на зручні онлайн-сервіси. Проте, варто зрозуміти, що це є інструмент для досягнення мети, а саме для побудови цифрової держави» [8]. Водночас, інформатизація – це «сукупність взаємопов'язаних організаційних, правових, політичних, соціально-економічних, науково-технічних, виробничих процесів, що спрямовані на створення умов для задоволення інформаційних потреб громадян та суспільства на основі створення, розвитку і використання інформаційних систем, мереж, ресурсів та інформаційних технологій, які побудовані на основі застосування сучасної обчислювальної та комунікаційної техніки» [9].

Таким чином, на наш погляд, «цифровізація публічного управління» та «інформатизація» суспільних відносин співвідносяться між собою як загальне та окреме.

Інформатизація – це процес, який направлений на зручність надання та отримання державних послуг он-лайн; *цифровізація* – це простір за допомогою якого можливе надання та отримання державних послуг, що передбачає виключно віртуальну взаємодію її учасників. Отже, процес інформатизації забезпечує ряд інструментів, зокрема правові, які направлені на регулювання суспільних відносин, що виникають в процесі цифровізації.

Так, 16 листопада 2016 року було схвалено Концепцію розвитку системи електронних послуг в Україні [10] метою якої є визначення напрямів, механізму і строків формування ефективної системи електронних послуг в Україні для задоволення інтересів фізичних та юридичних осіб через розвиток і підтримку доступних та прозорих, безпечних та некорупційних, найменш затратних, швидких та зручних електронних послуг. У вересні 2019 року шляхом перетворення Державного агентства з питань електронного урядування України було створене Міністерство цифрової трансформації, основна ціль якого перевести 100% усіх публічних послуг для громадян та бізнесу онлайн та сприяти впровадженню електронних послуг у багатьох сферах економіки – будівництво, земельні послуги, екологія, реєстрація бізнесу, оформлення субсидій, державної допомоги тощо. Як зазначив М. Федоров у своєму виступі: «...цифрова трансформація нашої країни – це в першу чергу зручність для громадян. Це антикорупція. Це можливість забезпечити рівний доступ для всіх українців до ресурсів. Це також зміни, спрощення, перетворення і часто ліквідація певних галузей та напрямків. Тому важливо побудувати ефективний менеджмент на рівні всієї держави. Коли ми це виконаємо, ми отримаємо державу, як зручний сервіс» [11].

Трансформаційні процеси торкнулись й податкових органів. З метою реалізації стратегії цифрової трансформації в податковій сфері, як зазначають А. Цюцяк, І. Цюцяк, В. Цюцяк: «...ДПС розроблено низку ефективних сервісів у мобільному додатку, які відображають сучасні потреби платників податків. Одним з таких сервісів є «InfoTAX», який надає можливість платникам отримувати різноманітну інформацію за допомогою месенджерів Telegram та Viber. Із використанням такого сервісу існує можливість отримувати: push повідомлення; реєстраційні та облікові дані; витяги з відповідних реєстрів; інформацію в частині розрахунків за податками й платежами; результати опрацювання документів; терміни сплати податків і подання звітності; дані стосовно виникнення податкового боргу та ймовірності виникнення заборгованості у випадку несвоєчасної сплати податків» [12, с. 52].

Зважаючи на те, що процеси цифровізації стосуються всіх сфер суспільних відносин, варто сказати про ЕкоСистему, яка є єдиною національною онлайн платформою у довкілєвій сфері, яка має понад півмільйона постійних користувачів з майже 90 країн світу. Перевішивши всі процеси в цифру, держава систематизує дані, може аналізувати запаси природних ресурсів та їх витрати, а також визначати рівень промислового забруднення повітря, води, ґрунту. Дані про природні ресурси та підприємства агрегуються в процесі надання онлайн послуг. Система автоматично «збирає» їх в екологічні реєстри. Накопичену інформацію зручно аналізувати і на її основі обґрунтовано планувати захист довкілля [13]. Водночас, як зазначають О. Вінник, Н. Малишева : «...дуже важливо в цьому зв'язку при впровадженні цифрових технологій, в т.ч. в екологічну сферу, завжди дбати про баланс інтересів (економіка-екологія-соціальна сфера), що є основою сталого розвитку, і чітко закріплювати відповідні чинники в правових актах» [14, с. 250].

Зважаючи на те, що Україна отримала статус кандидата у члени Європейського Союзу, це тягне за собою певні зміни у чинному законодавстві та реформи. Так, перш за все, це

стосується процесів гармонізації законодавства. У 2021 році Європейською Комісією було запропоновано політичну програму «Цифровий компас до 2023 року». Ця програма орієнтована на різні сфери суспільних відносин, зокрема на – цифровізацію державних послуг. Також варто назвати Директиву щодо корпоративної звітності про сталий розвиток (CSRD). Хоч ця Директива поширюється лише на специфічний суб'єктний склад, однак запроваджує жорсткі вимоги до цифрового звітування з метою підвищення прозорості, порівнянності та доступності звітності про сталий розвиток. Цей крок до цифровізації відповідає більш широкій стратегії ЄС щодо створення єдиного цифрового ринку та використання технологій для кращого корпоративного управління [15].

11 грудня 2018 року була прийнята Директива Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2018/1972 [16]. Ця Директива встановлює гармонізовані рамки для регулювання електронних комунікаційних мереж, електронних комунікаційних послуг, пов'язаних засобів та пов'язаних послуг, а також деяких аспектів термінального обладнання. Вона встановлює обов'язки національних регуляторних органів і, якщо застосовно, інших компетентних органів, а також встановлює набір процедур для забезпечення гармонізованого застосування регуляторних рамок в усьому Союзі.

28 квітня 2022 року ЄС, США та ще 32 держави, прийняли Декларацію про майбутнє Інтернету, мета якої – вільний, безпечний, нейтральний Інтернет як єдина децентралізована мережа. Підписанти проголошують свій намір захищати права людини у мережі, утримуватися від заходів, що зменшують до нього доступ, забезпечити правомірне використання цифрових технологій та справедливую конкуренцію у бізнесі, а також підтримувати наявну систему Інтернет-урядування [16]. У 2023 році було прийнято Декларацію про цифрові права та принципи. У грудні 2021 року був ухвалений, а в січні 2022 набув чинності Закон України «Про електронні комунікації», адаптований до положень Європейського кодексу електронних комунікацій, зокрема щодо механізмів забезпечення універсальної послуги широкопasmового доступу до мережі Інтернет. Так, Національна економічна стратегія на період до 2030 року визначає ціль – 95% активних користувачів високошвидкісного Інтернету серед громадян [17].

Згідно статті 15 Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони «...Сторони домовились співробітничати з метою забезпечення належного рівня захисту персональних даних відповідно до найвищих європейських та міжнародних стандартів, зокрема відповідних документів Ради Європи [18]. Співробітництво у сфері захисту персональних даних може включати, *inter alia*, обмін інформацією та експертами». Тобто, Україна має реалізувати захист персональних даних за допомогою General Data Protection Regulation (далі GDPR) яке розповсюджується на всі компанії, інтернет сайти, комерційні та не комерційні організації та ін. Своєю чергою, Регламент про цифрові послуги направлений на регулювання та нагляд для цифрових послуг, таких як онлайн соціальні мережі

та ринки, інші посередницькі послуги (надання каналів зв'язку, кешування та хостинг). Регламент спрямований на забезпечення правової визначеності та кращих умов надання цифрових послуг, сприяння онлайн-безпеці, протидії незаконному вмісту, захисту прав, гарантованих Хартією основних прав ЄС, подолання фрагментації внутрішнього ринку [19].

Таким чином, процеси гармонізації законодавства України з правом ЄС у сфері цифровізації тривають, є складними, але необхідними, в силу взятих на себе зобов'язань, на підставі Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими співтовариствами та їхніми державами-членами. Підсумовуючи, зазначимо, що 1 етап становлення України як цифрової держави припав на 1997–2000 роки. У той час відбувалось становлення правового регулювання інформатизації, реалізація ключових положень Концепції національної програми інформатизації. Зважаючи на початкові процеси євроінтеграції (Угода про партнерство та співробітництво між Україною та Європейським Союзом від 1 березня 1998 р.) між Держкомзв'язком та Генеральною дирекцією XIII Європейської комісії підписано протокол намірів, згідно до якого проводиться обмін інформацією з питань законодавства у галузі зв'язку, розширюватиметься співробітництво з питань розвитку інформаційного суспільства в Україні і розроблятиметься Спільна декларація про інформаційне суспільство. 2 етап припадає на 2000–2016 роки. Відбувається оновлення законодавства у сфері інформатизації, шляхом прийняття нових нормативно-правових актів. Починаючи з 2013 року, розвиваються цифрові послуги. Створені центри надання адміністративних послуг та відбувається перехід адміністративних послуг у цифрову площину. У 2016 році створюється платформи для спрощення пошуку та запису до медичних установ та лікарів. 3 етап припав на 2016–2020 роки. У 2019 році створено Міністерство цифрової трансформації яке розробляє та випускає застосунки «Дія» так звана держава у смартфоні. 4 етап 2020 рік – по теперішній час. У 2020 році офіційно запущено портал державних послуг «Дія». В результаті оновлення законодавства Ліквідується Єдиний державний портал адміністративних послуг і утворюється Єдиний державного веб-портал електронних послуг, який вже фактично працює (Портал «Дія»). Вперше у світі відповідно до Закону України Про внесення змін до Закону України «Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус» у 2021 році електронні паспорти набули такої ж юридичної сили як і паперові аналоги. Протягом 2023 року частину послуг переведено в електронну сферу. У 2025 році відбулись наступні перетворення: розширення проєкту е-Черга, єдина платформа житлово-комунальних послуг, транспортна цифровізація, цифрові сервіси у морській галузі.

Отже, процеси цифровізації в Україні продовжують охоплювати всі сфери життя. Для сфери публічного управління інновації у сфері цифровізації сприятимуть підвищенню прозорості, доступності, зручності державних послуг та економії часу для їх отримувачів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>
2. Стратегія реформування державного управління України на 2022-2025 роки від 21 липня 2021 року № 831-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/831-2021-%D1%80#Text>
3. Реформа державного управління. SIGMA (Підтримка вдосконалення управління та менеджменту). URL: <https://par.in.ua/good-governance/sigma>
4. Україна увійшла до першої десятки країн в рейтингу технологічних навичок Global Skill Report. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-technology/3508245-ukraina-uvijsla-do-desatki-krain-v-rejtingu-tehnologichnih-navicok.html>
5. Open Data Maturity. Україна посіла друге місце. URL: https://zib.com.ua/ua/154153open_data_maturity_2022_ukraina_posila_drugie_misce.html
6. Закон України «Про національну програму інформатизації» від 04.02.1998 № 74/98-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/74/98-%D0%B2%D1%80#Text> (закон втратив чинність).

7. Закон України « Про національну програму інформатизації» від 01.12.2022 № 2807-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2807-20#Text>
8. Поняття та визначення цифровізації URL: <https://www.rv.gov.ua/news/cifrovizaciya-ce-postupove-peretvorennya-usih-derzhavnih-poslug-na-zruchni-onlajn-servisi>
9. Поняття та визначення інформатизації URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%86%D0%BD%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B8%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F>
10. Про схвалення Концепції розвитку системи електронних послуг в Україні. від 16. 11. 2016 р. № 918-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/918-2016-%D1%80#Text>
11. Цифровізація – це поступове перетворення усіх державних послуг на зручні онлайн-сервіси. URL: <https://www.rv.gov.ua/news/cifrovizaciya-ce-postupove-peretvorennya-usih-derzhavnih-poslug-na-zruchni-onlajn-servisi>
12. А. Цюцяк, І. Цюцяк, В. Цюцяк. Цифровізація податкової системи: сучасний стан, проблеми та перспективи. *Галицький економічний вісник*. 2023. № 4(83). С. 48–55. <https://galicianvisnyk.tntu.edu.ua/pdf/83/1188.pdf>
13. Цифровий захист довкілля як : як діджиталізація рятує природу оскільки заощаджує бізнес та для чого нові сервіси громадськості. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3809029-cifrovij-zahist-dovkilla-ak-didzitalizaciya-ratue-prirodu-skilki-zaosadzue-biznes-ta-dla-cogo-novi-servisi-gromadskost.html>
14. Н.Р. Малишева, О.М. Вінник. Екологія, економіка, цифровізація: правові проблеми взаємодії. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2022. Том 29. № 2. С. 238–260.
15. Практичне застосування Директиви ЄС щодо корпоративної звітності про сталий розвиток (CSRD). URL: <https://gto.dixigroup.org/assets/images/files/1-gto-csrd.pdf>
16. Прийнято Декларацію про майбутнє Інтернету: які зміни чекатимуть на цифрове середовище? URL: <https://dslua.org/publications/pryuniato-deklaratsiiu-pro-maybutnie-internetu-iaki-zminy-chekatymut-na-tsyfrove-seredovyshche/>
17. Цифрова трансформація як основа європейського зеленого курсу та відновлення. URL: <https://brdo.com.ua/wp-content/uploads/2024/06/ZK-TSyfrova-transformatsiya-yak-osnova-YEvropey-skogo-zelenogo-kursu-i-vidnovlennya.pdf>
18. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони 984_11 від 27.06.2014. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text
19. Цифрова трансформація як основа європейського зеленого курсу та відновлення. URL: <https://brdo.com.ua/wp-content/uploads/2024/06/ZK-TSyfrova-transformatsiya-yak-osnova-YEvropey-skogo-zelenogo-kursu-i-vidnovlennya.pdf>

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА ОСВІТУ НЕПОВНОЛІТНІМИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

FEATURES OF THE IMPLEMENTATION OF THE RIGHT TO EDUCATION FOR MINORS IN WARTIME: PROBLEMS AND PROSPECTS

Новіцька І.В., аспірант кафедри права та правоохоронної діяльності

Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка

У науковій статті окреслено коло проблем, які утворюють виклики на шляху реалізації права на освіту неповнолітніми у період воєнного стану, серед яких: загроза життю та здоров'ю учасників освітнього процесу; руйнування освітньої інфраструктури та втрата навчальних матеріалів і ресурсів; вимушене переміщення учасників освітнього процесу в межах України та за кордон; втрата ефективного управлінського контролю над освітнім процесом на територіях, що опинилися під тимчасовою окупацією або знаходяться в зоні воєнних дій; скорочення фінансування освітньої сфери за рахунок зниження асигнувань з державного та місцевих бюджетів. Акцентовано увагу на правових аспектах гарантування реалізації права на освіту відповідно до міжнародних норм та національного законодавства. Досліджено основні труднощі, з якими зустрічаються неповнолітні та їх батьки під час освітнього процесу в умовах воєнного стану. Доведено наявність заходів, запроваджених з метою створення належних умов для забезпечення безпеки здоров'я учасників навчального процесу в закладах загальної середньої освіти. Встановлено сутність таких заходів, які полягають як у забезпеченні фізичної безпеки та психологічного комфорту неповнолітніх, а також у формуванні в них необхідних знань, навичок та компетентностей задля сприяння ведення безпечного та здорового способу життя в умовах сучасних викликів. Виявлено, що для того, щоб сформувати безпечні, комфортні та здорові умови навчання в закладах загальної середньої освіти, набуття учнями компетентностей, необхідних для безпечного та здорового способу життя Кабінет Міністрів України ухвалив розпорядження «Про затвердження плану заходів з реалізації Національної стратегії розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі на 2024 рік». Війна має глибокий вплив на психіку дітей. Стрес, травматичні переживання, постійний страх за своє життя та життя близьких негативно позначаються на здатності неповнолітніх до навчання. Це створює додаткові труднощі для процесу навчання, оскільки в умовах війни дітям необхідна не лише освіта, а й психологічна допомога.

Ключові слова: право на освіту неповнолітніми, освіта в умовах війни, освітній процес, воєнний стан.

The scientific article outlines the problematic aspects of the implementation of the right to education for minors during martial law, including: the threat to the life and health of participants in the educational process; the destruction of educational infrastructure and the loss of educational materials and resources; the forced displacement of participants in the educational process within Ukraine and abroad; the loss of effective managerial control over the educational process in territories under temporary occupation or in war zones; and the reduction of funding for the education sector due to decreased allocations from state and local budgets. The focus is placed on the legal aspects of guaranteeing the realization of the right to education in accordance with international norms and national legislation. The study investigates the main difficulties encountered by minors and their parents during the educational process under martial law. It is demonstrated that measures have been implemented to create appropriate conditions for ensuring the health and safety of participants in the educational process in general secondary education institutions. The essence of these measures is established, which includes ensuring the physical safety and psychological comfort of minors, as well as fostering the necessary knowledge, skills, and competencies to promote a safe and healthy lifestyle in the face of contemporary challenges. It is revealed that, in order to create safe, comfortable, and healthy learning conditions in general secondary education institutions, and to equip students with competencies necessary for a safe and healthy lifestyle, the Cabinet of Ministers of Ukraine adopted the decree "On Approving the Action Plan for the Implementation of the National Strategy for the Development of a Safe and Healthy Educational Environment in the New Ukrainian School for 2024." The war has a profound impact on children's mental health. Stress, traumatic experiences, and constant fear for their lives and the lives of their loved ones negatively affect minors' ability to learn. This creates additional challenges for the learning process, as children, in the conditions of war, require not only education but also psychological support.

Key words: right to education for minors, education in times of war, educational process, martial law.

Постановка проблеми. Право на здобуття загальної середньої освіти є невід'ємною складовою частиною загальнолюдських прав, що гарантуються міжнародними правовими актами та національним законодавством. Це право закріплене в Конституції України [1], а також у низці законодавчих актів, зокрема в Законах України «Про освіту» [2], «Про повну загальну середню освіту» [3], «Про охорону дитинства» [4] та інших. Крім того, міжнародні документи, такі як Загальна декларація прав людини [5], Конвенція про права дитини [6], Конвенція з подолання дискримінації в освіті [7], підкреслюють важливість забезпечення доступу до освіти для кожної дитини, незалежно від її соціального або економічного статусу. Варто підкреслити, що в умовах воєнного стану в Україні, попри надзвичайні обставини, ці фундаментальні права не скасовуються, а система освіти продовжує діяти в рамках законодавчих норм. Проте, в умовах активних бойових дій, виникають нові проблеми, що вимагають від освітніх установ гнучкості та адаптації. Під впливом війни усі заклади освіти потребують забезпечення безпеки учнів та педагогів, а також оптимізації процесу навчання в умовах нестабільної ситуації. Тому виявлення проблем реалізації права на освіту неповнолітніми в умовах воєнного стану є склад-

ним і багатогранним питанням, яке потребує врахування численних аспектів, пов'язаних із безпекою, доступністю, якістю та організацією освітнього процесу.

Метою статті є здійснення аналізу сучасних проблемних питань реалізації права на освіту неповнолітніми в Україні в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Повномасштабне вторгнення Росії в Україну, яке розпочалося 24 лютого 2022 року, стало одним із найбільших викликів для національної безпеки та стабільності країни. Військові дії, руйнування інфраструктури, переміщення населення й обмеження на переміщення осіб створили значні загрози для належного функціонування освітнього процесу в усіх типах закладів освіти. Такі умови поставили перед державою завдання не лише відновити нормальний процес навчання, а й забезпечити право на освіту кожного громадянина України. Варто зауважити, що окреслені проблеми мають комплексний вплив на всіх учасників освітнього процесу включаючи неповнолітніх осіб.

На початку 2022 року суттєвими викликами для сфери освіти стало:

1. Загроза життю та здоров'ю учасників освітнього процесу, обмеження доступу до базових потреб людини.

2. Масштабні руйнування освітньої інфраструктури: пошкодження приміщень закладів освіти, навчальної матеріально-технічної бази, навчально-виробничих баз практики.

3. Вимушене масштабне переміщення учасників освітнього процесу в межах України та за кордон, що призвело до значних втрат контингенту здобувачів освіти, педагогічного й викладацького складу.

4. Загострення проблеми забезпечення доступу до освіти українським школярам та студентам, порушення безперервності освітнього процесу.

5. Втрата управлінського освітнього контролю на територіях, що потрапили під тимчасову окупацію або перебувають у зоні активних військових дій. Насильницька переорієнтація українських здобувачів освіти на російські навчальні програми, підручники, примусовий перехід на російську мову навчання.

6. Зменшення видатків державного та місцевих бюджетів на освіту.

7. Забезпечення розвитку приватної освіти на рівнях дошкільної, загальної середньої та позашкільної освіти [8, с. 12]. Як бачимо, під час війни сфера освіти в Україні зазнала чимало суттєвих викликів, які потребують термінового правового регулювання та наукового осмислення. Одним із основних викликів є загроза життю та здоров'ю учасників освітнього процесу, що призводить до порушення права на безпечне навчання. Крім того, руйнування освітньої інфраструктури негативно впливає на доступність та якість освіти, а також створює додаткові проблеми у виконанні державою своїх зобов'язань щодо забезпечення права на освіту.

Однак, незважаючи на зазначені вище проблемні аспекти, Міністерство освіти і науки України з перших днів війни продовжило свою роботу, забезпечило постійну комунікацію з обласними департаментами освіти й керівниками закладів вищої освіти. Міністерство освіти і науки України звернулося з відкритим листом до міжнародних партнерів, зокрема міністрів країн Європейського Союзу, із проханням забезпечити підтримку системи освіти України. Водночас було припинено співпрацю у сфері освіти та науки з рф і профільними державними органами країни, що підтримали збройну агресію проти України. Для забезпечення безпекової ситуації у закладах загальної середньої освіти було на короткий час призупинено освітній процес та оголошено канікули. Надалі освітній процес продовжився з використанням усіх доступних форм: онлайн (із застосуванням ІТ-технологій і дистанційного доступу на територіях, близьких до місць бойових дій), офлайн (на територіях, віддалених від місць боїв), у змішаному режимі [8, с. 13].

У 2020 році урядом було затверджено Положення про дистанційну форму здобуття повної загальної середньої освіти, яке визначає механізм забезпечення здобуття повної загальної середньої освіти за дистанційною формою, а також використання технологій дистанційного навчання під час організації здобуття освіти за різними формами в закладах освіти, які забезпечують здобуття повної загальної середньої освіти [9].

Попри появу вищезазначеного акта, під час організації онлайн навчання під час війни виникає низка проблем, які значно ускладнюють навчальний процес. По-перше, у зв'язку з військовими діями багато навчальних закладів змушені тимчасово припинити свою діяльність або функціонувати в умовах значних обмежень. Ці обставини ускладнюють забезпечення безперервності навчального процесу, дотримання встановлених вимог щодо освітніх стандартів, а також реалізації прав учнів на отримання освіти.

Варто наголосити, що однією з найбільших проблем у сфері освіти є загроза фізичній безпеці як учнів, так і педагогів. У зонах бойових дій часто відбуваються

обстріли навчальних закладів, знищення або пошкодження інфраструктури шкіл. У таких умовах багато шкіл вимушені припинити навчання або переходити на дистанційну форму.

Другим важливим аспектом є проблема забезпечення доступу до навчальних матеріалів та платформ для всіх учасників навчального процесу. Оскільки в умовах війни значна частина населення може залишатися без стабільного інтернет-зв'язку або електричної енергії, що ускладнює реалізацію принципу рівного доступу до освіти.

Окремо слід зазначити аспекти, пов'язані з безпекою навчального процесу під час воєнного стану. На фоні військових загроз та евакуації, виникає необхідність у перегляді механізмів і процедур, пов'язаних з фізичною та психологічною безпекою учнів, що можуть бути під час онлайн навчання. Необхідно також врегулювати питання щодо правової відповідальності за неналежне виконання освітніх стандартів в умовах воєнного стану та організувати належний моніторинг виконання цих стандартів у віддалених регіонах.

У 2022/2023 навчальному році через воєнний стан значно зменшилась кількість неповнолітніх учасників освітнього процесу на Східній та Північно-східній частині України [10]. Неповнолітні разом зі своїми сім'ями вимушені були покидати свої домівки і переїздити за кордон, деякі переїздили до інших регіонів нашої країни, таким чином змінивши місце здобуття загальної середньої освіти. Варто підкреслити, що неповнолітні є особливою категорією осіб (дітей) у віці з 14 до 18 років. Захист прав неповнолітніх є важливою складовою правової політики держави, оскільки цей період життя є важливим для соціалізації, становлення особистості, а також для формування моральних і правових засад, які впливають на поведінку та розуміння правових норм у майбутньому.

Згідно досліджень, проведеними Державною службою якості освіти України за результатами опитування керівників за 2023/2024 навчальний рік з'ясовано, що ситуація зі зміною контингенту учнів стабілізувалася. У порівнянні з 2022/2023 навчальним роком кількість учнів, які виїхали за кордон і змінили місце проживання, зменшилася. На Півдні та Сході країни кількість учнів/учениць зменшилася через виїзд в інший регіон і зміну місця навчання: 33% та 23% відповідно. Кількість учнів/учениць збільшилася за рахунок дітей ВПО: 5% (Захід), 21% (Північ), 20% (Центр), 11% (Південь). Кількість учнів/учениць збільшилася за рахунок школярів, які повернулися з-за кордону/інших регіонів України (по 5% на Заході та Сході, 13% на Півночі). Частина учнів/учениць попри те, що продовжують навчатися у тих самих закладах, де здобували освіту до 24 лютого 2022 року, змінили місце проживання. Результати анкетування батьків учнів/учениць показують, що вже другий навчальний рік поспіль найбільші переміщення відбуваються на Сході та Півдні країни [10].

Отже, можемо зробити висновок, що у 2023/2024 навчальному році, ситуація щодо зміни контингенту учнів стабілізувалася. У порівнянні з попереднім навчальним роком відзначено зменшення кількості учнів, які виїхали за кордон або змінили місце проживання. Крім того, певна частина учнів повернулася до навчання після виїзду за кордон або з інших регіонів України, що також має позитивний вплив на забезпечення освітнього процесу. Також важливо зазначити, що частина учнів, незважаючи на зміну місця проживання, продовжують навчатися в тих самих закладах, де навчалися до початку війни. Ці зміни свідчать про значні адаптаційні процеси у системі освіти, зокрема щодо внутрішньої мобільності учнів та стабілізації навчального процесу, незважаючи на складні умови, що виникли внаслідок війни.

Підкреслимо, що наслідки воєнного стану також призвели до руйнування інфраструктури, необхідної для організації навчання. Пошкодження або знищення шкіл,

відсутність електрики та інтернету у багатьох регіонах ускладнюють доступ до освіти. Держава повинна забезпечити як фізичний, так і технологічний доступ до навчання через відновлення шкіл або створення альтернативних навчальних платформ.

З метою формування безпечних, комфортних та здорових умов навчання в закладах загальної середньої освіти, набуття учнями компетентностей, необхідних для безпечного та здорового способу життя 5 липня 2024 року Кабінет Міністрів України ухвалив розпорядження «Про затвердження плану заходів з реалізації Національної стратегії розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі на 2024 рік». Зазначеним планом заходів визначено такі стратегічні цілі: 1. Здоров'язбережувальна складова освіти. 2. Комплексність розвитку фізичної культури та посилення рухової активності. 3. Розбудова системи здорового харчування, формування культури харчування та правильних харчових звичок. 4. Удосконалення медичного обслуговування учнів і працівників закладів освіти. 5. Ефективне психологічне забезпечення освітнього процесу. 6. Підготовка працівників закладу освіти та їхнє здоров'я. 7. Безпечність, доступність та інклюзивність освітнього середовища. 8. Міжсекторальна взаємодія та залучення соціальних інституцій [11].

Запроваджені заходи орієнтовані на створення належних умов для забезпечення безпеки здоров'я учасників навчального процесу в закладах загальної середньої освіти. Сутність таких заходів полягає не лише у забезпеченні фізичної безпеки та психологічного комфорту учнів, а й у формуванні у них необхідних знань, навичок та компетентностей, які сприятимуть веденню безпечного та здорового способу життя в умовах сучасних викликів. Це включає впровадження програм, що сприяють розвитку свідомості учнів щодо значення фізичного та психічного здоров'я, а також навчання їх навичкам самозахисту, першої медичної допомоги та безпечної поведінки в різних життєвих ситуаціях. Цілком доречною є інтеграція цих аспектів у навчальні плани та програми, що сприяють всебічному розвитку особистості, з урахуванням здоров'язберігаючих технологій та сучасних підходів до організації навчального середовища.

Важливим проблемним питанням, яке потребує вирішення, є те, що під час війни частина кваліфікованих викладачів виїхала з країни або змушена припинити свою діяльність. Це, у свою чергу, призводить до того, що в освітніх закладах може не вистачати фахових кадрів, що ставить під загрозу якість навчання. Важливо забезпечити

належну професійну підготовку та підтримку для педагогів, зокрема через унормування оплати праці, проведення дистанційних курсів та програм підвищення кваліфікації.

Не менш важливим аспектом є те, що війна має серйозний психологічний вплив на дітей, багато з яких переживають травматичні події. Відсутність достатньої психологічної допомоги для дітей може призвести до довгострокових психічних розладів, що впливатимуть на їх навчання. Законодавство повинне забезпечити інтеграцію психосоціальної підтримки в освітній процес, зокрема шляхом запровадження обов'язкових програм для дітей та педагогів, що допомагають знизити стрес та адаптуватися до нових умов. До того ж, діти з особливими освітніми потребами в умовах війни зустрічаються з додатковими труднощами у доступі до освіти. Відсутність належного фінансування та спеціалізованих закладів освіти, а також неефективне правове регулювання для таких дітей, ставить під загрозу їх рівність в отриманні освіти.

Висновки. Загострення проблеми переміщення учасників освітнього процесу, зокрема учнів і педагогів, внутрішньо переміщених осіб і навчання за кордоном, стало причиною значних втрат як зі сторони здобувачів освіти, так і кваліфікованих педагогічних кадрів. Водночас зниження бюджетних видатків на освіту та недостатня підтримка приватного сектору освіти на рівнях дошкільної, загальної середньої та позашкільної освіти також погіршують доступ до якісної освіти, ставлячи під загрозу її безперервність.

Особливо тривожною є втрата управлінського контролю над освітнім процесом на окупованих територіях, де примусові зміни в освітніх програмах і мові навчання є порушенням прав дитини на освіту.

Враховуючи ці проблеми, необхідно розробити нові правові механізми, що дозволяють адаптувати освітні процеси до умов воєнного часу. Це може включати тимчасові зміни у законодавстві, що стосуються термінів навчання, переведення на гнучкіші форми атестації, а також забезпечення належного захисту прав учасників освітнього процесу в умовах постійних змін та викликів, пов'язаних з війною.

Вирішення зазначених проблем потребує термінових правових ініціатив, які забезпечать реалізацію прав дітей на освіту в умовах війни. Необхідно розробити нові законодавчі акти та вдосконалити існуючі механізми для забезпечення прав неповнолітніх на освіту, зокрема через удосконалення процесу реєстрації та зарахування, організацію безпечного середовища для навчання та підтримку соціальної та психологічної адаптації дітей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30.
2. Про освіту : Закон України від 5 вересня 2017 р. № 2145-VIII. Дата оновлення: 01.01.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (дата звернення: 02.03.2025).
3. Про повну загальну середню освіту : Закон України від 16 січня 2020 р. № 463-IX. Дата оновлення: 17.11.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20> (дата звернення: 02.03.2025).
4. Про охорону дитинства : Закон України від 26 квітня 2001 р. № 2402-III. Дата оновлення: 01.01.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14> (дата звернення: 02.03.2025).
5. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 02.03.2025).
6. Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021 (дата звернення: 02.03.2025).
7. Конвенція з подолання дискримінації в освіті від 14 грудня 1960 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_174 (дата звернення: 02.03.2025).
8. Освіта України в умовах воєнного стану. Інформаційно-аналітичний збірник. Київ : Міністерство освіти і науки України, Інститут державної аналітики, 2022. 358 с.
9. Про дистанційну форму здобуття повної загальної середньої освіти: Положення Кабінету Міністрів України від 28 вересня 2020 р. № 941/35224. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0941-20> (дата звернення: 02.03.2025).
10. Дослідження якості організації освітнього процесу в умовах війни у 2023/2024 навчальному році проведено Державною службою якості освіти України та Державною освітньою установою «Навчально-методичний центр з питань якості освіти» у грудні 2023 – січні 2024 року. URL: <https://sqe.gov.ua/diyalnist/monitoringovi-doslidzhennya/opituvannya-doslidzhennya-vivchennya-za-2024/> (дата звернення: 02.03.2025).
11. Про затвердження плану заходів з реалізації Національної стратегії розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі на 2024 рік. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 05 липня 2024 р. № 632-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/632-2024-%D1%80#n12> (дата звернення: 02.03.2025).

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ КОРПОРАТИВНИХ ПРАВ, ЩО НАЛЕЖАТЬ ДЕРЖАВІ: ШЛЯХИ ЙОГО АДАПТАЦІЇ В УКРАЇНСЬКЕ ЗАКОНОДАВСТВО

FOREIGN EXPERIENCE OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL ENSURING THE IMPLEMENTATION OF CORPORATE RIGHTS BELONGING TO THE STATE: WAYS OF ITS ADAPTATION INTO UKRAINIAN LEGISLATION

Омельчук В.М., аспірант кафедри юриспруденції

Чернівецький інститут Міжнародного гуманітарного університету

В даній статті автором проаналізований зарубіжний досвід адміністративно-правового забезпечення реалізації корпоративних прав держави, запропоновані шляхи адаптації кращого досвіду в чинне українське законодавство. Так, зокрема, зазначається, що на сьогодні можна виділити такі моделі реалізації корпоративних прав держави: 1) Скандинавська модель (Норвегія, Швеція, Фінляндія) характеризується розвинутою системою управління державними активами, яка базується на чітких законодавчих нормах і принципах прозорості та відповідальності. 2) Англосаксонська модель (Великобританія, США, Канада) – у цих країнах держава зазвичай не володіє значними частками в приватних компаніях, однак у випадках, коли держава є власником корпоративних прав, законодавство зобов'язує її діяти виключно на ринкових засадах як приватного інвестора. Це передбачає максимальну віддачу від інвестицій і мінімальне втручання в управлінську діяльність компаній. 3) Азіатська модель (Сінгапур, Японія, Південна Корея) характеризується значною роллю держави у корпоративному секторі через володіння акціями великих компаній. 4) Континентальна модель (Німеччина, Франція) – у цих країнах держава також відіграє активну роль у корпоративному секторі. Зазначається, що адаптація зарубіжного досвіду адміністративно-правового забезпечення реалізації корпоративних прав держави в українське законодавство може значно підвищити ефективність управління державними активами. Зокрема, цікавими для аналізу автор визначає такі ідеї: 1) створення спеціалізованого агентства, яке буде відповідальним за управління державними корпоративними правами; 2) запровадження відповідних стандартів корпоративного управління, орієнтованих на Принципи корпоративного управління ОЕСР та інші міжнародні норми; 3) розробка національної стратегії управління державними активами, яка б включала довгострокові цілі, пріоритети та шляхи досягнення. Також, визначено й інші положення зарубіжної практики, які могла б використати Україна для удосконалення існуючої системи адміністративно-правового забезпечення корпоративних прав держави.

Ключові слова: корпоративні права, адміністративно-правове забезпечення, держава, зарубіжний досвід, адаптація.

In this article, the author analyzed the foreign experience of administrative and legal support for the implementation of the corporate rights of the state, proposed ways of adapting the best experience into the current Ukrainian legislation. Thus, in particular, it is noted that today the following models of implementation of the state's corporate rights can be distinguished: 1) The Scandinavian model (Norway, Sweden, Finland) is characterized by a developed system of state asset management, which is based on clear legal norms and principles of transparency and responsibility. 2) Anglo-Saxon model (Great Britain, USA, Canada) – in these countries, the state usually does not own significant shares in private companies, however, in cases where the state is the owner of corporate rights, the law obliges it to act exclusively on a market basis as a private investor. This provides the maximum return on investment and minimal interference in the management activities of companies. 3) The Asian model (Singapore, Japan, South Korea) is characterized by a significant role of the state in the corporate sector through ownership of shares in large companies. 4) Continental model (Germany, France) – in these countries, the state also plays an active role in the corporate sector. It is noted that the adaptation of foreign experience of administrative and legal support for the implementation of state corporate rights into Ukrainian legislation can significantly increase the efficiency of state asset management. In particular, the author identifies the following ideas as interesting for analysis: 1) creation of a specialized agency that will be responsible for the management of state corporate rights; 2) introduction of appropriate standards of corporate governance, based on the Principles of Corporate Governance of the OECD and other international norms; 3) development of a national strategy for the management of state assets, which would include long-term goals, priorities and ways of achieving them. Also, other provisions of foreign practice, which could be used by Ukraine to improve the existing system of administrative and legal support of corporate rights of the state, have been identified.

Key words: corporate rights, administrative and legal support, state, foreign experience, adaptation.

Вступ. Забезпечення реалізації корпоративних прав, що належать державі, є важливим елементом ефективного управління державними активами. У багатьох країнах світу цей процес базується на чітких правових та адміністративних механізмах, які спрямовані на забезпечення прозорості, ефективності та підзвітності державного управління корпоративними правами. В Україні це питання набуває особливої актуальності в умовах триваючих реформ та євроінтеграційних процесів.

Адаптація зарубіжного досвіду до українського законодавства може стати важливим кроком у підвищенні ефективності державного управління корпоративними правами, а також сприяти вдосконаленню механізмів контролю та нагляду за діяльністю державних підприємств та акціонерних товариств, де держава є власником частки. Дана стаття присвячена аналізу зарубіжного досвіду адміністративно-правового забезпечення реалізації корпоративних прав держави та визначенню шляхів його адаптації до законодавства України. Розгляд конкретних прикладів різних країн дозволить виявити найбільш ефективні підходи та механізми, які можуть бути імпле-

ментовані в українську правову систему з урахуванням національних особливостей та правових традицій.

Виклад основного матеріалу. Корпоративні права держави – це сукупність майнових і немайнових прав, які належать державі як власнику акцій, часток чи паїв у статутному капіталі господарських товариств або інших корпоративних утворень [1, с. 34]. Ці права надають державі деякі можливості та повноваження. Зокрема, державі дозволяється брати участь в управлінні компанією, отримувати частку прибутку у вигляді дивідендів, а також реалізовувати інші права, пов'язані з участю у корпоративних відносинах [2].

Правове регулювання корпоративних прав держави у різних країнах світу має свої особливості, що зумовлені історичними, економічними та політичними факторами. Держави активно використовують корпоративні права для управління стратегічними активами та впливу на економічні процеси, забезпечуючи тим самим національні [3].

У міжнародному контексті існують декілька підходів до регулювання корпоративних прав держави:

1. *Скандинавська модель* (Норвегія, Швеція, Фінляндія). Скандинавські країни, зокрема Норвегія, Швеція

та Фінляндія, відомі своєю успішною моделлю управління корпоративними правами держави. Ця модель характеризується високим рівнем прозорості, підзвітності та ефективності. Вона заснована на принципах соціальної відповідальності та довгострокового стратегічного планування, що дозволяє державам цих країн ефективно управляти своїми активами, забезпечуючи економічний розвиток і соціальне благополуччя.

Одним із найвідоміших прикладів ефективного управління державними корпоративними правами є Норвезький Державний пенсійний фонд (Government Pension Fund Global, GPF). Цей фонд, який часто називають «Нафтогазовий фонд», був створений у 1990 році з метою ефективного управління доходами від нафтогазового сектора. Фонд належить державі і є одним з найбільших суверенних фондів у світі.

Управління фондом здійснюється на основі законодавства Норвегії, включаючи Закон про Державний пенсійний фонд [4]. Основні принципи управління GPFG включають: 1) принцип прозорості, що проявляється у тому, що всі інвестиції фонду є публічно доступними, що дозволяє громадськості контролювати його діяльність. Щорічно публікуються звіти про діяльність фонду, які включають інформацію про прибутки, інвестиції та соціальну відповідальність. 2) принцип підзвітності – Фонд підзвітний Міністерству фінансів Норвегії, яке встановлює загальні правила і стратегії його управління. Міністерство регулярно звітує перед парламентом про результати діяльності фонду. 3) принцип етичного інвестування зобов'язує Фонд дотримуватися чітких етичних стандартів, визначених Радою з етики (Council on Ethics), яка була створена для нагляду за дотриманням соціальних і екологічних норм в інвестиційній діяльності.

Швеція також має розвинену систему управління державними корпоративними правами. У Швеції значна частка державних активів управляється через державні підприємства, акції яких належать державі. Держава як акціонер бере активну участь в управлінні компаніями через ради директорів, які зобов'язані діяти в інтересах держави як власника і водночас дотримуватися принципів ринкової ефективності.

Шведська модель управління державними активами також орієнтована на довгострокове планування, що відображено у відповідних стратегічних документах, таких як Національна стратегія корпоративного управління (National Corporate Governance Strategy), що визначає основні напрями розвитку державних компаній [5]. Фінляндія використовує подібний підхід до управління корпоративними правами держави. Основним інструментом управління державними активами є Фонд державних інвестицій (Solidium), який був створений для управління акціями компаній, що належать державі. Даний фонд управляє державними активами з метою забезпечення довгострокової прибутковості та збереження вартості активів. Фінська модель акцентує увагу на принципах ринкової ефективності та прозорості, що забезпечує максимальну віддачу від державних активів. Solidium також активно бере участь у міжнародних ініціативах, таких як Глобальний договір ООН (UN Global Compact), що спрямовані на просування принципів сталого розвитку та соціальної відповідальності.

Скандинавські країни активно впроваджують міжнародні стандарти і рекомендації в управлінні державними активами, зокрема: 1) Принципи корпоративного управління ОЕСР (OECD Guidelines on Corporate Governance of State-Owned Enterprises). Ці принципи встановлюють стандарти управління державними компаніями, акцентуючи увагу на прозорості, підзвітності та ринковій ефективності. 2) Принципи відповідального інвестування ООН (UN Principles for Responsible Investment, PRI). Принципи спрямовані на інтеграцію екологічних, соціаль-

них та управлінських критеріїв у інвестиційні рішення. 3) Рамкова конвенція ООН про зміну. Держави-учасниці цієї конвенції, включаючи Норвегію, Швецію та Фінляндію, інтегрують екологічні критерії у свої стратегії управління державними активами. Впровадження цих міжнародних документів забезпечує високу ефективність та соціальну відповідальність у процесі управління корпоративними правами держави, що є характерною рисою скандинавської моделі.

2. *Англосаксонська модель* (Великобританія, США, Канада). Англосаксонська модель управління корпоративними правами держави, яка використовується у Великобританії, США та Канаді, відрізняється від скандинавської більшою ринковою орієнтацією та акцентом на приватизацію і дерегуляцію. Ця модель базується на принципах ринкової економіки, де роль держави в управлінні корпоративними правами значною мірою зменшена на користь приватного сектора. Проте, в тих випадках, коли держава все ж бере участь у корпоративному управлінні, вона застосовує високі стандарти корпоративного управління, орієнтовані на максимізацію прибутковості та ефективності.

У Великобританії держава бере участь у корпоративному управлінні через ряд механізмів, але зосереджує увагу на приватизації державних підприємств та підтримці ринкової конкуренції. Основними принципами британської моделі є: 1) корпоративне управління через публічні компанії. 2) регуляція і нагляд. Управління державними активами здійснюється на основі законодавства, що забезпечує ринкову конкуренцію і прозорість. 3) приватизація. З кінця 1970-х років у Великобританії активно здійснюється приватизація державних підприємств, що призвело до значного зменшення ролі держави у корпоративному управлінні.

У Сполучених Штатах Америки управління корпоративними правами держави здійснюється переважно через різні форми регулювання та нагляду за приватними корпораціями, а не через безпосереднє володіння державою акціями компаній. Держава виступає як регулятор та забезпечує правову основу для ефективного функціонування ринку.

В окремих випадках, як-от у періоди економічних криз, держава може тимчасово брати участь в управлінні корпоративними правами через програми порятунку, такі як Програма підтримки проблемних активів (Troubled Asset Relief Program, TARP), що була реалізована під час фінансової кризи 2008 року. Програма дозволила державі отримати часткове володіння акціями деяких великих корпорацій на тимчасовій основі з метою стабілізації економіки.

Таким чином, основна роль держави в США полягає у забезпеченні ефективної регуляторної бази для ринку, втручання в корпоративні права відбувається лише у виняткових випадках.

У Канаді підхід до управління корпоративними правами держави подібний до американського, з акцентом на ринкові механізми та приватний сектор. Водночас Канада також має власні особливості в управлінні державними активами.

Важливу роль в управлінні державними корпоративними правами у Канаді відіграють корпорації коронної власності, які є державними підприємствами і діють у стратегічних секторах, таких як транспорт, енергетика та фінансові послуги. Канада також активно впроваджує міжнародні стандарти в сфері корпоративного управління. Зокрема, канадські компанії, включаючи державні підприємства, керуються Принципами корпоративного управління ОЕСР (OECD Principles of Corporate Governance), що забезпечує високу ефективність та підзвітність у їх діяльності.

3. *Азіатська модель* (Сінгапур, Японія, Південна Корея). Азіатська модель управління корпоративними правами держави, яка характерна для таких країн, як Сінгапур, Японія та Південна Корея, відрізняється значним

рівнем державного втручання у корпоративний сектор. У цьому регіоні держави активно використовують свої корпоративні права для досягнення економічних і стратегічних цілей, часто граючи ключову роль у великих корпоративних структурах. Азійські країни також активно інтегрують міжнародні стандарти і принципи у свої системи управління.

В Японії державне управління корпоративними правами здійснюється через системи, що включають як пряме володіння, так і участь у великих корпоративних холдингах. По-перше, Японія управляє значними активами через національні інвестиційні компанії. Національні інвестиційні компанії відіграють важливу роль у підтримці економічного розвитку країни, сприяючи інвестиціям у стратегічні сектори. По-друге, Кодекс корпоративного управління Японії (Japan's Corporate Governance Code) встановлює рекомендації для корпоративного управління в Японії (Japan's Corporate Governance Code). Він акцентує увагу на прозорості, підзвітності та високих етичних стандартах. Кодекс застосовується до всіх публічних компаній, включаючи державні підприємства.

Загалом, японська система державного управління корпоративними правами демонструє ефективне поєднання прямих інвестиційних механізмів із високими стандартами прозорості й етичного управління, що забезпечує стабільність та розвиток національної економіки.

Південна Корея використовує модель активного державного управління корпоративними правами через участь у великих корпоративних холдингах та стратегічних секторах. Південна Корея управляє значними державними активами через великі корпорації, що діють у критично важливих секторах.

4. *Континентальна модель* (Німеччина, Франція). У цих країнах держава також відіграє активну роль у корпоративному секторі. Франція, наприклад, має систему, де держава може втручатися в управління підприємствами, що є стратегічно важливими, з метою захисту національних інтересів.

У багатьох країнах створені спеціалізовані органи або агентства, що займаються управлінням державними корпоративними правами. Ці органи діють на основі законодавчо закріплених принципів прозорості, відповідальності та ринкової ефективності. Міжнародний досвід свідчить, що ефективне управління корпоративними правами держави можливе лише за умов дотримання чітких правових норм, прозорості та належного нагляду.

Висновки. Отже, адаптація зарубіжного досвіду адміністративно-правового забезпечення реалізації корпоративних прав держави в українське законодавство може значно підвищити ефективність управління державними активами. На основі досвіду Сінгапуру, Норвегії та інших країн, Україна може розглянути можливість створення спеціалізованого агентства, яке буде відповідальним за управління державними корпоративними правами. Таке агентство повинно мати чіткі повноваження, бути незалежним від політичного впливу та діяти згідно з високими стандартами корпоративного управління.

Україна може запровадити відповідні стандарти корпоративного управління, орієнтуючись на Принципи корпоративного управління ОЕСР та інші міжнародні норми. Це

сприятиме підвищенню прозорості, підзвітності та ефективності управління державними активами. Важливим кроком може стати оновлення чинного Кодексу корпоративного управління, щоб він відповідав найкращим світовим практикам.

Для ефективного управління державними корпоративними правами необхідно запровадити механізми підзвітності та контролю. Це може включати створення наглядових рад з незалежними членами, розробку та оприлюднення річних звітів про діяльність державних компаній, а також здійснення незалежного аудиту.

На основі досвіду скандинавських країн, Україна могла б розробити національну стратегію управління державними активами, яка б включала довгострокові цілі, пріоритети та шляхи досягнення. Така стратегія повинна враховувати потребу в збалансуванні економічних і соціальних інтересів держави.

Як і в багатьох зарубіжних юрисдикціях, Україна може розглянути можливість інтеграції ESG критеріїв у процес управління державними корпоративними правами. Це може сприяти сталому розвитку та позитивно вплинути на репутацію українських державних компаній на міжнародному рівні.

Україна повинна активніше впроваджувати міжнародні правові норми, такі як Принципи відповідального інвестування ООН (UN PRI), Принципи корпоративного управління ОЕСР, та інші міжнародні документи, що регламентують ефективне управління корпоративними правами держави.

Необхідно вдосконалити чинне законодавство України, гармонізуючи його з європейськими стандартами. Це може включати внесення змін до законів, які регулюють управління державними підприємствами, зокрема щодо їх приватизації, реструктуризації та управління корпоративними правами.

Прийняття Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення корпоративного управління», який набув чинності 8 березня 2024 року, стало важливим кроком у процесі адаптації зарубіжного досвіду до українського законодавства [5]. Цей закон є ключовою віхою у розвитку української економіки та важливим елементом на шляху до приведення корпоративного управління в Україні у відповідність зі стандартами Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР). Впроваджуючи нові правила управління державними активами, Україна не тільки підвищує прозорість та ефективність управління, але й інтегрує найкращі практики, які вже довели свою ефективність у країнах з розвиненими економіками. Закон враховує вимоги програми Міжнародного валютного фонду (МВФ) і зобов'язання України перед Європейським Союзом, що робить його впровадження ще більш важливим для інтеграції України у світову економіку.

Таким чином, адаптація зарубіжного досвіду в українське законодавство є багатогранним процесом, який вимагає комплексного підходу, врахування національних особливостей та готовності до змін. Тільки за таких умов Україна зможе успішно інтегруватися у світову економіку та забезпечити стаке зростання власної економіки, підвищуючи добробут своїх громадян і посилюючи міжнародну конкурентоспроможність.

ЛІТЕРАТУРА

1. Смітюх А. В. Корпоративні права та корпоративні паї (частки): теоретико-правові засади. Дис. докт юрид. наук. Одеський національний університет імені ІІ Мечникова, 2018. 561 с. URL: <https://dspace.onu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/e7e74c48-d0d8-4f76-bae1-d4e750120935/content> (дата звернення: 09.09.2024).
2. Ковалишин О. Р. Судовий захист корпоративних прав. Автореф. дис. канд. юрид. наук. Київ. НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України). 21 с. URL: <https://uacademic.info/ua/document/0413U004189> (дата звернення: 09.09.2024).
3. Act relating to the Government Pension Fund. URL: <https://www.regjeringen.no/contentassets/9d68c55c272c41e99f0bf45d24397d8c/government-pension-fund-act-01.01.2020.pdf> (дата звернення: 11.09.2024).
4. National Corporate Governance Code is approved. URL: <https://www.nssmc.gov.ua/en/natsionalnyi-kodeks-korporativnoho-upravlinnia-zatverdzeno/> (дата звернення: 11.09.2024).
5. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення корпоративного управління: Закон України від 22.02.2024 № 3587-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3587-20#Text> (дата звернення: 13.09.2024).

ДОСВІД ДЕРЖАВНОЇ РЕЄСТРАЦІЇ РЕЧОВИХ ПРАВ НА НЕРУХОМЕ МАЙНО В ОКРЕМИХ КРАЇНАХ ЄС ТА НАПРЯМИ ЙОГО ВПРОВАДЖЕННЯ В УКРАЇНІ

EXPERIENCE OF STATE REGISTRATION OF REAL RIGHTS TO REAL ESTATE IN CERTAIN EU COUNTRIES AND DIRECTIONS OF ITS IMPLEMENTATION IN UKRAINE

Пилипенко Ю.П., к.ю.н.

Досліджено досвід державної реєстрації речових прав на нерухоме майно в окремих країнах ЄС; виокремлено позитивні зарубіжні практики її здійснення та висловлено пропозиції щодо їх імплементації у вітчизняну модель відповідної реєстраційної процедури.

Вибір країн досвід яких досліджувався зумовлений наявністю якісного прояву публічно-сервісної функції органів публічної влади, відкритістю адміністративних процедур, рівнем використання інформаційних технологій, високого рівня захисту персональних даних та інформаційних ресурсів Державних реєстрів.

В результаті дослідження встановлено, що в більшості країн Європи які входять до Європейського Союзу здійснюється уніфікація процедур реєстрації права власності на нерухоме майно, відповідно до якої ведення системи реєстрації прав на нерухомість на основі записів про земельні ділянки (земельна ділянка та нерухоме майно розглядаються як єдиний об'єкт нерухомості); реєстрація прав на земельні ділянки та нерухоме майно здійснюється в одному реєстрі прав; реєстрація прав та ведення кадастрових карт здійснюється однією установою; реєстрація прав є адміністративною процедурою, однак яка здійснюється через систему органів реєстрації до якої включено як муніципалітети (органи місцевого самоврядування), державні реєстратори, нотаріуси, які мають доступ до державного реєстру майнових прав на нерухоме майно, однак адміністрування даним реєстром здійснюють органи Міністерств юстиції, що в цілому властиво вітчизняній моделі здійснення даного виду реєстраційних процедур та є цілком логічним процесом виконання дорожньої карти входження України в ЄС, яке передбачає приведення законодавства України до стандартів ЄС. Виокремлено позитивні зарубіжні практики їх здійснення та висловлено пропозиції щодо їх імплементації у вітчизняну модель реєстраційної процедури, зокрема щодо здійснення добору на посаду державних реєстраторів на конкурсних засадах за стандартами призначення на посаду посадової особи органу виконавчої влади чи місцевого самоврядування; визначити місцем надання адміністративних послуг державним адміністратором виключно відділення ЦНАПу; забезпечити подальше впровадження технологій надання послуг щодо державної реєстрації речових прав на нерухоме майно через урядовий електронний портал ДІЯ та життєвого захисту даних даного ресурсу.

Ключові слова: адміністративні послуги, адміністративні процедури, адміністративна процедура державної реєстрації об'єктів нерухомого майна, зарубіжний досвід, напрямки імплементації зарубіжного досвіду.

The experience of state registration of real rights to real estate in individual EU countries has been studied; positive foreign practices of its implementation have been identified and proposals have been made for their implementation in the domestic model of the corresponding registration procedure.

The choice of countries whose experience was studied is due to the presence of a high-quality manifestation of the public service function of public authorities, the openness of administrative procedures, the level of use of information technologies, a high level of protection of personal data and information resources of State Registers.

As a result of the study, it was established that in most European countries that are members of the European Union, the unification of procedures for registering ownership of real estate is carried out, according to which the system of registration of real estate rights is maintained on the basis of records of land plots (a land plot and real estate are considered as a single real estate object); registration of rights to land plots and real estate is carried out in one register of rights; registration of rights and maintenance of cadastral maps is carried out by one institution; Registration of rights is an administrative procedure, but it is carried out through a system of registration bodies, which includes municipalities (local government bodies), state registrars, notaries who have access to the state register of property rights to real estate, but the administration of this register is carried out by the bodies of the Ministries of Justice, which is generally inherent in the domestic model of implementing this type of registration procedures and is a completely logical process of implementing the roadmap for Ukraine's entry into the EU, which provides for bringing Ukrainian legislation into line with EU standards. Positive foreign practices of their implementation are highlighted and proposals are made for their implementation in the domestic model of the registration procedure, in particular regarding the selection for the position of state registrars on a competitive basis according to the standards for appointing an official to the position of an executive or local government body; to determine the place of provision of administrative services by the state administrator exclusively as a branch of the Central Administrative Center; to ensure further implementation of technologies for providing services for state registration of real rights to real estate through the government electronic portal DIYA and the implementation of data protection of this resource.

Key words: administrative services, administrative procedures, administrative procedure for state registration of real estate objects, foreign experience, areas of implementation of foreign experience.

Актуальність теми. Державна реєстрація речових прав на нерухоме майно є одним із механізмів захисту права власності і є процедурою кінцевим результатом якої є офіційне визнання і підтвердження державою фактів набуття, зміни або припинення речових прав на нерухоме майно, обтяжень таких прав шляхом внесення відповідних відомостей до Державного реєстру речових прав на нерухоме майно. Правова та соціальна сутність цієї процедури полягає в тому, що з одного боку вона є формою реалізації повноважень відповідних органів та посадових осіб, спрямованою на офіційне визначення правового статусу нерухомого майна, забезпечення його обліку у відповідних державних реєстрах, захисті інформаційних ресурсів даного реєстру; з іншого – вона є процедурною формою реалізації права власності власників нерухомого майна шляхом його офіційного державного обліку та отримання власником офіційного акту – свідоцтва про реєстрацію. Слід

засвідчити, що на сьогодні в Україні набуло систематизації та узгодження законодавство, яке регулює процедуру державної реєстрації речових прав на нерухоме майно, зокрема: правовий статус нерухомого майна та питання його власності урегульовані Цивільним кодексом України [1], право власника нерухомого майна щодо звернення до органу публічної влади для його державної реєстрації закріплено в Законі України «Про адміністративні послуги» [2], можливість і одночасно обов'язок щодо державної реєстрації речових прав на нерухоме майно покладено на органи публічної влади Законом України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» [3], який визначає систему суб'єктів, що надають послуги з державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та процедурний порядок надання такої адміністративної послуги і відповідно стандарти такої процедури закладені Законом України «Про адміністра-

тивну процедуру» [4], який визначає загальні засади здійснення адміністративних процедур, і дія якого поширюється на адміністративну процедуру щодо державної реєстрації речових прав на нерухоме майно. Таким чином законодавство в цій сфері є сформованим і досить сталим, однак практика його реалізації потребує удосконалення з урахуванням аналізу реалізації процедур реєстрації речових прав на нерухоме майно відповідними уповноваженими державою суб'єктами, а також на підставі аналізу та узагальнення зарубіжного досвіду державної реєстрації речових прав на нерухоме майно.

Таким чином вищезгадані фактори зумовлюють необхідність здійснення системного дослідження зарубіжного досвіду державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та виокремлення напрямів його впровадження в Україні.

Стан дослідження. Проблематика дослідження сутності та змісту адміністративних процедур не є новою у вітчизняній правовій науці, її досліджували переважна більшість вітчизняних науковців, зокрема, адміністративна процедура державної реєстрації об'єктів нерухомого майна було предметом дослідження окремих дослідників, серед яких слід виділити роботи Колесникова М. О. «Адміністративні послуги з державної реєстрації речових прав на нерухоме майно» (2016) [5], Тамаря Я. В. «Адміністративні процедури з державної реєстрації речових прав на нерухоме майно» (2018) [6], Куманська-Нор О. П. «Адміністративні послуги у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно в Україні в умовах децентралізації» (2021) [7] і лише в окремих наукових публікаціях дотично було здійснено аналіз зарубіжного досвіду адміністративної процедури державної реєстрації речових прав на нерухоме майно, зокрема таких авторів, як Мартинюк Н. М., Турчин В. Е., Кеча А. С., Сигидин В. М., Слободянюк С. О. [8; 9; 10; 11; 12].

Однак основний акцент в даних роботах було зроблено на проблематиці визначення правової природи даної процедури, відмежування її від інших процедур, які здійснюються в межах галузей цивільного та господарського права, визначення їх місця в системі адміністративних послуг, в той же час процедурним нормам зарубіжного законодавства було приділено менше уваги, що і зумовлює актуалізацію проведеного дослідження в межах цієї статті.

Мета статті – дослідження зарубіжного досвіду адміністративної процедури державної реєстрації речових прав на нерухоме майно.

Завданнями дослідження з межах даної статті є: з'ясування особливостей адміністративної процедури державної реєстрації об'єктів нерухомого майна в окремих країнах ЄС, в яких вона набула системного характеру; виокремлення позитивних зарубіжних практик їх здійснення та висловлення пропозицій щодо їх імплементації у вітчизняну модель реєстраційної процедури.

Виклад основних результатів дослідження. Під процедурою державної реєстрації об'єктів нерухомого майна слід розуміти визначену законодавством діяльність суб'єктів публічної адміністрації або уповноважених ними осіб публічного права спрямовану на надання юридичного статусу об'єкту нерухомого майна шляхом його державної реєстрації у відповідних державних реєстрах та забезпечення можливості вчинення правочинів чи здійснення дій з даним об'єктом нерухомого майна. В науковій літературі систематизовано ознаки, які вказують на те, що державна реєстрація об'єктів нерухомого майна є адміністративною процедурою, серед них слід виділити: 1) чітке нормативне регулювання її процедурних стадій, етапів та дій; 2) здійснюється суб'єктом публічної адміністрації або уповноваженою ним особою публічного права в межах їх повноважень (компетенції); 3) породжує адміністративно-правові відносини, які вникають між реєстратором – суб'єктом

публічної адміністрації та заявником – фізичною або юридичною особою; 4) спрямована на реалізацію права власності на об'єкти нерухомого майна його захист; 5) тягне за собою настання зовнішніх наслідків (породжує права і обов'язки); 6) завершується ухваленням адміністративного акта (свідчення про реєстрацію або відмови у видачі свідчення); 7) може породжувати правовідносини, які мають приватно-правову природу; 8) частіше має безспірний характер [13, с. 106–110; 14, с. 643–646].

Нижче на виконання задач дослідження доцільно здійснити аналіз досвіду окремих країн ЄС щодо державної реєстрації речових прав на нерухоме майно, виокремити його особливості та обґрунтувати необхідність імплементації позитивних зарубіжних практик їх здійснення у вітчизняну модель реєстраційної процедури. Вибір країн зумовлений наявністю якісного прояву публічно-сервісної функції органів публічної влади, відкритістю адміністративних процедур, рівнем використання інформаційних технологій, високого рівня захисту персональних даних та інформаційних ресурсів Державних реєстрів.

Найближчим сусідом і лобістом євроінтеграційних прагнень України є Республіка Польща. У Республіці Польща реєстраційні провадження надання публічних послуг у справах реєстрації прав на нерухоме майно віднесені до компетенції місцевих судів. Так власник майна після набуття права власності на нього має звернутись до суду з реєстрацією набутого речового права в установлені законодавством строки, за порушення даних строків передбачено відповідальність у вигляді штрафу. Процедура реєстрації майнових прав на нерухоме майно полягає в наступному: після укладення нотаріально засвідченого правочину, особливості якого полягають у тому, що нотаріус засвідчує не правочин, а підписи, які ставлять на ньому особи, він зобов'язаний у семиденний строк з дня здійснення акту, що стосується нерухомості, відправити виписку з реєстрової нотаріальної книги до суду за місцем знаходження нерухомого майна для внесення судовим реєстратором запису в поземельну книгу [15, с. 105]. Тут слід зауважити, що таку модель процедури реєстрації майнових прав на нерухоме майно Чехія запозичила у Німеччині, адже право внесення даних про об'єкт нерухомого майна до Державного реєстру належить земельним судам, однак адміністрування даним реєстром здійснює Міністерство юстиції Німеччини [8, с. 12]. Французька модель державної права власності на нерухоме майно орієнтована на систематизовану базу даних власності, оформленої на окремо взяту фізичну або юридичну особу, тому відсутня необхідність реєстрації права власності на нерухоме майно, така реєстрація здійснюється нотаріусами автоматично при вчиненні правочинів щодо оформлення (переоформлення) права власності на нерухоме майно, такі послуги включаються в нотаріальні послуги, які і забезпечують реєстрацію нерухомого майна в загальнодержавній базі – «Сховище іпотек» [16, с. 87].

Найбільш простою є процедура реєстрації права на нерухоме майно в Естонії. Ця країна займає одну із найвищих позицій в рейтингу серед країн Європейського Союзу (6 місце), поступаючись лише Литві. Процедура реєстрації прав на нерухоме майно в Естонії подібна до української моделі. Для передачі права власності на нерухоме майно продавець і покупець повинні укласти нотаріально посвідчену згоду і подати заяву на внесення змін до запису в земельній книзі. Право власності вважається переданим після внесення запису в земельну книгу. Однак, сама процедура реєстрації відбувається досить швидко – протягом всього лише трьох днів [17].

У Чехії надання публічних послуг щодо реєстрації нерухомості та пов'язаних з нею речових прав здійснюється місцевими органами кадастру, які підпорядковані підзвітні Департаменту з питань ведення кадастру, геодезії та картографії. Процедура реєстрації майнових прав

на нерухоме майно носить як адміністративно-правову так і цивільно-правову природу, тобто набувач нерухомого майна після нотаріального оформлення правочину за результатом якого він набув права власності може самостійно звернутись до реєстратора – місцевого органу кадастру для його реєстрації, сплативши адміністративний збір, або може уповноважити на таку діяльність нотаріуса для реєстрації такого майна, сплативши послуги нотаріуса, що по-суті є досить схожим до вітчизняної процедури реєстрації. У разі відмови реєстраційного органу від реєстрації речових прав на майно його рішення можна оскаржити спочатку до вищестоящого (контролюючого) органу – Департаменту з питань ведення кадастру, геодезії та картографії, а потім до суду в порядку адміністративного судочинства. Інформації про право власності на нерухоме майно, його ідентифікаційні характеристики та інформація про його власників зберігається в Державну кадастрі і вона є доступною для отримання виписки за зверненням громадян Чехії (але без зазначення даних про власника) на платних засадах [18, с. 57]. В той же час в Чехії для передачі права власності, передбачена обов'язкова резервація об'єкта нерухомості (аналогом в Україні є внесення авансу за нерухоме майно). Після підписання договору про резервацію об'єкта (або попереднього договору) оформляється ще один документ – договір про депозит (про зберігання грошей). Він визначає порядок перерахування грошових коштів. Сума, що дорівнює вартості нерухомості за вираженням резервації внеску, має зберігатися на окремому депозитному рахунку і може бути переведена на рахунок продавця тільки після переоформлення права власності. Депозит може зберігатися в банку, агентстві нерухомості, у нотаріуса або адвоката. Договір про депозит підписують покупець, продавець і особа, яка бере на себе зобов'язання зі зберігання коштів. Після укладання нотаріально посвідченого договору купівлі-продажу, новий власник готує заяву про переоформлення права власності, яку разом з договором направляє до Кадастру нерухомості. Згідно із чеським законодавством задля безпеки об'єкт «блокується» в Кадастрі на 21 день, тобто стосовно об'єкта нерухомого майна не можливо вчинити жодних операцій щодо реєстрації. В цілому державна реєстрація займає не більше 45 днів. При реєстрації на зворотньому боці письмового договору купівлі-продажу проставляється печатка. За бажанням покупець може замовити в Кадастрі нерухомості виписку про право власності – лист власності. Після того, як новий власник отримає завірений Кадастром примірник договору купівлі-продажу, а також підтвердження про реєстрацію, гроші з трастового рахунку перераховуються продавцю. Право власності виникає з моменту реєстрації договору в Кадастрі [17].

В Італії з урахуванням її ієрархічності та історичної культурної спадщини, відносини пов'язані з реєстрацією правочинів в тому числі щодо реєстрації нерухомого майна та ведення реєстрів мають регіональну специфіку. В кожному регіоні Італії ведуться свої власні реєстри нерухомого майна, крім культурної спадщини, яка підлягає окремому на центральному рівні узагальненню в Державному реєстрі культурної та історичної спадщини та суворо охороняється як владою Італії так і міжнародними організаціями, зокрема ЮНЕСКО. Реєстр земель регіонального загального значення та нерухомого майна ведеться на місцевому рівні в поземельних книгах, за збереження яких відповідає спеціальна посадова особа – хранитель, який веде декілька книг для реєстрації окремих дій, наприклад книгу запису судових рішень, на підставі яких виникає речове право на нерухоме майно. Обов'язковий реєстрації в поземельній книзі підлягають договори про передачу прав власності на нерухоме майно, договори оренди нерухомого майна на строк більш як десять років та деякі

інші договори, які набувають чинності стосовно третіх осіб після здійснення певного запису. Інформація, що міститься в поземельній книзі, є доступною для будь-якої особи. За запитом заявника хранитель поземельної книги зобов'язаний надати йому копію запису в поземельну книгу. Крім цього, сама поземельна книга може бути надана будь-якій заінтересованій особі. Будь-яка нерухомість в Італії має бути зареєстрована в Консерваторії обліку нерухомості (Conservatoria dei Registri Immobiliari). З неї можна отримати інформацію про того, хто є власником нерухомості, яка її кадастрова вартість, точна площа, а також про наявність можливої заборгованості власника. Після підписання завершального акта купівлі-продажу нерухомість реєструється в Консерваторії обліку нерухомості впродовж двох місяців [19, с. 165]. Для реєстрації будь-яких обмежень на власність, таких як іпотека, арешт чи будь-які інші обмеження в Італії створено спеціальний реєстр (Conservatoria dei registri), у якому зосереджено всю інформацію з приводу накладених уповноваженими органами обмежень права.

Схожою до Італії є реєстраційна процедура нерухомого майна в Іспанії, відмінність якої полягає в тому, що існує єдиний Державний реєстр нерухомого майна, адміністрування якого здійснює Міністерство юстиції Іспанії, і даний реєстр включає в себе інформацію всіх регіональних реєстрів, ведення яких теж дозволено і адміністраторами даного реєстру є органи місцевого самоврядування, в той же час місцеві реєстри обмежені інформацією про об'єкти нерухомого майна загального значення, які не є об'єктами культурного та історичного надбання, а муніципальні реєстратори правом вносити інформацію про них [20, с. 63].

Висновки. Таким чином слід резюмувати, що в більшості країн Європи які входять до Європейського Союзу здійснюється уніфікація процедур реєстрації права власності на нерухоме майно, відповідно до якої ведення системи реєстрації прав на нерухомість на основі записів про земельні ділянки (земельна ділянка та нерухоме майно розглядаються як єдиний об'єкт нерухомості); реєстрація прав на земельні ділянки та нерухоме майно здійснюється в одному реєстрі прав; реєстрація прав та ведення кадастрових карт здійснюється однією установою; реєстрація прав є адміністративною процедурою, однак яка здійснюється через систему органів реєстрації до якої включено як муніципалітети (органи місцевого самоврядування), державні реєстратори, нотаріуси, які мають доступ до державного реєстру майнових прав на нерухоме майно, однак адміністрування даним реєстром здійснюють органи Міністерств юстиції, що в цілому властиво вітчизняній моделі здійснення даного виду реєстраційних процедур та є цілком логічним процесом виконання дорожньої карти входження України в ЄС, яке передбачає приведення законодавства України до стандартів ЄС.

Виокремлено позитивні зарубіжні практики їх здійснення та висловлено пропозиції щодо їх імплементації у вітчизняну модель реєстраційної процедури, зокрема доцільно: здійснювати добір на посаду державних реєстраторів на конкурсних засадах за стандартами призначення на посаду посадової особи органу виконавчої влади чи місцевого самоврядування; запровадити систему підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації державних реєстраторів у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно; розробити та впровадити методологію оцінки якості їхньої діяльності; визначити місцем надання адміністративних послуг державним адміністратором виключно відділення ЦНАПу; забезпечити подальше впровадження технологій надання послуг щодо державної реєстрації речових прав на нерухоме майно через урядовий електронний портал ДІЯ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40-44. Ст. 356.
2. Про адміністративні послуги: Закон України від 6 вересня 2012 року № 5203-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 32. Ст. 409.
3. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень: Закон України від 1 липня 2004 року № 1952-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 51. Ст. 553.
4. Про адміністративну процедуру: Закон України від 17 лютого 2022 року № 2073-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 15. Ст. 50.
5. Колесников М. О. Адміністративні послуги з державної реєстрації речових прав на нерухоме майно : *автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук* : спец. 12.00.07 «адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Запоріжжя, 2016. 20 с.
6. Тамаря Я. В. Адміністративні процедури з державної реєстрації речових прав на нерухоме майно : *автореф. дис. ... канд. юрид. наук* : 12.00.07. Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2018. 15 с.
7. Куманська-Нор О.П. Адміністративні послуги у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно в Україні в умовах децентралізації: *дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук* : спец. 12.00.07 «адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Ужгород, 2021. 217 с.
8. Мартинюк Н.М. Публічні послуги у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно: *автореф. дис. ... канд. юрид. наук* : 12.00.07 / Мартинюк Наталія Миколаївна ; Ун-т мит. справи та фінансів. Дніпро, 2021. – 15 с.
9. Турчин В. Е. Адміністративно-правове регулювання електронних сервісів у сфері державної реєстрації прав на нерухоме майно: *автореф. дис. ... канд. юрид. наук* : 12.00.07 / Турчин Вячеслав Едуардович ; Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. Київ, 2021. 21 с.
10. Кеча А.С. Адміністративно-правове регулювання державної реєстрації речових прав на нерухоме майно: *автореф. дис. ... канд. юрид. наук* : 12.00.07 / Кеча Анна Станіславівна ; Нац. ун-т "Одес. юрид. акад.". Одеса, 2016. 22 с.
11. Сигидин В. М. Цивільно-правове регулювання державної реєстрації речових прав на нерухоме майно нотаріусами України: *автореф. дис. ... канд. юрид. наук* : 12.00.03 / Сигидин Віталій Михайлович ; Нац. акад. прав. наук України, НДІ приват. права і підприємництва ім. Ф. Г. Бурчака. – Київ, 2018. – 20 с.
12. Слободянюк С. О. Правове регулювання державної реєстрації речових прав на нерухоме майно : *монографія* / С. О. Слободянюк. К. : Юрінком Інтер, 2013. 271 с.
13. Фетько Ю.Б. Правова природа та сутність державної реєстрації. *Київський часопис права*. 2022. № 2. С. 106-110. DOI <https://doi.org/10.32782/kjp/2022.2.16>.
14. Шпіля В.Р. Адміністративна процедура державної реєстрації об'єктів нерухомого майна: поняття, зміст та особливості. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 12. С. 643–646.
15. Belniak S. Rozwój rynku nieruchomości w Polsce na tle krajów wysoko rozwiniętych. Kraków: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Krakowie, 2001. 204 s.
16. Пономарьова Я.О. Адміністративні провадження з державної реєстрації речових прав на нерухоме майно: *дис. ... канд. юрид. наук* : 12.00.07 / Пономарьова Яна Олександрівна ; Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2009. 204 с.
17. Віктор Дубович. Який міжнародний досвід у сфері державної реєстрації може запозичити Україна. *Закон і бізнес*. № 31 (1485) (01.08–07.08.2020). URL: https://zib.com.ua/ua/143823-yakiy_mizhnarodniy_dosvid_u_sferi_derzhavnoi_reestracij_mozh.html.
18. Мачуський О.М. Зарубіжний досвід діяльності органів публічної адміністрації у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно. *Право. ua*. № 4, 2022. С. 55–60.
19. Кондратьєв Є.Є. Зарубіжний досвід надання публічних послуг нотаріусами у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2024. Випуск 83: частина 2. С. 162–167.
20. Тамаря Я. В. Зарубіжний досвід державної реєстрації речових прав на нерухоме майно. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2016. № 6 (22). С. 62–65.

ЕЛЕКТРОННЕ ПРАВОСУДДЯ В УКРАЇНІ: ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

ELECTRONIC JUSTICE IN UKRAINE: TERMINOLOGICAL ASPECT

Пятигора К.В., аспірантка кафедри адміністративного права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Зважаючи на глобальні процеси діджиталізації, досліджується актуальність та необхідність впровадження новітніх інформаційно-комунікаційних технологій у сферу судочинства. У статті переважно досліджено проблему термінологічної невизначеності у сфері електронного правосуддя в умовах цифрової трансформації судової системи. Увага акцентується на відсутності єдиного підходу до визначення та співвідношення понять «електронне правосуддя», «електронне судочинство» та «електронний суд» у науковій літературі та нормативно-правовому полі. Проаналізовано існуючі наукові підходи до визначення цих термінів, їхні спільні та відмінні ознаки, а також аргументи на користь необхідності уніфікації термінології. Окрему увагу приділено співвідношенню понять «правосуддя» та «судочинство», що дозволяє глибше розкрити зміст електронних форм судової діяльності. Зокрема зроблено висновок, що поняття «правосуддя» та «судочинство» дійсно мають спільний зміст у певних контекстах, оскільки обидва терміни стосуються процесуальної діяльності суду. У зв'язку з цим, у науковому обігу та дискусіях щодо інтеграції цифрових технологій у систему правосуддя терміни «електронне правосуддя» та «електронне судочинство» використовуються з однаковим значенням, як синоніми. Запропоновано авторське визначення поняття «електронне адміністративне судочинство», під яким слід розглядати сучасну форму здійснення адміністративного правосуддя, яка базується на інтеграції новітніх інформаційно-телекомунікаційних технологій для забезпечення ефективного, прозорого та доступного розгляду адміністративних справ в електронному форматі. Також у статті проаналізовано та розкрито зміст поняття «діджиталізація правосуддя». Зроблено висновок про необхідність законодавчого закріплення основних термінів для уникнення правових колізій та забезпечення цілісного підходу до діджиталізації правосуддя в Україні.

Ключові слова: електронне правосуддя, електронне судочинство, електронний суд, діджиталізація, інформаційні технології, судова система, термінологія, нормативне врегулювання.

Given the global processes of digitalization, the relevance and necessity of implementing modern information and communication technologies in the field of justice are being examined. The article mainly investigates the problem of terminological uncertainty in the field of electronic justice under the conditions of digital transformation of the judicial system. Attention is focused on the lack of a unified approach to the definition and correlation of the terms "electronic justice", "electronic proceedings", and "electronic court" in scientific literature and legal frameworks. Existing scientific approaches to the definition of these terms, their common and distinctive features, as well as arguments in favor of the need to unify terminology, are analyzed. Special attention is paid to the correlation between the concepts of "justice" and "judicial proceedings", which allows for a deeper understanding of the content of electronic forms of judicial activity. In particular, it is concluded that the concepts of "justice" and "judicial proceedings" indeed share common meaning in certain contexts, as both terms relate to the procedural activity of the court. In this regard, in scientific discourse and discussions on the integration of digital technologies into the justice system, the terms "electronic justice" and "electronic proceedings" are used synonymously. The author proposes a definition of the term "electronic administrative proceedings", which should be understood as a modern form of administrative justice based on the integration of advanced information and communication technologies to ensure effective, transparent, and accessible consideration of administrative cases in electronic format. The article also analyzes and reveals the content of the concept of "digitalization of justice". A conclusion is drawn regarding the necessity of legislative consolidation of key terms to avoid legal conflicts and ensure a coherent approach to the digitalization of justice in Ukraine.

Key words: electronic justice, electronic proceedings, electronic court, digitalization, information technologies, judicial system, terminology, legal regulation.

Актуальність теми. Сучасний процес впровадження новітніх технологій в усіх сферах суспільних відносин та розвиток концептуально нового «цифрового суспільства» є одним із пріоритетних напрямків становлення України як демократичної, соціальної та правової держави. Використання електронних засобів комунікації спрямоване на формування нового типу держави, орієнтованого на задоволення потреб громадян, побудову нових форм взаємовідносин, розвиток інформаційного суспільства, відкритого та прозорого публічного управління. На переконання багатьох правників Україна має можливість стати однією з провідних країн у сфері розвитку цифрових технологій, що потребує створення сприятливих умов для цього [1].

У сучасних європейських країнах інформаційні технології вже давно стали незамінним засобом ефективного управління, у тому числі у сфері правосуддя. захищені інформаційні системи надають громадянам Європи швидкий доступ до всіх необхідних судових документів та інформації, чим забезпечується реальна доступність правосуддя.

Як зазначають деякі зарубіжні науковці, електронне правосуддя є життєво важливою політикою та настільки ж важливим інструментом для модернізації та покращення надання правосуддя в Європі на національному, наднаціональному або транскордонному рівнях. Сьогодні система електронного правосуддя набула правового статусу, за якого відсутність такої системи призводить до порушення

основних прав людини, оскільки електронне правосуддя наразі є тотожним до системи «е-справедливість», відтак е-правосуддя має ще більш важливе значення в контексті європейських транскордонних процедур [2].

Хоча всі країни Європейського Союзу досягли значного прогресу у впровадженні електронного правосуддя, підходи до цього процесу все ж такі залишаються різними. Наприклад, Німеччина досить критично ставиться до процесу цифровізації судочинства, запроваджуючи окремі елементи електронного правосуддя з обережністю.

Так, Україна вже активно розробляє та впроваджує сучасні інформаційно-телекомунікаційні технології у систему правосуддя в цілому. Це зумовило виникнення зовсім нового та сучасного способу відправлення правосуддя – електронного, який передбачає автоматизацію більшості судових процедур, спрощення інформування та комунікації учасників судового процесу через мережу Інтернет, електронний обмін документами, вчинення інших процесуальних дій онлайн. Такий дистанційний формат роботи сприяє покращенню якості та швидкості розгляду справ, спрощенню судових процедур, зменшенню витрат, а також забезпеченню доступності, ефективності та прозорості правосуддя, що на слухну думку І. Бенедисюка «має стати великим кроком у майбутнє, без якого неможливий розвиток судової системи» [3].

На теоретичному рівні проблема впровадження та функціонування електронного правосуддя в націо-

нальну судову систему, у тому числі в адміністративне судочинство, є відносно новою та ще не отримала свого широкого висвітлення. Зокрема, в юридичній літературі відсутній комплексний підхід до її вивчення, а наукові праці деяких вчених присвячені переважно окремим аспектам цієї проблеми. До таких вчених відносяться такі, як: Н.І. Логінова, О. В. Бринцев, Н. Ю. Голубева, Н. В. Кушакова-Костицька, І. Камінська, Л. Р. Сердюк, О. О. Берназюк, В. О. Смірнова, В. І. Ключевський, А. П. Заїкін та деякі інші.

З аналізу наукової літератури вбачається, що для опису процесу інтеграції цифрових технологій у систему правосуддя, у науці використовується різний термінологічний апарат, а саме: «електронний суд», «електронне правосуддя», «електронне судочинство», «діджиталізація», «цифровий суд» тощо. Це свідчить про неоднозначність та відсутність узгодженості в термінології, що використовується для опису електронного судочинства. Така різноманітність термінів і відсутність чіткого законодавчого врегулювання у зазначеній сфері можуть призвести до розбіжностей у розумінні концепцій та цілей впровадження електронного судочинства, а тому **метою цієї статті** є визначення змісту та взаємозв'язку основних з цих понять для уніфікації підходів у цій галузі.

Виклад основного матеріалу. Щодо співвідношення понять «електронне правосуддя» та «електронне судочинство» слід відзначити, що ці терміни домінують у науковій літературі та дискусіях щодо інтеграції цифрових технологій у систему правосуддя. Водночас, на законодавчому рівні ці поняття не закріплені, що створює певні проблеми та неоднозначність. Саме тому, через відсутність нормативного врегулювання науковці часто вживають одночасно обидва терміни: «електронне правосуддя» та «електронне судочинство», намагаючись визначити їх зміст та роль у сучасній судовій системі.

Для розв'язання зазначеного вище питання, перш за все, необхідно визначити співвідношення та взаємозв'язок таких базових понять, як «правосуддя» та «судочинство».

Щодо визначення поняття «правосуддя», існує багато різних тлумачень цього терміну. Наприклад, у юридичній енциклопедії під «правосуддям» розуміється правозастосовча діяльність суду з розгляду і вирішення у встановленому законом процесуальному порядку віднесених до його компетенції цивільних, господарських, кримінальних і адміністративних справ з метою охорони прав та свобод людини і громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб та інтересів держави [4].

У тлумачному словнику української мови поняття «правосуддя» визначається, як: 1) суд, судова діяльність держави; юстиція; 2) розгляд судових справ; судочинство; 3) справедливий суд [5].

Низка вчених дотримуються думки, що правосуддя може розглядатися як мета, що полягає в розгляді та вирішенні судом справ без акценту на результат, натомість на процес; у такому разі поняття «правосуддя» є тотожним поняттю «судочинство». Водночас правосуддя може розглядатися і як діяльність суду (судочинство), що здійснене відповідно до вимог справедливості та таке, що забезпечило ефективне поновлення в правах. В останньому випадку йдеться про телеологічне розуміння правосуддя, тобто про правосуддя як мету [6].

Ми можемо також погодитися з точкою зору О. Величко, яка зазначає, що правосуддя може розглядатися в різних значеннях: як діяльність, як мета, як принцип. Однак, у будь-якому випадку, правосуддя повинно стати результатом діяльності будь-якого суду. Тобто фактично поняття «судочинство» та «правосуддя» є невід'ємними один від одного. Визначаючи, чи в усіх випадках здійснене судочинство можна вважати правосуддям, слід відмітити, що це є вимогою законодавства: судочинство завжди переслідує мету здійснення правосуддя [7].

Щодо визначення поняття «судочинство», то варто відзначити, що в юридичній енциклопедії під «судочинством» визначають процесуальну форму здійснення правосуддя, діяльність суду. Є видом державної діяльності, пов'язаною з розглядом і вирішенням цивільних, кримінальних та інших судових справ [4].

На нашу думку, заслуговує на увагу висновок О. Берназюка з цього питання, який зазначає, що на підставі того, що поняття «правосуддя» та «судочинство» є тотожними в одному зі своїх значень, слід констатувати, що поняття «електронне правосуддя» та «електронне судочинство» також є тотожними, та в науковому обігу ці поняття вживаються в однаковому значенні [8].

Отже, на підставі проведеного аналізу, ми можемо зробити висновок, що поняття «правосуддя» та «судочинство» дійсно мають спільний зміст у певних контекстах, оскільки обидва терміни стосуються процесуальної діяльності суду. У зв'язку з цим, у науковому обігу та дискусіях щодо інтеграції цифрових технологій у систему правосуддя терміни «електронне правосуддя» та «електронне судочинство» використовуються з однаковим значенням, як синоніми.

Однак важливо підкреслити, що електронне правосуддя не може розглядатися як самодостатня мета – вона є лише інструментом модернізації судової системи, засобом досягнення головної цілі – забезпечення доступного, ефективного та справедливого правосуддя. Відтак, повне отождошення понять «електронне правосуддя» та «електронне судочинство», хоча й можливе в окремих контекстах, не повною мірою відображає їхнє функціональне призначення.

У той же час, на нашу думку, термін «електронне правосуддя» має ширший зміст, оскільки охоплює не лише судочинство як процесуальну форму здійснення правосуддя, але й інші елементи правової системи – доступ до правосуддя, юридичні послуги, інші електронні інструменти для захисту прав громадян та діяльність різних правозастосовних органів. Натомість «електронне судочинство» варто розглядати як більш вузький термін, що стосується безпосередньо цифровізації судового процесу: подання процесуальних документів в електронній формі, проведення судових засідань за допомогою відеоконференцв'язку, електронний обіг судових рішень тощо. Отже, електронне судочинство відноситься до конкретних процесуальних механізмів, які забезпечують функціонування правосуддя в цифровому середовищі, тоді як електронне правосуддя охоплює ширший спектр питань, що виходять за межі судової діяльності та включає в себе електронне судочинство як один із його компонентів.

Щодо визначення терміну «електронне правосуддя (судочинство)», то в науковій літературі існують різноманітні підходи до його інтерпретації.

В. А. Бондаренко та Н. О. Пустова під електронним правосуддям розуміють способи та форми здійснення учасниками судочинства процесуальних дій з використанням інформаційних технологій [9].

Н. Кушакова-Костицька відносить електронне судочинство до електронного урядування і визначає електронне судочинство як використання у судочинстві сучасних інформаційних технологій [10].

О. Бринцев стверджує, що електронне правосуддя є новою самостійною, унікальною формою судового процесу, що ґрунтується на інформаційних технологіях, які забезпечують повний цикл розгляду судової справи в електронному форматі [11].

О. Берназюк зазначає, що «електронне правосуддя» або «електронне судочинство» є комплексним поняттям, яке означає особливу форму організації судової влади, що заснована на застосуванні цифрових технологій та спрямована на підвищення ефективності, досягнення оперативності, забезпечення доступності правосуддя,

а також автоматизацію деяких внутрішньо-управлінських та зовнішньо-управлінських процесів із метою забезпечення реалізації своєї головної функції – здійснення правосуддя на засадах верховенства права, справедливості, відкритості та прозорості, доступності тощо [8].

Сьогодні єдиним нормативно-правовим актом, у якому міститься офіційне визначення цього терміну, є Рекомендація CM/Rec (2009)/1 від 18 лютого 2009 року, надана Комітетом Міністрів Ради Європи країнам-членам. У цьому міжнародному документі «електронне правосуддя» розглядається як використання інформаційно-комунікаційних технологій з метою здійснення правосуддя всіма зацікавленими в цьому сторонами у юридичній сфері, для підвищення ефективності роботи судів, особливо для фізичних осіб та бізнесу [12].

На наш погляд, під «електронним правосуддям (судочинством)» слід розуміти інноваційну форму здійснення правосуддя, яка ґрунтується на інтеграції сучасних інформаційно-телекомунікаційних технологій у судові процеси, забезпечуючи розгляд та вирішення судових справ в електронному форматі.

У цьому контексті актуальним також буде визначити зміст поняття «електронне адміністративне судочинство». Ураховуючи відсутність чіткого загальноприйнятого визначення цього терміну в науковій літературі та на законодавчому рівні, ми можемо запропонувати розглядати *електронне адміністративне судочинство* як сучасну форму здійснення адміністративного правосуддя, яка базується на інтеграції новітніх інформаційно-телекомунікаційних технологій для забезпечення ефективного, прозорого та доступного розгляду адміністративних справ в електронному форматі.

Ще одним дискусійним питанням у науковому просторі є проблема співвідношення понять «електронне судочинство» та «електронний суд». Думки науковців розділяються на дві основні позиції щодо цього питання. Деякі дослідники ототожнюють ці два поняття, тоді як інші розглядають «електронний суд» як складову «електронного судочинства».

Як зазначає А. Коршун, електронний суд це сукупність різних автоматизованих інформаційних систем (сервісів), які дають змогу суду та іншим учасникам судового процесу здійснювати передбачувані нормативно-правовими актами дії, що опосередковуються електронною формою вираження процесуальної інформації та взаємодії учасників судочинства [13].

С. Обрусна та К. Пасинчук визначають поняття «електронний суд» з точки зору адміністративного права та зазначають, що електронний суд це складник електронного врядування, порівняно самостійна та унікальна форма судового адміністрування й юридичного процесу, заснованого на інформаційних технологіях, що забезпечують повний цикл руху документації та розгляду судової справи в електронному форматі, що має легальну юридичну природу [14]. Таке розуміння поняття «електронний суд» ототожнюється з поняттям «електронне судочинство».

На думку В. Політанського електронний суд це не тільки певна форма використання інформаційно-комунікаційних технологій всіма зацікавленими сторонами судового процесу з метою підвищення його ефективності та якості, але й пряма і повноцінна процедура здійснення та або відправлення правосуддя в електронній формі, починаючи від підготовки справи, її розгляду по суті, судових дебатів та закінчуючи ухваленням вироку і оголошенням рішення в електронній формі [15].

Інші дослідники мають протилежну точку зору з цього питання та вважають, що для розуміння концепції електронного суду важливо спочатку чітко визначити, що взагалі означає термін «суд».

На думку О. Берназюка при тлумаченні поняття «електронний суд» слід виходити з того, що «суд» означає

установу судової влади або склад суддів (судді), на який покладається реалізація правосуддя, відтак електронний суд є елементом електронного судочинства (правосуддя), в межах якого забезпечується розгляд та вирішення судової справи за допомогою відповідних інформаційних технологій [8].

На підтримку вище викладеної позиції, необхідно зазначити, що Законом України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 03.10.2017 р. № 2147-VIII запроваджено Єдину судову інформаційно-телекомунікаційну систему (далі – «ЄСІТС») [16].

Відповідно до Положення про порядок функціонування окремих підсистем Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи, затвердженого Рішенням Вищої ради правосуддя від 17.08.2021 р. № 1845/0/15-21 [17], електронний суд є одним із модулів (підсистем) ЄСІТС, тобто її складовою із чітко визначеним функціоналом.

Крім цього, на думку Н. Кушакової-Костицької електронний суд передбачає автоматизацію та здійснення он-лайн таких функцій, як подача позовної заяви, додатків до неї і надання відгуків на позови в електронному вигляді, доступ до судових актів, надання «електронних» доказів, розгляд справи он-лайн, розсилка учасникам процесу через Інтернет або через sms-повідомлення інформації щодо поточної справи, функціонування сайтів судів, на яких можна знайти інформацію з конкретного розгляду [18]. Тобто, чітко виокремлюється функціонал саме підсистеми електронного суду.

Таким чином, «електронне судочинство» є більш загальним терміном, який охоплює всі аспекти цифрового судового процесу, включаючи автоматизацію процедур, електронний обмін документами, використання відеоконференцій та інші цифрові засоби. Водночас, «електронний суд» має чітко визначений функціонал і його можна розглядати як складову та ключовий елемент «електронного судочинства».

Отже, проаналізувавши вище викладене, ми можемо дійти висновку, що співвідношення між термінами «електронного судочинства» та «електронний суд» в науковому дискурсі може варіюватися в залежності від підходу та контексту використання, і обидві позиції мають свої обґрунтування та важливість для науки. З огляду на це, ми пропонуємо розглядати поняття «електронний суд» у двох аспектах: вузькому та широкому розумінні. У широкому розумінні «електронний суд» ототожнюється з поняттям «електронне судочинство (правосуддя)» та розглядається як елемент інформаційного суспільства та електронної демократії – це окрема форма судового процесу, яка передбачає застосування новітніх інформаційно-телекомунікаційних технологій для розгляду та вирішення судових справ в електронному форматі. У вузькому розумінні «електронний суд» необхідно розглядати як складову (підсистему) ЄСІТС, яка забезпечує вчинення чітко визначених законодавством процесуальних дій в електронному форматі.

Що стосується терміну «діджиталізація», який сьогодні дуже часто використовується у науці та нормативно-правових актах, то він походить від слова «digitalization», що у перекладі з англійської мови означає оцифрування або цифровізація. Варто наголосити, що досить багато іноземних науковців присвятили свої роботи цій темі.

Як зазначає С. Бренен «digitalization» (оцифрування або цифровізація) – це процес з оцифрування, перетворення аналогових даних у цифрову форму [19].

На думку В. Скуотто це процес впровадження цифрових технологій для зміни бізнес-моделі з метою отримання вигоди від використання нових передових технологій, що обробляють гігантський цифровий потік інформації в межах динамічної цифрової мережі [20].

Таким чином, під діджиталізацією правосуддя ми можемо розуміти процес оцифрування, тобто впровадження та використання цифрових технологій в систему правосуддя. Цей процес передбачає перехід від традиційних аналогових методів до електронних, що сприяє оптимізації судових процесів та ефективнішому та доступнішому розгляду справ.

Висновки. Підсумовуючи все вище викладене та розглянувши проблему термінології у досліджуваній сфері, ми можемо стверджувати, що сьогодні в науковій літературі та на законодавчому рівні відсутній єдиний підхід щодо визначення сутності концепції електронного пра-

восуддя, в тому числі сформованого понятійно-категоріального апарату у цій сфері. Невизначеність і неоднозначність у використанні ключових понять, відсутність чітко встановлених і нормативно закріплених термінів може призвести до розбіжностей у підходах і тлумаченнях процесів, пов'язаних з впровадженням цифрових технологій в систему правосуддя. Саме тому є нагальна потреба в подальшому нормативному врегулюванні та стандартизації відповідних понять, щоб забезпечити єдність підходів, уникнути неоднозначності в їхньому тлумаченні та ефективно впроваджувати ці концепції на практиці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Введення цифрових технологій у всі сфери суспільного життя необхідне вже сьогодні – Секретар ВП ВС Всеволод Князев. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/611695/> (дата звернення: 20.03.2025).
2. Xanthoulis N. Introducing the concept of 'E-justice' in Europe: How adding an 'E' becomes a modern challenge for Greece and the EU / E ectivt, justice, solutions. *Effective Justice Solutions*, 2010. URL: <https://docer.pl/doc/8ncvxxv> (Last accessed: 20.03.2025).
3. Підходи до покращення роботи судів, і шлях, яким потрібно йти, – це «Електронний суд». URL: https://sh.vn.court.gov.ua/sud0230/info_gr/elek_sud/283741/ (дата звернення: 20.03.2025).
4. Юридична енциклопедія: у 6 т./ Нац. акад. прав. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ: Юри- дична думка, 2003. Т. 6. С. 50-51.
5. Словник української мови: упоряд. Білодід І.В. Київ: Наукова думка, 1976. 723 с.
6. А. М. Бернюков, В. С. Бігун, Ю. П. Лобода, Б. В. Малишев, С. П. Погребняк, С. П. Рабінович, В. С. Смородинський, О. В. Стовба. Правосуддя: філософське та теоретичне осмислення: монографія. Київ, 2009. 316 с.
7. Величко О.І. Правосуддя як основна функція судової влади в Україні, поняття та його соціальна цінність. *Європейські перспективи*. 2013. № 6. С. 70-73.
8. Берназюк О.О. Поняття та особливості електронного судочинства в Україні. *Право і суспільство*. 2019. № 3. С. 15-20.
9. Бондаренко В.А., Пустова Н.О. Теоретико-правові питання електронного правосуддя в інформаційному суспільстві. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2017. № 2. С. 154-162.
10. Кушакова-Костицька Н. В. Розвиток електронного судочинства в Україні: проблемні питання. *Науково-інформаційний вісник*. 2013. № 7. С. 139 – 145.
11. Бринцев О. В. «Електронний суд» в Україні. Досвід та перспективи: монографія. Харків: Право, 2016. 72 с.
12. Recommendation of the Committee of Ministers to member states on electronic democracy (e-democracy). URL: <http://surl.li/gkznn> (Last accessed: 20.03.2025).
13. Коршун А. Розвиток в Україні електронного правосуддя в контексті взаємодії суду та інститутів громадянського суспільства: теоретико-правова характеристика. *Національний юридичний журнал: теорія і практика*. 2017. № 5. С. 20-24.
14. Обрусна С. Ю., Пасинчук К. М. Електронний суд як адміністративно-правова категорія. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2020. № 3. С. 120-124.
15. Політанський В.С. Особливості впровадження та функціонування електронного суду в Україні. *Право і суспільство*. 2020. № 5. С. 35-40.
16. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів: Закон України від 03.10.2017 р. № 2147-VIII. *Голос України*. 2017. № 221-222.
17. Положення про порядок функціонування окремих підсистем (модулів) Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи: затв. Рішенням Вищої ради правосуддя від 17.08.2021 р. № 1845/0/15-21. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1845910-21#Text> (дата звернення: 20.03.2025).
18. Кушакова-Костицька Н. В. Електронне правосуддя: українські реалії та зарубіжний досвід. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 103-109.
19. Brennan S. Digitalization and Digitization. URL: <http://culturedigitally.org> (Last accessed: 20.03.2025).
20. Scuotto V., Serravalle F., Murray A., Viassone M. The Shift towards a Digital Business Model: A Strategic Decision for the Female Entrepreneur. *Women Entrepreneurs and Strategic Decision Making in the Global Economy*. Hershey, PA: IGI Global, 2019.

ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ: ОКРЕМІ ПИТАННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

CIVIL SERVICE ACTIVITIES: CERTAIN ISSUES OF LEGAL REGULATION

Савіцька В.В., к.ю.н.,

асистент кафедри адміністративного права та процесу

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена висвітленню окремих питань правового регулювання діяльності державної служби, яка після проголошення незалежності України, розвитку демократичних засад, інтеграційних процесів прагнення української держави до євроінтеграційних вимог та інших викликів, одним з яких можна вважати потребу здійснення державою своїх функцій, зокрема за допомогою державної служби та його апарату, в діяльності якої існують окремі проблемні питання правового регулювання. З цією метою у статті проаналізовано норми Закону України «Про державну службу», а також низку підзаконних нормативно-правових актів, серед яких, перш за все заслуговує на увагу Стратегія реформування державного управління України на 2022–2025 роки та План заходів з реалізації Стратегії. На підставі аналізу чинних нормативно-правових актів, спеціальної літератури та наукових думок, виникає потреба розглянути окремі питання правового регулювання державної служби з метою подальших шляхів удосконалення такого важливого для держави і суспільства інституту державної служби. Поряд з позитивними кроками діяльності інституту державної служби та апарату управління, спрямованих на реалізацію завдань держави та її політику, враховуючи вплив євроінтеграційного фактору, спрямованого на сталий суспільний розвиток, надання адміністративних та інших видів публічних електронних послуг, спрощення процедур їх надання, у статті звертається увага на окремі проблемні питання, які раніше не були висвітленими, або ж частково висвітлювалися на шпальтах спеціальної літератури. Зокрема, авторка звертає увагу, що при проведенні конкурсу на зайняття посад державної служби категорії «Б», яку проводить конкурсна комісія на зайняття посад державної служби категорії «Б», існує потреба залучення представників громадських об'єднань до складу такої конкурсної комісії. Залучення представників громадських об'єднань до складу конкурсної комісії буде свідчити про взаємодію органів виконавчої влади з інститутами громадянського суспільства, що однією із важливих умов існування правової демократичної держави. З метою удосконалення вказаних відносин пропонується внести зміни до норм Закону України «Про державну службу». У теоретичному плані розглянуто питання щодо претендента на державну службу який може мати заборгованість із сплати аліментів, а також звертається увага на діяльність Комісії з питань вищого корпусу державної служби щодо вирішення питань гендерного представлення членів комісії та навчання для членів конкурсних комісій щодо оцінювання професійної компетентності кандидатів, що потребує її реформування.

Ключові слова: державна служба, конкурс, комісія, посада, регулювання удосконалення.

The article is devoted to highlighting certain issues of legal regulation of the activities of the civil service, which after the declaration of independence of Ukraine, the development of democratic principles of public administration, integration processes, the aspiration of the Ukrainian state to European integration requirements and other challenges, one of which can be considered the need for the state to carry out its functions, in particular with the help of the civil service and its apparatus, in the activities of which there are certain issues of legal regulation. To this end, the article analyzes the norms of the Law of Ukraine «On Civil Service», as well as a number of subordinate regulatory legal acts, among which, first of all, the Strategy for Reforming Public Administration of Ukraine for 2022–2025 and the Action Plan for the Implementation of the Strategy deserve attention. Based on the analysis of current regulatory legal acts, special literature and scientific opinions, there is a need to consider certain issues of legal regulation of the civil service in order to further improve such an important institution of civil service for the state and society. Along with the positive steps of the civil service institute and the administrative apparatus aimed at implementing the state's tasks and its policy, taking into account the influence of the European integration factor aimed at sustainable social development, the provision of administrative and other types of public electronic services, and the simplification of procedures for their provision, the article draws attention to certain problematic issues that have not previously been covered, or were partially covered in the columns of special literature. In particular, the author draws attention to the need to involve representatives of public associations in the competition commission when conducting a competition for civil service positions of category «B». The involvement of representatives of public associations in the competition commission will indicate the interaction of executive authorities with civil society institutions, which is one of the important conditions for the existence of a democratic state based on the rule of law. In order to improve these relations, it is proposed to make amendments to the norms of the Law of Ukraine «On Civil Service». In theoretical terms, the issue of the status of a candidate for civil service who may have arrears in alimony payments is considered, and attention is also drawn to the activities of the Commission on the Higher Civil Service Corps in addressing issues of gender representation of commission members and training for members of competition commissions in assessing the professional competence of candidates, which requires its reform.

Key words: civil service, competition, commission, position, regulation of improvement.

В Стратегії реформування державного управління України на 2022–2025 роки, схваленою розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21.07.2021 р. № 831-р, наголошено, що належне врядування є одним з основних факторів конкурентоспроможності держави, розвитку її економіки та передумовою європейської інтеграції. Для забезпечення ефективної діяльності Кабінету Міністрів України щодо формування державної політики у різних сферах необхідно створити професійну, результативну, ефективну та підзвітну систему центральних органів виконавчої влади [1]. В Стратегії значну увагу приділено підвищенню ефективності надання адміністративних та інших публічних послуг, питаннях та перешкодах щодо інтеграції окремих популярних послуг до центрів надання адміністративних послуг у зв'язку з надмірною централізацією повноважень щодо їх надання. Також звертається увага на значний перелік проблемних питань, що потребують реформування державного управління, серед яких

питання вступу на державну службу та проходження державної служби.

Закон України «Про державну службу» від 10.12.2015 р. № 889-VIII [2], встановлює загальні умови вступу на державну службу, який у главі 1 визначає: право на державну службу; вимоги до осіб, які претендують на вступ на державну службу; вступ на державну службу. Згідно пункту 2 частини першої ст. 19 закону право на державну службу мають повнолітні громадяни України, які володіють державною мовою відповідно до рівня, визначеного Національною комісією зі стандартів державної мови, та яким присвоєно ступінь вищої освіти не нижче бакалавра, молодшого бакалавра – для посад категорії «В».

Як бачимо законодавець спочатку висуває освітні вимоги для займання посад категорії «В», проте в ст. 20 закону встановлює спеціальні вимоги до осіб, які претендують на зайняття посад державної служби категорій «Б» і «В», які визначаються суб'єктом призначення

з урахуванням рекомендацій, затверджених центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері державної служби, тобто, Національним агентством України з питань державної служби, яке діє відповідно до Положення, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 01.10.2014 р. № 500 [3].

Названі в ст. 20 Закону України «Про державну службу» спеціальні вимоги до осіб, які претендують на зайняття посад державної служби категорій «Б» і «В», тісно пов'язано із характером рекомендацій, затверджених Національним агентством України з питань державної служби (НАДС), що не відповідає нормативним засадам цього центрального органу виконавчої влади. Аналіз повноважень НАДС прямо не вказує, що цей орган має право здійснювати функціональні рекомендації щодо осіб, які претендують на зайняття посад державної служби категорій «Б» і «В». Водночас це не означає, що навіть якщо така функція не відображена в Положенні, при призначенні на вказані посади державної служби, посадові особи органів державної влади, органів місцевого самоврядування тощо, не можуть звернутися до НАДС із запитом щодо інформації претендента на посаду державної служби.

Вважаємо, що при проведенні конкурсу на зайняття посад державної служби категорії «Б», яку проводить конкурсна комісія, утворена суб'єктом призначення у державному органі, при проведенні конкурсу на зайняття посад державної служби категорії «Б», існує потреба обов'язкового залучення

представників громадських об'єднань до складу конкурсної комісії, адже частина друга ст. 27 Закону України «Про державну службу» не містить такого обов'язку.

Вважаємо, що залучення представників громадських об'єднань до складу конкурсної комісії буде свідчити про взаємодію органів виконавчої влади з інститутами громадянського суспільства, що однією із важливих умов існування правової демократичної держави. До висловленої позиції варто, що одним із основних завдань Стратегії реформування державного управління України є оновлення процедури відбору.

Варто також наголосити, що відповідно до теорії «суспільного договору» люди укладають угоду й створюють державу, котра стає над суспільством, відчуває та зосереджує частину природних прав індивідів. Так виникає громадянське суспільство, яке на відміну від природного, додержавного є станом людності, в якому існує держава. В конвенційних теоріях держави (Локк, Вольтер, Руссо) громадянський стан суспільства тлумачиться як антипод природного стану, а влада – як похідна відносин, що панують у громадянському суспільстві [4, с. 155].

Новітня парадигма демократії участі передбачає ряд можливостей громадськості безпосередньо брати участь у керівництві державними справами за допомогою різних форм громадського нагляду, таких як: подання громадян до органів публічної влади; громадські слухання; збори громадян за місцем їх проживання; громадські ініціативи; громадська експертиза діяльності органів публічної влади; громадські обговорення проєктів нормативно-правових актів; громадський моніторинг; діяльність громадських рад при органах виконавчої влади; акти громадянської непокори, такі як страйки, бойкоти, масові демонстрації, публічні звернення, пікетування (при використанні лише законних методів); публічна звітність органів державної влади; медіаконтроль та інші [5, с. 325].

Отже, роль представників громадських об'єднань у конкурсних комісіях буде виступати громадським контролем за органами державної влади з метою захисту прав і свобод громадян від порушень з боку посадових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також неупередженим свідченням, що претендент на зайняття посади державної служби категорії «Б» буде

здатен професійно виконувати посадові обов'язки державного службовця.

Реформування процедури відбору на державну службу обумовлено декількома чинниками. По-перше, потребою забезпечення добору кадрів шляхом проведення прозорих та відкритих конкурсів на основі заслуг та зміцнення інституційної спроможності державної служби. По-друге, підвищенням довіри до системи державного управління в контексті відновлення України. До того ж оновлення процедури відбору на державну службу є одним із євроінтеграційних зобов'язань України в частині реформування державного управління, що здійснюється з урахуванням європейських Принципів державного управління, розроблених OECD/SIGMA, а також є однією з вимог програми Ukraine Facility, в рамках якої Україна отримує від ЄС до 50 млрд євро до 2027 року [6].

Ключова роль зв'язків із громадськістю під час функціонування органів публічної влади полягає у створенні та формуванні позитивного іміджу влади, що безпосередньо впливає на створення сприятливого середовища для ефективної взаємодії обох сторін [7, с. 6–7].

З метою удосконалення діяльності конкурсної комісії на зайняття посади державної служби категорії «В» доцільно внести зміни до частини другої ст. 27 Закону України «Про державну службу», яку викласти у такій редакції:

«До складу конкурсної комісії залучаються представники громадських об'єднань, що діють згідно із Законом України «Про громадські об'єднання», відповідно до порядку, затвердженого центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері державної служби».

На думку С. Студенникова однією із проблем державного службовця є наявність заборгованості зі сплати аліментів на утримання дитини, сукупний розмір якої перевищує суму відповідних платежів за дванадцять місяців з дня пред'явлення виконавчого документа до примусового виконання. Далі він пише: «вона стосується не всіх, а лише державних службовців, які займають посади державної служби категорій А або Б. Чинним законодавством України не передбачено відповідальності у вигляді заборони посадовій особі займатися діяльністю, пов'язаною з виконанням функцій держави, за порушення Присяги державного службовця» [8].

Дійсно, нормами Закону України «Про державну службу» не передбачено відповідальності у вигляді заборони посадовій особі займатися діяльністю, пов'язаною з виконанням функцій держави, у разі наявності заборгованості зі сплати аліментів на утримання дитини. Проте, матеріальне утримання дитини є одним із найголовніших та найважливіших обов'язків батьків, утім, судова практика свідчить про часті випадки коли батьки ухиляються від сплати аліментів на утримання власної дитини. Безумовно, складно уявити, що державні службовці, особливо ці, які займають посади державної служби категорій «А», як батьки будуть ухилитись від сплати аліментів на утримання дитини. Тим не менш, в теоретичному плані ми повинні розглянути можливість виникнення такої ситуації в практичній площині.

Згідно ст. 25 Закону України «Про державну службу», особа, яка бажає взяти участь у конкурсі, не зобов'язана подавати в установленому порядку до конкурсної комісії інформацію яка стосується сімейного стану особи, тим більше частина друга цієї статті прямо забороняє вимагати від особи, яка претендує на зайняття посади державної служби, інформацію, не визначену частиною першою цієї статті. Відповідно в подальшому здійснюється оформлення та оприлюднення результатів конкурсу, переможець конкурсу призначається на посаду державної служби. Рішення про призначення на посаду державної служби приймається суб'єктом призначення після проведення

співбесіди з кандидатом та підписання з ним контракту про проходження державної служби (у разі укладення).

В подальшому служба управління персоналом в день призначення особи на посаду державної служби організовує складення Присяги державного службовця особою, яка вперше призначена на посаду державної служби, а також ознайомлює державного службовця під підпис із правилами внутрішнього службового розпорядку та посадовою інструкцією.

Закон України «Про державну службу» не висуває обмеження щодо призначення на посаду та подальшу службу у разі, наприклад, якщо державний службовець має заборгованість із сплати аліментів. Частиною першою ст. 196 Сімейного кодексу України від 10.01.2002 р. № 2947-III, передбачена цивільна відповідальність у разі виникнення заборгованості з вини особи, яка зобов'язана сплачувати аліменти за рішенням суду або за домовленістю між батьками, одержувач аліментів має право на стягнення неустойки (пені) у розмірі одного відсотка суми несплачених аліментів за кожен день прострочення від дня прострочення сплати аліментів до дня їх повного погашення або до дня ухвалення судом рішення про стягнення пені, але не більше 100 відсотків заборгованості [9].

Отже, виникає запитання, чи має право претендувати на державну службу претендент, у якого існує заборгованість зі сплати аліментів з його вини? Ми вважаємо, що державний службовець повинен недопускати таку поведінку, внаслідок якої, у разі його призначення на посаду державної служби існує така проблема, що може негативно впливати на суспільну довіру до державної служби.

Тут варто звернути увагу на підзаконні нормативно-правові акти, які стосуються етичної поведінки державних службовців. Наказом Національного агентства України з питань державної служби від 05.08.2016 р. № 158, затверджено Загальні правила етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування, в пункті 3 якого зазначено, що державні службовці та посадові особи місцевого самоврядування зобов'язані у своїй поведінці не допускати впливу сімейних або інших стосунків чи інтересів на його (її) поведінку та прийняття рішень під час виконання своїх посадових обов'язків [10].

Оскільки виникнення заборгованості зі сплати аліментів може негативно впливати на поведінку та прийняття рішень під час виконання своїх посадових обов'язків державним службовцем, доцільно в нормативних актах, які регулюють відносини державних службовців прописати вимоги у разі виникнення такої ситуації при прийнятті на державну службу. Такі вимоги повинні бути прописані в Законі України «Про державну службу», Методичних рекомендацій щодо окремих питань визначення спеціальних вимог до осіб, які претендують на зайняття посад державної служби категорій «Б» і «В», та підготовки умов проведення конкурсу, затвердженого наказом Національного агентства України з питань державної служби від 15.01.2021 р. № 4-21 [11].

Важливим є питання добору кадрів на зайняття посад державної служби, що відповідно до вимог Закону України «Про державну службу», здійснюється шляхом обов'язкового проведення конкурсу. Проте з травня 2022 року з міркувань безпеки конкурси на зайняття посад державної служби тимчасово припинені. В результаті за три роки воєнних дій добір кандидатів на посади державної служби здійснюється із застосуванням непрозорих прямих призначень, що призводить до ризику втрати можливостей залучення професійних фахівців на посади державної служби, підриває професіоналізм та стабільність державної служби. Цей факт підтверджує також Європейська комісія у Звіті в межах Пакета розширення Європейського Союзу 2024 року. Через припинення конкурсного відбору оцінити рівень виконання індикатора Стратегії щодо серед-

ньої кількості кандидатів на посади державної служби на сьогодні не вбачається можливим [6].

Також потребує вирішення питання роботи Комісії з питань вищого корпусу державної служби, що діє відповідно до Положення, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 25.03.2016 р. № 243 [12]. Правовий статус Комісії з питань вищого корпусу державної служби є багатоаспектною та багатоелементною категорією, яка охоплює блоки елементів: цільовий (характеризується через цілі, завдання та функції Комісії); структурно-організаційний (характеризується через порядок формування Комісії, її організаційну структуру, підпорядкування); компетенційний (характеризується через сукупність повноважень, які реалізуються у визначеній сфері відання). Щодо детермінант структурно-організаційного блоку правового статусу Комісії, то склад Комісії формується з представників публічних органів влади та представників громадськості. При цьому критерії, що висуваються до кандидатів, суттєво різняться [13, с. 51]. Вважаємо, що існує потреба модернізувати її роботу шляхом персоналізації складу членів Комісії до якої увійшли: представник Верховної Ради України, визначений комітетом Верховної Ради України, до предмета відання якого належать питання державної служби; представник, визначений Президентом України; представник, визначений Кабінетом Міністрів України; керівник центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері державної служби (за посадою), або за його дорученням заступник керівника цього органу; фахівець з питань управління персоналом, визначений Кабінетом Міністрів України; два представники – по одному представнику від закладів вищої освіти, що здійснюють підготовку у сфері публічного управління та адміністрування, та від громадських об'єднань. Тобто, до складу Комісії входять сім членів, проте розміщений на сайті Комісії з питань вищого корпусу державної служби, свідчить, що до його складу входять дві особи жіночої статі [14], «що всупереч регламентованим завданням Стратегії не забезпечено гендерного представлення членів Комісії», а тому необхідно вжити заходів із гендерного представлення членів комісії, а також забезпечити проведення навчання для членів конкурсних комісій щодо оцінювання професійної компетентності кандидатів [6], що потребує внесення відповідних змін щодо персонального складу членів Комісії.

Висновки. Здійснене дослідження діяльності державної служби свідчить, що в Україні здійснюється реформування системи державного управління з урахуванням Європейських стандартів належного адміністрування, поряд з позитивними кроками діяльності державної служби, сучасний стан державного управління потребує реформування. Вважаємо, що при проведенні конкурсу на зайняття посад державної служби категорії «Б», яку проводить конкурсна комісія при проведенні конкурсу на зайняття посад державної служби категорії «Б», існує потреба залучення представників громадських об'єднань до складу конкурсної комісії, адже частина друга ст. 27 Закону України «Про державну службу» не містить такого обов'язку. Залучення представників громадських об'єднань до складу конкурсної комісії буде свідчити про взаємодію органів виконавчої влади з інститутами громадянського суспільства, що однією із важливих умов існування правової демократичної держави.

У теоретичному плані розглянуто питання щодо претендента на державну службу, який може мати заборгованість із сплати аліментів. За відсутності законодавчого обмеження щодо призначення на державну службу, пропонується внести зміни до нормативних актів. Звертається увага на діяльність Комісії з питань вищого корпусу державної служби із вирішення питань гендерного представлення членів комісії та навчання для членів конкурсних комісій щодо оцінювання професійної компетентності кандидатів, що потребує її реформування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Стратегія реформування державного управління України на 2022-2025 роки: розпорядження Кабінету Міністрів України від 21.07.2021 р. № 831-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/831-2021-p#Text>
2. Про державну службу: Закон України від 10.12.2015 р. №889-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2016. № 4. Ст. 43.
3. Положення про Національне агентство України з питань державної служби: постанова Кабінету Міністрів України від 01.10.2014 р. № 500. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/500-2014-p#Text>
4. Зайчук О.В., Оніщенко Н.М. Теорія держави і права. Академічний курс. Підручник, К., 2006. 685 с.
5. Ткаля О.В. Особливості форм громадського контролю за діяльністю органів публічної влади. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. №10. С. 324-327.
6. Оновлення процедури відбору на державну службу. Лабораторія законодавчих ініціатив. URL: https://parlament.org.ua/wp-content/uploads/2025/01/ali_infobrief_civilservants.pdf
7. Колосюк С.В. Зв'язки з громадськістю у формуванні іміджу органів державного управління: автореф. дис. ... канд. держ. управління. Київ: УАДУ, 2003. 20 с.
8. Студенников С. Підстави втрати права на державну службу. URL: <https://lawyersunion.org.ua/pidstavvy-vtraty-prava-na-derzhavnu-sluzhbu/>
9. Сімейний кодекс України від 10.01. 2002 р. № 2947-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 21-22. Ст. 135.
10. Загальні правила етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування: Наказ Національного агентства України з питань державної служби від 05.08.2016 р. №158 (в редакції наказу від 28.04. 2021 р. № 72-21). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1203-16#Text>
11. Методичні рекомендації щодо окремих питань визначення спеціальних вимог до осіб, які претендують на зайняття посад державної служби категорій «Б» і «В», та підготовки умов проведення конкурсу: наказ Національного агентства України з питань державної служби від 15.01.2021 р. (в редакції наказу від 29.04.2024 р. № 72-24). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0004859-21#Text>
12. Комісія з питань вищого корпусу державної служби: постанова Кабінету Міністрів України від 25.03.2016 р. №243 (в редпкції постанови № 747 від 21.07.2023). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/243-2016-p#Text>
13. Панова Н.С. Правовий статус Комісії з питань вищого корпусу державної служби. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2019. № 4. Ч. 1. С. 50-53.
14. Національне агентство України з питань державної служби. URL: <https://nads.gov.ua/vishchij-korpus-derzhavnoyi-sluzhbi/komisiya-z-pitan-vishchogo-korpusu-derzhavnoyi-sluzhbi>

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ БЮРО ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ: ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ТА МАЙБУТНІ ВИКЛИКИ

DEVELOPMENT PROSPECTS OF THE BUREAU OF ECONOMIC SECURITY OF UKRAINE: HISTORY OF ESTABLISHMENT AND FUTURE CHALLENGES

Сухович Д.В., студент II курсу магістратури

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Губанов О.О., д.ю.н., професор,

доцент кафедри службового та медичного права

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті розкрито перспективи розвитку Бюро економічної безпеки України (далі – БЕБ), крізь призму його історії та майбутніх викликів. Досліджено, що незважаючи на науковий інтерес до становлення та діяльності БЕБ, науковці вивчали сучасний стан діяльності БЕБ та проблемні аспекти сьогодення, однак не вирішеним є питання майбутніх викликів даного правоохоронного органу та перспективні напрямки функціонування, на які слід орієнтуватись. Встановлено, що заснування БЕБ є відповіддю на потребу ефективного контролю за фінансовими потоками в державі та боротьби з економічними злочинами. Досліджено історичні аспекти створення БЕБ з 2013 року по 2023 рік. Описано, що витоки ідеї щодо заснування БЕБ можна простежити ще з 2013 року, коли вперше виникли спроби створити установу для боротьби з фінансовими порушеннями. Відображено, що БЕБ було створено на основі Закону України «Про Бюро економічної безпеки України» від 28 січня 2021 року, який визначає його правовий статус, повноваження, завдання та інші важливі питання функціонування. Описано показники діяльності БЕБ за 2023 рік – відшкодування до бюджету у кримінальних провадженнях, вилучення з незаконного обігу підкацкизних товарів та обладнання, збереження державних коштів та ін. Досліджено та сформовано майбутні виклики БЕБ: дефіцит кадрів; недостатня кваліфікація працівників; неефективне функціонування; відсутність належного фінансування діяльності БЕБ; недосконалість здійснення аналітичної функції; несформованість мережі територіальних підрозділів; відсутність інструментарію для кримінального переслідування осіб, які постачають сировину з росії; невизначеність взаємодії БЕБ з платниками податків для перевірки інформації поза межами кримінального провадження; спротив з боку бізнесу та громадськості. Визначено перспективні напрямки роботи БЕБ – удосконалення аналітичного потенціалу; співпраця з міжнародними організаціями та правоохоронними органами інших країн.

Ключові слова: економічна безпека, Бюро економічної безпеки України, правоохоронний орган, економічні злочини, досудове розслідування.

The article reveals the prospects for the development of the Bureau of Economic Security of Ukraine (hereinafter referred to as the BEB), through the prism of its history and future challenges. It is studied that despite the scientific interest in the formation and activities of the BEB, scientists have studied the current state of the BEB's activities and the problematic aspects of the present, however, the issue of future challenges of this law enforcement agency and promising areas of operation that should be guided by remains unresolved. It is established that the establishment of the BEB is a response to the need for effective control over financial flows in the state and the fight against economic crimes. The historical aspects of the establishment of the BEB from 2013 to 2023 are studied. It is described that the origins of the idea of establishing the BEB can be traced back to 2013, when attempts were first made to create an institution to combat financial violations. It is reflected that the BEB was created on the basis of the Law of Ukraine "On the Bureau of Economic Security of Ukraine" dated January 28, 2021, which determines its legal status, powers, tasks and other important issues of functioning. The BEB's performance indicators for 2023 are described – reimbursement to the budget in criminal proceedings, removal of excisable goods and equipment from illegal circulation, preservation of state funds, etc. The following future challenges of the BEB are investigated and formulated: shortage of personnel; insufficient qualification of employees; inefficient functioning; lack of proper financing of the BEB's activities; imperfect implementation of the analytical function; lack of a network of territorial divisions; lack of tools for criminal prosecution of persons supplying raw materials from Russia; uncertainty of the BEB's interaction with taxpayers to verify information outside of criminal proceedings; resistance from business and the public. Promising areas of work for the BEB are identified – improvement of analytical potential; cooperation with international organizations and law enforcement agencies of other countries.

Key words: economic security, Bureau of Economic Security of Ukraine, law enforcement agency, economic crimes, pre-trial investigation.

Постановка проблеми. На сучасному етапі вкрай важливо забезпечити економічну безпеку країни, і саме це спонукало до створення Бюро економічної безпеки України (далі – БЕБ), яке за роки свого існування пройшло складний шлях розвитку. Завдяки ключовим нормативним актам та важливим ініціативам, БЕБ сформувало ефективну організаційну структуру, що дозволяє успішно виконувати його функції та реалізовувати значущі проекти для стабілізації економіки. Незважаючи на численні досягнення, БЕБ стикається з новими викликами, що вимагають ефективних та сучасних вирішень. У цьому контексті доцільним та актуальним є дослідження історії створення, поточних досягнень, майбутніх викликів та перспективних напрямів розвитку БЕБ, що сприятимуть подальшій стабільності та процвітанню економіки країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед науковців, які присвятили наукові дослідження, БЕБ варто відзначити О. С. Тарасенка та О. С. Старенького [1], які детально проаналізували законодавство, що регулює діяльність БЕБ, та визначили його недоліки. В. Ю. Терехов у своїй науковій роботі досліджував правоохоронні від-

носини у сфері економічної безпеки (в контексті роботи Бюро економічної безпеки України). В його дослідженні акцентується увага на чіткому дотримання положень процесуального закону щодо розмежування повноважень між БЕБ та іншими правоохоронними органами на практиці, а не тільки в теорії [2]. В. М. Тертишник, В. В. Ченцов присвятили наукову працю діяльності БЕБ щодо протидії економічній злочинності та відзначили, що з визначених компетенцій БЕБ правову визначеність отримали здебільшого оперативно-розшукова та слідча. Визначили, що аналітична, економічна, інформаційна діяльність БЕБ потребують детальної законодавчої регламентації [3]. С. Теслюк, І. Демчук, А. Звірко досліджували передумови створення БЕБ та ефективність його діяльності в умовах воєнного стану. Дослідники визначили позитивні та негативні аспекти діяльності БЕБ [4]. В. В. Доля у своїй статті зосередився на дослідженні функцій детективів БЕБ щодо забезпечення національних економічних інтересів та запропонував власний перелік таких функцій [5]. А. М. Куліш та Є. К. Михайлова у своїй статті розкрили питання БЕБ як захисного механізму функціонування

української економіки в умовах війни та післявоєнної відбудови [6]. Однак, незважаючи на науковий інтерес до становлення та діяльності БЕБ, науковці вивчали сучасний стан діяльності БЕБ та проблемні аспекти сьогодення, однак невирішеним є питання майбутніх викликів діяльності даного правоохоронного органу та перспективні напрямки функціонування, на які слід орієнтуватись.

Метою статті є дослідження передумов створення Бюро економічної безпеки України, аналіз його діяльності та перспектив розвитку на сучасному етапі, а також оцінка майбутніх викликів, які можуть виникнути перед цим органом.

Виклад основного матеріалу дослідження. Заснування БЕБ є відповіддю на потребу ефективного контролю за фінансовими потоками в державі та боротьби з економічними злочинами. Тривала неефективність таких органів, як Податкова міліція, Головне управління контрольно-розвідувального захисту інтересів держави у сфері економічної безпеки та Національна поліція України, породила необхідність створення нового органу. Основними причинами їх неефективності стали: високий рівень корупції, недостатня координація дій та дублювання функцій, що призвело до розпорошення сил у боротьбі з економічними злочинами.

БЕБ є новітнім органом, що займається розслідуванням злочинів щодо публічних фінансів. Слід відзначити, що з початком функціонування даного органу, за задумом законодавця, більше не буде дублювання функцій, яке було в минулому, коли дані протиправні дії розслідували Податкова міліція, економічні підрозділи СБУ та Національної поліції.

Розглянемо історичні аспекти створення БЕБ. Витоки ідеї щодо заснування подібного органу можна простежити ще з 2013 року, коли вперше виникли спроби створити установу для боротьби з фінансовими порушеннями. У весняний період 2013 року було представлено законопроект «Про Службу фінансових розслідувань України (фінансову поліцію)», який розглядався в міністерствах уряду М. Азарова за ініціативи податкової міліції. Ця ініціатива була відповіддю на необхідність залучення міжнародної фінансової підтримки, зокрема від МВФ. Задля цього пропонувалося створити нову цивільну службу, підпорядковану Міністерству фінансів, яка мала замінити податкову міліцію та об'єднати всі функції з боротьби з фінансовими злочинами в одній установі, уникнувши дублювання повноважень. Це було однією з головних вимог МВФ для продовження співпраці з Україною [7].

Наступним важливим етапом стало 25 березня 2014 року, коли на той час прем'єр-міністр А. Яценюк дав завдання розробити концепцію Служби фінансових розслідувань (СФР) і підготувати всі необхідні документи для її створення. Планувалося, що СФР замінить податкову міліцію та об'єднає підрозділи МВС та СБУ, які займалися економічними злочинами.

28 травня 2014 року представник Кабінету Міністрів України В. Хоменко оголосив про створення СФР як єдиного органу, що мав запобігати економічним правопорушенням. Однак уже в червні 2014 року Європейський Союз через своє представництво в Україні висловив застереження щодо форми, в якій пропонувалося створити цю службу.

2 липня 2014 року з'явився новий законопроект «Про основи запобігання та боротьби з економічними правопорушеннями і здійснення фінансового контролю». У липні-серпні 2014 року В. Хоменко представив концепцію СФР в регіонах, і вона отримала підтримку з боку Європолу.

6 серпня 2014 року на засіданні уряду А. Яценюк знову запропонував створення єдиної фінансової служби розслідувань, яка б замінила податкову міліцію та ще чотири органи, що займалися перевіркою підприємницької діяльності. Через два дні КМУ затвердив законопроект «Про основи запобігання та боротьби з економічними

правопорушеннями», зареєстрований у ВРУ під № 4449а. Проте, 27 листопада 2014 року законопроект було відкликано через критику з боку Міністерства внутрішніх справ (далі – МВС) та профільного комітету ВРУ.

24 червня 2015 року А. Яценюк анонсував підготовку нового законопроекту щодо СФР. У вересні того ж року його опублікували на сайті ДФС для громадського обговорення.

У 2016 році група народних депутатів подала законопроект «Про Фінансову поліцію» від 15 березня. У 2017 році міністр фінансів Олександр Данилюк також запропонував ідею створення Служби фінансових розслідувань (СФР) [7].

У 2018 році було розглянуто кілька ініціатив, включно з ідеєю створення Національного бюро фінансової безпеки [8].

У 2019 році, напередодні парламентських і президентських виборів, новообрана команда Президента Володимира Зеленського заявила про наміри створити орган для розслідування економічних злочинів. Відповідний пункт увійшов до програми Президента, а законопроект про СФР був анонсований як один із ключових напрямів боротьби з корупцією.

За дорученням Президента, законопроект про створення Бюро фінансових розслідувань був поданий до Верховної Ради 30 серпня 2019 року як невідкладний. Проте вже 2 жовтня його було знято з розгляду.

Того ж дня, 2 жовтня 2019 року, ВРУ прийняла в першому читанні інший законопроект № 1208-2, авторами якого виступили депутати О. М. Василевська-Смаглюк та Д. А. Монастирський, але 17 січня 2020 року його було відхилено.

2 липня 2020 року був зареєстрований новий законопроект № 3087-д, авторами якого стали Д. Гетманцев, О. Василевська-Смаглюк та інші депутати з фракції «Слуга народу». Цей проект пройшов перше читання 3 вересня того ж року.

Уряд під керівництвом Дениса Шмигала взяв на себе зобов'язання ліквідувати податкову міліцію та створити нове політично незалежне агентство для розслідування серйозних економічних та фінансових злочинів в обмін на макрофінансову допомогу від ЄС.

28 січня 2021 року Верховна Рада ухвалила Закон про Бюро економічної безпеки (законопроект № 3087-д), а 22 березня цей закон був підписаний В. Зеленським [7].

Отже, БЕБ було створене на основі Закону України «Про Бюро економічної безпеки України» (далі – Закон) від 28 січня 2021 року [9], який визначає його правовий статус, повноваження, завдання та інші важливі питання функціонування. Відповідно до ст. 1 Закону БЕБ: «це центральний орган виконавчої влади, на який покладаються завдання щодо протидії правопорушенням, що посягають на функціонування економіки держави та який виконує правоохоронну, аналітичну, економічну, інформаційну та інші функції [9]. Отож, БЕБ займається боротьбою з фінансовими правопорушеннями, захищає економічні інтереси держави та розслідує економічні злочини, пов'язані з незаконними фінансовими операціями, ухиленням від сплати податків та іншими правопорушеннями. До складу БЕБ входить: департамент організаційного забезпечення діяльності; департамент аналізу інформації та управління ризиками; головний підрозділ детективів; департамент оперативно-технічних заходів; департамент детективів із стратегічного захисту економіки; департамент цифрового розвитку, цифрових трансформацій і цифровізації; департамент режимно-секретної роботи та ін.

На даний час БЕБ функціонує вже 3 роки та 1 місяць (статус юридичної особи було зареєстровано 23.08.2021 року) [10].

Перша інформація про підозру, яку було висунуто детективами БЕБ, з'явилася 29 грудня 2021 року. За

даними слідства, директор компанії, що постачала продукцію мережі супермаркетів, у змові з іншими особами підробив документи про придбання сільськогосподарської продукції у фіктивного підприємства на суму понад 500 мільйонів гривень. Ця угода була оформлена для зменшення податкових платежів, але фактичного постачання продукції не відбулося. Насправді продукція була придбана за готівку у невстановлених осіб, після чого її переробили на підприємстві та продали супермаркету. До податкової звітності було внесено фальшиві дані [7].

Наразі БЕБ демонструє позитивні результати своєї діяльності, які відображені на рис. 1.

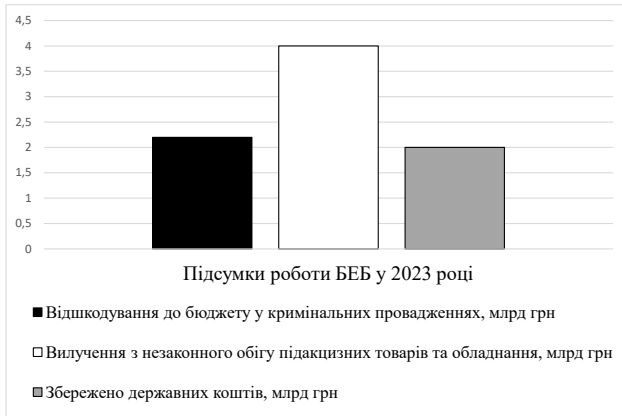

Рис. 1. Підсумки роботи БЕБ у 2023 році.

Сформовано автором на основі [11]

У 2023 році БЕБ розпочало досудове розслідування у 2072 кримінальних провадженнях, а підозру було висунуто 507 особам, що майже вдвічі більше, ніж у 2022 році. До суду було передано 342 справи, тоді як у 2022 році – лише 29 [12].

Крім цього, аналітики БЕБ підготували 1005 аналітичних висновків щодо правопорушень, які впливають на економічну безпеку держави в бюджетній, податковій, митній, грошово-кредитній та інвестиційній сферах, загальна сума яких становить 155,9 млрд грн. Протягом року було надано 650 рекомендацій державним та місцевим органам влади, а також запропоновано 20 змін до нормативно-правових актів для усунення передумов до створення незаконних схем у сфері економіки [11].

Однак у 2023 році з'явилося усвідомлення, що реформа економічних розслідувань має певні проблеми. Фактично БЕБ не мало повноцінного керівника, а штат працівників був заповнений менше ніж на третину. Багато скарг на БЕБ надійшло до бізнес-омбудсмена через те, що працівники Бюро, які були раніше податковими мільйонерами, продовжують займатися тими самими діями – проводять обшуки, вилучають майно, зокрема комп'ютери та сервери, що паралізує роботу підприємств. Арештоване майно часто зберігається без руху півроку, поки бізнес намагається вирішити питання, що створює високі корупційні ризики. Податковий комітет ВРУ провів аудит діяльності БЕБ і дав негативну оцінку. Депутати рекомендували зупинити процес формування Бюро і розпочати його знову [8].

Варто зазначити, що попри численні переваги діяльності БЕБ, на сьогоднішній день існують певні проблеми, які заважають його ефективній роботі. Зокрема, це повільний процес передачі справ від державних органів фінансового контролю, що підлягають ліквідації. Крім того, відчувається нестача кваліфікованого персоналу, а також недостатнє інформаційне забезпечення, про що свідчить стан офіційного веб-сайту БЕБ, який все ще перебуває на етапі розробки та наповнення.

Дослідивши історію та сучасне функціонування БЕБ, можемо прогнозувати, що майбутніми викликами для даного органу є: дефіцит кадрів; недостатня кваліфікація працівників; неефективне функціонування; відсутність належного фінансування діяльності БЕБ; недосконалість здійснення аналітичної функції; несформованість мережі територіальних підрозділів; відсутність інструментарію для кримінального переслідування осіб, які починають сировину з росії; невизначеність взаємодії БЕБ з платниками податків для перевірки інформації поза межами кримінального провадження; спротив з боку бізнесу та громадськості.

Проаналізувавши інформацію про призначення та звільнення працівників, а також наявність вакансій у центральному апараті БЕБ та його територіальних управлінь у 2024 році (станом на 01.10.2024), спостерігається значна кількість вакансій (центральный апарат – 159 вакансій; територіальні управління – 1060 вакансій) [11]. Проблемою є і кадровий відтік, оскільки спеціалісти звільняються. Так, тільки у вересні 2024 року у центральному апараті та територіальних підрозділах БЕБ звільнилися 23 особи [11]. Таким чином, наразі існує проблема дефіциту кадрів, яка буде викликом і в майбутньому, адже значна кількість працездатного віку підлягає мобілізації, багато українців виїхало закордон, а також працівники обирають приватний сектор для роботи, де більша заробітна плата.

Викликом кадрового характеру є і відсутність директора БЕБ. Так, з квітня 2024 року функції очільника БЕБ здійснює в.о. Директора БЕБ Перхун Сергій Олександрович. До цього дану посаду обіймав Андрій Пащук, тобто, існує потреба у повноцінному керівнику, щоб БЕБ могло працювати у звичайному режимі, адже постійні зміни керівника не мають позитивного впливу для роботи.

Відсутність достатньої кількості кадрів породжує ще один виклик в майбутньому для БЕБ – неефективне функціонування та реалізації наданих Законом повноважень, тому елементарно нема кому виконувати дані повноваження.

Ще одним викликом є проблема кваліфікації кадрів. Фінансові злочини часто є складними для розуміння та розслідування, тому БЕБ потребує висококваліфікованих фахівців. Для запобігання цьому необхідно підвищувати престиж роботи в БЕБ та забезпечити належні умови для професійного зростання.

Ще одним майбутнім викликом для БЕБ є його аналітична функція. Існує певна думка, що БЕБ – це надзвичайно потужний аналітичний орган, який одним ударом зможе знищити тіньову економіку та злочинність. Однак це уявлення дещо ідеалістичне. Досягти цього неможливо без співпраці з усіма державними установами та кардинальних змін у суспільному сприйнятті корупції на всіх рівнях – від побутового до політичного. Аналітика, по суті, є засобом діагностики економічних процесів у країні: вона не бореться з порушеннями, а виявляє ризики та надає розуміння ситуації. Згідно із законом про БЕБ, після виявлення ризику його потрібно оцінити та прийняти рішення щодо подальших дій.

Наразі єдиний можливий шлях для БЕБ – це направлення рекомендаційні листи відповідним державним органам. БЕБ не може безпосередньо вказувати підприємцю на порушення, але може інформувати контролюючий орган про виявлений ризик, а той, у свою чергу, має діяти для усунення або запобігання порушенням. У випадках, коли аналітика виявляє не просто ризик, а факт імовірного злочину, формується відповідний аналітичний документ, який передається детективу для оцінки та можливого відкриття провадження.

На даний момент немає інших механізмів реагування на виявлені порушення. Тому, щоб підвищити ефективність роботи та запобігти відкриттю кримінальних справ, рекомендаційні листи БЕБ мають бути обов'язковими для

розгляду контролюючими органами. Також варто розширити коло адресатів цих листів, щоб їх могли отримувати не лише регулятори, але й самі підприємці. Реакція контролюючих органів на такі листи повинна бути обов'язковою для виконання, що суттєво підвищить ефективність роботи БЕБ [13].

Далі розглянемо ще один майбутній виклик у діяльності БЕБ – неформованість мережі територіальних підрозділів. БЕБ функціонує уже 3 роки, а до цих пір створено лише 9 територіальних управлінь (далі – ТУ БЕБ). Так, такі управління створено у Вінницькій області, Волинській області, м. Києві, у Київській області, у Закарпатській області, у Львівській області, в Одеській області, у Полтавській області, у Чернівецькій області. У регіонах, де немає ТУ БЕБ, майже всі економічні злочини розслідуються іншими органами – в основному, Нацпол, СБУ й ДБР. Тож в найближчому майбутньому через неформованість мережі територіальних підрозділів, БЕБ не запрацює на повну силу. Ще однією причиною, чому БЕБ поки що не може працювати на повну потужність, є складний процес становлення цього органу. Деякі оперативні та оперативно-технічні підрозділи ще не функціонують у повному обсязі, тому детективи змушені передавати виконання певних слідчих дій, як відкритих, так і таємних, оперативним підрозділам Національної поліції, СБУ та Державної прикордонної служби для забезпечення ефективної боротьби зі злочинністю.

Слід відзначити ще один майбутній виклик у діяльності БЕБ – відсутність належного фінансування. Так, через військові дії та необхідність фінансування ЗСУ, у держави наразі відсутня можливість фінансувати БЕБ у тому обсязі, який він потребує. Враховуючи, що війна продовжується, така проблема буде існувати надалі. Щоб сконцентрувати всі економічні розслідування в одному органі, треба, по-перше – час, по-друге – нормальне фінансування, набір фахових мотивованих людей і розбудова відповідної інфраструктури.

Крім того, для того щоб БЕБ зміг працювати на повну потужність, потрібно набрати необхідну кількість працівників, створити регіональні управління в зонах найбільших ризиків, укомплектувати оперативно-технічні підрозділи, забезпечити доступ до реєстрів і баз даних, а також запровадити Єдину інформаційну систему. Усе це вимагає фінансування, якого наразі не вистачає.

Серед інших важливих викликів для БЕБ є необхідність запобігання постачанню стратегічної сировини, такої як титан та графітові руди, яку Росія історично використовувала, зокрема для оборонної промисловості. Аналітики досліджують ланцюги постачання цих критично важливих товарів. Однак наразі у БЕБ немає інструментів для притягнення до кримінальної відповідальності осіб, причетних до таких постачань, і, ймовірно, вони не з'являться в майбутньому.

Ще одним викликом є невизначеність у взаємодії БЕБ з платниками податків для перевірки інформації поза межами кримінальних проваджень. Це означає, що будь-яка інформація про можливе ухилення від сплати податків

автоматично стає підставою для внесення даних до Єдиного реєстру досудових розслідувань (ЄРДР), а до того, як платник податків набуде процесуального статусу в межах кримінального провадження, він фактично не має правових механізмів для захисту своїх інтересів.

Ще одним викликом у майбутньому є спротив з боку бізнесу та громадськості. Запровадження нових підходів до контролю за фінансовими операціями може викликати певний спротив з боку бізнес-структур та окремих груп громадськості. Для того, щоб уникнути конфліктів, важливо забезпечити відкритий діалог між державними органами, бізнесом та громадянським суспільством, а також чітко роз'яснити, які саме економічні злочини контролюватиме БЕБ.

Перспективним напрямом розвитку БЕБ є удосконалення аналітичного потенціалу. Одним із ключових завдань БЕБ є розвиток аналітичної роботи. З огляду на сучасні загрози, які постають перед економікою України, важливо, щоб даний правоохоронний орган мав доступ до новітніх технологій і великих обсягів даних, які дозволять виявляти порушення. Використання аналітичних систем з елементами штучного інтелекту допоможе підвищити ефективність виявлення складних схем ухилення від сплати податків та економічних злочинів.

Важливим етапом розвитку БЕБ є співпраця з міжнародними організаціями та правоохоронними органами інших країн. Ефективна боротьба з економічними злочинами неможлива без тісної взаємодії з фінансовими установами та регуляторами інших держав. Налагодження міжнародного співробітництва допоможе обмінюватися досвідом та покращити підхід до розслідування економічних злочинів на глобальному рівні.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок. На підставі проведеного аналізу можна стверджувати, що БЕБ є важливим елементом системи захисту економічних інтересів держави. Однак, попри позитивні показники у своїй роботі, перед цим органом, за нашим розумінням, стоїть низка майбутніх викликів, які потребують уваги та ефективних рішень уже зараз. Зокрема, до таких викликів належать: дефіцит кадрів; недостатня кваліфікація працівників; неефективне функціонування; відсутність належного фінансування діяльності БЕБ; недосконалість здійснення аналітичної функції; неформованість мережі територіальних підрозділів; відсутність інструментарію для кримінального переслідування осіб, які постачають сировину з росії; невизначеність взаємодії БЕБ з платниками податків для перевірки інформації поза межами кримінального провадження; спротив з боку бізнесу та громадськості. Для забезпечення успішної діяльності БЕБ необхідно посилювати аналітичні можливості, розвивати міжнародне співробітництво та мінімізувати ризики корупції. Незважаючи на ці виклики, БЕБ має значний потенціал для забезпечення економічної безпеки України. Подальші наукові розвідки можуть бути спрямовані на вирішення майбутніх викликів у діяльності БЕБ та формування перспектив розвитку даного правоохоронного органу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Тарасенко О. С., Старенький О. С. Бюро економічної безпеки України: нові погляди на забезпечення національної економічної безпеки. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. №2. С. 357-362.
2. Терехов В. Ю. Правоохоронні відносини у сфері економічної безпеки (в контексті роботи Бюро економічної безпеки України). *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. 2022. Том 33 (72). № 3. С. 29-33.
3. Тертишник В. М., Ченцов В. В. Діяльність Бюро економічної безпеки щодо протидії економічній злочинності. *Економічна безпека: організаційно-правові, інформаційно-аналітичні та оперативно-розшукові засади* : збірник тез Всеукраїнської науково-практичної конференції, 16 травня 2024 року / відп. за вип. Є. Ю. Колосовський. Ірпінь: Державний податковий університет, 2024. С. 162-166.
4. Теслюк С., Демчук І., Звірко А. Ефективність діяльності Економічної безпеки України в умовах воєнного стану. *Věda a perspektivy*. 2022. № 4(11). С. 33-42.
5. Доля В.В. Функції детективів Бюро економічної безпеки України щодо забезпечення національних економічних інтересів. *Академічні візії*. 2024. № 34. С. 1-9.

6. Куліш А. М., Михайлова Є. К. Бюро економічної безпеки України як захисний механізм функціонування української економіки в умовах війни та післявоєнної відбудови. Реформування правової системи в контексті євроінтеграційних процесів : матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції, м. Суми, 18-19 травня 2023 р. Суми : Сумський державний університет, 2023. С. 203-206.
7. Коротатнік І. М., Микитюк М. А., Павлюк О. О., Петков С. В. Бюро економічної безпеки України. Історія створення, основні завдання та компетенція, особливості діяльності під час воєнного стану, нормативно-правова основа діяльності. Київ. ВД «Професіонал», 2023. 524 с.
8. Чи вдасться перезавантажити Бюро економічної безпеки? *Український кризовий медіа-центр*: <https://uacrisis.org/uk/chy-vdastsya-perezavantazhyty-byuro-ekonomichnoyi-bezpeky> (дата звернення: 30.09.2024).
9. Про Бюро економічної безпеки України: Закон України від 28.01.2021 року (редакція від 30.06.2024 року). *Відомості Верховної Ради* (ВВР). 2021. № 23. Ст.197.
10. Бюро економічної безпеки України 44168316. 2024. *YOU CONTROL*: https://youcontrol.com.ua/catalog/company_details/44168316/ (дата звернення: 01.10.2024).
11. Офіційний сайт Бюро економічної безпеки. 2024. *Бюро економічної безпеки України* : <https://esbu.gov.ua/> (дата звернення: 01.10.2024).
12. Звіт про діяльність БЕБ за 2023 рік. Ст. 29. *Бюро економічної безпеки України*: <https://esbu.gov.ua/diialnist/plani-ta-zvity/2023-rik> (дата звернення: 01.10.2024).
13. Пашук А. Про бізнес, який працює «в білу», БЕБ не має знати взагалі. 2024. *УКРІНФОРМ*: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ekonomy/3835242-andrij-pasuk-tvo-direktora-buro-ekonomichnoi-bezpeki.html> (дата звернення: 03.10.2024).

PRUDENTIAL SUPERVISION AS A LEGAL INSTRUMENT FOR ENSURING THE FINANCIAL STABILITY OF INSURERS

ПРУДЕНЦІЙНИЙ НАГЛЯД ЯК ПРАВОВИЙ ІНСТРУМЕНТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФІНАНСОВОЇ СТІЙКОСТІ СТРАХОВИКІВ

Fedoriuk L.V., Associate Professor at the Department of Operative-Search Activity and National Security
National Academy of Internal Affairs

The article examines prudential supervision as a key legal instrument for ensuring the financial stability of insurers. It establishes that the legal regulation of insurance activities serves as the foundation for the stability of the insurance market and a safeguard for policyholders' rights. At the same time, it highlights the numerous challenges currently facing the domestic insurance sector, including the insufficient solvency and liquidity of certain insurers, inadequate risk management practices, and the low level of professional qualifications among insurance company employees.

Additionally, the study identifies fraudulent activities within the insurance market as a significant concern, including the failure to pay insurance claims, money laundering, and other financial violations that erode customer trust.

The author emphasizes that effective state oversight is a crucial mechanism for maintaining insurers' financial resilience, while prudential supervision remains an essential legal tool for safeguarding financial stability. The National Bank of Ukraine, as the primary regulator of the domestic insurance market, plays a vital role in introducing modern supervisory and regulatory approaches in line with European standards.

The study pays special attention to prudential supervision, which ensures insurers' solvency and mitigates systemic risks. It concludes that a risk-based approach to insurance regulation should adhere to key principles such as proportionality, early problem detection, and legal certainty. Implementing these principles is expected to enhance market stability, protect the rights of insurance service consumers, and create fair, non-discriminatory conditions for all market participants.

Key words: insurance market, prudential supervision, state oversight of insurance activities, financial stability, National Bank of Ukraine, risk-based approach to insurance regulation, protection of insurance service consumers' rights.

У статті аналізується пруденційний нагляд як важливий правовий інструмент забезпечення фінансової стійкості страховиків. Встановлено, що правове регулювання страхової діяльності є основою стабільності страхового ринку та гарантією захисту прав страхувальників. При цьому, зауважено, що на сучасному рівні розвитку вітчизняного страхового ринку спостерігається чимало викликів, зокрема, недостатня платоспроможність та ліквідність деяких страховиків, недостатній ступінь управління ризиками та невисокий рівень кваліфікації працівників страхових організацій. Також серед негативних проявів сучасного страхового ринку можна відзначити здійснення страховими компаніями шахрайських операцій, включаючи невідплату страхових відшкодувань, легалізацію незаконних доходів та інші фінансові правопорушення, що підривають довіру клієнтів.

Автором наголошено, що ключовим механізмом забезпечення фінансової стійкості страховиків є ефективний державний контроль, а важливим правовим інструментом забезпечення фінансової стабільності страховиків є пруденційний нагляд. Характеризуючи Національний банк України як основний регулятор вітчизняного ринку страхування, зазначено, про його роль у впровадженні сучасних підходів до нагляду та регулювання страхового ринку відповідно до європейських стандартів. У дослідженні особливу увагу приділено пруденційному нагляду, який забезпечує платоспроможність страховиків та зменшення системних ризиків. Констатовано, що ризик-орієнтований підхід до регулювання страхової діяльності передбачає дотримання таких принципів, як пропорційність, раннє виявлення проблем, правова визначеність. Зроблено висновок, що провадження названих принципів сприятиме підвищенню стабільності ринку, захисту прав споживачів страхових послуг та створенню рівних, недискримінаційних умов для всіх учасників.

Ключові слова: страховий ринок, пруденційний нагляд, державний контроль за страховою діяльністю, фінансова стійкість, Національний банк України, ризик-орієнтований підхід до регулювання страхової діяльності, захист прав споживачів страхових послуг.

Effective legal regulation of insurance activity establishes transparent mechanisms of oversight and protection of policyholders' rights, which constitutes the foundation of trust in the insurance system. However, as of today, the development of the insurance market is hindered by a number of factors, including issues of solvency and liquidity among several insurance companies, the absence of a clear business model, and generally low levels of risk management and corporate governance.

The analysis of the activities of certain operating insurance companies suggests that the primary business objective of some insurers is not the provision of insurance services per se, but rather engagement in fraudulent denial of insurance claims, capital diversion, legalization of illegally obtained income, tax evasion including through the conversion of non-cash funds into cash and maintaining insurance reserves that do not reflect actual risks. These practices render the insurance market imperfect and uncompetitive.

The aforementioned systemic issues in the domestic insurance sector are primarily the result of insufficient regulatory oversight. The urgent need for mechanisms to prevent such adverse phenomena as inadequate insurer solvency and the mismatch between insurance reserves and actual risks necessitates the establishment of an effective framework for state financial control. Through the application of robust finan-

cial management tools – particularly internal and external control and supervision over insurance operations – it becomes possible to assess the adequacy of prospective financial plans, promptly respond to emerging negative trends, and, consequently, avoid future difficulties in determining the financial stability of insurance companies.

Concerning the optimal management system for the insurance business in Ukraine – one that would stimulate the development of the insurance market it should be noted that various approaches have been proposed in academic circles regarding the identification of its elemental, methodological, and institutional components. Notable contributions on this topic can be found in the works of M. Bodnaruk, I. Hladii, A. Kryventsov, Ya. Krupko, L. Popova, M. Tymchak, A. Rudkovskyi.

The domestic insurance market has evolved from a phase of chaotic risk insurance particularly in the context of loan default risks through insurance cooperatives to the current stage, which features well-developed insurance programs aligned with international standards. By its very nature, insurance is a risk-based activity. The probabilistic process of accumulating insurance reserves and their subsequent use to ensure compensation and indemnity payments creates opportunities for uncontrolled operations aimed at money laundering and insurance fraud. Moreover, the placement of insurers own funds and attracted reserves into investment

assets is not always guided by a rational strategy. The financial stability of an insurance organization is a key indicator of its overall financial soundness, expressed through the equilibrium between its own capital and assumed liabilities. In other words, it is a fundamental metric of institutional performance.

Insurance companies are entrusted with a crucial societal function protecting against various threats to stability and risk. Fulfillment of obligations by insurers, both to policyholders and to the state, contributes to the establishment of a well-thought-out system of effective financial control. Financial control serves as an integral component of insurance business management and, simultaneously, as an effective instrument of financial management both from the standpoint of governmental oversight and internal administrative supervision over insurance activities.

The Purpose of Analyzing Financial Control over the Solvency of Insurance Companies. The primary objective of conducting an analysis of financial control over the solvency of insurance organizations is to assess their compliance with the requirements of insurance legislation, as well as to identify those companies whose performance indicators may suggest potential violations of regulatory norms.

To date, neither regulatory frameworks nor specialized academic literature have established a clear distinction between the concepts of «regulation», «supervision», and «control». This conceptual ambiguity regarding institutional mechanisms inevitably complicates the effective execution of the functions assigned to the financial megaregulator. Currently, these functions are carried out by the National Bank of Ukraine, which serves as the financial megaregulator and oversees the activities of all participants across various segments of the financial market.

Although numerous methodologies exist for evaluating the financial stability of insurance businesses, given that the activities of insurance companies are regulated by the National Bank of Ukraine, it is crucial to prioritize those indicators specifically established by this institution.

The National Bank of Ukraine promotes sound insurance practices at both the micro and macro levels [2]. At the macro level, it pays particular attention to measures that foster favorable conditions for the effective functioning of the insurance sector. This includes stimulating demand for insurance services and ensuring a stable socio-economic environment in which all market participants can operate on an equal footing. Furthermore, the National Bank of Ukraine integrates into its regulatory decisions a wide range of measures aimed at protecting the interests of consumers namely, policyholders in the insurance market.

The National Bank of Ukraine is officially recognized as the primary regulatory and supervisory authority in the insurance sector. It possesses the most comprehensive regulatory mandate within this domain, exercising its powers in monitoring and ensuring insurers compliance with solvency requirements from a financial and economic standpoint [6, p. 243]. The overarching goal of this financial regulator is to establish a solvent, resilient, and competitive insurance market in Ukraine, with robust protection of consumer rights.

To this end, the National Bank of Ukraine has introduced a new regulatory model for the insurance market, which incorporates the provisions of European Union directives, as well as global best practices in insurance and reinsurance market regulation and supervision.

In describing the functions of state regulation and supervision over insurance market activities particularly the establishment of prudential requirements and the monitoring of their compliance it is essential to highlight several key responsibilities of the National Bank of Ukraine as the country's principal financial regulator.

Firstly, this includes setting solvency and capital requirements for insurers, encompassing the determination of the minimum authorized capital and the procedures for its formation.

Secondly, the National Bank establishes mandatory standards and requirements concerning the formation of insurance reserves to ensure insurer solvency and to protect the interests of policyholders.

Moreover, the National Bank of Ukraine periodically updates the regulatory standards and methodologies related to the calculation of insurance reserves and insurers solvency. These updates aim to strengthen the financial stability of insurance undertakings and uphold policyholder rights. For instance, one such initiative involved launching a public consultation on proposed amendments to the methodology for forming insurance reserves and the requirements for calculating the surrender value.

In this way, the National Bank of Ukraine endeavors to ensure that insurance companies maintain adequate reserves necessary for the fulfillment of their obligations to policyholders.

In many European countries such as Germany, France, and Italy where a centralized model of legal regulation of insurance activity had long been applied, a strategic shift has occurred in favor of prudential supervision [1]. This approach reflects the increasing significance of risk-based state oversight, emphasizing the assessment and mitigation of risks inherent in the operations of insurance market participants, with a primary focus on ensuring the solvency of insurers.

The analysis of international practices in jurisdictions where the state guarantees insurance payouts, regulates insurance tariffs, and controls the conditions for their application allows for the identification of key characteristics of prudential regulation in the insurance sector:

1. Unified regulatory approach across all financial market sectors, aligned with national policy objectives;
2. Legislative determination of parameters for calculating insurance premiums for each type of compulsory social insurance, including state-defined premium rates differentiated by the probability of risk occurrence;
3. Optimization of the tax burden and the creation of favorable conditions for investment activities;
4. Integrated financial market supervision, enabling the coordinated regulation of insurance alongside other financial institutions – including investment funds, private pension funds, securities markets, and banking institutions – thus facilitating the establishment of a unified financial megaregulator within the system of state governance;
5. Provision of adequate resources to governmental supervisory bodies to ensure the effective execution of their mandates in overseeing insurance companies;
6. Enhanced policyholder protection, including guarantees for indemnity payments through the establishment of compensation funds in the event of insurer insolvency. This also includes the development of early-warning mechanisms to prevent potential bankruptcies and mandatory transfer of portfolios from distressed insurers to financially stable entities.

Such principles constitute the foundation for modern prudential regulation, aimed at ensuring the stability, transparency, and integrity of the insurance sector within a broader financial ecosystem.

The value-oriented role of prudential supervision lies in its contribution to the development of effective risk management strategies and the mitigation of potential crisis phenomena within the insurance sector. This primarily entails stimulating demand for insurance services and creating a favorable and stable socio-economic environment that ensures the smooth functioning of the market and equal opportunities for all its participants. To this end, measures must be in place to ensure the protection of consumer interests within the insurance services market.

Effective regulation of insurance companies requires a balanced approach one that combines robust state oversight with the promotion of innovation in insurance products. This synergy ultimately supports the overall stability of the financial system. Minimizing systemic risks and enhancing the insur-

ance market's resilience to macroeconomic challenges is achievable through the implementation of a risk-based supervisory approach [4, p. 137–138]. The execution of this approach is grounded in several key principles [8].

1. Proportionality – Regulatory requirements and the intensity of supervision are determined based on the size, significance (i.e., the company's impact on the market and economy), complexity of the business model, and the institution's risk profile.

2. Forward-looking perspective – Supervision is conducted with an emphasis on understanding the company's business plan, future outlook, and potential risks, rather than solely assessing historical performance.

3. Early warning and timely response – This involves the identification and assessment of potential risks at an early stage, enabling timely communication or appropriate intervention before adverse outcomes materialize.

4. Professional judgement – Evaluations are based on motivated and well-substantiated conclusions derived from expert knowledge and experience, as well as a comprehensive and multidimensional analysis of relevant information.

5. Legal certainty – This principle calls for the establishment of clear and understandable requirements through a coherent framework of legislative and regulatory acts, including defined timelines for aligning the activities of financial institutions with newly adopted standards [3].

The implementation of the prudential regulation concept within the domestic insurance market necessitates the refinement of standards for assessing insurer-specific risks, revisions to accounting and reporting rules, and the availability of appropriate supervisory tools to monitor the «absolute solvency» of insurance companies.

In addition to overseeing regulatory solvency compliance, insurance reserve calculations, and investment practices, supervisory authorities must also evaluate the reliability of insurers management systems. This includes the quality of accounting practices, the effectiveness of risk management frameworks, and the robustness of internal control mechanisms.

Successful implementation of prudential regulation demands an integrated approach that combines financial monitoring with the assessment of organizational resilience and risk governance. Such a comprehensive supervisory model enables the early identification of vulnerabilities and fosters the long-term sustainability and stability of the insurance sector.

Thus, prudential regulation of insurance activity should be understood as a form of organization and functioning of the insurance system in which the state's key financial regulator holds a monopoly on establishing rules and standards within the financial services market. Under this framework, public authorities ensure the protection of policyholder rights and support the effective development of the national insurance market.

The core objectives of legal regulation in the field of state insurance include the prevention of unscrupulous entrepreneurial practices in the insurance market particularly those associated with risk coverage and other insurance operations and the establishment of requirements that ensure the financial stability of the insurance industry.

Within the framework of prudential state supervision, regulatory mechanisms not only facilitate the creation of an effective risk management system for insurers but also contribute to the long-term reliability and sustainability of the insurance market.

REFERENCES

1. Войтович Л. Європейський досвід державного регулювання страхової системи та можливості його впровадження в Україні. *Вчені записки Університету «Крок»*. 2021. № 3 (63). С. 73–79.
2. Закон України «Про Національний банк України» від 20 травня 1999 р. № 679-XIV. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР). 1999. № 29. Ст. 238. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/679-14#Text> (дата звернення: 30.03.2025 р.)
3. Майбутнє регулювання ринку страхування в Україні: рекомендації Національного банку України. Київ, 2020. URL : [White_paper_insurance_2020.pdf](#) (дата звернення: 30.03.2025 р.)
4. Морозова Л., Тимошук О. Розвиток державного регулювання страхової діяльності в Україні. *Проблеми і перспективи економіки та управління*. 2021. № 2(26). С. 134–140.
5. Нечипоренко А.В. Державне регулювання страхової діяльності в Україні: теоретичний аспект. *Ефективна економіка*. 2021. № 7. URL : <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=9079> (дата звернення: 30.03.2025 р.)
6. Тимчак М. В., Чепара І. П. Державний нагляд за діяльністю суб'єктів страхового ринку в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія : Економіка. 2024. Вип. 1 (63). С. 238–245.
7. Ocampo D. Suptech in insurance supervision FSI Insights on policy implementation No 47. URL : <https://www.bis.org/fsi/publ/insights47.pdf> (дата звернення: 30.03.2025 р.)
8. Supervision of insurance operations an introductory training manual for staff of insurance supervisory authorities (September, 2002). URL : https://unctad.org/system/files/official-document/unctaditeiia2002.1d_en.pdf (дата звернення: 30.03.2025 р.)
9. Sufmi Dasco Ahmad Juridic Review Concerning Supervision of Financial Services Authorities in Insurance Companies Based on Law Number 40 of 2014 Concerning Insurance. *Journal of Management*. 2022. № 12 (2). P. 1601–1609.

**АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ В СИСТЕМІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
СТАЛОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ В УКРАЇНІ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ****ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION IN THE SYSTEM OF ENSURING
SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF RURAL TERRITORIES IN UKRAINE
AT THE MODERN STAGE****Штойко О.І., аспірант кафедри конституційного,
фінансового та адміністративного права***Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова*

Статтю присвячено дослідженню адміністративно-правового регулювання в системі забезпечення сталого розвитку сільських територій в Україні на сучасному етапі. Автор аналізує пріоритети державної політики по розвитку сільських територій та доводить провідну роль мети сталого розвитку сільських територій як в національному вимірі, так і в глобальному світовому просторі.

В статті звертається увага на негативні процеси та сучасні виклики у стані розвитку вітчизняних сільських територій. Наводиться історія становлення поняття «сталий розвиток сільських територій» та висвітлюються різноманітні погляди на тлумачення його змісту. На підставі узагальнення доктринальних підходів пропонується власний погляд на розуміння поняття «сталий розвиток сільських територій» в контексті поєднання наукової обґрунтованості та практичної спрямованості.

Крім того, автором досліджується роль та місце адміністративно-правового регулювання в системі заходів забезпечення сталого розвитку сільських територій, в першу чергу у взаємозв'язку з адміністративно-правовою політикою. Наводиться загальна характеристика законодавства про пріоритетність розвитку села та обґрунтовується висновок про його недосконалість. Приділяється увага з'ясуванню основних засад правового регулювання сільських територій в Україні, зокрема, закріпленню концептуального підходу до функціонування сільських територій на засадах сталого розвитку; розбудові людиноцентричної концепції розвитку сільських територій; реалізації системного підходу до вирішення проблем села; поєднання розвитку суто аграрних аспектів із диверсифікацією сільської економіки. Також в статті доводиться, що механізм адміністративно-правового регулювання розвитку сільських територій є структурованою системою правових засобів, висвітлюються шляхи подолання існуючих проблем та створення ефективної системи правового регулювання розвитку сільських територій.

Ключові слова: адміністративно-правове регулювання, адміністративна політика, сталий розвиток, сільські території, аграрні відносини.

The article is devoted to the study of administrative and legal regulation in the system of ensuring sustainable development of rural areas in Ukraine at the present stage. The author analyzes the priorities of state policy on the development of rural areas and proves the leading role of sustainable development of rural areas in the global world space.

The article draws attention to negative processes and modern challenges in the state of domestic rural areas. The history of the formation of the concept of "sustainable development of rural areas" is given and various views on the interpretation of its content are highlighted. Based on the generalization of doctrinal approaches, his own view on the understanding of the concept of "sustainable development of rural areas" is offered in the context of a combination of scientific validity and practical orientation.

In addition, the author examines the role and place of administrative and legal regulation in the system of measures to ensure sustainable development of rural areas, primarily in relation to administrative and legal policy. A general characteristic of the legislation on the priority of rural development is given and the conclusion about its imperfection is substantiated. Attention is paid to clarifying the basic principles of legal regulation of rural areas in Ukraine, in particular, consolidating a conceptual approach to the functioning of rural areas on the basis of sustainable development; developing a people-centered concept of rural development; implementing a systemic approach to solving rural problems; combining the development of purely agrarian aspects with the diversification of the rural economy. The article also proves that the mechanism of administrative and legal regulation of the development of rural areas is a structured system of legal means, highlighting ways to overcome existing problems and create an effective system of legal regulation of the development of rural areas.

Key words: administrative and legal regulation, administrative policy, sustainable development, rural areas, agrarian relations.

Сільське господарство, як ніяка інша сфера економіки базується на основному ресурсі – людях. Людиноцентрична концепція розвитку сільських територій є не тільки запорукою забезпечення продовольчої безпеки, розвитку аграрного виробництва, але і основою підтримання здорового соціального укладу і збереження традиційної культури. Лише повна взаємність ситуації, в якій село існує для людини, а людина – для села, здатна відтворити Україну як потужну аграрну державу не тільки в економічному, але і в соціальному, ментальному та духовному контекстах. Ще більше ситуація загострилась після початку повномасштабного вторгнення в Україну, котре жакливим чином позначилось і на сфері сільського господарства.

Серед науковців тема розвитку сільських територій знаходить стабільну підтримку. Зокрема, дослідженню проблематики присвячено багато робіт вітчизняних та зарубіжних вчених і спеціалістів, серед них: Я. З. Гаєцька-Колотило, О. В. Гафурова, Т. О. Коваленко, В. М. Єрмоленко, Н. В. Ільків, В. П. Жушман, А. М. Земко, Т. В. Курман, В. В. Носік, О. М. Пашенко, Е. В. Позняк, В. І. Семчик, А. М. Статівка, Н. І. Титова, В. Ю. Уркевич, В. З. Янчук та інші автори. Разом з тим, далеко не всі про-

BLEMNI ASPEKTI VказANOЇ теми знаходять достатнє висвітлення в науці. Зокрема, потребують подальшого дослідження питання системи засобів забезпечення розвитку сільських територій, пріоритетів та орієнтирів, взаємодії різних за характером складових цієї складної діяльності. Тому метою цієї статті є з'ясування місця та ролі адміністративно-правового регулювання в системі забезпечення сталого розвитку сільських територій в Україні на сучасному етапі.

Вченими справедливо відзначається низка негативних процесів у стані вітчизняних сільських територій, серед яких скорочення чисельності сільського населення, природне зменшення населення, ліквідація населених пунктів у сільській місцевості. У зв'язку із масштабністю проблем та їх комплексним характером в науці переконливо доведена необхідність введення до наукового обігу терміну «соціальна деградація села» [4, с. 4–5].

Мета державної політики по розвитку сільських територій реалізується в площині урізноманітнення діяльності та занятості населення в сільському просторі, підвищення якості життя, оновлення житлового фонду, створення сучасної інфраструктури населених пунктів, стимулю-

вання народжуваності та трудової міграції тощо. Розвиток сільських територій та агропромислового комплексу віднесений до категорій першого порядку не тільки в системі цілей і завдань вітчизняного суспільно-економічного життя, але і займає чільне місце в міжнародному просторі. Сучасні країни цивілізованого світу визнають важливість розвитку сільських територій та вказують відповідні положення в якості програмних цілей і завдань [1, 2, 3].

При цьому стан оптимального бачення розвитку сільського простору може позначатись різними термінами та знаходити відображення в різноманітних правових конструкціях. Серед різноманітних поглядів на цілі в сфері агропромисловості і сільської модернізації найбільш адекватною видається нам модель прагнення забезпечення сталого розвитку сільських територій. Історично, природно та культурно склалось так, що сільська і аграрна сфера для України є визначальною, не просто важливою, а державотворчою ідеєю. Пріоритетність вказаного напрямку не викликає сумнівів, йдеться лише про пошуки оптимального оформлення відповідно до сучасних реалій.

Визначення сталого розвитку було вперше запропоновано у доповіді «Наше спільне майбутнє» на засіданні Всесвітньої комісії з навколишнього середовища та розвитку (WCED) у 1987 році [1]. Воно дозволяє певною мірою відійти від таких категорій як «економічна ефективність», «економічне зростання», «максимізація прибутку». Обрані пріоритети орієнтують на те, що важливо не забезпечити «економічне зростання» за будь-яку ціну, але розвиватися так, щоб зберегти цю можливість для майбутніх поколінь.

Підхід до розвитку сільських територій для забезпечення їхньої стійкості повинен враховувати всі аспекти життєдіяльності населення і, відповідно, бути комплексним. В основі його реалізації повинен лежати принцип народозбереження, що передбачає розробку таких заходів, які мали б результатом збереження та збільшення чисельності населення, поліпшення його здоров'я та тривалості життя. Він включає в себе і заходи щодо підтримки сім'ї, материнства та дитинства, і заходи щодо забезпечення зайнятості та гідного рівня життя для всіх категорій населення. Замість фокусування на розвитку окремих галузей економіки у сільській місцевості (в першу чергу сільського господарства) необхідно розглядати сільські території загалом, враховуючи усі їхні особливості та потреби. Це включає у собі як економічні, так і соціальні аспекти: освіту, охорону здоров'я, культуру, інфраструктуру тощо. Важливо, щоб усі ці заходи були адаптовані до особливостей сільського життя та відповідали потребам сільських мешканців.

Поняття сталого розвитку не закріплене в законодавстві і знаходить різні визначення в науковій літературі. Так, одні вчені вважають, що сталий розвиток узагальнює в собі процес виживання і відтворення генофонду нації, активізацію ролі кожної окремої людини в суспільстві, забезпечення її прав і свобод, збереження навколишнього природного середовища, формування умов для відновлення біосфери та її локальних екосистем, орієнтацію на зниження рівня антропогенного впливу на природне середовище й гармонізацію розвитку людини в природі [5, с. 7]. Інші відносять до змісту сталого розвитку села соціальний, економічний та екологічний компоненти [6, с. 506–507]. На дуку третіх під сталим розвитком сільських територій розуміється стабільний розвиток сільської громади, що забезпечує виконання нею її народногосподарських функцій (виробництво продовольства, сільськогосподарської сировини та ін.), розширене відтворення населення та зростання рівня і якості його життя [7, с. 149]. З позицій системного підходу сталий розвиток сільських територій можна розглядати як процес зміни різних сфер життєдіяльності сільської громади (соціальної, економічної та екологічної), але з обов'язковим урахуванням механізмів впливу на процес розвитку сільських територій (фінансово-інвестиційна стратегія, обов'язкова

участь місцевих ініціатив, ефективні дії органів місцевого самоврядування тощо) [8, с. 104].

Узагальнюючи викладене, ми вважаємо за можливе запропонувати власне бачення поняття «сталий розвиток сільських територій» як керованого державою механізму сталого розвитку сільського простору, спрямованого на економічне зростання, підвищення рівня та якості життя сільського населення за умови збереження екології, традиційного та культурного потенціалу села в Україні. Саме такий підхід до розуміння сталого розвитку сільських територій є науково обґрунтованим та практично спрямованим.

В системі заходів забезпечення сталого розвитку сільських територій адміністративно-правове регулювання слід розглядати у взаємозв'язку з адміністративно-правовою політикою, що визначає спрямованість цього регулювання, формулює його пріоритети. Адміністративно-правове регулювання реалізується в контексті ціле-спрямованого впливу органів державної влади на стан соціальних зв'язків через встановлення та реалізацію системи засобів управлінського впливу, адміністративно-правових засобів забезпечення правопорядку для забезпечення реалізації цілей та пріоритетів адміністративно-правової політики в аграрній сфері.

Спроба створити основу комплексного регулювання правовідносин в сфері сільського життя свого часу була реалізована в Законі України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» [9]. Вказаний акт є одним з визначальних в структурі законодавства і, незважаючи на тривалу історію дії, залишається актуальним інструментом визначення загальних засад політики розвитку сільських територій. Прийняття такого нормативного акту є звичайно вагомим кроком та заслуговує на всіляку підтримку. Разом з тим, вказаний закон містить здебільшого декларативні норми, які до того ж істотно застаріли, тривалий час не оновлювались і не доповнювались. Крім того, дія ряду норм періодично зупинялася у зв'язку з браком коштів на втілення їх в життя. Тому, незважаючи на перспективний задум, реальна функція Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» не реалізується повною мірою.

В той же час розвиток сільських територій є складовою частиною загального розвитку країни, а ключовими напрямками просторового розвитку країни є визначення соціально-економічного формування регіонів, міст та сільських просторів, встановлення переваг та шляхів розвитку територій, розроблення заходів покращення їх розвитку, створення проєктів інфраструктур, необхідних для соціально-економічного розвитку окремих місцевостей. Характерною особливістю відповідної діяльності є уважна розробка моментів зв'язку різних територій України, рівнів влади та сфер життя між собою для здійснення просторового розвитку міст, сільських місцевостей, а також України загалом. Таким чином, в якості орієнтовних заходів забезпечення соціально-економічного покращення сільських просторів можуть розглядатись різноманітні за своїм характером міри [10, 11].

Тому до основних засад правого регулювання сільських територій в Україні на нашу думку слід віднести наступні:

- визначення та всебічне закріплення концептуального підходу до функціонування сільських територій на засадах сталого розвитку;
- розбудова людиноцентричної концепції розвитку сільських територій, в основі якої забезпечення на високому рівні базових потреб сільського населення – в житлі, охороні здоров'я, створенні безпечних і комфортних умов життя і розвитку родин;
- реалізація системного підходу до вирішення проблем села в контексті забезпечення економічних, соціальних, культурних потреб його мешканців;

– поєднання розвитку суто аграрних аспектів із диверсифікацією сільської економіки.

Для вітчизняного правового простору характерна наявність проблем у взаємодії різних рівнів влади при реалізації програм розвитку села та обмеженість нормативно-правового регулювання питань збереження природної та культурної спадщини сільських територій. Звертає на себе увагу також фрагментарність заходів державної підтримки, націлених на підвищення якості життя сільського населення. Однак, очевидно, що суто внесення змін до законодавства про розвиток сільського господарства не зніме проблеми якісного правового регулювання процесів сталого розвитку сільських територій та створення спеціальних правових механізмів. Законодавчий акт, спрямований на регулювання всього комплексу проблем сільського господарства та сільських територій, не може детально регулювати всі питання розвитку сільських територій. Отже, проблеми сільських територій вирішуватимуться у вигляді ухвалення нормативних актів, що регулюють різні процеси сільського соціуму, що неминуче призведе до втрати системності у правовій політиці. Відповідно, необхідні розробка та прийняття сучасного закону про сталий розвиток сільських територій, на основі якого поступово сформується якісний комплекс нормативних правових актів, що регулює відносини у сфері сталого розвитку сільських територій.

У свою чергу методи державного регулювання сільського господарства – категорія здебільшого економічна, як і саме державне регулювання, що передбачає управління відповідними методами, а роль права полягає лише у його правовому забезпеченні. Економічні методи (до яких належать методи державного регулювання сільського господарства) необхідно відрізняти від правових методів з огляду на положення теорії права, що розрізняє юридичні методи (імперативний та диспозитивний) та юридичні способи (заборона, дозвіл та розпорядження), і останні є будівельним матеріалом перших.

В якості затвердження людиноцентричного вектору розвитку сільського простору заслуговує на увагу твердження про обов'язкову узгодженість економічного, екологічного та людського розвитку, щоб від покоління до покоління не знижувався рівень якості та безпеки життя людей, не погіршувався стан довкілля і відбувався соціальний прогрес, який задовольняє потреби кожної людини [12]. В той же час реформування аграрного сектору повинно включати соціальне спрямування, підвищення життєвого рівня сільського населення та соціального статусу селянина в суспільстві тощо [13, с. 79].

Таким чином, варто підтримати тих авторів, котрі наголошують, що система правових засобів, що утворюють механізм адміністративно-правового регулювання, включає норми адміністративного права та акти їх офіційного тлумачення, адміністративні правовідносини (у тому числі відповідні юридичні факти та фактичні склади), акти реалізації прав та обов'язків у цих правовідносинах (у тому числі, акти застосування норм права), а також правосвідомість учасників адміністративних правовідносин (як факультативний елемент) [14, с. 129].

Співвідношення між наслідками реалізації норм законодавства та правовими цілями цих норм відображається в ефективності правового регулювання. Підвищення ефективності правового регулювання у сільському господарстві має вирішувати завдання подальшого юридичного закріплення державного регулювання цієї галузі, у тому числі коригування реалізованих методів, виправлення допущених прорахунків та посилення правового захисту сільськогосподарських товаровиробників, для чого необхідне уважне співвіднесення норм, що регулюють відносини у сільському господарстві, із загальними положеннями базових галузей права.

Практика сьогодні доводить явну недосконалість правової бази, її неузгодженість та пробільність. Важливу

роль в розвитку нормативно-правового регулювання має відігравати наука. Відповідно, першочерговим завданням юридичної науки є формування ефективної правової основи, що створює сприятливі соціально-економічні умови для проживання громадян у сільській місцевості. З урахуванням неоднорідності та різноманітності аналізованих суспільних відносин досягнення зазначеної мети не може бути забезпечене нормами окремої галузі права чи законодавства.

Сільське господарство, агропромисловий комплекс, село та сільські території мають бути об'єктами регулювання множини комплексних нормативних правових актів, що приймаються в рамках реалізації державної аграрної політики, а також програмних документів у цій сфері. Так, в першу чергу йдеться про забезпечення транспортної доступності сіл до найближчих міст. Неабияке значення належить поліпшенню умов життя для мешканців сіл, забезпечення населення різними видами послуг. В цьому ж ряду перебуває організація послуг галузю соціальної сфери життя. У свою чергу підвищення конкурентоспроможності економіки сільських територій можливе за рахунок підтримки малого та середнього бізнесу в сільській місцевості, розвитку агротуризму, сприяння поліпшенню кооперації та фермерства. Паралельно має відбуватися підтримка зайнятості населення села у несільськогосподарській діяльності. Серед пріоритетних напрямків також перебуває забезпечення поліпшення стану навколишнього середовища, біологічного розмаїття України, а також мінімізація негативних наслідків від зміни клімату. Таким чином, правове регулювання сталого розвитку сільських територій вимагає пильної уваги з боку законодавців, науковців та практиків. Постійно вдосконалюючи законодавство у сфері регулювання процесів сталого розвитку сільських територій, можна буде досягти зазначених державою та суспільством завдань щодо покращення умов життєдіяльності сільських жителів.

На нашу думку, для подолання існуючих проблем та створення ефективної системи правового регулювання розвитку сільських територій в межах правової складової необхідно реалізувати такі аспекти:

- удосконалення та оновлення закону про розвиток сільських територій, який закріпив би єдину понятійну базу, визначив правовий статус сільських територій, а також основні механізми державної підтримки;
- розробка деталізованої та структурованої нормативно-правової бази щодо посилення взаємозв'язку та координації між різними державними програмами, спрямованими на розвиток сільських територій, сільського господарства, підтримку малого та середнього підприємництва на селі тощо;
- оптимізація спеціального законодавства, що регулює питання збереження природної, історико-культурної спадщини та традиційного способу життя на сільських територіях;
- розширення заходів державної підтримки сільських мешканців, у тому числі у сферах житлового забезпечення та інфраструктури;
- всебічне впровадження механізмів державно-приватного партнерства та взаємодії при реалізації програм розвитку села.

Отже, метою формування та реалізації державної політики розбудови сільських територій в Україні має бути забезпечення їх сталого розвитку, що відповідає як суто національним пріоритетам, так і глобальному вектору міжнародного розвитку. При цьому важливим є змістовне розуміння цього терміну, що не може обмежуватись суто економічними моментами, а повинно в себе включати підвищення рівня та якості життя сільського населення за умови збереження екології, традиційного та культурного потенціалу села в Україні. Реальний розвиток сільських територій в Україні є можливим тільки як резуль-

тат комплексного системного впливу, серед якого чільне місце займає забезпечення належної якості правового регулювання. Однак, сучасний стан нормативно-правової бази характеризується як фрагментарний і недосконалий. Оптимізація нормативно-правової бази дозволить створити основу для функціонування цілісної системи державного управління, посилення заходів підтримки сільських громад, збереження природної та культурної спадщини села, покращення життя на сільських теренах.

Удосконалення правого регулювання сільських територій в Україні на нашу погляд на сучасному етапі має охоплювати наступні напрямки:

- визначення та всебічне закріплення концептуального підходу до функціонування сільських територій на засадах сталого розвитку;
- розбудова людиноцентричної концепції розвитку сільських територій;

– реалізація системного підходу до вирішення проблем села в контексті забезпечення економічних, соціальних, культурних потреб його мешканців;

– поєднання розвитку суто аграрних аспектів із диверсифікацією сільської економіки;

Реалізація вказаних напрямків вимагає якісного оновлення законодавства, зокрема, прийняття єдиного сучасного нормативного акту, в якому б в структурованій формі відображались мета і завдання, основні засади, принципи, способи і форми правового регулювання розвитку сільських територій а також містилися б конкретні правові механізми забезпечення реалізації поставлених завдань. Власне у напрямку конкретизації означених проблем і знаходяться перспективи подальших наукових досліджень проблем сталого розвитку сільських територій в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Our Common Future: Report of the World Commission on Environment and Development. Journal of International Development. URL: <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5987our-common-future.pdf>.
2. Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment. A/CONF.48/14/Rev. 1. Chapter I. URL: <http://www.un-documents.net/unchedec.htm> <http://www.un-documents.net/unche-dec.pdf>
3. Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development. Resolution A/RES/70/1 adopted by the General Assembly on 25 September 2015. URL : https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_RES_70_1_E.pdf
4. Гафурова О.В. Правові проблеми соціального розвитку села : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2015. 36 с.
5. Шпильова Ю.Б. Сталый розвиток сільських територій України в умовах децентралізації влади : монографія. Київ, 2019. 308 с.
6. Гаецька-Колотило Я.З., Ільків Н.В. Аграрне право України: навчальний посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2015. 548 с.
7. Талавири М.П. Розвиток сільських територій на засадах сталості. *Науковий вісник Ужгородського університету*. 2016. Серія Економіка. Випуск 1(47). Т. 2. С. 146-150.
8. Давидюк М.В. Систематизація підходів у дослідженні понятійно-категоріального апарату сталого розвитку сільських територій. *Журнал стратегічних економічних досліджень*. 2024. № 2 (19). С. 93-113.
9. Про пріоритетність розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві : Закон України від 17 жовтня 1990 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/400-12#Text>
10. Киценко О.П. Теоретико-правовий механізм оцінювання результатів регуляторного впливу в аграрному секторі. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2023. Серія ПРАВО. Випуск 80: частина 1. С. 477-482.
11. Сащенко І. Про принципи правового регулювання інвестицій у соціальний розвиток села. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 2. С. 110-114.
12. Bele S. Socio-economic content of definition «development of rural territories» and its relationship with the development of rural economy. *Knowledge International Journal*. 2019. № 32 (1). Pp. 39-45. URL: <https://ikm.mk/ojs/index.php/KIJ/article/view/1400>
13. Шерстюк С.В. Правове регулювання соціального розвитку села. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2014. № 6. С. 77-79.
14. Кантор Н.Ю. Механізм адміністративно-правового регулювання та його складові елементи. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2024. Серія ПРАВО. Випуск 84: частина 3. С. 125-129.

ЗАКОНОДАВЧЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПІДСТАВ ЗАОХОЧЕННЯ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ: УКРАЇНСЬКИЙ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД**LEGISLATIVE REGULATION OF THE GROUNDS FOR INCENTIVIZING CIVIL SERVANTS: UKRAINIAN AND EUROPEAN EXPERIENCE**

Ялі А.І., студентка І курсу магістратури факультету права та економічної безпеки
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена дослідженню проблем правового регулювання підстав застосування заохочень до державних службовців в Україні. Проаналізовано чинне законодавство, виявлені недоліки, пов'язані з використанням оціночних понять «бездоганна та ефективна державна служба» та «особливі заслуги», що зумовлює суб'єктивність у прийнятті рішень і можливість зловживань.

У статті розглянуто досвід європейських країн, таких як Болгарія, Греція, Литва, Словаччина, Словенія, Угорщина та Чехія, з метою виявлення кращих практик у сфері правового регулювання заохочень. Проаналізовано законодавчі норми цих країн, що визначають підстави та критерії застосування заохочень до державних службовців. Особливу увагу приділено практикам, які дозволяють оцінювати досягнення службовців через конкретні показники результативності та ефективності.

На основі проведеного аналізу сформульовано пропозиції щодо усунення правової невизначеності. Зокрема, запропоновано надати офіційне роз'яснення Національного агентства України з питань державної служби щодо конкретних ознак «бездоганної» та «ефективної» служби, а також «особливих заслуг», щоб забезпечити єдність тлумачення та запобігти зловживанням та корупційним ризикам. Підкреслено необхідність розробки чітких, об'єктивних та зрозумілих критеріїв, які б дозволили оцінювати досягнення державних службовців на основі реальних показників роботи.

Звернено увагу на важливість адаптації кращих європейських практик до українських реалій з метою підвищення об'єктивності та прозорості у застосуванні заохочень до державних службовців. Внесення відповідних змін до законодавства стане важливим кроком до забезпечення прозорості в системі державної служби України та її інтеграції до європейської спільноти.

Стаття має на меті сприяти вдосконаленню системи державної служби в Україні шляхом забезпечення справедливого та об'єктивного застосування заохочень, що сприятиме підвищенню мотивації державних службовців та зміцненню довіри суспільства до органів державної влади.

Ключові слова: державна служба, європейський досвід, підстави заохочення, зарубіжне законодавство, особливі заслуги, бездоганна та ефективна служба.

The article is devoted to the problems of legal regulation of the grounds for applying incentives to civil servants in Ukraine. The current legislation is analyzed, and shortcomings related to the use of evaluative concepts such as "impeccable and efficient public service" and "special merits" are identified, which leads to subjectivity in decision-making and the possibility of abuse.

The article also explores the experience of European countries, such as Bulgaria, Greece, Lithuania, Slovakia, Slovenia, Hungary and the Czech Republic, in order to identify best practices in the field of legal regulation of incentives. The legislative norms of these countries, which determine the grounds and criteria for applying incentives to civil servants, are analyzed. Particular attention is paid to practices that allow evaluating the civil servants' achievements through specific indicators of performance and efficiency.

Based on the conducted analysis, proposals have been formulated to address legal uncertainty. In particular, it is proposed to provide an official clarification from the National Agency of Ukraine on Civil Service regarding the specific characteristics of "impeccable" and "effective" service, as well as "special merits", to ensure consistency in interpretation and prevent abuse and corruption risks. The necessity of developing clear, objective, and understandable criteria that would allow for the evaluation of civil servants' achievements based on real performance indicators has been emphasized.

Attention is drawn to the importance of adapting the best European practices to in order to increase objectivity and transparency in the application of incentives to civil servants. The introduction of relevant legislative changes will be an important step towards ensuring transparency in the civil service system of Ukraine and its integration into the European community.

The article aims to contribute to the improvement of the civil service system in Ukraine by ensuring fair and objective application of incentives, which will contribute to increasing the motivation of civil servants and strengthening public trust in state authorities.

Key words: civil service, European experience, grounds for incentives, foreign legislation, special merits, impeccable and efficient public service.

Постановка проблеми. У сучасній системі державної служби України існує правова невизначеність щодо підстав застосування заохочень до державних службовців. Оціночні поняття, такі як «бездоганна та ефективна державна служба» та «особливі заслуги», не мають чітко визначених критеріїв у нормативно-правових актах, що дозволяє суб'єктам застосування заохочень на власний розсуд інтерпретувати їх зміст. Надмірний суб'єктивізм при вирішенні питання застосування заохочень сприяє зниженню довіри суспільства до органів державної влади, ставить під сумнів заслуги тих, до кого заохочення було застосоване та водночас знижує умотивованість інших державних службовців, уможливує зловживання та корупцію. Оціночні категорії щодо заслуг, бездоганного та ефективного виконання свого обов'язку державними службовцями мають знаходити свою об'єктивізацію на підставі реальних та конкретних показників роботи державних службовців. Враховуючи наведене, при вдосконаленні законодавства України у відповідній сфері доцільно орієнтуватись на досвід та успішні практики нормативно-пра-

вового регулювання заохочення державних службовців, що запроваджені в зарубіжних країнах, якими в сучасному контексті є практики європейських держав. Наведені обставини зумовлюють актуальність дослідження особливостей законодавчого регулювання підстав заохочення державних службовців у державах-членах ЄС.

Стан дослідження. Проблеми правового регулювання заохочення державних службовців досліджувались багатьма вченими-адміністративістами. Зокрема, можна відзначити праці Ю. П. Битяка, Л. Р. Білої-Тіунової, С. В. Ківалова, Т. О. Коломосьця, Д. А. Козачук, А. О. Колдашова, О. В. Кузьменко, Н. П. Матюхіної, О. М. Стеця, О. Г. Стрельченко, С. А. Федчишина та ін. У працях цих науковців досліджувались як теоретичні питання заохочення державних службовців, так і проблеми їх організаціїно-правового забезпечення, включаючи сутність заохочення, його підстави та види, місце в системі засобів забезпечення службової дисципліни у державній службі, заохочувальна процедура тощо. При цьому, доводиться констатувати, що європейському досвіду у сфері норма-

тивно-правового визначення підстав заохочення державних службовців присвячена досить обмежена кількість наукових публікацій. Враховуючи набуття Україною статусу держави-кандидата на членство у ЄС, на подальший та поглиблений аналіз заслуговує досвід європейських держав у сфері законодавчого регулювання підстав заохочення державних службовців.

Мета статті полягає в дослідженні законодавчого регулювання підстав застосування заохочення до державних службовців в Україні; аналізі європейського досвіду в цій сфері; розробці пропозицій щодо вдосконалення законодавства України задля підвищення об'єктивності та прозорості у застосуванні заохочень.

Виклад основного матеріалу. Питання заохочення державних службовців врегульовані Конституцією України від 28.06.1996 р., законами України «Про державну службу» від 10.12.2015 р., «Про державні нагороди України» від 16.03.2000 р., указом Президента України «Про порядок представлення до нагородження та вручення державних нагород України» від 19.02.2003 р., постановою Кабінету Міністрів України «Про Почесну грамоту Кабінету Міністрів України» від 20.08.2008 р., наказами міністерств та інших центральних органів виконавчої влади в Україні тощо.

Так, у Законі України «Про державну службу» від 10.12.2015 р. врегульовано таку базову норму: «За бездоганну та ефективну державну службу, за особливі заслуги до державних службовців застосовують такі види заохочень: 1) оголошення подяки; 2) нагородження грамотою, почесною грамотою, іншими відомчими відзнаками державного органу; 3) дострокове присвоєння рангу в порядку, визначеному цим Законом; 4) представлення до нагородження урядовими відзнаками та відзначення урядовою нагородою (вітальний лист, подяка, почесна грамота); 5) представлення до відзначення державними нагородами» [1, ст. 53].

Наведена норма базового закону в частині визначення фактичних підстав застосування заохочення рясніє оціночними поняттями: «бездоганна та ефективна державна служба», «особливі заслуги». Їхнє змістовне наповнення здійснюється через розсуд суб'єкта застосування при прийнятті рішення про заохочення. Як зазначає А. О. Колдашов, з одного боку, це цілком логічно, враховуючи розмаїття зовнішніх форм прояву заслуги службовців у процесі службової діяльності, однак, з іншого боку, там, де є розсуд, завжди існують умови для зловживань, корупції та інших проявів протиправних дій [2, с. 114].

Відсутність офіційного роз'яснення цих понять, переліку визначення деталізованих критеріїв заохочення, спричинили різноманітність доктринальних підходів до тлумачення. Так, на думку авторів Науково-практичного коментаря до Закону України «Про державну службу» термін «бездоганна і ефективна державна служба» є оціночним поняттям, що пов'язується з: 1) дотриманням у службовій діяльності вимог Закону України «Про державну службу» та інших нормативно-правових актів у сфері державної служби та виконання правил внутрішнього службового розпорядку; 2) виконанням обов'язків державного службовця щодо додержання службової дисципліни; 3) особистим позитивним внеском державного службовця в результати роботи державного органу, пов'язаним з показниками результативності, ефективності та якості його службової діяльності і проявленою професійною компетентністю. При цьому показники результативності, ефективності та якості визначаються з урахуванням посадових обов'язків державного службовця, а також дотримання ним правил етичної поведінки та вимог законодавства у сфері запобігання корупції [3, с. 397].

Л. Р. Біла-Тіунова тлумачить поняття «бездоганна державна служба» як діяльність, до якої немає зауважень з боку як безпосереднього керівника, так і керівника державної служби. Поняття «ефективна державна служба»,

на думку науковиці, безпосередньо впливає із принципу ефективності державної служби і означає результативне та раціональне (найоптимальніше) виконання державним службовцем посадових обов'язків [4, с. 383]. Надавала Л. Р. Біла-Тіунова характеристики й особливих заслуг як підстави для заохочення. Вчена підкреслює, що зміст поняття «особливі заслуги» тлумачиться через такі оціночні критерії, як: визначні трудові досягнення; видатні заслуги, особисті мужність і героїзм, передбачені Законом України «Про державні нагороди України» [4, с. 383].

Д. А. Козачук під поняттям «особливі заслуги» пропонує розуміти «діяльність або окремих вчинок (вчинки), які гідні загального визнання, високої оцінки, створюють взірці для наслідування і відрізняються вищим за звичайне виконанням своїх обов'язків» [5, с. 15]. Автори Науково-практичного коментаря до Закону України «Про державну службу» тлумачать «особливі заслуги», звертаючись до інших нормативно-правових актів. Ними запропоновано розуміти цей термін через зв'язок з: 1) видатними заслугами у розвитку економіки, науки, культури, соціальної сфери, захисті Вітчизни, охороні конституційних прав і свобод людини, державному будівництві та громадській діяльності, іншими заслугами перед Україною, що відзначаються вищою формою відзначення громадян – державними нагородами України (преамбула Закону «Про державні нагороди»); 2) значними заслугами перед Україною у сфері державної, громадської або господарської діяльності, досягненнями у галузі науки, культури, освіти, охорони здоров'я, фізичної культури і спорту тощо, за які передбачається встановлення громадянам пенсій за особливі заслуги (преамбула Закону «Про пенсії за особливі заслуги перед Україною» від 01.06. 2000 р.); 3) особливими заслугами під час виконання службових обов'язків працівників центральних органів виконавчої влади, підприємств, установ, організацій, що входять до сфери їх управління, військовослужбовців та працівників військових формувань, осіб рядового і начальницького складу, працівників державних правоохоронних органів, а також інших осіб, визначених Положенням про відомчі заохочувальні відзнаки, затвердженим Указом Президента України від 30.05.2012 р. [3, с. 397].

У словнику «Службове право України» за редакцією Т. О. Коломоець та В. К. Колпакова зазначається, що заслуга, будучи фактичною підставою для заохочення, є діянням, позитивно оціненим компетентними суб'єктами як зразок виконання службових та інших обов'язків, спеціальних та особливих завдань, вчинення інших соціально значущих дій в інтересах суспільства і держави [6, с. 100].

О. О. Барабаш зауважує, що заслугою варто вважати зразкове виконання обов'язків, виконання обов'язків понад встановлені нормативи, вимоги [7, с. 12].

Таким чином, розуміння змісту фактичних підстав заохочення являє собою широкий спектр з чіткою невизначеними межами, що свідчить про надмірність розсуду, яким законодавець наділяє суб'єкта застосування заохочення. Відсутність чіткого визначення підстави заохочення ускладнює його застосування, а правова невизначеність збільшує можливість впливу суб'єкта заохочення на рішення щодо наявності або відсутності відповідних підстав.

На переконання А. О. Колдашова оціночні категорії щодо заслуг, сумлінного, бездоганного тощо виконання держслужбовцем своїх обов'язків повинні знаходити свою об'єктивацію на підставі реальних показників роботи службовців, що можуть виражатися в кількісних і якісних показниках. Науковець пропонує нормативно закріпити типові ознаки заслуги, що сприяло б уніфікації нормативних засад застосування заохочення до державних службовців, правозастосування у відповідній сфері відносин різними суб'єктами, наділеними правом приймати рішення про застосування заохочення. На його думку, уніфікація, максимально можлива нормативна регламен-

тація засад застосування заохочень сприятиме усуненню підстав для прояву суб'єктивізму, різноваріативного тлумачення, корупційних правопорушень [2, с. 115].

Ми погоджуємося з тим, що законодавче регулювання питання фактичних підстав заохочення потребує вдосконалення та перегляду. Вивчення підходів зарубіжних країн сприятиме запровадженню найкращих практик, обраних в результаті аналізу вже працюючих механізмів, їхніх потенційних ризиків.

Нормативно-правова регламентація заохочень та їх видів у європейських державах відбувається головним чином двома способами: 1) у спеціальних законодавчих актах (що характерно для країн Східної та Південно-Східної Європи) та 2) на рівні підзаконних нормативно-правових актів (притаманно країнам Західної Європи). Для того, щоб результати дослідження були актуальними для українських реалій, ми обрали для аналізу законодавство представників першої групи країн. Окрім того, що вони поділяють з Україною спосіб нормативно-правової регламентації заохочень, вони також є близькими за соціальними, економічними, культурними особливостями.

У Литві підстави і порядок заохочення державних службовців регулюються главою VI Закону Литовської Республіки «Про публічну службу» від 08.07.1999 р. Так, ст. 22 «Заохочення та нагородження» передбачено, що за бездоганне виконання службових обов'язків державний службовець може бути заохочений особою, яка прийняла його на посаду в порядку, встановленому цим Законом та іншими правовими актами. До публічних службовців можуть бути застосовані такі заохочення, як: подяка; грошова виплата в розмірі від 1 до 2 посадових окладів за винятковий особистий внесок у реалізацію поставлених перед державною чи комунальною установою чи органом цілей або за досягнуті результати та виконані завдання (але не частіше двох разів на календарний рік); надання до 5 оплачуваних додаткових днів відпочинку (але не більше 10 оплачуваних додаткових днів відпочинку на рік) або відповідне скорочення робочого часу; одноразова виплата відповідно до порядку, встановленого Урядом; фінансування підвищення кваліфікації в розмірі, що не перевищує одного посадового окладу державного службовця на рік. Водночас врегульовано, що за особливі заслуги службовці можуть бути представлені до державних нагород [8].

Вбачається, що у литовському законодавстві застосовується схожий до українського підхід до визначення фактичних підстав заохочень – звернення до понять «бездоганна служба» та «особливі заслуги». «Винятковий особистий внесок» як підстава заохочення у формі грошової виплати також є доволі оціночним поняттям, натомість такі підстави як досягнення результатів та виконання завдань є більш конкретними та можуть бути реально вираженими у звітності, числових показниках тощо.

У ст. 88 Республіки Болгарія «Про державного службовця», чинного з 27.08.1999 р. закріплено такий припис: «За зразкове виконання службових обов'язків державний службовець може бути нагороджений відзнаками наказом суб'єкта призначення або особи, передбаченої абз. 2 ст. 6, про що у відповідний спосіб оголошується суб'єктом призначення. Відзнаками є: диплом, срібний почесний знак відповідного адміністративного органу, золотий почесний знак відповідного адміністративного органу» [9].

Закон Чеської Республіки «Про державну службу» від 01.10.2014 р. передбачає, що службовий орган може надати державному службовцю винагороду за зразкове виконання службових обов'язків. Винагородою за зразкову службу є письмова похвала або матеріальний подарунок. Службовий орган може надати державному службовцю грошову винагороду за значний вчинок з проявом особистої відваги та мужності або надання допомоги у попередженні, ліквідації чи усуненні подій, під час яких виникає загроза майну, здоров'ю чи життю [10, § 86].

Таким чином, у Болгарії та Чехії підставою заохочення є зразкове виконання службових обов'язків. Законодавець не розкриває зміст цього поняття, залишаючи широкі можливості для розсуду суб'єкта застосування. Натомість, що цікаво, й у випадку Литви, і Чехії, загальною тенденцією видається запровадження більш конкретизованих підстав, коли йдеться про застосування заохочення у вигляді грошової винагороди.

Закон Словацької Республіки «Про державну службу про внесення змін і доповнень до деяких законів» від 01.02.2017 р. закріплює доволі обмежений перелік підстав заохочення: державний службовець може бути винагороджений за заслуги у рятувальних роботах під час надзвичайних ситуацій. Така винагорода може бути у грошовій, матеріальній або іншій формі [11, § 152].

Законом Республіки Словенія «Про державних службовців» від 11.06.2002 р. передбачено: «За видатні досягнення, які сприяють успішності та ефективності діяльності та репутації влади, зменшенню операційних витрат та скороченню тривалості робочих процедур, державним службовцям вручаються відзнаки» [12, ст. 112].

Категорія «видатні досягнення», використана в цьому законі, схожа на категорію «особливі заслуги», до якої звертається український законодавець. Проте великою перевагою словенського законодавства є закріплення у тій самій нормі ознак таких досягнень. Такий підхід значно звужує зміст «видатних досягнень», водночас залишаючи достатньо місця для розсуду суб'єкта застосування.

У законодавстві Греції заохочення врегульовується в Кодексі державних службовців політичних адміністративних органів та службовців юридичних осіб публічного права від 09.02.2007 р. У Главі IX «Негрошові нагороди» закріплено, що за виняткові вчинки під час виконання служби, не передбачені їх обов'язками, а також за їх соціальну діяльність державні службовці можуть бути нагороджені такими негрошовими нагородами, залежно від обставин, як: а) похвала; б) медаль за видатні вчинки з дипломом [13, ст. 61]. Також ст. 64 Кодексу присвячена нагородженню за пропозиції чи дослідження. Так, працівникам, які за власною ініціативою підготували та подали значущу оригінальну пропозицію або дослідження, що стосується або сфери їхніх службових обов'язків, або кращої організації чи підвищення ефективності державної служби, надаються грошові нагороди. Службовці, які йдуть у відставку після щонайменше 30 років почесної служби, можуть отримати службову подяку.

У цьому випадку законодавець прямо закріплює, що особливі вчинки мають бути здійснені понад службового обов'язку, одразу відкидаючи можливість заохочення лише за належну службу як таку. Цікавими і нестандартними є такі підстави, як соціальна діяльність держслужбовця, подання значущих оригінальних пропозицій або досліджень.

Закон Угорщини «Про державних службовців» від 30.12.2011 р. встановлює: «За видатне виконання поставленого службового завдання або за тривале ефективне виконання своїх обов'язків державний службовець може бути відзначений і винагороджений на основі оцінки його діяльності, у порядку, визначеному Урядом» [14, §154].

Хоча угорський законодавець вводить у норму оціночні поняття «видатне виконання» та «тривале ефективне виконання», він одразу розв'язує цю проблему, додаючи «...на основі оцінки його діяльності, у порядку, визначеному Урядом». В Угорщині розроблена складна система індивідуального оцінювання державних службовців. Так, Постанова Уряду Угорщини 10/2013 (VI.30) «Про індивідуальну оцінку виконання обов'язків державними службовцями» закріплює елементи оцінювання. Такі елементи поділяються на дві групи: 1) вимірювані, тобто ті, які можна визначити за допомогою числових показників, кількісних критеріїв чи індикаторів («жорсткі» елементи);

2) невимірювані, які можна оцінити лише шляхом застосування розсуду суб'єкта оцінювання («м'які» елементи).

До першої групи належать: індивідуальні вимоги до ефективності за посадою, стратегічні індивідуальні вимоги до ефективності, індивідуальні цілі розвитку, а також додаткові завдання протягом року. До другої групи відносять поведінку та компетенції [15].

Такий підхід сприяє підвищенню передбачуваності рішень щодо застосування заохочення до державних службовців, зменшує рівень суб'єктивності оцінювання та зміцнює довіру до результатів процедури заохочення.

Висновки. Здійснене дослідження дозволяє зробити наступні висновки.

1. В Україні існує правова невизначеність щодо змісту підстав застосування заохочень до державних службовців через відсутність чітких критеріїв та визначень (роз'яснень) оціночних понять, зокрема таких як «бездоганна та ефективна державна служба» або «особливі заслуги». Це створює ризики виникнення надмірного суб'єктивізму під час визначення наявності чи відсутності відповідних підстав суб'єктом застосування заохочення, що може сприяти корупційним ризикам та зниженню довіри до державних органів.

2. Для усунення правової невизначеності доцільно надати офіційне роз'яснення Національного агентства України з питань державної служби щодо конкретних ознак «бездоганної» та «ефективної» служби, а також «особливих заслуг», щоб забезпечити єдність тлумачення та запобігти зловживанням та корупційним ризикам. Критерії повинні бути чіткими, об'єктивними та зрозумілими для кожного державного службовця. Доцільним є запровадження системи вимірюваних показників, певних параметрів чи індикаторів, які б застосовувались поряд з розсудом суб'єкта застосування при оцінці роботи держслужбовців.

3. Аналіз законодавства європейських держав показує, що в багатьох країнах застосовуються більш чіткі підстави для заохочення публічних службовців. Досвід таких держав, як Греція, Литва, Словенія, Угорщина та інших, може стати корисним для України. Важливо звертати увагу на практики, що дозволяють оцінювати досягнення службовців через конкретні показники результативності та ефективності. Внесення відповідних змін стане важливим кроком до забезпечення прозорості в системі державної служби України в умовах її адаптації до європейських стандартів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про державну службу: Закон України від 10.12.2015 № 889-VIII : станом на 1 січ. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text> (дата звернення: 22.02.2025).
2. Колдашов А. О. Заохочення державних службовців в системі трудо-правових методів забезпечення службової дисципліни : дис. ... д-ра філософії в галузі права. Харків, 2023. 181 с.
3. Науково-практичний коментар до Закону України «Про державну службу» / ред. кол. : К. О. Ващенко, І. Б. Коліушко, В. П. Тимощук, В. А. Дерещ. Київ : ФОП Москаленко О.М., 2017. 796 с.
4. Біла-Тіунова Л. Р. Державна служба України. Загальна частина : навчальний посібник. Одеса, 2020. 511 с.
5. Козачук Д. А. Заохочувальні адміністративні процедури : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2010. 18 с.
6. Службове право України : словник термінів / за заг. ред. Т. О. Коломєць, В. К. Колпакова. Запоріжжя : Гельветика, 2017. 340 с.
7. Барабаш О. О. Заслуга як підстава для застосування заохочення у праві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2012. Вип. 19. Т. 1. С. 11–14.
8. Act No. VIII-1316 of 8 July 1999 on public service of the Republic of Lithuania. URL: https://natlex.ilo.org/dyn/natlex2/r/natlex/fe/details?p3_isn=55074 (дата звернення: 22.02.2025).
9. Act of 16 June 1999 on public servants of the Republic of Bulgaria. URL: https://natlex.ilo.org/dyn/natlex2/r/natlex/fe/details?p3_isn=54135 (дата звернення: 22.02.2025).
10. Act No. 234/2014 of 1st October 2014 on Civil Service of the Czech Republic. URL: https://natlex.ilo.org/dyn/natlex2/r/natlex/fe/details?p3_isn=116557 (дата звернення: 22.02.2025).
11. Act No. 55 of 1st February 2017 on the civil service and the amendment of some laws of the Slovak Republic. URL: https://natlex.ilo.org/dyn/natlex2/r/natlex/fe/details?p3_isn=113676 (дата звернення: 22.02.2025).
12. Act of 11 June 2002 on public servants of the Republic of Slovenia. URL: https://natlex.ilo.org/dyn/natlex2/r/natlex/fe/details?p3_isn=61657 (дата звернення: 22.02.2025).
13. Law No. 3528 of 2007, ratifying the Code of Conduct for Public Administrative Employees of the Hellenic Republic. URL: https://natlex.ilo.org/dyn/natlex2/r/natlex/fe/details?p3_isn=81308 (дата звернення: 22.02.2025).
14. Act 199/2011 on Public Servants of the Republic of Hungary. URL: https://natlex.ilo.org/dyn/natlex2/r/natlex/fe/details?p3_isn=99864 (дата звернення: 22.02.2025).
15. Government Decree 10/2013. (I. 21.) on individual performance evaluation in the public service of the Republic of Hungary. URL: https://natlex.ilo.org/dyn/natlex2/r/natlex/fe/details?p3_isn=117344 (дата звернення: 22.02.2025).

РОЗДІЛ 8

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.211

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-3/79>

ПРИНЦИПИ ВЗАЄМНОЇ ДОВІРИ ТА ВЗАЄМНОГО ВИКОНАННЯ СУДОВИХ РІШЕНЬ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ: АНАЛІЗ ПРАКТИКИ СУДУ ЄС

PRINCIPLES OF MUTUAL TRUST AND MUTUAL ENFORCEMENT OF COURT DECISIONS IN EUROPEAN CRIMINAL PROCEEDINGS: AN ANALYSIS OF THE CASE LAW OF THE COURT OF JUSTICE OF THE EU

**Бзова Л.Г., PhD, доцент,
асистент кафедри процесуального права**
Чернівецький національний університету імені Юрія Федьковича

Мамчин М.П., студент IV курсу юридичного факультету
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Судове співробітництво у кримінальних справах ґрунтується на принципі взаємного визнання вироків і судових рішень і включає заходи щодо зближення законодавства держав-членів у кількох сферах. Лісабонський договір створив міцнішу основу для розвитку сфери кримінального правосуддя, надавши нові повноваження Європейському Парламенту. Спочатку принцип взаємної допомоги був у прерогативі держав-членів ЄС, оскільки він забезпечував максимальну повагу до суверенітету кожної держави, адже передбачав застосування національного процесуального законодавства виконуючої держави.

Відповідно до ДФЄС, більшість заходів судового співробітництва у кримінальних справах приймаються в рамках звичайної законодавчої процедури та підлягають судовому контролю з боку Суду Європейського Союзу. Однак, навіть поза особливими рисами, притаманними сфері свободи, безпеки та правосуддя – винятки для Ірландії та Данії (Протоколи № 21 і 22, що додаються до ДФЄС) і привілейована роль, що надається національним парламентам (протоколи № 1 і 2) – сфера судового співробітництва у кримінальних справах, як і співробітництво поліції, не була повністю інтегрована в правову базу Союзу і зберігає деякі особливості до Лісабонського договору.

Як принцип взаємної довіри між державами-членами, так і принцип взаємного визнання мають фундаментальне значення в праві ЄС, оскільки дозволяють створювати і підтримувати територію без внутрішніх кордонів. Зокрема, принцип взаємної довіри вимагає, зокрема, що стосується сфери свободи, безпеки та правосуддя, кожна з цих держав враховувати, за винятком виняткових обставин, що всі інші держави-члени дотримуються законодавства ЄС і, зокрема, визнаних ним основних прав.

Реалізація принципу взаємного визнання рішень у кримінальних справах передбачає, що кожна держава-член має довіру до систем кримінального правосуддя інших держав-членів.

Ключові слова: Суд ЄС, принципи права, міжнародне співробітництво, кримінальне судочинство.

Judicial cooperation in criminal matters is based on the principle of mutual recognition of sentences and judgments and includes measures to approximate the laws of the Member States in several areas. The Lisbon Treaty created a stronger basis for the development of criminal justice by giving new powers to the European Parliament. Initially, the principle of mutual assistance was the prerogative of the EU Member States, as it ensured maximum respect for the sovereignty of each state, as it provided for the application of the national procedural law of the executing state.

According to the TFEU, most judicial cooperation measures in criminal matters are adopted through the normal legislative procedure and are subject to judicial review by the Court of Justice of the European Union. However, even beyond the special features inherent in the area of freedom, security and justice – exceptions for Ireland and Denmark (Protocols 21 and 22 annexed to the TFEU) and the privileged role given to national parliaments (Protocols 1 and 2) – the area of judicial cooperation in criminal matters, like police cooperation, has not been fully integrated into the Union's legal framework and retains some pre-Lisbon Treaty features.

Both the principle of mutual trust between Member States and the principle of mutual recognition are fundamental to EU law, as they allow for the creation and maintenance of a territory without internal borders. In particular, the principle of mutual trust requires, in particular with regard to the areas of freedom, security and justice, that each of these states take into account, except in exceptional circumstances, that all other member states respect EU law and, in particular, the fundamental rights recognised by it.

The implementation of the principle of mutual recognition of criminal judgments presupposes that each Member State has confidence in the criminal justice systems of other Member States.

Key words: EU Court of Justice, principles of law, international cooperation, criminal justice.

У сучасних реаліях принцип взаємної допомоги не відповідає викликам кримінальної юстиції XXI століття в умовах протидії наднаціональній організованій злочинності. Перевірка доручення уповноваженими державними органами іншої країни видається дещо спірною, оскільки така процедура призводить до невинного затягування досудового розслідування. Окрім цього, цей принцип не спроможний подолати розбіжності між національними процедурами держав-членів ЄС, у результаті чого інколи інформація, зібрана запитуючою стороною, не може використовуватися запитуючою стороною, оскільки порядок

збирання такої інформації не відповідає процесуальним вимогам запитуючої сторони [1].

Ступінь взаємного визнання значною мірою залежить від низки параметрів, які включають механізми захисту прав підозрюваних або обвинувачених осіб і загальні мінімальні стандарти, необхідні для полегшення застосування принципу взаємного визнання [4].

З моменту набуття чинності Рамкового рішення 2002/584/ЄС щодо Європейського ордеру на арешт у 2004 році існує велика кількість даних, хоча узгодженість зібраних даних та їх правильне розуміння іноді

є проблематичними. Наприклад, враховуючи статистичну розбіжність між європейськими ордерами на арешт, виданими та виконаними, просте прочитання цифр створило б помилкове враження, що рівень дотримання вимог низький. Це не так, як пояснила Комісія. Крім того, велика кількість національних рішень і рішень Суду ЄС уточнюють певні моменти і показують необхідність можливих доопрацювань.

Європейський ордер на арешт, передбачений цим Рамковим рішенням, є першим конкретним вираженням у кримінальному праві принципу взаємного визнання, який Європейська Рада назвала «наріжним каменем» судової співпраці [3].

Оскільки мета заміни багатосторонньої системи екстрадиції, заснованої на Європейській конвенції про видачу правопорушників від 13 грудня 1957 року, не може бути достатньою мірою досягнута державами-членами, що діють в односторонньому порядку, і тому, з огляду на її масштаб і наслідки, може бути краще досягнута на рівні Союзу, Рада може вжити заходів відповідно до принципу субсидіарності, викладеного в статті 2 Договору про Європейський Союз і статті 5 Договору про заснування Європейського Співтовариства. Згідно з принципом пропорційності, як зазначено в останній статті, це Рамкове рішення не виходить за рамки того, що є необхідним для досягнення такої мети.

Принцип взаємного визнання ґрунтується на взаємній довірі, що розвивається через цінності спільних цінностей держав-членів, що стосуються поваги до людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства права та прав людини, так що кожен орган влади може покладатися на те, що інші органи влади застосовують еквівалентні стандарти захисту прав у своїх системах кримінального правосуддя [2].

Рамкове рішення Ради 2008/909/JHA від 27 листопада 2008 року про застосування принципу взаємного визнання до судових рішень у кримінальних справах, що передбачають покарання у вигляді позбавлення волі або заходи, пов'язані з позбавленням волі, з метою їх виконання в Європейському Союзі (ОJ 2008 L 327, с. 27), яке застосовується *mutatis mutandis* до виконання вироків у справах, зазначених у статті 4(6) Рамкового рішення 2002/584, має бути імplementоване державами-членами, як це передбачено статтею 29 Рамкового рішення [10].

Принцип взаємного визнання, який лежить в основі економіки Рамкового рішення 2002/584, означає, що відповідно до статті 1(2) Рамкового рішення, держави-члени в принципі зобов'язані виконувати європейський ордер на арешт. Таким чином, за винятком випадків обов'язкового невиконання, передбачених статтею 3 Рамкового рішення, держави-члени можуть відмовити у виконанні такого ордера лише у випадках, перелічених у статті 4 Рамкового рішення (див. справу C-388/08 Leymann and Pustovarov, C-388/08 PPU, Rep., p. I-8983, п. 51).

Таким чином, обмежуючи ситуації, в яких виконавчий судовий орган може відмовити у виконанні європейського ордера на арешт, таке законодавство лише полегшує видачу запитуваних осіб відповідно до принципу взаємного визнання, встановленого статтею 1(2) Рамкового рішення 2002/584, що є основним правилом, закладеним в останньому.

У рішенні C-388/08 PPU [5] як видно, зокрема, зі статті 1(1) і (2) Рамкового рішення та пунктів 5–7 і 11 Рамкового рішення, метою Рамкового рішення є заміна багатосторонньої системи екстрадиції між державами-членами системою передачі засуджених або підозрюваних осіб між судовими органами з метою приведення у виконання вироку або кримінального переслідування, заснованою на принципі взаємного визнання.

У пункті 6 Рамкового рішення зазначено, що європейський ордер на арешт є першим практичним вираженням

у кримінальному праві принципу взаємного визнання, який Європейська Рада назвала «наріжним каменем» судового співробітництва.

Принцип взаємного визнання, який лежить в основі схеми Рамкового рішення, також означає, згідно зі статтею 1(2), що держави-члени в принципі зобов'язані виконувати європейський ордер на арешт. Вони повинні або можуть відмовити у виконанні такого ордера лише у випадках, перелічених у статтях 3 і 4 Рамкового рішення.

У рішенні C-303/05 [8] вказується, що стосується, з одного боку, вибору 32 категорій злочинів, перелічених у цьому положенні, то, відповідно до принципу взаємного визнання та з огляду на високий рівень довіри і солідарності між державами-членами, Рада мала змогу вважати, що або через їхній характер, або через передбачене максимальне покарання у вигляді щонайменше трьох років позбавлення волі, ці категорії злочинів належать до тих, для яких серйозність шкоди, завданої публічному порядку та громадській безпеці, виправдовує скасування перевірки на предмет подвійної криміналізації. Тому, навіть якщо припустити, що становище осіб, підозрюваних у вчиненні або засуджених за злочини, включені до переліку, наведеного в ч. 2 ст. 2 Рамкового рішення, можна порівняти зі становищем осіб, підозрюваних у вчиненні або засуджених за інші злочини, ніж ті, що перелічені в цьому положенні, ця відмінність у будь-якому випадку є об'єктивно виправданою.

Що стосується, з одного боку, вибору 32 категорій злочинів, перелічених у статті 2(2) Рамкового рішення, то, відповідно до принципу взаємного визнання та з огляду на високий рівень довіри і солідарності між державами-членами, Рада змогла вважати, що або через їхній характер, або через передбачене максимальне покарання у вигляді позбавлення волі на строк не менше трьох років, ці категорії злочинів належать до тих, для яких серйозність шкоди, завданої публічному порядку та публічній безпеці, виправдовує скасування перевірки на предмет подвійної злочинності.

Тому, навіть якщо припустити, що становище осіб, підозрюваних у вчиненні або засуджених за злочини, включені до переліку, наведеного у статті 2(2) Рамкового рішення, можна порівняти зі становищем осіб, підозрюваних у вчиненні або засуджених за інші злочини, ніж ті, що перелічені в цьому положенні, ця різниця в будь-якому випадку є об'єктивно виправданою.

Що стосується, з іншого боку, того факту, що недостатня точність у визначенні категорій злочинів, про які йдеться, могла б призвести до змагального застосування Рамкового рішення в різних національних правових системах, достатньо зазначити, що його метою не є гармонізація матеріального кримінального законодавства держав-членів, і що жодне положення розділу VI Договору про ЄС, Статті 34 та 31 яких були визначені як правова основа для цього рамкового рішення, не ставлять застосування європейського ордера на арешт у залежність від гармонізації кримінальних законів держав-членів, що стосуються цих злочинів (див., за аналогією, зокрема, Об'єднані справи C-187/01 та C-385/01 Gözütok and Brügge [2003] ECR I-1345, параграф 32 та справа C-467/04 Gasparini and Others [2006] ECR 2006. I-9199, п. 29).

Стаття 28 Рамкового рішення Ради 2008/909/JHA від 27 листопада 2008 року про застосування принципу взаємного визнання до рішень у кримінальних справах про призначення покарання у вигляді позбавлення волі або заходів позбавлення волі з метою їх виконання в Європейському Союзі (ОJ 2008 L 327, п. 27) під назвою «Перехідне положення» передбачає:

«1. Заяви, що надійшли до 5 грудня 2011 року, продовжують регулюватися відповідно до чинних нормативно-правових актів про переведення засуджених осіб. Заявки, отримані після цієї дати, регулюються правилами, при-

йнятими державами-членами відповідно до цього Рамкового рішення.

2. Однак будь-яка держава-член може при прийнятті цього Рамкового рішення зробити заяву, що в ситуаціях, коли остаточне рішення було винесено до зазначеної дати, вона продовжуватиме, як держава, що видає та виконує, застосовувати існуючі правові інструменти щодо переведення засуджених осіб, які застосовувалися до 5 грудня 2011 року. Якщо така заява зроблена, ці інструменти застосовуються в таких ситуаціях по відношенню до всіх інших держав-членів, незалежно від того, зробили вони таку ж заяву чи ні. Ця дата може бути не пізніше 5 грудня 2011 року. Ця заява має бути опублікована в Офіційному віснику Європейського Союзу. Декларація може бути відкликана в будь-який момент» [9].

Стаття 6 Закону про капітуляцію від 29 квітня 2004 року (Stb. 2004, No 195), яка транспонує в законодавство Нідерландів Рамкове рішення 2002/584, у варіанті, що діяв до набрання чинності Нідерландами положень про імплементацію Рамкового рішення 2008/909 («OLW»), передбачала:

«1. Видача громадянина Нідерландів може бути санкціонована в тій мірі, в якій це вимагається для цілей кримінального розслідування проти нього і в тій мірі, в якій на думку виконавчого органу гарантується, що, якщо він засуджений в державі-члені, що видає вирок, до покарання у вигляді позбавлення волі з виконанням за дії, щодо яких може бути дозволена видача, він зможе відбувати це покарання в Нідерландах.

2. Видача громадянина Нідерландів не може бути санкціонована, якщо це вимагається з метою виконання покарання у вигляді позбавлення волі, призначеного йому остаточним рішенням суду.

3. У разі відмови у видачі суду, що ґрунтується виключно на положеннях пункту 2 статті 6 ..., прокуратура повідомляє судовий орган, який видав рішення, про те, що він готовий взяти на себе виконання рішення відповідно до процедури, встановленої статтею 11 Конвенції про передачу засуджених осіб [підписаної у Страсбурзі 21 березня 1983 року], або на підставі іншої застосовної конвенції.

4. Прокуратура повинна негайно інформувати нашого міністра про будь-яку відмову здатися, повідомлену разом із заявою, зазначеною в пункті 3, про те, що Нідерланди готові взяти на себе виконання іноземного судового рішення.

5. Пункти 1–4 також застосовуються до іноземного громадянина, який має безстроковий дозвіл на проживання, у тій мірі, в якій він може бути притягнутий до відповідальності в Нідерландах за дії, на яких ґрунтується європейський ордер на арешт, і в тій мірі, в якій на його думку можна передбачити, що він не втратить право на проживання в Нідерландах внаслідок вироку або заходу, винесеного проти нього після капітуляції».

У зв'язку з цим, перш за все, зі статті 1(2) Рамкового рішення 2002/584 випливає, що вона закріплює принцип, згідно з яким держави-члени повинні впроваджувати будь-який ЕАВ на основі принципу взаємного визнання та відповідно до положень цього рамкового рішення. За винятком виняткових обставин, судові органи, що виконують зобов'язання, можуть, як уже постановив Суд, відмовити у виконанні такого ордера лише у вичерпно перелічених випадках невиконання, передбачених цим рамковим рішенням, і виконання ЕАВ може підлягати лише одній із обмежувальних умов, викладених у цьому рамковому рішенні (див., з цього приводу, рішення від 5 квітня 2016 року, *Aranyosi and Căldăraru*, C-404/15 та C-659/15 PPU, EU:C:2016:198, пункти 80 та 82 та цитована судова практика). Отже, в той час як виконання ЕАВ є принципом, відмова від виконання задувається як виняток, який повинен тлумачитися строго.

В об'єднаних справах C-404/15 та C-659/15 PPU [7] зазначається, що попередньо слід мати на увазі, що метою Рамкового рішення, як це впливає, зокрема, зі статті 1(1) і (2) та її пунктів 5 і 7, полягає в заміні багатосторонньої системи екстрадиції, заснованої на Європейській конвенції про екстрадицію від 13 грудня 1957 року, системою видачі між судовими органами засуджених або підозрюваних осіб з метою виконання вироків або судового переслідування. Остання система ґрунтується на принципі взаємного визнання.

Таким чином, Рамкове рішення має на меті, шляхом запровадження нової, спрощеної та ефективнішої системи видачі осіб, засуджених або підозрюваних у порушенні кримінального законодавства, полегшити та прискорити судову співпрацю з метою сприяння досягненню мети, яку приписують Союзу, перетворення на сферу свободи, безпеки та правосуддя, заснованої на високому ступені довіри, яка повинна існувати між державами-членами (див. рішення у справі *Melloni*, C-399/11, EU:C:2013:107, параграф 37; рішення у *F.*, C-168/13 PPU, EU:C:2013:358, параграф 35; та *Lanigan*, C-237/15 PPU, EU:C:2015:474, параграф 28).

Принцип взаємного визнання, на якому ґрунтується європейська система ордерів на арешт, також ґрунтується на взаємній довірі між державами-членами в тому, що їхні національні правові системи здатні забезпечити рівноцінний та ефективний захист основних прав, визнаних на рівні ЄС, зокрема в Хартії (див., з цього приводу *F.*, C-168/13 PPU, EU:C:2013:358, параграф 50, і, за аналогією, щодо судового співробітництва у цивільних справах, рішення в *Aguirre Zarraga*, C-491/10 PPU, EU:C:2010:828, параграф 70).

У сфері, охопленій Рамковим рішенням, принцип взаємного визнання, який, як очевидно, зокрема, з пункту 6 преамбули цього рамкового рішення, є «наріжним каменем» судового співробітництва у кримінальних справах, застосовується у статті 1(2) Рамкового рішення, згідно з якою держави-члени в принципі зобов'язані виконувати європейський ордер на арешт (див., з цього приводу, рішення у справі *Ланігана*, C-237/15 PPU, EU:C:2015:474, параграф 36 та цитована судова практика).

Різні рамкові рішення, що реалізують принцип взаємного визнання остаточних судових рішень, не розглядають комплексно питання про судові рішення, винесені за підсумками судового розгляду, на якому відповідна особа не була присутня особисто. Таке різноманіття може ускладнити роботу практиків та стати на заваді судовій співпраці [6].

[...] Рамкове рішення 2002/584/ІНА ... дозволяє виконавчому органу вимагати від органу, що його видає, надання гарантій, які вважаються достатніми для забезпечення того, що особа, яка є предметом європейського ордера на арешт, зможе вимагати повторного розгляду справи в державі-члені, що видала рішення, і бути присутньою під час винесення судового рішення. Достатність такої гарантії залишається на розсуд виконавчого органу, і тому важко точно знати, коли може бути відмовлено у примусовому виконанні.

Тому необхідно передбачити чіткі та загальні підстави для невизнання рішень, які були винесені за результатами судового розгляду, на якому відповідна особа не була присутня особисто. Метою цього Рамкового рішення є уточнення визначення тих загальних підстав, які дозволяють органу, що виконує рішення, виконувати рішення, незважаючи на відсутність відповідної особи на судовому розгляді, з повним дотриманням прав особи на захист. Це Рамкове рішення не має на меті регулювати форми та методи, включаючи процедурні вимоги, які використовуються для досягнення результатів, зазначених у цьому Рамковому рішенні, що є питанням національного законодавства держав-членів.

З обох пунктів (2) до (4) і статті 1 Рамкового рішення 2009/299 стає очевидним, що законодавчий орган ЄС мав на меті, ухваливши його, полегшити судову співпрацю в кримінальних справах шляхом покращення взаємного визнання судових рішень між державами-членами шляхом узгодження підстав для невизнання рішень, винесених після судового розгляду, на якому відповідна особа не була присутня особисто. Як підкреслюється, зокрема, у пункті (4), законодавець Союзу намагався, визначаючи ці загальні підстави, надати можливість «виконавчому органу виконувати рішення, незважаючи на відсутність відповідної особи на судовому розгляді, при повній повазі прав особи на захист».

Отже, дозволяти державі-члену покладатися на статтю 53 Хартії для того, щоб передати особи, засудженої *in absentia*, залежала від умови, яка не викладена в Рамковому рішенні 2009/299, що вирок може бути переглянуто в державі-члені, яка видає вирок, щоб уникнути порушення права на справедливий суд і права на захист, гарантовані конституцією виконуючої держави-члена, ставлячи під сумнів однаковість стандарту захисту основних прав, визначеного цим рамковим рішенням, призвело б до порушення принципів довіри та взаємного визнання, які воно прагне посилити, і, отже, до компромісу щодо ефективності цього рамкового рішення.

Що стосується контексту статті 15(1) Рамкового рішення, то з усталеної прецедентної практики Суду ясно, що принцип взаємного визнання, який становить «наріжний камінь» судової співпраці, передбачає, відповідно до статті 1(2) Рамкового рішення, зобов'язання держав-членів виконання європейський ордер на арешт. Таким чином, вони можуть відмовити у виконанні такого ордеру лише у випадках невиконання, передбачених статтями 3, 4 і 4а Рамкового рішення, і можуть підпорядковувати його виконання лише умовам, визначеним у його статті 5 (див., з цього приводу, рішення у справах *West*, C-192/12 PPU, EU:C:2012:404, пункт 55; *Melloni*, C-399/11, EU:C:2013:107, параграф 38; C-168/13 PPU, EU:C:2013:358, пункт 36).

Отже, враховуючи, з одного боку, центральне місце зобов'язання виконати європейський ордер на арешт у системі, встановленій Рамковим рішенням, а з іншого боку, відсутність у ньому будь-якої прямої вказівки на обмеження терміну дії цього зобов'язання, правило, викладене в частині 1 статті 15 Рамкового рішення, не можна тлумачити як таке, що після закінчення строку, встановленого статтею 17 Рамкового рішення, виконуючий судовий орган більше не може приймати рішення про виконання європейського ордеру на арешт або що виконуюча держава-член більше не буде зобов'язана продовжувати процедуру його виконання.

Таке тлумачення підтверджується тим фактом, що законодавець ЄС чітко передбачив у статті 17(7) Рамкового рішення ситуацію, коли держава-член не може дотримуватися строків, встановлених у статті 17, не передбачивши, що виконуючий судовий орган більше не зможе приймати рішення про виконання європейського ордеру на арешт або що зобов'язання продовжувати виконання європейського ордеру на арешт буде існувати видалено в цьому випадку. Стаття 17(7) Рамкового рішення також посиляється на виникнення однієї або кількох «затримок у виконанні», таким чином показуючи, що законодавча влада ЄС вважала, що, якщо ці часові обмеження не були дотримані, виконання європейського ордеру на арешт відкладено, а не відмінено.

Таким чином, запобігаючи зменшенню дії європейських ордерів на арешт і затримці виконання цих ордерів із залученням більш складних процедур, тлумачення статей 15 і 17 Рамкового рішення, згідно з якими рішення про виконання європейського ордеру на арешт може бути прийняте навіть після закінчення терміну, встановленого в останній статті, лише полегшує видачу запитуваних осіб відповідно до принципу взаємності. визнання, викладене в статті 1(2) Рамкового рішення, яке є основним правилом, встановленим останнім (див., за аналогією, рішення у справах *Wolzenburg*, C-123/08, EU:C:2009:616, пункт 59, і *West*, C-192/12 PPU, EU:C:2012:404, пункт 62). Крім того, протилежне тлумачення статей 15 і 17 Рамкового рішення, ймовірно, сприяло б затягуванню практики, спрямованої на запобігання виконанню європейських ордерів на арешт.

Для того, щоб переконатися, що це справді так, виконавчий судовий орган повинен буде провести спеціальне дослідження даної ситуації, беручи до уваги всі відповідні елементи, щоб оцінити виправданість тривалості процедури, зокрема можливу пасивність органів відповідних держав-членів і, у відповідних випадках, внесок запитуваної особи в цю тривалість. Покарання, якому ця особа піддається або оголошене щодо неї у зв'язку з діями, які виправдали видачу європейського ордеру на арешт, суб'єктом якого є запитувана особа, а також наявність ризику втечі, також повинні бути взяті до уваги.

У цьому контексті той факт, що запитувана особа перебувала під вартою протягом загального періоду, який значно перевищує строки, встановлені статтею 17 Рамкового рішення, також має значення, оскільки ці строки є в принципі достатніми, враховуючи, серед іншого, важливу роль принципу взаємного визнання в системі, встановленій Рамковим рішенням, для проведення перевірок виконавчим судовим органом перед стратою європейця доручення та прийняти рішення про виконання такого доручення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Климкевич Р.А. Проблемні аспекти взаємного визнання доказів у межах ЄС. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/123456789/0/33771/1/%D0%BA%D0%BB%D0%B8%D0%BC%D0%BA%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%87.pdf>
2. Concluziile Consiliului privind recunoașterea reciprocă în materie penală „Promovarea recunoașterii reciproce prin sporirea încrederii reciproce” (2018/C 449/02) URL: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/RO/TXT/PDF/?uri=CELEX:52018XG1213\(02\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/RO/TXT/PDF/?uri=CELEX:52018XG1213(02))
3. Decizia-cadru a Consiliului din 13 iunie 2002 privind mandatul european de arestare și procedurile de predare între statele membre (2002/584/JAI) URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/RO/TXT/HTML/?uri=CELEX:32002F0584>
4. Directiva 2010/64/UE a Parlamentului European și a Consiliului din 20 octombrie 2010 privind dreptul la interpretare și traducere în cadrul procedurilor penale. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/RO/TXT/PDF/?uri=CELEX:32010L0064>
5. Hotărârea Curții (Camera a treia) din 1 decembrie 2008 (cererea de pronunțare a unei hotărâri preliminare formulată de Korkein oikeus – Finlanda) URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/RO/TXT/?uri=CELEX%3A62008CA0388&qid=1741630527739>
6. Hotărârea Curții (Marea Cameră) din 26 februarie 2013. Stefano Melloni împotriva Ministerio Fiscal. Cauza C-399/11. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/RO/TXT/?uri=ecli%3AECI%3AEU%3AC%3A2013%3A107>
7. Hotărârea Curții (Marea Cameră) din 5 aprilie 2016. Pál Aranyosi și Robert Căldăraru. Cauzele conexate C-404/15 și C-659/15 PPU. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/RO/TXT/?uri=ecli%3AECI%3AEU%3AC%3A2016%3A198>
8. Hotărârea Curții (Marea Cameră) din data de 3 mai 2007. Advocaten voor de Wereld VZW împotriva Leden van de Ministerraad. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/RO/TXT/?uri=CELEX%3A62005CJ0303&qid=1741630317156>
9. Judgment of the Court (Fifth Chamber) of 29 June 2017. Daniel Adam Popławski. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:62015CJ0579>
10. Judgment of the Court (Grand Chamber) of 6 October 2009. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62008CJ0123>

ДИСЦИПЛІНАРНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ СУДДІ ЗА ВЧИНЕННЯ КОРУПЦІЙНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ АБО ПРАВОПОРУШЕННЯ, ПОВ'ЯЗАНОГО З КОРУПЦІЄЮ**DISCIPLINARY LIABILITY OF A JUDGE FOR COMMITTING A CORRUPTION OFFENSE OR AN OFFENSE RELATED TO CORRUPTION**

**Бойко А.М., д.ю.н., професор,
професор кафедри кримінального та кримінального процесуального права
Національний університет «Києво-Могилянська академія»**

Стаття присвячена правовому аналізу дисциплінарної відповідальності суддів за вчинення корупційного правопорушення та правопорушення, пов'язаного з корупцією. Актуальність цього дослідження пояснюється тим, що у науковій літературі, оглядах дисциплінарної практики стосовно суддів і сама дисциплінарна практика у справах стосовно суддів сформували різні підходи щодо застосування такої підстави для притягнення судді до дисциплінарної відповідальності як: «Визнання судді винним у вчиненні корупційного правопорушення або правопорушення, пов'язаного з корупцією, у випадках, установлених законом» (п. 15 частини першої статті 106 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»). Відповідно, у статті здійснюється аналіз особливостей застосування цієї підстави для притягнення судді до дисциплінарної відповідальності, виходячи з конструкції цієї правової норми, яка не містить ознак дисциплінарного проступку судді, а зобов'язує дисциплінарний орган брати до уваги ті обставини, встановлені належними органами у межах інших проваджень і підтверджують вину судді у вчиненні корупційного правопорушення або правопорушення пов'язаного з корупцією.

У статті також висвітлюються проблемні питання національної дисциплінарної практики щодо притягнення судді до дисциплінарної відповідальності якщо суддя визнаний винним у вчиненні корупційного правопорушення або правопорушення пов'язаного з корупцією, у випадках, установлених законом. Зокрема, зазначається, що обставини, що підтверджують вину судді у вчиненні корупційного правопорушення або правопорушення, пов'язаного з корупцією, які встановлені належним органом у рішенні, що набрало законної сили є преюдиційними обставинами для дисциплінарного органу, який розглядає дисциплінарну справу стосовно судді. У п. 15 частини першої статті 106 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» безпосередньо визначені межі преюдиційності, які окреслені тими обставинами, які підтверджують вину судді у вчиненні корупційного правопорушення або правопорушення, пов'язаного з корупцією як за ознаками об'єктивної сторони, так і ознаками суб'єктивної сторони відповідних складів, які передбачені Кримінальним кодексом України або Кодексом України про адміністративні правопорушення. Саме тому, дисциплінарний орган, який розглядає дисциплінарну справу стосовно судді, не може піддавати сумніву встановлені належним органом обставини щодо визнання судді винним у вчиненні корупційного правопорушення або правопорушення, пов'язаного з корупцією.

Ключові слова: судова влада, обов'язки судді, доброчесність судді, дисциплінарна відповідальність судді, відповідальність судді за корупційні правопорушення та правопорушення пов'язані з корупцією.

The article is dedicated to the legal analysis of the disciplinary liability of judges for committing a corruption offense or an offense related to corruption. The relevance of this study stems from the fact that academic literature, reviews of disciplinary practices concerning judges, and disciplinary proceedings themselves have developed different approaches to applying this ground for holding a judge disciplinarily liable, as provided in Paragraph 15 of Part 1 of Article 106 of the Law of Ukraine "On the Judiciary and the Status of Judges": "Recognition of a judge's guilt in committing a corruption offense or an offense related to corruption in cases established by law."

Accordingly, the article analyzes the specifics of applying this ground for holding a judge disciplinarily liable, based on the structure of this legal norm, which does not define the characteristics of a judge's disciplinary offense but obliges the disciplinary body to consider the circumstances established by the relevant authorities in other proceedings that confirm the judge's guilt in committing a corruption offense or an offense related to corruption.

The article also highlights problematic issues in national disciplinary practice concerning the liability of judges recognized as guilty of committing a corruption offense or an offense related to corruption in cases established by law. In particular, it is noted that circumstances confirming the judge's guilt, established by the relevant authority in a legally binding decision, constitute prejudicial facts for the disciplinary body handling the judge's case. Paragraph 15 of Part 1 of Article 106 of the Law of Ukraine "On the Judiciary and the Status of Judges" explicitly defines the scope of prejudicial facts, which include circumstances confirming the judge's guilt in committing a corruption offense or an offense related to corruption, considering both the objective and subjective elements of the relevant offenses as provided by the Criminal Code of Ukraine or the Code of Ukraine on Administrative Offenses.

Therefore, the disciplinary body handling the judge's case cannot question the circumstances established by the relevant authority regarding the judge's recognition of guilt in committing a corruption offense or an offense related to corruption.

Key words: judiciary, judge's duties, judicial integrity, judge's disciplinary liability, judge's liability for corruption offenses and offenses related to corruption.

Для суддів чесність і непідкупність – це не тільки вияв людських чеснот, а й професійна вимога, яка є однією з визначальних в оцінюванні здатності судді належно здійснювати правосуддя. Чесність і непідкупність судді відносяться до чинників, що впливають на формування довіри суспільства до судді та до судової влади загалом. Для суддів доброчесність не може мати певних відтінків, а становить засадничу вимогу його/її функціональної легітимності. Якщо суддя у процесі своєї діяльності буде публічно засуджувати порушення доброчесності іншими, які він/вона також порушують самі, то в очах суспільства це виглядатиме лицемірством і неминуче призведе до втрати довіри до цього судді, що може вплинути на репутацію судової влади в цілому (п. 103) [1]. У своєму висновку № 21 «Запобігання корупції серед суддів» Консультативна рада європейських суддів при Комітеті міністрів

Ради Європи зазначила: «Корупція серед суддів є однією з головних загроз суспільству та функціонуванню демократичної держави. Вона підриває суддівську доброчесність, яка є основоположним принципом верховенства права та основною цінністю Ради Європи» (п. 2) [2].

У Кодексі суддівської етики, серед стандартів поведінки судді зазначено, що суддя має докладати зусиль, щоб на думку звичайної розсудливої людини (законослухняної людини, яка, будучи достатньою мірою поінформованою про факти та процеси, що відбуваються, об'єктивно сприймає інформацію та обставини зі сторони) його поведінка відповідала високому статусу посади та не викликала обґрунтованих сумнівів у його доброчесності (стаття 3), також суддя повинен бути обізнаним про свої майнові інтереси та вживати розумних заходів для того, щоб бути обізнаним про майнові інтереси членів своєї сім'ї (стаття 20) [3].

На жаль, вчинення суддями корупційних правопорушень або правопорушень, пов'язаних з корупцією ще залишається прикрою реальністю в Україні, що безпосередньо впливає на якість та ефективність правосуддя, а також на рівень довіри суспільства до суддів та судової влади загалом.

Серед заходів запобігання корупції серед суддів законодавство України передбачає можливість притягнення суддів до кримінальної, адміністративної та/або дисциплінарної відповідальності.

Питання дисциплінарної відповідальності суддів за вчинення корупційних правопорушень або правопорушень, пов'язаних з корупцією, вже були предметом наукового аналізу в наукових публікаціях. Зокрема, ці питання досліджувались у працях Н. О. Антонюк [4], А. М. Бойко [5], А. М. Мірошніченка [6], О. М. Овчаренко [6] та ін. Але тим не менше, низка питань залишилась поза увагою цих наукових досліджень і аналіз окремих питань дисциплінарної відповідальності суддів за вчинення корупційних правопорушень або правопорушень, пов'язаних з корупцією залишається актуальним.

Підставами дисциплінарної відповідальності судді за вчинення корупційного правопорушення або правопорушення, пов'язаного з корупцією є умисне або через недбалість порушення суддею обов'язків судді, які передбачені законом і полягають у порушенні стандартів доброчесності.

Відповідно до статті 56 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» (надалі Закон) на суддю покладається низка обов'язків, дотримання яких спрямоване на запобігання будь-яких корупційних проявів у його діяльності. Зокрема, суддя зобов'язаний виконувати вимоги та дотримуватися обмежень, установлених законодавством у сфері запобігання корупції (пункт 6 частини сьомої статті 56 Закону) [7].

Недотримання зазначеного вище обов'язку і, відповідно, виявлення ознак корупційного правопорушення або правопорушення, пов'язаного з корупцією, може бути підставою для притягнення судді до дисциплінарної відповідальності.

Зокрема, необхідно зазначити, що виявлення ознак корупційного правопорушення або правопорушення, пов'язаного з корупцією у поведінці судді є самостійною підставою для притягнення судді до дисциплінарної відповідальності, відповідно до пункту 15 частини першої статті 106 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [7].

У пункті 15 частини першої статті 106 Закону, законодавець сформулював підставу для притягнення судді до дисциплінарної відповідальності як: «Визнання судді винним у вчиненні корупційного правопорушення або правопорушення, пов'язаного з корупцією, у випадках, установлених законом» [7].

Особливістю дисциплінарного провадження з цієї підстави притягнення судді до дисциплінарної відповідальності є те, що дисциплінарний орган не встановлює обставин, які вказують на винуватість судді у вчиненні корупційного правопорушення чи правопорушення пов'язаного з корупцією та не надає оцінки доказам, які можуть підтверджують ці фактичні обставини. Тому, в цьому випадку, підставою для дисциплінарної відповідальності судді є встановлення обставин, які свідчать про визнання винуватості судді у вчиненні корупційного правопорушення або правопорушення, пов'язаного з корупцією, які встановлені у провадженні про адміністративне правопорушення або кримінальному провадженні. Законодавець надав преюдиційного значення (обов'язкового для врахування у дисциплінарному провадженні стосовно судді) обставинам, що свідчать про визнання винуватості судді у вчиненні корупційного правопорушення чи правопорушення, пов'язаного з корупцією, які встановлені

у порядку визначеному законом. Це означає, що дисциплінарний орган не надає і не може надавати правової оцінки обставинам, які визнані у випадках, установлених законом як у частині встановлених фактичних обставин, так і оцінки доказів, які підтверджують вчинення суддею корупційного правопорушення або правопорушення, пов'язаного з корупцією. Для дисциплінарного органу правове значення має те, що винність судді у вчиненні корупційного правопорушення або правопорушення, пов'язаного з корупцією, вже встановлена належним органом, рішення якого набрало законної сили.

Законодавець, у цьому випадку, свідомо зробив виняток і обмежив принцип автономності дисциплінарного провадження стосовно суддів, надавши преюдиційного значення обставинам, що слугують підставою для визнання судді винним у вчиненні корупційного правопорушення або правопорушення, пов'язаного з корупцією у випадках встановлених законом.

Це пояснюється тим, що дисциплінарні органи не наділені компетенцією розглядати справи про вчинення суб'єктами, на яких поширюється дія Закону України «Про запобігання корупції» [8], корупційного правопорушення або правопорушення, пов'язаного з корупцією, оскільки це компетенція інших органів, зокрема – суду. Дисциплінарні органи на підставі встановлених судом обставин, що підтверджують винуватість судді у вчиненні корупційного правопорушення або правопорушення, пов'язаного з корупцією, притягують цю особу до дисциплінарної відповідальності. Дисциплінарні органи також не наділені повноваженнями здійснювати діяльність, спрямовану на встановлення фактичних обставин вчинення корупційного правопорушення або правопорушення, пов'язаного з корупцією, шляхом збирання та процесуального закріплення відповідних доказів, що можуть свідчити про вчинення особою такого правопорушення. Таку діяльність відповідно до Закону України «Про запобігання корупції» здійснюють спеціально уповноважені суб'єкти у сфері протидії корупції – органи прокуратури, Національної поліції, Національне антикорупційне бюро України, Національне агентство з питань запобігання корупції (частина перша статті 1) [8].

Відповідно до частини першої статті 65-1 Закону України «Про запобігання корупції», за вчинення корупційних або пов'язаних з корупцією правопорушень особи, зазначені в частині першій статті 3 цього Закону, притягаються до кримінальної, адміністративної, цивільно-правової та дисциплінарної відповідальності у встановленому законом порядку [8]. А частиною другою цієї статті визначено, що особа, яка вчинила корупційне правопорушення або правопорушення, пов'язане з корупцією, однак судом до неї не було застосовано покарання або не накладено на неї стягнення у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, пов'язаними з виконанням функцій держави або місцевого самоврядування, або такою, що прирівнюється до цієї діяльності, підлягає притягненню до дисциплінарної відповідальності у встановленому законом порядку.

Це стосується і суддів. Законодавець передбачив як самостійну підставу притягнення судді до дисциплінарної відповідальності – визнання судді винним у вчиненні корупційного правопорушення або правопорушення, пов'язаного з корупцією. Необхідно також зазначити, що закінчення, на момент розгляду справи про корупційне правопорушення або правопорушення, пов'язаного з корупцією, строків притягнення судді до адміністративної чи кримінальної відповідальності, не є реабілітуючою обставиною, тобто такою обставиною, яка спростовує факт наявності вини судді у вчиненні корупційного правопорушення або правопорушення, пов'язаного з корупцією.

У процесі розгляду дисциплінарної справи, дисциплінарний орган повинен встановити обставини, які під-

тверджують, що рішення суду про визнання судді винним у вчиненні корупційного правопорушення або правопорушення, пов'язаного з корупцією, набрало законної сили і що не вплив строк давності притягнення судді до дисциплінарної відповідальності.

Необхідно звернути увагу, що дисциплінарна практика дисциплінарних органів Вищої ради правосуддя щодо застосування цієї підстави для притягнення судді до дисциплінарної відповідальності наразі перебуває в стадії формування, а отже не завжди є послідовною. Для прикладу, Дисциплінарна палата Вищої ради правосуддя встановила, що постановою місцевого суду, залишеною в силі апеляційним судом, суддю П. визнано винним у вчиненні адміністративного правопорушення, пов'язаного з корупцією, передбаченого частиною другою статті 172-7 КУпАП. Крім того, постановою іншого місцевого суду, також залишеною без змін апеляційним судом, суддю П. визнано винним у вчиненні аналогічного адміністративного правопорушення, пов'язаного з корупцією.

Дисциплінарна палата Вищої ради правосуддя дійшла висновку про необхідність притягнення судді П. до дисциплінарної відповідальності з огляду на те, що «...вказаними судовими рішеннями встановлено наявність у діях судді П. складу двох адміністративних правопорушень, пов'язаних з корупцією, у зв'язку із чим останнього притягнуто до адміністративної відповідальності. Відповідно до чинного законодавства України дисциплінарна палата Вищої ради правосуддя як орган, який вирішує питання про дисциплінарну відповідальність судді, не наділена законом повноваженнями встановлювати або оцінювати обставини справи, вирішувати питання про достовірність або недостовірність того чи іншого доказу, а також перевіряти законність та обґрунтованість судових рішень. ... Таким чином, доводи судді П. про те, що судами неправильно встановлено в його діях наявність складу двох адміністративних правопорушень, пов'язаних з корупцією, передбачених статтею 172-7 КУпАП, не беруться до уваги Дисциплінарною палатою Вищої ради правосуддя. Дисциплінарна палата Вищої ради правосуддя дійшла висновку, що вина судді П. у вчиненні правопорушень, пов'язаних з корупцією, встановлена судами. Крім того, судами встановлено, що суддя П. вчинив дії з умислом» [9].

Це рішення Дисциплінарної палати було змінено пленарним складом Вищої ради правосуддя. Так, в своєму рішенні Вища рада правосуддя зазначила наступне: «Надаючи оцінку рішенням Дисциплінарної палати в частині притягнення судді П. до дисциплінарної відповідальності ... Вища рада правосуддя виходить з того, що ... суддю може бути притягнуто до дисциплінарної відповідальності в порядку дисциплінарного провадження з підстав «визнання судді винним у вчиненні корупційного правопорушення або правопорушення, пов'язаного з корупцією, у випадках, установлених законом».

За буквальною змістом частини четвертої статті 109 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» у разі притягнення судді до дисциплінарної відповідальності з підстав, визначених цим пунктом, до нього має бути застосоване дисциплінарне стягнення у виді подання про тимчасове (від одного до шести місяців) відсторонення від здійснення правосуддя або більш суворе.

Водночас, виключні повноваження встановлювати відсутність або наявність у діях судді складу дисциплінарного проступку надані дисциплінарним органам – Дисциплінарним палатам Вищої ради правосуддя (стаття 26 Закону України «Про Вищу раду правосуддя», стаття 108 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»).

Враховуючи наведене, рішення будь-яких органів, у тому числі про притягнення судді до відповідальності за правопорушення, пов'язане з корупцією, у справі про адміністративне правопорушення, не може бути

обов'язковим для дисциплінарного органу, який вправі і водночас зобов'язаний самостійно визначити наявність у діях судді складу дисциплінарного проступку.

Тлумачення положень статті 106 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», у яких йдеться про умисел та недбалість судді щодо деяких складів дисциплінарних проступків суддів (пункт 1 частини першої статті) ..., вказують на те, що наявність умислу та недбалості стосовно допущеного порушення є обов'язковою умовою притягнення судді до відповідальності. За відсутності вини притягнення судді до дисциплінарної відповідальності у виді накладення таких суворих стягнень, як відсторонення і тим більше звільнення з посади, є явно непропорційним та таким, що суперечить принципу верховенства права (стаття 8 Конституції України) та гарантіям права на повагу до приватного життя (стаття 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод).

При цьому при тлумаченні поняття недбалість необхідно виходити із того, що така недбалість повинна бути грубою, на що вказують численні джерела так званого «м'якого права», які повинні використовуватися при тлумаченні національного законодавства.

Оцінюючи викладені вище обставини, Вища рада правосуддя дійшла висновку, що допущення суддею П. дій, що утворюють об'єктивну сторону відповідних правопорушень, пов'язаних з корупцією, за встановлених обставин не було наслідком його умислу або недбалості в розумінні правил про дисциплінарну відповідальність суддів. Тобто, вчиняючи відповідні дії, суддя П. не усвідомлював того, що він вчиняє адміністративне правопорушення, пов'язане з корупцією; відсутність такого усвідомлення за встановлених обставин не може також розглядатися як груба недбалість з його боку в розумінні закону про дисциплінарну відповідальність суддів» [10].

На нашу думку, в подібних випадках Вища рада правосуддя має враховувати преюдиційне значення встановлених судами обставин, що підтверджують визнання судді винним у вчиненні корупційного правопорушення або правопорушення, пов'язаного з корупцією. При цьому, Вища рада правосуддя не наділена повноваженнями самостійно розглядати обставини вчинення суддею правопорушення, пов'язаних з корупцією, і робити висновок стосовно ознак суб'єктивної сторони цих правопорушень, зокрема, щодо наявності в діях судді «грубої недбалості». Адже судами вже було встановлено наявність у судді умислу на вчинення діянь, що охоплюються ознаками корупційного правопорушення або правопорушення, пов'язаного з корупцією.

Вища рада правосуддя також надала тлумачення поняттю «недбалість» в цій категорії справ, посиляючись на джерела так званого «м'якого права», де мова йде про те, що така недбалість повинна бути «грубою». Відомо, що ці джерела мають рекомендаційний характер і, як такі, не можуть підміняти собою вимоги чинного національного законодавства.

Підтримуючи позицію Дисциплінарної палати, варто зауважити, що Вища рада правосуддя не наділена повноваженнями встановлювати наявність чи відсутність у діях судді складів адміністративних чи кримінальних корупційних правопорушень. Норма п. 15 ч. 1 ст. 106 Закону чітко і зрозуміло зазначає про можливість притягнення судді до дисциплінарної відповідальності у разі встановлення факту винуватості судді у вчиненні корупційного правопорушення або правопорушення, пов'язаного з корупцією. Таким фактом у нашій справі є обставини, що підтверджують винуватість судді у вчиненні правопорушення, пов'язаного з корупцією, що знайшло своє відображення у рішенні суду, яке набрало законної сили. Вища рада правосуддя не має повноважень переглядати рішення суду, а будь-які доводи та обґрунтування Вищою радою правосуддя щодо відсутності складу адміністра-

тивного правопорушення, тлумачення терміну недбалості тощо не є такими, які засновані на законі. Преюдиційність, яка впливає з п. 15 частини першої статті 106 Закону зобов'язує дисциплінарний орган, який розглядає дисциплінарну справу стосовно судді, прийняти без перевірки та оцінки доказів обставини, які раніше вже були встановлені і знайшли своє відображення у судовому рішенні, що набрало законної сили.

Необхідно також звернути увагу, що законодавець, формулюючи підставу притягнення до дисциплінарної відповідальності судді за п. 15 частини першої статті 106 Закону, не зазначив ознак об'єктивної та суб'єктивної сторони дисциплінарного проступку, розуміючи, що ознаки відповідних складів корупційних правопорушень та правопорушень, пов'язаних з корупцією, визначені відповідними складами правопорушень, передбачених іншими законами (Кримінальним кодексом України та Кодексом України про адміністративні правопорушення), а встановлення обставин, які визнають винуватість судді у вчиненні цих правопорушень здійснюється відповідно у кримінальному провадженні та провадженні про адміністративні правопорушення.

Загалом з узагальненням практики застосування дисциплінарними органами Вищої ради правосуддя п. 15 частини першої статті 106 Закону, як підстави притягнення судді до дисциплінарної відповідальності, можна ознайомитися в Узагальненні практики розгляду Вищою радою правосуддя та її дисциплінарними органами дис-

циплінарних справ щодо суддів (за матеріалами справ 2017–2021 років) [11, с. 211–216], щоб переконатись, що така дисциплінарна практика є неоднаковою.

Оскільки практика дисциплінарних органів Вищої ради правосуддя є неоднаковою щодо притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності у разі, якщо суддю визнано винним у вчиненні корупційного правопорушення або правопорушення, пов'язаного з корупцією у випадках, встановлених законом, то це породжує правову невизначеність і ускладнює розуміння учасниками дисциплінарного провадження підходів щодо правильного застосування цієї підстави для притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності.

Підсумовуючи, варто звернути увагу на те, що одним із завдань Вищої ради правосуддя є забезпечення єдності дисциплінарної практики в тому числі і щодо застосування підстави, передбаченої п. 15 частини першої статті 106 Закону, що передбачає притягнення судді до дисциплінарної відповідальності у разі, якщо суддю визнано винним у вчиненні корупційного правопорушення або правопорушення, пов'язаного з корупцією, оскільки рішення у дисциплінарній справі стосовно судді у цих випадках повинні ґрунтуватись на принципі законності та повазі до рішень судів, які набрали законної сили, і якими визнано винуватість судді у вчиненні корупційного правопорушення або правопорушення, пов'язаного з корупцією.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бангалорські принципи поведінки суддів : схв. резолюцією 2006/23 Економічної і Соціальної Ради ООН від 27 липня 2006 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_j67#Text (дата звернення: 30.03.2025)
2. Запобігання корупції серед суддів : Висновок КРЕС №21 від 9 лист. 2018 р. №21. URL: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/opinio_21_ua_1.pdf (дата звернення: 30.03.2025)
3. Кодекс суддівської етики : затв. рішенням XX чергового з'їзду суддів України від 18 вересня 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001415-24/print> (дата звернення: 30.03.2025)
4. Незалежність і дисциплінарна відповідальність суддів: міжнародні стандарти й національна практика: монографія / Н. Антонюк, О. Верба-Сидор, Т. Пашук, С. Рабінович. Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Національної академії правових наук України / Редкол.: П. М. Рабінович (голов. ред.) та ін. Львів : Видавництво БФ «Медицина і право», 2020. 249 с.
5. Бойко А. М. Дисциплінарні провадження стосовно суддів. Практичний посібник. Програма USAID «Нове правосуддя». Київ, 2021. 206 с. Судова влада України : веб-сайт. URL: <https://court.gov.ua/press/news/1338988/> (дата звернення: 30.03.2025).
6. Мірошніченко А. М. Суддівський розсуд, судова помилка та суддівське свавілля (через призму юридичної відповідальності суддів). К.: ЮрінкомІнтер, 2020. 120 с.
7. Овчаренко О. М. Юридична відповідальність судді: теоретико-прикладне дослідження : монографія. Х.: Право, 2014. 576 с.
8. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02 черв. 2016 р. № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (дата звернення: 30.03.2025).
9. Про запобігання корупції : Закон України від 14 жовт. 2014 р. № 1700-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text> (дата звернення: 30.03.2025).
10. Рішення Дисциплінарної палати Вищої ради правосуддя від 11 квітня 2018 року № 1079/2дп/15-18. Вища рада правосуддя : веб-сайт. URL: <https://hcj.gov.ua/doc/doc/24751> (дата звернення: 30.03.2025).
11. Рішення Вищої ради правосуддя від 28 серпня 2018 року № 2726/0/15-18. Вища рада правосуддя : веб-сайт. URL: <https://hcj.gov.ua/doc/doc/25611> (дата звернення: 30.03.2025).
12. Узагальнення практики розгляду Вищою радою правосуддя та її дисциплінарними органами дисциплінарних справ щодо суддів (за матеріалами справ 2017-2021 років). Київ. 2023. Вища рада правосуддя : веб-сайт. URL: <https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/1012-3web.pdf> (дата звернення: 30.03.2025).

CURRENT TRENDS IN THE LEGALISATION (LAUNDERING) OF THE PROCEEDS OF CRIME WITH THE USE OF VIRTUAL ASSETS

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ВЧИНЕННЯ ЛЕГАЛІЗАЦІЇ (ВІДМИВАННЯ) МАЙНА, ОДЕРЖАНОГО ЗЛОЧИННИМ ШЛЯХОМ, ІЗ ВИКОРИСТАННЯМ ВІРТУАЛЬНИХ АКТИВІВ

Dehtiar R.O., PhD student

Educational and Scientific Institute of Law of Sumy State University

The article considers modern ways of legalization (laundering) of illegally obtained assets with the involvement of virtual assets. It is noted that digital assets have become an integral component of rapidly developing financial technologies. Their popularity is due to the ability to carry out fast, decentralized, and cost-effective financial transactions without the involvement of intermediaries. This facilitates the simplification and availability of transactions, regardless of the geographical location of the participants or time constraints.

It is emphasized that the process of legalization of proceeds from crime is a serious criminal offense that poses a threat to economic stability, law and order and international financial security. The main purpose of such actions is to give illegally obtained funds a legal form for further use in the official financial system. Money laundering involves several key stages: the introduction of funds into financial circulation, their movement through a series of transactions, and integration into the legal economic sector. It is proved that the classic three-stage money laundering scheme remains relevant in the context of the use of digital assets, but modern technologies add new risks and difficulties at each stage.

In the current world, operations with virtual assets are often used to "launder" funds, since they greatly complicate the identification of participants in transactions. The main ways of legalizing virtual assets, which are the most common, have been analyzed: 1) centralized exchanges; 2) mixers; 3) internetwork bridges; and 4) online casino platforms. Centralized exchanges, despite having regulatory requirements, remain vulnerable to abuse due to insufficiently strict user identification procedures. Mixers and inter-chain bridges greatly complicate the work of law enforcement agencies, as they make tracing the origin of funds extremely difficult. This indicates the need to develop and implement more effective control and regulation measures in the field of digital asset transactions. In addition, online casinos allow you to hide financial flows through bets, which makes it difficult to monitor and control them.

Key words: legalization (laundering) of property obtained by criminal means, legalization through virtual assets, counteraction, virtual asset, digital currency, digital asset, cryptoassets, cryptocurrency.

У статті розглянуто сучасні способи легалізації (відмивання) активів, отриманих незаконним шляхом, із залученням віртуальних активів. Зазначено, що цифрові активи стали невід'ємним компонентом фінансових технологій, які стрімко розвиваються. Їхня популярність пояснюється можливістю здійснювати швидкі, децентралізовані та економічно вигідні фінансові операції без залучення посередників. Це сприяє спрощенню та доступності транзакцій, незалежно від географічного розташування учасників або часових обмежень.

Наголошено, що процес легалізації коштів, отриманих злочинним шляхом, є серйозним кримінальним правопорушенням, яке становить загрозу економічній стабільності, правопорядку та міжнародній фінансовій безпеці. Головною метою таких дій є надання незаконно здобутим коштам легального вигляду для подальшого використання в офіційній фінансовій системі. Відмивання грошей включає кілька ключових етапів: введення коштів у фінансовий обіг, їхнє переміщення через серію транзакцій та інтеграцію у легальний економічний сектор. Доведено, що класична триетапна схема відмивання грошей залишається актуальною і в контексті використання цифрових активів, проте сучасні технології додають нові ризики та складнощі на кожному з етапів.

У сучасному світі операції з віртуальними активами нерідко використовуються для «відмивання» коштів, оскільки вони значно ускладнюють встановлення особи учасників транзакцій. Проаналізовано основні способи легалізації віртуальних активів, які є найбільш поширеними: 1) централізовані біржі; 2) міксери; 3) міжмережеві мости; 4) платформи онлайн-казино. Централізовані біржі, попри наявність регуляторних вимог, залишаються вразливими до зловживань через недостатню суворість процедури ідентифікації користувачів. Міксери та міжланцюгові мости значно ускладнюють роботу правоохоронних органів, оскільки роблять відстеження походження коштів надзвичайно складним. Це вказує на необхідність розробки та впровадження ефективніших заходів контролю та регулювання у сфері операцій із цифровими активами. Крім того, онлайн-казино дозволяють приховувати фінансові потоки через ставки, що ускладнює їх моніторинг і контроль.

Ключові слова: легалізація (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом, легалізація за допомогою віртуальних активів, протидія, віртуальний актив, цифрова валюта, цифровий актив, криптоактиви, криптовалюта.

Committing any criminal offence inevitably leads to socially dangerous consequences and harms social relations protected by law. At the global level, legalization (laundering) of the proceeds of crime recognized as is a serious threat to the economic security and political stability of states and individual regions.

Disposition of Part 1 of Art. 209 of the Criminal Code of Ukraine determines the legalization (laundering) of property obtained by criminal means, such as acquisition, possession, use, disposal of property in respect of which actual circumstances indicate its receipt by criminal means, including financial transaction, transaction with such property, or transfer, change of form (transformation) of such property, or acts aimed at concealing, masking the origin of such property or possession of it, the right to such property, the sources of its origin, location, if these acts were committed by a person who knew or should have known that such property was directly or indirectly, fully or partially obtained by criminal means [1].

Various "schemes" of legalization of illegal income led to significant financial losses for states, including millions of unpaid taxes, which should be aimed at meeting the social

needs of the population. The main reason for the actualization of this problem is a serious threat to national and global security. "Laundered" funds are often used to finance terrorism, enrich drug traffickers, distribute drugs through established channels, human trafficking, and carry out financial frauds that undermine stability and security in the world [2, P. 25].

The current development of digital technologies creates new opportunities for the economy, but at the same time generates risks associated with the use of virtual assets in criminal activities. This contributes to the growth of risks of legalization of criminal proceeds both at the national level and outside Ukraine. Virtual assets, as an innovative tool for financial transactions, have unique characteristics that significantly complicate their control and regulation. Blockchain technologies, the anonymity of transactions, and the absence of centralized control bodies create attractive conditions for criminals seeking to legalize illegally obtained funds. Of particular concern is the fact that such actions often remain outside the traditional control mechanisms, complicating the work of law enforcement agencies.

The scientific literature and modern legislative acts of many countries have already formulated a generalized legal definition of the object of study, which is widely known as "cryptocurrency." At the same time, in Ukraine, after the adoption of key regulatory acts, this term officially took the form of a "virtual asset."

The normative-defined concept of "virtual asset," in the context of legal relations arising in connection with the turnover of virtual assets, is placed in the Law of Ukraine "On Virtual Assets" of 17.02.2022 No. 2074-IX, which refers to the intangible good that is the object of civil rights, has a value and is expressed by the totality of data in electronic form. The existence and turnover of a virtual asset are ensured by a system for ensuring the turnover of virtual assets. A virtual asset can certify property rights, including claims to other objects of civil rights [3].

The adopted Law of Ukraine "On Virtual Assets" has not yet entered into force due to the need to comply with the legislative requirement, which provides for the preliminary adoption of the Law of Ukraine on Amendments to the Tax Code of Ukraine regarding the peculiarities of taxation of operations with virtual assets.

The Law of Ukraine "On Virtual Assets" is not the only law that defines the concept of virtual assets. Thus, in the Law of Ukraine dated 06.12.2019 No. 361-IX "On Prevention and Counteraction to Legalization (Laundering) of Proceeds from Crime, Terrorist Financing and Financing the Proliferation of Weapons of Mass Destruction," in the current version, a virtual asset is proposed to be understood as a digital expression of value, which can be traded in digital format or transferred and which can be used for payment or investment purposes [4].

Today, virtual assets are financial instruments, without which it is already impossible to imagine our modernity. The virtual asset market continues to develop actively, and Ukraine continues to occupy a leading position in the ratings for their use. So, in 2024, according to the rating of the TripleA payment system, Ukraine took the eighteenth place in the top 30 among the countries of the world that own cryptocurrency assets (10.02% of the population) [5].

In modern conditions, transactions with virtual assets often become tools for "laundering" money, since they complicate the process of identifying the persons carrying out these transactions. For example, various laundering schemes can be implemented through virtual assets, which almost completely make it impossible to identify the person behind the criminal activity [6, P. 127].

Chainalysis, a leader in blockchain analytics, has released a six-month report on cryptocurrency money laundering. According to the report (as of June 2024), cryptocurrencies worth \$22.2 billion were transferred from anonymous email addresses in 2023, which is a significant decrease compared to 2022, when this figure was \$31.5 billion. This drop is partly due to a decrease in the total volume of cryptocurrency transactions, both legal and illegal. However, activity in the field of money laundering decreased significantly by 29.5%, while the total volume of transactions decreased by 14.9% [7].

Virtual assets, which ensure the anonymity of users and transactions, are often used in a criminal environment due to the ability to quickly move illegally obtained assets between countries. They are in high demand in such schemes. These currencies can be either convertible into national ("fiat") money or non-convertible.

In support of this, according to the report of the Financial Action Task Force (FATF), convertible virtual assets that can be exchanged for real money or other assets have a high risk of illegal use. This is due to their ability to provide a greater level of anonymity compared to traditional cashless payments. In addition, they allow anonymous transfers in cases where the identity of the sender and recipient are not properly identified [8].

Methods of legalization of criminal proceeds are extremely diverse and often have a complex and hidden structure. This allows us to talk not about individual methods, but about a comprehensive system of methods and technological schemes of washing, which consist of three main stages.

The first stage – often involves the initial receipt of virtual assets or other virtual assets that can be obtained illegally, for example, through fraudulent operations or cybercrime. At this stage, criminals can convert cash into cryptocurrencies or other virtual assets through various platforms, which are sometimes located in countries with soft regulations.

The second stage involves the implementation of operations to entangle traces of the origin of assets. In the case of virtual assets, this can occur through tools such as mixers (mixing virtual assets to complicate their tracking), decentralized platforms, or transactions with the withdrawal of assets through various blockchains. Such actions make tracking the movement of assets more difficult for law enforcement agencies.

The third stage – "cleared" funds return to the economy as legal income. In the case of virtual assets, this can include exchanging virtual assets for fiat money through exchanges, investing in legal businesses using virtual assets, or using them to buy goods and services. Virtual assets can also be used to finance various legal projects, which allows you to legalize funds directly through digital channels.

So, the traditional three-step model of money laundering remains relevant for virtual assets, but digital technologies add new opportunities and complications at each stage. This requires constant adaptation of the approaches of legislators and regulators to effectively counter property laundering, considering the peculiarities of virtual assets and rapid technological progress in this area.

Virtual assets are often "laundered" through various platforms that provide anonymity and avoid regulatory restrictions. These platforms make it difficult to track the origin of funds, which emphasizes the need for increased regulation and control to combat illegal financial transactions in the field of virtual assets.

The main, most common ways of "laundering" virtual assets today are: 1) centralized platforms; 2) mixers; 3) bridges; and 4) online casino sites. Consider each of them in detail.

According to a 2024 crypto crime report from Chainalysis, more than 50% of illegally mined funds end up on centralized exchanges, both directly and through various obfuscation methods. This includes practices such as using anonymous networks or breaking up transactions making it difficult or impossible to track virtual asset transactions [9].

Currently, many centralized services process millions of dollars of illegal funds annually. Nevertheless, one can notice a downward trend in volumes that fall on centralized exchanges – from almost \$2 billion per month at the peak level to about \$780 million. In 2023, the situation mainly resembled 2022 in terms of types of services, used for money laundering, but Chainalysis records a slight decrease in the share of illegal funds, which fall on prohibited services, and the growth of volumes that are directed to gambling services and bridge protocols.

In 2023, the use of inter-chain bridges for money laundering by attackers has increased, especially among crypto thieves. In total, in 2023, inter-link bridges received \$743.8 million worth of virtual assets from illegal addresses, up significantly from \$312.2 million in 2022 [9].

Inter-chain transactions can be performed using inter-chain bridges. The use of bridges is often seen in conjunction with decentralized exchanges, as criminals often require the exchange of tokens between blockchains before converting to bridges. As soon as criminal funds are converted to another token or transferred to another blockchain, their trail is confused. Attempts to track them through tokens or blockchain require investigation, which often turns out to be impossible

or unsuccessful. Even though transactions with virtual assets are registered in the public register (which allows anyone to track the movement of coins and tokens), this is a difficult task for people who, for various reasons, want to hide the origin and purpose of their transactions. One of the last opportunities to "solve this problem" is the use of cross bridges, which are often used by money launderers to hide their traces.

The following is worth mentioning services-mixers, which are used to split the initial coins and their subsequent exchange for other virtual assets. So, funds can go through hundreds of addresses, making it difficult to track the original owner. The principle of operation of such services is simple, they take virtual assets from different customers, and "mix" them, the result is a "mix" that does not allow you to track the owner of the money.

In other words, the main purpose of this method of "laundering" is to increase the privacy of users, losing the ability to track the path of coins sent by the users themselves. The definition of a mixer follows from the fact that these services mix, in fact, a different number of coins sent from separate addresses and send a random number of virtual coins to each address. This causal process is repeated until the total amount of the coins returns to the user's wallet.

In April 2022, mixers reached a peak in popularity, exceeding \$1.5 billion. In 2024, monthly figures range from \$300–700 million [9].

Next, one of the common ways of "laundering" virtual assets is the use of online casino sites to carry out the legalization (laundering) of property obtained by criminal means, using virtual assets.

Online gambling has become part of an actively developing multi-billion-dollar industry. This area includes both legal and illegal ways of exchanging virtual assets for real money, which creates an imbalance in economic processes. One of the biggest problems in the context of money laundering is the activity associated with gambling and sports bets on the Internet since these services are often used to carry out illegal financial transactions [10].

While traditional casinos may provide criminals with the ability to convert physical "dirty" cash into casino chips,

online gambling creates different kinds of money laundering risks, particularly because of one aspect: increased anonymity.

ComplyAdvantage – a company that specializes in providing solutions in the field of combating financial crimes, in particular money laundering and terrorist financing, represents some of the common schemes used by fraudsters to launder money through online gambling platforms. Among them: 1. Smurfing: Breaking down large amounts into smaller, less visible transactions to avoid detection. 2. Coordinated bets: Betting on deposit funds, colluding with other players, and coordinated bets to hide the origin of money. 3. Chip Reset: Intentionally playing chips to another player at an online poker table to covertly transfer funds. 4. Player-to-player transfers: Using gambling accounts to make illegal transactions between parties through direct transfers. 5. Gnoming: Using multiple accounts to help one player win and another lose in head-to-head matches. 6. Hiding: Hiding illegal funds in gambling accounts without immediate withdrawal, using the same anonymous banking method for their further withdrawal [11].

In the future, criminals "legalize" money by converting it into "casino game currency," withdrawing it to electronic wallets and then purchasing goods [12, P. 332].

It follows from the study that the legalization of proceeds from crime is a destructive phenomenon, but at the same time capable of dynamic development and adaptation in conditions of various economic and political realities. The spread of this phenomenon today is significant, while the typology of money laundering schemes is constantly improving and taking on new forms. Centralized exchanges remain a common means for anonymous transactions due to relaxed user identification requirements on some platforms. Mixers are used to merge transactions, erasing traces of the primary source of assets and complicating their control. Inter-chain bridges allow transfers between different blockchains, further confusing traces of transactions. Online casinos create opportunities to exchange funds through bets, making it difficult to track financial flows. The widespread use of these anonymization technologies requires improved detection and control of money laundering.

REFERENCES

1. Кримінальний кодекс України: Закон від 05.04.2001 № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*, 2001, № 25-26, ст. 131.
2. Думчиков М. О., Анісімова Ю. В. Легалізація (відмивання) доходів, отриманих злочинним шляхом: сутність та причини виникнення. *Журнал східноєвропейського права*. 2021. № 87. С. 24–29.
3. Про віртуальні активи: Закон України від 17.02.2022 № 2074-IX. *Офіційний вісник України*. 2022. № 31. С. 15. Ст. 1629.
4. Про запобігання та протидію легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення: Закон України від 06.12.2019 № 361-IX. *Відомості Верховної Ради України*, 2020, № 25, ст.171.
5. The State of Global Cryptocurrency Ownership in 2024 – TripleA. TripleA. URL: <https://triple-a.io/cryptocurrency-ownership-data/>
6. Динту В. А., Мітрофанов А. А. Bitcoin у системі легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2017. Т. 19. С. 122–129.
7. The 2024 Crypto Crime Report. Chainalysis. 2024. URL: <https://www.chainalysis.com/wp-content/uploads/2024/06/the-2024-crypto-crime-report-release.pdf>
8. Guidance for a Risk-Based Approach to Virtual Currencies. FATF. 2015. URL: <https://www.fatf-gafi.org/content/dam/fatf-gafi/guidance/Guidance-RBA-Virtual-Currencies.pdf.coredownload.inline.pdf>
9. The 2024 Crypto Crime Report. Chainalysis. 2024. URL: <https://www.chainalysis.com/wp-content/uploads/2024/06/the-2024-crypto-crime-report-release.pdf>
10. Кузьменко О. В., Бойко А. О., Доценко Т. В. Ризик легалізації коштів клієнтом банку від азартних ігор, що проводяться в мережі Інтернет: підходи до вимірювання. *Вісник Сумського державного університету. Серія Економіка*, 2022. № 3. С. 31–41.
11. Money laundering through online gambling. ComplyAdvantage. 2024. URL: <https://complyadvantage.com/insights/online-gambling-money-laundering/>
12. Думчиков М. О. Способи легалізації (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом у кіберпросторі. *Аналітичне-порівняльне правознавство*, 2022. № 5. С. 330–334.

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНІ ЗАСАДИ УЧАСТІ ЗАХИСНИКА У ВИЗНАЧЕННІ ДОПУСТИМОСТІ ДОКАЗІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ ЩОДО УХИЛЕННЯ ВІД СПЛАТИ ПОДАТКІВ

CRIMINAL PROCEDURAL PRINCIPLES FOR THE PARTICIPATION OF DEFENSE COUNSEL IN DETERMINING THE ADMISSIBILITY OF EVIDENCE IN CRIMINAL PROCEEDINGS CONCERNING TAX EVASION

Добрянська Н.В., к.ю.н., професор,
доцент кафедри державно-правових і гуманітарних наук

Навчально-науковий гуманітарний інститут Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Давиденко В.В., адвокат

У статті досліджено допустимість доказів у кримінальному провадженні щодо ухилення від сплати податків, що є ключовим питанням для сторони захисту, оскільки від цього залежить законність притягнення особи до відповідальності. Враховуючи складність податкових злочинів та активне використання слідчими органами аналітичних матеріалів, документальних перевірок і негласних слідчих (розшукових) дій, у статті доведено, що адвокат повинен володіти ефективними тактичними прийомами для виявлення порушень законності під час збору доказів.

Автором у статті розглядаються критерії допустимості доказів відповідно до Кримінального процесуального кодексу України та судової практики, зокрема практики Верховного Суду. Особливу увагу приділено питанням визнання доказів недопустимими через порушення порядку їх збирання, неналежне оформлення протоколів слідчих дій, використання неналежних або незаконних джерел інформації. Аналізуються типові порушення, допущені слідчими органами, зокрема проведення обшуків без належного обґрунтування, вилучення документів без дотримання процесуальних гарантій, а також застосування експертних висновків без врахування методологічних вимог.

У дослідженні також розглядаються процесуальні механізми оскарження доказів стороною захисту та ефективні стратегії адвоката, зокрема подання клопотань про виключення доказів, заперечення проти висновків експертиз, доведення порушень під час проведення негласних слідчих дій.

Таким чином, дослідження має на меті не лише теоретичний аналіз проблеми допустимості доказів, а й вироблення конкретних тактичних прийомів для адвокатів, які працюють у сфері захисту клієнтів від кримінального переслідування за ухилення від сплати податків, а також розробленню пропозицій щодо удосконалення кримінального процесуального законодавства у цій сфері.

Ключові слова: слідчі дії, ухилення від сплати податків, допустимі докази, захисник.

The article examines the admissibility of evidence in criminal proceedings on tax evasion, which is a key issue for the defense, since the legality of bringing a person to justice depends on it. Given the complexity of tax crimes and the active use by investigative bodies of analytical materials, documentary checks and covert investigative (detective) actions, the article proves that a lawyer must possess effective tactical techniques to identify violations of legality during the collection of evidence.

The author examines the criteria for the admissibility of evidence in accordance with the Criminal Procedure Code of Ukraine and judicial practice, in particular the practice of the Supreme Court. Special attention is paid to the issues of recognizing evidence as inadmissible due to violations of the procedure for its collection, improper execution of protocols of investigative actions, use of improper or illegal sources of information. Typical violations committed by investigative bodies are analyzed, including conducting searches without proper justification, seizing documents without observing procedural guarantees, and using expert opinions without taking into account methodological requirements.

The study also examines procedural mechanisms for challenging evidence by the defense and effective strategies for the attorney, including filing motions to exclude evidence, objecting to expert opinions, and proving violations during covert investigative actions.

Thus, the study aims not only to theoretically analyze the problem of admissibility of evidence, but also to develop specific tactical techniques for lawyers working in the field of protecting clients from criminal prosecution for tax evasion, as well as to develop proposals for improving criminal procedural legislation in this area.

Key words: investigative actions, tax evasion, admissible evidence, defense attorney.

Постановка проблеми. Проблема допустимості доказів у кримінальному провадженні щодо ухилення від сплати податків є надзвичайно актуальною, оскільки в таких справах часто спостерігаються процесуальні порушення з боку слідчих органів. З огляду на складність податкового законодавства та специфіку фінансово-господарських операцій, правоохоронні органи нерідко використовують недопустимі докази, тобто отримані з порушенням встановленого порядку. Це може включати проведення обшуків проведених з істотним порушенням прав та свобод людини, незаконне вилучення документів, некоректне застосування експертних висновків, а також використання матеріалів податкових перевірок без належного процесуального оформлення.

Захист у таких провадженнях потребує глибокого розуміння не лише норм кримінального процесу, а й практики Верховного Суду (ВС) та Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) щодо оцінки допустимості доказів. Від здатності адвоката правильно вибудувати тактичну лінію захисту та своєчасно оскаржити недопустимі докази

залежить правомірність кримінального переслідування та дотримання принципу верховенства права.

Зважаючи на посилення боротьби держави з податковими злочинами, а також активне застосування слідчими негласних слідчих (розшукових) дій, питання дотримання прав осіб, підозрюваних у податкових правопорушеннях, набуває особливого значення. Недопустимі докази можуть стати підставою для закриття провадження або виправдання особи, що підтверджує важливість їх критичної оцінки адвокатом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Деякі питання, пов'язані з участю захисника у кримінальному провадженні щодо ухилення від сплати податків вивчали такі науковці як В. І. Борисов, М. В. Ковалів, О. В. Музиченко, Н. В. Нетеса, Н. О. Обловацька та ін. Разом з тим, вказані наукові дослідження, головним чином, зосереджені на більш вузьких проблемах щодо допустимості доказів. Проте, стосовно кримінально-процесуальних аспектів участі захисника щодо визначення допустимості доказів у кримінальному провадженні щодо ухилення

від сплати податків, у вітчизняній науковій літературі не достатньо наукових досліджень.

Формулювання цілей статті. Метою цього дослідження є аналіз процесуальних підстав для визнання доказів недопустимими у кримінальних провадженнях щодо ухилення від сплати податків та розробка ефективних тактичних прийомів адвоката для їх оскарження. Завданнями дослідження є: вивчення теоретичних основ допустимості доказів у кримінальному процесі; аналіз типових порушень під час проведення слідчих дій у податкових справах; дослідження практики судів щодо виключення доказів, отриманих з порушенням закону; формування практичних рекомендацій для адвокатів щодо заперечення доказів, використання правових механізмів їх виключення та вибору стратегії захисту.

Виклад основного матеріалу. Відповідальність за ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів) передбачено ст. 212 Кримінального кодексу України (КК України) [1]. При цьому, типові слідчі дії, включаючи порядок збирання та оцінки доказів у кримінальному провадженні урегульований у Кримінальному процесуальному кодексі України (КПК України).

Для визначення критеріїв допустимості доказів необхідно звернутися до аналізу ст. ст. 84, 86 та 87 КПК України [2]. Зокрема, стаття 84 КПК України визначає, що доказами у кримінальному провадженні є фактичні дані, отримані у передбаченому законом порядку, на підставі яких встановлюються обставини, що мають значення для справи. Вони можуть бути отримані з показань, документів, висновків експертів, матеріалів негласних слідчих (розшукових) дій тощо.

Основним критерієм допустимості доказів є: законність джерела – докази мають бути зібрані лише із законних джерел, визначених КПК України. Адже ст. 86 КПК України закріплює процесуальний порядок отримання – доказ має бути отриманий відповідно до вимог КПК України (наприклад, проведення обшуку лише за ухвалою суду, дотримання прав особи під час допиту тощо). Щодо належності доказу ст. 85 КПК України передбачає отримання відомостей, що безпосередньо стосуються предмета доказування.

У провадженнях щодо ухилення від сплати податків найчастіше докази отримуються через документальні перевірки, аналітичні довідки податкових органів, висновки експертів та первинну, бухгалтерську документацію. Важливо, щоб такі матеріали були отримані у межах передбачених законом процесуальних процедур, оскільки будь-які порушення можуть ставити під сумнів їх допустимість, як доказу.

Разом з тим у судовій практиці сформувалася правова позиція, відповідно до якої докази, отримані з порушенням вимог КПК України, можуть бути використані судом як допустимі лише у разі, якщо ці порушення не є істотними, тобто не могли вплинути та не впливають на достовірність отриманих фактичних даних; порушення є суттєвими (такими, що породжують сумніви у достовірності доказів), втім такі сумніви можуть бути усунуті іншими зібраними допустимими доказами (наприклад, постановою Верховного Суду від 17 жовтня 2023 року по справі № 455/844/16-к) [3; 4].

В аспекті дослідження проблеми допустимості доказів саме у кримінальному провадженні щодо ухилення від сплати податків, у науковій літературі звертається увага, що якщо на момент розгляду кримінального провадження за ст. 212 КК є невирішений правовий спір про наявність у суб'єкта підприємницької діяльності обов'язку сплатити податок та про розмір цього податку, то це не дає підстав поза розумним сумнівом констатувати наявність суспільно небезпечного діяння (ухилення від сплати податків) і суспільно небезпечних наслідків (фактичне ненадходження до бюджетів чи державних цільових фондів коштів у зна-

чних, великих або особливо великих розмірах), а отже ознак кримінального правопорушення, передбаченого за цією статтею [5, с. 542].

Ба більше, варто зазначити, що допустимість доказів у кримінальному провадженні щодо ухилення від сплати податків, необхідно оцінювати, виходячи з визначених способів винищення відповідного кримінального правопорушення.

Як вказують з цього приводу деякі науковці, спосіб, хоча й не включений до законодавчого визначення злочину, передбаченого статтею 212 КК України (тобто не є ознакою, яка впливає на кваліфікацію діяння), але заслуговує на визнання необхідним структурним елементом кримінально-правової характеристики досліджуваного злочину, оскільки, зокрема, знання про типові способи винищення цих кримінальних правопорушень дозволяє розробити ефективні методики їх розслідування [6, с. 489].

Аналіз ст. 87 КПК України [2], що визначає критерії недопустимості доказів, дозволяє дійти висновку, що докази визнаються недопустимими, якщо вони отримані з порушенням прав людини, у тому числі: отримання доказів із застосуванням насильства, погроз або інших незаконних методів; порушення права особи на захист – наприклад, якщо підозрюваного допитували без адвоката; отримання доказів з порушенням правил проведення слідчих та негласних слідчих (розшукових) дій – наприклад, проведення обшуку без ухвали суду або втручання у приватне життя без законних підстав; отримання доказів органом чи особою, які не мали на це повноважень.

Застосовуючи вказані критерії допустимості/недопустимості до кримінальних проваджень у справах про ухилення від сплати податків, можна дійти висновку, що поширеними підставами для визнання доказів недопустимими є: отримання фінансових документів без дотримання процесуальних гарантій (наприклад, вилучення оригіналів документів під час обшуку без відповідного судового дозволу та без подальшого звернення до суду для легалізації вилученого); використання аналітичних довідок як доказів – податкові органи можуть складати аналітичні довідки, які не є первинними документами та не можуть використовуватися як докази у кримінальному провадженні; порушення порядку проведення податкових перевірок – якщо перевірку проведено з порушеннями (наприклад, без належного повідомлення платника податків), її результати можуть бути визнані недопустимими у кримінальному процесі тощо.

Таким чином, у податкових кримінальних провадженнях адвокат повинен ретельно аналізувати, яким чином були отримані докази, та використовувати можливості оскарження у разі виявлення порушень. Це дозволяє не лише забезпечити ефективний захист клієнта, а й сприяти дотриманню принципів законності і справедливості у кримінальному процесі.

Важливу роль під час визначення допустимості доказів у кримінальному провадженні відіграє захисник [7, с. 12].

Право особи на захист є одним із визначальних принципів кримінального процесу. З цього приводу у науковій літературі зазначається, що основним механізмом реалізації та найбільш ефективне забезпечення дотримання прав та свобод особи під час кримінального судочинства є інститут захисту та представництва у кримінальному провадженні [8, с. 178].

Право адвоката приймати участь у збиранні відомостей про факти, що можуть бути використані як докази, закріплена у ст. 20 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [9].

У кримінальних провадженнях, пов'язаних із ухиленням від сплати податків, роль адвоката не обмежується лише представництвом клієнта в суді. Він виконує стратегічно важливу функцію щодо збору, аналізу та оскарження доказів, що може суттєво вплинути на результат справи.

Основні аспекти його діяльності можна поділити на проактивну (збір та подання доказів) і реактивну (оскарження та виключення недопустимих доказів) стратегії.

1. Проактивна роль адвоката: збирання доказів на користь клієнта. Адвокат має самостійно збирати докази, які підтверджують невинуватість клієнта або ставлять під сумнів доводи слідства. Це може включати: витребування копій фінансової документації (договори, платіжні доручення, первинні бухгалтерські документи, звіти, податкові декларації); аналіз висновків податкових перевірок – оцінка їхньої обґрунтованості та можливих процесуальних порушень; отримання висновків експертиз (економічних, бухгалтерських, податкових) для спростування висновків слідства тощо.

2. Реактивна роль адвоката: подання клопотань про визнання доказів недопустимими. Адвокат аналізує, чи дотримано процесуальних норм при отриманні доказів слідством. Якщо були порушення (наприклад, обшук без ухвали суду, порушення процедури вилучення документів), документ викликає сумнів у його достовірності, він на підставі ст. 358 КПК України ініціює виключення його із числа доказів. Адвокат має право звертатися до суду або слідчого судді із клопотаннями про визнання недопустимими доказів, отриманих із порушенням прав клієнта. Це зокрема стосується й: матеріалів негласних слідчих дій, якщо вони проводилися без законних підстав; податкових довідок і аналітичних матеріалів, які не є доказами у кримінальному процесі; експертних висновків, складених із порушенням методології або на підставі неповних даних.

Отже, роль захисника у кримінальному провадженні щодо ухилення від сплати податків є багатогранною. Він не лише захищає клієнта в суді, а й активно формує доказову базу, працює з експертами, аналізує матеріали слідства та бореться за виключення недопустимих доказів. Ефективна адвокатська стратегія у таких справах значно підвищує шанси на справедливий судовий розгляд і запобігає незаконному переслідуванню осіб, які можуть бути необґрунтовано обвинувачені.

У чинному КПК України закріплено право адвоката-захисника на активну участь у процесі доказування, проте на практиці існують певні законодавчі прогалини, що обмежують його можливості у зборі та дослідженні доказів. Саме для дотримання загальних засад кримінального провадження, зокрема передбаченої ст. 7 та ст. 22 КПК України змагальності сторін та свободи в поданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості, необхідно внести низку змін до кримінально-процесуального законодавства [2].

З цією метою можна запропонувати розглянути такі напрямки внесення змін та доповнень до КПК України:

1. Надання захиснику рівних процесуальних можливостей щодо ініціювання збору доказів: оскільки наразі слідчі органи мають значно більше повноважень щодо збору доказів, ніж сторона захисту. Адвокат подекуди може лише подавати клопотання про проведення слідчих дій, однак слідчий чи суд може їх відхилити без належного обґрунтування, ба більше, слідчий часом взагалі залишає їх без відповіді. Для вирішення цієї проблеми необхідно внести зміни до КПК України, передбачивши обов'язковий розгляд клопотань адвоката про збирання доказів та їх мотивоване задоволення або відхилення; запровадити механізм ініціювання слідчих дій стороною захисту через незалежний судовий контроль (аналогічно до клопотань слідчого).

2. Посилення прав адвоката під час слідчих дій. Хоча адвокат має право бути присутнім під час проведення обшуку, його повноваження є обмеженими – він не може контролювати весь процес або фіксувати порушення у спосіб, що мав би юридичні наслідки. Щоб вирішити вказаний недолік можна законодавчо закріпити обов'язкову присутність адвоката під час проведення обшуку в приміщеннях,

що належать підозрюваному, його компаніям або адвокатському об'єднанню чи бюро; надати адвокату право фіксувати слідчі дії на аудіо– та відеозаписи для подальшої оцінки їх законності, виключивши будь-яку можливість вилучення слідчим пристроєм яким фіксується запис.

3. Розширення прав сторони захисту при проведенні експертиз. У податкових справах експертиза відіграє вирішальну роль, проте знаходження у сторони обвинувачення вилучених оригіналів речей і документів породжує упереджене ставлення останньої при використанні їх в процесі проведення експертизи. З огляду на це можна запропонувати обов'язковість виконання слідчим клопотання сторони захисту щодо передачі оригіналів речей і документів або будь-яких доказів для проведення експертизи, без необхідності узгодження зі слідчим суддею або прокурором.

4. Посилення судового контролю за відмовами у задоволенні клопотань сторони захисту. На практиці суд часто відхиляє клопотання адвоката про допущення доказів або проведення додаткових слідчих дій без належного обґрунтування. Для вирішення вказаної проблеми можна запропонувати: внести до КПК норму про обов'язкове мотивоване рішення суду у разі відмови в задоволенні клопотання сторони захисту; надати адвокату право оскаржувати необґрунтовану відмову слідчого судді у задоволенні клопотання в апеляційному порядку.

5. Впровадження інституту – «слідство адвоката». Сторона захисту обмежена у можливостях проведення власного досудового розслідування, тоді як сторона обвинувачення має доступ до всіх слідчих інструментів. Для розв'язання вказаного недоліку можна розглянути можливість запровадження механізму «слідства адвоката» – розширена можливість для адвоката самостійно збирати докази, зокрема проводити опитування свідків за відсутності у них можливості відмовитись від опитування без законних на те підстав, отримувати оригінали документів у підприємств, тощо; визнати матеріали, зібрані адвокатом у межах «слідства адвоката», такими ж допустимими доказами, як і докази сторони обвинувачення.

Отже, захисник у кримінальному процесі щодо ухилення від сплати податків виконує ключову функцію у забезпеченні дотримання прав підозрюваного та запобіганні свавільному кримінальному переслідуванню. Проте чинне законодавство все ще містить дисбаланс на користь обвинувачення, що суттєво обмежує можливості адвоката у процесі збирання доказів.

Внесення запропонованих змін до КПК України дозволить: створити баланс процесуальних можливостей між стороною обвинувачення та стороною захисту; підвищити якість доказової бази та мінімізувати випадки використання недопустимих доказів; посилити контроль за дотриманням прав підозрюваних та унеможливити фальсифікацію доказів.

Ці зміни зроблять кримінальний процес більш справедливим, забезпечать реальне змагальне судочинство та сприятимуть правовій захищеності осіб, обвинувачених у податкових злочинах.

Висновки. Таким чином, допустимість доказів у кримінальному провадженні щодо ухилення від сплати податків є критично важливим аспектом, який безпосередньо впливає на справедливість судового розгляду та законність притягнення особи до відповідальності. Дослідження показало, що у таких провадженнях порушення процесуальних норм під час збору доказів можуть виражатися у допущенні незаконних обшуків, неналежному вилученні документів, використанні сумнівних експертних висновків та застосуванні негласних слідчих (розшукових) дій із порушенням прав особи.

Проаналізувавши законодавчу базу, судову практику та типові порушення правоохоронних органів, можна зробити висновок, що ефективний захист у таких справах

має базуватися на принципах законності, обґрунтованості та критичного аналізу кожного доказу. Зокрема, адвокат має активно використовувати механізми оскарження доказів, подавати клопотання про визнання їх недопустимими.

Практичні рекомендації, сформульовані в межах цього дослідження, дозволяють розробити ефективну тактику

захисту, яка спрямована на: ретельний аналіз законності проведених слідчих дій; виявлення та доведення порушень процесуального порядку під час збирання доказів; використання судової практики для обґрунтування позиції захисту; застосування механізмів виключення недопустимих доказів для забезпечення прав клієнта.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення – 10.03.2025).
2. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення – 10.03.2025).
3. Постанова Верховного Суду від 17 жовтня 2023 року у справі № 455/844/16-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114423741> (дата звернення – 10.03.2025).
4. Мамченко Н. Критерії визнання доказів недопустимими обумовлюють диференційований порядок вирішення питання щодо їх недопустимості, – Верховний Суд. Судово-юридична газета. 2023. URL : <https://sud.ua/uk/news/publication/284300-kriterii-priznaniya-dokazatelstv-nedopustimymi-obuslovliuyut-differentsirovannyy-poryadok-resheniya-voprosa-ikh-nedopustimosti-verkhovnyy-sud> (дата звернення – 10.03.2025).
5. Музиченко О.В., Обловацька Н. О., Карандась М. В. Окремі аспекти доказування у кримінальних провадженнях щодо ухилення від сплати податків: судова практика. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 4. С. 541–544.
6. Борисов В. І., Нетеса Н. В., Олійниченко В. В. Способи кримінально протиправних посягань на фінансову систему України при ухиленні від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів). *Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice*. 2021. № 4(35). С. 486–494.
7. Ковалів М. В., Єсімов С. С., Проць І. М. та ін. Адміністративно-правовий захист прав платників податків: навч. посібн. Львів : СПОЛОМ, 2021. 240 с.
8. Рогатинська Н. Процесуальні особливості інституту представництва у кримінальному провадженні. Актуальні проблеми правознавства. 2023. № 4. С. 174–179.
9. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 05.07.2012 № 5076-VI. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#n146> (дата звернення – 10.03.2025).
10. Постанова Верховного Суду від 01 листопада 2023 року у справі № 462/3127/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114726887> (дата звернення – 13.03.2025).

ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА НЕЗАКОННЕ ПЕРЕПРАВЛЕННЯ ОСІБ ЧЕРЕЗ ДЕРЖАВНИЙ КОРДОН УКРАЇНИ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ

PROBLEMS OF CRIMINAL LIABILITY FOR ILLEGAL TRANSPORTATION OF PERSONS ACROSS THE STATE BORDER OF UKRAINE DURING MARTIAL LAW

Лапкін А.В., д.ю.н., доцент,
доцент кафедри трудового права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті досліджуються проблеми кримінальної відповідальності за незаконне переправлення осіб через державний кордон України під час воєнного стану. Метою дослідження є з'ясування проблем праворозуміння та правозастосування положень закону України про кримінальну відповідальність за незаконне переправлення осіб через державний кордон України під час воєнного стану та вироблення пропозицій щодо їх розв'язання.

На підставі аналізу положень українського законодавства та теоретичних праць проаналізовано основний склад кримінального правопорушення, передбаченого ст. 332 КК України. Обґрунтовано, що норми статей 332 та 332² КК України, а також ст. 204¹ КУпАП утворюють єдину платформу боротьби з явищем нелегальної міграції. Водночас кожна із них має чітко визначену сферу дії та суб'єкта відповідальності.

Кримінальна відповідальність за ст. 332 КК України встановлена лише для переправника, а також організаторів та пособників переправлення мігрантів. За незаконний перетин державного кордону для мігранта передбачена адміністративна відповідальність за ст. 204¹ КУпАП, однак у разі, коли дії щодо перетину державного кордону становлять особливу суспільну небезпечність та мають на меті заподіяти шкоду інтересам держави, то настає кримінальна відповідальність за ст. 332² КК України.

Аргументовано, що кримінальне правопорушення, передбачене ст. 332 КК України може бути вчинено виключно щодо переправлення через державний кордон іншої особи (мігранта), який не несе кримінальної відповідальності за ст. 332 КК України. Організація, керівництво чи сприяння як форми об'єктивної сторони кримінального правопорушення за ст. 332 КК України стосуються лише переправлення, а не перетину державного кордону мігрантом. Відповідно, жодні діяння мігранта, вчинені стосовно свого власного переправлення через державний кордон чи самостійного перетину державного кордону, не підлягають кваліфікації за ст. 332 КК України.

Ключові слова: кримінальні правопорушення у сфері недоторканності державних кордонів, незаконне переправлення осіб через державний кордон, нелегальна міграція, незаконний перетин державного кордону, мігрант, переправник.

The article examines the issues of criminal liability for illegal trafficking of persons across the State border of Ukraine during martial law. The purpose of the study is to clarify the problems of legal understanding and application of the provisions of the Law of Ukraine on criminal liability for the illegal transfer of persons across the state border of Ukraine during martial law and to develop proposals for its resolution.

Based on the analysis of the provisions of Ukrainian legislation and theoretical works the author analyzes the main corpus delicti of the criminal offence under Art. 332 of the Criminal Code of Ukraine (CCU).

It is substantiated that the norms under Articles 332 and 332² CCU, as well as under Art. 204¹ of the Code of Administrative Offences of Ukraine (CAOU), form a single platform for combating the phenomenon of illegal migration. At the same time, each of them has a clearly defined scope and subject of responsibility.

Criminal responsibility under Art. 332 CCU is established only for the smuggler, as well as organizers and facilitators of smuggling. For illegal crossing of the State border, a migrant is subject to administrative responsibility under Art. 204¹ CAOU, but if the actions of crossing the State border pose a special public danger and are intended to harm the interests of the State, criminal liability arises under Article 332² CCU.

The author argues that the criminal offence under Art. 332 CCU may be committed exclusively with regard to the transfer across the State border of another person (migrant) who is not criminally liable under Art. 332 CCU. Organization, management or facilitation as forms of the objective side of a criminal offence under Art. 332 CCU relate only to the smuggling, not to the crossing of the state border by a migrant. Accordingly, no acts of a migrant committed in relation to his/her own smuggling across the State border or independent crossing of the State border shall be qualified under Art. 332 CCU.

Key words: criminal offences in the field of inviolability of state borders, illegal trafficking of persons across the state border, illegal migration, illegal crossing of the state border, migrant, trafficker.

Постановка проблеми. Після повномасштабного вторгнення Російської Федерації на територію України та запровадження правового режиму воєнного стану набуло значного поширення явище незаконного перетину державного кордону України громадянами України, переважно чоловіками призовного віку. Так, за повідомленнями Державної прикордонної служби (далі – ДПС) України за 2024 рік зафіксовано 59 тис. відмов у перетині кордону, при цьому понад 5,6 тис. порушників зупинені прикордонниками поза пунктами пропуску. Станом на кінець 2024 року від початку повномасштабного вторгнення за участю прикордонників було викрито понад 760 злочинних організованих груп, які сприяли перетину чоловіками державного кордону. Повідомляється, що в різних випадках суми винагороди за сприяння у перетині державного кордону становлять від 3 000 до 20 000 доларів США [1].

Навіть найбільш побіжний підрахунок показує, що «тіньовий ринок» незаконного виїзду за межі України може сягати десятків і навіть сотень мільйонів доларів

США на рік. В аналітичному звіті «Корупційні схеми та ризики під час виїзду з України в умовах воєнного стану» Національне агентство з питань запобігання корупції звернуло увагу на те, що в законодавчих актах прямої або опосередкованої заборони на виїзд чоловіків за кордон не встановлено, а в умовах, коли сам виїзд, здебільшого, здійснюється у «ручному» режимі, це призводить до існування корупційних схем. При цьому запроваджені обмеження призвели до розвитку 8 протиправних та напівлегальних схем виїзду чоловіків за межі України в «обхід» обмеження з метою уникнення мобілізації та в інших приватних інтересах, а також появи принаймні 7 корупційних ризиків з високим рівнем ймовірності реалізації, які пов'язані з отримання неправомірної вигоди за прийняття рішень, вчинення дій або оформлення документів для виїзду за кордон [2].

На практиці кваліфікація дій осіб, які сприяють іншим особам у різні способи перетнути державний кордон, зазвичай здійснюється за ст. 332 «Незаконне переправлення осіб

через державний кордон України» Кримінального кодексу (далі – КК) України. Так, за офіційними статистичними даними Офісу Генерального прокурора, у 2022 р. за цією статтею обліковано 1225 кримінальних правопорушень, у 2023 р. – 2031, у 2024 р. – 3106. Для порівняння слід вказати, що у 2021 році кількість таких облікованих кримінальних правопорушень становила всього 327 [3].

Варто відмітити, що в окремих випадках вчинення злочину, передбаченого ст. 332 КК України, інкримінується народним депутатам, суддям та відомим бізнесменам. Такі ситуації набувають широкого суспільного резонансу, а подеколи – й виразного політичного забарвлення.

Так, народного депутата, члена Комітету з питань транспорту та інфраструктури Верховної Ради України Костянтина Бондарева було повідомлено про підозру за ч. 2 ст. 332, ч. 1 ст. 366 КК України, а саме у тому, що *«починаючи з липня 2022 року народний депутат надсилав від свого імені листи до Державної прикордонної служби України про надання дозволу на виїзд чоловіків під виглядом водіїв, які нібито мали його супроводжувати за кордоном. Задokumentовано 23 випадки, коли на підставі листів народного депутата 18 чоловіків призовного віку перетнули державний кордон без нього, адже він на час їх перетину або вже перебував за кордоном або не виїжджав з країни взагалі»* [4].

В іншому випадку Державне бюро розслідувань (далі – ДБР) повідомило про підозру за ч. 2 ст. 332 КК України народного депутата Олександра Дубінського, який нібито у змові із своїм колишнім помічником, який нині працює керівником громадської організації «Медіаоборона», у серпні 2022 року організував незаконний виїзд за кордон брата своєї цивільної дружини [5].

За інформацією Національного антикорупційного бюро України (далі – НАБУ) в Одеській області викрито організовану групу, що працювала всередині судової системи та допомагала військовозобов'язаним чоловікам незаконно виїжджати за кордон та отримувати відстрочку від мобілізації, у складі організатора злочину – голови суду; чинного судді – колишнього голови суду; судді; адвоката. Їхні дії кваліфіковані за ст. ст. 368, 369, 332, 114¹, 376¹ КК України [6].

Як повідомляють медіа, бізнесмена Геннадія Боголюбова, який нібито незаконно виїхав з країни *«за сприяння прикордонника, який достовірно знав, що йому для перевірки надали документ на ім'я іншої людини»*, підозрюють у вчиненні кримінальних правопорушень, передбачених ч. 3 ст. 357, ч. 3 ст. 27, ч. 2 ст. 332 КК України, а саме у незаконному переправленні осіб через державний кордон та у незаконному заволодінні паспортом [7]. На відміну від інших наведених випадків, у цій ситуації підозра за ст. 332 КК України була повідомлена особі, яка сама виїхала за кордон, тобто нібито організувала переправлення самого себе, що протирічить усталеній правозастосовній практиці переслідування за подібні правопорушення.

В іншому резонансному випадку, коли Анатолій Євдокименко (онук відомої співачки Софії Ротару) разом із батьком був затриманий у березні 2022 р. у складі групи з 8 осіб у Могилів-Подільському Вінницької області під час спроби незаконно перетнути кордон на надувному човні за грошову винагороду переправнику в розмірі 2000 доларів США [8], відомості про притягнення цих осіб до кримінальної відповідальності були відсутні.

Наведені дані засвідчують, що застосування правових норм, які охороняють недоторканність державного кордону, зокрема ст. 332 КК України, на практиці значно розширилося, водночас воно не є одноманітним, а в окремих випадках – обґрунтованим. Це зумовлює виникнення численних теоретичних та прикладних проблем, які потребують належної уваги наукової спільноти.

Проблеми кримінальної відповідальності за правопорушення у сфері недоторканності державних кордонів

розглядали такі дослідники, як, зокрема Л. В. Дорош, З. А. Загиней-Заболотенко, В. О. Івашенко, С. О. Кібальнік, Ю. Б. Курилюк, В. В. Федосєєв та ін. Водночас у науковій юридичній літературі досі не сформована єдина позиція щодо кримінально-правової оцінки явища незаконного перетину державного кордону громадянами України в умовах воєнного стану, а також бракує теоретичних досліджень цього багатогранного явища у нових соціальних реаліях.

Вочевидь, після повномасштабного вторгнення Російської Федерації на територію України змінилися не лише кількісні, а й якісні характеристики порушень недоторканності державного кордону, у зв'язку із чим чинні кримінально-правові норми у цій сфері, а також практика їх застосування потребують переосмислення. Зазначені обставини й зумовили необхідність проведення цього наукового дослідження.

Відповідно, **метою** наукової статті є з'ясування проблем праворозуміння та правозастосування положень закону України про кримінальну відповідальність за незаконне переправлення осіб через державний кордон України під час воєнного стану та вироблення пропозицій щодо їх розв'язання.

Виклад основного матеріалу. Аналіз норми за ст. 332 КК України, якою встановлено кримінальну відповідальність за незаконне переправлення осіб через державний кордон України, засвідчує, що це кримінальне правопорушення посягає на суспільні відносини з охорони суверенітету України, цілісності й недоторканності її кордонів. Зазначена стаття міститься у Розділі XIV КК України «Кримінальні правопорушення у сфері охорони державної таємниці, недоторканності державних кордонів, забезпечення призову та мобілізації». При цьому практика її застосування з 2022 року показує, що в сучасних умовах це кримінальне правопорушення найчастіше нерозривно пов'язане із реальним або потенційним ухиленням від призову та мобілізації, оскільки незаконно перетнути державний кордон прагнуть громадяни України чоловічої статі призовного віку, чий виїзд за межі України обмежений в умовах воєнного стану.

При цьому відповідно до ст. 33 Конституції України, кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, гарантується свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України, за винятком обмежень, які встановлюються законом. Разом із тим, зазначене право не належить до числа тих, що не можуть обмежуватися в умовах воєнного стану згідно із ч. 2 ст. 64 Основного Закону. Не вдаючись до дискусії з приводу конституційності обмеження чоловікам призовного віку гарантованих ст. 33 Конституції України прав і свобод, відзначимо, що в нинішній соціально-політичній ситуації ст. 332 КК України більшою мірою охороняє правовідносини щодо забезпечення призову та мобілізації, ніж недоторканності державних кордонів України. У цьому розумінні об'єктом її охорони виступає національна безпека України, що може постраждати в результаті масового виїзду чоловіків у віці 18–60 років, покликаних виконувати конституційний обов'язок щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, передбачений ст. 65 Основного Закону.

Разом із тим такий широкий об'єкт кримінально-правової охорони вочевидь виходить за межі призначення ст. 332 КК України, принаймні в тому сенсі, що первісно був закладений в неї законодавцем. Так, до 2004 р. в КК України містилася ст. 331, яка передбачала кримінальну відповідальність за незаконне перетинання державного кордону України. Після її декриміналізації Законом України від 18.05.2004 № 1723-IV «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо перетинання державного кордону України» особи, які здійснюють незаконний перетин державного кордону України, підлягають

адміністративній відповідальності за ст. 204¹ Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП). За цією статтею адміністративному стягненню підлягає особа за перетинання або спробу перетинання державного кордону України будь-яким способом поза пунктами пропуску через державний кордон України або в пунктах пропуску через державний кордон України без відповідних документів або з використанням підробленого документа чи таких, що містять недостовірні відомості про особу, чи без дозволу відповідних органів влади.

На сьогодні особа може підлягати кримінальній відповідальності за незаконне перетинання державного кордону України лише за ст. 332² КК України, за якою кримінально караним є перетинання державного кордону України з метою заподіяння шкоди інтересам держави або особою, якій заборонено в'їзд на територію України, або представниками підрозділів збройних сил чи інших силових відомств держави-агресора у будь-який спосіб поза пунктами пропуску через державний кордон України або в пунктах пропуску через державний кордон України без відповідних документів, або за документами, що містять недостовірні відомості. Отже, кримінальна відповідальність за незаконний перетин державного кордону за ст. 332² КК України передбачена лише у випадку, коли ці дії вчинено з метою заподіяння шкоди інтересам держави або спеціальним суб'єктом: особою, якій заборонено в'їзд на територію України, або представниками підрозділів збройних сил чи інших силових відомств держави-агресора. У деяких ситуаціях, як вказує З. А. Загинець-Заболотенко, суди кваліфікують незаконний перетин кордону з метою ухилення від мобілізації саме за ст. 332² КК України, вказуючи на те, що, вчиняючи відповідні протиправні дії, засуджені заподіяли шкоду інтересам держави невиконанням вимог ст. 65 Конституції України, порушенням ст. 23 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» [9, с. 119]. Однак, на нашу думку, такі випадки не містять спеціальної мети заподіяти шкоду інтересам держави та за ступенем суспільної небезпечності не можуть бути прирівняні до перетинання державного кордону України представниками підрозділів збройних сил чи інших силових відомств держави-агресора, а тому їх кваліфікація за ст. 332² КК України є прикладом неправильної кваліфікації за відсутності релевантної кримінально-правової норми.

При цьому можна вважати, що норми статей 332 та 332² КК України, а також ст. 204¹ КУпАП є взаємопов'язаними та взаємообумовленими. Зазначені норми разом утворюють певну єдину платформу боротьби з явищем нелегальної міграції. Водночас кожна із них має чітко визначену сферу дії та суб'єкта відповідальності. Так, за загальним правилом за незаконний перетин державного кордону для мігранта передбачена адміністративна відповідальність за ст. 204¹ КУпАП, однак у разі, коли дії щодо перетину державного кордону становлять особливу суспільну небезпечність та мають на меті заподіяти шкоду інтересам держави, то настає кримінальна відповідальність за ст. 332² КК України. Натомість незаконне переправлення інших осіб через державний кордон законодавець вважає більш суспільно небезпечним, ніж сам незаконний перетин державного кордону, тому для переправника, а також організаторів та пособників переправлення мігрантів встановлена кримінальна відповідальність за ст. 332 КК України. При цьому в разі особистого перетину державного кордону, яке є незаконним, переправник нестиме відповідальність, яка передбачена для мігранта.

Варто зазначити, що декриміналізація дій по незаконному перетину особою державного кордону відповідає цілям адаптації законодавства України до європейських стандартів. Так, науковці відмічають, що законодавство багатьох європейських держав передбачає кримінальну відповідальність за незаконний перетин державного кор-

дону лише у випадку наявності обтяжуючих обставин, передбачаючи адміністративну відповідальність за це в інших випадках [10, с. 139]. Обставинами, що зумовлюють кримінальну відповідальність, у таких випадках може бути контрабанда, торгівля людьми, застосування сили тощо. У тих країнах, де кримінальна відповідальність встановлена, вона зазвичай передбачена саме за незаконний в'їзд та нелегальне перебування осіб на території відповідної держави (Великобританія, Республіка Польща, Франція, Чеська Республіка) [11]. З наведеного випливає, що встановлення кримінальної відповідальності для громадян, які виїжджають за межі України, не відповідає європейським стандартам.

Зважаючи на те, що Конституція України гарантує право вільно залишати територію України, за винятком обмежень, які встановлюються законом, а демократичним правовим державам загалом не властиве встановлення обмежень на виїзд для своїх громадян, то можна вважати, що зазначені норми статей 332 та 332² КК України, а також ст. 204¹ КУпАП були розраховані передусім на охорону державного кордону України від «зовнішніх» посягань, тобто з боку нелегальних мігрантів з інших держав, що намагалися потрапити на територію України. Водночас на момент їх прийняття законодавець не міг передбачити зворотну ситуацію, а саме те, що громадяни України прагнутимуть масово залишати територію України всупереч встановленим для цього обмеженням. Отже, фактично всі зазначені норми як такі, що мають іншу цільову спрямованість, є недостатньо релевантними до нинішніх умов, що й обумовлює проблеми в їх застосуванні на практиці, коли представники правоохоронних органів і навіть судді намагаються «пристосувати» ці норми для кваліфікації значно більш широкого кола діянь, ніж ті, на які формально поширюється кримінально-правова заборона.

Аналізуючи в цьому контексті об'єктивну сторону кримінального правопорушення, передбаченого ст. 332 КК України, слід відзначити, що вона виявляється в активній поведінці, яка може виражатися в таких діях (в альтернативі): (1) незаконному переправленні осіб через державний кордон України; (2) організації незаконного переправлення осіб через державний кордон України; (3) керівництві такими діями; (4) сприянні вчиненню таких дій порадами, вказівками, наданням засобів або усуненням перешкод. У свою чергу, останні дві форми діяння вбачаються дослідниками у таких альтернативних діях: (1) керівництві незаконним переправленням осіб через державний кордон України; (2) керівництві організації незаконного переправлення осіб через державний кордон України; (3) сприянні незаконному переправленню осіб через державний кордон України порадами, вказівками, наданням засобів або усуненням перешкод; (4) сприянні організації незаконного переправлення осіб через державний кордон України порадами, вказівками, наданням засобів або усуненням перешкод; (5) сприянні керівництву незаконним переправленням осіб через державний кордон України порадами, вказівками, наданням засобів або усуненням перешкод [12, с. 971].

Переправлення, згідно з тлумачним словником української мови, буквально означає дію зі значенням «переправити», тобто перевозити або переводити через яку-небудь водну перепону, труднопрохідне місце; перевозити або переводити з одного місця в інше (звичайно переборюючи при цьому труднощі) [13, с. 923–924]. Тож у значенні розглядуваної норми йдеться про перевезення чи переведення інших осіб через державний кордон України або безпосереднє супроводження цього процесу, включаючи подолання перешкод, які з цим пов'язані, зокрема в режимі реального часу.

Важливо наголосити, що при переправленні передбачається наявність суб'єкта – особи, яка переправляє (в цій статті умовно позначатиметься як переправник)

та об'єкта – особи, яку переправляють та яка перетинає державний кордон (також умовно мігрант). При цьому поняття «переправлення осіб через державний кордон України» не є рівнозначним поняттю «перетин державного кордону», хоча і включає вчинення останнього мігрантом як обов'язкову складову. Саме переправлення може бути як фізичним (коли переправник фактично перевозить чи переводить мігранта через державний кордон, перетинаючи його разом з ним), так й інтелектуальним (коли переправник сам не перетинає державний кордон, але спрямовує його перетин мігрантом, наприклад корегуючи його дії в режимі реального часу). У будь-якому випадку при переправленні мігрант виступає не як самостійний суб'єкт перетину державного кордону, а фактично як об'єкт, щодо переміщення через державний кордон якого вчиняються активні дії переправника. Відповідно, кримінальна відповідальність за цієї статтею передбачена саме для переправника, а не для мігранта¹.

Зазначена точка зору підтримується у науковій юридичній літературі. Так, Л. В. Дорош та В. В. Федосєєв, розмежовуючи поняття «переправлення через державний кордон», і «перетинання державного кордону», перше з яких є кримінально каранним за ст. 332 КК України, наголошують на тому, що при переправленні завжди бере участь інша особа, яка може виступати в ролі безпосереднього провідника, організатора переправлення, керівника переправлення, або в ролі особи, яка сприяє зазначеним діям, а при перетинанні участь інших осіб не є обов'язковою. При переправленні, незалежно від того, яку роль виконують ці особи, вони є виконавцями (співвиконавцями) злочину, передбаченого ст. 332 КК України [14, с. 125].

На тому, що переправлення стосується саме *іншої особи*, тобто мігранта, а не самого переправника, наголошує і Верховний Суд. Так, визначаючи момент закінчення злочину, передбаченого ст. 332 КК України, Касаційний кримінальний суд у складі Верховного Суду зауважив, що *«із системного аналізу норм КК України випливає, що злочин, передбачений ч. 3 ст. 332 КК України, є закінченим у момент, коли виконано відповідні дії: організаційні дії по переправленню осіб через державний кордон України, дії по керівництву таким переправленням, надані необхідні поради, вказівки чи засоби для незаконного перетинання державного кордону України іншими особами або усунені відповідні перешкоди для цього, незалежно від того, чи фактично опинились особи за межами України (ухвала ККС ВС від 04.02.2019 у справі № 761/46142/18 [15]; ухвала ККС ВС від 03.08.2023 у справі № 466/2813/23 [16]; ухвала ККС ВС від 23.01.2023 у справі № 303/8253/22 [17])»*.

З наведених положень та усталеної практики Верховного Суду можна зробити однозначний висновок, що ст. 332 КК України не підлягає застосуванню до особи, яка незаконно перетинає державний кордон України (мігранта), за винятком випадків, коли така особа виступає переправником для іншої особи (мігранта), фізично перевозячи, перевозячи чи іншим чином переміщаючи її через державний кордон (наприклад, у багажнику свого автомобіля або на човні через річку тощо).

Розглядаючи інші, крім переправлення, форми вчинення досліджуваного кримінального правопорушення, слід звернути увагу на таке. Організацією є дії, які виражаються в розробці планів, визначенні місця, часу незаконного переправлення, пошуку співучасників, створенні

організованої групи, її фінансуванні, озброєнні тощо. Керівництво – це активна діяльність щодо забезпечення переправлення під час його здійснення, що може виявлятися у командуванні, розстановці учасників, розподілі їх обов'язків тощо. Сприяння – будь-яке діяння, що допомагає здійснити незаконне переправлення [18, с. 506]. У ст. 332 КК України наведений вичерпний перелік засобів сприяння: поради, вказівки, надання засобів або усунення перешкод.

При цьому організація, керівництво та сприяння стосуються саме переправлення інших осіб через державний кордон, а не перетину державного кордону певною особою чи особами, тобто дій переправника, а не мігранта. Ті самі дії, вчинені щодо мігранта, залежно від їх змісту, можуть кваліфікуватися або як безпосередньо переправлення (наприклад, надання мігранту технічних засобів перетину державного кордону та детальне спрямування його поведінки при цьому), або взагалі не бути кримінально караними. Зазначене ставить під сумнів можливість кваліфікації за ст. 332 КК України значного спектру «супутніх послуг», які надаються бажаним незаконно перетнути державний кордон України, наприклад інформування про способи такого виїзду, виготовлення чи замовлення необхідних для цього документів, надання потрібних засобів, консультування щодо поводження із прикордонниками тощо. Адже якщо самі по собі ці дії не утворюють переправлення, а також не мають його своїм об'єктом (наприклад, коли мігрант сам перетинає державний кордон), то відсутні правові підстави розглядати їх як організацію, керівництво та сприяння переправленню інших осіб через державний кордон.

Поряд із цим, як було обґрунтовано вище, дії мігранта щодо незаконного перетину державного кордону не можуть кваліфікуватися за ст. 332 КК України, оскільки він не може переправити через державний кордон сам себе. Відповідно й організація, керівництво чи сприяння з його боку діям інших осіб щодо свого (мігранта) переправлення через державний кордон України також не є кримінально караною. Отже, якщо мігрант підшукує інших осіб, з якими він буде перетинати державний кордон, технічні засоби для цього, визначає час і місце, планує і спрямовує їхні спільні дії, замовляє чи виготовляє необхідні документи тощо, то всі ці діяння не утворюють складу злочину, передбаченого ст. 332 КК України, хоча й, за наявності ознак інших кримінальних правопорушень, можуть кваліфікуватися за іншими статтями КК України.

При цьому на практиці трапляються окремі випадки безпідставної кваліфікації дій мігранта як організації свого власного переправлення через державний кордон України. Наприклад, в ухвалі слідчого судді про обрання запобіжного заходу від 19 листопада 2024 р. у справі № 757/31072/24-к у кримінальному провадженні № 62022000000000619 було вказано, що *«ОСОБА_7, перебуваючи приблизно о 04 год 00 хв 24.06.2024 в пункті пропуску «Ягодин» поблизу адміністративного приміщення за адресою: АДРЕСА_1, діючи за попередньою змовою групою осіб із ОСОБА_8, без проходження прикордонного, митного та інших видів контролю, використавши втрачений паспорт громадянина України для виїзду за кордон НОМЕР_1 на ім'я ОСОБА_11, організував незаконне переправлення його (ОСОБА_7) через державний кордон України»* [19]. Убачається, що такий підхід суперечить як змісту та спрямованості положень ст. 332 КК України, так й усталеній судовій практиці їх застосування, відображеній у вищенаведеній правовій позиції Верховного Суду.

Окрім того, важливою ознакою кримінального правопорушення, передбаченого ст. 332 КК України, є незаконність переправлення, яке винний здійснює, організовує, керує або якому сприяє. Тобто саме переправлення при цьому має суперечити встановленим законодавством правилам (порядку, умовам) щодо перетину Державного

¹ Примітка. Зазначений висновок було апробовано в доповіді на тему «Деякі проблеми кваліфікації незаконного переправлення осіб через державний кордон України», здійснену автором цього матеріалу на III всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні проблеми правоохоронної діяльності в умовах воєнного стану» (м. Хмельницький, 14.03.2025 р.). Див.: Програма III Всеукраїнської науково-практичної конференції «Актуальні проблеми правоохоронної діяльності в умовах воєнного стану» (14 березня 2025 року, м. Хмельницький). Хмельницький: Видавництво НАДПСУ, 2025. 15 с. С. 11. На момент підготовки цього матеріалу збірник зазначеної конференції перебував у редакції.

кордону України. Зазначена ознака визначає бланкетність цієї норми, що вимагає при кваліфікації звертатися до правил перетину державного кордону України, встановлених у Законах України «Про державний кордон України» від 04.11.1991 № 1777-XII, «Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну» від 21.01.1994 № 3857-XII, Правилах перетинання державного кордону громадянами України, затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 27.01.1995 № 57.

Зі змісту ст. 204¹ КУпАП та ст. 332² КК України можливо виділити такі способи, в які може бути вчинено незаконне перетинання або спроба перетинання державного кордону України: (1) поза пунктами пропуску через державний кордон України; (2) в пунктах пропуску через державний кордон України без відповідних документів; (3) з використанням підробленого документа чи таких, що містять недостовірні відомості про особу; (4) без дозволу відповідних органів влади. Із цього можливо зробити висновок, що для кваліфікації за ст. 332 КК України з такими діями мають пов'язуватися незаконне переправлення інших осіб через державний кордон України, організація незаконного переправлення інших осіб через державний кордон України, керівництво такими діями або сприяння їх вчиненню.

Таким чином, в основі незаконного переправлення осіб через державний кордон та інших пов'язаних із ним діянь завжди лежить незаконний перетин державного кордону мігрантом. Якщо ж перетин державного кордону мігрантом був законним, то це виключає притягнення переправника до кримінальної відповідальності за ст. 332 КК України. Тому якщо особа здійснює переправлення мігранта, який має законні підстави для перетину державного кордону, а сам цей перетин відбувається в установленому законом порядку, то відповідні дії не є кримінально караними. Так само не підлягають кваліфікації за ст. 332 КК України надання як мігранту, так і переправникові порад, консультацій, вказівок щодо законного перетину державного кордону України, створення умов для цього, надання необхідних засобів або усунення перешкод тощо. При цьому перетин державного кордону самим переправником, якщо такий мав місце, може бути як законним, так і незаконним, що не впливає на кваліфікацію за ст. 332 КК України за переправлення інших осіб.

Висновки. Норми статей 332 та 332² КК України, та ст. 204¹ КУпАП утворюють єдину платформу боротьби з явищем нелегальної міграції. Разом із тим кожна із цих норм має чітко визначену сферу дії та суб'єкта відповідальності. За загальним правилом за незаконний перетин державного кордону для мігранта передбачена адміністративна відповідальність за ст. 204¹ КУпАП, однак у разі, коли його дії становлять особливу суспільну небезпечність та мають на меті заподіяти шкоду інтересам держави, то настає кримінальна відповідальність за ст. 332² КК України. Натомість незаконне переправлення інших осіб через державний кордон законодавець вважає більш суспільно небезпечним, ніж сам незаконний перетин державного кордону, тому для переправника, а також організаторів та пособників переправлення мігранта статтею 332 КК України встановлена кримінальна відповідальність.

Масштабне явище незаконного виїзду за межі України її громадян чоловічої статі, зумовлене встановленням відповідних обмежень в умовах воєнного стану, призвело до розширення практики застосування кримінально-правових норм, спрямованих на протидію нелегальній міграції, а саме статей 332 та 332² КК України. Водночас зазначені норми є недостатньо релевантними до нинішніх умов, що й обумовлює проблеми в кваліфікації та подеколи призводить до намагання правозастосовних органів розширювально тлумачити ці кримінально-правові заборони, застосовуючи їх за відсутності фактичних підстав, що є неприпустимим.

В аспекті кваліфікації діянь за ст. 332 КК України слід зважати на те, що це кримінальне правопорушення може бути вчинено виключно щодо переправлення через державний кордон іншої особи. Тому в кожній подібній ситуації необхідно визначити ролі учасників, а саме переправника та мігранта, враховуючи те, що мігрант не несе кримінальної відповідальності за ст. 332 КК України й може бути притягнутий або до адміністративної відповідальності за ст. 204¹ КУпАП, або, за наявності кваліфікуючих ознак – до кримінальної відповідальності за ст. 332² КК України.

Організація, керівництво чи сприяння як форми об'єктивної сторони кримінального правопорушення за ст. 332 КК України стосуються лише переправлення, а не перетину державного кордону мігрантом. Відповідно, жодні діяння мігранта, вчинені стосовно свого власного переправлення через державний кордон чи самостійного перетину державного кордону, не підлягають кваліфікації за ст. 332 КК України.

Внаслідок цього поза сферою дії ст. 332 КК України залишається як незаконний перетин державного кордону мігрантом, так і різноманітні прояви участі в цьому інших осіб, у тому числі організація такого перетину, керівництво такими діями або сприяння їх вчиненню порадами, вказівками, наданням засобів або усуненням перешкод за відсутності ознак переправлення. Це визначає чіткі межі застосування досліджуваної норми, за які правоохоронні органи та суди не мають права виходити з жодних міркувань доцільності.

Усунення окреслених проблем можливе різними шляхами. Одним із них, що можна умовно назвати «репресивним», є повернення кримінальної відповідальності за незаконний перетин державного кордону та встановлення кримінальної відповідальності за організацію такого перетину, керівництво такими діями або сприяння їх вчиненню порадами, вказівками, наданням засобів або усуненням перешкод. Інший шлях, який можна вважати «ліберальним», полягає у значному пом'якшенні або повному скасуванні обмежень для чоловіків призовного віку на виїзд за межі України, що деактуалізує питання застосування ст. 332 КК України внаслідок мінімізації тіншового ринку нелегальної міграції, а також пов'язаних з цим корупційних ризиків. Водночас кожен із цих підходів потребує окремого теоретичного дослідження, що визначає перспективи подальших наукових розробок у вказаному напрямі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Новини. *Державна прикордонна служба України: офіційний вебсайт*. URL: <https://dpsu.gov.ua/ua/news>
2. Корупційні схеми та ризики під час виїзду з України в умовах воєнного стану. Київ, Національне агентство з питань запобігання корупції, 2022. 119 с. URL: https://nazk.gov.ua/wp-content/uploads/2022/10/Korupsiy-ni_shemy_ta_ryzyky_pid_chas_vyi-zdu_z_Ukrai-ny_v_umovah.pdf
3. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. *Офіс Генерального прокурора: офіційний вебсайт*. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareystrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>
4. Нардеп організував своїм знайомим незаконний виїзд за кордон і отримав підозру. *РБК-Україна*. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/nardep-organizuvav-svoyim-znayomim-nezakonnny-1737206912.html>
5. Дубінському оголосили нову підозру. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/11/3/7427132/>
6. Боголюбову оголосили підозру в незаконному перетині кордону. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2024/07/9/7464787/>

7. Син та онук Ротару: на Вінниччині затримали групу чоловіків, які тікали від мобілізації за кордон. *LB.ua*. URL: https://elegantwoman.kyiv.ua/shou-biznes/onuk-rotaru-yakij-pokinuv-ukrayinu-dobryache-vidirvavsya-v-zakordonnomu-klubu/#google_vignette
8. «Тато на час війни»: викрито суддівсько-адвокатську мафію. *Національне антикорупційне бюро України: офіційний вебсайт*. URL: <https://nabu.gov.ua/news/tato-na-chas-viiny-vukryto-suddivs-ko-advokats-ku-mafiiu/>.
9. Загиней-Заболотенко З. А. Порушення прикордонної безпеки України з метою ухилення від призову на військову службу під час мобілізації: окремі аспекти кваліфікації. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2023. Вип. 6. С. 118-123.
10. Гаврік Р., Демчик Н. Юридична відповідальність за незаконне перетинання державного кордону: зарубіжний досвід правового регулювання. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 1. С. 137-140. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.01.25>.
11. Огляд європейського законодавства щодо відповідальності за незаконний перетин державного кордону: інформаційна довідка (на запит народного депутата). *Європейський інформаційно-дослідницький центр*. URL: <http://euinfocenter.rada.gov.ua/uploads/documents/29263.pdf>
12. Федосєєв В. В. Незаконне переправлення осіб через державний кордон України, як форма об'єктивної сторони злочину, передбаченого ст. 332 КК України. *Форум права*. 2012. № 4. С. 970-974. URL: <http://arhive.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2012-4/12fvvcku.pdf>.
13. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
14. Дорош Л. В., Федосєєв В. В. Кримінальна відповідальність за порушення недоторканності державного кордону України: монографія. Харків: Право, 2014. 304 с.
15. Ухвала Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 04.02.2019 у справі № 761/46142/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79639551>.
16. Ухвала Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 03.08.2023 у справі № 466/2813/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112609663>.
17. Ухвала Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 23.01.2023 у справі № 303/8253/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108526618>.
18. Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / В. Я. Тацій, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.; за ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 6-те вид., перероб і допов. Харків: Право, 2020. 608 с.
19. Ухвала Печерського районного суду м. Києва від 19 листопада 2024 року у справі № 757/31072/24-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123293150>

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ НАСИЛЬНИЦЬКОЇ ЗЛОЧИННОСТІ ПРАЦІВНИКІВ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ: КІЛЬКІСНО-ЯКІСНИЙ КРИМІНОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

MAIN TRENDS IN VIOLENT CRIMINALITY AMONG LAW ENFORCEMENT OFFICERS: A QUANTITATIVE AND QUALITATIVE CRIMINOLOGICAL ANALYSIS

Литвяк А.О., аспірант кафедри кримінально-виконавчого та кримінального права

Навчально-науковий інститут права, правоохоронної діяльності та психології Пенітенціарної академії України

У статті наведено кількісно-якісний кримінологічний аналіз основних тенденцій насильницької злочинності працівників правоохоронних органів. Установлено, що за період з 2014 по 2023 рр. працівниками правоохоронних органів вчинено 5 838 кримінальних правопорушень, із них тяжких та особливо тяжких – 3420, зокрема у 2014 р. – 802 (411 – тяжкі та особливо тяжкі), 2015 – 577 (301), 2016 р. – 622 (373), 2017 р. – 628 (369), 2018 р. – 433 (232), 2019 р. – 302 (173), 2020 р. – 530 (299), 2021 р. – 542 (298), 2022 р. – 683 (482), 2023 р. – 719 (482). Насильницькі злочини становлять 17% усієї злочинності працівників правоохоронних органів. За аналізований період питома вага насильницьких злочинів, вчинених працівниками правоохоронних органів, має стабільну тенденцію до зниження, але характеризуються відносною стабільністю кримінально карані діяння, пов'язані із заподіянням тілесних ушкоджень (12–14%) та посяганням на життя (7–8%). Спостерігається значне збільшення питомої ваги насильницьких злочинів із використанням службового становища (з 19,6% до 34%). Така якісна зміна структури насильницької злочинності працівників правоохоронних органів пов'язана з тим, що 14,4% випадків заподіяння тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості були кваліфіковані судом як перевищення влади або службових повноважень (ч. 2, 3 ст. 365 КК України). 37% насильницьких злочинів вчинено працівниками в групі, що обумовлюється передусім характером і специфікою службових функцій, що виконуються працівниками правоохоронних органів, та підкреслює підвищену суспільну небезпеку таких злочинів.

З огляду на середньостатистичні показники рівня злочинності, протягом 2014–2023 рр. найбільш криміногенно ураженим варто вважати персонал правоохоронних органів Київської, Львівської, Одеської, Харківської, Дніпропетровської, Черкаської та Вінницької областей і м. Києва. Працівники правоохоронних структур цих регіонів вчинили більше половини (53,0%) усіх досліджуваних злочинів.

Ключові слова: злочинність, насильницькі злочини, кримінологічний аналіз, кількісно-якісні показники, основні тенденції, кримінальна статистика, латентність, працівники правоохоронних органів.

The article presents a quantitative and qualitative criminological analysis of the main trends in violent criminality among law enforcement officers. It is established that during the period from 2014 to 2023, law enforcement officers committed 5 838 criminal offenses, of which 3 420 were serious and especially serious, in particular in 2014 – 802 (411 – serious and especially serious), 2015 – 577 (301), 2016 – 622 (373), 2017 – 628 (369), 2018 – 433 (232), 2019 – 302 (173), 2020 – 530 (299), 2021 – 542 (298), 2022 – 683 (482), 2023 – 719 (482). Violent crimes account for 17% of all crimes committed by law enforcement officers. Over the analyzed period, the proportion of violent crimes committed by law enforcement officers has a stable tendency to decrease, but criminally punishable acts related to causing bodily harm (12–14%) and encroachment on life (7–8%) are characterized by relative stability. There is a significant increase in the proportion of violent crimes involving the use of official position (from 19,6% to 34%). Such a qualitative change in the structure of violent crimes committed by law enforcement officers is due to the fact that 14,4% of cases of causing bodily harm of varying severity were qualified by the court as abuse of power or official authority (Parts 2, 3 of Article 365 of the Criminal Code of Ukraine). 37% of violent crimes were committed by officers in the group, which is primarily due to the nature and specificity of the official functions performed by law enforcement officers and emphasizes the increased social danger of such crimes.

Given the average criminality rate, during 2014–2023, the most criminogenically affected personnel of law enforcement agencies in Kyiv, Lviv, Odessa, Kharkiv, Dnipropetrovsk, Cherkasy, and Vinnytsia regions and the city of Kyiv should be considered. Law enforcement officers in these regions committed more than half (53,0%) of all crimes studied.

Key words: criminality, violent crimes, criminological analysis, quantitative and qualitative indicators, main trends, criminal statistics, latency, law enforcement officers.

Постановка проблеми. Чітке визначення основних тенденцій злочинності у правоохоронній сфері та факторів, що впливають на неї, вивчення стану і структури злочинних проявів є обов'язковою передумовою наукового підходу до розроблення та планування заходів запобігання в цьому середовищі. Вивчення динаміки насильницьких злочинів, вчинених працівниками правоохоронних органів, дозволить оцінити бажані зміни в механізмі дії та структурі причин і умов їх вчинення. Виявлення комплексу таких змін дозволить повніше розкрити їх детермінацію з метою прогнозування тенденцій злочинності та формування на цій основі кримінологічних заходів впливу.

Стан досліджень. Науково-концептуальне підґрунтя статті становлять теоретико-прикладні доробки вітчизняних учених, які займалися вивченням проблем вчинення, детермінаційного комплексу та запобігання кримінальним правопорушенням (злочинам) працівників правоохоронних органів, зокрема: С. А. Алтухова, П. П. Андрушка, М. І. Ануфрієва, Л. В. Багрій-Шахматова, О. М. Бандурки, І. Г. Богатирьова, В. С. Боднара, Д. А. Бондаренка, О. Ю. Бусол, В. В. Василевича, О. Ф. Гіди, В. В. Голіни, О. М. Джужі, О. О. Дудорова, О. М. Ігнатова, Я. Ю. Кондратьєва, Ю. О. Левченка, О. А. Мартиненка, О. С. Новакова, В. І. Осадчого, А. В. Савченка, Д. М. Тичини, М. І. Хавро-

нюка, С. А. Шалгунової, О. О. Шкути та ін. Разом із тим, наукові дослідження щодо встановлення основних тенденцій злочинності (зокрема насильницької) у правоохоронній сфері, зважаючи на постійні динаміку й осучаснення кримінологічно значимих кількісно-якісних показників (ознак, характеристик), завжди вирізняються своєю актуальністю в силу необхідності (практичної потреби) вироблення своєчасних заходів антикриміногенного впливу.

Мета статті полягає в кількісно-якісному кримінологічному аналізі основних тенденцій насильницької злочинності працівників правоохоронних органів.

Виклад основних положень. Первинна, початкова інформація надходить із даних офіційної кримінальної статистики (і результатів вибірових досліджень), але, на жаль, доступ до статистичних даних щодо протиправної діяльності працівників правоохоронних органів досить складний у силу специфіки діяльності. До того ж, деякі з доступних звітних форм, на нашу думку, мають дуже обмежений характер і не містять достатньої інформації для вивчення та об'єктивного аналізу тих або інших аспектів злочинності працівників правоохоронних органів. Окрім того, через відсутність системи єдиних показників відомчої та державної статистики обліку насильницьких злочинів далеко не завжди відображається загальна кількість злочинів, вчинених працівниками правоохоронних орга-

нів: відсутня кримінологічно значуща інформація щодо місця, часу, групового характеру вчинення злочину, стану алкогольного й наркотичного сп'яніння правопорушників тощо. Закритість відомчих даних щодо загальної кількості атестованого складу не сприяє об'єктивному врахуванню як коефіцієнтів злочинності, так і аналізу стану справ у певних регіонах, підрозділах і службах.

Загалом, за період з 2014 по 2023 рр. працівниками правоохоронних органів вчинено 5 838 кримінальних правопорушень, із них тяжких та особливо тяжких – 3420, зокрема у 2014 р. – 802 (411 – тяжкі та особливо тяжкі), 2015 – 577 (301), 2016 р. – 622 (373), 2017 р. – 628 (369), 2018 р. – 433 (232), 2019 р. – 302 (173), 2020 р. – 530 (299), 2021 р. – 542 (298), 2022 р. – 683 (482), 2023 р. – 719 (482) [1].

Становлять інтерес дані щодо виявлених *працівників правоохоронних органів*, які вчинили кримінальні правопорушення. Кількісні показники цих правопорушників у 2023 р. та за весь аналізований період (2014–2023 рр.) виглядають так:

- *працівники Національної поліції України* – 187 правопорушників у 2023 р. У 2014–2018 рр. їх кількість коливалася від 300 до 400 осіб за рік, у наступні два роки зменшилася до 150, а в останні три роки перебувала на рівні показника 2022 р. У 2023 р. 35 працівників вчинили особливо тяжкі та 92 тяжкі злочини;

- *працівники Державної прикордонної служби України* – 145 правопорушників у 2023 р. У 2014–2019 рр. їх чисельність була незначною й становила в середньому 22 особи за рік, у 2020 р. вона зросла до 73, у 2021 р. становила 56, а в останні роки збільшилася у 2,7 рази. Помітне зростання кількості правопорушників-прикордонників пов'язане із загостренням збройного протистояння з росією і відповідним підвищенням інтенсивності переміщення людей через державний кордон України;

- *працівники Державної митної служби України* – 44 правопорушники у 2023 р. Чисельність таких осіб переважно збільшувалася у 2014–2017 рр. (з 25 до 51), а в наступні 4 роки дещо зменшилася й перебувала на рівні 34. Помітне збільшення цього показника у 2023 р. пов'язане з інтенсифікацією переміщення товарів через митний кордон України під час війни;

- *працівники Державної кримінально-виконавчої служби України* – 30 правопорушників у 2023 р. Протягом розгляданого періоду (2014–2023 рр.) їх середня чисельність становила 40 осіб за рік і суттєві відхилення від цього показника мали місце лише у 2014 р. (62) та 2016 р. (57) і були ймовірно пов'язані з розкриттям серії кримінальних зловживань в установах виконання покарань;

- *працівники Служби безпеки України* – 10 правопорушників у 2023 р. У 2014–2023 рр. кількість таких осіб була незначною і становила у середньому 9–10 осіб за рік;

- *працівники податкової міліції (до 2020 р.), Бюро економічної безпеки України (з 2021 р.)* – жодного правопорушника за 2022–2023 рр., що пов'язано з періодом реформування такого правоохоронного органу в 2020 р. та 2022–2023 рр. У 2014 р. було виявлено 73 такі особи, у наступні три роки їх шороку обліковувалося у середньому 50 осіб, а у 2018–2021 рр. – 23 особи;

- *працівники прокуратури* – 1 правопорушник у 2023 р. Проте слід вказати на їх суттєве зростання саме у 2015–2017 рр., коли щороку виявлялося понад 20 таких осіб, що було пов'язано з процесом люстрації державних посадовців, який відбувався після Майдану. Надалі (2018–2023 рр.), після проведеної реформи в органах прокуратури виявлялося лише кілька працівників цього державного органу, які вчинили кримінально карані діяння.

Працівники *Національного антикорупційного бюро України* та *ДБР* з часу початку їх роботи (2015 та 2018 рр. відповідно) не притягалися до кримінальної відповідальності жодного разу.

З урахуванням проведеного розподілу насильницьких злочинів, що вчиняються працівниками правоохоронних органів, наданого нами в окремій публікації [2], розглянемо стан та тенденції такої злочинності. Зокрема, аналіз кримінальних проваджень засвідчив, що відносно стабільність у структурі насильницької злочинності працівників правоохоронних органів України складають умисне вбивство (7,4%) й тілесні ушкодження різного ступеня тяжкості (12,3%). Водночас, істотну питому вагу насильницьких злочинів складають загальнокримінальні злочини, вчинені з використанням службового становища (понад 50% усіх насильницьких злочинів, вчинених працівниками правоохоронних органів).

Проведений аналіз підтвердив, що при невеликому зменшенні питомої ваги умисних вбивств (з 14,2% до 7% у середньому за рік) (по відношенню до структури насильницької злочинності працівників правоохоронних органів) спостерігається значне збільшення питомої ваги насильницьких злочинів із використанням службового становища (з 19,6% до 34%). Дана якісна зміна структури насильницької злочинності працівників правоохоронних органів пов'язана з тим, що 14,4% випадків заподіяння тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості були кваліфіковані судом як перевищення влади або службових повноважень (ч. 2, 3 ст. 365 КК України).

На підтвердження, проведене В. В. Бардачовим дослідження дозволило стверджувати, що «динаміка кримінальних правопорушень, що вчиняються працівниками поліції, за п'ять років демонструє позитивний приріст. Аналіз рівня, структури й динаміки злочинності дає підстави стверджувати, що в ній переважають злочини у сфері службової діяльності, зокрема діяння, передбачені ст. 364, 365, 368 КК України (їх питома вага становить 82% усіх виявлених злочинів, що вчинені працівниками патрульної поліції). Кількість кримінальних правопорушень, вчинених працівниками патрульної поліції, незважаючи на незначне зменшення у 2017 р., загалом має тенденцію до збільшення: 2015 р. – 42, 2016 р. – 68, 2017 р. – 62, 2018 р. – 81, 2019 р. – 107. Кількість направлених з обвинувальним актом кримінальних проваджень до суду, за виключенням 2015 р., збільшується: 2016 р. – 29, 2017 р. – 44, 2018 р. – 68, 2019 – 79. Кількість винесених судами України вироків значно менша за кількість направлених до суду кримінальних проваджень з обвинувальним актом: 2016 р. – 8, 2017 р. – 14, 2018 р. – 25, 2019 р. – 32. Найбільш криміногенно ураженими варто вважати працівників патрульної поліції Дніпропетровської, Запорізької, Львівської, Одеської, Харківської, Черкаської, Київської та Вінницької областей і м. Києва й Харкова (63%)» [3].

Темпи зростання або зменшення кількості зареєстрованих кримінальних правопорушень залежать від динаміки збільшення (зменшення) чисельності особового складу правоохоронних органів. Однак темпи зростання злочинності, так само як і її зменшення, є вищими, ніж темпи приросту чи скорочення чисельності працівників правоохоронних органів. Окрім організаційно-штатних змін, існує багато інших чинників (правових, соціальних, освітніх, виховних тощо), які визначають стан злочинності у правоохоронних органах.

Переважаання серед насильницьких злочинів, вчинених працівниками правоохоронних органів, злочинів агресивної спрямованості над злочинами корисливої спрямованості вказує на відсутність економічної «основи» детермінації більшості насильницьких злочинів. Тому логічним буде висновок, що негативні особистісні якості працівників у сполученні з недоліками кадрової політики як при прийомі кандидатів на службу до правоохоронних органів України, так і при контролі за дотриманням дисципліни й законності під час служби працівників, є основним фактором вчинення насильницьких злочинів працівниками правоохоронних органів.

Певний інтерес становить структура насильницької злочинності працівників правоохоронних органів. У ході проведеного опитування (107 осіб – засуджених колишніх працівників правоохоронних органів) отримано такий розподіл відповідей: вбивство – 1,1%; тілесні ушкодження – 45,1%; катування – 11,3%; згвалтування – 1,8%; розбій – 2,2%; вимагання – 23,3%; хуліганство – 6,4%; необгрунтоване застосування спецзасобів – 38,7%; необгрунтоване застосування табельної зброї – 8,6%; зловживання владою або службовим становищем – 59%; перевищення влади або службових повноважень – 57,9%.

Розглядаючи співвідношення різних підрозділів правоохоронних органів залежно від кількості кримінальних проваджень, насамперед слід зазначити, що найбільші показники порушення законності за період 2014–2023 рр. спостерігаються серед працівників поліції. На частку цієї служби припадає 38% від загальної кількості кримінальних проваджень щодо працівників правоохоронних органів (станом на кінець 2023 р.). Друге місце займають працівники Державної прикордонної служби України (21%), далі – Державної митної служби України (15%).

Що стосується безпосередньо насильницької злочинності працівників поліції, то, як показало дослідження, половина всіх насильницьких злочинів (56%) вчинена працівниками кримінальної та патрульної поліції (12,4%). Друга половина насильницьких злочинів вчинена: слідчими, дільничними офіцерами поліції – 9,63%, чергових частин – 3,66%, працівниками ювенальної превенції – 2,29%.

Зовнішні обставини вчинення насильницьких злочинів працівниками правоохоронних органів. Аналіз кримінальних проваджень показав, що 55% насильницьких злочинів були вчинені працівниками у службовий час. Однак деякі види злочинів мають свої особливості. Наприклад, абсолютна більшість (57%) домашнього насильства вчинюється поза службовим часом. Також поза службовим часом було вчинено 76% вбивств.

Разом із тим, було встановлено, що 79% насильницьких злочинів були вчинені поза службовими приміщеннями, тоді як лише 11% злочинів вчинялися у службовому приміщенні (службовий кабінет, чергова частина тощо), та ще 10% – були вчинені як у службовому приміщенні, так і за його межами. Це співвідношення обумовлене насамперед тим, що переважна більшість насильницьких злочинів припадає на працівників патрульної служби поліції, які виконують свої службові функції переважно поза межами службових приміщень. Однак, якщо абсолютна більшість злочинів були вчинені на маршрутах патрулювання та поза територією підрозділів, то певна частина вбивств і тілесних ушкоджень були вчинені саме у службових приміщеннях, що певною мірою свідчить про практику застосування незаконного фізичного насильства до затриманих осіб.

Досить високу питому вагу серед злочинів, вчинених не при виконанні службових обов'язків, посідають тілесні ушкодження. У середньому за 2014–2023 рр. вони склали 10,2%. За питомою вагою цей вид злочинних проявів теж характеризується певною стабільністю. Найвищі його показники зареєстровані у 2017 та 2018 рр. – відповідно 13,9% та 13,6%, а найнижчі – у 2022 р. (2,9%), у 2016 р. – 6,5% та у 2023 р. – 8,6%.

Не набагато менше, ніж тілесні ушкодження, працівники правоохоронних органів вчиняли один із найтяжчих злочинів проти особи – вбивство. За період з 2014 по 2023 рр. притягнуто до кримінальної відповідальності за цей вид злочину 113 колишніх працівників, або 12,6% від загальної кількості притягнутих до відповідальності за злочини, не пов'язані з виконанням службових обов'язків.

Зазначимо, що за кількісними показниками протягом останніх десяти років щороку притягуються до кримінальної відповідальності за вбивство в середньому 14 осіб. Найвищий кількісний показник засуджених за

вбивства зареєстровано у 2015 р. – 23 особи, хоча питома вага в загальній кількості притягнутих до кримінальної відповідальності за злочинні дії, не пов'язані з виконанням службових обов'язків, цього року була однією з найнижчих – 7,2%. Найменше притягнуто до кримінальної відповідальності за вбивства у 2016 р. – 7 (6,9%), у 2022 та 2023 рр. – 1 (0,7%), у 2017 та 2018 рр. – по 9 (відповідно, 5,4% і 14,3%).

Таким чином, можна зробити висновок, що за винятком деяких проміжків часу такі злочини, як вбивство, теж достатньо стабільно проявляються серед працівників правоохоронних органів, і в цілому за досить тривалий проміжок часу (10 років) не набагато різняться як від середніх статистичних величин, так і за своїм місцем у загальній структурі злочинів.

Слід зазначити, що 30% злочинів були вчинені працівниками правоохоронних органів у стані алкогольного або наркотичного сп'яніння, із них вчинено 72% згвалтувань, 62% вбивств, 35,6% тілесних ушкоджень та 30% злочинів у сфері службової діяльності. При цьому були виявлені непоодинокі випадки хронічного алкоголізму, що свідчить про недостатній контроль з боку керівництва щодо підлеглих. Дослідження також показало, що особи рядового та молодшого начальницького складу в три рази частіше вчиняють злочини в стані алкогольного сп'яніння, ніж особи середнього і старшого начальницького складу.

Становить інтерес також інформація щодо використання знарядь злочину. При аналізі злочинів зазначеної групи встановлено, що більшість насильницьких злочинів було вчинено працівниками правоохоронних органів із використанням табельної зброї (25,7%) і спецзасобів (27,7%).

Якщо аналізувати використання знарядь злочинів залежно від специфіки злочинних посягань, то треба констатувати, що із застосуванням табельної зброї було вчинено: 42,5% вбивств, 61% тілесних ушкоджень, 25% незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами та вибуховими речовинами. Спецзасоби застосовувалися в 11% випадків завдання тілесних ушкоджень, 13,3% – хуліганств. Застосування підручних засобів фігурує при завданні 16,6% тілесних ушкоджень, а холодної зброї – у 13% грабежів. Із використанням службових повноважень було вчинено 25% тілесних ушкоджень, і кожне третє згвалтування.

Необхідно відмітити, що використання вказаних знарядь обумовлено, у першу чергу, службовим становищем злочинців. Одночасно й наявність службових повноважень використовується злочинцями як своєрідний інструмент реалізації протиправного наміру. У цілому з використанням службових повноважень вчинено більшість (66,2%) злочинів з боку працівників правоохоронних органів.

Особливе занепокоєння викликає той факт, що 37% насильницьких злочинів вчинено працівниками в групі, що обумовлюється передусім характером і специфікою службових функцій, що виконуються працівниками правоохоронних органів, та підкреслює підвищену суспільну небезпеку таких злочинів. У 44% випадків насильницькі злочини вчинялися групою у складі всього двох осіб. У 35% випадків група налічувала три особи, а в 6% випадків – чотири особи. Вчинення групових насильницьких злочинів групою, кількість учасників якої складала п'ять і більше осіб, виявлено в 15% випадків.

Зазначимо, що насильницькі злочини, вчинені працівниками щодо осіб, які перебувають у процесуальних відносинах із ними, містять здебільшого елементи катування, жорстокого чи нелюдського поводження з метою одержання необхідних свідчень, вимагання матеріальної винагороди за звільнення з-під варти або ж із метою задоволення особистих потреб.

Оцінка стану злочинності лише за «зовнішніми» (ними є винятково кількісні показники) ознаками не завжди дає повне і точне уявлення про рівень криміналізації пра-

цівників, а тому не дозволяє правильно зорієнтувати та сконцентрувати запобіжну роботу. Певні закономірності проявів злочинної поведінки виявлені залежно від соціально-службового статусу працівників. Характерно, що в різні періоди часу серед колишніх працівників правоохоронних органів, які відбувають покарання, представники рядового і молодшого начальницького складу становили 44,0%, середнього і старшого начальницького складу – 14,8%, а 14,8% притягувались до кримінальної відповідальності уже після звільнення зі служби.

Географія злочинної діяльності характеризується тим, що насильницькі посягання, як правило, вчиняються в якості одному регіоні (області, місті). З огляду на середньостатистичні показники рівня злочинності, протягом 2014–2023 рр. найбільш криміногенно ураженим варто вважати персонал правоохоронних органів Київської, Львівської, Одеської, Харківської, Дніпропетровської, Черкаської та Вінницької областей і м. Києва. Працівники правоохоронних структур цих регіонів вчинили більше половини (53,0%) усіх досліджуваних злочинів.

Утім, відомі випадки, коли насильницькі посягання вчинялися у різних містах, регіонах. Найчастіше конкретними місцями їх вчинення є: житло потерпілих – будинки, квартири, дачі (38%); приміщення державних або приватних підприємств, фірм (20%); вулиці, парки, інші громадські місця (14%); місця відпочинку та розваг (12%); транспортні «артерії» (4%). Місця вчинення обираються злочинцями у тому разі, якщо вони відповідають таким ознакам: охоплюють власними межами середовище перебування потерпілого (є його власністю, прилягають до неї); розташовані поблизу транспортних розв'язок (тобто від них відходять різновекторні транспортні потоки).

Що стосується сезонної залежності, то вона характеризується такими даними: 35% злочинів вчиняються навесні, 25% – влітку, 10% – взимку і 30% – восени. Щодо часу вчинення злочинів було встановлено, що між 20 годинною вечора та 4 годинною ранку вчиняється близько 50% насильницьких посягань. Найменша кількість (7%) припадає на ранніші часи – від 5 до 11 години ранку. Кількість злочинів, вчинюваних в інші періоди доби, є приблизно однаковою.

Латентними варто вважати кримінальні правопорушення, які через наявність певних обставин, залишилися невиявленими або умисно прихованими від обліку, а тому не дістали свого відображення в офіційній статистиці.

На думку В. В. Бардачова, «високий рівень латентності злочинів (близько 85%) пояснюється знанням правопорушниками ОРД, кримінального та кримінального процесуального законодавства, що дозволяє успішно приховувати сліди вчиненого злочину як ними, так і їх безпосередніми керівниками (65%); недостатньо чіткою регламентацією службових повноважень персоналу (23%); зв'язком службових зловживань з іншими правопорушеннями, до яких причетні потерпілі та інші зацікавлені особи (12%)» [4].

У ході проведеного дослідження нами з'ясовано, що в правоохоронних органах наявність латентної злочинності зумовлена багатьма обставинами. До їх числа варто віднести невизначеність суб'єкта у незареєстрованих кримінальних правопорушеннях (а ним може бути і працівник правоохоронного органу), так і невиявлення самого вчиненого злочинного діяння.

Адже латентна злочинність сама по собі вже є потужним криміногенним фактором і тому її поширення у правоохоронній системі неминує тягнє за собою інтенсивне зростання не лише кримінальних проявів серед окремих її працівників, але і їх зухвалості й тяжкості. Підтвердженням цьому є викриття злочинної групи так званих «перевертнів», до якої входили діючі та колишні працівники міліції, на рахунок якої значна кількість вчинених особливо тяжких злочинів [5].

Поглибленню латентності насильницьких злочинів серед працівників правоохоронних органів сприяє і не

зовсім виважена система відповідальності керівного складу за неправомірну поведінку підлеглих, коли здебільшого критеріями оцінки ефективності їх роботи стають теоретично бажані, а не реальні можливості для зміцнення дисципліни і порядку в підрозділах. Практика застосування до керівників у ряді випадків жорсткіших дисциплінарних санкцій, ніж до самих порушників, спонукає багатьох посадових осіб при виявленні фактів правопорушень не оприлюднювати і, тим паче, не реєструвати їх, а звільняти працівників, які їх вчинили, зі служби за позитивними мотивами.

Таким чином, боротьба зі злочинністю в системі правоохоронних органів загалом та її насильницькими проявами зокрема може бути ефективною лише тоді, коли відомий її справжній стан та вжиті заходи усунення причин і умов, які сприяють, а в деяких випадках – і спонукають до її поширення. Інакше всі зусилля щодо зміцнення кадрового потенціалу правоохоронної системи, підвищення надійності її працівників у боротьбі зі злочинністю не дадуть бажаних наслідків, а сукупність запобіжних заходів носитиме поверховий і примітивний характер.

Вищевикладене свідчить про важливість забезпечення детального дослідження структури злочинності у правоохоронних органах, взаємозв'язку різних видів кримінальних правопорушень та суб'єктів їх вчинення. Безумовно, кримінальна статистика при цьому залишалася одним із найважливіших джерел інформації і її аналіз сприяв отриманню відповідних даних про латентну злочинність.

У процесі вивчення враховувались і загальні закономірності злочинності та її якісні зміни в часі, які вже виявлені кримінологами й описані в літературі. Це дозволило точніше оцінити особливості злочинності в конкретних умовах діяльності правоохоронних органів, виявити нові тенденції та специфічні співвідношення її різних структурних елементів.

Очевидне одне – вчинення різного роду правопорушень, особливо злочинного характеру, окремими працівниками, ігнорування ними вимог законів при виконанні службових обов'язків є не що інше, як внутрішній фактор деформації правоохоронної системи. Дослідження стану злочинності в зазначеній системі за досить тривалий час (10 років) дозволяє виділити комплекс актуальних проблем, що вимагають як подальшої їх теоретичної розробки, так і якнайшвидшого практичного застосування в умовах воєнного стану.

Висновки. Аналіз отриманих у ході дослідження та викладених у засобах медіа даних, вивчення стану злочинності в різних регіонах країни переконливо свідчить, що саме існування і поширеність цього явища в правоохоронних органах викликає стурбованість. Не можна миритися з тим, коли певна частина працівників системи, нехтуючи своєю професійною честю й обов'язком, не лише не захищають закон, а й самі вчиняють правопорушення, в тому числі й надто резонансні насильницькі злочини (вбивства, зґвалтування, нанесення тілесних ушкоджень, викрадення людини тощо).

Варто наголосити, що поточна форма статистичного обліку, обробки та узагальнення повідомлень про насильницькі злочини та прийнятих рішень по цих фактах не дає повної уяви про криміногенну обстановку, що ускладнює запобіжну роботу. Для реальної оцінки стану криміналізації правоохоронних органів необхідно враховувати реальні показники завершених кримінальних проваджень із винесенням судами обвинувальних вироків, а також їх розподіл у часі з моменту вчинення насильницького злочину. Також потрібно удосконалити підхід до накопичення кількісних показників загальної злочинності та окремих її видів, співставлення їх з якісними (наприклад, кількістю працюючого персоналу), які дають можливість реально оцінити ступінь поширеності злочинних проявів в органі, службі, підрозділі. Система формування статистичної бази стану злочинності також має бути чіткішою, оскільки значна частина злочинів вчиняється працівниками або в період виконання службових обов'язків, або через їх належність до правоохоронної системи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. *Офіс Генерального прокурора*. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravororushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>.
2. Литвяк А. О. Класифікація кримінальних правопорушень, що вчиняються працівниками правоохоронних органів. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2022. № 3. С. 377–385.
3. Бардачов В. В. Запобігання злочинам, що вчиняються працівниками патрульної поліції України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Кривий Ріг, 2020. 20 с.
4. Бардачов В. В. Латентність злочинів у сфері службової діяльності, що вчиняють працівники Національної поліції України. *Верховенство права*. 2019. № 3. С. 158–166.
5. Банду «перевертнів» у погонах засудили до довічного. *РБК-Україна*. URL: <https://www.rbc.ua/ukr/digests/bandu-oborotney-v-pogonah-osudili-k-pozhiznennomu-25042013122900>.

ПРИНЦИП NE BIS IN IDEM У ПРАКТИЦІ СУДУ ЄС

THE PRINCIPLE OF NE BIS IN IDEM IN THE CASE LAW OF THE COURT OF JUSTICE OF THE EU

Снігур М.В., аспірант кафедри процесуального права
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Кримінальне право та кримінальне процесуальне право, безперечно, формуються під впливом історичного контексту, в який вони вписані, тобто тлумачення норм, встановлених у кримінально-правових системах усього світу, є відображенням структурних контекстів, з яких виникли нормативні приписи. Римський статут, прийнятий як наслідок цього принципу законності, принцип *ne bis in idem*, передбачений статтею, коли йдеться про заборону притягнення особи до кримінальної відповідальності за одну й ту саму злочинну поведінку, коли присутня так звана потрійна умова тотожності: суб'єкт, факт і підстава або, у випадку Статуту, внаслідок типових у ньому злочинів, щодо яких вона вже була виправдана або засуджена, будучи тісно пов'язаним з негативним впливом *res judicata*.

Таким чином, принцип *ne bis in idem* спрямована на захист двох видів інтересів. З одного боку, індивідуальний інтерес того, хто вже був притягнутий до кримінальної відповідальності за вчинення певного злочину і який спричинив його засудження або виправдання. З іншого боку, інтерес держави, що виражається в цілісності судової системи, пов'язаний з принципом судової економії та ідеєю раціоналізації ресурсів і процесуальної швидкості. Крім того, аналіз обставини, пов'язаної з *bis in idem*, може відображати протистояння між національною та міжнародною компетенціями, з точки зору міжнародного правосуддя.

Цей принцип закріплений в більшості національних законодавчих актів, в тому числі в деяких конституціях, і інтегрований в різні міжнародні документи; засновані, головним чином, на правовій визначеності за рахунок виконання функцій обмежувача державної влади – з огляду на репресивний характер кримінального права – і на принципі пропорційності – щодо уявлення, що до кожної особи буде застосована тільки санкція, відповідна і достатня до її діяння.

Ключові слова: принцип *ne bis in idem*, кримінальне судочинство, принципи права, Суд ЄС.

Criminal law and criminal procedure law are undoubtedly shaped by the historical context in which they are inscribed, i.e. the interpretation of the rules established in criminal legal systems around the world reflects the structural contexts from which the normative prescriptions emerged. The Rome Statute, adopted as a consequence of this principle of legality, provides for the principle of *ne bis in idem* when it prohibits the prosecution of a person for the same criminal conduct when the so-called triple identity condition is present: subject, fact and basis or, in the case of the Statute, as a result of the crimes typified therein for which he or she has already been acquitted or convicted, being closely related to the negative impact of *res judicata*.

Thus, the *ne bis in idem* principle aims to protect two types of interests. On the one hand, the individual interest of someone who has already been prosecuted for a particular crime and who has been convicted or acquitted. On the other hand, the state's interest, which is expressed in the integrity of the judicial system, is related to the principle of judicial economy and the idea of rationalising resources and procedural speed. In addition, the analysis of the *bis in idem* circumstance may reflect the tension between national and international competences from the perspective of international justice.

This principle is enshrined in most national legislative acts, including some constitutions, and integrated into various international instruments; based mainly on legal certainty through the function of a limiter of state power – given the repressive nature of criminal law – and on the principle of proportionality – regarding the notion that each person will be subjected to only a sanction appropriate and sufficient to his or her actions.

Key words: *ne bis in idem* principle, criminal proceedings, principles of law, Court of Justice of the European Union.

Правовий принцип *ne bis in idem* проголошує, що ніхто не може бути двічі судимий за одне й те саме. Цей принцип має важливе теоретичне і практичне значення, оскільки він захищає фундаментальні інтереси особистості і позбавляє обвинуваченого тягара повторного судового розгляду. У книзі Гаяне Нуридджанян «Принцип *ne bis in idem* у міжнародному кримінальному праві» [5] всебічно розглядається принцип *ne bis in idem* у міжнародному кримінальному праві. Детальний опис правил *ne bis in idem* у законодавстві та практиці Міжнародного кримінального суду та інших міжнародних кримінальних судів. У книзі також розглядаються міжнародно-правові норми *ne bis in idem*, які регулюють переслідування міжнародних злочинів на національному рівні.

Принцип *ne bis in idem* включений до багатьох національних, європейських та міжнародних правових документів. У сфері свободи, безпеки та правосуддя Європейського Союзу основними правовими джерелами є статті 54–58 Конвенції про імплементацію Шенгенської угоди та стаття 50 Хартії основних прав Європейського Союзу. Загалом, метою принципу *ne bis in idem* є забезпечення того, щоб ніхто не переслідувався за одні й ті ж дії в декількох державах-членах ЄС через те, що він реалізує своє право на свободу пересування (див. інфра Gözütok і Brügge, Gasparini).

Цей принцип також включений як підстава для відмови у великій кількості інструментів ЄС щодо судового співробітництва у кримінальних справах, включаючи

інструменти взаємного визнання, такі як Рамкове рішення 2002/584/JHA про Європейський ордер на арешт («FD EAW») та Директива 2014/41/ЄС про Європейський ордер на розслідування у кримінальних справах.

В Австрії було порушено кримінальне провадження проти пана Туранського [3], громадянина Словаччини, підозрюваного у скоєнні, разом з іншими особами, тяжкого розбійного нападу на громадянина Австрії в Австрії. Оскільки розшукувана особа перебувала в країні свого походження, Австрія звернулася до Словацької Республіки з проханням відновити провадження проти неї. Словацька Республіка погодилася, і кримінальне провадження в Австрії було призупинено до прийняття остаточного рішення в Австрії. Згодом словацькі поліцейські органи прийняли рішення про призупинення провадження. Австрійські органи влади цікавилися, чи не заважає їм таке рішення продовжувати провадження.

Стаття 54 Конвенції про захист прав людини та основних свобод не застосовується до такого рішення за умови, що рішення про призупинення, відповідно до національного законодавства цієї держави, однозначно не перешкоджає подальшому кримінальному переслідуванню і, отже, не перешкоджає новому кримінальному провадженню щодо тих самих діянь у цій державі. Основні аргументи ЄСПЛ:

Необхідно з'ясувати, чи є рішення, про яке йде мова, – за законодавством Договірної держави, яка його ухвалила, – таким, що Договірної держави, яка його прийняла, є остаточним і обов'язковим, і чи призводить воно

призводить у цій державі до захисту, що надається за принципом *ne bis in idem* (пп. 35–36);

Механізм співпраці, передбачений статтею 57 Угоди про взаємну правову допомогу, дозволяє компетентним органам другої держави запитувати відповідну правову інформацію з метою з'ясування, наприклад, точного характеру рішення (пп. 37–38);

У даному випадку національне законодавство держави-члена, де було прийнято рішення, не перешкоджає порушенню нового кримінального провадження щодо тих самих діянь у цій державі;

Таке тлумачення сумісне з метою статті 54 Угоди та відповідними положеннями Договору, що стосуються сфери свободи, безпеки та правосуддя (пп. 41–44).

Щодо пана Мантелло [1] було видано ЕАВ в контексті кримінального провадження, порушеного проти нього в Італії за участь у злочинній організації та за злочини, пов'язані з наркотиками. Німецькі судові органи задалися питанням, чи слід відмовити пану Мантелло у видачі на підставі принципу *ne bis in idem*, оскільки він був засуджений в Італії за незаконне зберігання наркотиків і вже відбув свій вирок. У відповідь на запит італійські судові органи пояснили, що ця судимість не перешкоджає кримінальному розслідуванню, згаданому в ордері на арешт. Однак вони не заперечили, що в інтересах слідства слідчі не передали інформацію і докази, пов'язані зі злочинами, згаданими в ЕАВ, і не вимагали в той час кримінального переслідування за ці діяння.

Виконавчий судовий орган не може застосувати обов'язкову підставу невиконання *ne bis in idem*, якщо у відповідь на запит про інформацію, зроблений виконавчим судовим органом, судовий орган, який видав постанову, застосовуючи своє національне законодавство і дотримуючись вимог, що випливають з концепції «тих самих дій», закріпленої в статті 3(2) FD ЕАВ, прямо заявив, що попереднє судове рішення, винесене в його правовій системі, не є остаточним судовим рішенням, яке охоплює дії, згадані у виданому ним ордері на арешт, і, отже, не перешкоджає кримінальному провадженню, про яке йде мова в цьому ордері на арешт. Основні аргументи СЕС:

Критерій «остаточності», включений до статті 3(2) FD ЕАВ, повинен визначатися законодавством держави-члена, в якій було винесено рішення (п. 46);

Рішення, яке не відповідає законодавству держави-члена, що порушила кримінальну справу проти особи порушила кримінальну справу проти особи, остаточно не перешкоджає подальшому подальше переслідування на національному рівні за певні діяння, в принципі, не може бути процесуальною перешкодою, становити процесуальну перешкоду для можливого відкриття або продовження кримінального провадження щодо тих самих діянь проти цієї особи в одній з держав-членів Європейського Союзу, з держав-членів Європейського Союзу (п. 47);

Закон про виконавче провадження у ФРН передбачає механізми співпраці, які дозволяють органу, що виконує рішення, запитувати у судового органу, який його виніс, правову інформацію про точний характер рішення, щоб вирішити, чи можна вважати це рішення «остаточним» згідно із законодавством цієї держави (п. 48);

У цій справі з відповіді, наданої судовим органом, який видав рішення, було зрозуміло, що перше рішення не може вважатися «остаточним» (пп. 49–50).

Німецька прокуратура звинуватила пана Коссовського [2] у тому, що він у скоєнні в Німеччині злочину вимагання з обтяжуючими обставинами. Однак компетентний німецький суд відмовив у відкритті судового провадження на тій підставі, що йому що йому забороняє це робити принцип *ne bis in idem*. Насправді, польська прокуратура прокуратура Польщі вже відкрила кримінальне провадження проти нього за тими ж фактами і остаточно закрила його за відсутністю достатніх доказів. достатніх доказів. Конкретними причинами рішення польської прокуратури про закриття

розслідування були прокурора Польщі про закриття розслідування полягали в тому, що пан Коссовський відмовився давати свідчення, а також у тому, що потерпілий і потерпіла свідчення, а також те, що потерпілий і свідок з чужих слів проживали в Німеччині, тому допитати їх було не було можливості допитати їх під час розслідування, а отже тому не було можливості перевірити заяви, зроблені потерпілим. Жодного іншого більш більш детального розслідування в Польщі не проводилося.

Рішення польського прокурора не було «остаточним» у розумінні статті 54 Конвенції про захист прав людини та основних свобод. Основні аргументи СЕС:

Стаття 54 Конвенції про захист прав людини та основних свобод вимагає, перш за все, щоб подальше переслідування було остаточно заборонено, тобто рішення «унеможливило будь-яке подальше переслідування» відповідно до законодавства держави, яка прийняла рішення (пп. 34–35). У цій справі, згідно з польським законодавством, рішення польського прокурора унеможливило будь-яке подальше переслідування в Польщі (пп. 36–37). Той факт, що рішення було прийнято органом прокуратури (без участі суду) і що покарання не було виконано, не є вирішальним для оцінки цієї вимоги (пп. 38–41);

Стаття 54 КПК України вимагає, по-друге, щоб рішення було винесено «після прийняття рішення по суті справи». У світлі мети та контексту статті 54 КІСА, а також у світлі статті 3(2) Договору про Європейський Союз, ця вимога не виконується в ситуації, коли

– орган кримінального переслідування не провів більш детального розслідування з метою збору та дослідження доказів;

– і орган кримінального переслідування не продовжив кримінальне переслідування лише тому, що обвинувачений відмовився давати показання, а потерпілий та показання, а потерпілий та свідок з чужих слів проживали в Німеччині;

– і не було можливості допитати їх під час слідства, а отже, не було можливості перевірити заяви, зроблені потерпілим.

Взаємна довіра вимагає, щоб відповідні компетентні органи другої Договірної Держави приймали за чисту монету остаточне рішення, повідомлене їм, яке було винесено в першій Договірній Державі (п. 51);

Однак ця взаємна довіра може процвітати лише тоді, коли друга Договірна Держава може переконатися на підставі документів, наданих першою Договірною Державою, що рішення компетентних органів цієї першої Держави дійсно є остаточним рішенням, що включає постанову по суті справи (п. 52).

У справі C-365/21 [4] Суд нагадує, що обмеження принципу *ne bis in idem* стосується суті статті 50 Хартії, де воно полягає лише в тому, щоб дозволити судовий розгляд тих самих діянь і покарання знову з метою досягнення окремої мети. З цього приводу виняток, який CISA встановлює в цьому принципі, застосовується лише у випадку, якщо факти, яких стосується іноземне судове рішення, становлять кримінальний злочин проти безпеки або інших рівно важливих інтересів держави-члена, яка має намір вдатися до цього винятку. Беручи до уваги, що поняття «національна безпека» слід порівнювати з поняттям «національна безпека», Суд підкреслює, що мета захисту національної безпеки відповідає першочерговому інтересу захисту основних функцій держави і фундаментальних інтересів суспільства. Звідси випливає, що правопорушення, щодо яких CISA дозволяє виняток з цього принципу, повинні викликати занепокоєння у самій державі-члена. Те ж саме стосується злочинів проти інших інтересів держави-члена. Отже, оспорюване положення CISA поважає суть принципу *ne bis in idem* в тій мірі, в якій воно дозволяє державі-члену, яка звернулася до нього, карати за злочини, які фактично впливають на неї, і, роблячи це, переслідувати цілі, які обов'язково відріз-

няються від тих, за які обвинувачена особа вже була засуджена в іншій державі-члені.

Далі, що стосується принципу пропорційності, можливість обґрунтування обмеження принципу *ne bis in idem* повинна бути оцінена шляхом вимірювання серйозності перешкод, спричинених таким обмеженням, і шляхом з'ясування того, чи пов'язана з цією гравітацією важливість мети загального інтересу, яку переслідує це обмеження. У зв'язку з цим, можливість, передбачена вищезазначеним положенням CISA, є прийнятною для досягнення мети загального інтересу покарання державою-членом за порушення її безпеки або інших рівно важливих інтересів.

По-друге, Суд вважає, що у світлі Хартії не виключає тлумачення судами держави-члена заяви, зробленої цією державою-членом на основі CISA про те, що на цю державу-члена не поширюється зобов'язання, накладене положеннями, що закріплюють принцип *ne bis in idem* щодо злочину створення злочинної організації, якщо злочинна організація, в якій брала участь обвинувачена особа, вчинила виключно злочини проти власності, тією мірою, якою таке кримінальне переслідування має на меті, враховуючи дії цієї злочинної організації, покарання за посягання на безпеку або інші рівно важливі інтереси цієї держави-члена.

Крім того, кримінальне переслідування злочину, зазначеного в декларації, що реалізує можливість, передбачену цим положенням CISA, повинно стосуватися дій, які з особливою серйозністю впливають на відповідну державу-члена. Не кожна злочинна організація обов'язково і як така завдає шкоди безпеці або іншим не менш важливим інтересам відповідної держави-члена. Таким чином, злочин створення злочинної організації може призвести до притягнення до відповідальності за винятком принципу *ne bis in idem* лише щодо організації, дії яких в силу розрізняльних факторів можуть бути розцінені як такі, що становлять такі порушення.

У цьому контексті, щодо доречності, яку слід надати тому факту, що злочинна організація здійснює виключно злочини проти власності, Суд зазначає, що для кваліфікації дій такої організації як таких, що підривають безпеку або інші рівно важливі інтереси відповідної держави-члена, необхідно враховувати серйозність шкоди, яку її діяльність завдала цій державі-члену. Більше того, ці дії, незалежно від дійсних намірів відповідної організації та не рахуючи втручання в державну політику, яке тягне за собою будь-яке правопорушення, повинні впливати на саму державу-члена.

У висновок Генерального адвоката Шпунара від 20 жовтня 2022 року [6] розкрито правову природу принципу *ne bis in idem*. Отже, що стосується питання про те, чи стаття 55(1)(b) «поважає сутність» фундаментального права, що додається до принципу *ne bis in idem*, слід зазначити, що щодо умови примусового виконання, викладеної у статті 54 CISA, Суд постановив, що вона «не ставить під сумнів принцип *ne bis in idem* як такий». Однак виняток, передбачений статтею 55(1)(b) CISA, як і інші винятки, передбачені статтею 55(1) CISA, ставить під сумнів цей

принцип як такий, враховуючи, що держава-член може заявити, що вона не підпадає під зобов'язання, накладені цим принципом у певних випадках. Як стверджує МР у своїх письмових зауваженнях, на відміну від умови виконання, викладеної у статті 54 CISA, яка має на меті запобігти невиконанню вироку, виняток, встановлений у статті 55(1)(b) CISA, дозволяє нове обвинувачення, нове засудження та нове виконання вироку, незважаючи на призначення вироку, який став остаточним і який було виконано. Це прямо суперечить самій меті принципу *ne bis in idem* (38).

Крім того, я хотів би послатися на заяви Генерального адвоката Бота, який наголосив у цьому відношенні на особливій важливості сфери свободи, безпеки та правосуддя як додаткового виміру внутрішнього ринку, який включає «правову базу, що охоплює індивідуальні права громадян Союзу» (39) і який, таким чином, сприяє наданню «конкретного виміру» концепції громадянства Союзу (40). Він також підкреслив принципову важливість принципу взаємного визнання (і принципу взаємної довіри) по відношенню до принципу *ne bis in idem* (41). По суті, його висновок посилався на той факт, що практика Суду щодо статті 54 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод вже дозволяє враховувати широке коло правопорушень; Додаткове застосування умови територіальності недостатньо враховує принцип *ne bis in idem*.

Я повинен визнати, що я не лише згоден з цим міркуванням, але й вважаю, що його можна перенести на ситуацію, передбачену статтею 55(1)(b) CISA. Винятки, передбачені в обох статтях 55(1)(a) та 55(1)(b) CISA, стосуються принципу територіальності, що лежить в основі кримінального законодавства: оскільки у випадку, передбаченому статтею 55(1)(a), держава бажає зберегти юрисдикцію у кримінальних справах, якщо діяння було вчинено на її території, У випадку, зазначеному в статті 55(1)(b), він бажає зберегти юрисдикцію у кримінальних справах щодо злочинів проти його національної безпеки або інших не менш важливих інтересів, які він захищає. Таким чином, обґрунтування, прийняте генеральним адвокатом Ботом у справі Коссовського, застосовується *mutatis mutandis* до цієї справи.

Сфера свободи, безпеки та правосуддя значно еволюціонувала з моменту прийняття CISA. Зокрема, з поступовим розвитком принципів взаємної довіри і взаємного визнання і з набранням чинності Статуту вважаю зайвими винятки, передбачені частиною 1 статті 55 CISA. Я також хотів би нагадати, що принцип взаємної довіри був визначальним у висновку Суду про несумісність проекту угоди про приєднання до ЄСПЛ з Договорами (42). У цьому контексті було б важко виправдати прийняття винятків, подібних до тієї, що розглядається, які явно суперечать цьому принципу.

Отже, у контексті досліджуваного питання важливим є розуміння правової природи таких категорій, як «остаточне рішення», «кримінальне обвинувачення», «покарання», «одне й те саме правопорушення».

ЛІТЕРАТУРА

1. Case C-261/09: Reference for a preliminary ruling from the Oberlandesgericht Stuttgart (Germany), lodged on 14 July 2009 – Extradition proceedings concerning Gaetano Mantello. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62009CN0261&qid=1742997759703>
2. Case C-486/14: Request for a preliminary ruling from the Hanseatisches Oberlandesgericht Hamburg (Germany) lodged on 4 November 2014 – Criminal proceedings against Piotr Kossowski URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62014CN0486&qid=1742997997508>
3. Case C-491/07: Judgment of the Court (Sixth Chamber) of 22 December 2008 (reference for a preliminary ruling from the Landesgericht für Strafsachen Wien (Austria)) URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62007CA0491&qid=1742997576750>
4. Judgment of the Court (Fifth Chamber) of 23 March 2023. Criminal proceedings against MR. Case C-365/21. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:62021CJ0365>
5. Nuridzhanian G. The Principle of *ne bis in idem* in International Criminal Law Balancing the Interests of Individuals, States, and the International Community. 2024. URL: <https://www.routledge.com/The-Principle-of-ne-bis-in-idem-in-International-Criminal-Law-Balancing-the-Interests-of-Individuals-States-and-the-International-Community/Nuridzhanian/p/book/9781032553641#:~:text=The%20legal%20principle%20of%20ne%20bis%20in%20idem,the%20accused%20the%20burden%20of%20a%20repeat%20trial.>
6. Opinion of Advocate General Szpunar delivered on 20 October 2022. Criminal proceedings against MR. Request for a preliminary ruling from the Oberlandesgericht Bamberg. Case C-365/21. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62021CC0365&qid=1742996072296>

НЕЦІЛЬОВЕ ВИКОРИСТАННЯ БЮДЖЕТНИХ КОШТІВ У СФЕРІ ПУБЛІЧНИХ ЗАКУПІВЕЛЬ

MISUSE OF BUDGET FUNDS IN PUBLIC PROCUREMENT

Соколов Д.С., здобувач

Науково-дослідний інститут публічного права

У статті розглядається питання нецільового використання бюджетних коштів як виду кримінальних правопорушень у сфері публічних закупівель. Окреслено, що кримінальні правопорушення в сфері публічних закупівель слід розглядати як дії, що становлять суспільну небезпеку, оскільки вони передбачають нецільове використання державних коштів під час проведення закупівель. Такі дії можуть проявлятися через шахрайство, зловживання службовим становищем, корупційні дії та інші правопорушення. Зазвичай вони пов'язані з особами, які виступають «замовниками» публічних закупівель відповідно до законодавства. Важливо зазначити, що нераціональне та неефективне використання бюджетних коштів, а також невиконання державою своїх бюджетних зобов'язань, загострюють соціальні проблеми.

Це призводить до збільшення розриву між більшістю населення, яке змушене виживати, і тими, хто швидко збагачується, незаконно привласнюючи бюджетні ресурси. Безкарність чиновників, які займаються розкраданням бюджетних коштів, підриває довіру до правосуддя, формуючи в суспільній свідомості відчуття беззахисності громадян як перед злочинністю, так і перед владою.

Зазначено, що суспільна небезпека нецільового використання бюджетних коштів полягає в порушенні бюджетного законодавства, завданні економічних збитків державі, недотриманні бюджетної дисципліни, а також у створенні умов для вчинення правопорушень у сфері службової діяльності або розкраданні бюджетних коштів. Через неефективне та нецільове використання фінансових ресурсів бюджетна система щорічно зазнає значних втрат.

Кримінальні правопорушення, пов'язані з нецільовим використанням бюджетних коштів, є суспільно небезпечними діями, які найчастіше вчиняються службовими особами і порушують суспільні відносини в контексті використання бюджетних ресурсів для виконання державних функцій. Наукові дослідження, що стосуються класифікації таких правопорушень, зумовлені як науковими потребами, так і практичними вимогами у боротьбі з правопорушеннями в бюджетній сфері.

Ключові слова: публічні закупівлі, нецільове використання, бюджетні кошти, кримінальне правопорушення, бюджетна система.

The article examines the issue of misuse of budget funds as a type of criminal offense in the field of public procurement. It is outlined that criminal offenses in the field of public procurement should be considered as actions that pose a public danger, since they involve the misuse of public funds during procurement.

Such actions may manifest themselves through fraud, abuse of office, corruption and other offenses. They are usually associated with persons who act as "customers" of public procurement in accordance with the law. It is important to note that the irrational and inefficient use of budget funds, as well as the failure of the state to fulfill its budget obligations, exacerbate social problems.

This leads to a widening gap between the majority of the population, who are forced to survive, and those who are rapidly enriching themselves by illegally appropriating budget resources. The impunity of officials who are engaged in embezzling budget funds undermines trust in justice, creating in the public consciousness a sense of defenselessness of citizens both in front of crime and before the authorities.

It is noted that the social danger of misuse of budget funds lies in violating budget legislation, causing economic losses to the state, failure to comply with budget discipline, as well as in creating conditions for committing offenses in the field of official activities or embezzlement of budget funds. Due to the inefficient and misuse of financial resources, the budget system suffers significant losses annually.

Criminal offenses related to the misuse of budget funds are socially dangerous actions that are most often committed by officials and violate public relations in the context of the use of budget resources to perform state functions.

Scientific research related to the classification of such offenses is driven by both scientific needs and practical requirements in combating offenses in the budget sector.

Key words: public procurement, misuse, budget funds, criminal offense, budget system.

Постановка проблеми. Національним інтересам України відповідає стабільний розвиток національної економіки, інтеграція країни в європейський економічний простір, а також розвиток рівноправного та взаємовигідного економічного співробітництва з іншими державами. У економіці держави бюджет відіграє особливу роль. Він є складним і багатограним явищем, тому для його визначення використовуються різні підходи, залежно від аспектів аналізу. Недостатня ефективність заходів, спрямованих на боротьбу з кримінальними правопорушеннями в бюджетній сфері, відсутність сучасних методик для виявлення та розслідування таких кримінальних правопорушень, а також обмежена обізнаність слідчих (детективів) у складних управлінських і технологічних процесах, а також у фінансово-звітній документації, що супроводжує всі етапи бюджетного періоду, призвели до погіршення криміногенної ситуації в цій сфері.

Що ж стосується публічних закупівель, то кримінальні правопорушення в цій сфері охоплюють суспільно небезпечні дії, які зазвичай пов'язані з особою замовника. Вони передбачають використання державних (бюджетних) коштів для реалізації злочинних намірів через вчинення шахрайств, службових, корупційних та інших кримінальних правопорушень, що визначені Криміналь-

ним кодексом (далі – КК) України та іншими нормативно-правовими актами [3]. Зловживання в сфері публічних закупівель сприяють виникненню вторинної злочинної діяльності, що проявляється у розкраданні бюджетних коштів та їх подальшій легалізації. Оскільки кримінальні правопорушення в цій сфері є складним явищем, яке часто включає шахрайство, нецільове використання бюджетних коштів, зловживання службовим становищем, корупцію та інші негативні прояви, важливо враховувати певні характерні ознаки під час їх виявлення та розслідування. Зокрема, в публічних закупівлях найчастіше фіксуються зловживання у вигляді завищення цін та інших порушень, основними ознаками, що їх характеризують, є: визначені учасники торгів завжди виграють тендери у тих самих географічних зонах чи по тих самих видах товару; ідентичні пропозиції цін чи ідентичні ціни на певні цінові пропозиції, де звичайно можна очікувати розкид цін; запропоновані ціни значно перевищують очікувані замовником ціни чи оцінки ціни, що існує на ринках; укладання субпідрядів між переможцем торгів та іншими учасниками, що пропонували високі ціни чи зовсім не надавали цінових пропозицій; один учасник торгів надає замовнику не тільки свої власні тендерні пропозиції, але і пропозиції своїх конкурентів; будь-яка погіршеність у зовнішньому вигляді однієї

чи декількох пропозицій цін; два чи більше учасників торгів пов'язані відносинами контролю, тощо.

Стан досліджень. Проблема нецільового використання бюджетних коштів постійно привертає увагу науковців і практиків. Таким питання присвятили свої праці: В. Василичук, А. Вознюк, Н. Здирко, О. Шиян, О. Кальман, А. Меденцев, Д. Нікітін, В. Нечитайло, Ю. Оврамець, О. Семенових, А. Чередарчук, С. Чернявський та інші. Однак, проблемні питання запобігання кримінальним правопорушенням у сфері публічних закупівель, зокрема нецільового використання бюджетних коштів потребує окремого поглибленого дослідження через високий рівень корупційних ризиків, особливо в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Публічні закупівлі є окремим механізмом регулювання господарських відносин, що використовується на різних ринках. Цей механізм охоплює численні аспекти економічної політики держави, включаючи антимонопольну, антикорупційну, інвестиційну, інноваційну, зовнішньоекономічну, промислову, розвиток малого підприємництва та ціноутворення. Слід зазначити, що бюджетні кошти, а також порядок їх формування, розподілу та використання, є ключовим чинником, що впливає на злочинну діяльність у сфері публічних закупівель. Основним об'єктом таких правопорушень є соціальні блага, які держава використовує для виконання своїх функцій та завдань, реалізації фінансової політики, що, в свою чергу, забезпечує задоволення потреб і інтересів не лише фізичних та юридичних осіб, а й суспільства в цілому [1, с. 126–127].

Кримінальні правопорушення у сфері публічних закупівель слід розглядати як суспільно небезпечні дії, що передбачають нецільове використання державних (бюджетних) коштів під час проведення публічних закупівель. Це може відбуватися через шахрайство, службові зловживання, корупційні дії та інші правопорушення, визначені КК України. Зазвичай такі дії пов'язані з особою, яка є «замовником» публічних закупівель відповідно до законодавства. Слід підкреслити, що нераціональне та неефективне використання бюджетних коштів, а також невиконання державою своїх бюджетних зобов'язань, загострюють соціальні проблеми. Це призводить до збільшення розриву між більшістю населення, яке змушене виживати, і тими, хто швидко збагачується, незаконно привласнюючи бюджетні кошти. Безкарність чиновників, які займаються розкраданням бюджетних ресурсів, підриває довіру до правосуддя, формуючи в суспільній свідомості відчуття беззахисності громадян як перед злочинністю, так і перед владою [2, с. 149–150].

Нецільове використання бюджетних коштів є одним з видів кримінальних правопорушень у сфері публічних закупівель. Відповідно до ст. 210 КК України, суспільна небезпека нецільового використання бюджетних коштів полягає в порушенні бюджетного законодавства, завданні економічних збитків державі, недотриманні бюджетної дисципліни, а також у створенні умов для вчинення правопорушень у сфері службової діяльності або розкраданні бюджетних коштів. Через неефективне та нецільове використання фінансових ресурсів бюджетна система щорічно зазнає значних втрат [3]. На думку, О. Ю. Шиян нераціональне та неефективне використання бюджетних коштів, а також невиконання державою своїх бюджетних зобов'язань призводять до загострення соціальних проблем. Це викликано зростанням розриву між більшістю населення, яке змушене боротися за виживання, і тими, хто швидко збагачується, незаконно привласнюючи бюджетні ресурси. Безкарність чиновників, які займаються розкраданням бюджетних коштів, підриває авторитет закону, а в суспільній свідомості формується відчуття беззахисності громадян як перед злочинністю, так і перед владою [4, с. 171–172].

О. С. Семенових визначає діяння, що вчиняються під час розподілу та використання бюджетних коштів,

як сукупність умисних (корисливих) та суспільно небезпечних дій, а також таких, що здійснюються внаслідок недобросовісності. Це кримінально-карані посягання, які виконуються службовими особами та іншими особами під час виконання управлінських функцій, шляхом активних дій або бездіяльності в процесі отримання, надання та використання бюджетних коштів і кредитів. Вони можуть включати різноманітні правопорушення та зловживання, що завдають шкоди громадським і суспільним інтересам, охоронюваним законом правам, а також матеріальній шкоді державі [5, с. 131–132]. В свою чергу, Д. Ю. Нікітін вважають, що кримінальні правопорушення в бюджетній сфері – це суспільно небезпечні дії, які загрожують фондам грошових коштів, призначеним для фінансового забезпечення функцій та завдань місцевого самоврядування і держави [6, с. 189–190].

О. Г. Кальман зазначає, що бюджетні правопорушення можна поділити на три основні категорії: кримінальні правопорушення, що відбуваються на етапі формування доходів бюджетів усіх рівнів, зокрема порушення, пов'язані з формуванням податкових доходів, а також неподаткових; кримінальні правопорушення, які безпосередньо впливають на витрачання бюджетних коштів; кримінальні правопорушення, що вчиняються на стадії бюджетних витрат, зокрема ті, що загрожують муніципальному та державному праву власності, предметом якого є бюджетні кошти, а також правопорушення, що порушують інтереси державної служби, органів місцевого самоврядування та державної влади в цілому [1, с. 215–217].

Отже, вважаємо важливим сформулювати уявлення про те, що кримінальні правопорушення, пов'язані з нецільовим використанням бюджетних коштів, є суспільно небезпечними діями, які найчастіше вчиняються службовими особами і порушують суспільні відносини в контексті використання бюджетних коштів для виконання функцій держави. Наукові дослідження класифікації кримінальних правопорушень, пов'язаних з нецільовим використанням бюджетних коштів, зумовлені як науковими потребами, так і практичними вимогами у боротьбі з правопорушеннями в бюджетній сфері. Важливо зазначити, що нецільове використання бюджетних коштів у деяких випадках може супроводжуватися вчиненням інших видів кримінальних правопорушень [8, с. 189–190]. Можна виокремити такі «супутні» кримінальні правопорушення, а саме:

- не виплата стипендії, пенсії, заробітної плати або інших встановлених законом виплат, а саме безпідставна не виплата стипендії, пенсії, заробітної плати чи іншої установленної законом виплати громадянам більш як за один місяць, вчинена з умислом керівником підприємства, організації або установи незалежно від форми власності чи громадянином – суб'єктом підприємницької діяльності в результаті нецільового використання коштів, що призначені для виплати стипендії, пенсії, заробітної плати та інших встановлених законом виплат (ч. 2 ст. 175 КК України);

- шахрайство з фінансовими ресурсами (ст. 222 КК України), зокрема надання завідомо неправдивої інформації органам державної влади або органам місцевого самоврядування, банкам чи іншим кредиторам з метою неправомірного одержання субсидій, дотацій, кредитів, субвенцій чи пільг щодо податків у випадку відсутності ознак кримінального правопорушення проти власності [3];

- розтрата, привласнення майна або заволодіння ним в результаті зловживання службовим становищем (ст. 191 КК України) [3];

- надання кредитів з бюджету без встановлених бюджетних призначень або з їх перевищенням та здійснення видатків бюджету (ст. 210 КК України) [3];

- службове підроблення (ст. 366 КК України), а саме складання, видача службовою особою завідомо сфальсифікованих офіційних документів, внесення до таких офі-

ційних документів завідомо неправдивих відомостей чи інше підроблення офіційних документів [3];

– службова недбалість (ст. 367 КК України), а саме невиконання чи неналежне виконання службовою особою своїх службових обов'язків через несумлінне ставлення до них, що завдало істотної шкоди охоронюваним законом свободам, правам та інтересам окремих громадян, а також громадським або державним інтересам чи інтересам окремих юридичних осіб [3];

– інші кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності [3].

Форми зловживання службовим становищем є дуже різноманітними, оскільки таке зловживання може мати місце в різних сферах діяльності. Найбільш поширеними з них є: використання службового становища під час приватизації державних підприємств; незаконна експлуатація праці підлеглих для задоволення власних інтересів; зловживання службовим становищем при реєстрації підприємницьких суб'єктів; потурання вчиненню кримінальних правопорушень та їх приховування; нецільове використання фінансових ресурсів, службових приміщень, транспорту, обладнання тощо. У всіх цих та подібних випадках зловживання владою чи службовим становищем може бути кваліфіковане за ст. 364 КК України лише за умови, що відповідальність за таке діяння не передбачена іншими нормами, які містять спеціальні склади цього кримінального правопорушення [3; 9, с. 137].

Що ж стосується детермінантів кримінальних правопорушень у сфері публічних закупівель, то потрібно виокремити такі:

1) економічні фактори злочинності у сфері публічних закупівель. Серед основних економічних стимулів такої сфери є корупція, яка відіграє важливу роль відіграє нестабільність у країні, що проявляється, зокрема, в неконтрольованих інфляційних коливаннях, які змушують чиновників шукати будь-які способи збагачення [10, с. 162–163]. Наприклад, неправомірна вигода часто пов'язана з економічною кризою, нестабільністю фінансової системи, слабкістю державних інститутів, правовим нігілізмом та змінами в соціальній структурі суспільства;

2) політичні фактори злочинності у сфері публічних закупівель. Відсутність ефективного політичного механізму, який би забезпечував швидке усунення з посад державних і муніципальних чиновників, які скомпрометували себе в очах суспільства своїми діями;

3) психологічні фактори. Багатовікові традиції хабарництва на державній службі; традиційно низький рівень солідарності населення з нормами про відповідальність за підкуп; деяка гіперболізація в громадській свідомості тотальної корумпованості державного апарату;

4) вкрай низький рівень фактичного виявлення кримінальних правопорушень, який створює об'єктивні передумови для сприйняття можливості бути притягнутим до кримінальної відповідальності як дуже малий [11, с. 41–42].

Надаючи характеристику нормативних факторів встановлення та збереження кримінальної відповідальності за розглядуване кримінальне правопорушення у сфері публічних закупівель, необхідно звертатися, насамперед, до системно-правових принципів, які відображають внутрішню логічну несуперечність системи норм кримінального права. Встановлення кримінальної відповідальності за «нецільове використання бюджетних коштів» створює додаткову правову базу запобігання кримінальним правопорушенням у бюджетній сфері, а також у сфері публічних закупівель кримінально-правовими й кримінологічними заходами й відповідає основним положенням Конституції України [12].

Висновки. На сучасному етапі розвитку України бюджетна система має значну важливість, яка ґрунтується на принципах справедливого та неупередженого розподілу суспільного багатства між громадянами та територіальними громадами. Головною метою є забезпечення нової якості економічного, соціального та гуманітарного розвитку, а також інтеграція України до Європейського Союзу. Однією з основних причин, що впливають на ефективність використання бюджету як ключового елемента фінансової системи держави, є нецільове використання бюджетних коштів. Це охоплює витрати бюджету або надання кредитів з бюджету без чітко визначених бюджетних призначень або з їх перевищенням. Відтак, нецільове використання бюджетних коштів є одним із видів кримінальних правопорушень у сфері публічних закупівель. Відповідно до ст. 210 КК України, суспільна безпека такого використання полягає в порушенні бюджетного законодавства, завданні економічних збитків державі, недотриманні бюджетної дисципліни, а також у створенні умов для вчинення правопорушень у сфері службової діяльності або розкраданні бюджетних коштів. Через неефективне та нецільове використання фінансових ресурсів бюджетна система щорічно зазнає значних втрат.

Кримінальні правопорушення, що стосуються нецільового використання бюджетних коштів, є суспільно небезпечними діями, які найчастіше здійснюються службовими особами і порушують суспільні відносини в контексті використання бюджетних ресурсів для виконання державних функцій. Наукові дослідження, що стосуються класифікації таких правопорушень, зумовлені як науковими потребами, так і практичними вимогами у боротьбі з правопорушеннями в бюджетній сфері. Важливо підкреслити, що нецільове використання бюджетних коштів іноді може супроводжуватися вчиненням інших видів кримінальних правопорушень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Меденцев А.М. Розслідування злочинів, що вчиняються у сфері державних закупівель: дис. канд. юрид. наук: 12.00.09. Одеса, 2015. 258 с.
2. Чередарчук А.М. Кримінально-правове забезпечення охорони публічних закупок: дис. канд. юрид. наук: 12.00.08. Івано-Франківськ, 2021. 206 с.
3. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05 квітня 2001 р. № 2341-III. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
4. Шиян О. Ю. Кримінальна відповідальність за нецільове використання бюджетних коштів, здійснення видатків бюджету чи надання кредитів з бюджету без встановлених бюджетних призначень або з їх перевищенням: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Запоріжжя, 2017. 230 с.
5. Семенових О. С. Кримінальна відповідальність за нецільове використання бюджетних коштів, здійснення видатків бюджету чи надання кредитів з бюджету без встановлених бюджетних призначень або з їх перевищенням: дис. докт. філософії: 081 – Право. Харків, 2024. 203 с.
6. Нікітін Д. Ю. Кримінологічна характеристика та запобігання нецільовому використанню бюджетних коштів, здійснення видатків бюджету чи надання кредитів з бюджету без встановлених бюджетних призначень або з їх перевищенням: дис. канд. юрид. наук : 12.00.08. Ірпінь, 2021. 289 с.
7. Кальман О. Г. Злочинність у сфері економіки України: теоретичні та прикладні проблеми попередження: дис. докт. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2004. 431 с.
8. Оврамєць Ю. Поняття та сутність «публічних закупівель» в адміністративному праві України. *Journals.Nubip*. 2022. С. 187–199.
9. Нечитайло В. А. Характеристика осіб, які вчиняють нецільове використання бюджетних коштів. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 4. С. 137–138.
10. Зди́рко Н. Теоретичні підходи до визначення поняття «публічні закупівлі». *Ефективна економіка*. 2019. № 12. С. 159–171.
11. Чернявський С. С., Васи́линчук В. І., Вознюк А. А. Розслідування нецільового використання бюджетних коштів : метод. реком. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2015. 89 с.
12. Конституція України: Закон від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr>.

КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСОБИ ЗЛОЧИНЦЯ, ЩО ВЧИНЯЄ КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВОПОРУШЕННЯ, ПЕРЕДБАЧЕНЕ СТ. 361 ККУ

CRIMINOLOGICAL CHARACTERISTICS OF AN OFFENDER COMMITTING A CRIMINAL OFFENSE UNDER ARTICLE 361 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE

Стручась М.Ф., аспірант кафедри кримінально-правової політики
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті досліджується кримінологічна характеристика особи злочинця, який вчиняє кримінальне правопорушення, передбачене ст. 361 КК України – несанкціоноване втручання в роботу інформаційних (автоматизованих), електронних комунікаційних, інформаційно-комунікаційних систем та електронних комунікаційних мереж.

На основі аналізу статистичних даних, наукових праць і судової практики визначено соціально-демографічні, психологічні та кримінологічні характеристики осіб, що вчиняють даний злочин. Досліджено статево-вікову диференціацію правопорушників, їхній освітній рівень, сімейний стан, соціальний статус, рівень зайнятості, а також індивідуально-психологічні риси. Особливу увагу приділено мотиваційним чинникам, які можуть спонукати злочинців до вчинення правопорушення.

Встановлено, що переважна більшість осіб, які вчиняють дане правопорушення, мають високий рівень інтелектуального розвитку, схильність до інтровертності, обмежену соціальну активність, а основним мотивом злочинної діяльності у більшості випадків є корисливість. Також проаналізовано роль психологічних факторів, що впливають на вибір злочинного способу дій.

Аналіз статистичних даних показав, що більшість правопорушників – є чоловіками віком від 18 до 39 років, але в останні роки зростає кількість жінок та неповнолітніх, залучених до злочинної діяльності. Більшість мають середню або вищу освіту, переважно не працюють та не навчаються. Також виявлено тенденцію до збільшення частки військовослужбовців серед суб'єктів даного правопорушення, що може бути пов'язано із низкою окреслених у статті чинників.

В свою чергу, дослідження психологічних характеристик показало, що для осіб, які вчиняють несанкціоноване втручання в інформаційні системи, не є характерними ті риси, що є притаманними для інших кіберзлочинців, зокрема це відхилення у психосексуальному розвитку, боязкість і лякливність, філософське сприйняття світу. Водночас у їх поведінці ярко простежується цинізм, недовіра до суспільства, високий рівень раціональності та прагматизму, а також високий інтелектуальний рівень у поєднанні з аутичними проявами та соціальним аутсайдерством.

Результати дослідження дають змогу детальніше вивчити соціально-демографічні та психологічні характеристики осіб, що вчиняють несанкціоноване втручання в роботу інформаційних (автоматизованих), електронних комунікаційних, інформаційно-комунікаційних систем, електронних комунікаційних мереж, що є надзвичайно важливим для вдосконалення роботи правоохоронних органів та розробки ефективних заходів щодо запобігання та профілактики кіберзлочинності за статтею 361 Кримінального кодексу.

Ключові слова: особа злочинця, психологія кіберзлочинця, кіберзлочинність, несанкціоноване втручання, інформаційні технології, інформаційні злочини, боротьба з кіберзлочинністю.

The article examines the criminological characteristics of a person who commits a criminal offence under Article 361 of the Criminal Code of Ukraine – unauthorised interference with information (automated), electronic communication, information and communication systems and electronic communication networks.

Based on the analysis of statistical data, scientific works and court practice, the author identifies the socio-demographic, psychological and criminological characteristics of persons committing this crime. The author examines the gender and age differentiation of offenders, their educational level, marital status, social status, employment status, and individual psychological traits. Particular attention is paid to the motivational factors that may encourage offenders to commit an offence.

It is established that the vast majority of persons committing this offence have a high level of intellectual development, a tendency to introversion, limited social activity, and the main motive for criminal activity in most cases is self-interest. The author also analyses the role of psychological factors that influence the choice of a criminal course of action.

Analysis of statistical data has shown that most offenders are men aged 18 to 39, but in recent years the number of women and minors involved in criminal activity has been increasing. Most have secondary or higher education, and are mostly unemployed and uneducated. There is also a tendency to increase the proportion of military personnel among the perpetrators of this offence, which may be due to a number of factors outlined in the article.

In turn, the study of psychological characteristics has shown that persons who commit unauthorised interference with information systems do not have the features that are typical of other cybercriminals, in particular, deviations in psychosexual development, timidity and fearfulness, and a philosophical perception of the world. At the same time, their behaviour is marked by cynicism, distrust of society, a high level of rationality and pragmatism, as well as a high intellectual level combined with autistic manifestations and social outsiderism.

The results of the study make it possible to study in more detail the socio-demographic and psychological characteristics of persons who commit unauthorized interference with the operation of information (automated), electronic communication, information and communication systems, electronic communication networks, which is extremely important for improving the work of law enforcement agencies and developing effective measures to prevent and prevent cybercrime under Article 361 of the Criminal Code.

Key words: personality of a criminal, psychology of a cybercriminal, cybercrime, unauthorised interference, information technology, information crime, combating cybercrime.

Поява нових інформаційних технологій та їх тотальна інтеграція у повсякденне життя, разом із недостатньою адаптацією держав та міжнародної спільноти до викликів сьогодення, призвела до прогресивного зростання такого специфічного виду злочинності, як – кіберзлочинність [1, с. 81]. Наразі, в Кримінальному Кодексі України існує окремий Розділ XVI в якому переважно наведені ті кримінальні правопорушення, що і складають кіберзлочинність як таку.

Зокрема, до них належить і стаття 361 КК, яка передбачає кримінальну відповідальність за несанкціоноване

втручання в роботу інформаційних (автоматизованих), електронних комунікаційних, інформаційно-комунікаційних систем, електронних комунікаційних мереж. Аналіз статистичних даних Офісу Генеральної прокуратури за останнє десятиліття свідчить, що саме це правопорушення займає найбільшу питому вагу серед злочинів, передбачених Розділом XVI КК України, що в свою чергу вказує на його значну поширеність та необхідність розробки ефективних заходів його запобігання. Так, у 2024 році цей показник становив 48,2% та протягом останніх десяти

років варіюється у діапазоні від 41,1% (2022 р.) до 78,2% (2014 р.) кримінальних правопорушень за ст. 361 до загальної кількості облікованих правопорушень передбачених Розділом XVI, тобто переважна більшість [2].

У цьому контексті важливим напрямом кримінологічного аналізу стає дослідження особи злочинця, який вчиняє кримінальне правопорушення, передбачене статтею 361 КК України. Формування ефективних заходів протидії кіберзлочинності потребує всебічного дослідження соціально-демографічних, психологічних і кримінологічних характеристик осіб, які вчиняють подібні правопорушення, а також аналізу їх мотивацій і способу мислення.

Дослідженням особи кіберзлочинця займалася велика кількість вітчизняних науковців, зокрема: Б. М. Головкін, О. В. Ткачова та Науменко К. В., Т. В. Продан, О. М. Кравцова та інші. Проте, незважаючи на глибину праць вищезгаданих авторів, жодним з них не було розглянуто особу злочинця, що вчиняє конкретне кримінальне правопорушення проти основ кібербезпеки, у нашому випадку несанкціоноване втручання в роботу інформаційних (автоматизованих), електронних комунікаційних, інформаційно-комунікаційних систем, електронних комунікаційних мереж.

З цього випливає мета нашого дослідження, яка полягає в проведенні кримінологічної характеристики особи злочинця, зокрема визначення її структури, індивідуальних ознак, якостей, властивостей, що характеризують особу злочинця з різних боків. Дане кримінологічне дослідження є одним з напрямів комплексного нормативного подолання загроз в інформаційній сфері та має важливе значення для розробки заходів запобігання та превенції кіберзлочинств передбачених ст. 361 КК [3, с. 159].

Так найважливішим елементом в контексті кримінологічної характеристики є структура особи злочинця, яка визначається різними соціальними, демографічними та психічними ознаками, які при їх ретельному дослідженні дозволяють виявити певні закономірності у моделі злочинців та на основі цього сформувати портрет середньостатистичного правопорушника, що вчиняє несанкціоноване втручання в роботу інформаційних систем, тощо [4, с. 257].

Першою характерною демографічною ознакою особи злочинця, що вчиняє кримінальне правопорушення за ст. 361 є стать. Так, протягом 2017–2024 рр. було виявлено загалом 1127 осіб, що вчинили дане правопорушення, з яких 80,5% – чоловіки, а 18,5% – жінки. Варто зазначити, що незважаючи на стабільну більшість чоловіків, починаючи з 2021 року відбулось різке зростання жіночої злочинної активності у цій сфері. Наприклад, у 2020 році питома вага жінок до загальної кількості осіб, що вчинили цей злочин – становила 15%, а у 2021 р. зросла до 25% та продовжує коливатись в цих межах. На наш погляд, це може бути пов'язано із поступовим зменшенням гендерного дисбалансу в ІТ-сфері, зацікавленістю сучасних жінок у цифрових технологіях та дією інших зовнішніх і внутрішніх факторів.

Що стосується вікової диференціації, то найбільш кримінально активними виявились три вікових групи: від 18 до 28 років – 45% від загальної кількості протягом 2017–2024 рр.; від 29–39 років – 36,1%; 40–54 роки – 145 осіб. Інші вікові групи не є характерними для даного кримінального правопорушення, але в останні роки також спостерігається нова тенденція, так у 2024 р. відбулось різке збільшення кількості неповнолітніх осіб, що вчинили даний злочин, а саме 12 осіб 16–17 років та 3 особи 14–15 років. Звісно ця кількість є невеликою, що може бути пов'язано з відсутністю доступу до всіх механізмів його реалізації, наприклад спеціалізованої освіти, незалежних від батьків банківських рахунків, тощо, але сам факт зростання цієї кількості свідчить про деформації правосвідомості серед молоді та про поширення кіберзлочинності серед неповнолітніх. В свою чергу, та більшість осіб, що

знаходяться у молодому, або середньому віці, можуть мати доступ до необхідного обладнання, певні навички користування ним, а також всі інші необхідні для здійснення кримінального правопорушення за ст. 361 КК засоби [5].

Надзвичайно важливою демографічною ознакою також є освітній рівень злочинців. Відповідно у період з 2017 по 2024 роки несанкціоноване втручання в роботу інформаційних (автоматизованих), електронних комунікаційних, інформаційно-комунікаційних систем та електронних комунікаційних мереж вчинили: 62% осіб з повною середньою освітою, 21% осіб з вищою освітою, 16% осіб із професійно-технічною освітою (16%) та лише 1% із початковою освітою або без неї.

Отже, основну частку правопорушників становлять особи з повною середньою освітою, що може свідчити доступність даного виду злочинної діяльності для людей із базовими технологічними навичками. Особи з вищою освітою, маючи глибші знання та кваліфікацію, можуть бути залучені до більш складних та технічно оснащених злочинів, в той час як люди з низьким рівнем освіти не є характерними суб'єктами цього правопорушення в силу відсутності необхідних навичок [6, с. 116–120].

За сімейним станом більшість кіберзлочинців є неodrжними, деякі науковці пов'язують це з кількістю часу який правопорушники витрачають на отримання досвіду роботи з високими технологіями, що в свою чергу заважає своєчасній побудові особистого життя [4, с. 258].

Варто зазначити, що за ознакою громадянства 99,2% правопорушників є громадянами України (2017–2024 рр.) та лише 0,81% іноземні громадяни. Спостерігається також високий рівень урбанізації злочинності за статтею 361 Кримінального Кодексу, що збігається з загальною тенденцією розповсюдження злочинності по Україні. В даному випадку, простежуємо взаємозв'язок з тим, що жителі міст мають більшу інтеграцію в цифрові технології та контакт з ними, ніж особи з сільської місцевості.

Соціальні ознаки відображають соціально-економічний стан злочинців, рівень їхньої зайнятості, професійний статус, рівень доходів та інші характеристики. Серед осіб, які вчиняють несанкціоноване втручання в роботу інформаційних (автоматизованих), електронних комунікаційних, інформаційно-комунікаційних систем та електронних комунікаційних мереж у 2024 році офіційно безробітними були 4 правопорушники, 244 – працездатними, які не працюють та не навчаються. На наш погляд, рівень зайнятості населення напряму впливає на злочинність у цьому секторі.

Що стосується, соціального статусу, то він переважно є середнім. Серед займаних посад – 1 депутат, 1 працівник правоохоронних органів та 1 державний службовець. Більш характерною соціальною групою є студенти, серед них 17 осіб вчинили дане кримінальне правопорушення у минулому році.

Аналіз статистичних даних також свідчить про поступове зростання частки військовослужбовців серед осіб, які вчиняють кримінальні правопорушення, передбачені ст. 361 КК України (40 осіб у 2024 році до 0 у 2017). Така тенденція може бути зумовлена низкою факторів, зокрема труднощами адаптації до цивільного життя, доступом до спеціалізованої інформації та технологій, впливом психологічного тиску і стресу під час проходження військової служби, матеріальними мотивами, зумовленими фінансовими труднощами, а також залученістю до інформаційних війн і кібератак. результати опитування, проведеного Українським Ветеранським Фондом, засвідчують, що серед ветеранів і ветеранок, які наразі не проходять службу в Силах оборони України, 56,16% респондентів зазначили про потребу у фінансовій підтримці, а 24,07% – у працевлаштуванні. Це свідчить про наявність соціально-економічних факторів, що можуть детермінувати вчинення правопорушень зазначеної категорії [7].

Суб'єкти даного правопорушення досить часто ведуть відсторонений спосіб життя та не відрізняються високою соціальною активністю, деякий відсоток з них можуть бути членами так званих тематичних інтернет-ком'юніті, форумів із метою віртуального спілкування між однодумцями. Вважаємо, що це пов'язано з тим, що ці особи частіш за все є слабо розвинутими як на фізичному, так і ментально-психологічному рівні, мають певні особливості в фізичній конструкції, зокрема худорлявість або зайву вагу, проблеми з соціальною-адаптацією, також більшість з них є інтровертами.

Портрет кіберзлочинця у контексті ст. 361 КК України також включає низку індивідуально-психологічних рис, частіш за все це високий інтелектуальний рівень поєднаний із вираженими аутистичними проявами, соціальним аутсайдерством, цинізмом, недовірою до суспільства та відсутністю моральних обмежень, гордовитим, зневажливим ставленням до інших. Усвідомлення цих характеристик є важливим для правоохоронних органів та спеціалістів з кібербезпеки з метою розробки ефективних заходів протидії кіберзлочинності [8, с. 201]. Наприклад цинізм та відсутність моральних обмежень може виникнути у свідомості злочинця через високу латентність кіберзлочинців, яка варіюється від 90 до 95%. Крім того, деякі науковці вказують на взаємозв'язок злочинності та поведінкою жертви – віктимністю. Згідно з позицією Б. М. Головкина, фізичний аспект віктимної поведінки полягає у недостатньому дотриманні норм особистої та майнової безпеки, що в контексті кіберзлочинності може виражатися через нехтування принципами кібербезпеки, прагнення до мінімізації зусиль і витрат, надмірну довірливість до сторонніх осіб, демонстративну активність у соціальних мережах тощо [9, с. 6–13]. Усвідомлення цих факторів потенційним злочинцем може сприяти формуванню у його психіці мотиву до скоєння правопорушення, а також зверхнє ставлення до інших людей, які не мають таких технологічних навичок, як вони.

Важливо зазначити, що на наш погляд, для осіб що вчиняють несанкціоноване втручання в роботу інформаційних (автоматизованих), електронних комунікаційних, інформаційно-комунікаційних систем, електронних комунікаційних мереж не є характерними всі індивідуально-психологічні ознаки, які науковці виділяють серед кіберзлочинців. Зокрема, до менш характерних ознак можемо віднести відхилення у психосексуальному розвитку, боязкість і лякливість, а також філософське сприйняття світу.

Відсутність значної кореляції між кіберзлочинністю та відхиленнями у психосексуальному розвитку пояснюється тим, що такі порушення частіше виявляються серед осіб, залучених до сексуальних форм кіберзлочинності (наприклад, розповсюдження забороненого контенту, кібергрумінг), або серед осіб які вчиняють більш технічно складні кіберзлочини, а не серед правопорушників, які здійснюють втручання в інформаційні системи з метою отримання несанкціонованого доступу, тощо.

Щодо боязкості та лякливості, хоча деякі кіберзлочинці і можуть демонструвати соціальну замкненість, їхня діяльність не завжди свідчить про страх перед соціальними контактами. Навпаки, багато хто з них активно взаємодіє з потенційними жертвами з метою ввести їх в оману, втертись в довіру задля подальшого вчинення злочину. В свою чергу, філософське сприйняття світу, хоча й може бути притаманним частині кіберзлочинців (особливо серед ідеологічно мотивованих хактивістів), загалом не є визначальною рисою для осіб, що вчиняють несанкціоноване втручання в інформаційні системи. Більшість із них керується суто практичними мотивами – фінансовими або іншими вигодами, прагненням до змагання чи самоствердження у кіберсередовищі.

Тобто, аналіз психологічного профілю осіб, які вчиняють злочини, передбачені ст. 361 КК України, свідчить про необхідність диференційованого підходу до вивчення кіберзлочинності. Не всі загальні риси, характерні для кіберзлочинців у широкому сенсі, однаково притаманні особам, що здійснюють саме несанкціоноване втручання в інформаційні системи.

Особа злочинця також характеризується мотивом, якою вона керується на момент вчинення правопорушення. Так, аналіз 100 судових вироків за ст. 361 КК України, внесених до Єдиного реєстру судових рішень, показав, що у 74% випадків злочини вчинялися з корисливих мотивів, інші 17% – з хуліганськими мотивами, та 9% з метою помсти. У більшості вироків також фігурують статті 185, 190, 200 КК України, що свідчить про взаємозв'язок ст. 361 КК із іншими видами майнових правопорушень, що підтверджує вплив матеріальних факторів на злочинну поведінку та характеризує особу злочинця [10].

Злочини, передбачені ст. 361 КК України, у переважній більшості вчиняються умисно, що свідчить про усвідомлену протиправну поведінку правопорушників. Аналіз статистичних даних також вказує на значну поширеність рецидиву: у 2024 р. серед підозрюваних 361 особа мала попередній досвід вчинення кримінальних правопорушень. Також 179 злочинів були вчинені групою осіб. Ці дані, на наш погляд, підтверджують тенденцію до високого рівня організованості та повторюваності злочинної діяльності в сфері несанкціонованого втручання в роботу інформаційних (автоматизованих) систем і мереж.

Отже, в процесі дослідження, нами було проведено кримінологічну характеристику особи злочинця, що вчиняє кримінальне правопорушення за ст. 361 КК, визначено структуру особи злочинця, її демографічні, соціальні, індивідуально-психологічні ознаки. Так, аналіз статистичних даних свідчить, що основну частку правопорушників становлять чоловіки віком від 18 до 39 років, хоча з 2021 року спостерігається зростання кількості жінок серед правопорушників. Також простежується тенденція до залучення до кіберзлочинної діяльності неповнолітніх осіб, що може бути наслідком зростаючого впливу цифрового середовища на молодь.

Щодо освітнього рівня, переважна більшість злочинців мають повну середню або вищу освіту, що підтверджує важливість базових технологічних знань для вчинення таких правопорушень. Крім того, значний відсоток злочинців є працездатними, але офіційно не працюють або не навчаються, що вказує на зв'язок між соціально-економічним станом населення та кіберзлочинністю. Про це також свідчить наявність корисливого мотиву у 74% облікованих правопорушень.

Дослідження психологічних характеристик показало, що для осіб, які вчиняють несанкціоноване втручання в інформаційні системи, не є характерними такі риси, як відхилення у психосексуальному розвитку, боязкість і лякливість, філософське сприйняття світу. Натомість у їхньому поведінковому профілі домінують цинізм, недовіра до суспільства, високий рівень раціональності та прагматизму, а також високий інтелектуальний рівень у поєднанні з аутичними проявами та соціальним аутсайдерством.

Таким чином, результати дослідження дозволяють глибше зрозуміти соціально-демографічні та психологічні характеристики осіб, які вчиняють злочини, передбачені ст. 361 КК України, що має важливе значення для правоохоронної діяльності. Отримані дані можуть бути використані для розробки ефективних заходів запобігання та превенції кіберзлочинності за ст. 361 Кримінального Кодексу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Таволжанський О. В. Кримінологічні аспекти кіберзлочинності у сучасних умовах. Журнал східноєвропейського права. 2016. № 31. С. 80–86.
2. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення (2014-2024). Офіс Генерального прокурора. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravororushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>
3. Таволжанський, О. В. Основи державної кіберполітики України: формування та реалізація. Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Серія: Право. 2017. № 4. С. 158–164.
4. Кримінологія: підручник / Б. М. Головкін, В. В. Голіна, О. Ю. Шостко та ін.; за ред. Б. М. Головкіна. Харків: Право. 2020. 384 с.
5. Єдиний звіт про осіб, що вчинили кримінальні правопорушення (2014-2024). Офіс Генерального прокурора. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-osibyaki-vchynili-kriminalni-pravororushennya-2>
6. Стручаєв М. Ф. Кримінологічний аналіз злочинності за ст. 361 КК України: статистичні закономірності та тенденції. The 3rd International Scientific and Practical Conference «Scientific Exploration: Bridging Theory and Practice» (March 24–26, 2025. Berlin, Germany). *European Open Science Space*. 2025. С. 116–120.
7. Потреби ветеранів 2023. Український ветеранський фонд. Інтернет-ресурс: <https://veteranfund.com.ua/analitics/needs-of-veterans-2023/>
8. Ткачова О. В., Науменко К. В. Кримінологічна характеристика кіберзлочинця. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. № 2. С. 200–204.
9. Головкін Б. М. Віктимність як основна категорія віктимології. Журнал східноєвропейського права. 2015. № 20. С. 6–13.
10. Єдиний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/>

**СУБ'ЄКТИВНА СТОРОНА ПОРУШЕННЯ ВСТАНОВЛЕНОГО ЗАКОНОМ ПОРЯДКУ
ТРАНСПЛАНТАЦІЇ АНАТОМІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ ЛЮДИНИ****SUBJECTIVE SIDE OF VIOLATION OF THE LAW-ESTABLISHED PROCEDURE
FOR TRANSPLANTATION OF HUMAN ANATOMICAL MATERIALS**

Ткач Ю.О., ад'юнкт кафедри кримінального права та кримінології

Дніпровський державний університет внутрішніх справ

У кожнім злочині (зокрема, і в порушеннях встановленого законом порядку трансплантації анатомічних матеріалів людини) є суб'єктивна сторона – значущий складник кримінального правопорушення. Встановлення суб'єктивної сторони сприяє правильному визначенню мотиву і мети вчинення діяння, а також міри вини обвинувачуваного, оскільки ці компоненти злочину можуть бути встановлені саме на основі суб'єктивної сторони злочину. Завдяки ретельному і уважливому дослідженню суб'єктивної сторони злочину за ст. 143 КК України, кваліфікація злочинів, пов'язаних з порушенням законного порядку трансплантації, здійснюється з дотриманням усіх принципів законності і призначенням належного покарання. З огляду на те, що встановлення кримінальної відповідальності за такі види злочинів – це новела (нововведення) в українському законодавстві, важливо й актуально вивчати різні аспекти суб'єктивної сторони трансплантації: вину (яка вважається обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони діяння), мотив, мету та емоційний стан особи під час скоєння діяння (які належать до факультативних ознак суб'єктивної сторони діяння). Автор роз'яснює правові тонкощі понять, які стосуються порушень встановленого законом порядку трансплантації: прямий умисел, непрямий умисел, формальні злочини, інтелектуальна складова, вольова складова, кримінальна протиправна самовпевненість, кримінальна протиправна недбалість, інтелектуальна ознака недбалості (об'єктивна і суб'єктивна недбалість), вольова ознака недбалості та інші.

Ключові слова: суб'єктивна сторона злочину, порядок трансплантації, порушення встановленого законом порядку трансплантації, анатомічні матеріали людини, органи і тканини людини, форма вини, прямий умисел, непрямий умисел, формальні злочини.

In every crime (in particular, in violations of the legally established procedure for transplantation of human anatomical materials) there is a subjective side – a significant component of the criminal offense. Establishing the subjective side contributes to the correct determination of the motive and purpose of committing the act, as well as the degree of guilt of the accused, since these components of the crime can be established precisely on the basis of the subjective side of the crime. Thanks to a thorough and careful study of the subjective side of the crime under Art. 143 of the Criminal Code of Ukraine, the qualification of crimes related to the violation of the legal procedure for transplantation is carried out in compliance with all principles of legality and the imposition of appropriate punishment. Given that the establishment of criminal liability for such types of crimes is a novelty (innovation) in Ukrainian legislation, it is important and relevant to study various aspects of the subjective side of transplantation offenses. In the article, the author explores the main concepts related to the subjective side of the crimes of illegal transplantation: guilt (which is considered a mandatory feature of the subjective side of the act), motive, purpose and emotional state of the person at the time of committing the act (which belong to the optional features of the subjective side of the act). The author explains the legal subtleties of the concepts related to violations of the legally established procedure for transplantation: direct intent, indirect intent, formal crimes, intellectual component, volitional component, criminal unlawful self-confidence, criminal unlawful negligence, intellectual feature of negligence (objective and subjective negligence), volitional feature of negligence and others.

Key words: subjective side of the crime, transplantation procedure, violation of the transplantation procedure established by law, human anatomical materials, human organs and tissues, form of guilt, direct intent, indirect intent, formal crimes.

Постановка проблеми. Диспозиція ч. 1 ст. 143 КК (порушення встановленого законом порядку трансплантації) не озвучує безпосередньої вказівки на ознаки суб'єктивної сторони порушень встановленого законом порядку трансплантації, через що суб'єктивна сторона цього діяння тлумачиться по-різному [6, с. 120, с. 121]. Тому дослідження різних аспектів суб'єктивної сторони злочинів незаконної трансплантації залишається актуальним і затребуваним.

Стан дослідження. Суб'єктивну сторону незаконної трансплантації досліджували.

Мета статті полягає в тому, щоб проаналізувати, узагальнити і уточнити понятійно-категоріальне поле суб'єктивної сторони злочинів, пов'язаних з порушенням встановленого законом порядку трансплантації.

Виклад основного матеріалу. Під *суб'єктивною стороною злочину* розуміють внутрішню (імпліцитну) сторону кримінального правопорушення – психічну діяльність винного (його ставлення до суспільно небезпечного діяння, наявність свідомого бажання скоїти діяння, міру усвідомлення наслідків скоюваного діяння у формі умислу чи необережності, форму вини, мотив і мету діяння, емоційний стан тощо). Причиною значної кількості помилок при кваліфікації злочинів є недостатнє розуміння суб'єктивних ознак або поверхнєве їх з'ясування в процесі досудових розслідувань чи розгляді на судових засіданнях. Ст. 62 Конституції України наголо-

шує на принципі суб'єктивного ставлення (першорядного і повного встановлення суб'єктивних ознак вини) при здійсненні правосуддя [1, с. 102–103].

До юридичних ознак суб'єктивної сторони злочину відносять: вину, мотив, мету та емоційний стан особи під час скоєння діяння. За ст. 11 КК України, *кримінальне правопорушення* – це «суспільно небезпечне винне діяння або бездіяльність». Іншими словами, саме шляхом встановлення вини вирішується питання призначення покарання винного. Оскільки невинне діяння (навіть при наявності найтяжчих наслідків) не може визнаватися злочином і тягти за собою кримінальну відповідальність. Зазначимо, що об'єктивні обставини (незалежно від того, чи являють вони собою ознаки складу злочину, чи виходять за його межі) мають вплив на відповідальність лише за умови, що винна особа їх усвідомлювала (чи повинна була і могла усвідомлювати) [1, с. 102–103].

Вина обвинувачуваного є *основною* (обов'язковою) ознакою суб'єктивної сторони будь-якого злочину, а мотив, мета і емоційний стан обвинувачуваного належать до *факультативних* ознак суб'єктивної сторони діяння. Чітке встановлення факультативних ознак сприяє правильній і повній оцінці скоєного [2, с. 56]. Без встановлення вини інші компоненти суб'єктивної сторони діяння не встановлюються (оскільки за відсутності вини дії особи розцінюються як такі, що не мають складу злочину). За ст. 23 КК України, *вина* визначається психічним ставленням особи

до скоюваних дій (чи бездіяльності) та до наслідків цих дій (чи бездіяльності), виражених умислом або необережністю [3]. Тобто вина – це навмисна або необережна форма скоєння злочину, сукупність певних проявів свідомості і волі особи при вчиненні суспільно небезпечного кримінального правопорушення [4, с. 70, 71, 72, 73]. Конкретна форма вини визначається співвідношенням між розумовими і вольовими процесами психічної активності особи [5, с. 107].

Аналіз мотиву і мети злочину (як характерних ознак його суб'єктивної сторони) надав у своїй дисертаційній праці український вчений Гринчак С. В., поділивши ці ознаки на 3 умовні категорії:

- категорія конститутивних ознак (ознак основного складу);
- категорія кваліфікуючих чи особливо кваліфікуючих ознак (ознак кваліфікованого чи особливо кваліфікованого складу);
- категорія пом'якшувальних покарань (ст. 66 КК України) чи обтяжуючих покарань (ст. 67 КК України) [6, с. 120].

Таким чином, суб'єктивна сторона злочину (зокрема й порушення встановленого законом порядку трансплантації анатомічних матеріалів людини) є обов'язковою ознакою його складу, впливає на його кваліфікацію, міру й тип покарання, відмежовує склади злочинів, які мають тотожні об'єктивні ознаки, відмежовує незлочинні дії від злочинних, а також враховується при прийнятті рішення щодо звільнення від кримінальної відповідальності та покарання [6, с. 120, 121; 7, с. 56].

Лісіцина Ю. О. зазначає, що злочини за ч. 1 ст. 143 КК України мають як умисну форму скоєння, так і необережну (злочинна недбалість). Проте, аналіз суб'єктивної сторони злочину за ч. 1 ст. 143 К України виявив, що взяття в особи шляхом примусу чи обману її анатомічного матеріалу з метою подальшої пересадки скоюється лише з прямим умислом. У результаті аналізу суб'єктивної сторони злочинів за іншими частинами вказаної статті (ч. 4 та ч. 5 ст. 143 КК України) висновуємо, що вина в цих випадках теж набуває форми прямого умислу [8, с. 135, 137]. Додатково підкреслимо, що злочини за ч. 4 ст. 143 КК України мають характерний корисливий мотив [9, с. 207].

На думку Мусієнко А. В., злочини, пов'язані з трансплантаційною діяльністю, класифікуються залежно від мети їх суб'єктивної сторони:

1) злочини, де мета вилучення анатомічних матеріалів становить обов'язкову ознаку складу злочину; до таких злочинів відносять: злочини, пов'язані з порушеннями встановленого законом порядку трансплантації (ст. 143 КК України), злочини, пов'язані з торгівлею органами людини, та інші подібні незаконні угоди (ст. 149 КК України);

2) злочини, де мета вилучення анатомічних матеріалів не впливає на кваліфікацію складу злочину; до таких злочинів відносять: умисні вбивства (ч. 2 ст. 115 КК України), доведення до самогубства (ст. 120 КК України), заподіяння шкоди здоров'ю різної тяжкості (ст. 121, 122 КК України), незаконне позбавлення волі або викрадення особи (ст. 146 КК України), незаконне поміщення особи у психіатричну клініку (ст. 151 КК України), наруга над могилою (ст. 297 КК України).

Звернемо увагу на те, що Кримінальним кодексом України не встановлено відповідальності за незаконне вилучення анатомічного матеріалу в померлих осіб для трансплантації чи іншої мети. Чинний КК України або встановлює відповідальність за вилучення органів і тканин у живих осіб (ч. 2 ст. 143 КК України), або не вказує мету вилучення органів і тканин у якості обов'язкової ознаки складу злочину (ст. 297 КК України). За останнє десятиріччя розтин трупів став прибутковою процедурою. Численні замовлення від медичних організацій і фізичних

осіб провокує медичних працівників незаконно вилучати анатомічні матеріали в померлих (оскільки при дотриманні певних технологій можна використовувати навіть трупну кров [10, с. 49, 50].

За ст. 24 КК України, є 2 форми умислу (пряма і непряма) [3], які характерні для правопорушень з матеріальною складовою. **Прямий умисел** при незаконній трансплантації означає, що злочинець усвідомлює суспільну небезпечність свого діяння (чи бездіяльності), передбачає наслідки і прагне їх настання. **Непрямий умисел** при незаконній трансплантації означає, що злочинець усвідомлює суспільну небезпечність свого діяння (чи бездіяльності), передбачає наслідки, але не прагне їх настання [7, с. 57].

Незаконна трансплантація є **формальним злочином**, яке вважають закінченим з моменту вчинення суспільно небезпечної дії, але без вимог настання суспільно небезпечних наслідків. Тому у формальних злочинах вину визначають лише як психічне ставлення зловмисника до вчиненого діяння [11]. Тобто у формальних злочинах при визначенні умислу доводять, що винний мав усвідомлення і передбачення суспільно небезпечних наслідків [12, с. 280].

Також у формальних злочинах виділяють **інтелектуальну складову**, коли обвинувачувана особа, розуміючи суспільну небезпечність свого діяння, здатна передбачити і його наслідки, та **вольову складову**, коли обвинувачувана особа бажає настання суспільно небезпечних наслідків (останній чинник визначають лише як свідоме допущення) [7, с. 58, 59, 60]. Перший компонент інтелектуального складника (розуміння суспільної небезпечності діяння) і при прямому, і при непрямому умислі однаковий. Другий компонент інтелектуального складника (передбачення наслідків суспільно небезпечного діяння) і при прямому, і при непрямому умислі подібний (з єдиною відмінністю: при непрямому умислі другий компонент представляє собою не саме передбачення наслідків, а лише ймовірність настання наслідків). Тобто головна відмінність між прямим і непрямим умислом є вольова складова [7, с. 58, 59, 60].

У злочинах незаконної трансплантації (формальних злочинах) прямий умисел – це розуміння суспільної небезпечності діяння (або бездіяльності) і бажання його вчинити. Розгляд таких правопорушень не потребує встановлення психічного ставлення обвинувачуваного до наслідків свого діяння (психічне ставлення в цьому випадку переноситься на саме діяння, вчинення якого і визначають як момент його закінчення). Формальні злочини скоюються тільки з прямим умислом (цей висновок підтверджує думку, що форму і вид вини визначають ставленням особи лише до тих ознак, які входять до складу злочину) [13].

Гринчак С. В. у своєму дисертаційному дослідженні підкреслює, що, здійснюючи незаконну трансплантацію, обвинувачуваний суб'єкт усвідомлює, що порушує встановлений законом порядок трансплантації анатомічних матеріалів:

1) щодо реципієнта (наприклад, проводить пересадкування, попередньо не отримавши його згоду на таке оперативне втручання, або пересаджує орган чи тканину з переліку заборонених для трансплантації);

2) або щодо живого донора (наприклад, вилучає анатомічний матеріал у донора, попередньо не проінформувавши його щодо наслідків пересадки, або передчасно констатує смерть донора, або вилучає анатомічний матеріал донора, який належить до забороненої категорії: неповнолітні, недієздатні, ув'язнені, психічно хворі, хворі на інфекційні захворювання, колишні донори тощо);

3) або щодо мертвого донора (наприклад, вилучає заборонений анатомічний матеріал у донора-трупа, або анатомічний матеріал вилучається особою, яка встановлювала смерть донора, тощо) [6, с. 123; 147].

Погоджуємось з думкою Гринчака С. В. та висловлюємо власну позицію: за ст. 16 ЗУ «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині» [14], кожна повнолітня дієздатна особа має право надати письмову (електронну) згоду / незгоду на вилучення анатомічних матеріалів з її тіла з метою трансплантації або виготовлення біоімплантів у разі констатації її незворотної смерті (смерть мозку або біологічна смерть) відповідно до закону (посмертне донорство). Ця норма констатує, що обвинувачувана особа усвідомлює, що порушує встановлений законом порядок трансплантації. На нашу думку, можливі випадки, коли обвинувачуваний, розуміючи суспільну небезпечність, примушує особу до донорства або (якщо померла особа за життя не встигла підписати згоду на посмертне донорство) примушує до підписання такої згоди рідних померлого (чоловік, дружина, діти, батьки, рідний брат, рідна сестра, інші законні представники) шляхом обману, шантажу, погроз, насильства, зброї тощо).

З урахуванням вищевикладеного зазначимо, що мета злочинів з застосуванням примусу полягає в тому, щоб отримати анатомічні матеріали для трансплантації або виготовлення біоімплантів. Обвинувачуваний усвідомлює, що, порушуючи встановлений порядок трансплантації, шкодить суспільним відносинам, які покликані на захист життя і здоров'я донорів і реципієнтів, їх тілесної недоторканості у сфері трансплантації. Вольовою ознакою виступає бажання обвинувачуваного вчинити вказане посягання [6]. Мета примусу – використовувати вилучений анатомічний матеріал для трансплантації або виготовлення біоімплантів, за умови встановлення іншої прямої мети (наприклад, мети незаконної торгівлі анатомічними матеріалами) виключають кваліфікацію діяння за ст. 143 КК України.

Вважаємо, що з диспозиції вказаної статті потрібно вилучити вказівку на мету (аби не обмежувати норму однією-двома цілями), залишивши норму в такому формулюванні: «умисне вилучення анатомічних матеріалів людини з порушенням встановленого законом порядку проведення трансплантації».

Відповідно до ЗУ «Про застосування трансплантації» [14], вилучені анатомічні матеріали дозволяється використовувати зокрема і для виготовлення біоімплантів. Медична галузь розвивається, розробляються нові методи лікування і унікальні фармакологічні технології, які створюють препарати з анатомічних матеріалів чи крові людини. Ймовірно, скоро науковці винайдуть способи подолання більшості захворювань, які вважали невиліковними. Людські анатомічні матеріали вже мають великий попит, а з роками потреба в них стане ще більшою. Це може призвести до катастрофічного дефіциту анатомічних матеріалів для трансплантації, що, своєю чергою, впливатиме і на «процвітання» нелегальної торгівлі анатомічними матеріалами.

Український центр трансплант-координації повідомляє, що на 01.05.2023 у національному листі очікування (Єдина державна інформаційна система трансплантації) налічувалось 2161 пацієнтів: 1409 – чекали на пересадку нирок, 348 – на пересадку серця, 326 – на пересадку печінки, 33 – на пересадку легень, 24 – на пересадку підшлункової залози, 18 – на пересадку системи «серце-легені» [15].

З метою збільшення кількості донорів та уникнення дефіциту анатомічних матеріалів, пропонуємо запровадити в Україні законодавчу презумпцію згоди, яку зможуть підписувати не тільки батьки чи інші законні представники на вилучення анатомічних матеріалів в померлих дітей, а й повнолітні громадяни України. Презумпція згоди зменшуватиме нестачу органів і тканин, надаючи тим, хто роками стоїть у черзі на пересадку, можливість продовжити життя і покращити його якість.

Враховуючи зазначене, пропонуємо доповнити ст. 143 КК України наступними вказівками: «незаконне при-

мушення особи: другого з подружжя або одного з близьких родичів (дітей, батьків, рідних братів та сестер) чи іншого законного представника до надання згоди на взяття анатомічного матеріалу людини з використанням насильства, погроз, зброї». На нашу думку, таке доповнення сприятиме боротьбі зі злочинцями, що з метою збагачення продовжують злочинну діяльність з незаконної торгівлі анатомічними матеріалами, а також запобіганню нелегальних трансплантацій, забезпечуючи кримінально-правовий захист прав і свобод як самих донорів, так і їх рідних.

Г. В. Чеботарьова у своїй дисертаційній праці категорично заперечує ймовірність необережного порушення порядку трансплантації, аргументуючи свою позицію наступним чином: ситуація, коли обвинувачувана особа, пересаджуючи анатомічний матеріал, не буде обізнаною про порядок підготовки і проведення трансплантації, практично виключена, оскільки така медична діяльність здійснюється з колегіальним контролем, тому кожний член зі складу оперативної бригади знає основні вимоги щодо плану операції, а тому вчиняє порушення затвердженого порядку свідомо / умисно, з усвідомленням всієї тяжкості суспільної небезпеки від своїх дій [16, с. 95]. Додамо, що незаконну трансплантацію може проводити як один суб'єкт, так і група суб'єктів, як з відповідним контролем операції, так і без нього. Багато науковців у коментарях до ст. 143 КК щодо суб'єктивної сторони злочину за ч. 1 ст. 143, на жаль, не надали аргументів для обґрунтування своєї позиції щодо форм вини такого правопорушення [17, с. 183; 18, с. 230; 19, с. 103; 20, с. 65; 21, с. 297; 22, с. 404–406; 23, с. 309]. Також частина науковців вважає, що виключно злочини матеріального складу можуть скоюватися з необережністю [6, с. 125; 24, с. 49; 25, с. 118], адже лише наслідки є тією об'єктивною ознакою, яка робить необережні злочини суспільно небезпечними. Основним аргументом їх позиції є той факт, що навіть діяння, скоюване з необережністю, обов'язково передбачає настання певних наслідків, тоді як у злочинах формального складу об'єктивна сторона не містить наслідків [6, с. 125].

На нашу думку, потрібно відмежовувати трансплантацію, проведену з необережністю (внаслідок злочинної самовпевненості), від трансплантації з непрямым умислом (коли злочинцем передбачаються наслідки у вигляді ймовірної смерті пацієнта, але він, хоч і не бажає її настання, все одно її допускає). Іншими словами, при злочинній необережності злочинець не передбачає ймовірної смерті пацієнта внаслідок своїх дій (чи бездіяльності), хоча мав би і міг би її передбачити за умови більш обачної діяльності.

За ст. 25 КК України, виділяють дві форми кримінальної протиправної необережності: 1) самовпевненість і 2) недбалість. Іншими словами, під необережністю розуміють *кримінальну протиправну самовпевненість*, коли обвинувачуваний передбачав суспільно небезпечні наслідки своїх дій (чи їх відсутності), але з легковажністю розраховував на те, що ці наслідки не настануть [3]. Зміст злочинної самовпевненості (як і зміст непрямого умислу) нерозривно пов'язаний з суспільно небезпечними наслідками: без наслідків встановити інтелектуальний і вольовий компоненти необережності неможливо. Ті злочини, об'єктивна сторона яких не включає наслідків (як ознаки злочину), не можуть мати злочинної самовпевненості, оскільки недоречно розраховувати на відвернення своїх дій, які злочинець скоює з власної волі [6, с. 125].

Існує також і ймовірність вчинення діяння з формальним складом шляхом злочинної недбалості [6, с. 125; 26, с. 143; 27, с. 146]. За ч. 3 ст. 25 КК України, під необережністю розуміють *кримінальну протиправну недбалість*, коли обвинувачуваний не передбачав суспільно небезпечних наслідків своїх дій (чи їх відсутності), хоча повинен був і міг би їх передбачити [6, с. 125, 126].

Гринчак С. В. вважає, що порушення встановленого порядку трансплантації може вчинятися з необережністю,

коли винна особа не усвідомлювала суспільної небезпечності своїх дій, але повинна була і могла це усвідомлювати. Порушеннями порядку трансплантації, вчиненими з необережністю, можуть бути вилучення органів і тканин в: ув'язнених; психічно хворих; хворих на генетичні / інфекційні захворювання; осіб, які не є по відношенню до пацієнта близькими родичами, тощо. Кожний такий злочин може скоюватися як умисно, так і необережно. Наприклад, умисними є порушення медпрацівників, які точно знали про тяжку психічну хворобу потенційного донора, але приховали цю інформацію і провели вилучення в нього потрібного органу чи тканини з метою пересадки. А необережними є порушення медпрацівників, які обстежили потенційного донора неуважно і поверхнево, склавши заключення про належний стан його здоров'я, тоді як у донора була хвороба, яку при операції могли передати пацієнтові. На жаль, це не лише теоретичні розмірковування – такі злочини скоюються час від часу у практичній діяльності. Так, упродовж трьох місяців лікарі пересадили 5 непридатних для трансплантації нирок (в одній з них був виявлений туберкульоз). Ще одному реципієнту пересадили серце, вилучене в померлої особи, смерть якої стала наслідком раку мозку. За деякий час у реципієнта з трансплантованим серцем була виявлена така сама пухлина в мозку [6, с. 126]. У перелічених випадках відбулось недообстеження потенційних донорів – лікарі провели пересадки непридатних матеріалів у повній упевненості, що вилучені органи є придатними для пересадки [6, с. 162].

Умисне порушення встановленого законом порядку трансплантації заподіює істотну шкоду здоров'ю потерпілого (тілесні ушкодження середнього або тяжкого ступеня тяжкості). Щоб злочин за ч. 1 ст. 143 вважати закінченим, потрібно, аби порушення порядку вилучення анатомічних матеріалів завдало донору або реципієнту тілесного ушкодження середнього або тяжкого ступеня. Це означає, що в кожному випадку необхідно встановлювати причинні зв'язки між порушенням порядку вилучення органів і тканин (чи порядку їх трансплантації) та заподіянням тілесних ушкоджень. Якщо таких причинних зв'язків не виявлено, то відповідальність за ст. 143 КК України виключається.

Інтелектуальна ознака недбалості у злочинах порушення порядку трансплантації визначається тим, що винна особа не усвідомлювала суспільно небезпечних наслідків своїх дій. Таке нерозуміння не можна вважати вибачальним, оскільки мало місце невиконання норм Закону про трансплантацію (через зневажливе ставлення до правових вимог, недостатню обачність при пересадці тощо). Для констатації злочинної недбалості кримінальне право і судова практика використовують два критерії: об'єктивну та суб'єктивну недбалість [6, с. 127]. **Об'єктивною недбалістю** вважається нормативний обов'язок лікаря усвідомлювати небезпечні наслідки свого діяння та виконувати всі вимоги при проведенні трансплантації. Цей обов'язок закріплює Закон про трансплантацію. Проте, покласти певні обов'язки на медпрацівників є недостатнім для обґрунтування ними кримінальної відповідальності – для цього встановлюють і **суб'єктивну недбалість**, під якою розуміють фактичну можливість медпрацівника усвідомити суспільну небезпечність наслідків свого діяння, для чого вивчають усі індивідуальні якості винного (наприклад, освіту, за якою оцінюють межі його трансплантаційної діяльності) та конкретні обставини, за яких діяв винний. Сукупність двох критеріїв має допомогти суб'єкту усвідомити суспільно небезпечні наслідки свого діяння [28, с. 176–178].

Вольова ознака недбалості у злочинах порушення порядку трансплантації визначається тим, що винна особа, в якій є нормативний обов'язок і реальна можливість усвідомити суспільну небезпечність наслідків свого діяння, не мобілізує свою увагу для усвідомлення своїх дій [6, с. 127].

Висновки. Отже, суб'єктивна сторона злочинів, пов'язаних з порушенням порядку трансплантації, може являти собою як умисне вчинення (прямий умисел), так і необережне вчинення (злочинна необережність). При наявності наслідків (тілесні ушкодження, смерть донора, смерть реципієнта) вину визначають лише як необережну (через легковажність чи недбалість).

Суб'єктивна сторона правопорушень за ст. 143 КК України: ч. 2 – вилучення в потерпілого анатомічних матеріалів для трансплантації шляхом примусу чи обману; ч. 3 – вилучення анатомічних матеріалів для трансплантації в потерпілого у безпорадному чи залежному від винного стані; ч. 4 – незаконна торгівля анатомічними матеріалами; ч. 5 – дії, закріплені в ч. 2, 3 і 4 ст. 143, що були вчинені групою винних з попередньою змовою, або участь у транснаціональній діяльності [3]. Вважаємо, що злочини за ч. 2, 3, 4, 5 ст. 143 КК України характеризуються прямим умислом.

Обов'язковою суб'єктивною ознакою при цьому є: ч. 2 (вилучення анатомічного матеріалу шляхом примусу чи обману) – наявність мети трансплантувати вилучений матеріал реципієнту у найкоротший час; ч. 3 (вилучення анатомічного матеріалу з використанням стану безпорадності або стану залежності від винного) – використання безпорадності чи залежності жертви; ч. 4 (торгівля анатомічними матеріалами людини) – корислива мета купити чи продати анатомічний матеріал для незаконного обігу та матеріального збагачення [3].

Таке детальне вивчення норм закону потрібне для призначення винним належного покарання. Жодна людина не може бути свавільно позбавлена життя. Кожна людина має право на захист свого життя і здоров'я від протиправних посягань.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мисливий В. А., Бабанін С. В. Кримінальна відповідальність за порушення чинних на транспорті правил: монографія. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2017. 192 с. С. 102-103.
2. Кузнецов В. В., Савченко А. В. Теорія кваліфікації злочинів: підручник / За заг. ред. д.ю.н., проф. В. І. Шакуна. 5-те вид., перероб. К.: Алерта, 2013. 320 с. с. 48-49, с. 162, 163.
3. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05 квітня 2001 року № 2341-III // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 08.03.2025).
4. Селецький С. І. Кримінальне право України: загальна частина: навчальний посібник. К.: Центр учбової літератури, 2007. 264 с. С. 54, 59.
5. Козак В. А. Кримінальна відповідальність за торгівлю людьми (аналіз склад злочину) : дис... канд. юрид. наук: 12.00.08. Нац. юрид. акад. України. Х., 2002. 196 с.
6. Гринчак С. В. Порушення встановленого законом порядку трансплантації органів або тканин людини: підстави кримінальної відповідальності: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2007. 218 с.
7. Шульга А. М., Павліковський В. І., Вапса Ю. А. Кримінальне право України: основні запитання та відповіді : посібник. Харків : Берека-Нова, 2008. 416 с.
8. Лісичина Ю. О. Порушення встановленого законом порядку трансплантації органів або тканин людини та насильницьке донорство: кримінально-правова та кримінологічна характеристика: дис. ... д-ра с.-г. наук: 12.00.08. Львів, 2016. 273 с.
9. Ілляшова К. В. Етимологія поняття «корисливий мотив»: окремі питання. *Збірник наукових праць Харківського національного університету ім. Г. С. Сковороди. «ПРАВО»*. 2012. Випуск 19. С. 202-208.

10. Мусієнко А. В. Запобігання злочинам у сфері трансплантації органів та тканин людини: дис. ... д-ра с.-г. наук : спец. 12.00.08. Київ, 2010. 237 с.
11. Лекція до теми: «Суб'єктивна сторона злочину». URL: https://oduvs.edu.ua/wp-content/uploads/2016/09/tema-8-pdf.io_-1.pdf (дата звернення 08.03.2025)
12. Українське кримінальне право: загальна частина: підручник / за ред. В. О. Навроцького. К.: Юрінком Інтер, 2013. 712 с.
13. Стаття 24. Умисел і його види: Мего-Інфо – Юридичний портал №1. URL: <http://mego.info/матеріал/стаття-24-умисел-і-його-види> (дата звернення 16.08.2023).
14. Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині : Закон України від 17 травня 2018 року № 2427-VII // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2427-19#Text> (дата звернення: 08.03.2025).
15. Статистика 2023. Порівняльна кількість трансплантацій, виконаних у період з 2019 по 2023 роки в Україні: Український центр трансплант-координації URL: <https://utcc.gov.ua/statystyka/statystyka-2023/>.
16. Чеботарьова Г. В. Кримінально-правові проблеми трансплантації органів або тканин людини та донорства крові: дис... канд. юрид. наук: 12.00.08. НАН України; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. К., 2003. 219 с.
17. Коржанський М. Й. Кваліфікація злочинів : навч. посібник. К. : Атіка, 2002. 640 с.
18. Коржанський М. Й. *Науковий* коментар Кримінального кодексу України. К.: Атіка, 2001. 656 с.
19. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: у 2 ч. особлива частина / П. П. Андрушко, Т. М. Арсенюк, О. Г. Атаманюк та ін. / Під заг. ред. М. О. Потебенька та В. Г. Гончаренка. К.: Форум, 2001. 944 с.
20. Кримінальне право України. Особлива частина: підручник / М. І. Бажанов, В. Я. Тацій В. В. Сташис, І. О. Зінченко та ін.; За ред. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. К.: Юрінком Інтер; Х.: Право, 2001. 496 с.
21. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: за станом законодавства і постанов Пленуму Верховного Суду України на 1 грудня 2001 р. / За ред. С. С. Яценка. К.: А.С.К., 2002. 936 с.
22. Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С.Б. Гавриш та ін. / За ред. В. Т. Маляренка, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. Вид. 2-е, переробл. та доповн. Х.: ТОВ «Одіссей», 2004. 1152 с.
23. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 3-тє вид., переробл. та доповн. Київ: Атіка, 2003. 1056 с.
24. Бажанов М. І. Кримінальне право України: конспект лекцій. Дніпропетровськ: Пороги, 1992. 168 с.
25. Пінаєв А. О. Курс лекцій із загальної частини кримінального права. Книга перша: про злочин. Х.: Харків юридичний, 2001. 289 с.
26. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін. / За ред. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. Х.: Право, 1997. 368 с.
27. Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / Під ред. Клименко В. А., Мельника М. І. К.: Атіка, 2002. 448 с.
28. Кримінальне право України: загальна частина: підручник / М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін. / За ред. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 2-е вид., перероб. і доп. К.: Юрінком Інтер, 2004. 480 с.

ПОНЯТТЯ ТА КВАЛІФІКАЦІЙНІ ОЗНАКИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ «КІБЕРЕКСПЛУАТАЦІЯ ЛЮДИНИ»

CONCEPTS AND QUALIFICATIONS OF THE CRIMINAL ACT OF "CYBER EXPLOITATION OF HUMAN BEINGS"

Христюк В.В., аспірантка кафедри національного, міжнародного права
та правоохоронної діяльності
Херсонський державний університет

У статті запропоновано та розглядається поняття та кваліфікаційні ознаки такого кримінального правопорушення як «кіберексплуатація людини», що виступає як специфічна форма кримінального правопорушення у сфері незаконної експлуатації людини. Метою дослідження є виявлення та систематизація особливостей цього кримінального правопорушення у сфері експлуатації людини в умовах інформаційного суспільства, а також розробка рекомендацій щодо його правової кваліфікації та правозастосування. Для досягнення поставлених цілей використано методи правового аналізу та компаративістики. Дослідження базується на аналізі національного законодавства, судової практики, а також міжнародних стандартів у сфері прав людини та боротьби з кіберзлочинністю. У результаті дослідження запропоновано поняття «кіберексплуатація людини», проаналізовано та здійснено порівняння таких понять як «кібербулінг», «онлайн-експлуатація» [1], «кібершахрайство».

Для досягнення мети наукового дослідження шляхом правового аналізу у статті висвітлено кваліфікаційні ознаки кримінального правопорушення «кіберексплуатація людини», запропоновано межі обвинувачення та межі доказування, визначено можливі ролі осіб, які є учасниками кримінального правопорушення.

У результаті дослідження «кіберексплуатацію люди» визначено як протиправне використання особи з метою отримання незаконної вигоди або заподіяння шкоди, вчинене за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій. Основними кваліфікаційними ознаками цього злочину є: використання інформаційних технологій для залучення, контролю або експлуатації особи; наявність прямого умислу щодо отримання вигоди; порушення прав та свобод людини.

Кіберексплуатація людини є складним явищем, тісно пов'язаним з іншими злочинами у сфері незаконної експлуатації, і потребує чіткого правового визначення та відповідного законодавчого регулювання. Дослідження підкреслює важливість вдосконалення національних норм та міжнародних стандартів, які регулюють цю сферу, з метою забезпечення ефективної боротьби з кіберзлочинністю та захисту прав людини в умовах глобалізації. Результати дослідження можуть слугувати основою для подальших наукових розробок у царині кримінального права та інформаційної безпеки.

Ключові слова: кіберексплуатація, інформаційна безпека, незаконна експлуатація людини, правова кваліфікація, межі обвинувачення.

The article proposes and examines the concept and qualifying features of such a criminal offense as "cyberexploitation of a person", which acts as a specific form of a criminal offense in the field of illegal exploitation of a person. The purpose of the study is to identify and systematize the features of this criminal offense in the conditions of the information society, as well as to develop recommendations regarding its legal qualification and enforcement. The methods of legal analysis and comparative studies were used to achieve the set goals. The research is based on the analysis of national legislation, judicial practice, as well as international standards in the field of human rights and combating cybercrime. As a result of the study, the concept of "cyberexploitation of a person" was proposed, such concepts as "cyberbullying", "online exploitation", "cyberfraud" were analyzed and compared.

To achieve the goal of scientific research through legal analysis, the article highlights the qualifying features of the criminal offense "cyberexploitation of a person", proposes the limits of accusation and the limits of proof, defines the possible roles of persons who are participants in the criminal offense.

As a result of the study, "cyberexploitation of people" is defined as the illegal use of a person for the purpose of obtaining an illegal benefit or causing harm, committed with the help of information and communication technologies. The main qualifying features of this crime are: use of information technology to attract, control or exploit a person; the presence of a direct intention to obtain a benefit; violation of human rights and freedoms.

Cyber exploitation of a person is a complex phenomenon, closely related to other crimes in the field of illegal exploitation, and requires a clear legal definition and appropriate legislative regulation. The study emphasizes the importance of improving national norms and international standards that regulate this area, in order to ensure the effective fight against cybercrime and the protection of human rights in the context of globalization. The results of the study can serve as a basis for further scientific developments in the field of criminal law and information security.

Key words: cyber exploitation, information security, illegal human exploitation, legal qualification, limits of prosecution.

Постановка та актуальність проблеми. У сучасному цифровому середовищі, яке характеризується інтенсивним розвитком інформаційних технологій, відзначається зростання загроз кіберексплуатації людини, тобто дії зловмисного характеру у віртуальному просторі, які можуть призвести до серйозних порушень прав та гідності людини.

Аналізом останніх досліджень і публікацій нами встановлено, що поняття «кіберзлочинності» у сфері інформаційної безпеки стало об'єктом дослідження у працях багатьох українських та зарубіжних науковців, зокрема, таких як Д. С. Азаров, П. Д. Біленчук, В. А. Глушков, Н. А. Гуторова, Н. В. Карчевський, Н. І. Хавронюк, В. І. Алескеров, В. Б. Вехов, М. А. Сфремова, тощо, проте, у науковому просторі не відображені будь-які дослідження дотичних питань цієї статті, що також входить у постановку проблеми статті.

Метою статті є виявлення та систематизація особливостей кримінального правопорушення у сфері експлуата-

ції людини в умовах інформаційного суспільства, а також розробка рекомендацій щодо його правової кваліфікації та правозастосування.

Для досягнення поставлених цілей використано **методи** правового аналізу та компаративістики.

Виклад матеріалу дослідження та його основні результати. Поняття «кіберексплуатація людини», «експлуатація у віртуальних середовищах» та «експлуатація через соціальні мережі» набувають актуальності і вимагають детального аналізу та правової кваліфікації.

Аналіз цих явищ є особливо важливим у зв'язку зі зростанням кіберзлочинності та необхідністю розробки ефективних механізмів правового захисту в цифровій сфері та незаконної експлуатації людини.

Дослідження спрямоване на виявлення основних ознак кримінального правопорушення «кіберексплуатації людини» та розкриття їхнього правового статусу в кон-

тексті кримінального права, що є необхідним для забезпечення належного захисту прав та інтересів осіб, які стають жертвами зазначених злочинів.

З огляду на поширення сучасних технологій та їх вплив на соціальні відносини, нові форми експлуатації людини можуть включати кіберексплуатацію, експлуатацію людини у віртуальних середовищах, експлуатацію через соціальні мережі.

Кіберексплуатація може передбачати дії особи або юридичної особи, які використовують технології та мережі Інтернет з метою незаконної експлуатації інших осіб. Це можуть бути такі дії як шахрайство, маніпуляції та контроль за особою інформацією. У рамках правового розуміння термін «кіберексплуатація» охоплює зловживання особою або юридичною особою технологіями та Інтернетом для здійснення контролю, шахрайства, маніпуляцій або залучення осіб у цифровому середовищі з метою отримання неправомірної вигоди чи завдання шкоди.

Експлуатація у віртуальних середовищах. Використання віртуальної реальності та онлайн-ігор може призводити до ситуацій, коли особа стає жертвою експлуатації у цифровому середовищі. Це може включати залучення до віртуальних мереж проституції або торгівлі людьми. У рамках правового розуміння термін «експлуатація у віртуальних середовищах» може описувати зловживання та незаконне використання інформаційно-комунікаційних технологій, онлайн-платформ для залучення, контролю або експлуатації осіб. Це охоплює широкий спектр дій, зокрема, експлуатацію дітей у віртуальних середовищах, онлайн-шахрайство, кібербулінг, сексуальну експлуатацію через інтернет, фінансові шахрайства та інші злочини, що вчиняються за допомогою цифрових технологій.

Під формою «експлуатація через соціальні мережі» можемо розуміти зловживання соціальними мережами для залучення та контролю над особами, зокрема неповнолітніми, яке може призводити до їх експлуатації у різних формах, включаючи сексуальне використання, торгівлю людьми та залучення до кримінальних груп. Така форма може включати в себе широкий спектр дій, таких як залучення осіб до незаконних діяльностей через соціальні мережі, рекрутація осіб для злочинних організацій або груп, використання соціальних мереж для здійснення фінансових або сексуальних злочинів, шахрайство через соціальні мережі та інші злочинні дії, які здійснюються за допомогою цифрових платформ для спілкування та взаємодії.

Аналізуючи широке поле правозастосування варіантів вживання термінів, нами визначено єдине поняття «кіберексплуатація людини», яке охоплює вищевикладені підкатегорії.

Отже, кіберексплуатація людини може визначається як використання інформаційних технологій та мережі Інтернет для незаконної експлуатації особи з метою отримання неправомірної вигоди або завдання шкоди. Таке поняття є широким, яке включає різноманітні дії та злочинні сценарії, що реалізуються у віртуальному просторі.

Для досягнення мети та повноти наукового дослідження, вважаємо, що необхідно чітко визначити межі обвинувачення у справах, пов'язаних з кіберексплуатацією людини.

По-перше, таке кримінальне правопорушення охоплює дії, що включають, але не обмежуються, формами: зловживання інформаційними технологіями для здійснення контролю над особою; використання ресурсів Інтернету для шахрайства, маніпуляцій або обману; участь у торгівлі людьми або сексуальній експлуатації через онлайн-платформи; використання соціальних мереж для розповсюдження дезінформації з метою шкоди особі [4, с. 846].

Таким чином, поняття «кіберексплуатація людини» є важливим предметом дослідження в контексті сучасного кримінального права, що вимагає детального аналізу

та розробки правових механізмів для ефективного протидії цим правопорушенням.

Окрім того, визначення меж обвинувачення є критично важливим етапом наукового дослідження, особливо в контексті вивчення кримінальних правопорушень. По-перше, чітке окреслення меж обвинувачення дозволяє забезпечити правову визначеність та стабільність у системі кримінального правосуддя. Це є необхідним для формування єдиного підходу до кваліфікації злочинів, що у свою чергу сприяє запобіганню правових колізій і підвищенню ефективності правозастосування.

По-друге, визначення меж обвинувачення дозволяє детально дослідити специфіку та різноманітність дій, що підпадають під поняття кіберексплуатації. Це включає в себе не лише встановлення характеру злочинних дій, а й аналіз причинно-наслідкових зв'язків між діями злочинця і стражданнями жертв. Таке глибоке розуміння дозволяє формувати обвинувачення на основі об'єктивних критеріїв, що враховують специфіку цифрового середовища.

По-третє, межі обвинувачення є основою для розробки ефективних механізмів правового захисту та реагування з боку правоохоронних органів. Це включає формування оперативних стратегій, направлених на профілактику та викриття кіберзлочинів, а також забезпечення прав потерпілих.

Врешті-решт, чітке визначення меж обвинувачення в наукових дослідженнях сприяє розвитку кримінальної політики та законодавства, а також підвищує обізнаність суспільства про природу і масштаби кіберексплуатації, що в свою чергу впливає на формування більш обґрунтованих підходів до її регулювання. Таким чином, даний аспект є ключовим для забезпечення комплексного та ефективного реагування на виклики, які ставить сучасний цифровий простір, зокрема у сфері експлуатації людини.

Межі обвинувачення у справах, пов'язаних із кіберексплуатацією людини, визначаються конкретними діями, які включають, але не обмежуються: онлайн-шахрайство та обман; залучення осіб до шахрайських схем через Інтернет, зокрема фішингові атаки, вірусні спам-повідомлення, підроблені веб-сайти та інші маніпулятивні дії, що мають на меті отримання організатором конфіденційної інформації або фінансових ресурсів.

Кібербулінг та онлайн-експлуатація можуть виражатися у систематичному насильстві, залякуванні або психологічному тиску на особу через соціальні мережі, форуми, чати тощо, що призводить до психологічних травм та/або соціальної ізоляції жертви [5].

Згідно з дослідженням, проведеним Інститутом масової інформації, кібербулінг є однією з найпоширеніших форм онлайн-насильства, що включає систематичне переслідування, приниження та залякування осіб через цифрові платформи та соціальні мережі [1].

Експлуатація через соціальні мережі можуть виражатися через залучення осіб до незаконних дій або груп через платформи соціальних мереж з метою експлуатації, контролю або фінансової маніпуляції, що підриває основи особистої автономії і безпеки жертви [4, с. 847].

Віртуальна експлуатація ж у використанні віртуальної реальності та онлайн-ігор для залучення осіб до незаконних дій або експлуатації у цифровому середовищі, що може включати, зокрема, примусові дії та маніпуляції.

Кримінальні дії, пов'язані з кіберексплуатацією людини, є складними та багатогранними. Вони можуть включати різні види злочинних дій, що реалізуються у цифровому середовищі, і вимагають глибокого розуміння ролей кожної особи, залученої до цих злочинів.

У сучасному цифровому середовищі кіберексплуатація демонструє зростаючу тенденцію поширення, зокрема, через організовані злочинні схеми, які використовують онлайн-платформи для шахрайства. Одним з характерних

прикладів кіберексплуатації є ситуація, коли організатори залучають інших осіб для розміщення фіктивних оголошень про продаж товарів чи послуг на інтернет-ресурсах, таких як сайт ОЛХ.

Для праворозуміння та визначення специфіки кримінального правопорушення, на нашу думку, необхідно розібрати наступний приклад: «ОСОБА-1, що виступає як організатор, відповідає за планування та координацію шахрайської схеми, наймає ОСОБА-2, яка виконуватиме роль виконавця, публікуючи фіктивні оголошення на платформі ОЛХ. ОСОБА-1 надає інформацію та фотографії товарів для публікації, а ОСОБА-2 реалізує цю задачу, вказуючи контактні дані організатора. Оголошення мають на меті залучення потенційних покупців, які, покладаючись на добросовісність угоди, перераховують кошти на придбання товару. Проте, товар не надсилається, і покупець стає жертвою шахрайської діяльності. Важливо зазначити, що ОСОБА-1 усвідомлює відсутність товару, проте продовжує керувати шахрайською схемою для отримання особистої вигоди».

В цій ситуації ОСОБА-1 несе відповідальність за організацію та управління шахрайською схемою, що відносить її до категорії організаторів кіберексплуатації. Відповідно, вона може бути обвинувачена у скоєнні злочину, пов'язаного з кіберексплуатацією. Водночас, ОСОБА-2, яка здійснює публікацію оголошень, може бути розглянута як потерпіла особа в даному контексті, оскільки її дії виконуються на підставі вказівок організатора, і вона не має повного усвідомлення наслідків своїх дій.

Межі обвинувачення щодо організатора в цій ситуації базуються на доведенні наміру вчинити кіберексплуатацію, активної участі в плануванні та координації злочинної схеми, а також усвідомленні наслідків своїх дій. Відповідно, обвинувачення повинно продемонструвати, що ОСОБА-1 свідомо планувала і організовувала схему з метою отримання вигоди. Це може бути підтверджено через наявність попередніх планів, комунікацій з співучасниками або відповідних записів, що свідчать про намір ОСОБА-1.

Крім того, обвинувачення має продемонструвати активну участь ОСОБА-1 у плануванні та координації злочинної схеми, що може включати організацію зустрічей, розподіл ролей, надання інструкцій і нагляд за виконанням завдань. Ця інформація може бути підтверджена електронними комунікаціями, записами телефонних розмов, фінансовими транзакціями та іншими доказами, які свідчать про активну участь ОСОБА-1 у реалізації схеми.

Окрім того, необхідно довести усвідомлення ОСОБА-1 наслідків своїх дій, що може бути підтверджено її діями, заявами, планами або іншими доказами, що свідчать про те, що вона усвідомлювала наслідки для потерпілих.

Що стосується меж доказування у справі ОСОБА-2, то необхідно довести, що вона виконувала вказівки організатора. Це може бути підтверджено електронними повідомленнями, документами чи свідченнями, які демонструють, що вона отримувала інструкції і виконувала їх, не маючи значного розуміння ситуації або усвідомлення наслідків своїх дій. Докази, які підтверджують обмежене інформування ОСОБА-2 або контроль, шантаж з боку організатора, можуть слугувати підставою для зняття з неї відповідальності і визнання її потерпілою особою в контексті кіберексплуатації.

Аналізуючи викладене та конкретні приклади, вважаємо за доцільним запропонувати впровадити статтю «кіберексплуатація людини» у Кримінальний кодекс України, оскільки таке радикальне реагування з боку законодавчої гілки держави є потребою в контексті сучасних викликів, які виникають у зв'язку з розвитком цифрових технологій та використанням Інтернету, штучного інтелекту.

Окрім цього, обґрунтування необхідності включення такої статті у кримінальний кодекс полягає у тому, що

такий важіль забезпечить правову базу для визначення та покарання різноманітних форм кіберексплуатації, зокрема такої важливої і актуальної форми як торгівля людьми через мережу Інтернет. Це включає в себе не лише традиційні види кіберзлочинності, такі як кібершахрайство та онлайн-експлуатація, але й нові, еволюціонуючі загрози, наприклад, використання штучного інтелекту для маніпулювання користувачами, кібербулінгу та тиску через соціальні мережі. Також, підсилювати захист прав та свобод громадян у цифровому просторі.

Отже, включення статті «кіберексплуатація людини» у Кримінальний кодекс України є важливим кроком для забезпечення правопорядку та безпеки в оцифрованій державі, відображає необхідність адаптації законодавства до сучасних викликів та технологічних змін.

Тож, таке правопорушення необхідно криміналізувати та викласти у окремій статті Кримінального кодексу України.

Стаття..... Кіберексплуатація людини

1. Залучення, використання або контроль над особою за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій та мереж з метою незаконного отримання вигоди або завдання шкоди особі, – караються штрафом від двох тисяч до чотирьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або пробацийним наглядом на строк до трьох років, або обмеженням волі на строк до трьох років.

2. Ті самі дії, вчинені повторно або за попередньою змовою групою осіб, якщо вони заподіяли значну шкоду, – караються обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк.

3. Дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті вчинені стосовно неповнолітньої чи недієздатної особи, особи похилого віку, – штрафом від двох тисяч до чотирьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян та позбавленням волі на строк від трьох до п'яти років.

Примітка* Дії, що можуть бути визнані кіберексплуатацією, включають, але не обмежуються: а) Використання фальшивих профілів або сторінок у соціальних мережах для залучення осіб до незаконних дій; б) Поширення шахрайської інформації або запитів за допомогою електронної пошти, текстових повідомлень або інших комунікаційних засобів; в) Використання програмного забезпечення для злову паролів або отримання несанкціонованого доступу до комп'ютерних систем; г) Поширення, продаж або обмін особистою інформацією, отриманою шляхом кіберексплуатації, без згоди особи.

Висновки. Таким чином, у світлі зростаючої кількості випадків кіберексплуатації людини та її негативного впливу на суспільство, можна стверджувати, що запропонована стаття стане важливим інструментом для законодавчого закріплення цього виду кримінального правопорушення. Вона надасть відповідним правоохоронним органам ефективні механізми для протидії кіберексплуатації.

Варто підкреслити, що кіберексплуатація може мати серйозні наслідки для жертв, включаючи фінансові втрати, порушення приватності, психологічні травми та інші форми шкоди. Впровадження законодавчих норм, що регулюють кіберексплуатацію людини, сприятиме посиленню захисту прав та інтересів громадян у цифровому просторі, забезпечуючи їм більшу безпеку.

Правова кваліфікація злочинів, пов'язаних із кіберексплуатацією, є критично важливою для забезпечення ефективного реагування правоохоронних органів. Слід зазначити, що існуючі законодавчі норми часто не враховують специфічні ризики та наслідки, пов'язані з кіберексплуатацією, що ускладнює їх розслідування та покарання винних осіб. Це підкреслює необхідність розробки спеціалізованих правових механізмів для ефективного протидії даному виду злочинності в сучасному цифровому середовищі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кібербулінг: правові механізми реагування. Інститут масової інформації. URL: <https://imi.org.ua/monitorings/kiberbuling-pravovi-mehanizmu-reaktsii-37574> (дата звернення: 20.03.2025).
2. Котова В.В. Особливості розслідування торгівлі людьми в умовах воєнного стану. *Українська поліцейстика: теорія, законодавство, практика* : навч.-практ. журнал. 2022. № 1. С. 74.
3. Кримінальний кодекс України: Закон України від 01 вер. 2001р. №2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n976> (дата звернення: 20.03.2025).
4. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / Азаров Д.С. та ін. ; за ред. О.М. Джужі, А.В. Савченка, В.В. Чернея. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 1104 с.
5. Рішення Європейського суду з прав людини від 11 лютого 2020 року у справі "BUTURUGA v. ROMANIA" URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-200842%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-200842%22]}) (дата звернення: 20.03.2025).

**СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВА ОБУМОВЛЕНІСТЬ ЧЕРГОВИХ ЗМІН СТАТТІ 209-1
«УМИСНЕ ПОРУШЕННЯ ВИМОГ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ЗАПОБІГАННЯ
ТА ПРОТИДІЮ ЛЕГАЛІЗАЦІЇ (ВІДМИВАННЮ) ДОХОДІВ, ОДЕРЖАНИХ
ЗЛОЧИННИМ ШЛЯХОМ, ФІНАНСУВАННЮ ТЕРОРИЗМУ ТА ФІНАНСУВАННЮ
РОЗПОВСЮДЖЕННЯ ЗБРОЇ МАСОВОГО ЗНИЩЕННЯ» КК УКРАЇНИ**

**SOCIO-LEGAL REASONING OF THE NEXT CHANGES TO ARTICLE 209-1
“INTENTIONAL VIOLATION OF THE REQUIREMENTS OF THE LEGISLATION
ON PREVENTION AND COMBATMENT OF LEGALIZATION (LAUNDERING)
OF CRIMINALLY OBTAINED PROCEEDINGS, FINANCING OF TERRORISM
AND FINANCING OF THE PROLIFERATION OF WEAPONS OF MASS DESTRUCTION”
OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE**

Шнуренко І.Г., здобувач кафедри кримінально-правової політики та кримінального права
Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена дослідженню соціально-правової обумовленості змін, яких зазнала ст. 209-1 КК України в зв'язку з прийняттям Закону України від 6 грудня 2019 року «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення».

Встановлено, що метою прийняття цього Закону було досягнення відповідності правової системи України у сфері протидії відмиванню доходів та фінансуванню тероризму і розповсюдження зброї масового знищення до критеріїв, що висуваються Європейським Союзом до держав, які мають намір до нього вступити.

Визначено, що відповідні критерії сформульовані в таких нормативно-правових актах, як: План заходів на 2017–2019 роки з реалізації Стратегії розвитку системи запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення на період до 2020 року, затвердженого розпорядженням КМУ від 30.08.2017 № 601-р; План заходів з виконання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та ЄС, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, затвердженого постановою КМУ від 25.10.2017 № 1106; Меморандум про економічну і фінансову політику між Україною та МВФ від 02.03.2017; Директива Європейського парламенту та Ради 2015/849/ЄС від 20.05.2015 про запобігання використанню фінансової системи з метою відмивання доходів та фінансування тероризму, що вносить зміни та доповнення в Регламент (ЄС) 648/2012 Європейського парламенту та Ради і скасовує Директиву 2005/60/ЄС Європейського парламенту та Ради і Директиву Комісії 2006/70/ЄС; Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 2015/847 від 20.05.2015 про інформацію, що супроводжує грошові перекази, та про скасування Регламенту (ЄС) № 1781/2006; ключові умови для надання ЄС в жовтні 2019 року Україні другого траншу макрофінансової допомоги розміром 500 млн євро.

Проаналізовано зазначені нормативно-правові акти та визначено, що ключовими актами, що обумовили саме зміни кримінальної відповідальності за порушення антилегалізаційного законодавства, в цілому, та ст. 209-1 КК України, зокрема, виступають Директива Європейського парламенту та Ради 2015/849/ЄС від 20.05.2015 про запобігання використанню фінансової системи з метою відмивання доходів та фінансування тероризму, та Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 2015/847 від 20.05.2015 про інформацію, що супроводжує грошові перекази.

Ключові слова: фінансовий моніторинг, легалізація (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, кримінальна відповідальність, принципи криміналізації, склад злочину, закон про кримінальну відповідальність.

The article is devoted to the study of the socio-legal reasoning of the changes that Article 209-1 of the Criminal Code of Ukraine underwent in connection with the adoption of the Law of Ukraine of December 6, 2019 “On Prevention and Counteraction to the Legalization (Laundering) of Proceeds of Crime, Financing of Terrorism and Financing of the Proliferation of Weapons of Mass Destruction”.

It has been established that the purpose of adopting this Law was to achieve compliance of the legal system of Ukraine in the field of combating money laundering and terrorist financing and the proliferation of weapons of mass destruction with the criteria set forth by the European Union for states intending to join it.

It was determined that the relevant criteria are formulated in such regulatory legal acts as: Action Plan for 2017–2019 on the implementation of the Strategy for the Development of the System for Preventing and Counteracting the Legalization (Laundering) of Proceeds of Crime, Financing of Terrorism and Financing the Proliferation of Weapons of Mass Destruction for the Period Until 2020, approved by the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 601-r dated August 30, 2017; Action Plan for the Implementation of the Association Agreement between Ukraine, on the one hand, and the EU, the European Atomic Energy Community and their Member States, on the other hand, approved by the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 1106 dated October 25, 2017; Memorandum on Economic and Financial Policy between Ukraine and the IMF dated March 2, 2017; Directive 2015/849/EC of the European Parliament and of the Council of 20 May 2015 on the prevention of the use of the financial system for the purposes of money laundering and terrorist financing, amending Regulation (EU) No 648/2012 of the European Parliament and of the Council and repealing Directive 2005/60/EC of the European Parliament and of the Council and Commission Directive 2006/70/EC; Regulation (EU) No 2015/847 of the European Parliament and of the Council of 20 May 2015 on information accompanying transfers of funds and repealing Regulation (EC) No 1781/2006; key conditions for the EU to provide Ukraine with the second tranche of macro-financial assistance of EUR 500 million in October 2019.

The aforementioned regulatory legal acts were analyzed and it was determined that the key acts that caused the changes in criminal liability for violating anti-legalization legislation in general and Article 209-1 of the Criminal Code of Ukraine in particular are Directive 2015/849/EC of the European Parliament and of the Council of 20 May 2015 on the prevention of the use of the financial system for the purpose of money laundering and terrorist financing and Regulation (EU) No 2015/847 of the European Parliament and of the Council of 20 May 2015 on information accompanying money transfers.

Key words: financial monitoring, legalization (laundering) of proceeds of crime, criminal liability, principles of criminalization, elements of a crime, law on criminal liability.

Постановка проблеми. У зв'язку зі змінами, яких зазнала ст. 209-1 Кримінального кодексу України (далі – КК України), черговий повний аналіз додержання умови та принципів криміналізації при криміналізації діянь, передбачених цією статтею, навряд чи є виправданим і таким, що здатен привести до отримання нової науково-значущої інформації. Питання обґрунтованості запровадження кримінальної відповідальності за умисне порушення вимог законодавства про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення вже неодноразово були предметом ретельного та прискіпливого вивчення науковців, які присвятили свої дисертаційні дослідження зазначеній проблематиці. Тому в цій статті зосередимось на чергових змінах, яких зазнала ст. 209-1 КК України в зв'язку з ухваленням Закону України від 06.12.2019 № 361-IX «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» (далі – Закон), та на цій підставі визначимо чим були обумовлені відповідні зміни.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Склад досліджуваного злочину був предметом науково-практичних досліджень П. П. Андрушка, А. С. Беніцького, В. М. Бровка, Г. М. Войченка, Н. О. Гурової, Е. С. Дмитренка, О. О. Дудорова, О. М. Костенка, С. С. Мирошниченка, Ю. Г. Старовойтової та інших правників. Зміни, які зазнала ст. 209-1 КК України в результаті прийняття Закону, були проаналізовані в статті Р. А. Волинця. При цьому в своїй публікації правник у першу чергу присвятив увагу новій редакції цієї статті, порівнянні цієї редакції із попередньою та в загальних рисах окреслив соціально-правову обумовленість відповідних змін.

Тому **метою** цієї статті є подальше дослідження соціально-правової обумовленості змін, яких зазнала ст. 209-1 КК України в зв'язку з прийняттям Закону.

Виклад основного матеріалу. Для дослідження мети прийняття закону необхідно звернутися до пояснювальної записки того законопроекту, на підставі якого було прийнято відповідний закон. Підставою прийняття Закону став проект Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» від 25.09.2019, реєстр. № 2179 (далі – законопроект) [9].

Відповідно до пояснювальної записки до законопроекту метою його прийняття було досягнення відповідності правової системи України у сфері протидії відмиванню доходів та фінансуванню тероризму і розповсюдження зброї масового знищення до критеріїв, що висуваються Європейським Союзом до держав, які мають намір до нього вступити [8].

Очевидно, що критерії, про які йдеться у пояснювальній записці до законопроекту, мають бути сформульовані у відповідних нормативно-правових актах. Аналіз підстав розроблення цього законопроекту вказує на те, що такими актами виступають:

- п. 26 Плану заходів на 2017–2019 роки з реалізації Стратегії розвитку системи запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення на період до 2020 року, затвердженого розпорядженням КМУ від 30.08.2017 № 601-р;

- пункти 35 та 586 Плану заходів з виконання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та ЄС, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, затвердженого постановою КМУ від 25.10.2017 № 1106;

- п. 36.е Меморандуму про економічну і фінансову політику між Україною та МВФ від 02.03.2017;

- Директива Європейського парламенту та Ради 2015/849/ЄС від 20.05.2015 про запобігання використанню фінансової системи з метою відмивання доходів та фінансування тероризму, що вносить зміни та доповнення в Регламент (ЄС) 648/2012 Європейського парламенту та Ради і скасовує Директиву 2005/60/ЄС Європейського парламенту та Ради і Директиву Комісії 2006/70/ЄС (далі – Директива (ЄС));

- Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 2015/847 від 20.05.2015 про інформацію, що супроводжує грошові перекази, та про скасування Регламенту (ЄС) № 1781/2006 (далі – Регламент (ЄС));

- ключові умови для надання ЄС в жовтні 2019 року Україні другого траншу макрофінансової допомоги розміром 500 млн євро.

У теорії кримінального права існує ряд наукових концепцій, відповідно до яких має здійснюватись криміналізація та декриміналізація відповідних діянь. У статті будемо виходити із системи принципів криміналізації відповідно до якої виокремлюється такий системно-правовий принцип криміналізації, як принцип міжнародно-правової необхідності й допустимості криміналізації [3, с. 28, 34].

Якщо виходити з підстав розроблення законопроекту зміни, внесені до ст. 209-1 КК України, обумовлені принципом міжнародно-правової необхідності й допустимості криміналізації. Це, у свою чергу, зумовлює те, що хоча б в одному із зазначених вище актів мають бути передбачені положення, що обумовлюють зміни, які відбулись у ст. 209-1 КК України. Тож звернемося до положень цих актів.

Так, п. 26 Плану заходів на 2017–2019 роки з реалізації Стратегії розвитку системи запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення на період до 2020 року, нам говорить про підготовку законопроекту з метою імплементації в законодавство України положень Директиви (ЄС) і Регламенту (ЄС), та його супроводження у Верховній Раді України до прийняття [7].

Пунктом 35 Плану заходів з виконання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони було передбачено таке завдання, як оновлення законодавства у сфері протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення у зв'язку із змінами актів права Європейського Союзу. На виконання цього завдання мали бути вжиті такі заходи, як: 1) розроблення та подання на розгляд Кабінету Міністрів України законопроекту щодо внесення відповідних змін до Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення»; 2) опрацювання законопроекту з експертами Європейського Союзу; 3) забезпечення супроводження розгляду Верховною Радою України законопроекту. У п. 586 цього Плану заходів закріплено таке завдання, як оновлення законодавства у сфері протидії відмиванню коштів у зв'язку із змінами актів права Європейського Союзу [6]. На виконання цього завдання мають бути вжиті такі самі заходи, як і на виконання п. 35.

Як можна бачити, вищезазначені нормативні акти в цілому формулюють напрями оновлення антилегалізаційного законодавства без конкретизації відповідних змін та нововведень.

Більш конкретними є положення п. 36.е Меморандуму про економічну і фінансову політику між Україною та МВФ від 02.03.2017 в якому йдеться про виконання

правових та інституційних заходів. Зокрема, Україна взяла на себе зобов'язання прийняти поправки до нормативно-правової бази для забезпечення трирівневої системи звітності: (i) звіти про підозрілі трансакції, як це визначено FATF, (ii) звіти на основі граничних обсягів готівкових операцій і міжнародних переказів грошових коштів, і (iii) обов'язкове повідомлення про угоди, пов'язані з юрисдикціями з високим рівнем ризику і публічними діями, а також зміцнювати оперативний потенціал і доброчесність Державної служби фінансового моніторингу. У контексті доповнень до правових засад здійснення діяльності по боротьбі з відмиванням коштів, ми також забезпечимо, за погодженням із персоналом МВФ, що визначення осіб, пов'язаних з публічними діями, узгоджується з підходом, що ґрунтується на оцінці ризиків, використання якого підтримується стандартами FATF, і що співрозмірні та переконливі санкції можуть запроваджуватися Національним Банком України у випадку порушення основних принципів здійснення діяльності з боротьби з відмиванням коштів [5].

Меморандум вказує на конкретні заходи, спрямовані на приведення національного законодавства у відповідність до стандартів FATF. Вищезазначені заходи стосуються удосконалення системи фінансового моніторингу та санкцій Національного Банку України, зокрема, покладення обов'язку повідомляти про угоди, пов'язані з юрисдикціями з високим рівнем ризику і публічними діями, а також зміцнювати оперативний потенціал і доброчесність Державної служби фінансового моніторингу. При цьому про санкції кримінально-правового або іншого характеру за порушення вищезазначених вимог та невиконання покладених зобов'язань цим Меморандумом не передбачено.

Директива (ЄС) є наступним документом, про який йдеться у пояснювальній записці до Законопроекту. У її преамбулі висловлено занепокоєння про те, що потоки незаконних грошей можуть призвести до пошкодження цілісності, стабільності та репутації фінансового сектору та поставити під загрозу функціонування внутрішнього ринку ЄС, а також міжнародного розвитку. При цьому превентивні заходи, викладені в цій Директиві (ЄС), повинні бути спрямовані на управління операціями з грошима, отриманими від серйозного злочину та збирання грошей або майна в терористичних цілях, а всі держави-члени мають або повинні створити операційно незалежні і автономні підрозділи фінансової розвідки (далі – ПФР) збирати та аналізувати інформацію, яку вони отримують з метою встановлення зв'язків між підозрілими операціями та прихованою злочинною діяльністю з метою попередження і боротьби з відмиванням грошей та фінансуванням тероризму. Мало місце кілька випадків, в яких співробітники, які повідомили про свої підозри у відмиванні грошей, були піддані погрозам або ворожим діям. Хоча положення цієї Директиви не можуть втручатись в судові процедури держав-членів, дуже важливо, щоб це питання було розглянуто в цілях забезпечення ефективності системи боротьби з відмиванням грошей та протидії фінансуванню тероризму. Констатовано, що доступ суб'єкта даних до будь-якої інформації, пов'язаної з повідомленням про підозрілу операцію, може серйозно підірвати ефективність боротьби з відмиванням грошей та фінансуванням тероризму.

Відповідно до ст. 32 Директиви (ЄС) кожний ПФР має бути операційно незалежним і автономним, що означає, що ПФР повинен мати повноваження і можливості для вільного виконання своїх функцій, включаючи здатність приймати самостійні рішення, щоб здійснювати аналіз, надсилати запит та поширювати конкретну інформацію (ч. 3). Держави-члени повинні забезпечити, щоб їх ПФР мали своєчасний доступ, прямо або опосередковано, до фінансової, адміністративної та правоохоронної інформації, яка їм необхідна для належного виконання своїх завдань (ч. 4) [2].

З іншого боку держави-члени повинні вимагати, щоб зобов'язані особи, та у передбачених випадках, їх директори та співробітники повною мірою співпрацювали шляхом оперативного: (a) інформування ПФР, у тому числі шляхом подання звіту, за власною ініціативою, де зобов'язана особа знає, підозрює або має достатні підстави підозрювати, що кошти незалежно від їх кількості є прибутком від злочинної діяльності або пов'язані з фінансуванням тероризму, і швидкої відповіді на запити ПФР для отримання додаткової інформації в таких випадках; (b) забезпечення ПФР, прямо або опосередковано, у відповідь на його запит усією необхідною інформацією, згідно з процедурами, встановленими чинним законодавством. Необхідно звітувати про всі підозрілі трансакції, включаючи спроби здійснення підозрілих трансакцій (ч. 1 ст. 33 Директиви (ЄС) [2].

При цьому зобов'язані особи та їх керівники та співробітники не повинні розкривати клієнту, якого це стосується, або іншим третім особам той факт, що інформація передається, буде чи була повідомлена відповідно до статей 33 або 34, або що здійснюється, може здійснюватися або був здійснений аналіз по факту відмивання грошей або фінансування терористичної діяльності (ч. 1 ст. 39 Директиви (ЄС)). У свою чергу держави-члени повинні забезпечити, щоб особи, у тому числі співробітники та представники зобов'язаної особи, які повідомляють про підозри у відмиванні грошей або фінансуванні тероризму всередині організації або ПФР, були захищені від впливу загроз чи ворожих дій, і, зокрема, від несприятливих або дискримінаційних дій відносно зайнятості і працевлаштування (ст. 38 Директиви (ЄС) [2].

Наведені положення Директиви (ЄС) передбачають для держав-членів ряд зобов'язань, спрямованих на належне функціонування ПФР, закріплення обов'язку зобов'язаних суб'єктів надавати ПФР інформацію про відповідні фінансові операції, не розголошувати про ці факти клієнтам або третім особам, а також захищати осіб, які повідомляють про підозрілі фінансові операції всередині організації або ПФР, від впливу загроз чи ворожих дій.

Враховуючи важливість боротьби з відмиванням грошей і фінансуванням тероризму Директива (ЄС) також передбачає обов'язок для держав-членів встановлювати ефективні, адекватні та стримуючі адміністративні санкції і заходи в національному законодавстві за недотримання національних положень, які транспонують цю Директиву. Директива (ЄС) повинна забезпечувати сукупність адміністративних санкцій і заходів для держав-членів принаймні для серйозних, неодноразових або систематичних порушень вимог стосовно належної перевірки клієнта, обліку, повідомлення про підозрілі операції та внутрішнього контролю зобов'язаних осіб. Держави-члени повинні забезпечити, щоб накладання адміністративних санкцій і заходів відповідно до цієї Директиви та кримінальних санкцій відповідно до національного законодавства, не порушували принцип *non bis in idem* (ст. 59 Директиви (ЄС)). Держави-члени можуть прийняти або зберегти в силі більш строгі положення в сфері, що охоплена Директивою (ЄС) для запобігання відмивання грошей і фінансування тероризму в межах законодавства Європейського Союзу (ст. 5 Директиви (ЄС) [2].

Наступним документом, зазначеним у пояснювальній записці до законопроекту, зазначений Регламент (ЄС).

Відповідно до ст. 9 Регламенту (ЄС) надавач платіжних послуг отримувача платежу та надавач платіжних послуг-посередник повинні враховувати відсутність або неповноту інформації про платника або отримувача платежу як фактор при оцінюванні того, чи грошовий переказ або будь-яка пов'язана операція є підозрілою, та чи потрібно про це повідомити ПФР відповідно до Директиви (ЄС) (ст. 13). Також надавачі платіжних послуг повинні забезпечувати дотримання конфіденційності даних, які вони опрацьовують (ч. 4 ст. 15 Регламенту (ЄС) [10].

Порушення вимог Регламенту (ЄС) тягнуть за собою накладення певних санкцій. Так, відповідно до абз. 1 ч. 1 ст. 17 Регламенту (ЄС) без обмеження права визначати і накладати кримінальні санкції, держави-члени повинні встановити правила для адміністративних санкцій та заходів, застосовні до порушень положень цього Регламенту, і вживати всіх заходів, щоб забезпечити впровадження таких правил. Такі передбачені санкції та заходи повинні бути дієвими, пропорційними і стримувальними, а також повинні відповідати санкціям та заходам, встановленим відповідно до секції 4 глави VI Директиви (ЄС). Також державам-членам надано право не встановлювати правила щодо адміністративних санкцій або заходів за порушення положень цього Регламенту, які підпадають під кримінальні санкції в їхніх системах національного права (абз. 1 ч. 1 ст. 17) [10].

Р. А. Волинець досліджуючи зміни, яких зазнала ч. 2 ст. 209-1 КК України, також звертається до пояснювальної записки до законопроекту та зазначає, що внесені зміни обумовлені вимогами Директиви (ЄС) та Регламентом (ЄС). При цьому правник не заглиблюється до аналізу конкретних положень цих актів Європейського Союзу. Аналізуючи конкретні форми об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ч. 2 ст. 209-1 КК України, він також звертає увагу на те, що внесені зміни узгоджуються з вимогами п. «б» ч. 2 ст. 13 Конвенції Ради Європи від 16 травня 2005 р. про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом, та про фінансування тероризму та п. «б» Рекомендації 21 Сорока рекомендацій FATF 2012 р. [1, с. 399–400].

Останнім документом у пояснювальній записці до законопроекту названо ключові умови для надання Європейським Союзом в жовтні 2019 р. Україні другого траншу макрофінансової допомоги розміром 500 млн євро. Так, п. 3 Додатку I «Критерії структурних реформ» Меморандум про взаєморозуміння та Кредитну угоду між Україною та Європейським Союзом (щодо отримання Україною макрофінансової допомоги Європейського Союзу у сумі до 1 мільярда євро) передбачено, що з метою забезпечення ефективної верифікації інформації про кінцевих бенефіціарних власників в Єдиному державному реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань, внести зміни до процедури реєстрації, з метою забезпечення розкриття додаткової інформації про бенефіціарних власників під час будь-якої реєстраційної дії, а саме: (а) тип бенефіціарного власника, (б) процент кожного бенефіціарного власника, (в) опис структури власності, якщо юридична особа не перебуває у прямому та повному володінні її учасниками та (г) обґрунтоване пояснення причини відсутності бенефіціарного власника [4].

Пунктом 6 цього Додатку передбачено, що для забезпечення покращеної основи, для боротьби та попередження відмивання грошей, необхідно прийняти закон про боротьбу з відмиванням грошей відповідно до Угоди про асоціацію між Європейським Союзом і Україною. Закон про боротьбу з відмиванням грошей, зокрема, буде зобов'язувати суб'єктів первинного фінансового моніторингу (таких як банки, нотаріуси та адвокати) повідомляти спеціально визначений орган про розбіжності між, з одного боку, даними про кінцевих бенефіціарних

власників (контролерів), що містяться в Єдиному державному реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань, а з іншого – інформацією, отриманою суб'єктами первинного фінансового моніторингу в результаті перевірки їх клієнтів [4].

Отже цей Меморандум покладає обов'язок прийняти закон про боротьбу з відмиванням грошей відповідно до Угоди про асоціацію між Європейським Союзом і Україною та окремо акцентує увагу на таких положеннях, як інформація про кінцевих бенефіціарних власників.

Висновки та пропозиції. Аналіз принципів криміналізації такого суспільно небезпечного діяння як умисне порушення вимог законодавства про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення дає можливість зробити наступні висновки.

1. План заходів на 2017–2019 роки з реалізації Стратегії розвитку системи запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення на період до 2020 р., План заходів з виконання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, Меморандум про економічну і фінансову політику між Україною та МВФ від 2 березня 2017 р., а також ключові умови для надання Європейським Союзом в жовтні 2019 р. Україні другого траншу макрофінансової допомоги розміром 500 млн євро визначають загальну рамку змін національного антилегалізаційного законодавства або окремі напрямки таких змін, що не мають кримінально-правового характеру.

2. Ключовими актами, що обумовили саме зміни кримінальної відповідальності за порушення антилегалізаційного законодавства в цілому та ст. 209-1 КК України зокрема, виступають Директива (ЄС) та Регламент (ЄС).

3. Директива (ЄС) з одного боку передбачає необхідність забезпечення належних умов для функціонування ПФР та виконання покладених на ПФР функцій, а з іншого боку вказує на необхідність забезпечення таємниці фінансового моніторингу, а також створення належних умов щоб особи, які повідомляють про підозри у відмиванні грошей або фінансуванні тероризму всередині організації або ПФР, були захищені від впливу загроз чи ворожих дій. За вищезазначені порушення держави-учасниці мають встановити ефективні адміністративні санкції. Водночас держави не позбавлені права встановлювати кримінальні санкції за умов додержання принципу *non bis in idem*.

4. Регламент (ЄС) розвиває положення Директиви (ЄС) та встановлює правила для надавачів платіжних послуг про надання інформації, що супроводжує грошові перекази, для запобігання, виявлення та розслідування випадків відмивання грошей і фінансування тероризму, а також передбачає, що за порушення таких правил у державах-членах мають бути встановлені або дієві адміністративні санкції, або кримінальні санкції, передбачені в системах національного права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Волинець Р. А. Аналіз змін до статті 209-1 Кримінального кодексу України та їх вплив на практику застосування цієї кримінально-правової норми. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 8. С. 397–402.
2. Директива Європейського парламенту та Ради 2015/849/ЄС від 20 травня 2015 р. про запобігання використанню фінансової системи з метою відмивання доходів та фінансування тероризму, що вносить зміни та доповнення в Регламент (ЄС) 648/2012 Європейського парламенту та Ради і скасовує Директиву 2005/60/ЄС Європейського парламенту та Ради і Директиву Комісії 2006/70/ЄС / Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_037-15#Text (дата звернення: 08.02.2024).
3. Зеленов Г. М. Злочини, які порушують установленний порядок виникнення та виконання майнових зобов'язань (кримінально-правова характеристика): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Луганськ, 2009. 227 с.
4. Меморандум про взаєморозуміння та Кредитну угоду між Україною та ЄС (щодо отримання Україною макрофінансової допомоги ЄС у сумі до 1 мільярда євро) / Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_001-18#n3 (дата звернення: 16.02.2024).

5. Меморандум про економічну і фінансову політику між Україною та МВФ від 2 березня 2017 р. / Офіційний сайт Міністерства фінансів України. URL: https://mof.gov.ua/uk/memorandum_of_economic_financial_policies-677 (дата звернення: 27.11.2023).
6. План заходів з виконання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 25.10.2017 р. № 1106 / Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1106-2017-%D0%BF%ED20171025#Text> (дата звернення: 27.11.2023).
7. План заходів на 2017–2019 роки з реалізації Стратегії розвитку системи запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення на період до 2020 року, затвердженого розпорядженням Уряду від 30.08.2017 № 601-р / Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/601-2017-%D1%80#n9> (дата звернення: 25.11.2023).
8. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» від 25 вересня 2019 року (реєстр. № 2179) / Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=2179&skl=10 (дата звернення: 21.11.2023).
9. Проект Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» від 25 вересня 2019 року (реєстр. № 2179) / Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=2179&skl=10 (дата звернення: 21.11.2023).
10. Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 2015/847 від 20 травня 2015 року про інформацію, що супроводжує грошові перекази, та про скасування Регламенту (ЄС) № 1781/2006 / Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_040-15#Text (дата звернення: 15.02.2024).

СТАТУС ОБВИНУВАЧЕНОГО (ПІДСУДНОГО) В КОНТЕКСТІ ПРЕЗУМПЦІЇ НЕВИНУВАТОСТІ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОВЕДЕНOSTІ ВИНИ: ПРАВОВИЙ ТА МОРАЛЬНИЙ АСПЕКТИ

THE STATUS OF THE ACCUSED (DEFENDANT) IN THE CONTEXT OF THE PRESUMPTION OF INNOCENCE AND PROVING GUILT: LEGAL AND MORAL ASPECTS

Шульга А.О., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін та публічного управління
Донецький державний університет внутрішніх справ

У статті досліджується проблема відсутності в нормах чинного Кримінального процесуального кодексу України 2012 року чіткого розмежування між процесуальними статусами обвинуваченого та підсудного. Автор вказує на те, що згідно до чинного кримінального процесуального законодавства, обвинувачений і підсудний фактично визнаються учасниками кримінального процесу з однаковими статусами, що суперечить принципам презумпції невинуватості та об'єктивності судового розгляду.

Автор наводить аналогію чинного кримінального процесуального законодавства України із кримінальним процесуальним законодавством 1960 року, в якому підсудний визначався як окремих учасник процесу, і статус якого відрізнявся від статусу обвинуваченого.

В статті вказується на те, що чинний кримінальний процесуальний закон не лише не розмежовує ці статуси, але і створює передумови для правової та моральної невизначеності. Зокрема, обвинувачений, обвинувальний акт щодо якого передано до суду, формально вважається винуватим, ще до ухвалення вироку судом. Це суперечить засаді презумпції невинуватості та доведеності вини.

Автор в статті поставив за мету по-перше, визначити проблему щодо поєднання статусів обвинуваченого та підсудного, по-друге, обґрунтувати необхідність законодавчих змін для чіткого розподілу процесуальних статусів обвинуваченого та підсудного.

Дослідження базується на аналізі відповідних норм кримінальних процесуальних законодавств України 1960 та 2012 років. Автором здійснюється порівняння наукових підходів до визначення сутності обвинувачення та правосуддя, а також надається не тільки правова але і моральна оцінка статусу обвинуваченого в сучасному кримінальному провадженні.

Автор прийшов до висновку, що по-перше, в кримінальному процесуальному законодавстві 1960 року статус підсудного виникав лише після призначення справи до судового розгляду, що відповідало логіці кримінального процесу та принципу презумпції невинуватості, а от же і нормам суспільної моральності.

По-друге, кримінальний процесуальний кодекс 2012 року, ототожнюючи обвинуваченого та підсудного, створює ризик упередженого ставлення до обвинуваченого ще до винесення вироку судом.

По-третє, пропонується надати обвинуваченому статусу підсудного на стадії судового розгляду.

По-четверте, автором пропонується відповідні доповнення до чинного кримінального процесуального законодавства України.

Ключові слова: обвинувачений, підсудний, стадія судового розгляду, стадія досудового розслідування, правовий статус, суд, вирок, презумпція невинуватості.

The article examines the issue of the lack of a clear distinction between the procedural statuses of the accused and the defendant in the current 2012 Criminal Procedure Code of Ukraine. The author points out that, according to existing criminal procedure legislation, the accused and the defendant are effectively recognized as participants in criminal proceedings with identical statuses, which contradicts the principles of the presumption of innocence and the objectivity of judicial proceedings.

The author draws a comparison between Ukraine's current criminal procedure legislation and the 1960 criminal procedure legislation, in which the defendant was defined as a separate participant in the process, with a status distinct from that of the accused. The article notes that the current criminal procedure law not only fails to differentiate between these statuses but also creates preconditions for legal and moral uncertainty. Specifically, an accused person, whose indictment has been submitted to the court, is formally considered guilty even before the court renders a verdict. This contradicts the principle of the presumption of innocence and the requirement that guilt must be proven.

The purpose of this article is, first, to identify the problem regarding the merging of the statuses of the accused and the defendant, and second, to justify the need for legislative changes to clearly separate the procedural statuses of the accused and the defendant.

The research is based on an analysis of the relevant provisions of Ukraine's 1960 and 2012 criminal procedure laws. The author compares scholarly approaches to defining the essence of prosecution and justice, as well as providing not only a legal but also a moral assessment of the accused's status in modern criminal proceedings.

The author concludes that, first, under the 1960 criminal procedure legislation, the status of the defendant arose only after the case was scheduled for trial, which aligned with the logic of criminal procedure, the principle of the presumption of innocence, and the norms of societal morality.

Second, the 2012 Criminal Procedure Code, by equating the accused and the defendant, creates a risk of prejudicial treatment of the accused even before the court delivers a verdict.

Third, it is proposed to grant the accused the status of a defendant at the trial stage.

Fourth, the author suggests corresponding amendments to Ukraine's current criminal procedure legislation.

Key words: accused, defendant, trial stage, pre-trial investigation stage, legal status, court, verdict, presumption of innocence.

Постановка проблеми. Проблема постає в тому, що з прийняттям у 2012 році чинного КПК України із кола учасників кримінального провадження фактично зник підсудний. За ч. 1 ст. 43 КПК 1960 року цей учасник не просто був визначений, як окрема процесуальна фігура але і мав статус. В чинному КПК підсудний згадується лише в ч. 2 ст. 42, до того ж, згідно до зазначеної норми, його статус є таким самим, як і у обвинуваченого. Чинний КПК зрівнює права та обов'язки обвинуваченого і підсудного. Проте на нашу думку, процесуальний статус цих учасників кримінального провадження не може бути однаковим. За

чинним КПК обвинуваченим є особа, обвинувальний акт щодо якої переданий до суду. Тобто така особа за результатами досудового розслідування формально вже визнана начеб то винуватою, тому і є обвинуваченою. Доречі, такий статус обвинуваченого вважаємо слушним з позицій сторони обвинувачення, яка проводила досудове розслідування, і під час якого, слідчий, прокурор оцінивши за своїм внутрішнім переконанням зібрані докази, прийшли до висновку що особа вчинила кримінальне правопорушення і є винною. Проте згідно до чинного КПК, тільки суд може вирішувати питання щодо допустимості зібра-

них під час досудового розслідування доказів, а оцінку цих доказів здійснює в нарадчій кімнаті. За результатами оцінки доказів суд ухвалює рішення про винуватість чи навпаки обвинуваченого (ч. 1 ст. 89 КПК). Отже називаючи особу обвинуваченою в суді, до прийняття про це рішення судом в нарадчій кімнаті, фактично ігнорується засада презумпції невинуватості обвинуваченої особи та забезпечення доведеності її вини (ст. 17 КПК). На нашу думку, така ситуація в чинному кримінальному процесуальному законі здатна негативно позначитися на моральному стані учасників кримінального судочинства, наприклад, що стосується неупередженості та об'єктивності судового розгляду. Інша річ, якби обвинуваченому під час потрапляння до суду надавався статус підсудної особи а не обвинуваченої (що є результатом суб'єктивного рішення сторони обвинувачення), то таке рішення на нашу думку, було б більш об'єктивним і справедливим, що і вказує на актуальність цієї статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тему щодо статусів учасників кримінального процесу неодноразово опрацьовували багато вчених процесуалістів, поміж яких можна визначити: Ю. П. Аленіна, В. О. Гринюка, І. В. Гловюк, О. В. Капліну, Л. М. Лобойка, Т. О. Лоскутова, М. А. Погорєцького, В. В. Назарова, С. О. Сороку, Н. П. Сизу, М. Є. Савенка та багато інших. Проте, увага шановних науковців з цього питання в основному присвячена дослідженню статусів як обвинуваченого, так і інших учасників судочинства. Натомість питанню щодо перерозподілу в суді статусу обвинуваченого в статус підсудного уваги майже не приділялося.

Метою статті є по-перше, визначення проблеми перерозподілу статусу обвинуваченого в статус підсудного в стадії судового розгляду, по-друге, обґрунтування змін та доповнень до чинного кримінального процесуального законодавства щодо надання статусу підсудного.

Виклад основного матеріалу дослідження. Чинний Кримінальний процесуальний кодекс України (далі КПК) в ч. 2 ст. 42 містить посилання на підсудного, як учасника кримінального провадження. Проте інші норми чинного КПК будь яких роз'яснень щодо цього статусу не надають. Разом з тим, в ч. 2 ст. 42 КПК йдеться про обвинуваченого, а в дужках (підсудного), як про учасників, що наділені одним і тим же процесуальним статусом. Відповідно до цієї норми, обвинувачений, а значить і підсудний це особа, обвинувальний акт щодо якої переданий до суду в порядку передбаченому ст. 291 КПК. Проте зазначена норма чітко не роз'яснює, хто такий підсудний, і в загалі навіть не містить будь яких відмінностей між обвинуваченим і підсудним. Зазначимо, що згідно до ч. 1 ст. 43 КПК 1960 року, підсудним визнавався обвинувачений, кримінальна справа з обвинувачення якого призначена до судового розгляду (ч. 1 ст. 245 КПК). В той же час, на відміну від КПК 2012 року, КПК 1960 року чітко проводив відмінності між обвинуваченим та підсудним. А саме, обвинуваченим, згідно до ч. 1 ст. 43 КПК 1960 року, визналася особа відносно якої, в установленому кримінально-процесуальним кодексом (1960 року) порядку приймалася постановою (ст. 130 КПК 1960 року) про притягнення особи у якості обвинуваченого (ст. ст. 131–132 КПК 1960 року). Ч. 1 ст. 255 КПК 1960 року визначала процесуальний статус підсудного. В цій нормі чітко зазначалося, що після призначення кримінальної справи до судового розгляду, суддя повинен був забезпечити підсудному, який заявив про це клопотання, можливість ознайомитися з матеріалами кримінальної справи тощо. Тобто із сказаного випливає, що в стадії попереднього розгляду кримінальної справи суддею (КПК 1960 року), особа, яка притягалася до кримінальної відповідальності за нормами цього КПК все ще вважалася обвинуваченою. А вже статус підсудної особи вона набувала виключно після призначення кримінальної справи до судового розгляду (ст. 245 КПК

1960 року). Вважаємо, що подібна трансформація статусу обвинуваченого у кримінальному провадженні за КПК 1960 року, як на нас, була цілком логічною та процесуально виваженою. На нашу думку, така виваженість щодо трансформації особи із статусу обвинуваченого в статус підсудного була обумовлена не тільки процесуальними правилами логіки кримінального провадження, але і певними моральними передумовами. Наприклад, те, що в суді некоректно, згідно до принципів презумпції невинуватості, вважати особу обвинуваченою, адже такою її вважає суто сторона обвинувачення, суд же це орган правосуддя, і тільки він під час судового розгляду може прийняти рішення стосовно підсудного (винуватий чи не винуватий). Отже вважаємо, що КПК 1960 року логічно та виважено переводив обвинуваченого в статус підсудного. Доречі це диктувалося не тільки логікою правового регулювання але і моральними складовими статусу особи, яка піддавалася кримінальному переслідуванню.

Таким чином, обґрунтовуючи поставлену нами проблему щодо відсутності чіткого розмежування статусів обвинуваченого та підсудного в чинному КПК України, спробуємо висловити власні бачення щодо виправлення зазначеної проблеми. Отже у чинному КПК України, у п. 13 ст. 3 зазначається, що обвинувачення, це твердження про вчинення певною особою діяння, передбаченого законом України про кримінальну відповідальність, яке висунуте в порядку, встановленому чинним КПК. Майже таке ж визначення щодо обвинувачення у кримінальному провадженні надають і В. В. Назарова та Г. М. Омеляненко. Правники зазначають, що обвинувачення – це твердження про вчинення певною особою злочину, пред'явлене у встановленому КПК порядку [1, с. 267]. Трішки по іншому вбачає обвинувачення у кримінальному провадженні С. Сорока. Дослідниця зазначає, що обвинувачення – це діяльність уповноважених суб'єктів кримінального процесу щодо викриття осіб, винних у вчиненні кримінальних правопорушень, в ході якої формується твердження про вчинення певною особою діяння, передбаченого законом України про кримінальну відповідальність, яке висунуте в порядку, встановленому кримінально-процесуальним законодавством [2, с. 221]. Існує і більш змістовне розуміння кримінального процесуального обвинувачення, наприклад, В. О. Гринюк зазначає, що обвинувачення в процесуальному розумінні слід розглядати як обвинувальну діяльність суб'єктів обвинувачення, тобто сукупність дій, спрямованих на викриття особи, яка вчинила злочин, та забезпечення застосування щодо неї покарання. Процесуальний зміст обвинувачення, зазначає дослідник розкривається через сукупність слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій, передбачених кримінальним процесуальним законодавством для кожного суб'єкта сторони обвинувачення [3, с. 134]. В принципі і це поняття обвинувачення також охоплюється нормою викладеною у п. 13 ст. 3 КПК, проте в ньому привалює контекст більше наближений до криміналістики. Отже із наведеного вище можна стверджувати, що обвинувачення у кримінальному провадженні це перш за все функція, яка притаманна слідчому і прокурору на стадії досудового розслідування у вигляді повідомлення про підозру. Проте функція обвинувачення притаманна і суду, що за результатами судового розгляду виносить наприклад обвинувальний вирок. Таким чином обвинувачення в суді слідує за судовим розглядом, і є кінцевим результатом судочинства. Разом з тим, аналіз чинного КПК дає підставу стверджувати, що особа обвинуваченого, як учасника кримінального процесу з'являється в суді, ще на стадії судового розгляду, до винесення судом обвинувального вироку. А саме, згідно до ч. 2 ст. 42 КПК, обвинуваченою у кримінальному провадженні визнається особа, обвинувальний акт щодо якої переданий до суду. Тобто вбачається ситуація, коли суд виносить обвинувальний вирок учаснику криміналь-

ного процесу, який вже заздалегідь визнаний обвинуваченим ще в стадії досудового розслідування. В даному випадку, як на нас, сумніву піддається сенс самої засади презумпції невинуватості. Адже згідно до чинного КПК обвинувальний вирок виноситься відносно особи, яка вже була обвинувачена раніше. Таким чином, вважаємо ми, суд, хай і формально але визнає в стадії судового розгляду особу обвинуваченою а не підсудною. Така позиція може свідчити про формальну упередженість суду щодо визнання особи винуватою у вчиненні злочину. Іншими словами, законодавець, не ввівши в чинний КПК статус такого учасника, як підсудний, формально змусив суд засуджувати заздалегідь вже обвинувачену особу (обвинуваченого). Скажімо так, наділив суд не притаманною йому функцією обвинувачення (обвинувачення обвинуваченого). Це означає, що у формальному розумінні, до суду направляється вже заздалегідь обвинувачена особа, для підтвердження її вини вироком суду. Адже виходить так, що суд в стадії судового розгляду, не зважаючи на презумпцію невинуватості обвинуваченого та забезпечення доведеності його вини (ст.17 КПК), на противагу ч. 5 цієї норми (поводження з особою, вина якої у вчиненні кримінального правопорушення не встановлена обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили, має відповідати поводженню з невинуватою особою), ще до винесення обвинувального вироку, вже формально називає учасника кримінального провадження обвинуваченим. Принаймні з морального боку, закон залишає таку особу з клеймом винуватого аж до прийняття судом остаточного рішення в нарадчій кімнаті. Таким чином можна стверджувати, що з позицій моральності, статус обвинуваченого в стадії судового розгляду розглядається не тільки в правовому, але і в моральному контексті.

Вважаємо, що з морального боку, усвідомлення учасником кримінального провадження свого статусу як обвинуваченого в стадії судового розгляду (до винесення обвинувального вироку), здатне завдавати цьому учаснику зайвого душевного клопоту і хвилювання стосовно об'єктивності прийнятого судом відносно нього рішення. Адже суд, та взагалі і інші учасники судочинства під час судового розгляду морально сприймають обвинуваченого, як вже винуватого, тобто таку особу, яка вчинила кримінальне правопорушення.

Завдяки сказаному вище можна стверджувати, що на відміну від обвинуваченого, правовий статус підсудного в стадії судового розгляду мав би більш точно відповідати вимогам ч. 5 ст. 17 КПК. Адже основною функцією суду є не обвинувачення а правосуддя, саме під час якого і вирішується питання винуватості або навпаки особи, яка направлена до суду у статусі обвинуваченого. На підтвердження сказаного слід навести думку Н. П. Сизої, яка слушно зазначає, що функція правосуддя здійснюється

саме в судовій стадії кримінального провадження, де і вирішується питання про обвинувачення [4, с. 60]. Такої ж думки дотримується і М. Є. Савенко, який зазначає, що тільки правосуддя у кримінальному судочинстві дає можливість правильно вирішити справу по суті, тобто встановити винуватість особи і призначити їй відповідне покарання [5, с. 281]. Проте висловлюємо повну згоду з тим, що в стадії підготовчого провадження, особа обвинуваченого, після направлення матеріалів кримінального провадження до суду з обвинувальним актом, дійсно все ще повинна залишатися обвинуваченою. Обумовлено це тим, що в цій стадії питання стосовно винуватості особи не вирішується (ст. 314 КПК). Ця стадія має за мету привести обвинувальний акт, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру до вимог чинного КПК. Отже називати учасника кримінального провадження в цій стадії підсудним немає сенсу, він дійсно ще є обвинуваченим, але обвинуваченим за рішенням учасників кримінального провадження, які проводили досудове розслідування, і які є лише стороною обвинувачення (дізнавач, слідчий, прокурор). Але після того, коли кримінальне провадження зі стадії підготовчого провадження направляється для судового розгляду у відповідну стадію, обвинувачений повинен набувати статусу підсудного, адже встановлювати вину має право виключно суд.

Висновки. На підставі викладеного слід зробити висновок, що чинний КПК України роз'яснюючи в ч. 2 ст. 42 терміни обвинувачений (підсудний) не робить різниці між процесуальним статусом цих учасників кримінального провадження. Ми ж вважаємо, що обвинувачений та підсудний повинні мати різні статуси, як за правовим, так і за моральним розумінням. За правовим розумінням (ч. 2 ст. 42 КПК) обвинуваченою (підсудною) є особа, обвинувальний акт щодо якої переданий до суду в порядку, передбаченому ст. 291 КПК України. За моральним же розумінням, особа (обвинувачений), яка обвинувачується стороною обвинувачення (слідчий, прокурор) за результатами досудового розслідування, в стадії судового розгляду повинна називатися підсудним, адже встановити вину чи навпаки цієї особи здатен тільки неупереджений суд. Отже пропонуємо визнавати особу обвинуваченого, з моменту направлення матеріалів кримінального провадження відносно нього в стадію судового розгляду не обвинуваченим а підсудним. Таким чином пропонуємо назву ст. 42 КПК викласти в новій редакції, а саме «Підозрюваний, обвинувачений, підсудний». Ч. 2 ст. 42 КПК викласти в наступній редакції «Обвинуваченим є особа, обвинувальний акт щодо якої переданий до суду в порядку, передбаченому ст. 291 цього Кодексу. Підсудною є особа кримінальне провадження відносно якої, у відповідності до ст. 316 цього Кодексу призначено до судового розгляду в суді першої інстанції».

ЛІТЕРАТУРА

1. Назаров В. В., Омельяненко Г. М. Кримінальний процес України: навч. посіб. Вид. 2-ге, допов. і переробл. 2008. Київ. Атіка. 584 с.
2. Сорока С. Поняття та види обвинувачення в доктрині кримінального процесу. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка"*. Серія: "Юридичні науки". № 2. 2021. С. 220-224.
3. Гринюк В. О. Зміст обвинувачення як кримінальної процесуальної категорії. *REVISTA ȘTIINȚIFICĂ INTERNAȚIONALĂ "SUPREMAȚIA DREPTULUI"*. № 1. 2017. С. 131-135. URL: https://ibn.idsi.md/sites/default/files/imag_file/131-135_26.pdf
4. Сиза Н.П. Правосуддя як основна кримінально-процесуальна функція. *Вісник кримінального судочинства*. № 4. 2016. С. 55-61. URL: https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/4_2016_Syza.pdf
5. Савенко М.Є. Процесуальні функції суду у кримінальному судочинстві на стадіях досудового слідства та судового розгляду. *Університетські наукові записки*. № 2. 2006. С. 279-284. URL: <https://old.univer.km.ua/visnyk/1090.pdf>

РОЗДІЛ 9

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.13

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-3/92>

ПРОЦЕСУАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОКУРОРА ЩОДО СПРЯМУВАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ НА СТАДІЇ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

PROSECUTOR'S PROCEDURAL ACTIVITIES RELATING TO THE DIRECTION OF CRIMINAL PROCEEDINGS AT THE STAGE OF PRE-TRIAL INVESTIGATION

Бібікова М.О., аспірантка кафедри кримінального процесу
Національна академія внутрішніх справ

Статтю присвячено дослідженню змісту процесуальної діяльності прокурора щодо спрямування кримінального провадження на стадії досудового розслідування. На підставі аналізу кримінального процесуального законодавства та наукових позицій зроблено висновок про те, що процесуальне керівництво неминує передбачає обов'язок прокурора спрямовувати перебіг кримінального провадження на досудовій стадії. При цьому, такий вид діяльності охоплює визначення обсягу доказів, який забезпечить надійне, достовірне встановлення усіх обставин, що входять до предмета доказування, за наявності певних критеріїв особисту участь у розслідуванні, в тому числі у проведенні слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій тощо.

Акцентовано увагу на питанні визначення меж спрямування досудового розслідування прокурором. У цьому контексті підкреслено на необхідності дотримання балансу між забезпеченням процесуальної самостійності слідчого та залишенням керівної ролі прокурора у досудовому розслідуванні. Відмічено, що самостійність слідчого (що стосується спрямування досудового розслідування) не є абсолютною. Убачається, що вона стає об'єктом можливого втручання лише за двох умов. Перша умова визначена у положеннях КПК України щодо одержання згоди прокурора на проведення слідчих та інших процесуальних дій. Друга – самостійність слідчого може обмежуватись законним втручанням у його діяльність прокурора-процесуального керівника у разі або неналежної процесуальної діяльності в частині неповноти розслідування чи непроведення належного комплексу слідчих (розшукових) дій упродовж усього строку досудового розслідування, або протидії розслідуванню, або складності чи наявності резонансного характеру провадження тощо.

Констатовано, що основним засобом прокурора щодо визначення напрямку розслідування є передбачені ст. 36 КПК України повноваження щодо надання доручень та вказівок на всіх етапах досудового розслідування. Зазначено право обумовлює виникнення у слідчого обов'язку, закріпленого у ч. 4 ст. 40 КПК України.

Звернено увагу на деякі дискусійні та проблемні питання щодо співвідношення вказівок та доручень, процесуальної форми доручення, направлення та виконання вказівок та доручень прокурора.

Ключові слова: вказівки, доручення, досудове розслідування, кримінальне провадження, самостійність слідчого, слідчі (розшукові) дії, прокурор.

The article is devoted to the study of the content of the prosecutor's procedural activity regarding the direction of criminal proceedings at the stage of pre-trial investigation. Based on the analysis of criminal procedural legislation and scientific positions, it is concluded that procedural guidance inevitably involves the prosecutor's obligation to direct the course of criminal proceedings at the pre-trial stage. At the same time, this type of activity includes determining the volume of evidence that will ensure reliable, authentic establishment of all circumstances included in the subject of evidence, in the presence of certain criteria, personal participation in the investigation, including in conducting investigative (search) and other procedural actions, etc.

The focus is on the issue of determining the boundaries of the direction of the pre-trial investigation by the prosecutor. In this context, the need to maintain a balance between ensuring the procedural independence of the investigator and maintaining the leading role of the prosecutor in the pre-trial investigation is emphasized. It is noted that the independence of the investigator (with regard to the direction of the pre-trial investigation) is not absolute. It is seen that it becomes the object of possible interference only under two conditions. The first condition is defined in the provisions of the Code of Criminal Procedure of Ukraine regarding obtaining the prosecutor's consent to conduct investigative and other procedural actions. The second – the independence of the investigator may be limited by lawful interference in his activities by the prosecutor-procedural leader in the event of either improper procedural activity in terms of incompleteness of the investigation or failure to conduct an appropriate set of investigative (search) actions throughout the entire period of the pre-trial investigation, or resistance to the investigation, or the complexity or presence of a resonant nature of the proceedings, etc.

It is stated that the main means of the prosecutor to determine the direction of the investigation are the powers provided for in Article 36 of the Code of Criminal Procedure of Ukraine to issue orders and instructions at all stages of the pre-trial investigation. The indicated right determines the emergence of the investigator's duty, enshrined in Part 4 of Article 40 of the Code of Criminal Procedure of Ukraine.

Attention is drawn to some debatable and problematic issues regarding the ratio of instructions and orders, the procedural form of the order, sending and executing the prosecutor's instructions and orders.

Key words: instructions, orders, pre-trial investigation, criminal proceedings, investigator's independence, investigative (search) actions, prosecutor.

Процесуальне керівництво досудовим розслідуванням так чи інакше передбачає вирішення прокурором питань, пов'язаних із його спрямуванням. Зокрема з філологічного погляду термін «керівництво» означає діяльність керівника щодо спрямування процесу, вплив на розвиток, стан чого-небудь; право керівника давати вказівки, розпорядження, втручатися у безпосередню діяльність підконтрольного органу чи посадової особи, спрямовувати

її, доручати здійснення певних завдань або самостійно їх виконувати [1, с. 425, 555].

У свою чергу слово «спрямування» у мовознавстві тлумачиться як направленість, напрямок, а «спрямовувати» означає направляти певним чином; надавати потрібного напрямку діяльності; орієнтувати кого-небудь певним чином; зосереджувати на чому-небудь зусилля, енергію; наставляти, даючи поради, вказівки кому-небудь [2].

Про те, що процесуальне керівництво передбачає серед іншого аналізований вид діяльності свідчить і стан наукової думки. Відтак, у фахових джерелах зазначається, що нагляд за додержанням законів у формі процесуального керівництва досудовим розслідуванням надає прокурору реальну можливість, застосовуючи визначені КПК України правові засоби, безпосередньо *спрямовувати* перебіг кримінального провадження на його досудових стадіях, цілеспрямовано впливати на результат діяльності органів досудового розслідування та виконання ними завдань кримінального провадження [3, с. 9]. На переконання І. І. Шульги, процесуальне керівництво – це організація процесу досудового розслідування, визначення його *спрямування*, координація процесуальних дій слідчих та оперативних підрозділів, а також забезпечення дотримання вимог законів України під час отримання доказів та винесення процесуальних рішень в ході проведення досудового розслідування конкретного, окремо взятого кримінального провадження [4, с. 519]. Як відмічає А. В. Лапкін, в умовах законодавчої невизначеності повноважень прокурора щодо процесуального керівництва досудовим розслідуванням його здійснення найбільш обґрунтовано пов'язувати з тими повноваженнями прокурора, які дають йому змогу *спрямовувати* діяльність слідчого (дознавача) та оперативних підрозділів (надання вказівок та доручень), самостійно проводити відповідні слідчі (розшукові) дії, а також приймати процесуальні рішення чи впливати на їх прийняття [5, с. 276]. На думку Н. В. Марчука, процесуальне керівництво за своєю природою й характером є складною та багатоаспектною діяльністю, яка включає як імперативне *спрямування*, так і здійснення заходів щодо узгодження, координованості діяльності органів досудового слідства [6, с. 370].

Резюмуючи наукові підходи, можна зробити висновок про те, що процесуальне керівництво неминує передбачає обов'язок прокурора *спрямовувати* перебіг кримінального провадження на досудовій стадії. При цьому, такий вид діяльності охоплює визначення обсягу доказів, який забезпечить надійне, достовірне встановлення усіх обставин, що входять до предмета доказування, за наявності певних критеріїв особисту участь у розслідуванні, в тому числі у проведенні слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій тощо.

Відмітимо, що хоча у положеннях кримінального процесуального законодавства не міститься терміну «спрямування», визначена у ст. 36 КПК України компетенція прокурора певною мірою відображає такий вид діяльності процесуального керівника. Водночас термін *спрямування* згадується у деяких підзаконних нормативно-правових актах. Так, згідно з Інструкцією з організації діяльності слідчих підрозділів Національної поліції України, затвердженою наказом Міністерства внутрішніх справ України від 6 липня 2017 року № 570, слідчий, здійснюючи процесуальну діяльність відповідно до вимог КПК України, усі рішення про *спрямування* досудового розслідування і проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій приймає самостійно, за винятком випадків, коли законом передбачено одержання згоди прокурора або рішення (дозволу) слідчого судді, суду чи погодження керівника слідчого підрозділу або якщо рішення про їх проведення приймає виключно прокурор, та є відповідальним за їх виконання (п. 3 Розділ 1 «Загальні положення»).

Якщо буквально тлумачити положення згаданої Інструкції, то виявляється, що слідчий самостійно визначає напрям розслідування, вирішуючи при цьому які слідчі та інші процесуальні дії потребують проведення у конкретному кримінальному провадженні. Щодо прокурора, то останній *спрямовує* розслідування тільки у передбачених КПК України випадках в частині погодження відповідних клопотань або, коли правовою підставою

проведення процесуальних дій виступає рішення прокурора (постанова про примусове освідчування, постанова про ексгумацію трупа).

Виходячи з наведеного, виникає питання щодо визначення меж *спрямування* досудового розслідування прокурором, адже в цьому контексті важливе значення має з одного боку забезпечення процесуальної самостійності слідчого, однак з іншого – залишення керівної ролі прокурора, який є незмінним у кримінальному провадженні та на якого покладається законодавством функція підтримання публічного обвинувачення в суді. Адже, як справедливо зауважує О. Толочко, прокурор «керує слідством» для того, щоб самому ж ефективно підтримувати обвинувачення в суді [7, с. 143].

Процесуальна самостійність слідчого, на погляд Н. Рогатинської, характеризується серед іншого свободою прийняття рішень, під яким слід розуміти право слідчого самостійно формувати загальну модель досудового розслідування у конкретному кримінальному провадженні (стратегія), що полягає у висуненні версій, визначенні сукупності дій, які необхідно провести для їх перевірки, вирішення питання про кадровий потенціал провадження тощо [8, с. 90]. У свою чергу Я. А. Бурлака відмічає, що процесуальна самостійність слідчого передбачає певну свободу у виборі, послідовності та тактиці проведення процесуальних дій. Однак, надання прокурором слідчому вказівок щодо проведення процесуальних дій зобов'язує останнього їх виконувати. І хоча у КПК України не передбачено оскарження вказівок прокурора, слідчий має можливість діяти у спосіб, визначений у ст. 311 КПК України і, вважаючи вказівки процесуальним рішенням прокурора, оскаржувати їх прокурору вищого рівня. Тим часом, законодавець передбачив положення, згідно з яким оскарження вказівок прокурора не зупиняє їх виконання, що суттєво обмежує процесуальну самостійність слідчого. З іншого боку, неналежне виконання вимог прокурора може призвести до неповноти досудового розслідування, істотних порушень закону, що в подальшому негативно вплине на підтримання державного обвинувачення в суді [9, с. 97].

З огляду на викладене, зауважимо, що КПК України містить положення, що забезпечують самостійність слідчого та надають можливість останньому не погодитись з рішеннями прокурора, пов'язаними із визначенням напрямів розслідування. Так, окрім можливості оскаржити будь-які рішення, дії чи бездіяльність прокурора, прийняті або вчинені у відповідному досудовому провадженні слідчим, дізнавачем (ст. 311 КПК України), законодавець також передбачає, що у випадках відмови прокурора у погодженні клопотання слідчого до слідчого судді про застосування заходів забезпечення кримінального провадження, проведення слідчих (розшукових) дій чи негласних слідчих (розшукових) дій слідчий має право звернутися до керівника органу досудового розслідування, який після вивчення клопотання за необхідності ініціює розгляд питань, порушених у ньому, перед прокурором вищого рівня, який протягом трьох днів погоджує відповідне клопотання або відмовляє у його погодженні (ч. 3 ст. 40 КПК). Наведені норми безперечно виступають гарантіями самостійності слідчого, однак у правозастосовчій практиці практично не реалізуються.

Відповідно до тлумачення у словнику української мови, поняття «самостійність» означає уміння діяти без сторонньої допомоги або керівництва; самостійні дії [2]. Водночас аналіз положень КПК України дає можливість дійти висновку, що самостійність слідчого (що стосується *спрямування* досудового розслідування) не є абсолютною. Убачається, що вона стає об'єктом можливого втручання лише за двох умов. Перша умова визначена у положеннях КПК України щодо одержання згоди прокурора на проведення слідчих та інших процесуальних дій. Друга – самостійність слідчого може обмежуватись закон-

ним втручанням у його діяльність прокурора-процесуального керівника у разі або неналежної процесуальної діяльності в частині неповноти розслідування чи непроведення належного комплексу слідчих (розшукових) дій упродовж усього строку досудового розслідування, або протидії розслідуванню, або складності чи наявності резонансного характеру провадження тощо.

Очевидно, що основним засобом прокурора щодо визначення напряму розслідування є передбачені ст.36 КПК України повноваження щодо надання доручень та вказівок на всіх етапах досудового розслідування. Зазначено право обумовлює виникнення у слідчого обов'язку, закріпленого у ч. 4 ст. 40 КПК України, що передбачає виконання доручення та вказівок прокурора, які надаються у письмовій формі. Невиконання слідчим законних вказівок та доручень прокурора, наданих у порядку, передбаченому цим Кодексом, тягне за собою передбачену законом відповідальність (ч. 4 ст. 40 КПК). Разом з тим у підзаконних нормативно-правових актах закріплено обов'язок прокурора контролювати виконання доручень і вказівок, наданих слідчому, дізнавачу, органу досудового розслідування, відповідному оперативному підрозділу щодо проведення слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій, інших процесуальних дій; відповідно до закону реагувати на факти невиконання слідчим, дізнавачем письмових вказівок прокурора та за наявності підстав ініціювати притягнення слідчого, дізнавача до відповідальності (пункти 11.13, 11.14 наказу Офісу Генерального прокурора «Про організацію діяльності прокурорів у кримінальному провадженні» від 30 вересня 2021 № 309).

Вважаємо на доцільне звернути увагу на деякі дискусійні та проблемні питання щодо анонсованого процесуального інструменту прокурора, за допомогою якого останній спрямовує перебіг досудового розслідування.

Співвідношення вказівки та доручення. О. Торбас, аналізуючи прокурорський розсуд у процесі надання доручень слідчому під час проведення відповідних процесуальних дій, справедливо звертає увагу на те, що кримінальне процесуальне законодавство не встановлює чітких правил винесення відповідних доручень та не уточнює, що саме розуміється під вказівками та дорученням та як саме вони відрізняються між собою, адже використовуються ці обидва формулювання в межах п. 4 ч. 2 ст. 36 КПК України [10, с. 89].

О. В. Капліна можливість доручати проведення слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій пов'язує із необхідністю прискорення досудового розслідування [11, с. 127–128]. С. Р. Рафальонт називає доручення нормативно встановленим інструментом збирання і перевірки доказів поряд з іншими визначеними кримінальними процесуальними законом засобами доказування [12, с. 95]. Натомість О. А. Воробчак розглядає доручення як підставу делегування процесуальних повноважень [13]. Щодо вказівки, то, на переконання О. Д. Гриніва, – це процесуальне рішення прокурора, яке виноситься у процесі здійснення процесуального керівництва досудовим розслідуванням кримінального провадження слідчому, керівнику органу досудового розслідування з метою досягнення всебічності, повноти та об'єктивності досудового розслідування, спрямоване на усунення прогалин та неповноти слідства, що наділена ознаками імперативності та є обов'язковою для виконання [14, с. 211]. Подібну точку зору висловлює О. Торбас, який вважає, що вказівки ж доцільно розглядати як реакцію прокурора на результати вже проведених процесуальних дій або на хід досудового розслідування загалом. Вказівки надаються слідчому в тому разі, якщо, наприклад, були допущені помилки під час проведення однієї процесуальної дії та її необхідно провести повторно. Крім того, своїми вказівками прокурор може впливати на хід досудового розсліду-

вання, якщо він не задоволений його результатами. Тому, резюмує науковець, оперативними підрозділами можуть надаватись лише доручення, а не вказівки, адже оперативні підрозділи не відповідають за хід усього досудового розслідування, а лише залучаються для проведення окремих процесуальних дій [10, с. 90].

На думку В. Луцика та Т. Кодіяки, принципова різниця між дорученням і вказівками в тому, що дії, вчинення яких вимагає прокурор від слідчого у вказівках, можуть вчинятись слідчим і без вказівки прокурора. Наприклад, слідчий може з власної ініціативи і як уповноважений для досягнення завдань кримінального провадження провести допит свідків, підозрюваного, визнати певну особу за наявності для того підстав потерпілим у кримінальному провадженні. Вказівки прокурора про вчинення таких дій є лише проявом керівництва, спрямування і правильною організацією слідчого для забезпечення швидкого, повного і неупередженого розслідування. Водночас своїм дорученням прокурор покладає на слідчого вчинення певних дій, які він уповноважений проводити самостійно, але вважає за необхідне, щоб такі дії провів слідчий. Причини для цього можуть бути різними, переважно – це зайнятість прокурора. Можна було б говорити також про те, що вказівки прокурор видає у тих випадках, коли кримінальне провадження перебуває у провадженні слідчого, а доручення – коли він сам веде кримінальне провадження [15, с. 90].

Не заперечуючи підходи науковців та розглядаючи вказівки та доручення дещо під іншим кутом зору (як інструмент спрямування досудового розслідування), вважаємо, що вказівки визначають вектор подальшого розслідування провадження в цілому. Водночас доручення спрямовують скільки не розслідування загалом стільки точково вказує слідчому про необхідність проведення тієї або іншої процесуальної дії або сукупності процесуальних дій, направлення на встановлення певної групи обставин, що мають значення у кримінальному провадженні.

Процесуальна форма доручення прокурора. У спеціальній літературі виявляється чималий інтерес до питання вимог, яким повинні відповідати доручення та вказівки. При цьому у теорії кримінального процесу науковці акцентують увагу на таких критеріях як: чіткість сформульованого дорученого завдання, яке ставиться перед його виконавцями та яке повинно бути досягнуте при виконанні доручення; вмотивованість, що передбачає наведення прокурором у дорученні належних і достатніх мотивів та підстав для його ухвалення; визначення строків виконання, які мають бути реальними та відповідати тому обсягу дій, які підлягають вчиненню тощо. І хоча у положеннях законодавства нечітко сформульовано вимогу щодо письмової форми оформлення доручення, у науці кримінального процесу вчені одностайно обстоюють важливість саме такої моделі зазначеного документу.

В цілому, поділяючи підхід щодо необхідності такої форми доручення, у правозастосовчій практиці існують ситуації, коли не можна зволікати і витратити час на письмове оформлення зазначеного документу. Тому ми погоджуємось з позицією Верховного суду, який констатував безгрунтовність доводів касаційних скарг щодо недопустимості протоколу обшуку як доказу через відсутність в матеріалах кримінального провадження письмового доручення прокурора слідчому провести обшук згідно процесуального дозволу, наданого слідчим суддею. Наведене рішення Суд обґрунтовує тим, що закон прямо не вимагає письмової форми, прокурор має право надавати доручення та вказівки слідчому про виконання процесуальних дій усно, якщо це обумовлено, зокрема, невідкладними випадками або виконанням незначного обсягу процесуальних дій (Постанова Верховного суду від 7 жовтня 2020 року у справ № 725/1199/19).

Проблемні питання надання та виконання вказівок та доручень прокурора. Існує небезпідставна позиція, що

у більшості випадків прокурори надають вказівки лише з метою створення видимості керівництва, формування статистичних показників і насправді не впливають на якість досудового розслідування. Значна частина вказівок надається у перші дні після внесення даних в ЄРДР. Такі вказівки за змістом відображають етапи розслідування, передбачені КПК України: «допитати потерпілого», «вручити йому постанову», «надати доручення на встановлення винної особи», «вирішити питання про запобіжні заходи», «повідомити про підозру» тощо. Після закінчення строків виконання вказівок матеріали провадження прокурорами не вивчаються, а процесуальне керівництво всупереч закону обмежується наданням доручень щодо встановлення винних осіб оперативно-розшуковими заходами. Питання повноти та своєчасності виконання вказівок, наданих слідчим, потрапляє у поле зору прокурорів процесуальних керівників лише після спливу тривалого часу досудового розслідування. Нерідко внесення документів прокурорського реагування з даного приводу є прикриттям неналежного процесуального керівництва і жодним чином не впливає на покращення досудового слідства [16, с. 40–41].

Певним підтвердженням наведеного є випадки відображені у рішеннях Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів про притягнення прокурорів до дисциплінарної відповідальності. Як убачається із змісту одного із таких рішень, прокурором при здійсненні ним процесуального керівництва досудовим розслідуванням у кримінальному провадженні допущено не якісне здійснення такого процесуального керівництва, зокрема, не забезпечено перевірки наявних у матеріалах кримінального провадження доказів, не проаналізовано їх як кожний окремо, так і в сукупності з іншими доказами, не надано вказівок щодо перевірки таких доказів та отримання нових доказів, які б підтверджували чи спростовували факти, встановлені у кримінальному провадженні, у зв'язку з чим вироком суду Особа 2 визнано невинуватим та виправдано у зв'язку з недоведеністю того, що кримінальне провадження вчинено обвинуваченим (Рішення Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії від 21 серпня 2024 року № 116дп-24). В іншому своєму рішенні Комісія, комплексно проаналізувавши всі матеріали дисциплінарного провадження, не посягаючи на процесуальну самостійність прокурора, стверджує, що у кримінальному провадженні ним неналежно виконано службові обов'язки. Так, згідно з протоколом оперативної наради слідчі (розшукові) дії у вказаному кримінальному провадженні є епізодичними, розслідування здійснюється безсистемно, ґрунтовних вказівок у кримінальному провадженні слідчому не надано, слідчі (розшукові) дії особисто не проводились, що залишилося без відповідного реагування та фактично призвело до тягання у кримінальному провадженні. Тому стан досудового розслідування та процесуального керівництва визнано такими, що не відповідають вимогам кримінального процесуального законодавства України

(Рішення Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів від 15 червня 2022 року № 80дп-22).

З іншого боку, слід констатувати, що є певні проблеми у частині виконання слідчим наданих вказівок та доручень прокурора. Аналіз Єдиного державного реєстру судових рішень свідчить про існування анонсованої проблематики, що полягає у наявності непоодиноких випадків оскарження бездіяльності слідчого/дізнавача, яка полягає у невиконанні процесуальних вказівок прокурора. При цьому склалась неоднозначна судова практика, відповідно до якої в одних випадках слідчі судді задовольняють вимоги скажника та зобов'язують слідчого виконати вказівки прокурора, встановивши при цьому строк їх виконання та відповідальну особу щодо вжиття відповідних заходів (начальника слідчого відділу). Так, слідчий суддя Новоодеського районного суду Миколаївської області зобов'язав слідчого виконати вказівки прокурора, зокрема 1) повторно допитати учасників даного правопорушення, встановити розбіжності в їх показах, провести одночасних допит осіб покази яких різняться; 2) слідчо-оперативним шляхом встановити відповідно до допиту ОСОБА_5, особу яка принесла пластикову пляшку, розливав та після підпалив розливу рідину; 3) встановити інших можливих очевидців даного кримінального правопорушення та допитати; 4) провести слідчі експерименти за участю інших очевидців (ухвала слідчого судді Новоодеського районного суду Миколаївської області від 11 листопада 2024 року у справі № 482/2278/24). В інших випадках переважна більшість слідчих суддів відмовляють у відкритті проваджень (ухвала слідчого судді Ленінського районного суду міста Запоріжжя від 11 лютого 2025 року у справі № 334/8043/23) за такими скаргами або у їх задоволенні, обґрунтовуючи тим, що бездіяльність слідчого, яка пов'язана з невиконанням вказівок прокурора у кримінальному провадженні та бездіяльність прокурора щодо нездійснення нагляду за виконанням слідчим вказівок прокурора, не є бездіяльністю в розумінні п. 1 ч. 1 ст. 303 КПК України (ухвала Дніпровського апеляційного суду від 25 квітня 2024 року у справі № 229/1858/22).

Відтак однією з умов реалізації завдань кримінального провадження загалом так і досудового розслідування зокрема, є діяльність процесуального керівника щодо спрямування, визначення потрібного вектору кримінальної процесуальної діяльності на стадії досудового розслідування. При цьому основним процесуальним інструментом визначення напрямку розслідування є передбачені ст. 36 КПК України повноваження прокурора щодо надання доручень та вказівок на всіх етапах досудового розслідування. Вивчення процесуальної природи зазначених повноважень процесуального керівника свідчить про низку проблемних питань, що негативно позначаються на якості виконання доручень та вказівок та потребують подальшого наукового осмислення і пошуку шляхів їх вирішення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К. Ірпін: ВТФ "Перун", 2001. 1440 с.
2. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. К.: Наукова думка, 1970–1980. Т. 9. URL: <http://ukrlit.org/slovnnyk>
3. Процесуальне керівництво прокурором досудовим розслідуванням: організаційно-правові та криміналістичні основи: наук.-практ. посіб. / кол. авт. [2-ге вид., переробл.]. К.: Національна академія прокуратури України, 2016. 796 с.
4. Шульган І. І. Процесуальне керівництво досудовим розслідуванням як окрема функція органів прокуратури. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія: Юридичні науки*. 2016. № 837. С. 516–520.
5. Лапкін А. В. Прокурор у кримінальному провадженні: теоретичні, правові та організаційно-методичні проблеми: монографія. Харків: Право, 2020. 1304 с.
6. Марчук Н. В. Щодо визначення змісту діяльності прокурора зі здійснення процесуального керівництва досудовим розслідуванням. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2012. № 2. С. 369–376.
7. Толочко О. Гуманізація процесуального статусу прокурора в кримінальному провадженні. *Юридичний вісник*. 2014. № 5. С. 140–145.
8. Рогатинська Н., Гніздох Н. Процесуальна самостійність слідчого в кримінальному провадженні. *Актуальні проблеми правознавства*. 2021. 4 (28). С. 88–91.
9. Бурлака Я. А. Прокурорський нагляд за додержанням слідчим законів під час проведення досудового розслідування. *Наше право*. 2020. № 4 С. 92–98.

10. Торбас О. Застосування розсуду прокурором у процесі надання доручень та вказівок щодо проведення слідчих дій. *Юридичний вісник*. 2020. № 2. С. 88-92.
11. Кримінальний процес: підручник / Ю.М. Грошевий, В.Я. Тацій, А.Р. Туманянц та ін.; за ред. В.Я. Тація, Ю.М. Грошевого, О.В. Капліної, О.Г. Шило. Харків: Право, 2013. 824 с.
12. Рафальон С. Р. Доручення проведення слідчих (розшукових) дій під час судового розгляду кримінального провадження. *Держава та регіони*. 2022. № 4 (78). С. 94-103.
13. Воробчак О. А. Вимоги до форми і змісту доручення як підстави делегування оперативним підрозділам процесуальних повноважень щодо проведення слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 7. С. 392-395.
14. Гринів О. Д. Вказівка прокурора як форма процесуального керівництва досудовим розслідуванням. *Університетські наукові записки*. 2016. № 57. С. 205-212.
15. Луцик В., Кодіяка Т. Повноваження прокурора, спрямовані на усунення порушень закону в ході досудового розслідування (за законодавством України та Польщі). *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2016. № 3(45). С. 87-94.
16. 35 неформальних практик у кримінальному судочинстві України / Банчук О.А. та ін. Київ : «Арт-Дизайн», 2014. 48 с.

РОЗБІЖНОСТІ В ТЛУМАЧЕННІ ПОНЯТТЯ «ПОКАЗАННЯ» У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ: СУТНІСТЬ ТА НАСЛІДКИ

DIFFERENCES IN THE INTERPRETATION OF THE CONCEPT OF “TESTIMONY” IN THE CRIMINAL PROCEEDINGS OF UKRAINE: ESSENCE AND CONSEQUENCES

Боржецька Н.Л., к.ю.н.,
старший викладач кафедри кримінально-правових дисциплін імені Василя Попелюшка
Національний університет «Острозька академія»

Стаття присвячена питанню про сутність та наслідки наявних розбіжностей в тлумаченні поняття показань в кримінальному процесі України.

У публікації підкреслюється, що попри наявність у ст. 95 КПК України законодавчого визначення показань, практику застосування цього поняття важко назвати однозначною.

В статті не лише описуються два основні підходи до тлумачення поняття «показання» (перший із яких полягає в розумінні показань як інформації, отриманої не лише під час допиту, а й під час проведення інших процесуальних дій; а відповідно до другого підходу сутність поняття «показання» відповідає його законодавчому визначенню, запропонованому у ч. 1 ст. 95 КПК України, і розуміється як відомості, що були отримані саме під час допиту), але й підкреслюється, що, окрім цих двох поширених розуміння поняття «показання», законодавець у п. 3 ч. 3 ст. 214, ст. ст. 245⁻¹, 298⁻¹, 300 КПК України ввів ще одне значення поняття «показання», яке взагалі має інший зміст, в порівнянні із вищезазначеними.

Висловлюється позиція про те, що неоднакове розуміння сутності поняття «показання» не сприяє реалізації засад кримінального провадження, породжує не лише теоретичну невизначеність, а й практичні проблеми, зокрема, пов'язані з різним тлумаченням підстав кримінальної відповідальності за ст. ст. 384 і 385 КК України, а це зумовлює небезпеку застосування КК України за аналогією.

Наводяться та аналізуються приклади судової практики, в яких відображені два найпоширеніші підходи до тлумачення досліджуваного поняття. Звертається увага на недоліки застосування кожного з цих підходів до розуміння категорії «показання».

Зазначається, що жоден із двох, найбільш поширених підходів до тлумачення сутності показань, не позбавлений недоліків серйозного характеру, пов'язаних, перш за все, із небезпекою порушення прав людини. І це зумовлено не лише далеким від ідеалу станом законодавчої регламентації, а й порушеннями закону, що мають місце в правозастосовчій практиці. А тому подолання цих недоліків потребує підвищення рівня законодавчої техніки та добросовісного застосування кримінального процесуального права.

Ключові слова: показання, кримінальний процес, кримінальне провадження, засада кримінального провадження, сторона обвинувачення, матеріали досудового розслідування, матеріали кримінального провадження (кримінальна справа), процесуальна дія.

The article is devoted to the issue of the essence and consequences of the existing differences in the interpretation of the concept of testimony in the criminal proceedings of Ukraine.

The publication emphasizes that despite the presence of a legislative definition of testimony in Art. 95 of the Criminal Procedural Code of Ukraine, the practice of applying this concept can hardly be called unambiguous.

The article not only describes two main approaches to the interpretation of the concept of “testimony” (the first of them deals with understanding testimony as information obtained not only during interrogation, but also during other procedural actions; and according to the second approach, the essence of the concept of “testimony” corresponds to its legislative definition, proposed in Part 1 of Art. 95 of the Criminal Procedural Code of Ukraine, and is understood as information that was obtained specifically during interrogation), but also emphasizes that, apart from the two common understandings of the concept of “testimony”, the legislator in Clause 3 of Part 3 of Art. 214, Art. 245⁻¹, 298⁻¹, 300 of the Criminal Procedural Code of Ukraine, introduced another understanding of the concept of testimony, completely different from the previous ones.

The article expresses the position that the different understanding of the essence of the concept of “testimony” does not contribute to the implementation of the principles of criminal procedure, and generates not only theoretical uncertainty, but also practical problems associated with different interpretations of the grounds for bringing to criminal liability under Articles 384 and 385 of the Criminal Code of Ukraine, and this leads to the danger of applying the Criminal Code of Ukraine by analogy.

The article provides and analyzes the examples of judicial practice, which reflect two widely recognized approaches to the interpretation of the concept under study. Attention is drawn to the shortcomings of the application of each of these approaches to understanding the category of “testimony”.

It is noted that neither of the two most extensive approaches to interpreting the essence of testimony is free of serious flaws, associated, first of all, with a dangerous violation of human rights. And this is due not only to the far from ideal state of legislative regulation, but also to violations of the law that occur in law enforcement practice. Therefore, overcoming these shortcomings requires an increase in the level of legislative techniques and the conscientious application of the criminal procedural law.

Key words: testimony, criminal procedure, criminal proceedings, principle of criminal proceedings, prosecution, materials of pretrial investigation, materials of criminal proceedings (criminal case), procedural action.

Постановка проблеми. ЄСПЛ у своїх рішеннях неодноразово звертав увагу на важливість чітких формулювань норм права. Зокрема, в п. 155 рішення у справі «Полторацький проти України» від 29 квітня 2003 року, підкреслюючи важливість якості законодавства, ЄСПЛ наголошував «щоб воно було доступне відповідній особі, яка, крім того, зможе передбачити його наслідки для себе. До того ж це законодавство має відповідати принципу верховенства права» [1]. Подібне твердження міститься також у п. 25 рішення ЄСПЛ у справі «Михайлюк та Петров проти України» від 10 грудня 2009 року, остаточно від 15 січня 2010 року [2].

Визначення поняття «показання» законодавець дає у ч. 1 ст. 95 КПК України, згідно з якою показаннями

є «відомості, які надаються в усній або письмовій формі під час допиту підозрюваним, обвинуваченим, свідком, потерпілим, експертом щодо відомих їм обставин у кримінальному провадженні, що мають значення для цього кримінального провадження» [3].

Проте попри наявність у ст. 95 КПК України законодавчого визначення показань, практику застосування цього поняття важко назвати однозначною. Ситуація, при якій практика по-різному тлумачить це поняття, навряд чи вказує на необхідний рівень якості кримінального процесуального законодавства.

О. Г. Шило виділяла, серед інших, в тому числі наступну ознаку «... показань як процесуального джерела доказів, виходячи із їх законодавчої дефініції, ... : 1) пока-

знання – це відомості, які надаються під час допиту (в усній або письмовій формі) (ознака, що стосується процесуальної форми отримання показань); ...» [4, с. 152]. Більше того, підкреслювала, що «Відсутність вказаних ознак позбавляє отримані відомості значення показань як процесуального джерела доказів у кримінальному провадженні. ... Наведена законодавча дефініція показань в кримінальному провадженні в якості їх іманентної ознаки включає процесуальний порядок їх отримання – в ході допиту.» [4, с. 152]. Таким чином, і в законодавчому визначенні, і в запропонованому доктринальному розумінні ознак показань чітко зазначено, що показання можуть бути отримані саме в результаті проведення допиту.

Але при цьому О. Г. Шило підкреслювала: «Проте в науковій літературі, уявляється, небезпідставно ... наголошувалося на тому, що показання можуть бути отримані також і в ході інших слідчих та судових дій ...» [4, с. 152].

Питання про те, чи є показаннями відомості, отримані в ході проведення інших процесуальних дій, окрім допиту, є дискусійним не лише з теоретичної, а й з практичної точки зору.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. До проблематики доказів у кримінальному процесі загалом та їхніх окремих видів зокрема, в т.ч. і показань, завжди була прикута увага науковців і практиків у сфері кримінального судочинства. Що ж стосується з'ясування сутності поняття «показання» в кримінальному процесі України, розбіжностей в розумінні цього поняття, то до означеного питання у своїх працях зверталися такі теоретики та практики кримінального процесу, як, зокрема, В. В. Вапнярчук, А. Ю. Габрелян, І. П. Зінковський, Є. О. Крапивін, Ю. І. Лозинська, В. М. Лушпінко, А. М. Орлеан, О. П. Острійчук, В. В. Петраковський, Є. В. Повзик, О. О. Сольонова, В. А. Фастовець, О. В. Чепель, Р. М. Шехавцов, О. Г. Шило та ін. Проте на сьогоднішній день це питання не можна назвати вирішеним остаточно, а існуюча невизначеність не сприяє реалізації засад кримінального провадження. До того ж окремі зміни до КПК України додали ще одного значення поняттю «показання» в кримінальному процесі України.

Метою дослідження є з'ясування основних підходів до розуміння поняття «показання» в кримінальному процесі України, розкриття їхнього змісту та окреслення правових наслідків застосування цих підходів.

Виклад основного матеріалу. Теоретики, практики кримінального процесу, правознавці виділяють в цілому два основні підходи (іноді означаючи їх широким і вузьким) до розуміння поняття «показання» [4, с. 152; 5, с. 564–565; 6, с. 320–321; 7, с. 292; 8, с. 54; 9, с. 10; 10–13; 14, с. 36; 15, с. 516–517; 16, с. 452–453]: 1) за першим із цих підходів – показаннями визнається інформація, отримана не лише під час допиту, а й під час проведення деяких інших процесуальних дій [4, с. 152; 5, с. 564–565; 6, с. 321; 8, с. 54; 9, с. 10; 10–13; 16, с. 452–453]; 2) за другим – сутність поняття «показання» відповідає його законодавчому визначенню, відповідно до якого показання отримуються лише під час допиту [3; 7, с. 292; 14, с. 36; 15, с. 516–517].

Змінами до КПК України, що були внесені Законами України від 22 листопада 2018 року [17] та від 15 березня 2022 року [18], у п. 3 ч. 3 ст. 214, ст. ст. 245⁻¹, 298⁻¹, 300 КПК України законодавець ввів ще одне значення поняття «показання», принципово інше, в порівнянні з двома вищеописаними. Тут воно, як уже підкреслювалося в інших джерелах [19, с. 553], наближене до такого розуміння, як «дані вимірювальних приладів» [19, с. 553; 20], а також «дія за значенням «показати» ...» [20], а найбільш відповідні тлумачення понять «показувати, показати» – «Давати можливість бачити, розглядати, роздивлятися кого-, що-небудь. ... Демонструвати кінофільм, ... Давати для перегляду, ознайомлення, перевірки, оцінки

і т. ін. ... Робити видним кого-, що-небудь, відкриваючи, освітлюючи і т. ін. ... Робити щось явним, очевидним; розкривати що-небудь» [21]. З огляду на зміст ст. 245⁻¹ КПК України, поняття «показання» тут синонімічне поняттю «запис» відповідних приладів і засобів (ч. 5 ст. 245⁻¹ КПК України) [3], а «зняття показань ... полягає в одержанні ... копій ...» [3] відповідних зйомки і запису (ч. 1 ст. 245⁻¹ КПК України), «зняття показань ... здійснюється ... шляхом ... копіювання ... відповідних записів ...» (ч. 5 ст. 245⁻¹ КПК України) [3]. На недоречності вживання поняття «показання» стосовно результатів роботи технічних приладів, технічних засобів наголошувалося також в публікації В. С. Новожилова та А. С. Зозулі [22, с. 78].

Щодо першого підходу до розуміння поняття «показання» варто зазначити наступне. Видається, що задовго до набрання чинності нині чинним КПК України, розуміння показань як інформації, отриманої не лише в процесі допиту, але й в результаті проведення деяких інших слідчих дій, підсилювали, наприклад, наступні формулювання ст. ст. 174, 175 Кримінально-процесуального кодексу 1960 року (далі – КПК 1960 року), які визначали колись порядок проведення пред'явлення для впізнання, і ст. 176 КПК 1960 року («Протокол пред'явлення для впізнання») [23]. Наприклад: «коли впізнаючий є свідком чи потерпілим, він попереджається про кримінальну відповідальність за дачу завідомо неправдивих показань, а свідок, крім того, і за відмову від дачі показань» (ч. 2 ст. 174 і ч. 2 ст. 175 КПК 1960 року) [23], «... в протоколі зазначаються відомості про особу впізнаючого і про те, що він попереджений про кримінальну відповідальність за відмову від дачі показань та за дачу неправдивих показань...» (ч. 1 ст. 176 КПК 1960 року) [23].

В чинному КПК України в статтях, присвячених пред'явленню для впізнання, в тому числі і протоколу пред'явлення для впізнання, відсутня вказівка на необхідність попередження свідків і потерпілих про кримінальну відповідальність за ст. ст. 385 та/чи 384 КК України. Тим не менше, в практиці під час проведення досудового розслідування таке попередження свідків і потерпілих здійснюється стороною обвинувачення і у відповідних протоколах пред'явлення для впізнання про це зазначається. Як і, до речі, у відповідних протоколах слідчих експериментів. Більше того, в науці кримінального процесу існують пропозиції внести зміни до КПК України, зокрема, до статей, що регулюють проведення пред'явлення для впізнання та слідчого експерименту, і передбачити необхідність попередження потерпілого про кримінальну відповідальність за надання завідомо неправдивих показань під час проведення цих слідчих (розшукових) дій [9, с. 6].

До проблематики неоднозначного розуміння поняття «показання» зверталася і судова практика. При цьому правові висновки Верховного Суду не завжди співпадають з позицією ЄСПЛ.

Так, ЄСПЛ розуміє поняття «показання» ширше, ніж воно визначено у ч. 1 ст. 95 КПК України, – наприклад, як відомості, які були дані також під час «відтворення обстановки і обставин події» за КПК 1960 року [23], адже кримінальні провадження в Україні, які стосуються перерахованих в цьому абзаці рішень ЄСПЛ, здійснювалися в період дії КПК 1960 року. Зокрема, в п. 7 рішення у справі «Олег Колесник проти України» від 19 листопада 2009 року, остаточно від 19 лютого 2010 року [24], в п. п. 17, 26, 41, 45, 114, 116 рішення у справі «Дудка проти України» від 4 грудня 2018 року [25], в п. п. 12, 31, 39, 46, 56, 63 рішення у справі «Гелетей проти України» від 24 квітня 2018 року [26] та ін.

Тут варто зазначити, що аргументація так званого широкого підходу до розуміння поняття «показання» часто пов'язується, зокрема і в рішеннях ЄСПЛ, з важливим питанням забезпечення прав підозрюваного, які в контексті КПК України стосуються, наприклад, забезпечення

права на захист, поваги до людської гідності тощо. Важливість ч. 4 ст. 95 КПК України для подолання проблеми незаконного поводження з особою під час досудового розслідування (в т.ч. її катування) підкреслювалась в багатьох джерелах [наприклад, 10–13; 27, с. 84–85; 28]. Цим часто пояснюється необхідність застосування відповідної норми щодо значного переліку процесуальних дій під час досудового розслідування. А це можливо у разі широкого тлумачення поняття «показання». Проте широке тлумачення показань, поряд з таким позитивним його впливом на практику, має й недоліки.

Практична необхідність вирішення питання щодо точного визначення показання зумовлена, як мінімум тим, що від вирішення цього питання залежить також чітке з'ясування підстави кримінальної відповідальності за ст. ст. 384 і 385 КК України. Тому висловлене і, як видається, в цілому підтримане окремими дослідниками (але з підкресленням доцільності внесення змін до КПК України) твердження про те, що проблема неоднозначного тлумачення поняття «показання» «... має місце лише на теоретичному рівні ...» [6, с. 320; 16, с. 453, 457], вбачається дещо дискусійним. В п. 22 постанови колегії судів Першої судової палати ККС від 29 жовтня 2019 року у справі № 515/2020/16-к (провадження 51-2904км18) зазначається, зокрема, що «... за вузького тлумачення терміна «показання» свідка не можна притягнути до відповідальності за давання завідомо неправдивих показань під час слідчих дій, які не є допитом в значенні статті 224 КПК» [29]. І хоча законодавець у ч. 1 ст. 95 КПК України формулює вузьке визначення цього поняття, як згадувалось вище, під час, наприклад, пред'явлення для впізнання чи слідчого експерименту свідку, потерпілому повідомляють про кримінальну відповідальність: свідку – за відмову від давання показань (ст. 385 КК України) [30] та за надання завідомо неправдивих показань (ст. 384 КК України) [30], а потерпілому – за надання завідомо неправдивих показань (ст. 384 КК України) [30]. Таким чином, кожен дізнавач, слідчий, прокурор, який складає протокол пред'явлення для впізнання, слідчого експерименту із повідомленням цих учасників про кримінальну відповідальність за вказані кримінальні правопорушення, вважає, що в результаті проведення цих слідчих (розшукових) дій отримуються показання. Таке розуміння показань є значно ширшим від запропонованого законодавцем у ст. 95 КПК України, а тому зумовлює небезпеку застосування КК України за аналогією.

В постанові колегії судів Першої судової палати ККС від 29 жовтня 2019 року у справі № 515/2020/16-к (провадження 51-2904км18), зокрема в п. п. 14, 21, 22, дається широке, схоже як і у рішеннях ЄСПЛ (з посиланням на відповідні рішення), тлумачення показань, де ними визнається інформація, отримана «під час будь-якої слідчої дії, незалежно від класифікації цієї дії органом досудового розслідування. ... Суд звертає увагу на те, що ЄСПЛ в численних рішеннях, у тому числі щодо України, розглядаючи порушення прав обвинуваченої особи під час давання показань, не надає значення класифікації слідчої дії за національним законом. ... Крім того, у КПК термін «показання» означає не лише твердження, які даються під час допиту особи, що проводиться відповідно до статті 224 КПК, а будь-які твердження особи, надані слідчому, прокурору під час будь-якої слідчої дії» [29]. У вищевказаній постанові зазначається також наступне: «... За ... вузького тлумачення терміна «показання» слід було б дійти висновку, що під час проведення слідчого експерименту підозрюваний не вправі, посилаючись на пункт 5 частини 3 статті 42 КПК, відмовитися давати показання чи пояснення і має нести відповідальність за таку відмову, або що він не вправі давати показання рідною мовою відповідно до частини 3 статті 29 КПК, оскільки в цих положеннях ці права передбачені саме для «показань» під-

озрюваного. ...» (п. 22) [29]. Попри безсумнівну важливість питання забезпечення прав підозрюваного, ці твердження, як видається, є трохи дискусійними і потребують деяких уточнень з огляду на наступне: п. 5 ч. 3 ст. 42 КПК України згадує не лише про показання, але й про пояснення. Про значення, в яких законодавець в КПК України вживає поняття «пояснення», сутність пояснень, правову природу, а також про розмежування понять «показання», «пояснення» уже згадувалось в доктринальних джерелах [4, с. 152; 5, с. 565–566; 7, с. 292–294; 8, с. 54–55; 15, с. 517; 31–36]. Якщо п. 5 ч. 3 ст. 42 КПК України стосується пояснень, показань, то п. 4 ч. 3 ст. 42 КПК України передбачає право підозрюваного, обвинуваченого «не говорити нічого з приводу підозри проти нього, обвинувачення або у будь-який момент відмовитися відповідати на запитання» [3], а п. 18 ч. 3 ст. 42 КПК України – право підозрюваного і обвинуваченого «користуватися рідною мовою, отримувати копії процесуальних документів рідною або іншою мовою, якою він володіє, та в разі необхідності користуватися послугами перекладача за рахунок держави» [3] без прив'язки тут цих прав до поняття «показання», а тому не обмежує можливість скористатись цими правами лише під час допиту.

Видається, що широке тлумачення поняття «показання» по суті стирає межі між хоча б найменше такими категоріями, як «показання», «пояснення», «версія», які мають різну правову природу.

До того ж, як зазначається в літературі, під час проведення процесуальних дій на стадії досудового розслідування отримуються не лише відомості вербального, а й невербального характеру [37]. А тому широке тлумачення показань хоч і позбавляє сенсу незаконне поводження з особою для отримання від неї показань, про що наголошувалось раніше [наприклад, 10–13], але, на жаль, не виключає такої можливості щодо, наприклад, отримання речових доказів у провадженні. Тому п. 2 ч. 2 ст. 87 КПК України стосується доказів загалом, без уточнення їхнього виду.

Інший підхід до розуміння поняття «показання» відображений, наприклад, у постанові Об'єднаної палати ККС від 14 вересня 2020 року у справі № 740/3597/17 (провадження № 51-6070км19) [38]: «... відомості, які надаються під час слідчої (розшукової) дії слідчого експерименту, не є самостійним процесуальним джерелом доказів, оскільки таким джерелом виступає протокол цієї слідчої (розшукової) дії, що в розумінні ч. 2 ст. 84 та п. 3 ч. 2 ст. 99 КПК є документом».

Виходячи із сутнісних ознак показань, визначених в ч. 1 ст. 95 КПК, у системному зв'язку із ч. 2 ст. 84 цього Кодексу, показання є самостійним процесуальним джерелом доказів лише в тому випадку, коли вони надаються під час допиту...» [38].

В цьому контексті подібна позиція міститься також у постанові колегії судів Третьої судової палати ККС від 17 березня 2021 року у справі № 761/10306/15-к (провадження № 51-5949км20) [39], постанові колегії судів Першої судової палати ККС від 06 квітня 2021 року у справі № 610/569/19 (провадження № 51-5231км20) [40], постанові колегії судів Другої судової палати ККС від 02 березня 2023 року у справі № 525/1207/20 (провадження № 51-2267 км 22) [41].

Окрім того, на розуміння в практиці різної правової природи показань та інформації, отриманої під час проведення, наприклад, пред'явлення для впізнання, слідчого експерименту, вказує також наступне. Під час судового розгляду, коли відбувається дослідження доказів судом, в тих судах, де практикується розширення прокурором матеріалів досудового розслідування і почергове надання суду окремих із них, протоколи, наприклад, пред'явлення для впізнання та слідчих експериментів надаються прокурором суду для приєднання до матеріалів кримінального

провадження (кримінальної справи), а протоколи допитів, які були проведені під час досудового розслідування, – ні, з огляду на засаду кримінального провадження, передбачену ст. 23 КПК України (винятки з цієї засади потребують окремого дослідження).

Хоча вузьке розуміння поняття «показання» позбавлене тих недоліків, які характерні для першого, широкого, підходу, але воно не має і переваги широкого підходу, адже може збільшувати бажання працівників правоохоронних органів застосовувати незаконні методи впливу на особу для отримання інформації, що буде зафіксована, наприклад, у протоколі пред'явлення для впізнання, слідчого експерименту як в документі-доказі у кримінальному провадженні, і при цьому не визнаватиметься показаннями, про що уже зазначалось в інших джерелах [зокрема, 10–13].

Висновки. Практика застосування поняття «показання» в кримінальному процесі України, попри наявність його законодавчого визначення, по-різному тлумачить це поняття. Питання про те, чи є показаннями відомості, які були отримані в ході проведення інших процесуальних дій, окрім допиту, було і залишається дискусійним, але не лише з теоретичної, а й з практичної точки зору.

Поряд із двома, давно існуючими підходами до розуміння поняття «показання», законодавець у п. 3 ч. 3 ст. 214, ст. 245⁻¹, 298⁻¹, 300 КПК України ввів ще одне значення слова «показання», яке взагалі має інший зміст в порівнянні з попередніми розуміннями.

Жоден із двох, найбільш поширених підходів до розуміння поняття «показання», не позбавлений недоліків серйозного характеру, пов'язаних, перш за все, із небезпекою порушення прав людини. І це зумовлено не лише далеким від ідеалу станом законодавчої регламентації, а й порушеннями закону, що мають місце в правозастосовчій практиці. А тому подолання цих недоліків потребує і підвищення рівня законодавчої техніки, і добросовісного застосування кримінального процесуального права.

Не заперечуючи проти того, що попередження деяких учасників кримінального провадження про кримінальну відповідальність за ст. ст. 384 і 385 КК України під час проведення певних слідчих (розшукових) дій (наприклад, пред'явлення для впізнання, слідчого експерименту) може бути додатковою гарантією отримання достовірної інформації в результаті їх проведення, все ж варто зазначити, що широке тлумачення поняття «показання» може бути застосовуване лише після внесення змін до КПК України. В іншому випадку прірва між законодавчим визначенням поняття «показання», передбаченим в КПК України порядком проведення певних слідчих (розшукових) дій (з однієї сторони) та практикою їх проведення в реальному житті (з другої) ставить під сумнів законність вказівки на ст. ст. 384 і 385 КК України в протоколах пред'явлення для впізнання, слідчих експериментів. Тим паче, з огляду і на деякі постанови Верховного Суду.

ЛІТЕРАТУРА

1. Рішення ЄСПЛ у справі «Полторацький проти України» від 29 квітня 2003 року / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_838#Text (дата звернення: 31.03.2025).
2. Рішення ЄСПЛ у справі «Михайлюк та Петров проти України» від 10 грудня 2009 року, остаточне від 15 січня 2010 року / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_500#Text (дата звернення: 31.03.2025).
3. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 31.03.2025).
4. Шило О. Г. Загальна характеристика показань як процесуального джерела доказів у кримінальному провадженні. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 1. С. 151-156. URL: http://vkslaw.knu.ua/images/versta/1_2015_Shilo.pdf (дата звернення: 31.03.2025).
5. Повзик Є. В. Поняття та правова природа показань обвинуваченого. *Форум права*. 2011. № 4. С. 564-570. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index (дата звернення: 31.03.2025).
6. Острійчук О. П. Місце показань в системі процесуальних джерел доказів. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 3. С. 319-322. URL: http://nbuv-vysnovk.ua/UJRN/Chkur_2013_3_77 (дата звернення: 31.03.2025).
7. Вапнярчук В. В. Теорія і практика кримінального процесуального доказування : монографія. Х. : Юрайт, 2017. 408 с.
8. Лушпієнко В. М. Показання свідка як процесуальне джерело доказів у кримінальному процесі України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2018. 255 с. URL: https://scc.knu.ua/upload/iblock/01e/dis_Lushpienko%20V.M..pdf (дата звернення: 31.03.2025).
9. Сольонова О. О. Показання потерпілого як джерело доказів у кримінальному провадженні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2018. 22 с. URL: <https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/7472c986-8528-4c87-91be-e41d343566f8/content> (дата звернення: 31.03.2025).
10. Орлеан А. Чи можуть набути доказового значення позасудові свідчення зафіксовані в протоколі слідчого експерименту? URL: <https://ecpl.com.ua/news/naukovy-vysnovok-shchodo-zastosuvannya-polozenh-ch-4-st-94-kpk-ukrainy/> (дата звернення: 31.03.2025).
11. Петраковський В., Крапивін Є. Слідчі показання чи експериментальний допит? URL: <https://pravo.org.ua/slidchi-pokazannya-chy-eksperymentalnyj-dopyt/> (дата звернення: 31.03.2025).
12. Правова позиція Української Гельсінської Спілки з прав людини щодо застосування положень частини четвертої статті 95 Кримінального процесуального кодексу України. URL: <https://www.helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2020/05/Amykus-st-95-na-sayt.pdf> (дата звернення: 31.03.2025).
13. Правова позиція ГО «Український інститут з прав людини» щодо застосування положень частини четвертої статті 95 Кримінального процесуального кодексу України. URL: <https://www.helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2020/06/Amicus-curae-Ukrains-koho-institutu-z-prav-liudyny.pdf> (дата звернення: 31.03.2025).
14. Лозинська Ю. І., Шехавцов Р. М. Достовірність показань свідка та її з'ясування у кримінальному провадженні : монографія. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2020. 212 с. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/3481/1/%D0%9B%D0%BE%D0%B7%D0%B8%D0%BD%D0%A8%D0%B5%D1%85%D0%B0%D0%B2%D1%86_28-12-20.pdf (дата звернення: 31.03.2025).
15. Зінківський І. П. Трансформація отримання вербальної інформації від особи у кримінальному провадженні під час воєнного стану. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2023. № 1. С. 513-518. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/278378> (дата звернення: 31.03.2025).
16. Габрелян А. Ю., Чепель О. В. Показання свідка в кримінальному процесі: поняття, зміст, вимоги. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2023. № 4. С. 451-458. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/287330> (дата звернення: 31.03.2025).
17. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень: Закон України від 22 листопада 2018 року № 2617-VIII / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2617-19#n664> (дата звернення: 31.03.2025).
18. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та Закону України «Про електронні комунікації» щодо підвищення ефективності досудового розслідування «за гарячими слідами» та протидії кібератакам: Закон України від 15 березня 2022 року № 2137-IX / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2137-20#n42> (дата звернення: 31.03.2025).
19. Смаль І. А. Практичні аспекти зняття показань технічних приладів та технічних засобів, що мають функцію фото– кінозйомки, відеозапису чи засобів фото– кінозйомки, відеозапису у кримінальному процесі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 6. С. 552-557. URL: http://www.lsej.org.ua/6_2023/127.pdf (дата звернення: 31.03.2025).

20. Словник української мови: в 11 томах. Том 7, 1976. С. 9. URL: <http://sum.in.ua/s/pokazannja> (дата звернення: 31.03.2025).
21. Словник української мови: в 11 томах. Том 7, 1976. С. 11. URL: <https://sum.in.ua/s/pokazuvaty> (дата звернення: 31.03.2025).
22. Новожилов В. С., Зозуля А. С. Зняття показань технічних приладів та технічних засобів, що мають функції фото-, кінозйомки, відеозапису, чи засобів фото-, кінозйомки, відеозапису: правова природа, порядок здійснення та процесуальний результат. *Форум Права*. 2022. 72(1). С. 76-89. URL: http://forumprava.pp.ua/files/076-089-2022-1-FP-Novozhylov,Zozulia_9.pdf (дата звернення: 31.03.2025).
23. Кримінально-процесуальний кодекс України від 28.12.1960 р. / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1002-05#Text> (дата звернення: 31.03.2025).
24. Рішення ЄСПЛ у справі «Олег Колесник проти України» від 19 листопада 2009 року, остаточне від 19 лютого 2010 року / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_505#Text (дата звернення: 31.03.2025).
25. Рішення ЄСПЛ у справі «Дудка проти України» від 04 грудня 2018 року / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_d84#Text (дата звернення: 31.03.2025).
26. Рішення ЄСПЛ у справі «Гелетей проти України» від 24 квітня 2018 року / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_c52#Text (дата звернення: 31.03.2025).
27. Шумило М. Є. Досудові і судові докази у КПК України. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 82-86. URL: <https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/bf075aa1-2127-4eaf-a2a1-afea0d99466e/content> (дата звернення: 31.03.2025).
28. Філоненко Т., Крапивін Є., Белоусов Ю., Орлеан А. JustTalk#13. Розкажи мені, що сталося, або зізнайся! Discussion paper. URL: <https://justtalk.com.ua/post/justtalk13-rozkazhi-meni-scho-stalosya-abo-ziznajsya-discussion-paper> (дата звернення: 31.03.2025).
29. Постанова колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 29 жовтня 2019 року у справі № 515/2020/16-к (провадження 51-2904км18). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85583596> (дата звернення: 31.03.2025).
30. Кримінальний кодекс України від 5.04.2001 р. № 2341-III / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 31.03.2025).
31. Фастовець В. Співвідношення понять «показання» та «пояснення» у Кримінальному процесуальному кодексі України. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2014. № 2 (35). С. 79-85. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnapr_2014_2_15 (дата звернення: 31.03.2025).
32. Никоненко М. Я. Пояснення як джерело доказів у кримінальних провадженнях про кримінальні проступки. *Актуальні питання теорії та практики досудового розслідування кримінальних проступків* : матеріали міжвідомчого науково-практичного круглого столу, м. Київ, 14 листопада 2019 р. / [редкол.: В. В. Черней, С. Д. Гусарев, С. С. Чернявський та ін.]. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2019. С. 94-97. URL: <https://elar.naiu.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/73d06361-c326-4c8c-aac9-e78f093644ce/content> (дата звернення: 31.03.2025).
33. Процюк О. М. Пояснення осіб як джерело доказів у кримінальному провадженні про кримінальні проступки. *Актуальні питання теорії та практики досудового розслідування кримінальних проступків* : матеріали міжвідомчого науково-практичного круглого столу, м. Київ, 14 листопада 2019 р. / [редкол.: В. В. Черней, С. Д. Гусарев, С. С. Чернявський та ін.]. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2019. С. 109-111. URL: <https://elar.naiu.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/73d06361-c326-4c8c-aac9-e78f093644ce/content> (дата звернення: 31.03.2025).
34. Волошанівська Т. В., Федоров І. В. Правовий статус відібрання пояснення на етапі проведення досудового розслідування за фактами вчинення кримінального проступку. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. № 1-2. С. 253-256. URL: <http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2022/1-2/46.pdf> (дата звернення: 31.03.2025).
35. Абламська В. В. Окремі питання відібрання пояснень як способу збирання доказів під час розслідування кримінальних проступків. *Сучасні тенденції розвитку криміналістики та кримінального процесу в умовах воєнного стану* : Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Харків, 25 листопада 2022 р. С. 59-61. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/423e3bb8-4fcd-4e70-81d7-d35c05f76716/content> (дата звернення: 31.03.2025).
36. Боржецька Н. Л. Пояснення в кримінальному процесі України у контексті права на справедливий суд. *Право на справедливий суд у кримінальному провадженні* : матеріали Круглого столу, м. Львів, 24 травня 2024 року / Н. Р. Лашук, І. Р. Серкевич. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2024. С. 75-82.
37. Лисаченко С. Л. Засоби отримання відомостей від особи у досудовому кримінальному провадженні : анотація дис. ... д-ра філософ. : 081 «Право». Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, 2020. URL: <http://www.irbis-nbuv.gov.ua/aref/0820U100292> (дата звернення: 31.03.2025).
38. Постанова Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 14 вересня 2020 року у справі № 740/3597/17 (провадження № 51-6070км19). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91702552> (дата звернення: 31.03.2025).
39. Постанова колегії суддів Третньої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 17 березня 2021 року у справі № 761/10306/15-к (провадження № 51-5949км20). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95682146> (дата звернення: 31.03.2025).
40. Постанова колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 06 квітня 2021 року у справі № 610/569/19 (провадження № 51-5231км20). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96304784> (дата звернення: 31.03.2025).
41. Постанова колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 02 березня 2023 року у справі № 525/1207/20 (провадження № 51-2267 км 22). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109395430> (дата звернення: 31.03.2025).

ОКРЕМІ АСПЕКТИ РОЗСЛІДУВАННЯ ФІНАНСОВИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ

SPECIFIC ASPECTS OF FINANCIAL CRIME INVESTIGATION

Бреславець В.В., студент IV курсу

Навчально-науковий інститут економічної безпеки та митної справи Державного податкового університету

Стаття присвячена висвітленню окремих аспектів розслідування фінансових правопорушень. В умовах сучасної глобалізованої економіки розслідування фінансових правопорушень набуває особливого значення, правопорушення у фінансовому секторі, такі як ухилення від сплати податків, відмивання коштів, фінансування тероризму та корупція, негативно впливають на економічну безпеку країн та підривають довіру до фінансових установ. Основними складнощами розслідування протиправних дій у даній сфері, які зазначені у статті, є складність виявлення та формування доказової бази через їх латентний характер, використання складних схем фінансових махінацій та залучення міжнародних злочинних організацій. Також складним викликом для розслідування є розвиток та поширення віртуальних та цифрових активів, які створюють нові можливості для відмивання грошей та уникнення державного контролю.

Міжнародне співробітництво відіграє важливу роль у боротьбі з фінансовими правопорушеннями, оскільки існують міжнародні організації, що розробляють рекомендації та координують міжнародні зусилля у боротьбі з злочинними проявами у даній сфері. Ратифікація міжнародних конвенцій та впровадження єдиних стандартів фінансового нагляду сприятиме більш ефективному розслідуванню та запобіганню протиправних дій в фінансовому секторі.

Сучасні технології, такі як штучний інтелект, аналіз великих даних та блокчейн, при ефективному впровадженні їх в сферу боротьби з економічними злочинами, можуть відігравати важливу роль у розслідуванні фінансових правопорушень. Використання автоматизованих систем аналізу транзакцій, алгоритмів машинного навчання та цифрових доказів значно підвищує ефективність правоохоронних органів у виявленні та протидії протиправним проявам.

Таким чином, розслідування фінансових правопорушень є багатовимірним процесом, що потребує комплексного підходу, міжнародного співробітництва, впровадження новітніх технологій та адаптації правового регулювання до новітніх викликів в секторі економіки. Перспективними напрямками є подальша інтеграція технологічних рішень у практику фінансового нагляду та посилення співпраці між державним і приватним секторами у сфері фінансової безпеки.

Ключові слова: фінансові правопорушення, фінансові розслідування, економічна безпека, розслідування правопорушень, міжнародне співробітництво, сучасні технології.

This article is dedicated to highlighting some aspects of financial crime investigation. In today's globalized economy, the investigation of financial crime is of particular importance. Financial sector offenses such as tax evasion, money laundering, terrorism financing and corruption have a negative impact on the economic security of countries and undermine confidence in financial institutions. The main difficulties in investigating illegal activities in this area are the difficulty of detection and the formation of an evidence base due to their latent nature, the use of complex financial fraud schemes and the involvement of international criminal organizations. Also a difficult challenge for the investigation is the development and proliferation of virtual and digital assets, which create new opportunities for money laundering and avoiding government control.

International cooperation plays an important role in the fight against financial crime, as there are international organizations that develop recommendations and coordinate international efforts in the fight against criminal manifestations in this area. Ratification of international conventions and the introduction of unified standards of financial supervision will contribute to a more effective investigation and prevention of illegal actions in the financial sector.

Modern technologies, such as artificial intelligence, big data analysis and blockchain, can play an important role in the investigation of financial crimes if they are effectively implemented in the fight against economic crimes. The use of automated transaction analysis systems, machine learning algorithms and digital evidence significantly increases the effectiveness of law enforcement agencies in identifying and countering illegal manifestations.

Thus, the investigation of financial crime is a multidimensional process that requires a comprehensive approach, international cooperation, the introduction of the latest technologies and adaptation of legal regulation to the latest challenges in the economic sector. Promising directions are the further integration of technological solutions into the practice of financial supervision and strengthening cooperation between the public and private sectors in the field of financial security.

Key words: financial offenses, financial investigations, economic security, crime investigation, international cooperation, modern technologies.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні актуальність боротьби з фінансовими правопорушеннями є беззаперечною, оскільки в умовах воєнного стану [1] фінансові ресурси є критично важливими для забезпечення обороноздатності та економічної стійкості країни. В свою чергу економічна безпека це стан економіки, що дозволяє державі: зберігати стійкість як до внутрішніх так і до зовнішніх загроз та здатність до сталого розвитку та зростання [2]. Також, варто зазначити, що сталий розвиток економіки є основним національним інтересом України [3].

Воєнний стан створює сприятливе середовище для активізації правопорушень в фінансовому секторі, включаючи корупційні (відповідно до примітки 45 Кримінального кодексу України корупційними кримінальними правопорушеннями є кримінальні правопорушення передбачені статтями 191, 262, 308, 312, 313, 320, 357, 410 у випадку їх вчинення шляхом зловживання службовим становищем, а також статтями 210, 354, 364, 364-1, 365-2, 368-369-2) [4]. Потреба держави в залученні додаткових коштів, внаслідок початку активних бойових дій, змушує підвищувати податки [5], що відображається на платоспромож-

ності населення, що в свою чергу збільшує кількість протиправних проявів, передбачених Кримінальним кодексом України. Так за звітні періоди 2023–2024 рр.:

- за статтею 212 Ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів) було обліковано 914 та 925 кримінальних правопорушень;

- за статтею 209 Легалізація (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом було обліковано 969 та 1132 кримінальних правопорушень.

Крім того, в умовах збройного конфлікту зростає ризик збільшення кількості інших неправомірних діянь, передбачених Кримінальним кодексом України, а саме статтею 258-5 (Фінансування тероризму) та статтею 209-1 (Умисне порушення вимог законодавства про запобігання та протидію легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення), що вимагає більшої уваги з боку правоохоронних органів та органів фінансового моніторингу.

Сьогодні Україна стоїть перед надзвичайними викликами, пов'язаними з необхідністю підвищувати прозорість

фінансових операцій, унеможливити витік активів отриманих злочинним шляхом закордон. Водночас війна значно ускладнила роботу органів, які розслідують фінансові правопорушення, оскільки основна увага та ресурси направлена на оборону, а державні та правоохоронні органи стикаються з кадровими та технічними проблемами. У цьому контексті вкрай важливим є впровадження сучасних методів розслідування фінансових правопорушень, заснованих на використанні цифрових технологій, міжнародному співробітництві та швидкому обміні інформацією.

Також серед складнощів у розслідуванні фінансових правопорушень можна виділити те що поняття «фінансове розслідування» не є узгодженим в національній правовій системі, що є причиною відсутності єдиного підходу в практичній діяльності правоохоронних органів, також відсутність інструкцій для суб'єктів фінансових розслідувань, які б чітко зазначали коли потрібно розпочинати фінансове розслідування, та яка має бути його мета, ускладнює роботу органів по боротьбі з фінансовими правопорушеннями [6, с. 7].

Загальне значення поняття «фінансові розслідування» наведено в методичних рекомендаціях «Фінансові розслідування у сфері протидії легалізації злочинних доходів в Україні», в яких зазначено, що фінансові розслідування зазвичай визначаються як збір, консолідація, всебічна перевірка та аудит фінансової звітності, моніторинг фінансових операцій з метою виявлення незаконної діяльності, пов'язаної з отриманням, використанням та розподіленням фінансових ресурсів, включаючи підробку цінних паперів та валюти, відмивання грошей, шахрайство з кредитними картками та податкові правопорушення [7, с. 9–10].

Також визначення поняття «фінансові розслідування» можна знайти в Рекомендації 30 FATF, а саме: фінансові розслідування це дослідження фінансових відносин пов'язаних зі злочинною діяльністю з метою встановлення обсягу/рівня злочинності, а також виявлення злочинних доходів та інших активів, що підлягають конфіскації та збирання доказової бази, яка може бути використана в кримінальному провадженні [8, с. 155].

Також, варто звернути увагу на концепцію «Паралельних фінансових розслідувань», яка наведена в даній Рекомендації, та має на меті паралельне розслідування основного злочину та дослідження його фінансового аспекту, що дозволяє раціоналізувати процес створення доказової бази, оскільки допомагає уникнути дублюванню зусиль правоохоронних органів та створює можливість використання інформації отриманої завдяки провадженню слідчих (розшукових) дій для розслідування не тільки предикатного злочину, а й пов'язаного з ним фінансового.

Можна стверджувати, що одне з головних завдань фінансових розслідувань є пошук та арешт активів отриманих злочинним шляхом, що в свою чергу дозволяє позбавити злочинців фінансових ресурсів, що перешкоджає їх подальшій злочинній діяльності, що особливо актуально в боротьбі з організованою злочинністю.

В сучасну епоху цифровізації неможливо ігнорувати розвиток технологій, саме тому зі створенням та розвитком нових видів та способів фінансових переказів, розвивається й злочинність, а саме способи скоєння правопорушень. Можна стверджувати, що багато фінансових правопорушень переходить безпосередньо в цифрову сферу, тому ігнорувати важливість цифрових доказів для формування доказової бази неможливо. Відсутність поняття «цифрові докази» в КПК створює складнощі в роботі з носіями інформації та цифровими даними загалом.

Види доказів зазначені в пункті 2 статті 84 КПК (показання, речові докази, документи, висновки експертів) [9]. Зазвичай цифрові докази відносять або до речових (матеріальні носії інформації) або документів (матеріали фото-та відеозйомки) [10, с. 46].

Відсутність окремого правового регулювання цифрових доказів створює багато складнощів під час роботи

з матеріалами цього типу, що в свою чергу ускладнює боротьбу з сучасними проявами фінансової злочинності, оскільки все більше розповсюджуються віртуальні (цифрові) активи. Привабливість даного типу активів обґрунтовується в майже відсутньому правовому регулюванні як на міжнародному, так і національному рівні, свідченням цього є те, що поняття «криптовалюти» відсутнє, тому що Закон України «Про віртуальні активи» не набрав чинності [11], хоча в Законі України «Про запобігання та протидію легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» визначене поняття «віртуальні активи», яке включає в себе криптовалюти [12]. Питання правового регулювання криптовалют та віртуальних активів загалом є максимально актуальним, оскільки вони часто виступають як предмет злочину та знаряддя вчинення злочину, завдячуючи анонімності фінансових операцій, що значно ускладнює державне регулювання та роботу правоохоронних органів в боротьбі з фінансовими правопорушеннями в цифровій сфері.

Варто зауважити, що фінансові злочини напряму впливають на економічну безпеку та здатність держави до оборони під час збройної агресії, особлива увага приділяється корупційним злочинам, оскільки саме вони впливають на готовність міжнародних партнерів надавати військову, гуманітарну та фінансову підтримку для боротьби з ворогом, оскільки кошти, які виділяють партнери, внаслідок корупційних злочинів можуть бути використані не за своїм призначенням, що підриває довіру громадян та самих партнерів. Саме ефективна боротьба з корупційними проявами є ключовою вимогою від партнерів, включаючи МФВ та ЄС загалом, саме тому боротьба з фінансовою злочинністю має бути не тільки напрочуд ефективною, а й прозорою, для покращення інвестиційного клімату та міжнародних позицій України.

Висновки. Враховуючи викладене вище можна підсумувати, що проведений аналіз окремих аспектів розслідування фінансових правопорушень в умовах воєнного стану в Україні дозволяє зробити низку важливих висновків щодо сучасного стану та перспектив розвитку даної галузі.

По-перше, військовий конфлікт спричиняє суттєві зміни в структурі та динаміці фінансової злочинності, посилюючи ризики корупційних проявів, ухилення від сплати податків, відмивання коштів отриманих злочинним шляхом та фінансування тероризму. Ці виклики вимагають від правоохоронних органів та органів фінансового моніторингу швидкої адаптації до нових реалій, що включає впровадження сучасних цифрових технологій та інноваційних методів аналізу фінансових операцій.

По-друге, в умовах обмежених ресурсів та посиленого навантаження на державні органи, міжнародне співробітництво стає ключовим елементом у протидії фінансовим злочинам. Активна участь України у міжнародних організаціях, таких як FATF, Європол, Інтерпол, сприяє обміну досвідом, вдосконаленню методології розслідування та забезпеченню більш ефективного контролю за транскордонними фінансовими операціями.

По-третє, застосування сучасних технологічних рішень, зокрема блокчейн-аналізу, штучного інтелекту, аналізу великих даних та автоматизованих систем моніторингу, значно підвищує ефективність виявлення, аналізу та попередження фінансових правопорушень. Такий підхід сприяє більш оперативному реагуванню на змінні умови фінансової діяльності та дозволяє виявляти нові схеми злочинних операцій.

Забезпечення економічної безпеки України в умовах війни неможливе без комплексного підходу до розслідування фінансових правопорушень. Важливо не лише вдосконалювати внутрішні механізми контролю, а й активно інтегрувати міжнародний досвід, створювати міждержавні інформаційні системи та розвивати інноваційні технології для моніторингу фінансових операцій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про затвердження Указу Президента України "Про введення воєнного стану в Україні" : Закон України від 24.02.2022 № 2102-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2102-20#Text> (дата звернення: 31.01.2025).
2. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України : Наказ від 29.10.2013 № 1277. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1277731-13#Text> (дата звернення: 31.01.2025).
3. Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII : станом на 9 серп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення: 31.01.2025).
4. Кримінальний кодекс України : Кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III : станом на 26 груд. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 31.01.2025).
5. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні : Закон України від 04.12.2024 № 4113-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4113-20#Text> (дата звернення: 31.01.2025).
6. Державна служба фінансового моніторингу України Посібник щодо деяких аспектів здійснення фінансових розслідувань (дослідження фінансових відносин): посібник. 155 с. URL: [https://fii.gov.ua/assets/userfiles/200/Typologies%20\(National%20Studies,%20Guidances%20etc\)/UKR_FINANCIAL%20INVESTIGATIONS%20MANUAL.pdf](https://fii.gov.ua/assets/userfiles/200/Typologies%20(National%20Studies,%20Guidances%20etc)/UKR_FINANCIAL%20INVESTIGATIONS%20MANUAL.pdf) (дата звернення: 01.02.2025).
7. Фінансові розслідування у сфері протидії легалізації злочинних доходів в Україні : методичні рекомендації / С. С. Чернявський та ін. Київ : Національна академія внутрішніх справ, 2017. 148 с. URL: https://www.naiu.kiev.ua/files/naukova-diyalnist/naukovi-zakhodi/zbirnuki/2017/metod_recom_17.pdf (дата звернення: 01.02.2025).
8. Рекомендації FATF міжнародні стандарти боротьби з відмиванням коштів, фінансуванням тероризму і розповсюдженням зброї масового знищення. Страсбург, 2014. 249 с. URL: <https://fii.gov.ua/assets/userfiles/books/5%20round%20FATF.pdf> (дата звернення: 04.02.2025).
9. Кримінальний процесуальний кодекс України : Кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI : станом на 26 груд. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 04.02.2025).
10. Метелев О. П. Цифрові докази у кримінальному процесі: видова характеристика. *Вісник кримінального судочинства*. 2023. № 1-2. С. 42–53. URL: <https://vkslaw.com.ua/index.php/journal/article/view/34> (дата звернення: 05.02.2025).
11. Про віртуальні активи : Закон України від 17.02.2022 № 2074-IX : станом на 15 листоп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20#Text> (дата звернення: 04.02.2025).
12. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення : Закон України від 06.12.2019 № 361-IX : станом на 9 січ. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-20#Text> (дата звернення: 06.02.2025).

ЗАСТОСУВАННЯ ТЕХНІЧНИХ ЗАСОБІВ ПРИ ПРОВЕДЕННІ ГЛАСНИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ ПІД ЧАС ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

THE USE OF TECHNICAL MEANS DURING OVERT INVESTIGATIVE (SEARCH) ACTIONS IN PRE-TRIAL INVESTIGATION

Виноградова А.І., к.ю.н.,

доцентка кафедри кримінального процесу та криміналістики

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Бондар В.І., студент II курсу магістратури

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті проведено аналіз питання використання технічних засобів на стадії досудового розслідування під час проведення гласних слідчих (розшукових) дій. Автори наголошують на важливості технічних засобів для спрощення процесу виявлення, фіксації, збирання та збереження доказів, а також для фіксування ходу та результатів проведення слідчих (розшукових) дій.

У статті відображено наукові підходи сучасних дослідників до визначення та класифікації технічних засобів, висвітлюється різноманітність термінології та тлумачень у юридичній та криміналістичній літературі. Окрема увага приділена питанню нормативного регламентування використання технічних засобів під час проведення слідчих (розшукових) дій у Кримінальному процесуальному кодексі України, виявлено низку недоліків, таких як неузгодження термінології, відсутність чітких вимог щодо фіксації тощо. Автори наводять окремі пропозиції щодо вдосконалення та доповнення нормативних положень, що містять вимоги та регулюють порядок використання технічних засобів.

Основна частина статті присвячена детальному огляду технічних засобів, що використовуються при проведенні окремих видів слідчих (розшукових) дій, таких як огляд місця події, обшук, слідчий експеримент, допит, пред'явлення до впізнання та освідчення. Автори аналізують переваги та недоліки використання кожного виду технічних засобів, а також правові вимоги до їх застосування. Особлива увага приділяється новітнім технологіям, таким як безпілотні дистанційно-пілотовані літальні апарати та 3D-сканери, які значно розширюють можливості слідчих, а їх використання сприяє оперативному та ефективному проведенню відповідних слідчих (розшукових) дій.

Автори пропонують рекомендації щодо вдосконалення нормативно-правової бази та підвищення рівня професійної підготовки слідчих і спеціалістів у сфері використання технічних засобів.

Результати дослідження можуть бути використані для вдосконалення кримінального процесуального законодавства України, а також у правозастосовній діяльності представниками правоохоронних органів або суддівської влади.

Ключові слова: технічні засоби, слідчі (розшукові) дії, кримінальне провадження, досудове розслідування, докази, фіксація, Кримінальний процесуальний кодекс України.

The article establishes the analysis of the issue of the use of technical means at the stage of pre-trial investigation during the conduct of investigative (search) actions. The authors emphasize the importance of technical means for simplifying the process of detection, fixation, collection, and preservation of evidence, as well as for recording the progress and results of investigative (search) actions.

The article reflects the scientific approaches of modern researchers to the definition and classification of technical means, highlighting the diversity of terminology and interpretations in legal and forensic literature. Particular attention is paid to the issue of normative regulation of the use of technical means during the conduct of investigative (search) actions in the Criminal Procedure Code of Ukraine, revealing a number of shortcomings, such as inconsistencies in terminology, the absence of clear requirements for fixation, etc. The authors provide specific proposals for improving and supplementing the regulatory provisions that contain requirements and regulate the procedure for using technical means.

The main part of the article is devoted to a detailed review of the technical means used in the conduct of specific types of investigative (search) actions, such as crime scene examination, search, investigative experiment, interrogation, identification, and examination. The authors analyze the advantages and disadvantages of using each type of technical means, as well as the legal requirements for their usage. Particular attention is paid to innovative technologies, such as unmanned aerial vehicles and 3D scanners, which significantly expand the capabilities of investigators, and their use facilitates the prompt and effective conduct of relevant investigative (search) actions.

The authors offer recommendations for improving the regulatory framework and enhancing the professional training of investigators and specialists in the use of technical means.

The results of the study can be used to improve the criminal procedural legislation of Ukraine, as well as in the law enforcement activities of law enforcement officers or the judiciary.

Key words: technical means, investigative (search) actions, criminal proceedings, pre-trial investigation, evidence, fixation, Criminal Procedure Code of Ukraine.

Науково-технічний прогрес та діджиталізація більшості сфер суспільного життя зумовили активне введення й використання технічних засобів у цілях кримінального провадження, зокрема на стадії досудового розслідування при проведенні слідчих (розшукових) дій. Слушною з цього приводу є думка Д. О. Літкевича, який зазначає, що застосування таких засобів у кримінальному провадженні зумовлюється не тільки прагненням його учасників спростити та прискорити процес розслідування чи судового розгляду, а й властивостями цих засобів значно розширювати діапазон можливостей людського сприйняття [1, с. 240]. З аналізу положень Кримінального процесуального кодексу України 2012 року (далі також – КПК України) вбачається, що їх використання здійснюється в двох основних цілях: 1) спрощення (покращення) процесу виявлення, фіксації, збирання та збереження доказів;

2) фіксування ходу та результатів проведення слідчих (розшукових) дій та їх подальше збереження.

Процедура та умови застосування технічних засобів у кримінальному провадженні є об'єктом багатьох наукових досліджень у галузі кримінального процесу та криміналістики. Зокрема, можна згадати роботи В. С. Бондар, О. В. Капліної, В. В. Коваленко, В. О. Коновалової, Д. О. Літкевич, Д. Б. Сергєєвої, О. С. Старенького, В. Ю. Шепітька, М. Є. Шумила та інших.

У науковій та навчально-методичній літературі такі засоби називаються по-різному: «технічні», «інформаційні», «криміналістичні», «інформаційно-технічні», «техніко-криміналістичні», «науково-технічні» тощо.

Так само різняться і підходи щодо розуміння їх сутності та значення. І. І. Когутич використовує термін «засоби криміналістичної техніки» й розглядає їх як кон-

кретні об'єктивно-наявні чи здійснювані відповідно до їхнього теоретично-методичного викладу способи, прийоми, заходи, спеціальні дії, власне технічні знаряддя, які використовують для досягнення мети кримінального судочинства і виконання обумовлених нею завдань [2, с. 208–209].

Ж. Л. Рибалко, аналізуючи доказування, вживає термін «технічні засоби» та формулює таке визначення: застосування технічних засобів під час доказування – це врегульована нормами кримінального процесуального права діяльність суб'єктів доказування з використання технічних засобів з метою набуття істинних знань про подію і обставини кримінального правопорушення [3, с. 153].

У підручнику «Криміналістика» (2016) використовують і термін «техніко-криміналістичні засоби», і «технічні засоби», і «науково-технічні засоби», формулюють визначення «спеціальних технічних засобів криміналістики», під якими розуміють науково обумовлені, перевірені експериментально і на практиці ефективні технічні засоби, які використовуються суб'єктами кримінально-процесуальної, експертної, оперативної-розшукової і адміністративної діяльності [4, с. 69–79].

У КПК України доволі часто вживається термін «технічні засоби фіксування» [5], під якими О. В. Керевич пропонує розуміти прилади, пристрої, інструменти, матеріали, які використовуються для виконання завдань попередження кримінальних правопорушень, фіксації матеріальної обстановки місць учинення кримінально карних діянь, перебігу та результатів проведення слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій, збирання речових доказів, їх слідчого огляду та попереднього дослідження, кримінальної реєстрації, розшуку та затримання злочинців, дослідження речових доказів під час судових експертиз [6, с. 370].

Ю. П. Поляк наголошує на правильності використання терміну «технічні засоби», оскільки (1) низка використовуваних в кримінальному провадженні засобів є не науковими, а суто технічними, (2) окремі засоби були розроблені для потреб оперативної-розшукової діяльності й, хоча й використовуються для отримання доказів, не є криміналістичними. Під технічними засобами він пропонує розуміти прилади, апарати, устаткування, пристрої, інструменти, матеріали, програмне забезпечення, а також методи та прийоми їх гласного або негласного застосування для виявлення, фіксування інформації, яка має значення для встановлення обставин кримінального правопорушення, вилучення носіїв такої інформації та їх дослідження з метою забезпечення вирішення завдань кримінального провадження. Наведене визначення «технічних засобів» Ю. П. Поляк для забезпечення єдності практики їх застосування пропонує включити і у ст. 3 КПК України [7, с. 76], адже наразі таке визначення там відсутнє.

КПК України містить також низку положень, що передбачають використання технічних засобів, зокрема це п. 11 ч. 3 ст. 42 КПК України, п. 12 ч. 1 ст. 56 КПК України, п. 2 ч. 4 ст. 71 КПК України та інші [5]. Глава 20 КПК України, що регулює порядок проведення гласних слідчих (розшукових) дій (далі також – СРД), містить чимало положень, що передбачають використання технічних засобів при проведенні та фіксуванні окремих видів СРД. У статтях цієї глави зустрічаються терміни: «технічні прилади та технічні засоби», «вимірювання, фотографування», «технічні засоби фіксування», «режим відеоконференції», «електронні засоби» та інші [5].

Серед цілей використання технічних засобів під час проведення СРД варто виокремити: сприяння встановленню максимально точних характеристик об'єктів, що вивчаються, та полегшення їх вивчення; підвищення можливостей уповноваженої законом особи сприйняти інформацію про обставини вчинення кримінального правопорушення та об'єктивно і повно зафіксувати об'єкти, факти

та обставини, що стосуються події кримінального правопорушення; забезпечення накопичення, обробки і швидкого надання необхідної інформації про об'єкт чи подію, які стосуються кримінального правопорушення [8, с. 208].

Підходи до класифікації технічних засобів у юридичній та криміналістичній науковій та навчально-методичній літературі також різняться. Найбільш простим видається підхід В. П. Сабадаш і М. О. Ларкіна, які поділяють технічні засоби за галуззю наукового знання на: 1) загальні (запозичені з різних галузей науки і техніки та використовуються для вирішення криміналістичних задач) та 2) спеціальні (використовуються тільки криміналістикою) [9, с. 25].

В. В. Коваленко класифікує технічні засоби за декількома критеріями: 1) за походженням – на загальнотехнічні та техніко-криміналістичні; 2) за функціональним призначенням – на фотографічні, аудіовізуальні, акустичні, комп'ютерні, механічного виявлення і моделювання слідів, пошукові аналітичні, пошукові пристрої, допоміжні; 3) за видом – на прилади, апаратура і устаткування, інструменти і пристрої, приладдя та матеріали, комплекти технічних засобів, комплекси технічних засобів (пересувні криміналістичні та вибухотехнічні лабораторії, мобільні комплекси); 4) за суб'єктом застосування доцільно класифікувати лише комплекти та комплекси технічних засобів – для слідчого, спеціаліста-криміналіста, спеціаліста-вибухотехніка, дільничного, патрульного, судового медика, експерта [10, с. 5].

Розглянемо більш детально технічні засоби, що застосовуються при проведенні окремих видів СРД.

1. Огляд місця події та обшук. Застосування технічних засобів при проведенні огляду місця події дає можливість з одного боку – зафіксувати обстановку, а з іншого здійснювати заходи, спрямовані на виявлення, фіксацію та вилучення слідів вчинення кримінального правопорушення. Такими технічними засобами, як правило є фотоапарат, відеокамера та валіза криміналіста (валіза слідчого). У випадку застосування фотоапарату та відеокамери, інформація зберігатиметься на цифрових носіях, які за своєю природою також можна вважати технічними засобами і які слід долучити до протоколу проведення огляду місця події як додатки.

Порівняно новим технічним засобом, що може використовуватися в цілях проведення СРД (зокрема огляду чи обшуку) є безпілотні дистанційно-пілотовані літальні апарати (дрони), які застосовуються для аерозйомки, й, на противагу фотоапаратам, дають змогу більш оперативно, повно та точно дослідити та зобразити місце події. Особливо важливим вони є в тих випадках, коли для відображення контексту та повної картини вчинення кримінального правопорушення (наприклад, при дорожньо-транспортних пригодах) важливим є відображення картини з висоти пташиного польоту, або коли перебування на місці події та можливість фіксування всіх елементів у часі є обмеженою.

Д. М. Тичина, А. О. Антошук та Р. В. Перцев, аналізуючи використання дронів при проведенні огляду, вказують на важливість виявлення й огляд усіх предметів і слідів, що можуть мати відношення до розслідуваної події. Дослідники наводять приклад, що відбиток пальця, знайдений на місці вчинення кримінального правопорушення, можна сфотографувати та відправити до експертно-криміналістичного центру безпосередньо за допомогою дрона. Також, дуже корисним є використання дрона при важкості отримання зразків для експертизи з практичних причин (отримання високоякісних цифрових фотографій місць зіткнень в режимі реального часу, коли транспортні засоби та уламки все ще знаходяться на місці події, для дуже швидкої оцінки місця події та звільнення місця події й скорочення періоду перекриття доріг) [11, с. 294].

Так само новими для вітчизняних слідчих та криміналістів є засоби 3D-сканування. Як влучно зазначають

Р. І. Благута, В. С. Бліхар, О. М. Дуфенюк і Р. М. Шехавцов, технологія 3D-сканування дозволяє «заморозити» місце події у тому вигляді, яким воно було на момент огляду, і забезпечує доступ до такого тривимірного зображення усім учасникам кримінального провадження. Така модель зображення дозволяє розглядати місце події з будь-якого ракурсу та відстані як в цілому, так і окремі об'єкти, що відображені в ній, з'ясовувати відстань, яка була між окремими матеріальними об'єктами на момент здійснення сканування, їх розміри з точністю від декількох міліметрів до сотих міліметра [12, с. 89; 13, с. 24–27; 7, с. 94].

Законодавство у ч. 7 ст. 236 КПК України прямо передбачає можливість застосування технічних засобів і при проведенні обшуку, а у випадку житла чи іншого володіння особи вимагає здійснювати фіксування за допомогою аудіо- та відеозапису (ч. 10 ст. 236 КПК України) [5].

О. С. Смірнов та Г. К. Тетерятник звертають увагу на низку невідповідностей, які містяться в ст. ст. 104, 107 та 236 КПК України:

- назва технічних засобів, що використовуються для фіксування обшуку: в ч. 2 ст. 104 і ч. 1 ст. 107 КПК України вони мають назву «звук- та відеозаписувальні», тоді як у ч. 10 ст. 236 КПК України мова йде про «аудіо- та відеозапис»;
- визначення видів обшуку, що підлягають фіксуванню технічними засобами в обов'язковому порядку: у ч. 2 ст. 104 КПК України мова йде про обшук без конкретизації його виду, тобто про обшук взагалі, а в ч. 2 ст. 107 і ч. 10 ст. 236 КПК України про обшук, який проводиться на підставі ухвали слідчого судді;
- безперервність відеозйомки: норми Глави 20 не містять прямої вимоги щодо безперервності відеозйомки. Натомість ч. 2 ст. 104 КПК України на це вказує [5; 14, с. 177].

Такі недоліки законодавчої техніки можуть зумовити появу підстав для оскарження результатів СРД та визнання їх неналежними доказами у справі, а тому очікуємо, що вони будуть усунені законодавцем найближчим часом.

О. О. Андрєєв, Д. Д. Заяць, В. В. Колесніков усі технічні засоби, що можуть застосовуватися під час проведення обшуку, класифікують на пошукові, допоміжні та вимірювальні. До пошукових засобів належать щупи, бури, магнітні шукачі, трали, електроннооптичні перетворювачі, ультрафіолетові освітлювачі, пристрої для виявлення золота (малогабаритний пристрій «Олива»), трупів (газовий індикатор 107 «Пошук-1»). До допоміжних – освітлювальні прилади (ліхтарик, переносні лампи), дзеркала, лупи. До вимірювальних – рулетки та різноманітні лінійки [15, с. 71–76].

Окрему групу технічних засобів обшуку, яку, на думку Ю. П. Поляка науковці несправедливо забувають виділяти, становлять засоби одержання примусового доступу до приміщень, сховищ, речей, про які йдеться у абзаці першому ч. 6 ст. 236 КПК України. Такими засобами є лом, кувалда, електрична або бензинова кутова шліфувальна машина, газовий різак, спеціальний засіб «Ключ», електронні пристрої з криптографічним програмним забезпеченням зламу систем логічного захисту [7, с. 107].

2. Слідчий експеримент. На відміну від огляду місця події та обшуку, КПК України не встановлює прямих вимог щодо використання технічних засобів (зокрема засобів аудіо- та відеофіксації) при проведенні слідчого експерименту, однак можливість такого використання надає.

Усі технічні засоби, що використовуються при проведенні слідчого експерименту Ю. П. Поляк пропонує згрупувати наступним чином 1) технічні засоби фіксації ходу і результатів слідчого експерименту (фотоапарат чи відеокамера); 2) технічні засоби, що допомагають належно оформити протокол і додатки до нього (наприклад, такі складові криміналістичної валізи, як канцелярське приладдя, скотч, пакувальні матеріали тощо); 3) технічні засоби, що сприяють проведенню слідчого експерименту (різні засоби освітлення; вимірювальні прилади (лазерний

далекомір, мірне колесо, шумомір, пристрій для визначення швидкості TruCAM тощо); засоби для реконструкції події чи створення наближених до неї умов (муляжі знарядь, засобів вчинення кримінального правопорушення, манекен людини, розпилювачі води, вентилятори тощо) [7, с. 113].

3. Допит. Особливість допиту в контексті використання технічних засобів полягає в тому, що з огляду на його сутність та зміст як СРД фактично єдиними технічними засобами, що можуть використовуватися при його проведенні, є засоби аудіо-та відеофіксації, які, до того ж, не є обов'язковими.

Однак Н. В. Павлюк вважає, що існує необхідність в обов'язковій відеофіксації допитів за участі неповнолітніх, адже в умовах змагального кримінального процесу можливість перегляду сторонами результатів відеозапису є невід'ємною частиною подальшої оцінки інформації, що надходить не тільки від неповнолітнього, а й про характер і умови проведення допиту [16, с. 107]. У свою чергу С. С. Кудінов наголошує на важливості використання відеозапису при проведенні допиту іноземців та вказує на ризики завідомо неправдивих перекладів або неточностей у перекладі через недостатній рівень кваліфікації перекладача [17, с. 121].

4. Пред'явлення до впізнання. У випадку пред'явлення до впізнання використання технічних засобів можливе як у цілях фіксування, так і безпосередньо для забезпечення можливості проведення такої СРД. У ч. 6 ст. 228 КПК України передбачено можливість пред'явлення до впізнання за фотографіями або матеріалами відеозапису [5]. Очевидно, що такі матеріали мають знаходитися та/або відтворюватися за допомогою технічних засобів: ноутбуки, відеокамери, прожектори, флешки, CD-диски тощо.

Спільною для двох останніх видів СРД є потреба у використанні технічних засобів у тих випадках, коли вони проводяться в режимі відеоконференції. Мова йде про випадки проведення допиту, впізнання в режимі відеоконференції, передбачені ст. 232 КПК України, коли технічні засоби використовуються як для забезпечення зв'язку та самої можливості проведення СРД, так і для фіксування її ходу та результатів. Зокрема у ч. 9 вказаної статті міститься вимога фіксування ходу та результатів таких СРД за допомогою технічних засобів відеозапису [5]. Ба більше, використання технічних засобів в таких випадках може здійснюватися для додаткового забезпечення безпеки, прав та свобод учасників СРД. Йдеться про ч. 10 ст. 232 КПК України, яка допускає зміну зовнішності та голосу осіб, яким забезпечується захист при проведенні СРД [5].

5. Освідчування особи. Освідчування особи, яке проводиться в примусовому порядку, також пропонується проводити в умовах безперервної аудіо- та відеофіксації. Автори колективної монографії «Дотримання прав учасників кримінального провадження під час проведення опитування» вважають, що такі додаткові засоби фіксації, на відміну від протоколу, наочно демонструють заходи переконання, до яких удався слідчий у відношенні особи, щодо якої проводиться освідчування, а також – чи не були порушені конституційні права особи [18, с. 120].

Особливо важливою потреба застосування засобів аудіо- та відеофіксації стала після введення в Україні воєнного стану, що зумовило внесення відповідних змін до КПК України. Так, положеннями п. 1 ч. 1 ст. 615 КПК України передбачено право уповноваженої особи не залучати понятих до проведення обшуку або огляду житла чи іншого володіння особи, обшуку особи, якщо це є об'єктивно неможливим або пов'язано з потенційною небезпекою для їхнього життя чи здоров'я. При цьому висувається вимога обов'язкового фіксування ходу та результатів відповідних СРД доступними технічними засобами шляхом здійснення безперервного відеозапису [5]. У такому випадку відеозйомка виступає необхідним

заходом, що сприятиме забезпеченню конституційних прав осіб, а також достовірності отриманих результатів проведеної СРД.

У науковій літературі звертається увага, що мова йде саме про «доступні технічні засоби» та відеозйомку. Тобто вимога щодо застосування саме відеокамери не є категоричною, а конструкція норми дає підстави вважати, що законодавець дозволяє використовувати в таких цілях й телефон, але за умови забезпечення безперервності відеозапису на всю тривалість проведення слідчої (розшукової) дії [7, с. 104].

Слід зауважити, що використання технічних засобів при проведенні СРД вимагає обізнаності та достатнього рівня навиків слідчих щодо порядку та умов використання тих чи інших технічних засобів. А тому важливим напрямком службової підготовки та перепідготовки як слідчих, так і спеціалістів є підвищення рівня їх спеціалізованої підготовки у відповідних напрямках [7, с. 94]. Це сприятиме покращенню рівня фіксування ходу та результатів процесуальних дій (у тому числі СРД), а отже мінімізації випадків визнання їх результатів неналежними доказами.

Висновки. Проведений аналіз наукової літератури та чинного кримінального процесуального законодавства України підтверджує важливість використання технічних засобів у кримінальному провадженні в цілях забезпечення можливості проведення та фіксації слідчих (розшукових) дій. Актуальний стан нормативного закріплення дає можливість виявити недоліки законодавчої техніки такі як термінологічні неточності та невідповідності між окремими положеннями, що вказує на наявність напрямків для подальшого доопрацювання й покращення положень КПК України.

Проведений аналіз вказує на можливість використання різноманітних технічних засобів різного спрямування у складності при проведенні більшості видів слідчих (розшукових) дій, й водночас на важливість професійної підготовки слідчих та спеціалістів в напрямку використання таких технічних засобів.

Перспективним вектором подальших досліджень є аналіз практичного застосування новітніх технологій у кримінальному провадженні, таких як штучний інтелект, а також розробка рекомендацій щодо їх ефективного використання та забезпечення дотриманням конституційних та міжнародно-правових прав людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Літкевич Д. О. До питання класифікації науково-технічних засобів у кримінальному провадженні. *Право і суспільство*. 2018. № 4. Ч. 2. С. 240–245.
2. Когутич І. І. Криміналістичні знання, їх сутність і потреба розширення меж використання: монографія. Львів: Тріада плюс, 2008. 420 с.
3. Рибалко Ж. Л. Роль та місце технічних засобів у кримінально-процесуальному доказуванні. *Юридичний вісник*. 2013. № 3 (28). С. 151–154.
4. Благути Р. І., Гарасимів О. І., Дуфенюк О. М. та ін. Криміналістика : Підручник / ред. Є. В. Пряхін. 3-тє вид. Львів : ЛьвДУВС, 2016. 948 с.
5. Кримінальний процесуальний кодекс України : Кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI : станом на 26 груд. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 23.03.2025).
6. Керевич О. В. Застосування технічних засобів фіксування за новим КПК України. *Науковий вісник ЛьвДУВС*. 2013. № 1. С. 367–375.
7. Поляк Ю. П. Застосування технічних засобів при проведенні слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) дій та використання його результатів під час досудового розслідування : дис. ... д-ра філософії в галузі права : 081. Львів, 2022. 230 с.
8. Поляк Ю. П. Класифікація науково-технічних засобів, що застосовуються для фіксації кримінального провадження. Взаємодія громадянського суспільства, особи і держави: вектор удосконалення: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 22 червня 2021 р.). Київ: ВД «Гельветика», 2021. С. 206–210.
9. Сабадаш В. П., Ларкін М. О. Криміналістика: навч. посібник. Київ: ЦУЛ, 2013. 228 с.
10. Коваленко В. В. Актуальні проблеми застосування науково-технічних засобів спеціалістами при провадженні слідчих дій: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. Київ, 2004. 14 с.
11. Тичина Д. М., Антошук А. О., Перцев Р. В. Криміналістичне забезпечення використання безпілотного літального апарату (дрону) у досудовому розслідуванні. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2022. № 78: ч. 2. С. 291–297.
12. Blahuta R. I., Blikhar V. S., Dufeniuk O. M. Transfer of 3D scanning technologies into the practice of criminal proceedings. *Science and Innovation*. 2020. № 16 (3). С. 84–91.
13. Шехавцов Р. М. Правові та криміналістичні проблеми впровадження використання лазерного 3D-сканеру при проведенні окремих слідчих дій. *Криміналістика та судова експертиза*. 2011. № 56. С. 23–28.
14. Смірнов О. С., Тетерятник Г. К. Організаційно-правові питання фіксування обшуку технічними засобами. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2019. № 3. С. 176–179.
15. Особливості тактики проведення окремих слідчих дій: навч. посібник / О. О. Андреев, Д. Д. Заяць, В. В. Колесніков та ін. Харків: ХНУВС, 2011. 184 с.
16. Павлюк Н. В. Роль відеофіксації під час допиту за участю неповнолітніх підозрюваних. Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. 2020. № 20. С. 103–109.
17. Кудінов С. С. Розслідування злочинів, пов'язаних з участю іноземців: монографія. Харків: ТОВ «Оберіг», 2012. 196 с.
18. Дотримання прав учасників кримінального провадження під час проведення освідування : Монографія / В. І. Галаган та ін. Київ : Центр учб. літ., 2014. 160 с.

**ВІДНОВНЕ ПРАВОСУДДЯ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ:
ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ І СУЧАСНА ПРАКТИКА****RESTORATIVE JUSTICE IN THE CRIMINAL PROCESS OF JUVENILES:
HISTORICAL CONTEXT AND MODERN PRACTICE**

Григорчук Н.П., аспірант кафедри кримінального процесу
Національна академія внутрішніх справ

Степанова Г.М., к.ю.н., доцент,
професор кафедри кримінальної юстиції навчально-наукового інституту права та психології
Національна академія внутрішніх справ

Стаття присвячена дослідженню концепції відновного правосуддя в кримінальному процесі щодо неповнолітніх, які є підозрюваними, обвинуваченими у вчиненні кримінального правопорушення. Автор зосереджує увагу на історичному контексті розвитку цієї концепції в українській правовій системі, а також на сучасних підходах до її впровадження в кримінальну юстицію. Вивчаються основи відновного правосуддя, зокрема принципи примирення між правопорушником і потерпілим, а також механізми відшкодування шкоди та реабілітації неповнолітніх, що скоїли правопорушення. У статті розглядаються переваги цього підходу, зокрема його роль у соціальній адаптації неповнолітніх, запобіганні повторним правопорушенням і зниженні рівня рецидивізму серед молоді. Окрема увага приділяється аналізу існуючих програм відновного правосуддя в Україні та їхній ефективності в процесі кримінального правосуддя.

Авторка також підкреслює важливість інтеграції медіації та інших відновних практик у систему кримінального правосуддя, оскільки ці інструменти сприяють досягненню оптимальних результатів у реабілітації неповнолітніх правопорушників. У роботі зазначається, що використання медіації, заснованої на добровільності та конфіденційності, є ключовим елементом у забезпеченні конструктивного діалогу між потерпілим та правопорушником, що в свою чергу сприяє ефективнішій реабілітації та ресоціалізації неповнолітніх. У висновках наголошується на необхідності подальшого розвитку правової бази для реалізації відновного правосуддя в Україні та покращення механізмів його застосування, що дозволить значно покращити процес інтеграції неповнолітніх у суспільство після скоєння правопорушень.

Ключові слова: відновне правосуддя, кримінальний процес, неповнолітні правопорушники, медіація, соціальна адаптація, реабілітація, ресоціалізація, примирення, відшкодування шкоди, рецидивізм, кримінальна юстиція, правова система України.

The article is dedicated to the study of the concept of restorative justice in the criminal process regarding juvenile offenders in Ukraine. The author focuses on the historical context of the development of this concept in the Ukrainian legal system, as well as on contemporary approaches to its implementation in criminal justice. The fundamentals of restorative justice are examined, particularly the principles of reconciliation between the offender and the victim, as well as the mechanisms for compensation and rehabilitation of juveniles who have committed offenses. The article discusses the advantages of this approach, including its role in the social adaptation of juveniles, the prevention of reoffending, and the reduction of recidivism among youth. Special attention is paid to the analysis of existing restorative justice programs in Ukraine and their effectiveness in the criminal justice process. The author also emphasizes the importance of integrating mediation and other restorative practices into the criminal justice system, as these tools contribute to achieving optimal results in the rehabilitation of juvenile offenders. The work highlights that the use of mediation, based on voluntariness and confidentiality, is a key element in ensuring a constructive dialogue between the victim and the offender, which, in turn, facilitates more effective rehabilitation and social reintegration of juveniles. The conclusions stress the need for further development of the legal framework for the implementation of restorative justice in Ukraine and improving its application mechanisms, which will significantly improve the process of integrating juveniles into society after committing offenses.

Key words: restorative justice, criminal process, juvenile offenders, mediation, social adaptation, rehabilitation, reintegration, reconciliation, compensation, recidivism, criminal justice, Ukrainian legal system.

Відновне правосуддя є однією з найбільш актуальних концепцій сучасної кримінальної юстиції, спрямованою на досягнення примирення між правопорушником і потерпілим, а також на реабілітацію та ресоціалізацію осіб, що вчинили правопорушення. Особливе значення ця концепція має у кримінальному процесі щодо неповнолітніх правопорушників, оскільки вона забезпечує не лише справедливе вирішення конфлікту, але й дає можливість молодим людям виправитися та адаптуватися до соціуму.

Проте на сьогодні впровадження відновного правосуддя у кримінальний процес України, зокрема щодо неповнолітніх, залишається недостатньо систематизованим і супроводжується низкою проблем. Серед них – дефіцит нормативного регулювання, зокрема відсутність необхідних змін у Кримінальному процесуальному кодексі України для належної імплементації Закону України «Про медіацію», недостатня поінформованість суспільства про ефективність медіації та інших відновних практик, а також труднощі в інтеграції цих інститутів у кримінальну юстицію. Крім того, попри позитивний досвід інших країн, відновне правосуддя в Україні ще не набуло статусу загальноприйнятої практики у сфері кримінального судочинства, особливо щодо неповнолітніх правопорушників. У зв'язку з цим, виникає потреба у глибшому дослідженні історичних аспектів розвитку відновного правосуддя

в Україні, його впровадженні в сучасну правову систему та визначенні ролі медіації як одного з основних інструментів цього процесу. Це дозволить забезпечити оптимальні умови для використання відновного правосуддя у кримінальних справах щодо неповнолітніх, підвищити ефективність їх соціальної адаптації та запобігти рецидивам правопорушень.

Аналіз наукових досліджень у цій галузі показує, що питанням впровадження медіації в кримінальний процес активно розглядалися рядом вчених, серед яких можна відзначити таких авторів, як Р. Ф. Аракелян, Ю. В. Баулін, І. А. Войтюк, В. В. Землянська, Р. В. Новак, Т. С. Кисельова, Р. Г. Коваль, В. Т. Маляренко, Я. В. Мачужак, З. Д. Смітєнко, О. В. Стратій, Н. О. Турман, А. Р. Туманянц, Т. І. Шинкар, І. Г. Ясиновський, Г. М. Степанова, А. А. Коренюк, О. А. Нагорнюк-Данилюк.

Інститут відновного правосуддя має глибоке коріння в історії українського права, що простежується ще з часів Київської Русі. На той час вже існували механізми примирення, спрямовані на досягнення компромісу між сторонами конфлікту без застосування суворих каральних заходів. Однією з таких форм була медіація, яка передбачала посередництво для досягнення взаємоприйнятного рішення між потерпілим і правопорушником. Основним акцентом цієї практики було відшкодування завданої

шкоди, що забезпечувало реалізацію принципу справедливості та збереження соціальної гармонії. На думку Н. В. Нестор [1], вперше інститут правового примирення на українських землях виникає та запроваджується ще за часів Русі-України. Зокрема примирювальні процедури вже закріплювались у збірнику законів «Руська правда», коли була запроваджена можливість заміни кровної помсти на грошову компенсацію за вбитого члена родини: «Коли уб'є муж мужа, то помститися має брат убитого, чи батько або син, або брат старшого сина, або інші брати. Якщо не буде кому звершити кровну помсту, то внести 80 гривень, коли вбитим буде князів муж чи княжого тіуна. Якщо вбитим буде горожанин, чи гридень, чи купець, чи боярський тіун, або мечник, або ізгой, або новгородець – то 40 гривень сплатити за нього» [2]. Подібні засади відновного правосуддя мають відображення у правових нормах того часу, які визначали покарання за злочини, але й включали елементи компенсації потерпілому за завдану шкоду.

З розвитком української правової системи і зміною політичних структур відновне правосуддя набуло нових форм. Так, у Литовських статутах XVI століття (1529, 1566, 1588 рр.), які діяли на території України, відзначалося включення інституту народного суду, зокрема, «копного суду», що забезпечував можливість громадам вирішувати правопорушення на місцевому рівні. Цей інститут дозволяв жертвам і правопорушникам здійснити компромісне вирішення через процедуру обговорення з представниками громади, що було характерним для концепції відновного правосуддя того часу. На думку М. М. Бедрій, саме досвід копного судочинства дозволяє говорити про те, що найбільш доцільно передати право на вирішення справ відновного правосуддя саме громадам, рішення яких згодом повинні проходити перевірку та затвердження у державних судах [3, с. 24].

Проте після приєднання українських земель до складу Російської імперії та в період СРСР інститут відновного правосуддя був значно обмежений через централізацію правосуддя і орієнтацію на каральні механізми. У цей період відновне правосуддя фактично не використовувалося в правовій системі.

Відродження ідеї відновного правосуддя в Україні почалося на початку XX століття, коли з'явилися перші спроби інтеграції альтернативних способів вирішення кримінальних конфліктів, зокрема через примирення сторін і укладання угод. Це була перша спроба реформувати традиційну репресивну систему і впровадити нові підходи, які дозволяють знижувати соціальну напругу і надавати більшу роль громадам у вирішенні кримінальних питань.

Однак, лише після проголошення незалежності України у 1991 році, реальне впровадження відновного правосуддя стало можливим завдяки прогресивним змінам у правовій системі країни. Важливим етапом стало прийняття Конституції України 1996 року, яка закріпила принципи прав людини і відкрила можливість для розвитку альтернативних механізмів правосуддя. Згодом у 2001 році була прийнята Концепція судово-правової реформи в Україні, яка передбачала інтеграцію елементів відновного правосуддя у кримінальний процес. Одним із найбільш значущих кроків у цьому напрямку стало прийняття Кримінально процесуального кодексу України 2012 року, який на законодавчому рівні закріпив можливість застосування угод про примирення як альтернативи традиційним карним санкціям. Однак, попри певні позитивні зрушення загального характеру, цей нормативно-правовий акт не розв'язав комплексно питання участі прокурора у примиренні потерпілого та підозрюваного (обвинуваченого), як і залишив багато прогалин у правовому регулюванні, які негативно позначилися на ефективності проведення примирних процедур у кримінальному провадженні [4, с. 85].

Зокрема, ст. 469 КПК України визначає можливість застосування медіації як інструменту відновного право-

суддя в кримінальному процесі, що стало важливим кроком у реалізації концепції відновлення справедливості через примирення між потерпілим і правопорушником. Водночас, для повноцінного розвитку цього інституту необхідне вдосконалення правового регулювання, особливо в частині визначення ролі прокурора в процесі медіації та створення чітких механізмів реалізації угод про примирення.

Таким чином, історичний розвиток відновного правосуддя в Україні свідчить про тривалий процес еволюції цього інституту від ранніх форм примирення до його сучасного застосування в кримінальному процесі, яке набуло законодавчого закріплення лише в останні десятиліття. У подальшому важливо продовжувати вдосконалення нормативно-правової бази та практики застосування відновного правосуддя для забезпечення більш ефективного і гуманного правосуддя, особливо стосовно неповнолітніх правопорушників.

Сучасна практика відновного правосуддя щодо неповнолітніх

Відновне правосуддя в Україні почало набувати розвитку в перші роки після здобуття незалежності, але реальне впровадження цієї практики стало можливим лише в середині 2000-х років. Одним із ключових етапів стало прийняття Концепції вдосконалення судочинства в Україні (2006), яка визначала відновне правосуддя як один із елементів реформи правової системи. Цей документ наголошував на важливості альтернативних способів вирішення кримінальних конфліктів, зокрема через примирення між сторонами та застосування медіації.

Зрештою, у 2006 році при Міністерстві юстиції України була створена міжвідомча робоча група у складі представників Міністерства юстиції України, Міністерства внутрішніх справ України, Верховного Суду України, Генеральної прокуратури України тощо. Була розпочата розробка концепції законодавчого врегулювання застосування програм відновного правосуддя у кримінальному судочинстві України. Досить багато уваги у ній було приділено участі прокурора у програмах відновного правосуддя: наголошувалося на необхідності надання прокурору права вирішувати питання про застосування медіації між потерпілим та правопорушником за умови надання ними згоди, а також приймати рішення про звільнення особи від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням з потерпілим [5, с. 23]. Проте підготовлений робочою групою проєкт концепції так і не було затверджено [4, с. 84–85].

З 2012 року важливим кроком у розвитку відновного правосуддя стало прийняття Кримінального процесуального кодексу України [6], який на законодавчому рівні закріпив можливість застосування медіації в кримінальному процесі. Стаття 469 КПК України передбачає, що домовленості щодо примирення можуть укладатися безпосередньо між сторонами або за допомогою посередника, зокрема медіатора. Однак на практиці реалізація цієї норми зазнала певних труднощів, зокрема через відсутність чіткої регламентації ролі прокурора в процесі медіації. Це створює правові прогалини, що ускладнюють ефективне використання відновного правосуддя в кримінальних справах щодо неповнолітніх.

У 2019 році за результатами спільної праці Генеральної прокуратури України та Міністерства юстиції України за підтримки Представництва Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні став Пілотний проєкт з відновного правосуддя «Програма відновлення для неповнолітніх, які є підозрюваними у вчиненні кримінального правопорушення». Відповідний спільний наказ вищезазначених органів державної влади № 172/5/10 (далі – Наказ) був затверджений 21 січня 2019 року, а сам проєкт розпочав свою роботу у березні 2019 року у 6 областях: Донецькій, Одеській, Львівській, Луганській, Миколаївській та Хар-

ківській. Програма мала важливе значення для розвитку відновного правосуддя в Україні, оскільки вона стала першим масштабним проектом, який охопив не тільки місто Київ, а й інші регіони країни. У такому форматі проект тривав один рік, протягом якого 439 неповнолітніх осіб були проінформовані про можливість участі у програмі відновлення, з них 137 осіб взяли участь у програмі, 60 осіб було звільнено від кримінальної відповідальності. З метою подальшого розвитку програм відновлення для неповнолітніх в Україні, дію Пілотного проекту було поширено на територію всієї країни спільним наказом Міністерства юстиції України та Офісу Генерального прокурора № 1473/5/194 від 17 квітня 2020 р.

Проте, незважаючи на успіхи цього пілотного проекту, застосування відновного правосуддя в Україні залишалося обмеженим і потребувало подальшого вдосконалення. Основними викликами для його ефективної реалізації є необхідність чіткішої правової регламентації, а також розширення доступу до програм медіації на всій території країни. Водночас важливим є забезпечення належної підготовки медіаторів, а також щодо участі прокурорів у процесах примирення.

Таким чином, 22 липня 2024 року, у зв'язку з затвердженням нової програми відновного правосуддя, Міністерство юстиції України та Офіс Генерального прокурора прийняли рішення про визнання наказу Міністерства юстиції України та Генеральної прокуратури України від 21.01.2019 року № 172/5/10 «Про реалізацію пілотного проекту «Програма відновлення для неповнолітніх, які є підозрюваними у вчиненні кримінального правопорушення», таким, що втратив чинність». Водночас було затверджено Наказ «Про реалізацію пілотного проекту «Програма відновного правосуддя за участю неповнолітніх, які є підозрюваними, обвинуваченими у вчиненні кримінального правопорушення» від 22.07.2024 № 2176/5/501/176 [8].

У межах реалізації цього пілотного проекту проводиться медіація між потерпілим та неповнолітнім, який є підозрюваним, обвинуваченим у вчиненні кримінального правопорушення. Проект реалізується на базі системи надання безоплатної правничої допомоги Безоплатна правнича допомога. Згоди на участь у Програмі відновного правосуддя передаються слідчим, дізнавачем, захисником, представником потерпілого у кримінальному провадженні (адвокатом), а також прокурором, на адреси електронної пошти центрів з надання безоплатної правничої допомоги, що використовуються для залучення захисника у кримінальному провадженні та залучення психолога до кримінального провадження за участю малолітньої/неповнолітньої особи. Серед нововведень проекту: участь у відновному правосудді не лише неповнолітніх підозрюваних, а й неповнолітніх обвинувачених; участь у відновному правосудді не лише неповнолітніх, які вперше вчинили кримінальні проступки та нетяжкі злочини, а й тяжкі злочини; ініціювання застосування механізму відновного правосуддя слідчим, дізнавачем, а прокурором лише якщо ним буде встановлено, що слідчий або дізнавач не поінформували неповнолітнього та його законного представника, потерпілого та його законного представника про можливість участі у програмі; ініціювання застосування механізму відновного правосуддя захисником неповнолітнього, представником потерпілого у кримінальному провадженні; залучення до двох медіаторів у разі участі двох або більше неповнолітніх, в тому числі якщо неповнолітньою особою є потерпіла сторона; визначення спільного механізму взаємодії між системою безоплатної правничої допомоги та Державною установою «Центр пробації» для

досягнення мети програми; залучення для реалізації мети програми психологів, за умови їх наявності, в порядку, визначеному Координаційним центром з надання правничої допомоги; запровадження порядку проведення моніторингу програми відновного правосуддя; збільшення кількості кримінальних проваджень, в яких під час досудового розслідування та судового розгляду будуть братися до уваги наслідки застосування відновного правосуддя поряд з дотриманням усіх вимог законодавства України про кримінальну відповідальність [9].

Таким чином, сучасна практика відновного правосуддя в Україні демонструє позитивні тенденції в розвитку цієї концепції, однак для забезпечення її повноцінної інтеграції в правову систему країни необхідно усунути правові прогалини та вдосконалити механізми її реалізації, що забезпечить ефективність і сталість процесів примирення та реабілітації неповнолітніх правопорушників.

Сьогодні практичне застосування відновного правосуддя в Україні ще відбувається не в повній мірі і його використання обмежене певними регіонами. Основними викликами для більш широкого впровадження є:

1. Недостатня правова регламентація: законодавство щодо відновного правосуддя для неповнолітніх ще не є повноцінним, що створює юридичну невизначеність щодо процедур медіації та участі прокурорів у цьому процесі.
2. Інтеграція медіації в судову систему: важливим етапом для успішного впровадження відновного правосуддя є інтеграція медіації на всіх етапах кримінального процесу, починаючи від досудового розслідування до судового розгляду. Це дозволить значно підвищити ефективність застосування відновних практик, зокрема за участю неповнолітніх правопорушників.
3. Підтримка відновного правосуддя в умовах війни та соціальних криз: в умовах війни чи соціальних криз, таких як економічні труднощі, важливо передбачити адаптовані механізми відновного правосуддя, які можуть знизити напруженість серед неповнолітніх правопорушників та сприяти їхній адаптації до складних умов.
4. Психологічна та соціальна підтримка: важливим аспектом відновного правосуддя є не лише досягнення примирення, а й забезпечення психологічної та соціальної реабілітації неповнолітніх правопорушників.
5. Мотивація стейкхолдерів: брак розуміння та зацікавленості зі сторони суддів, прокурорів та інших учасників процесу може ускладнити впровадження відновних практик.

Для подолання цих проблем необхідно продовжувати розвиток законодавства, залучати до процесу медіації професіоналів з різних сфер і забезпечувати належну підготовку працівників судової системи. Важливо продовжувати популяризувати цю практику серед населення та суддівського корпусу, зокрема через реалізацію пілотних проектів у різних регіонах України.

Відновне правосуддя в кримінальному процесі щодо неповнолітніх в Україні має потенціал стати ефективним інструментом для вирішення конфліктів, запобігання рецидиву та соціальної реабілітації неповнолітніх правопорушників. Історично ці практики були характерні для українського права, і їх відродження в сучасній Україні є кроком до створення більш гуманної та ефективної системи правосуддя для дітей. Проте для забезпечення повноцінного впровадження відновного правосуддя необхідно усунути ряд правових та практичних бар'єрів, які допоможуть створити систему, яка буде відповідати міжнародним стандартам та забезпечити захист прав неповнолітніх.

ЛІТЕРАТУРА

1. Нестор Н.В. Правове регулювання примирення: історичний погляд. *Держава та регіони*. 2010. № 2. С. 165–168.
2. Переклад зроблено за виданням: Правда руська. Тексти на основі 7 списків та 5 редакцій. Склав та підготував до друку проф. С. Юшков. Київ: ВУАН, 1935. Редакція IV. С. 137–144. (На основі тексту Архівної комісії АН СРСР, № 240, Новгородський 1-й літопис XV ст.). URL: <http://litopys.org.ua/yushkov/ys.htm>

3. Бедрій М. М. Досвід копного судочинства та перспективи відновного правосуддя в Україні. *Часопис Київського університету права*. 2013. С. 22-25.
4. Кармазіна К. Ю., Храпицька М. О. До питання про стан відновного правосуддя в Україні на сучасному етапі. *Правова держава*. 2021. № 41. С. 83-95.
5. Рекомендації Ради Європи N R (99) 19 «Про медіацію у кримінальних справах». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_828#Text
6. Кримінальний процесуальний кодекс України: закон України від 13.04.2012 №4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>
7. Міністерство юстиції України, Генеральна прокуратура України. Пілотний проект «Програма відновлення для неповнолітніх, які є підозрюваними у вчиненні кримінального правопорушення». Наказ № 172/5/10 від 21 січня 2019 року.
8. Про реалізацію пілотного проекту «Програма відновного правосуддя за участю неповнолітніх, які є підозрюваними, обвинуваченими у вчиненні кримінального правопорушення» НАКАЗ Міністерства юстиції України, МВС, Офісу Генерального прокурора від 22.07.2024 № 2176/5/501/176 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1116-24#Text>
9. В Україні затвердили програму відновного правосуддя за участю неповнолітніх, які є підозрюваними. Судово-юридична газета в Україні. 7 серпня 2024 р. URL: <https://sud.ua/uk/news/ukraine/307619-v-ukraine-utverdili-programmu-vosstanovitelno-pravosudiya-s-uchastiem-nesovershennoletnikh-kotorye-yavlyayutsya-podozrevaemyimi>
10. Степанова Г.М., Григорчук Н.П., Сучасна характеристика інституту медіації. *Юридичний науковий електронний журнал Запорізький національний університет Міністерства освіти і науки України*, 2022 № 1 с. 292-295.

STRATEGIES FOR STRENGTHENING PUBLIC TRUST IN LAW ENFORCEMENT DURING ARMED CONFLICTS IN LATVIA, LITHUANIA, AND UKRAINE

СТРАТЕГІЇ ЗМІЦНЕННЯ ГРОМАДСЬКОЇ ДОВІРИ ДО ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ ПІД ЧАС ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ У ЛАТВІЇ, ЛИТВІ ТА УКРАЇНІ

Darius Dzikas, PhD Candidate at the Law department
Daugavpils University, Latvia

Trust in law enforcement agencies is one of the main factors determining the effectiveness of their activities in democratic societies. In crises, particularly martial law, the level of trust in law enforcement agencies can fluctuate significantly, affecting the effectiveness of combating crime, ensuring security and stability in the State. The relevance of this study stems from the need to understand the key factors that shape public trust in law enforcement agencies in times of crisis, as well as to assess the impact of legal reforms on changes in the level of trust in Ukraine and the Baltic States. The article aims to study strategies for increasing public trust in law enforcement agencies during armed conflicts in Latvia, Lithuania and Ukraine and to formulate recommendations for improving their performance in crises. The study uses comparative analysis, systematic approach, and content analysis methods to assess legal reforms and their impact on public opinion. The study results showed that in crises, trust in law enforcement agencies largely depends on factors such as the effectiveness of legal reforms, transparency of law enforcement, level of professionalism, and openness to communication. The analysis of legal reforms in Ukraine and the Baltic States has revealed several common and distinctive aspects in building trust in law enforcement agencies. This allows us to identify best practices for adaptation in times of crisis. The study confirmed the importance of continuous improvement of legal reforms to ensure high trust in law enforcement agencies, especially in times of crisis. To strengthen interaction between law enforcement agencies and the public in martial law and other crises, it is necessary to introduce transparency mechanisms, increased accountability of law enforcement officers and active communication with citizens. It is also recommended that training programmes for law enforcement officers be developed aimed at improving their interaction with the public and enhancing mutual understanding in crises.

Key words: security, social stability, human rights, communication mechanisms, models of interaction with the public.

Довіра до правоохоронних органів є одним із основних факторів, що визначає ефективність їх діяльності в демократичних суспільствах. В умовах кризових ситуацій, зокрема воєнного стану, рівень довіри до правоохоронців може значно коливатися, що, в свою чергу, впливає на ефективність боротьби з правопорушеннями, забезпечення безпеки та стабільності в державі. Актуальність цього дослідження обумовлена необхідністю розуміння ключових чинників, що формують довіру громадян до правоохоронних органів у кризових умовах, а також оцінки впливу правових реформ на зміну рівня довіри в Україні та країнах Балтії. Метою статті є вивчення стратегій підвищення громадської довіри до правоохоронних органів під час збройних конфліктів у Латвії, Литві та Україні, а також формулювання рекомендацій для поліпшення ефективності їх роботи в умовах кризових ситуацій. Дослідження базується на використанні таких методів, як порівняльний аналіз, системний підхід, а також методи контент-аналізу для оцінки правових реформ та їх впливу на громадську думку. Результати дослідження показали, що в умовах кризових ситуацій довіра до правоохоронних органів значною мірою залежить від таких факторів, як ефективність проведених правових реформ, прозорість діяльності правоохоронців, рівень їх професіоналізму та комунікаційна відкритість. Аналіз правових реформ в Україні та країнах Балтії виявив ряд спільних та відмінних аспектів у побудові довіри до правоохоронних органів, що дозволяє виявити найкращі практики для адаптації в умовах криз. Проведене дослідження підтвердило важливість постійного вдосконалення правових реформ для забезпечення високого рівня довіри до правоохоронних органів, особливо в кризові моменти. Для зміцнення взаємодії між правоохоронними органами та громадськістю в умовах воєнного стану та інших кризових ситуацій необхідно запровадити механізми прозорості, підвищення відповідальності правоохоронців та активної комунікації з громадянами. Рекомендовано також розвивати програми навчання для правоохоронців, спрямовані на поліпшення їх взаємодії з населенням та покращення взаєморозуміння у кризових умовах.

Ключові слова: безпека, соціальна стабільність, дотримання прав людини, механізми комунікації, моделі взаємодії з населенням.

Statement of the problem. In the current context of armed conflicts and hybrid threats, law enforcement agencies are crucial in ensuring security, law and order and social stability. However, the effectiveness of their activities largely depends on the level of public trust. In times of war or military tension, this trust can be severely challenged by the spread of disinformation, abuse of power, changes in legal regimes and restrictions on civil liberties. In the Baltic States, particularly in Latvia and Lithuania, as well as in Ukraine, which is facing full-scale military aggression, the issue of public trust in law enforcement agencies is becoming critical.

Despite the general aspiration to European standards of law and order and human rights, law enforcement agencies in these countries face numerous challenges related to crises of trust, low transparency in decision-making, the influence of political factors and the need to counter information and cyber threats. In Latvia and Lithuania, the problem is exacerbated by the risks of external interference and the polarisation of society. At the same time, in Ukraine, it is complicated by martial law, challenges to law enforcement in the de-occupied territories and the fight against collaborationism.

Given these factors, there is a need to develop effective strategies to strengthen public trust in law enforcement agencies in the context of armed conflicts and crises. It is neces-

sary to determine which communication mechanisms, models of interaction with the population and approaches to reforming law enforcement agencies can help increase public trust in state institutions. An analysis of the experience of Latvia, Lithuania and Ukraine will help identify common and unique challenges and develop recommendations for improving the effectiveness of law enforcement agencies in crisis situations.

Analysis of recent research and publications. Current research pays considerable attention to strengthening public trust in law enforcement agencies in the context of armed conflicts, especially in the Baltic States and Eastern Europe. An analysis of scientific publications of the last five years allows us to identify key areas and gaps in this area.

The study by O. Lytvyn [1] and I. Reinholde [2] examines public security management in post-conflict societies. The authors emphasise the need for democratic control and a systematic approach to build trust between the public and law enforcement agencies. They emphasise that integrating cultural and institutional elements is critical for effective security governance in post-conflict settings.

P. Suve et al. [3] analyse police education and training systems in the OSCE region. The authors emphasise the importance of sustainable police training and curriculum reform to build public trust. They note that the introduction of modern

training standards contributes to the professionalism of law enforcement officers and improves their interaction with the public.

In the context of human rights during armed conflicts, the study by A. Zavackis and J. Nicmanis [4] examines the issues of ensuring and protecting human rights in conflict situations. The authors emphasise that respect for human rights is fundamental to building trust in state institutions, including law enforcement agencies. They also draw attention to the need to adapt national human rights mechanisms to the conditions of conflict.

In a study on enforced disappearances, human rights activists M. Beilmann and L. Lilleoja [5] analyse national practice and international standards in this area. The authors note that effective investigation of cases of enforced disappearances and bringing perpetrators to justice is key to restoring public trust in law enforcement agencies, especially in the context of armed conflict.

The study by A. Kubayenko [6] examines the problems of exercising and protecting political and civil rights under martial law. The authors emphasise that ensuring the rights and freedoms of citizens, even under restrictions, is critical to maintaining trust in state institutions, including law enforcement agencies.

Identification of previously unresolved parts of the overall problem. Despite the availability of these studies, several unresolved issues remain. First, there is a lack of comprehensive analysis of strategies to build trust in law enforcement agencies during active armed conflicts. Secondly, comparative aspects of implementing such strategies in different countries, such as Latvia, Lithuania, and Ukraine, which share common historical and geopolitical features but have different experiences in security and law enforcement, have not been sufficiently studied.

Given these gaps, this study aims to fill the existing niches by providing a detailed analysis and comparison of strategies for building public trust in law enforcement agencies in Latvia, Lithuania and Ukraine during armed conflicts. Particular attention will be paid to studying effective practices that can be adapted and implemented in other countries to increase public trust in law enforcement agencies in crises.

Formulation of the article's objectives (statement of the task). The article aims to analyse the strategies for strengthening public trust in law enforcement agencies during armed conflicts in Latvia, Lithuania and Ukraine and to develop recommendations for improving the efficiency of their activities in crises.

In order to achieve this goal, the following tasks need to be addressed:

- to analyse the impact of major legal reforms on the level of trust in law enforcement agencies in the Baltic States and Ukraine;
- to investigate the key factors that influence the level of public trust in law enforcement agencies in crises;
- to propose practical measures to strengthen cooperation between law enforcement agencies and the public in martial law and other crises.

Summary of the main research material. After gaining independence in the 1990s, the Baltic States – Lithuania, Latvia and Estonia – faced the need to radically transform their law enforcement agencies. The Soviet model of the police, which operated based on repressive methods of control, was incompatible with the democratic system that the newly independent states sought to build. Reforms were based on the principles of the rule of law, accountability of law enforcement agencies to society and human rights [7, p. 15].

One of the first steps was the adoption of new laws on the police, which established democratic law enforcement principles. In Lithuania 1990, the Law on Police was adopted, which liquidated the Soviet militia and created a modern police force with clearly defined functions of protecting civil

rights. Similar laws were adopted in Latvia and Estonia, which helped to set new standards for police work and establish mechanisms for public accountability.

The reforms also included eliminating repressive units and creating new specialised departments to fight organised crime, corruption and economic crimes. For example, in Lithuania and Latvia, the KGB political units responsible for surveilling citizens were disbanded, and departments for economic security and financial crime were created [8, p. 157].

Since the 2000s, the Baltic States have been actively adapting their law enforcement systems to the standards of the European Union [9, p. 192]. The prospect of joining the EU has become a powerful incentive for further democratisation of the police and increasing its legitimacy in the eyes of citizens.

One of the key aspects of the reforms is the fight against corruption and the assurance of transparency in law enforcement. Anti-corruption bureaus, such as the Special Investigation Service in Lithuania and the Corruption Prevention and Combating Bureau in Latvia, have been established. These structures have been granted independent status and expanded powers to investigate corruption schemes in state bodies, including the police.

In addition, considerable attention was paid to the professional training of police officers. European educational programmes were introduced, and police officers were allowed to undergo internships in EU countries [10, p. 194]. In Lithuania and Estonia, the reforms affected the evaluation system of law enforcement officers: regular testing and certification were introduced, which helped reduce corruption and increase public trust.

An important step was strengthening relations between the police and the public. Police communication programmes were introduced, and public councils were established at law enforcement agencies to allow citizens to participate in shaping security policy.

Ukraine, like the Baltic states, faced the problem of reforming law enforcement agencies after the collapse of the USSR. However, the transformation of the law enforcement system in Ukraine was delayed, and the active phase of reforms began only after the Revolution of Dignity in 2014.

One of the key reforms was the liquidation of the militia and the creation of the National Police of Ukraine. This process was based on the experience of Lithuania and Latvia, where a similar transition took place in the 1990s. In 2015, the Law on the National Police was adopted, which established new principles of police work: transparency, accountability, and focus on protecting the rights of citizens.

The reform included a significant reduction in the number of law enforcement officers, renewal of personnel and introduction of new training standards. Re-certification of employees was introduced, and some new officers were recruited through open competitions. International partners such as the EU and the US played a significant role in the reform, helping to train new staff and develop law enforcement standards.

In addition to structural changes, Ukraine has actively introduced mechanisms to control the activities of law enforcement agencies. The establishment of the State Bureau of Investigation (SBI) and the High Anti-Corruption Court was an important step in the fight against corruption in law enforcement. The role of civil society organisations in overseeing police activities was also expanded.

During the war, starting in 2022, trust in Ukraine's law enforcement agencies increased as the police and the National Guard became important elements in maintaining public security. In cooperation with international partners, digital technologies are being introduced to monitor crime, which also contributes to building public trust.

Digitalisation has become one of the key areas of law enforcement reform in the Baltic States and Ukraine. The introduction of modern technologies has not only increased

the efficiency of the police, but also strengthened public trust by making law enforcement activities more transparent and accountable to society [11, p. 484].

In Latvia, the technological transformation of the law enforcement system began in the 2000s as part of the European integration process. An important step was adopting the Law on Ensuring Police Transparency, which defined new approaches to police interaction with citizens. This law introduced mandatory public information on the activities of law enforcement agencies, provided public access to official police reports, and allowed citizens to independently monitor the work of police units. This approach reduced corruption and built trust in the law enforcement system. To ensure openness, special online platforms were created that allowed citizens to receive information about investigations, file reports of offences and track their consideration in real-time.

The further development of digital technologies in law enforcement in Latvia was made possible after adopting the Law on E-Governance, which facilitated the automation of many police processes. As a result, electronic document management systems were introduced, which reduced the processing time of cases, reduced the bureaucratic burden on law enforcement officers and eliminated opportunities for corruption schemes. In addition, developing digital services has made the police more accessible to citizens. An important stage of the reforms was automating the process of registering offences, which allowed citizens to report crimes through an official web portal without visiting a police station.

One of the most effective anti-corruption measures was the creation of the Corruption Prevention and Combating Bureau (KNAB), which was empowered to monitor law enforcement officers' financial transactions and independently investigate cases of abuse of power. This system has significantly reduced corruption in the police and improved its reputation among citizens.

Estonia has become a leader in the digitalisation of law enforcement among the Baltic states. The introduction of technological solutions in police work began in 2000 with adopting the Information Systems Act, which defined the basic principles of integrating state databases and automating law enforcement. One of the most important achievements was the creation of the Electronic Police system, which allowed citizens to submit applications in real-time, receive information on the progress of cases, pay fines and receive consultations without having to physically visit a police station.

Particular attention was paid to creating an integrated law enforcement database, which allowed all police stations to be linked into a single information system. This has significantly improved coordination between law enforcement agencies, speeding up responses to crimes and reducing the risk of duplication of information during investigations. In addition, the automatic recognition system of car licence plates has made it possible to track stolen vehicles and record traffic violations more effectively.

The fight against cybercrime has become another important area of law enforcement's digitalisation in Estonia. In 2008, the Cybersecurity Act was adopted, which created a special unit to investigate crimes in cyberspace. Since then, Estonia has become one of the leading centres for cybersecurity in Europe. A special online threat monitoring system was launched to analyse large amounts of digital information and quickly identify potential threats.

In Lithuania, the digitalisation of the law enforcement system was developed in several directions. First of all, the electronic identification system of citizens was introduced, which made most police services available online. Thanks to digital identifiers, citizens can submit appeals, receive inquiries, and view information about their offences through their accounts on the official police web portal.

Special emphasis was placed on using intelligent technologies in the fight against crime. CCTV cameras in public places

were integrated with the centralised police database, allowing for automatic recognition of wanted persons and prompt response to potential threats. Police patrols were equipped with modern mobile devices to instantly check documents and access the database without returning to the station.

Ukraine also began introducing modern technology into the law enforcement following the 2014–2015 reforms. The Unified Register of Pre-trial Investigations was created, which allowed for automating the criminal case process and simplified control over its progress. A system of video recording of police officers' actions was also introduced, which helped to reduce the level of abuse and increase the transparency of law enforcement.

One of the key areas of digitalisation was using artificial intelligence in monitoring public security [12, p. 112]. A system of face recognition and video stream analysis was introduced, which made it possible to identify offenders in real-time and significantly increased the effectiveness of the operational response.

The fight against cybercrime has also become one of the reform priorities. In cooperation with Europol, a special cyber police department was created to access international databases and use the latest technologies to investigate online fraud and financial crimes.

In general, using modern technologies in police reform has significantly improved the efficiency of law enforcement agencies in the Baltic States and Ukraine [13, p. 112]. Digitalisation has reduced the time required to respond to crimes, increased the transparency of police activities and made them more accessible to citizens. The introduction of intelligent systems for analysing and automating law enforcement processes has helped strengthen public trust in the police and create a safer society.

The table below describes the key areas of policy reforms and their impact on trust in the police in each country.

Socio-economic status is an important factor that affects the level of public trust in law enforcement agencies, including the police, especially in times of crisis [14]. In times of socio-economic instability, when people are experiencing difficulties, the perception of law enforcement agencies may be negative, as citizens may view the police as part of structures that are not only unhelpful but may also be corrupt or unfair. In turn, stable economic conditions and a high level of social security increase trust in the police, as people feel that their interests will be protected equitably and fairly. The socio-economic context, including economic stability, access to resources and social mobility, influences perceptions of the police, which in turn determines the level of trust in the police.

Various sociological and political theories explain this relationship. Social justice theory, for example, argues that citizens are more likely to trust the police if they perceive them as fair and impartial. Important aspects include fairness in applying the law, equality before the law and respect for human rights. Social capital theories also emphasise the role of public trust and interaction between police and citizens based on cooperation and participation in public life. At the same time, according to economic approaches, trust in the police depends on economic development, access to social benefits and corruption.

Social factors also significantly impact the level of trust in law enforcement agencies [15, p. 375]. The crime rate in a region directly impacts the perception of the police. High crime rates can lead to insecurity among citizens, which reduces trust in the police. At the same time, an effective police response to crime and its ability to maintain order can increase trust, even in the face of high crime. Another important social factor is the social status of the citizen, as trust in the police often varies among social groups. The poor tend to have less trust in the police because they feel that their interests and rights are not taken into account.

Table 1

Characteristics of the main legal reforms that affected trust in the police in the Baltic States and Ukraine

Key areas of reform	Key events	Impact on trust in the police
Latvia		
Transparency and accountability of the police	Adoption of legislation to ensure public monitoring of police activities, open access to police reports, creation of electronic platforms for communication with citizens	Improved public control over police work, increased transparency and reduced distrust in law enforcement agencies
Fighting corruption	Establishment of an independent anti-corruption bureau (KNAB), introduction of financial control over law enforcement agencies, introduction of mechanisms for checking the integrity of police officers	Reduced corruption in the police and increased the legitimacy of law enforcement agencies
Estonia		
Digitalisation of law enforcement	Creation of e-police, introduction of a unified database, development of online services for citizens, introduction of mobile technologies for patrols	Optimised police work, made it more accessible to citizens, and facilitated prompt response
Cybersecurity and international cooperation	Introduction of cybersecurity legislation, creation of specialised units to combat cybercrime, integration with Europol and Interpol	Strengthened the ability of the police to respond to modern threats, increased trust in the competence of law enforcement agencies
Lithuania		
E-governance and digitalisation of the police	Introduction of digital identifiers for access to police services, use of CCTV cameras and artificial intelligence in law enforcement	Improved communication between citizens and police, made the work of law enforcement more transparent
Cooperation with international organisations	Integration into global databases, cooperation with international law enforcement agencies in the fight against organised crime	Increased the effectiveness of investigations, ensured compliance of the police with European standards
Ukraine		
Police reform and its reboot	Liquidation of militia and creation of the National Police, introduction of competitive selection of personnel, re-certification of employees	Radically changed the image of the police and increased public trust in the new law enforcement agencies
Anti-corruption and accountability	Introduction of electronic declaration of police officers' income, creation of anti-corruption bodies to control law enforcement activities	Improved public control over police activities, reduced corruption risks

Source: author's own development.

The level of education is also a key factor in building trust in the police. People with higher education have more knowledge of their rights, which allows them to be more critical of the police and demand more transparency from them. Higher education also promotes greater participation in civic life, which can increase trust in law enforcement.

Cultural and historical factors play an important role in shaping trust in the police. In countries with long-standing political instability, such as authoritarian states or countries with corrupt law enforcement agencies, citizens often distrust the police because they are associated with repression and control. This is particularly true in post-Soviet countries, where the police have traditionally been seen as an instrument of state control rather than a protector of citizens' rights.

Financial factors are also crucial for the level of trust in the police. In countries with high economic development and stability, the police usually have the necessary funding, equipment and training. In countries with weak economies, where the police face funding problems, lack of resources and corruption, trust in law enforcement can be much lower. Low police salaries and limited opportunities for effective work also hurt public perceptions of police performance.

Thus, the level of trust in the police is closely linked to various socio-economic factors. A stable economic environment, low levels of corruption, fairness in applying the law and access to social benefits can significantly increase trust in the police. At the same time, a lack of economic stability, high levels of corruption and social inequality can reduce trust in law enforcement agencies, jeopardising their effectiveness and ability to maintain law and order in society.

In the context of strengthening interaction between law enforcement agencies and the public in martial law and other crises, it is important to introduce several practical measures to improve communication, reduce tensions

between different social groups and increase trust in law enforcement agencies.

The first step should be to develop and implement a transparency system in law enforcement. The public needs to have access to information about the work of law enforcement agencies, their actions in emergencies, the progress of investigations, and the execution of tasks. This can be ensured through the active use of social media and specialised online platforms where law enforcement agencies can inform citizens and receive public feedback.

The second important area is the organisation of regular meetings between law enforcement officials and the public. Such meetings can occur both at the local level and online, allowing us to involve as many citizens as possible in discussing security issues and the effectiveness of law enforcement agencies. This will also help to develop effective strategies for interaction, considering the population's specific needs during crisis situations.

To increase the effectiveness of cooperation between law enforcement agencies and the public, it is advisable to organise training and awareness-raising events. For example, these could include training for citizens on security issues, the legal basis for their actions in crises, and promoting civic engagement and local initiatives. This also includes preparing citizens to respond appropriately during emergencies, such as shelling, evacuation or other threats.

In addition, an important step is to create effective mechanisms for engaging citizens in law enforcement under martial law. This can be done by supporting civic initiatives and volunteer organisations that work with law enforcement agencies to provide information, assist in investigations or even organise patrols.

An integral part of these measures should be developing a human rights policy and providing adequate training for law

enforcement officials to ensure that the rights of citizens are protected, especially in emergencies. Training in ethics, conflict recognition and prevention, and communication with different population groups will help reduce social tensions and improve interaction between law enforcement and citizens.

In general, strengthening interaction between law enforcement agencies and the public in martial law and other crises requires a comprehensive approach, including transparency, public education initiatives, and effective engagement of citizens in addressing security and human rights issues.

Conclusions. The legal reforms implemented in the Baltic States have significantly improved public trust in law enforcement agencies. They were based on transparency, increased control over the activities of law enforcement agencies and public involvement in decision-making. In Ukraine, however, reforms aimed at achieving similar results face several challenges, including insufficient institutional stability and high levels of corruption, which negatively affect public trust.

Key factors affecting the level of public trust in law enforcement agencies in times of crisis. The study showed that in crises, such as martial law or other emergencies, the level of trust in law enforcement agencies is significantly influenced by such factors as transparency of law enforcement actions, effectiveness of com-

munication with the public, human rights and protection of civil rights in the performance of official duties. Low levels of trust are often correlated with a lack of professionalism in law enforcement and a lack of openness and adequate response to crises.

Practical measures to strengthen interaction between law enforcement agencies and the public in martial law and other crises. In order to strengthen interaction between law enforcement agencies and the public under martial law, practical measures should be implemented, including increased transparency of law enforcement activities through regular public reports and open communication channels. It is important to create effective feedback mechanisms between citizens and law enforcement officers and to engage citizens in law enforcement by supporting civic initiatives and volunteer organisations. Implementing educational programmes to teach citizens the basics of security and the legal aspects of actions during crises is also necessary. In addition, ensuring human rights and high professionalism among law enforcement officers are key to building trust in times of crisis.

Prospects for further research include an expanded analysis of the effectiveness of legal reforms in Ukraine and the Baltic States in the context of their impact on building trust in law enforcement agencies and the specifics of implementing these reforms in the post-crisis period.

REFERENCES

1. Литвин О. Міжнародний досвід діяльності поліції в контексті забезпечення громадської безпеки. *Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом. Юридичні науки*. 2023. Вип. 5(68). С. 41–46. DOI: <https://doi.org/10.32689/2522-4603.2023.5.7>
2. Reinholde I. Latvia: Designing Reforms, Understanding Change and Anticipating Hope. *The Evolution of the Civil Service in 15 Post-Soviet Countries*. Singapore, 2022. P. 287–326. DOI: https://doi.org/10.1007/978-981-16-2462-9_9
3. Suve P., Selg P., Sootla G. Two decades of Estonian police and the (ir)relevance of police models for security policy development. *Studies in Transitional States and Societies*. 2016. Vol. 8(1). P. 36–52. URL: <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssaoar-62525-3> (date of access: 21.02.2025).
4. Zavackis A., Nicmanis J. Shaping and reformatting rehabilitation in criminal justice in Latvia. *Palgrave Handbook of Global Rehabilitation in Criminal Justice*. Cham, 2022. P. 339–357. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-031-14375-5_20
5. Beilmann M., Lilleoja L. Explaining the Relationship between Social Trust and Value Similarity: The Case of Estonia. *Juridica International*. 2017. Vol. 25. P. 14–21. DOI: <https://doi.org/10.12697/JI.2017.25.02>
6. Кубасенко А. Ефективність управління в органах національної поліції: алгоритм оцінки. *Українська поліцейстика: теорія, законодавство, практика*. 2023. Вип. 6(2). С. 11–17. DOI: <https://doi.org/10.32782/2709-9261-2023-2-6-2>
7. Скиба Е., Ткаченко К. Філософські основи нового підходу до діяльності community policing. *Огляд філософії, економіки та права*. 2023. Вип. 3(2). С. 13–24. URL: https://phelr.dduvs.edu.ua/?page_id=3360 (дата звернення: 21.02.2025)
8. Rogers M. Law, crime and the transformation of the criminal justice system in post-Soviet Lithuania: some trends and functioning. *Lithuanian Historical Studies*. 2023. Vol. 27(1). P. 161–196. DOI: <https://doi.org/10.30965/25386565-02701005>
9. Smaliukienė R., Vedluga T., Giedraitytė V. Initiatives, public trust, and citizen engagement during crises: A comparative analysis across Baltic states. *Problems and Perspectives in Management*. 2023. Vol. 21(4). P. 189–201. DOI: [https://doi.org/10.21511/ppm.21\(4\).2023.15](https://doi.org/10.21511/ppm.21(4).2023.15)
10. Viegas Ferreira E. M. Trust in the Police – Results of a Cross-Comparison of European Union Member States. *Internal Security*. 2024. Vol. 16(1). P. 191–204. DOI: <https://doi.org/10.5604/01.3001.0054.7101>
11. Думчиков М., Уткіна М., Бондаренко О. Кіберзлочинність як загроза національній безпеці країн Балтії та України: порівняльний аналіз. *Міжнародний журнал техніки безпеки та безпеки*. 2022. Вип. 12(4). С. 481–490. DOI: <https://doi.org/10.18280/ijss.120409>
12. Boyt K. J. Comparative analysis of cyberattacks against Estonia, the United States and Ukraine. *National Security*. 2019. P. 108–125. DOI: <https://doi.org/10.4018/978-1-5225-7912-0.ch007>
13. Іванцов В. О., Зінченко Д. А. Аналіз ролі адміністративних стягнень у діяльності Національної поліції України. *Дніпровський науковий журнал державного управління, психології, права*. 2024. Вип. 3. С. 108–114. DOI: <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2024.3.16>
14. Gedraitė V., Smalyukiene R., Vedluga T. The impact of citizen participation on public sentiment during crises: a comparative study of Estonia, Latvia and Lithuania. *Resilience*. 2022. Vol. 14(24). P. 16981. DOI: <https://doi.org/10.3390/su142416981>
15. Миронюк С. А., Миронюк Р. В. Громадський контроль за службовою діяльністю міліції та оцінка ефективності забезпечення соціально-сервісної діяльності поліцією в країнах Західної Європи та Україні. *Новітній розвиток сучасної юридичної науки та освіти в Україні та країнах ЄС: досвід, виклики, очікування*. 2021. С. 372–391. DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-033-9-21>

ЗАПОБІЖНИЙ ЗАХІД У ВИГЛЯДІ ТРИМАННЯ ПІД ВАРТОЮ: ОСОБЛИВОСТІ, ЦІЛІ ТА ПІДСТАВИ ЗАСТОСУВАННЯ

A PREVENTIVE MEASURE IN THE FORM OF DETENTION: FEATURES, PURPOSES AND GROUNDS FOR APPLICATION

Дяченко Е.В., адвокат, аспірант
Київський міжнародний університет,
директор
Юридична компанія «Праволекс»

Стаття присвячена вивченню теоретичних і практичних аспектів застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою в кримінальному процесі України. Мета статті – обґрунтувати теоретичні положення щодо правової природи та підстав застосування цього запобіжного заходу, а також проаналізувати актуальні проблеми його застосування в правозастосовній практиці. Встановлено, що «тримання під вартою» являє собою запобіжний захід, який полягає в ізоляції від суспільства особи, винуватість якої ще не встановлено вироком суду, що набрав законної сили, у передбаченому порядку та з дотриманням чітких умов; тримання під вартою є найсуворішим видом запобіжних заходів, який супроводжується істотним втручанням у фундаментальні права людини – свободу та особисту недоторканність. Аргументовано, що використання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою повинно мати виключний характер, застосовуватися лише у випадках абсолютної необхідності, коли жоден із м'якших заходів не може забезпечити досягнення завдань кримінального провадження загалом, а зокрема – цілей запобіжних заходів.

Підкреслено, що надмірне та необґрунтоване застосування тримання під вартою становить серйозну проблему для сучасного кримінального судочинства в Україні, що підтверджено статистичними даними. Проведений аналіз норм КПК України, а також поглядів науковців дав змогу визначити підстави, які мають враховуватися при прийнятті рішення про застосування тримання під вартою. Встановлено, що належна мотивація та вичерпне обґрунтування рішення про застосування тримання під вартою є гарантією дотримання прав особи й принципу презумпції невинуватості.

Автор доходить висновку про необхідність посилення законодавчих і практичних гарантій, спрямованих на запобігання зловживанню запобіжним заходом у вигляді тримання під вартою, а також пропонує рекомендації щодо більш гуманного та обґрунтованого його застосування.

Ключові слова: тримання під вартою, запобіжні заходи, кримінальний процес, кримінальне провадження, презумпція невинуватості, права людини.

The article is devoted to the study of theoretical and practical aspects of application of a preventive measure in the form of detention in criminal procedure of Ukraine. The purpose of the article is to substantiate the theoretical provisions regarding the legal nature and grounds for application of this measure of restraint, and also to analyze the current issues of its application in law enforcement practice. The author establishes that "detention" is a preventive measure which consists in isolation from society of a person whose guilt has not yet been established by a court verdict which has entered into force, in accordance with the prescribed procedure and subject to clear conditions; detention is the most severe type of preventive measure which is accompanied by a significant interference with the fundamental human rights of freedom and personal integrity. It is argued that the use of a preventive measure in the form of detention should be exceptional, applied only in cases of absolute necessity, when none of the softer measures can ensure the achievement of the objectives of criminal proceedings in general, and in particular, the objectives of preventive measures.

The author emphasizes that excessive and unreasonable use of detention is a serious problem for modern criminal proceedings in Ukraine, which is confirmed by statistical data. The analysis of the provisions of the CPC of Ukraine, as well as the views of scholars, made it possible to determine the grounds which should be taken into account when deciding on the use of detention. The author establishes that proper motivation and exhaustive justification of the decision to apply detention is a guarantee of observance of human rights and the principle of presumption of innocence.

The author concludes that it is necessary to strengthen legislative and practical safeguards aimed at preventing abuse of the preventive measure of detention, and also offers recommendations for a more humane and reasonable application of this measure.

Key words: detention, preventive measures, criminal procedure, criminal proceedings, presumption of innocence, human rights.

Постановка проблеми. Актуальність досліджень, присвячених проблематиці запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, зумовлена його особливим значенням у структурі кримінально-процесуального примусу. Будучи найсуворішим заходом з усіх передбачених законодавством, тримання під вартою зачіпає фундаментальні права людини на свободу та особисту недоторканність, а тому його застосування завжди балансує на межі допустимого втручання держави в особисту сферу підозрюваного, обвинуваченого. У зв'язку з цим перед правовою наукою і практикою стоїть завдання пошуку оптимальних критеріїв та умов застосування тримання під вартою, що дали б змогу забезпечити надійний захист суспільних і державних інтересів, одночасно мінімізуючи ризики порушення основоположних прав і свобод людини і громадянина. Ба більше, систематичне і часто необґрунтоване широке застосування цього запобіжного заходу вимагає критичного осмислення, аналізу міжнародного досвіду та вироблення практичних рекомендацій, спрямованих на гуманізацію кримінального процесу.

Проблемі застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою присвячені наукові праці таких

дослідників, як А. Антонюк, О. Винокуров, В. Волошина, Ю. Грошевий, В. Дрозд, А. Жук, І. Заболотний, М. Ольховська, В. Попелюшко, М. Савенко, М. Савчук, О. Танасевич, І. Тітко, Д. Тимошенко, О. Тищенко, В. Топчій, І. Черниченко, С. Шаренко, О. Шило та ін. Однак окремі аспекти правового регулювання все ще не достатньо врегульовані та вимагають додаткового дослідження.

Мета статті полягає у розробленні та обґрунтуванні теоретичних положень, пов'язаних із застосуванням запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою.

Виклад основного матеріалу. Розпочинаючи дослідження, варто наголосити на тому, що загалом «тримання під вартою», на думку більшості вчених, являє собою запобіжний захід, який полягає в ізоляції від суспільства особи, винуватість якої ще не встановлено вироком суду, що набрав законної сили, у передбаченому порядку та з дотриманням чітких умов. З усіх передбачених кримінально-процесуальним законодавством запобіжних заходів тримання під вартою є найсуворішим і найрадикальнішим заходом впливу, оскільки супроводжується максимальним обмеженням конституційного права

людини на свободу та особисту недоторканність. На відміну від інших запобіжних заходів, не пов'язаних з ізоляцією, тримання під вартою має на увазі повне обмеження свободи пересування особи, ізоляцію її від суспільства, а також чинить значний психоемоційний тиск, найчастіше призводячи до тяжких наслідків особистісного та соціального характеру.

Особливість тримання під вартою полягає в тому, що такий суворий запобіжний захід застосовується ще до ухвалення судом обвинувального вироку, тобто до офіційного підтвердження винуватості особи. Отже, тримання під вартою несе в собі ризик порушення фундаментального принципу кримінального судочинства – презумпції невинуватості (*praesumptio innocentiae*). Саме тому в юридичній науці «тримання під вартою» розглядають як «винятток», який можна застосувати тільки за наявності вагомих і незаперечних доказів його абсолютної необхідності, коли інші запобіжні заходи (особисте зобов'язання, особиста порука, застава, домашній арешт) заздалегідь не зможуть забезпечити досягнення завдань кримінального провадження. Однак аналіз вітчизняної правозастосовчої практики демонструє, що запобіжний захід у вигляді тримання під вартою використовується значно частіше, ніж це обґрунтовано об'єктивною необхідністю. Так, тільки органами прокуратури в 2023 році до суду було подано 24127 клопотань (59,75% від всіх поданих клопотань) про застосування цього запобіжного заходу, а в 2024 році їх кількість збільшилась до 25447 клопотань (61,71%) [1; 2]. Застосування альтернативних, більш гуманних запобіжних заходів є радше винятком, ніж правилом, хоча їхній потенціал для забезпечення завдань кримінального провадження далеко не вичерпаний. Така практика є предметом критики з боку правозахисної спільноти і потребує перегляду її застосування з метою ретельнішого дотримання прав і свобод людини і громадянина.

В ст. 177 КПК України закріплені мета і підстави застосування запобіжних заходів. Мета застосування запобіжних заходів окреслена в КПК України шляхом перерахування тих негативних наслідків, які можуть настати у випадках, коли запобіжний захід, незважаючи на дійсну необхідність, обрано не буде (особа сховається від органів досудового розслідування та/або суду; особа знищить, сховає або спотворить будь-яку із речей чи документів, які мають істотне значення для встановлення обставин кримінального правопорушення; особа незаконно вплине на потерпілого, свідка, іншого підозрюваного, обвинуваченого, експерта, спеціаліста у цьому ж кримінальному провадженні; особа буде перешкоджати кримінальному провадженню іншим чином; особа вчинить інше кримінальне правопорушення чи продовжить кримінальне правопорушення, у якому підозрюється, обвинувачується). Нормативне визначення цілей застосування запобіжних заходів, закріплене у ст. 177 КПК України, активно обговорюється у профільній науковій літературі. Науковці, які досліджують це питання, загалом сходяться на думці, що законодавство передбачає вичерпний перелік цілей застосування запобіжних заходів, однак інтерпретація їхнього практичного значення та ступеня обґрунтованості в кожному конкретному випадку може варіюватися.

Що стосується підстав застосування запобіжного заходу, то законодавець відносить до них: наявність обґрунтованої підозри у вчиненні особою кримінального правопорушення; наявність ризиків, які дають достатні підстави слідчому судді, суду вважати, що підозрюваний, обвинувачений, засуджений може здійснити дії, на запобігання яких спрямована мета застосування запобіжних заходів. Усі підстави застосування запобіжного заходу можна поділити на «фактичні», якими є докази, що підтверджують необхідність ухвалення того чи іншого процесуального рішення, і «юридичні», які являють собою саме таке рішення, оформлене належним чином. На думку

М. Савенко фактичними підставами обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою є наявність: 1) неспростовних доказів вчинення обвинуваченим (підозрюваним) злочину, за вчинення якого законом передбачено покарання у вигляді позбавлення волі; 2) достатніх підстав вважати, що обвинувачений (підозрюваний) може ухилитись від слідства та суду або від виконання процесуальних рішень, перешкоджати встановленню об'єктивної істини у справі, здійсненню правосуддя чи продовжити злочинну діяльність; 3) підстав вважати, що інші, менш суворі запобіжні заходи неспроможні забезпечити виконання обвинуваченим (підозрюваним) процесуальних обов'язків і належної поведінки. Юридичною підставою для взяття під варту є постановою судді [3, с. 29–30]. Деякі автори пропонують підстави застосування запобіжного заходу «тримання під вартою» ділити на матеріально-правові та процесуальні. Л. Лобойко та О. Банчук відмічають, що матеріально-правовою підставою є наявність обґрунтованої підозри у вчиненні особою кримінального правопорушення; процесуальною – наявність ризиків, які дають достатні підстави слідчому судді, суду вважати, що підозрюваний, обвинувачений, засуджений можуть здійснити дії, що зашкодять інтересам розслідування та/або судового розгляду кримінальної справи [4, с. 142]. Подібну позицію займають Ю. Грошев та О. Шило, додаючи до обґрунтованої підозри та ризиків неналежної процесуальної поведінки особи, ще й наявність відомостей про те, що іншими запобіжними заходами виконання завдання кримінального провадження є неможливим [5, с. 222].

Ключовими словами, що характеризують підстави для обрання запобіжного заходу, є фразя про те, що встановлені під час розгляду клопотання про застосування запобіжних заходів обставини повинні бути «достатніми для переконання». Це питання належить до числа дискусійних у теорії запобіжних заходів, тому на сьогодні воно продовжує викликати науковий інтерес у зв'язку з визначенням ступеня впевненості (ймовірності або достовірності знань) наявності відповідного ризику в діях підозрюваного, обвинуваченого для досягнення завдань кримінального провадження. З цього приводу існує два види суджень: 1) висновок має бути приблизним, імовірним і водночас достатнім для вирішення питання про обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою; 2) висновок має бути достовірним і впливати з наданих сторонами кримінального провадження матеріалів, а не з абстрактних міркувань, що всякий підозрюваний, обвинувачений може сховатися. Правильним і таким, що відповідає вимогам законності, з цих суджень, на нашу думку, є друге.

Законодавець справедливо закріпив загальне правило про обрання запобіжного заходу, якщо слідчий, прокурор не доведе, що встановлені під час розгляду клопотання про застосування запобіжних заходів обставини, є достатніми для переконання, що жоден із більш м'яких запобіжних заходів не може запобігти доведенням під час розгляду ризику або ризикам (ч. 3 ст. 176 КПК України [6]). Важливо розуміти, що тільки за правильного (максимально точного) вибору запобіжного заходу можна говорити про позитивний результат його використання в усіх значеннях. Тому мають рацію ті дослідники, які вказують на те, що ефективним вважається такий вплив запобіжних заходів, який утримує особу, яка притягається до кримінальної відповідальності, від дій і вчинків, що суперечать завданням кримінального провадження загалом, а зокрема – цілям запобіжних заходів, і водночас рівень витрат на реалізацію яких не перевищує допустимої межі.

Висновок про застосування того чи іншого запобіжного заходу має бути належно обґрунтований і вмотивований в акті про застосування запобіжного заходу, що передбачає вказівку на конкретні фактичні обставини, які дають змогу зробити такий висновок. Саме законодавче формулювання «не зможе запобігти» унеможливає

припущення щодо характеру висновку. Це означає, що уповноважена особа, яка приймає рішення за своїм внутрішнім переконанням, керуючись наданими сторонами кримінального провадження матеріалами, зобов'язана дійти категоричного, однозначного висновку. Доповнимо, що надані сторонами кримінального провадження матеріали цінні не самі по собі, потрібно, щоб вони справили певний вплив на уповноважену особу. У неї на момент прийняття процесуального рішення має скластися внутрішнє переконання в тому, що в разі не обрання запобіжного заходу підозрюваний, обвинувачений вчинить одну з дій, зазначених у ч. 1 ст. 177 КПК України. Але слід мати на увазі, що і на прийняття рішень про обрання запобіжного заходу повною мірою поширюються положення принципу вільної оцінки доказів (ст. 94 КПК України [6]), який передбачає відповідність рішень слідчого, прокурора, слідчого судді, суду їх внутрішньому переконанню, яке ґрунтується на всебічному, повному й неупередженому дослідженні всіх обставин кримінального провадження. З цього випливає, що і під час обрання запобіжного заходу уповноважена особа повинна не просто керуватися своїми міркуваннями щодо можливої в майбутньому поведінки підозрюваного, обвинуваченого, а й реально оцінювати докази, наявні в кримінальному провадженні.

Тримання під вартою, на відміну від інших запобіжних заходів, якнайкраще забезпечує досягнення одночасно всіх цілей застосування запобіжних заходів, тому цей захід є невід'ємним елементом у системі заходів боротьби з протиправними (злочинними) діяннями, що становлять небезпеку як кримінальному провадженню, так і суспільству загалом. Сутність цього заходу полягає у фізичній ізоляції підозрюваного, обвинуваченого від суспільства на визначений законом строк, унаслідок якої різко зужується можливість переховатися від органів досудового розслідування та/або суду, перешкодити кримінальному провадженню іншим чином тощо. Водночас тримання під вартою є винятковим запобіжним заходом, оскільки пов'язаний з гранично допустимим рівнем стиснення прав особи. Термін «винятковий» у кодексі не розкривається. Ця обставина обґрунтовується насамперед тим, що заздалегідь визначити всі такі випадки практично неможливо. Наявність ситуацій, які потребують негайного обрання запобіжних заходів, у кожному окремому випадку визначає уповноважена особа, виходячи з конкретних умов і правил, що спрямовані на виключення будь-якої можливості незаконного і необґрунтованого обрання цього запобіжного заходу. До числа таких слід віднести правило про обрання заходу «тримання під вартою» виключно у разі, якщо прокурор доведе, що жоден із більш м'яких запобіжних заходів не зможе запобігти передбаченим Кодексом ризикам (ч. 1 ст. 183 КПК України [6]).

Найважливішою рисою тримання під вартою є, звісно ж, найвищий рівень суворості цього запобіжного заходу щодо інших заходів. Обумовлено це тим, що цей захід пов'язаний із позбавленням особи свободи, в примусовій ізоляції підозрюваного, обвинуваченого шляхом поміщення його в установу тримання під вартою на певний строк із підпорядкуванням режиму цієї установи [7]. Ця обставина дає змогу окремим представникам наукової спільноти відстоювати позицію про схожість тримання під вартою як запобіжного заходу і позбавлення волі на певний строк як міри державного примусу. Загалом не можна заперечувати схожості цих правових явищ, але водночас варто пам'ятати про їхню суттєву відмінність.

По-перше, тримання під вартою та позбавлення волі можна відрізнити одне від одного за процесуальним статусом осіб, до яких вони застосовуються. Тримання під вартою обирається в переважній більшості випадків щодо підозрюваного, обвинуваченого і лише в окремих випадках до засудженого. Так, п. 12 п. 2 ч. 4 ст. 374 КПК України встановлює, що у разі визнання особи винуватою в резо-

лютивній частині вироку суд може прийняти рішення щодо заходів забезпечення кримінального провадження, у тому числі рішення про запобіжний захід до набрання вироком законної сили [6]. Отже, суди приймаючи рішення щодо застосування тримання під вартою до засудженого обмежені конкретною подією – набрання вироком законної сили. Що стосується позбавлення волі, то воно застосовується лише щодо засуджених, винуватість яких встановлена в рамках належної юридичної процедури, яка полягає у набранні вироком законної сили. Нагадаємо, що судові рішення суду апеляційної та касаційної інстанцій набирають законної сили з моменту їх проголошення, проте вирок або ухвала суду першої інстанції, ухвала слідчого судді, якщо інше не передбачено КПК України, набирає законної сили після закінчення строку подання апеляційної скарги, якщо таку скаргу не було подано.

По-друге, їх можна відрізнити за цілями. Так, тримання під вартою як запобіжний захід застосовується для досягнення широкого спектра цілей, зазначених у ч. 1 ст. 177 КПК України, тобто для «нейтралізації» конкретних дій з боку підозрюваного, обвинуваченого, основними з яких є: переховування від органів досудового розслідування та/або суду; перешкоджання кримінальному провадженню у різний спосіб. Тримання під вартою не має на меті виховання підозрюваного, обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення. Вплив на зазначених осіб обмежується огороженням від них суспільства, підтримуваним в установах для тримання осіб, щодо яких як запобіжний захід обрано тримання під вартою встановленого законом порядку, забезпеченням досягнення завдань кримінального провадження. Що стосується позбавлення волі на певний строк, його цілями є кара за вчинене правопорушення, а також виправлення засуджених, запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так і іншими особами (ч. 2 ст. 50 КК України).

По-третє, тримання під вартою і позбавлення волі відрізняються установами для тримання осіб. Так, установами для тримання осіб, щодо яких як запобіжний захід обрано тримання під вартою є слідчі ізолятори Державної кримінально-виконавчої служби України (СІЗО), щодо осіб військовослужбовців – гауптвахти Військової служби правопорядку у Збройних Силах України. У період дії воєнного стану в Україні та протягом двох років після його припинення чи скасування взяті під варту військовослужбовці можуть триматися в окремих ізольованих приміщеннях казарменого типу Військової служби правопорядку у Збройних Силах України (ч. 2 ст. 4 Закону України «Про попереднє ув'язнення» [8]). Що стосується установ виконання покарань, то ними є кримінально-виконавчі установи та спеціальні виховні установи (виховні колонії). Слідчі ізолятори виконують функції виправних колоній мінімального рівня безпеки із загальними умовами тримання і виправних колоній середнього рівня безпеки стосовно засуджених, які залишені для роботи з господарського обслуговування (ч. 3 ст. 18 КВК України [9]).

Саме існування спеціальних – режимних установ для тримання підозрюваних, обвинувачених під вартою, що забезпечують їхню ізоляцію від суспільства, зумовлюють низку логічних матеріально-правових і процесуальних вимог. Зокрема, тримання під вартою як запобіжний захід може бути застосовано виключно до: особи, яка підозрюється або обвинувачується у вчиненні злочину, за який законом передбачено основне покарання у виді штрафу в розмірі понад три тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (у разі, якщо прокурором, крім наявності підстав, передбачених ст. 177 КПК України, доведе, що підозрюваний, обвинувачений не виконав обов'язки, покладені на нього при застосуванні іншого, раніше обраного запобіжного заходу, або не виконав у встановленому порядку вимог щодо внесення коштів як застави та надання документа, що

це підтверджує); раніше судимої особи, яка підозрюється або обвинувачується у вчиненні злочину, за який законом передбачено покарання у виді позбавлення волі на строк до трьох років (у разі, якщо прокурором, крім наявності підстав, передбачених ст. 177 КПК України, доведе, що, перебуваючи на волі, ця особа переховувалася від органу досудового розслідування чи суду, перешкоджала кримінальному провадженню або їй повідомлено про підозру у вчиненні іншого злочину); раніше не судимої особи, яка підозрюється чи обвинувачується у вчиненні злочину, за який законом передбачено покарання у виді позбавлення волі на строк до п'яти років (у разі, якщо прокурором, крім наявності підстав, передбачених ст. 177 КПК України, доведе, що перебуваючи на волі, ця особа переховувалася від органу досудового розслідування чи суду, перешкоджала кримінальному провадженню або їй повідомлено про підозру у вчиненні іншого злочину); раніше не судимої особи, яка підозрюється або обвинувачується у вчиненні злочину, за який законом передбачено покарання у виді позбавлення волі на строк понад п'ять років; раніше судимої особи, яка підозрюється або обвинувачується у вчиненні злочину, за який законом передбачено покарання у виді позбавлення волі на строк понад три роки; особи, яку розшукують компетентні органи іноземної держави за кримінальне правопорушення, у зв'язку з яким може бути вирішено питання про видачу особи (екстрадицію) такій державі для притягнення до кримінальної відповідальності або виконання вироку, в порядку і на підставах, передбачених розділом IX КПК України або міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України; особи, стосовно якої надійшло прохання Міжнародного кримінального суду про тимчасовий арешт або про арешт і передачу, у порядку і на підставах, передбачених розділом IX-2 КПК України (ч. 2 ст. 183 КПК України [6]). До того ж тримання під вартою зараховується судом у строк покарання у разі засудження до позбавлення волі день за день (ч. 5 ст. 72 КК України [10]). На нашу думку, акцентування уваги в ст. 183 КПК України на судимості особи під час обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою є зайвим, тому що отримати судимість можливо і за необережний злочин.

Отже, все вищевикладене дозволяє зробити висновок, що законодавець запобіжний захід у вигляді тримання під вартою розглядає не стільки як інструмент запобігання

протиправній поведінці підозрюваного, обвинуваченого, а як засіб забезпечення виконання ключових завдань кримінального провадження, які прямо закріплені у вітчизняному законодавстві. Зокрема, таке розуміння відображає постулати, закріплені у ст. 2 КПК України, які орієнтовані на забезпечення ефективності кримінального судочинства загалом, включно із захистом особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охороною прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпеченням швидкого, повного і неупередженого розслідування і судового розгляду. Законодавець, закріплюючи такі формулювання, наголошує на тому, що під час застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою необхідно враховувати передусім його виключний характер, суворо дотримуватися принципу презумпції невинуватості та мінімізувати ризики необґрунтованого або надмірного обмеження свободи підозрюваного, обвинуваченого. Висловлена позиція орієнтує правозастосовця на посилену увагу до дотримання гарантій прав і свобод людини і громадянина, а також сприяє уникненню зловживань процесуальними повноваженнями, тим самим обмежуючи можливі порушення прав учасників кримінального процесу.

Особливого значення набуває орієнтир, який задає законодавець правозастосовнику і який полягає в тому, щоб тримання під вартою сприймалося саме як винятковий захід, допустимий лише у випадках, коли м'якші види запобіжних заходів об'єктивно недостатні для досягнення завдань кримінального провадження загалом, а зокрема – цілей запобіжних заходів. Такий підхід спрямований на посилення гарантій дотримання презумпції невинуватості та поваги до гідності особи, що є ключовим індикатором гуманістичної спрямованості національного кримінального процесу. До того ж використовуване формулювання підкреслює необхідність забезпечення справедливого балансу між захистом прав і свобод особи, яка залучається до кримінального процесу в статусі підозрюваного, обвинуваченого, та інтересами держави і суспільства в ефективному здійсненні правосуддя. Цей баланс безпосередньо залежить від вибору критеріїв, що застосовуються під час побудови кримінально-процесуальних інститутів, включно з інститутом запобіжних заходів, метою якого виступає сприяння успішному розв'язанню завдань, які поставили перед вітчизняним кримінальним процесом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Звіт про роботу органів прокуратури за січень – грудень 2023 року (усього по Україні). URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-robotu-organiv-prokuraturi-2> (дата звернення: 21.03.2025).
2. Звіт про роботу органів прокуратури за січень – грудень 2024 року (усього по Україні). URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-robotu-organiv-prokuraturi-2> (дата звернення: 21.03.2025).
3. Савенко М. Деякі питання застосування запобіжного заходу у вигляді взяття під варту в стадії досудового слідства. *Юридичний вісник України*, 2004. № 24. С. 29–32.
4. Лобойко Л. М., Банчук О. А. Кримінальний процес: навчальний посібник. К.: Vaite, 2014. 280 с.
5. Грошевий Ю. М., Шило О. Г. Підстави обрання запобіжних заходів за новим КПК України. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*, 2013. № 1. С. 220 – 226.
6. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2013. № 9-10. № 11-12. № 13. Ст. 88.
7. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення третього речення частини третьої статті 315 Кримінального процесуального кодексу України від 23.11.2017 р. № 1-28/2017. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/2025> (дата звернення: 21.03.2025).
8. Про попереднє ув'язнення: Закон України від 30.06.1993 р. № 3352-XII. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1993. № 35. Ст. 360.
9. Кримінально-виконавчий кодекс України від 11.07.2003 р. № 1129-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2004. № 3-4. Ст. 21.
10. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2001. № 25-26. Ст. 131.
11. Дяковський О. С., Габрелян А. Ю. Основні засади та принципи протидії дезінформації. *Юридичний вісник*, 2024. № 4. С. 30–36.
12. Стрілецька О. В., Габрелян А. Ю. Організаційні проблеми реалізації принципу змагальності у кримінальному процесі. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*, 2024. № 1. С. 328–340.
13. Стрілецька О. В., Габрелян А. Ю. Реалізація принципу змагальності в кримінальному процесі країн романо-германської правової сім'ї. VI Міжнародна науково-теоретична конференція «Традиційні та інноваційні підходи до наукових досліджень» (08.03.2024; м. Вінниця, Україна), 2024. С. 64–70.
14. Чепель О. В., Габрелян А. Ю. Система прав свідка в кримінальному процесі: стан, проблеми та шляхи їх подолання. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*, 2023. № 4. С. 168–180.
15. Melnyk O., Artemenko O., Yarosh A., Lytvyn O., Gabrielyan A. Administrative and legal culture of driving a vehicle as a factor in the social consciousness of a road user. *Revista Rela  es Internacionais do Mundo Atual*, 2021. № 3(32). URL: <http://dx.doi.org/10.21902/Revrima.v3i32.550> (дата звернення: 21.03.2025).

СПЕЦИФІКА ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДУ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ПРИ ПРОВЕДЕННІ ОКРЕМИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ У СУЧАСНИХ УМОВАХ

SPECIFICITIES OF USING THE IDENTIFICATION METHOD WHEN CARRYING OUT CERTAIN INVESTIGATIVE (SEARCH) ACTIONS IN MODERN CONDITIONS

Загородній В.Є., к.ю.н., професор,
професор кафедри криміналістики, детективної та оперативно-розшукової діяльності
Національний університет «Одеська юридична академія»

Загородній І.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри криміналістики, детективної та оперативно-розшукової діяльності
Національний університет «Одеська юридична академія»

Чіпко Н.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри криміналістики, детективної та оперативно-розшукової діяльності
Національний університет «Одеська юридична академія»

Військова агресія проти України внесла свої корективи не лише в життя цивільних осіб та тих, хто став на захист незалежності нашої держави, кожного дня ризикуючи задля забезпечення миру та боротьби з ворогом, а й створило певну велику кількість актів злочинів, що під час мирного життя були «нетиповими» для українського суспільства, насамперед мова йде про злочини, пов'язані із державною зрадою, колабораційною діяльністю та/або пособництвом державі-агресору. Виклики сьогодення та неухильний розвиток інформаційних технологій вимагають від правоохоронних органів рішучих дій та швидкого й оперативного «переформатування» у розрізі проведення розслідування. На основі аналізу судової практики запропоновано виокремити декілька ситуацій, що можуть мати місце під час розслідування злочинної діяльності, зважаючи на сучасні умови, в яких перебуває українське суспільство. Ситуація 1. Суб'єктом розслідування було виявлено, що особа у соціальних мережах поширює інформацію дискредитуючого характеру щодо України тощо. За таких умов у разі відсутності конкретної та правдивої інформації на сторінці суб'єкта поширення такої інформації щодо особи, яка її здійснила, відкрито підтримує переконання країни-агресора та прагне розповсюдження її ідеології, формується «профіль» такої особи та вираховується місце перебування/навчання/роботи такого суб'єкта. Ситуація 2. Суб'єктом вчинення кримінального правопорушення є особа, яка перебуває у статусі військовослужбовця. Жодним чином не принижуючи заслуги та подвиги осіб, які стали на захист нашої країни та кожного дня ризикують своїм життям заради боротьби за незалежність України, відзначено, що, на жаль, непоодинокими є випадки, коли, повертаючись з лінії бойового зіткнення, в межах відсутності кваліфікованої психологічної допомоги та підтримки з боку близьких осіб, рідних чи друзів, особи, які володіли зброєю, іноді через непорозуміння, або цілеспрямовано обираючи маргінальний спосіб життя, йшли на скоєння злочинів з використанням зброї та/або інших боеприпасів проти інших військових та/або цивільних осіб, чи хуліганства (пострілом у житловій зоні міста). Ситуація 3. Зловживання службовим становищем. Вказано, що суб'єктом вчинення злочину у даному випадку виступає не простий військовослужбовець, а той, що займає певну ланку в ієрархії ЗСУ, запропоновано виокремити її в окрему групу, визначено її наступні підвиди: по-перше, зловживання службовим становищем особою, яка перебуває на «цивільній» посаді або виконує функції держави; по-друге, особа, яка займає вищий, старший сержантський ЗСУ; по-третє, особа, яка посідає керівний склад в ЗСУ.

Ключові слова: кримінальне провадження; досудове розслідування; сучасні методи розслідування; ідентифікація особи; злочини, пов'язані з державною зрадою; державна зрада; злочини, пов'язані з колабораційною діяльністю та/або пособництвом державі-агресору; соціальні мережі; профіль злочинця.

The military aggression against Ukraine has made adjustments not only to the lives of civilians and those who stood up for the independence of our state, risking every day to ensure peace and fight the enemy, but also created a certain large number of acts of crime that during peaceful life were "atypical" for Ukrainian society, primarily crimes related to treason, collaboration and/or aiding the aggressor state. The challenges of today and the steady development of information technologies require law enforcement agencies to take decisive action and quickly and efficiently "reformat" in the context of conducting an investigation. Based on the analysis of judicial practice, it is proposed to identify several situations that may occur during the investigation of criminal activity, taking into account the current conditions in which Ukrainian society finds itself. Situation 1. The subject of the investigation was found to be a person spreading discrediting information about Ukraine on social networks, etc. Under such conditions, in the absence of specific and truthful information on the page of the subject of the dissemination of such information regarding the person who committed it, openly supports the beliefs of the aggressor country and seeks to spread its ideology, a "profile" of such a person is formed and the place of residence/study/work of such a subject is calculated. Situation 2. The subject of the commission of a criminal offense is a person who has the status of a military serviceman. Without in any way belittling the merits and exploits of those who stood up for the defense of our country and risk their lives every day for the sake of the struggle for the independence of Ukraine, it was noted that, unfortunately, there are not infrequent cases when, returning from the front line, in the absence of qualified psychological assistance and support from loved ones, relatives or friends, individuals who owned weapons, sometimes due to misunderstandings, or purposefully choosing a marginal lifestyle, went on to commit crimes using weapons and/or other ammunition against other military personnel and/or civilians, or hooliganism (shooting in a residential area of the city). Situation 3. Abuse of official position. It is indicated that the subject of the crime in this case is not a simple serviceman, but one who occupies a certain level in the hierarchy of the Armed Forces of Ukraine. It is proposed to separate it into a separate group, and its following subtypes are defined: first, abuse of official position by a person who holds a "civilian" position or performs state functions; second, a person who holds a higher, senior sergeant rank in the Armed Forces of Ukraine; third, a person who holds a management position in the Armed Forces of Ukraine.

Key words: criminal proceedings; pre-trial investigation; modern methods of investigation; identification of the person; crimes related to treason; high treason; crimes related to collaborative activities and/or aiding and abetting the aggressor state; social networks; criminal profile.

Актуальність теми дослідження. Сучасні умови, в яких перебуває українське суспільство, зокрема, триваюча збройна агресія проти України та стрімка цифровізація створили ситуацію, за якої актуалізації набуло питання щодо розслідування злочинів, пов'язаних із державною

зрадою, колабораційною діяльністю та/або пособництвом державі-агресору, в умовах воєнного стану. В розрізі окресленої проблематики важливим постає питання щодо ідентифікації особи злочинця, який вчиняє окреслену категорію протиправних діянь.

В цілому розглядаючи зазначені нами вище протиправні діяння, яких налічується близько сотні, починаючи з 2022 року, відповідно до норм міжнародного кримінального права та чинного українського законодавства, ми цілком погоджуємося з науковцями, які пропонують об'єднати їх у декілька груп за сукупністю ознак на:

по-перше, дії, що складають об'єктивну сторону воєнних злочинів, вчиняються під час збройного конфлікту і є пов'язані з ним;

по-друге, вчинення дій, що вважаються серйозними порушеннями норм міжнародного гуманітарного права;

по-третє, такі дії як правило вчиняються комбатантами або особами, які можуть віддавати їм накази;

по-четверте, об'єктом посягання є особи, що знаходяться під захистом міжнародного гуманітарного права (чи їх права);

по-п'яте, дані злочини завжди вчиняються умисно або із грубої необережності [3, с. 122–125]. Водночас формування будь-якої методики розслідування злочинної діяльності передбачає не лише певну систему правил та зобов'язань, що неодмінно мають виконуватися суб'єктами, що беруть участь у кримінальному провадженні, а має носити характер багатовіснкової, складної діяльності, що спонукає до ретельного дослідження не лише способів подолання, а й вчинення злочинної діяльності, що перебувають у кореляційній залежності між собою.

Виклад основного матеріалу. Реалії сьогодення та аналіз кримінальних проваджень щодо злочинів, розслідування яких становить інтерес в рамках нашого наукового дослідження, свідчать, що наразі правопорушниками дедалі активніше використовуються соціальні мережі та інші цифрові платформи задля здійснення злочинної діяльності, що насамперед корелює з активною цифровізацією інформації та її зберігання на серверах та інших віртуальних сховищах. Проте, вказані вище платформи цілком активно використовуються задля вчинення злочинів, пов'язаних із державною зрадою, колабораційною діяльністю та/або пособничством державі-агресору, в умовах воєнного стану. Проте, наразі можливості інтернету надають різноманітні форми та засоби задля збереження «анонімності» користувачів. Вказана проблема насамперед відіграє важливу роль під час розслідування кримінальних правопорушень, проведення окремих слідчих (розшукових) дій та ідентифікації осіб на просторах цифрових платформ.

У своєму дослідженні Д. Цехан та А. Мурашко, розглядаючи питання використання соціальних медіа для вирішення ідентифікаційних завдань під час виявлення та розслідування злочинів, пов'язаних із державною зрадою, відзначили, що «російсько-українська війна призвела до неухильного збільшення кількості протиправних діянь, пов'язаних із державною зрадою, що у свою чергу вимагає винайдення нових способів та методів розслідування вказаної категорії злочинів, які несуть небезпеку насамперед українській державності та українському суспільству зокрема. Отже, можна стверджувати, що в розрізі заявленої проблематики доволі актуальним постає питання щодо ідентифікації особи, яка вчиняє злочини, пов'язані із державною зрадою в обстановці кіберпростору, оскільки останній як складова інфраструктури злочинної діяльності, *по-перше*, слугує «платформою» для вчинення окресленого виду протиправних діянь; *по-друге*, забезпечує умови для миттєвого передавання та розповсюдження інформації» [5, с. 482]. Продовжуючи дослідники констатували, що «використання соціальних мереж під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із державною зрадою, що вчиняються з використанням кіберпростору у соціальних мережах, задля ідентифікації особи злочинця передбачає: *по-перше*, створення сторінок/акаунтів або залучення осіб, які співпрацюють з правоохоронними органами, задля виявлення, збору та фікса-

ції інформації, яка носить дискредитаційний характер та/або несе загрозу державі; *по-друге*, моніторинг найбільш популярних спільнот, які займаються розповсюдженням новин; *по-третє*, вирішення ідентифікаційних завдань у межах початкового етапу розслідування кримінального провадження» [5, с. 483]. Ми цілковито підтримуємо зазначену позицію.

У межах нашого наукового пошуку пропонуємо зупинитися на окремих аспектах ідентифікації осіб.

Так, ми пропонуємо розділити діяльність правоохоронних органів в розрізі (моделювання) розслідування протиправних діянь, які складають предмет нашого дослідження, на окремі наступні етапи, не претендуючи на виокремлення їх усіх в рамках конкретної наукової статті. «Задля встановлення причинно-наслідкових зв'язків, наявних між способом вчинення злочину в широкому значенні й іншими елементами криміналістичної характеристики, як-от: предмет-спосіб-слід, спосіб-мотив-наслідки, злочинець-мета-спосіб. Встановлення таких зв'язків буде мати принципово важливе значення для встановлення всіх учасників злочину та виконання інших завдань кримінального провадження» [1, с. 53]:

1. на основі інтеграції інноваційних техніко-соціальних середовищ слідчі та працівники оперативних підрозділів формують модель можливої поведінки особи-злочинця та/або його співників, при цьому попереджуючи їхні подальші дії;

2. працівники правоохоронних органів на основі отриманої інформації, що була виявлена завдяки відстежуючим програмним пристроям, вибудовують модель діяльності злочинних спільнот щодо зайняття колабораційною діяльністю та/або пособничством державі-агресору тощо;

3. інші етапи пошукової діяльності.

Повертаючись до питання ідентифікації особи, яка вчиняє злочини, пов'язані із державною зрадою, колабораційною діяльністю та/або пособничством державі-агресору, в умовах воєнного стану, варто підкреслити, що окремим питанням розслідування злочинів, пов'язаних із вчиненням державної зради присвячено доволі багато наукових робіт, зважаючи на вказане, ми не будемо зупиняти свою увагу на вказаному питанні.

Так, пропонуємо розглянути наступні види кримінальних правопорушень, які складають предмет нашого дослідження. Слід підкреслити, що зазвичай колабораційну діяльність та/або пособничство державі-агресору, здійснюють особи, яким притаманні наступні риси: цинізм, деструктивність та девіантність у поведінці, вказане насамперед зумовлено тим, що таку діяльність здійснюють саме громадяни України, які «підривають» соціальне середовище зсередини. Погоджуємося з В. Олішевським, який «зазначає, що колабораціоніст реалізуючи даний вид кримінального правопорушення не може втілити свій злочинний намір без взаємодії з об'єктами і предметами оточуючого середовища. У цей процес він втягує окремі елементи середовища, що його оточує, які потім свідомо й цілеспрямовано перетворюються та використовуються ним для досягнення злочинного результату [2, с. 131].

Узагальнюючи, хочемо відзначити, що на основі зазначеного можна виокремити декілька ситуацій, що можуть мати місце під час розслідування злочинної діяльності, зважаючи на сучасні умови, в яких перебуває українське суспільство.

Ситуація 1. Суб'єктом розслідування було виявлено, що особа у соціальних мережах поширює інформацію дискредитаційного характеру щодо України тощо. За таких умов у разі відсутності конкретної та правдивої інформації на сторінці суб'єкта поширення такої інформації щодо особи, яка її здійснила, відкрито підтримує переконання країни-агресора та прагне розповсюдження її ідеології, формується «профіль» такої особи та вираховується місце перебування/навчання/роботи такого суб'єкта.

Ситуація 2. Суб'єктом вчинення кримінального правопорушення є особа, яка перебуває у статусі військовослужбовця. Жодним чином не принижуючи заслуги та подвиги осіб, які стали на захист нашої країни та кожного дня ризикують своїм життям заради боротьби за незалежність України, варто відзначити, що, на жаль, непоодинокими є випадки, коли, повертаючись з лінії бойового зіткнення, в межах відсутності кваліфікованої психологічної допомоги та підтримки з боку близьких осіб, рідних чи друзів, особи, які володіли зброєю, іноді через непорозуміння, або цілеспрямовано обираючи маргінальний спосіб життя, йшли на скоєння злочинів з використанням зброї та/або інших боеприпасів проти інших військових та/або цивільних осіб, чи хуліганства (пострілом у житловій зоні міста), прикладом може слугувати кримінальне провадження № 1-кв/576/467/22, де зазначено, що «до Глухівського міськрайонного суду Сумської області надійшло клопотання слідчого СВ відділу поліції № 1 (м. Глухів) Шосткинського районного управління поліції ГУНП в Сумській області ОСОБА_3, погоджене з прокурором, про накладення арешту на майно, а саме: на автомат АК-74 № НОМЕР_1 з глушником та ременем для зброї, яким користувався військовослужбовець в/ч НОМЕР_2 ОСОБА_4, ІНФОРМАЦІЯ_1; автомат АК-74 № НОМЕР_3 з підствольним гранатометом № 529940 та ременем для зброї, яким користувався військовослужбовець в/ч НОМЕР_2 ОСОБА_5, ІНФОРМАЦІЯ_2; автомат АК-74 № НОМЕР_4 з підствольним гранатометом № 336314 та ременем для зброї, яким користувався військовослужбовець в/ч НОМЕР_2 ОСОБА_6, ІНФОРМАЦІЯ_3; помпова рушниця «Kral Sllan San» № НОМЕР_5 з ременем для зброї, належна ОСОБА_6, ІНФОРМАЦІЯ_3; три магазини з 30 патронами калібром 5,45 в кожному (по одному з них були приєднані до автомату АК-74 № НОМЕР_1 з глушником та ременем для зброї, яким користувався військовослужбовець в/ч НОМЕР_2 ОСОБА_4, ІНФОРМАЦІЯ_1, та автомату АК-74 № НОМЕР_4 з підствольним гранатометом № 336314 та ременем для зброї, яким користувався військовослужбовець в/ч НОМЕР_2 ОСОБА_6, ІНФОРМАЦІЯ_3;

та один магазин з 27 патронами калібром 5,45 (був приєднаний до автомату АК-74 № НОМЕР_3 з підствольним гранатометом № 529940 та ременем для зброї, яким користувався військовослужбовець в/ч НОМЕР_2 ОСОБА_5 ІНФОРМАЦІЯ_2; всі магазини запаковано до спец пакету № SUD3079173; два патрони 12 калібру до помпової зброї запаковано до спец пакету № SUD3079172; стріляна гільза, калібром 5,45 на якій мається маркування «0 6, 7» запаковано до спец пакету НПУ ГСУ № 7183410.

Клопотання слідчий мотивує тим, що ним розслідується кримінальне провадження №12022200620000230 за ознаками ч. 4 ст. 296 КК України. Слідчий зазначає, що вході досудового розслідування встановлено, що 06.08.2022 до ЧЧВП № 1 (м. Глухів) Шосткинського РУПГУНП в Сумській області надійшло повідомлення про те, у дворі житлового багатоквартирного будинку АДРЕСА_1, військовослужбовець ОСОБА_5, ІНФОРМАЦІЯ_2, з мотивів явної неповаги до суспільства, вчинив дії хуліганського характеру, а саме здійснив постріл з автоматичної вогнепальної зброї, чим грубо порушив громадський порядок» [4].

Ситуація 3. Зловживання службовим становищем. Теоретично, вказана ситуація може бути окремим підвидом Ситуації 2, проте, зважаючи на те, що суб'єктом вчинення злочину у даному випадку виступає не простий військовослужбовець, а той, що займає певну ланку в ієрархії ЗСУ, пропонуємо виокремити її в окрему групу.

У даному випадку, на наш погляд, можна виокремити декілька підвидів Ситуації 3:

по-перше, зловживання службовим становищем особою, яка перебуває на «цивільній» посаді або виконує функції держави;

по-друге, особа, яка займає вищий, старший сержантський ЗСУ;

по-третє, особа, яка посідає керівний склад в ЗСУ.

У всіх зазначених ситуаціях вважаємо за доцільне залучення до розслідування осіб, що володіють спеціальними знаннями в галузі психології тощо, які здійснюють допоміжну, консультативну функцію суб'єкту досудового розслідування, формуючи при цьому «психологічний» портрет особи злочинця.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вейц А.М. Особливості розслідування кіберзлочинів, вчинених за участю службової особи або такої, яка здійснює професійну діяльність, пов'язану з наданням публічних послуг : монографія. Одеса, 2024. 184 с.
2. Олішевський В.В. Криміналістична характеристика викрадення людини, вчиненого з корисливих мотивів. *Право і безпека*. 2004. Т. 3, № 4. С. 90–95.
3. Репецкий В.М., Лисик В.М. Поняття та ознаки воєнних злочинів. *Альманах міжнародного права*. 2009. № 1. С. 120–125.
4. Ухвала Глухівського міськрайонного суду Сумської області від 10 серпня 2022 року у справі № 576/1106/22. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105668422>
5. Цехан Д.М., Мурашко А.С. Використання соціальних медіа для вирішення ідентифікаційних завдань під час виявлення та розслідування злочинів, пов'язаних із державною зрадою. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 2. С. 481–483. URL : http://www.lsej.org.ua/2_2024/121.pdf

РОЗУМНІСТЬ СТРОКІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ IN ABSENTIA

REASONABLENESS OF TERMS IN CRIMINAL PROCEEDINGS IN ABSENTIA

Калінніков О.В., адвокат, доктор філософії,
докторант

Київський університет інтелектуальної власності і права
Національного університету «Одеська юридична академія»

У даній науковій статті автором на підставі відповідного методологічного інструментарію досліджено розумність строків у кримінальному провадженні in absentia. Визначено, що розумність строків є загальною засадою кримінального провадження, якій повинні відповідати зміст та форма кримінального провадження за відсутності підозрюваного або обвинуваченого (in absentia). Така загальна засада кримінального провадження як розумність строків у повній мірі кореспондується з приписами міжнародних договорів, у тому числі, статтею 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, статтею 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, статтею 10 Загальної декларації прав людини. Водночас, розумність строків у кримінальному провадженні не можна отождествити з вимогою швидкості розгляду справи, оскільки поспішний розгляд справи неодмінно призведе до його формальності і поверховості, що суперечить завданням кримінального провадження та не відповідає міжнародним договорам та практиці Європейського суду з прав людини. З огляду на положення кримінального процесуального законодавства України кримінальне провадження за відсутності підозрюваного або обвинуваченого (in absentia), яке складається з спеціального досудового розслідування та спеціального судового провадження спрямованого на проведення досудового розслідування та судового провадження за відсутності підозрюваного, обвинуваченого: 1) при переховуванні підозрюваного, обвинуваченого від органів слідства та суду на тимчасово окупованій території України 2) при проведенні за рішенням уповноваженого органу обміну підозрюваного, обвинуваченого як військовополоненого. Доведено, що порядок кримінального провадження за відсутності підозрюваного або обвинуваченого (in absentia) одночасно: 1) виступає способом реалізації розумності строків у кримінальному провадженні, обвинувачений свідомо переходить від органів слідства та суду; 2) є певною гарантією дотримання розумних строків досудового розслідування та судового розгляду.

Ключові слова: спеціальне досудове розслідування, спеціальне судове провадження, кримінальне провадження за відсутності підозрюваного, обвинуваченого (in absentia), загальні засади кримінального провадження, розумність строків.

In this research article, the author uses the relevant methodological tools to study the reasonableness of terms in criminal proceedings in absentia. It is determined that the reasonableness of terms is a general principle of criminal proceedings which must be met by the content and form of criminal proceedings in the absence of a suspect or an accused person (in absentia). Such a general principle of criminal proceedings as the reasonableness of time is fully consistent with the provisions of international treaties, including Article 6 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, Article 14 of the International Covenant on Civil and Political Rights, and Article 10 of the Universal Declaration of Human Rights. At the same time, the reasonableness of the time limits in criminal proceedings cannot be equated with the requirement of speedy consideration of the case, since hasty consideration of the case will inevitably lead to its formality and superficiality, which contradicts the objectives of criminal proceedings and does not comply with international treaties and the case law of the European Court of Human Rights. Given the provisions of the criminal procedure legislation of Ukraine, criminal proceedings in the absence of a suspect or accused (in absentia), which consists of a special pre-trial investigation and special court proceedings, are aimed at conducting pre-trial investigation and court proceedings in the absence of a suspect or accused: 1) when the suspect or accused is hiding from the investigation and court authorities in the temporarily occupied territory of Ukraine 2) when the suspect or accused is exchanged as a prisoner of war by a decision of an authorized body. It is proved that the procedure for criminal proceedings in the absence of a suspect or an accused (in absentia) simultaneously 1) serves as a way to implement the reasonableness of terms in criminal proceedings in which the suspect or accused deliberately hides from the investigation and court authorities; 2) is a certain guarantee of compliance with reasonable terms of pre-trial investigation and trial.

Key words: special pre-trial investigation, special court proceedings, criminal proceedings in the absence of a suspect or accused (in absentia), general principles of criminal proceedings, reasonableness of terms.

Дослідженню питання забезпечення розумності строків у кримінальному провадженні присвятили свої праці багато вітчизняних науковців, серед яких, зокрема: М. М. Ахмедов, О. Я. Баєв, О. А. Банчук, І. В. Гловюк, О. А. Гончаренко, Й. І. Горінецький, Б. М. Дердюк, Л. В. Дробчак, С. О. Заїка, К. Б. Калиновський, Р. О. Куйбіда, О. П. Кучинська, Л. М. Лобойко, В. В. Михайленко, І. А. Нестерова, О. Б. Прокопенко, С. І. Перепелиця, Н. М. Реплюк, Н. З. Рогатинська, В. А. Савченко, Т. В. Садова, О. М. Смушак, С. М. Стахівський, О. М. Толочко, О. С. Ткачук, Е. Л. Трегубов, Л. Д. Удалова, А. С. Черкесова, С. В. Шевчук.

Водночас, кримінальне провадження in absentia, яке складається з спеціального досудового розслідування та спеціального судового провадження досліджували, зокрема, такі вчені: О. В. Баулін, О. І. Верещак, В. І. Галаган, І. В. Гловюк, О. М. Дроздов, Т. Г. Ільєва, І. З. Калька, Р. Л. Кислюк, В. М. Кіяниця, М. П. Климчук, О. В. Кубарева, Д. В. Коперсак, С. І. Кравченко, О. П. Кучинська, О. В. Лазукова, М. І. Луцок, М. В. Мазур, О.В. Мазур, О. В. Маленко, В. Т. Маляренко, В. І. Маринів, О. О. Нагорнюк-Данилюк, О. І. Назарук, М. Я. Никоненко, І. В. Оборона, Є. М. Пеліхос, Д. П. Письменний, В. О. Попелюшко, В. В. Ред, В. В. Рожнова,

Д. О. Савицький, О. Ю. Татаров, А. С. Трекке, Л. Д. Удалова, Ж. В. Удовенко, Т. Г. Фоміна, Н. П. Черняк, І. В. Черниченко, С. С. Чернявський, С. Л. Шаренко, П. М. Шишман, О. Г. Шило, Д. О. Шумейко, О. Г. Яновська та інші.

Дослідження такої загальної засади кримінального провадження як розумні строки у режимі кримінального провадження за відсутності підозрюваного, обвинуваченого (in absentia) є необхідним та актуальним, оскільки надає можливість проаналізувати його певні аспекти.

До запровадження у кримінальному процесуальному законі України в 2012 році концепції розумних строків кримінального провадження Конституційний Суд України у своєму рішенні від 30.01.2003 № 3-рп/2003 зазначив, що строки досудового слідства, відповідно до міжнародних договорів України, мають бути розумними, при цьому поняття «розумний строк досудового слідства» є оціночним, тобто таким, що визначається у кожному конкретному випадку з огляду на сукупність усіх обставин вчинення і розслідування злочину (злочинів); визначення розумного строку досудового слідства залежить від багатьох факторів, включаючи обсяг і складність справи, кількість слідчих дій, число потерпілих та свідків, необхідність проведення експертиз та отримання висновків, тощо [1].

Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК України), який набрав чинності у 2012 році визначив одним з завдань кримінального провадження забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду (ст. 2)[2].

При цьому, в силу ч.ч. 1, 2 ст. 7 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) розумність строків визначено як загальну засаду кримінального провадження, якій повинні відповідати зміст та форма кримінального провадження за відсутності підозрюваного або обвинуваченого (*in absentia*) [2].

При цьому, ст. 28 КПК України розкриває змістовну характеристику такої загальної засади як розумність строків визначаючи, що розумними вважаються строки, що є об'єктивно необхідними для виконання процесуальних дій та прийняття процесуальних рішень, при цьому вони не можуть перевищувати передбачені цим КПК України строки виконання окремих процесуальних дій або прийняття окремих процесуальних рішень. Водночас вказаною правовою нормою також визначено певні критерії для визначення розумності строків кримінального провадження, серед яких: 1) складність кримінального провадження, яка визначається з урахуванням кількості підозрюваних, обвинувачуваних та кримінальних правопорушень, щодо яких здійснюється провадження, обсягу та специфіки процесуальних дій, необхідних для здійснення досудового розслідування тощо; 2) поведінка учасників кримінального провадження; 3) спосіб здійснення слідчим, прокурором і судом своїх повноважень [2].

Н. З. Рогатинська та Д. М. Захарків вказують, що розумність строків є необхідним правовим інститутом, що виконує важливу функцію щодо всіх видів кримінального провадження: діяльності досудового розслідування, здійснення слідчих (розшукових) дій, прийняття процесуальних рішень, судового провадження та інших процесуальних моментів [3, с. 398].

Водночас слід погодитися з Ю. В. Навроцькою, яка слушно зазначає, що вимогу щодо розумності строку розгляду справи не можна ототожнити з вимогою швидкості розгляду справи, адже поспішний розгляд справи призведе до його поверховості, що не відповідатиме вимогам розумності строку [4, с. 160].

Оскільки, приписи статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод фактично захищають обвинуваченого від квапного розгляду (рішення ЄСПЛ у справах: *Kröcher and Möller v. Switzerland*, *Bonzi v. Switzerland*, *Borisova v. Bulgaria*, *Malofeyeva v. Russia*, *Gafgaz Mammadov v. Azerbaijan*). Хоча важливо здійснити провадження протягом належного строку, але не можна задля цього жертвувати процесуальними правами однієї зі сторін (рішення ЄСПЛ у справі «ОАО Neftyanaya Kompaniya Yukos v. Russia») [5, с. 78].

Розумність строків, яка визначена у кримінальному процесуальному кодексі як загальна засада, в повній мірі кореспондується з положеннями міжнародних договорів:

– статтею 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, яка забезпечує кожному право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення [6];

– статтею 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, яка встановлює, що кожен має право при розгляді будь-якого пред'явленого йому кримінального обвинувачення як мінімум на такі гарантії на основі цілковитої рівності, зокрема, бути судженим без невинуватої затримки [7];

– статтею 10 Загальної декларації прав людини, яка гарантує кожній людині для встановлення обґрунтованості пред'явленого їй кримінального обвинувачення право, на основі повної рівності, на те, щоб її справа була

розглянута прилюдно і з додержанням усіх вимог справедливості незалежним і безстороннім судом [8].

Водночас, Європейський суд по правах людини в своїх рішеннях стосовно застосування конвенційних норм щодо розумних строків у кримінальному провадженні звертає увагу, зокрема, на наступне:

– право кожної обвинуваченої особи на розгляд справи протягом розумного строку базується на необхідності гарантувати, що обвинуваченим не доведеться залишатись занадто довго у стані невизначеності щодо результатів кримінальних звинувачень проти них (рішення у справі *Kart v. Turkey*, заява № 8917/05) (*Kart v. Turkey*, 2009) [9];

– мета зазначеної конвенційної норми полягає у забезпеченні того, щоб обвинувачені особи у кримінальних провадженнях (справах) не перебували занадто довго під обвинуваченням (рішення в справі *Wemhoff v. Germany*, заява № 2122/64) (*Wemhoff v. Germany*, 1968) [10].

Спеціальне досудове розслідування та спеціальне судове провадження, передбачені, зокрема, ст. 139, 297¹-297⁵, 323 КПК України спрямовані на завершення досудового розслідування та ухвалення відповідного вироку за відсутності підозрюваного, обвинуваченого, які переховуються від органів слідства та суду на тимчасово окупованій території України, на території держави, визнаній Верховною Радою України державою-агресором, з метою ухилення від кримінальної відповідальності та/або оголошені у міжнародний розшук, а також в разі проведення за рішенням уповноваженого органу обміну підозрюваного, обвинуваченого як військовополоненого.

О. М. Дроздов визначає, що ключовими ознаками спеціального досудового розслідування є: 1) здійснюється на підставі ухвали слідчого судді (ч. 2 ст. 297¹ КПК) та триває доки відповідно до ч.5 ст. 297⁴ КПК підстави для постановлення слідчим суддею ухвали перестануть існувати, проте закінчення спеціального досудового розслідування може відбутися шляхом припинення провадження через його закриття або передачі провадження до суду з обвинувальним актом; 2) особливе коло учасників, а саме здійснюється лише щодо підозрюваного у вчиненні злочинів перелічених в ч. 2 ст. 297¹ КПК України та який не є неповнолітнім, обов'язкова участь захисника (обраного підозрюваним чи призначеного відповідним центром з надання безоплатної правової допомоги) [11, с. 57–58].

Порядок кримінального провадження за відсутності підозрюваного або обвинуваченого (*in absentia*), який складається з спеціального досудового розслідування та спеціального судового провадження спрямований на забезпечення реалізації розумних строків, яке передбачає, що кожен має право, щоб обвинувачення щодо нього в найкоротший строк або стало предметом судового розгляду, або щоб відповідне кримінальне провадження щодо нього було закрито (ч. 5 ст. 28 КПК України) [2].

Слідчий та прокурор зобов'язані за наявності підстав у розумний строк звернутися з клопотанням про здійснення спеціального досудового розслідування та після надання слідчим суддею дозволу на здійснення спеціального досудового розслідування, здійснювати спеціальне досудове розслідування та його завершити за відсутності підозрюваного.

Критеріями для визначення розумності строків кримінального провадження, в тому числі, за відсутності підозрюваного, обвинуваченого (*in absentia*) є: 1) складність кримінального провадження, яка визначається з урахуванням кількості підозрюваних, обвинувачуваних та кримінальних правопорушень, щодо яких здійснюється провадження, обсягу та специфіки процесуальних дій, необхідних для здійснення досудового розслідування тощо; 2) поведінка учасників кримінального провадження, в тому числі, свідоме переховування особи від органів слідства та суду; 3) спосіб здійснення слідчим, прокурором і судом своїх повноважень (ч. 3 ст. 28 КПК України) [2].

Питання розумності строків кримінального провадження за відсутності підозрюваного, обвинуваченого (*in absentia*) має оцінюватися з урахуванням конкретних обставин справи та напрацьованих практикою Європейського суду з прав людини таких критеріїв: складність справи, поведінка заявника та компетентних органів [12, с. 89].

Під час здійснення спеціального досудового розслідування прийняття слідчим чи прокурором процесуального рішення про зупинення досудового розслідування на підставі п. 2 ч. 1 ст. 280 КПК України, у зв'язку з розшуком підозрюваного не відповідає завданням кримінального провадження та свідчить про зловживання слідчим прокурором своїми процесуальними повноваженнями і про порушення такої засади кримінального провадження як розумність строків.

А. С. Черкесова на підставі дослідження практичної реалізації засади дотримання розумних строків дійшла висновку, що на практиці існують порушення зазначеної засади, і хоча гарантія дотримання розумних строків є оціночним поняттям та вирішується уповноваженою особою на власний розсуд, зловживання вказаною засадою є неприпустимим, саме тому вона потребує подальшого доопрацювання та удосконалення [13, с. 340].

Слід констатувати, що нормативно вищезазначене питання належним чином не врегульовано, проте у Методичних рекомендаціях щодо процесуального керівництва спеціальним досудовим розслідуванням, схвалених протоколом засідання науково-методичної ради Генеральної прокуратури України від 25.05.2017 зазначається, що при здійсненні спеціального досудового розслідування зупинення досудового розслідування допускається лише на підставі вимог п. 3 ч. 1 ст. 280 КПК України, коли існує необхідність виконання процесуальних дій у межах міжнародного співробітництва.

Положення ч. 2 ст. 28 КПК України свідчать, що прокурор забезпечує проведення досудового розслідування у розумні строки. При цьому, проведення судового провадження у розумні строки забезпечує суд, а слідчий суддя лише в частині строків розгляду питань, віднесених до його компетенції.

Верховний Суд у рішенні від 25.06.2024 у справі № 990/39/24 (адміністративне провадження № П/990/39/24), залишив без змін постановою Великої Палати Верховного Суду від 31.10.2024, щодо скасування рішення про накладення на прокурора дисциплінарного стягнення стосовно дотримання розумних строків у кримінальному провадженні виходив з наступного. Дотримання розумних строків має важливе значення для раціональності та ефективності кримінального провадження як на досудовій стадії, так і у контексті гарантій прав і свобод людини. Їхнє дотримання в кримінальному провадженні зумовлює законність учинення процесуальних дій і саму можливість здійснювати досудове розслідування представниками сторони обвинувачення. Важливим фактором для встановлення факту дотримання розумних строків є не лише загальна тривалість провадження, але і виправданість часових витрат на здійснення кожної окремої процедури [14, 15].

Недотримання розумності строків кримінального провадження порушує конституційне право особи на судовий захист, тягне за собою скасування процесуального рішення (рішення органу досудового розслідування, прокурора чи суду), а відтак негативно впливає на ефективність досудового розслідування та правосуддя. Саме тому, органи досудового розслідування, прокурор та суд, дотримуючись засади розумності строків у кримінальному провадженні, визначаючи (на власний розсуд) тривалість строків вчинення процесуальних дій, прийняття процесуальних рішень тощо, обов'язково повинні враховувати засади диспозитивності та змагальності, граничні строки, які чітко закріплені в КПК України, для конкретних слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій, виконання про-

цесуальних дій, складність кримінального провадження, кількість учасників, процедуру прийняття процесуальних рішень, можливі труднощі в отриманні, витребуванні та дослідженні доказів тощо [16, с. 218].

І. В. Оборонова відокремлює такі ознаки спеціального судового провадження: 1) наявність спеціальних підстав для здійснення спеціального судового провадження; 2) фізична відсутність обвинуваченого протягом усього судового провадження; 3) необхідність дотримання процесуальних гарантій забезпечення прав обвинуваченого. При цьому, підстави здійснення спеціального судового провадження автор поділяє на матеріально-правові і процесуальні. Матеріально-правова підстава передбачає вчинення обвинуваченим не будь-якого кримінального правопорушення, а лише того, яке передбачене ч. 2 ст. 297¹ КПК України. Процесуальна підстава включає: 1) наявність ухвали суду про здійснення спеціального судового провадження щодо обвинуваченого, яка постановляється за клопотанням прокурора; 2) відсутність обвинуваченого у зв'язку із: а) переховуванням від суду або на тимчасово окупованій території України, або на території держави-агресора, з метою ухилення від кримінальної відповідальності; б) оголошенням його в міжнародний розшук; в) проведенням за рішенням уповноваженого органу обміну його як військовополоненого [17, с. 42].

Прокурор у судовому провадженні зобов'язаний за наявності підстав у розумний строк звернутися з клопотанням про здійснення спеціального судового провадження, яке розглядається судом.

Задоволення судом клопотання прокурора про спеціальне судове провадження надає можливість здійснення судового провадження за відсутності обвинуваченого.

О. В. Кубарева вважає гарантіями дотримання розумних строків судового розгляду є встановлення, зокрема, у: статтях 323–327 КПК України наслідків неприбуття учасників кримінального провадження; статтях 338–339 КПК України строків, необхідних для обвинуваченого та його захисника підготуватися до захисту проти нового обвинувачення у разі його зміни або для підготовки до захисту від додаткового обвинувачення або підготовки представника юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, до судового розгляду та виконання прокурором вимог, передбачених статтями 276–278, 290–293 КПК України [18, с. 122].

Відтак, порядок кримінального провадження за відсутності підозрюваного або обвинуваченого (*in absentia*): по-перше виступає способом реалізації розумності строків у кримінальному провадженні, в якому підозрюваний, обвинувачений свідомо переховуються від органів слідства та суду, а по друге - певною гарантією дотримання розумних строків досудового розслідування та судового розгляду.

Таким чином, розумність строків є загальною засадою кримінального провадження, якій повинні відповідати зміст та форма кримінального провадження за відсутності підозрюваного або обвинуваченого (*in absentia*). Кримінальне провадження за відсутності підозрюваного або обвинуваченого (*in absentia*), яке складається з спеціального досудового розслідування та спеціального судового провадження спрямовано на проведення досудового розслідування та судового провадження за відсутності підозрюваного, обвинуваченого: 1) при переховуванні підозрюваного, обвинуваченого від органів слідства та суду на тимчасово окупованій території України 2) при проведенні за рішенням уповноваженого органу обміну підозрюваного, обвинуваченого як військовополоненого. Порядок кримінального провадження за відсутності підозрюваного або обвинуваченого (*in absentia*) одночасно: 1) виступає способом реалізації розумності строків у кримінальному провадженні, в якому підозрюваний, обвинувачений свідомо переховуються від органів слідства та суду; 2) є певною гарантією дотримання розумних строків досудового розслідування та судового розгляду.

ЛІТЕРАТУРА

1. Рішення Конституційного Суду України № 3-рп/2003 від 30.01.2003 у справі № 1-12/2003. *Верховна Рада України*: [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-03#Text>
2. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. *Верховна Рада України*: [сайт]. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>
3. Рогатинська Н.З., Захарків Д.М. Дотримання розумних строків під час кримінального провадження. *Юридичний науковий електронний журнал* № 12/2021. С. 396-398. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-12/100>
4. Навроцька Ю.В. Строки судового розгляду в цивільному процесі. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія «Юридичні науки»*. 2013. Вип. 3. С. 143–162.
5. Посібник із статті 6 Європейської конвенції з прав людини. Право на справедливий суд (кримінально-процесуальний аспект) від 31.12.2019. Вищий антикорупційний суд: [сайт]. URL: https://first.vaks.gov.ua/wp-content/uploads/sites/2/2021/12/Guide_Art_6_criminal_UKR.pdf
6. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. *Верховна Рада України*: [сайт]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
7. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. *Верховна Рада України*: [сайт]. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995043>
8. Загальна декларація прав людини. *Верховна Рада України*: [сайт]. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_015
9. Case of Kart v. Turkey (№ 8917/05) : rishennia Yevropeiskoho sudu z prav liudyny vid 03 hrud. 2009 r. European Court of Human Rights : [сайт]. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-117030%22%7D>
10. Case of Wemhoff v. Germany (№ 2122/64) : rishennia Yevropeiskoho sudu z prav liudyny vid 27 cherv. 1964 r. European Court of Human Rights : [сайт]. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-57595%22%7D>
11. Шумейко Д.О. Теоретико-правові та практичні засади здійснення спеціального кримінального провадження в Україні. Дис. док. юрид. наук. Київ, 2021. С. 475
12. Бойко О. Розумні строки кримінального провадження в практиці європейського суду з прав людини. Національний юридичний журнал: теорія та практика, 6/2020. С. 83-90.
13. Черкесова А.С. Деякі питання дотримання розумних строків як гарантії прав і свобод підозрюваного, обвинуваченого. Сучасні тенденції розвитку криміналістики та кримінального процесу. Харків, 2017. С. 338-340.
14. Рішення Верховного Суду від 25.06.2024 у справі №990/39/24 (адміністративне провадження № П/990/39/24). Єдиний державний реєстр судових рішень: [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120096677>
15. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 31.10.2024 у справі №990/39/24. Єдиний державний реєстр судових рішень: [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123313996#>
16. Горінецький Й.І., Нестерова І.А., Реплюк Н.М. Забезпечення розумності строків кримінального провадження. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету, серія Право, випуск 83, частина 3, 2024*. С. 213-219. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.83.3.33>
17. Оборонюва І.В. Особливості судового провадження in absentia як прояву диференціації кримінального судочинства. Університетські наукові записки, 2022, № 5-6 (89-90). С. 35-47. <https://doi.org/10.37491/UNZ.89-90.4>
18. Кубарева О.В. Своєчасне правосуддя у кримінальному процесі: проблеми дотримання засади розумних строків під час судового розгляду. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2023 № 63. С. 119-124. DOI <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2023.63.25>

ОСОБЛИВОСТІ МЕТОДИКИ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ СТАТЕВОЇ СВОБОДИ: ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ УДОСКОНАЛЕННЯ

PECULIARITIES OF THE METHODOLOGY FOR INVESTIGATING CRIMES AGAINST SEXUAL FREEDOM: TRENDS AND PROSPECTS FOR IMPROVEMENT

Лісіцина Ю.О., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри кримінально-правових дисциплін
Львівський державний університет внутрішніх справ

Серкевич І.Р., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри кримінально-правових дисциплін
Львівський державний університет внутрішніх справ

Стаття присвячена окремим аспектам методики розслідування злочинів проти статевої свободи. У дослідженні окреслено тенденції захисту від сексуального насильства та перспективи удосконалення окремих слідчих дій у цій сфері. Зазначено, що методична компонента розслідування злочинів є частиною комплексу методико-криміналістичного забезпечення, разом із теорією, правовим, організаційним, науково-технічним і навчально-методичним забезпеченням. Наголошено, що докази щодо злочинів проти статевої свободи мають свої особливості, що ускладнюють забезпечення їхньої безпеки, а саме: свідчення осіб (заявниці, можливого гвалтівника, свідків-очевидців та ін.), що ґрунтуються на інформації інтимного характеру, яку вони повідомляють; матеріальні сліди насильства (так звані «німі свідки») у вигляді пошкоджень на тілі та статевих органах; сліди біологічного походження на одязі (кров, сперма тощо). Проте, як свідчить слідча практика, часто такі докази знищує сама потерпіла з етичних та гігієнічних міркувань. Тому справи про зґвалтування мають розслідуватись, так би мовити, «за гарячими слідами». Серед найбільш значущих змін у практиці розслідування злочинів проти статевої свободи є активне впровадження цифрових технологій. Дедалі більше слідчих процедур і криміналістичних аналізів здійснюється з використанням високо-технологічних пристроїв і програмного забезпечення. Це охоплює: цифрову криміналістику – аналіз комп'ютерних даних, електронного листування, файлів, що особливо важливо для розслідування злочинів проти статевої свободи неповнолітніх; біометричні технології – сканування відбитків пальців, розпізнавання осіб; аналіз ДНК. Ці методи вже активно використовуються для ідентифікації злочинців тощо. Зроблено висновок про удосконалення тактики окремих слідчих дій (огляд місця злочину, допит потерпілої, допит підозрюваного). Також акцентовано на доцільності створення окремої електронної бази даних для постановки на спеціальний облік осіб, стосовно яких надійшла навіть «незначна інформація» про спроби онлайн-грумінгу щодо неповнолітніх, яких схиляють до сексуальних злочинів. Акцентовано, що сучасні методи розслідування цього виду злочинів значно змінили підхід до їх розкриття й підвищили ефективність роботи правоохоронних органів. В Україні технології й інноваційні методи допомагають слідчим органам більш оперативно й точно розкривати злочини, покращувати якість розслідувань та забезпечувати захист прав громадян України. Впровадження передових технологій сприяє оптимізації роботи національної поліції, підвищенню прозорості розслідувань і посиленню довіри населення до правоохоронних органів.

Ключові слова: злочин, сексуальне насильство, статевая свобода, кримінальна відповідальність, протидія злочинам проти статевої свободи, методика, розслідування, слідчі дії, криміналістична характеристика, цифрова криміналістика.

The article deals with certain aspects of the methodology for investigating crimes against sexual freedom. The study outlines trends in protection against sexual violence and prospects for improving special investigative actions in this area. It is noted that the methodological component of crime investigation is part of the complex of methodological and criminalistic support, along with the theory, legal, organisational, scientific, technical, educational and methodological support. It is emphasised that evidence of crimes against sexual freedom has its peculiarities which complicate their security, namely: testimony of persons (complainant, alleged rapist, eyewitnesses, etc.) based on intimate information provided by them; material traces of violence (so-called 'mute witnesses') in the form of injuries on the body and genitals; traces of biological origin on clothing (blood, sperm, etc.). However, investigative practice shows that the victim herself, for ethical and hygienic reasons, often destroys such evidence. Therefore, rape cases should be investigated, so to speak, 'in hot pursuit'. One of the most significant changes in the practice of investigating crimes against sexual freedom is the active use of digital technologies. More investigative procedures and criminalistic analyses are done using high-tech devices and software. This includes digital forensics – analysis of computer data, e-mails, and files, which is especially important for investigating crimes against sexual freedom of minors; biometric technologies – fingerprint scanning and face identification; and DNA analysis. These methods have already been actively used to identify criminals, etc. It is concluded that the tactics of special investigative actions (examination of the crime scene, interrogation of the victim, interrogation of the suspect) should be improved. It is also expedient to create a separate electronic database for special registration of persons in respect of whom even 'insignificant information' has been received about attempts of online grooming of minors who are inclined to commit sexual offences. It is proved that modern methods of investigating this type of crime have significantly changed the approach to solving them and increased the effectiveness of law enforcement agencies. In Ukraine, technologies and innovative methods help investigative authorities solve crimes more quickly and accurately, improve the quality of investigations, and ensure the protection of the rights of Ukrainian citizens. The introduction of advanced technologies contributes to optimising the work of the National police, increasing the transparency of investigations and strengthening public trust in law enforcement agencies.

Key words: crime, sexual violence, sexual freedom, criminal liability, combating crimes against sexual freedom, methodology, investigation, investigative actions, criminalistic characterisation, digital forensics.

Постановка проблеми. Стамбульська конвенція характеризується кількома значущими засадами, серед яких – принцип найвищого рівня захисту постраждалих від гендерно обумовленого насильства (highest level of protection), який вона забезпечує [1]. Особлива суспільна небезпечність кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості особи полягає в тому, що такі діяння порушують конституційне право на свободу й особисту недоторканість особи. Відповідно до офіційних статистичних даних близько 700–900 зафіксованих випадків вчинення кримінальних правопорушень

проти статевої свободи та статевої недоторканості особи було вчинено протягом останніх п'яти років. Та це лише офіційно зареєстровані випадки, а є ще, на переконання вчених, багато таких, про які потерпілі особи не бажають розповідати, і це своєю чергою провокує високу латентність таких правопорушень [2, с. 20–21]. У цьому аспекті окремої уваги потребує питання захисту від сексуального насильства, адже саме воно є одним із найбільш інвазивних втручань, що порушує людську гідність, характеризується високим рівнем психосоціальної стигматизації й ризиками ретравматизації вцілілих, значною латент-

ністю, великим відсотком «втрати» справ на шляху від досудового слідства до кінцевого юридичного рішення у справі [3].

Однією з проблем захисту від сексуального насильства є організація протидії злочинам проти статевої свободи та статевої недоторканості особи. Зазначимо, що злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості кваліфіковані у VI розділі Особливої частини Кримінального кодексу України (далі – КК України): зґвалтування (ст. 152 КК України), сексуальне насильство (ст. 153 КК України), примушування до вступу в статевий зв'язок (ст. 154 КК України), статеві зносини з особою, яка не досягла 16-річного віку (ст. 155 КК України), розбещення неповнолітніх (ст. 156 КК України) [4]. Розслідування будь-якого злочину пов'язане з низкою процесуальних проблем, і організаційних, і науково-теоретичних, серед яких важливою є саме протидія.

Протидія злочинам проти статевої свободи є однією з надактуальних проблем сучасного правового простору, оскільки становить загрозу правам людини. Важливим напрямом забезпечення протидії злочинам проти статевої свободи та статевої недоторканості, на переконання вчених, є розроблення дієвої криміналістичної методики розслідування. Вказана криміналістична методика має будуватися як комплексна, адже критерієм для її виокремлення є кримінально-правові та криміналістично значущі ознаки. Вони знаходять свій теоретичний зміст і практичне вираження у всіх структурних елементах вказаної криміналістичної методики – від криміналістичної характеристики до криміналістичної профілактики [5]. Проте серед процесуальних проблем у цій сфері є, безумовно, збереження доказової бази. З огляду на це, правоохоронним органам варто проявити максимум обережності в оціненні доказів та вжити всі можливі заходи, спрямовані на швидкий збір і збереження матеріальних слідів зґвалтування. Тим паче, що зміни до розд. IV Кримінального кодексу України «Кримінальні правопорушення проти статевої свободи та статевої недоторканості», зміни до Кримінального процесуального кодексу [6; 7; 8], ратифікація Верховною Радою України нових міжнародних договорів у вказаному напрямі безпосередньо вказують на необхідність удосконалення криміналістичної методики розслідування злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості.

Основні докази щодо злочинів проти статевої свободи мають свої особливості, що ускладнюють забезпечення їхньої безпеки, а саме: свідчення осіб (заявників, можливих гвалтівників, свідків-очевидців та ін.), що ґрунтуються на інформації інтимного характеру, яку вони повідомляють; матеріальні сліди насильства (так звані «німі свідки») у вигляді пошкоджень на тілі та статевих органах; сліди біологічного походження на одязі (кров, сперма тощо). Проте, як свідчить слідча практика, часто такі докази знищує сама потерпіла з етичних та гігієнічних міркувань. Тому справи про зґвалтування мають розслідуватись, так би мовити, «за гарячими слідами», а саме швидкий і ретельний огляд місця події, вилучення й огляд одягу зі слідами насильства, своєчасний огляд і призначення судово-медичної експертизи потерпілої та підозрюваного тощо.

Ступінь наукової розробки. Основні положення криміналістичної методики розслідування злочинів знайшли своє відображення в наукових працях багатьох вітчизняних учених-криміналістів, зокрема: В. Журавля, А. Іщенко, В. Коновалової, Г. Нікітіної-Дудікової, Д. Паляничко, М. Погорельського, Д. Сергєєвої, В. Тіщенко, Л. Удалової, П. Цимбала, К. Чаплинського, С. Чернявського, Ю. Черноус, Є. Хижняка, В. Шевчука, В. Шепітька, Б. Щура й інших. Щодо особливостей розслідування злочинів саме проти статевої свободи та статевої недоторканості то спеціальних досліджень у цій сфері мало. Окремої

уваги заслуговують наукові праці у сфері кримінального процесу, криміналістики, судової експертизи, оперативно-розшукової діяльності. Позаяк побудова криміналістичної методики розслідування злочинів проти статевої свободи має відповідати правовим засадам та будуватися на основі принципів захисту прав людини.

Мета статті. Метою статті є дослідження особливостей методики розслідування злочинів проти статевої свободи, окреслення удосконалення окремих слідчих дій у цій сфері.

Виклад матеріалу. Дослідники визначають статевою свободу як «право особи самостійно обирати собі партнера для статевих зносин та їх форму, а також не допускати будь-якого примусу від одного із партнерів. Якщо статева свобода – можливість самостійно розпоряджатися своїм інтимним життям без втручання інших, то статева недоторканість – це стан особи, який знаходиться під охороною закону, що забороняє будь-які дії сексуального характеру з особою, яка не є носієм статевої свободи» [9]. Статеві зносини, пов'язані з насильством або загрозою його застосування до потерпілої або інших осіб чи пов'язані з безпорадним станом потерпілої, становлять об'єктивну сторону зґвалтування. Суспільна небезпека зґвалтування полягає в порушенні статевої свободи, зокрема й статевої недоторканості будь-яких осіб, і неповнолітніх також, що негативно впливає на їхній моральний і фізичний розвиток.

Сучасні методи розслідування цього виду злочинів значно змінили підхід до їх розкриття й підвищили ефективність роботи правоохоронних органів. В Україні технології й інноваційні методи допомагають слідчим органам більш оперативно й точно розкривати злочини, покращувати якість розслідувань та забезпечувати захист прав громадян України. Впровадження передових технологій сприяє оптимізації роботи Національної поліції, підвищенню прозорості розслідувань і посиленню довіри населення до правоохоронних органів.

Розглянемо, які ж сучасні методи розслідувань допомагають працівникам правоохоронних органів у їхній повсякденній діяльності.

Наголосимо, що кримінальне провадження про зґвалтування є провадженням приватно-публічного обвинувачення [10], тобто для його відкриття потрібна заява потерпілої або її законного представника, проте, на відміну від кримінальних проваджень приватного обвинувачення, припинити провадження у цій справі за примиренням сторін практично неможливо. Як слушно зауважує О. Волобуєва, вказівка на ст. 469 Кримінального процесуального кодексу України у те, що угода про примирення у кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень, пов'язаних з домашнім насильством, «може бути укладена лише за ініціативою потерпілого, його представника або законного представника», дещо позбавлена практичного сенсу, адже виникають сумніви в можливості суду встановити ініціатора угоди, якщо сторони не захочуть повідомляти про це або повідомлять неправдиву інформацію. Тому впевненості в існуванні реальної можливості застосування цього положення на практиці немає [10]. Отож розслідування кримінальної справи здійснюється правоохоронними органами в публічному порядку. Тому до моменту порушення кримінальної справи має бути проведена попередня перевірка, спрямована на отримання достовірних і достатніх даних про ознаки зґвалтування.

Розмова з потерпілою, рідними й близькими є однією з основних умов обґрунтованого відкриття кримінального провадження. Така розмова має бути проведена в атмосфері доброзичливості та взаємної довіри, проте із зазначенням наслідків неправдивої заяви про зґвалтування. Подання хибної заяви про зґвалтування обумовлене різними підставами (приховання факту добровільного вступу у статевий зв'язок, шантаж, отримання винагороди від певної особи, бажання вступити з нею у шлюб тощо).

Одним із чинників, що впливає на оцінку показань потерпілою є її психологічний портрет. Тобто враховують: її схильність до брехні, спосіб життя, коло знайомих, ставе життя, сімейний статус, вік, фізичний розвиток, психічні відхилення. Незважаючи на напрацьований перевірений механізм, дуже складно встановити помилковість поданої заяви.

Також однією із процесуальних проблем є власне сама обстановка скоєння злочину, наприклад, коли відсутні свідки-очевидці. За таких умов доказами факту здійснення згвалтування, крім основних доказів, можуть слугувати відомості про відсутність обвинуваченого в будинку, на роботі в певні періоди часу, поява в нього в ці ж дні характерних ушкоджень; наявність речей, які могли належати іншим жертвам тощо.

Взагалі методична компонента розслідування злочинів є частиною комплексу методико-криміналістичного забезпечення, разом із теорією, правовим, організаційним, науково-технічним і навчально-методичним забезпеченням. На думку В. Шевчука, методика розслідування певної категорії злочинів охоплює: 1) криміналістичні особливості порушення кримінальної справи та криміналістичні особливості перевірки повідомлень про злочин; 2) особливості початкового етапу розслідування злочинів; 3) тактику проведення окремих слідчих дій; 4) організаційні й тактичні особливості використання спеціальних знань під час розслідування злочинів [11, с. 364].

У юридичній літературі здійснено чотирирівневу класифікацію криміналістичних методик. Це: 1) видові криміналістичні методики; 2) внутрішньовидові криміналістичні методики; 3) міжвидові (або групові, комплексні) криміналістичні методики; 4) позавидові криміналістичні методики [12, с. 574–575]. Окрім того, вчені акцентують, що кожна окрема методика як певна програма розслідування має будуватись з урахуванням методологічних засад: 1) предмет методики розслідування злочинів зумовлений особливостями криміналістичної характеристики; 2) зміст кожної методики визначають особливості пошуково-пізнавальних процесів, що мають свою специфіку на різних етапах розслідування, кожен з них характеризується кваліфікаційними, процесуальними, оперативно-розшуковими, організаційно-управлінськими, профілактичними завданнями; 3) в основі криміналістичної методики лежать алгоритми і програми проведення слідчих і процесуальних дій; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність оперативно-розшукових заходів та їхніх комплексів (тактичні операції), спрямованість і послідовність яких залежать від ситуацій розслідування [13, с. 374]. Водночас можна говорити про низку структурних елементів методико-криміналістичної діяльності. Так, у її процесі підлягають встановленню: 1) факт насильства, місце, час; 2) свідки; 3) дані про потерпілу особу; 4) дані про суб'єкта злочину (вчинено вперше, повторно, ступінь участі кожного, якщо йдеться про групу осіб); 5) наслідки; 6) матеріальний збиток; 7) супутні обставини.

Деякі слідчі дії можуть мати невідкладний характер (допит і медичний огляд). До подальших слідчих дій зараховують розшук, затримання, допит підозрюваного, медичний огляд, огляд одягу підозрюваного, обшук житлового приміщення підозрюваного [14]. Також визначається коло обставин, що підлягають доказуванню за об'єктом злочину (характеристика потерпілого, її спосіб життя, типові сліди злочину), за суб'єктом злочину (чи є аномалії психіки в суб'єкта, зарахування до одного з конкретних типів насильника), стосовно суб'єктивної сторони (обставини виникнення умислу, мотивація, наявність приводу) [14].

Багато в процесі розслідування залежить від уважності слідчого. Так, основним його завданням є виявлення слідів злочинів – фізичних (на тілі й одязі потерпілої та насильника, на місці вчинення злочину), інших слідів (опис потерпілої, відображення в пам'яті жертви і свідків).

Важче розслідувати злочин, якщо потерпіла не бачила злочинця або фізичних слідів майже не залишено. Під час огляду місця події слідчим важливо проявляти особливу скрупульозність при виявленні найменших деталей. Це стосується процедури проведення огляду, допиту свідків, потерпілої та винного. Дослідники стверджують, що слідчі часто випускають з уваги більшість фактів, які мають значення і для наявності винного умислу, і для правильної кваліфікації злочину [15]. Тобто трапляються випадки (про що свідчить судова практика), коли слідчі в протоколі не описали, що саме, наприклад, вживали фігуранти до вчинення протиправних дій. Необхідно фіксувати виявлені сліди помади, зламані меблі або хаотичне їх розташування, пасма волосся, крові, біологічних виділень, засоби злочину тощо.

Не варто відкидати ймовірність інсценування з метою обмови підсудного, коли все перераховане вище навмисно залишила і фальсифікувала сама потерпіла особа. У таких випадках необхідно провести слідчий експеримент, під час якого з'ясувати, чи міг статися насильницький статевий акт у таких умовах та обставинах, про які говорить потерпіла. Утім, проведення слідчого експерименту допускається за умови, що при цьому не створюється небезпека для життя і здоров'я осіб, які беруть у ньому участь, чи оточуючих, не принижуються їхні честь і гідність, не завдається шкода. Важливо проводити слідчий експеримент в умовах, максимально наближених до тих, у яких у минулому відбувалася досліджувана дія чи подія. Тому перш ніж проводити дослідницькі дії, треба відтворити (реконструювати) обстановку, у якій трапилася подія. Ступінь реконструкції залежить від характеру експерименту, обстановки, у якій він здійснюватиметься, від можливостей реконструювання. Недотримання цієї умови розцінюється як порушення вимог кримінального процесуального закону, що спричиняє втрату доказового значення одержаних даних [16]. Важливо також враховувати, що поведінка жертви могла бути спонукальним фактом для виникнення злочинного умислу.

На особливу увагу заслуговують проблеми розслідування статевих злочинів, вчинених неповнолітніми та щодо неповнолітньої. Зокрема, такі їхні аспекти: мотивацією є так звана «групова солідарність», злочинні дії супроводжуються станом алкогольного сп'яніння, проявом особливої жорстокості, паралельним вчиненням інших злочинів тощо. Саме тому в процесі розслідування цього виду злочину під час обстеження неповнолітньої особи оптимальним є, коли її опитує й оглядає лікар-педіатр як фахівець або при дорученні йому проведення судово-медичної експертизи, оскільки саме педіатри мають відповідні професійні навички спілкування з дітьми. Допомогу лікарю для забезпечення контакту може надати дитячий психолог. Отримані відомості відображаються в медичних документах (якщо обстеження проводили фахівці), надаються слідчому, можуть бути використані для проведення судово-медичної експертизи [17, с. 29–30]. Безсумнівно, під час проведення низки слідчих дій (допит потерпілих) важливо проявляти тактовність.

Існує низка інших проблем, з якими можуть зіткнутися правоохоронні органи в процесі розслідування злочинів проти статевої свободи. Наприклад, створення слідчо-оперативної групи задля підвищення ефективності розкриття й розслідування статевих злочинів. До складу такої групи має входити слідчий, оперативний співробітник, співробітник поліції, психолог, лікар, інші фахівці. Утім, можливі ситуації, коли членам цієї групи заздалегідь не надано відповідної інформації щодо особливостей вчинення злочину. Трапляються ситуації, коли співробітники групи не володіють достатніми знаннями методики проведення первинних слідчих дій, оперативно-розшукових заходів. Скажімо, під час перевірки повідомлення про вчинення статевих актів неповнолітньою особою огляд і вилучення

одягу потерпілої має проводитися вчасно, без затримок. Адже початковий етап розслідування надзвичайно важливий, на нього припадає 80 % одержуваної інформації й необхідних доказів, що забезпечує успішне розслідування злочинів проти статевих свобод. Також важливим є спільне планування слідчих дій та оперативно-розшукових заходів, проведення спільних нарад. Найчастіше вони проводяться, якщо або особа, яка вчинила злочин, або місце її знаходження невідомі, а також щодо найбільш тяжких злочинів (серійні зґвалтування, зґвалтування з убивством). У цьому аспекті важливим є формування й затвердження єдиного реєстру осіб, які страждають на педофілію та інші розлади сексуального характеру.

До слова, в Україні 2021 року запустили й почали наповнювати так званий реєстр педофілів. Поки що реєстр працює в тестовому режимі. Станом на сьогодні у цьому реєстрі вже є дані про 171 особу, яка була притягнута до відповідальності й відбуває покарання за сексуальні злочини проти неповнолітніх. Міністерство юстиції разом з органами прокуратури і суду наповнює реєстр, вивчаючи особові справи засуджених за аналогічні злочини, щоб навіть після відбуття покарання інформація про них зберігалася у цій базі даних. Як зазначила заступниця міністра юстиції Олена Висоцька, Україна на шляху цифровізації своїх процесів, і ось запровадження такого реєстру – це один з елементів цифровізації [18].

За статистикою Міністерства внутрішніх справ України, за останні роки практично кожен третій злочин у статевої сфері скоєно з використанням інформаційних технологій, соціальних мереж і месенджерів [18]. Це дає інформацію для розробки криміналістики (техніки, тактики й методики розслідування), задля розкриття й розслідування статевого злочину, встановлення особи, яка його скоїла. Особливого доказового значення для розкриття й розслідування злочинів розглянутої категорії, вчинених способами, пов'язаними з використанням інформаційних технологій, набувають так звані цифрові сліди.

Безперечно, серед найбільш значущих змін у практиці розслідування злочинів проти статевих свобод є активне впровадження цифрових технологій. Програми для обліку злочинів, автоматизація процесу реєстрації звернень громадян України та цифровізація всієї бази даних з розслідування дозволяють значно скоротити час на збір інформації й покращити взаємодію між різними підрозділами поліції. Однією з важливих інновацій є створення єдиної автоматизованої системи для управління справами та розслідуваннями, яка забезпечує слідчим швидкий доступ до даних про всі скоєні злочини. Це значно прискорює пошук інформації та сприяє кращому плануванню розслідувань.

Станом на сьогодні штучний інтелект (далі – ШІ) є одним із найперспективніших напрямів у галузі технологій, який активно впроваджується в роботу правоохоронних органів у всьому світі, зокрема і в Україні. Використання ШІ в розслідуванні злочинів проти статевих свобод допомагає значно прискорити процес виявлення злочинців, підвищити точність розслідувань тощо [19]. Дедалі більше слідчих процедур і криміналістичних аналізів здійснюється з використанням високотехнологічних пристроїв і програмного забезпечення. Це охоплює: цифрову криміналістику – аналіз комп'ютерних даних, електронного листування, файлів, що особливо важливо для розслідування злочинів проти статевих свобод неповнолітніх; біометричні технології – сканування відбитків пальців, розпізнавання осіб; аналіз ДНК. Ці методи вже активно використовуються для ідентифікації злочинців тощо.

Технології ШІ дозволяють значно скоротити час на пошуки доказів, підвищують точність аналізу даних та виявлення підозрюваних. Основні напрями використання ШІ в розслідуваннях злочинів проти статевих свобод: 1) прогнозування злочинності (ШІ аналізує дані про попередні злочини й виявляє закономірності, допомагаючи передбачити місця й час вчинення можливих злочинів). Це дає змогу поліцейським ефективніше планувати свою роботу, а також запобігти злочинам до їх скоєння. Програмні рішення можуть оцінювати такі параметри, як географічне положення, час доби, тип злочину та інші чинники, щоб запропонувати найімовірніші сценарії; 2) аналіз відео та фотоматеріалів (використання ШІ в аналізі відеозаписів із камер спостереження допомагає швидко ідентифікувати злочинця, а також виявити закономірності в поведінці людей у громадських місцях). Це включає системи розпізнавання осіб, які здатні відстежувати рухи людей і знаходити збіги з базами даних злочинців і підозрюваних; 3) аналіз цифрових слідів: при розслідуванні статевого злочину проти неповнолітніх, пов'язаних із цифровими технологіями, ШІ допомагає в аналізі великих обсягів даних, таких як електронні листи, повідомлення, телефонні дзвінки й інші онлайн-активності дитини з дорослим, наприклад, у соціальних мережах.

Отож, застосування новітньої методики в процесі розкриття й розслідування злочинів проти статевих свобод дасть змогу спрогнозувати й попередити такі злочини. Зокрема, дасть змогу вдосконалювати тактику окремих слідчих дій (огляд місця злочину, допит потерпілої, допит підозрюваного). При цьому, важливо використовувати сучасний рівень цифрових технологій в Україні для створення єдиного реєстру осіб, які страждають на педофілію та інші розлади сексуального характеру; використовувати інші можливості цифрових технологій. Доцільно створити окрему електронну базу даних (або об'єднану з попередньою) для постановки на спеціальний облік осіб, стосовно яких надійшла навіть «незначна інформація» про спроби онлайн-грумінгу щодо неповнолітніх, яких схилиють до сексуальних злочинів.

Висновки. Останніми роками в роботі правоохоронних органів України відбулися значні зміни, пов'язані із впровадженням нових технологій та методів, які значно підвищують ефективність розслідування злочинів проти статевих свобод. Ці зміни стосуються і технічних засобів, і підходів в організації роботи, що дозволяє швидко реагувати на злочини, покращувати якість розслідувань та забезпечувати високий рівень правопорядку в державі. При розслідуванні злочинів проти статевих свобод важлива взаємодія правоохоронних органів та інших фахівців. Необхідна попередня робота з організації взаємодії й ухвалення узгоджених управлінських рішень щодо здійснення оперативно-розшукових заходів та розслідування таких злочинів. У зв'язку з високим відсотком рецидивів злочинів проти статевих свобод важливо посилити виховну роботу в межах постпенітенціарного контролю за особами, які відбували вже покарання за аналогічні злочини. Важливою є організація подальшого профілактичного контролю за цими особами з боку органів внутрішніх справ. Також необхідна модернізація навчальних процесів, яка передбачає практичне освоєння студентами юридичних спеціальностей нових програм і технологій, таких як використання ШІ для аналізу даних та проведення судових експертиз із використанням цифрових методів. Такі заходи сприятимуть досягненню ефективності в розслідуванні та попередженні злочинів проти статевих свобод.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція) від 11.05.2011. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11#Text (дата звернення: 23.01.2025).

2. Даниленко Д. О. Кримінально-правова характеристика насильства в кримінальних правопорушеннях проти статевої свободи та статевої недоторканості особи : дис. ... д-ра філософії : 081 «Право». Харків, 2024. С. 20–21. URL: https://karazin.ua/storage/static-content/source/documents/aspirantura/zakhysty/Danylenko/Danylenko_diss.pdf (дата звернення: 23.01.2025).
3. Сексуальне насильство, Стамбульська конвенція і реформи: сміливість продовжувати. *ЮРФЕМ*. 2022. 8 верес. URL: <https://jurfem.com.ua/sexualne-nasyistvo-stambulska-konventsija-i-reformy/> (дата звернення: 23.01.2025).
4. Кримінальний кодекс України : Закон від 05.04.2001 № 2341-III. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 23.01.2025).
5. Нікітіна-Дудікова Г. Ю. Праксеологічні основи криміналістичної методики розслідування злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості дітей. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. : Юриспруденція*. 2021. № 51. С. 146–149. URL: <https://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc51/31.pdf> (дата звернення: 23.01.2025).
6. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами : Закон України від 06.12.2017 № 2227-VIII. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2227-19#n63> (дата звернення: 23.01.2025).
7. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень : Закон України від 22.11.2018 № 2617-VIII. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2617-19#n283> (дата звернення: 23.01.2025).
8. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впровадження Єдиного реєстру осіб, засуджених за злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи, та посилення відповідальності за злочини, вчинені проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи : Закон України від 19.12.2019 № 409-IX. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/409-20#n7> (дата звернення: 23.01.2025).
9. Філь І. О. Проблемні аспекти злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. Вип. 6. С. 300–304. URL: <http://www.nvppp.in.ua/vip/2019/6/54.pdf> (дата звернення: 23.01.2025).
10. Волобуєва О. О. Зґвалтування: кримінальне провадження приватного чи публічного обвинувачення? *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Сер. : Право*. 2023. Вип. 77, ч. 2. С. 144–148. URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/284129/278268> (дата звернення: 23.01.2025).
11. Шевчук В. М. Сучасні наукові концепції формування типової структури окремої криміналістичної методики. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 4. С. 359–365. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2020/87.pdf (дата звернення: 23.01.2025).
12. Криміналістика : підручник / [В. В. Пяковський, Ю. М. Черноус, А. В. Самодін та ін.] ; за заг. ред. В. В. Пяковського. 2-ге вид., переробл. і допов. Київ : Право, 2020. 752 с.
13. Чернявський С. С. Фінансове шахрайство: методологічні засади розслідування : монографія. Київ : Хай-Тек-Прес, 2010. 624 с.
14. Шульженко А. В. Проблеми доказування під час розслідування зґвалтувань в умовах воєнного стану. *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права)* : у 2 т. : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 черв. 2022 р.). Одеса : Вид. дім «Гельветика», 2022. Т. 2. С. 438–440.
15. Хижняк Є. С. Особливості розслідування статевих злочинів щодо малолітніх : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Одеса, 2013. 219 с.
16. Порядок проведення слідчого експерименту. *WikiLegalAid*. URL: https://wiki.legallaid.gov.ua/index.php/Порядок_проведення_слідчого_експерименту (дата звернення: 23.01.2025).
17. Основи судової медицини : навч.-метод. посіб. / Л. Л. Голубович, В. О. Ольховський, О. І. Герасименко та ін. Харків : ФОП Бровін О. В., 2021. 535 с.
18. В Україні запустили у тестовому режимі «реєстр педофілів». *Укрінформ*. 2021. 26 жовт. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3339258-v-ukraini-zapustili-u-testovomu-rezimi-reestr-pedofiliv.html> (дата звернення: 23.01.2025).
19. Белова М. В., Белов Д. М. Імплементация штучного интеллекта в досудовое расследование криминальных дел: международный опыт. *Аналитично-порівняльне правознавство*. 2023. № 2. С. 448–453. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2023/05/80.pdf> (дата звернення: 23.01.2025).

ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ СТАТУСУ ІНОЗЕМЦЯ ЯК УЧАСНИКА КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

PROBLEMS OF DETERMINING THE STATUS OF A FOREIGNER AS A PARTICIPANT IN CRIMINAL PROCEEDINGS

Нестерцов Д.І., аспірант кафедри кримінального процесу
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена висвітленню проблем щодо визначення статусу іноземця як учасника кримінального провадження. Оскільки, досудове розслідування кримінальних правопорушень – це складна та специфічна діяльність уповноважених на те суб'єктів органів досудового розслідування, метою якого є не тільки забезпечення швидкого, повного, всебічного та неупередженого розслідування, а й встановлення особи, яка вчинила кримінальне правопорушення задля притягнення такої особи до відповідальності в міру своєї вини і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура (стаття 2 Кримінального процесуального кодексу України – далі КПК України). Однак, окремі проблеми виникають при здійсненні кримінального провадження за участю іноземців та, зокрема, визначення статусу іноземця, як учасника кримінального провадження.

Саме тому статтю присвячено аналізу окремих підходів до визначення поняття «іноземець», що, у свою чергу, прямо впливає на визначення статусу іноземця, як учасника досудового розслідування у кримінальному провадженні. Адже, у практичній діяльності слідчих та прокурорів, під час досудового розслідування кримінальних проваджень, та, відповідно, здійснення процесуального керівництва, виникають труднощі щодо визначення статусу іноземців, які можуть бути не тільки суб'єктами, які вчинили кримінальне правопорушення (тобто, набувати статусу підозрюваного, обвинуваченого), а також можуть бути потерпілими, тобто особами, щодо яких вчинено кримінальне правопорушення, через яке особа зазнала порушення прав, свобод, інтересів та зазнала майнової чи фізичної шкоди (через заподіяння шкоди здоров'ю чи, взагалі, позбавлення життя). А, окрім того, іноземці можуть бути й іншими учасниками в кримінальному провадженні, такими як, до прикладу, третіми особами, щодо майна яких вирішується питання про арешт або перекладачами. Означене прямо впливає на ефективність здійснення досудового розслідування, зокрема, на прийняття кримінальних процесуальних рішень слідчим або прокурором щодо застосування заходів забезпечення кримінального провадження, обрання запобіжного заходу, проведення слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій, а також безпосередньо затримання особи.

Ключові слова: іноземець, іноземець, як учасник кримінального провадження, статус іноземця, як учасника кримінального провадження, досудове розслідування, кримінальне провадження, кримінальних процес.

The article is aimed at highlighting the issues related to determining the status of a foreigner as a participant in criminal proceedings. Since the pre-trial investigation of criminal offences is a complex and specific activity of the authorized subjects of pre-trial investigation bodies, the purpose of which is not only to ensure a prompt, complete, comprehensive and impartial investigation, but also to identify the person who committed the criminal offence in order to bring such a person to justice to the extent of his/her guilt and to ensure that due process is applied to each participant in criminal proceedings (Article 2 of the Criminal Procedure Code of Ukraine – hereinafter referred to as the CPC). However, certain problems arise when conducting criminal proceedings involving foreigners and, in particular, determining the status of a foreigner as a participant in criminal.

That is why the article is devoted to the analysis of certain approaches to the definition of 'foreigner', which, in turn, directly affects the determination of the status of a foreigner as a participant to a pre-trial investigation in criminal proceedings. After all, in the practical activities of investigators and prosecutors, during the pre-trial investigation of criminal proceedings, and, accordingly, the implementation of procedural guidance, there are difficulties in determining the status of foreigners who may not only be subjects who have committed a criminal offence (i.e., acquire the status of suspect, accused), but may also be victims, i.e., persons against whom a criminal offence has been committed, as a result of which the person has suffered a violation of rights, freedoms, interests and has suffered property or physical damage (by causing harm to health or, in general, deprivation of life). In addition, foreigners may be other participants in criminal proceedings, such as, for example, third parties whose property is being seized or interpreters.

This directly affects the effectiveness of the pre-trial investigation, in particular, the adoption of criminal procedural decisions by the investigator or prosecutor on the application of measures to ensure criminal proceedings, the selection of a preventive measure, the conduct of investigative (search) and covert investigative (search) actions, as well as the detention of a person.

Key words: foreigner, a foreigner as a participant in criminal proceedings, the status of a foreigner as a participant in criminal proceedings, pre-trial investigation, criminal proceedings, criminal proceedings.

Успішність реалізації завдань, передбачених статтею 2 КПК України, знаходиться в прямій залежності від проведення ефективного досудового розслідування. Ця ефективність виявляється у прийнятті суб'єктами кримінального провадження своєчасних та належних кримінальних процесуальних рішень щодо застосування заходів забезпечення кримінального провадження, проведення належних слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій тощо, з метою виявлення фактичних обставин, що мають суттєве значення для кримінального провадження. Поряд із тим, важливе значення має і те, що така інформація, що впливає на хід проведення досудового розслідування, має бути отримана саме від учасників кримінального провадження, які, у свою чергу, за кримінальним процесуальним законодавством набувають відповідних статусів. Як відомо, це можуть бути підозрюваний, обвинувачений, потерпілий, їх представники, треті особи та інші (глава 3 КПК України [2]). Але, у випадках, коли одним із таких учасників виявляється іноземець – таке кримінальне провадження умовно стає специ-

фічним та вимагає від слідчого, прокурора здійснення досудового розслідування у такому кримінальному провадженні з урахуванням окремих особливостей, зокрема, які розкриваються через властивості особи іноземця та його статусу.

Тут слід відзначити, що вивчення наукової літератури, що стосується питань участі іноземців у кримінальному провадженні під час досудового розслідування, надає підстави констатувати, що до прийняття чинного кримінального процесуального законодавства 2012 р. у галузях науки криміналістичної спрямованості здійснювалися спроби комплексно дослідити окремі питання участі іноземців у кримінальному провадженні. Питання, що стосуються участі іноземців у кримінальному провадженні розглядалися у фундаментальних працях та наукових статтях таких учених та науковців, як С. С. Кудінова, О. А. Калганової, П. Г. Назаренко, Ю. М. Черноус, Л. Д. Удалової, В. Рожнова, Ю. Щокіна та інших.

Однак, варто звернути увагу, що з огляду на окремі сучасні проблемні питання, що стосуються іноземців,

як учасників кримінального провадження, на сьогодні належно не проводяться.

Здійснення досудового розслідування щодо кримінальних правопорушень, що вчинені іноземцями має свої специфічні особливості, існування яких можна інтерпретувати через окремі властивості, притаманні іноземцю, що визначають його як специфічного учасника кримінального провадження. Здійснення досудового розслідування кримінальних правопорушень за участю іноземців, власне і як кримінальних правопорушень вчинених громадянами України, являє собою пізнавальну діяльність, спрямовану на реалізацію завдань кримінального провадження, що закріплені у ст. 2 КПК України, через збирання, оцінку та використання доказів. Тобто, така діяльність полягає у отриманні, відповідно до вимог КПК України, фактичних даних, за допомогою яких слідчий, прокурор, слідчий суддя і суд встановлюють наявність чи відсутності фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню (ч. 1 ст. 84 КПК України) [2]. За чинним кримінальним процесуальним законодавством України джерелами таких фактичних даних можуть бути: 1) показання, тобто відомості, які надаються в усній або письмовій формі (ч. 1 ст. 95 КПК України), інформація, яку можна отримати під час опитування (н-д, п. 1 ч. 3 ст. 214 КПК України) (зокрема, таку інформацію криміналісти часто називають «ідеальними слідами») або 2) різного роду речові докази, тобто матеріальні об'єкти, або документи.

Особливості досудового розслідування кримінальних правопорушень за участю іноземців розкриваються у даному випадку через специфіку соціальних, моральних, психологічних властивостей іноземця, адже вони наділені відповідними суб'єктивними та об'єктивними особливостями. Наприклад, до суб'єктивних особливостей варто відносити всі ті фактори, що належать таких категорій як сприйняття особою певних фактів та обставин, мотивів та мотивації щодо співпраці або опору під час здійснення досудового розслідування кримінального правопорушення (варто звернути увагу, що ці фактори залежать саме від кримінального процесуального статусу іноземця у кримінальному провадженні). А до об'єктивних факторів слід відносити ті, що випливають із середовища, в якому зростає іноземець, виховання, освіти, а також і професії, яку опанував протягом життя, роду занять та уподобань. На думку С. С. Кудінова, з якою вартує погодитися, «об'єктивну їх частину складають особливості національно-громадської психології, світосприйняття іноземця, особливості його правового статусу, існування спеціальних норм, в тому числі й міжнародних, що регулюють участь іноземців у кримінальному судочинстві нашої країни» [6, с. 26].

З огляду на зазначене слід звернути увагу, що саме означені особливості іноземця, як учасника кримінального провадження, впливають на ефективність здійснення досудового розслідування. Це пояснюється тим, що їх врахування впливає на якість підготовки слідчим, прокурором до проведення слідчих (розшукових) або інших процесуальних дій, а також залучення іноземця, залежно від його кримінального процесуального статусу, до їх проведення, зокрема, тут слід згадати і представників дипломатичних установ. Окрім того, врахування суб'єктивних та об'єктивних особливостей іноземця впливає на ефективність прийняття рішення щодо необхідності та своєчасності залучення захисників, відповідних представників або перекладачів для забезпечення прав та інтересів таких осіб з метою убезпечення досудового розслідування від подачі скарг та заперечень на незаконні дії слідчого та/або прокурора.

Для визначення кримінального процесуального статусу іноземця у кримінальному провадженні, варто проаналізувати поняття «іноземець» та статус іноземця, якого набувають такі особи.

Поняття «іноземець», на сучасному рівні, є доволі розповсюдженим терміном. У повсякденному житті під цим терміном «іноземець» розуміють особу, яка прибула з іншої держави до певної країни. На соціально-політичному рівні відбувається визначення мети та цілей прибуття іноземців до країни, громадянами якої вони не являються, що у свою чергу конкретизує статус іноземця. І, зокрема, порушення, у певній сфері, встановлених відповідною державою правил перебування на її території, є підставою для наділення іноземця іншим окремим відповідним статусом. Тут варто додати, що попри те, що поняття «іноземець» є широко вживаним у науці, зокрема, С. С. Кудінов звертає увагу, що «в низці нормативних документів його зміст неоднозначно до тепер не визначений» [6, с. 27]. Поряд із тим, науковець звертає увагу на те, що «цей термін використовують у двох значеннях – у широкому та вузькому. У першому випадку під іноземцями розуміють лише осіб, що мають громадянство іншої держави. У другому – під іноземцями розуміють усіх осіб, що перебувають на території певної держави і не мають її громадянства (громадяни інших держав, особи без громадянства, біженці). Визначення будь-якого поняття, а надто юридичного, має велике практичне значення та виконує не тільки інформаційні, але і правові функції, особливо під час розслідування кримінальної справи» [6, с. 27]. Підтверджуючи наведену тезу, варто також додати, що і дійсно у кримінальному процесуальному законодавстві України, зокрема, у статті 3, що має назву «Визначення основних термінів Кодексу», безпосередньо відсутнє визначення терміну «іноземець» попри те, що законодавець надає визначення іншим суб'єктам кримінального провадження (зокрема, таким як «малолітня особа», «неповнолітня особа», «прокурор», «інша особа, права чи законні інтереси якої обмежуються під час досудового розслідування» тощо). Проте, розуміння щодо кримінального процесуального статусу іноземця набуваємо лише на підставі окремих положень кримінального процесуального законодавства України. Тобто, якщо особа зазнала шкоди внаслідок вчинення щодо неї діяння передбаченого Кримінальним кодексом України – іноземець відповідно до положень закріплених у ст. 55 КПК України є потерпілим; а у разі повідомлення про підозру або складення обвинувального акту, відповідно до положень закріплених у ст. 42 КПК України може набути статусу підозрюваного та/або обвинуваченого (підсудного) (однак, підсудним є особа, матеріали кримінального провадження щодо якої передані до суду).

Тож, попри те, що у чинному кримінальному процесуальному законі України відсутнє визначення поняття іноземець, аналіз різних наукових джерел та нормативно-правових актів дає підстави стверджувати, що вперше чіткого визначення поняття «іноземець» набуло з прийняттям Декларації про права людини стосовно осіб, які не є громадянами країни, у якій вони проживають, що була прийнята на 116-му пленарному засіданні Генеральної асамблеї ООН резолюцією № 40/144 від 13 грудня 1985 р. у ст. 1 означеної Декларації закріплено, що іноземець – це «будь-яка особа, що не є громадянином держави у якій вона перебуває» [1].

Закон України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» від 22 вересня 2011 р. визначає іноземця, як особу, «яка не перебуває у громадянстві України і є громадянином (підданим) іншої держави або держав» [3]. Тобто, іноземець є фізичною особою, яка не є громадянином України. Однак, за аналізом окремих дослідників, «у міжнародному праві простежується тенденція зрівнювання у правах всіх іноземців, які проживають на території цієї держави, з її громадянами, наближення їх правового статусу до статусу своїх громадян. До іноземців застосовуються закони країни, що приймає. За винятком осіб з особливим статусом, всі іноземні громадяни підлягають кримінальній, адміністративній та цивільній юрисдикції держави

проживання. За вчинення кримінальних правопорушень поза територією держави перебування іноземці несуть відповідальність на підставі міжнародних зобов'язань та національного законодавства цієї держави. Національне кримінальне право будь-якої держави передбачає склад злочинів та адміністративних правопорушень, суб'єктами яких можуть бути лише іноземці (шпигунство, порушення режиму перебування в цій державі). З точки зору міжнародного права, іноземці перебувають у подвійному підпорядкуванні, перебувають під подвійною юрисдикцією: територіальною (юрисдикція держави проживання) та екстериторіальною (юрисдикція держави громадянства). Якщо закони держави, де перебуває особа, суперечать законам держави його громадянства, може виникнути ситуація конкуруючої юрисдикції. Водночас загальновизнано, що іноземець може виконувати обов'язки або користуватися правами, що відповідають його національному законодавству, якщо це не суперечить суверенітету, безпеці та законодавству держави перебування. Це стосується політичних прав іноземців, їхньої військової служби, регулювання в'їзду та виїзду, встановлення меж кримінальної юрисдикції держави перебування та захисту від громадянства [7, с. 183; 8, с. 66]. Така думка є цілком аргументованою, адже, за загальним правилом, кримінальне провадження щодо іноземних громадян здійснюється відповідно до норм Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК), за винятком осіб, які користуються дипломатичним імунітетом. Кримінальне провадження щодо особи, яка користується дипломатичним імунітетом, може здійснюватися за правилами КПК лише за згодою такої особи або за згодою компетентного органу держави (міжнародної організації), яку представляє така особа, у порядку, передбаченому законодавством України та міжнародними договорами України (ст. 6 КПК України) [2].

Зокрема, М. М. Шикорак безспідставно стверджує, що «наявність в іноземців певних прав і обов'язків, зобов'язує слідчого, прокурора застосовувати передбачені законодавством заходи до їх забезпечення, здійснювати кримінальне провадження за їх обов'язкового врахування. Таким чином, права всіх іноземців повинні бути максимально забезпечені. Ст. 10 КПК України визначається рівність громадян перед законом і судом. Однак, у випадках і порядку, передбачених Кодексом, певні категорії осіб (зокрема, іноземці) під час кримінального провадження користуються додатковими гарантіями» [9, с. 270].

На думку, О. О. Кочури, «враховуючи особливості процесуального статусу іноземних громадян, працівники правоохоронних органів України, при проведенні досудового розслідування за участю іноземців повинні переконатися у тому, чи дійсно учасник кримінального провадження є іноземним громадянином та яким об'ємом прав, свобод та обов'язків він володіє. При цьому, не можна не брати

до уваги, що іноземні громадяни, перебуваючи в Україні та беручи участь у кримінальному провадженні, наділені правом на виконання різноманітних процесуальних функцій, зокрема: виступати у якості потерпілих, свідків, підозрюваних, понятих, статистів тощо. Тому необхідно зауважити, що встановивши приналежність особи до громадянства іншої держави працівники правоохоронних органів можуть зіткнутися з деякими кримінальними процесуальними особливостями проведення досудового розслідування [5, с. 42]. Погоджуючись з думкою дослідниці, вважаємо за доцільне додати, що у переважній більшості для слідчого та прокурора такі складнощі починають виникати з самого початку та пов'язані із незнанням на належному рівні державної мови іноземцем, що є підставою для обов'язкового залучення перекладача. Однак, подекуди, пошук перекладача може бути ускладнений через те, що іноземець є носієм мови, яка не розповсюджена або окремими іноземними мовними діалектами. Така обставина, прямо впливає на подальший хід здійснення досудового розслідування у кримінальному провадженні за участю іноземця та, зокрема, рівень сприйняття іноземцем прав та обов'язків того статусу, якого набуває.

До того ж, як зазначає О. І. Калганова, «зокрема, законом не врегульовано: прийом заяв іноземних громадян про злочини, участь іноземних громадян в кримінальному процесі в якості свідків, потерпілих, підозрюваних (обвинувачених) у вчиненні злочину, підсудних і засуджених; особливості, пов'язані з участю захисника іноземного громадянина, з проведенням слідчих дій, із застосуванням заходів процесуального примусу, з отриманням згоди як іноземного громадянина, що володіє дипломатичним або іншим імунітетом, так і акредитуваної його держави на провадження процесуальних дій щодо нього, які мають істотне значення для порушення, розслідування, судового розгляду та виконання рішень суду» [4, с. 3–4]. Дійсно, у чинному законодавстві відсутні положення, що регулюють окреслені питання, що на практиці може призводити до втрати інформації, що має важливе значення для встановлення фактичних обставин вчиненого кримінального правопорушення.

Підсумовуючи, слід зазначити, що пори те, що у практичній діяльності у кримінальних провадженнях, учасниками яких є іноземці, досудове розслідування здійснюється відповідно до положень, що закріплені у ст. 3 КПК України. Однак, окремі проблеми, що виникають під час залучення іноземця, як учасника кримінального провадження, при застосуванні заходів забезпечення кримінального провадження, застосуванні запобіжного заходу, затримання іноземця, проведення слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) та інших кримінальних процесуальних дій, залишаються невирішеними та потребують детального дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Декларація про права людини стосовно осіб, які не є громадянами країни, у якій вони проживають. Прийнята Генеральною Асамблеєю ООН резолюція №40/144 від 13 грудня 1985 р./ База даних «Lair360» URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/MU85309?ap=2> (дата звернення: 14.03.2025).
2. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#n3066> (дата звернення: 14.03.2025).
3. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства: Закон України від 22.09.2011 р. № 3773-VI. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3773-17#Text> (дата звернення: 14.03.2025).
4. Калганова О. І. Процесуально-правові засади участі іноземних громадян у кримінальному судочинстві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2007. 25 с.
5. Кочура О. О. Про окремі аспекти особливості проведення досудового розслідування за участю іноземців. *The Journal of Eastern European Law / Журнал східноєвропейського права*. 2016. № 33. С. 40–45.
6. Кудінов С. С. Розслідування злочинів, пов'язаних участю іноземців: монографія. Харків: ТОВ «Оберіг», 2012. 196 с.
7. Мальцев В. В. Адміністративно-правовий режим перебування іноземців та осіб без громадянства і його забезпечення національною поліцією. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. Вип. 1. Т. 3. С. 180–187.
8. Ногас Н. Правове становище іноземців на території України. *Актуальні проблеми правознавства*. 2023. Вип. 1 (33). С. 65–70.
9. Шикорак М. М. Правовий статус іноземця у кримінальному провадженні (за законодавством України). *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2016. Вип. 3. С. 262–273.

МЕДІАЦІЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ: НАПРЯМИ ВИРІШЕННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИХ КОНФЛІКТІВ

MEDIATION IN THE CRIMINAL PROCESS OF UKRAINE: DIRECTIONS OF RESOLVING CRIMINAL-LEGAL CONFLICTS

Соловійова О.С., к.ю.н., доцент,

доцент кафедри кримінального процесу, криміналістики та експертології

Навчально-науковий інститут № 5 Харківського національного університету внутрішніх справ

Стаття присвячена дослідженню поняття та сутності медіації у сфері кримінального процесу України, що спрямована на забезпечення ефективності правосуддя, зменшення навантаження на суди та створення можливості для реабілітації обвинувачених і примирення сторін. Аналізуються правові підходи та законодавчі зміни, які визначають застосування таких альтернативних процедур як медіація, відновне правосуддя та угода про примирення потерпілого і підозрюваного чи обвинуваченого в контексті кримінального провадження. З'ясовано, що примирення сторін у формі медіації повинно стати одним з найефективніших способів розв'язання кримінально-правових конфліктів, що відповідає гуманності нашого судочинства, тому в слідчий та судовій практиці необхідно забезпечити дієвість цієї норми і вжити заходи для розширення такої практики, яка буде сприяти підвищенню рівня захисту прав та законних інтересів особи, профілактичній роботі правоохоронних органів, ефективній боротьбі з кримінальними проступками і нетяжкими злочинами та запобіганню їх шкідливих наслідків. Розглядаються основні проблеми, що виникають у процесі впровадження альтернативних форм вирішення кримінально-правових конфліктів в Україні, а також перспективи їх подальшого розвитку та вдосконалення. Здійснено огляд практичних аспектів реалізації медіаційних процедур, зокрема їх вплив на відновлення соціальної справедливості та зменшення навантаження на судову систему. Визначено необхідність створення «Міжвідомчої координаційної ради з питань медіації у кримінальних провадженнях», завданнями якої будуть контроль за медіаційною діяльністю в кримінальному судочинстві, навчання медіаторів та їх акредитація. Запропоновано низку її повноважень, оскільки без цього неможливе виконання покладених на неї завдань (забезпечення підготовки і підвищення кваліфікації медіаторів, вносити пропозиції щодо вдосконалення законодавства з питань примирення сторін у кримінальних провадженнях, розробляти положення, інструкції та інші нормативні акти, які регламентують діяльність служби примирення у кримінальних провадженнях). Пропонується закріплення процесуального статусу медіатора та визначення його прав і обов'язків у Кримінальному процесуальному кодексі України, а також визначено основні проблеми та перешкоди на шляху впровадження медіації в кримінальне провадження і перспективи розвитку цього інституту в умовах сучасних реформ у кримінальному правосудді.

Ключові слова: кримінальне провадження, медіація, медіатор, процесуальний статус медіатора, сторони кримінального провадження, альтернативне вирішення спорів, відновне правосуддя, угода про примирення, права потерпілих, компенсація шкоди.

The article is devoted to the study of the concept and essence of mediation in the criminal process of Ukraine, which is aimed at ensuring the efficiency of justice, reducing the burden on the courts and creating an opportunity for the rehabilitation of the accused and the reconciliation of the parties. Legal approaches and legislative changes are analyzed that determine the application of such alternative procedures as mediation, restorative justice and conciliation agreement between the victim and the suspect or accused in the context of criminal proceedings. It was found that the reconciliation of the parties in the form of mediation should become one of the most effective ways of resolving criminal legal conflicts, which would correspond to the humanity of our judicial system, therefore, in investigative and judicial practice, it is necessary to ensure the effectiveness of this norm and take measures to expand such practice, which will contribute to increasing the level of protection of the rights and legitimate interests of a person, preventive work of law enforcement agencies, effective fight against criminal misdemeanors and minor crimes and prevention of their harmful consequences. The main problems that arise in the process of implementing alternative forms of solving criminal legal conflicts in Ukraine are considered, as well as the prospects for their further development and improvement. An overview of the practical aspects of the implementation of mediation procedures was carried out, in particular, their impact on the restoration of social justice and the reduction of the burden on the judicial system. The need to create an "Interdepartmental Coordination Council on Mediation in criminal proceedings" was determined, the tasks of which will be control over mediation activities in criminal proceedings, training of mediators and their accreditation. A number of her powers are proposed, since without this it is impossible to fulfill the tasks assigned to her (providing training and improving the qualifications of mediators, making proposals to improve the legislation on conciliation of parties in criminal proceedings, developing regulations, instructions and other normative acts that regulate the activity of the conciliation service in criminal proceedings). It is proposed to establish the procedural status of the mediator and the definition of his rights and obligations in the Criminal Procedure Code of Ukraine, and also identified the main problems and obstacles on the way to the introduction of mediation in criminal proceedings and the prospects for the development of this institution in the conditions of modern reforms in criminal justice.

Key words: criminal proceedings, mediation, mediator, procedural status of the mediator, parties to criminal proceedings, alternative dispute resolution, restorative justice, reconciliation agreement, victims' rights, compensation for damage.

Постановка проблеми. У сучасних умовах питання альтернативного вирішення кримінально-правових конфліктів набуває дедалі більшої актуальності. Одним із таких механізмів є процедура медіації, яка активно впроваджується в різних державах, включаючи і Україну. Медіація є важливим інструментом, що сприяє зниженню рівня конфліктності між сторонами та досягненню справедливості без необхідності тривалого судового розгляду.

Незважаючи на прийняття Закону України «Про медіацію» 16 листопада 2021 року, механізм її застосування у кримінальному процесі залишається недостатньо врегульованим. Дійсно, відсутність чітких процедур впровадження медіації в кримінальне процесуальне законодавство України ускладнює її ефективне використання. Серед основних проблем можна виділити:

– відсутність чітких роз'яснень та процедур для впровадження медіації у кримінальний процес України,

а саме на стадії досудового розслідування кримінального провадження;

– низький рівень обізнаності серед населення та працівників правоохоронних органів про переваги та можливості використання медіації;

– недостатня кількість кваліфікованих медіаторів, які спеціалізуються у сфері кримінального судочинства;

– не закріплення поняття і порядку застосування медіації під час розслідування кримінального провадження та процесуального статусу медіатора у Кримінальному процесуальному законодавстві;

– невідповідність нормативно-правових актів сучасним потребам відновного правосуддя та т.і.

Вирішення цих проблем вимагає вдосконалення нормативно-правової бази, розширення практики використання медіації та підвищення рівня кваліфікації фахівців у цій сфері.

Стан дослідження проблеми. Загальні проблемами забезпечення прав особи при звільненні від кримінальної відповідальності і закритті кримінальних проваджень на підставі примирення сторін у своїх роботах розглядали Ю. П. Алєнін, Ю. В. Баулін, О. А. Губська, В. В. Землянська, В. Т. Маляренко, В.В. Навроцька, В. І. Потяк, В. М. Трубников, Г. О. Усатий, Т. Г. Фоміна, Д. В. Філін, А. М. Ященко та ін., але залишається багато питань не вирішених до цього часу, що свідчить про актуальність даної теми дослідження. Для вирішення даної проблеми потрібні законодавчі, освітні та організаційні реформи, які підвищать ефективність і доступність впровадження медіації у кримінальний процес України.

Метою статті є дослідження сутності та правового регулювання медіації у сфері кримінального процесу України, виявлення переваг та перспектив її впровадження до кримінального судочинства, визначення етапів проведення медіації та законодавчого закріплення процесуального статусу медіатора і визначення його основних функцій, прав та обов'язків при урегулюванні кримінально-правових конфліктів шляхом примирення сторін, а також запропонування шляхів вдосконалення нормативно-правових актів для забезпечення ефективного використання цього інституту як частини відновного правосуддя.

Її новизна полягає в пропозиції низки заходів та етапів проведення медіації для удосконалення самої процедури медіації у кримінальному провадженні та обґрунтуванні положення щодо залучення до вирішення кримінально-правового конфлікту між сторонами посередника – медіатора, й наділення його відповідним процесуальним статусом.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до п. 4 ст. 1 Закону України «Про медіацію», що надає тлумачення терміну медіації в такому значенні: «медіація – позасудова добровільна, конфіденційна, структурована процедура, під час якої сторони за допомогою медіатора (медіаторів) намагаються запобігти виникненню або врегулювати конфлікт (спір) шляхом переговорів» тощо [1]. Цим Законом також визначено правові засади та порядок проведення медіації як позасудової процедури врегулювання конфлікту (спору), в тому числі і кримінально-правового, принципи медіації, статус медіатора та інші питання, пов'язані з цією процедурою. Однак, попри все прийняття Закону України «Про медіацію» не вирішило всіх питань, що стосуються кримінальної процесуальної діяльності. Відповідних змін та доповнень до Кримінального процесуального кодексу України за цей період так і не відбулося. З цього приводу, необхідно погодитися з точкою зору Т. Г. Фоміної про те, що прийняття Закону України «Про медіацію» стало значною подією для широкого кола правників, оскільки передбачалося, що це унормує ті питання, які не були вирішені тривалий час. Вона пропонує, з одного боку, підтримати законодавця щодо регламентації медіації на законодавчому рівні, так як цей шлях був доволі тривалим і не простим щодо нормативного визначення медіації, вимог до медіатора, порядку її здійснення та т.і. Але, водночас визначає, що дослідження питання щодо медіації під час кримінального провадження (визначення процедури медіації під час досудового розслідування та судового провадження, відсутність регламентації низки інших питань) є недостатнім у Законі [2; с. 242].

Раніше нами вже зазначалося, що медіація в сфері кримінального провадження є інноваційним підходом до вирішення конфліктів, який базується на засадах примирення сторін та відновлення справедливості. У сфері кримінального процесу медіація є частиною відновного правосуддя, але її застосування обмежується недостатнім втіленням у кримінальне процесуальне законодавство України. Зокрема, необхідно розробити чіткий механізм залучення медіації на різних стадіях (етапах) кримінального провадження, включаючи досудове слідство та судовий

розгляд. Цей механізм є альтернативою традиційному судовому розгляду і спрямований на досягнення взаємовигідного результату для всіх учасників кримінального провадження. Примирення є вигідним процесом не тільки потерпілому, підозрюваному чи обвинуваченому, але і суспільству в цілому, який веде до встановлення добрих відношень між людьми, запобігання насилля та жорстокості, зменшенню витрат правосуддя, збільшенню ролі суспільства в профілактиці правопорушень. Важливим є чітке закріплення поняття примирення у Законі як добровільного волевиявлення потерпілого на прощення особи, яка вчинила злочин, та досягнення з нею згоди відносно порядку, розміру, засобів та умов усунення шкоди, заподіяної кримінальним проступком або необережним нетяжким злочином, і здобуття між ними миру [3; с. 162, 167, 200].

В Україні вирішення кримінально-правового конфлікту шляхом примирення сторін регламентується Кримінальним та Кримінальним процесуальним кодексами України. Зокрема:

- стаття 46 Кримінального кодексу України визначає, що особа може бути звільнена від кримінальної відповідальності, у разі примирення з потерпілим і відшкодування завданих нею збитків або усунення заподіяної шкоди, якщо вона вперше вчинила кримінальний проступок або необережний нетяжкий злочин [4];

- п. 3 статті 469 Кримінального процесуального кодексу України передбачає можливість укладання угоди про примирення між потерпілим та підозрюваним чи обвинуваченим у провадженні щодо кримінальних проступків, необережних нетяжких злочинів та у кримінальному провадженні у формі приватного обвинувачення [5].

Дійсно, примирення є особливо актуальним у кримінальних провадженнях щодо кримінальних проступків, необережних нетяжких злочинів та у кримінальному провадженні у формі приватного обвинувачення, де сторони мають можливість домовитися про відшкодування завданих нею збитків або усунення заподіяної шкоди та інші заходи відновлення.

У багатьох країнах медіація у кримінальному провадженні є частиною правової системи. Наприклад, у Європейському Союзі вона активно підтримується відповідно до Рекомендації Ради Європи № R (99) 19 «Про медіацію в кримінальних справах» тощо [6, с. 53–56].

Так, медіація є двосторонньою формою вирішення конфлікту, де головними учасниками медіаційного процесу являються сторони (обвинувачений чи підозрюваний та потерпілий). В свою чергу, особою, що сприяє їм в реалізації їх прав на примирення та взаємоузгодження їхніх позицій, забезпечує встановлення між ними контакту, організує та проводить саму процедуру медіації є *медіатор* [7, с. 853].

Медіація у кримінальному провадженні передбачає залучення нейтрального посередника – медіатора, який допомагає потерпілому та підозрюваному чи обвинуваченому досягти угоди про врегулювання конфлікту. Основною метою є не лише врегулювання спору, але й відновлення соціальних зв'язків, моральної рівноваги та відчуття справедливості.

Процес медіації зазвичай включає в себе і зустрічі медіатора з кожною стороною окремо, і спільну зустріч для обговорення конфлікту, і укладення угоди про примирення, якщо сторони досягають порозуміння.

Зазначимо, що при визначенні шляхів удосконалення порядку провадження по кримінальних провадженнях, які можуть бути закриті судом на підставі примирення сторін, окрім з'ясування того, де і яким чином необхідно здійснювати правове регулювання цього процесу, виникає необхідність з'ясувати етапи цього процесу та межі його регулювання.

Спираючись на Закон України «Про медіацію», міжнародно-правові акти та досліджену практику реалізації

медіації, думки вчених з цього приводу [1; 3; 6; 8, 80–81; 9, с. 135–137], можна визначити ряд етапів медіації у кримінальному судочинстві:

1. Встановлення слідчим, прокурором, суддею низки підстав, що вказують на можливість закриття кримінального провадження у зв'язку з примиренням сторін (кримінальний проступок або необережний нетяжкий злочин вчинено особою вперше). З цього приводу слід підтримати точку зору Ю.В. Бауліна, який вважає підставу, зазначену в ст. 46 КК України імперативною [10, с. 62], та зробити з цього висновок про те, що направити кримінальне провадження до суду, а відповідно і почати запропонування сторонам примирення – це обов'язок слідчого і прокурора. Доцільність таких висновків витікає з положень п. 4 постанови Пленуму Верховного Суду України від 23 грудня 2005 року № 12 «Про практику застосування судами України законодавства про звільнення особи від кримінальної відповідальності» про те, що за наявності передбачених у ст. 46 КК України підстав, звільнення особи від кримінальної відповідальності є обов'язковим [11].

2. Визначення медіатора по конкретному кримінальному провадженню і можливість проведення процедури медіації. Оскільки примирення сторін шляхом застосування медіації – це процес добровільний і можливий тільки за згодою сторін, то слідчий і прокурор повинні запропонувати сторонам визначитися з особою медіатора. Медіатор може обговорити разом з слідчим, прокурором можливість проведення медіації, час, потрібний на її проведення та деякі інші тактичні методи.

3. Одержання медіатором у випадку звернення до нього сторін, інформації щодо кримінального провадження від прокурора або слідчого. На нашу думку, інформування медіатора є необхідним для з'ясування ним обставин кримінального провадження, даних щодо особи та характеристики сторін і обрання відповідної тактики переговорів. Для цього етапу доцільно вирішити на законотворчому рівні питання про обсяг інформації, що може бути надана медіатору: 1) передбачити письмову згоду обвинуваченого і потерпілого на цю дію; 2) встановити, що ознайомлення може мати місце лише щодо обставин кримінального провадження та даних про осіб, а вся додаткова інформація може бути отримана за клопотанням медіатора і при згоді сторін в процесі проведення самої процедури медіації (зокрема, у Польщі інформація медіатору містить саме такі дані) [9, с. 135–137]; 3) гарантією нерозголошення відомостей про осіб, матеріали кримінального провадження, які стали відомі медіатору є попередженням його про кримінальну відповідальність в порядку ст. 222 КПК та ст. 387 КК України.

4. Встановлення контакту і особиста зустріч з підозрюваним чи обвинуваченим. Медіація за своїм характером є процедурою, яка менш формальна у порівнянні з кримінальним провадженням, що є необхідною для забезпечення можливості встановлення контакту між сторонами, врахування їх особливостей, пошуку можливого варіанту вирішення конфлікту без жорсткого контролю з боку держави. Попри все, ініціатива на примирення, бажання виправитися та загладити шкоду повинна належати підозрюваному чи обвинуваченому, і якщо він не виявляє бажання взяти участь у медіації, то медіатор на цьому припиняє свої дії по кримінальному провадженню. Якщо підозрюваний чи обвинувачений дав згоду взяти участь у програмі медіації (примирення сторін), то медіатор далі зустрічається з потерпілим. Під час попередньої зустрічі зі сторонами медіатор пояснює їм мету програми, її процедуру та юридичні наслідки, звертає увагу на те, що відмова не може бути використана, як доказ, обтяжуючий відповідальність, а факт примирення не може бути доказом винуватості особи. Також важливим аспектом є роз'яснення правил поведінки сторін під час зустрічі.

5. Організація спільної зустрічі, лише після попереднього побачення зі сторонами та повною їх згодою. Важ-

ливим на цьому етапі є обговорення умов проведення медіації, попередніх позицій сторін, їх вимог, що спрямовані на досягнення позитивного результату зустрічі. Доречі, ст. 26 Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи № R (99) 19 від 15 вересня 1999 року вказує на необхідність врахування потреб та бажання сторін [6, с. 53–56].

6. Сама процедура медіації. У ній, може брати участь будь-яка особа, присутність якої буде доцільною. Також, треба зауважити, що медіатор несе відповідальність за забезпечення безпеки та створення сприятливої атмосфери для зустрічі. Хід зустрічі можна розділити на два моменти: вирішення конфлікту та налагодження взаємовідносин між сторонами; і проведення програми примирення жертви й правопорушника. Слід зазначити, що примирення, яке відбувається під час медіації, виступає проявом приватного початку у кримінальному судочинстві, де сторони самі встановлюють певні умови та дотримуються їх, тому чіткої законодавчої регламентації цей етап не потребує.

7. Результат зустрічі – це згода, що оформлюється у вигляді угоди про примирення, заяви, мирової угоди, або угоди чи заяви про недосягнення взаємного порозуміння. Після завершення й оформлення результатів медіації відповідний документ приєднується до матеріалів кримінального провадження. В свою чергу, медіатор, дотримуючись принципу конфіденційності може ознайомити слідчого, прокурора, суддю про причини невдачі медіації зі сторонами. Недосягнення примирення не може бути підставою для обтяження відповідальності особи, тому, на нашу думку, у Кримінальному процесуальному кодексі України слід передбачити положення про те, що: «Недосягнення між підозрюваним чи обвинуваченими і потерпілими примирення не має юридичного значення і не може бути використано проти підозрюваного чи обвинуваченого при вирішенні питання про їх відповідальність та покарання».

8. Оцінка та реалізація результатів медіації слідчим, прокурором при винесенні постанови про направлення кримінального провадження до суду для вирішення питання про звільнення обвинуваченого від кримінальної відповідальності і закриття відносно нього справи у зв'язку з примиренням сторін та суддею при вирішенні питання про звільнення обвинуваченого від кримінальної відповідальності на підставі його примирення з потерпілим (ст. 46 КК України).

Вважаємо, що все вищевикладене є тією правовою базою, яка повинна втілювати відновне правосуддя в формі медіації до кримінального судочинства України, що є суттєвою зміною традиційної каральної системи. Також потребує уваги питання підготовки кваліфікованих медіаторів, які мають спеціалізуватися на вирішенні кримінально-правового конфлікту у кримінальному провадженні, а у свою чергу, медіатор повинен бути повноправним учасником кримінального провадження і відноситися до групи інших учасників кримінального провадження за КПК України. Так, відповідно, до законотворчого процесу можна внести пропозицію, щодо внесення змін та доповнень до Кримінального процесуального кодексу України, а саме внести нову норму до § 5 «Інші учасники кримінального провадження» Глави 3 «Суд, сторони та інші учасники кримінального провадження» – ст. 74¹ «Медіатор» і викласти її в такій редакції:

«Медіатор – це спеціально підготовлена нейтральна особа, яка здійснює примирення між сторонами кримінально-правового конфлікту.

Медіатором можуть бути особи, які мають необхідні знання для надання роз'яснень, стосовно проведення процедур примирення та вирішення конфлікту, шляхом застосування медіації.

Медіаторами служби примирення можуть бути особи, які мають відповідну вищу юридичну освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста, пройшли

відповідну підготовку і отримали кваліфікацію медіатора по проведенню процедур примирення у кримінальних провадженнях» тощо [3, с. 242].

Впровадження даної норми до Кримінального процесуального кодексу України стане запорукою ефективного застосування медіації у кримінальному провадженні, що сприятиме:

- гуманізації кримінального судочинства (надання можливості сторонам конфлікту самостійно вирішувати спір із залученням медіатора, а не лише через каральні заходи);
- зменшенню навантаження на суди (значна кількість кримінальних проваджень може бути вирішена безпосередньо в межах медіаційного процесу);
- посиленню захисту прав потерпілих (оскільки медіація дозволяє потерпілим отримати відшкодування завданих збитків або усунення заподіяної шкоди швидше та ефективніше, ніж у звичайному судовому процесі);
- відновленню соціальної справедливості (впровадження медіації в кримінальний процес дозволить забезпечити рівновагу між правами потерпілих та підозрюваних, сприяючи відновленню довіри у суспільстві);
- відповідності міжнародним стандартам (прийняття цієї норми узгоджується з європейськими стереотипами відновного правосуддя та міжнародною практикою застосування медіації) тощо.

Звісно, процес медіації та діяльність медіатора (медіаторів) повинна контролюватися з боку певних установ і ця діяльність не може здійснюватися безсистемно. Окрім цього, державними владними органами можуть бути введені інститути, або установи, як базові навчальні заклади та центри акредитації медіаторів і їх склад повинен бути змішаним. Тобто, до складу викладачів цих інститутів (установ) можуть входити представники прокуратури, суду, правозахисних організацій, місцевої громадськості, психологи, представники науки та культури регіону тощо. Це обумовлено тим, що сама діяльність по примиренню генетично походить від традицій приватного вирішення конфлікту (сімейні конференції, кола правосуддя), а також не може здійснюватися без залучення місцевої громадськості. Організацію, яка б контролювала діяльність медіаторів можна назвати, наприклад: «Міжвідомча координаційна рада з питань медіації (примирення) сторін». Важливим є встановлення її повноважень, оскільки без цього неможливе виконання завдань, що на неї покладаються.

Така «Міжвідомча координаційна рада з питань медіації (примирення) сторін», відповідно до покладених на неї завдань могла б:

- вивчати, узагальнювати і поширювати вітчизняний та іноземний досвід з питань проведення процедур медіації (примирення) між сторонами у кримінальних провадженнях;
- вносити в установленому законом порядку пропозиції щодо вдосконалення законодавства з питань медіації (примирення) сторін у кримінальних провадженнях;
- розробляти та затверджувати (в межах своєї компетенції) положення, інструкції і інші нормативні акти, які регламентують діяльність служби медіації (примирення) в кримінальних провадженнях;
- забезпечувати підготовку і підвищення кваліфікації медіаторів;
- взаємодіяти, в межах своєї компетенції, з правоохоронними та правозахисними організаціями, прокуратурою і судом;
- інформувати громадськість про свою діяльність через засоби масової інформації та т.і.

Вважаємо, що право на вирішення конфлікту, що стався внаслідок вчинення кримінального правопорушення, повинно належати не тільки виключно сторонам кримінального провадження – підозрюваному чи обвинуваченому та потерпілому, а і державі та її правоохоронним та правозахисним органам, які повинні бути не байдужими до подальшої долі сторін кримінально-правового конфлікту, а сторони, в свою чергу, зобов'язані бути як учасниками так і спостерігачами вирішення їх справи.

Висновки. Відновне правосуддя ставить перед собою першочерговим завданням забезпечити права та інтереси потерпілого, підозрюваного чи обвинуваченого, задовольнити їх потреби, а відповідно, і потреби суспільства та держави, воно концентрує свою увагу на правах кожної особи, встановлення миру, справедливості та сприяє підтриманню суспільного ладу. Медіація, як різновид відновного правосуддя, в сфері кримінального провадження є ефективним інструментом для досягнення справедливості та примирення сторін. Вона дозволяє уникнути жорсткого протистояння, характерного для судових (змагальних) процесів, і сприяє побудові більш правильного та гуманного суспільства. Подальший розвиток цього інституту вимагає підтримки з боку держави, законотворчих, правоохоронних органів та співробітництва між усіма учасниками кримінального провадження в цілому. Успішне впровадження медіації вимагає комплексного підходу, який включає розвиток нормативної бази, професійної освіти медіаторів та т.і. Таким чином, медіація має потенціал стати дієвим інститутом у сфері кримінального судочинства, сприяючи гуманізації кримінального процесу України в цілому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про медіацію : Закон України від 16.11.2021 р. № 1875-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text> (дата звернення 30.03.2025 р.).
2. Фомина Т.Г. Медіація у кримінальному провадженні: новели законодавства та перспективи його вдосконалення. *Право і безпека – Law and Safety*. 2022. № 1 (84). С. 104-114. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2022.1>.
3. Соловйова О.Є. Примирення сторін у кримінальному процесі України [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Соловйова Олена Євгенівна. Харків. 2006. 234 с.
4. Кримінальний кодекс України : Закон від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення 30.03.2025 р.).
5. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення 30.03.2025 р.).
6. Рекомендація № R(99)19 Комітету міністрів Ради Європи державам – членам Ради, які зацікавлені в організації медіації у кримінальних справах : від 15.09.1999. БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_828 (дата звернення: 30.03.2025 р.).
7. Соловйова-Полудніцина О.Є. Законодавче закріплення процесуального статусу медіатора у кримінальному судочинстві України. *Форум права*. 2011. № 2. С. 853-857. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2011_2_138
8. Рекомендації міжнародної науково-практичної конференції "Впровадження альтернативних засобів розв'язання конфліктів у судову систему України" від 21 травня 2000 року. Відновне правосуддя в Україні: Спецвипуск. 2005. С. 80-81.
9. Земляньська В.В. Вивчення досвіду Польщі в сфері медіації. *Право України*. 2004. № 3. С. 135-137.
10. Баулін Ю.В. Звільнення від кримінальної відповідальності : Монографія. К.: Атіка. 2004. 296 с.
11. Про практику застосування судами України законодавства про звільнення особи від кримінальної відповідальності : постанови Пленуму Верховного Суду України від 23.12.2005 р. № 12. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0012700-05#Text> (дата звернення 30.03.2025 р.).

ГАРАНТІЇ ПРЕЗУМПЦІЇ НЕВИНУВАТОСТІ ЩОДО АДВОКАТА У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: ПРАВОВІ ПІДХОДИ ТА СУДОВА ПРАКТИКА

GUARANTEES OF THE PRESUMPTION OF INNOCENCE REGARDING A LAWYER IN CRIMINAL PROCEEDINGS: LEGAL APPROACHES AND JUDICIAL PRACTICE

Шаповал О.В., адвокат, аспірант кафедри кримінальної юстиції

Навчально-науковий інститут права та психології Національної академії внутрішніх справ

Презумпція невинуватості є фундаментальним принципом кримінального судочинства, що гарантує кожній особі право вважатися невинуватою, доки її вина не буде доведена у передбаченому законом порядку. Цей принцип є особливо важливим у кримінальних провадженнях щодо адвокатів, адже їхня діяльність спрямована на захист прав інших осіб, що зумовлює підвищені ризики неправомірного кримінального переслідування. У статті здійснено комплексний аналіз сучасних правових підходів до презумпції невинуватості адвокатів у міжнародній та національній судовій практиці.

Досліджено ключові рішення Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ), що встановлюють стандарти дотримання презумпції невинуватості та визначають відповідальність державних органів за її забезпечення. Особлива увага приділена питанням публічних заяв посадовців, які можуть формувати упереджене ставлення суспільства до обвинуваченого, а також практиці застосування запобіжних заходів і процедур розслідування стосовно адвокатів. Проаналізовано основні міжнародні стандарти, що регулюють питання захисту прав адвокатів під час кримінального переслідування, зокрема принципи незалежності правозахисної діяльності.

У статті розглянуто наукові праці (2020–2024 років), які досліджують проблематику презумпції невинуватості адвокатів у країнах Європейського Союзу та Україні. Визначено основні виклики, що постають перед правозахисною спільнотою, серед яких зловживання кримінальним переслідуванням як інструментом тиску на адвокатів, недостатня ефективність судового контролю за діями правоохоронних органів, а також вплив медіа на суспільне сприйняття обвинувачених осіб.

Окрему увагу приділено інформаційній політиці державних органів та засобів масової інформації, які нерідко формують суспільну думку ще до винесення судового рішення, що може негативно впливати на реалізацію принципу презумпції невинуватості. У статті обґрунтовано необхідність удосконалення національного законодавства та судової практики з метою посилення гарантій дотримання цього принципу щодо адвокатів. Запропоновано конкретні шляхи вдосконалення механізмів судового контролю та процедур захисту адвокатів від неправомірного кримінального переслідування. Особливо наголошено на важливості дотримання міжнародних стандартів та адаптації європейського досвіду до українських реалій.

Ключові слова: презумпція невинуватості, адвокат, кримінальне провадження, ЄСПЛ, права людини, правові гарантії.

The presumption of innocence is a fundamental principle of criminal justice that guarantees every individual the right to be considered innocent until proven guilty in accordance with the law. This principle is particularly important in criminal proceedings against lawyers, as their professional activities are aimed at protecting the rights of others, which entails increased risks of unlawful criminal prosecution. The article provides a comprehensive analysis of contemporary legal approaches to the presumption of innocence of lawyers in international and national judicial practice.

Key rulings of the European Court of Human Rights (ECHR) that establish standards for upholding the presumption of innocence and define the responsibilities of state authorities in ensuring it have been examined. Special attention is given to public statements by officials that may create bias against the accused, as well as the practice of applying preventive measures and investigative procedures concerning lawyers. The main international standards regulating the protection of lawyers' rights during criminal prosecution, particularly the principles of independence in legal defense activities, are analyzed.

The article reviews academic works (2020–2024) that explore the issue of the presumption of innocence of lawyers in the European Union and Ukraine. The main challenges faced by the legal community are identified, including the abuse of criminal prosecution as a tool for pressure on lawyers, the insufficient effectiveness of judicial oversight over law enforcement actions, and the influence of the media on public perception of accused individuals.

Particular attention is paid to the information policy of state authorities and the media, which often shape public opinion before a court ruling is issued, potentially undermining the realization of the presumption of innocence principle. The article substantiates the necessity of improving national legislation and judicial practice to strengthen guarantees of compliance with this principle concerning lawyers. Specific ways to enhance judicial oversight mechanisms and procedures for protecting lawyers from unlawful criminal prosecution are proposed. Special emphasis is placed on the importance of adhering to international standards and adapting European experience to Ukrainian realities.

Key words: presumption of innocence, lawyer, criminal proceedings, ECHR, human rights, legal guarantees.

Актуальність теми. Презумпція невинуватості є одним із найважливіших принципів кримінального судочинства, що закріплений у ч. 2 ст. 6 Європейської конвенції з прав людини (ЄКПЛ) та в Конституції України. Вона гарантує, що кожна особа вважається невинуватою, доки її вина не буде доведена у встановленому законом порядку. Цей принцип є не лише складовою права на справедливий суд, а й важливим механізмом захисту прав людини та стримування державного свавілля у кримінальному процесі.

Однак в практичній діяльності презумпція невинуватості часто знає порушень, особливо у справах, що стосуються адвокатів. Адвокати, як представники правозахисної професії, нерідко опиняються під загрозою кримінального переслідування через свою професійну діяльність. Виконуючи свої обов'язки щодо захисту клієнтів, вони можуть ставати об'єктами тиску з боку державних органів, що про-

являється у вигляді відкриття кримінальних проваджень, незаконного стеження, публічних звинувачень або застосування непропорційних запобіжних заходів. У таких випадках особливо важливо забезпечити дотримання презумпції невинуватості, оскільки її порушення може не лише негативно впливати на конкретного адвоката, але й підірвати незалежність адвокатури загалом.

Європейський суд з прав людини у своїй практиці неодноразово наголошував на значенні презумпції невинуватості та встановлював чіткі стандарти її дотримання. У ряді рішень Суд підкреслював, що державні органи повинні утримуватися від будь-яких заяв, що можуть створити у суспільстві враження про винуватість особи до винесення судового рішення. Особливу увагу ЄСПЛ приділяє кримінальним провадженням щодо адвокатів, визнаючи їхню професійну діяльність важливою для забезпечення права на захист та справедливий судовий розгляд.

Водночас національна практика дотримання презумпції невинуватості в Україні все ще стикається з низкою викликів. Незважаючи на закріплення цього принципу в законодавстві, проблеми виникають на етапах досудового розслідування, застосування запобіжних заходів, а також у публічній комунікації правоохоронних органів та медіа. У багатьох випадках публічні заяви посадових осіб або медіа-покриття кримінальних проваджень щодо адвокатів створюють стійке враження їхньої винуватості ще до завершення судового процесу, що прямо суперечить міжнародним стандартам.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю комплексного аналізу правових позицій ЄСПЛ щодо презумпції невинуватості адвокатів, їхнього впливу на національну правову систему та можливих шляхів удосконалення механізмів правового захисту адвокатів у кримінальному провадженні. У статті буде розглянуто ключові рішення ЄСПЛ, що стосуються презумпції невинуватості адвокатів, здійснено аналіз сучасної наукової літератури, а також запропоновано конкретні заходи для забезпечення ефективного дотримання цього принципу в Україні.

Проблематика дотримання презумпції невинуватості адвокатів у кримінальному провадженні знайшла своє відображення в сучасних наукових дослідженнях та публікаціях як вітчизняних, так і зарубіжних правознавців.

Значний внесок у дослідження цієї теми зробили вчені, які аналізують практику Європейського суду з прав людини та її вплив на національні правові системи. Зокрема, у роботах Mikael Rask Madsen [1] висвітлюється вплив рішень ЄСПЛ на захист прав адвокатів та незалежність правозахисних інститутів.

В українському правовому дискурсі тема презумпції невинуватості адвокатів розглядається у працях М. І. Хавронюка, який аналізує конституційні засади кримінального процесу та проблеми дотримання прав людини в кримінальному судочинстві [2].

Окремі аспекти застосування презумпції невинуватості розглядаються у дослідженнях Р. D. Colman [3], де автор аналізує роль презумпції невинуватості у забезпеченні незалежності адвокатури та дотриманні стандартів прав людини.

Метою цієї статті є комплексний аналіз принципу презумпції невинуватості у кримінальному провадженні щодо адвокатів крізь призму практики Європейського суду з прав людини, а також оцінка рівня його дотримання у національній правовій системі України.

Виклад основного матеріалу. Презумпція невинуватості є одним із фундаментальних принципів кримінального судочинства, що закріплений у міжнародному та національному законодавстві. Згідно з частиною 2 статті 6 Європейської конвенції з прав людини (ЄКПЛ), «кожен обвинувачений у вчиненні кримінального правопорушення вважається невинуватим, доки його вина не буде доведена в законному порядку» [4].

Цей принцип гарантує, що особа не може вважатися винною без належного судового рішення, тягар доказування провини лежить на стороні обвинувачення, будь-які сумніви щодо винуватості трактуються на користь обвинуваченого.

Презумпція невинуватості відіграє особливо важливу роль у кримінальному провадженні щодо адвокатів, оскільки їхня діяльність пов'язана з захистом прав і свобод громадян. Порушення цього принципу щодо адвокатів може мати серйозні наслідки, зокрема: підривати довіру до адвокатури як інституту, створювати умови для переслідування адвокатів з політичних або особистих мотивів, ускладнювати виконання адвокатами їхніх професійних обов'язків.

Європейський суд з прав людини у численних рішеннях підкреслював важливість дотримання презумпції невинуватості. Суд розглядає порушення цього принципу

як будь-які дії державних органів, які можуть формувати у суспільства враження про винуватість особи до винесення обвинувального вироку.

У рішенні "Allenet de Ribemont v. France" (1995) ЄСПЛ визнав порушенням презумпції невинуватості публічні заяви представників влади про те, що особа є винною у злочині до завершення судового розгляду. У цьому контексті адвокати, які піддаються кримінальному переслідуванню, особливо вразливі, оскільки публічні звинувачення можуть підрвати їхню професійну репутацію [5].

У справі "Morice v. France" (2015) ЄСПЛ зазначив, що адвокати мають особливий статус у правовій системі, і їх кримінальне переслідування повинно враховувати специфіку їхньої професійної діяльності. Суд підкреслив, що адвокатська незалежність є ключовим елементом правової держави, і будь-які дії, які ставлять під сумнів цю незалежність, повинні оцінюватися з позиції дотримання ЄКПЛ [6].

Основні принципи ООН щодо ролі адвокатів, прийняті на Восьмому Конгресі ООН із запобігання злочинності та поведінки з правопорушниками у 1990 році, передбачають, що адвокати не повинні переслідуватися за виконання своїх професійних обов'язків, будь-яке кримінальне переслідування адвокатів має відбуватися згідно з принципами незалежного та справедливого судочинства, адвокати повинні мати ефективні засоби правового захисту від незаконного втручання у їхню діяльність [7].

Стаття 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (1966) також закріплює презумпцію невинуватості та гарантує, що кожен обвинувачений має право на справедливого та публічний розгляд справи незалежним судом, ніхто не може бути змушений свідчити проти самого себе або визнавати свою вину [7].

В Україні презумпція невинуватості адвокатів закріплена у кількох нормативно-правових актах:

- Конституція України (стаття 62) Ніхто не може бути визнаний винним у злочині інакше як за вироком суду. Юридичні сумніви тлумачаться на користь обвинуваченого [8].

- Кримінальний процесуальний кодекс України (стаття 17). Обвинувачення не має ґрунтуватися на припущеннях. Відповідальність за доведення вини лежить на стороні обвинувачення [9].

- Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [10]. Адвокатська діяльність є незалежною, держава має забезпечувати захист адвокатів від незаконного переслідування.

Попри ці норми, на практиці в Україні спостерігаються численні порушення презумпції невинуватості адвокатів, зокрема: публічні заяви правоохоронних органів, що фактично визнають адвоката винним до рішення суду, переслідування адвокатів за їхню професійну діяльність, зокрема за участь у резонансних кримінальних провадженнях, непропорційні запобіжні заходи, такі як арешт або домашній арешт без достатніх підстав.

Порівняння міжнародних стандартів і національної практики показує, що в Україні існує проблема імплементації міжнародних гарантій. Якщо в країнах ЄС адвокатська незалежність чітко захищається, то в Україні адвокати нерідко стають жертвами тиску з боку влади та правоохоронних органів.

Судова практика України щодо дотримання презумпції невинуватості адвокатів є досить неоднорідною. Європейський суд з прав людини неодноразово наголошував на важливості дотримання презумпції невинуватості, зокрема в рішеннях "Allenet de Ribemont v. France" (1995), "Shagin v. Ukraine" (2012). Однак, в українській судовій практиці застосування цих стандартів є вибіркоким [5].

Наприклад, у рішенні Верховного Суду у справі № 761/23841/17 судді послалися на практику ЄСПЛ щодо недопустимості публічних заяв посадовців про винуватість

особи до ухвалення вироку. Водночас, у багатьох випадках правоохоронці та судді допускають такі заяви щодо адвокатів, що суперечить міжнародним стандартам [12].

Однією з проблем є порушення кримінальних проваджень проти адвокатів за надуманими або недостатньо обґрунтованими підставами. Такі справи часто мають ознаки тиску на адвокатів, які ведуть резонансні або політичні справи.

Наприклад, у 2021 році було порушено кримінальне провадження проти адвоката, який представляв клієнта в гучній справі щодо корупції у правоохоронних органах. Суддя під час розгляду клопотання про запобіжний захід заявив про «очевидну винуватість» адвоката, що є грубим порушенням презумпції невинуватості.

Суди нерідко застосовують до адвокатів надмірно суворі запобіжні заходи, зокрема тримання під вартою, без належного обґрунтування.

В одному з рішень апеляційного суду Києва адвокат, підозрюваний у корупційних правопорушеннях, був взятий під варту без достатнього обґрунтування ризиків ухилення від слідства або впливу на свідків.

Ще однією проблемою є те, що суди не завжди належним чином перевіряють обґрунтованість підозр щодо адвокатів. Часто вони автоматично задовольняють клопотання правоохоронців, що створює умови для маніпуляцій кримінальним процесом.

Так, у справі № 569/1487/20 суд першої інстанції відмовив у задоволенні клопотання про зміну запобіжного заходу, посилаючись на «серйозність обвинувачення», але не врахував відсутність доказів щодо ризиків [12].

Висновки. Презумпція невинуватості є фундаментальним принципом кримінального процесу, закріпленим як у міжнародних актах, так і в національному законодавстві України. Вона гарантує, що будь-яка особа, в тому числі адвокат, вважається невинуватою, доки її вина не буде доведена в законному порядку. Однак у практичній діяльності правоохоронних органів та судової системи України спостерігаються випадки порушення цього принципу, що ставить під загрозу як незалежність адвокатської професії, так і верховенство права.

Аналіз міжнародних стандартів, правових позицій Європейського суду з прав людини та національної судової практики дозволяє зробити кілька ключових висновків щодо стану дотримання презумпції невинуватості адвокатів у кримінальному провадженні.

По-перше, практика ЄСПЛ неодноразово підкреслювала важливість захисту презумпції невинуватості, особливо у випадках, коли кримінальне переслідування адвоката може мати додаткові слідки для професійної репутації, його статусу та можливості захистити клієнтів у майбутньому. Однак в Україні існує тенденція до публічного коментування справ щодо адвокатів з боку представників

влади та правоохоронних органів, що порушує принцип презумпції невинуватості та формує упереджене ставлення до визнання винуватості адвокатів у суспільстві.

По-друге, одним із ключових засобів впливу на адвокатів є застосування щодо них непропорційних запобіжних заходів. Крім того, у багатьох варіантах обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою здійснюється без достатнього обґрунтування. Подібна практика не лише порушує основоположні права адвокатів, але й створює небезпечний прецедент для правозахисної спільноти загалом. Вона може призвести до самоцензури серед адвокатів, після загрози кримінального переслідування та необґрунтованого утримання під вартою, змусить їх уникати справ, пов'язаних із чутливими чи політично значущими питаннями. Крім того, посилене застосування таких запобіжних заходів підриває довіру суспільства до судової системи, послідовно демонструє вибірковий підхід правоохоронних органів та судів. Відсутність дієвого контролю за правомірністю їх застосування створює передумови для зловживання з боку державних органів, що несумісно з принципом верховенства права.

Для подолання цих проблем необхідно забезпечити більш жорсткі вимоги до обґрунтування застосування запобіжних заходів щодо адвокатів, а також встановити ефективні механізми оскарження таких рішень. Окрему увагу слід приділити судовому контролю за діями слідчих органів, щоб запобігти упередженому кримінальному переслідуванню.

По-третє, в Україні існує проблема недостатнього судового контролю за діями правоохоронних органів у кримінальних провадженнях щодо адвокатів. Нерідко суди формально підходять до оцінки законності та обґрунтованості висунутих обвинувачень, чим створюють передумови для застосування кримінального переслідування як тиску на адвокатську діяльність. Крім того, знижується ефективність механізмів оскарження таких рішень через систематичне порушення презумпції невинуватості, що підриває довіру до правосуддя та створює атмосферу правової невизначеності, у якій адвокати можуть опинитися під загрозою безпідставного переслідування. Як наслідок, це негативно впливає на незалежність адвокатури, оскільки правозахисники змушені працювати в умовах постійного ризику тиску з боку правоохоронних органів.

Для покращення ситуації необхідно активніше застосовувати практику ЄСПЛ у рішеннях українських судів, посилити відповідальність посадових осіб за порушення принципу презумпції невинуватості, запровадити ефективні механізми оскарження незаконних дій правоохоронних органів, забезпечити належний судовий контроль за застосуванням запобіжних заходів.

Вирішення цих питань сприятиме зміцненню незалежності адвокатури та захисту прав адвокатів у кримінальному провадженні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Madsen M. R. "The European Court of Human Rights between Law and Politics". Oxford University Press, 2021
2. Хавронюк М. І. "Конституційні засади кримінального процесу в Україні" К.: Юрінком Інтер, 2022
3. Colman P. D. "The Presumption of Innocence in European Human Rights Law". Oxford University Press, 2023
4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (Європейська конвенція з прав людини) 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
5. Рішення ЄСПЛ у справі "Allenet de Ribemont v. France" (1995). URL: <https://hudoc.echr.coe.int>
6. Рішення ЄСПЛ у справі "Morice v. France" (2015). URL: <https://hudoc.echr.coe.int>
7. Гончаренко С. О. Судовий контроль у кримінальному процесі перспективи України: сучасний стан. *Науковий вісник Національної академії прокуратури України*. 2023. № 1. С. 45-58.
8. Конституція України від 28.06.1996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
9. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>
10. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 05.07.2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text>
11. Аналіз порушень прав та гарантій адвокатської діяльності правоохоронними органами та судом. Аналітичні матеріали членів комітету захисту прав адвокатів та гарантій адвокатської діяльності. 2021. 39 с.

ОСОБЛИВОСТІ НОРМАТИВНОГО КОНСТРУЮВАННЯ ОБОВ'ЯЗКІВ ОСІБ, ЩОДО ЯКИХ ЗАСТОСОВУЮТЬСЯ ЗАХОДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

PECULIARITIES OF THE NORMATIVE CONSTRUCTION OF THE OBLIGATIONS OF PERSONS SUBJECT TO MEASURES TO SECURE CRIMINAL PROCEEDINGS

Яковенко М.А., аспірант кафедри кримінального процесу
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

В статті підіймаються актуальні для кримінальної процесуальної доктрини та правозастосовної практики питання, які пов'язані з конструюванням норм права, що закріплюють процесуальний порядок застосування заходів забезпечення кримінального провадження. Автор звертає увагу передусім на обов'язки, які покладаються на особу, щодо якої застосовуються заходи забезпечення. В статті аргументовано зазначається, що на відміну від категорії «права», категорія «обов'язки» не піддавалася ретельному вивченню на монографічному та дисертаційному рівнях, втім вони є важливим засобом забезпечення досягнення завдань та дієвості кримінального провадження. Автор звертається до наукових думок, щодо поняття обов'язків, аналізує конструкцію норм права, які встановлюють обов'язки при застосуванні заходів забезпечення кримінального провадження, та приходить до висновку, що законодавець непослідовний в своєму підході, адже розглядувані норми в одних випадках конструюються через встановлення обов'язку, в іншому через закріплення обмеження чи заборони. В статті зроблено висновок, що така побудова норми не зовсім бажана, оскільки зрозуміла професійним суб'єктам кримінології провадження, а для непрофесійних його учасників межує з правовою невизначеністю. Однак, причину такої побудови треба шукати в диференціації норм права по видах за різними критеріями та, зокрема, залежно від характеристик припису, що в них міститься, на дозвільні, зобов'язуючі та заборонні. Разом з тим, заборонні та зобов'язуючі норми дуже схожі між собою, оскільки обов'язок певної поведінки дорівнює забороні не виконувати інші дії, ніж ті які зобов'язаний суб'єкт має вчинити. Та навпаки, заборона певної поведінки дорівнює покладенню обов'язку вчиняти ті дії, які не заборонені. Заборона – це також обмеження в можливості певної поведінки, але категоричне. При конструюванні заборон законодавець створює заборонні норми права, які містять правовий обов'язок особи утриматися від вчинення певних дій. Заборона характеризує той вид зобов'язуючої поведінки, яка убезпечує від вчинення певних дій, вказує на пасивний обов'язок, тобто категорично вимагає не вчиняти певні дії, утриматися від них, тоді як зобов'язуюча норма вимагає виконання певних дій, на суб'єкта покладається активний юридичний обов'язок їх вчинити.

Ключові слова: кримінальне провадження, заходи забезпечення кримінального провадження, запобіжні заходи, норма кримінального процесуального права, юридичний обов'язок.

The article raises the issues relevant to the criminal procedural doctrine and law enforcement practice which are related to the construction of legal norms that enshrine the procedure for application of measures to ensure criminal proceedings. The author focuses primarily on the obligations imposed on a person subject to such measures. The article argues that, unlike the category of 'rights', the category of 'obligations' has not been thoroughly studied at both monographic dissertation levels, yet they are an important means of ensuring the achievement of the objectives and effectiveness of criminal proceedings. The author refers to the scientific opinions on the concept of obligations, analyses the construction of legal provisions which establish duties when applying measures to ensure criminal proceedings, and comes to the conclusion that the legislator is inconsistent in his approach, since the rules under consideration are constructed in some cases by establishing an obligation, and in other cases by fixing a restriction or prohibition. The article concludes that such a construction of the norm is not entirely desirable, since it is understandable to professional participants of criminal proceedings, and for non-professional participants it borders on legal uncertainty. However, the reason for this structure should be sought in the differentiation of legal norms by type according to various criteria and, in particular, depending on the nature of the prescription contained therein, into permissive, obligatory and prohibitive. At the same time, prohibitive and obligatory norms are very similar to each other, since the obligation to perform certain necessary behavior is equal to a prohibition not to perform actions other than those that the obliged subject must perform. Conversely, the prohibition of certain behavior is equal to the imposition of an obligation to perform actions that are not prohibited. A prohibition is also a restriction on the possibility of certain behavior, but it is categorical. When constructing prohibitions, the legislator creates prohibitive norms that contain a legal obligation of a person to refrain from performing certain actions. The prohibition characterizes the type of obligatory behavior which protects against certain actions, indicates a passive duty, i.e. categorically requires not to perform certain actions, to refrain from them, while the obligatory rule requires certain actions to be performed, and the subject is under an active legal obligation to perform them.

Key words: criminal proceedings, measures to ensure criminal proceedings, preventive measures, norms of criminal procedure law, legal obligation.

Актуальність. Стаття 3 Конституції України проголошує «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави... Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [1]. Отже, на конституційному рівні визначено, що найвищою соціальною цінністю в державі є права та свободи людини. Саме тому права людини та громадянина є ключовими категоріями юридичної науки та правозастосовної практики. Не є виключенням й кримінальна процесуальна діяльність, дотримання прав та законних інтересів особи під час здійснення якої, з огляду на її часто інтенсивно примусовий характер, набуває особливої актуальності.

Найбільш часто права людини визначаються, як «загальні та рівні можливості, об'єктивно зумовлені рівнем

розвитку суспільства й необхідні для задоволення потреб існування та розвитку в конкретно-історичних умовах» [2, с. 6]; як «юридичні можливості, що переходять людини, разом із правосуб'єктністю чи набуваються за допомогою такої і використовуються у передбачений та забезпечений законом спосіб задля досягнення конкретної чи абстрактної мети, визначеної людиною» [3, с. 146–147]; як передбачений чинним законодавством вид і міра можливої поведінки; закріплена нормою права можливість суб'єкта поводити себе певним чином у межах, що визначаються нормами права [4, с. 396].

Такий підхід, що існує в юридичній літературі стосовно змісту поняття «права людини» зрозумілий, адже термін «право» означає міру можливої поведінки людини, здійснення тих або інших дій, закріплених у нормативно-правових актах. Тобто це більш чітка категорія і варіанти його використання визначені в нормах законодавства. Саме

тому правам та законним інтересам осіб як у державі на конституційному рівні, так і в галузевому законодавстві приділяється найбільша увага в наукових дослідженнях, розробляються пропозиції щодо процесуальних механізмів забезпечення прав, свобод та законних інтересів особи [див: 5; 6; 7; 8; 9, с. 456]. Разом з тим, права не можуть бути безмежними. Особливо це стосується кримінального провадження, де з метою досягнення його дієвості можуть застосовуватися, зокрема, заходи забезпечення, що об'єктивно зумовлено потребами обмежити певні права та можливість реалізації законних інтересів особи та покласти на неї відповідні процесуальні статуси обов'язки.

На відміну від прав, обов'язки, що покладаються на особу у кримінальному провадженні не піддавалися ретельному вивченню на монографічному та дисертаційному рівні, втім вони є важливим засобом забезпечення досягнення завдань кримінального провадження. Отже **метою статті** є звернення уваги на ті обов'язки, які можуть покладатися на особу у зв'язку з застосуванням до неї заходів забезпечення кримінального провадження та, передусім, особливості нормативного конструювання норм, якими ці обов'язки передбачені.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Заходи забезпечення кримінального провадження в силу новизни їх нормативного регулювання та впливу на права, свободи та законні інтереси осіб у кримінальному провадженні є предметом постійної уваги науковців та практиків. У вітчизняній доктрині вже створено доволі потужне наукове підґрунтя стосовно визначення їх поняття, класифікації, мети, процесуального порядку застосування, забезпечення прав та законних інтересів осіб щодо яких вони застосовуються. Зокрема, проблеми теорії та практики застосування заходів забезпечення кримінального провадження комплексно на монографічному рівні розглядав В. І. Фариннік [10]; проблеми застосування запобіжних заходів – Т. Г. Фоміна [11]. Питання застосування окремих заходів забезпечення кримінального провадження та запобіжних заходів в своїх роботах тільки за останні декілька років на монографічному рівні досліджували О. Винокуров, О. Кучинська, [12], І. Гловюк, І. Зінковський [13], О. Капліна, О. Котова [14], Т. Кузубова, О. Юхно [15], Ю. Маринич, О. Хабло [16]. Ще більш потужним є база наукових статей з означеної проблематики.

Теоретико-прикладні основи діяльності слідчого судді в тому числі під час застосування заходів забезпечення кримінального провадження були у фокусі уваги С. Шаренко [17], О. Шило [18], В. Завтура [19] та інших вчених.

Однак, вивчаючи проблеми застосування запобіжних заходів, вчені основний акцент роблять на забезпеченні прав та законних інтересів осіб, щодо яких вони застосовуються, на процесуальному порядку застосування вказаних заходів, дефектах норм кримінального процесуального законодавства, стосовно нормативного регулювання розглядуваного інституту, оминаючи своєю увагою питання обов'язків, які покладаються на осіб стосовно яких застосовуються заходи забезпечення кримінального провадження. Щоправда, треба відмітити, що самі по собі обов'язки, як вимога держави до особи виконати певні дії, були предметом осмислення, однак питання сутності цих обов'язків, особливостей нормативного конструювання, місця обов'язків в структурі процесуального статусу особи, щодо якої застосовуються заходи забезпечення кримінального провадження, їх класифікації тощо, предметом глибоких наукових розвідок не були.

Отже, доцільним вбачаємо звернення до усвідомлення сутності поняття обов'язки, які покладаються на особу стосовно якої застосовуються заходи забезпечення кримінального провадження, відмежування цього поняття від суміжних понять та звернення до питання особливостей конструювання норм права, які закріплюють процесуальний порядок застосування вказаних заходів.

Виклад основних результатів дослідження. Якщо звернутися до правничої літератури, можна побачити, що обов'язки розглядаються як категорія, що корелює правам. Однак, якщо права особи постійно перебувають у фокусі уваги науковців, правозахисників, органів кримінальної юстиції, то до покладених на особу обов'язків в юридичному дискурсі звертаються не так часто. Таку ситуацію можна пояснити тим, що в сучасній правовій системі з її людиноцентричністю, акценти у законотворчості, правозастосуванні зміщуються саме в бік дотримання прав та законних інтересів особи. Нашу позицію підтверджують й науковці. Зокрема, Д. І. Сирота вказує, що недостатня увага до нормативного закріплення обов'язків пов'язана з тим, що протягом останніх десятиріч «в Україні мала місце ситуація, коли на перше місце виносилися права, свободи та законні інтереси приватних осіб. Це було обумовлено процесами розбудови правової державності, головним елементом якої завжди визнавалися наявність у її громадян розгалуженої системи прав, свобод та законних інтересів» [20, с. 392].

Створення «правозахисного клімату» обумовило формування суспільної свідомості з певним дисбалансом співвідношення уявлення про права та обов'язки, знівелювала останні. Обов'язки ніби відійшли в «тінь прав». Ситуація, що склалася, сприяла тому, що у вітчизняній кримінальній процесуальній науці, незважаючи на яскраво виражений примусовий характер кримінального процесу, подекуди істотні обмеження прав та свобод особи, яка бере участь у кримінальному провадженні, багато років як пріоритет розглядалися саме права, законні інтереси, свободи та необхідність створення механізмів їх гарантування.

Однак, для кримінального судочинства це має небезпеку, адже особа, фокусуючись на правах та їх реалізації як особисто так і в аспекті їх забезпечення органами досудового розслідування та судом, може нехтувати обов'язками, не виконувати їх, що потенційно може потягти вчинення кримінального процесуального чи кримінального правопорушення, недосягнення завдань кримінального провадження, передбачених ст. 2 Кримінального процесуально кодексу України (далі – КПК) [21].

В правничій доктрині й досі не розроблено визначення поняття обов'язків, не склалося узгоджених наукових підходів щодо питання про їх ознаки, структуру, класифікацію, порядок виконання тощо. Заради справедливості треба сказати, що певні кроки на шляху створення доктринальних підходів до усвідомлення сутності юридичних обов'язків у кримінальному процесі були зроблені за радянських часів, втім парадигма, що існувала в суспільстві, сприяла розгляду обов'язків скрізь призму їх соціально-класової природи, тому ані теорія права, ані вітчизняна сучасна кримінальна процесуальна наука не мають в своєму науковому спадку доктринальних підходів щодо багатьох важливих питань. Разом з тим, як слушно зазначила І. Р. Юрчак «відсутність повномасштабного аналізу поняття обов'язків особи, зовсім не означає недооцінки їх ролі в правовому регулюванні поведінки учасників суспільних відносин. Навпаки, всі науковці, які займалися вивченням проблеми обов'язків, одноставно підкреслюють їх важливе значення у зміцненні ... дисципліни і правопорядку» [22, с. 15].

Недостатність наукових розвідок щодо поняття «обов'язки» («юридичні обов'язки»), обумовлює необхідність звернутися до етимології розглядуваного поняття, робіт з теорії права, в яких науковці в тому чи іншому контексті зверталися до цього поняття, та на основі цього підґрунтя сформулювати авторський підхід стосовно правового феномену обов'язків взагалі та у кримінальному провадженні при застосуванні заходів забезпечення кримінального провадження зокрема. Слід звернути увагу, що представники галузевих юридичних наук в силу їх предмету дослідження також звертаються до вказаного поняття

в тих чи інших контекстах, однак основні закономірності і тенденції розвитку та функціонування всіх аспектів права у його зв'язку з іншими суспільними явищами, а також формулювання вихідних для інших юридичних наук понять здійснює саме загальна теорія права [9, с. 19]. Тобто перш ніж фокусуватися на предметі нашого дослідження варто усвідомити підходи до базової категорії, яка розробляється в теорії права.

У сучасній мові під обов'язком розуміється те, чого треба беззастережно дотримуватися, що слід безвідмовно виконувати відповідно до вимог суспільства або виходячи з власного сумління [23, с. 645].

Правники в юридичному дискурсі не створили визначення поняття, яке б істотно в силу фахової специфіки відрізнялося від етимології побутового розуміння цього слова, щоправда, мабуть, додали конкретизації. Зокрема, під обов'язками розуміють: «встановлену нормами права міру належної поведінки особи» [9, с. 315], «комплекс вимог, що пред'являються до особи» [24, с. 38]; «вид та міру належної поведінки особи» [25, с. 231]; «вид та міру належної поведінки зобов'язаної особи» [26, с. 31]; вид та міру необхідної поведінки суб'єкта [4, с. 392; 27, с. 153]; вид та міру необхідної поведінки зобов'язаного суб'єкта правовідносин, встановлену правовими нормами і забезпечувану державою для задоволення інтересів уповноваженої особи [28, с. 377]; «встановлені і гарантовані державним примусом вимоги до поведінки індивіда, офіційна міра належної поведінки» [29, с. 200]; не тільки належне, але й можливе в людській поведінці [див.: 30, с. 22]; мінімальні вимоги суспільства до особи, елементарне домагання потрібної (бажаної) поведінки, виконання якої абсолютно необхідне для нормального функціонування суспільства [31, с. 22].

Як бачимо все різноманіття підходів науковців до розуміння юридичних обов'язків має як спільні ідеї, єдині риси, так і особливі акценти. Їх системне усвідомлення дозволяє синтезувати наступні важливі моменти: 1) обов'язки являють собою вид певної поведінки; 2) вони також є мірою поведінки; 3) йдеться про необхідну чи належну поведінку; 4) вона має бути суспільно необхідною (корисною) і державно доцільною; 5) має обов'язково закріплюватися в нормах права; 6) обов'язки мають бути об'єктивно зумовлені важливими потребами; 7) вони існують і розвиваються в межах певних правовідносин; 8) виконання обов'язків має гарантуватися державним примусом; 9) наслідком невиконання є встановлення відповідальності. Синтезувавши підходи науковців, ми таким чином визначили ознаки предмету нашого дослідження.

Як відомо з метою досягнення дієвості кримінального провадження стосовно особи можуть бути застосовані заходи забезпечення кримінального провадження (ч. 1 ст. 131 КПК). В. І. Фаринник у дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук визначає ЗЗКП як передбачені КПК України індивідуально визначені заходи, спрямовані на забезпечення дієвості кримінального провадження, які застосовуються щодо конкретної особи і пов'язані з покладенням на неї певних обов'язків та обмеженням її прав і свобод [32, с. 26].

Отже, на думку вченого ЗЗКП полягають у покладенні на особу певних обов'язків, які здатні забезпечити дієвість кримінального провадження. Звернення до нормативного конструювання норм Розділу II КПК, який унормовує застосування ЗЗКП та їх різновидів – запобіжних заходів, дозволяє констатувати наявність особливостей побудови вказаних норм права. Зокрема, безпосередній обов'язок на особу, стосовно якої вони покладаються, не завжди чітко та зрозуміло зазначений в нормі права. Так ст. 133 КПК «Виклик слідчим, прокурором» прямо не закріплює обов'язку особи з'явитися за викликом: «1. Слідчий, прокурор під час досудового розслідування має право викликати підозрюваного, свідка, потерпілого або іншого учас-

ника кримінального провадження у встановлених цим Кодексом випадках для допиту чи участі в іншій процесуальній дії» [21]. Лише ст. 133 КПК в системному зв'язку з п. 1 ч. 7 ст. 42, п. 1 ч. 1 ст. 57, п. 1 ч. 2 ст. 66 КПК дає можливість згенерувати обов'язок, який покладається на підозрюваного, потерпілого, свідка – прибути за викликом до слідчого, прокурора, слідчого судді чи суду.

Безпосередньо вказується на обов'язок особи, щодо якої застосовується ЗЗКП, наприклад, у ст. 165 КПК «Виконання ухвали слідчого судді, суду про тимчасовий доступ до речей і документів», яка передбачає: «1. Особа, яка зазначена в ухвалі слідчого судді, суду про тимчасовий доступ до речей і документів як володілець речей або документів, зобов'язана надати тимчасовий доступ до зазначених в ухвалі речей і документів особі, зазначеній у відповідній ухвалі слідчого судді, суду» [21].

Також ст. 194 КПК передбачено, що якщо під час розгляду клопотання про обрання запобіжного заходу, не пов'язаного з триманням під вартою, прокурор доведе наявність обґрунтованої підозри у вчиненні кримінального правопорушення, наявність ризиків, недостатність застосування більш м'якого запобіжного заходу щодо особи, то слідчий суддя, суд застосовує відповідний запобіжний захід та «зобов'язує підозрюваного, обвинуваченого прибувати за кожною вимогою до суду або до іншого визначеного органу державної влади, а також виконувати один або кілька обов'язків, необхідність покладення яких була доведена прокурором, а саме: 1) прибувати до визначеної службової особи із встановленою періодичністю; 2) не відлучатися із населеного пункту, в якому він зареєстрований, проживає чи перебуває, без дозволу слідчого, прокурора або суду; 3) повідомляти слідчого, прокурора чи суд про зміну свого місця проживання та/або місця роботи;» тощо (ч. 5 ст. 194 КПК) [21] (*розрядка наша – М. Я.*).

Разом з тим, можна знайти також конструювання норм, якими встановлюється порядок застосування ЗЗКП до особи, через встановлення заборон. Така модель міститься в ч. 6 ст. 194 КПК, яка, зокрема, встановлює обмежувальні заходи. Так, в інтересах потерпілого від злочину, пов'язаного з домашнім насильством суд може застосувати до певної особи один або декілька таких обмежувальних заходів: 1) заборона перебувати в місці спільного проживання з особою, яка постраждала від домашнього насильства; 3) заборона наблизитися на визначену відстань до місця, де особа, яка постраждала від домашнього насильства, може постійно чи тимчасово проживати, тимчасово чи систематично перебувати у зв'язку із роботою, навчанням, лікуванням чи з інших причин; 3) заборона листування, телефонних переговорів з особою, яка постраждала від домашнього насильства, інших контактів через засоби зв'язку чи електронних комунікацій особисто або через третіх осіб тощо [21].

На наш погляд, такий підхід стосовно нормативної моделі побудови Розділу II КПК має сенс для правозастосовників, які обізнані в теорії права, тлумаченні норм права, проблемах правозастосування, особливостях конструювання правових норм, однак може бути незрозумілим пересічній особі, щодо якої норма права застосовується. Як неодноразово зазначали науковці «у кримінальному судочинстві значення логіки в побудові законодавчих конструкцій, їх смислової завершеності, повноти, конкретності, точності кримінально-процесуального закону важко переоцінити, оскільки розрив між думкою законодавця та її текстуальним вираженням, відступи від вимог законодавчої техніки здатні спричинити серйозні правові наслідки» [33, с. 30]. Відсутність правової визначеності при застосуванні норми права, а тим більше той, яка здатна істотно обмежити свободи, права та законні інтереси особи, та пов'язана з застосуванням ЗЗКП, «значно ускладнює процес правореалізації, здатна породити конфліктну ситуацію, може призвести до інваріантності позицій правозасто-

совника, відсутності уніфікації правозастосовної практики, що, зрештою, негативно позначиться на дотриманні прав і законних інтересів осіб, які залучаються до сфери кримінального процесу» [33, с. 31].

Наведене конструювання норм КПК обумовлює звернення до усвідомлення співвідношення понять «правовий обов'язок» та «правова заборона». Між заборонаю та обов'язками дійсно можна спостерігати тісний взаємозв'язок, адже на перший погляд, обов'язок певної необхідної поведінки дорівнюється забороні не виконувати інші дії, ніж ті які зобов'язаний суб'єкт має вчинити. Та навпаки, заборона певної поведінки дорівнює покладенню обов'язку вчинити ті дії, які не заборонені. Однак, такий взаємозв'язок, без проведення розмежування вказаних понять, може негативно позначитися на уявленнях про обов'язки. Як ми зазначали вище, до ознак юридичного обов'язку авторами включається те, що обов'язки це міра належної, необхідної поведінки, а відтак невиконання покладеного обов'язку заборонено. Рівним чином можна казати, що й право особи, яке є мірою можливої поведінки, також містить заборону обирати іншу поведінку, ніж та, яка вказується в нормі права, як можливий та бажаний варіант. До такого виноски підштовхують й науковці, зокрема, Н. М. Оніщенко та О. В. Зайчук зазначають, що юридичний обов'язок це міра необхідної поведінки, яка передбачає утримання від порушення заборон та необхідність виконання зобов'язань [4, с. 396]. Більш того, цим твердженням науковці ототожнюють обов'язки та заборони.

Лексико-граматичне тлумачення [33, с. 148–154] дає нам зрозуміти, що заборона це «наказ не робити чогонебудь» [23, с. 282]. Власне, семантика цього слова й може бути покладена у підґрунтя усвідомлення сутності розглядуваних понять. Тобто заборона – це також обмеження в можливості певної поведінки, але категоричне. При конструюванні заборон законодавець створює заборонні норми права, які містять правовий обов'язок особи утриматися від вчинення певних дій, або повну прогібіцію, інтердикт на їх вчинення. Як зазначали вчені, саме заборони виражають саму суть права, яка полягає в тому, щоб вичерпно, чітко, зрозуміло заборонити все негативне, суспільне небезпечно, та таким чином взяти під

охорону всю іншу позитивну поведінку [34, с. 195]. Тобто можна констатувати, що заборона характеризує той вид зобов'язуючої поведінки, яка убезпечує від вчинення певних дій, вказує на пасивний обов'язок, тобто категорично вимагає не вчиняти певні дії, утриматися від них.

Відповідь на проблемне питання полягає в специфіці норм права. Все різноманіття норм права, яке міститься в законодавчих актах, як відомо, поділяється за різними критеріями. Одним з них є класифікація норм права за характером приписів на дозвольні, зобов'язуючі та заборонні [35, с. 131–132]. Лише законодавець визначає, який різновид норми має бути передбачений під час конструювання норми чи інституту. Коли зобов'язуючі норми права, як от наведені нами вище положення ч. 1 ст. 165, ч. 5 ст. 194 КПК, вимагають виконання певних дій, то поведінка суб'єкта має бути активною, тобто на суб'єкта покладається активний юридичний обов'язок. Коли йдеться про дотримання, як форму реалізації права, то суб'єкт має утриматися від заборонених державою дій, тобто його поведінка має бути пасивною. Тобто законодавець встановлює пасивний юридичний обов'язок, який, як правило, реалізується в формі бездіяльності, а норма права конструюється в формі заборони.

Проведене дослідження дає нам підстави зробити наступні висновки. Вчені розглядають заходи забезпечення кримінального провадження, як заходи, спрямовані на забезпечення дієвості кримінального провадження, які застосовуються щодо конкретної особи і пов'язані з покладенням на неї певних обов'язків та обмеженням її прав і свобод. Тобто основний наголос при конструюванні цього поняття робиться на покладення на осіб певних обов'язків. Однак розділ II «Заходи забезпечення кримінального провадження» містить в своєму змісті як зобов'язуючі так і заборонні норми, що побудовані не через обов'язок, а через заборону. Безмовно, при конструюванні норм кримінального процесуального права, які закріплюють застосування заходів забезпечення кримінального провадження, бажано таким чином здійснювати нормативне регулювання, щоб уникати правової невизначеності, адже особа-адресат цієї норми має чітко усвідомлювати той обов'язок, як міру єдино можливої і необхідної поведінки, який на неї покладається.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України : від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141 Ред. від. 01.01.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
2. Рабінович П. Сучасне європейське праворозуміння. *Право України*. 2006. № 3. С. 4–6.
3. Кучинська О. П., Іванов М. С. Загальнотеоретичне та праксеологічне розуміння прав людини. *Вісник кримінального судочинства*. 2017. №1. С. 142–148.
4. Загальна теорія держави і права : (основні поняття, категорії, прав. конструкції та наук. концепції) : навч. посібник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. К.: Юрінком Інтер, 2016. 400 с.
5. Забезпечення прав, свобод і законних інтересів особи на стадії досудового розслідування : монографія / В. Г. Дрозд, А. В. Пономаренко, С. Є. Абламський та ін.; Держ. Наук.-досл. Ін-т; Харків. Нац. Ун-т внутр. Справ. Херсон: Вид. дім «Гельветика», 2019. 498 с.
6. Фоміна Т. Г. Забезпечення слідчим процесуальних прав підозрюваного : монографія. Харків: НікаНова, 2014. 232 с.
7. Основні права людини: німецько-український правовий вимір : монографія / за ред. Мельніка Р. С. Одеса : Видавничий дім Гельветика, 2022. 404 с.
8. Чистякова А. Права людини в умовах воєнного стану : практичний посібник. К.: Юрінком Інтер, 2024. 316 с.
9. Загальна теорія права : підручник / [О. В. Петришин, Д. В. Лук'янов, С. І. Максимов, В. С. Смородинський та ін.]; за ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2020. 568 с.
10. Фаринник В. І. Застосування заходів забезпечення кримінального провадження : теорія та практика [Текст] : монографія / В. І. Фаринник. К.: Алерта, 2017. 548 с.
11. Фоміна Т. Г. Застосування запобіжних заходів у кримінальному провадженні : проблеми теорії і практики : монографія [Наук. Ред. О. О. Юхно]. Харків : Право, 2020. 576 с.
12. Винокуров О., Кучинська О. Захист прав підозрюваного при затриманні та застосуванні запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою: теорія і практика : монографія. Ктв : Алерта, 2020. 258 с.
13. Зінковський І. П., Гловюк І. В. Повноваження слідчого при обранні, зміні та скасуванні заходів забезпечення кримінального провадження : доктрина і практика : монографія. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2020. 420 с.
14. Капліна О. В., Котова О. С. Процесуальний порядок арешту майна у кримінальному провадженні : монографія. Одеса : Вид. Дом «Гельветика», 2021. 288 с.
15. Кузубова Т. О., Юхно О. О. Тимчасовий доступ до речей і документів: теоретичні і прикладні проблеми : монографія. За загальною редакцією доктора юридичних наук, професора О. О. Юхна. Харків : ФОП Панов А. М., 2019. 348 с.
16. Хабло О. Тимчасовий доступ до речей та документів у системі заходів забезпечення кримінального провадження [Текст] : монографія / О. Хабло, Ю. Маринич. Київ : Видавничий центр "Кафедра", 2024. 264 с.

17. Шаренко С. Л. Теоретико-прикладні основи діяльності слідчого судді в кримінальному провадженні : монографія / С. Л. Шаренко. Харків : Право, 2021. 480 с.
18. Шило О. Г. Теоретико-прикладні основи реалізації конституційного права людини і громадянина на судовий захист у досудовому провадженні в кримінальному процесі України : монографія. Х.: Право, 2011. 472 с.
19. Завтур В. А. Особливості доказування при розгляді та вирішенні слідчим суддею та судом клопотань про застосування заходів забезпечення кримінального провадження : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Одеса, 2017. 251 с
20. Сирота Д.І. Обов'язки громадян як один з центральних елементів їх правового статусу. *Форум права*. 2009. № 2. С. 389-393. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/items/78a2ed5f-167e-4750-a670-2b2dc72b0d2f>
21. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. *Офіційний вісник України*. 2012. № 37. Ст. 1370. Ред. від 26.12.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>
22. Юрчак І.Р. Обов'язки особи: теоретико-правовий вимір : дис. канд юрид наук, Львів: Львівський державний ун-т внутрішніх справ, 2016. 185 с.
23. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. К. : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2001. 1440 с.
24. Бородин І.Л. Адміністративно-правові способи захисту прав та свобод людини і громадянина : дис.... д.ю.н. / Бородин І.Л. Х., 2004. 405 с.
25. Загальна теорія права: Підручник / За заг. ред. М.І. Козюбри. К.: Ваіте, 2015. 392 с.
26. Словник термінів і визначень з курсу «Загальна теорія держави і права» : Навчальний посібник. Київ: Українська академія внутрішніх справ, 1995. 80 с.
27. Майданник О.О. Конституційне право України : навчальний посібник. Київ Алерта, 2011. 380 с.
28. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Х.: Право, 2016 Т. 3 : Загальна теорія права / редкол.: О.В. Петришин (голова) та ін. ; Нац. Акад. прав. наук. Україн ; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України ; Нац юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. 2017. 952 с.
29. Крестовська Н.М., Матвеева Л.Г. Теорія держави і права. Підручник. Практикум. Тести. : підручник. Київ, Юрінком інтер, 2015. 584 с.
30. Черновол О.П. Юридичні обов'язки людини і громадянина: теоретичні моделі правового забезпечення та реалізації : дис. канд. юрид. наук. К: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького, 2019. 206 с.
31. Гіда Є.О. Поняття і загальна характеристика прав, свобод і обов'язків громадян України. *Вісник Луганськ. Акад. внутр. справ МВС імені 10-річчя незалежності України*. 2005. № 2. С. 22-30.
32. Фаринник В.І. Теоретичні, правові та праксеологічні проблеми застосування заходів забезпечення кримінального провадження в кримінальному процесі України : дисертація на докт. юрид. наук 12.00.09. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2017. 565 с.
33. Капліна О. В. Правозастосовне тлумачення норм кримінально-процесуального права: монографія. Х. : Право, 2008. 296 с.
34. Стец О. Н. Юридичні засоби подолання правового нігілізму як фактору злочинності. *Право і суспільство*. 2015. № 4. Частина 4. С. 193-202.
35. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави. Навч. Посібник. Вид. 9-у, зі змінами. Львів: Край, 2007. 192 с.

РОЗДІЛ 10

СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

УДК 342.828 (477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-3/106>

ПОСИЛЕННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАХИСТУ СУДДІВ: ПРАКТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ ТА СУДУ ЄС

STRENGTHENING PROCEDURAL PROTECTION OF JUDGES: CASE LAW OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS AND THE COURT OF JUSTICE OF THE EU

Гермак К.О., помічниця судді,
аспірантка кафедри процесуального права

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Дисциплінарна відповідальність суддів є одним із ключових механізмів притягнення суддів до відповідальності. Держави покликані регулювати цю сферу, збалансовуючи два основні інтереси – необхідність забезпечити функціональні механізми підзвітності суддів та забезпечення реальної незалежності суддів. Основні міжнародні нормативно-правові акти щодо дисциплінарної відповідальності суддів передбачають, що держави передбачають чіткі норми, за які судді можуть бути притягнуті до дисциплінарної відповідальності, виключаючи дисциплінарну відповідальність за незначні порушення таяк тлумачити закони і факти. Дисциплінарне провадження має здійснюватися або незалежним органом, або судами. Судді, яких притягнуто до дисциплінарної відповідальності, повинні мати право на доступ до незалежного суду чи органу, встановленого законом відповідно до статті 6 ЄКПЛ. Вкрай важливо, щоб у такому дисциплінарному провадженні було виключено будь-який вплив виконавчої чи законодавчої влади на орган, який приймає рішення.

Організація дисциплінарних процедур відрізняється від країни до країни. За схожістю та відмінністю системи дисциплінарної організації можна загалом розділити на дві категорії: система ради та система суду. Система ради відноситься до системи, в якій рада правосуддя приймає остаточне рішення, тоді як у судовій системі це рішення приймає загальний або дисциплінарний суд. У судовій системі зазвичай Міністерство юстиції або генеральний прокурор порушує дисциплінарне провадження проти судді в дисциплінарному суді.

У системі ради коло осіб та установ, які можуть ініціювати провадження перед радою суддів, значно ширше. Він переходить від Міністерства юстиції до голів судів, включаючи сторони процесу, фізичних осіб або адвокатів. В обох системах скарги або інформація щодо неправомірної поведінки суддів можуть бути подані офіційно чи неофіційно до компетентної установи без особистих обмежень.

Ключові слова: суддя, дисциплінарна відповідальність, процесуальний захист, Європейський суд з прав людини, Суд ЄС.

Disciplinary liability of judges is one of the key mechanisms for holding judges accountable. States are called upon to regulate this area, balancing two main interests – the need to ensure functional mechanisms of judicial accountability and to ensure the real independence of judges. The main international legal instruments on the disciplinary liability of judges stipulate that states shall provide clear rules for which judges may be disciplined, excluding disciplinary liability for minor offences and for the interpretation of laws and facts. Disciplinary proceedings should be conducted either by an independent body or by the courts. Judges subject to disciplinary proceedings should have the right of access to an independent court or body established by law in accordance with Article 6 of the ECHR. It is crucial that in such disciplinary proceedings, any influence of the executive or legislature on the decision-making body is excluded.

The organisation of disciplinary procedures differs from country to country. In terms of similarities and differences, the systems of disciplinary organisation can be broadly divided into two categories: the council system and the court system. The council system refers to the system in which the council of justice makes the final decision, while in the court system, the decision is made by the general or disciplinary court. In the judicial system, it is usually the Ministry of Justice or the Attorney General who initiates disciplinary proceedings against a judge in a disciplinary court.

In the Council system, the range of persons and institutions that can initiate proceedings before the Council of Judges is much wider. It extends from the Ministry of Justice to the presidents of courts, including parties to proceedings, individuals or lawyers. In both systems, complaints or information about judicial misconduct can be submitted formally or informally to the competent institution without personal restrictions.

Key words: judge, disciplinary liability, procedural protection, European Court of Human Rights, Court of Justice of the European Union.

Захист національних суддів став лейтмотивом європейської судової практики за останні кілька років. Навряд чи минає місяць без рішення, в якому ЄСПЛ або Суд ЄС просили винести рішення щодо чогось, що стосувалося захисту національних суддів. Найчастіше питання, про яке йдеться, стосується ширшого принципу незалежності суддів – від призначення суддів, суддівської дисципліни до перебування на посаді судді безстроково. Але воно також може стосуватися і більш фактичних питань, таких як затримання суддів (наприклад, у справі Баша). В інших випадках питання є не стільки матеріально-правовим, скільки пов'язане з процесуальним захистом, яким можуть користуватися судді.

В останні роки підзвітність суддів стала предметом великого занепокоєння. У кількох рішеннях європейських судів було встановлено, що виконавча влада застосувала дисциплінарні заходи, щоб змусити замовкнути або звільнити суддів, які винесли рішення не на їхню користь [4]. Останні події змушують замислитися над підставами, обґрунтованістю та межами дисциплінарної відповідальності суддів.

Дисциплінарна відповідальність є основною формою контролю за суддями в європейських державах.

Однак бюрократична судовою моделлю, розроблена в Європі прусською, а потім наполеонівською державою, з сильним дисциплінарним контролем за її державними службовцями суддів, істотно змінилася. Дійсно, з моменту утворення сучасної держави ієрархічний контроль над європейськими суддями здійснювався виконавчою владою через міністра юстиції. Після закінчення Другої світової війни ці повноваження перейшли до керівного органу судової влади, тобто до Генеральної або Вищої ради магістратури, яка існує в таких країнах, як Іспанія, Франція та Італія та ін.

У справі «Kozan проти Туреччини» [2] справа стосувалася накладення на заявника – діючого суддю – дисциплінарного стягнення за те, що у травні 2015 року в приватній групі соціальної мережі Facebook він поділився статтею з назвою «Судова реабілітація за закриття розслідування 17 грудня, звільнення за проведення розслідування» без будь-яких своїх коментарів.

Ця стаття 27 травня 2015 року була опублікована на вебсайті www.grihat.com.tr. У статті критикувалися деякі рішення Вищої ради суддів та прокурорів (Hakimler ve Savcılar Yüksek Kurulu – «The HSYK») (далі – Рада) й ставилася під сумнів незалежність цього органу від виконавчої гілки влади.

Наступного дня заявник поділився цією статтею в приватній спільноті соціальної мережі, спрямованій насамперед на фахівців у системі правосуддя, з назвою «Hukuk Medeniyeti» («Правова цивілізація»). Після поширення ця стаття зібрала низку коментарів учасників спільноти.

За інформацією Уряду, ця спільнота мала 8 859 учасників. Серед учасників були не лише судді та прокурори, а й науковці, студенти і випускники юридичних навчальних закладів, адвокати / юристи.

В грудні 2015 року Голова Ради надав дозвіл на відкриття дисциплінарного розслідування стосовно заявника.

У вересні 2017 року Друга палата Ради суддів та прокурорів одногослосно застосувала до заявника дисциплінарне стягнення за поширення цієї статті, дійшовши висновку, що її зміст був несумісним з обов'язком прояву заявником лояльності / вірності державі та його обов'язкам судді. Вона також указала, що хоча заявник не висловлював свою згоду зі змістом статті, він виявив свій намір поширити її серед широкої аудиторії та довести цей зміст до тих, хто з ним погоджується. Було встановлено, що заявник поведився у спосіб, який підривав гідність та довіру, що від нього вимагалися, як у професійній сфері, так і поза нею.

Надалі заявник вимагав перегляду цього рішення, проте Друга палата Ради суддів та прокурорів у цьому відмовила. Потім він подав скаргу до Загальних зборів, проте ця скарга 3 жовтня 2018 року була відхилена, у зв'язку із чим накладене дисциплінарне стягнення набуло статусу остаточного.

Тим часом після спроби державного перевороту 15 червня 2016 року заявника було звільнено з посади судді Загальними зборами Ради 24 серпня 2016 року. Крім того, щодо заявника була порушена кримінальна справа за його нібито участь в організації «FETÖ/PDY», за результатами розгляду якої заявникові було призначено покарання у вигляді семи років і шести місяців позбавлення волі за приналежність до озброєної терористичної організації. Розгляд апеляційної скарги в цій справі все ще триває.

У своїй скарзі до ЄСПЛ за статтею 10 Конвенції заявник указував, що стягнення порушило його свободу отримувати та поширювати інформацію. Він також посилався на своє право мати ефективний засіб правового захисту.

ЄСПЛ підкреслив, що застосоване до заявника дисциплінарне стягнення (догана) здебільшого стосувалося його права / свободи поширювати та отримувати інформацію – ключового елемента свободи вираження поглядів. Такий захід становив втручання, яке мало правову основу й переслідувало принаймні одну з легітимних цілей згідно з Конвенцією, а саме підтримання авторитету та незалежності суду.

ЄСПЛ також наголосив, що відповідна стаття охоплювалася обговореннями конкретного інтересу членів правосуддя, оскільки вона стосувалася неупередженості та незалежності судової гілки влади від виконавчої в контексті подій, пов'язаних із провадженнями за підозрою у вчиненні корупційних діянь, що мали місце впродовж 17–25 грудня 2013 року, та урядового спротиву цим провадженням. Стаття висловлювала оціночні судження про те, що деякі рішення Ради можуть бути позитивними для політичних органів влади, оскільки представники судової системи, які брали участь у судовому переслідуванні подій 17–25 грудня 2013 року і які висували обвинувачення особам, наближеним до Уряду, були піддані дисциплінарному стягненню, а ті, хто виправдав підозрюваних, були заохочені припиненням дисциплінарного провадження щодо себе за ймовірні проступки.

Що стосується питання того, чи була «фактологічна основа» для цих оціночних суджень достатньою, то ЄСПЛ вважає, що така умова в цій справі була дотримана. Жоден із дисциплінарних органів, які здійснювали дисциплінарне провадження щодо заявника за поширення ним статті, не вказував, що описані в ній факти – дисциплінарні рішення стосовно деяких членів правосуддя, прийняті на їхню користь, не виникли. Різні органи Ради суддів і прокурорів лише заперечували оціночні судження про те, що на результати дисциплінарних проваджень могли вплинути ухвалені суддями чи прокурорами рішення за підозрами, пред'явленими деяким урядовим посадовцям.

Тому ЄСПЛ дійшов висновку, що розглянуті в цьому контексті оціночні судження, висловлені в поширеній заявником статті, були частиною обговорень незалежності Ради від виконавчої гілки влади і, як наслідок, захисту незалежності та неупередженості суддів. У зв'язку із цим факт поширення суддею певних поглядів серед своїх колег у ЗМІ про незалежність судової системи, що надало можливість її коментувати, обов'язково належить до сфери його свободи отримувати або поширювати інформацію в ключовій галузі свого професійного життя.

ЄСПЛ також підкреслив, що заявник поширив статтю не серед суспільства загалом, а в межах групи, що складалася лише з фахівців у юридичній сфері. ЄСПЛ відхилив припущення дисциплінарних органів та Уряду про те, що заявник демонстрував намір довести до суспільства схвалення змісту статті шляхом її поширення, хоча і не надавши своїх коментарів, які б указували на згоду з нею. У поданому контексті таке припущення означало б те, що судді, які належать до приватної спільноти, могли б поширювати лише ті статті, які позитивно описували вищі адміністративні та судові органи влади, і були б зобов'язані ігнорувати статті, які критикували дії цих органів. Наслідки цього могли б створювати ризик непотрібної самоцензури в обговоренні питань, що стосуються суті їхньої професії.

Крім того, не можна втрачати з поля зору те, що накладення дисциплінарного стягнення на державного службовця системи правосуддя за своїм характером матиме стримувальний вплив не лише на цю особу, а й на професію загалом. Це особливо має місце в разі обміну між суддями та прокурорами думками й ідеями про рішення Ради, які могли б мати вплив на їхню незалежність від інших органів влади.

Щодо процесуальних гарантій ЄСПЛ підкреслив, що Рада суддів і прокурорів належно не урівноважила право заявника на свободу вираження поглядів, з одного боку, та його обов'язок як судді проявляти стриманість, з іншого. ЄСПЛ далі повторив, що Рада суддів і прокурорів була несудовим органом і що провадження в Палаті та на засіданні Асамблеї не забезпечували гарантій судового розгляду. Крім того, заявнику не був доступний жоден судовий засіб правового захисту у відповідь на застосоване до нього Радою стягнення. В цій справі Рада діяла і як орган обвинувачення, і як орган, що ухвалює остаточне рішення в разі оскарження власних рішень. Не варто ігнорувати той факт, що в разі порушення стосовно судді дисциплінарного провадження на карту поставлена довіра суспільства до відправлення правосуддя. Тому будь-якому судді, який став об'єктом дисциплінарного провадження, мають надаватися гарантії проти свавілля. Зокрема, відповідна особа має мати можливість перегляду застосованого заходу незалежним та неупередженим органом, який має повноваження ухвалювати рішення щодо законності заходу та з'ясовувати будьяку неналежну відповідь / реакцію органів влади. ЄСПЛ вказав, що в цій справі цього не було.

У справі «Камелія Богдан проти Румунії» [3] Європейський суд з прав людини розглянув скаргу заявниці проти румунської держави, яка також скаржилася на «[...]

недотримання принципу безпеки правовідносин через відсутність, як стверджувала заявниця, у національному законодавстві строку позовної давності у питаннях дисциплінарної відповідальності суддів [...]». Суд підтвердив позицію, викладену у своїй практиці про те, що «встановлені законом строки позовної давності, які належать до числа строків позовної давності законних обмежень права на суд, слугують кільком важливим цілям: гарантувати правову визначеність, встановлюючи часові межі для порушення справи, захистити потенційних відповідачів від запізнення захистити потенційних відповідачів від запізнілих скарг, які, можливо, навіть важко оскаржити, та запобігти несправедливості, яка може виникнути у разі захоплення судів виносити рішення щодо подій, які відбулися в далекому минулому, на підставі доказів, на які більше не можна покладатися і які були б неповними через плин часу».

Водночас Європейський суд з прав людини встановив, що національне законодавство, яке застосовувалося у цій справі, передбачало два строки позовної давності для подання дисциплінарної скарги проти судді до ВРМ: два роки з моменту вчинення правопорушення та тридцять днів з моменту завершення дисциплінарного розслідування. Суд постановив, що ці два строки, встановлені національним законодавством, стосуються строків позовної давності для порушення дисциплінарного провадження. У цій справі обидва строки позовної давності були дотримані в дисциплінарному провадженні проти заявника. Що стосується наслідків відсутності строку давності для застосування дисциплінарного стягнення у цій справі, Суд зазначає, що заявниця не була позбавлена можливості підготувати свій захист, факти, розглянуті СКМ у 2016–2017 роках, датуються 2014 роком, і в матеріалах справи немає нічого, що свідчило б про те, що зацікавлена сторона могла зіткнутися з труднощами у підготовці свого захисту. Таким чином, Суд дійшов висновку про відсутність порушень прав заявника в цьому відношенні.

У справі «Котова проти Румунії» [1] вказано, що 20 жовтня 2015 року суддею М. П. Судової інспекції Вищої ради магістрату (далі – ВРМ) розпочато попереднє дисциплінарне розслідування щодо заявника за фактами негідного ставлення під час виконання службових обов'язків [ст. 99]. буква с) із Закону № 303/2004], втручання в діяльність іншого судді [пункт (I) статті 99 Закону № 303/2004 – нижче, пункт 25) і використання займаної посади для отримання сприятливого ставлення [стаття 99 буква n) Закону №. 303/2004]. Таке рішення ґрунтувалося на аналізі доказів, наданих ДНК (розшифровки телефонних розмов, аудіозаписи та пояснення). судді С. І. та К. П. розслідувалися за тими самими фактами, в рамках однієї процедури.

Попереднє дисциплінарне розслідування відбулося 22–27 жовтня 2015 року. Судова інспекція заслухала позивача та 15 свідків, надала позивачу матеріали дисциплінарного розслідування, задовольнила клопотання про надання документальних доказів, сформульоване позивачем, та вимагала ДНК для отримання копій телефонних та аудіозаписів. Судова інспекція відмовила у задоволенні трьох клопотань про надання доказів, поданих позивачем, враховуючи, що вони були марними. Ці запити стосувалися, зокрема, адміністрування таких доказів:

- окремі рішення, прийняті у 2010 році Правлінням, які мали на меті продемонструвати, що такі рішення приймалися одногослоно (на думку Інспекції, ці документи не становили інтересу, зважаючи на предмет дисциплінарного розслідування, проведеного в дана справа);

- показання суддів С. В. та І. Д., спрямовані на встановлення обставин перебування заявниці в Бухаресті, в штаб-квартирі СКМ, 5 листопада 2013 року (за даними Судової інспекції, заявниця вже підтвердила свою тезу щодо мети своєї поїздки іншими доказами);

- показання суддів Б. А., А. С. та Х. Д., що мали на меті встановити обставини, за яких було змінено порядок денний засідання СКМ (на думку Судової інспекції, спосіб складання порядку денного СКМ був прямо передбачений законом).

4 листопада 2015 року двоє суддів з судової інспекції звернулися до ВРМ із проханням розпочати дисциплінарну справу щодо заявника за втручання в діяльність іншого судді [пункт (I) статті 99 Закону № 1047/2015. 303/2004 – далі, пункт 25]; за іншими фактами у дисциплінарному стягненні відмовили. Згідно з висновками дисциплінарного розслідування, у жовтні 2013 року заявниця скористалася організацією заходу апеляційним судом, головою якого вона була, щоб безпосередньо або через своїх колег зв'язатися з С. І. і С. Р., певних членів або заступників членів (особливо Н. С. і Е. Р.) екзаменаційної комісії, щоб запропонувати їм свою перевагу певним кандидатам на вакансії в апеляційному суді, головою якого він був. Відповідно до тих же висновків, частина фактів мала місце 5 листопада 2013 року під час поїздки позивача до Бухареста. Також судовою інспекцією встановлено, що наприкінці листопада 2013 року заявниця намагалася домогтися визнання результатів відбіркового відбору недійсними через одного із своїх колег, віце-президента асоціації захисту прав Д.С. магістратів. Розглядаючи справу доручили відділу суддів з дисциплінарних справ ВРМ.

2 грудня 2015 року позивач подала до ВРМ меморандум захисту, в якому вона посилялася на такі аспекти:

- притягнення до дисциплінарної відповідальності (позивач стверджував, що дисциплінарне розслідування закінчено наказом від 04.11.2015 р., тоді як даний відбірковий конкурс проводився з 18.10 по 24.11.2013 р.);

- незаконність дисциплінарного розслідування (відсутність акта про проведення попередніх перевірок; оприлюднення матеріалів розслідування, які включали 394 стор., у день зустрічі; відхилення судовими слідчими клопотань про надання доказів, сформульованих заявником; відсутність прямих доказів на підтвердження наявності дисциплінарного проступку);

- незаконність пред'явленого йому обвинувачення у вчиненні дисциплінарного проступку (на думку заявника, спроба втручання в діяльність судді не становила дисциплінарного проступку та не могла призвести до накладення дисциплінарного стягнення);

- те, що, на його думку, не йшлося про втручання у судову діяльність судді;

- той факт, що, за словами позивача, обговорення, яке вона мала з членами екзаменаційної комісії, не стосувалося організації даного конкурсу і що, на відміну від суддів С. І. та Ц. П., вона не була присутня на обговореннях 05.11.2013р.

Наприкінці засідання від 13 січня 2016 року ВРМ у повному складі семи суддів спочатку відхилив винятки, висунуті позивачем, вважаючи, що щодо тези щодо припису дисциплінарного стягнення було розпочато в листопаді 4, 2015, тобто протягом двох років з моменту вчинення дій, передбачених частиною 7 статті 46 Закону № 317/2004 щодо застосування дисциплінарного стягнення (далі, пункт 24), термін, який, згідно з тлумаченням ВРМ, не становив строку давності для дисциплінарної відповідальності магістратів. За словами семи членів ВРМ, ці два роки означали кінець періоду, протягом якого можна було застосувати дисциплінарне стягнення, а не термін, протягом якого дисциплінарне стягнення мало бути вирішено. Крім того, ВРМ встановив, що під час дисциплінарного розслідування не було порушень, враховуючи те, що – уточнив він – позивач не сформулювала жодних зауважень щодо законності розслідування до його завершення, що її заслухали особисто, що вона мала доступ до слідчих матеріалів, що вона не просила жодної перерви, щоб мати більше часу для підготовки свого

захисту, що вона домоглася дослідження частини доказів, які вона запропонувала, що двадцять один був заслуханий свідків, що документи були проаналізовані та що особа, про яку йдеться, підписала протокол про закінчення дисциплінарного розслідування, підтверджуючи, що вона не має заперечень щодо способу проведення розслідування. ВРМ вирішив поєднати виняток щодо наявності стягнення за відповідний дисциплінарний проступок із розглядом справи по суті. Цим же висновком засідання ВРМ вирішив зупинити розгляд справи по суті, щоб дати сторонам можливість сформулювати зауваження щодо доціль-

ності повідомлення Конституційного Суду щодо винятку, наведеного позивачем.

Таким чином, розширення сфери застосування статті 6(1) ЄКПЛ як наслідок підходу, викладеного в справах, може мати досить далекосяжні наслідки, навіть інституційного характеру. Загалом, цим напрямком прецедентного права Суд вказує на те, що стосовно заходів, які впливають на кар'єру та статус суддів, останнє слово має бути за самими суддями. Питання про те, добре це чи погано, не є простим і надто широким, щоб детально обговорювати його тут. Як це часто буває, тут є свої «за» і «проти», і можна законно обговорювати це питання.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Affaire Cotoră c. Roumanie*. Requête no 30745/18 URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-222314>
2. *Affaire Kozan c. Turquie*. Requête no 16695/19 URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-215925>
3. *Cauza Camelia Bogdan împotriva României* (Cererea nr. 36889/18), Hotărâre din 20 octombrie 2020, online, citat 22.04.2022, URL: <http://ier.gov.ro/wp-content/uploads/2021/02/Camelia-Bogdan-impotriva-Romaniei.pdf>.
4. Cour de justice de l'Union européenne (CJUE), 15 juillet 2021, C-791/19 – *Commission c. Pologne* (Régime disciplinaire des juges), ECLI:EU:C:2021:596 ; Cour européenne des droits de l'homme (CourEDH) *Grzęda c. Pologne* [GC], no 43572/18, 15 mars 2022.

ОКРЕМІ МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВИЗНАЧЕННЯ ГАРАНТІЙ ПРАВОСУДДЯ

CERTAIN METHODOLOGICAL ASPECTS OF DETERMINING GUARANTEES OF JUSTICE

Горбасенко П.В., к.ю.н.

Актуальність цього дослідження зумовлена необхідністю вдосконалення сучасних уявлень про гарантії правосуддя, які б сприяли формуванню професійному використанню системи наявних і пошуку новітніх засобів та механізмів їх застосування для його забезпечення.

Метою даної статті є уточнення понятійно-категоріального апарату цих правовідносин та окремих аспектів їхнього правового регулювання, а також обґрунтування необхідності їх уточнення з позицій сучасного рівня розвитку наукової методології, урахування міжнародних їх стандартів та використання перспективних національних здобутків у цих питаннях як на теоретико-правовому, так і на галузевому рівнях, що і є основним методологічним підходом у даному дослідженні.

В ході дослідження використовувались такі загальнонаукові методи як аналіз і синтез, узагальнення, класифікації, системно-структурний, формально-логічний, історичний, порівняльно-правовий, соціологічний тощо.

Теоретичною основою дослідження є наукові праці з питань філософії, логіки, психології, теорії держави і права, окремих галузей процесуального права, криміналістики, юридичної психології тощо.

Висновки і рекомендації автора ґрунтуються на нормах Конституції України, чинного національного законодавства та відповідних міжнародно-правових актів, а також особистого досвіду роботи автора на посаді судді.

У статті привернуто увагу до недоліків понятійно-категоріального апарату цих правовідносин, а також визначені основні аспекти змісту системи знань про засоби і механізми їх застосування з метою забезпечення правосуддя в Україні. Обґрунтовуються висновки щодо того, що, належне володіння ними та подальше їх дослідження і розвиток, сприятимуть не тільки уточненню наукових уявлень про їх систему, механізми застосування, рівень ефективності та надійності, а також вдосконаленню підходів до їх вибору в конкретних ситуаціях для розв'язання практичних завдань.

Ключові слова: методологія, суд, правосуддя, судочинство, верховенство права, гарантії, процесуальні засоби і механізми.

The relevance of this study is due to the need to improve modern ideas about the guarantees of justice, which would contribute to the formation of professional use of the existing system and the search for new means and mechanisms for their application to ensure it.

The purpose of this article is to clarify the conceptual and categorical apparatus of these legal relations and individual aspects of their legal regulation, as well as to justify the need for their clarification from the standpoint of the modern level of development of scientific methodology, taking into account international standards and using promising national achievements in these issues both at the theoretical and legal levels and at the industry level, which is the main methodological approach in this study.

During the research, such general scientific methods as analysis and synthesis, generalization, classification, system-structural, formal-logical, historical, comparative-legal, sociological, etc. were used.

The theoretical basis of the research is scientific works on philosophy, logic, psychology, theory of state and law, certain branches of procedural law, criminology, legal psychology, etc.

The author's conclusions and recommendations are based on the norms of the Constitution of Ukraine, current national legislation and relevant international legal acts, as well as the author's personal experience as a judge.

The article draws attention to the shortcomings of the conceptual and categorical apparatus of these legal relations, and also identifies the main aspects of the content of the system of knowledge about the means and mechanisms of their application in order to ensure justice in Ukraine. The conclusions are substantiated that proper mastery of them and their further research and development will contribute not only to the clarification of scientific ideas about their system, mechanisms of application, level of efficiency and reliability, but also to the improvement of approaches to their selection in specific situations for solving practical problems.

Key words: methodology, court, justice, judicial proceedings, rule of law, guarantees, procedural means and mechanisms.

Постановка проблеми. Конституційне визнання судової влади в Україні зумовило появу Розділу VIII Конституції «Правосуддя» [1] й актуалізувало проблему необхідності його наукового, процесуального та організаційного забезпечення. Однак аналіз традиційних уявлень про цю діяльність свідчить про те, що вони потребують докладного аналізу з метою розкриття її змісту, системи та її складових, їхніх функцій, засобів та механізмів їх використання з метою розв'язання поставлених перед нею завдань, що й охоплюється поняттям «гарантії правосуддя». А насамперед це стосується відповідного понятійно-категоріального апарату, оскільки хоча для національної теорії і практики правовідносин поняття «судова влада» та «правосуддя» є відносно новими, ні на конституційному, ні на галузевому рівні вони не визначені. А якщо враховувати, що сучасне наукове, а тим паче – історичне їх тлумачення неоднозначне, то це зумовлює необхідність уточнення їхнього істинного змісту.

Більше того, самі положення чинного законодавства у цьому аспекті, часто суперечать одні одним. Зокрема, згідно з ст. 124 Конституції «Правосуддя в Україні здійснюють виключно суди. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються. Юрисдикція судів поширюється на будь-який юридичний спір та будь-яке кримінальне обвинувачення». Але вже згідно з її

ст. 127 «правосуддя здійснюють судді... у визначених законом випадках правосуддя здійснюється за участю присяжних». Крім того, хоча у Конституції насамперед йдеться про правосуддя, конкуруючим при цьому є й поняття «судочинство». Наприклад, згідно з ст. 129 Конституції «суддя, здійснюючи правосуддя, є незалежним та керується верховенством права», але у ч. 2 цієї ж статті визначені не засади правосуддя, а «засади судочинства», що свідчить про те, що у ній поняття «правосуддя» та «судочинство» отожднюються.

Що ж до гарантії правосуддя, то про них ні у законодавстві, ні у спеціальній літературі як правило не згадується взагалі, оскільки згідно з традиційним розумінням цієї проблеми у них йдеться про «гарантії судочинства».

Все це й свідчить про **актуальність дослідження** цих проблем з метою вдосконалення сучасних уявлень як про зміст кожної з цих категорій з позицій сучасного рівня розвитку наукової методології, міжнародних їх стандартів та урахування перспективних національних здобутків у цих питаннях як на теоретико-правовому, так і на галузевому рівнях, які б сприяли формуванню і відповідної сучасної системи знань про гарантії правосуддя, а відтак – і професійному їх використанню для його здійснення.

В ході цього дослідження використовувались такі загальнонаукові методи як аналіз і синтез, узагальнення, класифікації, системно-структурний, формально-логіч-

ний, історичний, порівняльно-правовий, соціологічний тощо.

Висновки і рекомендації автора ґрунтуються на нормах Конституції України, чинного національного законодавства та відповідних міжнародно-правових актів, а також з урахуванням поглядів вчених, висловлених у спеціальній літературі, та особистого досвіду його роботи на посаді судді.

Нормативно-правовий аспект проблеми

В контексті цього дослідження насамперед потрібно звернути увагу на те, що хоча поняття «судова влада» для національної теорії правовідносин є новим, але ні у Конституції України, ні у галузевому законодавстві воно не визначене.

Водночас згідно з преамбулою Закону «Про судоустрій і статус суддів», він *«визначає організацію судової влади та здійснення правосуддя в Україні, що функціонує на засадах верховенства права відповідно до європейських стандартів і забезпечує право кожного на справедливий суд»* [2]. Але вже на цьому рівні постає питання – якщо Закон «Про судоустрій і статус суддів», то чому у його Преамбулі йдеться про «здійснення правосуддя»? Адже поняття «судова влада», «правосуддя», «судоустрій» і «статус суддів» далеко не одне й теж. А за таких обставин стає очевидним, що техніко-юридичним недоліком цього Закону є те, що у ньому категорії, які закладені в основу зазначених правовідносин, не визначені також, а, як наслідок – часто ототожнюються.

Ускладнює розуміння цих проблем й те, що згідно з ст. 1 цього Закону: 1) «судова влада в Україні відповідно до конституційних засад поділу влади здійснюється незалежними та безсторонніми судами, утвореними законом; 2) судову владу реалізують судді та, у визначених законом випадках, присяжні шляхом здійснення правосуддя у рамках відповідних судових процедур».

Крім того, якщо врахувати, що згідно з ст. 2 цього Закону «Завдання суду», «суд, здійснюючи правосуддя на засадах верховенства права, забезпечує кожному право на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією і законами України», то це дає підстави для висновку, що: по-перше, ці положення суперечать ст. 1 цього закону, а, по-друге, якщо і тут йдеться про те, що правосуддя здійснює суд, який «забезпечує кожному право на справедливий суд, то чи не є ці словосполучення елементарною тавтологією?

Суперечить правилам логіки і п. 1. ст. 1 Закону, згідно з яким *«Судова влада в Україні... здійснюється незалежними та безсторонніми судами, утвореними законом»*. І якщо положення цієї норми про те, що суди «утворені законом» можна було б сприймати як редакційний недогляд, то системний підхід до аналізу положень цього Закону свідчить про те, що це позиція законодавця, оскільки і згідно з його п. 1 ст. 7 *«Кожному гарантується захист його прав, свобод та інтересів у розумні строки незалежним, безстороннім і справедливим судом, утвореним законом»*, а згідно з п. 1 ст. 19 *«Суд утворюється і ліквідовується законом»*.

Характерним є й те, що згідно з ч. 2 ст. 1 Закону судова влада *«здійснюється незалежними і безсторонніми судами»*, а вже згідно з його ст. 7 *«Кожному гарантується захист його прав, свобод та інтересів у розумні строки незалежним, безстороннім і справедливим судом»*. Тобто, якщо згідно з ст. 1 *«справедливий суд»* в Законі й не планувався, то у ст. 7 він таким вже став.

Крім того, як вже зазначалося, згідно з ст. 124 Конституції «Правосуддя в Україні здійснюють виключно суди», а згідно з її ст. 127 «Правосуддя здійснюють судді». Що ж до Закону, то згідно з його п. 2 ст. 1 *«Судову владу реалізують судді та, у визначених законом випадках, присяжні шляхом здійснення правосуддя у рамках відповідних судових процедур»*, а згідно з п. 1 ст. 5 *«Правосуддя*

в Україні здійснюється виключно судами та відповідно до визначених законом процедур судочинства».

В зв'язку з цим знову постає питання: то судова влада в Україні здійснюється згідно з ст. 124 Конституції та ч. 1 ст. 1 Закону судами, чи згідно з ст. 127 Конституції та ч. 2 ст. 1 Закону суддями? Адже суди і судді це також не одне й те ж. А якщо так, то є очевидним, що зазначені норми не скоординовані ні з нормами Конституції, ні між собою. Сумнівним взагалі є й висновок, що судову владу здійснюють лише суди (судді).

Водночас, якщо при аналізі цих понять спиратись на правила логіки та вимоги методології правовідносин, то ми змушені будемо визнати, що зміст понять «судова влада» і «правосуддя», «суд» і «судочинство», як і «гарантії правосуддя» та «гарантії судочинства» істотно відрізняється, а відповідно й ототожнення як змісту, так і мети та завдань цих інститутів також є хибним.

Аналітичний огляд традиційного наукового розуміння досліджуваних категорій

І хоча ототожнення цих понять простежується і в довідкових та наукових джерелах, все ж серед них є й ті, у яких відмінності у тлумаченні змісту цих понять простежуються. Зокрема, категорія «судова влада» визначається як «відокремлена гілка державної влади, що має монополію на здійснювати правосуддя, незалежність та ефективність якої є важливими умовами верховенства права та забезпечення прав людини у цивілізованому демократичному суспільстві» [3, с. 762] або «одна з гілок державної влади основним завданням якої є здійснення правосуддя» [4, с. 699].

Тобто, зміст цих положень дає підстави для висновку, що судова влада функціонує з метою «здійснення правосуддя».

А поняття «правосуддя» в загальнонауковому розумінні тлумачиться як: 1) суд, судова діяльність держави, юстиція; 2) розгляд судових справ; судочинство; 3) справедливий суд [5]. Водночас, у довідкових юридичних джерелах воно визначається як «правозастосовна діяльність суду з розгляду і вирішення у встановленому законом процесуальному порядку віднесених до його компетенції цивільних, господарських, кримінальних і адміністративних справ з метою охорони прав та свобод людини і громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб, прав та інтересів держави [4, с. 50]. Що ж до судочинства, то воно тлумачиться як процесуальна форма здійснення правосуддя, діяльність суду, вид державної діяльності, пов'язаної з розглядом і вирішенням судових справ, залежно від яких розрізняють такі його види як конституційне, цивільне, господарське, кримінальне [4, с. 718].

Тобто, тут поняття «правосуддя» і «судочинство», як і в нормативних актах, тлумачаться лише як діяльність суду і фактично ототожнюються.

Але підстави для висновку, що поняття «правосуддя» і «судочинство» не одне й те ж, по-перше дають правила логіки, згідно з якими і мав би тлумачитись зміст кожного з них. Крім того, при з'ясуванні їхнього змісту потрібно враховувати, що слово «правосуддя» походить від слів «правда», «правий», «істина», «справедливість». Не випадково з цим словом суспільна правосвідомість завжди пов'язує уявлення про правду, справедливість: правий суд, справедливий суд, суд по закону, по совісті.

Та й з практичного погляду висновок, що якщо здійснюється судочинство, то це означає, що здійснюється й правосуддя, спростовується елементарними статистичними даними. Наприклад, Верховний Суд України щорічно скасовує більше половини виправдувальних вироків. Зокрема, у 2018 р. їх було скасовано 34,8%, у 2019 р. – 41,4%, у 2020 р. – 21,1%, у 2021 р. – 36,4%, у 2022 р. – 36,0%, у 2023 р. – 62,3%, у 2024 р. – 53,3% [6]. Тобто, простежується тенденція до збільшення кількості таких скасувань.

Не менш переконливою ілюстрацією якості «правосуддя» українських судів є практика Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ). Зокрема, як відомо, традиційно за кількістю позовів в ЄСПЛ Україна посідає третє місце (після Росії і Туреччини). Наприклад, станом на 31.12.2020 р. у цьому суді на розгляді перебувало 62 000 справ проти держав – сторін Конвенції. З них 10400 справ проти України, що складало 16,8% від загальної їх кількості. І хоча з початком вторгнення Росії в Україну від її громадян надходження таких заяв зменшилось, все ж на даний час їх кількість знову досягла 80% від того, що було у 2022 р.

А фактично це означає, що за останні 12 років позивачі проти України в ЄСПЛ виграли більше 1 тис. позовів й за цими рішеннями Україна виплатила більше 2 мільярдів гривень відшкодування. Важливим є й те, що з посадовців, які безпосередньо порушили права людини, що й стало підставою звернення з цього приводу до ЄСПЛ, ці збитки не стягуються.

Характерним у цьому контексті є й те, що незважаючи на велику кількість заяв до ЄСПЛ проти України, більшість з них стосуються низки типових і фактично одних і тих же проблем, що призводять до порушення Україною Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, зокрема: невиконання або тривале виконання рішень національних судів; надмірна тривалість провадження досудового слідства у кримінальних справах і судового розгляду інших справ; катування і нелюдські умови перебування та неналежне лікування в місцях досудового тримання під вартою або в місцях виконання покарань; незабезпечення права на належний судовий захист та справедливий судовий розгляд; неефективність розслідування злочинів правоохоронними органами за скаргами на неналежне поведіння з боку представників органів держави; порушення права на мирне володіння своїм майном; порушення права людини на свободу вираження поглядів та права на мирні зібрання тощо [7].

З урахуванням цих даних стає зрозумілим, що ухвалення Верховною Радою Закону «Про відновлення довіри до судової влади в Україні» від 8 квітня 2014 р. № 1188-VII було не випадковим [8], хоча, тенденція до покращення ситуації у цих правовідносинах не простежується. Більше того, вона погіршується. А за таких обставин стає очевидним, що саме забезпечення справедливості, правди та правосуддя і мало б бути метою функціонування судової влади. А щодо її завдань, то найактуальнішим із них й мало б бути вдосконалення системи гарантій та механізмів їх застосування для досягнення цієї мети.

Крім того, якщо враховувати й те, що судочинство, тлумачиться і як встановлений законом порядок порушення, розслідування, судового розгляду і вирішення кримінальних справ та підготовки, судового розгляду і вирішення цивільних справ [9, с. 766], то стає зрозумілим, що зводити судочинство лише до діяльності суду не варто. І цей висновок стає ще очевиднішим, якщо врахувати, що у КПК йдеться про «кримінальне провадження», яке: по-перше, тлумачиться як досудове розслідування і судове провадження, процесуальні дії у зв'язку із вчиненням діяння, передбаченого законом про кримінальну відповідальність (п. 10 ст. 3) [10], а, по-друге, згідно з ст. 38 КПК досудове розслідування здійснюють органи: внутрішніх справ, безпеки, державного бюро розслідувань тощо, а, по-третє, активним учасником судочинства є й прокурор, який здійснює процесуальне керівництво розслідуванням та є активним учасником і судового провадження, то за такого підходу стає зрозумілим, що висновок щодо того, що «судова влада здійснюється виключно судами» є хибним, а діяльність суду – «судове провадження» є поняттям вужчим ніж поняття «кримінальне провадження» оскільки стадії досудового розслідування воно не охоплює.

Не випадково іноді поняття «правосуддя» тлумачиться як одна з форм діяльності держави, а судочинство – як

порядок провадження у встановленому законом порядку цивільних і кримінальних справ [9, с. 766]. Тобто, якщо правосуддя є одним із напрямів діяльності держави, що спрямована на виконання її функцій та розв'язання завдань, які стоять перед нею, то поняттям «судочинство» охоплюється зміст процесуальної діяльності відповідних державних органів. Саме тому якщо судочинство може бути цивільним, адміністративним, кримінальним тощо, то правосуддя є універсальною політико-правовою категорією, яка охоплює мету кожного з них.

В контексті даного дискурсу слід відзначити, що не сприяє чіткості уявлень, а відтак – й нормативному врегулюванню цих правовідносин і те, що й поняття «суд» часто тлумачиться і як установа, на яку покладено функції правосуддя, і як установа, на яку покладено функції судочинства, і як сам процес судочинства, і як склад суду, і, навіть, як суддя. Водночас, у вихідному значенні «суд» – це колегіальний розгляд справи, який відбувається згідно з визначеною законом процедурою та з участю визначених законом осіб, незалежно від того, розглядається справа одноособово суддею чи колегією суддів та з участю присяжних. А відтак логічно припустити, що суд покликаний здійснювати не правосуддя, а судочинство. Що ж до правосуддя, то його повинна забезпечити саме судова влада в цілому. Не випадково ж у ст. 3 Конституції України визначено, що «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави». А з урахуванням цього стає зрозумілим, що якщо визначення і підтримання правопорядку в Україні покладено на органи державної влади в цілому, то розв'язання суперечностей, які виникають з правовідносин є функцією саме органів судової влади. От тому й Розділ VIII Конституції України урочисто поіменований «Правосуддя». Тобто тут йдеться не про органи судової влади (за аналогією з попередніми її розділами: IV – Верховна Рада України, V – Президент України, VI Кабінет Міністрів України, інші органи виконавчої влади, а саме про правосуддя, яке, як окрема функція Української держави здійснюється у формі судочинства. А що у процитованих нормативних актах та в окремих довідкових джерелах ці поняття ототожнюються, то це є прикладом збереження радянських ідеологічних стереотипів, які базувалися на методи соцреалізму згідно з яким бажане видавалося за дійсне, а відтак, які слугували механізмом підштовхування до висновку, що якщо радянське судочинство, то це вже обов'язково правосуддя.

Водночас, те, що це не так, було зрозумілим завжди і не випадково поняття «суд» у довідковій літературі того часу тлумачилось й як «орган держави, який в інтересах пануючого класу здійснює у встановленому процесуальному порядку розгляд цивільних і кримінальних справ. Форми організації і діяльності суду визначаються класовою суттю держави, яка його створила. В експлуататорських державах суд є засобом захисту інтересів експлуататорів. Характерним для суду всіх експлуататорських держав є класовий підбір суддів, що разом з класовим законодавством дає можливість пануючим класам використовувати його для придушення трудящих. А при характеристиці буржуазного суду, зазначалось, що він лише зображав собою захист порядку, а насправді був сліпим, тонким знаряддям нещадного придушення експлуатованих, який обстоював інтереси грошового мішка [9, с. 756].

А з урахуванням зазначеного різницею у тлумаченні досліджуваних понять стає зрозумілим, що засада правової визначеності й орієнтує на те, що, якщо декларується такий напрям діяльності держави як здійснення судової влади та правосуддя, то йому мало б надаватись офіційне

визначення, мала б бути визначена його мета і завдання, суб'єкти, засоби і механізми їх реалізації тощо.

А в історичному аспекті в зв'язку з цим варто згадати, що в Основах законодавства про судоустрій Союзу РСР, на основі яких і розроблялися відповідні республіканські кодекси, мета правосуддя була визначена. Зокрема, у них зазначалось, що «правосуддя в СРСР покликане охороняти від будь-яких посягань: а) закріплений Конституцією СРСР і конституціями союзних республік суспільний і державний лад Союзу РСР, соціалістичну систему господарювання і соціалістичну власність; б) гарантовані Конституцією політичні, трудові, житлові та інші особисті і майнові права та інтереси громадян СРСР; в) права і охоронювані законом інтереси державних установ, підприємств, колгоспів, кооперативних та інших громадських організацій. Завданням правосуддя в СРСР є забезпечення точного і неухильного виконання законів усіма установами, організаціями, посадовими особами і громадянами СРСР. І саме наявністю цього визначення й пояснює те, чому в тодішніх процесуальних кодексах мета окремих видів судочинства у не визначалась, а визначались лише їхні завдання.

Якщо ж зі змісту цитованих положень чинної Конституції України випливає, що формою здійснення правосуддя є судочинство, то належало б дати визначення і йому. І лише після цього логічним виглядало б і те, що в Україні розв'язання суперечностей, які виникають з правовідносин, як і будь-якому цивілізованому суспільстві, відбувається не шляхом самосуду чи кровної помсти, а виключно судами у формі судочинства, яке здійснюється в рамках відповідних процесуальних правовідносин. І саме це й зумовлює необхідність їх процесуальної регламентації, що й проявляється в наявності відповідних галузей процесуального права та процесуальних кодексів.

Що ж до гарантій правосуддя, то при розгляді цієї проблеми слід виходити з того, що з загальнонаукового погляду слово «гарантії» (від франц. *garantie* – забезпечення, запорука) тлумачиться як ті умови, засоби і заходи, за допомогою яких забезпечується досягнення бажаного результату. А в цивільних правовідносинах категорія «гарантія» розглядається як один із передбачених законом або договором способів забезпечення зобов'язань, який є обов'язком однієї особи – гаранта перед іншою особою – кредитором (бенефіціаром) у разі потреби забезпечити виконання боржником (принципалом) свого зобов'язання (ст. 560 ЦК України) [11]. А оскільки судочинство є одним із видів державної діяльності, який являє собою визначений законом порядок встановлення, дослідження та оцінки юридичних фактів і розв'язання за їх результатами суперечностей, що виникають між учасниками правовідносин, шляхом ухвалення відповідних рішень, то це зумовлює необхідність дослідження та вдосконалення і його гарантій.

З урахуванням цього, *гарантії судочинства* – це ті умови, засоби і заходи, за допомогою яких забезпечується можливість розв'язання його завдань. А оскільки серед цих умов, засобів і заходів розрізняють величезну їх кількість, то при їх характеристиці потрібно застосовувати метод класифікації, підстави якої обираються залежно від завдань дослідження. Але найчастіше серед них за змістом розрізняють ідеологічні, політичні, економічні, організаційні, юридичні, громадські та міжнародні гарантії судочинства.

Важливо зазначити, що згідно з традиційною національною науково-практичною парадигмою, розв'язання вказаних проблем відбувалося в рамках використання та вдосконалення саме гарантій судочинства, на що орієнтували й відповідні методичні настанови. Однак сучасні ідеологічні та політичні підходи до розуміння механізмів розв'язання завдань, які поставлені перед судовою владою, орієнтують на те, що ця парадигма потребує уточнення.

Зумовлене це, насамперед, тим, що «гарантії судочинства» в буквальному розумінні цього поняття, орієнтують на формальне розуміння судочинства як процесуальної діяльності судів. Тобто, якщо система судів функціонує, то відбувається і судочинство. Що ж стосується досягнення його мети, то за такого підходу вона ніби-то нікого й не цікавила. Однак недосконалість такого підходу стає особливо очевидною з урахуванням вимог засади верховенства права, яка у правовій системі України визнана імперативною конституційною настановою у кожному з видів правовідносин. Крім того, вказаний традиційний підхід до розуміння і оцінки наприклад цивільного судочинства суперечить й вимогам ст. 2 ЦПК [12], згідно з якою його завданням є «справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави». А з урахуванням цього стає очевидним, що судочинство є лише засобом (визначеною законом процедурою), за допомогою якого відбувається захист вказаних соціальних цінностей. Що ж до забезпечення правосуддя, то воно є одним із завдань органів державної влади. А оскільки одним із видів цієї влади є судова влада, то метою її функціонування і є забезпечення правосуддя. От тому при визначенні пріоритетів у цих аспектах діяльності, логічним є те, що хоча судочинство як процедура розв'язання вказаних проблем є важливою і також потребує відповідних гарантій, з загальносоціального погляду пріоритетнішою все ж є мета цієї діяльності, якою і є правосуддя. А відтак стає очевидним, що саме гарантії забезпечення правосуддя є первинними, а гарантії забезпечення судочинства є похідними від них.

Принциповим є й те, що оскільки у правовій державі, якою згідно з ст. 1 її Конституції є й Україна, будь-які юридично значущі дії повинні відбуватися у спосіб, визначений законом, то саме тому й будь-який засіб захисту прав та спосіб його використання повинні відповідати вказаним вимогам, що задеклароване, наприклад, й у ч. 1 ст. 5 ЦПК згідно з якою «суд захищає права, свободи та інтереси фізичних осіб, права та інтереси юридичних осіб, державні та суспільні інтереси у спосіб, визначений законом або договором».

Урахування вказаних методологічних настанов дає підстави для висновку, що: 1) пошуки нових напрямів вдосконалення механізмів процесуальних правовідносин повинен відбуватися не тільки в напрямі гарантій судочинства, а насамперед в напрямі забезпечення верховенства права, тобто «захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави», що й задекларовано у ст. 2 ЦПК, а по своїй суті і є правосуддя; 2) важливим у даному контексті є й те, що з позицій сучасного їх розуміння джерелами цих прав є не тільки акти законодавства чи відповідні договори, а й інші загальновизнані соціальні норми, що визнане й Конституційним Судом України; 3) наявність судочинства як ефективного, а тому й основного засобу захисту вказаних цінностей не повинна заперечувати і, таким чином, гальмувати розвиток наявних та пошук новітніх – альтернативних способів їх захисту; 4) основою юридичних орієнтирів у механізмах вибору та застосування такого захисту все ж залишається наявне національне законодавство та набувають все важливішого значення міжнародні стандарти його здійснення.

Важливими засобами розв'язання вказаних проблем є й система сучасних знань з питань методології регулювання та практичного забезпечення механізмів правовідносин, що дає підстави для висновку про актуальність вдосконалення сучасної юридичної науки та освіти, які зорієнтовані на надання ґрунтовних знань з питань усвідомлення наявності, значення та ефективності, а також оптимального вибору форм і способів застосування вка-

заних засобів в ході вирішення конкретних спорів, що виникають з правовідносин, а в підсумку – й забезпечення правосуддя.

Висновки: 1) судова влада це одна із складових державної діяльності, яка полягає у здійсненні уповноваженими на це державними органами та посадовими особами такої монопольної функції держави як правосуддя;

2) правосуддя – це особлива функція держави, яка здійснюється відповідними уповноваженими державної влади у формі судочинства і змістом якої є розв'язання суперечностей, що виникають із правовідносин з позицій засади верховенства права;

3) судочинство – це встановлений законом порядок процесуальної діяльності уповноважених органів та осіб, спрямований на порушення, розслідування, судового роз-

гляду і вирішення кримінальних справ та судового розгляду і вирішення суперечностей, що виникають з інших видів правовідносин;

4) гарантії правосуддя – це ті умови засоби і заходи за допомогою яких воно забезпечується, а гарантії судочинства, це ті умови засоби і заходи за допомогою яких відбувається розв'язання суперечностей, що виникають в ході конкретних видів правовідносин;

5) якщо традиційна національна правосвідомість орієнтувала на необхідність вдосконалення гарантій судочинства, то з конституційним визнанням засади верховенства права, стало очевидним, що пріоритетним в ієрархії цих завдань є вдосконалення саме гарантій правосуддя, що в сучасних умовах і стало актуальною і науковою, і практичною проблемою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України: Основний Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР / *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Про судоустрій і статус суддів. Закон України від 02.06.2016 р. № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua>
3. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 3: Загальна теорія права. Харків: Право. 2017. С. 762.
4. Юридична енциклопедія: В 6 т. Т. 5. Київ: «Укр. енцикл.» 1998. С. 699.
5. Словник української мови в 11 т. URL: Slovnyk.ua/index.php?swrd=правосуддя
6. Судова статистика. URL: Sud.ua/uk/news
7. Інтерв'ю судді ЄСПЛ від України М. Гнатівського. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3869488-mikola-gnatovski-sudda-espl-vid-ukraini.html>
8. Про відновлення довіри до судової влади в Україні. Закон України від 8 квітня 2014 р. № 1188-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua>
9. Юридичний словник. Київ: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1974. С. 766.
10. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04. 2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua>
11. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України* № 40–44. Ст. 356.
12. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон від 18.03.2004 р. № 1618-V. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>.

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУДОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

ORGANIZATIONAL AND LEGAL PRINCIPLES OF INFORMATION TRANSFORMATION OF THE JUDICIAL SYSTEM OF UKRAINE: CURRENT STATUS AND DEVELOPMENT PROSPECTS

Губський В.Є., аспірант кафедри кримінального процесу
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Бородіна І.В., к.ю.н.,
доцент кафедри кримінального процесу
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті здійснено комплексний науковий аналіз організаційно-правових засад інформаційної трансформації судової системи України в умовах глобальної цифровізації. Досліджено теоретичні та практичні аспекти впровадження електронного судочинства як ключового елементу електронного урядування, що сприяє підвищенню ефективності, прозорості та доступності правосуддя. Висвітлено сучасні тенденції цифровізації судового процесу, зокрема автоматизацію документообігу, розвиток електронної комунікації між учасниками процесу та застосування онлайн-платформ для подання процесуальних документів і дистанційного розгляду справ.

Проаналізовано нормативно-правову базу, що регулює цифровізацію судочинства в Україні, зокрема функціонування Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи (ЄСІТС). Виокремлено основні виклики, що постають перед судовою системою у процесі інформаційної трансформації: кібербезпека, захист персональних даних, цифрова ідентифікація учасників судового процесу, стандартизація електронного документообігу та забезпечення правової легітимності електронних доказів.

Здійснено порівняльний аналіз міжнародного досвіду цифрової модернізації судових систем, включаючи практики США (PACER), Європейського Союзу (e-Justice), Великої Британії (HMCTS Reform) та інших країн, що досягли значного прогресу у впровадженні цифрових технологій у правосуддя. Розглянуто можливості імплементації найкращих міжнародних практик у правову систему України.

Обґрунтовано перспективні напрями вдосконалення цифрової трансформації судочинства, зокрема розширення функціональності ЄСІТС, інтеграцію блокчейн-технологій для автентифікації документів, застосування штучного інтелекту для аналізу судових рішень, посилення заходів кібербезпеки та забезпечення відповідності національного законодавства міжнародним стандартам. Особливу увагу приділено питанням підвищення цифрової грамотності суддів, адвокатів та інших учасників судового процесу шляхом запровадження освітніх програм та тренінгів.

Реалізація запропонованих заходів сприятиме створенню ефективної, прозорої та доступної судової системи, здатної відповідати сучасним викликам цифрової епохи. Впровадження інноваційних технологій у судочинство стане важливим кроком на шляху модернізації правосуддя, забезпечення рівного доступу до правосуддя та інтеграції України у світовий цифровий правовий простір.

Ключові слова: судова система, інформаційна трансформація, електронне судочинство, нормативно-правове забезпечення, цифровізація, кібербезпека, електронне доказування.

The article provides a comprehensive scientific analysis of the organizational and legal foundations of the information transformation of the judicial system of Ukraine in the context of global digitalization. The theoretical and practical aspects of the implementation of electronic justice as a key element of e-governance, which contributes to increasing the efficiency, transparency and accessibility of justice, are studied. Modern trends in the digitalization of the judicial process are highlighted, in particular, the automation of document flow, the development of electronic communication between participants in the process, and the use of online platforms for submitting procedural documents and remote consideration of cases.

The regulatory and legal framework regulating the digitalization of judicial proceedings in Ukraine is analyzed, in particular, the functioning of the Unified Judicial Information and Telecommunications System (UECITS). The main challenges facing the judicial system in the process of information transformation are identified: cybersecurity, personal data protection, digital identification of participants in the judicial process, standardization of electronic document flow, and ensuring the legal legitimacy of electronic evidence.

A comparative analysis of international experience in digital modernization of judicial systems was carried out, including the practices of the United States (PACER), the European Union (e-Justice), the United Kingdom (HMCTS Reform) and other countries that have achieved significant progress in the implementation of digital technologies in justice. The possibilities of implementing the best international practices in the legal system of Ukraine were considered.

Promising areas for improving the digital transformation of judicial proceedings were substantiated, in particular, expanding the functionality of the EUCITS, integrating blockchain technologies for document authentication, using artificial intelligence to analyze court decisions, strengthening cybersecurity measures and ensuring compliance of national legislation with international standards. Particular attention was paid to the issues of increasing the digital literacy of judges, lawyers and other participants in the judicial process through the introduction of educational programs and trainings.

The implementation of the proposed measures will contribute to the creation of an effective, transparent and accessible judicial system capable of meeting the modern challenges of the digital age. The introduction of innovative technologies into judicial proceedings will be an important step towards modernizing justice, ensuring equal access to justice, and integrating Ukraine into the global digital legal space.

Key words: judicial system, information transformation, e-justice, regulatory framework, digitalization, cybersecurity, electronic evidence.

У сучасних умовах глобалізації та прискореного технологічного розвитку цифрова трансформація правосуддя виступає одним із ключових напрямів удосконалення функціонування судової системи, спрямованого на забезпечення ефективності, відкритості та доступності правосуддя. Інформаційні технології змінюють парадигму правозастосування, сприяючи підвищенню оперативності розгляду судових справ, зниженню рівня корупційних

ризиків та оптимізації комунікації між судами, учасниками процесу і державними органами.

З огляду на актуальність проблеми, в Україні здійснюється поетапне впровадження електронного судочинства, що включає запровадження Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи (ЄСІТС), розвиток механізмів електронного доказування та цифрової ідентифікації учасників судового процесу. Водночас практика застосу-

вання таких технологій виявляє низку нормативно-правових, організаційних та технічних проблем, які потребують системного аналізу та вироблення відповідних механізмів їх подолання.

Особливого значення набуває гармонізація національного законодавства з міжнародними стандартами цифрового правосуддя, що передбачає запровадження ефективних механізмів кібербезпеки, захисту персональних даних та вдосконалення регулювання електронного документообігу в судовій сфері. Крім того, важливим аспектом є підвищення рівня цифрової компетентності суддівського корпусу, адвокатів та інших учасників судового процесу для забезпечення належної реалізації інформаційно-комунікаційних технологій у сфері правосуддя.

Тож, дослідження організаційно-правових засад інформаційної трансформації судової системи України є надзвичайно важливим для формування ефективної моделі цифрового правосуддя, що відповідатиме сучасним викликам та сприятиме зміцненню верховенства права.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Напрямок інформаційної трансформації судової системи останнім часом досліджують все більше вітчизняних дослідників, серед яких: А. Каламайко, М. Кравчик, Н. Логінова, І. Каланча, Л. Сердюк, В. Білоус, О. Фонова, О. Головаченко, Р. Кирилюк, О. Присяжнюк, І. Булгакова та інші.

Виклад основного матеріалу: Значний поступ у напрямі цифрової трансформації судової системи України закріплений у державних ініціативах та нормативно-правових актах. Зокрема, Указ Президента України № 558/2019 [1] окреслює заходи щодо розширення доступу громадян та юридичних осіб до цифрових правових послуг. Водночас, процес впровадження електронного судочинства супроводжується низкою викликів, що охоплюють як нормативно-правові аспекти, так і організаційно-технічні проблеми, пов'язані з функціонуванням Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи (ЄСІТС) та впровадженням механізмів цифрової ідентифікації та електронного доказування.

Важливою складовою цифрової реформи є вдосконалення правового регулювання інформаційно-комунікаційних технологій у судочинстві. Національні законодавчі ініціативи, такі як Закон України «Про електронні документи та електронний документообіг» [2] і Закон України «Про доступ до судових рішень» [3], закладають фундамент для використання цифрових технологій у правовій сфері. Проте їхня імплементація потребує подальшого розвитку в контексті міжнародних стандартів електронного правосуддя.

У контексті євроінтеграції судова система України орієнтується на імплементацію принципів, викладених у Директиві ЄС 2018/1972 [4], що визначає загальноєвропейські стандарти у сфері електронних комунікацій. Відповідно, ухвалення Закону України «Про електронні комунікації» [5] у 2020 році стало ключовим кроком у гармонізації національного законодавства з нормами Європейського Союзу. Даний нормативний акт спрямований на створення єдиної цифрової інфраструктури, що забезпечує ефективне функціонування правосуддя у сучасних умовах.

Значну роль у реалізації цифрової трансформації відіграє Міністерство цифрової трансформації України, яке впроваджує електронні сервіси, орієнтовані на спрощення доступу громадян до правосуддя. Одним із найвагоміших досягнень у цьому напрямі стало створення державного порталу «Дія», що інтегрував понад 100 електронних послуг, дозволяючи користувачам здійснювати юридично значущі дії онлайн, мінімізуючи необхідність фізичної присутності у державних установах.

Таким чином, можна зробити проміжний висновок, що цифровізація судової системи України є складним, багатофакторним процесом, та потребує комплексного

підходу до вдосконалення нормативно-правового регулювання, розвитку інфраструктури інформаційної безпеки, підвищення цифрової грамотності учасників правосуддя. Подальше дослідження організаційно-правових аспектів інформаційної трансформації судочинства є необхідною умовою для ефективної імплементації цифрових технологій у сферу правосуддя, що сприятиме зміцненню принципів верховенства права та правової державності.

Говорячи про міжнародний досвід, то різні країни впроваджують цифрові рішення для підвищення ефективності судочинства та доступу до правосуддя. Так, у Сполучених Штатах Америки функціонує система електронного судочинства PACER (Public Access to Court Electronic Records) [6], яка забезпечує доступ до судових документів онлайн. Завдяки PACER громадяни можуть переглядати матеріали справ, подавати електронні документи та відстежувати хід судових процесів.

У країнах Європейського Союзу одним із найбільш розвинених проєктів цифрового судочинства є e-Justice [7], який дозволяє подавати позови онлайн, здійснювати відеоконференцз'язок під час судових засідань та отримувати автоматизовані рішення у незначних справах. Естонія також запровадила систему блокчейн-верифікації судових документів для забезпечення безпеки та незмінності даних.

В Об'єднаному Королівстві діє програма HMCTS Reform [8], спрямована на модернізацію судових процесів шляхом цифровізації подачі документів, створення онлайн-платформ для спрощеного вирішення спорів та використання штучного інтелекту для аналізу судових рішень.

Досвід цих країн свідчить про ефективність цифрових технологій у сфері судочинства, що може бути використано при розробці та вдосконаленні ЄСІТС в Україні.

Однією з основних проблем цифрової трансформації в Україні є неузгодженість нормативної бази, що регулює цифровізацію правосуддя, з чинним процесуальним законодавством. Крім того, відсутність чітких стандартів щодо електронного доказування та цифрової автентифікації створює ризики для ефективного здійснення судочинства. Аналіз міжнародного досвіду засвідчує, що успішні моделі інформаційної трансформації судових систем базуються на комплексному підході до нормативного регулювання, що охоплює питання кібербезпеки, збереження конфіденційності даних і цифрової ідентифікації.

Основоположні засади цифровізації судочинства в Україні закріплені в державних стратегіях і нормативно-правових актах. Так, в Указі Президента України «Про Стратегію розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 роки» [9] передбачено комплекс заходів, спрямованих на адаптацію електронного судочинства до кращих міжнародних практик. У цьому контексті особливого значення набуває інтеграція цифрових сервісів судочинства в загальнодержавну електронну систему управління, що реалізується через: – створення можливостей для дистанційного розгляду справ у режимі онлайн, незалежно від місцезнаходження учасників процесу та суду; – впровадження повноцінного електронного документообігу в судах, включаючи електронний обіг справ, електронні комунікації з судом, персоналізовані кабінети судді та учасників процесу; – модернізацію офіційного вебпорталу судової влади України з метою надання доступу до актуальної судової статистики та інформації про судові провадження.

Центральним елементом цифрової екосистеми правосуддя виступає Єдина судова інформаційно-телекомунікаційна система (ЄСІТС), діяльність якої регулюється Положенням про порядок функціонування її окремих підсистем, ухваленим Вищою радою правосуддя 17 серпня 2021 року [10]. Згідно з цим документом, у межах ЄСІТС функціонують такі ключові підсистеми: «Електронний

кабінет» – персоналізований інструмент доступу до судових сервісів; «Електронний суд» – платформа для подання та обміну процесуальними документами в цифровій формі; Підсистема відеоконференцв'язку – технологічне рішення для дистанційної участі у судових засіданнях.

Крім цих активних модулів, у рамках ЄСІТС передбачено впровадження додаткових цифрових сервісів. Незважаючи на задекларовані ініціативи, значна частина модулів перебуває на етапі тестування або ще не введена в експлуатацію. Зокрема, досі є складнощі з отриманням виконавчих документів, направленням судових справ до вищих інстанцій, повільна робота платформи та недоступність сервісів у окремі періоди, відсутність повної інтеграції між різними державними реєстрами та системами, що ускладнює обмін інформацією. До того ж, у деяких регіонах України, особливо в сільській місцевості, відсутній стабільний доступ до інтернету, що ускладнює використання електронного суду.

Такий феномен як «електронне правосуддя», вчені пов'язують, як спосіб організації діяльності за допомогою інформаційних мереж, що забезпечують функціонування судових органів у режимі реального часу, що робить максимально простим та доступним спілкування з ними громадян, юридичних осіб, неурядових організацій.

До того ж, розглядають дане поняття у широкому та вузькому розумінні. Під «електронним правосуддям», у широкому сенсі, слід розуміти сукупність різних автоматизованих систем – сервісів, які: мають прикладний, допоміжний характер, у той же час не замінюючи традиційних способів ведення судового процесу; дозволяють публікувати судові рішення, вести електронну справу і надавати доступ сторонам до матеріалів справи. У цьому сенсі електронне правосуддя – новий рівень взаємодії суду, учасників процесу, інших зацікавлених осіб. У вузькому сенсі дефініція «електронне правосуддя» визначається як можливість суду та інших учасників судового процесу здійснювати передбачені нормативно-правовими актами дії, що безпосередньо впливають на початок та перебіг судового процесу, до яких можна віднести надання до суду документів в електронній формі або участь у засіданні через систему відеозв'язку [11].

Починаючи з 24 лютого 2022 року, в умовах збройної агресії росії проти України та запровадженням воєнного стану, судова система України зазнала безпрецедентних викликів, пов'язаних із необхідністю забезпечення безперервного функціонування правосуддя за умов постійних загроз ракетних атак, повітряних тривог та перебоїв в електропостачанні. Незважаючи на екстремальні обставини, судові органи продовжують здійснювати свою діяльність, адаптуючи процеси правосуддя до нової реальності шляхом впровадження цифрових рішень і механізмів дистанційного судочинства.

Одним із ключових аспектів функціонування судової системи в умовах війни є забезпечення доступу громадян до правосуддя. Аналіз, проведений Громадською приймальною Української Гельсінської спілки з прав людини (УГСПЛ) [12], виявив основні проблеми, з якими стикаються заявники: фізичні обмеження в доступі до судових установ (30%), труднощі з електронною ідентифікацією (25%), нестабільність роботи цифрових платформ у зв'язку з військовими діями (20%), неможливість зв'язатися телефоном із судовими працівниками (15%) та перебої в роботі офіційного вебпорталу «Судова влада» (10%).

Крім того, результати соціологічного опитування свідчать, що 92% респондентів зверталися до суду після 24 лютого 2022 року для захисту своїх прав. Водночас 52% опитаних не змогли реалізувати це право через технічні чи організаційні труднощі.

Окрему увагу приділено використанню підсистеми ЄСІТС «Електронний суд» як альтернативного способу

звернення до суду. Дослідження показало, що 67% опитаних спробували скористатися цією системою, з них 82% змогли успішно здійснити необхідні процесуальні дії. Проте 33% користувачів стикнулися з труднощами, зокрема проблемами з цифровим підписом, складністю інтерфейсу та періодичною недоступністю платформи.

Варто зазначити, що збої в підсистемі ЄСІТС помітили не лише громадяни та громадські організації, а й адвокати. В грудні 2024 року до НААУ почали надходити скарги, вони стосувалися неможливості авторизації в електронному кабінеті, що обмежувало адвокатів у реалізації процесуальних прав, зокрема, подавати документи, брати участь у судових засіданнях в режимі відеоконференції.

Національна асоціація адвокатів України (НААУ) повідомила Державну судову адміністрацію України (ДСАУ), що відповідно до Положення про функціонування окремих підсистем (модулів) Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи (ЄСІТС), затвердженого рішенням Вищої ради правосуддя від 17 серпня 2021 року № 1845/0/15-21, саме ДСАУ несе відповідальність за належне функціонування підсистеми «Електронний суд» ЄСІТС.

Адвокати також звернули увагу ДСАУ на те, що технічні несправності в роботі підсистеми «Електронний суд» порушують право людини на доступ до правосуддя та справедливий суд, гарантоване статтею 55 Конституції України та статтею 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Згідно з пунктом 4 Положення, власником програмного забезпечення ЄСІТС є держава в особі ДСАУ. ЄСІТС функціонує на основі основних та резервних центрів обробки даних. Організаційне та фінансове забезпечення створення і функціонування окремих підсистем (модулів) ЄСІТС здійснюється ДСАУ. У зв'язку з цим НААУ звернулася до ДСАУ з проханням усунути технічні проблеми, які впливають на роботу системи [13].

Незважаючи на зазначені вище виклики та системні недоліки, важливо визнати, що підсистема «Електронний суд» переживає процес постійної еволюції та вдосконалення. Цей прогрес свідчить про ширшу відданість справі модернізації судових процесів і підвищення ефективності, доступності та прозорості судових процедур. Хоча технічні, організаційні та правові перешкоди залишаються, ітераційний розвиток системи відображає адаптивний підхід, спрямований на вирішення цих проблем і узгодження підсистеми з міжнародними стандартами цифрового правосуддя.

Оцифрування судової системи представляє поступову трансформацію всіх судових процесів у електронні послуги, що вимагає чіткої стратегії, координації та залучення всіх зацікавлених сторін. З цієї метою в Державній судовій адміністрації України створено Проектний офіс.

Проектний офіс використовує підходи міжнародних практик управління проектами, зокрема стандарти, встановлені Інститутом управління проектами (PMI). Його основна мета – забезпечити, щоб усі етапи проектів були структурованими, контрольованими та ефективними. У цьому контексті Проектний офіс Державної судової адміністрації зосереджується на питаннях цифрового розвитку, трансформації та оцифрування.

Такий підхід допомагає уникнути хаосу, фрагментації зусиль та дублювання роботи. Проектний офіс здійснює нагляд за всіма аспектами модернізації Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи: від розробки технічної документації до впровадження нових рішень, тестування та координації з різними зацікавленими сторонами.

Таким чином, Проектний офіс є не просто «черговою» управлінською структурою, а важливим інструментом для системного впровадження будь-яких масштабних трансформацій, що в термінології управління проектами називається «управління змінами».

Важливо, що ці зміни відбуваються за підтримки міжнародних партнерів, зокрема проєкту «Підтримка цифрової трансформації» (DTA), який фінансується USAID та UK Dev.

Ключовим документом, що формалізує це партнерство, є Меморандум про співпрацю між Державною судовою адміністрацією України, Фондом Євразія та Фондом Східна Європа. Це дозволяє мобілізувати ресурси, отримувати експертну допомогу та впроваджувати найкращі міжнародні практики.

Команда Державної судової адміністрації України стикається з амбітними викликами, які вимагають системного підходу та скоординованих зусиль. Одним із ключових завдань, визначених у рамках Плану відновлення України, є розробка дорожньої карти модернізації Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи (ЄСІТС) та її повне впровадження до кінця 2027 року.

Важливим етапом цього процесу є інтеграція ЄСІТС з іншими державними базами даних, впровадження централізованого автоматизованого розподілу судових справ, удосконалення механізмів дистанційного проведення судових засідань та дотримання найвищих стандартів захисту інформації [14].

Проте, зважаючи на останні події модернізації ЄСІТС постає під питанням, адже проблеми виникли внаслідок припинення фінансування проєкту зі сторони Агентства США з міжнародного розвитку (USAID) [15].

Водночас аналіз ефективності впроваджених заходів свідчить про необхідність подальшої еволюції інформаційних механізмів у сфері правосуддя. На нашу думку, перспективним напрямом є впровадження комплексного підходу до вдосконалення цифрової судової інфраструктури, що охоплює такі аспекти, як інтеграція новітніх технологій, нормативно-правове вдосконалення та організаційно-технічна оптимізація. Ми вважаємо, що ключовими заходами мають стати розширення функціональності ЄСІТС через запровадження блокчейн-технологій для верифікації документів, використання штучного інтелекту для аналізу судової практики та автоматизація процесів ухвалення рішень у справах, які допускають шаблонний розгляд.

Також актуальним залишається питання гармонізації національного законодавства з міжнародними стандар-

тами електронного правосуддя. Ми аналізуємо можливість імплементації європейських підходів до регулювання цифрового судочинства з урахуванням особливостей правової системи України. У цьому контексті особливої уваги потребує розширення механізмів електронної автентифікації та вдосконалення системи цифрових підписів для судового документообігу.

Важливим аспектом є розвиток інструментів альтернативного вирішення спорів на цифрових платформах, що, на нашу думку, сприятиме зниженню навантаження на судову систему та підвищенню її ефективності. Крім того, ми вважаємо за необхідне реалізацію комплексної програми підвищення цифрової грамотності суддів, адвокатів та інших учасників судового процесу, що передбачає запровадження обов'язкових курсів з електронного судочинства та використання новітніх технологій у судовій діяльності.

Висновки. Цифрова трансформація судової системи України є одним із ключових стратегічних напрямів її модернізації, що сприяє підвищенню ефективності судочинства, доступності правосуддя та дотриманню принципу верховенства права. Запровадження передових інформаційних технологій, зокрема електронного судочинства, автоматизації документообігу та інтеграції штучного інтелекту у процес судової аналітики, відкриває широкі можливості для оптимізації судових процедур.

Разом з тим, успішність цифровізації правосуддя в Україні значною мірою залежить від усунення правових, технічних та організаційних бар'єрів. Серед першочергових заходів слід виокремити удосконалення нормативно-правового регулювання, забезпечення кібербезпеки, а також розвиток цифрових компетенцій суддівського корпусу та учасників судового процесу.

Беручи до уваги міжнародний досвід цифрового правосуддя, доцільним є подальше запровадження електронних платформ для судових процесів, розширення можливостей відеоконференцзв'язку та розробка інноваційних технологій для підвищення ефективності правозастосування. У цьому контексті цифрова трансформація судової системи України має стати невід'ємною складовою загальнодержавної політики правової модернізації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про деякі заходи щодо поліпшення доступу фізичних та юридичних осіб до електронних послуг : УКАЗ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ від 29.07.2019, № №558/2019. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/5582019-28853>.
2. Про електронні документи та електронний документообіг : *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2003, № 36, ст. 275 від, № 851-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#Text>.
3. Про доступ до судових рішень : *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2006, № 15, ст. 128 від, № 3262-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3262-15#Text>.
4. ДИРЕКТИВА ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПАРЛАМЕНТУ І РАДИ (ЄС) 2018/1972 від 11 грудня 2018 року про запровадження Європейського кодексу електронних комунікацій : Директива Європейського Парламенту і Ради (ЄС) від, № 2018/1972 від 11 грудня 2018 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_013-18#Text.
5. Про електронні комунікації : Закон України від, № від 16.12.2020 № 1089-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1089-20#Text>.
6. Public Access to Court Electronic Records. URL: <https://pacer.uscourts.gov/>.
7. The European e-Justice Portal. URL: <https://e-justice.europa.eu/select-language?destination=/node/2>.
8. The HMCTS Reform Programme. URL: <https://www.gov.uk/guidance/the-hmcts-reform-programme>.
9. Про Стратегію розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021-2023 роки : Указ Президента України від, № 231/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/231/2021#Text>.
10. Про затвердження Положення про порядок функціонування окремих підсистем Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи ВИЩА РАДА ПРАВОСУДДЯ РІШЕННЯ : ВИЩА РАДА ПРАВОСУДДЯ РІШЕННЯ від, № 17.08.2021 № 1845/0/15-21. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1845910-21#Text>.
11. Ніколенко Л. ЕЛЕКТРОННЕ ПРАВОСУДДЯ ЯК СПОСІБ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ СУДОВОГО РОЗГЛЯДУ. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2022. вип. 71. URL: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.71.57>.
12. Успл. Звернення до суду: з якими проблемами стикнулися громадяни в умовах війни. 16.03.2023. URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/zvernennia-do-sudu-z-iaakumu-problemy-styknyulisia-hromadiany-v-umovakh-viyny/>.
13. Збої Електронного суду порушують конституційні гарантії, – НААУ. Національна асоціація адвокатів України. URL: <https://unba.org.ua/news/8868-zboi-elektronного-sudu-porushuyut-konstitucijni-garantii-naau.html>.
14. Цифрова трансформація правосуддя: як Україна створює сучасну судову систему. Державне підприємство "Інформаційні судові системи". URL: <https://ics.gov.ua/ics/news/novyny/1723764/>.
15. Модернізація ЄСІТС під загрозою – Державна судова адміністрація шукає нові джерела фінансування. Судово-юридична газета. 17.02.2025. URL: <https://sud.ua/uk/news/publication/323305-modernizatsiya-esits-pod-ugrozoj-gosudarstvennaya-sudebnaya-administratsiya-ischet-novye-istochniki-finansirovaniya>.

ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В СУДОВОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ: ПРАВОВІ, ЕТИЧНІ ТА ПРОЦЕСУАЛЬНІ АСПЕКТИ

USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE COURT PROCESS OF UKRAINE: LEGAL, ETHICAL AND PROCEDURAL ASPECTS

Деркач В.Г., к.ю.н.,
старший викладач кафедри кримінального права та кримінології
Дніпровський державний університет внутрішніх справ

Прокопович-Ткаченко С.Д., провідний фахівець кафедри військової підготовки
Університет митної справи та фінансів

Руденко С.Г., незалежний дослідник у галузі права
Державна наукова установа «Інститут інформації, безпеки і права Національної академії правових наук України»

Стаття присвячена глибокому дослідженню комплексної проблематики допустимості використання матеріалів, згенерованих системами штучного інтелекту (ШІ), як доказів у судовому провадженні на теренах України. На тлі стрімкого технологічного прогресу та все частішого впровадження інструментів ШІ, зокрема таких потужних мовних моделей як ChatGPT, у різноманітні сфери людської діяльності, включно з юридичною практикою, виникає нагальна та невідкладна потреба у ґрунтовному правовому осмисленні їхньої потенційної ролі та місця у функціонуванні системи правосуддя.

У роботі здійснено детальний аналіз наявної судової практики, зокрема рішень районних інстанцій, а також окремих правових позицій Верховного Суду. Цей аналіз демонструє переважно обережне, а подекуди й відверто скептичне ставлення судової гілки влади до матеріалів, створених за допомогою ШІ. Основними причинами такої позиції є фундаментальні проблеми: відсутність чітко ідентифікованого джерела походження інформації (хто є «автором?»), практична неможливість верифікації та перевірки алгоритмічної логіки, що лежить в основі генерації контенту («чорна скринька» ШІ), а також ключова правова перепона – відсутність правосуб'єктності у таких систем, що унеможлиблює їхню участь у процесуальних відносинах на рівні з традиційними суб'єктами.

Особливу увагу в дослідженні приділено складним питанням юридичної кваліфікації доказів, що були створені автоматизовано. Як класифікувати текст, згенерований ШІ? Чи є це різновидом письмового доказу, електронного доказу, чи, можливо, висновком експерта (хоча ШІ не є експертом у традиційному розумінні)? Розглядаються питання їхньої відповідності критеріям належності, достовірності та, найголовніше, допустимості з точки зору чинних норм Цивільного процесуального, Господарського процесуального, Кримінального процесуального кодексів та Кодексу адміністративного судочинства України.

Окремо висвітлено суттєві етичні та правові виклики, нерозривно пов'язані з інтеграцією ШІ у сферу судочинства. Серед них: потенційна загроза системної упередженості (bias), закладеної в алгоритмах через нерепрезентативні або спотворені дані для навчання; ризик втрати прозорості та зрозумілості процесу прийняття судових рішень, якщо вони спиратимуться на непрозорі алгоритми; небезпека девальвації унікального людського правового мислення, аналітичних здібностей та етичного компоненту суддівської діяльності.

Водночас, обґрунтовано значні перспективи використання ШІ як допоміжного інструменту в юридичній сфері. Це стосується аналізу великих масивів доказової бази, виявлення закономірностей у судовій практиці, прогнозування ймовірних судових рішень (з усвідомленням обмежень таких прогнозів), автоматизованого розподілу судових справ для оптимізації навантаження. Проте, наголошено на неприпустимості неконтрольованої автоматизації та небезпеці підриву авторитету судової влади та суспільної довіри у разі надмірного делегування функцій штучному інтелекту.

У статті запропоновано концептуальні вектори для розробки майбутнього нормативного регулювання застосування ШІ в юриспруденції України. Таке регулювання має включати чіткі етичні стандарти використання, зрозумілі правові межі допустимого застосування та прозорі механізми відповідальності за помилки чи зловживання, пов'язані з ШІ. При цьому важливо враховувати прогресивні підходи, вироблені на міжнародному рівні, зокрема рекомендації Ради Європи (наприклад, Етична хартія використання ШІ в судових системах) та законодавчий досвід Європейського Союзу (як-от AI Act).

Фінально, розкривається бачення майбутньої ролі ШІ у системі правосуддя – виключно як інструменту, що має допоміжне, сервісне призначення, підвищує ефективність роботи, але завжди залишається під повним контролем людини та діє в межах чітко визначених правових і етичних рамок.

Ключові слова: штучний інтелект, судова практика, докази, допустимість, ChatGPT, етичні стандарти, правосуддя, процесуальне право, регулювання ШІ, відповідальність.

The article is devoted to an in-depth study of the complex issues of the admissibility of using materials generated by artificial intelligence (AI) systems as evidence in judicial proceedings in Ukraine. Against the backdrop of rapid technological progress and the increasing implementation of AI tools, in particular such powerful language models as ChatGPT, in various spheres of human activity, including legal practice, there is an urgent and urgent need for a thorough legal understanding of their potential role and place in the functioning of the justice system.

The paper provides a detailed analysis of existing case law, in particular decisions of district courts, as well as individual legal positions of the Supreme Court. This analysis demonstrates a predominantly cautious, and sometimes openly skeptical, attitude of the judicial branch to materials created with the help of AI. The main reasons for this position are fundamental problems: the lack of a clearly identified source of information (who is the "author"?), the practical impossibility of verifying and testing the algorithmic logic underlying content generation (the "black box" of AI), as well as the key legal obstacle – the lack of legal personality of such systems, which makes it impossible for them to participate in procedural relations on an equal footing with traditional subjects.

The study pays special attention to the complex issues of legal qualification of evidence that was created automatically. How to classify a text generated by AI? Is it a type of written evidence, electronic evidence, or, perhaps, an expert opinion (although AI is not an expert in the traditional sense)? The issues of their compliance with the criteria of appropriateness, reliability and, most importantly, admissibility from the point of view of the current norms of the Civil Procedure Code, the Commercial Procedure Code, the Criminal Procedure Code and the Code of Administrative Procedure of Ukraine are considered.

Significant ethical and legal challenges inextricably linked to the integration of AI into the sphere of judicial proceedings are separately highlighted. Among them: the potential threat of systemic bias inherent in algorithms due to unrepresentative or distorted data for training; the risk of losing transparency and clarity of the judicial decision-making process if they are based on opaque algorithms; the danger of devaluation of unique human legal thinking, analytical abilities and the ethical component of judicial activity.

At the same time, significant prospects for using AI as an auxiliary tool in the legal sphere are substantiated. This concerns the analysis of large amounts of evidence, the identification of patterns in judicial practice, the prediction of probable court decisions (with awareness of the limitations of such predictions), and the automated distribution of court cases to optimize the workload. However, the inadmissibility of uncontrolled automation and the danger of undermining the authority of the judiciary and public trust in the event of excessive delegation of functions to artificial intelligence are emphasized.

The article proposes conceptual vectors for the development of future regulatory regulation of the use of AI in the jurisprudence of Ukraine. Such regulation should include clear ethical standards of use, clear legal boundaries of permissible use, and transparent mechanisms of liability for errors or abuses related to AI. In this regard, it is important to take into account progressive approaches developed at the international level, in particular the recommendations of the Council of Europe (for example, the Ethical Charter on the Use of AI in Judicial Systems) and the legislative experience of the European Union (such as the AI Act).

Finally, a vision of the future role of AI in the justice system is revealed – exclusively as a tool that has an auxiliary, service purpose, increases work efficiency, but always remains under full human control and operates within clearly defined legal and ethical frameworks.

Key words: artificial intelligence, case law, evidence, admissibility, ChatGPT, ethical standards, justice, procedural law, regulation of AI, liability.

Постановка проблеми. У сучасному українському правосудді спостерігається стрімке зростання інтересу до використання технологій штучного інтелекту (ШІ), зокрема у процесах аналізу доказів, підготовки юридичних висновків та автоматизації окремих процедур. Однак водночас виникає низка викликів, що потребують нормативного, процесуального й етичного осмислення. Найгостріше постає питання допустимості матеріалів, згенерованих ШІ, як доказів у судовому провадженні.

Відсутність чітко прописаних правил використання таких даних у Кримінальному процесуальному кодексі, Цивільному процесуальному кодексі чи Кодексі адміністративного судочинства створює правову невизначеність. Це унеможливило стабільне застосування новітніх технологій у процесі доказування та провокує неоднозначне тлумачення судами різного рівня. Водночас розробники та користувачі систем ШІ не несуть правової відповідальності за результати, які може згенерувати алгоритм, що підсилює юридичну і моральну двозначність їх застосування в суді.

З іншого боку, з огляду на зростаючі обсяги інформації, необхідність пришвидшення судового розгляду та зменшення навантаження на суддів, ШІ може відігравати позитивну роль як допоміжний інструмент. Але це можливо лише за умов правової визначеності щодо статусу таких технологій, меж їх використання, механізмів перевірки достовірності згенерованих даних і встановлення відповідальності за потенційні помилки.

Таким чином, формулювання та обґрунтування проблеми допустимості використання ШІ в якості джерела доказів вимагає системного аналізу чинного законодавства, судової практики та міжнародного досвіду з метою вироблення підходів, які забезпечуватимуть баланс між інноваціями та фундаментальними принципами справедливості.

Метою статті є дослідити допустимість використання матеріалів, згенерованих штучним інтелектом (зокрема ChatGPT), у судовому провадженні України, з урахуванням сучасної судової практики, національного законодавства та міжнародних підходів до правового регулювання ШІ. У центрі уваги – аналіз практичних і теоретичних аспектів залучення ШІ-матеріалів як доказів у суді, включаючи позиції районних судів і Верховного Суду щодо їх правового статусу та достовірності [1].

У дослідженні розглядаються питання юридичної кваліфікації цифрових доказів, створених автоматизовано, визначаються потенційні загрози для об'єктивності судових рішень у разі використання непрозорих або несертифікованих систем. Особлива увага приділяється етичним аспектам, таким як ризик дискримінації, обмеження людського фактору у складних морально-правових ситуаціях і загроза підриву довіри до судової влади [2; 3].

Метою є також окреслення перспектив впровадження ШІ як допоміжного інструменту в процесі розподілу справ, аналітики доказів та прогнозування судових рішень – із дотриманням принципу верховенства права та відповідальності. Стаття має на меті сформулювати обґрунтовані

пропозиції щодо розробки правових, етичних та технічних стандартів застосування ШІ у правосудді, включно з рекомендаціями щодо гармонізації українського підходу з принципами Ради Європи та вимогами проєкту AI Act Європейського Союзу [4; 5].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання застосування штучного інтелекту у правосудді є відносно новою темою для української правничої науки, однак за останні роки спостерігається активізація дослідницького інтересу до цієї сфери. Окремі аспекти використання ШІ в юридичній діяльності вже стали предметом розгляду в роботах українських і зарубіжних науковців. В українському контексті найбільшу увагу приділено потенціалу використання ШІ в адміністративних процесах, зокрема у контексті автоматизації аналізу правових норм та обробки великої кількості документів. Наприклад, у дослідженнях Пулека І. В. та Шестака І. М. відзначено практичну доцільність інтеграції ШІ в аналітичну діяльність юридичних органів, водночас підкреслено небезпеку неконтрольованого застосування алгоритмів без юридичної відповідальності [1].

Серед міжнародних джерел увагу заслуговує дослідження В. Boutin, яка розглядає правові основи державної відповідальності у разі використання автономних ШІ-систем у правозастосовній практиці, включаючи військову юстицію та цивільні суди [2]. М. Pacholska у своїй праці зосереджується на зіставленні принципу розрізнення (distinction) у міжнародному гуманітарному праві з етичними викликами застосування автономних технологій, які здатні ухвалювати правові рішення [3]. У європейському просторі ведеться активна робота над створенням правової рамки для використання ШІ в правосудді. Зокрема, проєкт Регламенту про штучний інтелект (Artificial Intelligence Act) пропонує кваліфікацію застосування ШІ у сфері правосуддя як високоризикову діяльність, яка потребує спеціального регулювання та контролю [4].

Незважаючи на обмежену кількість публікацій, що безпосередньо стосуються судової допустимості ШІ-генерованих матеріалів, наявні праці створюють підґрунтя для подальшого дослідження. Нагальним завданням є адаптація теоретичних висновків до українських реалій, у тому числі через розробку практичних кейсів та емпіричних моделей, які дозволили б оцінити реальний вплив ШІ на функціонування судової системи [5].

Виклад основного матеріалу. Судова практика в Україні з питання використання матеріалів, згенерованих штучним інтелектом, перебуває на початковому етапі формування. Відсутність спеціального законодавчого регулювання не дає змоги судам виробити уніфікований підхід до їхнього застосування у процесі доказування. На сьогодні зафіксовано лише окремі випадки долучення таких матеріалів до судових справ, що здебільшого мають експериментальний або допоміжний характер [1].

У більшості випадків ідеться про ситуації, коли сторона процесу надає суду аналітичну довідку, згенеровану за допомогою ChatGPT чи подібної моделі, наприклад, у вигляді

коментаря до правової норми або короткого викладу судової практики. Судді, як правило, не визнають такі документи повноцінними доказами – аргументуючи це відсутністю конкретного джерела, суб'єкта, який підтверджує достовірність інформації, а також неможливістю оцінити логіку створення відповідного контенту [2]. В одному з рішень районного суду певного міста України, суд прямо зазначив, що відповідь, надана програмним забезпеченням, не може бути визнана належним доказом, оскільки вона «не створена автором-фізичною особою, не підписана, не містить реквізитів джерел, на які посилається» [3]. Таким чином, автоматизований текст визнається неналежним як за формою, так і за змістом.

Наразі Верховний Суд прямо не висловлювався щодо допустимості або недопустимості матеріалів, створених ШІ, проте в окремих постановках побіжно зазначає, що доказами визнаються лише ті матеріали, які мають чітке походження, створені з дотриманням вимог закону і можуть бути перевірені на достовірність [5]. Таким чином, матеріали, згенеровані за допомогою систем, які не мають ані статусу правосуб'єкта, ані алгоритмічної відкритості, наразі не відповідають базовим критеріям допустимості доказів.

Для узагальнення підходів українських судів до ШІ-генерованих матеріалів доцільно виділити типові ситуації, що виникають у судовій практиці, а також реакцію судів на них. У таблиці нижче наведено поширені форми використання таких матеріалів, ставлення судів до їх змісту та правова кваліфікація щодо допустимості як доказів.

Ситуація, що склалася, свідчить про потребу в нормативному закріпленні статусу ШІ-матеріалів у судовому процесі та виробленні чітких критеріїв їх оцінки, щоби забезпечити правову визначеність і передбачуваність для всіх учасників судового розгляду. З погляду українського процесуального законодавства, доказами є будь-які фактичні дані, на підставі яких суд встановлює обставини, що мають значення для справи, якщо ці дані отримані у передбачений законом спосіб і можуть бути перевірені на достовірність [1]. У цьому контексті головне питання щодо ШІ-генерованих матеріалів полягає в тому, чи відповідають вони вимогам належності та допустимості доказів.

Автоматизовані матеріали, створені без участі людини, не мають автора у юридичному сенсі, що ускладнює питання відповідальності за їх зміст. Вони також не мають сталого джерела в розумінні процесуального права, а отже – можуть бути поставлені під сумнів щодо своєї автентичності та об'єктивності [2]. На практиці це означає, що ШІ не можна розглядати як суб'єкта, який може надати свідчення, підписати висновок чи нести відповідальність за помилкові або упереджені твердження.

Однак ситуація змінюється, якщо ШІ використовується не як автономне джерело інформації, а як інструмент для обробки або представлення вже наявних даних, зібраних відповідно до закону. Наприклад, автоматизований аналіз великої кількості документів чи побудова візуалізації на підставі матеріалів справи можуть бути визнані процесуально допустимими, за умови, що джерела цих даних чітко визначені, а сам інструмент – належним чином сертифікований або верифікований [3].

У світлі цього доцільним є розмежування двох категорій ШІ-генерованих матеріалів:

1. Автономні продукти ШІ (наприклад, відповіді ChatGPT, не засновані на конкретних матеріалах справи), які не можуть визнаватися доказами через відсутність правосуб'єкта та механізму перевірки достовірності;

2. Інструментальні продукти, створені із застосуванням ШІ, але на підставі легально зібраних і підтверджених матеріалів, які можуть бути прийнятими як допоміжні або ілюстративні елементи доказової бази [4].

Таким чином, кваліфікація ШІ-генерованих матеріалів у судовому процесі має залежати від контексту їх створення, ролі в доказуванні, рівня прозорості алгоритму та можливості ідентифікувати відповідального суб'єкта. Без закріплення цих критеріїв на рівні закону зберігається ризик неоднозначного застосування ШІ в судовій практиці.

Інтеграція штучного інтелекту в правову сферу, зокрема в судову практику, супроводжується низкою етичних і правових викликів, які прямо впливають на якість правосуддя та довіру до судової системи. Одним із ключових викликів є непрозорість алгоритмів, що використовуються в системах ШІ. Більшість моделей працюють як «чорні скриньки», тобто не дають змоги простежити, як саме було сформоване певне рішення або відповідь.

Етично проблемною також є втрата людського контролю над процесом оцінки морально неоднозначних ситуацій. Судове рішення – це не лише механічне застосування норм, але й складний процес тлумачення, співвіднесення обставин, врахування гуманітарних аспектів. Делегування цих функцій машині несе ризик девальвації цінностей правосуддя та втрати ролі судді як морального арбітра [4]. Правова невизначеність ще більше ускладнює ситуацію. В українському законодавстві відсутні положення, які визначають відповідальність за помилки, допущені внаслідок використання ШІ. Хто має відповідати за неправильний висновок або аналітичну помилку: користувач, розробник, держава? Поки що це відкрите питання, що створює серйозний виклик у випадках, коли рішення ШІ матиме значення для результату судового розгляду [5].

Також важливим аспектом є захист персональних даних. Системи ШІ, що аналізують справи або документи, оперують великою кількістю конфіденційної інформації. Недостатнє технічне або правове забезпечення може призвести до витоку, маніпуляцій або несанкціонованого доступу до даних, що напряму порушує права учасників процесу [6].

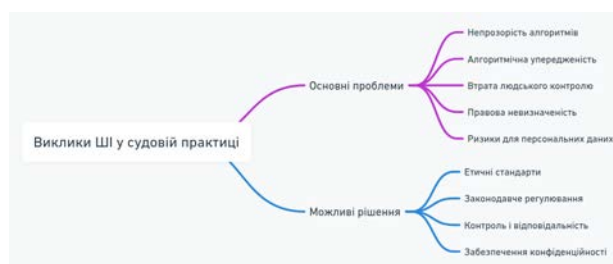

Рис. 1. Основні етичні та правові виклики інтеграції ШІ

Таблиця 1

Підходи судів України до використання матеріалів ШІ

Форма використання ШІ-матеріалу	Реакція суду	Оцінка доказовості
Аналітична довідка ChatGPT, подана стороною	Відхилення через відсутність джерела	Неналежний доказ
Текстова відповідь, згенерована ШІ без підпису	Не визнається через відсутність автора	Неприйнятна як доказ
Зведення судової практики, створене ШІ	Може враховуватись як допоміжна інформація	Не має самостійної доказової сили
Додаток до позиції сторони у справі	Розглядається як аргументативна довідка	Умовно прийнятна

Таким чином, повноцінне впровадження ШІ у судову практику можливе лише за умови створення чітких етичних стандартів, правового регулювання меж застосування та механізмів контролю. Це дозволить використовувати технології для підвищення ефективності без шкоди для основоположних принципів справедливості, рівності та законності.

Попри існуючі ризики та правову невизначеність, використання штучного інтелекту в судовій системі України має значний потенціал. У першу чергу, ШІ може ефективно виконувати допоміжні функції, які не передбачають прийняття остаточних рішень, але значно спрощують і пришвидшують судовий процес. Ідеться про автоматизований розподіл справ між суддями, попередній аналіз великого обсягу доказової інформації, виявлення протиріч у показах, генерацію шаблонів рішень на основі подібних справ [1]. Також перспективним є застосування ШІ в рамках прогностичної аналітики, коли система пропонує вірогідні сценарії результату справи на основі статистичного аналізу попередньої судової практики. Це може бути корисним для сторін у справі при формуванні правової позиції, а також для підвищення передбачуваності право-застосування [2].

Іншим вектором розвитку є автоматизація технічних операцій – розпізнавання текстів, переклад документів, сортування файлів, виявлення дублікатів, генерація резюме з великого обсягу матеріалів. Такі інструменти вже широко використовуються в юридичних компаніях та можуть бути інтегровані в судову інфраструктуру [3]. Разом із тим, важливою умовою такого впровадження є чітке нормативне визначення меж застосування ШІ, сертифікація відповідних програмних рішень та впровадження процедур перевірки їхньої точності і безпечності. Без цього судова система ризикує стикнутись із технічними помилками, упередженістю та зниженням легітимності прийнятих рішень [4].

Штучний інтелект у судовій системі має виконувати виключно допоміжну роль, не втручаючись у компетенції, що належать людині – зокрема судді. ШІ може виступати аналітичним інструментом, але не суб'єктом, який ухвалює рішення або тлумачить норми права. Це відповідає європейському підходу до правосуддя, де ШІ розглядається як сервісна технологія, що діє під повним контролем людини [5].

Межі застосування ШІ мають бути чітко окреслені. Передусім – це заборона використання ШІ для автоматизованого винесення вироків або рішень у складних справах, які вимагають оцінки моральних, соціальних, гуманітарних обставин.

Окремо слід визначити систему відповідальності. Наразі в українському законодавстві відсутні положення про те, хто несе відповідальність за наслідки, спричинені помилковим рішенням або некоректною аналітикою ШІ. Така відповідальність має бути розподілена між розробником (за якість алгоритму), користувачем (за коректність застосування) та державою (за нормативне регулювання) [7]. Для забезпечення безпечного функціонування ШІ

в судовій системі необхідно впровадити процедури аудиту, валідації та моніторингу його роботи.

Для кращого розуміння напрямів використання штучного інтелекту в правосудді та визначення його процесуальних меж доцільно подати стислий порівняльний огляд ролі ШІ, можливостей застосування, обмежень і відповідальності у форматі таблиці.

Таким чином, ефективне застосування ШІ у судочинстві можливе лише за умов суворого дотримання принципу людського контролю, прозорості технологій, а також створення системи правових гарантій і механізмів відповідальності. Тільки в такому форматі ШІ зможе сприяти справедливому, ефективному та сучасному правосуддю. Для забезпечення легітимного та ефективного використання штучного інтелекту в системі правосуддя України необхідно розробити комплексну нормативну базу, яка врегулює як технічні, так і юридичні аспекти застосування ШІ. Відсутність законодавчої визначеності щодо статусу згенерованих ШІ матеріалів, меж використання алгоритмів і відповідальності за їх результати створює правовий вакуум, що може призвести до зловживань, порушення прав учасників процесу та зниження довіри до судової влади [1].

По-перше, доцільно внести зміни до Цивільного процесуального кодексу України, Кримінального процесуального кодексу та Кодексу адміністративного судочинства, у яких визначити процесуальний статус автоматизовано згенерованих доказів. Зокрема, слід чітко закріпити, що матеріали, створені ШІ, можуть бути прийнятими як допоміжні докази за умови верифікації джерел та підтвердження достовірності [2].

По-друге, необхідно розробити стандарти прозорості алгоритмів, які застосовуються у судовій практиці. Вони мають включати вимоги до пояснюваності рішень ШІ, розкриття логіки роботи, джерел навчання, структури моделі. Застосування принципу explainable AI дозволить забезпечити контроль з боку людини та можливість оскарження рішень, прийнятих на основі ШІ-аналізу [3].

По-третє, слід запровадити процедуру сертифікації та аудиту систем ШІ, які можуть бути використані у правосудді. Такі системи мають перевірятись на відповідність етичним, технічним і правовим критеріям, зокрема на наявність алгоритмічної упередженості, точність і стабільність результатів. Аудит має здійснювати незалежний орган, щоб запобігти конфлікту інтересів [4].

Важливим є також узгодження українського регулювання з міжнародними стандартами, зокрема з рекомендаціями Ради Європи щодо цифрової справедливості та положеннями проекту AI Act Європейського Союзу. Це дозволить забезпечити сумісність українських рішень з європейськими практиками та підвищити якість правового середовища для інтеграції новітніх технологій [6].

Таким чином, нормативне врегулювання ШІ в правосудді має ґрунтуватись на принципах прозорості, підконтрольності людині, технологічної безпеки та правової визначеності. Це забезпечить баланс між інноваційністю та дотриманням основоположних прав і гарантій учасників судового процесу.

Таблиця 2

Перспективи, межі й відповідальність застосування ШІ в судовій системі

Роль ШІ	Можливості застосування	Процесуальні межі	Відповідальність
Допоміжний аналітичний інструмент	Аналіз доказів, підготовка зведень, пошук аналогій у судовій практиці	Виключно з перевіркою людиною, без самостійного ухвалення рішень	Користувач – за коректність застосування, розробник – за алгоритм
Інструмент технічної підтримки	Автоматичне сортування документів, розпізнавання тексту, створення шаблонів	Може застосовуватись без прямої участі людини, якщо не впливає на зміст рішення	Організація, яка впроваджує ШІ, відповідає за налаштування і безпеку
Прогнозна модель (обмежено)	Моделювання ймовірного рішення на основі схожих справ	Заборонено використовувати як підставу для вироку або рішення	Повна відповідальність користувача, дані – лише довідкова інформація

Висновки. Використання штучного інтелекту у судовій системі України відкриває нові можливості для підвищення ефективності правосуддя, однак водночас ставить перед правовою спільнотою складні завдання – як технічного, так і етичного та правового характеру. Проведений аналіз засвідчує, що наразі матеріали, згенеровані ШІ (наприклад, ChatGPT), не мають чіткого процесуального статусу та не можуть вважатися повноцінними доказами через відсутність джерела, авторства та механізму перевірки достовірності.

Судова практика демонструє обережне ставлення до таких матеріалів: суди, як правило, відхиляють їх як докази, але іноді допускають як допоміжні елементи аргументації. Водночас стрімкий розвиток цифрових технологій створює потребу в формалізації підходів до використання ШІ у правовій діяльності. Юридична кваліфікація ШІ-генерованих матеріалів має базуватись на розмежуванні їх функцій – автономних і допоміжних. Автономні продукти не можуть бути джерелом доказів, натомість

інструментальне використання ШІ (наприклад, для аналізу вже наявних доказів) може бути визнано правомірним за умови дотримання низки технічних і правових вимог.

Етичні виклики – такі як алгоритмічна упередженість, непрозорість, ризик втрати людського контролю – вимагають впровадження стандартів відповідальності, аудиту, а також формування етичного кодексу використання ШІ у правосудді. Запропоновані у статті напрямки нормативного регулювання – внесення змін до процесуальних кодексів, запровадження сертифікації ШІ-систем, гармонізація з європейськими стандартами – створюють передумови для безпечної та ефективної інтеграції новітніх технологій у судову систему України.

Таким чином, ШІ може стати важливим інструментом підтримки суддів та правників, однак його застосування має бути суворо регламентоване, контрольоване людиною та підпорядковане основоположним принципам справедливості, законності та рівності перед правом.

ЛІТЕРАТУРА

1. І. В. Пулеко, І. М. Шестак. Практичні аспекти застосування штучного інтелекту у правовій сфері. Регіональні проблеми інноваційного розвитку України. – 2023. URL: <https://reicst.com.ua>
2. С. В. Бочарніков. Штучний інтелект і процесуальне право: ризики та перспективи. Юридична думка. – 2022. URL: <https://legalthought.org.ua>
3. Bérénice Boutin. State Responsibility in Relation to Artificial Intelligence in Legal Proceedings. Leiden Journal of International Law. – Cambridge University Press, 2021. URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/leiden-journal-of-international-law>
4. Magdalena Pacholska. AI and Legal Ethics: A European Perspective. Israel Law Review. – Cambridge University Press, 2022. URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/israel-law-review>
5. RAND Corporation. The Role of Artificial Intelligence in Modern Judiciary. – RAND Research Report, 2021. URL: https://www.rand.org/pubs/research_reports/RR3251.html
6. Artificial Intelligence Act. Regulation (EU) of the European Parliament and of the Council. – European Union, 2021. URL: <https://eur-lex.europa.eu>
7. Recommendation CM/Rec(2021)1 of the Committee of Ministers to member States on the impacts of algorithmic systems on human rights. – Council of Europe, 2021. URL: <https://rm.coe.int>
8. General Data Protection Regulation (GDPR). Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council. – European Union, 2016. URL: <https://gdpr-info.eu>
9. Закон України «Про захист персональних даних». Закон України від 1 червня 2010 р. № 2297-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17>
10. Mittelstadt B. Principles and Challenges of Ethical AI in Legal Practice. Berlin: Springer, 2020.
11. Wachter S., Mittelstadt B. A Right to Reasonable Inferences: Re-Thinking Data Protection Law in the Age of Big Data and AI. Columbia Business Law Review. – 2019. URL: <https://cblr.columbia.edu>
12. Сердюк І.В. Штучний інтелект у правозастосуванні: правові виклики. Вісник Академії правових наук України. – 2022. URL: <https://apn-ua.org>
13. Floridi L. Translating Principles into Practices of Digital Ethics: Five Risks of Being Unethical. Philosophy & Technology. – Springer, 2019. URL: <https://link.springer.com>

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ПРОКУРОРІВ ЗА ПОРУШЕННЯ НОРМ ЕТИКИ

LEGAL REGULATION OF PROSECUTORIAL LIABILITY FOR ETHICAL VIOLATIONS

Шията Д.С., аспірантка кафедри кримінального процесу
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

В системі правоохоронних органів України особливе місце завжди належало органам прокуратури. Відповідно до Закону України «Про Прокуратуру» прокуратура України становить єдину систему, на яку покладається виконання специфічних функцій та завдань з метою захисту прав і свобод людини, загальних інтересів суспільства та держави. Особливостями конституційно-правового статусу прокуратури є обумовленість конституційного визначення функцій прокуратури та порядку призначення на посаду Генерального прокурора, завданнями та засадами (принципами) функціонування, статусом прокурорів та гарантіями їх незалежності.

Незалежність та самостійність прокуратури в Україні означає, що вона не належить до жодної з передбачених статтею 6 Конституції України органів державної влади, а її функції та завдання не збігаються з функціями та завданнями інших державно-владних інституцій. Однак, робота органів прокуратури тісно пов'язана із діяльністю судів. Так, одним із найвагоміших наслідків конституційної реформи 2016 року стосовно організації державної влади в Україні є те, що інститут прокуратури втратив свій відокремлений статус у структурі державної влади. Однак, на заміну цьому новому українському конституційному правопорядку, прокуратуру як інститут, що виконує функцію кримінального переслідування, було структурно вмонтовано в загальну систему правосуддя.

Зважаючи на особливе місце у системі правосуддя України та специфічні завдання, які покладені на прокуратури, і передбачені Законом України «Про прокуратуру», їх виконання є можливим лише за умови дотримання службової дисципліни та Кодексу професійної етики та поведінки прокурорів, який визначає основні принципи, моральні норми та правила прокурорської етики, якими повинні керуватися прокурори при виконанні своїх службових обов'язків та поза службою. Задля забезпечення дотримання прокурорами службової дисципліни законодавством передбачені відповідні механізми. Це відповідальність за її порушення у формі дисциплінарної відповідальності. Однак, за дрібні порушення етичних норм прокурорської поведінки, законодавцем не було передбачено відповідальності. На жаль, це може призвести до вчинення більш тяжких правопорушень у майбутньому.

Ключові слова: професійна етика, прокуратура, міжнародні стандарти, професійні якості, етичний кодекс, юридична відповідальність.

In the system of law enforcement agencies of Ukraine, the Prosecutor's Office has always held a special place. According to the Law of Ukraine "On the Prosecutor's Office," the Prosecutor's Office of Ukraine constitutes a unified system entrusted with performing specific functions and tasks aimed at protecting human rights and freedoms, as well as the general interests of society and the state. The constitutional and legal status of the Prosecutor's Office is characterized by the constitutional definition of its functions, the procedure for appointing the Prosecutor General, its objectives and operational principles, the status of prosecutors, and guarantees of their independence.

The independence and autonomy of the Prosecutor's Office in Ukraine imply that it does not belong to any of the branches of state power defined in Article 6 of the Constitution of Ukraine. Its functions and tasks do not overlap with those of other state authorities. However, the work of the Prosecutor's Office is closely connected with judicial activities. One of the most significant consequences of the 2016 constitutional reform concerning the organization of state power in Ukraine is the loss of the Prosecutor's Office's separate status within the structure of state power. Instead, within this new Ukrainian constitutional order, the Prosecutor's Office, as an institution performing the function of criminal prosecution, has been structurally integrated into the overall system of justice.

Given its special place within the justice system of Ukraine and the specific tasks assigned to it by the Law of Ukraine "On the Prosecutor's Office," their implementation is only possible under strict adherence to official discipline and the Code of Professional Ethics and Conduct for Prosecutors. This Code establishes the fundamental principles, moral norms, and ethical rules that prosecutors must follow both in the performance of their official duties and outside of service. To ensure compliance with official discipline, the legislation provides for corresponding mechanisms, including liability for violations in the form of disciplinary responsibility. However, for minor breaches of ethical norms of prosecutorial conduct, the legislator has not established any liability. Unfortunately, this may lead to more serious offenses in the future.

Key words: professional ethics, prosecutor's office, international standards, professional qualities, ethical code, legal responsibility.

Постановка проблеми й актуальність теми. Професійна діяльність юриста завжди має тісний зв'язок з правовими і моральними вимогами суспільства. Регулювання поведінки та дій юриста, прийняття ним рішень відбувається не тільки на підставі закону, але й зважаючи на професійну честь, чистоту совісті, розвинуте почуття громадянського обов'язку та доброчесності. Своєрідний перелік моральних якостей, потрібних юристам, міститься у відповідних етичних кодексах. Не є виключенням і прокурори, так, нині чинний Кодекс професійної етики та поведінки прокурорів (далі – Кодекс) визначає основні принципи, моральні норми та правила прокурорської етики, якими повинні керуватися прокурори як при виконанні своїх службових обов'язків, так і поза службою. Згідно з вимог Кодексу прокурор, як державний службовець, має вміти приховувати власні переживання, стримувати дратівливість, позитивно мислити, бути доброзичливим та тактовним. Недбале ставлення до виконання професійних обов'язків є неприпустимим та засуджується громадськістю. Прокурори можуть бути притягнутими до відповідальності за грубі порушення деонтологічних норм, які передбачені Кодексом професійної етики та поведінки працівників прокуратури. Однак,

невирішеним на законодавчому рівні залишається питання притягнення прокурорів до відповідальності за негрубе або несистематичне порушення норм професійної етики. Слід враховувати, що працівник прокуратури і в поза службовий час залишається представником прокурорської професії, а своїми негативними діями може нанести шкоди не лише собі, а й усій системі органів прокуратури, що може підірвати довіру суспільства до даного інституту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження питань дисциплінарної відповідальності прокурорів та етичної відповідальності проводилися видатними вітчизняними вченими, такими як І. Артеменко, І. Билиця, В. Долежан, І. Марочкін, А. Лапкін, Ю. Полянський, О. Струнєвич, О. Толочко, О. Шандула та іншими. Попри це, як на теоретичному рівні так і на практичному залишається відкритим питання щодо виокремлення етичної відповідальності прокурорів, яка не підпадає під дисциплінарну відповідальність.

Метою статті є дослідження та висвітлення проблемного аспекту відповідальності прокурорів за порушення етичних норм поведінки, які закріплені в Кодексі професійної етики та поведінки прокурорів.

Виклад основного матеріалу. Своєрідний перелік моральних якостей, потрібних юристам, міститься у відповідних етичних кодексах юристів та відповідних професійних об'єднаннях. Затверджені 16 травня 2001 р. «Основні засади професійної етики юристів України» узагальнюють моральні стандарти поведінки та діяльності юристів на основі загальнолюдських і національних моральних цінностей, базових принципів професійної діяльності юристів. Моральні вимоги до конкретних професій викладено в «Кодексі професійної етики судді», «Правилах професійної етики нотаріуса», «Правилах адвокатської етики» та Міжнародних правових актах щодо діяльності юристів [1, с. 114–115].

Кожний юрист має дотримуватись вимог моралі, які властиві нашому суспільству, і прокурори не виключення. Задля забезпечення непорушності найбільш важливих соціальних явищ, виникає потреба встановлення гарантій щодо них.

Традиційно під поняттям «гарантії» розуміють певні визначені засоби охорони та/або реалізації чого-небудь, і зазвичай це стосується прав, свобод, інтересів тощо. Переважно гарантії мають юридичний характер, тобто закріплюються у нормах права. Вважаємо, що дане поняття можна застосовувати й щодо дотримання норм професійної етики.

Так Лапкін А. В. визначив гарантії дотримання норм професійної етики як особливі правові засоби, що спрямовані на забезпечення відповідності професійної діяльності та позаслужбової поведінки представників відповідних юридичних професій етичним вимогам, що до цих професій висуваються, запобігання порушенням професійної етики та усунення їхніх негативних наслідків. Такі гарантії формують упорядковану систему, яка у взаємозв'язку та єдності дозволяє встановлювати етичні правила та норми, доводити їх до відома зацікавлених осіб, контролювати їх дотримання та максимально ефективно впроваджувати в професійну діяльність [2, с. 77–78].

Як елементи гарантії професійної етики Лапкін А. В. запропонував розглядати:

- *етичний відбір*, що передбачає оцінку наявності необхідних моральних якостей та знання норм професійної етики. Це обов'язкова умова допуску до професії, адже до роботи в прокуратурі залучаються особи не лише з відповідним життєвим досвідом, а й із сформованими етичними переконаннями. Аналіз чинної редакції Закону України «Про прокуратуру» від 14.10.2014 № 1697-VII (далі – Закон України «Про прокуратуру») не передбачає вимоги етичного характеру до кандидата на посаду прокурора, однак, попередній Закон України «Про прокуратуру» від 05.11.1991 № 1789-XII у статті 46 навпаки закріплював необхідність прокурорам відповідати ділові і моральним якостям. Наразі дана вимога прослідковується у низці інших положень, однак те, що її офіційно не закріплено в чинному Законі, можна вважати певною прогалиною правового регулювання. Такий відбір сприятиме підтримці належного рівня доброчесності та зміцненню суспільної довіри до прокурорської діяльності;

- *складання присяги* – є одним із завершальних етапів для набуття кандидатом на посаду відповідного професійного статусу та є офіційним зобов'язанням особи, яке проголошується в урочистих обставинах та в присутності свідків;

- *розробка й затвердження кодексів етики* – нормативно-правових актів, у яких гармонійно поєднуються правові норми та моральні принципи;

- *вивчення етики*, яке бере початок ще в дитинстві, деталізується під час здобуття вищої юридичної освіти та продовжується в процесі професійної діяльності. Зокрема, стаття 33 Закону України «Про прокуратуру» передбачає проходження спеціальної підготовки прокурора-стажиста окружної прокуратури, яка включає

два етапи: 1) первинну підготовку, що триває до двох місяців і проводиться Тренінговим центром прокурорів України; 2) стажування в окружній прокуратурі, яке триває шість місяців. Крім того, на прокурора покладається зобов'язання постійно вдосконалювати свій професійний рівень та з цією метою підвищувати кваліфікацію. У рамках цього процесу він періодично проходить навчання в Тренінговому центрі прокурорів України, що, серед іншого, включає опанування правил прокурорської етики;

- *діяльність відповідних уповноважених органів*, які відіграють ключову роль у забезпеченні дотримання етичних норм, здійснюючи моніторинг професійної діяльності з метою своєчасного виявлення, усунення та запобігання порушенням у майбутньому. Такий контроль сприяє підтриманню високих стандартів професійної етики, необхідних для ефективного функціонування органів прокуратури. Щодо прокурорів, ці функції виконують Кваліфікаційно-дисциплінарна комісія прокурорів та Рада прокурорів України;

- *відповідальність за порушення етики* є важливим інструментом забезпечення дотримання професійних стандартів у діяльності прокурора. Дотримання вимог професійної етики є невід'ємною частиною службових обов'язків представника прокуратури, в разі порушення цих норм застосовуються конкретні правові заходи, які забезпечують їх дотримання. Така юридична відповідальність, крім морального осуду, може виявлятися через дисциплінарні санкції, які є крайнім і необхідним заходом для забезпечення належної поведінки та збереження авторитету прокуратури [2, с. 78–83].

Тобто, дана низка гарантій становить єдину систему але може бути розширена. Наприклад, можна додати до даної системи *міжнародну співпрацю у сфері прокурорської етики*, тобто співпрацю з міжнародними організаціями для обміну досвідом та вдосконалення національної системи прокурорської етики.

Необхідно звернути особливу увагу на швидкий розвиток новітніх технологій, які мають значний вплив на роботу прокуратури. Використання таких інструментів, як штучний інтелект, алгоритми для аналізу доказів, вимагає високої уваги до етичних аспектів. Прокурори, застосовуючи ці інструменти, повинні ретельно контролювати, щоб їхні рішення не порушували права та свободи людини, тобто до переліку гарантій можна додати й *етичне регулювання використання новітніх технологій*, оскільки професійна етика прокурорів має бути адаптована до нових технологічних викликів. Потрібно створити чіткі етичні норми, які регулюють використання новітніх технологій у процесі збору доказів, їх аналізу та оцінки. Це включає в себе відповідальність за те, щоб технології не ставали інструментами для порушення прав людини, а також створення механізмів для перевірки та корекції помилок, що можуть виникнути через алгоритмічні або технічні помилки. Забезпечення етичного використання таких технологій є невід'ємною частиною гарантій справедливості.

Питання щодо етичних норм прокурорів не є новим, так ще у 2005 році Долежан В. підкреслював необхідність створення спеціального Кодексу, що зібрав би основні етичні норми для працівників прокуратури. Така ініціатива була не лише очевидною, а й життєво важливою для покращення загального морального клімату в прокурорській системі та в окремих колективах прокуратури. Зокрема, це стало актуальним через негативні прояви у міжособистісних стосунках між прокурорами, особливо між керівниками та підлеглими, що сприяло високій плинності кадрів. Крім того, проблема виникала і у відносинах прокурорів з суддями, представниками органів місцевого самоврядування, засобами масової інформації. Ігнорування етичних норм стало причиною серйозних проблем у роботі [3, с. 63].

При розробці Кодексу професійної етики та поведінки прокурора враховувався досвід, уже накопичений у споріднених структурах, як то Кодекс суддівської етики, затвердженого рішенням XI (чергового) з'їзду суддів України від 22.02.2013 року та інші етичні нормативно-правові акти.

Одним із ключових завдань, що ставилось перед Кодексом, було формування у працівників прокуратури певного внутрішнього стереотипу поведінки, який передбачає сукупність внутрішніх переконань, якими керуються як у професійній діяльності, так і поза нею. Ця деонтологічна категорія є надзвичайно важливою, оскільки саме від стійкості внутрішніх переконань, а не від зовнішніх чинників, в першу чергу залежить форма і характер людської поведінки [3, с. 68].

Крім того, прийняття і застосування етичних кодексів, зокрема діяльності прокурорів, є усталеним міжнародним стандартом. Це надає певні переваги, зокрема: 1) допомагають прокурорам вирішувати проблемні питання професійної етики, надаючи їм впевненість в ухваленні рішень, і посилюють гарантії їх незалежності від інших органів влади; 2) інформують громадськість про стандарти поведінки, які вона має право очікувати від прокурорів; 3) гарантують громадськості, що функції прокуратури і загалом правосуддя здійснюються справедливо та неупереджено [4, с. 7]. Окрім того, чинний Кодекс професійної етики та поведінки прокурорів визначає основні принципи, моральні норми та правила прокурорської етики, якими повинні керуватися прокурори при виконанні своїх службових обов'язків та поза службою.

Всеукраїнська конференція прокурорів, яка є найвищим органом прокурорського самоврядування, затвердила даний Кодекс 27 квітня 2017 року (з подальшими змінами). Його розглядають як публічний акт відкритості прокуратури для суспільства. Це вагомий акт, направлений на підвищення ефективності та якості діяльності органів прокуратури, а також формування позитивного авторитету органів прокуратури у суспільстві.

Головним завданням Кодексу є закріплення стандартів прокурорської етики та відповідних норм доброчесної поведінки, які фіксуються на певний період часу, проте продовжують постійно розвиватися. Надалі, у кожному конкретному випадку, прокурор самостійно здійснює вибір стосовного свого способу поведінки. Таким чином проявляється його моральний досвід та професійний такт, оскільки професійна етика є орієнтиром у діяльності.

Рекомендацією REC (2000) 19 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам «Щодо ролі прокуратури в системі кримінального правосуддя» (п. 35) визначено, що при виконанні своїх обов'язків прокурори повинні, окрім процесуальних норм законодавства, також керуватися «кодексом поведінки», який вважається досить гнучким набором правил, які приймаються прокурорами з метою чіткого розмежування того, що прийнятно або неприйнятно в їхній професійній поведінці [5, с. 5].

Чинний Кодекс розроблений та прийнятий виключно прокурорами, таким чином його зміст приймається усією професійною спільнотою прокурорів, що кардинально відрізняє його від класичного відомчого нормативно-правового акту. Кодекс містить додаткові зобов'язання, вимоги та обмеження щодо поведінки прокурорів під час виконання службових повноважень та поза службою, тобто встановлює більш широкі стандарти поведінки, ніж ті, які забезпечуються юридичними обов'язками прокурорів [4, с. 8].

У Кодексі зосереджені етичні принципи, моральні норми, вимоги доброчесності до професійної поведінки прокурорів. Це відповідний звід морально-етичних положень, що допомагають оцінити поведінку та діяльність прокурора крізь призму цінностей на предмет справедливості, неупередженості, об'єктивності, неупередженості, гідності, доброчесності тощо.

Професійна діяльність прокурора не обходиться без його комунікації з адвокатами, судьями, присяжними,

слідчими, експертами, громадянами під час судових процесів, досудового розслідування, здійснення повноважень прокурора. Усі ці етичні відносини регулює Кодекс професійної етики та поведінки прокурора.

Кодекс професійної етики та поведінки прокурорів містить низку вимог, обов'язків та обмежень прокурорів на додаток до тих, що вже закріплені у профільному, процесуальному та антикорупційному законодавстві, щодо дій та поведінки під час виконання службових обов'язків та поза службою. Прийняття зазначених обмежень є одним з найважливіших трансформаційних заходів системи прокуратури до посилення довіри громадян доданої державної структури.

Співвідносячи правила прокурорської етики з нормами Закону України «Про прокуратуру», з законодавством у сфері запобігання корупції та процесуальним законодавством, слід зауважити, що правила прокурорської етики насамперед засновані на положеннях відповідних нормативно-правових актів. Водночас більшість правил прокурорської етики розширено викладають відповідні приписи або конкретизують їх зміст, зазвичай, висувають більш суворі вимоги до прокурорів, ніж ті, що закріплені в законодавстві (зокрема стаття 7 Кодексу професійної етики та поведінки прокурорів «Незалежність та самостійність» або стаття 19 Кодексу професійної етики та поведінки прокурорів «Недопущення проявів корупції»). Також у Кодексі міститься низка норм, що не мають аналогічних приписів у законодавстві, тобто вводяться додаткові обмеження, вимоги чи зобов'язання в діяльність прокурорів (приміром, стаття 20 Кодексу професійної етики та поведінки прокурорів «Вимоги до зовнішнього вигляду прокурора» або стаття 29 Кодексу професійної етики та поведінки прокурорів «Взаємовідносини у колективах прокуратур») [4, с. 9].

На основі вищесказаного можна зробити висновок про особливо важливе значення Кодексу, що має ключове значення для досягнення завдань, що стоять перед державним органом, а саме: сприяння підвищенню авторитету органів прокуратури та підвищення і зміцнення довіри громадян до них, забезпечення здійснення прокурорами своїх професійних обов'язків ефективно. У Кодексі зафіксовано ключові етичні ціннісні орієнтири прокурорської діяльності, етичні стандарти професії, які утворюють відповідну систему правил прокурорської етики та доброчесності, а їх реалізація на практиці потребує дотримання певної поведінки від прокурорів, що також повинна відповідати нормам загальносуспільної моралі, стандартам, що регулюють службову діяльність, вимогам, встановленим у законодавстві до професії. У свою чергу це сприятиме утвердженню справедливості, об'єктивності та доброчесності у діяльності прокурорів.

До речі, останнім часом частіше лунають пропозиції прийняття уніфікованого Кодексу етики правничої професії, оскільки зі створенням у майбутньому єдиної спільноти правників з представників адвокатури, прокуратури та судової влади, що дозволить визначити спільні етичні принципи у сфері правосуддя з метою подальшої уніфікації інституцій, без яких неможлива реалізація права кожної особи на судовий захист. Адже такий кодекс юриста може стати фундаментом правомірної та високоморальної поведінки й діяльності представників цієї професії. Це також стане запорукою підтримання суспільством високого рівня законності та правопорядку.

Кодекс професійної етики прокурорів є важливим інструментом, що визначає стандарти поведінки та моральні норми, яких повинні дотримуватись прокурори, однак дотримання цих норм і стандартів не є лише питанням моральної відповідальності. Важливим аспектом є також юридична відповідальність за порушення цих етичних норм.

Юридична наука досліджує юридичну (правову) відповідальність. Так, Оніщенко Н. М. висловлюється щодо

юридичної відповідальності наступним чином: юридична відповідальність, яка настає за порушення норм права, розуміється як різновид соціальної відповідальності, що настає за порушення різних соціальних норм (права, моралі, звичаїв, корпоративних норм) [6, с. 149]. Це означає, що юридична відповідальність прокурора за порушення етичних норм не є відокремленою від загальної системи соціальної відповідальності, а є важливою складовою системи правового регулювання, що забезпечує дотримання належних стандартів професійної поведінки.

Юридична відповідальність працівників прокуратури має певні ознаки, серед яких виділяють: 1) визначається державою в правових нормах на рівні закону; 2) забезпечується можливістю застосування державного примусу; 3) застосовується спеціально уповноваженими органами (особами); 4) пов'язана зі специфічним правовим статусом, додатковими обов'язками, гарантіями незалежності; 5) виражається у негативних наслідках особистого та організаційного характеру; 6) здійснюється в особливій формі, чітко передбаченій законом; 7) настає виключно у разі скоєння правопорушення [6, с. 150].

Прокурори можуть бути притягнутими до відповідальності за грубі порушення деонтологічних норм, які передбачені Кодексом професійної етики та поведінки прокурорів.

На відміну від кримінальної відповідальності, дисциплінарна відповідальність настає за дисциплінарні проступки, які є суспільно шкідливими, а не є суспільно небезпечними.

Відповідно до Закону України «Про прокуратуру», Кваліфікаційно-дисциплінарна комісія прокурорів відіграє ключову роль у вирішенні питань щодо дисциплінарної відповідальності прокурорів.

Зважаючи на положення частини 1 статті 73 Закону України «Про прокуратуру», Кваліфікаційно-дисциплінарна комісія прокурорів є колегіальним органом, який відповідно до повноважень, передбачених цим Законом, визначає рівень фахової підготовки осіб, які виявили намір зайняти посаду прокурора, та вирішує питання щодо дисциплінарної відповідальності, переведення та звільнення прокурорів з посади. А пунктом 6 частини 1 статті 43 даного Закону передбачено підставу для притягнення прокурора до дисциплінарної відповідальності – це систематичне (два і більше разів протягом одного року) або одноразове грубе порушення правил прокурорської етики. Аналогічна норма міститься також у статті 33 Кодексу професійної етики та поведінки прокурора. На основі даних норм можна зробити висновок, що порушення етичних норм призводить до дисциплінарної відповідальності, що є важливою складовою механізму контролю за професійною діяльністю прокурорів.

Таким чином, діяльність Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів спрямована на забезпечення дотримання високих етичних стандартів серед працівників органів прокуратури шляхом розгляду питань дисциплінарної відповідальності та застосування відповідних заходів впливу на порушників етичних норм.

Однак, не вирішеним на законодавчому рівні залишається питання притягнення прокурорів до відповідальності за негрубе або несистематичне порушення норм професійної етики. Це стосується ситуацій як у прокурорському середовищі, так і в поза прокурорському середовищі, оскільки, якщо норми професійної етики порушуються, то має відбуватися притягнення до дисциплінарної відповідальності. Тобто, прокурор повинен дотримуватися етичних норм, як при виконанні своїх посадових обов'язків, так і в поза службовий час, тобто у своєму буденному житті, бо навіть так, працівник прокуратури і в поза службовий час є представником прокурорської професії, а своїми негативними діями може нанести шкоди не лише собі, а й усій системі органів прокуратури, що може підірвати довіру суспільства до даного інституту.

З огляду на це, як зазначив раніше Билиця І. О., постають логічні питання: яким чином і в яких документах фіксуватимуться порушення етичних норм? Як відомо з норм закону, притягнути прокурора до дисциплінарної відповідальності може лише Кваліфікаційно-дисциплінарна комісія прокурорів України [7, с. 22]. Однак, її повноваження не охоплюють питання притягнення прокурора до етичної відповідальності, що створює певний нормативний вакуум у цьому питанні.

Цікавою є позиція Билиці І. О., який вважає доцільним створення етичних комісій у кожній окремій прокуратурі, які б розглядали питання чи наявні в діях прокурора порушення етичних норм. Можна погодитись, що запровадження подібного колегіального органу дозволило б запобігти зловживанням з боку керівництва та унеможливило б випадки незаконного притягнення до дисциплінарної відповідальності працівників, які можуть бути небажаними для керівних осіб. Також Билиця І. О. пропонує, що інформацію про виявлені та доведені порушення етичних норм прокурора необхідно вносити до його особової справи, а у випадку повторних порушень можливим буде звернення до Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів України для вирішення питання про застосування відповідних заходів впливу [7, с. 22].

Можна очікувати, що відповідні дії сприятимуть більшій ефективності роботи органів прокуратури та відновлення і підвищення рівня довіри громадян до органу.

Однак, одним із важливих недоліків у правовому регулюванні етичної поведінки прокурорів є відсутність безпосередньо етичної відповідальності прокурорів за порушення ними Кодексу професійної етики та поведінки прокурорів. Завдяки цьому можна було б попередити вчинення прокурорами дисциплінарних проступків, а санкції, яким би піддавались прокурори сприяли запобіганню вчиненню нових етичних правопорушень, завдяки усвідомленню прокурором, що його дії носять неетичний характер, можуть нашкодити професійній діяльності, а для попередження даних ситуацій, виникає необхідність у зміні своєї поведінки.

Етичну відповідальність прокурорів запроваджено у деяких країнах, наприклад в Угорщині та Литві, де прокурор може бути підданий певним видам відповідальності.

Враховуючи європейський досвід, у одному з проєктів Кодексу професійної етики та поведінки прокурора, який було підготовлено в рамках Спільного плану дій Генеральної прокуратури України та Ради Європи у 2005 р., а також рекомендації Конференції генеральних прокурорів Європи того ж року, було запропоновано заходи моральної відповідальності, серед яких усне зауваження, застереження, вимога публічного вибачення та попередження про можливе дисциплінарне стягнення за повторення неетичного проступку [8].

Висновки. Органи прокуратури в Україні традиційно займає особливе місце в правовій системі України, заважаючи на ті повноваження, які на них покладаються. Відповідно, до прокурорів висуваються підвищені вимоги не лише щодо їхньої професійної компетентності, а й стосовно етичної поведінки як у службовій діяльності, так і поза її межами. Високі стандарти моральності та відповідальності є необхідною умовою для збереження суспільної довіри та авторитету прокуратури. Діяльність прокурора пов'язана з великою кількістю моральних проблем, вирішення яких відбувається в залежності від його моральних ідеалів, принципів і почуттів. Прокурор у своїй професійній діяльності керується нормами етики, обирає лінію оптимальної поведінки, яка відповідає його внутрішньому моральному переконанню. Застосування норм професійної етики прокурором при здійсненні професійної діяльності сприяє створенню позитивного професійного клімату у прокурорському середовищі, підвищує працездатність

працівників прокуратури та рівень їх доброчесності і цим самим допомагає підвищити авторитет прокурорської професії в очах громадськості.

Зважаючи на те, що при здійсненні своїх завдань та функцій органи прокуратури мають постійно взаємодіяти із суспільством, тому моральні норми та принципи службової діяльності, встановлені Кодексом професійної етики та поведінки прокурорів України. Також є низки гарантій дотримання прокурорами правил професійної етики. Однак, наразі є необхідність розмежувати дисци-

плінарну і етичну відповідальності прокурорів. А також було б доцільним внести доповнення у Кодекс професійної етики та поведінки прокурорів нормами, які б встановлювали види відповідальності за порушення етичних норм, після чого, внести зміни до законодавства та встановити санкцій за порушення норм Кодексу професійної етики та поведінки прокурорів. Це дозволило б попередити негативні психологічні явища прокурорів та сприяло підвищенню довіри з боку громадян до цього правоохоронного органу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Рукіна Д. Етичний кодекс юриста як моральний імператив його професійної та громадської діяльності. В Міжнарод. студ. наук.–тех. конф. «Природничі та гуманітарні науки. Актуальні питання» (28-29 квітня 2022 р.). Т. : ТНТУ, 2022. С. 114-115.
2. Лапкін А. Гарантії дотримання норм професійної етики суддею, прокурором і адвокатом (на прикладі України). *Copernicus Political and Legal Studies*. 2022. Vol. 1, № 2. Р. 76-85.
3. Долежан В. В. Кодекс прокурорської етики: яким йому бути? *Прокуратура. Людина. Держава*. 2005. №12. С. 63-68.
4. Коментар Кодексу професійної етики та поведінки прокурорів. Затверджений Рішенням Ради прокурорів України від 23 листопада 2022 року № 36. URL: <https://kdcp.gov.ua/uploads/files/KK%2024.11.2022-1-70.pdf> (дата звернення: 15.02.2025).
5. Рекомендація REC (2000) 19 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам «Щодо ролі прокуратури в системі кримінального правосуддя». URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/Rec_2000_19_2000_10_6.pdf (дата звернення: 15.02.2025).
6. Назаров І.В., Сурженко М.О. Теоретичні засади відповідальності прокурорів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2017. Вип. 47. Т. 3. С. 149-152.
7. Билиця І.О. Відповідальність прокурора за порушення кодексу професійної етики та поведінки прокурорів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 9. С. 21-23.
8. Проект Кодексу професійної етики та поведінки прокурора. Проект Кодексу професійної етики та поведінки прокурора. Документи, використані при його підготовці. Підготовлено у рамках Спільного плану дій Генеральної прокуратури України та Ради Європи щодо реформування прокуратури і рекомендацій конференції Генеральних прокурорів Європи. Київ : Генеральна прокуратура України, 2005. Архів Генеральної прокуратури України.

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАК ЦИФРОВІЗАЦІЇ СИСТЕМИ СУДОУСТРОЮ УКРАЇНИ

THEORETICAL APPROACHES TO DEFINING THE CONCEPT AND FEATURES OF THE DIGITALIZATION OF JUDICIAL SYSTEM OF UKRAINE

Штабська Х.Д., аспірантка кафедри кримінального процесу
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена аналізу теоретичних підходів до визначення поняття та ознак цифровізації системи судуоустрою України.

У роботі акцентовано увагу на різних наукових підходах до визначення терміна «цифровізація», а також проаналізовано закріплення цього поняття на законодавчому рівні України. На підставі досліджених наукових напрацювань запропоновано власне визначення поняття «цифровізація» та окреслено її характерні ознаки.

Головну увагу приділено аналізу різноманіття наукових підходів до визначення поняття цифровізації системи судуоустрою України, її меж та впливу на юридичні процеси. Звернуто увагу, що активізація переходу судової системи України на електронний документообіг та запровадження дистанційних форм роботи пов'язується з пандемією COVID-19 та початком повномасштабної війни в Україні, з огляду на необхідність забезпечення безперебійної роботи судів, швидкості обміну інформацією та збереження даних.

Сформульовано визначення терміну «цифровізація системи судуоустрою України» та виокремлено ключові ознаки, серед яких автоматизація судових процедур, розвиток електронного документообігу, використання штучного інтелекту, забезпечення онлайн-доступу до судових рішень і дистанційна комунікація учасників процесу.

Встановлено, що дослідження теоретичних аспектів цифровізації системи судуоустрою України недостатньо розвинене, оскільки наукові праці здебільшого зосереджені на аналізі окремих цифрових механізмів у судах. Відсутність комплексного доктринального підходу ускладнює визначення сутності цифровізації та її системне впровадження.

Зроблено висновок, що формування чіткого понятійно-категоріального апарату цифровізації судуоустрою України сприятиме єдиному розумінню основних аспектів цифрової трансформації судової системи, уніфікації правових норм, спрощенню розробки нормативно-правових актів та ефективному регулюванню правових відносин у процесі цифровізації.

Ключові слова: цифровізація, судуострій, судова система, електронне правосуддя, інформаційні технології, цифровізація судочинства, правові технології, цифрова трансформація.

The article examines theoretical approaches to defining the concept and features of the digitalization of Ukraine's judicial system.

This study focuses on various scholarly approaches to defining the term "digitalization" and analyzes how this concept is enshrined in Ukrainian legislation. Based on the analysis of existing research, a definition of "digitalization" is proposed, and its characteristic features are outlined.

The main focus is on analyzing the diversity of scholarly perspectives on defining the digitalization of Ukraine's judicial system, its scope, and its impact on legal processes. It is noted that the accelerated transition of the Ukrainian judiciary to electronic document management and the adoption of remote work formats are linked to the COVID-19 pandemic and the onset of the full-scale war in Ukraine. These developments underscore the need to ensure the uninterrupted operation of courts, enhance the speed of information exchange, and secure data storage.

A definition of "digitalization of the judicial system of Ukraine" is proposed, highlighting key features such as the automation of judicial procedures, the development of electronic document management, the use of artificial intelligence, the provision of online access to court decisions, and remote communication among process participants.

It has been found that research on the theoretical aspects of judicial digitalization in Ukraine remains underdeveloped, as most scholarly works focus on analyzing specific digital mechanisms within courts. The absence of a comprehensive doctrinal approach complicates the conceptualization of digitalization and its systematic implementation.

It is concluded that developing a clear conceptual and categorical framework for the digitalization of Ukraine's judiciary will contribute to a unified understanding of key aspects of the judicial system's digital transformation, the harmonization of legal norms, the simplification of regulatory lawmaking, and the effective governance of legal relations in the digitalization process.

Key words: digitalization, judicial system, court system, electronic justice, information technologies, digitalization of legal proceedings, legal technologies, digital transformation.

Постановка проблеми. Швидкий розвиток інформаційно-комунікаційних технологій сприяє переходу від індустріального до інформаційного суспільства, де зростає потреба в інтенсифікації інформаційних процесів, зборі, обробці та передачі значних обсягів даних. Головним продуктом такого суспільства стають інформація та знання. Активне впровадження цифрових технологій і телекомунікацій у всі сфери суспільного життя є необхідним і неминучим, особливо з огляду на об'єктивні процеси інформатизації. Розвиток цифровізації системи судуоустрою України є результатом багаторічної роботи над впровадженням інноваційних технологій у правову систему країни. Водночас у науковій спільноті існує дискусія щодо визначення самого поняття цифровізації системи судуоустрою, його меж та впливу на юридичні процедури. У наукових джерелах поняття «цифровізація системи судуоустрою України» часто ототожнюється з поняттями «електронне правосуддя», «діджиталізація судочинства», «цифрова трансформація правосуддя». Теоретична природа визначення поняття та ознак цифровізації системи судуоустрою України є мало-

дослідженою, оскільки наукові праці здебільшого зосереджені на аналізі окремих технічних і процедурних аспектів роботи судів у цифровому середовищі. Внаслідок цього відсутній ґрунтовний доктринальний підхід до розуміння цифровізації як цілісного правового явища у діяльності судів, що ускладнює її комплексне впровадження та розвиток.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема цифровізації правосуддя як концепція почала формуватися в другій половині ХХ ст. Це зумовлено впровадженням перших спроб переходу до електронної форми судочинства на міжнародному рівні, що в свою чергу започаткувало розвиток низки доктринальних підходів до розуміння цього явища. У вітчизняній науці дослідження правової концепції цифровізації системи судуоустрою стрімко почало розвиватися у ХХІ ст., продовжуючи сьогодні бути в полі зору науковців, з огляду на пандемію COVID-19 та введення воєнного стану, що підштовхнуло Україну до стрімкого впровадження цифрових технологій в усі сфери людського та державного життя, включаючи й сферу здійснення правосуддя.

Використання цифрових технологій в судочинстві були предметом дослідження таких науковців, як Ольга Барабаш, Альона Найченко, Вадим Савчук, Ольга Скочиляс-Павлів, Олена Храпенко, Тетяна Цувіна та ін., а загальні аспекти цифровізації розглянуті у роботах Дениса Манько, Олени Пасечник, Миколи Руденко, Олександра Савченка, Марини Хаустової та ін. Однак, незважаючи на велику кількість досліджень, визначення поняття та формулювання ознак цифровізації системи судуострою розглядається щоразу під різними кутами зору, з огляду на розвиток законодавчої бази, а також запровадження нових та вдосконалення існуючих практичних механізмів з боку держави.

Метою статті є всебічний аналіз та узагальнення існуючих теоретичних підходів до визначення поняття цифровізації системи судуострою України, а також виокремлення на цій основі ключових характеристик цього процесу в контексті сучасних правових трансформацій.

Результати дослідження. Сучасна юридична наука характеризується зміною підходів до дослідження різних соціально-правових феноменів, що зумовлено трансформацією методології. Такі зміни є наслідком переходу суспільства на новий якісний рівень, на якому основним ресурсом і товаром виступає інформація, формуючи інформаційне суспільство. Впровадження сучасних технологій охопило всі сфери людського і державного життя, включаючи й органи правосуддя.

Цифровізація судочинства виступає результатом технологічної модернізації судової діяльності, а еволюція підходів до її визначення зумовлена суб'єктивним осмисленням цього процесу. Дослідження наукових джерел свідчить, що розвиток наукової думки в цій сфері чітко відображає поступові етапи інформаційного забезпечення правосуддя як виду діяльності.

Для формулювання поняття та виокремлення головних ознак цифровізації системи судуострою України необхідно розпочати з формулювання поняття «цифровізація», яке сьогодні не має єдиного підходу до визначення.

Так, Микола Руденко на основі аналізу сукупності трактувань дефініції «цифровізація» визначає це поняття з точки зору таких підходів як: технологічний, економічний, соціальний, філософський та нормативний [1, с. 9]. Варто погодитись із сформульованим автором технологічним підходом, відповідно до якого категорія «цифровізація» трактується як: «соціально-економічні трансформації, ініційовані масовим впровадженням і використанням інформаційно-комунікаційних (цифрових) технологій (створення, збір, обробка, зберігання, перетворення, обмін і передача інформації)» [1, с. 10].

Марина Хаустова визначає поняття «цифровізація» у вузькому та широкому значеннях. У *вузькому сенсі* цифровізація розглядається як перетворення інформації в цифрову форму, яке у більшості випадків призводить до зниження розходів, та появи нових можливостей тощо. У *широкому сенсі* цифровізація визначається як тренд ефективного світового розвитку за умови, якщо цифрова трансформація відповідає декільком вимогам: 1) вона охоплює виробництво, бізнес, науку, соціальну сферу та звичайне життя громадян; 2) супроводжується тільки ефективним використанням її результатів; 3) її результати доступні користувачам перетвореної інформації; 4) її результатами користуються не тільки фахівці, але й пересічні громадяни, а користувачі цифрової інформації мають навички роботи з нею [2, с. 9].

Олександр Савченко пропонує розуміти цифровізацію як процес покращення процедур, механізмів, методів діяльності через запровадження інформаційно-комунікативних технологій у діяльність та комунікацію [3, с. 74].

У національному законодавстві поняття «цифровізація» вперше було закріплене в Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 роки,

відповідно до якої: «цифровізація – це насичення фізичного світу електронно-цифровими пристроями, засобами, системами та налагодження електронно-комунікаційного обміну між ними, що фактично уможливорює інтегральну взаємодію віртуального та фізичного, тобто створює кіберфізичний простір» [4].

У пункті 25 частини 1 Закону України «Про Національну програму інформатизації» цифровізацію визначено як процес впровадження цифрових технологій у всі сфери суспільного життя. У пункті 24 цієї ж статті визначається термін «цифрова технологія» як сукупність систематизованих правових, науково-технічних, організаційних рішень, спрямованих на застосування комп'ютерної та іншої електронно-обчислювальної техніки, програмного забезпечення та інших засобів для зменшення участі користувача інформаційно-комунікаційних систем і засобів інформатизації під час збирання, приймання, обробки, передавання інформації чи трудомісткості виконуваних операцій [5].

Проаналізувавши існуючі наукові підходи до тлумачення поняття «цифровізація» та закріплені визначення цього терміну на законодавчому рівні, можна визначити цифровізацію як комплексний процес впровадження цифрових технологій у всі сфери діяльності з метою оптимізації, автоматизації, підвищення прозорості та ефективності, а також інтеграції фізичного і цифрового середовищ, що сприяє формуванню кіберфізичного простору та розвитку цифрової економіки.

На підставі поданого визначення цифровізації можна виокремити такі її ознаки як: універсальний характер; власний інструмент реалізації – цифрові технології; безперервний розвиток; полегшення та прискорення виконання завдань; формування єдиної системи взаємодії у вигляді кіберфізичного простору.

Актуальність переходу судів на електронний документообіг значно зросла під час пандемії COVID-19, оскільки обмежувальні заходи вимагали дистанційного доступу до судових процесів та документів. Однак вкрай актуалізувалося впровадження цифрових технологій у роботу судів внаслідок початку повномасштабної війни в Україні у 2022 році, коли забезпечення безперебійної роботи судів, швидкість обміну інформацією та збереження даних набули критичного значення для функціонування судової системи.

Разом з тим, дослідження теоретичної природи цифровізації системи судуострою України є недостатньо розвиненим у науковій літературі, оскільки більшість наукових праць зосереджені на аналізі окремих механізмів функціонування судів у цифровому середовищі. Це призводить до відсутності комплексного доктринального підходу до визначення сутності та правової природи цифровізації судової системи України, що ускладнює її системне впровадження та подальший розвиток.

У науковій доктрині існує думка, що поняття «цифровізація правосуддя» має два підходи до розуміння: вузький та широкий. У вузькому значенні цифровізація судочинства розглядається як інструмент покращення (спрощення) процесу розгляду та вирішення судових справ за допомогою різноманітних інформаційно-телекомунікаційних технологій; За широкого підходу зазначається, що цифровізація судочинства включає сукупність процесів покращення (спрощення) окремих напрямів діяльності суду, до яких відносять: процес розгляду та вирішення судової справи, електронний документообіг, публікація судових рішень, ведення електронної справи та доступ до її матеріалів тощо [6, с. 130–131].

Як зазначає Вадим Савчук, цифровізація судового процесу є складним соціально-правовим феноменом, який включає цілі підсистеми різноякісних компонентів. На думку автора цифровізація правосуддя повинна переслідувати двоєдину мету: з одного боку – спрощення доступу

до судового захисту та покращення його ефективності, а з другого боку – автоматизацію внутрішніх процесів судової діяльності [6, с. 130].

На думку інших дослідників цифрова трансформація правосуддя є одним з аспектів судової реформи, що має здійснюватися паралельно із розв'язанням наявних світових проблем за допомогою інших, не цифрових засобів [7, с. 64].

З практичної точки зору розкриває зміст поняття Альона Найченко, зазначаючи: «Цифровізація судової системи – це процес впровадження сучасних інформаційних технологій у роботу судів з метою підвищення доступності, прозорості та ефективності правосуддя. Вона полягає, зокрема, у автоматизації судових процесів, електронному документообігу, дистанційному веденню справ, застосуванню цифрових платформ для подання позовів, скарг і отримання судових рішень, дистанційної комунікації учасників процесу. Це дозволяє скоротити час розгляду справ, знизити судових витрати та спростити доступ до правосуддя, особливо в умовах воєнного стану...» [8, с. 430].

З урахуванням викладеного, цифровізацію системи судоустрою України можна визначити як процес впровадження та використання сучасних цифрових технологій у функціонування судової системи, спрямований на підвищення її ефективності, прозорості та доступності. Цей процес охоплює автоматизацію судових процедур,

використання штучного інтелекту для правового аналізу, онлайн-доступ до судових рішень, а також розвиток електронного документообігу, що забезпечує взаємодію учасників процесу в цифровому середовищі.

Висновки і пропозиції. Сучасні виклики вимагають адаптивного підходу до реформування, що передбачає активну цифровізацію судової системи, удосконалення механізмів доступу до правосуддя, підвищення ефективності та забезпечення більшої прозорості всіх судових процедур.

Проте варто констатувати, що незважаючи на поступове впровадження в діяльність судової системи України окремих цифрових механізмів, а також законодавчого закріплення цілей та перспектив реалізації електронного судочинства, окреслення понятійних основ цифровізації системи судоустрою України не було предметом комплексного дослідження. Залишаються невизначеними межі, ключові характеристики та основні підходи до її реалізації. Це призводить до неоднозначного тлумачення цього процесу та ускладнює вироблення єдиного підходу до його реалізації.

Вироблення чіткого понятійно-категоріального апарату забезпечить спільне розуміння ключових аспектів цифрової трансформації судової системи, сприятиме уніфікації правових норм, полегшенню розробки нормативно-правових актів та регулюванню правових відносин в умовах цифровізації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Руденко М.В. Цифровізація: категоріальні особливості та специфіка трактування. *Економічний форум*. 2021. № 4. С. 4-13. URL: https://e-forum.com.ua/web/uploads/pdf/Economic_Forum_Vol_11_No_4-3-13.pdf (дата звернення: 23.02.2025).
2. Хаустова М.Г. Поняття цифровізації: національні та міжнародні підходи. *Право та інновації*. 2023. № 2 (38). С. 7-18. URL: <https://pti.org.ua/index.php/ndipzir/article/view/834/645> (дата звернення: 23.02.2025).
3. Савченко О.С. Систематизація наукових підходів до поняття «цифровізація у публічному управлінні». *Держава та регіони. Серія: Публічне управління і адміністрування*. 2022. №2 (76). С. 72-76. URL: http://pa.stateandregions.zp.ua/archive/2_2022/12.pdf (дата звернення: 23.03.2025).
4. Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018-2020 роки та затвердження плану заходів щодо її реалізації: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17.01.2018 № 67-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/67-2018-%D1%80> (дата звернення: 24.02.2025).
5. Про Національну програму інформатизації: Закон України від 01.12.2022 № 2807-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2807-20> (дата звернення: 24.02.2025).
6. Савчук В.С. Концепція цифрової трансформації цивільного судочинства: доктринальний підхід. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 12. С. 129-132. URL: http://lsej.org.ua/12_2024/30.pdf (дата звернення: 25.02.2025).
7. Барабаш О.О. Цифровізація правосуддя у контексті впровадження системи Е-Суд: виклики та завдання. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2023. № 1. С. 57-66. URL: <http://journals.lvduvs.lviv.ua/index.php/law/article/view/564/558> (дата звернення: 25.02.2025).
8. Найченко А.М. Цифровізація правосуддя як один із етапів реформування судової системи в Україні. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2024. № 10 (28).с. 430-440. URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/sn/article/view/15501/15572> (дата звернення: 26.02.2025).

РОЗДІЛ 11

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 341.9

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-3/112>

ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА МАЙНОВІ ПРАВОПОРУШЕННЯ ТА ЗЛОВЖИВАННЯ НА РИНКУ ЦІННИХ ПАПЕРІВ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ МІЖНАРОДНОГО ТА НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

LEGAL MECHANISMS OF LIABILITY FOR PROPERTY OFFENSES AND ABUSE IN THE SECURITIES MARKET: A COMPARATIVE ANALYSIS OF INTERNATIONAL AND NATIONAL LEGISLATION

Аванесян Г.М., доцент кафедри правознавства та фінансів*Полтавський інститут економіки і права Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»***Лісний І.А., старший викладач кафедри правознавства та фінансів, аспірант***Полтавський інститут економіки і права Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»***Коваленко В.Ф., старший викладач кафедри правознавства та фінансів***Полтавський інститут економіки і права Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»*

У статті представлено ґрунтовний порівняльний аналіз правових механізмів регулювання відповідальності за майнові правопорушення та випадки зловживання на ринку цінних паперів як у міжнародному, так і в національному законодавстві. Особлива увага приділена оцінці правових підходів у запобіганні та покаранні за такі порушення, як інсайдерська торгівля, маніпулювання ринком, шахрайські схеми, що підривають довіру до ринку цінних паперів, а також невиконання зобов'язань перед інвесторами.

Досліджено специфіку регулювання діяльності на ринку цінних паперів, враховуючи сучасний розвиток ринкових відносин, роль технологій та швидкоплинність фінансових операцій. Здійснено ретельний огляд правових норм та регуляторних актів, що діють в різних юрисдикціях, таких як США, Європейський Союз та Україна. У роботі висвітлено ключові підходи до формування законодавства, які спрямовані на запобігання фінансовим злочинам та забезпечення стабільності фінансових ринків.

Особливу увагу приділено аналізу відмінностей у механізмах відповідальності за правопорушення у названих країнах. Наприклад, у США закони мають суворий характер із широкими можливостями регуляторів, таких як Комісія з цінних паперів і бірж (SEC), які активно застосовують фінансові штрафи та інші санкції. У країнах ЄС акцент зроблено на гармонізації законодавства між членами Союзу, враховуючи директиви та регламенти ЄС, тоді як в Україні спостерігається прагнення адаптувати національні норми до міжнародних стандартів, але присутні певні виклики у забезпеченні правозастосування.

У статті також розглянуто питання ефективності правозастосування та оцінено дієвість існуючих санкційних механізмів, таких як фінансові штрафи, призупинення діяльності та кримінальні покарання за порушення закону. Авторами підкреслено важливість гармонізації національних правових норм із міжнародними стандартами, зокрема такими, як принципи, викладені в документах Міжнародної організації комісій з цінних паперів (IOSCO), положення Конвенції ОЕСР щодо боротьби з корупцією, а також рекомендації Групи з фінансових заходів проти відмивання грошей (FATF).

У підсумку наголошується на необхідності подальшого вдосконалення правового регулювання, підвищення прозорості та підзвітності на фінансових ринках, що сприятиме зміцненню довіри інвесторів та захисту їх прав.

Ключові слова: ринок цінних паперів, майнові правопорушення, зловживання, правові механізми, міжнародне право, національне законодавство.

The article presents a thorough comparative analysis of the legal mechanisms for regulating liability for property offenses and cases of abuse in the securities market in both international and national legislation. Particular attention is paid to the assessment of legal approaches to preventing and punishing such violations as insider trading, market manipulation, fraudulent schemes that undermine confidence in the securities market, as well as failure to fulfill obligations to investors.

The specifics of regulating activities in the securities market are studied, taking into account the modern development of market relations, the role of technology and the transience of financial transactions. A thorough review of legal norms and regulatory acts operating in various jurisdictions, such as the USA, the European Union and Ukraine, is carried out. The work highlights key approaches to the formation of legislation aimed at preventing financial crimes and ensuring the stability of financial markets.

Particular attention is paid to the analysis of differences in the mechanisms of liability for violations in the named countries. For example, in the USA, the laws are strict in nature with broad capabilities of regulators, such as the Securities and Exchange Commission (SEC), which actively apply financial fines and other sanctions. In the EU countries, the emphasis is on harmonizing legislation between the Union members, taking into account EU directives and regulations, while in Ukraine there is a desire to adapt national norms to international standards, but there are certain challenges in ensuring law enforcement. The article also considers the issue of law enforcement effectiveness and assesses the effectiveness of existing sanction mechanisms, such as financial fines, suspension of activities and criminal penalties for violations of the law. The authors emphasize the importance of harmonizing national legal norms with international standards, in particular, such as the principles set out in the documents of the International Organization of Securities Commissions (IOSCO), the provisions of the OECD Convention on Combating Corruption, as well as the recommendations of the Financial Action Task Force (FATF).

In conclusion, the need for further improvement of legal regulation, increased transparency and accountability in financial markets is emphasized, which will contribute to strengthening investor confidence and protecting their rights.

Key words: securities market, property offenses, abuse, legal mechanisms, international law, national legislation.

Ринок цінних паперів є важливим елементом економічної системи кожної країни, який забезпечує ефективний рух капіталу та сприяє економічному розвитку. Його функціонування залежить від довіри інвесторів, прозорості торгових операцій та наявності ефективних механізмів правового регулювання. У той же час існування цього ринку неминує пов'язане з ризиками виникнення правопорушень, таких як шахрайство, маніпулювання ринком, інсайдерська торгівля та інші форми зловживань. Ці порушення можуть призвести до значних економічних втрат, зниження довіри інвесторів та дестабілізації фінансових ринків.

Правові механізми регулювання та відповідальності за такі порушення відіграють ключову роль у забезпеченні стабільності, прозорості та передбачуваності функціонування ринку цінних паперів. Вони включають як превентивні заходи, так і інструменти покарання за порушення, які передбачають цивільну, адміністративну та кримінальну відповідальність.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питанням застосування юридичної відповідальності на ринку цінних паперів присвячені дослідження таких вчених, як: Лещук К. Б., Павлик Л. В., Сахарова О. Б., В. О. Навроцький, Н. М. Оніщенко, М. І. Хавронюк та інші.

Метою даної статті є порівняльний аналіз правових механізмів відповідальності за майнові правопорушення та зловживання на ринку цінних паперів у міжнародному та національному законодавстві, а також визначення напрямків їх гармонізації з метою створення більш ефективної системи правового регулювання.

Правопорушення на ринку цінних паперів є важливим аспектом правового регулювання, що стосується фінансових ринків та економіки в цілому. Вони включають широкий спектр зловживань і незаконних дій, які можуть впливати на стабільність ринку, довіру інвесторів та економічну безпеку держави. Найпоширеніші форми правопорушень включають:

1. **Інсайдерська торгівля:** коли особи використовують конфіденційну інформацію для отримання фінансової вигоди, порушуючи принцип рівного доступу до інформації.
2. **Маніпулювання цінами:** штучне завищення або заниження вартості цінних паперів для отримання неправомірної вигоди.
3. **Шахрайство:** введення інвесторів в оману, представлення неправдивої інформації або приховування важливих фактів.
4. **Інші неправомірні дії:** наприклад, порушення регуляторних норм або невиконання контрактних зобов'язань [7, с. 148].

Правопорушення на ринку цінних паперів можуть призводити до наступних видів відповідальності:

Цивільно-правова відповідальність. Застосовується для компенсації збитків постраждалим сторонам. Включає позови про відшкодування втрат або анулювання контрактів. Спрямована на відновлення правопорушеного стану та повернення незаконно отриманих коштів.

Кримінально-правова відповідальність. Встановлюється для боротьби з тяжкими правопорушеннями, такими як інсайдерська торгівля або шахрайство в значних масштабах. Може включати штрафи, позбавлення волі та конфіскацію майна. Спрямована на покарання винних та запобігання подібним порушенням у майбутньому.

Адміністративно-правова відповідальність. Застосовується регуляторними органами для порушення правил, встановлених для учасників ринку. Може включати накладення адміністративних штрафів, позбавлення ліцензії або тимчасове припинення діяльності. Спрямована на забезпечення дотримання правил і стандартів роботи на ринку.

При аналізі правових норм слід враховувати відмінності між підходами різних країн до регулювання ринку

цінних паперів, міжнародні стандарти та рекомендації, такі як принципи IOSCO (Міжнародна організація регуляторів цінних паперів), важливість співробітництва між державами для боротьби з транскордонними правопорушеннями. Такий детальний розгляд дозволяє краще зрозуміти сутність правопорушень та механізми їх регулювання [8, с. 332].

Міжнародні організації відіграють фундаментальну роль у формуванні глобальних стандартів регулювання ринку цінних паперів, забезпечуючи прозорість, чесність та ефективне правозастосування. Основні міжнародні організації щодо регулювання ринку цінних паперів:

Міжнародна організація комісій з цінних паперів (IOSCO). Ця організація об'єднує регуляторів фінансових ринків з усього світу і розробляє принципи, які служать основою для регулювання ринку цінних паперів у багатьох країнах. Принципи IOSCO спрямовані на захист інвесторів, забезпечення справедливих, прозорих та ефективних ринків, а також зменшення системних ризиків. Ці стандарти допомагають координувати підходи до регулювання в міжнародному масштабі.

Конвенція ОЕСР проти підкупу іноземних посадових осіб. ОЕСР (Організація економічного співробітництва та розвитку) створила цю конвенцію для боротьби з корупцією в міжнародному бізнесі. Документ визначає правові рамки для притягнення до відповідальності за підкуп іноземних посадових осіб у процесі укладення міжнародних контрактів. Він має важливе значення для створення етичного ділового середовища, що підтримує довіру до ринків цінних паперів.

Рекомендації FATF щодо протидії відмиванню коштів. Група фінансових дій (FATF) встановлює стандарти та ініціює заходи для боротьби з відмиванням коштів і фінансуванням тероризму. Її рекомендації націлені на створення ефективних систем, які запобігають використанню фінансових ринків для незаконної діяльності. Зокрема, ці рекомендації сприяють підвищенню прозорості корпоративних структур, які торгують цінними паперами [7, с. 149].

Українське законодавство у сфері ринку цінних паперів охоплює комплекс нормативно-правових актів, які забезпечують регулювання діяльності цього ринку, захист прав інвесторів та учасників, а також встановлюють правила функціонування фондового ринку в Україні.

Основними правовими актами, що визначають правову основу ринку цінних паперів, є Закон України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки», цей закон є ключовим документом, що регулює діяльність ринку цінних паперів в Україні. Він визначає поняття, принципи функціонування, види цінних паперів, процедури їх реєстрації, правила торгівлі, а також права та обов'язки емітентів, інвесторів та професійних учасників ринку [4]. Кримінальний кодекс України передбачає кримінальну відповідальність за кримінальні правопорушення, пов'язані з неправомірними діями на ринку цінних паперів, такими як шахрайство, маніпуляції, незаконне отримання інформації або її розкриття [2]. Цивільний кодекс визначає загальні засади цивільно-правових відносин між учасниками ринку цінних паперів, включаючи договірні відносини, зобов'язання та відповідальність за виконання фінансових операцій [3]. Кодекс України про адміністративні правопорушення регулює адміністративну відповідальність за порушення правил роботи на ринку цінних паперів, включаючи фінансові санкції та адміністративні покарання [1].

Незважаючи на наявність базових механізмів регулювання, законодавство України у сфері ринку цінних паперів потребує подальшого вдосконалення та гармонізації з міжнародними стандартами. Зокрема, це стосується принципів, рекомендованих Міжнародною організацією комісій з цінних паперів (IOSCO), які забезпечують прозорість, ефективність та захист прав інвесторів на глобальному рівні.

Важливими напрямками гармонізації є адаптація норм, спрямованих на підвищення прозорості фінансових операцій, посилення боротьби з маніпуляціями на ринку та забезпечення ефективної роботи регуляторних органів. Це дозволить Україні наблизитися до міжнародних стандартів та покращити інвестиційний клімат.

Порівняння між міжнародними та національними нормами виявляє наявність суттєвих відмінностей у підходах до застосування права. Ці розбіжності впливають на ефективність правозастосовчих механізмів і спричиняють певні труднощі у забезпеченні справедливості та правопорядку. Аналіз ключових проблем дає змогу окреслити основні аспекти, які потребують нагальної уваги на сьогоднішній день:

1. Відсутність уніфікованих механізмів відповідальності. У багатьох країнах відсутність гармонізації між національними та міжнародними механізмами відповідальності ускладнює притягнення до правосуддя осіб, які вчинили порушення. Наприклад, на міжнародному рівні існують суворіші стандарти у питаннях прав людини чи воєнних злочинів, тоді як національні закони часто пропонують менш строгі положення або процедури. Це може створювати ситуації, коли особи, які порушили закони, використовують національні законодавчі прогалини для уникнення відповідальності. Важливо також зазначити, що відсутність уніфікованих механізмів відповідальності знижує рівень співпраці між державами у боротьбі з транснаціональними злочинами, такими як торгівля людьми чи корупція [6, с. 163].

2. Недостатня прозорість процедур розслідування. У багатьох правових системах процес розслідування має обмежену прозорість, що може проявлятися в таких аспектах, як відсутність публічного доступу до ключових етапів розслідування або недостатня інформованість потерпілих сторін. Зокрема, це може включати неналежну комунікацію між слідчими органами та громадськістю, приховування деталей справ чи недостатню публічність судових засідань. Як результат, існує ризик зловживань, упередженості або навіть корупції. Подолання цієї проблеми вимагатиме створення більш прозорих та стандартизованих процедур із залученням незалежних спостерігачів чи міжнародних експертів.

3. Обмеженість санкцій, передбачених національним законодавством. Часто національні правові системи передбачають обмежений набір санкцій, які можуть бути недостатньо ефективними для стримування повторних правопорушень. Наприклад, у випадках корупції або екологічних злочинів штрафи можуть бути занадто низькими, щоб стати реальним стримуючим фактором. На міжнародному рівні існують більш суворі підходи, такі як заморожування активів, заборона на виїзд із країни чи участь у міжнародних проектах, які часто не застосовуються національними системами. Розширення спектру санкцій і гармонізація їх із міжнародними нормами дозволить ефективніше боротися з порушеннями [5, с. 92].

Щоб зменшити розбіжності та посилити ефективність правозастосовчих систем, доцільно впровадити низку рекомендацій. По-перше, необхідно активніше співпрацювати з міжнародними організаціями, які володіють необхідним досвідом і знаннями у цій сфері. По-друге, важливо забезпечити адаптацію міжнародних стандартів і практик у національне законодавство, що сприятиме підвищенню його ефективності та уніфікації з глобальними тенденціями.

Отже, правові механізми відповідальності за правопорушення на ринку цінних паперів є важливим інструментом забезпечення стабільності, прозорості та ефективності функціонування фінансових ринків. Їх ефективність значною мірою залежить від належної імплементації міжнародних стандартів, таких як принципи IOSCO, рекомендації FATF та норми Конвенції ОЕСР, у національне законодавство. Для підвищення ефективності цих механізмів необхідно забезпечити: гармонізацію національних норм із міжнародними стандартами, удосконалення правозастосовної практики шляхом покращення процедур розслідування, виявлення та покарання правопорушників, посилення співпраці між національними регуляторами та міжнародними організаціями, запровадження більш жорстких санкцій за порушення законодавства, зокрема у сфері інсайдерської торгівлі та маніпулювання ринком.

Подальші дослідження в цьому напрямку можуть сприяти створенню більш ефективної правової бази для боротьби зі зловживаннями на ринку цінних паперів, що відповідатиме вимогам сучасного глобалізованого ринку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 07.12.1984 р. (станом на 01.02.2025 р.) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> (дата звернення: 31.03.2025).
2. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. (станом на 01.02.2025 р.) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 31.03.2025).
3. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. (станом на 10.01.2025 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 31.03.2025).
4. Про ринки капіталу та організовані товарні ринки: Закон України від 23 лютого 2006 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. №31. Ст. 268. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3480-15#Text> (дата звернення: 31.03.2025).
5. Белікова О.В., Белікова Є.Я. Особливості диференціації видів правопорушень учасників ринку цінних паперів за законодавством України й види санкцій, передбачені за них. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2016. № 6. С. 90-96.
6. Коваленко В.Ф. Лісний І.А. Зарубіжний досвід кримінально-правового захисту ринку цінних паперів. *Науковий Вісник Міжнародного Гуманітарного Університету. Серія: Юриспруденція: збірник наукових праць*. Вип. 50. Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 161-170.
7. Лісний І.А., Коваленко В.Ф., Товста С.П. Особливості юридичної відповідальності за правопорушення на ринку цінних паперів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 4 С. 148-150.
8. Лісний І.А., Коваленко В.Ф., Товста С.П. Кримінальне судочинство в Україні питання відповідності конституції та національного законодавства нормам міжнародного права. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 5. С. 331-333.

РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ РЕТОРСІЇ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

DEVELOPMENT OF THE INSTITUTION OF RETORSION IN INTERNATIONAL LAW

Андрейченко С.С., д.ю.н., професор,
завідувачка кафедри морського та міжнародного права
Міжнародний гуманітарний університет

Стаття присвячена дослідженню розвитку інституту реторсії в міжнародному праві, його правовій природі, історичним аспектам становлення та особливостей сучасного застосування. Реторсія означає недружню, водночас правомірну згідно з міжнародним правом поведінку держави у відповідь на недружні, небажані або міжнародно-протиправні діяння іншої держави, що є вираженням принципу взаємності у міжнародному праві у негативному аспекті. Встановлено, що реторсія як інструмент самодопомоги є вираженням державою незгоди або спонукання іншої держави до зміни поведінки з метою забезпечення своїх прав або політичних чи моральних інтересів. До реторсії можна вдаватися для забезпечення виконання жорсткого права, м'якого права, неформальних угод, таких як джентльменські угоди, політичних зобов'язань і міжнародної ввічливості. У статті розглянуто особливості реторсії як інструменту самодопомоги, що дозволяє державам відстоювати свої права та інтереси.

Досліджено історичний розвиток реторсії від її ранніх форм у Стародавньому світі, коли держави застосовували економічні та дипломатичні обмеження, до сучасного етапу, що характеризується складними механізмами. Встановлено, що реторсія має значний вплив на міжнародні відносини, оскільки використовується як засіб політичного та економічного тиску. Проте відсутність чітких міжнародно-правових норм, які б визначали межі її застосування, створює ризики зловживання цим механізмом. Встановлено, що на практиці часто виникає складність у проведенні чіткого розмежування між реторсіями, санкціями та контрзаходами через залежність від конкретного контексту, правове тлумачення та динамічний характер міжнародних відносин. Окреслено сучасні виклики у сфері застосування реторсії, включаючи можливі порушення прав людини, складність визначення пропорційності здійснюваних заходів. Підкреслюється необхідність подальшого вдосконалення правового регулювання реторсії для забезпечення її ефективного функціонування.

Ключові слова: примусові заходи, реторсії, контрзаходи, економічні санкції, ефективність, відшкодування збитків, пропорційність, міжнародні відносини.

The article examines the development of the institution of retorsion in international law, its legal nature, historical aspects of its formation, and the peculiarities of its modern application. Retorsion denotes a lawful yet unfriendly response by a state to the unfriendly, undesirable, or internationally wrongful acts of another state, representing the principle of reciprocity in international law in its negative aspect. It has been established that retorsion, as a self-help instrument, serves as an expression of a state's disagreement or an incentive for another state to change its behavior in order to safeguard its rights or political and moral interests. Retorsion may be used to enforce hard law, soft law, informal agreements (such as gentlemen's agreements), political commitments, and principles of international courtesy. The article examines the features of retorsion as a self-help tool that allows states to defend their rights and interests.

The article analyzes the historical development of retorsion, tracing its evolution from early forms in the Ancient World, where states imposed economic and diplomatic restrictions, to the modern stage, characterized by more complex mechanisms. It has been established that retorsion has a significant impact on international relations, as it is used as a means of political and economic pressure. However, the absence of clear international legal norms defining the limits of its application creates risks of abuse of this mechanism. In practice, distinguishing between retorsions, sanctions, and countermeasures is often challenging due to their reliance on specific contexts, legal interpretations, and the dynamic nature of international relations. The article outlines contemporary challenges in the application of retorsion, including potential human rights violations and the difficulty of determining the proportionality of the measures taken. It emphasizes the need for further improvement of the legal regulation of retorsion to ensure its effective functioning.

Key words: coercive measures, retorsion, countermeasures, economic sanctions, effectiveness, compensation for damages, proportionality, international relations.

Постановка проблеми. Інститут реторсії в міжнародному праві займає важливе місце серед правових механізмів, основною метою якого є відновлення порушених прав та інтересів держави з дотриманням принципів міжнародного права. Реторсія означає недружню, водночас правомірну згідно з міжнародним правом поведінку держави у відповідь на недружні, небажані або міжнародно-протиправні діяння іншої держави, що є вираженням принципу взаємності у міжнародному праві у негативному аспекті. Реторсія як інструмент самодопомоги є вираженням державою незгоди або спонукання іншої держави до зміни поведінки з метою забезпечення своїх прав або політичних чи моральних інтересів. Інститут реторсії поступово еволюціонував від простих економічних та дипломатичних обмежень у давнину до складніших правових інструментів у сучасному міжнародному правопорядку, відображаючи зміни в міжнародних відносинах та політиці.

Реторсією вважається будь-який законодавчий, виконавчий, адміністративний або інший захід, що є правомірним з точки зору міжнародного права та розглядається державою як доцільний для реагування на небажану, недружню або неправомірну поведінку іншої держави. Найпоширенішими формами реторсії є: скасування державних візитів до іншої держави або з іншої держави; відмова суднам під прапором цієї держави у доступі до

портів; оголошення одного з дипломатів або консульських агентів персоною нон-грата; зниження рівня дипломатичних відносин до технічного; відкликання свого посла для консультацій на невизначений термін; розрив дипломатичних відносин; припинення виплати допомоги на розвиток або надання військової допомоги; призупинення, припинення або відмова від продовження дії договору; вихід з міжнародної організації на знак протесту проти політичної діяльності цієї організації [2].

Застосування реторсії у сучасному міжнародному праві пов'язане з низкою викликів, що потребують вирішення для забезпечення правової визначеності та ефективності. Відсутність чітких норм і процедур для застосування реторсії сприяє тому, що держави іноді вдаються до цього механізму на власний розсуд, без належної правової основи. Як відзначає А. Ключковська (Kleczkowska), «реторсії не регулюються жодним правовим актом, оскільки цей збірний термін стосується практично будь-яких заходів, що входять до дискреційних повноважень кожної держави» [3]. Складним залишається питання визначення меж і обсягу реторсії. У міжнародному праві реторсія вважається правомірним заходом, якщо вона відповідає принципам пропорційності, однак на практиці важко точно визначити, чи є застосовані заходи пропорційними. Крім того, реторсія нерідко використовується

як інструмент політичного тиску або маніпуляцій, що може негативно вплинути на стабільність міжнародних відносин або на права людини. Це свідчить про необхідність подальшого вдосконалення механізмів правового врегулювання реторсії в міжнародному праві та актуалізує подальше ґрунтовне вивчення цього інституту.

Стан дослідження. Проблематика реторсії в міжнародному праві досліджувалася у працях таких зарубіжних та українських науковців, як Г. Гроцій (Grotius), В. Василенко, Ф. Вільягран-Крамер (Villagrán Kramer), Т. Гієріх (Giegerich), В. Денисов, Дж. Клабберс (Klabbers), Дж. Коссефф (Kosseff), Т. Руйс (Ruys), С. Томушат (Tomuschat), С. Кадельбах (Kadelbach), А. Клечковська (A. Kleczkowska), Ю. Малишева та ін. Попри наявність низки наукових праць, в яких розглядається інститут реторсії, питання застосування реторсії залишаються недостатньо дослідженими та потребують подальшого наукового розгляду, особливо з урахуванням змін у міжнародних відносинах та нових геополітичних викликів.

Мета статті полягає в аналізі реторсії як правомірного механізму самопомогі держав у відповідь на недружні або міжнародно-протиправні дії інших держав, а також у висвітленні розвитку інституту реторсії в міжнародному праві, з'ясуванні його правової природи, історичних аспектів становлення та особливостей сучасного застосування.

Виклад основного матеріалу. Поняття реторсії охоплює дві різні ситуації: по-перше, коли держава вживає заходів у відповідь, використовуючи свою природну свободу міжнародних дій, що зберігається за відсутності доведеної заборони в міжнародному праві, наприклад, шляхом припинення виплати допомоги на розвиток, яку вона надала добровільно; по-друге, коли держава вживає заходів у відповідь, користуючись закріпленим правом, незалежно від того, впливає воно з договору чи звичаєвого міжнародного права і чи є це загальним правом чи спеціальним правом, яке виникає лише у виняткових випадках (наприклад, відповідно до статті 60 Віденської конвенції про право міжнародних договорів). До реторсії можна вдатися для забезпечення виконання жорсткого права, м'якого права, неформальних угод, таких як джентльменські угоди, політичних зобов'язань і міжнародної звичивості [2].

Гене́за інституту реторсії у міжнародному праві є відображенням розвитку міжнародних відносин. Етапи розвитку цього інституту можна поділити на кілька ключових періодів.

Історія інституту реторсії в міжнародному праві має корені в античних цивілізаціях, де застосовувалися різноманітні форми тиску для відновлення порушених прав. Давньогрецькі та римські держави використовували механізми економічного та політичного тиску, але на той час відсутність міжнародних правових норм не дозволяло розглядати реторсію як окремий інститут. В античний період почали формуватися перші ідеї щодо взаємних дій у відповідь на порушення, зокрема через концепції помсти та каральних заходів у межах міждержавних або міжплемінних відносин.

Період середньовіччя відзначався взаємними відповідями між державами, зокрема через застосування заходів, які використовувалися як реакція на порушення прав чи договорів іншою державою, відповідно до феодальних традицій та звичаїв. Попри відсутність формалізованої міжнародної правової системи, європейські держави використовували економічні та торгові засоби тиску на порушників угод. Бойкот став важливим інструментом у відносинах між державами [4].

У період Нової та Новітньої історії формуються концептуальні засади сучасного підходу до міжнародно-правового регулювання та міждержавних відносин. З розвитком міжнародного права в цей період інститут реторсії набув чіткої правової форми, зокрема завдяки працям Гуго Гроція

[5]. Гроцій у своїй праці *De Jure Belli ac Pacis* (1609) [6] розглядав теоретичні основи міжнародного права, зокрема і для практики реторсії, підкреслюючи важливість пропорційності та мирного вирішення суперечок.

У XIX–XX ст. інститут реторсії стає більш помітним у міжнародних відносинах, враховуючи укладення договорів у сфері міжнародного гуманітарного права, а також появу міжнародних організацій. Так, заборона застосування сили делегалізувала заходи відплати збройного характеру. У результаті, починаючи з 1945 року, якщо права держави згідно з міжнародним публічним правом порушуються іншою державою, відповідна держава може відповісти лише заходами, які загалом називаються реторсіями. Існування таких заходів є надзвичайно важливим у децентралізованій системі, такій як міжнародне право [7].

Що стосується до прикладу такої міжнародної організації як Світова організація торгівлі, то ст. 23 Домовленості про правила та процедури вирішення спорів зобов'язує членів завжди вдаватися до процедури вирішення спорів. Крім того, вони повинні отримати дозвіл Органу вирішення спору, перш ніж застосовувати заходи у відповідь у зв'язку з невиконанням іншими членами рекомендацій та рішень Органу вирішення спору (ст. 22). Оперативне вирішення спорів у ситуаціях, коли член СОТ вважає, що будь-які переваги, які йому прямо чи непрямо належать за охопленими угодами, було ушкоджено в результаті застосування заходів іншим членом СОТ, є суттєвим для ефективного функціонування СОТ і підтримання належної рівноваги між правами та обов'язками членів СОТ [8]. (ст. 3 (3)). Будь-яка реторсія за межами Домовленості про правила та процедури вирішення спорів може мати негативний вплив на обидва аспекти [2].

Прикладом застосування реторсії в ЄС є спільна реакція 14 держав-членів 31 січня 2000 року на формування австрійського уряду за участю правопопулістської партії. Вважаючи це загрозою демократії та правам людини в Австрії, але усвідомлюючи, що поріг, встановлений ст. 7 ДЕС, не було досягнуто, 14 інших держав-членів політично та дипломатично ізолювали Австрію в межах двосторонніх відносин, не врегульованих законодавством ЄС. Законність цих заходів була предметом суперечок [2].

У XXI столітті інститут реторсії зазнав трансформації, зумовлених змінами на міжнародній арені, зокрема розширенням кола суб'єктів міжнародних відносин та виникненням нових загроз і викликів. Сучасна практика застосування реторсії охоплює сфери міжнародних торговельних суперечок, боротьби з тероризмом та реагування на порушення прав людини.

Питання застосування реторсії в міжнародному праві є значущим у контексті російської агресії проти України, яка порушує низку основоположних принципів міжнародного права, зокрема принципи суверенітету, територіальної цілісності та заборони застосування сили. У цьому контексті слід розрізняти реторсії, санкції та контрзаходи, оскільки кожен з цих інструментів має різну правову природу та механізм застосування. Реторсії можуть застосовуватись як мирні заходи, що покликані відновити порушені права, не ведучи до ескалації конфлікту. Інші держави можуть застосовувати реторсії, зокрема у вигляді припинення дипломатичних відносин, обмеження або заморожування дипломатичних привілеїв, обмеження візових режимів для державних діячів держави-агресора, зупинення участі в економічних форумах або інші подібні заходи. Водночас окремі держави виявляють обережність у застосуванні реторсії, зважаючи на ризик ескалації конфлікту та можливий вплив економічних інтересів. Рішення щодо реалізації заходів реторсії може зазнавати корекції під впливом політичних чинників та динаміки міжнародної ситуації.

Важливо підкреслити, що у відповідь на вчинення міжнародно-протиправного діяння постраждала держава

має право застосовувати заходи реторсії як більш м'яку реакцію, або контрзаходи як більш жорстку реакцію, або обидва механізми одночасно [2]. Комісія міжнародного права ООН у Статтях про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння 2001 р. відзначила, що контрзаходи не слід змішувати з реторсією, тобто «недружною поведінкою», що не суперечить міжнародно-правовим зобов'язанням держави, яка поводить у такий спосіб, навіть якщо держава вчинює це як відповідь на міжнародно-протиправне діяння [1, с. 128]. Комісія міжнародного права ООН визначила, що застосування реторсії є єдиною законною формою реакції на порушення державою зобов'язань *erga omnes*, доступно для тих держав, які не визнаються «потерпілими» у розумінні статті 42 Статей про відповідальність держав 2001 р. і, відповідно, обмежені у своїх можливостях вживати контрзаходи, маючи право лише на застосування «законних заходів» проти держави-порушниці (ст. 54 Статей про відповідальність держав 2001 р.) [2]. Водночас на практиці часто виникає складність у проведенні чіткого розмежування між реторсіями, санкціями та контрзаходами через залежність від конкретного контексту, правове тлумачення та динамічний характер міжнародних відносин.

Висновки. Інститут реторсії в міжнародному праві є одним із механізмів підтримки міжнародного порядку, що забезпечує можливість реагування на порушення міжнародних зобов'язань та сприяє підтримці стабільності

в міжнародних відносинах, зберігаючи баланс між правами держав і захистом міжнародного правопорядку. Розвиток інституту реторсії в міжнародному праві є результатом багатовікової еволюції правових норм та міждержавних відносин, що відбувалася через призму правових, дипломатичних і політичних змін.

Застосування реторсії викликає низку питань, зокрема щодо недостатньої правової регламентації, складнощів у визначенні меж пропорційності, можливості зловживань, а також впливу на права людини. Відсутність чітких критеріїв для визначення правомірності реторсії та невизначеність обсягу відповідних заходів можуть призвести до розбіжностей у тлумаченні та реалізації цього інституту.

Сучасна практика показує, що застосування інституту реторсії повинно бути чітко врегульованим, зокрема через дотримання принципу пропорційності, який дозволяє збалансувати інтереси держав та забезпечити ефективне досягнення поставлених цілей. Розмежування між реторсією, санкціями та контрзаходами залишається складним і залежить від конкретного контексту та політичних факторів. Водночас важливо, що реторсії надають можливість державам реагувати на порушення з боку інших держав, не порушуючи міжнародних зобов'язань. З огляду на вищезазначене, інститут реторсії потребує подальших досліджень і вдосконалення, а також чіткішої регламентації для ефективного застосування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Commentaries to the draft articles on Responsibility of States for internationally wrongful acts adopted by the International Law Commission at its fifty-third session (2001). Report of the Commission to the General Assembly on the work of its fifty-third session. Yearbook of the International Law Commission. 2001. Vol. II, Part Two.
2. Giegerich T. Retorsion. Max Planck Encyclopedia of Public International Law. 2020. Oxford : Oxford Univ. Press. <https://opil.ouplaw.com/display/10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e983?prd=MPIL>
3. Kleczkowska A. Retorsions in International Law: Do we still need them? URL: <https://www.uni-graz.at/de/veranstaltungen/retorsions-in-international-law-do-we-still-need-them-1/>
4. Stantchev S. The Medieval Origins Of Embargo As A Policy Tool. History of Political Thought, 2012, Vol. 33, No. 3, pp. 373–399. URL: <https://www.jstor.org/stable/26225793>
5. Blom H. W., Property, Piracy and Punishment: Hugo Grotius on War and Booty in De Iure Praedae. Concepts and Contexts. Leiden, Boston: Brill, 2009, 422 p.
6. *The Rights of War and Peace, including the Law of Nature and of Nations*, translated from the Original Latin of Grotius, with Notes and Illustrations from Political and Legal Writers, by A.C. Campbell, A.M. with an Introduction by David J. Hill (New York: M. Walter Dunne, 1901). URL: <https://oll.libertyfund.org/titles/grotius-the-rights-of-war-and-peace-1901-ed>
7. Agata Kleczkowska. Description for general public of the project „Retorsions in public international law” URL: <chrome-extension://efaidnbnmnibpcjpcglclefindmkaj/https://projekty.ncn.gov.pl/opisy/500936-en.pdf>
8. Домовленість про правила та процедури вирішення спорів (Додаток 2 до Угоди про заснування Світової організації торгівлі) від 15.04.1994. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/981_019#Text.

ГЕНДЕРНА РІВНІСТЬ ТА ПРАВА ЖІНОК У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

GENDER EQUALITY AND WOMEN'S RIGHTS IN INTERNATIONAL LAW

Бабяк М.Б., студентка II курсу

*Навчально-науковий інститут менеджменту і маркетингу
Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця*

Лисяк О.І., к.ю.н.,

доцент кафедри правового регулювання економіки

Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця

Стаття присвячена висвітленню одного з найактуальніших питань сьогодення – проблемі гендерної рівності та прав жінок у міжнародному праві. Гендерне насильство, обмеженість у здобутті освіти й побудові кар'єри, менша оплата праці, недостатнє представництво у політиці й менша залученість при прийнятті суспільно значущих рішень – це тільки частка проблем, з якими стикалися раніше й стикаються зараз жінки з різних куточків світу, живучи у патріархальному суспільстві.

Гендерна рівність є фундаментальним принципом міжнародного права та одним із ключових аспектів сталого розвитку, закріпленим у міжнародно-правових актах, зокрема у Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (CEDAW) та Цілях сталого розвитку ООН. Незважаючи на значний прогрес у сфері прав жінок, проблеми гендерної дискримінації, нерівного доступу до економічних ресурсів, освіти, політичної участі та правової захищеності залишаються актуальними в багатьох країнах світу.

Особливої ваги ця тема набуває в контексті міжнародних конфліктів, гуманітарних криз та зростаючої уваги до механізмів захисту жінок від насильства, зокрема в межах резолюцій Ради Безпеки ООН щодо жінок, миру та безпеки. Окрім цього, аналіз сучасних викликів та міжнародно-правових механізмів їх подолання є важливим для вдосконалення національного законодавства та політики у сфері гендерної рівності.

Для врегулювання існуючих проявів нерівності та для запобігання створенню нових були прийняті відповідні декларації та міжнародні угоди. Саме на їх аналізі й побудована стаття – в хронологічному порядку в ній розглянуті документи починаючи від загальної декларації прав людини від 1948 року, завершуючи новітніми документами в міжнародному праві, в яких висвітлені його актуальні проблеми у сфері гендерної рівності. Розглянуті й новітні тенденції та виклики, які з'являються в розвитку міжнародного права у сфері гендерної рівності – особливо це стосується питань сексуальних і репродуктивних прав, а також гарантування захисту жінок у контексті збройних конфліктів і міграційних процесів.

Основний акцент зроблено на аналізі ключових міжнародних документів, зокрема Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (CEDAW), яка є одним із найважливіших інструментів у цій сфері. Важливість забезпечення рівності між жінками та чоловіками підкреслюється також Пекінською декларацією та Платформою дій, які закликали до активних кроків у напрямку досягнення повної реалізації прав жінок. Стаття висвітлює й ініціативи, проекти та нормативно-правові документи, що були розроблені ООН для боротьби з дискримінацією – тим самим розкриває роль Організації Об'єднаних Націй (ООН) у просуванні гендерної рівності.

Ключові слова: гендерна рівність, права жінок, міжнародне право, дискримінація за ознакою статі, конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (CEDAW), Пекінська декларація та Платформа дій, Організація Об'єднаних Націй (ООН), гендерне насильство, рівність можливостей.

The article is devoted to highlighting one of the most pressing issues of today – the problem of gender equality and women's rights in international law. Gender-based violence, limited access to education and career development, lower wages, insufficient representation in politics and less involvement in making socially significant decisions – these are just a few of the problems that women from different parts of the world have faced and are facing now, living in a patriarchal society.

Gender equality is a fundamental principle of international law and one of the key aspects of sustainable development, enshrined in international legal instruments, in particular in the UN Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (CEDAW) and the UN Sustainable Development Goals. Despite significant progress in the field of women's rights, the problems of gender discrimination, unequal access to economic resources, education, political participation and legal protection remain relevant in many countries of the world.

This topic is of particular importance in the context of international conflicts, humanitarian crises and growing attention to mechanisms for protecting women from violence, in particular within the framework of UN Security Council resolutions on women, peace and security. In addition, the analysis of modern challenges and international legal mechanisms for overcoming them is important for improving national legislation and policy in the field of gender equality.

To regulate existing manifestations of inequality and to prevent the creation of new ones, relevant declarations and international agreements were adopted. It is on their analysis that the article is built – in chronological order, it considers documents starting from the Universal Declaration of Human Rights of 1948, ending with the latest documents in international law, which highlight its current problems in the field of gender equality. The latest trends and challenges that appear in the development of international law in the field of gender equality are also considered – this especially concerns issues of sexual and reproductive rights, as well as ensuring the protection of women in the context of armed conflicts and migration processes.

The main emphasis is placed on the analysis of key international documents, in particular the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (CEDAW), which is one of the most important instruments in this area. The importance of ensuring equality between women and men is also emphasized by the Beijing Declaration and Platform for Action, which called for active steps towards achieving the full realization of women's rights. The article also highlights the initiatives, projects and legal documents that have been developed by the UN to combat discrimination – thereby revealing the role of the United Nations (UN) in promoting gender equality.

Key words: gender equality, women's rights, international law, gender-based discrimination, Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women (CEDAW), Beijing Declaration and Platform for Action, United Nations (UN), gender-based violence, equality of opportunities.

Гендерна рівність та права жінок є одними з найбільш обговорюваних та значущих тем у сучасному світі. Протягом останніх десятиліть міжнародна спільнота активно працювала над тим, щоб забезпечити рівні права та можливості для жінок у всіх сферах життя. У сучасній правовій науці, а саме у міжнародному праві цьому питанню приділено достатньо уваги.

Історичний розвиток та міжнародні документи.

Першим документом, який засвідчив загальні права людини, стала Загальна декларація прав людини, прийнята у 1948 році, її визнали всі держави-члени ООН.

Стаття 1 Декларації наголошує, що усі люди мають рівні права від народження: «Всі люди народжуються вільними

і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю і повинні діяти у відношенні один до одного в дусі братерства» [1, с. 1], у Статті 2 вказано «Кожна людина повинна мати всі права і всі свободи, проголошені цією Декларацією, незалежно від раси, кольору шкіри, *статі*, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового, станового або іншого становища» [1, с. 1]. Таким чином, цей документ став значним кроком на шляху до забезпечення гендерної рівності, бо затвердив рівність усіх людей між собою.

У 1979 році була прийнята Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (CEDAW). Станом на 2016 рік Конвенцію визнали 189 країн. CEDAW часто описують як міжнародний білль про права жінок. Цей документ став одним із найважливіших інструментів у боротьбі за права жінок. Він зобов'язав держави-учасниці вжити всіх необхідних заходів для ліквідації дискримінації щодо жінок у всіх сферах життя, включаючи політичну, економічну, соціальну та культурну. Відповідно до Конвенції, усі жінки повинні бути захищені від дискримінації: немає розходження між індивідуумом або групою осіб. Також жінки не можуть бути дискриміновані за іншими ознаками (наприклад, сімейний стан, раса, каста, вік, релігія, національність, стан здоров'я, економічний статус) – це закріплено у Статті 1.1. Дослівно на мові оригіналу це звучить так «For the purposes of the present Convention, the term "discrimination against women" shall mean any distinction, exclusion or restriction made on the basis of sex which has the effect or purpose of impairing or nullifying the recognition, enjoyment or exercise by women, irrespective of their marital status, on a basis of equality of men and women, of human rights and fundamental freedoms in the political, economic, social, cultural, civil or any other field» [2, с. 2]. Також у цьому документі закріплені такі аспекти рівності чоловіків і жінок: рівність у отриманні освіти (забезпечується в дошкільній, загальній, спеціальній і вищій технічній освіті, а також в усіх видах професійної підготовки) – Стаття 3.10, у Статті 3.11 ж йдеться про право на однакові можливості при найманні на роботу, в тому числі застосування однакових критеріїв вибору при найманні та про рівність у виборі сфери діяльності [2, с. 4].

У вересні 1995 р. в Пекіні відбулася Четверта Всесвітня конференція, у ході якої було прийнято Пекінську декларацію і Платформу дій, які представляли комплекс заходів і рекомендацій із розширення прав і можливостей жінок на шляху до нового сторіччя. Ці документи закликали до активних кроків у напрямку досягнення повної реалізації прав жінок, включаючи забезпечення рівного доступу до освіти, охорони здоров'я та економічних можливостей. Також у 13 пункті Пекінської декларації підкреслюється те, що жінки мають право на рівність у всіх сферах суспільного життя, включаючи доступ до влади й процесу прийняття рішень – «Women's empowerment and their full participation on the basis of equality in all spheres of society, including participation in the decision-making process and access to power, are fundamental for the achievement of equality, development and peace» [3, с. 2]. У 14 пункті висловлюється проста, але не менш значуща й точна істина – «права жінки – це права людини» («Women's rights are human rights»).

Сучасні виклики та тенденції. Новітні тенденції та виклики у сфері гендерної рівності включають питання сексуальних і репродуктивних прав, а також гарантування захисту жінок у контексті збройних конфліктів і міграційних процесів.

Репродуктивні права почали розвиватися як підгрупа прав людини на Міжнародній конференції ООН з прав людини 1968 року. Вони ґрунтуються на визнанні фундаментальних прав індивідів і пар, які самостійно вирішують кількість, часові інтервали та можливі шляхи народження дітей. Згідно з європейською судовою практикою, репродуктивні права включають: для осіб жіночої та чоловічої статі – право мати генетично рідну дитину; для осіб

жіночої статі – право самостійно виносити дитину (право завагітніти і бути вагітною) та право на природні пологи. [4, с. 84]. Але на науковому рівні немає єдиної думки щодо формулювання й змісту вказаного терміна. Під репродуктивними правами дослідники А. О. Дутко, Р. М. Заболотна пропонують розуміти гарантовані, заохочувані державою можливості осіб щодо охорони їхнього репродуктивного здоров'я, вільного прийняття і реалізації фізичними особами рішення про зачаття дитини, про народження або відмову від народження дітей у шлюбі або поза ним, методів зачаття і народження дітей, в тому числі й за допомогою допоміжних репродуктивних технологій, кількості дітей, часу і місця народження, інтервалів між їх народженнями, необхідних для збереження здоров'я матері і дитини, а також щодо медико-соціальної, інформаційної та консультативної допомоги в цій сфері [4, с. 86].

У Резолюції Ради Безпеки ООН 1325 (2000 рік) визнається, що війна по-іншому впливає на жінок, а також підтверджується необхідність збільшення ролі жінок на всіх рівнях й у всіх інституціях у процесах прийняття рішень стосовно попередження та вирішення конфліктів – «Urges Member States to ensure increased representation of women at all decision-making levels in national, regional and international institutions and mechanisms for the prevention, management, and resolution of conflict» [5, с. 2]. Зараз ж особливої гостроти й болочості по всьому світу набувають питання безпеки та гарантії прав жінок в умовах конфліктів. Зокрема, починаючи з 2009 року, резолюції щодо ситуації в Ірані включають гендерні аспекти, багато з яких зосереджують увагу на необхідності захисту жінок і дітей від сексуального насильства. Доповідь Генерального секретаря Ради безпеки ООН щодо жінок, миру та безпеки від 16 жовтня 2017 року передбачає посилення потенціалу національних медичних установ для надання допомоги жінкам і дівчатам, які постраждали від збройних конфліктів та постконфліктних ситуацій [6, с. 3].

Все більшої актуальності через безпекову й економічну ситуацію у світі набувають й питання гендера під час міграційних процесів. Гендерна нерівність може посилюватися під час міграції – жінки-мігрантки часто стикаються з подвійною дискримінацією (як жінки та як мігрантки). Через культурні та соціальні стереотипи вони можуть бути обмежені у своїх правах, а також можуть стикнутися з правовими бар'єрами, які обмежують їх доступ до роботи, освіти та медичних послуг. Одним з міжнародних правових механізмів захисту прав жінок-мігранток є Міжнародна конвенція про захист прав усіх трудящих-мігрантів та членів їх сімей. Стаття 7 закріплює за трудящими-мігрантками та членами їх сімей наступні права: право на життя, свободу та особисту недоторканність, право на укладення шлюбу, рівність перед законом і судом з громадянами приймаючої Сторони, захист від незаконного втручання в особисте або сімейне життя. Затверджуються гарантії таких прав і свобод: право на свободу слова, віросповідання, висловлення власної думки, право на створення асоціацій, громадських організацій та вступ до професійних спілок. Кожний трудящий-мігрант та член його сім'ї мають право на визнання правосуб'єктності на території будь-якої зі Сторін відповідно до законодавства та міжнародних договорів [7].

Висновки. Тема гендерної рівності та прав жінок все більше стає актуальною й стрімко розвивається через загальну тенденцію демократизації суспільства. Міжнародні договори стають «зброєю» для жінок під час боротьби за свої права. Глобальні організації, такі як ООН, визнають значущість цього питання й прикладають багато зусиль для усунення прогалин у ньому. Незважаючи на стрімкий розвиток цього питання, ще багато його аспектів є невизначеними до кінця та потребують подальшого розгляду з боку міжнародної спільноти. Перспективи подальшого розвитку включають вдосконалення міжнародної правової бази, посилення моніторингу виконання міжнародних зобов'язань та підтримку активної участі жінок у прийнятті рішень на всіх рівнях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Генеральна Асамблея ООН, Загальна декларація прав людини, 1948 С. 1 URL <https://lawyersunion.org.ua/wp-content/uploads/2021/02/Deklaratsiya-prav-lyudyu.pdf> (дата звернення: 04.03.2024 року).
2. United Nations, Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women New York, 18 December 1979 С. 2-4 URL <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-elimination-all-forms-discrimination-against-women> (дата звернення: 04.03.2024 року).
3. United Nations, Fourth World Conference on Women Beijing Declaration С.4 URL <https://www.un.org/womenwatch/daw/beijing/pdf/BDPfA%20E.pdf> (дата звернення: 04.03.2024 року).
4. Дутко А.О. Репродуктивні права фізичної особи: сутність, поняття та класифікація. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. серія юридична*. 2016. Вип. 3. С. 82-86 URL <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/1753/1/%d0%94%d1%83%d1%82%d0%ba%d0%be.pdf> (дата звернення: 04.03.2024 року).
5. United Nations, Resolution 1325 (2000) С. 2 URL [https://docs.un.org/en/S/RES/1325\(2000\)](https://docs.un.org/en/S/RES/1325(2000)) (дата звернення: 04.03.2024 року).
6. Ю. Стребкова ГАРАНТУВАННЯ БЕЗПЕКИ ЖІНОК ТА ДІВЧАТ В УМОВАХ ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ, *Українознавчий альманах*. Випуск 25. К.: «Міленіум», 2019. С. 3 URL <https://ela.kpi.ua/server/api/core/bitstreams/cad9fa07-3945-4b07-9122-183999cabf73/content> (дата звернення: 04.03.2024 року).
7. Конвенція про правовий статус трудящих-мігрантів і членів їхніх сімей держав-учасниць Співдружності Незалежних Держав Офіційний веб-портал Верховної Ради України URL https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_ж2#Text (дата звернення: 04.03.2024 року).

ДІЯЛЬНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

THE ACTIVITIES OF THE NATIONAL POLICE OF UKRAINE IN THE CONTEXT OF EUROPEAN INTEGRATION

Бірюков Р.М., к.ю.н.,

докторант кафедри міжнародного та європейського права
Національний університет «Одеська юридична академія»

В статті розглядається проблематика діяльності Національної поліції України в процесі європейської інтеграції. Розглядаються конституційно-правові та міжнародно-правові основи європейської інтеграції та роль в ній інтеграції в сфері безпеки і внутрішніх справ. Наголошується на невідворотності євроінтеграційного курсу, що зумовлює потребу наближення стандартів управління правоохоронною діяльністю в Україні до відповідних стандартів і практики ЄС. Підкреслюється роль Національної поліції України як центрального органу виконавчої влади, що здійснює співробітництво з Європолем, діючи як національний контактний пункт, та організовує взаємодію правоохоронних та інших державних органів з Європолем.

Розглядається регулювання місця та ролі Національної поліції як центрального органу міжнародного співробітництва в правоохоронній діяльності політичними та правовими документами, що становлять частину національного законодавства України. Підкреслюються особливості місця і ролі органів Національної поліції в забезпеченні європейської інтеграції. Простежуються перспективи дослідження взаємодії правоохоронних органів України в процесі європейської інтеграції, що полягають в координації, внутрішньому розвитку та якісно новій взаємодії правоохоронних органів України в процесі європейської інтеграції.

Розглядаються особливості процесу європейської інтеграції правоохоронної системи в умовах повномасштабної агресії російської федерації проти України. Досліджується питання розширення участі України в діяльності правоохоронних органів ЄС. Розглядаються доктринальні напрацювання щодо подальшого реформування діяльності органів поліції в процесі забезпечення європейської інтеграції. Підкреслюється роль планування правотворчої діяльності в такому процесі та важливість дослідження досвіду європейських держав, що потребує посилення наукового та технічного забезпечення діяльності Національної поліції. Робиться висновок щодо напрямів подальшого реформування Національної поліції, закріплення її статусу центрального органу, відповідального за європейську інтеграцію правоохоронної системи.

Ключові слова: міжнародне поліцейське співробітництво, Національна поліція України, правоохоронна діяльність європейська інтеграція, забезпечення європейської інтеграції.

The article considers the issues of activities of the National Police of Ukraine in the process of European integration. The constitutional and international legal foundations of European integration and the role in its integration in the field of security and internal affairs are considered. The inevitability of the European integration course is emphasized, which necessitates the need to approximate the standards of law enforcement management in Ukraine to the relevant standards and practices of the EU. The function of the National Police of Ukraine as a central executive body that ensures cooperation with Europol, acts as a national contact point, and organizes the interaction of law enforcement and other state bodies with Europol is emphasized. The regulation of the place and role of the National Police as a central body of international cooperation in law enforcement activities by political and legal documents that are part of the national legislation of Ukraine is considered. The peculiarities of the places and bodies of the National Police in ensuring European integration are emphasized. Prospects for studying the interaction of law enforcement agencies of Ukraine in the process of European integration are traced, which consist in coordination, internal development and qualitatively new interaction of law enforcement agencies of Ukraine in the process of European integration. The peculiarities of the process of European integration of the law enforcement system in the conditions of full-scale aggression of the Russian Federation against Ukraine are considered. The issue of expanding Ukraine's participation in the activities of EU law enforcement agencies is studied. Doctrinal developments regarding the further reform of the activities of police agencies in the processes of ensuring European integration are considered. The role of planning law-making activities in such a process and the importance of studying the experience of European states, which requires strengthening the scientific and technical support of the activities of the National Police, are emphasized. To draw conclusions regarding the directions of further reform of the National Police, consolidating its status as the central body responsible for the European integration of the law enforcement system.

Key words: international police cooperation, National Police of Ukraine, law enforcement activities, European integration, ensuring European integration.

Постановка проблеми. Одним з ключових завдань співробітництва між Україною та ЄС, що визначено в преамбулі Угоди про Асоціацію, є спільна боротьба зі злочинністю, забезпечення прав і свобод громадян. Співпраця між Україною, ЄС, окремими органами ЄС та окремими європейськими державами відбувається на багатьох рівнях та включає в себе як боротьбу з загальнокримінальною злочинністю, так і співробітництво в розслідуванні міжнародних злочинів. Ведення такої діяльності вимагає координації роботи правоохоронних органів та поступової інтеграції правоохоронної системи України в систему Європейського Союзу. Ключову роль в цьому процесі відіграє Національна поліція України на яку покладено координацію взаємодії правоохоронної системи України з правоохоронними органами ЄС та окремих держав-членів.

Метою дослідження встановлення правових основ координаційної діяльності Національної поліції в забезпеченні європейської інтеграції правоохоронної системи України.

Стан опрацювання проблематики діяльності органів поліції в координації європейської інтеграції правоохорон-

них органів можна назвати таким, що розвивається. Зазначених питань побіжно торкалися в своїх працях С. Г. Братель, В. Ф. Геть, Н. Г. Діденко, В. В. Маліков, Ю. А. Паскевська, С. В. Хоркавий. Водночас, в усіх цих працях розглядалися лише окремі аспекти досліджуваного явища, яке ще не стало предметом комплексних досліджень.

Виклад основного матеріалу. Конституція України утверджує європейську ідентичність Українського народу і незворотність європейського та євроатлантичного курсу України [1, Преамбула]. Практичною реалізацією цього курсу стало укладення Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. Зокрема, стаття 14 Угоди передбачає, що «в рамках співробітництва у сфері юстиції, свободи та безпеки, Сторони надають особливого значення утвердженню верховенства права та укріпленню інституцій усіх рівнів у сфері управління загалом та правоохоронних і судових органів зокрема» [2].

В світлі наведеного, особливого значення набуває співпраця правоохоронних органів України з європейськими правоохоронними органами, приведення правової

основи їхньої діяльності у відповідність до права та *acquis communautaire* ЄС, координація їхньої діяльності у спосіб, що відповідає цілям європейської інтеграції.

Національна поліція України займає ключове місце в правоохоронній діяльності. Відповідно до Положення про національну поліцію, затвердженого Кабінетом Міністрів України, Національна поліція:

«— здійснює співробітництво з Європейським поліцейським офісом (Європол) та діє як національний контактний пункт між компетентними органами України та Європол;

— організовує взаємодію правоохоронних та інших державних органів України з Міжнародною організацією Кримінальної поліції – Інтерпол, Європейським поліцейським офісом (Європол), а також компетентними органами інших держав з питань, що належать до сфери діяльності Інтерполу та Європолу» [3, п. 34–35].

Відповідно до того ж Положення, до завдань Національної поліції України належить «реалізація державної політики у сферах забезпечення охорони прав і свобод людини, інтересів суспільства, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки та порядку». Таким чином, саме Національна поліція є центральним органом в реалізації зазначеної політики. Це включає в себе питання європейської інтеграції. Ця політика визначається рядом рішень державних органів. Зокрема, відповідно до затвердженої Указом Президента України Стратегії забезпечення державної безпеки, до напрямків такої політики належать «удосконалення національного законодавства у сфері забезпечення державної безпеки та гармонізація із законодавством Європейського Союзу і документами НАТО» [4]. Затверджена Указом Президента України Стратегія національної безпеки України наголошує на необхідності повної імплементації Угоди про асоціацію між Україною та ЄС [5]. Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки вимагає інтеграції стратегічної й оперативної діяльності органів правопорядку та прокуратури в загальноєвропейський простір безпеки та справедливості [6].

Зазначені в цих стратегічних документах завдання визначають особливу роль органів Національної поліції в європейській інтеграції. Вони вимагають комплексного реформування правоохоронних органів так, аби відповідати безпековим викликам, перед якими постають всі європейські держави, що полягають в боротьбі з транснаціональною та організованою злочинністю. Особливо складні умови, в яких опинилася Україна, і які полягають в пришвидшенні процесів європейської інтеграції в умовах повномасштабної збройної агресії проти нашої держави, вимагають посилення координації діяльності правоохоронних органів України в забезпеченні інтегрування в європейський безпековий простір.

Можна вказати на три перспективи дослідження проблеми взаємодії українських правоохоронних органів процесі європейської інтеграції. По-перше, йдеться про участь України в діяльності органів, що здійснюють координацію поліцейської діяльності в Європейському Союзі, таких як Європол. По-друге, це внутрішній розвиток українських правоохоронних органів в умовах їх наближення до права та кращих практик Європейського Союзу. По-третє, можна говорити про якісно нову взаємодію правоохоронних органів України в умовах європейської інтеграції.

Слід наголосити, що правоохоронні органи є відображенням суспільства та розвиваються під впливом розвитку суспільних процесів. Ключовими з таких процесів виступають інформатизація та глобалізація всіх сфер суспільної діяльності, а отже і правоохоронної сфери. Зокрема це проявляється в тому, що правоохоронні органи є суб'єктами впровадження Стратегії зовнішньополітичної діяльності України [7]. Першочергово така взаємодія здійснюється за

напрямком відсічі повномасштабному вторгненню російської федерації, зокрема через укріплення безпеки та обороноздатності України, розшук осіб, підозрюваних у кримінальних правопорушеннях, пов'язаних з цією збройною агресією, застосування міжнародних та внутрішньодержавних санкцій та впровадження спільної політики з державами-членами ЄС, іншими державами та міжнародними організаціями. До такої діяльності належить, наприклад, створення спільних робочих груп, діяльність яких спрямована на захист прав, свобод та законних інтересів громадян України та іноземних держав. Організується співпраця щодо розшуку зниклих безвісти внаслідок агресії російської федерації осіб [8].

Іншим ключовим напрямком діяльності є забезпечення європейської інтеграції, що полягає в розширенні участі України та її правоохоронних органів в діяльності ЄС в управлінні кордонами, міграційними процесами та боротьбі з транскордонною злочинністю, проектах міжнародної технічної допомоги, впровадженні практичного співробітництва з Євросоюзом у посиленні безпеки через інтеграцію України до діяльності, що здійснюється в рамках спільної політики безпеки і оборони ЄС. Сюди ж належить питання приєднання українських правоохоронних органів до спільних механізмів ЄС по боротьбі з кіберзагрозами та забезпечення кібербезпеки, а також до науково-дослідних програм в кібернетичних питаннях, програмному забезпеченні та технологіях захищеного зв'язку та проведенні спільної діяльності з боротьби з актами кібертероризму [9].

Нарешті, не можна оминути напрям європейської та євроатлантичної інтеграції. Він включає в себе допомогу на реформування сектору безпеки і оборони з метою досягнення взаємосумісності з правоохоронними органами та силами оборони європейських держав, в тому числі, шляхом імплементації реформування відповідних підрозділів, залучення спроможностей НАТО до процесів подолання наслідків російського вторгнення, таких як знешкодження вибухонебезпечних предметів-наслідків війни [10].

Це один напрямок передбачає розвиток двосторонніх взаємовідносин та взаємодії на регіональному рівні в питаннях протидії гібридним загрозам, кібербезпеки, енергетичної безпеки, посилення безпеки і оборони при взаємодії в рамках міжнародних організацій, а також з окремими європейськими державами. П'ятим напрямом виступає секторальне співробітництво через впровадження діяльності спільних міждержавних комісій з питань співробітництва.

Національна поліція координує діяльність з європейської інтеграції в якості центрального органу виконавчої влади, чия діяльність має виконавчо-розпорядчий характер [11]. При цьому, Закон України «Про Національну поліцію» прямо не надає їй повноважень в сфері європейської інтеграції [12]. Однак, відповідно до ст. 23 зазначеного закону, Національна поліція «здійснює співробітництво з Європейським поліцейським офісом (Європол) та діє як національний контактний пункт між компетентними органами України та Європол», організовує взаємодію правоохоронних та інших державних органів з Європейським поліцейським офісом (Європол), а також компетентними органами інших держав з питань, що належать до сфери діяльності Європолу.

Таким чином, Національна поліція виступає в якості центрального органу взаємодії всіх правоохоронних органів України з Європол та правоохоронними органами інших держав. Відповідні доповнення до Закону, що конкретизували повноваження Національної поліції в зазначених питаннях, були внесені в 2022 році. Їх слід читати у взаємозв'язку зі статтею 25 зазначеного Закону, відповідно до якої Національна поліція здійснює інформаційну взаємодію з іншими органами державної влади України, органами правопорядку іноземних держав та міжнарод-

ними організаціями. Ці положення закладають основи європейського та євроатлантичного тренду щодо майбутнього національної поліції України.

Центральне місце Національної поліції в системі правоохоронних органів України, що забезпечують європейську інтеграцію, підтверджується Наказом Міністерства внутрішніх справ «Про затвердження мережі контактних осіб у сфері європейської інтеграції Міністерства внутрішніх справ України» [13], яким саме представники Національної поліції визначені такими контактними особами. З цього приводу В.В. Маліков підкреслює особливу роль Національної поліції у сприянні розгортанню ефективного політичного діалогу щодо європейської інтеграції України [14, с. 60].

Реалізація такої інтеграції безпосередньо залежить від передумов, що закладаються в діяльності Міністерства внутрішніх справ та Національної поліції. Зокрема, це стосується передумов імплементації європейських норм в діяльність цих органів. Не Можна не погодитися з думкою В. Ф. Гетья про те, що центральне місце в реформуванні сектору безпеки і оборони відіграє здатність будувати спільний безпековий простір з державами-членами ЄС [15, с. 107]. На думку Ю. А. Паскевської, «надзвичайно важливим у процесі імплементації основних положень Угоди про асоціацію Україна – ЄС та з метою втілення в життя провідних принципів є механізм їх забезпечення, що ґрунтується на таких правових основах: правових основах законотворчості, що полягають в існуванні чіткої регламентованої процедури законодавчої діяльності; плановості законодавчої діяльності; синхронізації прийняття нормативно-правових актів щодо забезпечення національної безпеки з іншими нормативними актами, які регулюють суспільні відносини в суміжних сферах» [16, с. 318]. Н. Г. Діденко вказує на важливість досвіду європейських держав в формуванні засад правоохоронної діяльності з застосуванням досвіду правоохоронних органів держав-членів ЄС [19].

З урахуванням цих позицій, можна виділити напрями подальшого реформування органів Національної поліції в аспекті їхньої центральної ролі в координації європейської інтеграції правоохоронної системи України. По-перше, слід створити таку нормативно-правову базу діяльності підрозділів Національної поліції, що закріпить її статус як центрального органу забезпечення європейської інтеграції правоохоронної системи України. По-друге, слід продовжувати зусилля з реформування інститутів та структур Національної поліції з метою їхнього наближення до європейських стандартів. По-третє, існує необхідність в належному матеріальному та кадровому забезпеченні Національної поліції, що відповідатиме завданням з європейської інтеграції. По-четверте, слід посилити наукове та інформаційно-технічне забезпечення діяльності органів Національної поліції в сфері європейської інтеграції.

Висновки. Загальний курс України на європейську та євроатлантичну інтеграцію зумовлює реформування всього її державного апарату та посилення взаємодії з Європейським Союзом та окремими його державами-членами. Одним з найважливіших напрямків такої взаємодії виступає співпраця в галузі безпеки і внутрішніх справ. Національна поліція України відіграє центральну роль в координації європейської інтеграції правоохоронної системи України. Ця роль Національної поліції визначається її центральним місцем в системі органів державної влади, що здійснюють правоохоронну діяльність. Саме Національна поліція виступає національним контактним пунктом в співробітництві з Європолом та правоохоронними органами окремих європейських держав. Цю роль слід посилювати шляхом реформування законодавства про Національну поліцію, зокрема через укріплення її правового, матеріального та кадрового потенціалу. Це дозволить Національній поліції ефективно виконувати покладене на неї завдання з координації діяльності правоохоронних органів України в процесі європейської інтеграції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України, 28.06.1996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 18.01.2025). Преамбула.
2. Угода про асоціацію між Україною з однієї сторони та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії та їхніми державами-членами з іншої сторони, 2014. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення: 18.01.2025).
3. Положення про Національну поліцію. Постанова Кабінету Міністрів України від 28.10.2015 № 877. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/877-2015-%D0%BF#Text> (дата звернення: 18.01.2025). П. 34-35.
4. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30 грудня 2021 року «Про Стратегію забезпечення державної безпеки». Указ Президента України від 16.02.2022 № 56/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/56/2022#Text> (дата звернення: 18.01.2025).
5. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України». Указ Президента України від 14.09.2020 № 392/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text> (дата звернення: 18.01.2025).
6. Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023-2027 роки. Указ Президента України ввід 11.05.2023 № 273/2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/273/2023#Text> (дата звернення: 18.01.2025).
7. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30 липня 2021 року «Про Стратегію зовнішньополітичної діяльності України». Указ Президента України від 26.08.2021 № 448/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/448/2021#Text> (дата звернення: 18.01.2025).
8. Про затвердження плану дій з реалізації Стратегії зовнішньополітичної діяльності України. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 18.04.2023 № 327-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/327-2023-%D1%80/print> (дата звернення: 18.01.2025).
9. Хоркавий С.В. Основні напрями діяльності органів національної поліції у реалізації Стратегії зовнішньополітичної діяльності України: курс на євроінтеграцію. *Право і суспільство*. 2024. № 3. С. 250-255. С. 253.
10. Про затвердження плану дій з реалізації Стратегії зовнішньополітичної діяльності України. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 18.04.2023 № 327-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/327-2023-%D1%80/print> (дата звернення: 18.01.2025).
11. Братель С.Г. Національна поліція як суб'єкт забезпечення національної безпеки. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2023. № 3. С. 267-270. С. 268.
12. Про Національну поліцію. Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text> (дата звернення: 18.01.2025).
13. Про затвердження Мережі контактних осіб у сфері європейської інтеграції Міністерства внутрішніх справ України. Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 25.08.2020 № 627. URL: <https://mvs.gov.ua/ministry/projekti-mvs/jeuropeiska-integraciya-ukrayini/normativna-baza-23630> (дата звернення: 18.01.2025).
14. Маліков В.В. Адміністративно-правові засади взаємодії правоохоронних органів України та Європейського Союзу у сфері боротьби з тероризмом. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2018. № 4. С. 58-61. С. 60.
15. Геть В.Ф. Взаємодія національних спецслужб: досвід країн Європи. *Стан та перспективи реформування сектору безпеки і оборони : матеріали міжнародної науково-практичної конференції*, Київ, 2017. С. 107-108. С. 107.
16. Паскевська Ю.А. Безпекова політика відповідно до імплементації Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. *Стан та перспективи реформування сектору безпеки і оборони : матеріали міжнародної науково-практичної конференції*, Київ, 2017. С. 317-320. С. 318.
17. Діденко Н.Г. Організаційно-правові засади правоохоронної діяльності в ЄС: регіональний аспект. *Державне будівництво : електронне наукове фахове видання*. 2013. № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2013_1_30 (дата звернення: 18.01.2025).

ОСОБЛИВОСТІ РЕГУЛЮВАННЯ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У ЄС

PECULIARITIES OF MIGRATION PROCESS REGULATION IN THE EU

Іванов А.Г., асистент кафедри права Європейського Союзу
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Троян А.О., студентка III курсу факультету права та економічної безпеки
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Скотницька Є.С., студентка III курсу факультету права та економічної безпеки
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті досліджуються міграційні процеси Європейського Союзу, які відіграють важливу роль у його соціально-економічному та політичному розвитку, особливо в умовах глобалізації, конфліктів та змін клімату. Регулювання міграційних потоків є складним та багатограним процесом, що включає правові, економічні, соціальні та безпекові аспекти. Враховуючи зростаючу кількість мігрантів, політика ЄС щодо міграції постійно змінюється та адаптується до нових викликів, таких як міграційні кризи, демографічні зміни та питання інтеграції мігрантів у суспільство.

Увагу приділено, основному правовому інструментові регулювання міграції в ЄС – Загальноєвропейській системі притулку (Common European Asylum System, CEAS), що спрямована на уніфікацію стандартів надання притулку та розподілу відповідальності між державами-членами. Водночас функціонування Шенгенської зони вимагає ефективного контролю зовнішніх кордонів, що реалізується через діяльність агентства Frontex. Політика ЄС щодо міграції також передбачає співпрацю з третіми країнами для запобігання нелегальній міграції та боротьби з торгівлею людьми.

Під час аналізу авторами визначено, що однією з основних проблем є розподіл міграційного навантаження між країнами-членами. Нерівномірність розподілу мігрантів викликає напруженість між країнами ЄС, що проявилось, зокрема, під час міграційної кризи 2015 року.

Акцентовано увагу на політиці інтеграції мігрантів, яка є ще одним важливим аспектом міграційного регулювання. ЄС активно розробляє стратегії інтеграції, що включають мовну підготовку, сприяння зайнятості та соціальну підтримку. Водночас деякі країни-члени стикаються з труднощами у впровадженні ефективної інтеграційної політики, що може спричинити соціальну напругу та підвищення рівня ксенофобії.

Розглянуто особливості регулювання трудової міграції в ЄС. Запровадження Синьої карти ЄС (EU Blue Card) спрямоване на залучення висококваліфікованих спеціалістів, проте існує дисбаланс між попитом на ринку праці та рівнем кваліфікації мігрантів. Крім того, політика ЄС у сфері трудової міграції має враховувати потреби як економічного розвитку, так і соціального захисту місцевого населення.

Авторами зроблено висновок, що регулювання міграційних процесів у ЄС є багатовимірним процесом, що поєднує механізми контролю за міграційними потоками, захист прав людини, інтеграційні заходи та співпрацю з третіми країнами. Незважаючи на досягнення, ЄС продовжує стикатися з викликами, які потребують подальшого вдосконалення законодавства та посилення взаємодії між країнами-членами.

Ключові слова: міграційна політика, Європейський Союз, регулювання міграції, трудова міграція.

The article examines migration processes in the European Union, which play a crucial role in its socio-economic and political development, especially in the context of globalization, conflicts, and climate change. The regulation of migration flows is a complex and multifaceted process that includes legal, economic, social, and security aspects. Given the increasing number of migrants, the EU's migration policy is constantly evolving and adapting to new challenges, such as migration crises, demographic changes, and the integration of migrants into society.

Attention is given to the main legal instrument for migration regulation in the EU – the Common European Asylum System (CEAS), which aims to standardize asylum procedures and distribute responsibility among member states. At the same time, the functioning of the Schengen Area requires effective control of external borders, which is implemented through the activities of the Frontex agency. The EU's migration policy also includes cooperation with third countries to prevent illegal migration and combat human trafficking.

During the analysis, the authors identified that one of the main problems is the distribution of migration burdens among member states. The unequal distribution of migrants causes tensions between EU countries, which became particularly evident during the 2015 migration crisis. In response to these challenges, the European Commission proposed a reform of the Dublin System aimed at a more equitable distribution of migrants among member states.

The article emphasizes the policy of migrant integration, which is another important aspect of migration regulation. The EU actively develops integration strategies that include language training, employment assistance, and social support. However, some member states face difficulties in implementing effective integration policies, which may lead to social tensions and increased xenophobia.

The regulation of labor migration in the EU is also examined. The introduction of the EU Blue Card aims to attract highly qualified specialists, yet there remains a mismatch between labor market demand and the skill levels of migrants. Additionally, the EU's labor migration policy must balance economic development needs with the social protection of the local population.

The authors conclude that the regulation of migration processes in the EU is a multidimensional process that combines mechanisms for controlling migration flows, protecting human rights, implementing integration measures, and cooperating with third countries. Despite its achievements, the EU continues to face challenges that require further legislative improvements and enhanced cooperation among member states.

Key words: migration policy, European Union, migration regulation, labor migration.

Мета цієї статті полягає в аналізі сучасної міграційної політики Європейського Союзу, її правових механізмів та основних викликів у контексті глобальних міграційних процесів.

Постановка проблеми. Сучасна міграційна політика Європейського Союзу перебуває у стані постійної трансформації під впливом численних глобальних викликів, таких як збройні конфлікти, економічна нестабільність, зміни клімату та демографічні процеси. Внаслідок цих факторів значно зростає обсяг міграційних потоків до країн ЄС, що ставить перед ними завдання забезпечення

ефективного правового регулювання міграції з дотриманням прав людини та внутрішньої безпеки.

Водночас, виникає низка проблемних аспектів, пов'язаних із нерівномірним розподілом мігрантів між державами-членами, соціальною інтеграцією біженців, запобіганням нелегальній міграції та протидією торгівлі людьми. Функціонування Шенгенської зони вимагає злагодженої політики охорони зовнішніх кордонів, що ускладнюється відсутністю єдиного бачення у сфері міграційної політики серед країн-членів. Проблематика міграційних процесів загострюється під час кризових періодів, таких

як криза 2015 року чи масова міграція українських громадян унаслідок війни, що спричиняє нові виклики для законодавства та інституційної спроможності ЄС.

Недостатня уніфікація підходів до надання притулку, правового статусу мігрантів та трудової міграції призводить до соціальної напруги, зростання рівня ксенофобії, а також до порушення принципів солідарності між державами-членами. Така ситуація актуалізує необхідність комплексного аналізу та удосконалення механізмів регулювання міграційних процесів в ЄС.

Виклад основного матеріалу. Міграція населення відіграє ключову роль у становленні світової історії, адже саме вона стала каталізатором для виникнення держав, а також впливала на економічний, культурний і політичний розвиток суспільства та цивілізації загалом. З одного боку, міграція є невід'ємною частиною суспільних відносин, а з іншого – відображає рівень економічного й політичного розвитку країни. На кожному етапі вона зазнає якісних змін, має свої особливості, напрямки й тенденції, що робить її складним, багатограним і неоднозначним явищем [1, с. 6]. Згідно з рекомендацією Організації Об'єднаних Націй щодо статистики міжнародної міграції, мігрантом варто вважати особу, яка проживала в іншій країні понад рік, незалежно від причин переїзду – добровільно чи примусово. У цьому визначенні не враховуються особи, які прибувають на короткий термін, зокрема туристи або бізнесмени. Водночас до поняття міграції відносять деякі категорії короткострокових мігрантів, наприклад, сезонні сільськогосподарські працівники [2, с. 14–15].

У науці дослідники дійшли згоди щодо класифікації країн світу за походженням мігрантів, тому виокремили три основні групи. *Перша група* – це країни-донори, які є джерелом міграційних потоків, включаючи легальних і нелегальних мігрантів, трудових мігрантів, біженців та шукачів притулку. *До другої групи* належать держави з високим рівнем соціально-економічного розвитку та матеріального добробуту, зокрема країни Європейського Союзу, США, Австралію, Японію, Канаду. Їх називають країнами-реципієнтами, оскільки вони здебільшого приймають мігрантів різних категорій, не генеруючи значних міграційних потоків. *Третя група* – це країни, які одночасно виступають і як реципієнти для менш розвинених держав, і як «постачальники» мігрантів для економічно сильних країн [3, с. 143].

Для регулювання та управління міграційними процесами було укладено значну кількість договорів і декларацій. Одним із перших актів, що закріплює право на свободу пересування та вибір місця проживання, є Загальна декларація прав людини 1948 року [4]. Це право є одним із фундаментальних особистих прав людини і громадянина. Жодна особа не може бути позбавлена можливості самостійно обирати країну для свого майбутнього. Водночас прибуття до іноземної держави передбачає дотримання її законодавства та повагу до цінностей і традицій місцевого населення. Загалом, ці та інші міжнародні документи містять основоположні принципи міжнародної міграційної політики, визначають її ключові напрями та механізми реалізації, які активно використовуються в європейських країнах. Основою ухвалення цих нормативних актів і угод став принцип «мультикультуралізму», що не вимагає асиміляції переселенців, а дозволяє існування закритих громад мігрантів незалежно від традицій, історії та особливостей країни їхнього нового проживання [1, с. 20].

Наступним ключовим документом, що офіційно закріпив положення щодо регулювання міграційних процесів у Європейському Союзі, став Маастрихтський договір (1992 р.). Його передумовою було підписання у 1985 році в замку Шенген (Люксембург) угоди між урядами країн Бенілюксу, Федеративної Республіки Німеччини та Французької Республіки [1, с. 20].

Усвідомлюючи, що неконтрольований потік мігрантів може спричинити значні проблеми в майбутньому,

в червні 1997 року європейське керівництво ухвалило Амстердамський договір. Його головною метою було підготувати Європейський Союз до можливих викликів, пов'язаних із майбутніми хвилями розширення. Угода передбачала чимало заходів для посилення контролю за міграційними процесами. У документі були закріплені критерії та процедури визначення країни-члена, відповідальної за розгляд клопотань про надання притулку, які подають громадяни третіх країн. Також угодою встановлено мінімальні вимоги до прийому шукачів притулку на території ЄС і передбачено умови для тимчасового захисту осіб, які прибули з третіх країн та не можуть повернутись до себе на батьківщину, а також тих, хто потребує міжнародного захисту. Окрім цього, у положеннях Договору передбачено регулювання прав та умов проживання громадян третіх країн, які легально перебувають на території держав-членів ЄС, а також їх можливості переміщення до інших країн Союзу. Особлива увага була приділена боротьбі з нелегальною імміграцією та розвитку спільної імміграційної політики. [5, с. 134].

У ХХІ столітті правове врегулювання міграційних процесів набуло статусу одного з пріоритетних завдань для сучасної Європи. Європейський Союз визначив своєю метою формування «всеосяжної міграційної політики», яка ґрунтується на єдиних принципах прийняття громадян третіх країн до країн-членів, водночас гарантуючи захист спільного кордону ЄС [6, с. 110]. Однак активні кроки в цьому напрямку не були зроблені одразу. Зокрема, Лісабонський договір 2007 року не спричинив суттєвих змін у міграційній політиці Європейського Союзу, проте закріпив за Радою ЄС право визначати ключові напрями розвитку законодавства та оперативного планування у сфері свободи, безпеки й правосуддя, охоплюючи й питання міграції [7].

У 2008 році на саміті в Брюсселі в положеннях Європейського пакту про імміграцію та притулок було деталізовано та закріплено цілі міграційної політики, яка сформувала Єврокомісія – «процвітання, солідарність, безпека». Пакт визначає низку політичних домовленостей між країнами ЄС щодо регулювання міграційних процесів, проте не має юридичної обов'язкової характеру. У ньому підкреслюється, що міграція може значно сприяти економічному розвитку ЄС. При цьому, наголошується, що державам-членам ЄС необхідно здійснювати докладати максимальних зусиль для управління міжнародними переміщеннями населення, враховуючи реальні можливості щодо прийому мігрантів, з огляду на реальний стан на ринку праці, доступу до житла, охорони здоров'я, освіти та соціальних послуг, а також захист від потенційної експлуатації [8].

Згодом було ухвалено Стокгольмську програму, яка засвідчила недостатню готовність держав-членів ЄС активно вирішувати питання міграції та включала обмежену кількість нових ініціатив. Основна увага Європейського Союзу в сфері спільної міграційної політики була зосереджена на підтриманні вже досягнутих напрацювань і належному функціонуванні прийнятих домовленостей, зокрема Шенгенської системи [7].

Європейський Союз, окрім розробки та втілення загальних принципів щодо внутрішньої та зовнішньої міграції, пріоритетом визначило створення єдиної системи надання притулку, правовою основою якої є Женевська конвенція про статус біженців та спільні гуманітарні принципи 1951 року. Як наслідок, були розроблені спільні підходи до стандартів надання притулку, забезпечення харчування під час розгляду заяв на притулок, гарантування прав на єдність сім'ї, а також забезпечення доступу до освіти, працевлаштування та охорони здоров'я. Крім того, були встановлені стандарти для прийому осіб, що втекли від військових конфліктів. У 2011 році була схвалена Директива про міжнародний захист, а також оновлений

Глобальний підхід до міграції та мобільності 2005 року. У 2013 році було переглянуто Директиву, що регулює процедуру надання статусу біженця, яка в порівнянні з попередніми версіями спростила процес отримання статусу біженця та визначила терміни для доступу до освіти та працевлаштування [9, с. 171].

Попри зусилля, спрямовані на врегулювання міграційної політики, Європейський Союз у 2015–2016 роках опинився перед кризою біженців. Ця криза серйозно вплинула на ключові здобутки ЄС, зокрема на функціонування зони вільного пересування, адже частина держав-членів відновила контроль на внутрішніх кордонах. У 2015 році країни Центрально-Східної Європи активно виступили проти ініціативи щодо розселення шукачів притулку в межах ЄС, яку підтримали Німеччина та інші західноєвропейські держави через нестачу робочої сили. У вересні 2015 року держави «Вишеградської групи» ухвалили спільну заяву, в якій вказали на неприйнятність введення обов'язкових та постійних квот на розподіл мігрантів. Після терактів у Брюсселі в березні 2016 року прем'єр-міністр Польщі оголосив про відмову приймати біженців за зазначеним планом, таку позицію підтримали й Румунія та інші нові країни-члени ЄС. Сукупність цих подій стала визначальним фактором посилення міграційної політики та жорсткої позиції щодо біженців у Польщі та ряді інших держав Східної Європи [10].

Збройний конфлікт у Сирії та нестабільність в інших країнах Східного регіону спричинили суттєве зростання кількості біженців, які прибувають до країн Європи. Це зумовило необхідність комплексного підходу до врегулювання міграційної ситуації як на європейському рівні, так і в державах, де тривають воєнні дії. Найбільша кількість заяв на отримання притулку надходила від громадян Сирії – 50,5 тисяч, а також Афганістану – 26,3 тисячі. Водночас значний обсяг заявок подали громадяни країн Західних Балкан, зокрема з Сербії – 26,4 тисячі та Косова – 20,2 тисячі. Найбільший відсоток заявників звертався до Німеччини (близько 30%), Франції (15%) та Швеції (12,5%). Визнання статусу біженця становило 53,4% у Швеції, 26,4% у Німеччині та 17% у Франції [11, с. 8].

Одним із найбільших випробувань для міграційної системи ЄС є стрімке зростання числа біженців та нелегальних мігрантів. За даними статистики, у 2019 році на кордонах Європейського Союзу було зафіксовано майже 142 тис. випадків незаконного перетину кордону [12]. Через це, у 2020 році основними темами міграційних дебатів у Європі стали проблеми, пов'язані з нелегальною міграцією та наданням притулку. Два основні показники відображають ключові події: затримання при перетині кордону та загальна кількість заяв на надання притулку до ЄС. Дані щодо подачі заяв свідчать про те, що лише невелика частина тих, хто звертається за притулком, раніше була зареєстрована в ЄС після нелегального перетину зовнішніх кордонів. Це зумовлено тим, що країни ЄС посилили політику та все більше акцентують увагу на реєстрації притулку у першій країні прибуття [13, с. 34].

У контексті сьогодення варто наголосити, що ЄС знову зіткнувся з міграційною кризою, яка була викликана повномасштабним вторгненням росії в Україну. Станом на 30 листопада 2024 року, 4,2 мільйона українців отримали статус тимчасового захисту в країнах Європейського Союзу. У червні Рада ЄС ухвалила рішення продовжити тимчасовий захист для понад 4 мільйонів українських біженців до 4 березня 2026 року. Європейський закон про тимчасовий захист встановлює мінімальні стандарти захисту, хоча рівень допомоги може відрізнятися у різних країнах-членах ЄС. У січні 2024 року Управління ООН з координації гуманітарних питань повідомило, що більше ніж 6,3 мільйона українців залишаються біженцями в різних країнах [14].

Важливо зазначити, що після початку воєнного вторгнення до України 24 лютого 2022 року ЄС швидко відреагував, проявивши ефективну солідарність і надаючи допомогу тим, хто її потребував. Саме тому вперше в історії ЄС увів в дію Директиву про тимчасовий захист, у якій закріплено правові норми для регулювання масового прибуття біженців. Паралельно Європейська Комісія оперативно налагодила співпрацю з державами-членами ЄС для отримання актуальної інформації про ситуацію на місцях та протидії торгівлі людьми [15]. 20 грудня 2023 року країни ЄС дійшли згоди щодо впровадження нової інтегрованої системи та нормативних засад регулювання переміщення нерегулярних мігрантів і шукачів притулку в межах Союзу. Основним завданням цієї угоди визначено забезпечення більш рівномірного та солідарного розподілу відповідальності за прийом новоприбулих між усіма країнами-членами [16]. Актуальна міграційна криза в ЄС може мати низку негативних наслідків для країн-учасниць, зокрема й збільшення рівня злочинності. З 18 лютого 2024 року на території Європейського Союзу почала діяти система інформації та авторизації, яка спрямована на контроль в'їзду осіб, що можуть становити загрозу громадському порядку [9, с. 171].

Міграційні кризи 2015 і 2022 років стали загрозою національній та регіональній безпеці більшості європейських країн. Ліберальна політика ЄС і недостатній контроль призвели до міжнародних конфліктів, терористичних актів, екстремізму та економічного навантаження. Вирішення цих проблем потребує комплексного перегляду міграційної політики, уніфікації законодавства, посилення нагляду та відповідальності. Також важливими є захист кордонів, допомога мігрантам у житті, працевлаштуванні, доступі до медицини та створення інституту кураторства для їхньої адаптації [13, с. 58].

Попри всі труднощі в регулюванні міграційних процесів, в ЄС діють дієві механізми інтеграції мігрантів у суспільство відповідної держави. Зокрема, в ЄС діє Блакитна карта та спеціальні візи для висококваліфікованих фахівців, а також полегшений порядок отримання дозволу на роботу (наприклад, у Нідерландах такі працівники звільнені від випробувального терміну). Крім того, запроваджено квоти та обмеження, що визначають кількість мігрантів залежно від їхньої національності та рівня кваліфікації. Також активно проводиться політика повернення кваліфікованих спеціалістів, що передбачає спрощені умови працевлаштування для осіб із історичними або родовими зв'язками з приймаючою державою (як, наприклад, в Ірландії) [17].

Швеція має значний досвід у створенні комплексної системи підтримки мігрантів. До неї входять безкоштовні курси офіційної мови, сприяння працевлаштуванню та забезпечення доступу іммігрантів до державних послуг. Однак країна запровадила нові заходи імміграційного контролю, які ускладнюють процес возз'єднання сімей і скорочують термін дії дозволу на тимчасове проживання [18, с. 110]. Данія, незважаючи на сувору політику щодо в'їзду, пропонує низку програм для підтримки мігрантів після їх прибуття. Вона має одну з найжорсткіших імміграційних політик, але водночас сприяє інтеграції тих, хто успішно адаптується до суспільства. У той же час, Італія стикається з різними викликами у сфері міграції, зокрема високим рівнем безробіття серед мігрантів, дискримінацією та ксенофобією. Незважаючи на заходи, ініційовані урядом для подолання цих проблем, країні ще належить пройти значний шлях у вирішенні міграційних питань [19, с. 35].

У державах-членах Європейського Союзу дослідження міграційних процесів здійснюють численні міжнародні урядові та неурядові організації, які систематично, здебільшого щороку, оприлюднюють результати своєї роботи у форматі звітів, аналітичних оглядів, доповідей і рекомендацій. Зазначені матеріали мають суттєвий вплив на

формування міграційної політики ЄС. Серед таких організацій варто відзначити Міжнародну організацію з міграції, Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, Раду Європи, Європейську економічну комісію ООН, Європейську комісію з міжнародної міграції, Інтерпол, Агентство ЄС із співробітництва у сфері правоохоронної діяльності, Європейський центр протидії незаконному переправленню мігрантів та інші структури. Крім того, дослідження активно здійснюються на базі наукових центрів провідних університетів європейських країн [1, с. 25].

Одним із ключових інструментів підтримки держав-членів у сфері міжнародного захисту є Агентство Європейського Союзу з питань притулку (EUAA). Воно виконує функцію ресурсного центру, надаючи практичну, юридичну, технічну, консультативну та оперативну допомогу в різних форматах. Водночас EUAA не замінює національні органи, відповідальні за надання притулку та прийом мігрантів, а лише сприяє узгодженню підходів і покращенню координації між країнами. Кінцевою метою роботи EUAA є забезпечення єдиного підходу до розгляду заяв про надання притулку в усіх державах-членах ЄС+, щоб кожна особа отримувала однакову відповідь на свою заяву незалежно від країни подання. Так само заявники мають проходити схожі процедури з однаковими умовами, правами та обов'язками, що сприятиме підвищенню ефективності та справедливості європейської системи притулку [20].

Висновки. Регулювання міграційних процесів у Європейському Союзі є складним багатовимірним явищем, що охоплює правові, економічні, соціальні та безпекові аспекти. У сучасних реаліях міграція виступає не лише викликом, а й важливим чинником розвитку, що вимагає від ЄС ефективної та збалансованої політики. Для сучасної міграційної політики ЄС характерним є уніфікація законодавства, посилення контролю за зовнішніми кордонами та вдосконалення механізмів інтеграції мігрантів. Одним із ключових завдань є створення справедливої системи розподілу мігрантів між державами-членами, що передбачає як фінансову, так і адміністративну підтримку країн, які приймають найбільше мігрантів. Водночас держави ЄС прагнуть знайти баланс між наданням гуманітарної допомоги та гарантуванням безпеки власних громадян.

Попри значні виклики, Європейський Союз продовжує вдосконалювати свою міграційну політику, зосереджуючись на підвищенні ефективності управління міграційними потоками, захисті прав людини та стабільності внутрішнього ринку праці. Для досягнення цих цілей необхідне подальше вдосконалення законодавства та посилення інституційної спроможності ЄС та посилення координації між країнами-членами. Таким чином, регулювання міграційних процесів залишається динамічним і стратегічно важливим питанням, що потребує комплексного підходу та гнучких рішень відповідно до сучасних викликів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Тульба Н. І. Правове регулювання міграції в Європейському Союзі: магістерська робота. Західноукраїнський національний університет. Тернопіль, 2020. 72 с.
2. Міжнародна термінологія у сфері міграції: українсько-англійський тлумачний словник. Київ. БЛАНК-ПРЕС. 2015. 100 с. URL: https://ukraine.iom.int/sites/g/files/tmzbd11861/files/documents/iom_migration_glossary_color_block_press.pdf (дата звернення: 20.03.2025).
3. Журавовська Л. А. Тенденції освітньої міграції в контексті глобалізації економічного розвитку. *Демографія та соціальна економіка*. 2014. № 1 (21). С. 233–242.
4. Загальна декларація прав людини: прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р. / База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 20.03.2025).
5. Н. В. Антоноук, М. М. Микієвича. Європейський Союз: політика, економіка, право: навч. посібник. Львів, 2005. 532 с.
6. Кормич А. І. Правова регламентація міграційної політики ЄС: обумовленість та значення. *Правове життя сучасної України: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф.* (Одеса, 15 трав. 2020 р.). Одеса, 2020. Т. 1. С. 108–111.
7. Collett E. Beyond Stockholm: overcoming the inconsistencies of immigration policy. *European Policy Centre Working Paper*. 2009. № 32. 98 р.
8. European Pact on Immigration and Asylum. URL: <https://surl.gd/dkyyyqt> (дата звернення: 20.03.2025).
9. Мельник Ю. П. Міграційна політика ЄС в контексті військових дій в Україні та світі. *Політикус*. 2024. №1. С. 169–173.
10. Скринька Д. В. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 р. Українська дипломатична енциклопедія. Редкол.: Л. В. Губерський (голова) та ін. Київ: Знання України, 2004. Т. 2. 812 с.
11. Малиновська О. А. Міграційна політика Європейського союзу: виклики та уроки для України Київ: НІСД, 2014. 48 с.
12. EU illegal border crossings 2023. *Statista*. URL: <https://www.statista.com/statistics/454775/number-of-illegal-entries-between-bcps-to-the-eu/> (дата звернення: 21.03.2025).
13. Фаб'янський В. А. Особливості регулювання та розвитку міграційних процесів в країнах європейського союзу: уроки для України: магістерська робота. Чорноморський національний університет ім. Петра Могили. Миколаїв, 2023. 92 с.
14. Свобода Р. Кількість біженців з України в ЄС знову зросла і складає 4,2 мільйона – дані Євростату. *Радіо Свобода*. URL: <https://surl.li/vvdzgy> (дата звернення: 21.03.2025).
15. Migration management: Welcoming refugees from Ukraine. *Migration and Home Affairs*. URL: <https://surl.li/snphe> (дата звернення: 21.03.2025).
16. Новий Пакт щодо міграції та притулку запровадить систему розподілу мігрантів серед країн ЄС. *Голос Америки*. URL: <https://surl.li/euygpr> (дата звернення: 21.03.2025).
17. Кліменко О. В., Маринич Н. В. Особливості регулювання міграційних процесів у сучасних умовах розвитку світового господарства: дис. ... канд. юрид. наук: Суми, 2012.
18. Окольні М. Регіональні та локальні перспективи. Нові тенденції та основні проблеми у міжнародній міграції: перспективи Центральної та Східної Європи. *Міжнародний журнал соціальних наук*. 2001. № 032. С. 101–116.
19. Арабаджа Д. І. Інтеграція українських мігрантів у ринок праці ЄС в умовах міграційної кризи: кваліфікаційна бакалаврська робота. Київський національний університет ім. Вадима Гетьмана. Київ, 2024. 75 с.
20. Чим ми займаємося. *European Union Agency for Asylum*. URL: <https://euaa.europa.eu/uk/pro-nas/chym-my-zaumayemosya> (дата звернення: 21.03.2025).

**ІНДІВІДУАЛЬНА КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ВОЄННІ ЗЛОЧИНИ:
СУЧАСНІ ВИКЛИКИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА****INDIVIDUAL CRIMINAL RESPONSIBILITY FOR WAR CRIMES:
MODERN CHALLENGES OF INTERNATIONAL LAW**

Ігошин М.М., к.е.н.,

доцент кафедри міжнародного права та галузевих правових дисциплін
Київський університет права Національної академії наук України

Статков М.О., магістрант

Київський університет права Національної академії наук України

Розглянуті питання індивідуальної кримінальної відповідальності за воєнні злочини в межах сучасного міжнародного права. Аналізуються правові засади притягнення воєнних злочинців до відповідальності відповідно до Римського статуту Міжнародного кримінального суду (МКС), Женевських конвенцій та національних правових систем.

Визначено основні виклики міжнародного кримінального правосуддя, серед яких політичні перешкоди, відсутність універсальної юрисдикції, складнощі зі збором та перевіркою доказів, а також проблеми виконання судових рішень.

Розглянуто доповнювальний характер юрисдикції МКС, який, з одного боку, забезпечує повагу до національного суверенітету, а з іншого – може обмежувати ефективність роботи Суду у випадках, коли національні органи влади не переслідують воєнних злочинців.

Обґрунтовано необхідність розширення юрисдикції МКС для посилення його ролі в притягненні до відповідальності за воєнні злочини, особливо коли держави не бажають або не спроможні забезпечити правосуддя. Також наголошується на важливості зміцнення міжнародної співпраці, вдосконалення механізмів збору доказів і забезпечення захисту свідків та потерпілих.

Зроблено акцентування на необхідності захисту жертв і свідків. У статті підкреслюється важливість створення національних фондів компенсації для надання фінансової допомоги та реалізації програм реабілітації для жертв воєнних злочинів. Такі фонди можуть фінансуватися за рахунок внесків держав, міжнародних організацій та конфіскованих активів засуджених воєнних злочинців. Також важливо забезпечити фінансову прозорість та проведення регулярних аудитів для запобігання зловживанням.

Розглянуто напрямки реформування механізмів примусового виконання рішень у міжнародному кримінальному праві, зокрема шляхом запровадження санкцій проти держав, які відмовляються співпрацювати з МКС. Розглядається можливість створення спеціалізованих міжнародних органів, відповідальних за затримання воєнних злочинців, як потенційне рішення проблеми безкарності.

Запропоновані напрямки ключових реформи, спрямовані на підвищення ефективності розслідувань воєнних злочинів, забезпечення невідворотності покарання винних і захист прав потерпілих. Окреслено альтернативні підходи до вирішення окремих проблем, що в результаті сприятиме підвищенню загальної ефективності міжнародного кримінального правосуддя.

Ключові слова: індивідуальна міжнародна відповідальність, Міжнародний кримінальний суд, воєнні злочини, міжнародне право, Організація Об'єднаних Націй.

The article examines issues of individual criminal responsibility for war crimes within the framework of modern international law. It analyzes the legal principles of bringing war criminals to justice under the Rome Statute of the International Criminal Court (ICC), the Geneva Conventions and national legal systems.

The article identifies the main challenges to international criminal justice, including political obstacles, the lack of universal jurisdiction, difficulties in collecting and verifying evidence, and problems with the execution of court decisions.

The article examines the additional nature of the ICC jurisdiction, which, on the one hand, ensures respect for national sovereignty, but on the other hand, may limit the effectiveness of the Court in cases where national authorities do not prosecute war criminals.

The article substantiates the need to expand the jurisdiction of the ICC to strengthen its role in bringing to justice for war crimes, especially when states are unwilling or unable to ensure justice. It also notes the importance of strengthening international cooperation, improving mechanisms for collecting evidence and ensuring the protection of witnesses and victims.

The article emphasizes the need to protect victims and witnesses. The article emphasizes the importance of creating national compensation funds to provide financial assistance and implement rehabilitation programs for victims of war crimes. Such funds can be financed through contributions from states, international organizations, and the confiscated assets of convicted war criminals. It is also important to ensure financial transparency and conduct regular audits to prevent abuses.

The article considers the directions for reforming the mechanisms for the enforcement of decisions in international criminal law, in particular, by introducing sanctions against states that refuse to cooperate with the ICC. The possibility of creating specialized international bodies responsible for the detention of war criminals is considered as a potential solution to the problem of impunity.

The article proposes key reform directions aimed at increasing the effectiveness of war crimes investigations, ensuring the inevitability of punishment for the perpetrators, and protecting the rights of victims. Alternative approaches to solving individual problems are outlined, which will ultimately contribute to increasing the overall effectiveness of international criminal justice.

Key words: individual international responsibility, International Criminal Court, war crimes, international law, United Nations.

Постановка спільної проблеми в сфері індивідуальної кримінальної відповідальності за воєнні злочини. На сьогоднішній день однією з найбільш актуальних проблем світового суспільства стала безкарність окремих фізичних осіб за воєнні злочини в міжнародному кримінальному аспекті. Індивідуальна кримінальна відповідальність за воєнні злочини є одним із ключових принципів сучасного міжнародного права. Вона базується на тому, що не лише держави, а й конкретні особи можуть бути притягнуті до відповідальності за порушення норм міжнародного гуманітарного права.

Актуальність теми також підкреслюються останніми рішеннями Міжнародного кримінального суду

(МКС), зокрема мова йде про видачу ордерів на арешт високопосадовців, а саме глав держав, таких як Володимир Путін (за незаконну депортацію дітей з України) та Біньямін Нетаньяху (за ймовірні воєнні злочини в секторі Газа). Це в свою чергу свідчить про зростаючу роль міжнародних судових установ з забезпеченні справедливості.

Мета статті: Проаналізувати сучасні механізми індивідуальної кримінальної відповідальності за воєнні злочини в міжнародному кримінальному праві, оцінити їхню ефективність та виявити сучасні виклики у процесі притягнення фізичних осіб до кримінальної відповідальності.

Для досягнення мети наукового дослідження, необхідне вирішення наступних завдань:

1. Визначити історичні передумови та правові засади формування індивідуальної кримінальної відповідальності за воєнні злочини у міжнародному праві.

2. Проаналізувати сучасні механізми реалізації індивідуальної кримінальної відповідальності за воєнні злочини, зокрема практику Міжнародного кримінального суду та національних судів.

3. Дослідити актуальні виклики та проблеми у процесі притягнення фізичних осіб до відповідальності за воєнні злочини в умовах сучасних збройних конфліктів.

4. Обґрунтувати перспективні напрями вдосконалення міжнародного кримінального правосуддя для забезпечення ефективності покарання винних та захисту прав потерпілих.

Аналіз останніх досліджень і публікацій в сфері індивідуальної кримінальної відповідальності за воєнні злочини. Проблематиці дослідження правових аспектів в сфері індивідуальної кримінальної відповідальності за воєнні злочини, присвячено велика кількість досліджень вітчизняних та зарубіжних науковців, серед яких: В. Я. Тацій, О. Задорожного, К. Амбос, А. Кассесе В. Моріс, а також Дж. Керрінгтон та Дж. Кроуфорда.

Є. Тітов, наприклад, у своїй науковій статті «Актуальні питання індивідуальної відповідальності у міжнародному кримінальному праві», з'ясовує статус фізичних осіб у міжнародному кримінальному праві та особливостей індивідуальної міжнародно-правової відповідальності. К. Громовенко в дослідженні «Проблема притягнення до відповідальності за злочини проти людяності вчинені в Україні в міжнародному кримінальному праві», де розглянуто складнощі, з якими стикаються Міжнародний кримінальний суд та державні органи з розслідування в Україні. Серед зарубіжних науковців слід зазначити В. Пелла, котрий в своєму дослідженні «La criminalité collective des États et le droit pénal de l'avenir», піддає критиці світовий порядок щодо кримінальної відповідальності та вказує на необхідність ефективного міжнародного правопорядку. Р. Лемкін в публікації «Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress (Foundations of the Laws of War)», вводить термін «геноцид» і при цьому зазначає, що усі злочини, чи то воєнні злочини, чи то геноцид має каратися, незалежно від статусу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Індивідуальна кримінальна відповідальність за воєнні злочини – це ключовий принцип міжнародного кримінального права. Він передбачає, що конкретні особи (фізичні особи-порушники) можуть бути притягнуті до відповідальності за порушення норм міжнародного гуманітарного права. На відміну від традиційної концепції державної відповідальності, що застосовується в міжнародному праві, індивідуальна кримінальна відповідальність акцентує увагу на особистій вині осіб, які вчиняють воєнні злочини, незалежно від їхнього офіційного статусу або посадового рівня.

Концепція індивідуальної кримінальної відповідальності в міжнародному праві отримала значний розвиток в XX столітті завдяки таким відомим юристам, як Василь Пелла та Рафаель Лемкін. У своїй роботі «La criminalité collective des États et le droit pénal de l'avenir» В. Пелла зазначає: «Жоден міжнародний правопорядок не буде ефективним, якщо не буде існувати механізму покарання осіб, відповідальних за його порушення» [1, с. 205–206]. В свою чергу, Р. Лемкін в своїй праці «Axis Rule in Occupied Europe», розробляючи поняття геноциду, наголошував: «Злочини, спрямовані проти людських груп, мають каратися незалежно від статусу злочинців, адже інакше право втратить своє значення» [2, с. 437].

Ми погоджуємось з авторами, що невідворотність покарання осіб, винних у найбільш тяжких міжнародних злочинах, є фундаментальною умовою ефективності між-

народного правопорядку. Адже персональна відповідальність дозволяє забезпечити справедливість, відновити права потерпілих та запобігти повторенню подібних злочинів у майбутньому. З цього виходить цілком очевидним, що без реального механізму притягнення до відповідальності навіть найвищих посадових осіб міжнародне право перетворюється на декларативний інструмент, позбавлений сили та авторитету.

Статут Нюрнберзького трибуналу став першим документом, де було юридично сформульовано відповідальність фізичної особи, визначивши, що злочини проти миру, воєнні злочини та злочини проти людяності підлягають кримінальному переслідуванню незалежно від державної належності або офіційної посади цієї фізичної особи [3]. В подальшому це нововведення було поширене у Статутах Міжнародних трибуналів щодо колишньої Югославії та Руанди [4]. Також ця концепція знайшла своє закріплення й у такому постійному діючому судовому інституті як Міжнародний кримінальний суд, а саме в його правовій основі – Римський статут 1998 року (набрав чинність у 2002 році) [5].

Основні міжнародно-правові акти, що регламентують індивідуальну відповідальність. Одним із головних міжнародних документів, що регулюють питання індивідуальної кримінальної відповідальності за воєнні злочини, є Женевські конвенції 1949 року та їх Додаткові протоколи 1977 року [6; 7]. Вони містять положення про кримінальну відповідальність осіб, які порушують міжнародне гуманітарне право, зокрема за вбивства, катування, незаконне переміщення цивільного населення тощо.

Варто зазначити, що ключовим документом у сфері міжнародного кримінального правосуддя є вже згаданий Римський статут МКС, який визначає чотири категорії міжнародних злочинів: геноцид, злочини проти людяності, воєнні злочини та злочини агресії. Воєнні злочини, згідно зі статтею 8 Статуту, охоплюють серйозні порушення законів і звичаїв війни, включаючи умисні напади на цивільне населення, використання забороненої зброї та депортацію осіб з окупованих територій [5].

Важливим аспектом є те, що Римський статут передбачає відсутність імунітету для посадових осіб, включаючи глав держав. Це положення знайшло своє підтвердження у практиці МКС, зокрема в ордерах на арешт, виданих щодо чинних або колишніх глав держав та урядів, таких як Омар аль-Башир (Судан), Володимир Путін (Росія) та Бен'ямін Нетаньяху (Ізраїль) [5; 8].

На нашу думку, визначення індивідуальної кримінальної відповідальності за воєнні злочини та її юридичне закріплення у сфері міжнародного права формують основу сучасного міжнародного правопорядку, однак ефективна реалізація цього принципу неможлива без належного нормативно-правового регулювання, як на міжнародному рівні, так і в межах національних правових систем. Саме тому важливо проаналізувати основні міжнародні та національні правові акти, що визначають юридичні механізми притягнення осіб до відповідальності за воєнні злочини.

Відповідно до принципу універсальної юрисдикції, деякі держави можуть судити осіб за воєнні злочини, навіть якщо вони були скоєні за межами їхньої території. В Україні, а саме за Кримінальним кодексом України, воєнним злочинам присвячено Розділ XX Особливої частини. В ньому містяться статті, що визначають кримінальну відповідальність за Жорстоке поводження з військовополоненими та цивільними особами (ст. 438 ККУ), Незаконне використання символіки Червоного Хреста (ст. 435 ККУ), Використання заборонених методів ведення війни (ст. 438 ККУ); Вербування найманців (ст. 447 ККУ) [9]. Крім того, Україна активно співпрацює з Міжнародним кримінальним судом у розслідуванні воєнних злочинів, зокрема після подій 2014 року, пов'язаних із конфліктом на Донбасі та анексією Криму. Верховна Рада ратифікувала звернення до

МКС щодо розслідування злочинів, скоєних на території України [10]. Також Україна ратифікувала Римський статут 21 серпня 2024 року, що підвищує репутацію країни на міжнародній арені як держави, що підтримує принципи міжнародного правосуддя, та демонструє відданість міжнародному праву та правосуддю [5].

Слід зазначити, що Німеччина є однією з держав, що активно застосовує принцип універсальної юрисдикції щодо воєнних злочинів. Кодекс міжнародного кримінального права (Völkerstrafgesetzbuch, VStGB), прийнятий у 2002 році, передбачає переслідування осіб, винних у геноциді, воєнних злочинах та злочинах проти людяності, незалежно від їхнього громадянства чи місця скоєння злочину. На основі цього закону в Німеччині було порушено кілька справ проти сирійських офіцерів, відповідальних за воєнні злочини у Сирії, таких як Ануар Раслан [12] та Ейяд Аль-Гаріб [11; 13].

Франція також має законодавчі механізми для переслідування воєнних злочинців. Відповідно до Статті 689-11 Кримінального кодексу Франції, французькі суди мають юрисдикцію щодо воєнних злочинів, навіть якщо вони були скоєні іноземними громадянами за межами країни.

У США воєнні злочини розглядаються відповідно до Закону про воєнні злочини (War Crimes Act, 1996), який передбачає кримінальну відповідальність для будь-яких осіб, які скоїли порушення Женевських конвенцій. Водночас США не є учасником Римського статуту, що обмежує юрисдикцію МКС щодо американських громадян [14; 15].

У 2022 році Конгрес США розширив юрисдикцію Закону про воєнні злочини 1996 року, дозволивши переслідувати іноземних воєнних злочинців, які перебувають на території США, незалежно від громадянства жертв або злочинців. А вже у грудні 2023 року Сполучені Штати вперше висунули офіційні обвинувачення у воєнних злочинах проти чотирьох російських військовослужбовців, звинувачених у тортурах та нелюдському поводженні з американським громадянином під час окупації українських територій [16; 17].

З'ясувавши правову основу індивідуальної кримінальної відповідальності за воєнні злочини на універсальному рівні та в рамках держави Україна та деяких держав світу, варто розглянути сучасні проблеми притягнення до відповідальності за такі злочини та способи їх подолання.

Однією з ключових проблем у притягненні до відповідальності за воєнні злочини є політичні фактори, які можуть впливати на роботу міжнародних судових органів. Держави, що не визнають юрисдикцію Міжнародного кримінального суду (МКС), часто ухиляються від співпраці та ігнорують ордери на арешт своїх громадян. Наприклад, Росія не визнає юрисдикцію МКС і відмовилася виконати ордер на арешт Володимира Путіна, виданий у 2023 році за незаконну депортацію дітей з України.

Іншою проблемою є імунітет глав держав та високопосадовців, який традиційно захищав їх від судового переслідування. Хоча Римський статут передбачає відсутність імунітету для посадових осіб, на практиці багато країн не видають своїх лідерів до міжнародного правосуддя. Це підтверджує ситуація з Омаром аль-Баширом, колишнім президентом Судану, якого неодноразово відмовлялися екстрадувати навіть держави-учасниці МКС [18].

На нашу думку, актуальною є також проблема, з якою стикається Міжнародний кримінальний суд становить загрозу для свідків і потерпілих, зокрема через страх перед погрозами, спрямованими проти них. Така обставина перешкоджає доступу до важливої інформації, що заважає ретельному розслідуванню. Як результат – перешкода співпраці та ускладнення судовий процес.

Окремої уваги, на наш погляд, заслуговує проблема виконання судових рішень, адже навіть після винесення судових рішень їх виконання залишається викликом. Відсутність власних механізмів примусу у МКС означає, що

виконання його рішень залежить від співпраці держав-учасниць. Наприклад, у випадку Сербії екстрадиція Радована Караджича та Ратко Младича до Міжнародного трибуналу щодо колишньої Югославії стала можливою лише під тиском міжнародної спільноти. Крім того, світова спільнота має досягти єдиної універсальної угоди у рамках міжнародного права щодо механізму компенсації жертвам воєнних злочинів. Адже це ускладнює відновлення справедливості для постраждалих осіб та їхніх сімей.

Окремою проблемою є визнання універсального постійного міжнародного кримінального суду. США, Китай, Росія, Ізраїль та деякі інші країни не є учасниками Римського статуту, що обмежує можливості Суду у переслідуванні воєнних злочинів, скоєних громадянами цих держав [19]. Відсутність універсальної юрисдикції для міжнародного кримінального правосуддя призводить до ситуацій, коли злочинці залишаються безкарними, якщо вони не можуть бути засуджені у власних країнах.

На нашу думку, цікавий є підхід Є. Тітова в науковому дослідженні «Актуальні питання індивідуальної відповідальності у міжнародному праві», який відносить доповнювальний характер юрисдикції МКС до специфічних особливостей Суду [20, с. 20]. Водночас цей доповнювальний характер може розглядатися і як певний недолік, оскільки він покладає основну відповідальність за розслідування воєнних злочинів на національні судові органи. МКС у такому випадку відіграє роль останньої інстанції правосуддя, яка втручається лише за умови, що національні суди не виконують своїх зобов'язань (статті 12–14 Римського Статуту) [5]. Такий собі «номінальний лідер», виконання судових рішень якого, як вже було зазначено, залишається викликом.

Для вирішення таких проблем відчувається потреба міжнародних зусиль, дипломатичної роботи, посилення вже існуючих правових механізмів і збільшення підтримки МКС або часткове (чи повне) його реформування. Отже, аби підвищити ефективність відповідальності та переслідування за воєнні злочини в світі потрібні різнобічні підходи:

Створення більш ефективних механізмів виконання рішень МКС має стати одним із ключових напрямів вдосконалення міжнародного кримінального правосуддя. Запровадження жорстких санкцій проти держав, які відмовляються співпрацювати з Судом, може стати дієвим інструментом забезпечення правосуддя. Крім того, варто розглянути можливість створення незалежних міжнародних силовиків, які б займалися арештом осіб, що ухиляються від правосуддя.

С. Кравченко у своїй доповіді під час онлайн-конференції «Особливості підходів, орієнтованих на потерпілого, в судових процесах, пов'язаних із воєнними злочинами» зазначив, що «потрібно більше надавати пріоритет захисту потерпілих та свідків, забезпечуючи їхню безпеку та надаючи необхідну підтримку протягом усього судового процесу та заохочувати участь потерпілих у судових процесах, надаючи їм право голосу у пошуку справедливості та притягненні винних до відповідальності» [21]. Натомість К. В. Громовенко у своїй праці «Проблема притягнення до відповідальності за злочини проти людяності вчинені в Україні в міжнародному кримінальному суді» додає, що «потрібно вивчити механізми відшкодування шкоди та реабілітаційні програми для задоволення потреб жертв, визнання їхніх страждань та сприяння їхньому відновленню» [22, с. 270].

Узагальнюючи наведені думки, важливо підкреслити, що сучасне ефективне міжнародне правосуддя неможливе без переосмислення ролі потерпілих та їх захисту у цьому процесі. Лише системний підхід, який поєднує юридичні механізми притягнення до відповідальності разом з практичною турботою про людину, здатен забезпечити не лише покарання винних, а й справжнє відновлення довіри до МКС (та права загалом) як до інструменту захисту людської гідності та встановлення істини.

Варто розглянути також можливість створення національних компенсаційних програм, які б доповнювали міжнародні ініціативи. Наприклад, окремі держави можуть створювати спеціальні фонди для допомоги жертвам воєнних злочинів, використовуючи конфісковані активи осіб, засуджених за ці злочини, або міжнародні фінансові внески. При цьому закріпити на рівні статутів фондів, що ці фонди мають час від часу здійснювати ефективний та своєчасний бухгалтерський облік і оформлювати фінансову звітність. Та через дво- чи багатостороннє міжнародне співробітництво можна проводити аудити.

Для підвищення ефективності МКС необхідно розширити його юрисдикцію. Це дозволило б переслідувати осіб за воєнні злочини навіть у тих державах, які не є учасниками Римського статуту. Однак, реалізація цієї пропозиції стикається з низкою викликів, зокрема необхідністю досягнення міжнародного консенсусу та внесення відповідних змін до міжнародних договорів.

Альтернативним підходом є укладання універсальної міжнародної угоди, яка дозволяла б переслідувати воєнних злочинців у будь-якій країні, незалежно від їхнього громадянства чи місця скоєння злочину. Це могло б забезпечити більш універсальне застосування норм міжнародного кримінального права та зменшити можливості для уникнення відповідальності.

Висновки. Підсумовуючи наше дослідження, вважаємо за необхідне визначити наступні висновки щодо проблем, що існують в полі міжнародного кримінального права.

Індивідуальна кримінальна відповідальність за воєнні злочини є ключовим принципом сучасного міжнародного права, спрямованим на забезпечення справедливості та недопущення безкарності осіб, винних у найтяжчих

злочинах. Аналіз міжнародних та національних правових механізмів показав, що попри існування нормативно-правової бази, ефективне переслідування воєнних злочинців стикається з низкою викликів.

Серед основних проблем нами було визначено політичні перешкоди, відсутність універсальної юрисдикції, проблеми виконання судових рішень, а також недосконалість системи захисту потерпілих і свідків. Відмова окремих держав від визнання юрисдикції МКС та невиконання ордерів на арешт, як у випадку з Омаром аль-Баширом, свідчать про серйозні прогалини у механізмах забезпечення відповідальності.

Для вдосконалення міжнародного кримінального правосуддя автором було вказано про необхідність реформувати існуючі механізми розслідування, посилити санкції щодо держав, які відмовляються співпрацювати з міжнародними судовими інституціями, а також розширити юрисдикцію МКС. Також зазначено, що варто розширити юрисдикцію МКС на злочини, вчинені громадянами держав, які не є учасниками Римського статуту. Важливим є також створення ефективної системи компенсації жертвам воєнних злочинів через міжнародні та національні фонди, що мають бути фінансово прозорими та підлягати регулярному аудиту.

Подальший розвиток міжнародного кримінального правосуддя потребує комплексного підходу, що передбачає як правові, так і інституційні реформи, спрямовані на забезпечення невідворотності покарання за воєнні злочини та захисту прав потерпілих. Це дозволить зміцнити довіру до міжнародного права як ефективного інструменту захисту людської гідності та справедливості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Pella. V. "La criminalité collective des États et le droit pénal de l'avenir". *The American Journal of International Law*, Vol. 21, No. 1 (Jan., 1927), p. 262.
2. Lemkin. R. "Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress (Foundations of the Laws of War) (1944)". Lawbook Exchange, Ltd. June 4. 2008. p. 736.
3. Статут Нюрнберзького трибуналу, 1945. Закон Онлайн. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/140950___140950 (дата звернення: 05.03.2025).
4. Статут МТКЮ. LIGA 360. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU93375> (1993). Статут МТР (1994). Закон Онлайн. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/161108___525193 (дата звернення: 04.03.2025).
5. Римський статут Міжнародного кримінального суду, 1998. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text. (дата звернення: 07.03.2025).
6. Женевські конвенції, 1949. Офіційний сайт Омбудсмена України по правах людини. URL: <https://www.ombudsman.gov.ua/uk/zhenevski-konvenciyi-pro-zahist-zhertv-vijni-1949-roku>. (дата звернення: 05.03.2025).
7. Додатковий протокол I до Женевських конвенцій, 1949: офіц. текст Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text. Додатковий протокол II до Женевських конвенцій, 1977. LIGA 360. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU77004>. (дата звернення: 05.03.2025).
8. International Criminal Court. Judgments, Decisions and Orders. URL: https://www.icc-cpi.int/decisions?f%5B0%5D=decision_type_of_decision%3A783
9. Кримінальний кодекс України: офіц. сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 07.03.2025).
10. *Верховна Рада України* ратифікувала Римський статут Міжнародного кримінального суду та поправки до нього. Прес-служба Апарату ВР України, опублік. 21.08.2024, URL: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/252711.html> (дата звернення: 06.03.2025).
11. *Völkerstrafgesetzbuch (VStGB)*. Bundesministerium der Justiz. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/vstgb/BJNR225410002.html> (дата звернення: 06.03.2025).
12. German court finds Syrian colonel guilty of crimes against humanity. BBC World. URL: <https://www.bbc.com/news/world-europe-59949924> (дата звернення 09.03.2025).
13. German court hands down historic Syrian torture verdict. DW. URL: <https://www.dw.com/en/german-court-hands-down-historic-syrian-torture-verdict/a-56670243> (дата звернення 09.03.2025).
14. Code pénal: Version en vigueur au 06 mars 2025. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006070719/ (дата звернення: 06.03.2025).
15. War Crimes Act. 104th Congress of the House of Representatives: 2d Session. Report 104–698. 1996. URL: <https://www.congress.gov/104/crpt/hrpt698/CRPT-104hrpt698.pdf> (дата звернення: 09.03.2025).
16. H.R.3680 – War Crimes Act of 1996. CONGRESS.GOV. URL: <https://www.congress.gov/bill/104th-congress/house-bill/3680/text> (дата звернення: 09.03.2025).
17. Archives Four Russia-Affiliated Military Personnel Charged with War Crimes in Connection with Russia's Invasion of Ukraine. U.S. Department of Justice. URL: <https://www.justice.gov/archives/opa/pr/four-russia-affiliated-military-personnel-charged-war-crimes-connection-russias-invasion> (дата звернення: 09.03.2025).
18. Суд у ПАР заборонив президенту Судану залишити країну. BBC NEWS Україна. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2015/06/150614_bashir_icc_ko (дата звернення: 09.03.2025).
19. The States Parties to the Rome Statute. Official site of ICC. URL: <https://asp.icc-cpi.int/states-parties> (дата звернення: 09.03.2025).
20. Тітов Є. Б. Актуальні питання індивідуальної відповідальності у міжнародному кримінальному праві. *Право і Безпека*. 2009. № 1. С. 19-24. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pib_2009_1_5 (дата звернення: 10.03.2025).
21. Кравченко С. Нині актуалізувалося питання щодо захисту прав потерпілих у кримінальних провадженнях, пов'язаних із російською агресією. Судова влада України. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1302244/> (дата звернення: 07.03.2025).
22. К. В. Громошенко. Проблема притягнення до відповідальності за злочини проти людяності вчинені в Україні в міжнародному кримінальному суді. *Збірник наукових праць. Право та державне управління*. Випуск №3. 2023. С. 267-272.

СУЧАСНИЙ СТАН МІЖНАРОДНИХ КОНФЛІКТІВ ТА ЕФЕКТИВНІСТЬ ДІЯЛЬНОСТІ МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ: ОГЛЯД СУЧАСНОЇ ДИНАМІКИ МІЖНАРОДНИХ КОНФЛІКТІВ

THE CURRENT STATE OF INTERNATIONAL CONFLICTS AND THE EFFECTIVENESS OF INTERNATIONAL ORGANIZATIONS: A REVIEW OF THE MODERN DYNAMICS OF INTERNATIONAL CONFLICTS

Крамной С.С., аспірант кафедри
Європейського та міжнародного права

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

У статті здійснено комплексний аналіз сучасного стану міжнародних конфліктів, що мають суттєвий вплив на глобальну безпеку та міжнародні відносини. Особливу увагу приділено ізраїльсько-палестинському конфлікту, війні в Сирії та збройній агресії Росії проти України. Досліджено роль міжнародних організацій, зокрема Організації Об'єднаних Націй, Європейського Союзу та НАТО, у процесі врегулювання конфліктів та забезпечення стабільності в регіонах. У статті розглянуто основні підходи, що використовуються міжнародними організаціями, включаючи дипломатичне посередництво, санкційні механізми, миротворчі операції.

Проаналізовано фактори, що ускладнюють ефективність міжнародного врегулювання, серед яких відсутність консенсусу серед світових держав, геополітичні інтереси ключових гравців та обмеженість механізмів примусу до виконання міжнародних рішень. Зазначено, що, попри численні ініціативи ООН та інших організацій, досягнення стабільного миру залишається складним завданням.

Окрему увагу приділено питанню використання кібератак у збройних конфліктах, що стало новим викликом для міжнародної безпеки. На прикладі війни в Україні розглянуто роль кіберагресії у сучасних військових стратегіях та її вплив на критичну інфраструктуру держав. Підкреслено необхідність удосконалення міжнародних механізмів співпраці у сфері кібербезпеки, зокрема шляхом активної взаємодії з Європейським Союзом, НАТО та іншими міжнародними партнерами. Зроблено висновок про необхідність реформування механізмів міжнародної безпеки для підвищення їхньої ефективності у врегулюванні конфліктів. Запропоновано шляхи посилення міжнародної співпраці у боротьбі з кіберзагрозами та забезпеченні сталого миру у довгостроковій перспективі.

Ключові слова: міжнародні конфлікти, миротворчі місії, міжнародні організації, мирне врегулювання, ООН, ЄС, НАТО, кібербезпека.

The article presents a comprehensive analysis of the current state of international conflicts that significantly impact global security and international relations. Special attention is given to the Israeli-Palestinian conflict, the war in Syria, and Russia's armed aggression against Ukraine. The study examines the role of international organizations, particularly the United Nations, the European Union, and NATO, in conflict resolution processes and ensuring regional stability. The article explores the main approaches employed by international organizations, including diplomatic mediation, sanctions mechanisms, and peacekeeping operations.

The analysis highlights factors that hinder the effectiveness of international conflict resolution, such as the lack of consensus among global powers, the geopolitical interests of key actors, and the limited enforcement mechanisms for international decisions. It is noted that despite numerous initiatives by the UN and other organizations, achieving lasting peace remains a complex challenge.

Particular attention is given to the issue of cyberattacks in armed conflicts, which has emerged as a new challenge to international security. Using the example of the war in Ukraine, the study examines the role of cyber aggression in modern military strategies and its impact on the critical infrastructure of states. The necessity of improving international cooperation mechanisms in cybersecurity is emphasized, particularly through active engagement with the European Union, NATO, and other international partners. The article concludes with the necessity of reforming international security mechanisms to enhance their effectiveness in conflict resolution. It also proposes ways to strengthen international cooperation in combating cyber threats and ensuring sustainable peace in the long term.

Key words: international conflicts, peacekeeping missions, international organizations, peaceful settlement, UN, EU, NATO, cybersecurity.

Актуальність теми. Сучасні міжнародні конфлікти, що набувають складних і багатограних форм, спричиняють значні загрози глобальній безпеці та стабільності міжнародного порядку. Зокрема, конфлікти, що мають геополітичне значення, такі як ізраїльсько-палестинський та сирійський та війна в Україні, ставлять перед міжнародними організаціями нові виклики та потребують нових підходів до їх вирішення. Актуальність дослідження обумовлена необхідністю аналізу ефективності діяльності міжнародних структур у сучасних умовах, а також оцінки їх спроможностей у регулюванні міжнародних конфліктів.

Мета дослідження полягає в комплексному аналізі сучасного стану міжнародних конфліктів та ефективності діяльності міжнародних організацій у їх вирішенні.

Виклад основного матеріалу. Сучасні міжнародні конфлікти, що відзначаються складною динамікою та різноманітністю форм, продовжують становити серйозну загрозу глобальній безпеці. У цьому контексті важливу роль у їх вирішенні відіграють міжнародні організації, що використовують різноманітні інструменти, зокрема дипломатичні, економічні та миротворчі заходи. Проте ефективність діяльності міжнародних організацій у регулюванні конфліктів залишається предметом значних наукових дискусій. Зокрема, питання стосовно впливу глобальних

та регіональних структур на стабільність міжнародних відносин і їх здатність до попередження та врегулювання збройних конфліктів є надзвичайно актуальними в умовах геополітичних змін та нових викликів безпеки. У зв'язку з цим необхідно дослідити поточну ситуацію міжнародних конфліктів, аналізуючи як їх розвиток, так і ті конкретні заходи, що вживаються міжнародними організаціями для їх вирішення.

Так, Ізраїльсько-ХАМАСівський конфлікт є одним з найтриваліших і глибоко вкорінених геополітичних протистоянь, яке несе серйозні виклики для стабільності Близького Сходу та глобальної дипломатії. Його корені сягають початку 20 століття, коли на території Палестини зіткнулися національні прагнення євреїв та арабів, що призвело до створення держави Ізраїль у 1948 році та численних воєн і переговорних етапів. ХАМАС, заснований у 1987 році під час Першої інтифади, став основним гравцем конфлікту, пропагуючи палестинський націоналізм і боротьбу проти ізраїльської окупації [1, с. 25]. Попри численні дипломатичні ініціативи та спроби мирного врегулювання, досягнення стабільного миру залишається важким завданням через глибоку складність територіальних суперечок, національних ідентичностей та суперечливих прагнень до суверенітету.

Міжнародні організації, зокрема Організація Об'єднаних Націй, Європейський Союз та численні неурядові організації, відіграють значну роль у врегулюванні ізраїльсько-ХАМАСівського конфлікту, здійснюючи посередницьку діяльність та надаючи гуманітарну допомогу. ООН неодноразово закликала до досягнення двостороннього врегулювання, підкреслюючи необхідність повернення сторін до переговорного процесу. Однак відсутність консенсусу серед великих держав та складність геополітичної ситуації часто ускладнюють реалізацію цих ініціатив [1, с. 25]. Тому ізраїльсько-ХАМАСівський конфлікт залишається одним із найбільш складних і тривалих у сучасній історії.

У цьому контексті варто відзначити, що 27 травня 2021 року Рада ООН з прав людини ухвалила рішення доручити Комісії ООН провести розслідування порушень міжнародного гуманітарного права, а також ймовірних порушень і зловживань правами людини на окупованих палестинських територіях, зокрема в Східному Єрусалимі, та в Ізраїлі, що мали місце до і після 13 квітня 2021 року. Резолюція A/HRC/RES/S-30/1 також закликає комісію дослідити основні причини постійної напруги, нестабільності та затягування конфлікту, включаючи систематичну дискримінацію та репресії за національною, етнічною, расовою чи релігійною ознакою [2]. Комісії було надано доручення щорічно звітувати перед Радою з прав людини та Генеральною Асамблеєю, починаючи з червня 2022 року та вересня 2022 року відповідно.

Згідно з правовою позицією Незалежної міжнародної комісії ООН з розслідування ситуації на цих територіях, усі держави та міжнародні організації, зокрема Організація Об'єднаних Націй, мають відповідно до міжнародного права зобов'язання припинити незаконну присутність Ізраїлю на окупованих палестинських територіях [3]. Комісія підтвердила, що консультативний висновок Міжнародного Суду щодо правових наслідків політики Ізраїлю на цих територіях є авторитетним і недвозначним, оскільки він стверджує, що присутність Ізраїлю на окупованих землях є незаконною згідно з міжнародним правом. Своєю чергою, у своєму звіті до Генеральної Асамблеї у 2022 році Комісія підтвердила незаконність окупації відповідно до міжнародного права. Комісія також привітала історичний консультативний висновок Міжнародного Суду в рамках ООН. У звіті комісії чітко визначено зобов'язання Ізраїлю, третіх держав та ООН щодо припинення незаконної окупації [4].

Своєю чергою, Європейський Союз та неофіційний Рух неприєднання здійснили дві паралельні, але окремі спроби вирішення конфлікту. Рух неприєднання засудив військову кампанію Ізраїлю в секторі Газа, закликаючи до негайного припинення вогню та доставляння гуманітарної допомоги в регіон. Це питання стало одним із головних акцентів Кампальської декларації, яка містить 47 статей і була прийнята на 19-му саміті Руху неприєднання в Уганді, де участь брали 120 країн Глобального Півдня. У контексті цього саміту міністр закордонних справ Алжиру, Ахмед Аттаф, закликав членів Руху до єдності в голосуванні в Раді Безпеки ООН з метою припинення ізраїльської агресії та притягнення окупанта до відповідальності, щоб голос Глобального Півдня був почутий на міжнародній арені [5].

Одночасно Верховний представник ЄС із закордонних справ і політики безпеки, Жозеп Боррель, представив дорожню карту з десяти пунктів для вирішення конфлікту, яка містить підготовчий проєкт для обговорення на майбутній міжнародній мирній конференції. Цей проєкт передбачає залучення ключових гравців, таких як ЄС, США, Єгипет, Йорданія, Саудівська Аравія, Ліга арабських держав та ООН. Документ, який на момент публікації не був повністю оприлюднений, пропонує ідею відновлення Палестинської влади в Газі після війни за

допомогою фінансової та, за необхідності, військової підтримки міжнародної спільноти [5].

Станом на сьогодні, попри численні міжнародні ініціативи та дипломатичні зусилля, остаточне врегулювання ізраїльсько-палестинського конфлікту залишається недостижним. Порушення міжнародного гуманітарного права, а також загострення конфлікту, обумовлене політичними та геополітичними інтересами, суттєво ускладнюють досягнення мирного вирішення. Проте варто відзначити, що міжнародні організації, зокрема Організація Об'єднаних Націй, доклали значних зусиль для підтримки мирного процесу та сприяння припиненню конфлікту. Водночас відсутність консенсусу серед провідних акторів міжнародної арени та складність самого конфлікту продовжують перешкоджати досягненню тривалого мирного врегулювання. Таким чином, хоча вирішення конфлікту на цей момент не було досягнуто, важливість і значення зусиль міжнародних організацій у пошуках мирного вирішення цієї проблеми не потрібно знецінювати.

У контексті врегулювання конфлікту в Сирії, роль міжнародних організацій, зокрема ООН, у процесах врегулювання конфліктів є надзвичайно складною та багатогранною. ООН здійснює значний вплив на врегулювання конфлікту через реалізацію миротворчих місій, медіаційні зусилля, надання гуманітарної допомоги та програми зі зміцнення миру. Одна з головних переваг ООН полягає у здатності організації зменшувати рівень насильства, захищати цивільне населення та сприяти конструктивному діалогу між сторонами конфлікту через миротворчі операції та медіацію. Окрім того, гуманітарна допомога, надана ООН, стала важливим інструментом підтримки вразливих верств населення, що зазнали великих страждань від війни. Ініціативи зі зміцнення миру, що були реалізовані ООН, орієнтовані на усунення корінних причин конфлікту, сприяння процесу примирення та відновлення постраждалих громад у післяконфліктний період [6, с. 19].

Проте, попри значні зусилля, залишаються суттєві виклики, зокрема обмежені фінансові та людські ресурси, політичні обмеження, складні внутрішні динаміки та впливи ззовні. Крім того, виявлено прогалини в координації діяльності, механізмах реалізації мирних угод та припинення вогню, укладених під егідою ООН, а також в довгостроковій стабільності цих домовленостей.

В контексті українсько-російського конфлікту варто зазначити, що використання кібератак як у мирний час, так і під час збройних конфліктів стало невід'ємною складовою сучасних військових стратегій. Так, повномасштабне вторгнення росії в Україну в лютому 2022 року було супроводжене масштабними кібератаками, що є відображенням нової реальності ведення війни. Станом на 31 травня 2023 року було зафіксовано 1998 кібератак, здійснених 98 акторами, які вплинули на 23 сектори критичної інфраструктури в Україні, Росії та інших 49 країнах. Хоча технології самих атак не є новими, їхня кількість і націленість на критичну інфраструктуру викликають серйозну стурбованість [7, с. 6].

Пріоритетними напрямками для України залишаються підтримка міжнародних ініціатив, що відповідають національним інтересам, а також поглиблення співпраці з державами-членами Європейського Союзу та НАТО для зміцнення спроможностей у сфері кібербезпеки. Важливим елементом цієї стратегії є участь у заходах зі зміцнення довіри в кіберпросторі, які проводяться під егідою ОБСЄ та інших міжнародних організацій. Попри складні умови війни, Україна активно бере участь у міжнародному діалозі, підтримуючи взаємодію з Європейським Союзом, Сполученими Штатами та ключовими міжнародними організаціями, що сприяє посиленню глобальної кібербезпеки та формуванню спільних підходів до реагування на кіберзагрози [8, с. 74].

У цьому контексті, згідно з положеннями Стратегії зовнішньополітичної діяльності України, оптимальним

механізмом реалізації кібердипломатії визначено кібердіалог між Україною, Європейським Союзом, США та міжнародними організаціями.

Висновки. Діяльність міжнародних організацій у вирішенні аналізованих конфліктів, таких як ізраїльсько-палестинський, сирійський та українсько-російський, демонструє певні успіхи, зокрема в контексті гуманітарної допомоги та миротворчих місій. Однак, ефективність їхніх заходів залишається обмеженою через складність геополітичних ситуацій, відсутність консенсусу серед основних акторів міжнародної арени та складні внутрішні динаміки конфліктуючих сторін. Це свідчить про необхід-

ність удосконалення механізмів і підходів, що застосовуються міжнародними організаціями для досягнення стабільного миру.

Кібератаки, що стали невід'ємною частиною сучасних збройних конфліктів, зокрема у війні між росією та Україною, є новим і серйозним викликом для глобальної безпеки. Масштаб і цілеспрямованість таких атак на критичну інфраструктуру вимагають розробки нових міжнародних стратегій і підходів до кібербезпеки. Це питання є важливим напрямком для подальших досліджень, зокрема щодо посилення міжнародної співпраці для протидії кіберзагрозам і зміцнення кібербезпеки на глобальному рівні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ogochukwu N. Prospects for Peace: Exploring Diplomatic Initiatives and Challenges in the Israeli-Hamas Conflict. *International Journal of Advanced Academic Research*. 2024. Vol. 10, no. 8. P. 24–40.
2. Resolution adopted by the Human Rights Council on 27 May 2021. *United Nations*. URL: <https://docs.un.org/en/A/HRC/RES/S-30/1> (date of access: 26.03.2025).
3. Position Paper of the United Nations Independent International Commission of Inquiry on the Occupied Palestinian Territory, including East Jerusalem, and Israel. *United Nations*. 2024. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/hrbodies/hrcouncil/coiopt/2024-10-18-COI-position-paper_co-israel.pdf (date of access: 26.03.2025).
4. International law obligates UN, Member States and international organizations to end Israel's unlawful presence in Occupied Palestinian Territory, UN Commission says. *United Nations*. URL: <https://www.ohchr.org/en/press-releases/2024/10/international-law-obligates-un-member-states-and-international-organizations> (date of access: 27.03.2025).
5. The Israel-Gaza war and international diplomacy: multiple efforts, in random order. *Aspenia Online*. URL: <https://aspensiaonline.it/the-israel-gaza-war-and-international-diplomacy-multiple-efforts-in-random-order/> (date of access: 27.03.2025).
6. Harary D. Role of International Organizations in Conflict Resolution: A Case Study of the United Nations in Syria. *American Journal of International Relations*. 2024. Vol. 9, no. 3. P. 12–23.
7. Duguin S. Pavlova P. The role of cyber in the Russian war against Ukraine: its impact and the consequences for the future of armed conflict. Brussels: Policy Department, Directorate-General for External Policies, 2023. 47 p. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2023/702594/EXPO_BRI\(2023\)702594_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2023/702594/EXPO_BRI(2023)702594_EN.pdf) (date of access: 27.03.2025).
8. Поляков О. М. Кібердипломатія як важливий напрямок міжнародно-правового співробітництва в умовах режиму воєнного стану. *New Ukrainian law*. 2025. № 6. С. 70–76. URL: <https://doi.org/10.51989/nul.2024.6.10> (дата звернення: 27.03.2025).

ПРИНЦИПИ НОРМОПРОЄКТУВАННЯ У КОНТЕКСТІ АДАПТАЦІЇ ДО ПРАВА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

PRINCIPLES OF LEGISLATIVE DRAFTING IN THE CONTEXT OF ADAPTATION TO THE EUROPEAN UNION LAW

Ніколенко Л.М., д.ю.н., професор,
провідний науковий співробітник відділу
господарсько-правових досліджень проблем економічної безпеки

*Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень імені В.К. Мамутова
Національної академії наук України»*

Стаття присвячена дослідженню принципів нормопроєктування у контексті адаптації національного законодавства України до права Європейського Союзу. Умови євроінтеграції вимагають не лише формальної гармонізації правових норм, але й удосконалення підходів до процесу створення та імплементації законодавства. Підкреслено, що нормопроєктування, як ключовий інструмент правотворчості, має враховувати як традиційні принципи, так і нові виклики, пов'язані з інтеграцією в європейський правовий простір.

У статті розглядаються фундаментальні принципи нормопроєктування, такі як верховенство права ЄС, законність, пряма дія норм, прозорість, пропорційність, системність, правова визначеність, субсидіарність, прогнозованість, доступність, гнучкість та адаптивність. Особливу увагу приділено специфіці їх застосування в умовах України, де процес гармонізації ускладнюється внутрішніми проблемами, такими як економічна нестабільність, політична турбулентність та соціальна вразливість населення.

Розглянуто принципи нормопроєктування, які є особливо актуальними для українського контексту: міжкультурна адаптивність, цифрова інтегративність, науковість, прогресивна імплементація, екологічна проактивність, антикризове нормопроєктування, соціальна компенсація та антиципація супротиву. Ці принципи спрямовані на підвищення якості гармонізації, забезпечення сталості правового поля та мінімізації опору реформам. Особливо підкреслюється важливість поступової імплементації європейських норм, врахування національних особливостей та забезпечення соціальної прийнятності змін. У контексті глобальних викликів, таких як економічні кризи та кліматичні зміни, акцент робиться на створенні «кризостійких» норм, які можуть адаптуватися до стресових ситуацій. Зроблено висновок, що адаптація законодавства до права ЄС потребує комплексного підходу, який поєднує юридичну техніку з інституційними та соціальними механізмами. Визначено, що ефективне нормопроєктування стане ключовим фактором на шляху інтеграції України до ЄС, сприятиме посиленню правової системи та забезпеченню дотримання європейських стандартів у всіх сферах суспільного життя.

Ключові слова: нормопроєктування, адаптація, принципи, Європейський Союз, законодавство, гармонізація, право.

The article is devoted to the study of the principles of legislative drafting in the context of the adaptation of the national legislation of Ukraine to the law of the European Union. The conditions of European integration require not only the formal harmonization of legal norms, but also the improvement of approaches to the process of creating and implementing legislation. It is emphasized that legislative drafting, as a key instrument of lawmaking, must take into account both traditional principles and new challenges associated with integration into the European legal space.

The article examines the fundamental principles of legislative drafting, such as the rule of EU law, legality, direct effect of norms, transparency, proportionality, systematicity, legal certainty, subsidiarity, predictability, accessibility, flexibility and adaptability. Particular attention is paid to the specifics of their application in the conditions of Ukraine, where the harmonization process is complicated by internal problems, such as economic instability, political turbulence and social vulnerability of the population.

The principles of legislative drafting that are particularly relevant for the Ukrainian context are considered: intercultural adaptability, digital integrativity, scientificity, progressive implementation, environmental proactivity, anti-crisis legislative drafting, social compensation and anticipation of resistance. These principles are aimed at improving the quality of harmonization, ensuring the stability of the legal field and minimizing resistance to reforms. The importance of the gradual implementation of European norms, taking into account national characteristics and ensuring social acceptability of changes is particularly emphasized. In the context of global challenges, such as economic crises and climate change, the emphasis is on creating "crisis-resistant" norms that can adapt to stressful situations. It is concluded that the adaptation of legislation to EU law requires a comprehensive approach that combines legal techniques with institutional and social mechanisms. It is determined that effective regulatory drafting will become a key factor on the path of Ukraine's integration into the EU, will contribute to strengthening the legal system and ensuring compliance with European standards in all spheres of public life.

Key words: legislative drafting, adaptation, principles, European Union, legislation, harmonization, law.

Постановка проблеми. Україна активно рухається шляхом інтеграції з Європейським Союзом (далі – ЄС), про що свідчить підписання Угоди про асоціацію (2014 рік) та отримання статусу кандидата на членство в ЄС (2022 рік). Ці кроки стали вагомими віхами на шляху до євроінтеграції, відкривши нові можливості для політичного, економічного та правового зближення України з державами-членами ЄС. Адаптація національного законодавства до права ЄС є одним із ключових етапів на шляху євроінтеграції. Цей процес вимагає не лише формального перенесення правових норм ЄС у національне законодавство, але й їхньої практичної імплементації з урахуванням національних особливостей правової системи України. Відповідно, гармонізація законодавства має супроводжуватися інституційними реформами, вдосконаленням правозастосовної практики та підвищенням якості нормопроєктування. Нормопроєктування, тобто процес створення правових норм, має відповідати стандартам і принципам ЄС. Принципи нормопроєктування

спрямовані на те, щоб закони були не лише прийняті, але й ефективно реалізовані. Адаптація до права ЄС передбачає не лише формальне перенесення норм, а й їхню практичну імплементацію.

Окрему роль у процесі адаптації законодавства відіграє судова практика як на національному рівні, так і на рівні ЄС. Врахування рішень Європейського суду з прав людини та Суду ЄС сприяє розвитку національної судової практики відповідно до європейських стандартів. Крім того, ефективне нормопроєктування передбачає створення механізмів для моніторингу та оцінки імплементації законів, а також можливості їхнього перегляду та вдосконалення на основі правозастосовної практики.

Отже, **метою статті** є дослідження принципів нормопроєктування у контексті адаптації до права ЄС, аналіз викликів, що виникають у цьому процесі, та пошук шляхів їхнього подолання.

Виклад основного матеріалу. Нормопроєктування як процес створення нормативно-правових актів базується

на низці фундаментальних принципів, які забезпечують їхню якість, ефективність і відповідність потребам суспільства. Традиційно процес нормопроєктування базується на таких основних принципах, як:

- верховенства права ЄС: відповідно до рішень Суду ЄС, право ЄС має пріоритет над національним правом держав-членів, національне законодавство має відповідати нормам і принципам, встановленим у договорах ЄС, директивах та регламентах [1, с. 118–121]. Верховенство права ЄС було закріплено в основоположних рішеннях Суду ЄС, зокрема у справах *Costa v. ENEL* (1964) та *Simmenthal* (1978), де наголошувалося, що держави-члени не можуть посылатися на внутрішнє законодавство для виправдання невиконання зобов'язань, що випливають із права ЄС. Верховенство права ЄС сприяє створенню єдиного правового поля для всіх країн-учасниць. Це важливо для забезпечення свободи руху товарів, послуг, капіталу та людей. Суди України та інших країн, які прагнуть до інтеграції з ЄС, повинні враховувати інтерпретації Суду ЄС при прийнятті рішень. Це стосується не лише питань, прямо регульованих актами ЄС, але й ситуацій, де національне законодавство може суперечити принципам ЄС;

- законності: у контексті адаптації до права ЄС, передбачається не тільки, що всі нормативно-правові акти повинні відповідати Конституції як основному закону держави, міжнародним договорам, ратифікованим державою, а також те, що норми мають узгоджуватися з *acquis communautaire* – сукупністю правових актів ЄС, включаючи директиви, регламенти та судову практику. Наприклад, розробка національного закону про захист персональних даних має враховувати не лише внутрішні конституційні норми, але й Загальний регламент про захист даних (GDPR). Законність у контексті євроінтеграції також передбачає дотримання ієрархічності правових норм. Це означає, що акти нижчого рівня (наприклад, підзаконні нормативно-правові акти) не можуть суперечити актам вищого рівня, зокрема законам України, міжнародним договорам та праву ЄС, яке після імплементації набуває обов'язкової сили на національному рівні. Крім того, принцип законності вимагає ефективного механізму правового захисту та судового контролю за дотриманням норм законодавства. Важливу роль у цьому відіграють як національні суди, так і практика Європейського суду з прав людини та Суду ЄС, яка має бути врахована при винесенні рішень національними органами правосуддя. Зокрема, рішення Суду ЄС щодо права на справедливий суд стають орієнтиром для української судової практики та законодавчих ініціатив;

- прямої дії: директиви та регламенти ЄС мають пряму дію в правових системах держав-членів. Це передбачає необхідність врахування норм права ЄС під час створення національних актів. Для того щоб норма права ЄС могла мати пряму дію, вона повинна бути однозначною, чіткою і не допускати різних тлумачень. Наприклад, положення регламентів ЄС, які мають загальнообов'язковий характер, автоматично застосовуються у всіх країнах-членах. У разі колізії між національним і європейським правом застосовується норма права ЄС;

- справедливості: закони повинні бути справедливими і враховувати інтереси всіх сторін, які підпадають під їхню дію. У процесі адаптації до права ЄС цей принцип передбачає, що нові норми не повинні дискримінувати окремі групи населення або підприємств. Наприклад, при впровадженні екологічних стандартів необхідно враховувати можливості малого бізнесу та домогосподарств. У контексті адаптації до права ЄС цей принцип набуває особливого значення, оскільки вимагає не лише формальної гармонізації законодавства, але й врахування специфічних умов українського суспільства, зокрема соціально-економічних, культурних та регіональних особливостей;

- прозорості: у нормопроєктуванні цей принцип передбачає відкритість процесу розробки нормативних

актів для суспільства та зацікавлених сторін, в тому числі, публікацію проєктів законів, проведення громадських консультацій і забезпечення доступу до інформації про цілі та наслідки нових норм. У демократичних системах прозорість сприяє легітимності законодавства, адже громадяни мають можливість висловити свою думку чи внести пропозиції. Наприклад, у країнах ЄС широко застосовуються онлайн-платформи для консультацій, де кожен може ознайомитися з проєктами та долучитися до їхнього обговорення. Для України це означає необхідність вдосконалення механізмів залучення громадськості, щоб уникнути сприйняття адаптаційних норм як «нав'язаних згорі», як це відбулося, наприклад, зі скасуванням Господарського кодексу України;

- пропорційності: норми, що приймаються, мають бути адекватними та не перевищувати необхідний рівень для досягнення мети [2, с. 90–91]. У процесі адаптації до права ЄС здійснюється подвійний контроль пропорційності, тобто нормативний акт має відповідати принципу пропорційності як з точки зору права ЄС, так і національного права. Крім того, важливо забезпечити пропорційність на рівні центральних органів влади та місцевого самоврядування;

- системності: вимагає, щоб нові норми логічно відповідали існуючій структурі законодавства, не створюючи колізій чи прогалин. Це особливо важливо в процесі адаптації до права ЄС, де національні норми повинні гармонізуватися не лише між собою, але й із наднаціональними актами. Наприклад, при імплементації правових актів пов'язаних з відновлюваними джерелами енергії необхідно одночасно враховувати зміни до законів про енергетику, екологію та земельні відносини, щоб забезпечити цілісність регулювання [3]. Системність також передбачає єдність термінології та уникнення дублювання норм;

- правової визначеності: норми мають бути чіткими, зрозумілими та передбачуваними для всіх суб'єктів права [4, с. 171–172]. Це зобов'язує законодавця забезпечувати узгодженість термінології та системність нормативної бази [5, с. 171–172]. Для України, яка перебуває на шляху інтеграції до ЄС, правова визначеність є не лише вимогою гармонізації законодавства, але й інструментом подолання внутрішніх проблем, таких як правова нестабільність, колізії норм і низька довіра до правової системи;

- субсидіарності: регулювання певних питань має здійснюватися на тому рівні (національному або європейському), де це є найбільш ефективним. Наприклад, у сфері транскордонних питань (наприклад, боротьба з організованою злочинністю або регулювання міграційних потоків) європейський рівень є більш ефективним, оскільки національні заходи можуть бути недостатніми. У той же час у сфері освіти або охорони здоров'я більш доцільним є національне або регіональне регулювання;

- прогнозованості: означає, що наслідки дії закону мають бути передбачуваними, а сам закон – чітким і зрозумілим. У процесі адаптації до права ЄС це особливо актуально, оскільки багато європейських норм мають рамковий характер і потребують деталізації на національному рівні. Наприклад, Директива про права споживачів визначає загальні принципи, але конкретні механізми їх реалізації залежать від національного законодавця [6]. Прогнозованість також включає оцінку економічних, соціальних і правових наслідків норм, що часто оформлюється у вигляді регуляторного аналізу впливу. Принцип прогнозованості в Україні має забезпечити, щоб адаптація до права ЄС не призводила до правового хаосу чи соціального напруження. Це вимагає чітких і зрозумілих норм, якісного аналізу їхнього впливу, врахування ризиків і поступового впровадження. У сучасних умовах прогнозованість також означає підготовку до непередбачуваних обставин, що робить цей принцип ключовим для «кризостійкого» законодавства та успішної інтеграції в ЄС;

– доступності і зрозумілості: нормативні акти мають бути сформульовані так, щоб їх могли зрозуміти не лише юристи, але й пересічні громадяни чи суб'єкти господарювання, на яких вони поширюються. Слід визнати, що значна частина населення України не має базових правових знань, що ускладнює сприйняття навіть спрощених норм. Це вимагає не лише спрощення текстів, але й ширшої просвітницької роботи. У праві ЄС це питання вирішується через чіткі пояснювальні записки та переклади на всі офіційні мови Союзу. Для України це означає необхідність спрощення юридичної мови, уникнення надмірної бюрократичності та забезпечення доступу до перекладів ключових норм ЄС українською мовою. У контексті інклюзії цей принцип означає забезпечення того, щоб нормативні акти були зрозумілими та доступними для всіх груп населення, включаючи вразливі категорії, такі як люди з інвалідністю. Тому принцип доступності та зрозумілості в Україні має включати адаптацію форматів (аудіо, шрифт Брайля, жестова мова), мовну підтримку меншин, залучення вразливих груп до нормопроєктування та просвітницькі кампанії. Це не лише забезпечить відповідність стандартам ЄС, але й зробить правову систему ближчою до людей, що є ключовим для успішної євроінтеграції в умовах сучасних викликів;

– гнучкості і адаптивності: необхідність врахування цього принципу пов'язано зі швидкими змінами у сучасному світі – технологічними, економічними, соціальними. Норми повинні бути достатньо гнучкими, щоб не втрачати актуальність у короткий термін. У контексті ЄС це проявляється у використанні директив, які задають цілі, але залишають державам свободу у виборі засобів їх досягнення. Наприклад, Директива про електронну комерцію дозволяє країнам самостійно визначати, як регулювати платформи на кшталт Amazon чи eBay, зберігаючи при цьому єдині стандарти захисту користувачів [7]. Гнучкість також означає можливість оперативного внесення змін у разі виявлення недоліків.

Однак у контексті адаптації до права ЄС цих принципів недостатньо. Необхідно враховувати специфіку європейського правового простору та виявляти нові принципи, які допоможуть підвищити якість гармонізації. На основі аналізу сучасних тенденцій у праві ЄС та практик адаптації національних систем, пропонуємо виділити наступні принципи нормопроєктування, які ще не були системно досліджені, але заслуговують на увагу:

– принцип міжкультурної адаптивності: право ЄС формується в контексті європейської культурної спільноти, яка має свої традиції, цінності та правові звичаї. Україна, будучи країною з власною культурною та історичною ідентичністю, потребує адаптації європейських норм до локальних умов. Цей принцип передбачає: врахування національних традицій та суспільних очікувань, збереження балансу між європейськими стандартами та локальними потребами, впровадження механізмів, які забезпечують «м'яке» впровадження нових норм;

– принцип цифрової інтегративності: у контексті цифровізації економіки та управління в ЄС (наприклад, стратегія Digital Single Market), національні норми повинні передбачати інтеграцію з цифровими платформами ЄС, такими як єдині бази даних, системи електронного врядування чи моніторингу. Це означає, що нормопроєктування має враховувати не лише текстуальну гармонізацію, але й технічну сумісність із цифровими інструментами ЄС. Цифрова інтеграція передбачає: розробку норм, які враховують можливості цифрових технологій, забезпечення сумісності законодавства з цифровими платформами та інструментами, впровадження механізмів захисту даних та кібербезпеки, а також активне використання штучного інтелекту;

– принцип науковості: розробка норм має базуватися на ґрунтовних дослідженнях, аналізі даних і прогнозуванні

результатів їхньої дії. Науковість передбачає використання експертних висновків, статистики, соціологічних опитувань і порівняльного правового аналізу. У контексті права ЄС цей принцип набуває особливого значення, адже багато норм базуються на складних технічних стандартах чи економічних моделях. Наприклад, впровадження стандартів викидів CO₂ для автомобілів вимагає не лише юридичного формулювання, але й розуміння технологічних і екологічних аспектів. Науковість також допомагає уникнути популістських рішень, які можуть бути популярними, але неефективними на практиці;

– принцип прогресивної імплементації: право ЄС часто є передовим і встановлює високі стандарти, які можуть бути складними для швидкого впровадження в українському контексті. Прогресивна імплементація полягає у поступовому впровадженні європейських норм з урахуванням економічних, політичних та інституційних обмежень. Цей принцип передбачає: розробку пілотних проєктів для тестування нових норм, введення перехідних періодів для адаптації, моніторинг результатів імплементації з метою коригування тощо. Цей принцип особливо важливий для України, яка перебуває у стані активної трансформації своєї правової системи на фоні складних умов: повномасштабного воєнного конфлікту, економічних проблем та нестабільності інституцій. Крім того, в умовах постійної політичної турбулентності, що впливає на реалізацію законодавчих реформ в Україні, прогресивна імплементація дозволить: уникнути різких змін, які можуть бути заблоковані політичними силами, забезпечити стабільність правового поля навіть у разі зміни влади, надати час для формування ширшої політичної підтримки реформ;

– принцип екологічної проактивності: з огляду на амбітні цілі Європейського зеленого курсу (European Green Deal), національні норми повинні не просто відповідати екологічним стандартам ЄС, а й передбачати проактивні заходи, які випереджають мінімальні вимоги. Наприклад, включення стимулів для «зелених» технологій чи прогнозування впливу норм на кліматичні показники ще на етапі розробки. В умовах України цей принцип набуває особливого значення через складну екологічну ситуацію, спричинену індустріальною спадщиною, війною та обмеженими ресурсами. Екологічна проактивність має виходити за межі суто екологічного законодавства і пронизувати інші сфери – енергетику, транспорт, сільське господарство, промисловість. Наприклад, у транспортному секторі замість простого впровадження стандартів викидів Euro 6 (Регламент № 715/2007) доцільно стимулювати перехід на електромобілі через податкові пільги та розбудову інфраструктури зарядних станцій; у сільському господарстві можна передбачити підтримку органічного землеробства ще до повного виконання Директиви 91/676/ЄС про нітрати, що зменшить забруднення вод. Тобто, виникає необхідність міжсекторальної координації, якої в Україні часто бракує через фрагментарність державного управління;

– принцип антикризового нормопроєктування: на фоні глобальних викликів, таких як воєнний стан, економічні кризи та кліматичні зміни, виникає потреба у розробці норм, які будуть стійкими до стресових ситуацій. Антикризове нормопроєктування передбачає розробку законів з урахуванням потенційних кризових сценаріїв, включення механізмів автоматичного адаптування законодавства до надзвичайних ситуацій, забезпечення можливості швидкої модифікації норм у разі кризи. У контексті України цей принцип набуває особливої актуальності через комплексність кризових явищ, які вимагають системного підходу до нормотворчості;

– принцип соціальної компенсації: передбачає, що нові нормативно-правові акти, які впроваджуються в рамках гармонізації з правом ЄС і підвищують вимоги до громадян [8, с. 40–46], бізнесу чи інших суб'єктів, повинні

супроводжуватися механізмами підтримки для тих, хто зазнає тимчасових втрат чи труднощів через ці зміни. Цей принцип є новим і особливо актуальним для України, де економічна нестабільність, низький рівень доходів і соціальна вразливість значної частини населення можуть спричинити опір реформам, якщо їх впровадження не враховує соціальних наслідків. Реалізація принципу соціальної компенсації в Україні має враховувати національні особливості, такі як обмежені бюджетні ресурси, високий рівень тіньової економіки та низька довіра до держави. Тому, цей принцип потребує комплексного підходу – від фінансових стимулів до інформаційної підтримки й поступовості. Його успішна реалізація може стати прикладом для інших країн із перехідною економікою, демонструючи, як гармонізація з ЄС може бути вигідною для всіх верств суспільства;

– принцип антиципації супротиву: адаптація до права ЄС часто стикається з опором – як на рівні суспільства, так і на рівні окремих інституцій. Нові норми повинні передбачати механізми мінімізації такого супротиву: від інформаційних кампаній до поступового впровадження змін. Цей принцип вимагає від нормопроектувальників не лише юридичних, але й соціально-психологічних компетенцій. Унікальність українського контексту – поєднання пострадянської спадщини, війни та прагнення до європейської інтеграції – робить цей принцип особливо актуальним. Завдяки аналізу джерел супротиву, поступовості, інформаційній підтримці, фінансовим стимулам Україна

може не лише адаптувати норми ЄС, але й зробити цей процес соціально прийнятним і економічно вигідним. Це не просто інструмент нормопроекткування, а стратегія побудови довіри між державою та суспільством у процесі європейської інтеграції.

Висновки. Процес адаптації національного законодавства України до права ЄС є складним і багатограним завданням, що потребує врахування як фундаментальних принципів нормопроекткування, так і нових викликів, обумовлених специфікою європейського правового простору та сучасних глобальних тенденцій. Аналіз основних принципів нормопроекткування свідчить про їх важливість для забезпечення якості та ефективності національних правових актів у контексті євроінтеграції. Водночас для успішної імплементації норм ЄС, в умовах з якими стикається Україна у теперішній час, необхідно враховувати принципи, які будуть сприяти не лише гармонізації національного законодавства з правом ЄС, але й підвищенню його ефективності, передбачуваності та адаптивності до умов українського суспільства. Таким чином, адаптація законодавства до права ЄС потребує комплексного підходу, який поєднує юридичну техніку з інституційними та соціальними механізмами, забезпечуючи сталість і результативність реформ. Ефективне нормопроекткування стане ключовим фактором на шляху інтеграції України до ЄС, сприятиме посиленню правової системи та забезпеченню дотримання європейських стандартів у всіх сферах суспільного життя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ніколенко Л.М. Верховенство права як основоположний принцип права та економіки: *Актуальні проблеми господарського права і господарського процесу*: Матеріали круглого столу (м. Київ, 9 листопада 2018 р.) К. : Видавництво Ліра-К, 2018. С. 118-121.
2. Нормотворча діяльність: навчальний посібник / кол. авторів; за ред. В.В. Шишка. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2024. 400 с.
3. Директива Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2018/2001 від 11 грудня 2018 року про стимулювання використання енергії з відновлюваних джерел (нова редакція). *Офіційний сайт Верховної Ради України. Законодавство*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_039-18#Text
4. Hartley T. C. The Foundations of European Union Law (8th ed.). Oxford University Press, 2017. 503 p.
5. Ніколенко Л.М. Застосування оціночних понять у господарському процесуальному законодавстві: *Шістнадцять осінніх юридичних читань*: матеріали Міжнар. наук. конф. (Хмельницький, 20-21 жовтня 2017 року). Хмельницький. 2017. С. 171-172.
6. Директива Європейського Парламенту і Ради 2011/83/ЄС від 25 жовтня 2011 року про права споживачів, про внесення змін до Директиви Ради 93/13/ЄЕС та Директиви Європейського Парламенту і Ради 1999/44/ЄС, а також про скасування Директиви Ради 85/577/ЄЕС і Директиви Європейського Парламенту і Ради 97/7/ЄС. *Офіційний сайт Верховної Ради України. Законодавство*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_023-11#Text
7. Директива Європейського парламенту та Ради «Про деякі правові аспекти інформаційних послуг, зокрема, електронної комерції, на внутрішньому ринку» («Директива про електронну комерцію») 2000/31/ЄС від 8 червня 2000 року. *Офіційний сайт Верховної Ради України. Законодавство*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_224#Text
8. Орловська І. Г. Європейський стовп соціальних прав як орієнтир соціальної політики України в умовах європейського вектора розвитку. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. № 4. Ч. 2. С. 40-46.

ЕФЕКТИВНІСТЬ ПОВНОВАЖЕНЬ ВЕРХОВНОГО ПРЕДСТАВНИКА ЄС З ПИТАНЬ ЗАКОРДОННИХ СПРАВ І ПОЛІТИКИ БЕЗПЕКИ У СФЕРІ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ

THE EFFECTIVENESS OF THE POWERS OF THE HIGH REPRESENTATIVE OF THE EU FOR FOREIGN AFFAIRS AND SECURITY POLICY IN THE FIELD OF FOREIGN POLICY

Романюк В.А., к.ю.н., доцент,

доцент кафедри міжнародного та європейського права

Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова

Кірик А.Ю., д.філос.,

доцент кафедри міжнародного та європейського права

Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова

Стаття присвячена комплексному аналізу ефективності повноважень Верховного представника Європейського Союзу з питань закордонних справ і політики безпеки в контексті сучасних міжнародних викликів. Здійснено дослідження інституційних, правових та політичних факторів, що впливають на реалізацію цих повноважень, зокрема впливу міжурядового характеру процесу прийняття рішень у сфері Спільної зовнішньої політики і політики безпеки (СЗППБ), розбіжностей у зовнішньополітичних пріоритетах держав-членів ЄС та інституційних обмежень функціонування Європейської служби зовнішньополітичної діяльності (ЄСЗД).

Проаналізовано еволюцію інституту Верховного представника ЄС від моменту його запровадження Амстердамським договором 1997 року до розширення повноважень у Лісабонському договорі 2009 року. Окрему увагу приділено потрійній ролі Верховного представника, що поєднує функції віце-президента Європейської комісії, голови Ради із закордонних справ та керівника ЄСЗД, а також наслідкам цього інституційного поєднання для координації зовнішньої політики ЄС.

Здійснено огляд діяльності осіб, які обіймали цю посаду після набуття чинності Лісабонським договором, зокрема Хав'єра Солани, Кетрін Ештон, Федеріки Могеріні, Жозепа Борреля та Каю Каллас, що дозволило оцінити досягнення та проблеми реалізації їхніх повноважень. На основі аналізу практики діяльності Верховних представників виокремлено успішні кейси (переговори щодо ядерної програми Ірану, діалог між Сербією та Косово) та висвітлено ключові проблемні аспекти, що перешкоджають ефективному виконанню повноважень Верховного представника (складність координації між Європейською радою, Радою ЄС та Європейською комісією, інституційні обмеження ЄСЗД, необхідність узгодження рішень із державами-членами).

У статті висвітлено перспективи вдосконалення механізму зовнішньої політики ЄС через можливі реформи статусу Верховного представника, зокрема розширення його автономії у прийнятті рішень, підвищення ролі ЄСЗД у стратегічному плануванні та підвищення ефективності координації зовнішньополітичних дій між інституціями ЄС.

Ключові слова: Європейський Союз, Верховний представник ЄС, зовнішня політика, Спільна зовнішня політика і політика безпеки, Європейська служба зовнішньої дії, Лісабонський договір.

The article is devoted to a comprehensive analysis of the effectiveness of the powers of the High Representative of the European Union for Foreign Affairs and Security Policy in the context of current international challenges. The author examines the institutional, legal and political factors affecting the exercise of these powers, in particular, the impact of the intergovernmental nature of the decision-making process in the Common Foreign and Security Policy (CFSP), differences in the foreign policy priorities of the EU Member States and institutional limitations of the European External Action Service (EEAS).

The author analyzes the evolution of the institution of the EU High Representative from the moment of its introduction by the Treaty of Amsterdam in 1997 to the expansion of powers in the Lisbon Treaty in 2009. Particular attention is paid to the triple role of the High Representative, which combines the functions of Vice-President of the European Commission, President of the Foreign Affairs Council and Head of the EEAS, as well as the implications of this institutional combination for the coordination of EU foreign policy.

The author reviews the activities of the persons who held this position after the entry into force of the Lisbon Treaty, in particular, Javier Solana, Catherine Ashton, Federica Mogherini, Josep Borrell and Kaja Kallas, which allowed to assess the achievements and problems of exercising their powers. Based on the analysis of the High Representatives' practice, the author identifies successful cases (negotiations on Iran's nuclear program, dialogue between Serbia and Kosovo) and highlights the key issues that impede the effective exercise of the High Representative's powers (complexity of coordination between the European Council, the Council of the EU and the European Commission, institutional limitations of the EEAS, the need to coordinate decisions with the Member States).

The article highlights the prospects for improving the EU's foreign policy mechanism through possible reforms of the High Representative's status, in particular, expanding his autonomy in decision-making, enhancing the role of the EEAS in strategic planning, and improving the efficiency of coordination of foreign policy actions between the EU institutions.

Key words: European Union, EU High Representative, foreign policy, Common Foreign and Security Policy, European External Action Service, Lisbon Treaty.

Постановка проблеми. У сучасній системі міжнародних відносин Європейський Союз прагне посилити свою роль як глобального актора, що вимагає розвитку ефективних інституційних механізмів для реалізації зовнішньополітичних цілей організації. Інститут Верховного представника ЄС з питань закордонних справ і політики безпеки (далі – Верховний представник) посідає центральне місце в цій системі, забезпечуючи координацію зовнішньополітичних дій держав-членів та представництво ЄС на міжнародній арені. Проте, незважаючи на розширення повноважень Верховного представника після набуття чинності Лісабонським договором, ефективність реалізації цих повноважень залишається дискусійним питанням. Міжуря-

довий характер процесу прийняття рішень у сфері Спільної зовнішньої політики і політики безпеки (далі – СЗППБ), розбіжності у зовнішньополітичних пріоритетах держав-членів, а також інституційні обмеження функціонування Європейської служби зовнішньополітичної діяльності (далі – ЄСЗД) – усе це створює суттєві перешкоди для ефективної реалізації повноважень Верховного представника. Дослідження цих викликів та пошук шляхів їх подолання є актуальним завданням як для теоретичного осмислення інституційної еволюції ЄС, так і для практичного вдосконалення механізмів зовнішньополітичної діяльності Союзу.

Мета дослідження. Метою дослідження є комплексний аналіз ефективності повноважень Верховного

представника ЄС з питань закордонних справ і політики безпеки у зовнішній сфері, визначення інституційних, правових та політичних чинників, що впливають на реалізацію цих повноважень, а також розробка рекомендацій щодо підвищення ефективності функціонування цього інституту в контексті сучасних викликів у міжнародних відносинах.

Стан опрацювання проблематики. Рівень наукових розробок теми ефективності повноважень Верховного представника ЄС є недостатнім, особливо в контексті динамічних змін міжнародного середовища та необхідності адаптації зовнішньополітичного механізму ЄС до нових викликів. Правові аспекти становлення та розвитку інституту Верховного представника досліджували такі науковці, як О. Вишняков, Є. Горюнова, О. Гладенко, І. Конончук, М. Микієвич, М. Саракуца, Ю. Слюсаренко, Є. Тітов, О. Турченко, Т. Шинкаренко, І. Яковюк.

Виклад основного матеріалу. Еволюція посади Верховного представника пройшла значний шлях від її запровадження в Амстердамському договорі 1997 року до суттєвого розширення повноважень у Лісабонському договорі 2009 року.

Амстердамський договір, підписаний 2 жовтня 1997 року та набрав чинності 1 травня 1999 року, вперше ввів посаду Верховного представника ЄС з питань спільної зовнішньої політики та політики безпеки. Ця посада поєднувалася з роллю Генерального секретаря Ради Європейського Союзу, що мало на меті посилити координацію та ефективність зовнішньої політики Європейського Союзу. Також, особа, яка займала цю посаду мала свій виконавчий апарат – групу планування політики та швидкого реагування [1, с. 288]. Початкові повноваження Верховного представника були обмеженими та переважно допоміжними, оскільки значна частина зовнішньополітичних функцій залишалася під контролем держав-членів. Він мав допомагати Раді ЄС у формуванні, підготовці та реалізації рішень у сфері ЄСЗПБ, брати участь у політичному діалозі з третіми країнами від імені ЄС, а також керувати групою планування політики та швидкого реагування [2]. При цьому вплив Верховного представника на формування зовнішньої політики ЄС залишався незначним.

Однією з інституційних новел Лісабонського договору, поряд із створенням довгострокової посади Президента Європейської Ради, був Верховний представник ЄС. Лісабонський договір, який набув чинності 1 грудня 2009 року [3], вводить посаду Високого Представника ЄС із закордонних справ та політики безпеки, яка була замінена на пропозицію у Договорі про Конституцію для Європи посаду Міністра закордонних справ [4, с. 98]. Цей договір суттєво розширив повноваження Верховного представника ЄС та перетворив цю посаду на центральний елемент зовнішньополітичної системи ЄС.

Верховний представник призначається Європейською Радою кваліфікованою більшістю голосів за погодженням з Головою Європейської Комісії та згодою Європейського Парламенту строком на 5 років (ст. 17, 18 Договору про ЄС (далі – ДЕС) [3]. Це пов'язано з тим, що Верховний представник також є одним із віце-президентів Європейської Комісії, а для призначення Європейської Комісії в цілому потрібна згода Європейського Парламенту.

Як бачимо, Верховний представник поставлений у досить складне становище, будучи пов'язаним із Європейською Радою, Головою Європейської Комісії і самою Комісією. Щоб просувати узгоджену зовнішню політику, він повинен тісно та з високим рівнем гнучкості співпрацювати як з Радою, так і з Комісією, незалежно від того, наскільки різними були їхні погляди на реалізацію політики ЄС [7, с. 542].

Відповідно до ст. 18 ДЕС, Верховний представник є основним суб'єктом підготовки і реалізації всіх заходів Союзу на міжнародній арені як в рамках ЄСЗПБ, так і за

іншими напрямками зовнішньої політики Союзу, включаючи зовнішньоекономічні зв'язки [5, с. 243].

Відповідно до статті 18 ДЕС (в редакції Лісабонського договору), Верховний представник ЄС: а) веде спільну зовнішню та безпекову політику ЄС, вносячи пропозиції та реалізуючи прийняті рішення; б) головує на засіданнях Ради закордонних справ, координуючи зовнішню діяльність ЄС; в) є одним із віце-президентів Європейської комісії, забезпечуючи узгодженість зовнішньої політики ЄС з іншими напрямками політики Союзу. Це поєднання ролей у Раді та Комісії мало на меті забезпечити більшу узгодженість та ефективність зовнішньої політики ЄС.

Згідно з Лісабонським договором, під керівництвом Верховного представника планувалося сформувати Європейську зовнішньополітичну службу, до складу якої входили б посадові особи відповідних департаментів Генерального секретаріату Ради та Комісії, а також посадовці, делеговані з національних дипломатичних служб держав-членів (ст. 27 п. 3 ДЕС) [4, с. 98].

Таким чином, сьогодні Верховний представник ЄС з питань закордонних справ і політики безпеки має унікальний інституційний статус, поєднуючи три ключові ролі: 1) Одного з віце-президентів Європейської комісії; 2) Голови Ради із закордонних справ ЄС; 3) Керівника ЄСЗД.

Ця «потрійна роль» була розроблена з метою забезпечення послідовності та узгодженості зовнішньої політики ЄС. В англійській літературі такий статус Верховного представника часто характеризують як «triple-hatted» (такий, що відіграє потрійну роль), підкреслюючи комплексність його функцій та повноважень [6, с. 53–54].

Першим Верховним представником ЄС у червні 1999 року був призначений колишній генеральний секретар НАТО Хав'єр Солана. За 10 років на цій посаді він зумів перетворити ЄСЗПБ на вражаючий інститут із сотнями експертів і дипломатів, оскільки Солана був високопоставленим, шанованим і компетентним дипломатом. Його здатність як Верховного представника разом зі своєю командою встановлювати політичні пріоритети та формулювати послідовну політику була названа «соланізацією», що передбачає зусилля Верховного представника посилити вплив ЄС на міжнародній арені [7, с. 542].

Хав'єр Солана сприймався третіми країнами як головний представник зовнішньої політики ЄС, і вони часто надавали перевагу переговорам саме з ним, а не з міністрами закордонних справ країн, що головували в Раді ЄС. Його робота оцінювалася позитивно завдяки високій видимості, досвіду у багатосторонніх переговорах та особистим зв'язкам. Проте він не мав значних незалежних повноважень і перед публічним висловленням позиції мусив отримати схвалення Ради ЄС. Це підтверджує випадок 1999 року, коли Солана підтримав ідею постійного членства ЄС у Раді Безпеки ООН, але зіткнувся з опором Великої Британії та Франції. Найскладнішим викликом для нього стали розбіжності між цими двома країнами щодо іракської кризи, де він змушений був діяти як «тихий дипломат» [7, с. 543].

Після набуття чинності Лісабонським договором, першим Верховним представником у новому форматі стала Кетрін Ештон (2009–2014), яку згодом змінила Федеріка Могеріні (2014–2019). З 2019 по 2024 рік цю посаду обіймав Жозеп Боррель. З грудня 2024 року його наспинцею стала Кая Каллас [8].

Практика діяльності Верховних представників демонструє як досягнення, так і проблеми у реалізації їхніх повноважень. Серед успішних прикладів реалізації повноважень можна назвати: 1) переговори щодо ядерної програми Ірану – Верховний представник Кетрін Ештон, а згодом Федеріка Могеріні відіграли ключову роль у переговорах з Іраном, які завершилися підписанням Спільного всеосяжного плану дій у 2015 році. Верховний представник головував на переговорах з Іраном,

демонструючи здатність ЄС виступати єдиним голосом у складних міжнародних переговорах [15]; 2) діалог між Сербією та Косово – під егідою Верховного представника проводився діалог між Белградом і Приштиною, спрямований на нормалізацію відносин. У 2013 році було досягнуто першої угоди про принципи нормалізації відносин (Брюссельська угода), що стало важливим кроком у врегулюванні конфлікту на Балканах [16, р. 102].

Однак, для реалізації своїх повноважень Верховний представник ЄС не є абсолютно незалежним, а взаємодіє з різними інституціями ЄС.

Відносини з Європейською радою. Верховний представник ЄС бере участь у роботі Європейської ради, хоча не має права голосу при прийнятті рішень, але це не виключає його можливості висловлювати свою позицію щодо обговорюваних в Європейській раді питань СЗППБ. Верховний представник ЄС із закордонних справ і політики безпеки, хоча й не має права голосу в Європейській Раді, виконує ключову роль у формуванні та реалізації зовнішньої політики ЄС. Його участь у засіданнях Європейської Ради має важливе значення. Верховний представник надає главам держав та урядів актуальну інформацію про міжнародні події, конфлікти, дипломатичні ініціативи та діяльність ЄС на світовій арені. Верховний представник ЄС пропонує напрями дій у СЗППБ, сприяє визначенню стратегічних пріоритетів у цих сферах. Він безпосередньо відповідає за виконання рішень у сфері СЗППБ, що ухвалюються Європейською Радою. Верховний представник ЄС може брати участь у переговорах від імені ЄС, комунікувати з третіми країнами та міжнародними організаціями, сприяючи реалізації рішень, ухвалених Європейською Радою. Варто зазначити, що Голова Європейської ради також має повноваження у сфері СЗППБ. Відповідно до ст. 15 ДЕС, Голова Європейської ради представляє Союз у зовнішніх зносинах із питань СЗППБ «без шкоди для повноважень Верховного представника» [3]. Таке дублювання повноважень створює потенційні конфлікти компетенцій між Верховним представником ЄС та Головою Європейської ради.

Таким чином, Верховний представник не приймає рішень у Європейській Раді, але його роль критично важлива для розробки, координації та реалізації зовнішньополітичної стратегії ЄС.

Відносини з Радою ЄС. Верховний представник очолює Раду із закордонних справ, яка збирається щомісяця. До складу Ради входять міністри закордонних справ держав-членів ЄС, а залежно від порядку денного – міністри оборони, розвитку чи торгівлі. Верховний представник ЄС формує порядок денний Ради та може скликати її позачергові засідання [8].

Відповідно до статті 30 Договору про Європейський Союз, Верховний представник за власною ініціативою чи за запитом держави-члена має повноваження скликати позачергові засідання Ради ЄС у разі нагальної потреби протягом сорока восьми годин або, за необхідності, за більш короткий термін [3]. Однак, конкретні приклади таких засідань, скликаних саме за цією статтею, не завжди публічно документуються. Наприклад, у жовтні 2023 року відбулося унікальне засідання Ради ЄС із закордонних справ у Києві, яке стало першою в історії зустріччю міністрів закордонних справ усіх 27 держав-членів за межами ЄС. Це засідання було скликане для обговорення ситуації в Україні та демонстрації підтримки з боку ЄС [9]. Подібні позачергові засідання можуть бути скликані для оперативного реагування на кризові ситуації або важливі міжнародні події. Однак, детальна інформація про застосування статті 30 ДЕС у кожному конкретному випадку може бути обмеженою через характер дипломатичних процесів.

Одним із ключових повноважень Верховного представника є право законодавчої ініціативи. Він може подавати пропозиції до Ради ЄС щодо розвитку СЗППБ

(ч. 2 ст. 30 ДЕС), створення Європейської служби зовнішньої діяльності (ч. 3 ст. 27 ДЕС), призначення спеціальних представників ЄС (ст. 33 ДЕС) та створення фондів для фінансування місій спільної політики безпеки й оборони (ч. 3 ст. 41 ДЕС) [3].

На пропозицію Верховного представника Рада може призначити спеціального представника, якого вона наділяє мандатом стосовно окремих політичних питань. Спеціальний представник виконує свої повноваження під керівництвом Верховного представника (ст. 33 ДЕС). До прикладу, у 2020 році словацький дипломат і колишній міністр закордонних справ Словаччини Мирослав Лайчак був призначений спеціальним представником ЄС з питань діалогу між Сербією та Косовом. Його мандат включав сприяння нормалізації відносин між двома сторонами та підтримку стабільності в регіоні Західних Балкан [10]. Верховний представник також відіграє важливу роль як медіатор, коли рішення Ради не може бути прийняте кваліфікованою більшістю через заперечення держави-члена з посиленням на фундаментальні національні інтереси [1, с. 289]. Це підкреслює стратегічну роль Верховного представника у зміцненні єдності та ефективності зовнішньої політики ЄС.

Відносини з Європейською комісією. До прийняття Лісабонського договору Верховний представник ЄС поділяв відповідальність у питаннях зовнішньої політики з Європейським комісаром із зовнішніх відносин. Лісабонський договір розширив обов'язки Високого представника та зробив його віце-президентом Комісії, щоб дати можливість Високому представнику краще представляти ЄС у його зовнішньополітичних цілях [11]. Як віце-президент Європейської комісії, Верховний представник відповідає за забезпечення узгодженості та послідовності всієї зовнішньої діяльності ЄС. Він координує дії Європейської комісії в сфері зовнішніх відносин та може разом з Комісією готувати спільні пропозиції для Ради ЄС [1, с. 289]. Його статус як члена Європейської комісії відрізняє його від міністрів закордонних справ держав-членів, адже він діє не як представник національних інтересів, а як загальноєвропейський дипломатичний керівник, що підкреслює його інтегровану роль у системі управління ЄС. Це дозволяє йому співпрацювати з президентом Європейської комісії та іншими комісарами щодо формування зовнішньополітичної стратегії.

Оскільки зовнішня політика ЄС має численні зв'язки з іншими сферами діяльності Союзу, Верховний представник ЄС координує свою діяльність з іншими комісарами, зокрема з комісаром з питань європейської політики сусідства та переговорів щодо розширення – щодо інтеграційних процесів та відносин з країнами-сусідами ЄС, з комісаром з питань торгівлі – щодо торговельних угод та економічних санкцій, з комісаром з питань міжнародного партнерства – щодо питань розвитку та гуманітарної допомоги.

Варто зазначити, що Лісабонський договір надає Верховному представнику можливість діяти незалежно від Комісії або тільки «за підтримкою» останньої (ст. 30 ДЕС). Також, параграф 2 ст. 22 ДЕС визначає, що Комісія і Верховний представник уповноважені вносити «спільні пропозиції Раді ЄС» [5, с. 243].

Відповідальність Верховного представника перед Комісією є складною. Відповідно до положень ДЕС, Голова Європейської комісії може вимагати відставки Верховного представника навіть без згоди на це інших комісарів. Верховного представника як члена Європейської комісії може бути звільнено відповідно до ст. 247 ДФЕС [1, с. 289]. Це створює специфічну ієрархію, де Верховний представник підпорядковується Голові Комісії як один з віце-президентів, але при цьому має значну автономію у своїй діяльності.

Відносини з Європейським парламентом. Верховний представник підзвітний Європейському парламенту. Пар-

ламент може оголосити вотум недовіри Європейській комісії, що призведе до відставки Верховного представника з посади віце-президента Комісії, хоча він зберігатиме свою посаду в Раді до призначення нового складу Комісії.

Згідно зі ст. 36 ДЕС, Верховний представник регулярно консультується з Європейським парламентом із головних аспектів й основоположних пріоритетів ЄЗПБ, а також інформує його щодо шляхів розвитку цих політик. Верховний представник має слідувати за тим, щоб думка Європейського парламенту була врахована, а його спеціальні представники можуть залучатися до інформування Парламенту [6, с. 54].

Європейський парламент необхідно інформувати та консультувати з питань ЄЗПБ (ст. 27 і 36 Договору про Європейський Союз) [3]. Крім того, Верховний представник повинен «забезпечити належне врахування поглядів Європейського парламенту». Двічі на рік Європарламент має проводити дебати щодо прогресу в реалізації ЄЗПБ. Крім того, Комісія та Європейський парламент мають право голосу при ухваленні бюджетів ЄЗПБ і ЄСЗД і можуть певною мірою впливати на ЄЗПБ через управління коштами, особливо через повноваження Європейського парламенту ухвалювати остаточні рішення щодо бюджету ЄС.

Відносини з Європейською службою зовнішньої діяльності. Верховному представнику під час виконання його повноважень допомагає Європейська служба зовнішньополітичної діяльності. Згідно зі ст. 27 ДЕС, ця служба співпрацює з дипломатичними відомствами держав-членів і включає посадових осіб компетентних служб Генерального секретаріату Ради й Комісії, а також персонал, направлений дипломатичними відомствами держав-членів [12, с. 284]. ЄСЗД створено на основі ч. 3 ст. 27 ДЕС Рішенням Ради 2010/427/ЄС. ЄСЗД визначається як функціонально незалежна інституція Європейського Союзу під керівництвом Верховного представника. Третина співробітників ЄСЗД є дипломатами держав-членів ЄС, які тимчасово відряджені до ЄСЗД [1, с. 290].

Згідно з частиною 3 статті 27 Договору про Європейський Союз, ЄСЗД діє під керівництвом Верховного представника та підтримує його у виконанні обов'язків [3]. Верховний представник визначає стратегічні пріоритети діяльності ЄСЗД, контролює роботу делегацій ЄС у третіх країнах та міжнародних організаціях, дає політичні вказівки дипломатам ЄС, відповідає за загальне керівництво та кадрову політику ЄСЗД. Верховний представник координує діяльність ЄСЗД з іншими інституціями. До прикладу, Верховний представник звітує перед Європарламентом щодо діяльності ЄСЗД та координує її відповідно до політичних пріоритетів.

Діяльність ЄСЗД у реалізації повноважень Верховним представником ЄС відіграє вагомий роль. Так, Верховний представник Жозеп Боррель координував дипломатичні зусилля ЄСЗД у відповідь на захоплення влади талібами у Афганістані 2021 року, включаючи евакуацію персоналу та надання гуманітарної допомоги [13]. Також, ЄСЗД, під керівництвом Верховного представника, сприяла координації санкційної політики, підтримці України та розширенню військової допомоги через Європейський фонд миру у боротьбі проти агресії РФ [14]. Отже, ЄСЗД утворює адміністративну структуру, необхідну для виконання Верховним представником його функцій. Вона підпорядковується безпосередньо Верховному представнику

та покликана забезпечити послідовність та узгодженість зовнішньополітичної діяльності ЄС.

Відносини з Судом ЄС. Верховного представника як члена Європейської комісії може бути звільнено відповідно до ст. 247 ДФЕС. Суд ЄС за поданням Ради чи Європейської комісії може відправити у відставку будь-кого з комісарів, якщо той перестав відповідати вимогам, необхідним для виконання його обов'язків, чи його визнано винним у вчиненні серйозного проступку [1, с. 289].

Висновки. Верховний представник ЄС із закордонних справ і політики безпеки є ключовою фігурою у формуванні та реалізації зовнішньої політики ЄС. Його повноваження значно розширилися з часу запровадження цієї посади Амстердамським договором і особливо після Лісабонського договору, який зробив його центральним координатором зовнішньої діяльності Союзу.

Ефективність діяльності Верховного представника є неоднозначною. З одного боку, він виконує потрібну роль, поєднуючи функції віце-президента Європейської комісії, голови Ради ЄС із закордонних справ і керівника Європейської служби зовнішньої діяльності. Це забезпечує йому значний вплив на формування політики та координацію дипломатичних зусиль. Під його керівництвом були досягнуті важливі результати, такі як успішне ведення переговорів щодо іранської ядерної угоди, посередництво у діалозі між Сербією та Косовом, а також зміцнення ролі ЄС у міжнародних відносинах.

Проте існують і проблеми. Верховний представник обмежений консенсусним характером зовнішньої політики ЄС, оскільки держави-члени зберігають значний контроль над ключовими рішеннями. Відсутність самостійного мандату та необхідність узгодження дій із Європейською радою та Комісією іноді ускладнюють швидке реагування на міжнародні кризи. Дублювання повноважень із Головою Європейської ради також спричиняє розмитість компетенцій.

Для вдосконалення інституційної ролі Верховного представника необхідно:

1. Надати йому більшої автономії у сфері кризового реагування, що дозволило б швидше ухвалювати рішення без затримок, пов'язаних із довготривалими міждержавними консультаціями.
2. Посилити механізми голосування в Раді ЄС для ухвалення рішень у сфері спільної зовнішньої політики та політики безпеки, для зменшення випадків, коли одна чи кілька держав можуть заблокувати спільні ініціативи.
3. Чіткіше розмежувати повноважень між Верховним представником і Головою Європейської ради, щоб уникнути внутрішньої конкуренції у представленні ЄС на міжнародній арені та з метою уникнення дублювання їх функцій. Необхідно на нормативному рівні чітко визначити сфери відповідальності кожної з цих посадових осіб у зовнішньополітичній діяльності ЄС. Це можна здійснити шляхом внесення змін до установчих договорів ЄС або прийняття спеціальних регламентів, які б деталізували розподіл повноважень.

Отже, хоча Верховний представник ЄС відіграє центральну роль у зовнішній політиці ЄС, ефективність його діяльності значною мірою залежить від політичної волі держав-членів та інституційної структури ЄС. Подальші реформи можуть зробити його діяльність більш ефективною та дозволити ЄС діяти як більш згуртований та впливовий глобальний суб'єкт міжнародних відносин.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конончук І. М. Правовий статус Верховного представника ЄС із питань закордонних справ і політики безпеки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія : Право. 2024. Вип. 84(4). С. 287-291. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2024_84\(4\)_42](http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2024_84(4)_42)
2. Treaty of Amsterdam amending the Treaty on European Union, the Treaties establishing the European Communities and certain related acts (97/C 340/01). URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/treaty/ams/sign/eng>

3. Treaty on European Union. URL: <https://eur-lex.europa.eu/collection/eu-law/treaties/treatiesforce.html> (дата звернення: 24.07.2024).
4. Краєвська О., Утко Г. Трансформація інституційно-правової системи ЄС за Лісабонським договором. *Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини*. 2012. Випуск 30. С. 93-102.
5. Турченко О. Г. Становлення та реформування Спільної зовнішньої політики та політики безпеки Європейського Союзу. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. С. 241-245.
6. Конончук І. Інституційний механізм спільної зовнішньої політики Європейського Союзу. *Історико-правовий часопис*. 2019. № 2. С. 52-56. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ipch_2019_2_12
7. Nigar T. Sultanova. Perspectives of Further Institutional Development of the EU: High Representative of the Union for Foreign Affairs and Security and EU Foreign Policy. *India Quarterly*, Vol. 75, No. 4 (December 2019), pp. 539-554. <https://www.jstor.org/stable/48553724>
8. EU High Representative for Foreign Affairs and Security Policy. *European Council, Council of the European Union: web-site*. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/council-eu/high-representative-foreign-affairs-security-policy/#kaja-kallas>
9. У Києві розпочинається унікальна Рада ЄС із закордонних справ. *Рубрика*. URL: https://rubryka.com/2023/10/02/u-kyievi-rozpochynayetsya-unikalna-rada-yes-iz-zakordonnyh-sprav/?utm_source=chatgpt.com
10. Європейська правда. ЄС призначить нового спецпредставника з питань примирення Сербії та Косова. *Європейська правда*. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2024/12/17/7200853/>
11. Making EU foreign policy a reality: the role of the High Representative. *The Loop*. URL: <https://theloop.ecpr.eu/making-eu-foreign-policy-a-reality-the-role-of-the-high-representative/>
12. Саракуца М. О. Місце Європейської служби зовнішньої діяльності в системі органів Європейського Союзу. *Правова держава*. 2012. № 15. С. 283-286. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Prav_2012_15_52
13. EU: Taliban recognition hinges on full compliance with international norms. 14 November, 2024. *EU Watch Actions*. URL: <https://www.euwatch.be/eu-taliban-recognition-hinges-on-full-compliance-with-international-norms/>
14. Верховний представник ЄС запропонував створити Фонд підтримки України. *Eu neigbourseast*. URL: <https://euneighbourseast.eu/uk/news/latest-news/verhovnyj-predstavnyk-yes-zaproponuvav-stvoryty-fond-pidtrymky-ukrayiny/>
15. Saving the Iran Nuclear Deal. 14.07.2020. *European Union External Action*. URL: https://www.eeas.europa.eu/eeas/saving-iran-nuclear-deal_und_fr?s=2139&page_lang=und
16. Ismet Hajdari. Brussels Agreements: Is Serbia recognizing Kosovo step by step? *European Perspectives – International Scientific Journal on European Perspectives*. Volume 13, Number 1 (23), April 2022, pp. 101-126. URL: <https://www.europeanperspectives.org/storage/183/06-EPS-Apr22-Brussels-Agreements.pdf>

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОХОРОНИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В УМОВАХ ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ

INTERNATIONAL LEGAL REGULATION OF CULTURAL HERITAGE PROTECTION IN ARMED CONFLICTS

Тараненко М.М., к.ю.н.,

старший викладач кафедри інформаційного, господарського
та адміністративного права факультету соціології і права

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Дрянак Д.А., студентка I курсу факультету соціології і права

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Стаття присвячена аналізу загроз, що виникають для культурної спадщини в умовах збройних конфліктів, а також міжнародно-правових механізмів її захисту. У дослідженні розглянуто історичний контекст формування міжнародних норм охорони культурних цінностей, починаючи з перших ініціатив XIX століття, зокрема висловлених на Брюссельській міжнародній конференції 1874 року, а згодом у Гаазьких конвенціях 1899 і 1907 років, де вперше було передбачено спеціальні заходи для охорони культурних об'єктів. У міжвоєнний період було прийнято «Пакт Реріха» (1935). Особливу увагу приділено Гаазькій конвенції 1954 року та її додатковим протоколам, що була прийнята в результаті трагічного досвіду II Світової війни та встановила фундаментальні принципи захисту культурної спадщини у випадку виникнення збройного конфлікту.

Окремо досліджується роль міжнародних організацій, таких як ЮНЕСКО та ІККРОМ, у моніторингу, реагуванні та запобіганні знищенню культурних об'єктів. Підкреслюється надзвичайно важливу роль створеного міжнародного реєстру культурних цінностей, що є одним із істотних інструментів для забезпечення захисту важливих культурних цінностей під час збройного конфлікту. Проаналізовано вплив збройних конфліктів на культурну спадщину України, а також правові механізми, що застосовуються на національному рівні для її збереження.

У статті висвітлюються проблеми імплементації міжнародного гуманітарного права в національні правові системи, зокрема через законодавчі ініціативи та судову практику. Також розглядаються питання відповідальності за умисне знищення культурних пам'яток, зокрема в контексті міжнародних судових розглядів.

Окремо висвітлюється нормативне регулювання та практичне втілення питань, що стосуються евакуації культурних цінностей у випадку збройного конфлікту.

У висновках наголошується на необхідності подальшої адаптації та удосконалення міжнародних і національних механізмів захисту культурної спадщини, що дозволить забезпечити ефективний правовий захист об'єктів історичної та культурної цінності навіть у періоди збройних конфліктів.

Ключові слова: захист культурної спадщини, Гаазька конвенція, міжнародне право, ЮНЕСКО, Блакитний щит, культурні цінності, збройний конфлікт, охорона пам'яток, міжнародні зобов'язання.

The article is devoted to the analysis of threats to cultural heritage in armed conflicts, as well as international legal mechanisms for its protection. The study examines the historical context of the formation of international norms for the protection of cultural property, starting with the first initiatives of the 19th century, in particular those expressed at the Brussels International Conference of 1874, and later in the Hague Conventions of 1899 and 1907, which for the first time provided for special measures for the protection of cultural objects. In the interwar period, the "Roerich Pact" (1935) was adopted. Particular attention is paid to the 1954 Hague Convention and its additional protocols, which were adopted as a result of the tragic experience of World War II and established the fundamental principles of the protection of cultural heritage in the event of an armed conflict. The role of international organizations such as UNESCO and ICCROM in monitoring, responding to and preventing the destruction of cultural objects is separately examined. The extremely important role of the created international register of cultural property is emphasized, which is one of the essential tools for ensuring the protection of important cultural property during armed conflict. The impact of armed conflicts on the cultural heritage of Ukraine is analyzed, as well as the legal mechanisms used at the national level to preserve it.

The article highlights the problems of implementing international humanitarian law into national legal systems, in particular through legislative initiatives and judicial practice. It also considers the issues of responsibility for the intentional destruction of cultural monuments, in particular in the context of international legal proceedings.

Separately, the regulatory regulation and practical implementation of issues related to the evacuation of cultural property in the event of armed conflict are highlighted.

The conclusions emphasize the need for further adaptation and improvement of international and national mechanisms for the protection of cultural heritage, which will ensure effective legal protection of objects of historical and cultural value even during periods of armed conflict.

Key words: protection of cultural heritage, Hague Convention, international law, UNESCO, Blue Shield, cultural property, armed conflict, protection of monuments, international obligations.

Вступ. Знищення та пошкодження історичних пам'яток, архівів, музеїв та інших об'єктів культурної спадщини спричиняє втрату культурних надбань, що мають істотне значення для історичної пам'яті людства. У періоди збройних конфліктів ці об'єкти опиняються під загрозою руйнування внаслідок бойових дій, навмисного знищення або неналежного контролю.

Україна, як і багато інших держав, стикається з проблемою збереження своєї культурної спадщини, особливо в умовах воєнних загроз. Це актуалізує необхідність аналізу міжнародно-правових механізмів, спрямованих на захист культурних цінностей. Чинне міжнародне право передбачає низку заходів, включно із запобіжними механізмами, встановленням відповідальності за порушення

та застосуванням правових інструментів захисту. Аналіз цих аспектів дозволяє оцінити ефективність чинних норм і розробити рекомендації щодо їх удосконалення як на національному, так і на міжнародному рівні.

Знищення об'єктів культурної спадщини має не лише історичні, а й соціальні та економічні наслідки. Втрата пам'яток означає знищення частини культурної ідентичності суспільства, а також може спричинити економічні втрати, зокрема у сфері туризму. Крім того, міжнародно-правові норми передбачають можливість притягнення до відповідальності осіб, винних у руйнуванні культурних цінностей, що робить це питання актуальним і в контексті міжнародного правосуддя.

Постановка завдання. Метою дослідження є аналіз міжнародно-правових норм, спрямованих на захист куль-

турної спадщини в умовах збройних конфліктів, а також оцінка їхньої ефективності в сучасних реаліях.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема захисту культурної спадщини широко висвітлена у працях як вітчизняних, так і іноземних дослідників. Зокрема, питання міжнародно-правових механізмів розглядаються у наукових дослідженнях, присвячених правовим аспектам охорони культурних об'єктів у періоди збройних конфліктів. Водночас попри значну кількість наукових праць, залишається актуальною потреба у подальшому аналізі ефективності чинних міжнародних норм та їхнього практичного застосування.

Результати дослідження. Питання захисту культурної спадщини на міжнародному рівні почали порушувати ще у XIX столітті, зокрема на засіданнях архітектурних секцій Всесвітніх виставок. Одним із перших кроків у цьому напрямку стала Брюссельська міжнародна конференція 1874 року, яка порушила проблему збереження культурних цінностей під час збройних конфліктів. Хоча її рішення не були офіційно закріплені, конференція стала серйозною віхою у формуванні міжнародних правових норм.

Подальший розвиток цього питання відбувся на Гаазьких конференціях 1899 і 1907 років, де було ухвалено низку конвенцій, що передбачали спеціальні заходи для охорони культурних об'єктів. Ці документи заклали основи правового захисту історичних пам'яток, археологічних об'єктів, а також наукових і культурних закладів.

У міжвоєнний період суттєвий внесок у цю сферу зробив «Пакт Реріха» (1935), який уперше визначив культурні пам'ятки та заклади як нейтральні об'єкти, що підлягають захисту незалежно від перебігу воєнних дій. Цей документ став основою для подальших міжнародних ініціатив у сфері правового захисту об'єктів культурної спадщини в умовах війни та миру.

Трагічний досвід Другої світової війни продемонстрував, що наявні механізми захисту були недостатніми, що сприяло розробці нового міжнародного договору. У 1954 році на конференції в Гаазі була ухвалена «Конвенція про захист культурних цінностей у випадках збройного конфлікту». Вона стала першим всеосяжним міжнародно-правовим документом, спрямованим на збереження культурної спадщини під час воєн. Надалі, у 1999 році, до неї був прийнятий Другий протокол, який уточнив механізми захисту культурних об'єктів і запровадив ефективніші заходи їхньої охорони.

Міжнародно-правові механізми охорони культурної спадщини поступово стали невіддільною частиною міжнародного гуманітарного права. Значущим етапом у цьому процесі стало ухвалення Додаткових протоколів до Женевських конвенцій 1977 року, які закріпили заборону на ворожі дії проти історичних пам'яток та культурних об'єктів. Крім того, вони прямо заборонили використання таких об'єктів у військових цілях, що посилює їхній захист під час збройних конфліктів [1].

Міжнародні організації, як ЮНЕСКО, впроваджують норми захисту об'єктів культурної спадщини. ООН з питань освіти, науки і культури здійснює моніторинг ситуації, документування руйнувань та сприяє відновленню знищених об'єктів. Завдяки співпраці з Міжнародним центром збереження та реставрації культурних цінностей (ІККРОМ) напрацьовуються механізми реагування на можливість знищення культурних пам'яток. Такі організації є ключовими у сучасних механізмах захисту культурної спадщини, адже координують зусилля різних держав, розробляють та здійснюють моніторинг дотримання правових стандартів [2].

Серед міжнародного регулювання захисту культурної спадщини значне місце посідає Гаазька конвенція про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954 року. Даний документ є міжнародним актом, прийнятим для охорони культурних цінностей під час зброй-

них конфліктів. Серед країн, що підписали цю конвенцію в складі СРСР у 1957 році, була Українська РСР. Після здобуття незалежності держава підтвердила свою участь у ньому. Крім основного документа, Україна приєдналася до Першого (1954) та Другого (1999) протоколів, які конкретизують механізми захисту культурної спадщини.

Водночас, на рівні Верховної Ради офіційний переклад тексту Конвенції українською мовою не був ухвалений окремим законом. Це створює певні складнощі у правозастосуванні, оскільки міжнародні зобов'язання потребують інтеграції у національне законодавство [3].

Згідно з Конвенцією, культурні цінності включають об'єкти, які мають значну історичну, мистецьку або наукову значущість для кожного народу, незалежно від їхнього походження чи власника. До них відносяться як рухомі, так і нерухомі пам'ятки, зокрема архітектурні споруди, мистецькі твори, історичні об'єкти, книги, архівні матеріали та їхні репродукції. Також до культурної спадщини входять і будівлі, основною функцією яких є збереження або демонстрація таких об'єктів, зокрема музеї, великі бібліотеки, архіви та спеціально облаштовані укриття для захисту культурних цінностей у разі збройного конфлікту. Культурні центри, у яких зосереджена значна кількість таких об'єктів, забезпечують їх збереження. Культурна спадщина є невіддільною частиною національної ідентичності та історичної пам'яті. Її захист під час воєнних конфліктів є не лише питанням збереження окремих пам'яток, а й значущим елементом міжнародної стабільності та міжкультурного діалогу.

Згідно з положеннями Гаазької конвенції, культурні цінності, що перебувають під особливим захистом, повинні бути позначені розпізнавальною емблемою, описаною в статті 16. Ця емблема має вигляд щита, що складається з королівсько-синього квадрата та королівсько-блакитного трикутника, з білими трикутниками з обох боків. Використання цієї емблеми не лише ідентифікує об'єкти, а й забезпечує їх включення до системи міжнародного контролю, що забезпечує їх охорону та збереження.

Емблема є ключовим елементом у системі захисту культурної спадщини, тому її використання перебуває під суворим контролем. Її використання можливе лише у визначених Конвенцією випадках, зокрема для ідентифікації нерухомих культурних цінностей під особливою охороною, або для перевезення інших культурних цінностей. Крім того, для розміщення емблеми на нерухомій культурній цінності потрібно мати відповідний дозвіл, що підписується компетентним органом держави. Під час збройного конфлікту використання такої емблеми в інших випадках або застосування знаків, що нагадують її, повністю забороняється.

Додатково до загальних заходів захисту Конвенція передбачає надання особливого статусу для певних культурних об'єктів. Для отримання цими об'єктами особливого захисту, вони мають відповідати кільком вимогам. По-перше, ці об'єкти повинні бути розташовані на достатній відстані від великих промислових або військових об'єктів для того, щоб мінімізувати ризик їх пошкодження через військові дії. По-друге, за ніяких обставин ці об'єкти не повинні використовуватися у військових цілях.

Особливий захист також може бути наданий притулкам для культурних цінностей, навіть якщо вони знаходяться поблизу стратегічних військових об'єктів, за умови, що держава, яка звертається за таким захистом, бере на себе зобов'язання не використовувати ці об'єкти в разі конфлікту. Це включає, наприклад, заборону на переміщення військових сил чи техніки через ці об'єкти та відведення всього руху транспорту, що проходить поблизу.

Щоб закріпити цей статус на міжнародному рівні, відповідні об'єкти вносять до Міжнародного реєстру культурних цінностей, що перебувають під особливою охороною. Це забезпечує підтвердження їхнього значення для

спадщини, і в результаті посилює міжнародний рівень захисту в умовах війни [4].

До того ж, із підписанням Конвенції, країни-учасники зобов'язуються поважати культурні цінності на своїй та чужій території, зокрема під час окупації. Це передбачає заборону використання національних об'єктів для військових потреб [3]. Як зазначено в Пакті Реріха: «Історичні пам'ятки, музеї, наукові, художні, навчальні й культурні заклади розглядатимуться як нейтральні та як такі користуватимуться повагою і захистом з боку воюючих сторін» [5]. Такі дії є необхідними для збереження культурної спадщини навіть у складні часи. Таким чином мінімуються втрати культурних об'єктів, які становлять цінність для всього людства [4].

Проте на практиці ці норми часто ігноруються, а, отже, культурна спадщина часто стає мішенню атак. Це є не лише грубим порушенням міжнародного гуманітарного права, а й серйозним викликом для захисту історичної пам'яті. Так, у Сирії було зруйновано античне місто Пальміра [6], в Іраку бойові дії призвели до пошкодження музеїв у Мосулі [7], а в Україні російські війська цілеспрямовано знищили історичні будівлі в Одесі, Харкові та інших містах [8]. Такі випадки є свідченням необхідності посилення механізмів міжнародного контролю та притягнення до відповідальності за воєнні злочини проти культурної спадщини. Лише рішучі заходи можуть гарантувати реальний захист історичних і культурних об'єктів не лише на папері, а й у реальності.

Водночас захист національних надбань має не лише юридичний, а й символічний характер, тому що втрата історичних пам'яток – це не просто фізичне знищення матеріальних об'єктів, а руйнування історії цілих націй. Саме тому міжнародна спільнота повинна докладати значних зусиль, щоб забезпечити цим об'єктам безпеку від знищення та незаконного привласнення.

Під час збройного конфлікту особливе значення має відповідальність держав-окупантів, які згідно з Конвенцією зобов'язані, наскільки це можливо, підтримувати зусилля компетентної національної влади окупованої території для забезпечення охорони та збереження культурних цінностей цієї території. У разі, якщо виникає термінова потреба у втручанні для збереження культурних цінностей, пошкоджених під час військових операцій на окупованій території, і якщо компетентна влада не здатна забезпечити таке збереження, держава-окупант повинна вжити необхідних заходів у тісній співпраці з національною владою для охорони цих цінностей.

Окрім превентивних заходів і міжнародної підтримки, Конвенція також передбачає механізми відповідальності за її порушення. Сторони угоди, що підписали документ можуть звертатися до ЮНЕСКО за технічною допомогою в організації захисту культурних цінностей або для розв'язання інших проблем, пов'язаних із застосуванням Конвенції та Правил для її виконання. ООН з питань освіти, науки та культури надає таку допомогу в межах своїх програм, ресурсів та міжнародних ініціатив.

Окрім превентивних заходів, Конвенція містить положення щодо відповідальності за її порушення. Так, відповідно до статті 28, Високі Договірні Сторони зобов'язані в межах своєї кримінальної юрисдикції вживати всі необхідні заходи для судового переслідування та накладення карних або дисциплінарних санкцій на осіб, незалежно від їхнього громадянства, які скоюють або віддають накази про порушення положень Конвенції.

У разі збройного конфлікту, який підпадає під дію статті 2 Положення про виконання Конвенції, кожна сторона конвенції призначає представника для культурних цінностей на своїй та окупованій територіях. Держава-покровителька, своєю чергою, призначає делегатів, акредитованих у стороні конфлікту, а також Генерального комісара з питань культурних цінностей. Генеральний

комісар призначається з міжнародного списку осіб за погодженням між Стороною, що його акредитує, та державами-покровительками.

Якщо сторони не можуть досягти згоди щодо призначення Генерального комісара протягом трьох тижнів, питання передається на розгляд Голові Міжнародного Суду, який здійснює його призначення. Однак діяльність Генерального комісара не почнеться, поки його призначення не буде схвалено стороною, що його акредитувала.

Для забезпечення дотримання Конвенції Генеральний комісар має широкі повноваження. Він може ухвалювати рішення та проводити розслідування як самостійно, так і за погодженням із представниками зацікавлених сторін. Окрім того, Генеральний комісар готує звіти та рекомендації щодо виконання положень Конвенції та надсилає їх відповідним сторонам і державам-покровителькам. У разі відсутності держави-покровительки Генеральний комісар виконує її функції відповідно до статей 21 і 22 Конвенції.

Функції Генерального комісара спрямовані на забезпечення належного захисту культурних цінностей під час збройних конфліктів та сприяють ефективному впровадженню положень Гаазької конвенції.

У статті 7 Положення зазначено, що Генеральний комісар у справах культурних цінностей має право призначати інспекторів для виконання спеціальних місій, пов'язаних з охороною культурних цінностей. Інспектори підпорядковуються лише Генеральному комісару, а їх призначення здійснюється за погодженням зі Стороною, в якій вони акредитовані. Окрім того, Генеральний комісар, делегати та інспектори можуть залучати експертів для надання спеціалізованих послуг, що також потребує схвалення відповідної Сторони. Це підкреслює значущість професіоналізму та експертної підтримки в процесі охорони культурних цінностей під час збройних конфліктів, що забезпечує високий рівень контролю за дотриманням положень Конвенції.

Міжнародний реєстр культурних цінностей є одним із істотних інструментів для забезпечення захисту важливих культурних цінностей. Ведення даного реєстру здійснюється Генеральним директором ЮНЕСКО. Розподіл на розділи, що стосуються різних типів культурних цінностей, дозволяє ефективно класифікувати та систематизувати об'єкти, які потребують охорони.

Реєстр має істотну цінність, оскільки є основою для міжнародної співпраці в охороні культурної спадщини та забезпечує збереження історичних об'єктів для майбутніх поколінь. Крім того, він служить інформаційним джерелом для держав і міжнародних організацій. Генеральний директор ЮНЕСКО надає копії реєстру Генеральному секретарю ООН та Високим Договірним Сторонам для уточнення та оновлення інформації, що підкреслює його значення у міжнародному правовому регулюванні охорони культурної спадщини. Учасники угоди мають можливість подавати заяви для внесення культурних цінностей до реєстру, підтверджуючи їх відповідність вимогам Конвенції. У разі окупації території, держава-окупант також може подати таку заяву [4].

Договірні сторони зобов'язуються вжити всі необхідні заходи для захисту культурних цінностей, зокрема щодо запобігання їх вивезенню з території, яку вони окупають під час збройного конфлікту. Це зобов'язання базується на положеннях статті 1 Протоколу до Конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту, підписаної в Гаазі 14 травня 1954 року.

Крім того, кожен учасник Конвенції зобов'язаний забезпечити охорону культурних цінностей, які були ввезені на його територію з окупованих земель, як безпосередньо, так і через посередників. Охорона таких цінностей має здійснюватися автоматично після їх ввезення або на вимогу держави, з території якої ці цінності були вивезені.

Після завершення збройного конфлікту кожна сторона угоди повинна повернути культурні цінності, що перебувають на її території, компетентним органам влади окупованої території. Це повернення має відбуватися відповідно до принципів, викладених у першому пункті, що забезпечує справедливе відновлення культурної спадщини. У разі, якщо культурні цінності були вивезені з порушенням цих принципів, учасник Конвенції зобов'язується відшкодувати шкоду добросовісним власникам цих цінностей [9].

Згідно зі статтею 53 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій, захист культурних цінностей і місць відправлення культів є невіддільним компонентом міжнародного гуманітарного права під час збройних конфліктів. Ця стаття встановлює низку заборон, яких мають дотримуватись усі сторони конфлікту.

Без шкоди для положень Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954 року та інших відповідних міжнародних актів, стаття 53 забороняє: а) здійснювати будь-які ворожі дії проти історичних пам'яток, творів мистецтва чи релігійних місць, що є частиною культурної або духовної спадщини народів; б) використовувати ці об'єкти для підтримки військових дій; с) застосовувати ці об'єкти як цілі для репресалій, що призводить до їх пошкодження чи знищення. Метою цих обмежень є охорона культурних і релігійних цінностей, які становлять частину загальноосвітньої спадщини, від руйнувань і зловживань під час збройного конфлікту [10].

Захист культурної спадщини має не лише правовий, а й практичний вимір, який охоплює моніторинг та реагування на потенційні загрози. Одним із таких механізмів є Конвенція про охорону всесвітньої спадщини, що передбачає ведення спеціального «Списку всесвітньої спадщини, що перебуває під загрозою». До нього включають об'єкти, які зазнають реальних і конкретних загроз, зокрема через природні катастрофи, військові дії чи неконтрольовану урбанізацію. Цей список оновлюється та публікується, коли об'єкти потребують термінових заходів для їхнього збереження.

До цього списку можуть бути включені лише ті цінності, яким загрожують реальні й конкретні небезпеки. Серед основних загроз – руйнування внаслідок природних катаклізмів, таких як землетруси, вулканічні вибухи, повені, а також загроза знищення через людську діяльність, зокрема зміни в землеволодінні або розширення міських територій і туризму. Ключовим інструментом у внесенні об'єктів до списку є збройні конфлікти, пожежі, стихійні лиха та інші фактори, що ставлять під загрозу збереження культурної спадщини.

В умовах надзвичайних ситуацій Комітет має право в будь-який час внести нові об'єкти до списку, якщо ці цінності знаходяться під загрозою пошкодження або знищення. Тоді вживаються термінові заходи для попередження втрат, і кожна країна, яка звертається за допомогою, може отримати підтримку міжнародного співтовариства [11].

На практиці руйнування культурної спадщини не залишається безкарним. Прецедентом у міжнародному праві стала справа Ахмада Махді, якого Міжнародний кримінальний суд у Гаазі засудив до 9 років ув'язнення за руйнування історичних святинь у Тімбукту. У 2012 році Махді, як лідер радикального угруповання «Ансар ад-Дін», очолював загін ісламістів, які знищили дев'ять мавзолеїв та ворота мечетей у Тімбукту, що входили до списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Це стало першим випадком в історії Міжнародного кримінального суду, коли розглядалася справа, що стосувалася руйнування культурних об'єктів, визнаних частиною світової спадщини. Ахмад Махді визнав свою провину, що також стало прецедентом у роботі МКС [12].

Захист культурних об'єктів у зонах бойових дій є доволі складним завданням, адже вимагає швидких і скоординованих дій, чіткої стратегії та її виконання. У цьому

процесі велике значення мають місцеві громади, оскільки культурна спадщина не лише зберігає історичну пам'ять, а й об'єднує суспільство. Наприклад, у 2013 році під час конфлікту в Малі місцеві жителі самостійно організували евакуацію унікальних рукописів з Тімбукту, таким чином врятувавши їх від цілковитого знищення. Така ефективна ініціатива громадянського суспільства демонструє важливість скоординованих дій не лише на міжнародному, а й на місцевому рівні задля реалізації спільної мети.

Евакуація культурних цінностей під час збройного конфлікту – це складний і відповідальний процес, що вимагає ретельної підготовки та координації. Вона здійснюється лише у разі реальної загрози для об'єкта, коли інші заходи не можуть забезпечити його безпеку. Для цього необхідно заздалегідь підготувати місця для зберігання, а сама евакуація повинна проводитися відповідно до встановлених процедур і з участю кваліфікованого персоналу.

Процес евакуації починається з оцінки ризиків і визначення найбільш вразливих об'єктів. Формується команда фахівців, яка займається пакуванням експонатів, розробкою маршруту перевезення та організацією транспортування. Кожен об'єкт перед відправленням документується, маркується та упакується з урахуванням його фізичних особливостей. Після перевезення культурні цінності розміщуються в тимчасовому сховищі, яке має бути сухим, добре провітрюваним і захищеним від шкідників, крадіжок та вандалізму. Також необхідно передбачити можливість довготривалого зберігання на випадок, якщо повернення об'єктів на попереднє місце стане неможливим [2].

Перед музеями стоїть завдання розробити комплексний план евакуації культурних цінностей і забезпечити охорону місць їх тимчасового зберігання. У разі загрози першочерговими заходами є переміщення експонатів до підземних чи наземних укриттів. Практика свідчить, що музеї та їхні колекції часто стають жертвами воєнних конфліктів, і музейні працівники нерідко власними силами забезпечують збереження та документування втрат. Після завершення конфлікту залишається нагальна потреба в відновленні музейних фондів і відновленні роботи культурних установ [13].

ЮНЕСКО та інші міжнародні організації активно підтримують Україну у збереженні та захисті культурної спадщини під час війни. Зокрема, ЮНЕСКО надає технічну допомогу, сприяє моніторингу пошкоджень культурних об'єктів та організовує міжнародні конференції з питань захисту культурних цінностей [14]. У липні 2023 року ЮНЕСКО підтвердила, що з лютого 2022 року Росія пошкодила або знищила понад 400 культурних об'єктів в Україні, включаючи культові споруди, історичні будівлі, музеї та бібліотеки [15]. Також ЮНЕСКО закликає держави-учасниці продовжувати фінансування та надання обладнання для захисту та відновлення культурної спадщини під час війни, щоб посилити діяльність організації в Україні. Комітет ЮНЕСКО схвалив перерозподіл 50 000 доларів США на закупівлю та доставлення обладнання для захисту культурних цінностей в Україні [16].

Правову основу у сфері національної безпеки України щодо охорони культурних цінностей становлять Конституція України, Закон України «Про охорону культурної спадщини» та міжнародні договори, ратифіковані Верховною Радою України. Водночас у національному законодавстві відсутні спеціальні механізми та чіткі нормативно-правові акти, що регулюють захист культурних цінностей під час воєнних дій. Жодним чином не визначено порядок евакуації, заходи зі збереження музейних колекцій та охорони культурних об'єктів у кризових умовах.

Через відсутність достатнього досвіду та ресурсів у військових і урядових структурах для охорони культурних цінностей, відповідальність за збереження спадщини значною мірою покладається на самі заклади культури.

Вони повинні передбачати можливі загрози та розробляти плани захисту з урахуванням найгірших сценаріїв.

Для міжнародної координації дій із захисту культурних цінностей під час конфліктів створено організацію Блакитного щита. Її національні комітети допомагають у розробці законодавчих ініціатив, підвищенні обізнаності суспільства та координації із військовими структурами [13].

Висновки. Збереження культурної спадщини в умовах збройних конфліктів є не лише істотним завданням окремих держав, а й спільною відповідальністю всього людства. Руйнування історичних пам'яток, музеїв, архівів та інших культурних об'єктів має незворотні наслідки, які виходять далеко за межі втрати матеріальних цінностей. Це втрата історичної пам'яті, національної ідентичності та спадщини, що передається від покоління до покоління.

Міжнародне право створює механізми для захисту культурної спадщини, а такі документи, як Гаазька конвенція 1954 року та її Протоколи, є ключовими інструментами у цьому процесі. Проте ефективність їхнього застосування залежить від реальних дій держав і міжнародних організацій. Дотримання цих норм не лише допомагає запобігати злочинам проти культури, а й сприяє збереженню глобальної історичної спадщини.

Україна, яка нині зіштовхується з викликами війни, має приділяти особливу увагу захисту своїх культурних цінностей, використовуючи як національні, так і міжнародні механізми. Досвід світової спільноти свідчить, що збереження спадщини в кризових умовах є складним, але можливим завданням, і саме від рішень, які ухвалюються сьогодні, залежить, що залишиться у спадок майбутнім поколінням.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кулакова Н.В. Міжнародний досвід охорони об'єктів культурної спадщини під час збройного конфлікту. Реформи законодавства України в умовах євроінтеграції: праці VI Всеукр. наук.-теорет. конф., м. Київ, 30 жовтня 2014 р. С. 82–85.
2. Тандон А. Спадщина у небезпеці. Екстрена евакуація культурних цінностей / Пер. з англ. І. Пошивайла. Київ: Національний музей Революції Гідності, 2022. 56 с.
3. Гаазька конвенція. Енциклопедія історії України: веб-сайт. URL: <https://surl.li/fjycsu> (дата звернення: 28.03.2025).
4. Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict with Regulations for the Execution of the Convention: entry into force in The Hague on May 14, 1954 by UNESCO: official website. URL: <https://surl.li/ptrvvq> (date of appeal: 27.03.2025).
5. Договір про захист художніх і наукових закладів та історичних пам'яток (Пакт Реріха): підписаний 15 квітня 1935 р. в США. База даних «Законодавство України». URL: <https://surl.li/nwalch> (дата звернення: 27.03.2025).
6. Коваленко А. Пошкоджено 80% об'єктів: у Сирії виявили руйнування стародавнього міста-пам'ятки ЮНЕСКО. Українська правда. Життя URL: <https://surl.li/mwllvh> (дата звернення: 28.03.2025).
7. Ісламісти руйнують античний музей у Мостулі. Радіо свобода URL: <https://surl.li/ncnfkr> (дата звернення: 28.03.2025).
8. Загарбати або знищити: 18 пам'яток української архітектури, які зруйнувала росія. Рубрика URL: <https://surl.li/mfvtpb> (дата звернення: 28.03.2025).
9. Protocol to the Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict: entry into force in The Hague on May 14, 1954 by UNESCO: official website. URL: <https://surl.li/pywdlr> (date of appeal: 27.03.2025).
10. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року: прийнятий ООН. База даних «Законодавство України». URL: <https://surl.li/gcvdyj> (дата звернення: 28.03.2025).
11. Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини: прийнята 16 листопада 1972 р. ЮНЕСКО. База даних «Законодавство України». URL: <https://surl.li/pehsii> (дата звернення: 29.03.2025).
12. Гаазький суд вперше виніс вирок за знищення культурної спадщини. LB.ua [Електронний ресурс]. URL: <https://surl.li/zimbqg> (дата звернення: 28.03.2025).
13. Безпека культурної спадщини у надзвичайних ситуаціях: міжнародні стратегії для України / упоряд. і ред. Ігор Пошивайло. Київ–Амстердам–Вашингтон: Національний музей Революції Гідності (Музей Майдану), 2016. 248 с.
14. Україна та ЮНЕСКО окреслили план збереження культурної спадщини в умовах війни. Українські національні новини URL: <https://surl.li/qakabr> (дата звернення: 28.03.2025).
15. Проєкт «Ковчег» для збереження української культури запускають з допомогою чеського енергетичного бізнесу MND і Фонду родини Карела Комаренка URL: <https://surl.li/wshacc> (дата звернення: 28.03.2025).
16. ЮНЕСКО продовжить допомогу Україні задля збереження і захисту культурної спадщини. Урядовий портал URL: <https://surl.li/jsjxjh> (дата звернення: 28.03.2025).

РОЗДІЛ 12 ВІЙСЬКОВЕ ПРАВО

УДК 347.6

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-3/122>

ОСНОВНІ ПРІОРИТЕТИ УДОСКОНАЛЕННЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ОЦІНКИ ТАКТИЧНОЇ ГРАМОТНОСТІ ВИКОНАННЯ СЛУЖБОВО-БОЙОВИХ ЗАВДАНЬ ОСОБОВИМ СКЛАДОМ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ

MAIN PRIORITIES OF IMPROVING THE REGULATORY AND LEGAL REGULATION OF THE ASSESSMENT OF TACTICAL LITERACY IN THE PERFORMANCE OF SERVICE AND COMBAT TASKS BY THE PERSONNEL OF THE NATIONAL POLICE OF UKRAINE

Гіденко Є.С., старший викладач кафедри тактико-спеціальної підготовки
Дніпровський державний університет внутрішніх справ

У сучасних умовах зростання рівня загроз внутрішній безпеці України, викликаних як зовнішніми, так і внутрішніми чинниками, питання підвищення тактичної грамотності особового складу Національної поліції набуває особливої актуальності. Якісне виконання службово-бойових завдань безпосередньо залежить від професійної підготовки поліцейських, рівня їхньої бойової виучки, оперативності прийняття рішень та здатності діяти ефективно в екстремальних умовах. Стаття присвячена аналізу існуючої нормативно-правової бази, яка регламентує порядок оцінки тактичної грамотності поліцейських, та виявленню основних недоліків у цьому процесі. Зокрема, зазначено відсутність уніфікованих стандартів та критеріїв оцінювання, недостатню адаптацію чинних нормативно-правових актів до умов воєнного часу, а також потребу в комплексному підході до оцінки рівня професійної підготовки правоохоронців. У публікації окреслено основні пріоритети вдосконалення правового регулювання: оновлення нормативних актів відповідно до сучасних викликів, впровадження інноваційних методів навчання та контролю знань, створення єдиної системи оцінювання тактичної грамотності та ефективності дій у межах службово-бойових завдань. Автором запропоновано конкретні рекомендації щодо удосконалення системи підготовки і атестації поліцейських, що сприятиме підвищенню рівня безпеки громадян та зміцненню авторитету Національної поліції України.

У публікації окреслено основні пріоритети вдосконалення правового регулювання: оновлення нормативних актів відповідно до сучасних викликів, впровадження інноваційних методів навчання та контролю знань, створення єдиної системи оцінювання тактичної грамотності та ефективності дій у межах службово-бойових завдань. Особлива увага приділена необхідності міжвідомчої координації у процесі підготовки поліцейських та розробки новітніх стандартів, які враховують специфіку оперативно-службової діяльності в умовах збройного конфлікту. Автором запропоновано конкретні рекомендації щодо удосконалення системи підготовки і атестації поліцейських, що сприятиме підвищенню рівня безпеки громадян та зміцненню авторитету Національної поліції України.

Ключові слова: тактична грамотність, службово-бойові завдання, професійна підготовка, оцінювання, Національна поліція України, нормативно-правове регулювання, безпека, стандарти, воєнний стан.

In the current conditions of growing threats to Ukraine's internal security, caused by both external and internal factors, the issue of improving the tactical literacy of the personnel of the National Police has become particularly relevant. The quality execution of service-combat tasks directly depends on the professional training of police officers, the level of their combat readiness, the promptness of decision-making, and their ability to act effectively in extreme conditions. This article is devoted to the analysis of the existing regulatory and legal framework governing the assessment of the tactical literacy of police officers and the identification of key shortcomings in this process. In particular, it highlights the absence of unified standards and evaluation criteria, the insufficient adaptation of current legal acts to wartime conditions, and the need for a comprehensive approach to assessing the level of professional training of law enforcement personnel.

The publication outlines the main priorities for improving legal regulation: updating normative acts in accordance with current challenges, introducing innovative methods of training and knowledge control, and creating a unified system for evaluating tactical literacy and the effectiveness of actions within the framework of service-combat tasks. Special attention is paid to the necessity of interagency coordination in the process of police training and the development of modern standards that take into account the specifics of operational service activities in conditions of armed conflict. The author offers specific recommendations for improving the system of training and certification of police officers, which will contribute to enhancing the safety of citizens and strengthening the authority of the National Police of Ukraine.

Key words: tactical literacy, service-combat tasks, professional training, evaluation, National Police of Ukraine, regulatory and legal framework, security, standards, martial law.

Актуальність. Сучасні безпекові виклики, зокрема збройна агресія проти України, зростання рівня злочинності та терористичної загрози, вимагають від особового складу Національної поліції України високої тактичної грамотності при виконанні службово-бойових завдань. Ефективність діяльності поліцейських у кризових ситуаціях безпосередньо залежить від рівня їх професійної підготовки, зокрема – від умінь приймати обґрунтовані тактичні рішення, діяти злагоджено, безпечно та ефективно у складних умовах. Водночас, існуюча система оцінки тактичної грамотності залишається фрагментарною, а нормативно-правове забезпечення цієї сфери – недостатньо врегульованим, що створює ризики як для службової ефективності, так і для дотримання прав громадян під час поліцейських заходів. Актуальність теми зумовлена необхідністю реформування підходів до оцінки тактич-

ної грамотності, зокрема впровадження єдиних стандартів, критеріїв та методик оцінювання, які відповідатимуть сучасним викликам та вимогам оперативної діяльності поліції. Удосконалення нормативно-правового регулювання в цій сфері дозволить не лише підвищити боєготовність особового складу, а й забезпечити належний рівень правової визначеності, що сприятиме підвищенню довіри суспільства до правоохоронних органів.

Крім того, питання оцінки тактичної грамотності безпосередньо пов'язане з загальнодержавною стратегією щодо забезпечення правопорядку, протидії гібридним загрозам та забезпечення стабільності у прикордонних і прифронтових регіонах. У цьому контексті нагальною є розробка сучасного нормативного забезпечення, яке враховуватиме новітній досвід ведення бойових дій, взаємодії з іншими силовими структурами, а також адапта-

цію до міжнародних стандартів у сфері правоохоронної діяльності. Визначення та реалізація основних пріоритетів удосконалення нормативно-правового регулювання оцінки тактичної грамотності поліцейських є ключовим чинником у підвищенні ефективності виконання службово-бойових завдань, забезпеченні національної безпеки та правопорядку, а також у формуванні професійної культури особового складу Національної поліції України.

Метою дослідження є аналіз основних пріоритетів удосконалення нормативно-правового регулювання оцінки тактичної грамотності виконання службово-бойових завдань особовим складом Національної поліції України.

Виклад матеріалу. На початковому етапі дослідження доцільно зосередити увагу на аналізі походження та змістовного наповнення ключових концепцій, що мають безпосереднє значення для розуміння предмета дослідження. Службово-бойові завдання, які виконуються озброєними підрозділами Національної поліції України, регламентовані діючим законодавством, що встановлює порядок та процедури їх реалізації. Звертає на себе увагу наявність у низці термінологічних джерел (словників і правових актів) положень, які фіксують зв'язок між державною службою та виконанням обов'язків, притаманних військовій сфері.

Дослідження Закону України «Про Збройні Сили України» свідчить про наявність терміну «службова діяльність», що, однак, не супроводжується чітким визначенням поняття «службово-бойова діяльність». Водночас аналіз нормативно-правових актів дозволяє дійти висновку, що у вітчизняному правовому полі має місце ототожнення понять «вчинення дій» та «бойові дії», а також сприйняття останніх як складової ведення війни. Однак конкретне визначення «службово-бойова діяльність» відсутнє, що ускладнює її правове розмежування [6, 7].

Зазначене поняття застосовується переважно у контексті діяльності Національної поліції в умовах правового режиму надзвичайного або воєнного стану, а також при взаємодії з іншими силовими структурами у разі виникнення кризових ситуацій. Збройна агресія проти України спричинила зміну вектора розвитку правового регулювання діяльності поліції, актуалізувала нові функції та повноваження, зокрема у сфері забезпечення національної безпеки, що включає боротьбу із загрозами для критичної інфраструктури, участь у кібербезпеці та протидії діяльності диверсійно-розвідувальних груп. Закон України «Про Національну поліцію» закріплює повноваження поліцейських у частині реалізації заходів воєнного чи надзвичайного стану, а також забезпечення правопорядку у сфері захисту державного суверенітету. Це формує нову парадигму діяльності поліції, яку в умовах війни можна охарактеризувати як специфічну форму публічного забезпечення безпеки, що має риси участі у воєнних діях. У зв'язку з цим, пропонується розгляд питання розширення повноважень поліцейських під час воєнного стану та у післявоєнний період, що базується на положеннях Закону України «Про правовий режим воєнного стану». Водночас поняття «службово-бойова діяльність» набуває змістового наповнення як сукупність цілеспрямованих дій із застосуванням засобів та сили для виконання службових завдань із забезпечення безпеки держави [6, 7, 8].

У протиставу, «сервісна діяльність» поліції здійснюється у межах відомчих нормативно-правових актів і спрямована на забезпечення стабільного функціонування суспільства у мирний час. Участь поліцейських у заходах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану вимагає не лише високого рівня компетентності, але й розвитку професійних якостей, що дозволяють оперативно ухвалювати рішення в умовах стресу та непередбачуваних ситуацій [1, с. 25].

Босздатність поліцейських підрозділів безпосередньо залежить від їх здатності діяти ефективно під тиском, демонструючи вміння застосовувати тактичні при-

йоми. Особливості виконання службових обов'язків під час війни потребують від поліцейських творчого підходу до вирішення завдань, зокрема – можливості працювати у цивільному одязі без використання стандартної символіки, з метою уникнення загроз або забезпечення оперативної ефективності [2, с. 47]. Також у правовому полі відсутні вимоги щодо обов'язкового використання засобів індивідуального захисту з нанесенням ідентифікаційних номерів. Законодавство визначає порядок застосування заходів примусу, таких як фізичний вплив, спеціальні засоби та вогнепальна зброя, при цьому забороняючи використання поліцейськими засобів, не передбачених законодавством. Це створює потребу у подальшому вдосконаленні нормативного регулювання службово-бойової діяльності в умовах кризових ситуацій і збройних конфліктів [4, с. 63].

У межах правового режиму воєнного стану Національна поліція України наділена повноваженнями щодо застосування заходів примусу до осіб, які причетні до збройної агресії проти України. При цьому, незважаючи на існування окремих обмежень і заборон, визначених чинним законодавством, такі заходи можуть здійснюватися без попередження, а також включати застосування спеціальних засобів, у тому числі у випадках, що не обмежуються місцем чи умовами їх використання, з урахуванням специфіки застосування вогнепальної зброї. У воєнний час поліція має право використовувати спеціальні технічні засоби, зокрема:

- Апаратуру з функціями фото- та відеофіксації, включаючи обладнання, що працює в автоматичному режимі.
- Прилади для виявлення рівня радіаційної або біологічної загрози.
- Засоби, призначені для протидії використанню ворожих технічних засобів.
- Алкотестери для визначення стану алкогольного сп'яніння.
- Пристрої для зчитування та ідентифікації номерних знаків транспортних засобів [9, с. 14].

Засоби фіксації можуть бути закріплені як на поліцейських, так і на повітряних, водних та наземних транспортних засобах спеціального призначення, а також на спорудах і в місцях, що відповідають технічним вимогам. Отримана за допомогою таких засобів інформація може використовуватись у службовій діяльності, незалежно від того, чи належать технічні засоби поліції або іншим суб'єктам [4, с. 17].

У період дії воєнного стану працівники поліції здійснюють етапування (конвоювання) осіб, затриманих за підозрою у вчиненні злочинів, а також обвинувачених та засуджених до позбавлення волі. У передбачених законом випадках такі особи можуть утримуватись в ізоляторах тимчасового тримання. Крім того, поліцейські мають право виконувати функції технічно-криміналістичних підрозділів, зокрема здійснювати огляд місць подій, а також виконувати завдання з розмінування, виявлення, знешкодження та знищення вибухонебезпечних речовин, які можуть бути використані як засоби вчинення кримінальних чи адміністративних правопорушень [5, с. 99].

В умовах бойових дій значного значення набуває емоційна та фізична стійкість працівників поліції, яка безпосередньо впливає на якість виконання службових обов'язків. Актуальні психологічні дослідження підтверджують наявність тісного зв'язку між особистим життям правоохоронців і їх професійною ефективністю, зокрема у спроможності долати стрес та приймати адекватні рішення в критичних умовах. У зв'язку з цим на психологічні служби поліції покладається важлива функція забезпечення психологічної підтримки працівників, що обумовлено визнанням стресу як невід'ємного елементу професійної діяльності [2, с. 14].

У реаліях збройної агресії відбулися кардинальні зміни у повсякденній діяльності поліції. Так, офіцери спецпідрозділу КОРД проходять інтенсивну професійно-психологічну підготовку з метою забезпечення ефективного виконання бойових завдань і адаптації до умов відкритого збройного конфлікту [3, с. 18]. З огляду на це, діяльність Національної поліції у період дії воєнного стану має розглядатися як активна, безперервна та скоординована оперативно-технічна та охоронна діяльність. Професійна діяльність поліції в цих умовах здійснюється як самостійно, так і у взаємодії з іншими органами сектору безпеки та оборони, зокрема Збройними Силами України, Національною гвардією, Державною прикордонною службою, Державною спеціальною службою транспорту, Службою безпеки України. Основними напрямками взаємодії є боротьба з диверсійно-розвідувальними групами противника, нелегальними збройними формуваннями, ліквідація наслідків кризових ситуацій та виконання спеціальних заходів, спрямованих на забезпечення національної безпеки та публічного порядку [4, с. 95].

Одним з ключових пріоритетів удосконалення нормативно-правового забезпечення у цій сфері є розробка та впровадження єдиної системи стандартів оцінювання тактичної грамотності, яка б включала чіткі критерії, індикатори та методи контролю [5, с. 19]. На сьогодні відсутні уніфіковані підходи до оцінки тактичної компетентності поліцейських у межах різних служб і підрозділів, що ускладнює об'єктивну оцінку рівня підготовленості до виконання службово-бойових завдань. Другим важливим напрямом удосконалення є гармонізація нормативно-правових актів, що регулюють тактичну підготовку поліцейських, із міжнародними стандартами та досвідом провідних країн світу. У цьому контексті доцільним є запровадження модульного підходу до оцінки тактичної грамотності, з урахуванням специфіки завдань, що виконуються підрозділами поліції в умовах воєнного стану, у прикордонних районах або у районах ведення активних бойових дій [9, с. 40].

Третім пріоритетом виступає нормативне закріплення процедур атестації та періодичного оцінювання тактичної грамотності особового складу, з урахуванням реальних практичних навичок, продемонстрованих під час вико-

нання службово-бойових завдань. Це дозволить забезпечити не лише формальний контроль, а й стимулюватиме постійне підвищення рівня професійної підготовки поліцейських [3, с. 52]. Окрему увагу слід приділити розробці відомих нормативно-правових актів, які б регулювали процес проведення навчань, тактичних тренувань та бойових згаджен, у тому числі у взаємодії з підрозділами Збройних Сил України, Національної гвардії та інших силових структур. Це сприятиме підвищенню якості підготовки поліцейських до дій у кризових ситуаціях та унеможливить хаотичність у застосуванні тактичних прийомів у реальних умовах. Удосконалення нормативно-правового регулювання оцінки тактичної грамотності виконання службово-бойових завдань особовим складом Національної поліції України має базуватися на системному підході, орієнтованому на створення комплексної, інтегрованої системи правового забезпечення. Це, своєю чергою, дозволить не лише підвищити ефективність діяльності поліції в умовах воєнного стану, а й забезпечити належний рівень публічної безпеки та правопорядку в державі [5, с. 12].

Висновки. Отже, у ході дослідження проблематики нормативно-правового регулювання оцінки тактичної грамотності виконання службово-бойових завдань особовим складом Національної поліції України встановлено, що в умовах воєнного стану роль поліції у забезпеченні національної безпеки істотно зростає. Це зумовлює необхідність якісного оновлення підходів до підготовки та оцінювання тактичної компетентності працівників поліції з урахуванням специфіки сучасних загроз. Аналіз чинного законодавства засвідчив фрагментарність правового забезпечення оцінки тактичної грамотності, відсутність чітких критеріїв, єдиної методології та уніфікованих процедур контролю. Водночас, ефективне виконання службово-бойових завдань потребує не лише високого рівня професійної підготовки, а й здатності діяти злагоджено в умовах кризових ситуацій, дотримуючись вимог законності й тактичної доцільності. Реалізація зазначених пріоритетів дозволить створити ефективну систему оцінки тактичної грамотності поліцейських, що сприятиме підвищенню їх професійної боєздатності, забезпеченню публічного порядку та зміцненню обороноздатності держави в умовах воєнного стану.

ЛІТЕРАТУРА

1. Власенко І.В., Котелюх М.О. Напрямки вдосконалення службової підготовки працівників національної поліції України. Підготовка поліцейських в умовах реформування системи МВС України: зб. наук. пр. / МВС України, Харків. нац. ун-т вн. справ, Каф. тактичн. та спец.-фіз. підгот. ф-ту №2. Харків: ХНУВС, 2019. С. 102–107.
2. Гіденко Є. С. Підготовка працівників поліції в тактично-складовій діяльності при екстремальних ситуаціях. *Юридичний науковий електронний журнал*. Електронне наукове фахове видання юридичного факультету Запорізького національного університету 2022. С. 474–477.
3. Завістовський О.Д. Професійна, службо-ва та службово-бойова діяльність Національної поліції: сутність та розмежування понять. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». 2017. С. 258–262. URL: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.05.47>.
4. Казначеев Д. Г., Лопаєва О. М. Шляхи удосконалення службово-бойової діяльності сил охорони правопорядку в Україні. Д. Г.Казначеев, О. М. Лопаєва. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2020. № 3 (106). С. 90–95.
5. Покайчук В.Я. Сутність і співвідношення понять «сили безпеки» та «сили охорони правопорядку». *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2020. № 4. С. 47–53. URL: <https://er.dduvs.in.ua/handle/123456789/6097>.
6. Про затвердження Правил носіння одно-строю поліцейських: Наказ від 19.08.2017 року № 718. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 40–41. Ст. 8. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1122-17#Text>.
7. Про збройні сили України: Закон України від 06.12.1991 року № 1934-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 9. Ст. 108. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1934-12#Text>.
8. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 року № 580-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 40–41. Ст. 379. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>.
9. Чмелюк В.В., Гришук В.Л., Бадьора С.М. Основи тактичної підготовки працівників правоохоронних органів: навчальний посібник. Ірпінь: Університет ДФС України, 2019. 218 с.

МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ПРИМУСОВОГО ВІДЧУЖЕННЯ АБО ВИЛУЧЕННЯ МАЙНА В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО ЧИ НАДЗВИЧАЙНОГО СТАНУ

TRANSFER, FORCED ALIENATION OR SEIZURE OF PROPERTY UNDER THE LEGAL REGIME OF MARTIAL OR STATE OF EMERGENCY

**Куртов А.І., к.т.н., доцент,
завідувач кафедри підготовки офіцерів запасу**

Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

**Пашенко С.М., д.філос. в галузі права (PhD),
старший викладач кафедри військового права**

Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Іващенко С.М., доцент кафедри права Національної безпеки та правової роботи

Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Потіхенський А.І., доцент кафедри підготовки офіцерів запасу

Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Куртов Д.А., старший викладач кафедри загальновійськових дисциплін

Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена аналізу правового регулювання процесів примусового відчуження та вилучення майна під час дії воєнного або надзвичайного стану. Детально розглядається баланс між потребами забезпечення національної безпеки та захистом індивідуальних прав власності в кризових умовах.

У роботі досліджуються основні принципи законодавчого регулювання експропріації: законність, необхідність та обґрунтованість, прозорість процедур та обов'язковість справедливої компенсації. Особливу увагу приділяється міжнародно-правовим аспектам та стандартам у цій сфері, зокрема положенням Універсальної декларації прав людини, Європейської конвенції з прав людини, Міжнародного пакту про громадянські та політичні права.

На основі аналізу міжнародної практики наводяться приклади застосування експропріації у різних країнах: під час конфлікту в Сирії, Олімпіади в Бразилії 2016 року, Другої світової війни та створення національних парків у США. Які демонструють як позитивні, так і негативні наслідки застосування механізмів примусового відчуження.

У висновках підкреслюється необхідність удосконалення національного законодавства з урахуванням міжнародних норм для забезпечення справедливого балансу між державними інтересами та правами власників. Пропонуються рекомендації щодо підвищення прозорості процесів експропріації, зміцнення гарантій захисту прав власності, розробки ефективних механізмів оскарження рішень про вилучення майна та розширення міжнародного співробітництва в цій сфері.

Дослідження має теоретичне та практичне значення для розвитку правової доктрини та вдосконалення законодавства у сфері захисту прав власності в умовах певних кризових ситуацій.

Ключові слова: воєнний стан, надзвичайний стан, правовий режим, примусове переведення, експропріація, вилучення майна, міжнародне право, військове право, права людини.

The article is devoted to the analysis of legal regulation of the processes of compulsory alienation and seizure of property during martial law or a state of emergency. The balance between the needs of national security and protection of individual property rights in crisis conditions is examined in detail.

The article examines the basic principles of legislative regulation of expropriation: legality, necessity and justification, transparency of procedures and the obligation to provide fair compensation. Special attention is paid to international legal aspects and standards in this area, in particular, the provisions of the Universal Declaration of Human Rights, the European Convention on Human Rights, and the International Covenant on Civil and Political Rights.

Based on the analysis of international practice, the article provides examples of expropriation in various countries: during the conflict in Syria, the 2016 Brazilian Olympics, World War II, and the creation of national parks in the United States. These cases demonstrate both positive and negative consequences of the use of eminent domain mechanisms.

The conclusions emphasise the need to improve national legislation in line with international standards to ensure a fair balance between the public interest and the rights of owners. The author offers recommendations for increasing the transparency of expropriation processes, strengthening guarantees of property rights protection, developing effective mechanisms for appealing against decisions on property seizure, and expanding international cooperation in this area.

The study has important theoretical and practical implications for the development of legal doctrine and improvement of legislation in the field of property rights protection in crisis situations.

Key words: martial law, state of emergency, legal regime, forced transfer, expropriation, seizure of property, international law, military law, human rights.

Тема експропріації та вилучення майна в умовах воєнного чи надзвичайного стану є надзвичайно актуальною та важливою в сучасному світі, де конфлікти та кризи можуть виникнути раптово і вимагають негайної правової реакції. Об'єктом дослідження у даній статті є процеси та умови примусового переведення майна в контексті спеціальних правових режимів, що активуються під час кризових періодів в державі. Предметом аналізу виступають

законодавчі норми та їх практичне застосування, а також взаємодія національних дій з міжнародними правовими нормами.

Методологія дослідження ґрунтується на аналізі чинного законодавства, судової практики та наукових праць у цій галузі. Особлива увага приділяється кейс-стадіям, що ілюструють реалізацію правових норм в умовах воєнного та надзвичайного стану у різних країнах.

Наукова новизна даної статті полягає у комплексному підході до аналізу правових режимів, які дозволяють державі вилучати майно у критичний період, зі збереженням балансу між необхідністю забезпечення національної безпеки та захисту прав і свобод громадян.

Основними цілями цієї статті є: визначення правових основ та меж примусової експропріації в умовах надзвичайних ситуацій; аналіз міжнародного досвіду та судової практики у цій сфері; вироблення рекомендацій для удосконалення національного законодавства у відповідності з міжнародними стандартами.

Завданнями, які ставить перед собою дана стаття, є: оцінка ефективності існуючих механізмів правового регулювання в ситуаціях кризи; виявлення проблемних аспектів, що потребують доробки; формулювання пропозицій щодо зміцнення правових гарантій власників майна.

Наразі, у різних країнах законодавство щодо примусового відчуження майна в умовах кризи має відповідні специфіки. Однак, загальноприйняті норми передбачають, що такі дії можуть відбуватися тільки на підставі закону і мають бути обґрунтовані необхідністю захисту національної безпеки або громадської безпеки. Наприклад, у Сполучених Штатах Америки Федеральний закон про екстрені повноваження дає уряду право вилучати приватне майно для військових потреб або в разі надзвичайного стану.

Законодавство, що регулює експропріацію майна в умовах воєнного чи надзвичайного стану, є ключовим інструментом держави для реагування на кризові ситуації, забезпечуючи відповідність дій влади потребам національної безпеки та громадського порядку. Важливо, щоб такі заходи відбувалися законним шляхом, із дотриманням прав і свобод громадян та за умов адекватної компенсації [3, с. 47].

Основні принципи законодавчого регулювання:

Законність вилучення: всі дії щодо експропріації мають проводитися на основі і в межах чинного законодавства. Закони повинні чітко визначати умови і процедури для вилучення майна, зокрема, у воєнний час чи під час надзвичайного стану.

Необхідність та обґрунтованість: експропріація має бути вмотивована реальною потребою, пов'язаною з забезпеченням національної безпеки або захистом населення. Влада має довести, що вилучення майна є необхідним і єдиним можливим рішенням для досягнення законної мети.

Прозорість процедур: процес експропріації має бути максимально прозорим і включати можливість публічного обговорення та оскарження рішень. Важливо, щоб громадяни мали доступ до інформації про причини і умови вилучення майна.

Компенсація: обов'язковою умовою експропріації є виплата адекватної компенсації, що відповідає реальній ринковій вартості вилученого майна. Компенсація має бути виплачена в розумні строки та бути доступною для справедливого відшкодування власникам.

Міжнародні стандарти: у своїй політиці експропріації держави мають керуватися не тільки національними, але й міжнародними правовими нормами, особливо в контексті захисту прав людини. Важливо, щоб дії держави відповідали зобов'язанням за міжнародними договорами [1].

В різних країнах спостерігаються різні підходи до регулювання цього питання. Наприклад, під час воєнних дій у 2008 році, Грузія та Росія зіштовхнулися з проблемами експропріації майна як в результаті воєнних дій, так і в рамках постконфліктного врегулювання. В таких випадках міжнародні організації часто виступають посередниками для забезпечення справедливих та прозорих процедур вилучення майна.

Таким чином, законодавче регулювання експропріації майна в умовах воєнного чи надзвичайного стану має важливе значення для забезпечення балансу між державною потребою в реагуванні на кризу та захистом основних прав і свобод громадян.

Міжнародні конвенції, такі як Європейська конвенція з прав людини (надалі – ЄКПЛ), встановлюють чіткі рамки для втручання держави в право власності. Зокрема, стаття 1 Протоколу № 1 до ЄКПЛ зазначає, що кожна особа має право на мирне володіння своїм майном і ніхто не може бути позбавлений свого майна, окрім випадку, коли це відбувається у громадських інтересах і умовах передбачених законом та загальними принципами міжнародного права.

Міжнародне право відіграє важливу роль у регулюванні питань експропріації майна, встановлюючи стандарти та обмеження, які мають дотримуватися держави при введенні заходів, що впливають на право власності. Зокрема, норми міжнародного права забезпечують захист основних прав людини, включаючи право на власність, і вказують умови, за яких дозволяється їх обмеження [2, с. 215].

До основних міжнародних інструментів слід віднести наступні:

- Універсальна декларація прав людини, яка зазначає, що кожна людина має право на власність, яке не може бути свавільно позбавлене. Це право захищає індивідів від необґрунтованого втручання держави;

- Європейська конвенція з прав людини у статті 1 Протоколу № 1 обмежує можливість експропріації майна, вказуючи, що кожна особа має право на мирне володіння своїм майном і що ніхто не може бути позбавлений свого майна, крім випадків передбачених законом та необхідних у демократичному суспільстві;

- Міжнародний пакт про громадянські та політичні права встановлює обмеження щодо свавільного позбавлення майна, вимагаючи, щоб будь-які заходи були законними та виправданими потребами громадського інтересу;

- Бернська конвенція регулює питання інтелектуальної власності, які також можуть підпадати під дію експропріаційних заходів в окремих випадках, наприклад, при націоналізації підприємств, що займаються технологічними розробками;

- Конвенції Світової банківської групи щодо врегулювання інвестиційних спорів також забезпечують захист інвестицій, включаючи власність, перед свавільними діями держави, і вимагають справедливої та адекватної компенсації у разі експропріації [6].

Необхідно зазначити, що міжнародне право має важливий вплив на формування національних законодавств щодо експропріації. Держави, що є членами відповідних міжнародних угод, зобов'язані гармонізувати своє законодавство з міжнародними стандартами. Це включає розробку законів, які не тільки визначають умови та процедури експропріації, але й гарантують судовий захист, право на оскарження та адекватну компенсацію за втрачене майно.

Незважаючи на існування міжнародних норм, практика показує, що держави часто стикаються з труднощами у їх застосуванні, особливо в умовах політичних або економічних криз. Спори щодо експропріації часто потрапляють до міжнародних арбітражних судів, що підкреслює необхідність подальшого розвитку міжнародного права та механізмів його виконання, щоб забезпечити ефективний захист прав індивідів та інвестицій [5].

Таким чином, розвиток і вдосконалення міжнародного правового поля у сфері експропріації є ключовим для забезпечення балансу між державними інтересами та захистом прав власності на глобальному рівні. Один із відомих випадків, що демонструє застосування принципів експропріації, відбувся під час війни у Сирії, де уряд, під приводом будівництва громадських споруд, вилучав майно без належної компенсації, що призвело до певних міжнародних спорів. В Україні, під час анексії Криму Російською Федерацією, було вилучено майно українських громадян та організацій, що також викликало бурхливу реакцію на міжнародному рівні.

Експропріація майна у воєнний час або під час надзвичайних станів може мати значні правові, соціальні та політичні наслідки. Для ілюстрації цього явища розглянемо кілька міжнародних прикладів, які демонструють як практичне застосування, так і складнощі пов'язані з експропріацією.

Так, у Сирії, під час триваючого збройного конфлікту, уряд застосовував закони, які дозволяли конфіскувати майно осіб, обвинувачених у зраді або зв'язках з опозицією. Ці дії ставили під загрозу права людини і порушили міжнародні стандарти, які вимагають, щоб експропріація відбувалась лише за наявності вагомих причин та адекватної компенсації.

Крім того, у 2016 році в Бразилії, для підготовки до літніх Олімпійських ігор, було експропрійовано значні площі земельних ділянок. Хоча уряд стверджував, що такі дії були необхідні для громадського блага, багато з виселених людей стверджували, що процес був несправедливим і що вони не отримали адекватної компенсації.

Під час Другої світової війни, нацистський режим у Німеччині провів масову конфіскацію майна євреїв та інших переслідуваних меншин. Це було частиною широкої державної політики геноциду та етнічних чисток, і є одним з найвідоміших прикладів зловживання експропріаційними повноваженнями.

В Сполучених Штатах під час створення національних парків, таких як Йеллоустон, були вилучені землі, які раніше належали приватним особам та корінним американцям. Хоча ці дії мали на меті збереження природи, вони також спричинили конфлікти та дискусії щодо прав власності та компенсації [6].

Наведені приклади демонструють, як експропріація може бути використана як інструмент для досягнення різноманітних цілей, чи то економічних, соціальних, або політичних. Вони також підкреслюють значення дотримання міжнародних стандартів і законодавства, щоб забезпечити, що такі дії не ставатимуть засобом свавілля та зловживань.

Необхідність збереження балансу між державними потребами та захистом прав власників є ключовим аспектом правового регулювання вилучення майна. На практиці, це досягається через встановлення строгих критеріїв для експропріації, обов'язковість належної процедури та забезпечення адекватної компенсації.

Питання встановлення балансу між необхідністю держави виконувати свої функції у кризових ситуаціях та забезпеченням прав і свобод окремих індивідів є одним із ключових у правовій практиці сучасних демократій. Експропріація майна, особливо у воєнний час або під час надзвичайного стану, ставить під загрозу фундаментальне право на власність, вимагаючи від держави відповідного обґрунтування та компенсаційних механізмів.

Для забезпечення справедливого балансу, багато країн встановлюють законодавчі рамки, які визначають чіткі умови та обмеження для державних втручань у право власності, зокрема:

- законність: всі заходи експропріації повинні базуватись на чинному законодавстві, яке передбачає вилучення майна тільки за умови відповідної необхідності;
- пропорційність: дії держави мають бути пропорційними заявленій меті. Наприклад, якщо метою є будівництво інфраструктури для захисту громади від природних катастроф, вилучення майна повинно обмежуватись необхідним мінімумом;
- транспарентність: процес має бути відкритим і доступним для громадськості, із можливістю для власників майна оскаржувати рішення та отримувати достатню компенсацію;

– компенсація: важливою умовою експропріації є виплата адекватної компенсації, яка відображає справедливую ринкову вартість вилученого майна [4].

Балансування між державною потребою та індивідуальними правами вимагає не тільки правових, але й етичних та політичних рішень. Політики та законодавці повинні враховувати громадську думку та забезпечувати, що інтереси окремих громадян не жертвуються заради нечітко визначених «державних потреб».

На міжнародному рівні, права на власність та їх захист регулюються багатьма договорами та конвенціями, такими як Міжнародний пакт про громадянські та політичні права. Держави-учасниці зобов'язані впроваджувати міжнародні стандарти у своє національне законодавство, що допомагає підтримувати високий рівень захисту прав людини, включно з правом на власність.

Забезпечення балансу між державною необхідністю і правами індивідів в контексті експропріації вимагає складної взаємодії між правовими, етичними, політичними та соціальними факторами. Розвинене законодавство та суспільні норми повинні заохочувати діалог та компроміс, забезпечуючи справедливий захист усіх заінтересованих сторін у кризових ситуаціях [4, с. 36].

За результатами проведеного дослідження слід зробити висновок, що для покращення правових рамок експропріації в умовах кризи необхідно враховувати міжнародні стандарти та практику, розробляти детальніші законодавчі норми, що регулюють цей процес, і встановлювати чіткіші гарантії для захисту прав власників. Подальше дослідження цієї тематики має зосередитися на створенні більш ефективних механізмів контролю за дотриманням цих норм, а також на розробці міжнародно-правових інструментів для вирішення спорів, пов'язаних із вилученням майна в умовах екстремальних ситуацій.

Дослідження правових аспектів примусової експропріації та вилучення майна в умовах воєнного та надзвичайного стану виявило ряд важливих моментів, які вимагають уваги та ретельного аналізу в контексті національного та міжнародного права. Основним викликом є забезпечення балансу між державною потребою в реагуванні на кризові ситуації та захистом основоположних прав і свобод громадян, особливо права на власність.

Встановлено, що належне правове регулювання експропріації має включати чіткі критерії для вилучення майна, процедури оскарження таких дій, та обов'язковість виплати адекватної та справедливої компенсації. Незважаючи на існування міжнародних стандартів, різні країни застосовують ці принципи по-різному, що часто призводить до порушення основних прав людини.

Аналіз міжнародних кейсів показав, що держави, які проводили вилучення майна без дотримання законних процедур та адекватної компенсації, зазвичай зіштовхуються з міжнародними судовими позовами та зниженням довіри з боку міжнародної спільноти та власних громадян. Це підкреслює необхідність дотримання принципів правової держави та міжнародних норм за будь-яких обставин.

Рекомендації на майбутнє включають: підвищення прозорості у процесах експропріації; зміцнення законодавчих гарантій захисту прав власності; розробку механізмів швидкого та ефективного оскарження рішень про вилучення майна; та розширення міжнародного співробітництва для забезпечення відповідності національних дій до міжнародних правових стандартів. Такі заходи допоможуть не тільки захистити права індивідів, але й забезпечити довіру громадян до власної держави та її інституцій, що є основою для стабільності та розвитку будь-якої країни в умовах сучасного динамічного світу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану : Закон України від 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради*. 2013. № 15. ст. 99. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4765-17#Text> (дата звернення: 03.03.2025).
2. Петренко, А. П. Правові аспекти воєнного стану в Україні. Київ: Ніка-Центр, 2013. 356 с.
3. Мельник, Р. М. Права людини під час надзвичайного стану: міжнародні стандарти та українська практика. *Юридичний журнал*. 2019. № 2. С. 45–49.
4. Савченко, О. В. Експропріація майна за українським законодавством: теорія і практика. *Вісник цивільного права*. 2019. № 1. С. 34–40.
5. Про приватизацію державного і комунального майна : Закон України. *Відомості Верховної Ради*. 2018. № 12, ст. 68. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2269-19#Text> (дата звернення: 27.01.2025).
6. Організація Об'єднаних Націй. Міжнародні стандарти прав людини під час надзвичайних ситуацій. 2015. URL: <https://www.un.org/rights/emergency-standards> (дата звернення: 27.01.2025).
7. Пащенко, Є.М., Іващенко, С.М. Поняття та принципи управління ризиками в Міністерстві оборони України та Збройних Силах України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: «Право»*. Випуск №77, частини 2, Ужгород 2023. Збірник наукових праць, м. Ужгород-2023. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2023, № 77. С. 102–107.
8. Куртов, А.І., Іващенко, С.М. Аналіз підходів до формування оптимального стилю управлінської роботи юрисконсульта військової частини під час повсякденної діяльності. SCIENTIFIK RESEARCH IN XXI CENTURY. SCIENTIFIK COLLECTION «INTERCONF». Міжнародний збірник наукових праць. XII. Оттава, Канада. 2022. – Вип. 116 (434). – 18.07.22.
9. Куртов, А.І., Іващенко, С.М. Управління повсякденною діяльністю підрозділів: робота юрисконсульта військової частини з питань підготовки особового складу варті під час військових конфліктів. RECENT ADVANCES IN SCIENTIFIC WORLD. SCIENTIFIK COLLECTION «INTERCONF». Міжнародний збірник наукових праць. II. Монтеррей, Мехіко. 2022. – Вип. 119 (214). – 08.08.22.

РОЗДІЛ 13 ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 378:80=152.1

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-3/124>

МІФОЛОГІЧНІ КОРЕНІ ДАВНЬОІРЛАНДСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА

MYTHOLOGICAL ROOTS OF ANCIENT IRISH LAW

Перун С.В., викладач кафедри філософії та суспільних наук
Полтавський державний медичний університет

Зінченко Н.О., к.філос.н., доцент,
доцент кафедри філософії та суспільних наук
Полтавський державний медичний університет

Каюн В.О., к.і.н.,
старший викладач кафедри філософії та суспільних наук
Полтавський державний медичний університет

Дашевська Т.В., викладач кафедри філософії та суспільних наук
Полтавський державний медичний університет

Ця стаття розглядає практичне значення давньоірландської міфології у вивченні доісторичного ірландського законодавства. Дослідження фокусується на міфах ірландського епосу «Викрадання бика з Куальнге» у тому вигляді, як його було записано першими ірландськими ченцями, а також ранні кодифіковані версії традиційного ірландського права. Дослідження раннього ірландського законодавства зосереджуються виключно на кодифікованих законах та археологічних даних. Підхід, що використовується в даному дослідженні, не визнає важливу роль даних, що добре збереглися, про ірландську усну культуру, що служать на допомогу сучасним ученим для розуміння давньоірландського суспільства. Дослідження показує, як міфологічні наративи впливали на формування правових норм, зокрема, у питаннях власності, сім'ї, злочинів та покарань. Виявлені паралелі між міфологічними образами та правовими інститутами свідчать про те, що право в давній Ірландії було невіддільне від міфологічного світогляду.

Стаття розкриває зв'язки між міфами та правовими документами, виявляючи їхні спільні риси, що допомагає краще зрозуміти давню ірландську правову систему. Доісторична Ірландія залишається єдиною з найменш досліджених сфер у Західній Європейській історії. Як правило, згадуючи історію Ірландії, ми не замислюємося про події, що відбувалися до приходу християнства в 500 році до нашої ери або до вторгнення вікінгів у 700 році нашої ери. Проте Ірландія може похвалитися деякими відомими людськими поселеннями в Європі. Перші поселенці Ірландії будували складні споруди, мали складні релігійні обряди, складали епічну поезію та мали правовий кодекс. Віддалене розташування Смарагдового острова сприяло тому, що ірландська культура розвивалася майже без впливу Римської імперії та її класичних традицій. Цей факт робить Ірландію дещо унікальною, як у своїй культурі, так і в правових кодексах. Щоб зрозуміти давнє ірландське право, перш за все, важливо зрозуміти доісторичну Ірландію. У випадку ранньої Ірландії корисними виявилися два основні джерела: рукописи чернечого Євангелія та середньовічні рукописи ірландського епосу.

Ключові слова: Ірландія, міфологія, право, брегон, проїзд.

This article examines the practical significance of ancient Irish mythology in the study of prehistoric Irish law. The study focuses on the myths of the Irish epic The Stealing of the Bull from Cualnge as recorded by the first Irish monks, as well as early codified versions of traditional Irish law. Studies of early Irish law focus exclusively on codified laws and archaeological evidence. The approach taken in this study fails to recognize the important role of the well-preserved data on Irish oral culture in helping modern scholars to understand ancient Irish society. The study shows how mythological narratives influenced the formation of legal norms, in particular, in matters of property, family, crimes and punishments. The identified parallels between mythological images and legal institutions indicate that law in ancient Ireland was inseparable from the mythological worldview.

The article reveals the connections between myths and legal documents, revealing their common features, which helps to better understand the ancient Irish legal system. Prehistoric Ireland remains one of the least studied areas in Western European history. Usually, when we think of Irish history, we don't think about the events that happened before the arrival of Christianity in 500 BC or the Viking invasion in 700 AD. However, Ireland boasts some of the most famous human settlements in Europe. Ireland's first settlers built elaborate structures, had elaborate religious ceremonies, composed epic poetry, and had a legal code. The remote location of the Emerald Isle contributed to the fact that Irish culture developed almost without the influence of the Roman Empire and its classical traditions. This fact makes Ireland somewhat unique, both in its culture and legal codes. To understand ancient Irish law, it is first important to understand prehistoric Ireland. In the case of early Ireland, two main sources have proved useful: the monastic Gospel manuscripts and the medieval Irish epic manuscripts.

Key words: Ireland, mythology, law, bregon, travel.

Вважається, що християнство з'явилося в Ірландії в 500 році нашої ери разом із приходом святого Патрика. Прагнучи повернути ірландців, Патрик поєднав християнські цінності з місцевими ірландськими традиціями. Наприклад, в ірландській релігії богів і богинь об'єднували в трійки, яким поклонялися разом. Патрик використав цю практику у своїй відомій ілюстрації трілисника, що символізує Трійцю. Завдяки цим та іншим творчим історіям навернення, перехід від язичництва до християнства в Ірландії вважається одним з найлегших у Європі. Одним

із результатів цього безперешкодного переходу стало збереження ірландської культури. Коли ірландці ставали ченцями і вступали до монастирів, їм було доручено копіювати рукописи. Як правило, вони обмежувалися копіюванням Євангелій у вигляді ілюмінованих рукописів. Ця практика створила одні з найвражаючіших творів мистецтва, що вийшли з Ірландії, включаючи знамениту Книгу Келлс.

Менш відомою, але, можливо, більш важливою особливістю цих рукописів є коментарі, написані на полях. Часто, копіюючи латинський текст, ченці коментували

історії своєю рідною мовою між рядками або на полях. Ця практика зберегла письмові форми як давньоірландської, так і давньоанглійської мов для подальшого вивчення. Вона також дозволила записати та зберегти міфи та легенди Стародавньої Ірландії. Деякі ченці також записували міфи в агіографіях, які їм було доручено писати або копіювати.

Приклад використання цих записаних міфів можна знайти в популярній історії про те, як святий Патрик змагався з дрідами. У цій історії розповідається, як святий Патрик викликав дрідів-жерців, які служили верховному королю Ірландії, на змагання, в якому кожна сторона намагалася підтримувати вогонь. Вогонь святого Патрика горів якскрапше і довше. В результаті цього та інших невеликих чудес, які здійснив Патрик, верховний король Ірландії прийняв християнство, а за ним і менші королі. З цієї, здавалося б, простої та короткої історії можна винести кілька уроків. По-перше, ірландці шанували вогонь і, мабуть, мали богів, які були тісно пов'язані зі стихіями. По-друге, ірландці реагували на виклики, а не на переговори, і їх можна було завоювати перемогою. По-третє, верховний король був лідером Ірландії і мав певну владу над іншими меншими королями Ірландії. Саме за допомогою таких історій вчені склали уявлення про культурні цінності та політичні системи, які існували в доісторичній Ірландії.

Хоча християнські джерела корисні, їхня цінність блідне порівняно з рукописами ірландського епосу «Викрадення бика з Куальнге» та іншими міфами, що містяться в цих рукописах. «Викрадення бика з Куальнге» вважається аналогом епосу, такого як «Енеїда» [6, р. 153]. «Викрадення бика з Куальнге» є головною історією в циклі міфології, який називається Уладський цикл. Уладський цикл обертається навколо історій про героїв, війну та славу, і розповідає багато історій про богів та їхню взаємодію з людьми, а також між собою. При вивченні ірландського права більшість істориків нехтували цим оповідям на користь збірки текстів під назвою «Брегонські закони».

Брегонські закони – це збірка правових кодексів ранньої Ірландії. Хоча було зроблено висновок, що «багато основ ранньої ірландської правової системи сягають корінням ще до загальнокельтського періоду (бл. 1000 р. до н.е.)» [1, р. 6], кодекси не були записані до восьмого століття нашої ери. Наслідком цієї затримки є те, що записані кодекси містять церковне християнське право на додаток до оригінальних ірландських законів. Деякі науковці наполягають на тому, що сам цей факт не може дискредитувати ці тексти як такі, що містять справжнє ірландське право. Лоуренс Гіннелл, ірландський вчений, фахівець з ірландського права, писав, що «римське право навряд чи можна в них простежити» і що «добрі вони чи погані, похвальні чи ні для нашої раси, вони є суттєво, значною мірою і характерно ірландськими» [2, р. 229]. Проте важливо підходити до цих текстів з обережністю, оскільки зрозуміло, що пізня дата їхнього запису зробила оригінальні правові кодекси сприйнятливими до іноземного впливу.

Найвідомішим рукописом є «Senchas Mór». «Senchas Mór», можливо, був записаний ще в 9 столітті, але був складений лише на початку 12 століття. Текст був розділений на три розділи. Перший стосувався юридичних процедур подання скарг на співплемінника. Другий стосувався заручників і поруки. Останній містив закони, що стосуються шлюбу, виховання та соціальних прав. Зазвичай вчені порівнювали різні версії записаних законів, щоб встановити точність будь-якої з них. Однак, оскільки ці тексти були записані через такий тривалий час після приходу нової правової системи до Ірландії через церкву, цей метод може бути не зовсім надійним. Маючи так багато рукописів стародавніх міфів, здається розумним замість цього шукати випадки збігу між законом, продиктованим записаними кодексами, та діями персонажів ранніх міфів. Там, де практики, викладені в кодексах, відображені в міфах, можна обґрунтовано зробити висновок, що вони

були частиною життя ранніх ірландців. Це, мабуть, найбільш корисно при дослідженні юридичних прав на подорожі, вбудованих у соціальну структуру ранньої Ірландії. Порівнюючи права легендарних персонажів з описами, знайденими в Брегонських законах, можна підтвердити, що ці пізніше записані тексти точно відображають раннє ірландське право.

Ірландське суспільство було поділене на кілька класів, кожен з яких мав власні права та привілеї. Незалежно від походження, ірландець міг піднятися або впасти в суспільстві залежно від своїх дій. Найпоширенішими способами піднятися були набуття професійних навичок, здобуття слави в бою, внесення певного внеску в громаду або просто набуття багатства.

Оскільки Ірландія була ізольована і рідко стикалася з серйозними загрозами з-за своїх кордонів, у правовому кодексі немає конкретного положення, яке б стосувалося поведінки з іноземцями. Однак кодекс регулює права та привілеї щодо подорожей всередині Ірландії осіб різного соціального рангу. У цьому ранньому племінному суспільстві, де територія була священною, а вхід на чужу територію обмежувався набігами та війнами, можливість подорожувати між племенами була рідкісним привілеєм, наданим лише найвищим членам суспільства.

Найвищими членами ірландського суспільства були королі. Кожен туат мав одного чоловіка, обраного для керівництва. Посада короля не була спадковою, але також не була справді виборною. Усі вільні члени туату мали певне право голосу при виборі короля, але кандидати обмежувалися обраною групою людей, усі з яких, як правило, були якимось пов'язані з королем. Єдиним додатковим вимогами для обрання короля було те, щоб він був психічно та фізично здоровим, щоб належним чином керувати своїм туатом. Обов'язки короля включали ведення війни, коли це було необхідно, проведення набігів і винесення остаточного рішення у правових питаннях. У «Викраденні бика з Куальнге» королева Медб з Коннахту очолює набіг на сусідню територію Ульстера, щоб викрасти цінного бика. В історії її посланці вільно проходять до Ульстера з її справами, щоб домовитися про купівлю бика. Після того, як переговори провалюються, сама Медб входить до Ульстера, що сприймається як оголошення війни Ульстеру ще до того, як стає ясно, що вона має намір здійснити набіг на королівство та викрасти бика. Реакція ульстерців на появу Медб підтверджує твердження в записаних кодексах, що королі не могли подорожувати без чітко визначеної мети.

Брегони були законотворцями, або юридичними експертами туату. Брегони запам'ятовували правові кодекси, і до них зверталися королі, щоб винести рішення у правових питаннях, представлених королем. Кожен король обирав брегона на посаду свого офіційного юридичного радника. Однак у кожному туаті були присутні кілька неофіційних брегонів, які мали той самий юридичний статус, що й офіційний брегон [2, р. 68].

Брегонів дуже поважали за їхню важливу роль у підтримці порядку в туаті. Будь-яка людина, незалежно від походження, могла прагнути набути знань, необхідних для того, щоб стати брегоном. З часом ця посада стала спадковою, через звичай, а не через закон. Статус брегона приносив величезне багатство, тому не дивно, що практикуючі брегони прагнули залучити своїх дітей до цієї професії. У легенді про Оллава Фолу, короля Ірландії, який, як вважається, правив близько 1000 року до нашої ери, представлено розгорнутий опис обов'язків брегона. У легенді стверджується, що брегони збиралися в резиденції Верховного короля в Тарі, щоб «складати генеалогічні записи кланових вождів, приймати закони, розглядати спірні справи, врегульовувати спадкування тощо» [5, р. 107]. Опис брегонів у цій легенді як зберігачів закону та знань збігається з пізнішими записаними юридичними документами.

Друїди збереглися в народній уяві як чарівники стихій. Насправді друїди були набагато більшими і набагато важливішими. Магічний елемент, який люди часто пов'язують з друїдами, не зовсім неправдивий. Друїди відрізнялися своєю здатністю читати знаки від богів і передбачати погоду, голод та інші катастрофи.

Друїди були зберігачами не лише знань про погоду. Їхня здатність спілкуватися та розуміти богів давала їм покращене розуміння моралі, філософії, астрономії, медицини та міфології [3, р. 49]. Друїди зберігали велику базу знань, яка передавалася в межах професії. Як і у випадку з бреганами, королі мали офіційного друїда, і кожен туат міг бути домом для кількох друїдів одночасно. Це відповідало «Викраденню бика з Куальнге». В історії королева Медб радиться з мандрівним друїдом у лісі, перш ніж вирішити вторгнутися в Улстер. Вона шукає поради щодо своїх шансів на перемогу, розташування зірок і благословення богів, перш ніж прийняти остаточне рішення. Висока повага, якою користувалися друїди, забезпечувала їм вільний прохід. Часто друїди, які не були призначені офіційним друїдом королем, були вічними мандрівниками, подорожуючи від туату до туату. Такий спосіб життя легко перейшов у християнство, коли багато друїдів прийняли життя ізольованого ченця у віддалених частинах Ірландії, таких як Скелліг-Майкл. Саме репутація друїдів як «найбільш освічених, наймудріших і найдобросесніших людей нації» [2, р. 73] забезпечила їм вільні права подорожі між племенами.

Вільні землевласники племені були відомі як флайти. Флайти були неофіційними аристократами ірландського суспільства, оскільки їхнє становище залежало від їхніх земельних володінь і багатства, а не від походження. Вільнонароджений нижчого походження міг стати флайтом, якщо він накопичував достатньо багатства, або через придбання землі, або худоби. Незважаючи на цю можливість, більшість флайтів були нащадками сімей, які давно мали свій соціальний статус і успадкували землю та худобу від своїх предків.

Невільні члени ірландського суспільства мали мало або зовсім не мали прав за законом. Вони були класом рабів, що складався з полонених ворогів і мандрівників [4, р. 146]. Мабуть, саме в цьому класі людей важливість прав на подорожі є найбільш очевидною. Коли чоловіка знаходили за межами його туату членом іншого туату, його забирали в рабство. Ця практика ґрунтувалася на припущенні, що блукання за межами свого туату означало, що ви або вже раб, або були позбавлені своїх прав. Невільні люди вважалися такими, що втратили всі права, і тому були найнижчими членами суспільства без прав на подорожі.

В одній з ранніх сцен «Викрадення бика з Куальнге» юнак на ім'я Сетанта відставав від своєї групи подорожуючих. Під час свого самотнього блукання на нього напав лютий сторожовий пес, коли він наближався до поселення. Він успішно вбив пса, а потім запропонував власнику, Куллену, замінити пса як його захисника на рік. Так хлопчик Сетанта став героєм, відомим як Кухулін, ім'я якого перекладається як «пес Куллена» [5, р. 136]. У цій історії несправедливим є не лютий пес, який нападає на юнака, а вбивство пса юнаком. Хлопчик, який блукав сам між племінними землями, повинен був очікувати такого поводження. Він має сплатити борг Куллену за вбивство його пса, що підтверджує передумову кодексів, що смерть або рабство були належним покаранням для будь-кого, хто блукав у незайнятих землях між туатами.

Важливість прав на подорожі втілена в кримінальному правовому кодексі Ірландії. Кодекс вважається більше цивільним, ніж кримінальним, оскільки він зосереджений навколо концепції відшкодування за завдану шкоду. Більшість покарань за правопорушення здійснювалися через виплату ціни голови або честі [2, р. 192–193]. Ціна честі була виміром у худобі, що відображав ваш статус у вашій родині, а також у племені. Наприклад, якщо члена туату було вбито, його вбивця сплачував родині вартість його ціни голови як компенсацію за завдану шкоду, що було його єдиним покаранням.

Важливість прав на подорожі підкреслюється наслідками несплати ціни честі. Якщо правопорушник відмовляється сплатити ціну честі своїй жертви або не може сплатити ціну честі, він повинен покинути туат, втративши свою землю та свій статус [2, р. 87]. Це діє як стимул для швидкої сплати цін честі. Це також дозволяє припустити, що будь-яка людина, яка блукає в Ірландії, скоїла якийсь жакхливий або ганебний вчинок, що виправдовує її поневолення.

Ранньосередньовічні рукописи давніх ірландських правових кодексів є корисними інструментами для розуміння раннього ірландського суспільства. Однак, щоб використовувати їх належним чином, важливо порівняти їх з іншими джерелами, які стверджують, що записують інформацію про ту саму епоху. Хоча всі доступні рукописи, що детально описують будь-який аспект раннього ірландського життя, були складені приблизно в той самий період, вони містять різні підказки про повсякденне життя і повинні вивчатися в тандемі, щоб сформувати цілісне розуміння цієї ранньої цивілізації та її унікального способу життя. Без використання багатьох типів джерел легко прийняти деякі пізніші християнські редагування міфів і правових кодексів за точні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Duggan, C. *The Lost Laws of Ireland*, Glasnevin Publishing. Dublin, 2013. 156 p.
2. Ginnell, L. *The Brehon Laws: A Legal Handbook – Primary Source Edition*, T. F. Unwin. London, 1923. 256 p.
3. Hutton, R. *Blood and Mistletoe: The History of the Druids in Britain*, Yale University Press. New Haven, 2009. 492 p.
4. Kinsella, T. *The Táin*, transl., Oxford University Press. Oxford, 2002. 320 p.
5. Rollenston T.W. *Celtic Myths and Legends*. New York: T.Y. Crowell, 1911. 463 p.
6. Squire, C. *Celtic Myths and Legends*. Dover, Mineola, 2003. 480 p.

**Запорізький національний університет
Міністерства освіти і науки України**

**Електронне наукове фахове видання
«Юридичний науковий
електронний журнал»**

№ 3, 2025

**Запорізький національний університет
Запоріжжя 2025**